

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՄԱՆՈՒԿ ԱՔԵՂՅԱՆ

ԵՐԿԵՐ

Ը

ԵՐԵՎԱՆ

ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

2016

ՀՏԴ 821.19.0
ԳՄԴ 83.3(5Հ)
Ա 134

*Վերադասարկության է երաշխավորել
ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի
գիտական խորհուրդը*

Մանուկ Աբեղյան

Ա 134 Երկեր Ը/ Մ. Աբեղյան: -Եր., ԵՊՀ հրատ., 2016, 676 էջ:

Երկերի Ը հատորում ընդգրկված են Մանուկ Աբեղյանի գրական-քննադատական, թատերագիտական, հրապարակախոսական հոդվածներն ու նամականիւն, որոնք նվիրված են ժողովրդական վեպին, հնագույն առասպելին, հայոց լեզվի պատմության և տեսության առանձին հարցերին:

ՀՏԴ 821.19.0
ԳՄԴ 83.3(5Հ)

ISBN 978-5-8084-2080-9

© ԵՊՀ հրատ., 2016

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ.ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱՏԻՏՈՒՏ

ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂՅԱՆ

ԵՐԿԵՐ

Ը

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1985

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ Մ. Արեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի ռոշմամբ

Խմբագրական կոլեգիա՝

Աղայան է. Բ., Հակոբյան Պ. Հ., Հարությունյան Ս. Բ., **Ղանալանյան Ա. Տ.,**

Մելիք-Օհանջանյան Կ. Ա., Նալբանդյան Վ. Ս., Պիվազյան է. Ա., **Սարգսյան Խ. Ս.**

Հատուր կազմեցին, ծանուցեցին և խմբագրեցին Պ. Հակոբյանը և Ս. Հարությունյանը

Բնագրերը տպագրության պատրաստեցին՝ Հ. Արեղյան, Պ. Հակոբյան,
Ս. Հարությունյան, Ս. Կոստանյան

Արեղյան Մանուկ

Ա 13 *Երկեր, հատ. Ը/Պատ. խմբ. Պ. Հակոբյան և Ս. Հարությունյան*
— *Եր.։ ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1985—670 էջ, 1 թ. նկ.։*

Հատորն ընդգրկում է Մ. Արեղյանի աշխատությունները՝ նվիրված հայ ժողովրդական վեպին («Դավիթ և Մհեր», «Ազգային վեպ»), հնագույն առասպելներին («Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ»), հայոց լեզվի պատմության և տեսության առանցքային հարցերին («Գրարարի երկրարբանները», «Ժողովրդական լեզվի շնչադրությունը», «Մի քանի քերականական խնդիրների մասին», «Ուղղագրական ուղղորդումը») և այլն։

Հասցեագրվում է հայ բանագիտության, հին գրականության, լեզվի պատմության և տեսության հարցերով զբաղվողներին։

4804000000

Ա 703(02)—85 62—84

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

Մանուկ Աբեղյանի երկերի վերջին՝ եզրափակիչ Ը հատորն ամփոփում է հեղինակի գիտական գործունեության սկզբնական շրջանում և հետագայում գրած բանագիտական և լեզվաբանական մի շարք ուսումնասիրություններ:

Հատորում զետեղված են Մ. Աբեղյանի «Դավիթ և Մհեր» գրքի առաջաբանը (1889), «Ազգային վեպ» (1889—1890), «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ» (1899), «Ժողովրդական լեզվի շեշտադրությունը» (1890), «Գրաբարի երկբարբառներն» (1890), «Մեր ուղղագրության մասին» (1913), «Զեկուցում հայոց լեզվի ուղղագրության ռեֆորմի մասին» (1921), «Ուղղագրության ռեֆորմը» (1925), «Քերականական մի քանի խնդիրների մասին» (1936), «Հայ ժողովրդական վեպի համահավաք բնագրի մասին» աշխատությունները:

Բացառությամբ «Քերականական մի քանի խնդիրների մասին» բանավիճային աշխատության, որ տպագրվում է առաջին անգամ, մնացած աշխատությունների հեղինակային ինքնագրերը շեն պահպանվել:

«Դավիթ և Մհեր», «Ազգային վեպ», «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ», «Ժողովրդական լեզվի շեշտադրությունը», «Գրաբարի երկբարբառներն», «Քերականական մի քանի խնդիրների մասին» աշխատությունները հրատարակության են պատրաստել Մ. Հարությունյանը և Հ. Աբեղյանը, խմբագրել և ծանոթագրել է Ս. Հարությունյանը: «Մեր ուղղագրության մասին», «Զեկուցում հայոց լեզվի ուղղագրության ռեֆորմի մասին», «Ուղղագրության ռեֆորմը» աշխատությունները հրատարակության են պատրաստել Պ. Հակոբյանը և Ս. Կոստանյանը, խմբագրել և ծանոթագրել է Պ. Հակոբյանը: Վերջինս նաև, ըստ սղագրական հաշվետվությունների, վերականգնել ու ծանոթագրել է Մ. Աբեղյանի դիտողությունները հայ ժողովրդական վեպի համահավաք բնագրի մասին, որոնք նույնպես լույս են տեսնում առաջին անգամ:

Սույն հատորով, սակայն, չի ավարտվում մեծ հայագետի թողած գիտական ժառանգության վերահրատարակությունը: Հայ պարբերականների էջերում ցրված՝ մնում են նրա գրական ու լեզվաբանական, պատմական ու բրնազրագիտական բնույթի բազմաթիվ ուրիշ աշխատություններ, հայագիտական հրատարակությունների ու բանաստեղծական ժողովածուների մասին մատենախոսություններ, գեղարվեստական երկեր ու թարգմանություններ: Ներկա 8-հատեթյակից դուրս են մնում նաև Աբեղյանի բառարանագիտական աշխատությունները («Ռուս-հայերեն ռազմական բառարան» և այլն), որոնք

մեծապես նպաստել են հայ տերմինաշինության մշակմանն ու զարգացմանը, հարստացրել ժամանակակից հայերենի բառապաշարը:

Մ. Աբեղյանը հիմնադիրն է հայ բանահյուսական բնագրագիտության: Նրա երկարամյա տեղացի աշխատանքի շնորհիվ՝ ժամանակին հրապարակ են հանվել «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի շուրջ հինգ տասնյակ պատումների (Կ. Մելիք-Ռհանջանյանի աշխատակցությամբ), հայ միջնադարյան գուսանական հայրենների և անտունիների, ինչպես նաև ուշ շրջանի ժողովրդական երգերի (խաղիկներ) գիտաքննական բնագրերը՝ տարբերակների մանրակրկիտ համադրումով, պատմա-աղբյուրագիտական ներածություններով ու ծանոթագրություններով: Պատմական ու բնագրագիտական բացառիկ արժեք ունի Մ. Աբեղյանի տասնամյա աշխատանքի արդյունք հանդիսացող Մ. Խորենացու Հայոց պատմության քննական-բաղդատական բնագիրը (Սեթ Հարությունյանի աշխատակցությամբ):

Այս աշխատությունները ևս դուրս են մնացել ներկա ութ հատորյակից: Ըստ ամենայնի օրինակելի և մեծարժեք այս աշխատությունների վերահրատարակությունն ունի, անշուշտ, գիտական կարևորություն և պետք է դառնա սովետահայ բանասիրության առաջիկա անելիքներից:

Նախնական ծրագրով սույն հատորում պետք է ընդգրկվեին նաև Մ. Աբեղյանի նամակները, բայց հատորի առանց այդ էլ սովոր ծավալը հարկադրեց դրանց հրապարակումը թողնել ապագային, հալապետի գիտական ժառանգության գալիք հրատարակություններում:

ԳԼՎԻԹ ԷՎ ՄՇԵՐ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴՅՈՒՑԱԶՆԱԿԱՆ ՎԵՊ

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՈՍՔ

Մեր բանասեր հասարակությանն արդեն հայտնի է, թե մեր ժողովրդական բանահյուսության մեջ ինչ մեծ տեղ է բռնում հ. Սրվանձությանի «Գրոց-Բրոցի» մեջ հրատարակված «Սասունցի Դավիթ» կամ «Մհերի Դուռ» կոչված ժողովրդական պատմական-գյուցազնական վեպը։ Այդ վեպը հ. Սրվանձությանի հրատարակությամբ գրեթե մի ամբողջություն է կազմում, ունենալով յուր մեջ երկու եղբայր Աբամելիքի և Սանասարի, Աբամելիքի որդի Դավթի և սրա որդի Մհերի պատմությունը, թեպետև այդ ամբողջությամբ հանդերձ թերատ է, մանավանդ Մհերի մասում։

Մեզ դեպ եղավ ս. էջմիածնում գրի առնել այդ վեպի մի ուրիշ վարիանտ, որ լրացնելով առաջին հրատարակության թերի կողմերը, փոխել է տալիս վեպի ծավալի մասին մինչև այժմ եղած հայացքը։ Ինչպես երևում է, այս նշանավոր վեպը մեծ ընդարձակություն ունի և չէ ամփոփվում երեք ծնունդի՝ Աբամելիքի, Դավթի և Մհերի պատմությամբ, այլ Սասնու տերերի ցեղի պատմությունն է դա, Աբամելիքից և Սանասարից սկսած մինչև անժառանգ և անմահ Մհերը, որով վերջանում է վեպը։ Դավիթը ոչ թե Աբամելիքի որդին է հանդիսանում, այլ նրա սերունդ պայազատներից մեկը և, պատմողի ասելով, 39-րդ զարմը, որովհետև Աբամելիքից մինչև Մհեր քառասուն զարմ են և ունին իրենց քառասուն ճյուղ առանձին պատմությունը, որ քառասուն գիշեր կնստեն և կպատմեն։ Այդ քառասուն ճյուղից (եթե քառասուն թիվը շափազանց չէ) մենք այժմ ունինք վեպի սկիզբը՝ Աբամելիքի և Սանասարի պատմությունը հ. Սրվանձությանի վարիանտում (թե Աբամելիքն և Սանասարը վեպի սկիզբն են, այդ երևում է և մեր վարիանտից, որի մեջ ողորմիտում ներանց անուններն ամենից առաջ են ասված), Դավիթ (Թլոր մականվանված) և Մհեր. բացի այդ՝ մի հատված Թուլան Դավթից և երկու հերոսի միայն անունները՝ Բաղդասար և Մելքիսեթ քահանա, որոնք բոլորովին նոր են։ Սասնու և Մսրա քաղաքի տերերի միջև, ինչպես երևում է, տեղի է ունենում մի ժառանգական կռիվ. Աբամելիքը (հ. Սրվանձությանի) վարիանտով), Թուլան Դավթը, Թլոր Դավթը կռվում են Մսրա տերերի, Մսրա մելիքների հետ և Մսրա մելիք (Մսրամելիք) կոչումը ոչ թե հատուկ անուն է դուրս գալիս, այլ Մսրա քաղաքի իշխողների հասարակ կոչումը։

Վեպի այս նոր վարիանտը ոչ միայն լրացնում է հ. Սրվանձությանի հրատարակությունը, այլ մանավանդ թե ինքն ևս մի գեղարվեստական ամբողջություն է կազմում, որ ունի յուր առանձին արժանավորությունները։ Մանրամասն քննությունը և այս վարիանտի համեմատությունը հ. Սրվանձությանի վարիանտի հետ ուրիշ ժամանակի և տեղի թողնելով, այստեղ այսքանը միայն կասենք, որ մեր վարիանտն ևս Դավթի կյանքից ունի շատ վիպական մանրամասնություններ, որոնք իրենց վրա կրում են հնագույն գյուցազնե-

դուքայան կնիք. սրանում երևում է ավելի միջին դարերի հայոց պատմական կյանքը, մանավանդ ավելի հարուստ է բնության կյանքի նկարագրությամբ դյուցազնականի հետ միասին: Թե՛ գլխավոր և թե՛ երկրորդական հերոսների բնավորությունները որոշ են և գեղարվեստորեն պահպանված. չկա մի այնպիսի արարք, որ գլխավոր հերոս Դավթի բնավորության հակառակ լինի. նա միշտ բարի է, հեղ, արդար, ուխտապահ, սիրող, դյուցազնաբար քաջ ու զորեղ, թշնամիների համար ահ ու սարսափ և յուր հայրենի սեփականության համար մահու չափ պաշտպան:

Դեպի շարը միտված անհուն ուժի ներկայացուցիչ Մհերի պատմությունը, ինչպես և մի քանի հերոսներ ու հերոսուհիներ, գրեթե ամբողջ նոր է մեր վարիանտում (հ. Սրվանձտյանի)՝ վարիանտում Մհերի մասին շատ քիչ բան կա պատմված). թեպետև պետք է ասել, որ Մհերի պատմությունը դարձյալ անթերի չի կարելի համարել, ինչպես Դավթի պատմությունն է: Այդ երևում է պատմության ընթացքից և նույնիսկ պատմողի վկայությունից, թե նա ավելի լավ էր իմանում Դավթի պատմությունը, քան Մհերինը:

Մեր պատմողը մի մոկացի հայ էր, Մոկաց Գինեկանց գյուղից, նահապետ անունով, այն հազարավորներից մեկը, որոնք աղքատությունից ստիպված աշխարհի ծայրերն են շրջում: Նա մի բարի քրիստոնյա մարդ էր, որ ամենայն սրբությամբ էր վերաբերվում դեպի յուր պատմածը, որին հավատում էր, թե ամբողջապես կատարվել է մի ժամանակ. «Այժմ էլ,—ավելացնում էր նա,—Սասմա քաղաք շատ կտրիճ փեհվան կա»: Նա յուր լավ չիմացածը չէր ուզում ամենևին պատմել, որովհետև, ինչպես երևում էր, մեղք էր համարում այս պատմությունը խառնելը: Թույլն Դավթի մի հատվածը, որ վերջից ենք դրել, մեծ դժվարությամբ նրան պատմել տվինք և, ինչքան էլ ստիպեցինք, ուրիշ ավելի բան չկարողացանք պատմել տալ, թեպետև շատ ցանկալի էր, որ գոնե մի-մի կտորներ ևս Բաղդասարի և Մելքիսեթ քահանայի ճյուղերից ունենայինք:

Սույն վարիանտի լեզուն, ինչպես ընթերցողը կտեսնի, շատ սահուն, կտրուկ և վիպական-բանաստեղծական է. ոճը կենդանի պատկերավոր և ներդաշնակ: Ուտանավորի նկատմամբ պետք է ասել, որ սկզբում ուտանավորով էինք գրել միայն այն կտորները, որոնք մոկացին ոչ թե արտասանում էր, այլ միշտ երգում մի առանձին եղանակով, որ դժբախտաբար չհաջողվեցավ մեզ ձայնագրել տալ: Բայց մի անգամ արդեն տպագրության համար պատրաստելուց հետո, ինչպես առաջ ևս շատ տեղ նկատել էինք, տեսնելով՝ որ վեպը գրեթե ամբողջապես ուտանավորով է դուրս գալիս այն չափով, ինչ չափով որ միջի երգերն են հորինված, ավելի լավ համարեցինք տողերի բաժանել և ուտանավորի ձևով հրատարակել: Մեր աշխատանքը միայն նրանում է եղել, որ շարագրությունը բոլորովին անփոփոխ թողնելով, տողատել ենք: Այս տողատությունը տեղ կա՝ շատ հաջող է, տեղ կա՝ թույլ է. թուլությունը առաջացած պիտի լինի անշուշտ նրանից, որ պատմողը՝ ուտանավորը մոռացած լինելով խառնել է: Այն տեղերը, որոնք շատ են խառնվել և որ առանց շարագրությունը փոխելու տողատելը դժվար է, արձակի ձևով թողեցինք: Տողատելու գրել-խավոր հիմք ենք ընդունել այն, որ ժողովրդական ուտանավորների մեջ սովորաբար յուրաքանչյուր տողում լրանում է մի միտք, ինչպես և հենց վեպի երգերի մեջ ևս նույնը տեսնում ենք:

Տողերի մեջ վանկերի թիվը ամենաշատը 13 է (շատ քիչ անգամ 14 է լինում), իսկ ամենաքիչը՝ 6. Երբեմն պատահում է հինգ վանկանի տող, բայց

այդ չի՛նք վանկն ընդհանրապես իրենից առաջ կամ հետո ունենում է մի կարճ տող, որի հետ միանալով դարձյալ աալիս է մի երկար տող: Սակայն ոտանավորի համար այստեղ նշանակություն ունի ոչ թե վանկերի թիվը, այլ՝ ձայնների ելևէջը և ոտքերի (стопа, pes) թիվը, որ լինում է 3—6 ոտք: Ամեն մի ոտք բաղկացած է երկու կամ երեք վանկից և շեղար սովորաբար վերջին վանկի վրա ունի, որով և ամբողջ ոտանավորը հորինված է ձայնական (շեղարական, тономический размер) շափով և կազմված է մեծավերջ (ямб) և վերջատանջ (анapest) ոտքերի խառնուրդից՝ երկար և կարճ տողերով:

Ավելի պարզելու համար բերենք օրինակներ թե՛ երգերից և թե՛ մյուս տողերից:

Վով քնի՛ր /եք՝ յարթո՛ւն/ կացե՛ք. = 8 վանկ. 3 ոտք.

0 0— 0 0 — 0—

Վով յարթո՛ւն /եք՝ ելե՛ք/ կայնեցե՛ք. = 9 » 3 »

0 0— 0 0 — 0 0 —

Վով կայնի՛ր /եք՝ ձի՛/ ճակե՛ր/կապեցե՛ք. — 10 » 4 »

0 0— 0— 0 — 0 0 —

Վով ձի՛/ ճակե՛ր/կապի՛ր /եք՝ ձի՛/ձիա՛նք /թամբեցե՛ք. — 13 » 6 »

0— 0 — 0 — 0 — 0 — 00 —

Վով ձի՛/ ձիա՛նք/ թամբի՛ր /եք՝ ելե՛ք/ խեծեցե՛ք. — 12 » 5 »

0 — 0 — 0 — 0 0 — 0 0 —

Չասե՛ք /Դավիթ գեո՛ղ/ էկավ, գեո՛ղ /գնա՛ց: — 10 » 4 »

0 — 0 0 — 0 0 — 0 —

Օրհնյա՛լ /բարերա՛ր/ Աստվա՛ծ, = 7 վանկ. 3 ոտք.

Քեո հրամա՛նքն/ էր շա՛տ. = 5 » 2 »

Ես ի՛նչըիս անե՛մ: = 5 » 2 »

էնո՛նք /էլենն/ բամբա՛կ, = 6 » 3 »

Ես լէ՛ /էլենն/ կրա՛կ, = 6 » 3 »

Չեմ կարա՛ /զանո՛նք/ էրե՛/ ցըցի՛. = 9 » 4 »

էնո՛նք էլենն՝ /զարնա՛ն/ մատղա՛շ /զառնե՛ր = 10 » 5 »

Ես լէ՛ /էլենն/ զարնան/ քաղցա՛ծ /գելե՛ր, = 10 » 5 »

Չեմ կարա՛ /զանոնք/ կտրե՛/ ցըցի՛: = 9 » 4 »

Ուրիշ օրինակ ոչ երգերից.

Մսրա՛ /մելի՛ք/ զտղա՛ն /առե՛ց/ տարա՛վ, = 11 վանկ. 5 ոտք.

Տարավ /եղի զա/ տը տեղ /մընչ դաշտին. = 10 » 4 »

էնոնք /փեհլը/ վընքտեր/ գնացին գեորդ խաղալու: = 12 » 5 »

Մսրա/մելիք/ հընչ զյուր գեորդ/ եզար, = 9 » 4 »

Դավիթ /էլավ/, կայնավ, = 6 » 3 »

Չեո ետու/, գէնոր գեորդ/ բոնեց: = 8 » 3 »

Մսրա /մելիք շատ/ ըռըկավ/, ասաց. = 10 » 4 »

Վերջին /տիր էսա/ տելնի /խետ ձի /կոիվ/ անի: = 13 » 6 »

Ըոփկ /էրավ/, էկավ տան. = 7 » 3 »

Մաղղեն /կախեց, /էլ չը /խոսաց: = 8 » 4 »

Չէ՞ տյու /լէ յախուց/ իմ բարև /առար. = 10 » 4 »

Թըխ ես /լէ յախու /քիզ բարև /տամ: = 9 » 4 »

Որ տյու /յախուց /իմ բարև /չառներ, = 9 » 4 »

Տելներ կեոլ /ընկներ /իմ սիրտ /ձի սպաներ: = 10 » 4 »

Շատ անգամ պատահում է տողի մեջ մի երկար վանկ, որ հավասար է լինում երկու վանկից կազմված մի ոտքի. օրինակ.

էն պող /վըտե/ սո՛ւ /կտրտվիր /ի,

էն պող /վըտե /կո՛ո /լէ լաշվիր /ի:

Տողի վերջում իգական (անշեշտ) ոտքեր, մի վանկից բաղկացած, քիչ են պատահում, ինչպես և տողը շատ քիչ անգամ է սկսվում շեշտավոր վանկով:

Իննից պակաս վանկ ունեցող տողերը սովորաբար հատած (уезура) շունին, իսկ երկար տողերը՝ մտքին նայելով՝ որն է բառի վրա հատած ունին ընդհանրապես: Ինչպես.

վով ձի ձիանք թամբիր եթ՝ / ելեք, խեծեցեք:

վերջին տիր էսա տ՝ելնի, / խետ ձի կռիվ անի:

Ուրախութենե/խնձոր մ՛էվար Դավթին:

Մսրա մելիք ըմեն օր / կ՛երթա գեորդ խաղալու:

Տողերի վերջում հանգերի նմանաձայնությունը, եթե կան տեղ-տեղ, պատահական է: Նույնիսկ երգերը անհանգ են:

Հավ ուշադրություն դարձնողը կտեսնի, որ արդի ժողովրդական վեպի այս ձայնական տաղաչափությունը, որ բոլորովին նոր է մեր բանահյուսության մեջ, շատ մոտ է մեր հին հեթանոսական վեպերի չափին («երկնէր երկին» և մյուս հատվածները խոր<ենացու> պատմ<ություն> մեջ): Վերջիններս անշուշտ սույնպիսի տաղաչափությամբ են հորինված եղել, հիմք ունենալով թերևս շեշտի և բուծի (անշեշտ վանկ) փոխանակ երկար ու սուղ ձայնավորները: Այս նմանությունը ցույց տալու համար բավականանանք միայն մի կտորով:

Հեծա՛վ /արի՛/ արքայն/ Արտաշէ՛ս/ ի սևա՛/ ւրն գե՛/ղեցի՛կ. = 15 վանկ. 7 ոտք.

Եւ ձգեա՛լ/ զոսկէօ՛ղ/ շիկափո՛կ /պարա՛նն. = 11 » 4 »

Եւ անցեա՛լ /որպէ՛ս /զարծո՛ւի /սրա՛թե /ընդ գե՛տն, = 11 » 5 »

Եւ հանեա՛լ /զոսկէօ՛ղ/ շիկափո՛կ /պարա՛նն, = 11 » 4 »

Ընկէ՛ց /ի մէ՛ջք /օրի՛ /որդի՛ն /Ալանա՛ց. = 11 » 5 »

Եւ շա՛տ/ ցավեցո՛յց /ըզմէ՛ջք /փափո՛ւկ /օրի՛ /որդի՛ն, = 13 » 6 »

Արա՛գ /հասուցեա՛լ /ի բանա՛ /կըն ի՛ւր: = 10 » 4 »

Իսկ ինչ որ վերաբերում է գավառական արտասանությանը, պետք է ասել, որ մոկաց բարբառը, որ մի տեսակ քաղցրահնչյունություն ունի, միայն մեր արդի տառերով ճշտությամբ գրի առնելը մեծ դժվարություն է ներկայացնում, որովհետև ձայնավորներն երբեմն խիստ փափկանում են, երբեմն շատ բուծ ու խուլ կերպով արտասանվում, այնպես որ մարդ լավ կերպով չէ ըմբռնում, թե ինչ հնչյուն է դուրս գալիս: Միևնույն ձայնավորը, մինչև անգամ մի բառի մեջ, երբեմն կարճ է արտաբերվում, երբեմն՝ երկար. օրինակ հենց «ասաց», «արեց» բառերի մեջ, որ շատ են պատահում, առաջին ա-երը սուղ են և բուծ:

Հնչյունների ճշտությունը, ինչքան մեր այբուբենով կարելի էր արտահայտել, պահեցինք. թողեցինք մի քանի ձայնավորներով մի հնչյուն արտահայտելը, որ սովորական է մեր գավառական բարբառներով գրողներին (ինչպես՝ եա, էա—փափուկ ա. ըի—ն ուսաց և այլն), ի նկատի ունենալով, որ գրության այդ եղանակը պիտի դժվարացներ ընթերցողներին՝ լեզուն հաս-

կանալ. մանավանդ որ, ճիշտ ասած, այդ ձևերով իսկական հնչյունը դարձյալ անորոշ է մնում. և մինք իսկ՝ լավ տեղյակ չլինելով մոկաց լեզվին, կարող էինք սխալների մեջ ընկնել:

Կարելի չէ ասել, թե մեր վարիանտի լեզուն բոլորովին մաքուր մոկաց բարբառով լինի, ի նկատի առնելով, որ պատմողը երկար տարիներով պանդըխտել է շատ տեղեր: Վեպի մեջ շատ են պատահում խոնարհումների կրկնակի ձևեր. օրինակ՝ սուալ—առեց, տվավ—տվեց, արալ—էրավ—արեց—էրեց, եթեց—բցեց և այլն, որոնք, հարկավ, զանազան բարբառների ազդեցության տակ լինելուց են ծագել: Բայց և այնպես, պետք է ասել, որ մի անդամ գրի առնելուց հետո, երբոր նորից պատմել տվինք, նա գրեթե բառացի պատմեց մի անգամ արդեն պատմածը, որ գրել էինք, բացի մասնավոր բառերի փոփոխություններից:

Մեր խոսքի վերջում ավելորդ չի լինիլ ասել, որ՝ շնայելով վերջին ժամանակներս բավական զգացվում է ժողովրդական բանահյուսության արդյունքները հավաքելու կարևորությունը, բայց և այնպես մեր հասարակության հասկացող մասը մի առանձին ուշք չէ դարձնում այդ բանի վրա, և սույն վեպի նման ո՛վ գիտե քանի վեպեր կորչում են, և շատ շուտով ժամանակ կգա, որ արդեն ուշ կլինի այսպիսի վեպեր գրի առնելու հնարավորությունը: Մոկացու ասելով իրենց Մոկաց երկրում անգամ քիչ մարդիկ, այն էլ միայն ծերերից, գիտեն այս մեծ վեպից հատվածներ, իսկ քառասուն ճյուղն ամբողջ մի հոգի լավ իմացող, այդ խո շատ հազվագյուտ է: Մեր Մոկացին յուր կյանքի մեջ միայն մի մարդու է հանդիպել, որ քառասուն ճյուղն ևս իմացել է և պատմել է իրենց գյուղում, երբոր ինքը դեռ երիտասարդ է եղել, իսկ այդ մարդն ևս զնացել է Կ. Պոլիս և այլ չէ դարձել:

Ա Ձ Գ Ա Յ Ի Ն Վ Ե Պ

«ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՎԻԹ» ԿԱՄ «ՄՀԵՐԻ ԴՈՒԹ» (Կ. ՊՈԼԻՍ, 1874) ԵՎ «ԴԱՎԻԹ ԵՎ ՄՀԵՐ»
(ՇՈՒՇԻ, 1889) ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՊԱՏՈՒՄՆԵՐՆ ԻՐՐԵՎ ԿԵՍ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՎ
ԿԵՍ-ԴՅՈՒՑԱԶՆԱԿԱՆ ՀԻՆ ՎԵՊ

Ա

Հայոց ժողովրդական բանահյուսությունն ընդհանրապես աղքատ է համարվում բանաստեղծական արդյունքներով, մանավանդ վեպերով. և մինչև վերջին ժամանակներս ժողովրդական բանահյուսության անժանոթության պատճառով կարծում էին իսկ, թե մեր ժողովուրդը ի բնե բանաստեղծական շնորհք չէ ունեցել: Մովսես Խորենացին իրանից առաջ եղած և յուր ժամանակի հայերի համար ասում է. «Որպէս այժմ՝ և առ հինսն Հայաստանեայց լեալ անսիրելութիւն իմաստութեան և երգարանաց բանաւորաց» (Ա գիրք, Գ գլ.): Բանահյուսական արդյունքների սույն անսիրելիությունը կրկնած են և շատերը, երբ որ խոսք է եղել մեր հին և նոր ժողովրդական բանաստեղծության աղքատության մասին: Բայց այս կարծիքը—թե հայերը բանաստեղծության սեր և շնորհք չեն ունեցել—ընդունելով հանդերձ՝ խորհրդածուները զարմանում էին միանգամայն՝ թե ինչպես կարելի է, որ մի արեւելյան հին ժողովուրդ, որ ապրում է Հայաստանի նման բնությամբ հարուստ մի աշխարհում, չունենար յուր որոշ աստիճանի երեակայության ուժը և շարտադրեր ստեղծագործական արդյունքներ: Զարմանքն արդարացի է. բայց եթե պըտոնելու լինինք զարմանքի պատճառները, կտեսնենք, որ բնությունը հենց սկզբից այնքան էլ չի զլացել բանաստեղծության ձիրք տալու հայ ժողովրդին, որ այնպես մեծ անտարբերություն չէ ունեցել դեպի բանահյուսական ստեղծագործությունը, ինչպես Խորենացին բարկացած ասում է, երբ որ յուր պատմության համար չէ գտնում նախնի թագավորների թողած գրավոր, պատրաստի հիշատակարաններ:

Ամենից առաջ պետք է նկատել, որ մեր հին ժողովրդական բանահյուսությունը գրի չառնվելով, մեզ չէ հասել. իսկ ժամանակակից բանահյուսության նկատմամբ՝ մենք չգիտենք թե մեր ժողովրդի մեջ այժմ որքան երգեր և վեպեր կան. մենք ծանոթ չենք մեր ժողովրդական բանահյուսության աղքատության կամ հարստության աստիճանին: Թեպետև որքան հայտնի է, մեր Կովկասի ժողովրդի մեջ շատ էլ չկան հայերեն լեզվով երգեր և վեպեր, բացի հերթաթաներից, բայց և այնպես կարծում ենք, որ՝ եթե մեր ժողովրդի, ավելի տաճկահայերի, բանահյուսական արդյունքները բոլորը հավաքվելու լինին, դեռևս շատ գանձեր կգտնվեն, որոնց մասին տեղեկություն չունինք, և որոնք կարող են մի պատվավոր հարստություն տալ մեր ժողովրդական բանաստեղծությանը:

Հեթանոսության ժամանակ, չնայելով Խորենացու դանգատին, նույնիսկ

խորենացուց և ուրիշ մատենագիրներից արդեն հայտնի է, որ հայերս ունեցել ենք դիցաբանական, դյուցադնական և պատմական մեծ վեպեր, որոնք ժողովրդի բերանում կենդանի են եղել մինչև Ե դարը, երբ որ, թեպետև քրիստոնյա վարդապետները հակառակն էին քարոզում, ժողովուրդը դեռևս սիրով երգում և լսում էր հեթանոսական ժամանակի վիպասանությունը և հավատում էր նորան: Այդ վեպերը մինչև Ժ և ԺԱ դարերը բոլորովին չեն մոռացվել, այլ շարունակվել են պատմվել, եթե ոչ ամբողջությամբ, գոնե հատուկ տրոհներով: Բայց հենց այդ ժամանակներից սկսած, շնորհիվ պատմական հանգամանքներին, հայ ժողովրդական բանաստեղծությունը հետզհետե ընկնում է, հին վեպերն ու երգերը մոռացվում են և նրանց տեղ նորերը չեն ստեղծվում, և եթե ստեղծվում են էլ ոչ առաջինների չափ և նրանց գեղեցկությամբ, մինչև որ ժողովրդական բանաստեղծությունը, այսպես աղքատանալով, արդի դրությամբ հասնում է մեզ:

Սորա պատճառները գլխավորապես պատմական շորս հանգամանքների մեջ կարելի է տեսնել. ա) ազգային կյանքի նեղ վիճակը, բ) օտար լեզուների տիրապետությունը հայոց լեզվի վերա, գ) քրիստոնեության ազդեցությունը և դ) գաղթականությունը:

Ամենահին ժամանակներից սկսած, երբ որ մեր ազգը նոր էր մտնում յուր բանահյուսության զարգացման պատմական շրջանի մեջ, երբ որ նոր ստեղծված պատմական վեպերի հետ հին դյուցազնական վեպերը ժողովրդի բերանում դեռևս կենդանի էին մնում, հայտնի է, որ մեր ժողովուրդը շարունակ ենթակա է եղել այնպիսի դժբախտ հանգամանքների, որոնք թույլ չեն տվել, որ նա մի փոքր թեթև շունչ առնե և ազատ ընկնե որպեսզի ունենա իրական աշխարհից մի փոքր վեր՝ գաղափարական աշխարհը բարձրանալու: Ժողովուրդն այնքան նեղ, ճնշված և աղքատ վիճակի մեջ է եղել, որ առօրյա կյանքի հոգսերից աչք չէ բաց արել և հոգևոր սփոփանքի վրա մտածելու միջոց չէ ունեցել: Մյուս կողմից՝ դյուցազնական և պատմական վեպերի համար հարկավոր է իրական կյանքից վերցրած սխրագործական նյութ, հարկավոր են ժողովրդական հերոսներ, իսկ մեր պատմական կյանքը, մանավանդ միջին և նոր դարերում, արդյոք տվել է հերոսներ, որոնք արժանի լինեին ժողովրդի ընդհանուր սքանչացմանը, և ժողովուրդը յուր հափշտակության ընկնելով հիանալով պատմեր և երգեր նրանց արարքների մասին: Մեր պատմության մեջ միայն հեծեծանք, ավերմունք, մատնություն, պարտություն և գերություն ենք տեսնում. հազիվ անգամ մանր քաջագործություններ, մեծ մասամբ տրիստուր ու ցավալի դրություն, որ կարելի է միայն լուռ մոմունջներով սգալ և ոչ պանծալի դյուցազնագործության նյութ շինել: Եվ մենք իրոք տեսնում ենք, որ միջին դարերի և նոր ժամանակների ժողովրդական բանաստեղծությունը հարուստ է ավելի մանր ողբական երգերով:

Օտար թաթարական և թուրքական տարրի ճնշումն և ազդեցությունն այնքան է եղել մեր ժողովրդի վրա, որ նույնիսկ հայերեն լեզուն, քիչ է մնացել, որ առնվի ժողովրդի բերնից, և եթե չէ առնվել, լեզվի բանաստեղծական, գեղեցիկ կողմն առնվել է, և մնացել է այն, որ առօրյա նյութականին է վերաբերում: Ժողովուրդը, շունենալով յուր սեփական սխրագործությունները երգելու համար նյութ, յուր շնչին խնդությունները ևս, սերը, սկսել է երգել օտարին նմանելով, որովհետև ինքը յուր նեղված, կյանքի մեջ ետ է մնացել և եթե երբեք աչքը բաց է արել մեկ մեկ և ուզել է հայտնել յուր սրտի զգացմունքը, տեսել է, որ յուր հետ ապրող օտարն արդեն վաղուց հայտնել է

նույնը և ավելի չեղեցիկ կերպով, ինքը ևս այն ժամանակ ակամա ենթարկվել է օտարի ազդեցությանը, ակամա սկսել է նմանվել օտարի արտահայտության եղանակին: Այս ենթարկությունն ու նմանողությունն այն աստիճանին է հասել, որ արտահայտության լեզուն անգամ մեր ժողովուրդն օտարից է վերցրել, որովհետև օտարի լեզուն յուր մայրենի լեզվի չափ ծանոթ է եղել իրան. և այս նորա համար, որ յուր լեզուն բանաստեղծության համար շատ ետ է մնացել, այնինչ օտարինը վարդաքաժ է եղել և ունեցել է բազմաթիվ պատրաստի ձևեր: Ո՞վ կարող է ասել, որ մեզանում եղած այն բազմաթիվ երգերն ու վեպերը, որոնք ընդհանուր են հային և թուրքին, մեծ մասամբ հայ մարդու մտքից չեն ստեղծվել, միայն օտար եղանակով և լեզվով: Մի՞թե մեր աչքի առաջ նույնը չէ կատարվում, որ հայը թուրքերեն է յուր զգացմունքները երգում, որ ամբողջ հայ գյուղը հավաքվում է ականջ դնելու հայ աշուղի թուրքերեն լեզվով պատմած վեպին: Ինձ պատահել է հարցնել մի հայ աշուղի թե ինչո՞ւ նա՝ հայ մարդ է՝ և յուր երգերը հայերեն չէ ասում:— Որովհետև, պատասխանեց նա,— հայերեն լավ չի դուրս գալիս, իսկ թուրքերեն թե լավ է լինում և թե հեշտ եմ հանում:— Ահա ժողովրդական բանաստեղծության աղբատության ակնհայտնի պատճառը, այն՝ որ ժողովրդական լեզուն ետ է մնացել յուր վարդաքաժան մեջ:

Հայոց լեզուն տիրապետող է եղել միայն ընտանիքի մեջ, բայց ընտանիքի մեջ էլ կնոջ բերնով չեն արտասանվում բանաստեղծական մեծ երգեր և վեպեր. կինը այդ մարդուն հավասար չէ եղել բանաստեղծական և առհասարակ մտավոր արդյունքների մեջ. դորա համար և մենք ունինք կանանց հորինած միայն փոքր և թևթև երգեր, ջանդուլումներ և այլն, որոնք հայերեն լեզվով են:

Բայց եթե նոր բանահյուսական ստեղծագործություններ չէ արել մեր ժողովուրդը, գոնե հին վեպերը պիտի պահեր բերնե բերան ավանդելով: Դորա համար պետք է ասել, որ հին վեպերի (հեթանոսության ժամանակի) ժամանակը և մեր ժամանակը երկար միջոցով է բաժանված. որքան և ժողովրդի հիշողությունը գորեղ լիներ, նրանք դարերի ընթացքում դարձյալ մոռացության պիտի տրվեին, շնորհիվ լուով ժամանակակից տարրերով, մանավանդ որ մեր պատմությունից հայտնի է՝ թե կրոնավորական դասը ինչպես թըշնամաբար է վերաբերվել հեթանոսական ժամանակից եկած ժողովրդական բանահյուսության արդյունքների նկատմամբ: Կրոնավորներն ամենայն ջանքով աշխատել են մոռացության տալ ժողովրդին հեթանոսական հիշատակները, դժբախտաբար առանց գրի առնելու. և այդ մեծ մասամբ հաջողել է նրանց, մանավանդ, որ մեր ժողովուրդը Ե դարից սկսած հաստատ կապերով ամրացած է եղել եկեղեցու հետ: Սակայն եկեղեցու այդ ազդեցությունը բոլորովին ոչնչացնող դեր չէր կարող կատարել. նորա ազդեցության տակ հին վեպերը մասամբ կարող էին քրիստոնեական ձև ստանալ և դարձյալ կենդանի մնալ, եթե չլիներ մի ուրիշ հանգամանք — գաղթականությունը:

Որպեսզի մի հին պատմական երգ կամ վեպ կենդանի մնա, հարկավոր է, որ նույն իսկ ժողովուրդը մնա յուր տեղում, յուր հողի վերա: Վեպի անցքը, իրողությունը, սերտ կերպով կապված է յուր աշխարհագրական տեղի հետ: Մեր ժողովուրդը մի փոքր գավառում անգամ, չենք կարող ասել, որ ամեն մի դարում չէ տեղափոխվել տեղից տեղ, թե Հայաստանի մեջ մի գավառից մյուսը և թե հայրենիքից դուրս գեպի օտար երկրներ և դարձյալ նորից դեպի յուր հայրենիքը: Մենք չենք կարող մի գավառ, քաղաք կամ գյուղ անգամ

ցույց տալ, որի բնակիչները վկայեին իրենց երեքհարյուր տարվա հնության մասին: Մենք շատ ունենք քաղաքներ և գյուղեր, որոնց անունները հին են, բայց բնակիչները միշտ փոխվել են, հները գնացել են, և նորերը եկել: Քանի՜-քանի՜ գյուղեր կան, որոնք իրանց կողքի մի ավերակ չգիտեն, թե ի՞նչ է, թեպետ և այնտեղի բնակիչները բավականի հնություն են վկայում. բայց նրանք ինչքան և հին լինեին, նրանց նախնիքները նույն գյուղում եկել բռնակվել են, երբ որ ավերակն արդեն ավերակ է եղել, ապա թե ոչ, անկարելի էր, որ ժողովրդի մեջ կենդանի շմնար ավերակի հիշատակը: Ինչո՞ւ ժողովրդի մեջ, յուր կրած հեղափոխություններից հետո անգամ, դեռ կենդանի են հեթանոսական հավատալիքները, իսկ ավերակի հիշողությունը պիտի մեռներ: Միայն նորա համար, որ հեթանոսական հիշատակը տեղի հետ կապված չէ, ժողովուրդն ուր գնում է, յուր հետ տանում է, իսկ ավերակն այնպիսի հիշողություն է պահանջում, որ կապված է աշխարհագրական տեղի հետ:

Այսպես և դյուցազնական, պատմական վեպը կապված է յուր տեղի հետ. տեղից բաժանվեցավ թե չէ, չի անցնիլ երկար ժամանակ, որ վեպը կամաց կամաց մոռացության կտրվի և կամ կդառնա այն բազմաթիվ դյուցազնական հեքիաթներից մեկը, որոնք շրջում են մեր ժողովրդի մեջ, և որոնք սկզբնական ձևով անշուշտ մի մի դյուցազնագույություններ են եղած:

Եթե մեր երկրում կա մի գավառ, որ սակավ գաղթականություն է ունեցել, գոնե պատմության մեջ չի հիշվում, այդ Տորոսյան լեռների ճյուղերն են, իրանց անմատչելի դիրքով,—Սասուն, Շատախ, Մոկաց երկիր: Եթե Հայաստանում կա մի տեղ, ուր ավերմունքն այնքան մուտք չէ գործել, և ուր ազգային անկախության կտրիճ ոգին կենդանի է մնացել քիչ ու շատ,—մեր պատմության մեջ հիշվում են Սասունը և Տորոսի լեռները՝ վանա լճի հարավային կողմերում, ուր հային դրացի է միայն քուրդը, որ չէր կարող հայի վերա այն բարոյական ազդեցությունն ունենալ, ինչ որ թուրքը: Եվ ահա մենք զարմանքով տեսնում ենք, որ ալլադային ժողովրդական բանաստեղծության կենտրոն են հանդիսանում այն կողմերը, որոնց հայ բնակիչների մեջ պտտում են թե՛ նոր հորինված և թե՛ հնուց ավանդված շատ երգեր և վեպեր: Սասունցիք ունեցել են իրանց վեպերի համար նյութ, որովհետև նրանք հերոսական կոիվներ են տվել թաթարների և թուրքերի դեմ. սասունցիք և մոկացիք պահել են իրանց բանաստեղծական լեզուն, որովհետև թուրքի ազդեցությանը շատ չեն ենթարկվել. նրանք պահել են իրանց հին վեպերը, որովհետև իրանց հայրենիքում են մնացել և, շնորհիվ իրանց երկրի ամուր դրության, առանձնացած կյանք են վարել և պահպանել են ազգային առանձնությունները:

Բ

Հնությունից եկած մի դյուցազնական ընդարձակ վեպի մնացորդ է և Հայաստանի այդ մասում բնակվող ժողովրդի բերանում եղած Աբամելիքի, Դավթի և Մհերի վեպը: Այդ վեպի սկիզբը շատ հին պետք է եղած լինի, մինչև անգամ քրիստոնեությունից շատ առաջ. և պետք է նա բավականի ընդարձակություն ունեցած լինի, քանի որ նորա արդի դրությունն իսկ ավելի մեծ ընդարձակություն է ցույց տալիս, այն է, ինչպես ասում են, այդ վեպը բազկացած է քառասուն ճյուղից և պատմում է Աբամելիքից ու Սանասարից սկսած որդեց որդի պայազատող իշխան դյուցազունների պատմությունը մինչև անժառանգ Մհերը, որով վերջանում է դյուցազնագույությունը: Ափսոս

որ վեպի բոլոր ճյուղերը, որոնց թիվը ժողովուրդն յուր սիրած քառասունին է հասցնում, իրանց վարիանտներով չեն հավաքված. մենք ունինք միայն վեպի սկիզբը՝ Աբամելիք և Սանասար (հ. Սրվանձտյանի վարիանտում), այնուհետև Մելիքսեթ քահանայի և Բաղդասարի անունները միայն, որ մեր վարիանտի պատմող Մոկացու ասելով, առանձին ճյուղեր են, Թուլան Դավթից մի փոքրիկ հատված և Թուր Դավթի և Մհերի պատմությունը. ընդամենը վեց ճյուղ, որոնցից երկուսի միայն անունները, իսկ վեպի սկիզբը և վերջը բավականի ընդարձակ, Թեպետ և այդպես աղբատիկ հավաքածու է, բայց այդ աղբատության մեջ ևս երևում է վեպի հնությունն և ընդարձակությունը։ Վեպի նյութը հետևյալն է.

Բաղդադու հզոր խալիֆան արշավանքներ է անում Հայաստանի վերա. նա մի արշավանքի ժամանակ գերի տարած մի հայ աղջկա հետ ամուսնանում է և նորանից ունենում է երկու որդի՝ Աբամելիք և Սանասար։ Խալիֆան ուզում է յուր որդիներին զոհ մատուցանել յուր մեծ կուռքին. նրանք իրանց մորից իմանում են այդ և փախչում են Հայաստան. դիմում են Արարտի և Կարսի ամիրաներին, որ իրանց ընդունեն, բայց նրանք Բաղդադու խալիֆայից վախենալով չեն ընդունում. վերջը դիմում են Կապուտկողի թագավորին, որը նրանց ընդունում է յուր ծառայության մեջ, Առժամանակ անցնելուց հետո, թագավորը երկու եղբայրներին տալիս է քառասուն տուն ժողովուրդ և թույլ է տալիս, որ նրանք գնան կանգնեն իրանց բերդը, որի հիմքը դրել էին իրանց փախստից հետո, դեռ ամիրաներին չդիմած և այնտեղ բնակեն։

Բերդը կանգնում են. թագավորն յուր աղջկան տալիս է Աբամելիքին և քեռի Թորոսի հետ գալիս է երկու եղբայրների բերդը, որի անունը դնում է Սանսուն—Սասուն։ Երկու եղբայրները հետզհետե տիրում են Սասունի շրջակա երկիրներին։ Աբամելիքը սպանում է Մսրա թագավորին և ամուսնանում է նորա կնոջ վերա, որից, դեռ Մսրա թագավորին չսպանած, ապօրինաբար ունեցած է լինում Մսրամելիք որդին։ Մսրամելիքը մեծանում, նստում է Մսրում, իսկ Աբամելիքը՝ Սասունում։ Սանասարը, քանի դեռ Աբամելիքը Մսրում էր նստում, վերադառնում է Բաղդադ, և սպանում է կռատան մեջ յուր հորը, երբ որ սա յուր մեծ կռքին երկրպագություն էր տալիս, և ինքը նստում է Բաղդադում։ Աբամելիքը Կապուտկողի թագավորի աղջկանից ունենում է մի քանի որդի (Ցոան Վեգի (Վերգո), Ձենով Հովան, Ճնճղափոքրիկ, Խորգուսան), որոնց մեջ ամենից փոքրն ու զորեղը Դավիթն է։

Աղգային վեպի առաջին ճյուղի բովանդակությունն այս է. այնուհետև գալիս է մյուս ճյուղը՝ Դավիթը, որից երկու վարիանտ ունինք. մենք կրեքենք երկու վարիանտից միացրած համառոտ բովանդակությունը։

Դավիթը երկրորդ վարիանտում Աբամելիքի որդին չէ, այլ նորա սերունդից է. Ձենով Հովանը և Ցոան Վերգոն նորա հորեղբայրներն են, իսկ Մսրա քաղաքի իշխող Մսրամելիքը Սասունին թշնամի մի տիրապետ է։ Դավթի հայրը մեռնում է. մայրը գնում է Մսրամելիքին, Մսրա քաղաքի իշխողին։ Ձենով Հովանը Դավթին տանում է յուր մոտ։ Դավիթը, դեռ երեխա, գուրզ խաղալու ժամանակ Մսրամելիքի ձգած գուրզը բռնում է և նորան ամոթով թողնում։ Մսրամելիքը Դավթի վրա կասկածում է, և մայրը նորան ետ է ուղարկում Սասուն, Ձենով Հովանի մոտ։

¹ Հ. Սրվանձտյանի վարիանտով՝ Մսրամելիքը Աբամելիքի հանձնարարությամբ, Աբամելիքի մահից հետո, Դավթին և նորա եղբայրներին, իրեն մեծ եղբայր, տանում է յուր մոտ

Ձենով Հովանոր Դավթին դառնարած է կարգում. նա դայլ, աղվես, նա-պաստակ հավաքում, խառնում է գառներին, բերում է քաղաք: Հետո նա հորթարած է դառնում (հ. Սրվանձտ. վարիանտ) և ընկերություն է անում ռամկի հորթարածի հետ: Մեկ օր նա գնում է ռամկի ցասման ժամի հարի-սայի կաթսան ամբողջ վերցնում, բերում է յուր եղբայր հորթարածի համար, որ չէր կերել հարիսայից. նորա բացակայության ժամանակ քառասուն հա-րամի դեեր գալիս, հորթերը հսկշտակում, տանում են. Դավիթը հորթերի հետքով գնում է դեերի այրը. բոլորին կոպալով կոտորում է. մյուս օրը քեռի Թորոսի հետ նրանց կողոպուտ վերցրած բոլոր կարողությունն այրից հանում է: Դավթին նախորդ են դարձնում. նա մեծ մեծ գազաններին է հավաքում, բերում քաղաք. քաղաքացիները վախենում են և նրանց խնդրքով Ձենով Հովանոր Դավթին նախորդությունից հանում է, տանը հյուրընկալ է կարգում: Դավիթը չէ կատարում Ձենով Հովանի կնոջ՝ Սառի կամքը և սորա զրպարտու-թյամբ Ձենով Հովանը նորան տնից դուրս է անում: Նա ապրում է մի պա-ռավի մոտ, որ յուր հոր սիրականն է եղած, և որսորդությամբ է պարապում:

Այդ ժամանակ Մսրամելիքն ուղարկում է Կոզբաղնին (Խոլբաշի), որ ազատ Սասունից հարկ առնե: Դավիթը, պառավի խորհրդով, Կոզբաղնի մարդկանց կոտորում է և Կոզբաղնին խայտառակաբար ճանապարհ է դնում դեպի Մսրամելիքը: Մսրամելիքը զորաժողով է լինում, և գալիս է Սասու-վերա: Դավիթը Ձենով Հովանից դռով ստանում է յուր հոր «Մարութա բանձրիկ Աստվարածին, խաչ-պատարագին, ինչ վար աջ թևին, Քուռկիկ-Ջալալին, Թուր կեծակին, գլխու գետտին, կապեն խաբուկին, քամարն ի մեջ-քին», և մենակ դուրս է գալիս Մսրամելիքի դեմ կռվի: Ճանապարհին լողա-նում է յուր հոր կաթնաղբյուրում և կատաղյալ դուցազնի փոխվում, ապա յուր ուժը ճանապարհին տնկված երկաթե սյան վերա փորձելուց հետո, սարի վերայից Մսրամելիքի բանակին երգով իմաց անելով, հարձակում է գործում և կոտորածն սկսում: Զորքի միջից մի ալևոր խորհուրդ է տալիս Մսրամելիքի հետ մենամարտել և իրանց չկոտորել, որովհետև Մսրամելիքն իրանց զոռով է կռվի բերել: Դավիթը գնում է Մսրամելիքի կանաչ վրանը: Մսրամելիքին զո-ռով քնից հանում են. նա Դավթին հյուրասիրում է (հ. Սր. վար.), բայց վերջը ձգում է առաջուց պատրաստած թակարդի մեջ:

Ձենով Հովանը երազի մեջ իմանում է Դավթի նեղ դրությունը և Սև ձին նստելով մի ակնթարթում ելնում է սարի գլուխը, որտեղից բարձր ձայնով Դավթին հասկացնում է խաչ-պատարագին գերբնական զորությունը: Դա-վիթը հորից դուրս է գալիս և Մսրամելիքի հետ մենամարտելով, նորան սպանում է և տիրելով Մսրա քաղաքին, նստում է այնտեղ:

Ձենով Հովանը Դավթի համար նշան է դնում Չմշկիկ Սուլթանին. բայց այդ ժամանակ Կաղզվանու տիրոջ աղջիկ Խանդու խաթունը, որ ավելի գեղե-ցիկ էր, երկու գուսան է ուղարկում, որ յուր գովքն անեն Դավթի մոտ և Դա-վիթը գա իրան ուզի: Գուսանները գալիս են Սասուն և Խանդու խաթունին գովում: Գուսաններին ծեծում են և Սասունից դուրս քշում. նրանք հոտաղ-ներից իմանում են, որ Դավիթը Մսրում է, գնում են Մսրա քաղաքը: Դավիթը, լսելով Խանդու խաթունի գովքը, գալիս է Սասուն և յուր հորեղբորը հայտ-նում է, որ Խանդու խաթունին պիտի ուզե: Նա ճանապարհ է ընկնում դեպի

պահելու. բայց քեռի Թորոսը, իբրև ավելի մեծ իրավունքի տեր, գնում է, նրանց բերում է Սա-սուն: Այնտեղ ևս Մսրամելիքը կասկածում և վախենում է Դավթից, որ յուր դուցազնությունը ցույց է տալիս Մսրամելիքի թրի տակով շանցնելովը և յուր ուժովը:

կաղզվան. Ճանապարհին երկու անգամ լծվում է դուրսնին և գոմեշների փոխանակ ինքը բաշում է դուրսնը: Երբ որ Դավիթը հասնում է Կաղզվան և հանդուր խաթունը պատուհանից նշան է տալիս Դավթին, մյուս հարսնախոս փահլվանները նախանձում են Դավթի վերա և խնջույթի ժամանակ ուզում են նորան սպանել, բայց չի հաջողվում: Դավիթը նրանց սպանում է: Նա գծտվում է հանդուր խաթունի հետ և ուզում է յուր քաջությունը ցույց տալ հանդուր խաթունին. թշնամիները, Հալաբա թագավորի առաջնորդությամբ, պաշարում են Կաղզվանը. Դավիթը հաղթում է նրանց: Թշնամիները խաբեությամբ Սասունից բերել են տալիս Յոան Վերգոյի որդի Պարոն-Աստղկին, որ Դավթի հետ կռվի. Դավթն ակամա սպանում է Պարոն-Աստղկին:

Խանդուր խաթունն և Դավիթն ամուսնանում են և ճանապարհ են ընկնում դեպի Սասուն: Չմշկիկ Սուլթանը գալիս է Դավթի առաջ և ուզում է յուր անպատվության վրեժը կռվով առնել Դավթից: Դավիթը նորանից ութ օր միջոց է ուզում, որ յուր կնոջը տանի Սասուն և նոր գա կռիվ անի, և երգվում է խաչ-պատարազինի վրա. բայց նա Սասունում ութ տարի շարունակ մոռանում է յուր տված երդումը:

Ծնվում է Դավթի որդի Մհերը, որի մի ձեռքը խփված է. միայն հայրը կարողանում է բանալ որդու խփված ձեռքը, որի մեջ մի կաթ արյուն է լինում: Մհերը դուռնազնաբար արագ մեծանում է և երեսայության ժամանակ իսկ պատիժ է դառնում սասունցիների գլխին: Նա հորը չէ ականջ դնում. և երբ հայրը նորան մի ապտակ է խփում յուր շինած կամրջով սասունցիներին նեղելու համար, նա, ութ տարեկան հասակում հոր հետ կռիվ է մտնում: Հայրը նորան անիծում է, որ զավակ և մահ չունենա և տեսնելով, որ խաչ-պատարազինն յուր թևի վերա սևացել է. հիշում է Չմշկիկ Սուլթանին տված հրդուր և գնում է նորա մոտ: Չմշկիկ Սուլթանը նորան սպանում է, ետևից ծածուկ խփելով կրակացրած գուլանի խոփով, երբ որ նա ավազանում լողանալուց հետո դուրս եկել, շորերն էր հագնում: Խանդուր խաթունը թույն է խմում և մեռնում¹:

Մհերին Ձենով Հովանը դուրս է անում Սասունից. նա յուր հորն ու մոր գերեզմանների վերա լաց է լինում և նրանց ուրվականների խորհրդով ճանապարհ է ընկնում դեպի Հալաբա քաղաքը: Ծանապարհին պատահում է Գոհար խաթունի մորը, որը խոստանում է յուր աղջիկը տալ Մհերին: Մհերն և Գոհար խաթունը կոտորում են Հալաբա թագավորի բանակը, որ եկել էր Գոհար խաթունին թագավորին կնության տանելու: Գոհար խաթունի մահից հետո Մհերը շարունակում է փահլվանություն անել. բայց վերջն ինքն ևս ձանձրանում է յուր կյանքից, որովհետև յուր շահագանց ուժից ոտները խրվում էին գետնի մեջ և որսորդներն ու ուրիշ փահլվանները նորան նեղում էին: Նա հլաթա այրի տակ երկար տարիներ աղոթք է անում Աստուծուն և Աստված նորան մարմնավոր կերպով ձգում է Վանա այրը, ուր գտնվում է մինչև այժմ կենդանի:

¹ 2. Սրվանձտյանի վարիանտով՝ խաթցիներն են Դավթի առաջ դուրս գալիս, երբ Դավիթը Խանդուր խաթունի հետ Սասուն էր գալիս: Դավիթը խաթցիներին երգվում է, բայց սխալվելով, փոխանակ սանրի վերա երգվելու, ս. նշանի վերա է երգվում: Խաթցիները նեղն են լծում Դավթին. և երբ Դավիթը, նրանց ձեռքից փախած, լողանում էր Լոխորա ջրում, Արամելիքի ցեղից (ապօրինաբար սերված) մի աղջիկ թաք կացած տեղից նետով խփում, սպանում է նորան: Մհերն յուր հոր մահվան վրեժն առնելու համար, ավերում է Խաթը:

Մ. Խորենացին յուր Պատմության Ա գրքի Բ զլիսում հիշատակում է. «Իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց... զտանին ամբաւ զրուցաց մատեանք, մանաւանդ որ ի սեփական իշխանութեան պայազատութիւն»։ Խորենացու այս խոսքերից երևում է, որ Ե դարում գրեթե մեր բոլոր նախարարական տներն ունեցել են իրանց առանձին պատմության գրավոր մատյաններ, որոնց մեջ գրված են եղել իշխանական տների մասին զրույցներ, նրանց իրար հետ ունեցած կոխիւներն ու դաշինքները, և ինչ որ վերաբերում է նախարարական տների պայազատության (հաջորդության)։ Մեր նախարարական տների շատերի ծագումն այնքան հին է եղել, երբ որ Հայաստանում գրի գործածութիւնն ամենևին չէ եղել. եթե Ե դարում գրված են եղել նրանց մասին զրույցներ, այդ զրույցների հին մասն անշուշտ պիտի վերցված լինեին ժողովրդի և իրանց՝ ազնւական տների մեջ եղած բերանացի ավանդութիւններից։ Թե իշխանական տների մասին բերանացի վեպեր եղել են մեզանում, այդ արդեն հայտնի է, բայց այդ վեպերից Խորենացին յուր Պատմության մեջ հատվածներ է բերում միայն այն վեպերից, որոնք վերաբերում են թագավորող հարստութեանը կամ Արարատյան մեծ իշխանական տանը, իսկ մասնավոր նախարարական տների համար նա բավականանում է հիշելով միայն համառոտ խոսքերով նրանց ծագումը, առանց հայտնելու, սակայն, թե ո՞րտեղից է վերցնում, թեպետև տեղ-տեղ նա ակամա կարծես, ստիպում է ցույց տալ, որ նախարարութիւնների ծագումը և նրանց պատմութիւնն ևս վերցնում է բանավոր ավանդութիւններից։

Այդպիսի մի ավանդության կտոր նա բերում է Արծրունյաց մասին. «Թողում զառասպելեացն բաշաղանս, որ ի Հաղամակերտին պատմին. մանկան նիրհելոյ անձրև և արև հակառակեալ, և հովանի թռչնոյ պատանոյն թալկացելոյ» (բ գր., է գլ.)։ Նույն Արծրունյաց և Աղձնյաց բղեշխութեան ծագման մասին Խորենացին, իբրև թե Մարաբասից քաղելով, ասում է. «Զոր (զՍենեքերիմ արքայ Ասորեստանեայց) սպանեալ որդւոց նորա Ադրամելայ և Սանասարայ, եկին փախստական առ մեզ. յորոց զմինն յարեմտից հարաւոյ աշխարհիս մերոյ, մերձ ի սահմանս նորին Ասորեստանի, բնակեցուցանէ Սկայորդին մեր քաջ նախնին, այսինքն զՍանասար. և ի սմանէ սերեալ լցին զՍիմն կոչեցեալ լեառն։ Իսկ պերճքն և զխաւորքն ի նոցանէ յետոյ ուրիմն մտերմութիւն վաստակոց առ թագաւորսն մեր ցուցեալ, բղեշխութիւն կողմանցն (Աղձնեաց բղեշխութիւն) արժանացան առնուլ իսկ Արգամոզանն (Ադրամել) յարեւելից հարաւոյ նորին կողմանն բնակեալ, ի սմանէ, ասէ պատմագիրն (Մարաբաս) լինել զԱրծրունիս և զԳնունիս» (Խոր. ա գր., ի գ գլ.)։ Մի ուրիշ տեղում ասում է. «ԶՇարաշան ի տանէ Սանասարայ հաստատէ բղեշխ մեծ և կուսակալ յարեմտից հարաւոյ, յեղեր սահմանացն Ասորեստանի, առ ափն Տիգրիս գետոյ, գաւառս պարգեւելով զԱրձն, որ շուրջ զնովաւ, և զլեառն Տաւրոս, ուր և Սիմ, և զԿղեսուրն ամենայն» (բ գր., Ը գլ.)։

Ադրամելի և Սանասարի Հայաստան գալու մասին հիշատակված է և Աստվածաշնչի մեջ. «Մինչդեռ երկիրպագանէր (Սենեքերիմ արքայ) ի տան Նեսարայ աստուծոյ իւրում, Ադրամելէք և Սարասար որդիք նորա հարին զնա սրով, և ինքեանք զերծան յերկիրն Արարատայ» (Զորբ. թագ. ԺԹ գլ. 37)։ Ս. գրքի և Խորենացու պատմութիւնը գրեթե նույնանում են անուններով. Սարասար միևնույն Սանասարն է, իսկ Ադրամելեքը—Ադրամել, որ Խորենա-

ցին մի քիչ ներքևում Արդամոզան է անվանում, որ կամ Աղրամելի աղա-վաղումն է, կամ ուրիշ կոչումը:

Այսպես հորենացուց մենք ունենք Աղձնյաց բղեշխության և Արծրունյաց ծագման պատմությունը. Աղձնյաց բղեշխները Սանասարի, իսկ Արծրունիք Աղրամելի սերունդներն են և բնակվել են Սիմ սարում և նորա հարավային արևելյան կողմերում:

Աղձնյաց բղեշխների աշխարհը մեր պատմության մեջ հայտնի է Աղձ-նիքը, որի հյուսիսային կողմը կտրված է Տորոսյան լեռներով, որոնց մեջ է գտնվում Սասունը, Սիմի հարավային կողմում. իսկ Արծրունյաց երկիրն ավելի արևելք է ընկնում, Վասպուրական աշխարհում: Բայց, ինչպես երևում է, Արծրունիք էլ սկզբում ավելի արևմուտք, Աղձնյաց սահմաններում էին բնակվում, ինչպես գրում է հորենացին՝ «յարևելից հարաւոյ նորին կող-մանն», այսինքն՝ Սիմ լեռան: Թո՛մա Արծրունին գրում է. «Վասն բնակու-թեան նախնեացն նոցա (Արծրունեաց) Աղրամելայ և Սանասարայ Արզն (յԱրզն) կոչեցին Արծրունիք» (Կ. Պ. տպ. եր. 46): Այս ցուցմունքներից երե-վում է, որ ինչպես Աղձնյաց բղեշխների, նույնպես և Արծրունյաց բնագա-վառն եղել է Արզն, Արձն գավառը, որ Աղձնիքում է, Սասնու հարավային կողմերում:

Այսպես պատմությունից տեսնում ենք, որ Աղրամելքի և Սանասարի սերունդները տիրել են Տորոսյան լեռների ճյուղերում, Աղձնյաց, Մոկաց, Վասպուրականի և Տուրուբերանի սահմաններում և հին ժամանակներից կազ-մել են Հայաստանի հզոր նախարարություններից երկուսը, արևմուտքում Աղձնյաց բղեշխությունը, իսկ արևելքում՝ Արծրունիք: Այս նախարարություն-ները մեր պատմության մեջ մեծ դեր են խաղացել, սկզբում Աղձնյացը, հետո Արծրունյացը, և քանի որ միև նախարարություններից շատերի մասին կային գրույցներ, սպասելի էր, որ այդ ցեղակից նախարարությունների մա-սին ևս լինեին ժողովրդի մեջ գրույցներ: Արծրունյաց մասին եղած մի զը-րույցի բովանդակությունը, որ վերը բերեցինք, հիշում է հորենացին. բայց Աղձնյաց մասին հին գրույցների հիշատակություն չկա. միայն ԺԱ դարի պատմիչ Արիստակես Լաստիվերտցու մեջ գտնում ենք մի կտոր. «Իջին զօրքն ի լեռնէն Սիմն կոչեցեալ, զոր մարդկան սովորութիւն Սանասունն ասեն ըստ անուան նախնույն իւրեանց» (Լաստ., ԻԱ գլ.), որից երևում է, որ ԺԱ դարում Սասնու կամ Սիմ լեռան ժողովուրդը դեռևս ունեցել է կենդանի գրույցներ յուր նախնիքների մասին, և մինչև անգամ հիշելիս են եղել, որ Սանասունք, այժմյան Սասուն անունը դուրս է գալիս իրանց նախնուց, հավանականորեն Սանասարից, որ, ըստ հորենացու, Աղձնյաց բղեշխների նախահայրն է:

Այդ ավանդություններն անշուշտ հնությունից, Սասունցոց նախնու ժա-մանակից, եկած հասած պետք է լինեին մինչև Լաստիվերտցու ժամանակ-ները. և որովհետև Տորոսյան լեռներում բնակող հայ ժողովուրդը, ինչպես վերևում նկատել ենք, պակաս տեղափոխություններ են կրել և ավելի են պա-հել իրանց նախնական առանձնությունները, ուստի և մենք պիտի սպասենք, որ մինչև մեր օրերն իսկ պահված լինեին այնտեղ գեթ սոսկ ավանդությու-ններ իրանց նախնիքների մասին, որ են Աղձնյաց բղեշխները և նրանց ցեղա-կից ու սկզբում մոտիկ ապրող Արծրունիները: Եվ մենք այժմ գտնում ենք, ոչ լուկ ավանդություններ, այլ ամբողջ ժողովրդական վեպ, որ, չնայելով դարերի ընթացքում կրած փոփոխություններին, ակնհայտնի երևում է, որ

նոր վեպ չէ՝ և վերաբերում է վերոհիշյալ երկու իշխանական տների ծագմանը՝ և նրանց սերնդին:

Գ

Այս ենթադրությունը՝ թե այժմյան Աբամելիքի և Սանասարի, Դավթի և Մհերի վեպը Արծրունյաց և ավելի Աղձնյաց բղձիւնների ծագման և սերնդի մասին է¹, ավելի բացահայտ է վեպի առաջին ճյուղից՝ Աբամելիքի և Սանասարի պատմության մեջ: Վեպի Սանասարը միևնույն հորենացու Սանասարն է կամ Աստվածաշնչի Սարասարը, իսկ Աբամելիքը Աստվածաշնչի Ադրամելեքը, կամ հորենացու Ադրամելը (Արգամոզան): Հերոսների անունների նույնությունից զատ, վեպի ամբողջ ընթացքն յուր աշխարհագրական տեղերի հետ միասին նույնանում է Աստվածաշնչի և հորենացու Պատմությանն և տեղերին:

Բաղդադու խալիֆան ներկայանում է փոխանակ Ասորեստանի (Նինվեի, որից հարավ ընկնում է Բաղդադը) Սենեքերիմ թագավորին, որ կռապաշտ է, ինչպես և վեպի մեջ Բաղդադու խալիֆան: Ժողովուրդը Նինվեի թագավորին անվանում է Բաղդադու խալիֆա, որովհետև Նինվեն և իր թագավորությունը, խորին հնություն ունենալով, ժողովրդի հիշողությունից դուրս են եկել և նրանց փոխանակել է ավելի նոր ժամանակների Բաղդադու մահմեդական խալիֆայությունը. բայց միանգամայն ժողովուրդը վեպի մեջ չէ մոռացել, որ այդ կողմերում նստող (Նինվեի) թագավորը կռապաշտ է եղել, այնինչ Բաղդադու խալիֆաները կռապաշտ չեն եղել: Այսպես տեղն և անունը ժամանակի ընթացքում փոփոխություն են կրել—թեպետ և տեղը Նինվեից շատ էլ չէ հեռացել—բայց կռապաշտական կյանքը նույն հինն է մնացել, թեպետ և ոչ հայերի համար, որովհետև ժողովուրդը չէ հավատում, թե երբևիցե հայրիստոնյաները կարող էին կռապաշտ լինել: Վեպի մեջ հիշվում է և Բաղդադու խալիֆաների արշավանքները գեպի Հայաստան. իսկ պատմությունից հայտնի է, որ Ասորեստանի թագավորները շատ անգամ արշավել են Հայաստանի վերա և մինչև անգամ նրանցից մեկի, Թակլատ-Պալասարի արձանը դտնվել է արևմտյան Տիգրիսի վերին հովիտներում, Տորոսյան լեռների մեջ: Հայոց հարաբերությունը ասորեստանցոց հետ թե՛ հորենացուց և թե՛ սեպպրություններից հայտնի է:

Վեպի մեջ Սանասարը և Աբամելիքը իրանց հոր ձեռքից փախստական գալիս են Հայաստան. նրանք դիմում են Արղրումի, Կարսի ամիրաներին, որոնք չեն ընդունում նրանց, վախենալով Բաղդադու խալիֆայից. նրանք գալիս են վերջապես Կապուտկողի թագավորի մոտ, որ նրանց ընդունում է: Հետաքրքիր է այստեղ այն կետը, որ վեպի մեջ Հայաստանում այդ հին ժամանակներում դուրս է գալիս մի թագավոր՝ Կապուտկողի թագավորը, և մյուս քաղաքներում՝ Կարսում և Արղրումում՝ նստող հասարակ ամիրաներ, որոնք միևնույն հին նախարար իշխաններն են, միայն ժողովրդի հիշողության մեջ միջին դարերի պատմական կյանքի աղդեցության տակ ամիրայի փոխված: Սույն իշխանական դրությունը եղել է Հայաստանում և այդ հին սեպագրական ժամանակներում,—մի մեծ իշխան և երկրորդական բազմաթիվ իշխաններ, որոնք ավելի թույլ են եղել և ենթարկված մեծ իշխանին: Ասորեստանցոց հետ ունեցած հարաբերության մեջ ղլխավոր առաջնորդը եղել է մեծ իշխանը, ինչպես և վեպի մեջ նախարար ամիրաները չեն համարձակվում տեղի ապաս-

¹ Տե՛ս պ. Ս. Մանդիկյանի «Ազգային դուցազնական աշխարհի» հավելվածը:

տանի տալ Ասորեստանի թագավորի փախստական որդիներին, իսկ թագավորը տալիս է: Ահիսոս որ վեպի մեջ չէ հիշված Կապուտկողի թագավորի անունը, որ տեսնեինք թե մնացած կլինե՞ր արդյոք մեծ իշխան Սկայորդու անունը, որին է տալիս խորենացին Սենեքերիմի որդիներին ընդունելը: Սկայորդի անունն իսկ մի վիպական կոչում չէ՞, որ առնված է այսպիսի վեպերից: Խորենացու պատմության մեջ Սկայորդին թագավոր չէ անվանվում, բայց նա հայրն է Պարոյրի, որ առաջին պսակավոր թագավորն է Հայկազանց թագավորների մեջ, որով և վեպի մեջ եղած թագավորի կոչումը շատ չէ հեռանում պատմության մեջ հիշատակված հայոց թագավորության ժամանակից: Միայն մի տարբեր կետ կա պատմության և վեպի մեջ, այն է, որ վեպի մեջ Կապուտկողի թագավոր է հիշվում, իսկ պատմության մեջ մեր առաջին մեծ իշխանները և թագավորները Արարատում էին նստում, թեպետ և նրանց ենթարկվում էր և Հայաստանի հարավային մասը: Կապուտկող կամ Կապուտողն կամ Հնծաքիարս լեռներն ընկնում են Վանա լճի հարավային կողմը, լճի մեջ խորը մտնող հրվանդանի վերա: Ժ և ԺԱ դարերում Կապուտկողին մոտիկ, դեպի արևելք՝ Ռշտունյաց Ոստանում և Աղթամարում նստում էին Արծրունյաց կամ Վասպուրականի թագավորները, որոնց ձեռքին էին այդ կողմերը: Կարելի է կարծել, որ վեպի և պատմության այս աշխարհագրական տարբերությունը ևս ժամանակի ընթացքում կրած փոփոխություն է, որով ժողովուրդը թագավորին նստեցնում է այնտեղ, որ իրան ավելի մոտ է և ուր ավելի մոտիկ ժամանակներում նստել են հայ թագավորները:

Կապուտկողի թագավորը Սանասարին և Աբամելիքին տալիս է քառասուն տուն ռամիկ ժողովուրդ, որոնց բնակեցնում են իրանց նոր շինած բերդում, որ թագավորն իբրև կալված նրանց էր բաշխել. բերդի անունը դնում են Սանսուն, Սասուն, որ Սիմ լեռան հարավային կողմում է: Երկու եղբայրներն իրանց իշխանությունը հետզհետե ընդարձակում են Սասունից դուրս դեպի Նյուսիս. «Սև-սարի բոլոր ու շուր Մծմակա-քիթ՝ Մշու վերևով պատան քաշած եղած են շուրի Սեղանսըրու գոտենը վի Ճապաղջրու գուրան ու զըզ բիթուն լև դավթեց (Աբամելիք)... օրմ՝ լև զարկեց դեպ շուրի Մըսըր, ու Մըսըր լև զավթեց»: Սև սարը միևնույն Սիմ լեռն է. սորա հյուսիսային ճյուղերից մեկն է Մծմակա-քիթ սարը, որ Մշու արևելյան կողմում է, մոտ երեք ժամ հեռու Մշուց՝ և որի վերա Դավիթը գութանին լծվելով քաշեց մինչև Մառնիկ գյուղը, որ Մշու հարավային արևելյան կողմում է, Սիմ լեռից հյուսիս: Ծապաղջրուրը ընկնում է Արածանու աջ ափին՝ Բալուից արևելք, Բինգյուլ լեռների հարավային-արևմտյան կողմը: Սեղան-սարի գոտին, վեպի նկարագրության

¹ Պ. Գարագաշյանն իր՝ Խորենացու խիստ քննադատության մեջ ամեն կերպ ջանալով ապացուցանել, թե Խորենացին յուր պատմությունը (հին մասը) մեծ մասամբ իրանից է հեյրուրում, իբրև փաստ բերում է և այն, որ իբրև թե Խորենացին Սանասարին Սիմ լեռան կողմում է բնակեցնել տալիս միայն Սիմ և Սանասար անունների նմանությունից հանելով. Խորենացին «Տայ նմա (Սկայորդու) բնակեցուցանել զՍանասար, Սիմ և Սանասար անունաց լայնի նմանութեան նայելով (») Սիմ լեռան, այսինքն Աղծնեաց կողմը... Խորենացին Սիմն անուն ի Սանասարայ կը թուի հանել» (Կառ. Քնն. պատմութիւն հայոց): Թե Խորենացին այս պատմությունն իրանից չէ հնարել և ունեցել է աղբյուր, եթե ոչ գրավոր, գեթ ժողովրդական, բանավոր, դրան վկա է մինչև այժմ կենդանի մնացած վեպը, որով Սանասարը Սիմ լեռան հարավային կողմը, Սասունում է բնակվում: Սիմ և Սանասար անունների մեջ, ինչպես պ. Գարագաշյանը նմանություն չէ գտնում, Խորենացին ևս չէր գտնիլ, բայց կա նմանություն Սանա-սար և Սանասունք (Սասուն) անունների մեջ:

² Տեղագրութիւնք ի Փ[որթ] և ի Մ[եծ] Հայս՝ հ. Սարգսեանի, եր. 227:

Համաձայն, պիտի ընկնի Ճապաղչրի մեջ, ս. Կարապետի վանքից արևմուտք՝
և պետք է Բինգյուլից դեպի հարավային-արևմուտք ձգվող ճյուղերից մեկը
լինի: Իսկ Մարը կամ Մսուրը, Մսրա քաղաքը, որ վեպի մեջ շատ է հիշվում
և որ կազմում է Սասունին թշնամի մի տերություն, սխալ իմացության տեղիք
կարող է տալ յուր համանվանությամբ Եգիպտոսի Մսրը կոչման հետ: Մինչև
անգամ պ. Ս. Մանդինյանը յուր դասագրքի մեջ (Ազգ. դուցազն. աշխարհ)
Մսրը դարձրել է Մուսուլ (Մոսուլ), որ հին նինվեի տեղերումն է, Տիգրիս
գետի վերա: Բայց Մուսուլը, որ Հայաստանից դուրս է, չի կարող Մսրա քա-
ղաքը լինել: Հենց վեպի նկարագրության ընթացքից երևում է, որ Մսրը
պիտի ընկնի Տորոսյան լեռների հյուսիսային կողմը, Ճապաղչրից արևմուտք,
որովհետև վեպը որոշում է Աբամելիքի իշխանության հյուսիսային սահման-
ները արևելքից արևմուտք, որ են՝ Ծծմակա-քիթ, Մշու հյուսիսային կողմի
պատ քաշած լեռներ, Սեղան-սարի գոտի, Ճապաղչուր և վերջապես՝ ամենից
արևմուտք՝ Մար կամ Մսրա քաղաք, որպիսի կոչմամբ միշտ հիշվում է մեր
վարիանտում: Փալատոս Բյուզանդի մեջ կա մի այսպիսի կտոր. «էջ (հայր
Մարգաբան) յափն գետոյն հոսանացն Եփրատու, հովիտսն թանձրախուռն
անտառին, ի գետախառնուսն երկուց (հյուսիսային և արևելեան Եփրատ)...
որ ի տեղուջն ի հնոցն իմն շինած քաղաք՝ ղոր շինեալ Սանատրուկ արքայի,
որում անուն տեղոյն Մծուբ կոչի» (Բիւզ., չորր. դպ., Ժդ գլ.): Այժմ ևս
նույն տեղում Արածանու աջ ափում, հյուսիսային Եփրատի խառնուրդին
մոտիկ ընկնում են Մնծուր լեռները: Փ. Բյուզանդի հիշած սույն Մծուր գա-
վառը, յուր քաղաքով, պիտի լինի և Մարը կամ Մսրա քաղաքը (Մծրա քա-
ղաք): Թուրքական արտասանության ազդեցության տակ ծ տառը հեշտու-
թյամբ փոխվում է զ-ի կամ ա-ի, մանավանդ թե լավ ասած, բրդերի մեջ բը-
նակող հայերը ծ չունին, այլ միշտ զ կամ ա փոխանակ ծ-ի՝

Սանասարի և Աբամելիքի կալվածքների իբրև պարզ և ստանալը թագա-
վորից և այդ կալվածքների ընդարձակումը հիշատակվում է այսպես և ժողո-
վրդական վեպի մեջ, պատմական հիշատակությունից այն տարբերությամբ
միայն, որ պատմության մեջ Աղծնիքում և դեպի արևելք է հիշվում, իսկ
վեպի մեջ Տուրուբերանում և դեպի հյուսիս: Այս տարբերությունը առաջացած
պիտի լինի նորանից, որ միջին դարերում Սասունցիք հարաբերություն ունեին
ավելի հյուսիսային կողմերի տիրապետների հետ և, է դարից սկսած, մինչև
անգամ Սասունն արդեն միացած էր համարվում Տարոնի հետ² և գտնվում էր
Մամիկոնյանց ձեռքին մինչև ԺԲ դարը, երբ որ Աղծնյաց բռնապետներն այլևս
չկար, իսկ Արծրունիք վասպուրականում էին: Կարելի է ասել և այն, որ հ.
Սրվանձտյանի վարիանտի պատմողը, Մշու կողմերից լինելով, հիշատակում
է Մշու մոտիկ աշխարհագրական անուններ. եթե մեր Մոկացու պատմածի
մեջ ևս Աբամելիքի և Սանասարի պատմությունը լիներ, թերևս այնտեղ դեպի
հարավ և արևելք, այսինքն դեպի Մոկաց կողմերը ընդարձակվել պատմվեր,
որ ավելի հին ժամանակին կը վերաբերեր և պատմության հիշատակության
համեմատ կլիներ:

Աստվածաշնչի մեջ Սարասարն և Ադրամելեքն առաջ իրանց հորն
սպանում են և հետո փախչում Հայաստան. իսկ վեպի մեջ հորը սպանողը
միայն Սանասարն է, որին «ուր պապու (հոր) կռքեր չըն թողի որ ըդի (Սա-

¹ Այժմ՝ ևս Արածանում, աջ ափում հյուս. Եփրատի խառնարանից քիչ արևելք կա Մեզրե
հայտնի ավանը:

² Հովհան Մամիկոնեան, Վենետ., եր. 13 և Մատ. Ուոնայեցի, մս. Բ, հատվ. 84:

սուն) սթրեր ու ելավ խլստ իրնց ու պապուն ու մամուն ու գնաց Բաղդադ¹։ Այնտեղ Սանասարն յուր հորը, երբ որ սա երկրպագութիւն էր տալիս յուր մեծ կոթին, սպանում է. «ու հեղմ լե յեբոր կճավ պապ, տղեն... կուրզ մի իջավ ու զպապ խալիֆեն յոթն գազ գետին վար իջուց»։ Սանասարն յուր հորն սպանելուց հետո Բաղդադում նստում է յուր հոր աթոռը, իսկ Աբամելիքը մնում է Սասունում։ Ժամանակի այս տարբերութիւնը, ինչպես և Սանասարի կրկին Բաղդադ վերադառնալը, հարկավ կարող էին հազարավոր տարիներ ընթացքում, բերնբերան ավանդելով, հեղաշրջվիլ։

Թե ինչո՞ւ Սենեքերիմի որդիքը Հայաստան և ոչ ուրիշ երկիր են փախել, պատմութեան մեջ չէ հիշված, թերևս նորա համար, որ Հայաստանն տպավիճակում համար ավելի ապահով տեղ է եղել իբրև ասորեստանցոց հետ պատերազմող և նրանց չհպատակող երկիր։ Վեպի մեջ կա և մի ուրիշ հանգամանք, որ հայրասպան եղբայրներին Հայաստանում է ապավինել տալիս. այդ այն է, որ Բաղդադու խալիֆայի կինը հայ է եղել, ուստի և Աբամելիքն ու Սանասարը ավելի Հայաստանում իրանց մայրական ազգականների մոտ կարող էին հուսալ ապաստան գտնել, քան ուրիշ երկիրներում, որոնք բոլորը Բաղդադու խալիֆաների մեռելներից էին փախչում, ուր մնաց կենդանիներից։ Թեպետև վեպի մեջ Հայաստանի ամիրաները ևս վախենում են և Կապուտկողի թագավորն ընդունում է նրանց, չիմանալով թե նրանք Բաղդադու խալիֆայի որդիներն են, բայց այդ վեպի աղավաղումն է միայն, որովհետև վեպի ետևի մասից երևում է, որ երկու եղբայրները թագավորի ազգականն են. «Մենք քո ավլատն ենք»—ասում են նրանք Կապուտկողի թագավորին։ Բացի այդ կա մի անձնավորութիւն, որ Աբամելիքի և Սանասարի քեռի է. քեռի Թորոսը, որ թագավորին մոտիկ մարդ է դուրս գալիս, նորա հետ գնում է Սասուն, Աբամելիքի մահից հետո նա է կառավարում Սասունը, Աբամելիքի երեխաները նորանն են և նա է հոգ տանում նրանց մասին։ Դատաստանը նրանց քեռի Թորոսին է հասցնում քան թե Մարամելիքին, որ նրանց խորթ եղբայրն էր¹. մի խոսքով նա ներկայանում է իբրև Աբամելիքի տան խնամակալը և թագավորին մոտիկ ազատ, ազնվական մարդ, իշխան, որով և երկու եղբայրների մայրը, որ Թորոսի քույրը պիտի լիներ, թագավորին մոտիկ ազնվական ցեղից է եղել, նորա համար և երկու եղբայրները հայոց թագավորի մոտ են ապաստան գտել։

Եթե վեպի բոլոր փոփոխութիւնները դուրս ձգենք, կստանանք հետևյալ բովանդակութիւնը, որ նույնանում է Աղծնյաց բղնջիների և Արծրունյաց ծագման մասին եղած պատմական ցուցումների հետ.

Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորն (նինվե, Բաղդադու խալիֆա) արշավանքներ է անում դեպի Հայաստան։ Մի արշավանքի ժամանակ հայոց թագավորի ազգականներից, կամ ազատ տնից գերի տարած մի աղջկա հետ ամուսնանում է. նորանից ունենում է երկու որդի՝ Սանասար և Աբամելիք։ Սրանք իրանց հորը կռատան մեջ, երբոր նա երկրպագութիւն էր տալիս յուր մեծ կոթին, սպանում են և փախչելով Հայաստան, ապաստանում են հայոց թագավորի մոտ, որ յուր աղջկանը տալիս է Աբամելիքին և կալված ու ժողովուրդ բաշխելով, իրանց քեռի Թորոսի հետ նրանց բնակեցնում է Սիմ լեռան հարավային կողմերում, ուր հիմք են դնում Սասունին։ Աբամելիքի և Սանասարի սերունդներն այնտեղ աճելով, տիրում են Սիմ լեռան շրջակայքին

¹ 2. Մովանձտյանի վարկածնուր թեպետև Մարամելիքը Աբամելիքի որդին է, բայց դարձյալ դուրս է գալիս իբրև օտար, թշնամի անձ։

և կազմում հայոց հզոր նախարարություններից մեկը, որ՝ ինչպես մեր շատ նախարարությունները՝ ծագամբ օտար է:

Ե

Մենք չունինք Աբամելիքի և Սանասարի անմիջական հաջորդների ճյուղերը, որ իմանալինք վեպի պատմության շարունակությունը և համեմատենք Աղձնյաց բղձիների և Արծրունյաց պատմությունների հետ¹:

Աբամելիքի շառավիղներից վերջինների՝ Դավթի և Մհերի վեպի մեջ չէ երևում ազգային պատմության մեջ հիշատակված Աղձնյաց կամ Արծրունյաց արարքների հետ նմանություն.—գուցե լինի էլ, բայց մեզ հայտնի չէ—միայն թե ուրիշ պատմական կետեր երևում են, և այդ վերաբերում է ավելի մեր նոր ժամանակի, միջնադարյան պատմությանը, երբ որ Աղձնյաց բղձիներն այլևս չկային, իսկ Արծրունիք Վասպուրականում թագավորության հասել և ընկել էին:

Հայտնի է, որ միջին և ավելի նոր դարերում հայոց աշխարհը բաժանված է եղել բազմաթիվ մեծ և փոքր իշխանների մեջ. մեր երկիրը մի իշխանական միություն չէ կազմել և Բագրատունյաց կարճատև թագավորության ժամանակ իսկ, երբ որ միայն մի քանի իշխանություններ, ավելի զորացած լինելով, թագավոր անվամբ անկախ դրություն էին ձեռք բերել, չունենալով իրանց վերա հին պարսկական կամ հունական և արաբական գերիշխանությունը և ոչ ենթարկվելով Հայաստանի հայկական թագավորություններից մեկին կամ մյուսին: Բագրատունյաց անկումից հետո, երբ որ թուրքերն և թաթարները սկսում են արշավել Հայաստան, ԺԱ—ԺԶ դարը, երբ որ երկիրը բաժանվեցավ օսմանցոց և պարսից մեջ, Հայաստանի քաղաքական բաժանական դրությունն ավելի ևս խառնվում է. երկրում տիրում է գրեթե կատարյալ անիշխանություն. շատանում են բազմաթիվ մանր իշխաններ, որոնք մասամբ հայոց հին նախարարական տների հաջորդություններն էին, մասամբ եկամուտ, օտար: Այդ մանր իշխանները ափրկելով մի դավառի, քաղաքի կամ գյուղի, կազմում էին փոքրիկ ինքնազուլու բռնապետություններ, որոնք մեծ մասամբ անկախ դիրք ունենալով, քիչ անգամ ենթարկվում էին հունաց կայսրներին կամ պարսից նոր կազմված թագավորությանը: Այդ մանր իշխանները շարունակ կռիվներ էին մղում իրար դեմ և Հայաստանից դուրս նստող թագավորների դեմ. իրարու երկիր ձեռք ձեռք խլում էին, որով և

¹ 2. Սրվանձտյանի վարիանտով՝ Դավիթն Աբամելիքի որդին է դուրս գալիս, որ վարիանտի անհշտությունն է, այնինչ մեր վարիանտով՝ Դավիթն Աբամելիքի դարմի վերջիններից է: Թե Դավիթն Աբամելիքի որդին չէ, այդ երևում է և նորանից, որ Ջենով Հովանը և Յուան Վերգոն, հ. Սրվանձտյանի վարիանտով Աբամելիքի որդիներն են, իսկ Դավթի եղբայրները, մեր վարիանտով՝ Դավթի հորեղբայրներն են: Որպեսզի մեր վարիանտով Դավիթն Աբամելիքի որդին լինի, պետք է, որ Ջենով Հովանը և Յուան Վերգոն Աբամելիքի եղբայրները լինեն, իսկ այդ հակառակ է պատմության և վեպին, որոնք վկայում են, թե Հայաստան են եկել միայն երկու եղբայր՝ Աղրամելիքն և Սանասարը: Քնդի Թորոսը, որ հ. Սրվանձտյանի վարիանտով գործող անհնավորություն է ներկայանում Աբամելիքի և Դավթի ժամանակ, թերևս և Դավթից հետո, Մհերի ժամանակ, որովհետև Աբամելիքը ձերանում և մեռնում է, Դավիթը սպանվում է, իսկ նա դեռ կենդանի է և կռիվ է մտնում,—չկա մեր վարիանտի մեջ. և այդ ավելի բնական է, որովհետև Քնդի Թորոսը չէր կարող այդքան երկար ապրել: Քնդի Թորոսի մեր վարիանտում չերևանալ իսկ վկայում է, որ Դավիթն Աբամելիքից ժամանալով շատ հեռու է, այնինչ հ. Սրվանձտյանի վարիանտով, որովհետև Դավիթն Աբամելիքի որդին է, Քնդի Թորոսը նորա ժամանակ կարող էր կենդանի լինել: Մենք կարծում ենք, որ ի՛նչ Դավիթը Թուրան Դավթի որդին պիտի լինի, ինչպես որ պատմող մոկացին կասկածանքով ասում էր:

երկիրը գտնվում էր միշտ խռովահույզ դրուժյան մեջ¹։ Հայաստանի հյուսիսային մասը միայն, միառժամանակ վրաց թագավորների ձեռքն անցնելով, խաղաղություն և ապահովություն էր վայելում։

Բաղրատունյաց անկումից հետո հարավային Հայաստանի հայ իշխանություններից նշանավոր է եղել Տորոսյան լեռների մեջ Սասնու իշխանությունը։ Սասունում նստում էին Մամիկոնյանների սերունդ համարվող իշխաններ, որոնք մյուսների պես կոփվեցին էին տալիս օտարների դեմ և, շնորհիվ երկրի ամուր դիրքին ու իրանց անձնական քաջությանը, պահպանում էին անկախություն, որով և Սասունն յուր շրջականերով ներկայանում էր իբրև միակ կենտրոն հայկական ազատ իշխանության։ ԺԱ դարում Սասնու իշխաններից նշանավոր է եղել Թոռնիկ Մամիկոնյանը, որի պատմությունը ավելորդ չի լինիլ դենև այստեղ իբրև պատկեր սասունցոց վարած պատերազմների ընդդեմ օտարներին և, եթե ոչ իբրև պատմական հիմք Դավթի վեպին, գեթ իբրև այն անձնավորություններից մեկը, որոնց արարքների ազդեցության տակ փոփոխություն է կրել Դավթի վեպը, որ ավելի հին պետք է լինի։

Մամիկոնյան Մուշեղի որդի քաջ իշխան Թոռնիկն իշխում էր Սասունին և Տարոնի մի մասին. նա նստում էր Սասնու գավառի Աշմուշատ գյուղում, որ Սասուն քաղաքի մոտ է։ 1055—1058 թվին ամբողջ Հայաստանը ավերվում է թաթարների և պարսից թագավոր Տուղրիլի զորքերի ձեռքով. միակ ապահով տեղը հայերի համար Սասունն էր։ Ավերիչ խմբերից մեկը գալիս է Տարոն և ավերում է ս. Կարապետի վանքը։ «Նույնալ զայս իշխանին հայոց՝ զորաւոր և քաջ որդին Մուշեղայ՝ Թոռնիկն և ժողով արարեալ զամենայն Սասունս՝ հասաներ ի վերայ զորացն ալլաղեաց» (Մ. Ուռնայեցի, մասն Բ, հատվ. 2Ա)։ Թշնամիներն իրանց բազմությամբ նեղում են սակավաթիվ սասունցիներին. բայց հետո Թոռնիկը կանչում է. «Դաւայ վանք, ս. Կարապետ. հասիր մեզ յօյնութիւն»։ և հայերը զորանալով հաղթում են ալլաղիներին²։

1073 թ. ազգով հայ և կրոնքով հույն Փիլառտոս հունաց զորավարը ապստամբում է հունաց կայսրից և յուր զրոշակի տակ հավաքելով հայերից և ուրիշ ազգերից, տիրում է Չորրորդ Հայքին (Արածանու և Հյուսիսային Եփրատի հովտում), Աղձնյաց արևմտյան մասին, Փոքր Հայաստանից երրորդ-Հայքին և ուրիշ կողմերի։ Նա գալիս բնակում է Մշար ավանում և այնտեղից մարդ է ուղարկում Սասնու Թոռնիկ իշխանին, որ գա հնազանդի իրան։ Թոռնիկը ծիծաղում և ասում է. «Ահաւոր բնաւ ես ոչ տեսանեմ զերեսս նորա»։ Եվ ասեն ցԹոռնիկ կոչնականքն Փիլառտոսին թէ. «Ահա գայ բազում զօրօք ի վերայ քո և տապալիալ ավերեսցէ զամենայն գաւառս քո»։ Ասէ Թոռնիկ. «Եւ քանի՞ զօր Փիլառտոսին»։ Ասեն արքն. «Իբրև քսան հազար»։ Ասէ. «Են իմ հազար ձիաւորք»,—Եվ դարձուց զհրեշտակսն ամոթով յետս»։ Փիլառտոսն ստիպում է Գրիգոր Վեպայսեբ կաթողիկոսին, որ գնա, համոզե Թոռնիկին դալ իրան հնազանդել, «ապա թէ ոչ, ի սուր սուսերի մաշեմ զերկիր նորա»։ Բայց քաջն Թոռնիկ ոչինչ անապեալ բանիցն, նստէր անշարժ ի տեղոջ իւրում... Դիտացեալ Փիլառտեայ թէ ոչ գայ առ ինքն Թոռնիկ, էառ զզօրս իւր և պատրաստեցաւ գնալ ի վերայ նորա։ Ժողովեալ և Թոռնկայ զամենայն արս գաւառին Սասնոյ՝ յիսուն հազար հետևակաց և վեց հազար հեծելոց. եկն փութանակի ի Ճապաղ-ջուր։ Եւ կացեալ անդ աւուրս ինչ՝ իբրև ետես, թէ

¹ 2. Ալիշանը «Շնորհալի և Պարագայ իւր» գրքում լավ նկարագրած է Հայաստանի այս խառնաշփոթ դրությունը ԺԱ և ԺԲ դարերում։

² Չամչեան, Պատմութիւն հայոց, հատ. Բ, եր. 366, Արիստակես Լաստիվերոցի, գլ. ԻԱ։

յամէ գալ Փիլաուտոս, վարկավ թէ գուցէ դարձեալ իցէ յետս, և կամ տակա-
ւին անագանի: Եւ զի չունէր բաւական պաշար այնչափ զօրաց, դարձոյց յետս
զբազմաթիւն նոցա և ինքն հազար ձիաւորօք միայն չու արար դառնալ ի քա-
ղաք իւր յԱշմուշատ. և ի գնալ նորա պատահեցան ի ճանապարհի զօրքն
Փիլաուտեայ ի Հանձիթ գաւառի... Զայն իբրեւ ետես Թոռնիկ, զահի հարաւ
յոյժ, զի ոչ կարէր խուսել յերեսաց նոցա և պատերազմել երկնչէր. զի սակաւ
էին զօրք իւր. ապա յամենայն կողմանց անճարացեալ նորա, ապաւինեցաւ
յԱստուած և ի բարեխօսութիւն ս. Կարապետին Յովհաննու, և խրախոյս
բարձեալ յարձակեցաւ անհնարին սաստկութեամբ ի վերա նոցա հանդերձ
հազարաւն... և ի քթթել ական ցիր և ցան կացոյց զայնչափ բազմութիւն
նոցա և կոտորեաց զբազումս ի նոցանէ... իսկ Փիլաուտոս սակաւ արամբք
փախստեայ անկաւ ի Խարբերդ»:

Սորանից հետո Փիլաուտոսին միանում է Ամիր-Քափր անունով մի պար-
սիկ յուր զորքով և նորա հետ խոսք կապելով, գալիս է Թոռնիկի սահման-
ները, մարդ է ուղարկում Թոռնիկին, խոստանում է դաշինք կապել յուր և
նորա մեջ, երդում է տալիս, և նորա ծառաներից մի քանիսին մեծ տուրքերով
հաճանեցնում է, որ նորան հորդորեն՝ գա յուր մոտ: Թոռնիկը խաբւում է և
երեք մարդով գնում է Քափրի մոտ, որ մեծ ուրախություն է տալիս Թոռնիկի
պատվին: «Եւ յորժամ զուարճացեալ կային ամենեքեան ի խնջոյս անդ, յան-
կարծակի դիմեաց Քափրն ի վերայ Թոռնկայ սրով սպանանել զնա: Իսկ Թոռ-
նիկ չունելով ինչ ի ձեռին, վանեաց աջու ձեռամբ զբաղուկ նորա և ձախովն
առեալ զփոքրիկ դանակ մի ի սեղանոյ անտի՝ եհար ընդ փոր նորա, և ի վայ-
թել աղեաց նորին ի վայր՝ անդէն սատակեցաւ: Դիմեալ ապա ի վերայ ալլոց,
որք կային անդ՝ ձգեաց զձեռս իւր ի գլուխս նոցա, զորս և ընդհարեալ ընդ
միմեանս ուժով սաստկութեան բազկաց իւրոց՝ խորտակեալ սատակեաց
յնոսա. և ելեալ անտի փութայր զնալ ի քաղաք իւր Աշմուշատ: Զայն տեսեալ
յօրացն Քափրայ՝ ցրուեցան և փախեան անտի. իսկ մի ոմն ի նոցանէ թագու-
ցեալ ի ծածուկ տեղուջ՝ առ որով ունէր անցանել Թոռնիկ, Եհար նետիւ ընդ
սիրտ նորա և սպան զնա» (Չամչեան, Բ, Եր. 997—999, Մ. Ուոհայեցի, մասն
Բ, հատված ԺԶ—ԺԷ):

Զ

Դավթի և Մհերի վեպի մեջ պատկերանում է Հայաստանի և մասնավորա-
պէս Սասնու սույն միջնադարյան վիճակը. վեպի հիմնական նյութը կազմում
է Սասնա տերերի պատմությունը: Դավիթը վեպի մեջ ներկայանում է իբրեւ
ազատ, ազնվական տան ծառանգ. նա թեպետեւ հորթարած է, բայց ազնվա-
կան տան հորթարած է, այնինչ նորա ընկեր հորթարածն ասում է. «Եւ լև քո
պապու (հոր) գեղի հորթարածն եմ, ու իդա՝ ուսմկա (ուսմիկների) հորթերն
են»: Դավիթը տիրաբար է վարվում ուսմիկների հետ. նա Խանդութ Խաթունին
ասում է. «Եւ լև Սասնա քաղքի տերն եմ». նորա հոր սուռնը մեծ տուն է, և ոչ
հասարակ մարդու տուն. մի խոսքով՝ նա իշխան է, կատարյալ իշխան, ոչ թե
յուր ուժի համար, այլ նորա համար, որ նա ծագում է հին իշխանական տնից,
որ Սասնու տերերն են եղել:

Վեպի մեջ ամենից առաջ աչքի է ընկնում այն, որ Հայաստանը բաժան-
ված է բազմաթիվ մանր իշխանների մեջ: Այդ բաժանումը կար ազգային
վեպի և առաջին ճյուղի մեջ, բայց այնտեղ պատկերանում էր հին դարերի
բաժանումը նախարարների մեջ՝ մի թագավորի իշխանության տակ, որովհետեւ

երկրում կար մի թագավոր, Կապուտկողի թագավորը, որ բնիկ հայկական էր և Հայաստանում էր նստում,—իսկ Դավթի և Մհերի վեպի մեջ ներկայանում է այն մանր բաժանումներն իրար թշնամի իշխանների մեջ, որ եղել է Հայաստանում Բագրատունյաց անկումից հետո, Սասմա քաղաքի, Մարա քաղաքի տերերը, Չմշկիկ Սուլթանը, որ հավանականորեն Չմշկածագի (հյուս. և հար. Եփրատների խառնուրդին մոտիկ) տերը պիտի լինի, Կաղզվանու ամիրան (խանդուխ հաթունի հայրը), Գոհար խաթուն, խլաթեցիներ,—ամեն մեկը հանդիսանում է իբրև մի ինքնագլուխ տիրապետ, որ ոչ ոքի իշխանությունը չէ ենթարկվում: Երկրում չկա մի թագավոր, որին հնազանդեին այդ մանր բռնակալները, որի շուրջը խմբվեին հզոր դուքսազունները. թագավոր անունով դուրս է գալիս միայն Հալեբա թագավորը, որ Հայաստանից դուրս է նստում: Երկրի մեջ տիրում է ընդհանուր խառնակություն և անիշխանություն, որովհետև այս մանր տիրապետները շարունակ կռիվ են անում իրար հետ և իրար երկիր ավերում: Մարամեկիքը Մարութա բանձրիկ Աստվարածինն է ավերում, Թուլան Դավիթը՝ վրեժն առնելու համար՝ Մարա քաղաքի վերջին կատուն սպանում. մի ուրիշ Մարամեկիք ահեղ բանակով Սասմա քաղաքի վերա է գալիս, որ ավերի, տանի, Մարա քաղաքի մոտ նոր քաղաք շինի. Թլոր Դավիթն այդ Մարամեկիքին սպանում է և բանակը ցրվում: Մանր իշխանները Հալեբա թագավորի առաջնորդությամբ պաշարում են Կաղզվանը, Չմշկիկ Սուլթանը Դավթի և խանդուխ հաթունի դեմն է դուրս գալիս կռվի, խլաթեցիները մինչև սնգամ առանց պատճառի, իբրև ասպատակավորներ, Դավթի ճանապարհը կտրում են. Մհերը իլաթ քաղաքն է ավերում. Գոհար խաթունն ու Մհերը ավերում են Հալեբա քաղաքը, որի թագավորը յոթ տարի կռվում էր Գոհար խաթունի հետ,—մի խոսքով վեպի մեջ երկրում տիրում է ընդհանուր շփոթմունք, ավերմունք, և կյանքի անապահովություն—նույն դրությունը, որի մեջ էր Հայաստանը Բագրատունիներից հետո: Վեպի մեջ նույնիսկ հիշատակվում է և վրացոց տիրապետությունը Հայաստանի վերա. Քավոր Գուրգիդը (վիրական անուն) փահլավանների դավադրությունը Դավթի դեմ Դավթին խմացնելու համար առակի ձևով ասում է. «Հողի վնաստուն է, Վրաստուն չէ», որով ուղղում է ասել, թե այստեղ Վրաստուն չէ, ուր կարելի է կյանքի ապահովություն ունենալ, այլ վնաստուն է, ամենայն լուրջ կարելի է վնասի, վտանգի սպասել:

Վեպի մանր իշխաններից ամենից զորեղը Սասնու տերերն են, ինչպես և պատմության մեջ. նրանք բնիկ ազգային են, ժողովրդին սիրելի են, որովհետև աշխատում են Սասնու անկախության համար և ժողովրդի օգուտն են ցանկանում. այնինչ մյուս իշխաններն օտար են ժողովրդի համար: Պարզ ասված չէ, թե Մարամեկիքը, Չմշկիկ Սուլթանը, Կաղզվանու ամիրան հայ են, ի՞նչ՞ օտարազգի բռնակալներ: Մեր կարծիքով, այդ բոլոր մանր իշխանները վեպի սկզբնական ձևի մեջ հայ պիտի եղած լինին, որով և Դավթի վարած պատերազմները նրանց դեմ կլինեին հին նախարարական տների և թերևս ավելի հին, սեպագրական ժամանակների իշխանությունների միմյանց դեմ ունեցած կռիվների պատկեր: Մարամեկիքը վեպի ներկա դրության մեջ ներկայանում է իբրև օտար տարր. մինչև սնգամ Թուլան Դավթի մի կտորի մեջ Մարա քաղաքում հիշվում է «նմիրէ» բառը, որ մահմեդականների մինարեն է. բայց և այնպես Դավթի մայրն յուր կամքով գնում է Մարամեկիքին կրնության, որ մեր կյանքի մեջ հազվագյուտ երևույթ կլինի, եթե ընդունենք, որ Մարամեկիքը օտար ազգի և հավատի է պատկանում: Ձենով Հովանը Չմշ-

կիկ Սուլթանին ուզում է Դավթի համար կին. որով և Չալկիկ Սուլթանը պիտի հայ լինի ազգով. ապա թե ոչ, ինչպե՞ս կարելի է Լնթադել, որ Դավթիթը, որի զորությունը Մարութա բանձրիկ Աստվարածնի միաբանների խաչ-պատա-
րագն է, մի օտար ազգի ազգիկ ուզեր իրան կնություն: Նույն ենթադրությամբ հայ պիտի լինին և Խանզութ իսթունն ու Գոհար խաթունը. անորոշ է մնում միայն Հալերա թագավորի ազգությունը. հավանական է, որ նա օտար լինի, քանի որ միջին դարերում Հալերի իշխողներն օտար են եղել, և նույնիսկ Հալերա թագավորն այն ժամանակի ազդեցության տակ պիտի վեպի մեջ մտած լինի, երբ որ հայերն սկսում են դեպի արևմուտք՝ Կիլիկիայի սահմանները գաղթել, և երբ որ այդ ժամանակներում հենց Հալերն սկսում է նշանավոր դեր խաղալ և մեկ աշխարհակալից մյուսի ձեռքն անցնել:

Սասնու իշխանների օտարների դեմ տված կռիվներից մենք բերեցինք Թոռնիկ Մամիկոնյանի պատմությունը. հետաքրքիր է համեմատել Թոռնիկի պատմությունը Դավթի վեպի հետ:

Օտարներն ավերում են ս. Կարապետը. Թոռնիկը սակավաթիվ մարդկան-
ցով գնում է վրեժ խնդրելու ս. Կարապետի ավերման համար. նույնն անում է և Թուլան Դավթիթը, երբ որ Մարամելիքն ավերում է Մարութա բանձրիկ Աստվարածին: Թոռնիկը սակավաթիվ մարդկանցով է, իսկ Թուլան Դավթիթը մենակ է վարում կռիվը. և սա բնական է, որովհետև այն պատմություն է, իսկ այս դյուցազնական վեպ: Թոռնիկն օգնության է կանչում ս. Կարապե-
տին, իսկ Թուր Դավթիթը Մարութա բանձրիկ Աստվարածին, և աչ-պատա-
րադնին է ամեն անգամ ձայն տալիս և ուժ ստանում:

Թոռնիկի կռիվը Փիլառտոսի դեմ, որ նստում էր Մշարում¹, արդյոք նույն Դավթի կռիվը չէ՞ Մարամելիքի դեմ: Մ. Ուռհայեցին՝ Փիլառտոսի համար ասում է. «Ի տղայութեանն կացեալ... ի վանք, որ կոչի Զօրվրի-Կողեռն՝ ի Հարսն Մարոյ գաւառին» (Ուռհ., մս. Բ, եր. 248): Մարո բառը այստեղ Եգիպ-
տոս աշխարհը պիտի չհասկանալ, որի համար Ուռհայեցին անխտիր թե՛ Եգիպտոս և թե՛ Մարը է գործ ածում, որովհետև Հարսն—Մարո գավառ է աս-
ված, և պիտի Հայաստանի գավառներից մեկը լինի, իսկ Հարսն կամ պիտի Մարա գավառի մեջ մի գյուղ լինի, որի մեջ, կամ մոտ, գտնվում էր վանքը, և կամ Հարսն—Մարո երկուսը միասին գավառի անունը լինի: Ինչպես լինի, մեկ համար այն նշանակությունն ունի, որ Փիլառտոսը մեծացել է մի գավա-
ռում, որի անունը նույնանում է Մարամելիքի Մարա գավառի, քաղաքի ան-
վան հետ: Մարամելիքը կես հայ, կես օտար խառնուրդ է ներկայանում վեպի մեջ. նույնն է Փիլառտոսը, որի համար Ուռհայեցին ասում է. «ոչ հայ դիտե-
լով զնա և ոչ հռոմ»: Մարամելիքի բնավորությունն իսկ խորամանկ, խար-
դախ, նենգավոր և ստոր մի բռնակալ, որի համար ոչ մի սրբություն չկա, նման է Փիլառտոսի բնավորությանը. «Անօրէն և ամենաշար իշխան, անդրա-
նիկ որդի սատանայի, այր շարաշունչ, նեոն դիւաբնակ և ալլանդակ, կարա-
պետ պղծոյն»... (Ուռհ., եր. 248): Մարամելիքի բանակում կան հայեր, զոցե և ամենքը հայ են (վեպի սկզբնական ձևով անշուշտ և հայ եղած կլինին), որ երևում է «փոշտ» և «փուշտ» գավառական բարբառների արտասանության տարբերությունից.—Փիլառտոսի զորքերը ևս մեծ մասամբ հայեր էին: Մարը, ինչպես ասել ենք, Մծուրը պիտի լինի,—Փիլառտոսը ևս տիրում էր Մծուրին և հենց Մծուրի վրայով է գալիս Թոռնիկի դեմ կռվի, որովհետև Թոռնիկը նո-
րան սպասում էր Ճապաղչրում, որ Մծուրի արևելյան կողմում է.—վեպի մեջ

¹ Հ. Զամչյանը կարծում է, որ Մշարը Մարաշը պիտի լինի:

ևս Մարամելիքի բանակը Սեղան-սարի գոտում է. «Ահագին ասգար ժողվիր
են ու նստեր Սեղան-սարու գոտին»։ Իսկ Սեղան-սարի գոտին Ճապաղաջրի
սահմաններում է։ Փիլառտոսը մարդ է ուղարկում Թոռնիկին, որ գա իրան
հնազանդի, Թոռնիկը մերժում է¹։ Մարամելիքն էլ Կոզբաղնին է ուղարկում,
որ յոթ տարվան խարջն առնի, այսինքն՝ հարկի տակ դնի Սասունը։ Դավիթը
մերժում է, և ոչ միայն մերժում, այլև Կոզբաղնի գլխին հսկայական խաղ
խաղում։ Փիլառտոսի մեծ բանակի դեմ Թոռնիկը կռվում է հազար մարդով.
նա, երբ որ թշնամիների բազմությունը տեսավ. «զահի հարաւ յոյժ, զի ոչ
կարէր խուսել յերեսաց նոցա. պատերադմել երկնէր, զի սակաւ էին զօրք
իւր»։—Նույնը տեսնում ենք և Դավթի վեպի մեջ. Դավիթը, երբ որ ելնում է
սարի դուրսը և Մարամելիքի աստղերի թվով բանակը տեսնում է, սարսա-
փում է և ասում.

«էնոնք էլնեն բամբակ
ոս լն էլնեմ կրակ,
Չեմ կարա զանոնք էրեցըցի.
էնոնք էլնեն գարնան մատղաշ գառներ,
ոս լն էլնեմ գարնան քաղցած գելեր,
Չեմ կարա զանոնք կտրեցըցի»։

Բայց վերջն աստվածային օգնությունը ձայնելով, հարձակվում է բանակի
վրա և մեծ կոտորած անում, ինչպես և Թոռնիկը, որ թեպետև սկզբում վա-
խեցավ, բայց հետո սուրբ Կարապետին օգնության կանչելով, գրեթե մենակ
«ի քթթել ական ցիր և ցան կացոյց զայնչափ բազմութիւն»։

Կռվից հետո Փիլառտոսի կողմից Քափրը խաբում է Թոռնիկին և տանում
յուր մոտ. նորան մեծ խնջույք է տալիս և ուզում է խորամանկությամբ
սպանել. բայց Թոռնիկն ազատվում է մի քաջությամբ, որ դուցեղան է վայել.
Նույնն անում է և Մարամելիքը. նա խորամանկությամբ Դավթին իջեցնում է
ձիու վրայից, յուր վրանն է մտցնում և առաջուց պատրաստած հորի մեջ
ձգում. բայց Դավիթը հորից դուրս է գալիս և սպանում է Մարամելիքին, ինչ-
պես Թոռնիկը Քափրին։ Հ. Սրվանձտյանի վարիանտի մեջ խնջույքն անգամ
հիշված է. Դավիթը Մարամելիքի մոտ կանաչ-կարմիր վրանում յոթն օր
բրինձ-փլավ է ուտում և հետո սպանում Մարամելիքին։ Դավթի և Թոռնիկի
մահն անգամ միատեսակ է. Թոռնիկն, երբ նա Քափրի զորքերից փախչում
էր, թաք կացած մի մարդ ծածուկ նետով խփում, սպանում է. Չմշկիկ Սուլ-
թանը ևս գութանի խոփով ծածուկ խփում, սպանում է Դավթին։ Հ. Սրվանձտ-
յանի վարիանտի մեջ Դավթի մահն ավելի նման է Թոռնիկի մահին. «Շըմ-
շըմ խանմի աղջիկն էր առեր մեկ նետ ու աղեղ, էկեր էր էդ տեղու փլերու
մեջ թափլովեր էր։ Դավիթ ըդ Լոխորա ջրի մեջ կըլողգնէր», խաթեցիների
ձեռքից փախած, որ «ըդ աղջիկ գողտուկ նետ մի զարկեց Դավթի պսոփկ» ու
սպանեց։

Բացի այս նմանություններից, Դավթի իշխանության մեջ, բացի Սասու-
նից մտնում էին և Մշու շրջակայքը և Ճապաղաջուրը, որոնց մասին հիշեցինք
Աբամելիքի ճյուղի մեջ. նույնը տեսնում ենք և Թոռնիկի ժամանակ, այն է որ
Թոռնիկի ձեռքին էր Սասունը և Տարոնի մի մասը, անշուշտ Մշու և Ճա-
պաղաջրի կողմերը, որովհետև սրանք են Սասունին սահմանակից։

¹ Հետաքրքիր է Փիլառտոսի պատգամավորների և Թոռնիկի մեջ եղած խոսակցությունն,
որ Թոռնիկի պատմության մեջ բերել ենք Ուհայեցուց հանելով. այդ խոսակցությունն իսկ
վկայում է, որ Ուհայեցու ժամանակ Թոռնիկի վերա ժողովրդի մեջ շատ գրույցներ են պատ-
մելիս եղել։

Այսպէս մեծ նմանութիւն է երևում Թոռնիկ Մամիկոնյանի պատմության և Դավթի վեպի մէջ. այնպէս որ եթէ չառենք թէ Դավթը միևնույն Թոռնիկն է, միայն ժողովրդի բերանում դուրսացնական հերոս դարձած, դոնէ հավաստյալ կարելի է ասել, թէ Դավթի վեպը կազմվել է Թոռնիկի նման շատ հերոսների արարքներից, որ ունեցել է Սասունը միջին դարերում, և կամ այդ արարքների ազդեցության տակ ժողովուրդը մտցրել է ավելի հին վեպի մեջ յուր նոր ժամանակի հերոսական կոիվները, որ տվել է օտարների դեմ:

է

Ազգային վեպի մեջ եղած պատմական կետերին մատնացույց անելուց հետո, պետք է մտաւորապէս որոշել թէ ո՞րքան հնութիւն կարող է ունենալ վեպի սկիզբը: Վեպի մյուս կողման է և «Մհերի դուռ»: «Մհերի դուռ» անունով կոչվում է և Վանա բերդից դեպի արևելք ձգված լեռնագոտու միջին մասը: Այդ լեռնագոտին, որի արևելյան դուռը կոչվում է «Ջրմփղըմփ մաղարա», իսկ արևմտյան ծայրը «Ագրփի», վեպի մեջ կոչվում է «Վանա քար» կամ «Տոսպան բլուր» և ծածկված է բեռնագիր արձանագրութիւններով, և յուր մեջ ունի խորին հնութիւն ունեցող քանդակագործ շինութիւններ և անցքեր: «Մհերի դուռը» հենց դռան ձևով տաշված, սիրուն քառանկյունի շրջանակով մի քար է, որ վրան ունի սեպագիրներ: Այդ դռան ետևում իբրև թէ կա մի այլ, Մհերի այլը, որի մեջ փակված է Մհերը՝ թե՛ տեղական ավանդութիւններով և թե՛ վեպի երկու վարիանտով: Որովհետև Մհերի վեպը կապված է Տոսպան բլրի այս քանդակագործ շէնքերի և սեպագիրների հետ, պետք է կարծել, թէ Մհերի վեպը ևս պիտի ունենա նույն հնութիւնը, ինչ հնութիւն որ ունին այդ արձանագրութիւնները, այսինքն՝ վեպի նյութը պետք է վերցված լինի սեպագրական ժամանակներից: Եթէ Վանա և առհասարակ Հայաստանի սեպագիրները կարդացված լինեին, խոսք չկա, շատ բան կպարզվեր վեպի մեջ. միայն ասորոց և պարսից սեպագրութիւններից հայտնի է, որ Հայաստանի մեջ ամենահին ժամանակներում եղել են մի քանի իշխանութիւններ՝ Վանա արևելյան կողմում Բիայմա իշխանութիւնը, որի միջին մասը կոչված է եղել Տուսպա, որ Տոսպն է. երկու Տիգրիսի հովիտներում Նայիրի իշխանութիւնը, իսկ Տորոսյան լեռների մեջ, ուր Եփրատը հանդիպում է Տորոսին, — Մելիտտա: Այդ երեք տերութիւնը, ինչպէս և Մուսասիր, որ Վանա լճի հյուսիսային-արևմտյան կողմում է եղել, գտնվել են Վարարադի (Արարատի) տերութիւնի գերիշխանութիւնի նշքով: Նրանք 500 տարվա շափ կոիվներ են ունեցել թե՛ առանձին առանձին և թե՛ միասին ասորեստանցոց հետ, Գ—Ը դարը Քրիստոսից առաջ: Այդ տերութիւնները հարկաւ կունենային և ներքին կոիվներ, որոնք հայտնի պիտի լինեին նրանց ժամանակներից մնացած հայկական սեպագիրներից, որ անընթեռնելի են: Արդյոք ազգային վեպը, իր սկզբնականում, իբրև նյութ, հիմք չէ՞ ունեցել հենց այդ տերութիւնների իրար հետ և ասորեստանցոց հետ ունեցած հարաբերութիւնները: Այս ենթադրութիւնը թույլ ենք տալիս մեզ անել, ի նկատի ունենալով նախ այն, որ, ինչպէս ասացինք, Մհերի վեպը կապված է Տոսպան բլրի սեպագիրների հետ և նրանց մասին եղած ավանդութիւնները միանում են Մհերի վեպի հետ: Երկրորդ՝ ազգային վեպի իրողութիւնը հենց կատարվում է այդ սեպագրական տերութիւնների տեղում — Վան (Տոսպ), Տիգրիսի հովիտը (Նայիրի), Արածանո: և Հյուսիսային Եփրատի հովիտը (Մծուր, Միլիտտա), Վանա ծովի հյուսիսային-արևմտյան ափը (Խլաթ) և

ավելի հյուսիս՝ Արարատում՝ Կաղզվան։ Երրորդ՝ Արամելիքն և Սանասարը, ինչպես և պատմական ցույցմունքներից տեսանք, ասորեստանցոց Սենեքերիմ թագավորի Աղրամելք և Սանասար որդիքը պիտի լինին, իսկ Սենեքերիմն ապրում էր նույն այդ սեպագրական տերությունների ժամանակում, Քրիստոսից մոտ ութ դար առաջ։ Զորորդ՝ վեպի մեջ եղած Սանասար, Արամելիք, Մելքիսեթ, Հովան, Դավիթ, Սաուր և այլն անուններն էլ թերևս ցույց են տալիս ասորեստանցոց, սեմական տարրի հին ազդեցությունը, եթե միայն կարծելու չլինինք, որ այդ անունները քրիստոնիստության ազդեցության տակ փոխանակած են հին հայկական անունների։ Հինգերորդ՝ վեպը լի է այնպիսի դրույթուններով և պարագաներով, որոնք գոյություն կարող էին ունենալ միայն այդ սեպագրական, դյուցազնական ժամանակներում, երբ որ ամենայն քաջություն և արարք վերագրում էին միայն թագավորներին և իշխաններին։

Վեպի սկիզբը սեպագրական տերությունների ժամանակից ենթադրելով, կարող ենք ասել, որ վեպի հնությունը հասնում է մինչև Ը դարը, Ք.ս. առաջ, երբ որ ապրում էր Սենեքերիմը, և մինչև երբ, ըստ ասորոց սեպագրությունների, Հայաստանի սեպագրական տերությունները կռիվ են տվել ասորեստանցոց դեմ։ Հենց այդ ժամանակներից, ազգային պատմությամբ ևս Հայաստանի քաղաքական վիճակը փոխվում է, Հայաստանում կազմվում է թագավորություն։

Սակայն վեպի երեք ճյուղերն ևս միատեսակ հնություն չեն վկայում։ Արամելիքի և Մհերի ճյուղերն ավելի հին են երևում, այնինչ Դավթի ճյուղը համեմատաբար ավելի նոր։ Առաջին ճյուղի մեջ հիշվում է կռապաշտություն, թեպետև ոչ հայկ համար, իսկ Դավթի ճյուղում կռապաշտությունը բացահայտ չէ երևում, այլ գրեթե ամբողջապես քրիստոնեություն։—Մարութա բանձրիկ Աստվածածին, Խաչ-պատարագ, տերտեր, ս. Նշան, Մսե-խաչ, չուր Քրիստոս գա դատաստան և այլն, սովորական են Դավթի ճյուղում (ավելի հ. Սրվանձտյանի վարիանտում)։ Բացի այդ՝ Դավթի վեպի մեջ, ինչպես տեսանք, դուրս է գալիս ավելի միջնադարյան պատմական կյանքը,—այնպես որ կարելի է կարծել, որ Դավթի վեպը նոր ժամանակների ստեղծագործություն է և իբրև մի հատված մտել է Արամելիքի և Մհերի ավելի հին վեպերի մեջ, որոնք սեպագրական ժամանակների հետ են կապված թե՛ տեղով և թե՛ անուններով ու անցքով։ Մհերն իսկ, որի անունը նույնացնում են Միհր աստուծու անվան հետ¹, յուր բնավորությամբ և արարքներով ներկայանում է ոչ իբրև քրիստոնյա ժամանակի ծնունդ, այնինչ Դավթը մի բարեսիրտ քրիստոնյա մարդու տիպ ունի։ Բայց և այնպես, չէ կարելի ասել, որ Դավթի վեպը բոլորովին նոր է։ Միայն Դավթը ժողովրդի համար ավելի սիրելի դյուցազն լինելով, նորա վեպն ավելի է ենթարկվել նոր ժամանակի ազդեցության և ավելի նոր է երևում։ Դավթի վեպն այնպես գեղարվեստորեն կապված է Արամելիքի և մանավանդ Մհերի վեպի հետ, որ չէր կարող նրանցից բաժանված անկախ և նոր վեպ լինել, ուրեմն պետք է ունենա նույն հնությունը, ինչ որ ունին առաջին և վերջին ճյուղերը։

Դավթի վեպի հնության ամենից ղլխավոր ապացույցը հենց այն է, որ նա յուր բոլոր մանրամասնություններով կատարյալ դյուցազնբոլություն է, և ոչ դուռ պատմական վեպ։ Իսկ յուր կյանքի պատմական շրջանում, միջին դա-

¹ Материалы для изучения арм. наречий, вып. II, առաջարանի մեջ եր. 3-րդ։ Հ. Սրվանձտյանի հրատարակությունը շունենալով, մենք ձեռքի տակ ենք ունեցել պ. Պատկանյանի հրատարակությունը։

րերում, մեր ազգը չէր կարող ստեղծել դյուցազներգություն, այլ միայն կարող էր հին դյուցազներգությունն ավանդել բերնե-բերան և տալ նրան յուր ժամանակակից կյանքի երանդը:

Ը

Դյուցազնական վեպն ստեղծվում է մի ազգի մեջ այն շրջանում, երբ որ ազգը նոր է դուրս գալիս բնության յուր վերա թողած անսահման ճնշման տակից, երբ որ նա սկսում է մաքառել բնության տարերական ռեժիմի դեմ, որոնք, ժողովրդի երեւակայության մեջ մարդկային կերպարանքի գծագրություն ստացած, արգելքներ են դնում նոր զարգանալ սկսող ազգի առաջ: Ազգը, հետզհետե հաղթելով բնության արգելքներին, նշմարում է յուր մեջ ուժ ու զորություն, և այդ ուժն ու զորությունն ամփոփում է ոչ հասարակ մարդկանց մեջ, այլ այնպիսի անձնավորությունների մեջ, որոնք ժողովրդի իդեալը, գաղափարն են կազմում. նրանք դյուցազներ՝ դից սերունդ են և ունին գերբնական ուժ, որ ստանում են կամ աստվածներից և գերբնական արարածներից ժառանգաբար և կամ նրանց իրանց շնորհած գերմարդկային տուրքից: Դյուցազները չեն կոչվում հասարակ մարդկանց հետ, այլ իրանց նման հսկաների հետ, գերբնական արարածների, շար ոգիների, հրեշների և վնասակար գազանների հետ, որոնցից դյուցազնը ազատում է մարդկային ազգը կամ յուր ժողովուրդը: Դյուցազների այդ կոիվը բնության տարերական ուժը պատկերացնող տարերական տիտանների և հրեշների դեմ՝ ներկայանում է իբրև ժողովրդի կոիվը բնության ճնշող ուժերի դեմ:

Դյուցազներգությունը ժողովրդի խաշնարածական կյանքի մտավոր արտահրույթությունն է, երբ որ ժողովուրդը դեռ մտավոր զարգացման և ինքնաճանաչության ստոր աստիճանի վերա է լինում: Բայց երբ որ ժողովուրդն սկսում է երկրագործությամբ պարապել, և երբ նորա միտքն սկսում է առաջադիմել, բերանացի ուսմանը փոխանակում է գրավոր ուսումը, բերանացի հիշատակությանը գրավոր հիշողությունը, այսինքն՝ ժողովուրդը պատմական կյանքի մեջ է մտնում,—նա այլևս շատ չէ հավատում գերբնական հսկաների և դյուցազների գոյությանը. նա տեսնում է, որ հասարակ, բայց իմաստության մեջ և քաջության մեջ օժտված մարդիկն ևս կարող են անել այն, ինչ որ առաջ դյուցազն հսկաներն էին կատարում, և ստեղծում է պատմական անձիք իբրև հերոսներ: Սակայն ժողովրդի մեջ դեռ երկար ժամանակ կենդանի ապրում են հին դյուցազների արարքները, որոնք սիրելի են դարձած նորան. երկար դեռ պատմական անձինքների վեպի հետ ժողովուրդն ախորժով պատմում է յուր հին դյուցազների քաջագործությունները, միայն թե խառն պատմականի-իրականի հետ, որովհետև ինքը պատմական շրջանում է ապրում և պատմական կյանքի կնիքը պիտի դրոշմե և հին վեպերի վերա,—մինչև որ վերջապես այդ կես-դյուցազնական և կես-պատմական վեպերին փոխանակում են զուտ պատմական վեպեր, իսկ հին դյուցազնական վեպերը դառնում են հեքիաթ, որին ժողովուրդն այլևս չէ հավատում, թե իրոք կատարվել է մի ժամանակ, և որի մեջ գործող անձնավորությունը, տեղն՝ ու ժամանակն այլև որոշ չեն լինում:

Սասունցի Դավթի և Մհերի վեպը ներկայանում է մի այսպիսի կես-դյուցազնական և կես-պատմական վեպ, որի մեջ դյուցազնականը և պատմա-

¹ Ս. Պալսասնյան, Պատմություն հայոց գրականության: Փ. Буслаев, Очерки русской народной словесности.

կան-իրականը խառնված են իրար հետ, թե՛ շատ հին ժամանակի պատմականը և թե՛ միջնադարյան ժամանակի պատմականը:

Մոկացոց և Սասունցոց բերնից, բնական է, որ մենք լսենք հին դյուցազնական վեպի մնացորդներ, բացի ուրիշ պատճառներից, որոնց մատնացույց ենք եղել, և այն պատճառով, որ Հայաստանի այդ կողմերի ժողովուրդը միակ ժողովուրդն է, որ առանձնացած, ինքնուրույն կյանքով է ապրել, որի մեջ քաղաքակրթական զարգացումը ոչ միայն հնումը, այլև նորումս դեռ ոտք չէ կոխել: Հին ժամանակներից սկսած՝ այդ կողմերի հայերը համարվել են իբրև լեռնական կես-վայրենի ժողովուրդ, որոնց կյանքը նման չէ եղել մյուս կողմերի հայերի կյանքին, և որոնք պահել են իրանց վարք ու բարքի բրտությունը: Թովմա Արծրունին ժ դարում այսպես է նկարագրում այդ լեռնականների կենցաղը. «Հնարաւորեալ յապրուստ անձանց (բնակիչք Սիմ լերինն), վճարեն զկարեոր պէտս իւրեանց լի աշխատութեամբ և սաստիկ տառապանօք. և բնակութիւն նոցա ի խորածորս և ի փապարս լերանց և ի պրակս մայրեաց, ի գազաթունս լերանց: Եւ բնակեն առանձին ըստ տունս ազգաց, և այնչափ ի բացեալ են միմեանց, մինչ թէ ոք յարանց զօրաւորաց ի բարձրաբերձ տեղեաց ուժգին խանչիցէ, հազիւ թէ ուրեք կարիցէ առնուլ զբոմբին ձայնին... Կէսք վրիպեալք ի բնական հայրենի լեզուէն, յաղագս հեռաբնակ լինելոյ և անհամբոյրք միմեանց հանդիպեալք, և խօսս եղեալ կարկատուն մուրացածի բանիւք... Զպէտս կերակրոց վճարեն ի սերմանց ինչ, առաւել ի կորեակ կոչեցեալ սերմանէն... և զնոյն ոռոգեալ ոտիւք ի միջոցս պրակացն, կամ երկմատնի փայտատովք սերմանեալ. և է զգեստ նոցա ասուիս ի ծածկոյթ մերկութեանն և օդ ոտիցն հնարաւորեն զձև կօշկաց, ի մորթոյ այծից կազմեալ, և միով կերակրիւ և միով հանդերձիւ բաւականանան զամառն և զձմեռն. և են ստացեալ զէնս աշտեայս հանապաղ կրելով ընդ ինքեանս, ի պատրաստութիւն գազանաց, որք ի լերինն բնակին: Այլ ևս ի ժամանակս հասելոց թշնամեաց յերկիրն իւրեանց գան միաբան լեռնայինք յօգնութիւն իշխանացն, զի են տիրասէրք... Եւ են զազանաբարոյք արիւնարբուք, առ ոչինչ համարելով զսպանումն եղբարց հարադատաց, նաև զանձանց ևս... Սոքա են գռեհհր ասորոց, ուր շուեցին զկնի Ադրամելայ և Սանասարայ որդւոյ Սենեքերիմ արքայի թագաւորի Ասորեստանի, և Նինուէի, յորոց անուն ինքեանք Սանասնայք զինքեանս անուանեն» (Թ. Արծրունի, բ դպր., եր. 134—135):

Թովմա Արծրունու նկարագրած սույն նախնական պարզ և միանգամայն բիրտ կյանքով են ապրում և ցայժմ Տորոսի այդ կողմերի հայերը, որոնք, մինչդեռ ուրիշ կողմերի հայերը մի տեսակ ծերացած ու մաշված են, մեր ազգի ամվելի երիտասարդ ու թարմ մասն են կազմում, ուստի և մինչև այժմ մոռացած չեն իրանց նախնու—Սանասարի և նորա ժառանգների վեպը:

Դավթի և Մհերի գեղերնական ուժն ու զորությունն իրանց նախնիքներից է գալիս: Նրանց նախնիքը՝ Սանասարն և Աբամելիքը՝ հասարակ հողածիններ չեն—«Ահագին ու քու քեֆով զըռըզըստ մարդ են ըզ երկու աղբերք». «Աբամելիք ընդար զորեղ էր, որ օր տասն տան տեղ կը փորեր, ու տասն տուն կը շիներ. ըն մեկել լև զփետեր կը բերեր, ու բանվածքը երկուսով կը շինեն... ընքան զորեղ են՝ որ քարե սան քարե սուն զարկեցին, ձաք թալեցին, թամամեցին զբերդ»: Ահա հսկանների ձեռքով կանգնած բերդերի (օղուզի բեր-

ղեր) շինութեան պարզ նկարագիր, բերդերի, որոնք Հայաստանի շատ կողմերում կան, որոնք այժմ ևս պարմանք են պատմաբաններին տեսնողին իրանց մունջ, անարձանագիր տեսքով և իրանց մասին եղած մութ ավանդություններով։ Բայց ինչպես էլ զորեղ լինեին, Արամելիքն ու Սանասարը չեն հանդիսանում իբրև կատարյալ հսկաներ և պաշտպաններ։ Նրանք մարդ-հսկաններ րաժներին չեն ստացած։ Նրանք ավելի զորեղ ու քաջ են, քան թե հասարակ են, որոնք իրանց ուժը ժառանգաբար մի աստուծուց կամ գերբնական արամարդիկ։ Արամելիքի և Սանասարի բոլոր արարքները հասարակ մարդը ևս կարող է անել, միայն ավելի երկար ժամանակում, մեծ դժվարությամբ ու խելքով։ Բայնիչ նրանք, լբբև ոչ սովորական մարդիկ, իրանց ուժովը կարճ միջոցում են անում։

Թեպետև Արամելիքն ու Սանասարն այսպես սոսկ մարդուց քիչ վեր են, բայց նրանց վերջին շառավիղները՝ Դավիթն ու Մհերն արդեն կատարյալ հսկաներ, դուրսագններ են դուրս գալիս։ Դավթի ծագումը՝ մեր վարիանտով՝ հասարակ մարդուց չէ։ Նորա ցեղն ամբողջապես հսկայական է։ Մեծ հսկա պետք է եղած լինի, ինչպես երևում է պատմության ընթացքից, և Դավթի հայրը, որի վեպը չունինք։ Դավթի ցեղի զորավոր մարդն անպարտելի է որևէ սովորական ուժից։ Նորա ցեղի հսկա մարդուն միայն յուր ցեղի մարդը կարող է սպանել, և կամ մի գերբնական ուժ։ Եթե ուրիշ ցեղի հսկայից էլ սպանվելու լինի, պետք է Արամելիքի ցեղի հսկան գերագույն զորության շնորհքից ընկած լինի, ինչպես Դավթի Չմշկիկ Սուլթանից սպանվելու ժամանակ։ Սակայն հ. Սրվանձտյանի վարիանտով՝ Դավթը դարձյալ սպանվում է Արամելիքի ցեղից ծագած մի աղջկա ձեռքով, մինչդեռ ուրիշ մարդ չէ կարողանում դիպչել նորան, չնայելով որ նա գերագույն զորության աչքից ընկել էր։ Պարոն Աստղիկը, երբ որ Դավթի ձեռքով նետահար է լինում, կանչում է. «Ախ, էս մեր ազգականի դարբերն ի՞նչ խառնավ»,—այսինքն թե՛ մեր զարմի մարդու հարվածը միայն կարող էր ինձ խոցել. և այս նշանով Պարոն Աստղիկը ճանաչում է Դավթին։

Թերևս ուրիշ վարիանտներով Արամելիքն ու Սանասարը սերված լինին մի որևէ աստուծուց, կամ իրանց ուժը ստացած լինին գերագույն զորությունից, այդ չկա նրանց համար։ Բայց Դավթի համար, որ մեր վարիանտով հանդիսանում է արդեն իբրև հսկաների սերունդ, հ. Սրվանձտյանի վարիանտում հիշված է թե նա «դիվանական ճիժ» (դեի գավակ) է։ Խուրաշին յուր՝ Դավթից հաղթվիլն արդարացնելու համար, ներկայացնում է Սասնու ամբուլությունը և սասունցիների հսկայությունն ու քաջությունը։ Նա ասում է. «Էն ճեմը՝ որ նոր են էլած՝ դիվանական են»։ Ուրեմն սասունցիները «դիվանական ճեմը», այսինքն «գեների ազն», սերունդ են։ Ուտանավորի մեջ—այդ կտորը ուտանավոր է, ուտի և հնությունից եկած պիտի լինի—հիշված Սասնու ճեմերը, տղաները (ինչպես և վեպի մեջ շատ տեղ հիշված «Սասնու ծեղեր»), հարկավ, պետք է հասկանալ Սասնու իշխանական, հսկայական տղաները, և ոչ ռամիկ ժողովուրդը, որ ամբողջ վեպի մեջ բնավ մասնակցություն չունի, բայց եթե այն՝ որ Դավթն ու Մհերն իրանց մանկության ժամանակ, մեկն անգիտակցաբար, մյուսը կամավ, նեղ տեղն են ձգում նորան։ Մանավանդ թե Խուրաշու ասած «դիվանական» խոսքն իսկապես միայն Դավթին է վերաբերում, որովհետև Խուրաշու մանուկներին (զինվորներին) մանուկ (ճիժ) հսկա Դավթն էր միայն կոտորել և լցրել «ի խարաման» (դժոխք, Արհմի տեղը թափել) առանց մեկի օգնության, ուտի և Խուրաշին ավելի Դավթի

քաջությունն ու դիվանականութիւնը պետք է դուրսը, քան թե ուսման սաստնացիւններին, որոնք անունով միայն դոյություն ունին:

Այսպէս տեսնում ենք, որ Դավիթն և Դավթի դարմի մարդիկը—Սասնու իշխանական ցեղը—«դիվանական ճժեր» են. «դեւերի ղալակ, աղն» են. իսկ դեւերը կամ դիվերը (դիւք, դիւք), որոնց մասին հետո խոսք կլինի, հնդիկ-եվրոպական ազգերի մեջ եղել են երկնքի և լուսո աստվածություն, որով և հսկա Դավթը դիվերի կամ գրաբարի դիւց (բարդությունների մեջ միայն գործածական հոլով) սերունդ է, դիւցազն է, այսինքն՝ երկնքի և լուսո աստվածության զալակ է: «Դիւցաղն» բառի կազմութունից երևում է, որ մեր հին հսկաները, որոնք ընդհանուր անունով դիւցազն են կոչվել, համարվելիս են եղել դիվերի (դեւերի) կամ դիւց, երկնքի և լուսո աստվածության սերունդ: Նույնը տեսնում ենք և ռուսաց դիւցազնական վեպում, որի մեջ ռուսաց հըսկաները (богатырь) համարվում են կրակի և լուսո աստվածության Даж-бог-ի սերունդ, թոռներ¹:

Դավթը, բացի յուր ժառանգաբար ստացած դիւցազնական ուժից, անհաղթելի զորություն է ստանում և գերագոյն զորությունից, նորա ուժն ամեն անգամ չափ ու սահմանից անց է կենում, երբ որ նա դիմում է աստվածային բարձր զորության և կանչում է՝ «Մարութա բանձրիկ Աստվարածին, խաչ-պատարազին»:

«Մարութա բանձրիկ Աստվարածին և խաչ-պատարազին» խոսքերն արդեն իրանք վկայում են քրիստոնեական ազդեցութիւնը: Կիրակոս վարդապետ Գանձակեցու Պատմության մեջ հիշված է. «Այլ և ամրագոյն երկիրն Սասնոյ եկին ի հնազանդութիւն թաթարին... Բայց զեկեղեցիս ոչ քակեցին և ոչ զանթիւ նշխարս սրբոց՝ զոր ժողովեաց սուրբն Մարութա յամենայն ազգաց և եղանդ, զի քրիստոնեայք որ ի դօրուն՝ ծանուցին թաթարին զպատիւ նոցա (նշխարաց), այլ և ինքեանք պատմէին բազում տեսիլս զսրբոցն, ի վերայ պարսպին լոյս սաստիկ ծագեալ և արս լուսատեսիլս երևեալ» (Կիր. վ. Գանձ., ծթ գլ.): Սույն Մարութայի շինած բարձրիկ Աստվածածին վանքն է, հարկավ, և վեպի մեջ հիշված Մարութա կամ Մարաթուկա վանքը, որ, ինչպես Կիրակոս վարդապետի խոսքերից երևում է, Սասնու դավառում մեծ ժողովրդականութիւն ունեցող մի սրբավայր է եղել: Այդ վանքում, Թուան Դավթի վեպի հատվածից գիտենք, որ նստում էին քառասուն եպիսկոպոս, քառասուն վարդապետ, քառասուն ավագ-սարկավագ և սարկավագ, որոնց բան ու գործը միայն այն է եղել, որ Սասնու տերերի հաշվով ապրելով, ժամ-պատարագ և աղոթք ու խնդրվածք պիտի անեին Աստուծուն, որ Աստված ույժ ու կարողութիւն տար Սասնու տերերին: Դա մեր իշխանների պատմական կրոնասիրութիւնն է, որ դուրս է գալիս վեպի մեջ: Եվ, արդարև, Դավթի անհաղթելի ուժը կայանում է հենց յուր պահած վանքի միաբանների աղոթքի և խաչ-պատարագի մեջ: Բայց ո՞վ կարող է ասել, որ այդ քրիստոնեական վանքն ու խաչ-պատարագինը չեն փոխանակած որևէ հեթանոսական սրբավայրի աստվածուհու կամ պաշտամունքի, քանի որ վեպի սկիզբը, Աբամելիք և Սանասար, կռապաշտական ժամանակներից է, իսկ ս. Մարութայի շինած վանքը, ինչպես և մեր վանքերի մեծ մասը, կարող է մի հեթանոսական սրբավայրի տեղում շինված լինել: Թերևս հեթանոսականի ազդեցության տակ պատարագ խոսքը

¹ Буслаев, Русский богатырский эпос.

ևս փոխված լինի պատարագին¹։ Այս ենթադրությունն անել տեղիք է տալիս մեզ այն, որ ժողովրդական վեպը, շատ դարերի ընթացքում ժողովրդի բերանում ապրելով, մեզ հասնում է խիստ օտարոտի և մեկմեկու հակասող անախրոնիզմներով և անհամապատասխան դրություններով լցված։ Երբեմն միևնույն անձնավորության մեջ անգամ ժողովրդական վեպը խառնում է զանազան ժամանակի և զանազան բնավորության պատկանող գծեր, թե որևէ հեթանոսական աստվածություն, թե որևէ քրիստոնեական սրբի, և թե պատմական անձերի։ Այդ խառնուրդն ավելի սպասելի է կրոնական հավատալիքների և դիցական անձերի բնավորության մեջ, որովհետև ժողովրդը, մոռանալով յուր հին, հեթանոսական դիցաբանությունը, յուր վեպի մեջ ավելի հենարան ունենալու համար՝ առասպելական էակներն ու հավատալիքները փոխադրում է պատմական հողի վերա և նրանց տալիս է ժամանակակից հասկացողության պատկերացումը. նա փոխում է յուր դյուցազունների անուններն անգամ և, գրոց ազդեցության տակ, նոր անուններ է տալիս նրանց։ Բայց և այնպես, հին հավատալիքների և առասպելական պատկերացումների հետքերը, իբրև մի հին շերտ, դարձյալ մնում են նորագույն ժամանակներում կենդանի մնացած վեպի կազմության մեջ։ Շատերից հիշենք միայն իբրև օրինակ քրիստոնեական սրբեր ս. Կարապետի և ս. Սարգսի մասին պատմված ավանդություններն ու հավատալիքները, որոնց մեջ, եթե անուններն և մի քանի քրիստոնեական կամ գրոց ազդեցության տակ մտած հավելվածները դուրս ձգելու լինինք, կմնա զուտ հեթանոսական հիշողություն։

Այսպիսի փոփոխությամբ պետք է վեպի մեջ մտած լինի և հաշվադրարագին խոսքը, որ վեպի մեջ դուրս է գալիս ոչ իբրև խաշ-պատարագի իմացական զորությունը, ինչպես քրիստոնյաներս ենք հասկանում, այլ իբրև մի նյութական, ղգալի առարկա։ Դավիթը շոքում է սանդղի առաջ, լալիս, աղոթում է, և, որովհետև ինքն էլ արժանավոր էր, յուր հոր հաշ-պատարագինը ինքն իրան, իբրև մի թռչուն, իբրև մի ոգի, թռչում գալիս, նստում է Դավիթի աջ թևի վրա։ Հ. Սրվանձտյանի վարիանտում՝ հաշ-պատարագինի փոխանակ հիշվում է «ս. Նշան» կամ «Մսև խաչ» (միս, մսև՝ պղինձ, թև՝ ուրիշ բան է նշանակում), որ Դավիթը ոչ իբրև հայրենական ժառանգություն, ինչպես մեր վարիանտում է, այլ ինքը նոր է ստանում երկնքից, և ստանալու ևղանակը պատմված է հեթանոսաբար։ «—Դավիթ քնավ, տեսավ երազ. առավ քառսուն երինջ ու գնաց վրը սրբ Բանձրիկ Մարաթուկա. մատղեց զերընջներն ու լողղցավ մըջ արունին. շատ լաց ու աղաչաց Աստծու երեսն ու վե. իջավ Աստծուց ուրան սուրբ Նշան մի ու սանդր մի. համբուրեց զսուրբ Նշան, դրեց աջ ծոցքի թարաֆ, ու սանդր լե դրեց ձախ ծոցք»։ Երինջն իբրև մատաղացու քրիստոնեության մեջ ընդունված է մեզանում. բայց հայտնի է, թե հենց այդ մատաղն էլ հեթանոսությունից է գալիս, երբ որ աստվածներին անարատ մատաղներ էին զոհում, նրանցից հաղթություն ստանալու համար, ինչպես Դավիթն է անում Մարամելիքի դեմ կովի գնալուց առաջ։ Իսկ մատաղների

¹ Պատարագին խոսքը կարող է և ուրիշ նշանակություն ունենալ և ոչ պատարագ, ինչպես մենք ենք ենթադրում։ Պետք է նկատել և այն, որ Աստվարածին խոսքը Մոկացին անխորթ թե Աստվարածին և թե Ասպարածին էր արտասանում։ Հ. Սրվանձտյանը «Մանանայում» վանից ղեպի հյուսիս, մոտ ութ ժամ հեռավորությամբ, ծովի ափին գտնված հաթուն Տիրամոր ս. Աստվածածնի վանքի մասին գրում է. «Այս տունը (վանքի տունը) կանվանեն «Ասպարածնի տուն» և գյուղն և վանքը մեկ անունով «Ասպարածին» կանվանեն. այնինչ զԱստված՝ Ասպած, Աստվածածին՝ Ասպածածին կարտասանեն վանքիք, այստեղին Ասպարածին անունը կուտան կամ՝ հաթուն Տիրամոր»։ («Մանանա», եր. 123)։

արյան մեջ լողանալը անշուշտ մի հեթանոսական սովորության կամ ծեսի մնացորդ է, որ պետք էր կատարել աստվածներից իրանց խնդրվածքն ընդունելու համար:

Ինչպես և լինի ստացած, հեթանոսաբար թե քրիստոնեաբար, Դավիթն ունի գերագույն զորությունից մի հաշ-պատարազին կամ Մսե խաշ, որ նրան գերմարդկային ուժ է տալիս: Դա Դավթի հուռութքն է, հուռութքը, որ հայտնի է և մեր հին հեթանոսական վեպերից՝ «Յուռութք, ուլունք Շամիրամայ»: դա միևնույն հուռութքն է, որ այժմ էլ, իբրև հեթանոսության մնացորդ, շատ տարածված է մեր ժողովրդի մեջ, որ պահում է շար աշքից, շար ոգուց, որ ս. կարապետից լարախաղացության և ըմբշամարտության շնորհք ստացողները միշտ կրում են իրանց վերա, որպեսզի իրանց ուժ ու քաջություն տա: Դավթի այդ հուռութքը և այն զորությունն ունեն, որ եթև հսկան նորանով երդվեր, անպատճառ պետք է յուր երդումը պահեր, ապա թե ոչ նա՝ հաշ-պատարազինը՝ կիսավարևր յուր թևի վերա, և հսկան նորա սոված գերբնական ուժից կընկներ, թեպետև ոչ ժառանգական ուժից, ինչպես և պատահում է Դավթի հետ: Այսպես՝ անպարտելի զորությունը միացած է ուխտապահության հետ, և հաշ-պատարազինը ներկայանում է և իբրև ուխտապահության մի գերբնական էակ, որի կամ աստված, որ երդմանադանցներին պատժում է, զրկելով նրանց ուժից, ինչպես հեթանոսության ժամանակ Միհր աստվածն է եղել, որի անունը նույնանում է Դավթի որդի Մհերի անվան հետ: Հետաքրքիր է և այն, որ հ. Սրվանձությանի վարիանտով՝ ս. Նշանի հետ երկնքից իջնում է և «սանդրը», որ դարձյալ հեթանոսական մնացորդ պիտի լինի: «Սանդրը» մեր հեթաթններում էլ հիշվում է իբրև կախարդական առարկա, որ դյուցազնը ստանում է գերբնական կանանցից—հուրիներից կամ հրեղեն աղջիկներից, երբ որ գնում է անմահության ջուր կամ խնձոր բերելու. վերադարձին դյուցազնը սանտրը գետին է ձգում և դառնում է անանցանելի անտառ, որ փակում է դյուցազնին հալածող ալիլի զորեղ դևի կամ հրեղի ճանապարհը: Ազգային վեպի մեջ սանտրը ներկայանում է իբրև սուտ երդման նշան, որի վրա պետք է երդվեր Դավիթը, եթև ուզում էր, որ իր երդումն իրան չվնասեր: Այսպես՝ տեսնում ենք, որ Դավիթը, ինչպես և ամեն մի դյուցազն, վեպի մեջ հանդիսանում է իբրև դեերից (աստվածներից) սերված, դիվանական հսկաների ցեղի ժառանգ, որ բացի յուր ժառանգական ուժից՝ գերբնական ուժ է ստանում և մի դիցական զորությունից կամ էակից, որպիսին վեպի մեջ հաշ-պատարազինն է: Դավթի հսկայական ժառանգական ուժն ամենից առաջ հայտնվում է այն ժամանակ, երբ որ նա, դեռ փոքր, անգետ երեխա, իր մոր մոտ Մարամելիքի տանն էր ապրում: Մարամելիքը յուր նման փահլեանների հետ գնում է գուրզ խաղալու: Դավթին էլ ակամա տանում, նստեցնում են հեռու

¹ Գուրզը մեր հեթաթններում՝ սովորական դենքն է, որ գործ են ածում հսկա հերոսները. դա միևնույն լախտը պիտի լինի, որ Հովհան Մամիկոնյանի՝ Տարոնի ժողովրդական զորույցներից վերցրած պատմության մեջ ամենագործածական զենքն է: Լախտը մի գեղատյար գավազան է (եբրեմե ծայրին խարազանի նման փոկ ամրացրած, որից և «ճփախտ» և «լախտ» խաղերն իրանց անունն են առել) և համապատասխանում է ռուսաց հսկաների (богатырь) սիրելի զենքին (палаш): Գուրզ են գործածում և պարսից փահլեանները: Բայց թե գուրզով կամ լախտով ինչպե՞ս էին խաղում մեր փահլեանները, վեպի մեջ պարզ ասված չէ: Խորենացու պատմության մեջ այսպիսի հիշատակություն ենք դտնում. «Ի մանկական խաղուն երկիցս պատահեաց Շառսպայ Արծրունոյ զգնդակն հանել ի Շափհոյ: Եւ նորա ածեալ նմա մականան՝ ասէ. ծանիր զքեզ: Իսկ նորա պատասխանեալ, թէ այո, ասէ, ճանաչեմ՝ և զիս արքայորդի ի սերմանէ Սանասարայ... Եւ զայս ասացեալ յոյժ քամահաբար ի ձիարձակարանէն

տեղում, որ մտիկ տա իրանց խաղին. բայց խաղի ժամանակ շարժվում է Դավթի դյուցազնական ոգին և նա թռչում, հսկայորեն բռնում է Մսրամելիքի շարդած, խփած գուրզը, որով և Մսրամելիքի սուր աչքն իսկույն նկատում է, որ Դավթը հասարակ մարդ չէ և նորան հետ է ուղարկում յուր հորեղբոր մոտ:

Ձենով Հովանը Դավթին գառնարած, հորթարած և նախորդ է կարգում, և իշխանական ծագում ունեցող, Սասնու տեր Դավթը հովվությանը է պարպում: Այս հովվական պարպումները հենց վեպի մեջ վկայում է վեպի հնությունը, այն ժամանակին, երբ որ բոլոր ժողովուրդը, տեր և ծառա, հովվական կյանք էին վարում, տերն յուր հոտերն էր պահում, ծառան՝ յուրը: Տիրոջ և ռամկի հովվական հավասար եղբայրության պատկերը լավ նկարագրված է Դավթի և յուր «ախպեր» հորթարածի տիպերում: Այդպիսի հովվական կյանքի ժամանակ է միայն ստեղծվում դյուցազնեցությունը, և այդպիսի ժամանակում ստեղծված լինելով և ազգային վեպի նախնականը, բնական է, որ իշխան Դավթը պարպեր խաշնարածությունը: Վեպի մեջ հիշվում է երկրագործությունը ևս, բայց այդ երկրագործությունը վեպի զբաղմունքը հերոսների համար ըմբռնելի չէ, նրանց համար չէ: Դյուցազն Դավթը մինչև անգամ, որովհետև ինքը երկրագործական ժամանակի ծնունդ չէ, արհամարհում է երկրագործությունը և ոտի տակ է տալիս պառավի կամ ալևորի կորեկի արտը. նա չգիտե և չէ կարողանում հասկանալ, թե կորեկ ցանելով կարելի է ապրուստ անել և թե ինքը կորեկը ոտի տակ տալով՝ պառավի և յուր (ինքն էլ այդ պառավի մոտ էր ապրում) ապրուստն է կրտրում, թեպետև պառավը նորան այդ մասին ազդարարում է: Հ. Սրվանձտյանի վարիանտում կա մի գեղեցիկ հատված, որի մեջ պատմվում է, թե ինչպես երկու անգամ, «տունիա շտեսած», այսինքն՝ աշխարհի մեջ շատ բան շտեսած, չիմացող Դավթին ինքը լծվում է գոմեշների տեղ և վար անում. «Կը քաշեր զգութան կը հաներ սարու գլուխ, ու ընդհին կը քաշեր բերեր ցած»: Դավթին այս բանն անում է ոչ թե նրա համար, որ յուր ուժը վար անողներին ցույց տա, որի համար կարիք չունեն, այլ նորա համար, որ «տեսավ որ գոմըշտանք

արքայազնաց լինելը» (Խոբ., Գ գր., 55 գլ.): Այսպիսի մի մականական խաղ մինչև այժմ մնացած է մեր ժողովրդի մեջ. խաղացողներից ամեն մեկն անում է ձեռքը մի գավազան. ասպարեզում ձգվում է մի գնդակ, որ խաղացողներից մեկն աշխատում է մականով տանել, ձգել որոշյալ տեղը, իսկ մյուս խաղացողները իրանց մականով պետք է գնդակին խփելով հեռացնեն որոշյալ տեղից, բայց պետք է այնպես խփեն գնդակին, որ նա՝ որին պատկանում է գնդակը և որ ուզում է որոշյալ տեղը տանել, չկարողանա յուր գավազանով հարված իջեցնել խփողին, ապա թե ոչ զարնված մարդը պետք է փոխանակե զարկողին և ինքն սկսի գրնդակը դեպի որոշյալ տեղը տանել գավազանով: Ինչպես երևում է, Խորենացու հիշատակած մականական խաղը, որ մեր թագավորների և նախարարների սիրելի խաղն է եղել, սույն ժողովրդական խաղը պետք է լինի: Նույն խաղը կամ նորա նման մի խաղ պետք է լինի և Հովհան Մամիկոնյանի պատմության մեջ շատ տեղ հիշատակված «Գնդի խաղը», մականական կոչումը խաղի գավազանից, իսկ «Գնդի» կոչումը խաղի գունդից առնված: Գնդի խաղը հիշվում է և մեր ժողովրդական երգերի մեջ իբրև թագավորական խաղ.

«Սուլդանն ի մոլդանն ելի,

Իւր ոսկի գունդն կու խաղայ» (Փնար. հայկ., եր. 130):

Ծրգի մեջ հիշված մոլդան—մեղան քառը Խորենացու մեջ ձիարձակարան է հիշվում, որ միննույն ասպարեզն է. ինչպես երևում է մականական կամ գնդի խաղը ձիով էր լինում, որի համար պետք էր ընդարձակ ասպարեզ: Գնդի խաղի տեղի ընդարձակության համար վկայում է և Հ. Մամիկոնյանը (Հ. Մամ., Վենետիկ, 1832, եր. 28): Ազգային վեպի մեջ հիշած «Մականական» կամ «Գնդի խաղը» լինի, որ խաղում էին մեր թագավորներն ու նախարարները:

շոքուց զուրանց լեզուն թալեր են դուրս ու գութան կը քաշեն. Դավթի խեղճ եկավ ըրունց վրեն. արձկեց զգոմշտանք»։ Արձակեց, որովհետեւ հովիվ Դավթին անհասկանալի է աններելի է խեղճ անասուններին այդպես տանջելը. թեպետեւ նա կսպաներ էլ կենդանիներին, բայց նա կսպաներ ապրելու համար, իսկ իզուր տեղը վար անելով չէր տանջիլ, որովհետեւ նա չգիտեր, թե արտն ինչու են հերկում։

Հովվության հետ պետք չէ մոռանալ, որ նախնական ժամանակներում կից պարապմունք է եղել որսորդությունը. և մենք տեսնում ենք, որ երկրագործությամբ չպարապող Դավթը պարապում է և Վրսորդությամբ. նա նետ ու աղեղով և բազեռով որսորդությունն անգամ գերադասում է, քան կորեկ ցանելը. նա որսորդ է ոչ իբրեւ որսորդությամբ զվարճացող ազնվական, իշխան, այլ իբրեւ նախնական ժամանակի հովիվ—որսորդ։ Որսորդությունն է Մհերի միակ պարապմունքը. նա մինչև անգամ հովվություն չգիտե։

Հովիվ Դավթը հասարակ հովիվ չէ. նա խաշնարած ժողովրդի գաղափարատիրն է, դյուցազն հովիվ է։ Նորա սուլերը (կոշիկները) պողվատե են և ոչ կաշուց, նորա կոռը (ցուպը) պողվատե է և ոչ փայտից,—մի բան, որ մեր հեքիաթներում իսկ գործ են ածում միայն այն մարդիկը, որոնք երկար տարիներով առասպելական հեռավոր ճանապարհ պիտի կտրեն. իսկ մեր Դավթը գործ է դնում միայն նորա համար, որ ինքը սոսկական հողածին չէ, այլ դյուցազն, որի համար կաշին ու փայտը չնչին բաներ են և չեն դիմանա, որովհետեւ նա մի օրում ավելի շատ պիտի ման գա, քան երկար տարիներով ճանապարհորդողները. նա մի օրում պողվատե կոշիկը պիտի կտրատե, պողվատե ցուպը մաշե։ Եվ ինչպե՞ս չմաշե, քանի որ նա այնքան արագոտն ու քաջոտն է, որ արագավազ նապաստակներին անգամ ետևներից վազելով, հավաքում է լեռներից և աղվես, գայլ, նապաստակ, արջ, առյուծ, վազր մի տեղ ժողովում լեռներից, հնազանդեցնում է իրան, խառնում յուր հոտին ու նախրին և առջև արած քշում դեպի քաղաքը։

Դավթի այսպիսի դերմարդկային արագավազությունը տեսնելով, մարդակամա հիշում է Քաջոտն Աբիլլեսին, որի արագլնթացությունից անգամ անցնում է մեր Դավթի ոտքերի ուժը։ Չմոռանանք հիշելու, որ Լանկիմաուրի մասին ևս դաշտերից կենդանիներին ժողովելու և այսպիսի արագավազության մի դրույց է պատմվում մեր ժողովրդի մեջ։

Սակայն սորանով միայն չէ արտահայտվում մանուկ դյուցազնի ներքին ուժն ու զորությունը, որով նա զսպում է վնասակար գաղաններին և ամենազարած խառնում է անմեղ կենդանիների հետ. նա իբրեւ դյուցազն պետք է կռվեր և գերբնական արարածների—չար ոգիների հետ, որոնցից պետք է մաքրեր աշխարհի երեսը։

ԺԱ.

Հայտնի է, թե մեր հեթանոսական գաղափարների մեջ ինչ մեծ դեր են խաղացել դեերը, խարամանի (Արհմնի) ոգիները, որոնց մարմնառությունները բազմաթիվ գնդերով շրջում էին երկրի վերա՝ մեր հեթանոս հայերի գաղափարով։ Անկարելի է, որ մեր հին դյուցազնական վեպերում այդ դիվական տարրը մեծ տեղ բռնած չլիներ, և մեր վեպերի դյուցազնները կռիվներ կամ հարաբերություններ ունեցած չլինեին դեերի հետ։ Հնությունից մեզ շատ բան չէ հասել այդ մասին, բայց եթե մեր այժմյան ժողովրդական հեքիաթ-

ներին դիմենք, որոնք, ինչպես մի անգամ նկատեցինք, մեր հին դուցազնական վկայերի մնացորդներն են, ականջատների տեսնում ենք, որ դեերը մեծ գործով անձնավորություններ են եղել մեր վկայերում: Ոչ մի հեքիաթի հերոս արժանավոր հերոս չէ, եթե նա մի քանի անգամ չէ կռվել դեերի դեմ և նրանցից մի քանիսին սպանելով աշխարհն ազատել նրանց ավերմունքից:

Մեր ժողովրդի արդի հեթանոսական գաղափարով, դեռ մի վերացական, աննյութ ոգի կամ էակ չէ (պետք չէ շփոթել քրիստոնեական սատանա-դևի հետ¹), այլ մի մարմնեղեն, անհեթեթ արարած, մարդկային անարգիլ կերպարանքով, որ մարդկորեն բազմանալու, սիրելու և ատելու, ուտելու և խմելու հատկություններն ունենալով հանդերձ, օժտված է չափազանց ուժով, որ դեռ միշտ ի չարն է գործ դնում մարդկանց վնասելու համար: Բայց այդ խուլ ուժ ունեցող բազմակույտ դեերը միշտ ստոր են մարդկային մտքի հանճարեղությունից, որով և միշտ նրանք հաղթվում են մարդ-հսկանների ձեռքով, որոնք՝ իբրև հետագա ավելի զարգացած սերնդի գաղափարներ թև ուժով և թև խելքով ու հնարագիտությամբ գերազանցում են նախորդ սերնդի գաղափար դե-հսկաններից: Դեերն ապրում են խոր գույքերի և մթին այրերի մեջ ոչ թե մենակ, այլ իրանց եղբայրների և իրանց դե մայրերի հետ: Նրանց գլխավոր պարապմունքն է որսորդություն, որով և միայն ապրում են: Նրանք մերթ-մերթ մարդկային աշխարհ են² դուրս գալիս կողոպուտ վերցնելու և մանավանդ սիրուն աղջիկներ փախցնելու իրանց կնություն համար. բայց դեերի սերունդը դորանով չէ միանում ևրբեք մարդկային սերնդի հետ, որովհետև այդ աղջիկներից նրանք զավակ չեն ունենում, նրանց մայրերը իրանց նման հրեշ-դևեր են. իսկ իրանք դեերը մարդ չեն, այլ մարդակեք են, սաստիկ ատում են հողածին մարդուն և արհամարհում նորան «հողածնություն» համար, որից երևում է, որ իրանք հողածին չեն, այլ դիցական սերունդ, դեր-մարդկային չակ,—թևպետ և իրանք նույն հողածինների ձեռքով սպանվում են, որով և իբրև անմահ ուրիշներ չեն հանդիսանում:

Այս է մեր ժողովրդի արդի գաղափարը դեերի մասին, որոնք խորին հրեշտությունից են հասել մեզ, և որոնք մեծ դեր են խաղացել անշուշտ այն ժամանակ, երբ որ հայերը լիովին հավատ էին ընծայում այդպիսի արարածների գոյությանը: Սակայն դեերը իրանց պաշտամունքի սկզբնական ժամանակում չարություն և խավարի ոգիներ չեն եղել. դեերը եղել են և բարի աստվածներ, որոնք հնդկ-կելտական ազգերի մեջ ներկայացրել են երկնքի և լուսո աստվածություն: Դե կամ դիւ բառը դուրս է գալիս Խիւ բառից, որ սանսկրիտերեն նշանակում է լուսավոր, որից և հունաց մեջ երկնքի աստված Դիոսի (Ջևս) կոչումն է և մեր դիւ (աստվածներ) խոսքը, որի ուրիշ գրությունն եղած պիտի լինի դիւֆ, որովհետև բարդությունների մեջ սեռականում վերականգնվում է—տառը՝ դիւֆ—դից, դիւֆ—դից (դիւց—ազն): Այս ցույց է տալիս, որ հայոց մեջ ևս սկզբում դեերը բարի և լուսավոր էակներ կամ աստ-

¹ Ժողովրդական գաղափարով հասկացված դեռ քրիստոնեական դևի հետ չշփոթելու համար, ոմանք գրում են դէվ. բայց մենք նույն գրությունն ենք թողնում, ի նկատի ունենալով, որ քրիստոնեական դեռ միևնույն հեթանոսական դևն է, միայն քրիստոնեական իմացությամբ ըմբռնված: Դեև իսկապես պետք է գրվեր դէվ կամ դէվ. որովհետև ուրիշ ձևն է դիւ (բարդությունների մեջ), բայց որովհետև է-ից հետո հայերենում Վ կամ Վ չէ գրվում, նախնիք գրել են Ե-ով՝ դեւ:

² Ժողովրդի հավատալիքով՝ կա մի առանձին «դեերի աշխարհ» կամ «դևաստան», որի բնակիչները միայն դևեր են և ուր նստում է դեերի թագավորը: Դևաստանը պետք չէ շփոթել Մութ և լույս աշխարհների հետ, որոնք ուրիշ իմացություն են պատկերաբանում:

ժաճություն պետք է եղած լինին, և նրանց պաշտամունքը շատ նշանավոր և գրեթե միակ տեղը բռնած պիտի լինի, որ նրանց դիք կոչումը հետագայում համանիշ է դարձած աստված բառի հետ: Սորան վկայում է և հայ ժողովրդի մեջ մինչև այժմ մնացած գրույցները դեերի մասին: Դեերի կամ դիւց լուսավոր աստվածություն լինելը մեզանում երևում է և մեր տիւ և դիւցազն բառերից. տիւ, որ միևնույն դե կամ դիւ (դիւանք) բառն է, նշանակում է ցերեկ, օրվա լուսավոր մասը, իսկ դիւցազն նշանակում է դիւց կամ դեերի սերունդ. ժողովուրդը յուր սիրելի հերոսներին ինչպես «դիւանական ճիժ», այսինքն դեերի դավակ—դիւցազն Դավիթն է, հարկավ բարի և լուսավոր դեերի սերունդ կհամարեն և ոչ չար ու խավար դիւանքի: Բացի այդ՝ մեր հեքիաթների մեջ մինչև այժմ ևս դեռ մութ կերպով պահված է դեերի բարի աստվածություն լինելու հիշողութիւնը, որովհետև պատահում են և այնպիսի դեեր, որոնք եղբայրանում են կրտսեր կամ մարդանման հսկաների հետ և նրանց օգնում են ուրիշ դեեր կոտորելու: Դեերն, իբրև բարի էակներ, հիշվում են և ուրիշ աղգերի դրույցների մեջ. իսկ իբրև բարի, լուսավոր աստվածություն մինչև այժմ կազմում է եղիդիների աստվածապաշտության հիմունքը Մալաթ-Տաուզի անձնավորության մեջ:

Ժողովրդի բանական դարգացման հետագա շրջանների մեջ բնության տարերական ուժերի ներկայացուցիչ նախնական աստվածները, տիտանական հսկաների տիպում մարմնացած, ինչպես դեերն են, աստվածութիւնից իջնում, դառնում են թշնամի հրեշներ կամ հսկաներ ու տիտաններ. այս փոխակերպութիւնը կատարվում է կամ նորա համար, որ իրերի հին կարգի ներկայացուցիչ աստվածութիւնն այլևս պետք չէ գալիս ժողովրդին յուր հետագա կեցութիւն փոխված հանգամանքներում, և կամ նորա համար, որ հին դիւցաբանության տարերական աստվածները հետագա մտավոր զարգացման շրջանում, բնականաբար, թվում են հրեշներ և զարհուրանքներ: Տարերական աստվածութիւնից տիտանական տիպ ունեցող հրեշներ են դարձած և դեերը. որոնք սկզբում լուսավոր էակներ են եղել, իսկ հետագայում խավարի և չարութիւնն ոգիներ: Եվ որովհետև բոլոր տարերական հսկաները՝ իբրև իրերի հին կարգի ներկայացուցիչներ՝ պետք է ետ մղվեն իրանց ժառանգների ձեռքով, որոնք նրանց տեղն են անցնում կամ ժառանգաբար և կամ նրանց հաղթելով, ուստի և մարդանման հսկաները կամ դիւցազնները մեր հեքիաթների մեջ կոտորում են դեերի մեծ բազմութիւնը:

Աղգային դիւցազնական վնասը ստեղծված լինելով այն շրջանում, երբ որ ժողովրդի բանական զարգացումը տարերական խուլ հսկաների հավատալիքից անցնում է մարդանման հսկաների հավատալիքին, անշուշտ պիտի շոճանար և իրերի հին կարգի ներկայացուցիչ դեերին: Դիւցազն Դավիթը յուր հորթաթածութիւն ժամանակ հենց ունենում է կռիվ այն դեերի հետ, որոնց դիակներից անգամ Քեռի Թորոսը վախենում և փախչում էր: Դավիթը բացակա է լինում յուր ընկեր հորթարածի մոտից. լեռան այրից ելնում են քառասուն հարամի-խարամանի դեեր ու զարնում նրա հորթերը տանում են: Դավիթը ետ դառնալով, իմանում է եղբուրիւնը և գնում է դեերի ետեկից: Նա գնաց, կանգնեց այրի դռան ու «հողի մեկ ձենով բռնաց, սարսափ թափավ վրը ըդ դեերուն»: Դեերն ելնում են, որ խոնարհությամբ ծառայեն Դավթին, որ նա իրանց չկոտորէ. բայց «Մեկ-մեկ դուրս էլան, Դավթ մեկ-մեկ կոպալ զարկեց ու քառասունի գլուխ լն գնաց ու ջանդակ մնաց»: Հետո Դավիթը «մտավ

էրի մեջ, տեսաւ որ գոլոն մի ոսկի է, մեկ արծաթ, շշխրքի մալ ու դովլաթ, քանի ուր պապ մեռեր է, ըդոնք ավերութիւն էրած են ու լցած էր էր»:

Դեկըր մեր հեքիաթների մեջ ներկայանում են իբրեւ տեր հարստութեան — ոսկու և արծաթի, որոնցից, սակայն, չեն օգտւում նրանք, այլ միայն պահպանում են: Այդ ոսկին ու արծաթը նրանք ձեռք են բերում կամ ասպատակութեամբ աշխարհից վերցնելով, ինչպէս վեպի մեջ, կամ գետնի տակին եղած թանկագին մետաղներին լսեր դառնալով: Գերմանական և ռուսական վեպերի մեջ, դեկերի փոխանակ, վիշապներն են դանձի պահապան դուրս գալիս. ռուսաց հսկա Դոբրինիա Նիկիտիչը, Դավթի պես մանուկ հասակում, մտնում է վիշապի այրերը, սպանում է նորան և նորա ոսկին, արծաթը վերցնում:

Վիշապներն էլ մեր հեքիաթներում անծանոթ չեն. կարելի է ասել՝ դեկերի հետ հավասար գործող անձեր են՝ բայց Դավթի վեպի մեջ չեն դուրս գալիս վիշապներ, որոնց դեմ կռվելով, Դավթն աշխարհն ազատեր նրանցից, ինչպէս Վահագն Վիշապաքաղը, որ սուլայիսի կտրածութիւնների համար անշուշտ Վիշապաքաղ է կոչվել: Դիւցազն Դավիթը միայն դեկերից է աշխարհքը մաքրում:

ԺԲ

Դիւցազնը ժողովրդի գաղափարատիպն է, ժողովրդի ցանկութեան մարմնացումն է. բավական չէ, որ նա միայն գազաններին զսպե և ավերիչ դեկերին կոտորե. բացի գազաններից կան և ուրիշ թշնամի էակներ, թշնամի դիւցազններ, որոնք նույնքան վնասակար են ժողովրդի համար, որքան գազաններն ու դեկերը և թերեւ նրանցից ավելի վնասակար. որովհետեւ թշնամի դիւցազններն իրանց անշափ ուժի հետ միացրած են և մարդկային բանականութիւնը, որ շունին գազանները և պակաս ունին դեկերը: Թշնամի դիւցազնները մենակ ավելի են, քան թէ բոլոր դեկերը և բաղմաթիվ հրեշները: Ահա այսպիսի թշնամի դիւցազններից ևս պետք է ժողովրդի գաղափար կազմող դիւցազնը ազատե յուր ժողովրդին:

Այդպիսի մի թշնամի դիւցազն վեպի մեջ ներկայանում է Մարամելիքը: Դավիթը Սասմա քաղաքի տերն է, իսկ Մարամելիքը՝ Մարա քաղաքի տերը: Մարա մելիք կոչումն է տրվում Մարա քաղաքի իշխողներին, որ հատուկ անուն չէ, այլ մի հասարակ կոչում: Մարա և Սասմա քաղաքները երկու միմյանց թշնամի կենտրոններ են, որոնց մեջ կռիվն սկսվում է հենց Աբամելիքի օրով: Մարա մելիքների սերունդը ևս հասարակ մահկանացուների սերունդ չէ: 2. Սրվանձտյանի վարիանտով՝ այդ իշխանական ցեղը ևս ծագում է Աբամելիքից, որ սպանում է Մարա թագավորին: Այդ թագավորի կնոջից և Աբամելիքից ապօրինաբար սերվում է Մարա մելիքների ցեղը, ապօրինի և անդրանիկ ծնունդ, որ չէր կարող երբեք հաշտ աչքով նայել Աբամելիքի օրինավոր՝ բայց կրտսեր սերնդի վերա, ինչպէս ապօրինի որդին, օրինավոր, բայց կրտսեր որդու վերա: Եվ ահա այս երկու ցեղերի մեջ պատերազմ է սկսվում և, ինչպէս երևում է, շարունակվում է որդից որդի մինչև Դավիթը. մեկը սպառնում է Սասմա քաղաքն ավերել, իսկ մյուսը՝ Մարա քաղաքը: Պատերազմի հաջողութիւնը միշտ Սասնու տերերի կողմն է: Թլոր Դավթի ժամանակ, երբ որ սա դեռ երեխա էր, իսկ հայրը մեռած, Մարա մի ուրիշ մելիք հարմար միջոց է գտնում Սասմա քաղաքն իրան ենթարկելու:

Մարա և Սասմա քաղաքների կռիվները հիշեցնում են Իրանի և Թուրանի կռիվները Շահնամբի մեջ. Իրանի փոխանակ Սասունն է դուրս գալիս, իսկ

Քուրանի փոխանակ՝ Մսրա քաղաքն յուր մեկիքներով։ Սասնու տերերը հանդիսանում են իբրև ժողովրդին սիրելի, ազնիվ տիպեր, որոնց գլխավոր ուշ ու միտքը նորա վերա է դարձրած, որ իրանց երկիրը պաշտպանեն օտար բռնությունների դեմ։ Մսրա մեկիքները, ընդհակառակը, ժողովրդի համար սիրելի չեն, այլ ատելի բռնապետներ են, որոնք մինչև անգամ իրանց սեփական ժողովրդի վերա բռնությամբ են իշխում, և այս լավ կերպով հայտնվում է պատերազմի մեջ «փիր հալիվոր» զինվորի խոսքերից. «Դավիթ, դու ինչո՞ւ էսա մարդեր կսպանես... Մսրամեկիք դորով ի բերի»։

Ահա այս՝ յուր ժողովրդի համար իսկ ատելի Մսրամեկիքը կամենում է իրան հարկատու շինել Սասնու տերերին և, հավաքելով յուր ժողովրդից կատարյալ սպառազինություն—նորելուկ մանուկներ, բեղդար տղաներ, թուխ միրուքավորներ, և սպիտակ միրուքավորներ, գալիս է Դավթի վերա։ Բայց մի՞թե Մսրամեկիքն անձամբ բավական չէ կռվելու Դավթի դեմ։

Մսրամեկիքն այնպիսի պարագաներով է նկարագրված վեպի մեջ, որպիսի պարագաներով նկարագրվում են մեր հեքիաթների մեջ դիվական անձոնի, հրեշավոր արարածները։ Նա, իբրև մի տիտանական հսկա, դեերի պես յոթն օր անգարթնելի քուն է մտնում. նա այդ քնից չի զարթնիլ ոչ մի թեթև բանով, որով զարթնում են հասարակ մարդիկ. նրան զարթեցնելու համար պետք է երկաթե շամփուրը կամ գուլթանի խոփը կրակացնել և տալ նորա ոտքերին։ Պետք է երևակայել այն հսկան, երկայնադեզ, անհնդկ հսկան, ինչպես իտրենացին դնում է Բելի հսկաների համար,—որի համար շիկացած երկաթով խարելը նույնն է, ինչ որ հողածինների համար լվի կծելը, որից մարդ զարթնում է, բայց դարձյալ թմրության քնի մեջ է մտնում¹։ Վերջպես Մսրամեկիքը զարթնում է և, իբրև մի տարերական գերբնական հսկա, ավելի ավագ քան թե Դավիթը, որ մարդանման կրտսեր հսկա է, մի տևտակ արհամարհական հայացքով, կարծես, բարձրից՝ ամուլից է նայում Դավթի վերա և փչում.—նորա փչելով ամեն մի հասարակ արարած պիտի թռչի։ Կատարյալ նմանություն մեր հեքիաթներում պատմված երկաթե մարդկանց նկարագրին, որոնցից մեկի պատկերը գտնում ենք հ. Սրվանձոյանի «Համով հոտով»-ի հան-Բողուի անձնավորության մեջ։ Երկաթե մարդ հան-Բողուի փռնգտոցից Բադիկանը մի արտ է միայն հեռու թռչում, որովհետև ինքը՝ Բադիկանն էլ կտրիճ մեկն է, դեերի և աժդահանների (վիշապների) հետ տվել ու առել է, ման է եկել Լույս-աշխարհը, Մութ-աշխարհը. Աջոջ-Մաջոջ, Դև ու Ադնավոր, ինսան ու ջանավար—ամենքի հետ կռվել է և ամենքին հաղթել է։

Չնայելով, որ Մսրամեկիքն այսպիսի մի ավագ դուցադնական ուժի տեր էակ է, բայց նա դարձյալ չէ համարձակվում մենակ գնալ կռվի Սասնու վերա և բաց ճակատով կռվի մտնել Դավթի դեմ. նա ամեն դեպքում խորամանկության և խաբեության է դիմում։ Առաջին անգամ, հերոսին հատուկ հյուրասիրության պատրվակով, Դավթին խաբում, ձգում է քառասուն նետ խորության հորի մեջ և նենգավոր մարդու շարախնդաց ժպիտով ասում. «Էն էր, ինչ տը խետ ձի կռիվ էններ, թըխ կենա էնտեղ, շուր ոսկորքեր փտի»։ Բայց Դավիթը խաչ-պատարազինի գերբնական զորության հորից ազատվում է։

¹ Արտահայտության սույն եղանակը գտնում ենք և ուսաց տարերական ավագ դուցադնական հսկայի նաստասիա Միկուլիչինայի և մարդանման կրտսեր հսկա Դորրինինա Նիկիտիչի կովի մեջ. Դորրինինան երեք անգամ յուր բոլոր ուժով լախտով ետևից խփում է նաստասիային. բայց սա միայն երրորդ անգամը ետ է դառնում և ասում՝ ես կարծում էի թե մոծակներն են կծում։

Մելիքը դիմում է երկրորդ նենգության՝ հերթով կռվելուն, որպեսզի ինքը առաջին հարվածն իջեցնէ, այս էլ չէ հաջողվում: Նա դիմում է երրորդ նենգության և օգտվում է Դավթի բարեսրտությունից: Նա ասում է Դավթին. «Կուգեմ, որ քառսուն դյաղ խոր փորեմ.— ես երթամ, ընկնեմ մըշ խորուն, քառսուն ջաղցի քար քաշեմ վար իմ, քառսուն դեղած գոմշի կաշի լե առնեմ, քցեմ վար ջաղցի քարին»։ Բայց Դավիթը լախտի մի հարվածով «դքառսուն գոմշու կաշին կտրեց, քառսուն ջաղցի քար լե կտրեց, Մսրամելիքի գլխու դա-գաթ լե կտրեց»։ Այսպիսի առասպելական պաշտպանության վահանների տա-կից Մսրամելիքի գլխի գագաթը կտրված է և նա երկու կես է եղած, բայց դարձյալ, ինչպես դեերը հսկաների ձեռքով երկու կես լինելուց հետո, ձայն է տալիս և արհամարհում Դավթի հարվածը, կարծելով թե ինքը չէ վնասված. բայց երբ որ իրան թափ տվեց, «մեկ կտոր ընկավ էստեխ, մեկ էնտեխ»։

ԺԳ

Սասնու տեր Դավիթն էլ հսկա է. նա, դեռ մանուկ, առանց զենքի զսպել է գազաններին և կոտորել քառասուն դեերին. բայց այդ դեերն ու գազաններն ի՞նչ են անարի և հավերժ հսկա, խորամանկ Մսրամելիքի մոտ,— չնչին և անիմաստ արարածներ: Սակայն Դավիթն, իբրև դյուցազն, պետք է կռվի Մսրամելիքի դեմ: Հեշտ ու թեթև բան չէ այդպիսի մի հրեշավոր դյուցազնի դեմ կռվելը. նորա դեմ կռվելու համար հերոսը պետք է ունենա ավելի քան յուր ժառանգական բնական ուժը և ուրիշ զենք, քան յուր հովվական ցուպը, և ահա ժողովուրդն յուր դյուցազնին շրջապատում է այնպիսի պաշտպանու-թյան զենքերով, որ պետք է ունենա ամեն մի կատարյալ դյուցազն:

Ամենից առաջ դյուցազնը պետք է ունենա ներքին բարոյական արժանա-վորություն: Ժողովրդի հասկացողությամբ, ինչպես ամեն մարդու գործի հա-ջողության համար պահանջվում է, որ սկսած գործն աստվածահաճո լինի, նույնպես և դյուցազնի համար պահանջվում է արդարություն ունենալ, այսինքն՝ աստծու աչքին սիրելի լինել, որովհետև դյուցազնը, ինչքան էլ քաջ ու զորեղ լինի, դիք, աստված չէ, դյուցազնը, ինչքան էլ յուր արարքներն անձնիշխանությամբ կատարե, նա դարձյալ մարդկային սերունդ է, և նորա վերա ևս ճնշում է աստվածային, դիցային այն գերագույն զորությունը, որի ձեռքի տակ են թե՛ մարդիկ և թե՛ դյուցազններ, և որի կամքի մի արտահայ-տությունը միայն բավական է, որ դյուցազնի բոլոր վիճակը փոխվի և նա հավասարվի սոսկական մարդուն: Մեր ազգային վեպի մեջ աստվածային զորությունը բռնում է ամենամեծ տեղը, և Աստուծու կամքով ձեռնարկած գործն է միայն հաջողություն գտնում. դյուցազնը, ամեն մի նեղ տեղն ընկած միջոցին, խոնարհությամբ հնազանդվում է գերագույն ուժի հրամանքին, որ յուր ճակատագիրն է, բայց միանգամայն և հույս ունի, որ այդ գերագույն ուժն յուր բարերարությամբ ձեռքից չի թողնիլ յուր դյուցազնին, որովհետև սա արդար է և սուրբ գործի համար է կռվում: Դյուցազնի առ Աստված դիմե-լու սովորական ձևն այս է.

«Օրնյա՛լ, բարերար Աստվա՛ծ,
Քո հրամանքն էր շատ.
Հրամանք անես» և այլն:

Այսպիսի մի աղոթական երգով, որ հնությունից եկած վիպականություն ունի, հերոսները շատ անգամ դիմում են գերագույն զորությանը, և նա կա-

տարում է նրանց խնդիրքը, բայց կատարում է այն խնդիրքը, որ դյուցազնական ուժի սահմանից դուրս է, որ դյուցազնական անչափ ուժով անգամ կարելի չէ անել, ինչպես՝ վեպի մեջ՝ հարավ-քամի բերելը և ուրիշները: Իսկ ինչ որ վերաբերում է դյուցազնական ուժին, և այդ ուժով կատարելու հրեմարավոր զործերին, հերոսի այդ դյուցազնական ուժն Աստուծու անվանը դիմելով չէ ամեն անգամ սաստկանում և չափից անցնում, այլ Աստված, ինչպես գիտենք, այդ շնորհքը հաշ-պատարազինի պատկերով միանգամ ընդմիշտ արդեն տվել է Դավթին և յուր հորը, որովհետև նրանք արդար մարդիկ են և այլևս նրանցից չէ վերցնում, քանի որ նրանք արդարություն և ուխտապահություն կվարեն իրանց կյանքը: Աստված յուր զորություն միշտ նրանց հետ է, որոնք յուր արդարության ճանապարհով կրնանան և Աստված յուր այս շնորհքի բաշխումը ոչ թե յուր ինքնակամության է թողնում, այլ հերոսի անձնակամությունը,—ճիշտ քրիստոնեական գաղափար մարդու անձնիշխանության մասին: Առհասարակ մեր ազգային վեպը՝ հեղեղված է կրոնական գաղափարներով, որոնք ավելի քրիստոնեական ժամանակին են պատկանում, քան թե հեթանոսականին. և այս բնական է մեր ազգի համար, որի պատմական արտահայտությունը միայն եկեղեցու մեջ են ուզում տեսնել:

Աստուծուն սիրելի լինելն արդարությամբ և անպարտելի զորությամբ ստանալու միջնորդ «հաշ-պատարազին» ունենալը դեռ բավական չէ. շատ էլ դյուցազնը բարոյական արժանավորություն ունի և ներքին զորությամբ լիքն է, նորա արտաքինը դեռ միևնույն սոսկական մարդունն է. հասակը հասարակ մարդու հասակից վեր չէր կարող լինել, որովհետև թեպետև դյուցազնական սերունդ՝ բայց դեռ մանուկ էր. հագուստը հովվական հասարակ հագուստ էր, իսկ գենքը ցուպ և հասարակ նիտ ու աղեղ էր: Դյուցազնը յուր ներքին արժանավորության հետ պետք է ունենա և դյուցազնի վայել արտաքին արժանավորություն. նա պետք է հսկայական հաղթանակամոլությամբ, փառամարտիկ մարդու գեներ ու զրաճեցող և իշխանական հանդեհմամբ ունենա: Ժողովուրդն յուր սիրելի դյուցազն Դավթին հապցնում է յուր հոր իշխանական հագուստը. «գլխու-գոտին», «կապեն-խաբուկին» և «քամարն ի մեջքին», իսկ որ ամենից գլխավորն է, նրան տալիս է «Թուր Կեծակին», և «Քուռիկ-Ջալալին»:

Կայծակի-թուրը, դա ամենաընտիր գենքն է, որ մեր ժողովուրդը տալիս է յուր ամենից սիրելի հերոսներին: Կայծակի-թուրը թեպետև երկրիս վերա է արվեստվում, բայց նորա նյութը երկրային չէ, այլ երկնային. նա ծնվում է, ինչպես «կայծակի» անունն իսկ ցույց է տալիս, ահեղազոր կայծակներից, որոնց առաջ անհատանելի բան չկա աշխարհիս վերա, ուստի և Կայծակի-թրից ավելի հմտու սուսեր չկա երկրիս վերա, և դյուցազնը, եթե կատարյալ դյուցազն պետք է լինի, պիտի ունենա այդպիսի մի թուր: Ափսոս, որ մեր վեպի մեջ չէ հիշվում թե ինչպես է Կայծակի-թուրը ձեռք բերվել. որովհետև այդ թուրը Դավթին իբրև հայրական ժառանգություն է ստանում, իսկ վեպի մեջ չկա Դավթի հոր մասը, մինչև իսկ Դավթի ծնունդն և առաջին երեխայությունը: Մեր ժողովրդական ավանդություններից հայտնի է քիչ ու շատ թե ինչպես է հերոսը ձեռք բերում Կայծակի-թրի նյութը:

Կան այնպիսի լեռներ, որոնց գլխին միշտ փոթորիկ է և միշտ կայծակներ են խփում. այդ կայծակները գետնին խփվում են և իսկույն վերանում են երկինք, դետնի վերա չեն մնում: Եթե հերոսն այնքան սիրտ ունենա, որ անվախ կերպով բարձրանա կայծակի-սարը, և հետը տանի թաց թաղիք, դնի սարի գլխին,—կայծակը, խփվելով թաց թաղիքին, կմնա թաղիքի մեջ և հերոսը

կարող է կայծակը բռնել, րեւել ներքև և ուղած թուրը շինել: Այս ավանդու-
թյան հետ զույգ գտնում ենք և մեր հին մատենագրության մեջ շաճ Բառի
ուրիշ գործածությունը. այն է, որ շանթ նշանակում է թե կայծակ և թե
շիկացած երկաթ. լացի այդ՝ կա և շանթե՛լաւ Բառ, որ Անանիա Շիրակա-
ցին է դարձում յուր աստեղաբաշխության մեջ բացատրում է. «Ասեն ոմանք
զշանթեքարն որոտմամբ հանդերձ անկեալ՝ նման կրիայի գլխոյ» (տե՛ս
«Հայկազեան լեզ. բառ.», ընդ., որի մեջ շանթեքարի համար ասվում է՝ քար
պատռական, որ կարծի անկեալ զոյգ ընդ շանթի): Շանթ և շանթեքար բա-
ռերի այս հին նշանակությունը ցույց է տալիս, որ մեր ժողովրդի մեջ եղած
արդի հավատալիքը Կայծակ-թրի ծագման մասին գալիս է ավելի ևս հին,
առասպելական (միթական) ժամանակներից:

Կայծակի-թրի հետ պետք չէ մոռանալ և «Հավլունի-թուրը», որ գրեթե
նույն հատկություններն ունի, ինչ որ Կայծակի-թուրը, միայն ծագմամբ ուրիշ
է: Հ. Սրվանձաթյանը «Համով-հոտովի» մեջ այսպես է դնում Հավլունի-թրի
մասին. «Հավլունի կնշանակե հավու ուլնի. իբր թե երկաթը կմանրեն կորեկի
պես, կուտան հավերուն, կուտեն, և անոնց ծերտերը ժողվելով կրակով կերեն,
ելած երկաթը կլինի զուտ շալիկ և զարմանալի սուր ու կտրուն» («Համով-
հոտով», երես 75): Հավլունի-թուրն ազգային վեպի մեջ դուրս է գալիս Պա-
րոն-Աստղկի ձեռքին, որ Դավթի հորեղբոր որդին է: Հավլունի-թրի ավանդու-
թյունն ևս, ինչպես Կայծակի-թրինը, հնությունից է գալիս. ավանդությամբ՝
բազմահաղթ Տրդատ թագավորը ևս ունեցել է Հավլունի-թուր:

Բացի Հավլունի և Կայծակի թրերից, հիշատակվում է գուրգ—լախտ, որ
մեր հերոսների ամենասիրելի զենքն է. գուրգի մասին մենք վերևում խոսե-
ցինք: Դավթը, չնայելով, որ ուներ Կայծակի-թուր, Մարամելիքի հետ թրով
չէ կռվում, այլ լախտով, և այս ցույց է տալիս, որ վեպի այդ մասը, այսինքն
Դավթի և Մարամելիքի կռիվը ավելի հնություն ունի, քան թե Կայծակի-թրի
ըրույցը, որ ավելի հետագա ժամանակի ծնունդ է նույնիսկ յուր արվեստով.
բոլոր նախնական հերոսները, ինչպես հունաց մեջ Հերակլեսը, կռվում են
միայն լախտերով, որ մի պարզ ու բիրտ զենք է, ինչպես և իրանք հերոսները
պարզ ու բիրտ են: Հ. Սրվանձաթյանի վարիանտում Կայծակի-թուր չկա,
բայց դորա փոխանակ Դավիթն ունի խալխան—վահան, որ յուր գլխին է բռ-
նում Մարամելիքի հետ կռվելու ժամանակ: Ավելացնենք այդ զենքերի վերա
և նետ ու աղեղը, որ ուներ Դավիթը, կստանանք դյուցազնի սպառազինու-
թյունը՝ Կայծակի կամ Հավլունի թուր, լախտ, վահան և նետ ու աղեղ: Պետք
է նկատել, որ ազգային վեպի մեջ զենքերն այսպես են հիշվում, իսկ զրահա-
վորություն չկա, եթե զրահներ չհամարենք «գլխու գոտին, կապեն—խաբուկին,
քամարն ի մեջքին», որոնք մեկնության են կարոտ և մենք դժվարանում ենք
բացատրել. բայց և այնպես կարծում ենք, որ դրանք ավելի հազուստ պետք
է լինին, քան թե զրահներ:

Վերոհիշյալ զենքերից թուրն ու լախտը դյուցազնի անբաժան ընկերներն
են. բայց դյուցազնի համար կա և մի ուրիշ անբաժան ու հավատարիմ ըն-
կեր. դա նորա ձին է, ձին, որ այնքան նշանավոր դեր է կատարում ինչպես
ընդհանրապես, մեր բոլոր հեքիաթներում, այնպես և մեր ազգային վեպում:
Դյուցազն առանց նժույգի դյուցազն չէ. պարսից դյուցազն Ռուստամն իրան
առանց ձիու փահլևան չէ համարում, և նա կարծում է, որ իրան միայն այն
ժամանակ հսկայի տեղ կընդունեն, երբ որ ինքը յուր սիրելի Ռաշի վերա է,
չափ ձիու համար հսկան յուր կյանքը կտա, որովհետև առանց ձիու չի կարող

ոչ մի սխարագործութիւն կատարել. լավ ձին հսկայի մարտակիցն է պատե-
րաւմի մեջ և նորա պահապանն ու պաշտպանն է թշնամիների հարձակմունք-
ների դեմ. նա միանդամայն և հերոսի հավատարիմ խորհրդականն է,
որովհետև դուցադնական ձիերը մեր հեքիաթներում, ինչպես և մեր աղգային
վեպի և ուրիշ ազգերի վեպերի մեջ, անբան արարածներ չեն, այլ բանավոր,
խոսուն արարածներ են, նրանք մինչև անգամ գուշակութեան շնորհք ունին,
նախադգում են վտանգը և նախադգուշացնում իրանց տիրոջը.—մի հանգա-
մանք, որ վկայում է վեպի խորին հնութիւնը, այն ժամանակին, երբ որ
մարդիկ աստվածացնում էին բոլոր բնութիւնը, և բնութեան բոլոր առարկա-
ների, կենդանիների և նույնիսկ անշունչ առարկաների մեջ երևակայում էին
կենդանի ոգի և բանականութիւն:

Դյուցազնական ձիանքը մեզնում կոչվում են հրեղեն ձիանք, կրակե
ձիանք.—արդյոք կրակի՞ց շինված, թե՞ կրակ դարձած վազող ձիանք: Ավելի
հավանական է, որ ոչ մեկը լինի և ոչ մյուսը, այլ հրեղեն բառը ծագած է մի
ուրիշ արմատից, որից դուրս է եկել և հուրի-հրեղեն կոչումը, որ տրվում է
գերբնական, դիցական կին էակներին, հուրի, հուրնի-հրեղեն կամ հուրի-
հրեղեն, և կամ լուկ հրեղեն աղջիկներին: Մեր հրեղենները կամ հուրիները
ջրերի պաշտամունքի աստվածութեան են վերաբերում: Մեզ թվում է, թե
հուրի կոչումը նույնն է, ինչ որ հուրտ կամ հուրտ, որով հեթանոս հայերի
մեջ ջրերի պահապան և խնամակալ ոգիներն էին կոչվում. իսկ հորուտ կո-
չումը պարսից Հաուրուտ ամեշասպանտայի կոչումն է, որ նույնպես ջրերի
պահապան ոգի է եղել: Արդի ժողովրդական հուրի (հուրիկ և հրեղեն մինչև
այժմ կնոջ անուն է) բառն ևս հատուկապէս բառի ուրիշ նվագական ձևը պետք
է լինի¹, որով և հուրի-հրեղենները ներկայանում են իբրև հին հորուտը կամ
պարսկական հատուկապէս, այսինքն՝ ջրերի խնամակալ ոգիներ. և այս հա-
կառակ չէ մեր արդի ժողովրդական հավատալիքին հուրիների կամ հրեղեն-
ների մասին, որոնք ապրում են ջրերի մեջ, առավելապէս փոքր լճակների
հատակում: Միևնույն ջրերի մեջ, հուրի-հրեղեն աղջիկների հետ ապրում են
և հրեղեն ձիանք ու հրեղեն դամեշներ, որոնք նույն բնորոշ հատկութիւններն
ունին, ինչ որ հրեղեն աղջիկները: Հրեղեն բառը աղջկան հատկացվելով,
ցույց է տալիս աղջկա գերբնական, դիցական էակ, կամ, այսպես ասած, դի-
ցուհի լինելը, ինչո՞ւ ուրեմն չենթադրել թե նույն հրեղեն բառը, ձիու վրա ևս
դրվելով, ցույց է տալիս ձիու դիցական կամ գերբնական էակ լինելը, քանի
որ այդպիսի ձիանքը հրեղեն աղջիկների հետ միևնույն տարրի մեջ են ապրում
և ունին գերբնական հատկութիւններ. և այս հակառակ չէ վեպի ոգուն, որի
մեջ ինչպես դյուցազնները ծագմամբ դիցական էակներից են, այնպես և նը-
րանց ձիանքն ևս շատ անգամ դիցական էակներից, կամ աստվածներից են
գալիս, մինչև իսկ հսկաների զենքերն երբեմն դիցական ծագում են ունենում:

Դավթի ձին, Քուռիկի Զալալին, հրեղեն ձի է և ունի հրեղեն ձիու բոլոր
հատկութիւնների հետ և բանականութիւն ու գերբնական ուժ, այնպես որ
նորա մի աքացուց գոմի պատն ամբողջ շուռ է գալիս: Հրեղեն ձի է և Պարոն-
Աստղիկի ձին, որ թևավոր է և «մըշ երկինք, մըշ դետինք» թռչում է օդի մեջ

¹ Տե՛ս պ. Կ. Կոստանյանի «Հայոց հեթանոսական կրօնը», եր. 33:

² Ինչպես Խաչատուր—Խաչիկ կամ Խաչի, Մաթեոս—Մաթիկ կամ Մաթի և այլն, այնպես և
Հաուրուտ—Հաուրի կամ Հուրի, Հուրիկ, Թերևս ուրիշ անգամ մեզ դեպ լինի անդարձակ
խոսել հայոց հին հեթանոսական դիցական էակների մասին արդի ժողովրդական հավատա-
լիքներից վերջրած:

և, ինչպես հերթաթների մեջ ասում են, «աստղերի հետ խաղ է անում»: Ձեռնով-ձովանի սպիտակ, կարմիր ու սև ձիերից Սև ձին նույնպես հրեղեն է և մի ակնթարթի մեջ ինչքան տարածություն ասես՝ կտրում է, նման Ռուստամի Ռաշին, որ փոթորկի պես ուժեղ է, կայծակի պես սլացող, թռչունի պես թռչում է օդի մեջ, ձկան պես լողում է ջրի մեջ, և որի վրայից ձիավորն յուր արծակած նետից ավելի շուտ է հասնում թշնամուն:

Ուրիշ ավանդություններից գիտենք, որ հսկաներն երեք տեսակ են հրեղեն ձիանք ձեռք բերում: Ինչպես ասացինք, հրեղեն ձիերը հրեղեն աղջիկների և դոմեշների հետ ապրում են լճերի տակ. Հայաստանում շատ կան այդպիսի լճեր, որոնց մեջ, ժողովրդի հավատալիքով, կենում են հրեղեն ձիեր, և այդ լճերը շատ անգամ կոչվում են «Այգըր գյուլ», այսինքն «հովտակի լիճ»։ Այդ լճերի ափերին արածող մատակ ձիերի և լճերի հրեղեն ձիերի զուգավորությունից ծնվում են ճեփ-ճերմակ և անարատ ձիեր, որոնք իսկապես կես հրեղեններ են լինում: Բայց եթե հերոսն ուզում է իսկական հրեղեն ձի ձեռք բերել, նա պետք է լճերից որսա հրեղեն ձի. դորա համար հերոսը պետք է լճաբ կենա հովտակի լճերի ափում և սպասե այն ժամանակին, երբ որ հրեղեն ձիանքը, լճից դուրս ելած խաղ են անում իրար հետ լճափի արոտներում, հարմար վայրկյան գտնելով, նա պետք է թռչի հրեղեններից մեկի վերա և, եթե կարող է, իրան պահե ձիու մեջքին և ձիու աչքերն առժամանակ ծածկե աղլխով: Աչքերը բանալուց հետո ձին այլևս դեպի լիճը չի գնալ, այլ դեպի վերև, դեպի արեգակը կթռչի, որ հսկային տա արեգակին և այրե: Անշուշտ սույն գործողությանն է ակնարկում և ազգային վեպի մեջ Քուռկիկ-Ջալալինի այս խոսքը. «Կարամ գըբ տամ էրիգական՝ էրիցիս», որ ձին ասում է Դավթին, երբ որ սա նորա կողաշարը կոտրում է ասպանդակով խփելով:—Հսկան եթե խելոք ու ճարպիկ մեկն է, երբ որ տեսնե թե հրեղեն ձին իրան դեպի արեգակն է տանում, պետք է մտնի ձիու փորի տակ և ասե ձիուն. «եթե արեգակին տաս, առաջ դու պիտի այրվես, հետո ես»: Ձին կտեսնե, որ յուր դիտավորությունը՝ հերոսին արեգակին տալը անհաջող պիտի լինի, որովհետև առաջ ինքը պիտի այրվի, կսկսի բարձունքից արագ սլանալ դեպի ներքև, որ փորի տակ մտած հերոսին գետնին խփե: Հերոսն իսկույն պետք է ուղղվի մեջքի վերա և ասե. «առաջ դու գետին կմտնես, հետո ես»: Այս գործողությունը կատարելուց հետո՝ հրեղենը կճանաչե, որ յուր հեծավորը հասարակ մահկանացու չէ, կհպատակե նրան, իբրև յուր տիրոջ, և այլևս նրանից չի բաժանվի:

Բացի լճերից այս երկու եղանակով հրեղեն ձի ձեռք բերելուց, հսկաները հրեղեն ձիու տեր են դառնում և դեբրի ձեռքից խլելով: Դեբը, առավելապես Մութ-աշխարհում ապրող դեբը, իրանց ստորերկրյա գրերում կամ այրերում ունենում են նույնպես հրեղեն ձիեր, որոնցից, սակայն նրանք շատ էլ չեն օգտվում, որովհետև դեբն իրանք արագավազ են, և շատերը մինչև անգամ թևավոր են և թռչում են օդի մեջ: Հսկաները դեբին կոտորելուց հետո, հափշտակում են նրանցից հրեղեն ձիերն և իրանք են բանեցնում: 2. Սըր-վանձտյանի վարիանտով Դավիթը, քառասուն դեբին կոտորելուց հետո, նրանց այրից հանում է և մի քուռակ, որի զորությունը լեզվով չի պատմվի. այդ քուռակը պետք է լինի և Քուռկիկ-Ջալալինը, թեպետ այդ քուռակը ոչ մի դեր չէ կատարում վեպի մեջ, և նորա անունն անգամ վեպի շարունակության մեջ չէ հիշվում: Բայց այստեղ մի անհամաձայնություն է դուրս գալիս երկու վարիանտի մեջ, այն է, որ հ. Սրվանձտյանի վարիանտով Դավիթն է ձեռք

բերում հրեղեն ձին, իսկ մեր վարիանտով Քուռկիկ-Ջալալինը Դավթի հորն էր. այդ անհամաձայնությունը կպարզվի, եթե ընդունելու լինինք, ինչպես մենք կարծում ենք, որ հ. Սրվանձտյանի վարիանտի մեջ միացած են Թուրան և Թլոր Դավթի վեպերը, և մինչև Դավթի և Մարամելիքի մենամարտությունը (Ասգար կայանան և դավա էրեցին), եղած մասը վերաբերում է Թուրան Դավթին, որ Թլոր Դավթի հայրը պետք է լինի, որով և մեր վարիանտի հաճեմատ՝ Քուռկիկ-Ջալալինը, ինչպես և հաշ-պատարազինը (ս. Նշան) Թլոր Դավթին յուր հորից կզան իբրև ժառանգություն: Այս ենթադրությունն անելու հիմքերի մասին թողնում ենք այստեղ գրելը, միայն այսքանը պետք է ասել, որ այս ենթադրությամբ երկու վարիանտի մեջ եղած բոլոր անհամաձայնությունները պարզվում են և երկուսից կազմվում է մի կապակցական ամբողջ վեպ: Դանք մեր խոսքի շարունակությանը:

Դավթին ունի, ինչպես տեսանք, դյուցազնին վայել զրահավորությունն ու հանդերձանքը. բայց նա դեռ մանուկ է և շունի դյուցազնի հսկայանասակ հաղթանակամտությամբ: Նա միայն յուր հորեղբոր կին Սառի աչքին չէ ծիծաղելի յուր արտաքինով, որովհետև յուր գլխու գոտին այնքան մեծ է իրան համար, որ քառասուն լիտր բամբակ է մեջը դրել, որ գլխին գա, մեջքի քամարը քառասուն փաթ է եկել, իսկ կայծակի-թուրը Քուռկիկ-Ջալալինի վրա նստած անգամ գետնի հետ քարշ է գնում: Հրեղեն Քուռկիկ-Ջալալինն անգամ զգում է յուր տիրոջ ծաղրական դրությունը, բայց և նա գիտեմ այդ դրությունից դուրս գալու ճարը: Դորա ճարը կաթնաղբյուրն է, աղբյուրը, որ մեր ժողովրդի ամենասիրելի ջուրն է, անմահության կաթնաղբյուրը, որ այնքան մեծ դեր է կատարում և մեր հեքիաթների մեջ: Ամեն աղբյուր կաթնաղբյուր չէ: Հիշենք միայն այն, որ անմահության աղբյուրի ջուրը մահից հետ է դարձնում մարդու, ամեն մի վերք, ու ցավ լավացնում, նորոգում է, աչքերը լուսավորում և ուժ ու կարողություն է տալիս խմողին: Հեքիաթների մեջ հերոսները, վերքի կամ ախտի մեջ նեղն ընկած հանգամանքում, անմահության աղբյուրին են դիմում. նորա մի կաթիլ ջուրը ածում են վիրավորի կամ ախտավորի վերա և նա լավացնում է, մինչև անգամ մեռելին հարություն է տալիս. բայց անմահության աղբյուրից ջուր բերելն էլ հեշտ չէ. որովհետև աղբյուրը շրջապատված է ամենադժվար պարագաներով. նրան պահապան են վիշապներ և ամեն տեսակ զազաններ ու հրեշներ, որոնք արգելում են անմահության ջուրը մարդկային ձեռքն անցնելուն: Հերոսը պետք է այդ հրեշների դեմ կռվի աղբյուրից ջուր վերցնելու համար:

Ազգային վեպի մեջ ևս կա մի այդպիսի աղբյուր, որ Դավթի հորն էր պատկանում, որի մոտ թերևս շատ անգամ գալիս էր նա, ջրից խմում և մոտին պառկելով կազդուրվում ու նոր ուժ ու զորություն առնում, նոր սխրագործություններ անելու համար: Այդ բանը տեսած պիտի լինեիր Քուռկիկ-Ջալալինը, որ յուր տեղ Դավթին ուղղակի դեպի կաթնաղբյուրն է տանում. Դավթը նորա ջրից խմում է, հաց ուտում և ափին մի ժամի չափ քուն մըտնում. քուն հրաշալի, որ պետք է նրան աղբյուրի ջրի զորությամբ ամենամեծ կերպարանափոխության ենթարկելու: Նա քնից ելավ:

«Տեսավ էնպեսն ի լցվի,
էնպեսն ի խաստացի,
էնպեսն ի զորություն, ուժ առի,
Որ շափալամիշ ի եղիռ»

Այժմ նորա հագուստն ու զենքերը նրան այնպես են գալիս, ինչպես յուր

սեփականը, որովհետև նա մարմնով արդեն դյութական ջրի զորությամբ վիթ-խարի հակա է դարձած. այժմ նա կարող է համարձակ, առանց մեկի ծիծաղը շարժելու դուրս գալ անհեթեթ հակա Մսրամելիքի դեմ:

Սակայն ձին դեռևս չէ հավատում յուր տիրոջ հսկայական ուժին, մանա-վանդ որ նա մի անգամ մոռացել էր յուր ասած խոսքը. ձին խորհուրդ է տա-լիս Դավթին, նախքան պատերազմ գնալը, յուր ուժը փորձել դաշտի մեջ տնկված երկաթե սյան վերա: Դավթի Վայծակի-թրով այնպիսի մի հարված է իջեցնում երկաթե սյանը, որ

«...Թուր սուն կտրեց,
կալամ վըր կալամին կայնավ,
Շուռ շառեց՝ որ իջներ գետին»:

Սարսափելի արագություն և ուժ, որ տատանում անգամ չէ պատճառում սյանը, և որ դյուցազնին անգամ կասկածանքի մեջ է թողնում յուր ձեռքի ուժի վերա, այնպես որ նա հուսահատված լալիս, ասում է.

«Ձեռնի՛կ, տյու կոտուր կեներ,
Որ զարկեցի, թուր չը կտրեց.
Աչքի՛կ, տյու խավար կեներ,
Որ էսա բաներ ես չը տեսներ»:
Ասաց,— ձեռ կոտրավ, աչք խավրավ:
Ասածու հրամանքիվ ձին լեզու էկավ, ասաց.
— Քյո բերան կոտրվի, տեր իմ,
Քամի մ' ուզե Աստծուց:
Դավթի՛ք երգեց, ասաց.
«Օրհնյա՛լ, բարերար Աստված,
Քյո հրամանքն է. շատ.
Հրամանք անես՝ հարավ-քամին իջներ,
էսա սուն լե յիրարուց կոտոր էներ»:
Ասածու հրամանքիվ հարավ-քամին որ էկավ,
Սուն շուռ ետուր,
Մե կոտոր էստեխ ընկավ,
Մե կոտոր էնտեխ ընկավ: Ասաց.
«Ձեռնի՛կ, տյու կանաչ էլներ,
Աչքի՛կ, տյու լուսով էլներ»:
Ասածու հրամանքիվ ձեռ սաղացավ,
Աչքեր լե լուսավորվան»:

Յուր հսկայական ուժը փորձելու այս մի եղանակի մեջ, որ ուրիշ ազգերի վեպերի մեջ ևս կա ուրիշ ձևով, որքան նախնական պարզությամբ արտա-հայտվում է գերազույն էակի՝ Աստուծու կամ դից, դյուցազնի և յուր դյուցազ-նական—հրեղեն ձիու հարաբերություններն իրար հետ. և որքան սկզբնական կենդանի հավատքով լցված է թե ինքը դյուցազնը, թե այն նախնի մարդը, որ մի քանի անարվեստ խոսքերով ստեղծել և հայտնել է յուր կյանքի այս պարզ նկարագիրը, և թե նա, որ մինչև մեր օրերը դարձյալ հավատքով լցված կրկնում է նույնը: Դավթի ուժի փորձը, որով գերազույն զորության հաճու-թյունն յուր կողմը լինելն ևս իմացավ, հաջող էր, և նա ամենայն վստահու-թյամբ հարձակվում է Մսրամելիքի բանակի վերա. բայց վեպի ոգու համե-մատ, պիտի՝ կովին ոչ թե բանակ բանակի հետ կամ մի դյուցազն ամբողջ բանակի հետ, այլ դյուցազն դյուցազնի հետ. և ահա Դավթին ու Մսրամելիքը մենամարտում են, և Դավթիքը, Մսրամելիքին ևս հաղթելով ու սպանելով,

հանդիսանում է իբրև կատարյալ դյուցազն այն բոլոր հատկություններով և արարքներով, որ պետք է ունենա դյուցազնը:

ԺԴ

Ամեն դյուցազնական արարք պսակվում է արժանավոր ամուսնությամբ, որ դյուցազների վարձատրությունն է: Մեր հեքիաթների մեջ հերոսները հետո աշխարհներ են ման գալիս, աշխարհքի լայնքն ու երկայնքը չափում, դե ու վիշապի հետ կռվում, զանազան կտրճություն և հանճարեղություն ցույց տալիս, բայց վերջ ի վերջո նրանք գալիս մի կետի վրա հանգում են.— դա հավանած և արժանի ու գեղեցիկ աղջկա հետ ամուսնությունն է: Դավիթն արդեն հույակավոր դյուցազն է. նրան ևս պետք է կյանքի ընկեր, որ, հարկավ, չէ կարող մի հասարակ աղջիկ լինել. դյուցազնին պետք է դյուցազնուհի կին: Այդպիսի կանայք երկուսը կան վեպի մեջ՝ Չմշկիկ Սուլթան (տիրուհի) և Խանդութ Խաթուն (տիկին, բամբիշ), բացի դրանցից և Գոհար-Խաթուն Մհերի վեպի մեջ (թողնում ենք երկրորդական դեր խաղացող կանայքը):

Ժողովրդական վեպի դյուցազնական կանանց տիպերը որոշվում են իրանց մեծավայելու բնավորությամբ. նրանք, ինչպես դյուցազնները, քաջամարտիկ են, քաջավարժ են զինաշարժության և ձիավարության մեջ: Շատ անգամ նրանք հանդիսանում են իբրև ազատ տիրուհիներ մի գավառի կամ մի քաղաքի և ձիու վերա նստած, զինավորված շրջում են իրանց երկրի սահմանն ու սահմանից դուրս, կռվում են թե՛ դյուցազների և թե՛ այլ հրեշների դեմ, և դաշտի մեջ զարնում են իրանց վրանները, կամ շինած ունին իրանց ապարանքները (քոշկ ու սարայներ), որոնց մեջ հանգստանում են պատերազմական սխրագործություններից, և այդտեղ, շրջապատող բուրավետ պարտեզների օդով արբեցած, անձուկ են քաշում իրանց արժանի դյուցազնի սիրու կարոտով: Երբեմն նրանք գեղեցիկ են ինչպես հրեղեն աղջիկները, և իրանք ևս հրեղեն, այսինքն գերբնական էակ են, քնքուշ և հրապուրիչ. բայց իրանց կուսական հպարտության մեջ իրանց համար այր են ճանաչում միայն նրան, որ իրանց հաղթում է մենամարտության մեջ և իրանցից ուժով գերազանց է լինում, իսկ իրանցից թուլերին արհամարհելով արհամարհում են և շատ անգամ նույնիսկ անխնա կոտորում են այդպիսիներին: Մեծ մասամբ նրանք հավատարիմ են ամուսնական սիրուն. և պատրաստ են իրանց այրերի համար զոհել ամենայն բան և նույնիսկ իրանց կյանքը ևս զոհում են նրանց: Իրանց ամուսնական հավատարմության մեջ և սաստիկ խանդոտ են և վրեժխնդիր իրանց անհավատարիմ ամուսիններից. մահու չափ կռվող են իրանց անձնական պատիվը պաշտպանելու համար. և շատ անգամ ևս հաջողվում է նրանց վրեժ առնել իրանց խաբողներից: Երբեմն նրանք դյուցազների ֆիզիկական անչափ ուժի հետ օժտված են և խոսքի կախարդական ուժով, նախատեսության և իմաստության շնորհքով, որ վեպերի մեջ մեծ մասամբ կանանց է միայն վերապահվում: Սակայն այսպիսի դյուցազնական հատկություններով փայլում են միայն դեռևս այր չճանաչող կույսերը. մարդու զրնալուց հետո հաճախ նրանք կորցնում են իրանց գերբնական ուժերը և դառնում են հասարակ մահկանացուներ:— Կանացի բնավորության այսպիսի ազնիվ և ազատ տիպերը ստեղծված պիտի լինին այն ժամանակ, երբ որ մահմեդական ցեղերի ազդեցությունը դեռևս չէ եղել հայոց ընտանեկան կյանքի

և մեր կանանց վիճակի վերա, երբ որ կանանց բանտարկյալի պես չէին փակում տան մեջ՝ նրանց պատիվն ազատ պահելու համար:

Զմշկիկ Սուլթանը, որ մի այսպիսի դյուցազնական կին է և «շատ գյուզալ փահլևան», այրվում է Դավթի հետ ամուսնանալու փափագով: Ձենով Հովանն, իրրե տան նահապետ, արդեն նրան ուզել էր Դավթի համար, բայց Դավթի սիրտը Չմշկիկ Սուլթանից ավելի գեղեցկին և կտրճին էր ուզում, այնպիսուն, որ իրանից շատ ստոր չլինեք քաջությամբ: Այդ կինը խանդութ խաթունն է, որի գուսանական գովքից միայն Դավթը սիրահարվում է նորա վերա, որովհետև նա զարնան ձյան պես սպիտակ է, բամբակի պես կակուղ ու քնքուշ է, նորա ունքերը դալամով քաշած են, աչքերը չինու կթխաներ են, իսկ ճակատի լայնությունը «յոթ ակում է, տել մեկ յավել է»: Զարմանալի չէ, որ մեր ժողովուրդը կնոջ գեղեցկության համար ճակատի լայնությանն այդպիսի մեծ նշանակություն է տալիս, բայց ճակատի այդ լայնությունը միանգամայն և վկայում է խանդութ խաթունի չափազանց հաղթանդամության և զորեղության մասին: Եվ ճշմարիտ, խանդութ խաթունը հասարակ կին չէ. Ձենով Հովանն անգամ գիտե, որ քառասուն փահլևան յոթ տարի նորա դուստր նրստած են, բայց խանդութ խաթունը նրանցից ոչ մեկին հավանություն չէ տալիս և իրան արժանի չէ համարում: Կովի մեջ նա միայն Դավթից է ետ մնում և նրանից հաղթվելուց հետո միայն համաձայնում է նրան կին լինել: Այսպիսի մի դյուցազնուհի կին, որ գուշակություն անելու իմաստություն ևս ուներ, կցանկանար, հարկավ, իրան արժանավոր մեկին ամուսին ունենալ. և խանդութ խաթունը, դեռ Դավթին չտեսած, նորա քաջագործությունների համբավը միայն լսելով, սիրում է Դավթին, ինչպես Շահնամեի մեջ Թեհմինան Ռուստամին, և մինչև անգամ ինքն երկու գուսան է ուղարկում, որ յուր գովքն անելով հրապուրեն Դավթին, որ գա իրան առնի: Եվ Դավթը գնում է գուսաններից դրդված:

Գուսանների մասին խոսք բացվելով պետք է նկատենք, որ ինչքան ժողովրդական վեպը կենդանի և նախնական է, այնքան ավելի նկատելի է նորա մեջ գործող անձերի կապը վեպի երաժշտական և երգեցողական կատարման հետ: Հունաց քերթվածների (ποίημα) մեջ շատ անգամ բեմ են դուրս գալիս երգիչ ռապսոդներ, որոնք սփոփում են ժողովրդին տրոյական պատերազմի մասին երգելով. շատ անգամ հերոսներն իրանք և երգիչ և երաժիշտ են: Հայոց ազգային վեպը, թեպետև շատ երկար դարեր է ապրել ժողովրդի բերանում այն ժամանակից, երբ որ դեռևս նոր էր ստեղծագործվել,—դեռևս այդ երգեցողական և երաժշտական արվեստի նկատմամբ չէ կորցրել բոլորովին յուր նախնականությունը. վեպի գործողության մեծ մասը թեպետև պատմվում է, բայց փոքր մասը ևս մինչև այժմ երգվում է. մյուս կողմից ազգային վեպի մեջ, ինչպես Իլիականի և Ոդիսականի մեջ, դուրս են գալիս և երգիչ երաժիշտ գործող անձեր, ինչպես Մարա կանայք, որոնք երգելով ճանապարհ են դնում խուբաշուն դեպի Սասուն, և երգելով ընդունում են նրան. ինչպես վերոհիշյալ գուսանները, որոնք իրանց երգով և երաժշտությամբ շատ էլ երկրորդական դեր չեն կատարում Դավթի և խանդութ տիկնոջ սիրո մեջ: Վեպի հերոսներից երգիչ (ոչ երաժիշտ) են դուրս գալիս և Ձենով-Հովանը, խանդութ տիկինը, Մհերը, որոնք իրանց գործերի մի մասը, առավելապես սրտի զգացմունքները երգով են արտահայտում: Ամենամեծ երգիչ է վեպի մեջ և Դավթը, որին պատկանում է վեպի երգերի մեծ մասը: Հատուկ երգեցողության և երաժշտության շնորհք պետք է ունեցած լինի և Դավթի

եղբայրը (ըստ հ. Սրվանձտյանի վարիանտի) խոր-Գուսանը, որի անունն իսկ ցույց է տալիս, որ նշանավոր գուսան պետք է եղած լինի. բայց խոր-Գուսանի մասին երկու վարիանտի մեջ մի առանձին բան չկա պատմված: Երգիչ է դուրս գալիս և մինչև անգամ լուռ ու մունջ և խստաբարո Համտուլը, խանդուժ տիկնոջ դռնապանը: Համտուլը քառասուն տարի դռնապանություն է արել և, յուր տիրուհու արժանավոր ծառան լինելով, արհամարհել է ամեն մի փաշլե-վանի և նրանց հետ ոչ միայն խոսք չէ փոխանակել, այլև նրանց բարևը չէ առել. բայց նա, Դավթին տեսնելով, վախենում է նրանից, և ոչ միայն բարևն է առնում, այլև լեզուն բացվում է և երգում է. թեպետ Դավթին ևս որ գազաններից ու դեերից չէր վախեցել, Համտուլից վախենում է և յուր կյանքի մեջ առաջին անգամ բարևը նրան է տալիս:

Թեպետև խանդուժ խաթունը տոշորվում էր Դավթի սիրով, բայց յուր զգաստությունը թույլ չէ տալիս Դավթին համբույր առնել իրանից. նա բռնցքի մի հարվածով արյունջուր է դուրս հանում Դավթի բերնից, և յուր կանացի փառասիրությամբ ցանկանում է, որ քաջագործությամբ անվանի Դավթի՞ն հատկապես իրան համար յուր քաջությունը ցույց տա և իրան բերե մի քանի հայտնի փաշլեանների գլուխը, որոնք յուր՝ խանդուժ հաթունի ձեռքն ուղում էին և, ինչպես երևում է, ձանձրացրել էին նրան, ոչ այնքան իրանց քաջու-թյան և մարմնական զորության պակասությամբ, որովհետև Դավթին անգամ կասկածում է, որ նրանք յուր վերա «զոռ» լինին,—որքան իրանց արտաքինով և ոչ մարդկային բնավորությամբ, որովհետև նրանք շատ ավելի հին ժա-մանակի սերնդի են վերաբերում, քան թե խանդուժ տիկնոջ ժամանակն է: Այդ փաշլեաններից «Շրբըզան-խորասականի վերին ունք էնքան էր կախվի, որ էկիր էր հասն վրը սրտին, ու շանգալով կապեր էր ու զարկե ետևանց վրը պառեկին: Էն մեկել Լոռա Հըմզա փահլիվանի ներքեի մոռթ զգետին կավլեր ու կերթեր»: Դավթի՞ն մի օր ամբողջ, առավոտից մինչև երեկո լախտով ու նետաղեղով կովում է այդ փաշլեանների հետ և հազիվ կարողանում է երկուսին էլ հաղթել. նա «զերկուսի գլուխն լե կտրեց, ու զերկուսի բըշամ (մազեր) լե կապեց յիրար ու խորջինի ավա (նման) թալեց (ձգեց) վրը թարթին. ու ընդունց լեզուն կախված՝ զգետին գութնի ակոսի ավա կը վարեր»: Սուլն եղանակով վարվում է և ուսաց վեպի մեջ Իլիա Մուրոմեց հսկան Սուլովն Ռազբոյնիկի հետ, որի լեզուն նույնպես ձիու գավակից կախ ընկած վարում է գետինը:

Շրբըզան-խորասական և Լոռու Հըմզա փաշլեանները ներկայանում են իբրև առասպելական հրեշ-տիտաններ, թերևս ավելի ավագ քան թե Մարամե-լիքն և դեերը, որոնք իրանց խոլականությամբ հանդերձ այդպիսի անճոռնի ցուցանք չեն ներկայանում վեպի մեջ, որովհետև ժողովրդական վեպի մեջ՝ հսկան, որքան ավելի հին և սկզբնական ժամանակի էակ է, հետագա ժամա-նակում այնքան ավելի գերբնական, կամ լավ ասած, անբնական հրեշավոր պատկերով և ավելի զորավոր է դուրս գալիս. Դավթի՞ն, որ ոչ մի բանից վա-խեցել չէ և վստահ է յուր ուժի վերա, թեպետ չէ վախենում դրանցից, բայց մի րոպե կասկածում է նրանց հաղթելուց: Սակայն ինչպես հնություն բոլոր առասպելական (միթական) զարհուրելի հրեշներն ու տիտանները տեղի են տալիս մարդկային համակրական դյուցազներին, այդպես և այդ փաշլեան-ները երկյուղ են տանում և հաղթվում են Դավթից, որովհետև սա «Սրգոյի (ս. Սարգսի) ճորտերուցն է», ծառաներիցն է, իսկ ս. Սարգիսը, ինչպես մի անգամ նկատեցինք, անունով քրիստոնեական սուրբ է, որ փոխանակած է մի

հին, հեթանոսական աստուծու, բայց ժամանակով ավելի հետագա աստուծու, քան թե տարերական տիտաններն են, որոնք պարտություն են կրում իրանց ժառանգներից, ինչպես հունաց տիտաններն Արամազդից: Խանդութ տիկնոջ դռնապան Համտուն ևս յուր երկար պոռկով մոտենում է այս փահլեանների կարգին, ուստի և Դավիթը նրանից ևս վախենում է:

ԺԵ

Մեր վարիանտով Խանդութ Խաթունը հարկ չէ համարում փահլեանների գլուխն ուղելու, քանի որ նա գիտեր, թե ինչպես Դավիթը փահլեանների յուր դեմ լարած դավաճանությունն ի դերե էր հանել և նրանց թրերը բոլորը ծնկին խփելով կոտորատել էր.—Դավիթն ինքն է ցանկանում, որ առիթ լինի յուր նշանածի առաջ և յուր նշանածի համար մի քաջության ծառայություն ցույց տալու, մանավանդ որ նշանածը, բռնցքով զարնելով, ամոթով էր թողել իրան: Դավիթը խնդիրքով դիմում է Աստուծուն. և աստվածային զորությունը, որ Դավթի շատ աղաչանքներին լսել էր, նորա այս խնդիրքն էլ կատարում է: Թշնամիները պաշարում են Խանդութ Խաթունի քաղաքը. ո՞վ պիտի կռվի թշնամիների դեմ.—Դավիթն է միայն կռվում և ջարդում թշնամիներին: Այստեղ հանդես է գալիս մի նոր դյուցազնական պայծառ անձնավորություն, միևնույն Աբամելիքի դիվանական շառավիղը, Ցոան-Վերգոյի որդի Պարոն-Աստղիկը, որին թշնամիները խաբելով Դավթի դեմ կռվի են հանում: Պարոն-Աստղիկ պարոն մակդիրը վկայում է, որ խաչակիրների ժամանակի ազդեցության տակ է ավելացած, իսկ Աստղիկ անունը հեթանոսական հնություն է ցույց տալիս: Պարոն-Աստղիկն յուր թեմավոր հրեղենի վերա նստած՝ ֆոֆոում է Դավթի գլխին և կրակ է թափում նորա վերա, առանց ճանաչելու նրան: Երկու թրեր՝ Հավունին և Կայծակին, իրար են հանդիպել միևնույն ցեղից երկու հսկաների ձեռքին, և կայծակներ են թափում. «թրե շառավիղը» օրը ցերեկով անգամ խփում է Խանդութ Խաթունի դուռ, պատուհան ու երդիկ փակած սենյակին, և Խանդութ Խաթունը, հակառակ յուր խոստման, կանացի հետաքրքրությամբ չէ դիմանում, պատուհանը բանում է և ահ ու սարսափով հանդիսատես է լինում դյուցազնական կռվին, որի մեջ Դավիթը, չցանկանալով վնասել Պարոն-Աստղիկին, պատվավոր դիրք չունի: Բայց ավաղ, դյուցազնին էլ կնոջ հաճոյանալու փափագը հաղթում է, և երիտասարդ ու անփորձ հսկա Պարոն-Աստղիկը, որ ներքին դյուցազնական ուժից զրոյված, արկածների ետևից էր ընկել, գետին է տապալվում պատերազմների մեջ վարժ ու փորձ գերբնական ուժի տեր Դավթից: Կույր սերը վառում է և անմիտ դեին, և գազան-հրեշին, և ագնիվ դյուցազն Դավթին, որ՝ յուր սիրուհու աչքին նվաստ չերևալու համար սպանում է ազգականին. և այս սպանությունը Դավթի բնավորության մեջ միակ խավար գիծն է, որ դժվար թե քավելի լինի սպանելուց հետո սպանողի, սրտի ցավից, ուշաթափ լինելովը:

Մի հանցանքը ետևից քաշ է տալիս մյուս հանցանքը. սերը մի անգամ կուրացրեց Դավթին, բայց սիրո գիրգ բազուկներում նա մոռանում է և յուր օրհասական երդումը, որ տվեց խաչ-պատարադինի վերա մախանքի վրեժ-խնդրությամբ լցված Չմշկիկ Սուլթանին: Ո՞ր դյուցազնի մահվան պատճառը սերը, կինը չէ եղել, որ Դավթին ևս կինը չլինի: Բայց մինչդեռ ուրիշ ազգերի դյուցազնները, ինչպես և մեր հեթաթեների մեջ շատ հերոսներ, ընկնում են խաբերա ու անհավատարիմ կնոջ նենգությամբ, մեր Դավիթն ավելի բախ-

տավոր է յուր մահով: Դավթի կինը հավատարիմ էր. նա մինչև անգամ Դավթի մահից հետո կսկծու թույն է խմում և մեռնում է. կամ, ինչպես հ. Սրվանձտյանի վարիանտում է, բերդի գլխից իրան ներքև է ձգում և մեռցնում. Դավթին ընկնում է խանդոտ Չմշկիկ Սուլթանի ձեռքով, որ ասում է յուր կույս դյուցազնական վիրավորված բոլոր հպարտությամբ.

«Դավթի, ինչո՞ւ, ես խորոտ չէ՞ր,
Ձի ուզեցին քե, տյու ձի չը խավնար,
Վար ձի գնացիր, հանդուժ հաթուն բերիր:
Դե ար ես տյու կռիվ անենք.
Յա ես քե տը սպանեմ,
Ես լե, հանդուժ հաթուն լե մնանք որբավարի,
Յա տյու ձի սպանես,
Նուր էրթաս, հանդուժ հաթնի ծոց պակնես»:

Իսկապես ասած, Դավթին ընկճում է դիցալին գերագույն զորությունը, և ոչ Չմշկիկ Սուլթանը. որովհետև նա սիրո հեղտությունից արբեցած, մոռանում է յուր անդրդելի երդումը հաշ-պատարազինի վերա, որ իրան միշտ պահապան և օգնական էր եղել, երբ որ ինքը ճշտությամբ կատարում էր նորա արդարությունը. ժողովուրդը չէր ներիլ, որ, առանց աստվածային զորության մատին, Դավթի պես մի կատարյալ դյուցազն հաղթահարվեր որևէ ուժից և կամ սպանվեր Չմշկիկ Սուլթանից: Ռուսաց հսկաները ևս աշխարհքից վերանում են ոչ աստևոր, այլ մի երկնային, գերբնական ուժի ձեռքով. որին պարծենկոտությամբ կռվի են կանչում: Որպեսզի Դավթը սպանվեր, դորա համար հարկավոր էր, որ նա ընկներ նախ Աստուծու աչքից. այդ անել է տալիս նրան մի ազնիվ և սիրող կին, իսկ մի ուրիշ, սիրով կատաղած կին անազնիվ և ստոր գաղտագողությամբ սպանում է նրան: Սպանության այդ գաղտագողությունն անգամ, երբ որ ժողովուրդն ասում է՝ «Դավթի սպանվավ առանց կռիվ», ժողովրդի համար մի տեսակ ցավ, բայց և մխիթարանք է, որ յուր սիրելի դյուցազնին դարձյալ չեն կարողացել սպանել ճակատ առ ճակատ կռվելիս, այլ ետևից գողի նման են հարված իջեցրել, և այն կրակացրած խոփի նետով, և այն ժամանակ, երբ որ դյուցազնը բոլորովին մերկ էր, չունեի յուր դյուցազնության ոչ մի զենք ու զարդ՝ հաշ-պատարազին, գլխուդոտին, կապեն-խաբուկին, քամարն ի մեջքին. նա նստած էր Քուռկիկ-Ջալալինի վերա, և նորա ձեռքին չկար Կայծակի-թուրը, և ոչ իսկ լախտը, նետ ու աղեղը կամ վահանը: Ցավալի մահ, որով գրեթե բոլոր դյուցազնները վերջացնում են իրենց սխրագործական կյանքը:

Հ. Սրվանձտյանի վարիանտում Դավթի մահն այսպես անշուք չէ նկարագրված. երբ որ Դավթը մերկ ժամանակ Աբամելիքի ցեղից Շըմշըմ խանումի աղչկա նետով մահացու հարված ստացավ մեջքին, «Դավթի էլավ կայնավ, ու բռնաց. որ բռնաց՝ ձեն (խլաթա) գնաց ի Սասուն», նման ֆրանկների դյուցական Ռուլանդի ձայնին, որ Պերինեյան լեռներից անցնում է մինչև Մեծն Կարողոսի բանակը. «Ձենով Հովան, Խոր-Գուսան, Քեռի-Թորոս, Ըննճ-դափոքրիկ ու Ցոան Վեգին (Սասնու դիվանական ճոթերը) ժողվին զիրար: Ձենով Հովան լե Սասնու բռնաց:—Ու էկան Դավթի հավարին: Դավթ լե ըդ ջրի մեջ գուր աղբոր ձեն լսեց»: Նրանք ման եկան, գտան Դավթին հարվածող «չինի աչքերով» աղչկան, հանեցին թաքնված տեղից. «Բռնեց Դավթի՝ զոտք դրեց վրը մեկ ոտվուն, ու քաշեց ճըվտեց, թալեց սարու տըկու գեղ»: Դավթին յուր վրեժը յուր ձեռքով լուծելուց հետո, չորս օրից մեռավ: Սա-

կայն զրանով միայն չէ վերջանում Դավթի մահվան վրեժխնդրությունը. Մը-հերը, յուր հոր մահը հորեղբայրներից իմանալով, շատ լաց ու արտասուք թափեց, «հեծավ զպապու (հոր) քուռակ, ու գնաց ի հլաթ¹, քար ու քանդ էրեց: Հըմլա կավրե... ու կելնե նըմրութա գլուխ, կիշկե որ ծուխ կելներ. հաղմ լե կը դառներ: Տեսավ որ պառվուկ մեր մանցի, զէն լե բռնեց. զամեն մեկ ոտ կապեց մեկ ծառ, ու զծառեր թողեց. զէդ լե հմալ սպանեց, հլաթա ծուխ ու մուխ կտրեց»:

ԺԶ

Մենք վերջացրինք Դավթի դուցազնական վեպն յուր գլխավոր հերոս-ներով՝ Դավթի, Մսրամելիք, Խանդութ Խաթուն, Պարոն-Աստղիկ, փահլեան-ները և Չմշկիկ Սուլթան. բայց այդ հերոսներից զատ կա և մի անձնավորու-թյուն, որին մոռացել ենք, և որը փոքր դեր չէ խաղում Դավթի վեպի մեջ, Դավթի մանկությունից մինչև մահը. նա Դավթի հայրագիրն է, և ամեն մի գործողության մեջ Դավթի հայրն է: Ձենով-Հովանի ուրիշ հատկությունների մասին խոսելը թողնելով, որովհետև մեր նպատակը չէ ազգային վեպի գե-ղարվեստական քննություն գրել, մենք ուզում ենք մատնացույց անել միայն նորա դուցազնության վերա: Ձենով-Հովանը օժտված չէ առանձին հերոսա-կան ուժով, թեպետև նա հասարակ մահկանացու էլ չէ, որովհետև ձեռքը դնում է Կարմիր և Սպիտակ ձիերու մեջքին, ձիերն իրանց փորը խփում են գետնին, նա կարողանում է հրեղեն ձիու վերա նստել,—բայց նա ունի դյու-ցազնական ձայն. «Հմալ ձենով էր, որ յոթն գոմշու կաշի կը թալեր արև չորցներ, ու կը փաթտեր զինք, ու բոռեր, որ չեղներ պատովեր»։ «Ձենով-Հովան կանչեց, ձեն ընկավ սար ու ձոր»։ Նորա ձայնը Սասնուց մինչև հլաթ է հասնում, նորա ձայնը մտնում է և գետնի տակ Մհերի «մաղազեն»։ Դավթի ձայնն ևս հլաթից Սասուն հասավ, բայց այդ Դավթի սեփական հատկու-թյունից չէր, այլ նորա օրհասական դրությունից, որ յուր հսկայական ձայնին առանձին ուժ էր տալիս:

Մեր հեքիաթների մեջ շատ սովորական երևույթ է մի անձի մեջ ամփո-փել որևէ հատկության ծայրահեղ կատարելություն մյուս դուցազնական հատկությունների բացակայության հետ: Այդպիսի հատկություն տեր անձերն են՝ լավ լսողներ, որոնք ականջները դնում են գետնին և ամեն՝ ինչ որ աշ-խարհիս վերա կատարվում է, լսում են. սրինգ ածող հովիվներ, որոնց նը-վագից լեռները, քարերն ու ծառերը և ամեն ինչ պար են բռնում. առազ վազողներ, որոնք մի ջաղացաբար մի ոտքին, մի ջաղացաբար մյուս ոտքին կապած անգամ այնպես վազում են, որ ետևներից հասնել չի լինիլ. բացի դրանցից կան և ծով կուլ տվողներ, որոնք ծովի ջուրը կուլ տալուց հետո բաց են թողնում և ջրհեղեղ անում. շառակերներ, որ ամեն ինչ ուտում են և դարձյալ ասում են թե քաղցած մեռանք, և ուրիշ լավ ու վատ ծայրահեղ հատկությունների տեր անձեր, որոնք իրանք մի նշանավոր գործ չեն կատա-րում մենակ կամ իրանց անձի համար, այլ գրեթե բոլորը խմբվում են գըլ-

¹ Եթե Չմշկիկ Սուլթանը Չմշկածաղի տերը չէ, ինչպես ենթադրել ենք, կարելի է կարծել, որ նա հլաթա տերը պիտի լինի. այն ժամանակ երկու վարիանտի պատմությունները կը-նույնանան և կլրացնեն իրար. որովհետև Չմշկիկ Սուլթանն և «չինի աչքերով» աղջիկը միևնույն անձը կլինին, և խլաթցիներն, իրանց տիրուհու առաջնորդությամբ, Դավթի դեմ դուրս եկած կլինին և ոչ ապատակաբար, ինչպես հ. Սրվանձությանի վարիանտում է:

խավոր հերոսի շուրջը, որ ունենում է անձնական քաջություն և իմաստություն: Այդպիսի մի բարձր բողոքող հատկություն ունի Ձենով-Հովանը, որ միանգամայն և խոհեմ նահապետ է յուր տան մեջ, ինչպես և Շահնամեի մեջ Ջենդը դուրս է գալիս իբրև ծայրահեղ սրատեսության ներկայացուցիչ, որի աչքերը մութ խավարի մեջ անգամ պարզ տեսնում են հեռավոր առարկաները, և որ, միանգամ միայն մեկին տեսնելով, այլևս չէ մոռանում նորա կերպարանքը:

ԺԷ

Մհերը Դավթից դուրսագնություն մեջ ոչ մի բանով պակաս չէ, մինչև անգամ ավելի է յուր բնական ուժով: Մհերը՝ դա մի մարմնացում է մարդկային չափազանց ուժ ու զորության, սարսափելի մարմնացում թե ուժի որակով և թե քանակով: Նա դեռ չէր ծնված, որ Դավիթն ասում է խանդութ տիկնոջ. «Թե որ ըդ տղեն ինձնից է, վրեն նշան մի, զորություն մի տ'եղնի»: և ինչպես սպասելի չլինեի, որ Մհերը մի արտակարգ նշան կամ զորություն չունենար, քանի որ նա Դավիթ և խանդութ հսկաների սերունդն էր, քանի որ նա Դավթի շամբուշ ժամանակի ծնունդն էր: Մհերը ծնվում է, և ծնվելուց անմիջապես հետո հայտնի է լինում նորա հսկայության երկու կողմը ևս, անսահման ուժն ու այդ ուժի դեպի շարն ունեցած ուղղությունը: Խանձարուրքի սովորական բինդի (կապ) տեղ նրան փաթաթած են գութանի շղթայով, բայց Մհերը «յեբոր լաց ու ճմլկտաց մեջ ճղորին, ըզուր վրավու փաթուկ զընջիլ կտոր կտոր եղավ»: Նա ծնվել է, բայց մի ձեռքը խփած է, և ոչ մի մարդ, մինչև անգամ մայրը, չի կարողանում բաց անել. Դավիթն է միայն գալիս և ձեռքը մածում, բանում է, և ահա ինչ է տեսնում. «Տեսավ որ զուլանթ մի արուն ուր ձեռվու մեջն էր», և բացականչում է հայրը. «Հա՛յ, հա՛յ... զաշխարհք արեր է կաթ մի արուն, դրեր է ուր ձեռվու մեջ: Թոր ըզի մնաց, ըզուր մոտեն զարմանալի բան տ'եղնի»: Մհերի ամբողջ կյանքի ճիշտ բնավորական նկարագիրը յուր հոր հենց այս մի քանի խոսքով արտահայտվում է: Մհերի շար և ավերիչ բնավորության արտահայտությունն է նորա ձեռքի մեջ ծնած մի կաթ արյունը, ինչպես և միևնույն ավանդությունը, որ Լանկթամուրի համար նա ասվում է, մեկնում է և Լանկթամուրի ամբողջ կյանքը: Լանկթամուր և Մհեր, մեկը պատմական անձնավորություն, մյուսն առասպելական դուրսագն. բայց որքան նմանություն նրանց երկուսի ձեռքի մեջ ծնված մի կաթիլ արյան մեջ և նրանց ավերիչ կյանքի մեջ:

Թուստամի որդի Ջոհրաբի համար գրում է Ֆիրդուսին. «Ջարմանալի մանուկ էր Ջոհրաբը. նա ծնվեցավ ժպիտը բերնին. ոչ մի բանից երբեք լաց չէր լինում. աճում էր այնպես հրաշալի կերպով, որ մի ամսական ժամանակ արդեն տաբեկան էր երևում. երեք տաբեկան հասակում նա արդեն կտրճաբար արշավում էր ձիով դաշտի վերա. վեց տաբեկան՝ նա հզոր էր ինչպես առյուծ. իսկ երբ որ տասներկու տաբեկան դառնալ, ոչ ոք այլևս չէր կարողանում նորա հետ մրցել. նա վիթխարի հասակով էր, արի և գեղեցիկ»: Նա յուր հետ կռվողին ուրորում էր աղեղի պես. առյուծին սանձում էր աղվեսի նման. կաղնի ծառն ու նոնին, երբ որ նա ճոճում էր, նորա ձեռքին կռաճում էին ինչպես հասարակ ճյուղեր. նա, իրան համար ձի բնորելիս, որ ձիու վերա որ ձեռքը դնում էր, միայն ձեռքի երկաթի ճնշումից ձին իսկույն գետնին էր, կպչում (ինչպես մեր վեպի մեջ Ձենով Հովանի ձեռքից): Այսպիսի էր մանուկ Ջոհրաբը, որ այնքան շուտ է մեծանում և իրանի վերա կռիվ գնում, որ Թուս-

տամն անգամ, թեպետև գիտեր, որ արծվի ձագն արծիվ պիտի լինի, կասկածում է, որ յուր որդին անգամ այդպիսի փոքր հասակում այդպես զորեղ չէր կարող լինել:—Տեսնենք ի՞նչ է ասում մեր ազգային վեպը Դավիթ որդի Մհերի մանկության մասին.

«Ինչ ուրշի տղեք տարով կը մեծանին՝ Մհեր օրով,
Ինչ ամսով՝ Մհեր սհաթով:
Տարին որ լրացավ,
Մհեր էլավ, գնաց մեջ քաղքին ման կը գար.
Ջրարդի ծառեր կը կոռեր,
Քաղքի տղեք կը խեծուցեր,
Կը շարեր վար բարդու ծառին,
Մառու ծեր կը թորկեր (բաց կը թողներ):
Ինչ ծառը ծեր՝ կը բարձրացներ,
Քաղքի տղեք, ամեն մեկ ճիժ,
Մեկ մահլա (թաղ) կը թլեր (կը ձգեր):»

Մհերն ավելի արագ է աճում, քան թե Զոհրաբը. և նա մի տարեկան արդեն արտահայտում է յուր բնավորությունն և ուժը: Ի՞նչ է Մհերի՝ քաղաքի երեխաների գլխին խաղացածը, եթե ոչ մի երեխայական, բայց հսկայական շարություն, որ մի առանձին դիտավորյալ շարամիտ նպատակ չունի: Բայց ինչ է և նորա կամքի խաղը, որ ութ տարեկան հասակում խաղում է անճար մնացած սասունցիների գլխին.—դարձյալ մի անմիտ, բայց շար գործ, որ նա կատարում է ոչ թե հատկապես քաղաքացիներին տանջելու նպատակով, այլ միայն նորա համար, որ ներքին ուժը ստիպում է նրան այդ անել. նա մի ձևով պիտի դուրս թափեր յուր ներսում հավաքված զորությունը, որ նորա մեջ եռում էր, նրան տանջում էր, հանգիստ չէր տալիս, մինչև որ դուրս չէր գեղվում. և Մհերն յուր ուժը թափում է յուր քաղաքացիների գլխին, որովհետև թշնամիներ չկան, որ նրանց հետ կռվի: Դավիթն ևս մանկության ժամանակ զորեղ էր, բայց նա Մհերի պես չար գործեր չէր կատարում, որովհետև մեծ տարբերություն կա երկուսի զորության մեջ. մեկ էլ որ Դավիթը պարապ չէր մնում, իսկ Մհերը պարապ էր, առանձին գործ չունեւ. իսկ այդ պարապության մեջ ներքին ուժն ուտում էր Մհերին:

Մհերն այդ ուժի բռնկոցից մինչև անգամ յուր հոգի հետ կաշում է, երբ որ սա նրան մի ապտակ է տալիս. և հայրը փորձով տեսնում է, որ յուր որդին դեռևս փոքր, մինչդեռ ինքը թուխ մորուս երիտասարդ էր, մարմնական զորությամբ հավասարվում է իրան: Ինչպես երկու սար գնան-գան, դիպչեն իրար, այնպես հայր ու որդի իրար են առել. փոշին ամպի պես բարձրացել, նրանց բռնել է. նրանք արյունի մեջ կարմրացել են, բայց դեռ չեն բաժանվում. հասարակ հողածիկները վախենում են մոտենալ նրանց, որ ոտքերի տակ չընկնեն: Ի՞նչ անե խանդուկ տիկինը. Մհերը նորա մայրական ձայնին չէ լսում: Դավիթն էլ յուր ահու է զարնում Մհերին: Վերջապես բարեբար Աստվածը լսում է մոր աղաչանքին, և նորա հրեշտակն իջնում, բաժանում է լեռնանման հսկաներին, ինչպես երկու կռվող աբլորի: Հայրը սարսափում է այդ անասելի ուժի վերա և մտածում՝ եթե Մհերն այսպես է, հապա նորա որդին ի՞նչ կլինի, նա աշխարհս անշուշտ կավերն յուր ուժով, և ահա նա անիծում է յուր որդուն, որ նորա մոտից ժառանգ դուրս չընկնի, բայց միանգամայն և մահ չլինի նրան: Անեծքի այս երկրորդ մասն ինչո՞ւ համար է.—միայն նորա համար, որ Դավիթը գիտեր, որ յուր որդու անշափ ուժը միայն ուրիշներին չէր տանջում, այլ ավելի ևս իրան՝ որդուն պիտի տանջեր. և թող

հավիտյան տանջվի նա, որ յուր հոր հետ կռիվ արեց և նրան ամաչեցրեց ուրիշների առաջ: Բայց արդյոք Մհերն արժանի՞ էր հոր սոսկալի անեծքին.— նա նույնքան մեղավոր էր հոր առաջ, որքան մեղավոր էր, որ ինքն անասելի ուժի տեր էր ծնվել. նույնքան մեղավոր էր յուր հոր հետ կռվելու համար, որքան հայրն ևս մեղավոր էր, որ յուր կատաղի բարկության մեջ, որդուն այնպես հավիտենական տանջանքի անեծք է կարգում. ո՞ր բարի հայրը կանե այդ, ինչքան էլ որդին շար լիներ: Դավիթն անում, բայց ոչ թե Դավիթն է անում, այլ Դավթի բարկությունն է անում, ինչպես և ոչ թե Մհերն էր անհնազանդությամբ կռվում, այլ Մհերի ուժը, որ լցվել էր և պետք է յուր ամանից դուրս թափվեր:

Թե Մհերը ճանաչում էր միանգամայն և հոր հայրական իշխանությունը, և հայրն էլ սիրում էր Մհերին և այդ կռվի և անեծքի եղբերորդ միայն զայրույթի տակ էր կատարվել, և ոչ շար դիտավորությամբ,—այդ երևում է այն հոգեկան դրությունից, որի մեջ ընկնում է Մհերն անմիջապես հոր մահից հետո: Շատ անբնական է թվում, որ Մհերին, որին Դավիթը հաղթել չէր կարողանում, և որ յուր հորը չէր ականջ անում, Ձենով Հովանը ծեծեր և ասեր. «Մհեր, կոնդ ես, խեղ քյո խեր կռիվ արիր, իլի՛, գնա մեր քաղքէն, մը դադրի մեր քաղաք», և յուր ուժից դուրս բան չճանաչող Մհերը լսեր Ձենով Հովանին և Սասմա քաղաքից դուրս ելնել ուզեր: Այս կտորն աղճատված համարել (ինչպես առհասարակ աղճատված է Մհերի վեպի վերջին մասը) չենք կարող, որովհետև հետը կից է սորա շարունակությունը, որ ոտանավորով է և որ մեծ վիպական հնություն ունի յուր մեջ: Մհերը չէ հակառակում Ձենով Հովանին, որովհետև նա մի տեսակ խղճահար հոգեկան դրության մեջ է ընկած յուր հոր հետ կռվելուց հետո: Բայց և այնպես նա չէ կատարում Ձենով Հովանի խոսքը, մինչև որ չէ գնում ծնողների գերեզմանի վերա. նա այնտեղ ներողություն չէ հայցում հորից, որովհետև ներողության գաղափարը նորա համար անհասկանալի է, այլ նա ծնողների գերեզմանի վերա լալիս է և խորհուրդ է հարցնում յուր աքսորի մասին.

«Խերի՛կ, վի՛ն՛չիս անեմ,
Ասոր ձի Սասմա քաղքեն
Բեհբար ի խանած»:

«Ասծու հրամանքիվ ձեն ընկավ խոր գերեզման, գերեզմանից ձեն էլավ, ասաց.

«Որդի՛. վի՛ն՛չիս անեմ,
Գացիր մեջալն ի ձեռնես,
Թափիր մազերն երեսես:
Գնա՛ Հալաբա քաղաք,
Քյո խաց թխուկ է,
Քյո կերակուր եփուկ է»:

Սույն իմաստով և գրեթե սույն ձևերով պատասխանում է և մայրը, միայն կանացի բնության հատուկ եղանակով: Հայրը թողություն չէ տալիս որդուն, բայց այս խոսքերով թե՛ որդի, հապա ե՞ս ինչ անեմ, կարողությունը ձեռքիցս գնացել է, ուզում է ասել, որ՝ եթե իշխանությունն իմ ձեռքիս լիներ, քեզ չէին կարող տալազրեղ Սասմա քաղաքից.—այդ ցույց է տալիս, որ հայրը դեռ սիրում է յուր անիծյալ որդուն: Իսկ՝ գնա՛ Հալաբա քաղաք ասելը, որ և մայրն է կրկնում, դա մի ճակատագրված իրողություն էր, որ ծնողներն,

իրբև հանդերձյալ աշխարհի բնակիչ, հայտնում են իրանց որդուն, որ պիտի կատարեր: Մհերը հնազանդվում է յուր ճակատագրին, և, Աստուծուն աղոթելուց հետո, ճանապարհ է ընկնում դեպի Հալաբ, առանց ճանապարհը ճանաչելու: Մհերը գնում է. նա յուր հետ տանում է միայն յուր անշափ զորութունը. նա վենք շունի, ձի չունի, մենակ է: Թեպետև Մհերի վեպի մնացած մասը խառն և անորոշ է և թերատ, բայց դարձյալ պարզ կերպով երևում է Մհերն յուր ուժով և անիծյալ դրուժյամբ ամբողջապես: Ճանապարհին նա հանդիպում է Գոհար խաթունի մորը, որ այնպես է նկարագրված, ինչպես հեքիաթներում նկարագրվում են դե-պառավները. Մհերն ևս նորա հետ այնպես է վարվում, ինչպես հեթանոսների մեջ հերոսները վարվում են դե-պառավների հետ, և պառավը խոստանում է Մհերին տալ յուր աղջիկը, որ նույնպես մի կտրճուհի է: Մհերն և Գոհարը կոտորում են Հալաբա թագավորի բոլոր ժողովրդին և ամուսնանում են:

Քառասուն տարի Մհերն ապրում է Գոհար խաթունի հետ, և կատարվում է հոր անեծքը. նրանք անորդի են մնում. մեռնում է Գոհարը և Մհերը ելնում է աշխարհիս վերա աստանդական շրջելու յուր հոր անեծքի բոլոր ծանրություն տակ. նա ոչ մի նպատակ չունի, որին ձգտեր, նա թափառում է իբրև որսորդ: Բայց ի՞նչ է այժմ Մհերն յուր հիսնամյա հասակում, այսինքն այն ժամանակ, երբ որ մարդս յուր հոգեկան և մարմնական կատարյալ զարգացման մեջ է լինում.— ուրիշ ոչինչ, բայց եթե ուժ, ամբողջապես ուժ, այնպիսի ուժ, որ նույնիսկ յուր տակին ճնշում է և իրան գլուցազնին: Նա յուր այս ուժի ձեռքին ոչ թե հսկա է, այլ մի թույլ արարած, որին ամեն հեշտ միջոցով կարելի է հաղթահարել:

«Մհեր ելավ, կուզեր որ գնա,
Որ գոտքեր կը թլեր՝ կերթեր մընչ խողուն.
Խող յեռչև թուլացիր էր,
Ձիւր դադրի յեռչև Մհերին»:

Նա ձի է նստում և ձիով է ուզում փահլեանություն անել:

«Ձին խեծավ, քշեց մընչ դաշտին,
Գետին յեռչև թուլացիր էր,
Ձին կը խրվեր մընչ խողին,
Խող չէր դադրի յեռչև Մհերին»:

Ի՞նչ անե Մհերը. նա խաղալիք է յուր շափազանց ուժի ձեռքին. մայր հողը նորա ոտքերի տակ թուլացել է, աշխարհը նրան չէ վերցնում, որովհետև ինքն այս աշխարհի գավակ չէ այլևս. բայց նրան մահ էլ չկա, ուրեմն հսկան հավիտյան պիտի տանջվի՞ և յուր ուժի համար հենց ծաղր ու ծանա՞կ պիտի լինի հասարակ որսորդների և փահլեանների ձեռքին: Նա այժմ շատ լավ հասկանում է թե ի՞նչ բան է հայրական անեծքը, որ նրան անմահացրեց յուր ուժի տանջանքով: Նա գերագույն զորություն է դիմում, որ իրան մի ճար անե, աշխարհից վերցնի. «Ո՛վ Տեր Աստված, իմ խոր անեծք ձի խասիւր ի... վճեղ եմ կանչեր, Տյուր ընցկուն էնես, ձի ձգես Վանա քար...»: Բայց այդ գերագույն զորությունը, որ Գավթի ամեն մի խնդիրքն իսկույն լսում և կատարում էր, խուլ էր Մհերի ձայնին, երբ որ նա դեպի Հալաբա քաղաքը գնալիս դիմում էր նրան ճանապարհի համար, խուլ է և այժմ, երբ որ նա դիմում է նրան, որ աշխարհից վերցնի իրան: Նա քսան տարի խաթա այրի տակ աղոթք է անում այս մի բանի համար միայն, և հազիվ թե «Աստված հը-

րամանք էրավ, գէնիկ մարմնավոր եթալ Վանա քար», ուր պիտի հավիտյան մնա կենդանի:

Մհերի պես այսպիսի սարսափելի ուժի տեր դյուցազներ դուրս են գալիս և ուրիշ ազգերի վեպերի մեջ. պարսից Ռուստամը քսան փղի չափ ուժ ուներ, բայց և Ռուստամն յուր ուժով բախտավոր էր, այնինչ Մհերն անբախտ է, որովհետև Ռուստամը դեերի հետ հարաբերություն ուներ, և դեերից մեկը, մի լեռան ոգի, քաջք, նորա ուժի մի մասը վերցրել էր նրանից, որ չվնասեր նրան: «Ռուստամն այնպիսի անշափ ուժ ուներ, որ ոչ միայն թշնամիներին, այլև իրան էր վնաս. նրան երկիրը չէր վերցնում յուր վերա. երբ որ նա ման էր գալիս քարքարոտ առապարով, նորա ոտքերի խոր հետքերը մնում էին քարերի վերա, ինչպես ավազի վերա. ամեն մի քայլափոխի նորա ոտքերը թաղվում էին գետնի մեջ և ինչպես երկաթի արոր վարում էին հողը»: Ռուստամն այսպես դժվարությամբ մի անգամ անցնում էր ձորի միջով, որ լեռան քաջը խղճաց նորա վերա և նորա ուժի ավելցուկն առավ յուր մոտ պահեց, որ ծերության ժամանակ, երբ որ Ռուստամն ուժից պիտի ընկներ, նրան վերադարձներ:

Իսկ մեր Մհերին լեռան քաջքերը չեն օգնում, ուժի մի մասը վերցնելով նրանից, որովհետև նա հայրական անեծքի տակ էր. բայց և այնպես նրան օգնում է դարձյալ լեռը, Վանա քարը, Տոսպան բլուրը, որ վերցնում է նրան, այնինչ աշխարհը չէր կարողանում վերցնել, նման ռուսաց վեպի մեջ. դուրս եկած մի վիթխարի հսկային (колосс), որին երկիրը չէ վերցնում, և որ պառկած է սարի վերա, Ռուսաց վեպի մեջ Սվյատոգորը հսկան ևս ապրում է լեռներում. նրան նույնպես երկիրը դժվարությամբ է կրում: Սվյատոգորն ուզում է երկրի ծանրությունը բարձրացնել, բայց ինչքան բարձրացնում է, այնքան ավելի նորա ոտները խրվում են գետնի մեջ:

Մհերը ներկայանում է Ռուստամին և Սվյատոգորին համապատասխան մի հսկա, որոնք սկզբնական ժամանակի, մանավանդ Սվյատոգորը, երկրիս տարերական ուժը պատկերացնող հսկաներ են, ժամանակով ավելի առաջ, քան թե մարդանման հսկաները: Մհերի ավագ լինելը, մինչև անգամ Դավթից, երևում է ոչ միայն նորա ուժից, այլև հենց նրանից, որ նա, ինչպես լեռան դեերը—քաջքերը, բնության տարերական ուժերը, ապրում է այրերի մեջ, և ինչպես բնության ուժերն անմահ են, այնպես և Մհերը չէ մեռել: Բայց որ գլխավոր նշանն է նորա ավագության, այն է, որ, նախնական բիրտ ժամանակների արյունաժարավ բնազդումներին հակառակ, մարդանման, այսինքն ժամանակով կրտսեր դյուցազները սիրով չեն արյուն թափում թշնամիների հետ ունեցած կովի մեջ, ցավում են մարդկանց համար և մինչև անգամ կարեկցում են իրանց երգվյալ թշնամիներին, ինչպես մեր վեպի մեջ Դավիթն է դուրս գալիս,—իսկ նախկին, ավելի հին շրջանի տիտանները, որ արդեն ապրել են իրանց դարը, այդպես չեն. նրանք հոգում են միայն իրանց համար և լալիս են իրանց կործանված զորությունը և ձեռքից եկած ամեն մի շարիք հասցնում են ամենքին, թե՛ թշնամիներին և թե՛ ոչ թշնամիներին: Այդպես են վարվում մեր վեպի մեջ Մարմեկիքն և Մհերը:

Մհերի վեպի վերա խոսելով, չի կարելի չհիշել Պռոշ Թագավորի և Արտավազդի հայտնի վեպերը, որոնց հետ Մհերի վեպը նմանություն ունի: Առհասարակ մեր ժողովրդական վեպերի մեջ հիշատակվում է, որ մեկ զորավոր մարդ պետք է դուրս գա, կամ ծնվի մի օր: Պռոշի վեպի մեջ ասված է,—երբ որ Խազլվա լճի ջուրը, որի մեջ ձգված է Պռոշի Հավուռնի-թուրը, ցամաքի, այդ

թուրը բռնող մի զորավոր ձեռք պետք է աշխարհ գա, իսկ թե այդ մարդը Հավլունի-թրով ինչ պիտի անե,—այդ Աստուծու գիտնալիքն է («Համով-հոտով», 76 եր.): Մհերի վեպն ավելի ևս նման է Արտավազդի վեպին: Մհերը յուր անհանգիստ և չար բնավորությամբ և անիծյալ դրությունքով նման է հայրական անեծքի տակ ճնշված Արտավազդին, որ փակված է Մասսա վհի մեջ, ինչպես Մհերը Վանա քարի մեջ: Երկուսի վեպի մեջ ևս դուրս է գալիս մեր հեթանոսական մի հավատալիքը, որով մեռելների ուրվականները հանդերձյալ աշխարհից խոսում են. Արտավազդի հայր Արտաշես արքան թաղման ժամանակ գերեզմանի միջից անիծում է յուր որդուն և նորա ապագան գուշակում, իսկ Մհերը յուր ծնողների գերեզմանի վերա լալիս է և խոսում ծնողների հետ, որոնք հայտնում են նրան յուր ապագան:

Արտավազդը Մհերի պես փակված է այրում մինչև աշխարհի վերջը, երբ որ պիտի դուրս գա և կատարած դնի աշխարհին. բայց աշխարհը վերջ չունի, և Արտավազդը հավիտյան փակված է. իսկ Մհերը՝ «Մհեր, դու յն՞ք տեղենս ըդ տեղեն» նախորդի հարցմունքին պատասխանում է.—«Յեք որ ցորեն եղավ քննց ալուճ, ու գարին եղավ քննց մասուր մի. հրպամ՝ լե հրամանք կա, որ էլ նանք իդա տեղեն»: Ի՞նչ է Մհերի այս պատասխանը, ցորենը ե՞րբ կլինի ալուճի չափ, իսկ գարին մասուրի չափ, որ նա դուրս գա: Ուրեմն նա հավիտյան պիտի փակված մնա, չեղնի աշխարհ, որ նորա աշխարհը չէ, որովհետև նորա առաջ չէ կարողանում դիմանալ, որովհետև շատ մանրացած է, իսկ ինքը, Մհերը շատ խոշոր հսկա է, որի ժամանակն անցել է: Մհերի այս խոսքը մի դառն ծիծաղ չէ՞ արդյոք երկրագործության վերա, որով նա ուզում է ասել թե որովհետև մարդիկ չեն երկրագործությամբ սկսեցին պարապել, իսկ ես, որ երկրագործության ժամանակի ծնունդ չեմ, քանի այդ երկրագործությունը կա, աշխարհ չեմ ելնիլ: Եվ իրավ, Մհերը գործ ունի միշտ պարզամիտ հովիվների և վալրագ որսորդների հետ. նրան տեսել են միայն նախորդըն ու հորթի ետևից գնացող հարսը. Մհերը բռնի ուժի տիրապետության դարում է ծնված, նա աշխարհքը զորով, ուժով ուտել գիտե միայն, և ոչ թե խելքով, ինչպես ուտում են երկրագործ մարդիկը, և խելքով աշխարհ ուտելը նորա համար անհասկանալի է, ինչպես որ անհասկանալի էդ խելքով յուր հսկայական ձիու հսկայական տոպրակը ձիու գլուխը տալը:

ԺԸ

Ազգային վեպից մնաց մեզ հիշել վեպի վերջաբանը. «Ամեն խամբարձման գիշեր Մհերի քարի տյուռ կը բացվի. մարդ չի տեսնե, հրամանք չը կա մարդ տեսնա»:—Ի՞նչ է այդ համբարձման գիշերը, նույնպես և «չուր Քրիստոս գա դատաստան» խոսքերը, եթե ոչ հեթանոսական գաղափարներ, որոնք հայտնվում են քրիստոնեական անվան տակ և ամենևին չեն հարմարվում Մհերի վեպին: Քրիստոսի դատաստան գալու հավիտենականությունը հ. Սրվանդությանի վարիանսում արդեն ունի յուր հեթանոսական պատշաճավոր ձևը, որ վերևում դրեցինք. իսկ համբարձման տոնը, արդեն հայտնի է, մեր խորին հեթանոսական տոներից մեկն է, քրիստոնեականի վերածված: Այդ տոնի հեթանոսական անունը հայտնի չէ, բայց մինչև այժմ կենդանի մնացած ավանդություններից և ծեսերից երևում է, որ դա բախտի, բաշխքի, ճակատագրի, վիճակի, հրամանքի աստվածությունների տոնը պիտի լինեի հեթանոսության ժամանակ, ինչպես և բոլոր բնության՝ բույսերի և ջրերի տոնը, որ կոչվում է մինչև

այժմ ծաղկամուգ տուն, և ամենատարածված ազգային տոներից մեկը պիտի լիներ. որ մինչև այժմ տարածված և սիրելի է: Համբարձման և վարդավառի տոները կապված են իրար հետ. վիճակը շատ տեղ վարդավառին են բաց անում. մանավանդ լեռնային տեղերում: Եթե համբարձման տոնին չի հաջողում աղջիկներին վիճակ բանալ, նրանք բանում են վարդավառին, որ դարձյալ հեթանոսական տոն է: Այդ օրն այժմ ևս ամեն մարդ յուր վիճակն է բանում մեծ հանդեսներով և մեծ հրգեքով. ամեն մարդ յուր բախտի համար մի բան է ձգում մի ամանի մեջ, որ կոչվում է «Հավգիր», մի բառ, որ յուր կազմության մեջ ունի ճավաճմալուծյան արմատը: Հավգիրը, որ դարդարված է լինում ծաղիկներով, ավելի հորոտ ու մորոտ ծաղիկներով, և միջին ունենում է յոթն աղբյուրից վերցրած ջուր, գիշերը դնում են բացօթյա տեղում. աստղերի ներգործության ներքո, աստղերի, որոնք այնքան մեծ դեր են խաղում մեր ժողովրդի հավատալիքների մեջ, և որոնք նույնիսկ մեր վեպի մեջ երևում են՝ «Սասմա և Մարա աստղերը», որոնցով Ձենով Հովանը գուշակում է Դավթի վատ դրությունը: Համբարձման գիշերը մի որոշյալ ժամում ամբողջ բնությունը, և՛ ջուր, և՛ սար, և՛ ծառ, և՛ երկինք-գետինք սկսում են շարժվել և իրար վերա խոնարհվելով, իրար ողջունյալ տալ, սարը՝ սարին, ծառը՝ ծառին, երկինքը՝ գետնին: Ահա այդ վայրկյանին է աստղերի ներգործությունն անցնում վիճակի Հավգիրի վերա. ահա այդ րոպեին բացվում է և Մհերի այրի դուռը, բայց «հրամանք չը կա, որ ելնա» նա այրից. նորա բախտը, նորա ճակատագիրը մի անգամ արդեն որոշված է, որ նա հավիտյան փակված պիտի մնա Տոսպան բլրի մեջ:

Ամփոփենք մեր գրությունը: Աբամելիքի, Դավթի և Մհերի «Ազգային վեպն» ներկայանում է իբրև կես-պատմական և կես-դյուցազնական հին վեպ, որի սկիզբը նախապատմական ժամանակներում է, իսկ վերջը միջին դարերում: Նոր դարերի պատմական կյանքը գրեթե ամենևին չէ երևում: Անաքրոնիզմները, հարկավ, անխուսափելի են: Վեպի մեջ դուրս է գալիս հեթանոսական կրոնը, խառն քրիստոնեականի հետ. բայց եթե լավ նայենք, կտեսնենք, որ այդ քրիստոնեական տարրը շատ անգամ անուկում է միայն քրիստոնեական, և եթե նոր վարիանտներ ձեռք բերվին, թերևս շատ քրիստոնեական բան հեթանոսական ձևով պատմված լինին, քանի որ երկու վարիանտներն այդ կողմից մեկմեկու լրացնում են: Վեպը դյուցազներգություն է, հին դյուցազներգություն, որ յուր իսկատիպ առանձնություններով հանդերձ, հարկավ նմանություն ունի ուրիշ ազգերի դյուցազներգություններին:

Այդ վեպը ժողովրդի համար մի սոսկ հեքիաթ չէ, որին ժողովուրդը չէ հավատում, թե մի ժամանակ կատարվել է. դա ժողովրդի համար մի պատմություն է, որին չնայելով, որ շատ ավելի գերբնական հրաշալիքներով է լցված, քան թե հեքիաթները, ժողովուրդը հավատ է ընծայում, թե մի ժամանակ կատարված է իսկությունը: Ժողովրդի հավատքը շատ տեղ երևում է վեպի ընթացքից. ամեն մի գերբնական գործ կատարվում է «Աստուծու հրամանքով», իսկ այդ աստվածը, որ հնումը հեթանոսական որևէ աստված է եղել, ներկայումս քրիստոնեական ճշմարիտ Աստվածն է, ուրեմն կարող է և հրաշքներ գործել: Դավիթն ինչ որ ուզում է, Աստված կատարում է, որովհետև, ժողովրդի բացատրությամբ հենց, «էն ժամանակ արդար մարդ ին, ինչ մրազ էնին՝ Աստված կը կատարեր»: Ժողովուրդը հավատում է, որ մինչև

այժմ էլ Մհերը Վանա այրում փակված է, և թե ամեն համբարձման գիշեր
այրի դուռը բացվում է. նա մինչև այժմ էլ ցուլց է տալիս Դավթի ս. նշանը.
«ու հմկա լե ըն սուրբ նշան՝ հանդ է ի գավառ՝ Զորկա տուն»։ մինչև այժմ էլ
ցույց են տալիս հանդութ տիկնոջ գլխի տեղը, երբ որ նա իրան բերդի գլխից
վար ձգեց. «ուր գլուխ ծակեց զքսուր. ու գլխու տեղ՝ Սասնու կես շնիկ կորեկ
կըլլեն յինք ու ծեծեն, սանդի տեղ՝ Ուր յոթ ճյուղ ծամի տեղ լե՝ հմկա կերևա
ու մկա լե ըդ սանդ յանդ է բերդի առեջ»։ Ուրիշ ցուցմունքների վերա, որ թող-
նում ենք, այս էլ ասենք, որ պատմող մոկացի նահապետը (նորա հետ ան-
շուշտ և յուր հայրենակիցները) կատարելապես հավատում էր յուր պատմած
վեպին, իբրև ստուգապատում իրողության և ավելացնում էր հոգվոց հանե-
լով. «Այժմ էլ Սասմա քաղաք շատ կտրիճ փեհլվան կա»։

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵՆՆԵՐԸ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

(ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՈՒՍՎԱԾՔ)

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Հայոց հին «վեպերի» կամ «Վեպի» մասին 1850 թվականից ի վեր ուսումնասիրություններ են լինում. բայց խնդիրը դեռևս պարզված չէ, այլ մանավանդ թե պարզվելու փոխանակ ավելի մթնացել է շնորհիվ երկու ծայրահեղ ենթադրությանց:

Հանգուցյալ էմինն¹, ավելի ցանկության քան թե իրականության վրա հիմնվելով, հորենացու Հայոց Պատմության առաջին գիրքը և երկրորդ գրքի մի որոշ մասը համարում է մեծ մասամբ, եթե ոչ ամբողջապես, ժողովրդական վեպից, երգերից ու զրույցներից փաղած մի պատմություն, Մար Աբասի գիրքը՝ մի կեղծիք, և Մար Աբաս՝ հորենացու հնարածը: Իսկ պ. Գ. Խալաթյան 1896 թ. հրատարակած յուր աշխատության մեջ² գալիս է այն եզրակացության, թե հորենացու «վեպ» կոչված աղբյուրները շինծու (ֆիկտիվ) են, և թե «վեպ» անվան տակ «ծածկված են մի ամբողջ շարք դանազան, թարգմանական և ինքնագիր, գրավոր հիշատակարաններ», որոնք և հորենացու իսկական, բայց թաքցրած աղբյուրներն³ են, և թե հորենացու շատ անգամ հիշած «հայոց վեպը», «սովորաբար գրքերի ծագում ունի և մեծ մասամբ Աստվածաշնչի մոտիվների շատ ու քիչ ճարպիկ փոխագործումն (искусная переработка) է, որ հենց իրեն պատմագրի գրչին է պատկանում»⁴:

Ծշմարիտ է, պ. Խալաթյանը եզրակացության մեջ «սովորաբար» բառով սահմանափակում է յուր կարծիքը, բայց նշանակություն չունի այդ, քանի որ նա յուր հետազոտության մեջ, վերլուծելով վեպ համարված կտորները, համարում է թե հորենացին գրքերից առնելով՝ հերյուրած ու կեղծած է ամենը:

Ո՞րն է այս երկու կարծիքներից ընդունելին՝ կարծիքներ, որոնք իրարու հակադիր են:

Այսպիսի դրության ժամանակ ավելորդ չէ խնդիրը նորից ուսումնասիրել: Արդարև, պ. Մառն յուր լուրջ ու մտացի քննադատության մեջ⁵ պ. Խալաթյանի

¹ Էմին, Վեպը հնոյն Հայաստանի, Մոսկվա, 1850: Ձեռքի տակ ունիք «Մկրտիչ էմինի երկասիրությունները հայոց լեզվի, գրականության և պատմության մասին», Մոսկվա, 1893: Էմին, Մովսես հորենացին և հայոց հին վեպերը, Թարգմ. Գ. Խ., Քիֆլիս, 1886, ռուս. քնագիրը 1881 թ. հրատ.:

² Г. Халатянц, Армянский эпос в Истории Армении Монсея Хоренского, Москва, 1896.

³ Նույն, եր. 340:

⁴ Նույն, եր. 342:

⁵ „Византийский Временник“, том V, вып. 1 и 2, Санкт-Петербург, 1898, եր. 227 հտն.:

գրվածքի շատ ու շատ թույլ կողմերի վրա մատնացույց է եղել՝ բայց ցավ է, որ այդ քննադատության մեջ հեղինակը «վեպն» ամբողջապես չէ վերցրած և ոչ պ. Խալաթյանի և էմինի կարծիքների ամբողջությունը:

Պ. Խալաթյանի հիմունքները շատ թույլ ու խախուտ են և հաճախ վեպի հետ կապ չունեցող: Բայց և այնպես նա այդպիսի նախդիրներով շատ հեշտությամբ եղրակացություններ է անում: Թեպետ անվերջ կրկնած «հավանական է», «գուցե», «կարելի է կարծել», «ինձ թվում է» և նման դարձվածներով՝ նորա աշխատությունը, սակայն, կարող է վերջը ոչ-մասնագետի և ոչ-քննադատական աչքով կարդացողի համար ընդունելի լինել, հոգեբանական այն պարզ օրենքով, որ թույլը թույլի հետ միանալով, իրար զորացնում են և վերջը զորեղ տպավորություն թողնում: Սակայն առաջին հայացքից հենց նորա եղրակացության չափազանցությունը, ուստի և սխալ լինելը, թվում է ընթերցողին: Ինչպե՞ս, մի պատմագիր, որ գիտե ժողովրդական բանահյուսությունը որոշ չափով գնահատել պատմության համար, որի ժամանակ, նույնիսկ պ. Խալաթյանի կարծիքով, «հայոց մեջ, ինչպես միշտ, ժողովրդական երգեր կային... և այդ անկասկած է»։ մի պատմագիր, որի համար պ. Խալաթյանի կարծիքով անգամ «մինչև իսկ կարելի է ընդունել (допустить), որ նա, ...յուր ժամանակի երգերից վերցրել է այս ու այն բառերն ու վիպական արտահայտությունները»¹,—ինչպե՞ս, մեր այդ պատմագիրը, որ այնքան ու այնքան անգամ հիշում է ժողովրդական երգերն ու առասպելները, այնքան ու այնքան անգամ էլ կիզո՞ւմ է, ոչ մի անգամ չէ՞ օգտվում ժողովրդական երգերից, ստո՞ւմ է գրելով «Ջայս երգելով ոմանց բամբուռ, լուաք իսկ ականջօք մերովք», մինչև իսկ, ընդհակառակն, շինծու երգեր և առասպելներ է հորինում իրենից, այն էլ միշտ մի բառ այս գրքից, մի բառ այն գրքից առնելով, նախադասության մի կտորն երրորդ գրքից, իսկ մյուսը չորրորդից:—Առաջին հայացքից հենց այս կարծիքն անընդունելի է թվում. որովհետև ընթերցողն իրեն հարց է տալի, թե՞ այդ պատմագիրն էլ ինչո՞ւ պիտի ստեր և չեղած երգեր ու առասպելներ հերյուրեր, քանի որ կարող էր եղած ժողովրդական առասպելներից օգտվել: Գուցե առարկեն, թե ծանոթ չլինելու պատճառով չէ օգտված ժողովրդական երգերից ու առասպելներից: Բայց մի՞թե հավատալի է, որ այն հայ պատմագիրը, որ գիտե իրեն այնքան ատելի պարսից «փծուն» և «անճոռնի» առասպելները, չիմանար յուր հայրենի առասպելները, կամ գոնե բնավ հարց ու փորձ չանել՝ յուր հայոց պատմության մեջ ժողովրդական առասպելների այս կամ այն կտորից օգտվելու համար:—Անշուշտ, Խորենացու հիշած պարսից առասպելներն էլ շինծու կը համարվեին, եթե ուրիշ աղբյուրն հայտնի չլինեին:

Մյուս կողմից էմինն ևս չափազանցության մեջ է ընկնում, ուրանալով դրավոր աղբյուրը, և «վեպից» քաղած համարելով ամբողջ կտորներ, որոնց համար Խորենացին պարզապես ասում է թե՞ դրավոր աղբյուրներից է առնում: Նույն սխալին ենթարկվում է և պ. Ֆետտեր, գրելով. Խորենացու «գործոյն ամբողջ առաջին և երկրորդ գիրքը գրեթե միայն այս [պատմական] երգերեն շինված են»²:

Սրա խոսք է լինում Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ եղած հայոց «վեպի» մասին, պետք է չմոռանալ առանձնապես որոշելու, թե՞ արդյոք Խո-

¹ Халат., „Арм. эпос.“, стр. 114:

² Ֆеттер, Հայկական աշխատասիրությունը, Քարգմանեց հ. Շ. Տաշյան, Վիեննա, 1895, եր. 121:

րենացին հայտնում է, որ վեպից կամ զրույցներից է քաղում, թե չէ: Այս մասին շատ թեթև են անցնում ոչ միայն էմինը, այլև պ. Խալաթյանը, առաջինը վեպ համարելով, իսկ երկրորդը հայտնելով, թե հորենացին վեպի տեղ է ուզում ծախել շատ բան, մինչդեռ հորենացին պարզապես հայտնում է թե գրավոր աղբյուրից է առած:

Այդ գրավոր աղբյուրը կարող է, արդարև, որևէ ժողովրդական առասպելի վրա հիմնված լինել, բայց կարող է և ամբողջապես գիտնականների սարքած հերյուրում (կոմբինացիա) լինել: Եվ եթե էմինի թույլ կողմն է, որ նա հորենացու մեջ եղած այսպիսի հատվածները վիպական է համարում, առանց նեղություն կրելու համոզելի ապացույցներ բերելու,—մյուս կողմից էլ, եթե մեկն այդպիսի հատվածների «վիպականության» դեմ է գրում, նա իսկապես հորենացու մեջ եղած «վեպի» դեմ չէ գրում, այլ ուրիշների ենթադրած մի երևակայական վեպի դեմ, որի հերքումը և շատ դժվար չէ: Եվ պ. Խալաթյանի աշխատության գլխավոր արժեքը, ինչ որ «հայոց վեպին» է վերաբերում, հենց այս կարծեցյալ վեպի հերքման մեջ է:

Ա Ա Ռ Ա Ս Պ Ե Լ

(Վեպ: Զրույց: Վիպասանք: Առասպելներ: Երգեր: Երգի
առասպելաց: Երգի Վիպասանաց:)

Ի՞նչ ընդհանուր անունով պետք է կոչել հայ ժողովրդական բանահյուսության արդյունքները, որոնցից օգտված է հորենացին:—Անշուշտ, այն ընդհանուր անունով, որով և հորենացին է կոչում: Սակայն հորենացունը թողած, կամ, ինչպես էմին և պ. Խալաթյան, նորաստեղծ անունով են կոչում՝ «Հայոց հին վեպերը», «հայոց վեպը», կամ, ինչպես Հ. Զարբհանալյան և պ. Ֆետտեր, «երգ» բառն ընդհանրացնելով՝ «Գողթան երգեր» և «Հին հայոց ազգային երգերը»:

Վեպ բառը, որ մեր արդի լեզվի մեջ էպոսի իմաստ է ստացել, հորենացու մեջ բնավ նույն իմաստը չունի, ինչ որ վերագրում են անոր էմին¹ և պ. Խալաթյան², առանց որևէ հիմունքի, լուկ խոսքով, հեղաշրջելով բառի հին իմաստը, որ շատ ճիշտ որոշած է «Հայկազյան լեզվի նոր բառգրքի» մեջ: Վեպ է «հին գրույցը՝ իրական կամ ստայօդ. պատմութիւն՝ արձակ կամ քերթողական. լուր՝ բանիւ կամ գրով» բայց ոչ երբեք միայն «պատմութիւն փերթողական կամ պատմական բանաստեղծութիւն. ըստ յետնոց՝ դիցազնական բանաստեղծութիւն... չափաբերական և ոչ արձակ»³, ինչպես ուզում է հավատացնել էմինը շփոթելով վեպ և երգի վիպասանաց:

Հորենացին իսկապես քանի անգամ որ վեպ բառը գործածած է, գրավոր պատմական ճիշատակաբանների համար է գործածած: Ա. Բ. ասում է, թե հույները հոգ են տարել «զամենայն ազգաց զմատենանս և զվէպս ի յոյն լեզու փոխարկել»: Թե այստեղ «վեպ» նշանակում է «պատմութիւն», պարզ է. քանի որ հորենացին այդ գլխի մեջ, հայտնելով հույների թարգմանած լինելն ուրիշ ազգերի պատմութիւնները, արդարացնել է ուզում թե ինչո՞ւ ինքը իբրի

¹ Էմին, Վէպ հետոյն Հայաստանի, եր. 92:

² „Арм. энос“, եր. 42, 104:

³ Էմին, Վէպ հետոյն Հայաստանի, եր. 92:

աղբյուր հայոց պատմության հիշում է «զօնացն միայն... զպատմագիրս» և խոստանում է պատմել հայ նահապետների «ազգաբանութիւնը» և «զՀայաստանեաց նախարարութիւնս, զամենեցուն զուստն և զզիարդն... որպէս հաստի ի յունականս ոմանս կայ պատմութիւնս» (Ա, ա): Նույն բանին դառնում է նաև Ա, Ե գլխի վերջերում:

«Վէպ» բառն երկրորդ անգամ գործ է ածած Ա գրքի բ գլխի մեջ, ուր կշտամբում է «զանիմաստասէր բարս մերոց նախնեաց», որոնք հոգ չեն տարել Հայոց աշխարհում «գործնալ» «աւթանի գրոց յիշատակի» «աւութեան գործերը» «մատենագրելու» և գովում է այն օտար թագավորներին, «որք զբրով և պատմութեամբ զիրեանցն հաստատեալ կարգեցին զծամանակս և զգործս իմաստութեան և զքաջութիւն իւրաքանչիւր արձանացուցին ի վէպս եւ ի պատմութիւնս»: Թե այստեղ ևս վեպ épopée չէ նշանակում, այդ պարզ է. քանի որ խնդիրը կատարված գործերն արձանագրելու մասին է. այլև «վէպս և պատմութիւնս» գրողներին կոչում է «դիւանագիրք մատենից», որոնք բանաստեղծ չեն հարկավ. իսկ Ա գրքի իա գլխի մեջ նույն խնդրին դառնալով նույն «դիւանագիրք մատենից» կոչում է «յիշողութեանցն վերակացուք»:

«Որպէս վերագոյն ուրեմն յառաջին ճառսն ամբաստանեցաք զառաջին նախնեացն մերոց անիմաստասէր բարուց ախորժակս, այս հանդիպի և աստանօր: Քանզի և որք ի հօրէն նաբուգոդոնոսորայ գործք գրեցաք յիւրեանցն յիշողութեանցն վերակացուք»:

Երկու համանիշ բառերի, «ի վէպս և ի պատմութիւնս», կողքե կողք դրվելը կարծել պիտի չտա, թե «վէպ» չէ նշանակում պատմություն: Խորհնացու մեջ համանիշ բառերի այսպիսի կրկնությունները այնքան անփորձական են, որ օրինակներ բերելն ավելորդ ենք համարում: Հիշենք միայն Ա, Բ. «զմատեանս և զվէպս», անոր համար միայն, որ այստեղ «մատեան» և «վէպ» (պատմություն) համանիշ են գործածված, քանի որ մի փոքր առաջ «մատենագիրք» և «պատմագիրք» բառերն իբրև համանիշ են ընդունված. «Եւ ընդ այս մի՛ ոք զարմացի, եթէ բազում ազգաց լեալ մատենագիրք, ...մանաւանդ պարսից և քաղդէացւոց, յորս առաւել ազգիս մերոյ գտանին բազում ինչ իրաց յիշատակք, մեք զյունացն միայն յիշեցաք զպատմագիրս, և անտուտ զյայտարարութիւն մերոյ ազգաբանութեանս (հայոց պատմության) խոստացաք յանդիման կացուցանել»: Վերնագրի մեջ «մատենագիրք» բառի տեղ «քաղդէացւոց և ասորեստանեաց մատեանք» է գրած. իսկ հայոց պատմությունը պարսից և քաղդէացւոց ոչ թե épopée-ների մատյանների մեջ պետք է լինեին, այլ պատմագրության մեջ: Այդ երևում է և հիշած Ա, իա գլխից, ուր դառնում է նույն խնդրին. «Ապա եթէ ասիցեն, ուստի՞ մեզ և զնախնեացն մերոց բազմաց այսպէս գտանել զանուանս և զգործս, ասեմ. ի ճննոցն դիւնաց ասորեստանեաց և պարսից, վասն մտելոց անուանց և գործոց նոցա ի քաղդէաց և ասորիս, իբր գործակալաց և վերակացուաց աշխարհիս»...: Հմմտ. վերևում հիշած դիւանագիրք մատենից, իբրև վեպ, պատմություն գրող: Հմմտ. և Ա, Ժդ «զբազում մատեանս և զգրոյցս», համանիշ «զմատեանս և զվէպս» ձևին, քանի որ, ինչպես հետո կտեսնենք, զրույց նույնպես պատմություն է նշանակում:

Այսպես տեսնում ենք, Խորհնացին երկու անգամ միայն «վէպ» բառը գործածած է և այն «պատմութեան» իմաստով:

Այնուհետև Խորհնացին գործ է ածում երեք բարդված բառ, որոնց մեջ «վէպ» դարձյալ «պատմութեան» իմաստ ունի: Բազմավէպ (Polyhistor) (Ա,

դ), որ և «պատմագիր» է կոչվում: Այս (Ա, դ) զլխի մեջ դադարեցնում է որոշ «պատմագիրներից», ինչպես և Բազմավեպից, քաղած պատմությունը, բայց Ա, զ զլխի մեջ նույն դադարեցրած պատմությանը դառնալով, նույն պատմագիրները այստեղ վիպագիր է կոչում. իսկ վերնագրի մեջ «Հնախօս», որով և վեպ դարձյալ նույնանում է «պատմության» հետ: «Վիպագիր» բառը «պատմագրի» իմաստով գործածված կա և ուրիշ հեղինակների մեջ, օրինակ Եվսեբիոսի Քրոնիկոն, Ա «զբանաստեղծս, զվիպագիրս, զփիլիսոփայս», որտեղ վիպագիր հավաստյալ իրրև պատմագիր է դրված բանաստեղծների և փիլիսոփաների. հետո նույն ձևով՝ Ոսկեբերանի մեջ. «Վիպագիրք և փիլիսոփայք, և որ զառասպելսն գրեցին» (այսինքն բանաստեղծներ): Դարձյալ Եվսեբիոսի Քրոնիկոնի մեջ «Կեփաղիոնի վիպագրի՝ վաճն ասորեստանեաց Թագաւորութեան»: Նույն տեղում. «Առ որով զլինել մեծ ջրհեղեղին վիպագրեն», այսինքն պատմեն (տե՛ս նաև ուրիշները. Նոր բառգ. հայկ. լեզ.):

Վեպ բառի իսկական իմաստը հորենացու մեջ իբրև պատմություն պարզված համարելով, թողնում ենք «վիպասանք» բառի մասին յուր տեղում խոսել: Անցնենք զբայց բառին, որ էմին մեկնում է և պ. Խալաթյան¹ ընդունում իբրև die Sage. сказание, «հակառակն վէպի» (որ չափաբերական է), «պատմություն արձակ և ոչ չափաբերական, հին ավանդությունք բերանացի գրուցեալք»²:

Եթե լավ ուշադրություն դարձնենք, կտեսնենք, որ զբայց բառը հորենացու մեջ համանիշ է վեպ բառին և նշանակում է թե բերանացի և թե գրավոր որևէ պատմվածք, պատմություն:

ա. Գրավոր պատմություն: Այս իմաստով հաճախ գործածված ենք գրտնում զրույց բառը. «Գիւղից և գաւառաց ևս և իւրաքանչիւր տանց, և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց առ մեզ գտանին անբաւ զբուցաց մատեանք» (Ա, գ) «Ըստ ախորժելոյ որպէս կամեցան իւրաքանչիւրքն (վիպագիրք) փոփոխել զանուանս և զգրոյցս և զժամանակս» (Ա, զ). խնդիրն այն մասին է, թե արտաքին պատմագիրների մեջ եղած պատմությունները տարբերվում են Ս. Գրքի պատմությունից՝ անուններով, պատմվածքներով և ժամանակներով: «Հրամայէ (Նինոս) զբազում մատեանս և զգրոյցս առաջնոցն՝ ... այրել»: Ուրեմն զբայց նույնանիշ պատմության գրքերի: «Նինոս...ի զբուցաց ուսեալ» (Ա, ժգ), հավանորեն գրավոր և ոչ անգիր զրույցներ, քանի որ նույն Նինոսը գրավոր «զրույցքն» այրել է ուրիշների քաջության հիշատակը ոչնչացնելու համար: «Յարմարեալ կարգեցից... և որ ինչ վասն սոցա զբայցք... ոչինչ կամամտածական... այլ որ ինչ ի զբայց» (Ա, ժթ): «Զբայցս մատենից տային» (Ա, զ), այսինքն գրված պատմություններ էին անում: «Մար Աբաս Կատինայ՝ զմերոյ ազգիս միայն հանեալ զպատմութիւն հաւաստի, ...յորմէ մեր հաւաստի ի վերայ հասեալ կարգի զբուցացս, երկրորդեմք...» (Ա, թ): «Երբ ապա յըղձալին քո հասանիցեմք զբուցաց պատմութիւնն» (Ա, է), այսինքն, երբ պետք է հայոց պատմությունը պատմենք: Այսպես և Բ, լդ Խոսրովի, Անակի, Լուսավորչի ծննդյան պատմությունն անելուց հետո, «Իսկ զմնացեալս ի զբուցացս ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս»:

Թե այս բոլոր դեպքերում «զրույց» գրավոր պատմություն է նշանակում, պարզ է: Նույն իմաստը պահում է զրույց բառն և բարդությունների մեջ: «Թէ

¹ «Арм. энос», ԿԲ. 42:

² Էմին, Վէպ. հնոյն Հայաստանի, ԿԲ. 22:

ո՛վ կամ ուստի՝ զայսպիսի եզիտ զրուցաբանութիւնս» (Ա, Ը)։ Խոսքը Մար Աբասի պատմութեան մասին է։ Նույն իմաստով. «Այս կարգ զրուցաբանութեան դարձարումն առցէ» (Ա, Թ)։ «Վասն Յունացն զրուցաբանս զակնարկութիւն մերոց պիտոյից առնելոյ՝ բաւական է այսչափ» (Ա, Բ)։ «Երթեալ հասանիցեմք ի հեթանոսական զրուցակարգութիւնս» (Ա, Գ), գրավոր պատմութիւնները։ Նույնպէս պատմութեան իմաստով և Ա, Գ «Այսպիսիս ընթերցասիրիցեմք իմաստութեան ճառս և զրուցատրութիւնս» (Հմմտ. «Գրոյցս մատենից տային»), այսինքն, «շարածս բանից», զոր դիւանագիրք արձանացուցանեն ի վէպս և ի պատմութիւնս։

Այսպէս «զրոյց» բառը, մենակ առած, նշանակում է ընդհանրապէս պատմվածք, պատմութիւն, իսկ խորհնացու մեջ հատկապէս գրված պատմութիւն¹։

Բ. Բերանացի զրույցներ։—Այս իմաստով, իբրև die Sage, գործածելիս խորհնացին միշտ անգիր, հին, վաղնջուց, նախնական բառերով, կամ «յաւանդութենէ հասեալ», «որդի ի հօրէ առնելով յիշատակ»..., «զրուցն պառաւունք» շրջաբանութիւններով որոշում է ժողովրդական զրույցը գրավոր զրույցից։ «Զհամբաւս հինս և զգրոյցս նախնականս յիւրեանց թագաւորաց կամ մեհնից մատենան գրել» (Ա, ԺԳ)։ Այնուհետև նույն իմաստով հին անգիր, յաւանդութենէ հասեալ զրույցներ են Ոլոմպիոդորոսի պատմածները (Ա, Գ, Ժ, Բ, Ը, հդ), որոնց մասին հետո խոսք կլինի։ «Ասեմ գրոյց զսքանչելի ծերոյն... որդի ի հօրէ առնելով զյիշատակ զրուցացս» (Բ, հե)։ «Ընդհնր պատրիմք զրուցով վաղնջուց և պառաւեալ առասպելեօք, պաղեստինացիս ղմեզ վարկանելով» (Բ, իդ)։ Արտավազդի շղթայված լինելու մասին «զրուցեն պառաւաւնք» (Բ, կա)։ Տորքի մասին առասպելն ևս, որ միանգամայն երգ է, երկու անգամ կոշվում է զրոյցը, սակայն այստեղ «զրոյցք» բառն անգիր զրույցների իմաստ չունի, այլ ընդհանրապէս՝ պատմութեան, պատմվածքի, անորոշ առումով. «Ոչ Սամսոնի և ոչ Երակելայ և ոչ Սագճկին յարմարեն այս զրոյցք» (Բ, Ը)։ որ է Տորքի մասին այս «պատմվածքները ոչ Սամսոնին, և ոչ Հերակլին, և ոչ Սագճկին են հարմարում»։ Իսկ երկրորդ դեպքում. «Քանզի էր արդարև սաստիկ հզօր, և այսպիսեաց զրուցաց արժանի», «Որովհետև Տորքն արդարև սաստիկ հզօր էր և այսպիսի պատմութիւնների (ընդհնր) առմամբ» արժանի»։ Այսպէս հասկանալով, այլևս կարիք չենք տեսնում «զրոյցք» բառին այստեղ «ժողովրդական պատմվածքի» իմաստ տալու և СКАЗКИ բառով թարգմանելու, ինչպէս անում է պ. Մառը², հիմնվելով անոր վրա, որ այդ «զրոյցք»-ն առասպել են։

Երվանդի ծննդեան մասին գրում է (Բ, լէ). «Եւ ունին զրոյցք յաղագս նորա այսպէս»։ Այս «զրոյցք» բառից լոկ՝ եզրակացնել կարելի չէ թէ խորհնացին «հավատացնում է» թե «հայ ժողովրդական զրույցներ» կային Երվանդի ծննդեան մասին, և թե նա այդ ժողովրդական զրույցներից, և ոչ թե մի գրավոր աղբյուրից է քաղում այդ պատմութիւնը, ինչպէս հայտնում է պ. Խալաթյանը³, առանց որևէ հիմունքի։ Այդ ձևով հասկանալը խորհնացու լեզուն ապահովապէս թյուրել կնշանակէ, քանի որ «զրոյց» բառով խորհնացին, ինչպէս տեսանք, մի տեղ ընդհանրապէս որևէ, մյուս տեղերում հատկապէս գրավոր պատմութիւն, պատմվածք է հասկանում, իսկ ժողովրդական զրույցը

¹ Հմմտ. Մառ, Визант. временник, III, V, 1898, էր. 261.

² Նույն.

³ Халат., Арм. эпос, էր. 213.

որևէ ածականով կամ նախադասությամբ որոշում է միշտ¹։ Ավելացնենք և այն, որ նույն դարձվածք երկրորդ անգամ գործ է ածում *հորենացին* Բ գրքի ձա գլխի մեջ, Մամիկոնյանների ծագման մասին գրելով. «Որ ունին զրոյց այսպիսի», ուր զրույցը ժողովրդական չէ, այլ գրավոր պատմություն, որ պատմագիրը Փերմելիանոս եպիսկոպոսի «պատմությունից» առած պիտի լինի, ինչպես գրում է Բ, հե «Որ ինչ զկնի մահուանն *հոսրովու* մինչև ցթագաւորութիւնն Տրդատայ ի ժամանակս անիշխանութեանն պատմէ (Փերմելիանոս), ստոյգ համարելով երկրորդեմբ»։

Մենք բերեցինք, ինչպես կարծում ենք, այն բոլոր կտորները, ուր *հորենացու* մեջ գործածուած է «զրոյց» բառը²։ Այդ բոլոր գործածությունները, ինչպես ընթերցողը կտեսնե, չեն կարող թույլ տալ զրույցի մեջ արձակի հետ և «խոսքի մը շափական ձևը տեսնելու», ինչպես գրում է լոկ խոսքով պ. Ֆետտեր³։ Անշուշտ, երգերի մեջ ևս, ինչպես Տորքի մասին երգի մեջ, զրույցներ, այսինքն պատմություններ են լինում. բայց այդ մեզ իրավունք չէ կարող տալ շրջադրելու, որ զրույց բառն ևս «ընդհանուր իմաստ» չունենա, ինչպես երգ, պատմություն, վեպ բառերը, այլ բանաստեղծության որևէ տեսակ լինի։

Զրույց բառի բոլոր գործածությունները մեջ բերելով՝ տեսնում ենք ո՛րքան սակավ բան, իսկապես ոչինչ, առնված է ժողովրդական զրույցներից *հորենացու* Հայոց պատմության մեջ։ Մեկն է՝ Բագրատունյաց պաղեստինացի լինելու մասին վաղնջուց զրույցը, որ պատմագիրը գործ է ածում, ուրիշի բերանը դրած՝ ծաղրական կերպով և «պառուեալ առասպելիք» է անվանում։ Մյուսն է Արտավազդի շղթայված լինելու ևն. պառավանց զրույցը, որը նույնպես քիչ ներքևում դարձյալ առասպել է կոչվում։

Վիպասանք, երգ վիպասանաց կոչում է Արտաշեսի, Սաթենիկի, Արգավանի և Արտավազդի մասին երգիչները կամ երգերն ու պատմվածքները. սակայն աղոնց համար նույնպես Եվելի հաճախ «առասպել, առասպելաբանելով երգել, առասպելալ երգել, երգել յառասպելսն, երգիչն առասպելաբանեն, երգիչը յառասպելին ասեն» բառերն ու դարձվածքներն է գործածում։ Իսկ ժողովրդական բանահյուսության մնացած գրեթե բոլոր նյութերը, որոնցից օգտված է *հորենացին*, միմիայն առասպել անունն է կրում։ Առասպել են՝ Շամիրամի, Վահագնի, Տորքի, Արծրունյաց ծագման, Սանատրուկի, Երվանդի հայացքի, Սմբատի, Արտավազդի, Վարդգեսի մասին հիշածները։ Առասպել է նույնիսկ Շարայի մասին ասած առակավոր խոսքը։

Հայոց պատմության համար եղած հայ ժողովրդական բանահյուսությունից առասպել կոչումը չունի միմիայն Տիգրանի մասին հիշածը, որ միայն երգ է կոչվում. «Զորմէ ասէին ի հինսն մեր, որք բամբուսն երգէին»։ Առասպելներից իբրև երգ հիշվում են՝ Երգք վիպասանաց (նույն թուեկացն երգք), Վահագնի, Տորքի և Արտավազդի մասին։ Իսկ մնացած առասպելների մասին տեղեկություն չէ տրվում, թե արդյոք երգվել են թե չէ, և հարկ չկա, որ անպատճառ երգված լինին, քանի որ կարող են և պատմված լինել, ինչպես և հենց վիպասանք պատմված են (Բ, խթ)։

¹ Հմմտ. Մառ, Виз. врем., V, եր. 261.

² Կոչումներն ամբողջացնելու համար ավելացնենք, որ Բ, կզ «պատմագրող» Բարդանի պատմելու (գրավոր) համար գործ է ածված «զրուցէ» բառը. հենց իրեն *հորենացու* պատմագրելու համար «զրուցեցաք» (Բ. հե), «զրուցեցից» (Գ, ա), իսկ Բ, ձգ. բերանացի պատմելու համար «զրուցեաց»։

³ Ֆեթեր, Հայկ. աշխատ., եր. 127, ծան. 2։

Մեր քննությունից երևում է, որ հիմունք չկա մի ընդհանուր վերնագրի տակ «հայոց հին վեպերի» կամ «վեպի» և կամ «հին հայոց ազգային երգերի», «Գողթան երգերի» և ոչ ժողովրդական զրույցների մասին խոսելու, այլ միայն առասպելների մասին, որոնց մեջ, ըստ հորենացու, որոշ առասպելներ կոչվում են վիպասանք կամ երգք վիպասանաց:

Պ. հալաթյանը ցանկանում է, որ հորենացին «երգք վիպասանաց» խոսքն առած լինի Եփրեմ հուրին Ասորու Չորր. թագ. մեկնության մի կտորից, որի մեջ հիշվում են «երգք վիպասանաց» և «վիպասան երգք»¹ և ոչ միայն այդքան, այլ հորենացու «աղբյուրի» այդ տեղը ցույց տալուց հետո, ավելացնում է թև այդ բառերն՝ «ինձ համար գոնե պարզ է, որ ընդհանրապես որևէ բանաստեղծական երգի նշանակություն ունին, մինչդեռ Մովսեսը մասնավորում է (специализирует) վերջին ասացվածքը [երգք վիպասանաց], տալով անոր հայ ռապսոդների պատրաստի քերթվածների. (поэма), Հայկի, Տիգրանի, Արտաշեսի և ուրիշների քաջագործությունները երգող՝ հայոց եղանակավոր վեպի (компонированного армянского эпоса) իմաստ»²:

Թե այդ լուկ ենթադրությունը սխալ է և հորենացին իրենից չէ հայ ժողովրդական երգերին ու զրույցներին «երգք վիպասանաց», ինչպես և «առասպել» անունը տալիս, այլ հենց այդպես էլ կոչվել են, այդ երևում է Փավստոս Բյուզանդի պատմությունից, որի մեջ (երրորդ դար., գլ. Ժդ) հիշվում է. «Դեզերեալ մաշէին [խառնաճաղանձ բազմութիւն մարդկան ժողովրդոց նախարարաց կամ շինականութեանց] յանուղղայ կրթութիւն ընդ շքնոտի մտացն ի հնութիւն հեթանոսութեանց սովորութեանց, բարբարոս խոժաղուժ միտս ունելով: Եւ գիրեանց (= զՀայոց) երգս առասպելաց զվիպասանութեանն սիրեցեալք ի փոյթ կրթութեանցն, և նմին հաւատացեալք, և ի նոյն հանապազորդեալք»: Փավստոսի այս կտորից իմացվում է, որ հայոց հին հեթանոսական երգերը կոչվում էին «երգք առասպելաց», «երգք վիպասանութեան»: «Վիպասանութիւն» և «վիպասանք» բառերի համանիշ լինելը հետո կտեսնենք: Այստեղ նկատենք, որ Բյուզանդի այս հատվածը մյուս կողմից ճշտում է և այն, որ հորենացին իրենից չէ վիպասանաց երգերին նաև «առասպել», «երգեն յառասպելսն» ևլն. կոչումը տալիս, այլ որ հենց ժողովրդի մեջ «վիպասանք» կոչվել են և «առասպելք»:

Կալով պ. հալաթյանի մյուս ասածներին, պետք է նկատել, որ նա ուղղակի հեղաթյուրում է հորենացու պատմությունը: հորենացին Հայկի մասին, օրինակ, ոչ երգ, և ոչ առասպել, և ոչ ժողովրդական զրույց է հիշում, ո՛ր միայն թե նորա քաջագործությունները երգվեին «հայոց եղանակավոր վեպի» մեջ: Բայց մի՞թե այսպիսի «վեպ» հիշում է ուրևէ հորենացին:

Թե հայոց մեջ երգերը որևէ գործիքի նվագակցությամբ կարող էին երգվել, ի՞նչ տարօրինակ բան կա այդտեղ, քանի որ ամեն նախնական ազգերի մեջ իսկ երգվում և միանգամայն նվագվում է: Ինչո՞ւ մեր աշուղները, մեր ժողովրդական երգիչները սազի, թառի կամ այլ գործիքի նվագակցությամբ պիտի երգեն այժմ, իսկ հին ժամանակ այդ պիտի չլիներ: «Բամբիւն» բառը, որի վարիանտներն են «փանդիւն», «բանդիւն», հորենացու մեջ, սակայն, ոչ թե «վեպի» հետ է դրած, այլ մի տեղ «ցցոց և պարուց» երգերի հետ (Ա, գ), որ հայոց վիպասանքի հետ կապ չունին. երկրորդ անգամ հիշում է թե Տիգրանի մասին «բամբուլամբ» երգում էին (Ա, իդ), իսկ երրորդ անգամ հիշում է թե Վահագնի

¹ Տե՛ս «Նոր բառ. հայկ. լեզուի»:

² Халат., Арм. эпос, Կր. 195:

մասին առասպելը բամբուռամբ երգում էին (Ա, լա)։ Իսկ մյուս առասպելների բամբուռամբ երգվելու մասին և ոչ մի խոսք։ Այստեղից եզրակացնել, թե հորենացին ասում է, թե հայոց «նվազավոր վեպ» է եղել Հայկի, Տիգրանի, Արտաշեսի և ուրիշների մասին, իմա՝ հայոց բոլոր առասպելները միասին առած (!)։ Բայց նախքան այդ պետք էր ցույց տալ, թե հայոց բոլոր առասպելները երգվել են, այն էլ բամբուռան նվագակցությամբ, և ոչ թե պատմվել։ Թե անոնք մի կապակցյալ ամբողջություն են կազմել,—այն՝ որ հորենացին ոչ մի տեղ չէ ասած։

Արժեք չունի և պ. Խալաթյանի ասածը, թե հորենացին մասնավորում է «երգք վիպասանաց» և իբրև «տեքնիկական տերմին» է գործածում, քանի որ այդ մասին ևս ոչ մի հիմունք չէ բերված։

Սակայն եթե այդ բառը հայոց մեջ նույնիսկ իբրև տեքնիկական տերմին լիներ, այդ դեռևս արգելք չէր կարող լինել, որ հայ թարգմանիչներն օտար ազգերի նման երգերը հայոց երգերին հատուկ անուններով կոչեին։ Բավական է միայն ուշադրություն դարձնենք, թե ի՞նչպես հայ թարգմանիչներն օտար աստվածություններն ու հսկաներն Աստվածաշնչի մեջ Հայկ, Վահագն, Անգեղ ևլն. հայ աստվածների կամ հսկաների համապատասխան են դնում։ Այդպես կարող էր և Նփրեմ խուրին Ասորվո գրվածքի մի թարգմանիչ հայոց «վիպասան» բառով կոչել ուրիշ ազգերի երգերը։

Բ

ՄԻ ՔԱՆԻ ԲԱՌԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՄԵՋ

(Բան, բանք։ Երգ բանիցն։ Երգաբանք բանաւորք։ Բանք երգացն։
Ի բանսն՝ ուր գնմանէ։ Բան ի նմանէ)։

Մի քանի բառ ըստ քմահաճույս բացատրելով էմին և ապա ուրիշների հետ և պ. Խալաթյան (սա, իհարկե, որպեսզի հետո հերքե և հորենացու կեղծիքը ցույց տա), կամ ժողովրդական ու պատմական երգեր են ուղում տեսնել այնտեղ, ուր հորենացին այդ չէ ասում, կամ «Վեպի» ընդարձակությունն ու ամբողջությունը, կամ թե, ընդհակառակն, «Վեպի» արվեստականությունը ցույց տալ։

Այդպիսի բառերից է բան(ք), որ մի քանի նշանակություն ունի. նախ իբրև իմաստ, խելք, բանականություն, որի օրինակներ կարելի է գտնել Ա գրքի ա գլխի մեջ հենց. «վասն բանին... մեք պատկեր Աստուծոյ» ևլն. ապա իբրև լեզու, օրինակ. «յեղուիլ յոյն բան» (Ա, բ), որ և նույն գլխի մեջ «ի յոյն լեզու փոխարկել, փոխել», և այնուհետև իբրև խոսք, գրավոր թե բերանացի, այլև ընդարձակ առմամբ՝ ասելիք, ասած բան, որևէ պատմվածք, պատմություն։ Մեզ համար կարևորն այս վերջին իմաստով գործածությունն է, որը շատ սովորական է հորենացու մեջ. «Յաղագս մերոյս յիսկզբանն յայսմ բանիցս» (= խոսք, պատմություն)։ «Հարուստք և իշխանք աշխարհիս Հայոց ոչ....հրամայեցին կարգել զյիշատակս բանից» (Ա, ա, ժդ)։ «Յայսպիսիս պատկանաւոր դնիլ յարձանագրութիւնս բանից»։ «Զվասն նոցա կշտամբութեան յարմարել զբանս» (Ա, գ) (խոսքեր)։ «Շարածս բանից»։ «Ոչ բանի ինչ աստուածայնոյ եղելոյ» (Ա, դ)։ «Աստուածայինքն ի ճահ գայցեն պատմութիւնք բանից» (Ա, գ)։ «Զոյգ հոգևորացն բարբառին բանից» (Ա, դ)։ «Ըստ

աստուածային բանից» (Ա, Ե), որ և (Գ, դ) «Որպէս յաստուածայինսն գտանեմք ասացեալ պատմութիւնս»...: «Սակաւ ինչ (Ա, դ, զ, ժդ) անցանել բանի»: «Այլում տեղւոյ և ժամանակի թողեալ, հատուցուք աստանօր զբանս» (Ա, դ):

Նկատենք, որ «հատուցումք աստանօր զբանս» չէ նշանակում «կտրենք այստեղ խոսքը», ինչպէս թարգմանել է հ. Ստեփանն, այլ «մեր խոսքը, ասելիքն ասենք»: Արդարեւ, «հատուցանել» կա մատենագիրների մեջ «հատանել» բայի իմաստով գործածված, բայց «հատուցանել բան» նշանակում է «խոսք ասել» (Հմմտ. Նոր բառգ. հայկ. լեզուի): Հմմտ. նույն գլխի մեջ. «Զորոյ զպատճառն յետոյ հատուցումք», որ է «պատճառը հետո կասենք» (Ա, ի): «Կարի շատ լինի, թե զամենայն՝ որ ինչ արժան է՝ ասիցեմք ի ճառիս ըզնախակարգելոց արանց զբանս և զգործս», նույնպէս սխալ է թարգմանած հ. Ստեփանն «գործերը և խոսքերը», որ կարող է հասկացվել վերևում հիշած մարդկանց ասած խոսքերը, որպիսի խոսքեր ոչ մի տեղ մեջ չէ բերում խորենացին: Բանք կարելի է հասկանալ այստեղ համանիշ զործ բառին, ինչպէս աշխարհաբար ասում ենք «բան ու գործ», որպիսի իմաստով ս. Գրքի, Բյուզանդի և ուրիշ մատենագիրների մեջ ևս հաճախ գործածված կա (տե՛ս Նոր բառգ. հայկ. լեզուի): Սակայն այստեղ «բանք» պատմութիւնն էլ կարելի է հասկանալ, և այս ավելի հավանական է, քանի որ մի տող ներքևում, հաջորդ (Ա, իա) գլխի սկզբում, նույն խնդրին դառնալով՝ «թողլով զոչ կարևորագոյնս ի բանից, ասասցուք որ ինչ հարկաւորն է», բանք բառը հավաստյալ իրրև պատմութիւնն է գործածած:

«Յառասպելս զճշմարիտ բանս... փոփոխել»: «Հաւ առնելով առաջիկայիցս իմոց բանից»: «Բան ճառիր»: «Կարգ լեալ բանից այսպիսի (Ա, զ): «Ոչ բերէ ասել կարգ բանիս» (Ա, է): «Ունի զբուն հնոց և զնախնեացն բանս» (պատմութիւնները): «Յորում է սկիզբն բանիցս այսպիսի» (Ա, թ): «Յառաջ մատուցեալ զբանս իւր ասէ» (Ա, ժա): «Անցանել սակաւութ և ընդ կարգ բանից պատերազմաց» (Ա, ժգ): «Ոչ ինչ կամամտածական ի սմա յարմարելով բան, այլ որ ինչ ի գրոց. իսկ ըստ նմանեացն ապա և որ ինչ ի բանից արանց իմաստնոց»: Հմմտ. (Ա, ժթ) «Յարմարեալ կարգեցից.... և որ ինչ վասն սոցա զրոյց... ոչինչ կամամտածական..., այլ որ ինչ ի գրոց»: «Այսպէս հաւատեալ գիտասցուք զկարգ բանից» (Ա, ժթ): «Յարէ զկարգ բանիցս զկնի այսորիկ օրինակ զայս» (Ա, ի): «Յառաջ քան զձեռնարկելն մեր ի բանս՝ որ յաղագս մեծին Տիգրանայ» (Ա, իդ): «Եւ զի՞նչ ինձ ի գիրս յայս արդեօք իցէ բան սիրելի, քան թէ որ յաղագս սորա էին գովեստք և պատմութիւնք յերկաւրել» (Ա, իդ):

Բերած օրինակներից շատ պարզ երևում է, որ խորենացու լեզվի մեջ բան(ք) նշանակում է նախ խոսք և ապա ընդհանրապես որևէ պատմվածք, պատմություն, վերջին իմաստով համանիշ գրույց և վեպ բառերին¹:

Ի՞նչ է նշանակում երգ բանիցն: Պ. Ֆետտեր հիմնվելով բանք բառի «պատմութիւն» նշանակելու վրա, «երգ բանիցն» թարգմանում է «պատմական երգ»²: Այդ թարգմանությունը սակայն անճիշտ է: «Երգ բանիցն» հիշված է միայն մի տեղ (Բ, ը), և այն՝ հատկապես այդպես կոչվում է Տորքի մասին

¹ Հմմտ. բան նույն իմաստով և հետևյալ տեղերում. Ա, ժթ, իա, իբ, իգ, իէ, իթ, լբ, Բ, ա, Ե, ը, լա, լգ, ծ (սկսւ է ճշմարտութիւն բանիցս), առասպելի խոսքերի ճշմարտութիւնը), ծթ, կդ, կզ, հԵ, ձ, ձգ, ձը, զբ, Գ, ա, ժԵ, լբ, կբ:

² Ֆեթթեր, Հայկ. աշխատ., եր. 129, ծան. 1:

«առասպելաց առասպելը», որի մեջ հորենացու հետ և մենք ոչինչ պատմական (historique) տեսնել չենք կարող, որպեսզի այդ առասպելը «պատմական երգ» անվանենք միայն անոր համար, որ հորենացին «երգ բանիցն» է կոչած այդ առասպելը: Մոռացվում է, որ եթե բանք հորենացու լեզվի մեջ նշանակում է «պատմություն», այդ պատմությունն իր նեղ իմաստով միայն, իբրև հիշատակի արժանի գործերի ու անձերի, կատարված իրողությանց պատմություն միայն չէ առնվում, այլ, ընդարձակ առումով, իբրև ընդհանրապես որևէ պատմվածք, լինի հավաստի պատմություն, թե սուտ, շինծու պատմություն, մի հեքիաթ, որ յուր մեջ ոչինչ պատմական կարող չէ ունենալ: Այսպես Ա, իբ. «Քանզի ասելն ումանց անհաւաստի մարդոց, ըստ յօժարութեան և ոչ ըստ ճշմարտութեան, ի Հայկայ զթագադիր ազգդ լինել Բագրատունեաց: Վասն որոյ ասեմ. մի՛ այսպիսեաց յիմար բանից հաւանիր. զի և ոչ մի շաւիղ կամ ցուցումն գոյ նմանութեան յասացեալսդ՝ որ զարդարութիւն ակնարկէ. զի ի քայլ բանից և անոճ իմն յաղագս Հայկայ և նմանեացն կակաղէ»: Այսպես և հենց պարսից «փծուն, անճոռնի, սուտ առասպելքն» կոչվում են «անյարմար և անոճ բանք», «անմիտ և անհանճար բանից յարմարանք» (Ա գրքի հավելված): Հմմտ. նույն տեղում... «Ձատելութիւն մեր առ այսպիսի բան»:

Արդ, ինչ իմաստով որ այստեղ պարսից առասպելների համար գործ է ածած բան, բանք բառը, որ երբեք «պատմություն», իբրև եղելությանց պատմվածք չէ նշանակում, նույն իմաստով գործածված է բանք և Տորքի մասին երգվածի կամ առասպելի համար, որ և հենց պարսից առասպելների հետ համեմատված և նույն կամ նման ածականներով որոշած. «Ստեմ և ես յաղագս նորա անյաջ և փծուն. որպէս պարսիկք... քանզի կարի իմն անյարմար թուէին նմա երգ բանիցն»...:

Այսպես երգ բանիցն նշանակում է (առասպելական) պատմվածքների երգ, կամ մի երգ, որի մեջ որևէ բան է պատմվում:

Երգաբանք բանաւորք պ. Ֆետե. ք նույն հիման վրա հասկանում է նույնպես «պատմական երգեր»¹: Սակայն այդ ևս անճիշտ է: Նա յուր ասածը հաստատելու համար ոչ մի ուրիշ հիմունք չէ բերում, բայց եթե այն՝ որ բանք պատմություն է նշանակում: Սակայն այդ քիչ է: Բանավոր բառը պատմական-ի իմաստով հորենացու մեջ ոչ մի տեղ, և ոչ իսկ ուրիշ մատենագիրների մեջ, գոնե որքան բառարանները վկայում են, գործածված մեզ հայտնի չէ: Բանաւոր այստեղ, ինչպես սովորաբար, նշանակում է «բանական, իմացական, մտավոր, մտացի», այսինքն «բանականության», «իմաստության» վերաբերյալ, ինչպես հաճախ գործ է ածում Նզնիկը²:

«Բանաւոր» և «բանաւորութիւն» բառերը «մտաւոր» և «իմաստութիւն» բառերի հետ միասին հաճախ կրկնվում են իբրև համանիշ. «Վասն իմաստութեանն, բանաւորութեանն..... զկենդանական շունչն իմաստակիր մտաւորութեանն»: «Հոգիք մտաւորք և բանաւորք» (Ագաթ.): «Այր ոմն իմաստասէր և բանաւոր» (Վրք. հց.)³: «Ոչ ամենայն գնայուն կենդանութիւն մտաւոր և բանաւոր ունի» (Նզնիկ, եր. 158, 159) հորենացին «երգարանք բանաւորք» գործ է

¹ Ֆեքքեր, Հայկ. աշխատ., եր. 129, ժան. 1:

² Վենետիկի տպ., եր. 97, 101, 153, 158, 170 ևլն: Անբանաւոր, եր. 145:

³ Տե՛ս նոր բառգ. հայկ. լեզուի:

ածած մի տեղ միայն¹ այն գլխի մեջ (Ա, գ), ուր հատկապես խոսում է «յազնազան անխմաստասէր բարոց առաջնոցն մերոց թագաւորաց և իշխանաց», ուր ասում է... «Ամենեցուն մեզ յայտնի է թագաւորացն մերոց և այլոցն առաջնոցն առ ի յիմաստն աղամարութիւն, և անկատարութիւն ոգոյն բանականի», որովհետեւ մինչդեռ այլոց թագաւորներն իրենց ժամանակի պատմութիւնը գրել են տվել,—որով և, ինչպես (Ա, ա) գրում է Սահակ Բագրատունուն, պատմութիւն գրելու այդպիսի «գեղեցիկ մտածութեամբ զխոհականութեանն վառ և բորբոք պահելով զկայծակն», զարդարել են զբանն (բանականութիւնը. հմտ. առաքինութիւն բանականին է խոհականութիւն).— իսկ մերոնք հայոց պատմութիւնը գրել չեն տվել. պատճառն այն չէ, գրում է Խորենացին, որ հայոց մեջ գիր ու դպրութիւն չէ եղել, «այլ ինձ թուի որպէս այժմ՝ և առ հինսն Հայաստանեաց լեալ անսիրելութիւն իմաստութեան եւ երգարանաց բանաւորաց: Վասն որոյ աւելորդ է մեզ և այլ յաղագս անբանից արանց թուլամտաց վայրենեաց ճառել»:

Մտածութեան այսպիսի եղանակի մեջ,—ուր մի կողմում է՝ ոգի բանական, իմաստութիւն, զարդարել զբանն, խոհականութեան, որ նույն է, բանականութեան կայծակը վառ պահել (պատմութիւն գրել տալով), իսկ մյուս կողմում է անխմաստասէր բարք, անսիրելութիւն իմաստութեան, և երգարանաց բանաւորաց, առ ի յիմաստն աղամարութիւն, անկատարութիւն ոգոյն բանականի, անբանութիւն, թուլամտութիւն, վայրենութիւն,—«երգարանք բանաւորք» ասացվածի մեջ բանավոր բառը երբեք «պատմական» կարող չէ նշանակել, այլ միայն բանական, մտացի, իմաստուն, ինչպես սովորաբար նշանակում է և «երգերանք բանաւորք» ոչ թե «պատմական երգեր», կամ chants traditionnels, այլ միայն chants rationnels, verständige Gesänge.

Անշուշտ անհավանական կթվի, որ երգերի այդպիսի տեսակ լինի: Սակայն բանն էլ հենց այն է, որ «երգարանք բանաւորք» ասացվածի մեջ երգերի մի առանձին տեսակ պետք չէ որոնել, փնչպես անում են, այլ միայն պետք է ջանալ հասկանալ, թե ի՞նչ է ուզում Խորենացին արտահայտել այդ բառով: Հիշենք միայն թե ի՞նչպես Խորենացին պարսից առասպելները «սուտ, փծուն, անճոռնի, անյարմար և անոճ բանք, անմիտ և անհանճար բանից յարմարանք», այլ և երկու անգամ «անբանութիւն» և մի անգամ «անմտութիւն» է անվանում (Ա գրքի Հավելված) և «բարբառնջմունք» (Բ, հ): Եվ եթե ի նկատի ունենանք, որ «իրանացած» հայոց առասպելները հունական կրթութիւն ստացած Խորենացու համար, իրենց ձեռով եթե ավելի անխմաստ չլինեին, ավելի իմաստուն էլ չէին լինի, և որ հենց Խորենացին ճորքի մասին առասպելը նույն ածականներով է կոչում, ինչ որ պարսից առասպելները. Բագրատունյաց ծագման մասին զրույցը «յիմար, բայ բանք անոճ», իսկ Արծրունյաց մասին առասպելը «բաջաղանք» (Բ, է) է կոչում,—այն ժամանակ հասկանալի կլինի թէ «երգարանք բանաւորք» ասելով ի՞նչ է հասկանում.—Երգեր, որոնք պարսից առասպելների պես անճոռնի, փծուն, անհանճար (անիմաստ), անմիտ, անբան, «անոճ» չլինեին, այլ բանաւոր, այսինքն իմաստալից, մտացի, «ոճով», «պերճ և ողորկ», մի խոսքով ինչպես հունաց առասպելները:

Այսպես, փոխանակ բառի հատուկ նշանակութիւնը վերցնելու և ջանալու հասկանալ հեղինակի միտքը, ի նկատի ունենալով հեղինակի հայացքն ամ-

¹ 2. Ստեփանն Խոր. պատմ. թարգմ. մեջ եր. 335. Ժան. 14 հիշում է իբր այդ բանն երկու անգամ է գործածված. երկրորդ անգամ Բ գրքի 6 գլխի մեջ, ուր սակայն այդ բառը չկա:

քողջապես, ընդունայն տեղը բառերի նոր նշանակություններ են ստեղծում, իրենց ուզած բանը պատմագրին վերագրելով:

Սուլայպիսի ընդունայն բացատրություն է և «երգերանք բանաւորք» «բեթանացի երգարաններ» թարգմանելը, ինչպես արել է Հ. Ստեփանե, հետեւելով էմինին, և մինչև անգամ ընտելացրել է այդ «բերանացի երգերը», թե «պարզ բնական և ըստ երևույթին բարոյական երգեր էին, առանց այլաբանության»¹: Ի՞նչ հիման վրա: Ո՞րտեղից այդ նկարագիրը:

Թե հին հայոց մեջ «բերանացի» երգեր եղել են և ոչ թե «անսիրելութիւնն» է եղել այդպիսի երգերի, այլ, ընդհակառակն, այդ հեթանոսական երգերը նույնիսկ շատ սիրելի են եղել, «հանապազորդեալ» և «դեգերեալ մաշելով» երգվել են քրիստոնեության ժամանակ անգամ, «բարբարոս խուժադուժ միտս ունելով» (հմմտ. Խորենացու «անբան, թուլամիտ, վայրենի» կն բառերը),—այդ գիտենք Բյուզանդից, վերևում բերած կտորի մեջ: Նույնը հիշում է և Նղիշեն. «Հանապազորդ առատացոյց (Վասակ) զոռճիկսն տաճարին, և յերկարէր զնուազսն ուրախութեան, մաշելով զերկայնութիւն գիշերացն, յերգս արեցութեան և ի կաքաւս լկտութեան քաղցրացուցանէր ոմանց ըզկարգս երաժշտական և զերգս հեթանոսականս»²:

«Բերանացի» երգեր թարգմանողները մոռանում են, որ Խորենացին չէր կարող ասել, թե «բերանացի» երգեր չեն սիրել հայերը, այն էլ «հինքն Հայաստանեաց», որոնց համար մի տեղ (Ա, գ) գրում է. «Առաւել յաճախագոյն... ի նուազս բամբուռն և յերգս ցցոց և պարուց զայսոսիկ ասեն յիշատակօք», իսկ Ա, իդ «Ձորմէ ասէին ի հինսն մեր, որք բամբուռն երգէին», և որոնց բերանացի երգերն և առասպելներն այնքան անգամ հիշում է նա, և այն՝ որ յուր ժամանակ իսկ այդ հեթանոսական հին առասպելները կամ մի պասանք «պատմին ի Գողթան» (Բ, խթ) կամ «զոր պանեցին ախորժելով, որպէս լսեմ, մարդիկ կողմանն գինաւէտ գաւառին Գողթան» (Ա, լ), կամ թե ինքն յուր ականջով լսել է (Ա, լա) և այլն:

Իսկապես Ա գրքի գ զլխի մեջ Խորենացու գանգատը ոչ թե «բերանացի» երգեր չլինելու մասին է, այլ իմաստալից, ոչ փծուն, մի խոսքով «բանաւոր» երգեր չլինելու և սիրած չլինելու մասին, և հատկապես—մի բան, որ ուշադրությունից փախցնում են—գրած, գրի առած երգեր չլինելու մասին: Այս երևում է թե այդ զլխի ընդհանուր բովանդակությունից և թե «երգարանք», երգերի մատյան, և ոչ թե «երգք» բառը գործածելուց:

Բանք բառին ոմանք երգ բառի իմաստն են տալի, որպեսզի կարողանան այդպիսով եզրակացնել թե Արայի և Շամիրամի մասին երգեր են եղել: Այսպես «Առ ի յոյժ ցանկականի մոլեգնութեան, ի բանսն ուր զնմանէ՝ որպէս ի տեսութիւն շամշութեամբ վառեալ էր» (Ա, ժե) հատվածը թարգմանում է պ. Խալաթյան ըստ էմինի. «յուր ցանկական անմտության մեջ Շամիրամ, ինչպես (երգվում է) նորա [Շամիրամի] մասին Երգի մեջ, վառվում էր Արայի համար ցանկությամբ»³: Այսպես հասկանալու համար սակայն հարկավոր էր, որ բնագրի մեջ լինէր «որպէս ի բանսն որ զնմանէ», և քանի որ որպէս բառը չկա, ուստի և «վառէր ի բանսն որպէս ի տեսութիւն» կարող չէ նշանակել «ինչպես երգվում է Երգի մեջ», այն էլ Երգ զխատառով, իբրև մի հատուկ, որոշ, հանրածանոթ երգի մեջ: Այս հատվածն ավելի ճիշտ է հասկացել հ.

¹ Խորեն. Պատմ. թարգմ., եր. 335, ծան. 14:

² Նղիշէ, Ե եղանակ, Տփլիս, 1879, եր. 90:

³ Халам., Арм. эпос, ер. 137:

Ստեփաննեն, որ թարգմանել է. «Արայի մասին երգեր լսելիս այնպես էր վառվում»...: Սույն ձևով հասկանում է և շնորհ. Միաբան Գ. Տեր-Մկրտչյան¹, որ իբրև ծանոթություն դնում է. «Այս կետում գրեթե բոլոր թարգմանիչները չեն հասկանում «բանք» բառի նատուկ նշանակությունը, որ է երգ»: Սակայն սոքա ամենքն էլ, ինչպես և հենց ինքը շնորհ. Միաբանը, իրենց առաջնորդ ունին էմիին, որ «Մ. Խորենացին» և հայոց հին վեպերը» գրվածքի մեջ (թարգմ., եր. 12—13, 53) Արայի մասին «բանքը» նույնացնում է Երգի հետ, այսինքն յուր երևակայած մի ամբողջություն կազմող ընդարձակ Երգի հետ (ուստի և գլխատառով երգ): Ամենքն էլ ոչ մի հիմունք չեն բերում թե ինչու «բանք» պետք է երգ կամ Երգ հասկանալ: Շն. Միաբանը միայն իբրև հիմունք գրում է, լոկ խոսքով պատճառաբանելով թե «Խորենացին անխտիր գործ է դնում «բանք» կամ «բան», «բանք երգոց», «երգ բանից» ասացվածները երգի իմաստով», առանց կոչումն անելու, սակայն, թե ո՞րտեղ է այդ «անխտիր գործածությունը»:

Մենք տեսանք «բանք» և «երգ բանիցն» ո՞րտեղ և ի՞նչ ձևով են գործածվում և ինչ են նշանակում: Իսկ «բանք երգոցն» Խորենացին մի տեղ միայն (Ա, 1) գործածած է «Թուեկեացն երգբ... յորս շարին քանք երգոցն զԱրտաշիսէ և դորդվոց նորա»: Մի՞թե այստեղից միայն կարելի է եզրակացնել թե «բանք» բառի «հատուկ նշանակությունն» է երգ: «Բանք» այստեղ ևս յուր սովորական «խոսք» (պատմվածք) նշանակությունն ունի, որ և երևում է «շարին բանք» ասացվածից, որ հորինվածքի «շարաբանությունն» է ցույց տալի: Շարաբանություն կարող է լինել մի երգի համար և մի ամբողջ պատմության համար: Այդպես Ա, գ պատմության համար գրում է «շարածա քանից», որ հ. Ստեփաննե «շարադրություններ» է թարգմանում: Պատմության համար Ա, գ ղխի մեջ գործ է ածում և «շարադրել» բառը, իսկ Ա գրքի երկրորդ հավելվածի մեջ. «դորոց ատնմք զբանս... այսօր ձեռամբ իմով շարագրեմ դայնոսիկ» (= շարագրեմ, շարեմ զբանս նոցա): Նույն տեղում քիչ ներքև. «Ծանիր դատելութիւնն մեր առ այսպիսի-բան, զի ոչ յառաջինսն մեր ասացեալ գիրս, և ոչ ի վերջին բանս արժանաւորեցաք շարել» (զայն բան): «Բաղում ինչ... պատմի ի մատենին, այլ մեք որ ինչ պիտոյն մերոյ հաւաքմանս է (բանք, պատմութիւն), շարեցուց» (Ա, Ժբ):

Արդ «շարել բան» միևնույն թե «շարադրել բան», կամ մի բառով «շարաբանել»: Այսպես և... «յորս շարին բանք երգոցն զԱրտաշիսէ» միևնույն թե «յորս շարաբանին երգք զԱրտաշիսէ», կամ բառացի, ինչպես հ. Ստեփաննեն, նրման էմիին, թարգմանել է «նոցա մեջ շարված են Արտաշեսի և նորա որդիների մասին եղած երգերի խոսքերը», կամ մի փոքր ազատ, «նոցա մեջ շարված են Արտաշեսի և նորա որդոց մասին երգված պատմությունները»:

Բանք բառը ոչ մի տեղ Խորենացու մեջ «երգի իմաստով անխտիր» գործածված չտեսնելով, և ոչ իսկ ուրիշ մատենագիրների մեջ, գոնե որքան վերկայում են բառարանները, ոչ մի հիմք էլ չենք գտնում «ի քանսն՝ որ զնմանէ» հասկանալու «Արայի մասին երգեր» և ոչ թե պատմածներ: Թե մեր հասկացածը ճիշտ է, այդ երևում է և Ա գրքի լա գլխից, ուր «բանք» բառը, նույն «զնմանէ» խնդրով հավաստյալ պատմության և ոչ թե երգի՝ իմաստով է գործածած. «Հաւաստի պատմել զբուն և զառաջին Տիգրանն, և որ ինչ ի նրմանէ գործք, սիրելի՛ որպէս ինձ պատմողիս ի մէջ իմոց բանիցս, որ ինչ յաղագս Երուանդեանս Տիգրանայ բանք, եղիցի և քեզ ընթերցողիդ. որպէս

¹ «Խորենացու» Պատմության ուսումնասիրություն», եր. 68:

այրն և գործք, այսպէս և զնմանէ բանք»։ Եվ չգիտենք թե Շամիրամն ինչու անպատճառ Արայի մասին «երգվածը» պետք է լսեր մոլեգին ցանկությամբ վառվելու համար, քանի որ նա Արայի մասին պատմվածք, խոսվածն էլ կամ, ինչպես հենց ժողովրդի մեջ գործ է ածվում ցայսօր, «բանքն» էլ կարող էր լսել և վառվել¹։ Ուստի շնորհ. Միաբանն իղուր է գրում այդ մասին թե «պատք է, նկատել, որ այս տեսակ, առանց տեսնելու, այլ միայն գովասանական գուսանական երգեր լսելով սիրահարվիլը հատուկ է բուն ժողովրդական վեպին։ Այսպես է սիրահարվում, օրինակի համար, Դավիթը Խանդուբ Խաթունին»։ — Շատ ճիշտ է, բայց և այնպես այդտեղից եզրակացնել թե «Ուստի և մենք կատարյալ իրավունք ունինք հետևեցնելու, որ այս գլուխը [Շամիրամի և Արայի մասին] գրված է վիպական երգի հիման վերա», և թե «բանք» նշանակում է «երգ», բոլորովին սխալ և կամայական է։ Եթե գովասանական երգ լսելով միայն սիրահարվիլը հատուկ է ժողովրդական վեպին, ոչ պակաս հատուկ է անոր մեկի և լոկ գովքն առանց երգի, մեկի մասին պատմությունը լսելով սիրահարվելու։ Մեր արդի ժողովրդական վեպի մեջ աղջիկ Խանդուբը Դավթի, Պղնձե քաղաքի թագավորի աղջիկը Բաղդասարի համբավը լսելով են սիրահարվում Դավթին, կամ թե, Բաղդասարին։ Այսպես և Շահնամայի մեջ, որ Ֆիրդուսին անշուշտ ժողովրդականից է առած, գեղեցկուհի Թեհմինեն Ռոստամի մասին պատմությունը լսելով սիրահարվում է Ռոստամին։

«Բայց շատ անգամ ես (Թեհմինե) լսել եմ
շատ շատերի բերանից
Ինձի պատմած զրույցները քո (Ռոստամի)
հրաշալի գործերից,
Որ դու դեից, ոչ առյուծից, ոչ նահապետից,
ոչ ընձից
Չես վախենում ևն...
Քո այդ զրույցն երբ պատմել եմ և ես այդ
լսել,
Ամեն անգամ շրթունքս կծել—հենց եմ
սարսել զարմացել։
Պարում էի քո այդ լանջ ու պարանոց և
բազուկներ...
Այժմ ես քոնը եմ, եթե ինձ դու կամենաս
քո սրտում...
Առաջինը որ ես այսպես քեզ շատ կարոտ
եմ քաշել,
Եվ քեզ համար խելքս գլխից հանել՝ քամու
եմ տվել...»²։

Երկրորդ տեղը, ուր «բան» երգ են թարգմանում, դա Շամիրամի մահվան մասին հատվածի մեջ ասածն է. «Եւ բան ի նմանէ՝ Ուլունք Շամիրամայ ի ծով»։ (Ա, ժը)։ Պ. Խալաթյան³ թարգմանում է (ըստ էմինի). И Песнь про

¹ Հմմտ. Մովսէսյան, Մանանա, եր. 125. «Մարե, սա Կորեծի (հայ կախարդի մը անուն է եղել) պատմությունը ըրեւ. ես պիտի գրեմ, բարեկամս այ մտիկ կընեւ—Կորեծ մեր գրկեցնց տնեն էր. զոսկո (ահապասիկ) ինոնց տուն. ինոր բայցսեր (վեպեր) շատ են. վի՞ր միտ կուգա»... Որտեղ հանգ. Մովսէսյանը շատ ճիշտ ըմբռնել է «վեպ» բառը համանիշ «բանք» բառին։ Իսկ ժողովրդական բայցն ձեն է բանս, փոխանակ բան(բ) ձեւի, ինչպես որ է նույն բառն ուրիշ բարբառների մեջ։ Հմմտ. պահք,—պախս (=պահս), պաս, բանալիք, բալանի, բալնիս (եր. 88), տանիք, տանիս, տնիս և նման ձեւերը, որոնց ուղղական հոլովի մեջ ք-ի տեղ ա-է։ Իսկ յ-ն մտած է բայցն բառի մեջ ա-ի և ն-ի տեղական արտասանության պատճառով։

² Ֆրգուսի, Ռոստամ և Սոհրաբ, թարգմ. Ս. Գյուլզադյանց, Շուշի, 1893, եր. 54։

³ Халам., Арм. эпос, ер. 141։

ԹԵՃ... «Եւ երգը նորա (Շամիրամի) վրայ»..., որի սխալ լինելը ուղղում է Հ. Ստեփաննէն թարգմանելով. «Եվ նորանից (Շամիրամից) ասած երգը», առարկելով թե բնագրի մեջ «բան ի նմանէ (ի Շամիրամայ ասացեալ) է ոչ թե «բան զնմանէ»¹, որով ենթադրել է տրվում թե «իբր թե Հայաստանում կար մի երգ, որ սկսվում էր այսպես. «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով»²: Սակայն Հ. Ստեփաննէն մոռանում է, որ «բան» բառը, որ առաջին տպագրության մեջ «խոսք» է թարգմանել, երկրորդ տպագրության մեջ, անշուշտ, շնորհ. Միաբանի անհիմն նկատողության ազդեցության տակ³, «երգ» դարձնելով, ինքն այդ նկատողությամբ սոսկ մի բառախաղ է անում, քանի որ նորա թարգմանությամբ էլ ենթադրվում է, թե Շամիրամի մասին մի երգ կար, միայն ոչ ուրիշներին լեզվից ասած, այլ Շամիրամի բերանը դրած:

Թե այդպիսի երգ եղել է՝ կարելի չէ, հարկավ, մակաբերել «բանք» բառին ըստ քմահաճույս տված մի մեկնությունից միայն: Ուստի և «բան» բառի իմաստը պահելով, պետք է «բան ի նմանէ» թարգմանել «նորա (ասած) խոսքը»: Եվ կարիք չկա, որ «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» նույնպես անպատճառ երգ եղած լինի, կամ մի երգի առաջին տողը⁴, քանի որ դա կարող է և մի ասած «բան», մի տեսակ առակավոր խոսք լինել, որ իբր Շամիրամ ասել է: Ոչինչ չէ ապացուցանում այն, թե «մեռնելուց առաջ, կամ մինչև իսկ մեռնելուց հետո, դուցազնի երգը, որի մեջ ողբացվում է անցյալ զորությունն ու փառքը, շատ սովորական է ժողովրդական վեպում»⁵: Մոռացվում է, որ ավելի ևս սովորական է դուցազնի խոսելով մեռնելը. օրինակ, Դավիթ, Ռոստամ, Ռուլանդ խոսելով են մեռնում: Եվ մեռնող մարդոց վերջին խոսքը շատ անգամ հիշվում է հետագայում, երբ նոցա պատմությունն են անում⁶:

(Ասել: Վիպասաճ: Երգ վիպասաճաց: Ի թիւ ասել: Թուել: Թուելեացն երգ):

Մի անգամ որ ասել բայն էմինը հավասարել է երգել բային, էլ այնուհետև հորենացու մեջ ասել տեղի-անտեղի «երգել» կամ թե «պատմել, ասել» են թարգմանում ըստ քմահաճույս, եթե ուզում են երգ դուրս բերել՝ երգել, թե չէ՝ ասել: Օրինակ, պ. Խալաթյանն ըստ էմինի՝ Վահագնի մասին «զորմէ ասեն առասպելք» թարգմանում է. «սորա մասին լեգենդան ասում է (ГЛАЗИ)», իսկ մի փոքր ներքևի կտորը «ասէին զսա և աստուածացեալ» թարգ-

¹ Հմմտ. «Զնմանէ բանք (Ա, լա), որ Հ. Ստեփաննէն թարգմանում է «նորա պատմությունը. հմմտ. «Ի բանն որ զնմանէ» (Ա, ժե), որ Հ. Ստեփաննէն թարգմանում է. «նորա մասին երգեր»: Ի՞նչ հետեականությունը:

² «Խոր. Պատմ. թարգմ.», եր. 372, ժան. 110:

³ «Խոր. Պատմ. ուսումն.», եր. 71, ժան. 1:

⁴ Ֆեթթեւ, Հայկ. աշխատս., եր. 123:

⁵ Միսրաբ, Խոր. պատմ. ուսումն., եր. 71:

⁶ Փ. Բյուզանդի մեջ (Ե. դպր., ր գլ.) կարգում ենք, որ Մուշեղ Մամիկոնյանը Պարսից Շապուհ թագավորի կանանցը, որոնք յուր ձեռք գերի էին ընկել, պատվավոր կերպով արձակում է: Պարսից թագավորը զարմանում է նորա այս վեհանձն արարքի վրա. «Եւ էր ի ժամանակին յայնմիկ երիվարն Մուշեղի ճերմակ ձի մի. իսկ թագաւորն Պարսից... ետ նկարել զտաշտ ի պատկեր զՄուշեղ ճերմական. եւ ի ժամ ուրախութեանն իւրոյ զնէր զտաշտն առաջի իւր, եւ յիշեր հանապաղ զնորն քանն ասելով՝ թե ճերմակաձին գինի արբցէ»: — Երեւակայեցեք այս պատմության բովանդակությունը հորենացին նույնպիսի սեղմ ոճով մեջ բերեր, ինչպես Շամիրամի առասպելը և վերջացներ այսպես. «Եւ բան ի նմանէ (ասացեալ) ճերմակաձին գինի արբցէ»: Միթե «ճերմակաձին գինի արբցէ» կլիներ մի երգ և ոչ թե մի խոսք: Այսպես և «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» մի խոսք է միայն և ոչ թե երգ:

մանում է. «Երգում էին նաև նորա աստվածացումը» (воспевали его апо-
феозу)¹.

Սակայն «ասել» չէ նշանակում «երգել», այլ միայն մի բան «ասել, հայտ-
նել, պատմել», ինչպես և աշխարհաբարում: Թերևս որևէ մատենագրի մեջ
«ասել» ձևավոր առումով, լայնաբար ունենա «երգելու» իմաստ, բայց այդ
դեռ ապացույց չէ կարող լինել, որ ինքն իրեն վերցրած «ասեմ առ հինսն մեր
նշանակէր երգեմ»², ինչպես հայտնում է էմիլը և ասեմ-ին վերագրված այդ
իմաստն ապացուցելու համար բավականանում է միայն գրելով. «Նաև յաշ-
խարհիկ լեզուի մերում պահպանեալ տեսանի (իբրև թե գրաբարում եղած
լինելն արդեն ապացուցած է) ի սովորական բանիս «խաղ ասել», որ է «Երգ
երգել»³: «Խաղ ասելու» վրա կավելացնենք և «Երգ ասել», «շարական ասել»,
«տաղ ասել»: Սակայն այդ օրինակներն ևս դեռ չեն հաստատում, որ «ասել»
նշանակում է «երգել»:

Էմիլը և նորան հետևողները մոռանում են, որ եթե երգ ասել, խաղ ասել
ևլն բաղադրյալ ձևերը մի բառով ասում ենք «երգել», այդ երգելու իմաստը ոչ
թե «ասել» բայն յուր մեջ ունի, այլ երգ, տաղ, խաղ բառերից է ստանում:
Այնպես ինչպես, օրինակ, հորենացու մեջ գրոյց(ս) տալ նշանակում է գրուցել,
կամ ինչպես աշխարհաբարում՝ ցույց տալ նշանակում է ցուցնել, բայց երբեք
«տալ» մենակ առած չէ նշանակում «գրուցել», կամ թե «ցուցնել», կամ ինչ-
պես ճառ ասել նշանակում է ճառել, փառոզ ասել՝ փառոզել, բայց ոչ երբեք
«ասել» մենակ առած «քարոզել», «ճառել»,—եթե միայն լայնաբար, ձևավոր
առումով չէ գործածված,—այսպես և «խաղ ասել», «երգ ասել» ասացված-
ների «ասել» բառը մենակ վերցրած կարող չէ նշանակել «երգել»:

Արդարև, մի բան կարելի է ասել ոչ միայն պատմելով, այլև երգելով.
սակայն հորենացու մեջ այնքան հաճախ է գործածվում «ասեմ» բայը պատ-
մելու, հայտնելու, ասելու իմաստով, որ դժվար է կարծել իսկ, որ,—եթե
մինչև անգամ ասել նշանակել էլ «երգել»,—հորենացին մի բանի երգվելով
պատմված, ասված լինելը հայտնելու համար բավականանար միայն ասեմ
բայով: Եվ իրոք, տեսնում ենք, որ նա մի բանի երգվելով, կամ երգի մեջ
պատմվելը հայտնելու համար միշտ գրում է. «Ասէին յերգն» (Ա, լա): «Ի
նուազս բամբուռն և յերգս ցցոց և պարուց զյայտսիկ ասեն յիշատակօք»
(Ա, գ): «Զորմէ ասէին ի հինսն մեր, ուր բամբուռն երգէին» (Ա, իդ):
«Վիպասանքն յերգելն իւրեանց ասեն» (Բ, ծ): «Առասպելեալ երգեն, այսպէս
ասելով» (Բ, ծ): «Զայս կամելով երգել յառասպելսն: Դոմեա զոմն ասեն
եկեալ» (Բ, ծդ):—Նույնիսկ այս բոլոր օրինակների մեջ, թեպետ և երգի մասին
է խոսքը, ասել բառը երգել չէ նշանակում և «երգել» բառով թարգմանել կա-
րելի չէ, այլ միայն «ասել, պատմել, հայտնել» բառերով, ինչպես և բնականա-
բար թարգմանել է հ. Ստեփաննան:

Մի անգամ որ ասեմ բայի կարծնցյալ երգեմ իմաստը դեն ենք դնում,
ըստ քմահաճույս երգ անվանած մի քանի կտորներ հորենացու մեջ դառնում
են սոսկ պատմություն, պատմվածք, միանգամայն և հասկանալի է լինում
վիպասանք՝ բառի իսկական նշանակությունը:

«Ասել վէպս» չէ նշանակում «երգել վէպս, զպատմական երգս», ինչպես

¹ Халат., Арм. эпос, №. 201.

² Էմիլ, Վէպք հետոյն Հայաստ., եր. 93.

³ Նույն, եր. 93.

գրում է էմինը¹, այլ միայն «պատմություններ ասել, անել», քանի որ, ինչպես տեսանք, «վեպ» պատմություն, պատմվածք է նշանակում: Ուստի և «վիպասանք» նշանակում է ոչ թե «վեպ երգողներ», կամ poètes épiques², այլ «վեպ ասողներ», այսինքն «պատմություն անողներ», կամ, մի բառով «պատմողներ»: Մյուս կողմից պետք է դիտել, որ, ինչպես ճիշտ նկատել է Ֆետտեր³, վիպասանք ոչ միայն «պատմողի» համար է գործածվում, ինչպես՝ «վիպասանքն յերգելն իրեանց ասեն» (Բ, Ժ), այլև «պատմվածքի» համար..... «ի վիպասանացն, որ պատմին ի Գողթան» (Բ, խթ):

«Վիպասանք» բարդի բառի թե՛ «պատմողի» և թե՛ «պատմվածքի» այսպիսի երկու նշանակություն ունենալը տարօրինակ բան չէ հայոց լեզվի մեջ. օրինակ՝ հենց նույն կազմությունն ունեցող «գովասանք» բառը նշանակում է թե՛ «գովք ասող» և թե՛ «ասած գովքը, գովեստը»: Ինչպես վերջին իմաստով գործ է ածվում «գովասանություն» համանիշ «գովասանք» բառին, այսպես և «վիպասանություն» համանիշ է «վիպասանք» բառին՝ երկրորդ իմաստով առած: «Երգք վիպասանաց» ասացվածի մեջ «վիպասանք» բառն առաջին (պատմողի) թե երկրորդ (պատմվածքի) իմաստով առնված լինի, նշանակությունը նույն է մնում, բայց հավանական է, որ երկրորդ, այսինքն պատմվածքի իմաստով լինի, քանի որ այս երկրորդ իմաստով առնված վաճառական է համանիշ «վիպասանություն» բառին, իսկ «երգք վիպասանաց», ինչպես տեսանք, Փալստոսի մեջ կոչվում են «երգք վիպասանութեան»: Սակայն այս չէ մերժում, որ առաջին՝ «պատմողների երգ» իմաստով էլ առնված լինի:

Այսպես, հայոց վիպասանք (կամ վիպասանություն), ինչպես բառի կազմությունը ցույց է տալիս, և ինչպես Բ գրքի խթ գլխի մեջ պարզապես վերկայում է հորենացին (մի բան, որ էմինն աչքից փախցրել է) պատմվել են: Բայց քանի որ հիշվում են և «երգք վիպասանաց» (վիպասանության) և թե վիպասանքն (վեպ ասողները) երգում են, ինչպես և «վիպասանաց» համար «երգիչք» բառն է գործածվում,—ուստի պարզ է և այն, որ «վիպասանք» (վիպասանություն) ոչ միայն պատմվել են, այլև մասամբ երգվել. ինչպես և մեր արդի ժողովրդական վեպը մանրամասնորեն պատմվում է, բայց և տեղտեղ երգվում է, ինչպես և պատմելու և մեջեմեջ երգելու նույն ձևն հղել է և ուրիշ զգեբրի, օրինակ, գերմանացվոց մեջ ևս⁴:

«Վիպասանքի» (վիպասանության) երգված մասերը բնականորեն չափաբերական պիտ եղած լինին, իսկ պատմված մասերի համար այդ ասել ապահովապես չենք կարող, քանի որ կարող են այդ մասերն և արձակ եղած լինել: Ուստի և էմինի սահմանումը «վեպ» բառի համար—թե «վէպն հնոց ոչ այլ ինչ էր, բայց եթէ ֆերթողական պատմութիւն չափաբերական, յորում զգործս քաջաց և թագաւորաց երգէին, որ և առ արդի Եւրոպայիս Epopée անուամբ սովորաբար յորջորջի»—ոչ միայն վեպի համար գլխովին սխալ է, այլև «վիպասանքի» համար չէ հարմարում:

¹ Էմին, Վեպ հն. Հայ., եր. 93:

² Նույն, եր. 93:

³ Ֆեթթեր, Հայկ. աշխատ., եր. 128, Ծան.

⁴ Wilhelm Grimm, Die deutsche Heldensage, Berlin, 1867, S. 381: Գերմանացվոց մեջ ևս վեպն ասելու (vortragen) համար գործ են ածվում singen (երգել) և sagen (ասել) բայերը, իսկ դյուցազնական վեպը, նման մեր վիպասանքին, յուր կոչումը՝ Sage, Heldensage ստացել է sagen (ասել) բայից, որովհետև նոցա վեպերը հանգամանորեն ասվել, պատմվել են և որոշ մասամբ միայն երգվել:

Արդարեւ, «վիպասանքի» մեջ պատմություն է լինում, այսինքն որն է բան է պատմվում, բայց այդ պատմությունը նեղ իմաստով կարելի չէ հասկանալ, ուստի սխալ է և պ. Ֆետտերի գրածը թե «վիպասան» կնշանակե նախ և զլիսավորաբար «պատմագիր»¹, քանի որ «պատմագիր» անունը կարելի չէ տալ ժողովրդի մեջ պատմություններ անող մարդոց: Այդպիսի ժողովրդական պատմվածքների մեջ, անշուշտ, շատ բան «պատմական» կա, պատմական անձերի և իրողությունաց շատ հիշողություններ են լինում, բայց ավելի շատ առասպելական, դյուցազնական և նույնիսկ դիցաբանական է լինում անոնց մեջ, այնպես որ կարելի չէ ժողովրդական պատմվածքը «պատմություն» և պատմողին՝ «պատմագիր» կոչել: Ժողովրդի աչքին միայն իսկական պատմություններ են այդպիսի պատմվածքները, որոնց շատ անգամ առասպելական հերոսների մի ժամանակ իրապես ապրած լինելուն և նոցա կատարած նույնիսկ գերբնական արարքներին հավատում է նա, ինչպես և տեսնում ենք նույնը մեր արդի ժողովրդական վեպի նկատմամբ:

«Երգք վիպասանաց» հորենացու մեջ մի տեղ (Ա, Լ) կոչված են «թուելեացն երգք», որ էմինը (նորան հետեւելով և հ. Ստեփանն) «ժամանակագրական երգեր» է թարգմանում և մինչև իսկ, հակառակ հորենացու պարզապես ասածին, «վիպասանաց երգերից» տարբերում է «թուելեաց երգերը»: «Երկու էին տեսակը ազգային պատմական երգոց, յորոց ոմանք սոսկ երգ վիպասանաց, իսկ այլը՝ երգ թուելեաց կոչէին: Յետինքս այսոքիկ՝ որպէս անուանակոչութիւն իսկ նոցին ցուցանէ, թերևս կարգի ժամանակագրութեան հետեւէին, այն ինչ առաջինքն երեւակայութեան և եթ գնային զհետ»²: Այսպիսի տարբերումն ու բնութագրումը զուտ երեւակայական է, քանի որ հորենացու մեջ «թուելեաց» և «վիպասանաց երգերը» մեջ բերած բովանդակութեամբ նույնանում են, որով և ապահովապես կարելի է ասել, որ նույն «վիպասանաց երգերի» մի ուրիշ կոչումն է միայն՝ «թուելեաց երգեր»: Էմինը նույն տեղում ժանոթության մեջ գրած է. «Այդ բառ [թուելեաց երգ] ոչ այլ ինչ ցուցանէ, բայց եթէ զերգ «ժամանակագրական»: Բայց այդ մեկնությունը, ինչպես ընթերցողը կտեսնե, լոկ խոսքով է լինում: Այդ լոկ մեկնությունը չէ արդարանում հորենացու թարգմանության ծանոթության մեջ դրածով և՛: «Թուելիք» բառը «ժամանակագրություն» թարգմանելով էմինը յուր տեսությունն է միայն ջանում հաստատել, «վեպի» ժամանակագրական կարգով դասավորված ընդարձակությունն ու ամբողջությունը ցույց տալ:

Մյուս կողմից պ. Խալաթյանն էլ, որպեսզի առաջ քշե յուր տեսությունը թե հայոց վեպը շինովի բան է, և որպեսզի յուր հաճախ գործածած գեներալ—այլաբանություն—ունենա, ասում է լոկ խոսքով՝ թե ինքը հորենացին է կազմել «թուելեաց» բառը՝ «թուիլ—считаться, казаться—բայից հոգնակի թիվ բայանուն ձևով «թուելիք»—кажущийся—որ ինքն պատմագիրը բացատրում է այլաբանության կամ, որ նույն է, ակեգորիայի մտքով»³: Բայց ավա՞ղ, հորենացին ոչ մի տեղ չէ բացատրում թե «թուելիք» նշանակում է «այլաբանություն», և կամ «թուելեաց երգեր» նշանակում են «այլաբանական

¹ Ֆերբեր, Հայկ. աշխ., եր. 128, Սան. Դժբախտաբար գերմաներեն բնագիրը ձեռի տակ շունինք, որ տեսնենք թե բնագրի մեջ «պատմագիր» բառի դիմաց ո՞ր բառն է: Հայերեն բառերը, շատ անգամ և թարգմանյի անփութությունից, հաճախ նույն իմաստը չեն արտահայտում, ինչ որ օտար լեզուների մեջ կա:

² Էմին, Վէպք հն. Հայ., եր. 101:

³ Տե՛ս հ. Ստեփաննի թարգմ. Մ. Խոր. Հայ. պատմ., եր. 389, ծան. 169:

⁴ Халат., Арм. эпос, кр. 107:

երգեր»։ Այդ բացատրությունը հենց իրեն՝ պ. Խալաթյանինն է, միայն Խորենացու վզին կապած։

Մենք քունլիֆ բառը (որի սեռականն է «թուլեաց») կազմված ենք համարում ոչ թե «թուլի» (երևալ) բայից, այլ քունլ բայից, բայց վերջինս ոչ թե համարել (համբարել, համրել) իմաստով առած, այլ այն իմաստով, որ ունի այդ բայի թիւ արմատը «թիւ ասել» ձևի մեջ։

Մեր եկեղեցու մեջ մաղթանքները, ինչպես և Առաքելոց Գործքի ու թրդ-թերի ընթերցվածները, «թիւ են ասում», իսկ ավետարան, մարգարեից ընթերցվածները «ձայնիւ»։ Սաղմոսները, քարոզները երբեմն երգվում են, երբեմն «ձայնով» ասվում, երբեմն էլ «թիւ»։ Եկեղեցական երգերն ևս որոշ տոներին «թիւ» են ասվում, օրինակ «Լոյս զուարթը» Մեծ պասին։

«Ձայնիւ» կամ «ի ձայն ասելը», որ երբեմն իբրև երգ ասելու հետ շրջափոխում են, մի տեսակ եղանակավոր ասելն է, որ երգելու և «թիւ ասելու» միջին տեղն է բռնում¹։ Իսկ թիւ ասելն առանց որևէ եղանակի (հմմտ. Նոր բարձ. հայկ. լեզ.) սովորական ասելն է, որքան կարելի պարզ և հասկանալի, մոտիկ սովորական կարդալու և պատմելու ձևին։ Մեր «թիւ ասելը» նույն է, ինչ որ ֆրանսիացիք récitation, réciter բառով արտահայտում են, այսինքն անգիր արած մի ճառ, ոտանավոր կամ արձակ կտոր, իբրև սովորած դաս ասել, արտասանել, առողանումից (déclamation) ցած, իսկ սովորական խոսակցությունից կամ ընթերցումից բարձր ձայնով²։

«Թիւ ասելու» (réciter) այս նշանակությունը, որ այդ ձևն անշուշտ «թիւ» բառից է ստանում (հմմտ. վերևում տաղ ասել, երգ ասել ևլն. ձևերի մասին), ինչպես ընթերցողը կտեսնե, նույն է, ինչ որ սովորաբար «ասել» բայով ենք միայն հայտնում։ Սովորաբար չենք ասում «ճառ թիւ ասել», «քարոզ թիւ ասել», «դաս թիւ ասել», այլ միայն ճառ ասել, քարոզ ասել, դաս ասել, ոտանավոր ասել, անգիր ասել և նմանները։ Արդ, եթե «ասել» և «թիւ ասել» նույն նշանակությունն ունին, էլ ինչո՞ւ է վերջին ձևը ստեղծվել։ Շատ հասկանալի է թե ինչո՞ւ «Ասել» բայը շատ ընդարձակ գործածություն ունի։ Ասել կարելի է երգելով, «ձայնիւ» և սովորական ասելու, պատմելու (réciter) ձևով։ Ուստի և «ասել» բայով միայն, օրինակ, եթե լինի միայն՝ «Լոյս զուարթ, սաղմոս ասել», կարելի չէ որոշ իմանալ, թե ինչպե՞ս պետք է ասել. «ձայնի՞ւ», «ի թի՞ւ», թե՞ երգելով։ Քանի որ «Լոյս զուարթն» ու սաղմոսները երգ են և սովորաբար երգվում են, ուստի և այդպիսի դեպքում սովորաբար երգել էլ կը հասկացվի, բայց եթե կամենում ենք, որ սաղմոսը չերգվի, այլ «ձայնիւ», այսինքն «եղանակով» ասվի, «ձայնիւ» կամ «ի ձայն» բառն ենք ավելացնում։ Այդպես և հատկապես «սովորական ասելու, պատմելու» ձևը հասկացնելու համար՝ ավելանում է համանիշ «թիւ» բառը և կազմում է «ի թիւ ասել», որ բառացի նշանակում է «թվով, թվի ձևով ասել», որ նույն է սովորական «ասել-պատմելու» ձևով ասել։

Թիւ բառը սկզբնապես «ասելու, պատմելու» իմաստ ունի անշուշտ և

¹ Տե՛ս Տոնայոց և, օրինակ, 1899 թվի Օրացույց Ս. էջմիածնի փետր. 27, 28, մարտ 8, 13, 20, 27 ևլն օրերի հրահանգը. «Լոյս զուարթ թիւ ասա»։ «Ասեն թիւ զսաղմոսն օրհնեա անձն իմ զտէր»։ «Սարկաւազն թիւ ասասցէ զքարոզսն Վասն ի վերուստ... Վասն ի գիշերի» ևլն։ «Ասեն թիւ զփոխն» ևլն։

² «Ձայն» բառի նշանակություններից մեկն է և «երգելու եղանակ», որից և շարականների ու թ ձայները» ևլն։ Հմմտ. Շնոր բառգ. հայկ. լեզուի։

³ Երբեմն սովորական ձայնով կամ սովորականից էլ ցած ձայնով են «թիւ ասում», բայց այդ միայն որոշ դեպքերում, երբ «թիւ ասածը» ժողովրդին լսելի լինելու համար չէ։

«ի թիւ ուսանել, գիտել» ասացվածների մեջ, որ նշանակում են «բերան ուսանել, գիտենալ»¹: Այստեղ «թիւ» բառը կարող չէ իբրև *nombre*, այսինքն քանակի իմաստով առնված լինել, այլ միայն «ասելու, պատմելու» իմաստով: Այդ ասացվածները բառացի նշանակում են «թվի համար», այսինքն՝ թիվ ասելու, պատմելու համար ուսանել, գիտենալ: Եվ որովհետև «թիվ ասելիս», սովորաբար, սկզբնապես անշուշտ միշտ, ոչ թե կարդացվում է, այլ բերան է ասվում, ուստի և հասկանալի է թե ինչպես «թուի», այսինքն (թիվ) ասելու համար ուսանելը, ստացել է «բերան անելու» իմաստ:

Թիւ (= ասք, ասել) արմատից կազմվում է թուել բայը, որ կարող է նույն իմաստն ունենալ, ինչ որ «ի թիւ ասել»: Եվ հորենացին երեք տեղ այդ բայը գործ է ածում համանիշ ասել, պատմել բայերի: Բ. կդ գրում է. «Զուր (Տիգրանի հաստատած կրտսերագույն ազգերը) ոչ անուամբ պատմեսցուք... այլ միայն զոր հաւաստի գիտեմք զկնիսն»². Իսկ Բ, Ժ համանման դեպքում՝ նույն իմաստը նույն բառերով, միայն «պատմելու» փոխանակ «թուել» գործածելով. «Զուրս (Արտաշեսի որդիներին) ոչ կարևոր համարեցաք այժմ անուամբ թուել. բայց զկնիսն յորժամ ի գործ ինչ հասանիցեմք»³: Իսկ Ա, Լ «ասել» և «թուել» բայերը միևնույն պարբերության մեջ համանման տեղում իրար փոխանակում են. «Պատմէ մեզ զայսոսիկ յոլով իրս հաւատարիմն Աբիդենոս, և ասէ այսպէս. Նինոս Արբէեղայ, Քայաղայ, Արբէեղայ, Անէեբայ, Բաբեայ, Բելայ: Նոյնպէս և զմերն... թուէ այսպէս. Արայն գեղեցիկ՝ Արամեայ, Հարմեայ, Գեղամեայ, Ամասեայ» ևլն³:

Այնուհետև Բ, Ը կարդում ենք. «Փանգի կարի իմն անյարմար թուէին նմա (Տորթին) երգ բանիցն վասն ուժեղութեանն և սրտեայ լինելոյն. որում ոչ Սամսոնի և ոչ Երակլեայ և ոչ Սագճկին յարմարեն այս զրոյցքս: Փանգի Էրգէին նմա բուռն հարկանել»...: Պ. հալաթյանն այս կտորը թարգմանում է. «Տորթի ուժի և անվախության մասին երգի խոսքեր (слова песни о...) այնքան անհարմար էին, որ դժվարությամբ կարելի է վերագրել անոնք (...до того нескладны, что с трудом решишься приписать их) Սամսոնին, կամ Հերակլեսին, կամ մինչև իսկ Սագճկին»⁴: Թե այս թարգմանությունն անճիշտ է, պարզ է: Դուրս է ձգած նմա բառը և թուէին դարձրած է էին. թողնելով դեռ մի կողմ այն, որ երգ բանիցն թարգմանած է երգի խոսքեր և որում շինած է «այնքան... որ դժվարությամբ»: Նույն կտորը հ. Ստեփանեն թարգմանում է. «Որովհետև շատ անհարմար բաներ էր թվում երգը նորա ուժեղ և քաջ լինելու մասին: Այս զրույցները ոչ Սամսոնին, ոչ Հերակլեսին և ոչ Սագճկին են հարմարում»: Այս թարգմանությունն ևս ճիշտ չէ. թուէին հոգնակի թիվը դարձրած է եզակի թվում էր, որպեսզի հարմարվի եզակի երգ բառին, որ ենթակա է դարձրած: Կարի իմն անյարմար դարձրած է շատ անհարմար բաներ, մինչդեռ այդ բառերը կամ մակբայորեն են դրված թուէին բայի վրա՝ «կարի իմն անյարմար թուէին», «շատ անհարմար կերպով

¹ Տճ՝ս «նոր բառ. հայկ. լեզուի»:

² Հ. Ստեփանեն թարգմանում է. «Որոնց անունները երևի կարելիոր չհամարեցինք»:

³ «Թուել» բայը գործածած կա և երկու տեղ, ուր դժվար է որոշել՝ ասելու՞, թե՞ համաքելու իմաստով է Ա, Ե. Եվմք ժամանակաց Սննդոց Փամայ մինչև ցնինոս ոչ ուրեք գտանին բռնելը, — հաշված, թե՞ պատմելով, ասացելով: Հ. Ստեփանեն վերջին ձևով է հասկացած և թարգմանած է «Ոչ մի տեղ չեն գտնվում երկված»: Իսկ մյուս դեպքն է. «Որպէս եզեղտացիք բուն հաւասար Մովսիսի» (Ա, է):

⁴ Халат, Арм. эпос, кр. 326:

թվվում էին», կամ, շատ-շատ, իբրև ածական երգ բառին, միայն թուէին նմա բառերով բաժանված երգ բառից, ուրեմն «կարի իմն անյարմար թուէին նմա երգ բանիցն» փոխանակ՝ «թուէին նմա կարի իմն անյարմար երգ բանիցն»¹: Այնուհետև դուրս են ձգած «բանիցն», «նմա» և «որում» բառերը²:

Բնագրի այս բոլոր խեղումները թարգմանելիս՝ առաջանում են «թուել» բայի իմաստը շահականալուց: Որովհետև եթե «թուէին» բառն յուր սովորական իմաստով իբրև թուիլ (երևալ) կամ թե ներգործաբար՝ համարել (համբարել, համրել) հասկանանք, այն ժամանակ այդ հատվածը բառացի դուրս կգա. «Որովհետև շատ անհարմար կերպով թվվում էին (երևում էին, համբարում էին) նորան (Տորքին, տր. հոլով) նորա (իրեն՝ Տորքի) ուժեղության և սրտոտ լինելու մասին պատմությունների (կամ պատմող) երգ»³, կամ թե. «Որովհետև նորան (Տորքին, տր. հոլով) թվվում էին (երևում էին կամ համբարում էին) նորա (իրեն Տորքի) ուժեղության և սրտոտ լինելու մասին պատմությունների (կամ պատմող) շատ անհարմար երգ»...: Սակայն այսպես անհեթեթություն է դուրս գալիս: Ուստի ոչ թե պետք է բնագիրն աղճատել, այլ «թուէին» բառի մեջ ուրիշ իմաստ պետք է որոնել, և հատկապես վերևում քննած (թիւ) ասելու իմաստը:

Այդ նախադասության անմիջապես հետևում է. «Քանզի երգէին նմա բուռն հարկանել...», որ պ. հալաթյանը թարգմանում է. «երգում էին նորա վրա» (пели про него), իսկ հ. Ստեփանեն. «երգում էին նորա մասին»: Թե «թուէին նմա» նախադասության ենթական նույնը պիտի լինի, ինչ որ «երգէին նմա» նախադասության ենթական է, շատ պարզ երևում է շարադրության կազմությունից: Արդ, «երգէին» հոգն. 3-րդ դեմք կամ իբրև անդեմ է վերցրած, կամ «երգեին ժողովրդի երգիչները» իմաստով: Այսպես և «թուէին» հոգնակի բայի ենթական ոչ թե եզակի «երգ» բառն է, որ քերականորեն լինել կարող չէ, այլ նույն ժողովրդական երգիչները պիտի լինին, կամ «երգէին» ձևի պես և «թուէին» իբրև անդեմ առնված: Այսպիսի գործածության մեջ «թուէին նմա երգ», կարող չէ ունենալ «թվվում էին (երևում էին կամ համբարում, համրում էին) նորան (տրակ. հոլ.) երգ», իմաստը, այլ մոտավորա-

¹ Հմմտ. «Պարսից անյարմար և անոն բանից». «Անմիտ և անհանճար բանից յարմարանք»: (Ա. գիրք, Հավելված):

² Անշուշտ, շատ անհարմար բաներ՝ թարգմանելով «բաներ» բառը բնագրի մեջ եղած «բանից» բառից չէ վերցրած, քանի որ կարելի չէ կարծել, որ թարգմանիչը «թուէին... երգ բանիցն» նախադասության մեջ «երգ» ենթակայի, ըստ թարգմանչի, հատկացուցիչը «բանիցն» դարձրած լինի միևնույն «թուէին» բայի գլխավոր լրացուցիչ:

³ Հմմտ. վերևում «երգ բանիցն» ասացվածի բացատրությունը. «Երգ բանիցն վասն ուժեղության և սրտեայ լինելոյն» բառացի թարգմանած՝ «նորա ուժեղության և սրտայ լինելու մասին պատմությունների երգ» աշխարհաբարում գեղեցիկ չէ դուրս գալիս աշխարհաբարի հատկության պատճառով: Մինչդեռ ճկուն գրաբարին հատուկ է գոյականի, եզ. կամ հոգն. սեռական հոլովով, իբրև ածականաբար առնված որոշիչ բառ գործածվելը, և միաժամանակ միևնույն որոշիչ իբրև բայանուն կարող է հտեից ունենալ յուր նախադասությամբ խնդիրը [կրգ բանիցն վասն... Հմմտ. «Ձվասն նոցա կշտամբութեան յարմարել գրանա (Ա, Գ)], աշխարհաբարում պետք է գոյականի տեղ ածական դնել կամ, եթե գոյականը յուր խնդիրն ունի, դերբայ ու երկրորդական նախադասություն գործածել և գրել. «նորա ուժեղության և սրտայ լինելու մասին» Այսպես և «չորս շարին բանք երգոցն զԱրտաշէսէ և զորդոց նորա» աշխարհաբարում աճիլի լավ է թարգմանել՝ «Որոնց մեջ շարվում են Արտաշէսի և նորա որդւոց մասին երգված (խոսքերը) պատմությունները», քան թե... «Արտաշէսի և նոցա որդւոց մասին ճրգերի խոսքերը»:

պես նույն իմաստը կարող է ունենալ, ինչ որ «երգէին նմա երգ» կամ «ասէին նմա երգ», այսինքն «երգում կամ երգ էին ասում նորա վրա»: Թուէին բառն այս իմաստով ըմբռնելով, վերևում դրած Տորքի մասին հատվածը հասկանալու համար՝ այլևս, անշուշտ, կարիք չկա բռնազրոսաբար հեղաթյուրելու և խեղելու այն, ինչպես արել են պ. Խալաթյան և հ. Ստեփանե:

Արդ, եթե «թիւ» արմատը և նորանից կազմված. «թուել» նշանակում է «ասել», «պատմել» (réciter)¹, հեշտ է ասել թե «թուելիք» ինչ է նշանակում: Այդ բառն յուր կազմությամբ կարող է կրկնակի նշանակություն ունենալ. թե՛ «թվողներ», այսինքն «թիվ ասողներ, ասող-պատմողներ», և թե՛ «թվածը, այսինքն թիվ ասածը, ասած պատմածը, ինչ որ ասվում պատմվում է», քանի որ նույն ածանցիկ մասնիկը թե՛ ներգործականի և թե՛ կրավորականի իմաստ ունի²: Եվ այսպես, «թուելիք» բառն յուր երկու իմաստով ևս համանիշ է «վիպասանք» բառին, որը ինչպես տեսանք, նույնպես նշանակում է թե՛ «պատմություն անողներ, ասող-պատմողներ», և թե՛ «արած պատմությունը, պատմածը, ասած-պատմածը»:

Միևնույն երգերի «վիպասանաց երգք» և «թուելեաց երգք» կոչումներն, ուրեմն, համանման նշանակություն ունին և երկուսն էլ մտածություն միևնույն եղանակով են կազմված, միայն տարբեր արմատներից. այսինքն երկու կոչումն էլ վեպն ասելու արտաքին ձևից են վերցրած: Մտածության նույն եղանակով է կազմված, օրինակ, և ռուսաց СКАЗИТЕЛЬ (ասող) բառը, որով կոչվում է ռուսաց վեպերի, վիպական երգերի (БЫЛИНА) պատմողն ու երգողը³:

Եթե մեկը լսած լինի թե ինչպես մեզնում ժողովրդի երգիչները, օրինակ մեր աշուղները, կամ «Սասնու Մուր» պատմողները, ասում են իրենց վեպերը (աշուղները մեծ մասամբ թուրքերեն), մեջեմեջ միայն երգելով, նկատած կլինի, որ նոքա «ի թիւ ուսած» այսինքն բերան արած, բարձրաձայն արտասանելով ասում պատմում են լոկ, միատեսակ ուժով, միայն տեղ-տեղ ձայնը միևնույն ուժով քիչ երկարելով. ուրիշ խոսքով նոքա «թվում են», «թիվ են

¹ «Թիւ» արմատի և նորանից կազմած «թուել» բայի նշանակությունը «ասել, պատմել», մի տարօրինակ բան պիտի չերևի, քանի որ ուրիշ լեզուների մեջ ևս տեսնում ենք նույն երեւույթը առաջացած անշուշտ նույն հոգեբանությամբ, կամ թե լեզուների իրար վրա ունեցած ազդեցությամբ: Այսպես, հունարեն աγγλ. ասել, պատմել, կարդալ, այլև թվել, համարել. λόγος խոսք, բան(ք), պատմվածք, գրույց, այլև թվել, հաշվել, համարելու լատիներեն computare թվել, հաշվել, և ապա ծանր արտասանել: Նույն բառը լատիներենի դուստր ֆրանսերենում compter թվել, հաշվել, և conter (գրության ձևով միայն տարբեր, արտասանությունում և computare բառից ծագմամբ հավասար compter բառին) ասել, պատմել. compte հաշիվ, համար, իսկ conte գրույց, վեպ, պատմվածք: Գերմաներեն Zahl, թիվ, արմատից zählen թվել, համարել, և erzählen պատմել: Միևնույն արմատից անգլերեն to tell թվել, համարել, միանգամայն և ասել, պատմել. tale թիվ, հաշիվ, այլև պատմվածք, գրույց՝ հեքիաթ: Ռուսերեն читать, причитать կարդալ, ասել բայից считать թվել, համարել:

² Հմմտ. ներգործաբար առնված, օրինակ, ս. Գրքի մեջ. «Լինիչիք առնելիք բանին և մի լսելիք միայն համարեսչիք: Զի եթէ որ լսելի (լսող) միայն իցէ բանին և ոչ առնելի (առող), նման է մարդու...» (Թուրք Յակ. Ա, 22—23: Հմմտ. Հոմ. Բ, 13): «Եւ առ ետ զպատմութեանն առնեղծանելեաց (առնեղծանողներին) առասպելին» (Պատաւորք, Ժ, 19 կէ): «Եւ ետուն հարծաթն ի ձեռս զործելեաց (զործողների) զգործս կահի տանն Տեառն» (Զորք. Թագ., Ժ, 11): «Ի գործ կրելեաց (կրողների) խոթանին վկայութեան» (Թիւք, դ., 47. հմմտ. Յեսու, Գ, 15. Առակք, Ժ, 21 և ուրիշ տեղեր): Կրավորաբար գործածությունը նույնչափ և ավելի հաճախ է քան ներգործաբար: Օրինակ բերելն ավելորդ է:

³ А. Галахов, Ист<ория> русск<ой> словесности, հատ. I, էք. 2: Слово Даяя.

ասում»։ Վեպերն այսպես «թվելու», «թիվ ասելու» եղանակը, ինչպես և «թիվ» բառն այդ իմաստով, նոր չէ հարկավ և միայն հայոց մեջ չէ. մեր հին «վիպասանք» էլ շատ տարբեր ձևով չպետք է ասած լինին իրենց վեպերը։ Եվ այս շատ հավանական է երևում այնու, որ այդ վիպասանք (կամ նոցա պատմվածները) կոչվել են «թուելիք», այսինքն թվողներ, թիվ ասողներ, ասող-պատմողներ¹։

Գ

ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՀԱՅԱՑՔՆ ԱՌԱՍՊԵԼԻ ՎՐԱ ԵՎ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆ

(Առասպել։ Առասպելի մեջ եղած նշմարությունը հավաստելը։ «Ոճով» պատմվածք։ Այլաբանություն առասպելի մեջ։ Թե ինչպես է խորենացին մեկնում առասպելները։ Հայոց առասպելները։ Այլաբանություն և մեկնություն։ Ո՛րքան արժեք ունի «գարդարեալ» պատմությունը։ Թե ինչու խորենացին սակավ է օգտվում առասպելներից)։

Խնչ հայացք ունի խորենացին առասպելների կամ, որ նույն է, ժողովրդրդական երգերի, զրույցների ևլն. վրա. Խնչպես և ո՛րչափով է օգտվում նա այդ նյութերից յուր գրած Պատմության մեջ։ Այս հարցերի պատասխանը, որ անհրաժեշտ է իմանալ խորենացու հիշած առասպելների ուսումնասիրության համար, լիովին կարելի է ստանալ խորենացու Հայոց պատմությունից։

Առասպել բառը խորենացու մեջ միայն մեկ նշանակություն ունի, այն է մի պատմություն,— լինի՛ երգ, զրույց, մյութոս (mythus), երգ վիպասանաց,

¹ Հարկ է նկատել, որ «թուելիաց» երգերի այս բացատրությունն արդեն գրած էինք, երբ պ. Խալաթյանի «Վեպի» մեջ եր. 197, աչքե փախցրած ծանոթության մեջ նկատեցինք, որ պ. Մառն 1890 թվված յուր գրվածքի մեջ՝ Из летней поездки в Армению (եր. 5—6, из Зап. Вост. от. Имп. русск. общ., т. I, 211—241), որ մեզ չէր հաղորդած յուր ծանանակին կարդալ, մի նման ձևով բացատրած էր քանի բայից։ Այդ գրվածքն ապա ձեռք բերելով, ուրախությամբ տեսանք, որ նորա բացատրությունն, իսկապես «կռահումը» (догадка), ինչպես ինքը կոչում է, էությունը նույնն է, ինչ որ մերը։ Ավելորդ չի լինի գուցե նորա բացատրությունն ամբողջ զնել այստեղ. «Քանիք բառը ես հանում եմ թուել բայից. այս երկու բառը հայոց հին բանաստեղծության մեջ, ըստ երևույթին, հատուկ (специальное) նշանակություն են ունեցել և ցույց են տվել ոտանավոր հորինելու, կամ արտաբերելու եղանակներից մեկը. բայց ես չեմ կարող ասել՝ Թե արդյոք եղանակավոր (на распев) կարդալու՞ն, իբրև լեզվատիպ արտասանելու՞ն, քե՞ առաջանումին (դեկլամացիա) են վերաբերել, իսկ մինչև անգամ չեմ իշխում այս բառը մոտեցնել թիւ բառին, որ աստվածապաշտական գրքերի մեջ դրած է որոշ տեղերում, որովք չեն երգվում, այլ կարդացվում են իբրև յուրատեսակ լեզվատիպ. կարծում եմ, բավական է, եթե ինձ հաջողվի ցույց տալ մի դեպք միայն, ուր իմ հայտնած նշանակությամբ գործ է ածված թուել բայը, որից, ըստ իս, ածանցվել է թուելիք բառը։ Եվ այդ դեպքն է Տորթի մասին «թուելին նմա երգ բանիցն», որ պ. Մառն թարգմանում է. «Նորան (տր. հու. ի պատիվ նորա) առաջանում էին (декламировали) շատ անհարմար բանավոր երգ»։ Եվ ապա անմիջապես ավելացնում է. «Զեմ պնդում այդ (առաջանում էին) բառի վրա, ինչպես և ձեռչառա «թուելիաց երգերի» ճիշտ իմաստը որոշելու նա կամեցա միայն իրեն Մ. Խորենացու խոսքերի հիման վրա՝ ցույց տալ քանիք ասացվածի և քանի բայի միջև եղած ստուգաբանորեն ակնհայտնի կապը»։—Պ. Մառն և մեր բացատրությունների նմանությունը, և ավելի ևս տարբերությունը, կտեսնեն ընթերցողը։

առակալոր ասացված, թե ըստ կամս հերյուրած շինծու գրավոր պատմություն,—որ ճշմարիտ չէ, հավաստի չէ:

ա. Գրավոր առասպելներ: Խորենացին պատմություն է գրում և իբրև պատմիչ պետք է, հարկավ յուր հասկացած կերպով, յուր աղբյուրների հավատարմության մասին մտածելու: Այս հոգսը նա շատ ունի. այլ է թե որքան է հաջողել նորան այդ: Նա միայն «հավաստին», «ճշմարիտն» ու «անսուտն» է ուզում գրել: Նորա կարծիքով ճշմարիտ պատմությունն առասպել է դառնում, երբ պատմագիրներն իրենց ուզած ձևով փոփոխում են պատմության դասավորությունը, անունները, ժամանակը ևլն. «Ձհաւաստին որչափ կարացեալ ի բազմացն ընտրեալ բանիցն, կարգեցաք զծնունդս որում ոչ զոր ընդդիմանալ կարծեմ ի միտս ունողացն, բայց թէ զճշմարտութեանն ո՛ր խորհելով փակել զո՞ն, յառասպելս զճշմարիտ բանս խնորժելով փոփոխել փութայցէ» (Ա, գ): Հմմտ. «ըստ ախորժելոյ որպէս կամեցան իւրաքանչիւրքն (վիպագիրք) փոփոխել զանուանսն և զգրոյցս և զժամանակս»:

Խորենացու համար ճշմարիտ պատմություն է ամենից առաջ Աստվածաշնչի պատմությունը և ապա Սուրբ Հարց գրությունները: Իսկ արտաքին պատմագիրների մեջ կա բան՝ որ սուտ է, կա բան՝ որ ճշմարիտ է. «Երբեմն ի ճշմարտէն, երբեմն ի ստէն» (Ա, գ): Ինչ որ Ս. Գրքի պատմության համեմատ է՝ ճշմարիտ է, ինչ որ համեմատ չէ՝ առասպել է. «Եւ սկսայց յորոց և այլքն, որք յեկեղեցւոջ և ոյք ըստ Քրիստոսի, աւելորդ համարելով զարտաֆնոցն երկրորդել յաղագս իսկզբանն առասպելս, բայց թէ զկինսն՝ ժամանակ ինչ արդեօք. և զարսս յայտնիս, որում եւ աստուածայինքն ի ճան զայցեն պատմութիւնք բանից» (Ա, գ): Առասպել չէ Խորենացու «սիրելի», «քան զշատս արդարախօս», «Բիւրոսեանն Սիբիղեայ» պատմածը թե «Յառաջ քան զբուրգն... և զբազմաբարբառն լինելոյ ձայնի ազգի մարդկան, և զկնի նաւարկութեան Քսիսութրեայ ի Հայս, Զրուանն և Տիտանն և Յապետոսթէ լինէին իշխանք երկրի»,—որովհետեւ այդ պատմությունը, թեպետ և տարբեր անուններով, Ս. Գրքի պատմության նման է: Իսկ նույն տեղում (Ա, գ) Զըրադաշտի անվանելը Զրվանին (Սեմ) «սկիզբն և հայր աստուածոցն»՝ առասպել է, որովհետեւ Ս. Գրքի համեմատ չէ: Այսպես և նույն տեղում Տիտանի և Հապետոսթեի կովի մասին ընդդեմ Զրվանի գրում է. «Զայսոսիկ թէպէտ առասպելս ոք, թէպէտ ճշմարտութիւն հաշուել համարեսցի, բայց եւ որպէս հաւանեալ եմ, բազում ինչ ճշմարիտ է»: Իսկ Խորենացին յուր այս համոզմունքը հաստատում է դարձյալ Ս. Գրքով և կիպրացվոց Կոստանդյա Եպիփանոս եպիսկոպոսի «Հեթոժածոցն յանդիմանութիւն» գրքով:

Այս գրավոր առասպելները եթե մեզ հետաքրքրում են՝ հարկավ, միայն այն տեսակետից, որ միևնույն կամ նման հայացք և հասկանալու եղանակ ունի Խորենացին և Ժողովրդական առասպելների նկատմամբ և մինչև իսկ նույն բառերն է գործ դնում գրավոր առասպել և ճշմարիտ պատմություն, Ժողովրդական առասպել և անոր մեջ բովանդակած իսկություն որոշելու համար: Այդ բառերն են՝ հավաստի, ճշմարիտ, անսուտ, ստույգ և նմանները, որ զանազան ձևերով հեղհեղում է¹. Իսկ հակառակն՝ անհավաստի, ռբստ

¹ «Ի նոցանէ զոր ինչ հաւատին կարծեմք առնուլ» (Ա, գ): «Առ ի հաւատել ճշմարտութեան» (Ա, դ): «Եւ է ճշմարիտ եւ մի ոք յերկուսցի» (Ա, ե): «Եւ տ ջրհեղեղին երիս կարգելով արս անուանիս յառաջ քան զաշտարակաշինութիւնն, զկնի նաւարկութեանն Քսիսութրեայ ի Հայս, ճշմարտեմ, (որովհետեւ Ս. Գրքի համեմատ են). իսկ անուանցն փոփոխմամբ եւ բազմօք այլովք ստեմ (որովհետեւ Ս. Գրքի համեմատ չեն)» (Ա, գ): Հմմտ. Ա, ե, գ, թ, ժ, ժթ, լա ևլն:

յօժարութեան և ոչ ըստ ճշմարտութեան» (Ա, իբ)։ «արտաքոյ ճշմարտութեան» (Ա, ե) ևլն։ Խելքով դատելով՝ կամ թե Աստվածաշնչի հետ համեմատելով առասպելի միջից հավաստին գտնելու համար գործ է ածում նույնպես նշմարիտ, նշմարտությամբ և հայտնել բառերը։ «Յայտարարութիւն սակաւութ, քի ըստ արտաքնոցն ասացեալ է Բէլդ. ըստ աստուածային բանից նշմարտութեամբ նաբրութ է» (Ա, է)։ «Բայց ծանիր զՍմբատդ անուն... նշմարիտ Շամբաթ է» (Ա, իբ)։ Նման պատմութիւններից ճշմարիտ համարում է ոչ միայն այն, որ Ս. Գրքի համեմատ է, այլև այն, որ «ոնով» է գրված։ «Այլ հաւաստի մեզ թուեցաւ որ ի Մար Աբայն Կատինայէ քննութիւն քաղղէական մատենից քան զայսոսիկ. քանզի ոնով իմն ասէ, և զպատնառս պատերազմին յայտնէ» (Ա, ժբ)։ Իսկ Բագրատունյաց՝ Հայկից սերված լինելու մասին առասպելն անհավաստի է համարում, «զի ի բայ բանից և անոն իմն յաղագս Հայկայ և նմանեացն կակազէ» (Ա, իբ)։

Անցնենք ժողովրդական առասպելներին։

բ. Հունաց և պարսից առասպելների մասին խոսված է Ա գրքի հավելվածների մեջ, որոնք հորենացու հայացքը ժողովրդական առասպելների վրա՝ շատ պարզ կերպով ցույց են տալի մեզ։ Հունաց առասպելները «պերճ և ողորկ», «հանդերձ պատնառաւ», որիչ խոսքով, «ոնով» են և «զճշմարտութիւն իրացն այլաբանաբար յինքեանս ունին թաքուցեալ»։ Այսպիսի «այլաբանութիւն» է համարում և Պրոմէթէոսի առասպելը։ «Եւ ընդէ՞ր... Պրոմէթէոս գողացեալ զառ ի յաստուածոցն հուր և շնորհեալ մարդկան. որ է այլաբանութիւն, և ոչ բերէ ասել կարգ բանիս» (Ա, է)։

Իսկ պարսից առասպելները Բյուրասպ Աժդահակի մասին համարում է «փծուն և անճոռնի», «անյարմար և անոն բանք», այլև «անբանութիւն»։ Նոցա հերոսները «սուտ» են² և հենց առասպելներն էլ են «առասպելք սուտք», «անմիտ և անհանճար բանից յարմարանք», որոնցով զբաղվելու պետք չկա³, քանի որ այդ առասպելները շատ հին լինելով՝ նույնիսկ պարսիկներին անհասկանալի են⁴։ Սակայն և այնպիսի հորենացի պարսից առասպելներն էլ համարում է այլաբանություն, ինչպես «Պահլավկաց առասպելների» համար (Բ, հ) պարզապես գրում է։ «...Թողլով զառասպելեաց նոցա բարբառնջմունս։ Քանզի անտեղի է մեզ այժմ երկրորդել զառասպելսն յաղագս... (զալիս է առասպելների համառոտ բովանդակությունը) և որ ինչ այլաբանութեան բերէ կարգ։ Այլ մեք ասասցուք միայն զստոյգն, որ ինչ ճշմարտութեանն վայելէ պատմութիւն»։ Այսպես և Բյուրասպ Աժդահակի անոճ ու փծուն առասպելներն ևս այլաբանություն ընդունելով՝ կարելի է համարում, թեպետ մեծ

¹ Հմմտ. «Ձեմարտութեանն որ խորհելով քակել զոն, յառասպելս զճշմարիտ բանս ախորժելով փոփոխել փութայցէ» (Ա, գ)։ «Յետոյ պատմեսցու՛մ ոճով» (Ա, իբ)։ «Զի ոչ ճշմարտութեամբ ոնով պատմէ, եւ ոչ զանուանս նշանակէ կամ զտեղի կատարմանցն, ոչինչ կարեւորագոյն համարեցաք. երկրորդել» (Բ, հն)։ «Որով եւ ստուգագոյն նա տեղեկացաւ զամենայն ոճով» (Բ, ձգ)։ «Զառեսցուք որ ինչ կարեւորագոյնն է ոնոյ բանիս» (Ա, իգ)։ «Անցի միայն զտեղիսն նշանակելով, զհաւաստին եւ զոնն ի բաց թողեալ» (Բ, զ)։ «Բայց քանզի բազում են, որ ասեն զիրիսոս մերոյ Արտաշիսի կայնալ, եւ ոնով իմն պատմեն, եւ հաւանիմ» (Բ, ժգ)։ «Այս ամենայն... այլոց պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ, ոչինչ կարեւորագոյն համարեցաք ոնով երկրորդել» (Բ, լդ)։

² «Ոչ վրիպեցուցանել կարելոյ զվրիպեալն եւ զստուն»։

³ «Բայց զինչ արդեօք տարփանք քեզ... զինչ քեզ առ այսոքիկ կարօտութիւն... կամ զինչ պէտք»։

⁴ «Զկարի վաղուց նոցա իրս եւ նոցա անհասանելիս աւասիկ յայտենմ»։

դժվարությամբ¹, մեկնել, կամ, հորենացու խոսքով, «պատճառս տալ անբանութեան նոցա, եւ զարդարել զանգարդսն»։ ուրիշ խոսքով, նորից «շարադրել» հունաց առասպելների պես ոճով, «հանդերձ պատճառաւ», «միտս անմտութեան նոցա տալով», «եւ զկարի վաղուց նոցա իրս եւ նոցա անհաւանելիս յայտնելով»։ այսինքն, մեկնելով «անոճ» առասպելներից հանել այն, ինչ որ «հաւաստի» է²։

Եւ ի՞նչպէս է հորենացին պարսից առասպելները մեկնում, կամ յուր խոսքով, «անհասանելին յայտնում»։ Նա նախ Բյուրասպին կապում է աշտարակաշինության ժամանակի եւ Ներքովթի հետ իբրեւ պարսից «նախնի», Ներքովթի իշխանության տակ եւ այնուհետեւ ամենայն ինչ ժամանակի հասկացողությանն ու բանական խելքին հարմարեցնելով, անհասկանալին, գերբնականը այլաբանություն համարելով եւ ժամանակի հասկացողությամբ բնականի վերածելով։ Բերենք առասպելի վերջին կտորը միայն իբրեւ օրինակ։ Առասպելի մեջ ասած է համառոտ, թե մանուկ սատանան Աժդահակի ուսերը համբուրում է եւ «անդուստ» վիշապներ են ծնվում կամ բուսնում. եւ այնուհետեւ Աժդահակի շարությունը շատանում է («շարութեան յաճախութիւն») եւ նա ի պետս քրովայնի մարդիկ է սպանում («ծախել»)։ Իսկ հետո Հրուդին անունով մեկը նորան կապում է պղնձի շղթաներով եւ տանում դեպի Դըմբավընդ լեռը։ Ծանապարհին Հրուդենը ննջում է, եւ Բյուրասպը քաշում է նորան եւ ձգում մի ծծմբի մեծ վիհ։ [Առասպելի մեջ՝ Հրուդենը զարթնում է եւ այրերն ու կապում եւ յուր արձանը կանգնում նորա դիմաց («գինք անդրի ընդդէմ նորա հաստատել»), որից սարսափելով, Աժդահակ՝ հնազանդյալ կա շղթայիցն եւ չէ կարողանում ելնել եւ ապականել երկիրը։ Այս առասպելը հորենացին մեկնում է այսպես. «Իսկ վիշապաց բուսումն, կամ կատարելապէս վիշապանալն Բիրասպեայ, որ ասի. է այս», թե նա սկսեց անբավ մարդիկ զոհել դեբրին, [առասպելի մեջ՝ ծախել զմարդիկ ի պէտս ուրովայնի], մինչև ժողովուրդը (բազմություն) տաղտկացավ նորանից եւ հալածեց նորան, եւ նա փախավ Դըմբավընդ լեռան կողմերը։ Նորան սաստիկ քշելուց՝ նորա մարդիկը (ամբոխ) ցրիւ եկան նորանից։ [Առասպելի մեջ՝ Հրուդենը Աժդահակին կապած տանում է սաբը]։ Այս բանին վստահացած՝ նորան քշողները մի քանի օր հանգստացան այն տեղերում։ [Առասպելի մեջ Հրուդենը ճանապարհին ննջում է]։ Իսկ Բյուրասպը ժողովելով յուր ցրված մարդիկը, հանկարծ վրա է հասնում եւ սաստիկ վնաս է տալի նոցա։ [Առասպելի մեջ՝ Բյուրասպը ննջող Հրուդենին դեպի բլուրն է քաշում]։ Բայց բազմությունը հաղթում է Բյուրասպին եւ նա փախստական է լինում. ետեւից հասնում, սպանում են նորան դեպի բլուրը, բայց Հրուդենը զարթնում է եւ տանում է նորան լեռան տանում Բյուրասպին լեռան այրեւն ու կապում եւ այլն]։

Ինչպէս ընթերցողը կտեսնե, հորենացին յուր մեկնության մեջ, թեպետ եւ էականը պահելով, բոլորովին նոր բան է պատմում իրենից։ Նորա պատմածն այլեւս առասպելի գույն չունի, այլ պատմական կամ բնական իրողության։ Դուրս են ձգված կամ բնական, խելքի մոտիկ շինված գերբնական եւ վիպական գծերը, ինչպէս են՝ վիշապաց բուսումն կամ Բյուրասպի կատարելապէս վիշապանալը։ Հրուդենի՝ «գինքն անդրի ընդդէմ նորա հաստատելը», Աժդահակի սարսափահար ու շղթայված մնալն այրումը եւ չկարողանալը

¹ «Է վերայ այլոց անհաւանելիցն հնարաւոր վասն քո արարելոց մեր, կատարեմք եւ զայս»։

² «Ստորագրութիւն, որ ինչ սակս Բիրասպեայ հաւատիւն»։ Հմմտ. «Ինոցանէ զոր ինչ հաւատիւն կարծեմք առնուլ» (Ա, Գ)։

դուրս գալ աշխարհն ավերելու. Հրուդենի ննջելը ճանապարհին, Աժդահակի նորան դեպի սարը քաշելը, ի պետս որովայնի մարդիկ կոտորելը ևն: Բերած օրինակից շատ պարզ է, թե խորենացին ի՞նչպես է ըմբռնում առասպելները և ի՞նչպես է մեկնում անոնք, «անզարդը զարդարում», «անհասանելին հայտնում» և կամ առասպելի միջից, որ այլաբանություն է, «հավաստին» գտնում և առնում:

գ. Հայոց առասպելները: Շատ տարօրինակ կլիներ, որ խորենացին նույն հայոցքը չունենար, մեկնելու և օգտվելու նույն եղանակը չգործադրեր և հայոց առասպելների վերաբերմամբ, ինչ որ հունաց և պարսից, եվ խորենացին չէ թաքցնում այդ. նա շատ պարզ հայտնում է, որ նորա համար առասպելն առասպել է, լինի հունաց, պարսից թե հայոց. միայն մեկը կարող է «պերճ և ողորկ», «ոճով» լինել, մյուսը՝ ոչ:

Տեսնենք հայոց առասպելները, ամենից առաջ Արտավազդինը, որ Աժդահակի առասպելին նման է:

Արտավազդի մահը պատմելիս (Բ, կա) ասում է, Գողթան երգիչներն առասպելաբանում են, թե Արտավազդը նախանձել է հոր փառքին, ուստի և հայրն անիծել է որդուն, որ որսի՝ գնալիս քաջք բռնեն նորան և տանեն յազատ ի վեր ի Մասիս. այնտեղ մնա և լույս չտեսնե: Այնուհետև ըստ առասպելին, Արտավազդը երկաթի շղթաներով կապված է մի այրի մեջ, երկու շուն՝ կրծում են շղթան: Արտավազդն աշխատում է ելնել և վերջ տալ աշխարհին, բայց դարբինների կռանահարության ձայնից կապանքը զորանձում է: Արտավազդը մահվան Ռասին ալս ժողովրդական առասպելը, գերբնական բան ձևենալով յուր մեջ, խելքի մոտիկ ու ճշմարիտ չէ: Բայց խորենացին այլաբանությամբ է համարում. «Արտավազդայ... մահ հանդերձ այլաբանելով», ուստի և ավելացնում է մեկնելով. «Բայց է նշմարտութեամբ այսպէս¹, որպէս ստացաքս վերագոյն»: Իսկ վերևում պատմել է բնական իրողության գույնով, թե Արտավազդը «անցեալ զկամրջան Արտաշատ քաղաքի՝ որսալ կինճս և հշավայրիս զակամբք Գին... աղմկեալ իմն ի ցնորից խելագարանաց, ընդ վայր յաժելով երիվարան, անկանի ի խոր իմն մեծ, և խորասոյզ լեալ անհետի»:

Առասպելն ասում է. «Վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտավազդ և զնւ փոխանակ եղին»: Բայց այդ գերբնական է, խելքի մոտիկ չէ. ուստի և ոմանք, անշուշտ առասպելը մեկնելով, «համարեցան կախարդել զսա (զԱրտավազդ) կանանց զարմեցն Աժդահակայ»², քանի որ ժամանակի հասկացողությամբ կախարդելուն կարելի էր հավատալ, իսկ որ մարդիկ երեխա գո-

¹ Հմմտ. մեկնելու ժամանակ գործ դրած ձևերը. «Յայտարարութիւն սակաւութ թէ ըստ արտաբնոցն ասացեալ է Բէլզ, ըստ աստուածային բանից նշմարտութեամբ նարբութ է (Ա, ե): Սանիր զՍմբատդ անուն... նշմարիտ Շամբաթ է» (Ա, իբ): «...Որ ինչ սակս Բիրասպեայ առասպելն»: «Եւ այս է առաջին նորա եւ անբարի քարերարութիւնն»: «Իսկ վիշապացն բուռնումն... է այս» (Բ Հավելված): «Յիշատակեսցուք եւ մեք կարճաոտիք, եւ զայլաբանութիւնն նշմարտեսցուք»: «Որ եւ նշմարտութեամբ ունի այսպէս»: «Այս է նշմարտութիւն բանիցս»: (Բ, ծ): «Բայց ինձ աղաբացեալ քով լուրն այն» (Բ, կա) եւ ուրիշները (Ա, լ, Բ, ծր):

² Մեզ կարծել չպետք է տա թե այս մեկնություն չէ՝ այն հանգամանքը, որ խորենացին նախ բերում է մեկնությունը կախարդելու մասին և ապա առասպելը: Մեկնություն լինելը պարզ երևում է կապող խոսքերից. «Եւ զայս նոյն երգիչք յառասպելին ասեն այսպէս»: Հմմտ. Ա գրքի Բ հավելված, որի մեջ նույնպես առաջ մեկնությունն է բերում և ապա առասպելը վերկինի նման կապող խոսքերով. «Զոր յառասպելին՝ մանուկ սատանայի, ասեն, սպասաւորելով...»:

ղանան և տեղը դն դնեն՝ ոչ: Սակայն *Խորենացին* ավելի «բանաւոր» է մըտածում. նա Արտավազդի կախարդված լինելուն էլ չէ հավատում և գրում է. «Բայց ինձ աղաբացեալ թուի լուրն այն, թե ի ծննդենէն եւ եթ մոլութեամբ լեալ, մինչ նովիմբ եւ վախճանեցաւ»:

Ուրեմն բոլոր «հաւաստին», ինչ որ իբրեւ պատմական բերում է *Խորենացին* Արտավազդի մասին, այն է՝ թե նա խենթ ու խելագար (մոլի) ծնվել է և որսի ժամանակ խելագարված ընկել է Մասիսի վճերից մեկն ու անհետացել: Մնացածն առասպելներ են, որոնք, սակայն, «զճշմարտութիւն իրացն այլաբանաբար չինքեանս ունին թաքուցեալ»: Եվ երբ մի անգամ գիտենք, թե ինչ եղանակով *Խորենացին* առասպելների մեջ այդ «թաքուցեալ ճշմարտութիւնը» կամ հավաստին մեկնելով հանում է առասպելից, և այն, որ նա յուր պատմությունը «ոճով» է գրում,—սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ Արտավազդի մասին բոլոր հավաստին էլ մի մեկնություն է միայն, որ «ոմանք», կամ հենց ինքը պատմագիրը, տվել են առասպելի մեջ պատմվածին¹:

Անցնենք մյուս առասպելներին: Գիտենք, Արտաշեսի մասին «վիպասանք» առասպել են: Բ, խթ «վիպասանաց» բովանդակությունը բերելուց հետո ավելացնում է. «Յիշատակեսցուք և մեք կարճառօտիւր, և զայլաբանութիւնն ճշմարտեսցուք»: Արդ, ի՞նչպես պետք է նա այս առասպելի մեջ եղած այլաբանությունը ճշմարտե: Անշուշտ, մեզ արդեն ծանոթ ձևով, «վիպասանաց» էական մասը պահելով, մեկնություններ պիտի անե. իսկապես մի նոր բան պետք է՝ շարադրե իրենից, վիպականին ու առասպելականին պատմական ու բնական գույն տալով, գերբնական ու անհավատալի բաները դուրս պիտի ձգե, կամ յուր ժամանակի հասկացողությանը հարմարեցնե, կամ թե բնական (rationnel) պիտի դարձնե: Թե իրոք այդպես էլ վարվում է պատմագիրը, այդ մասին հետո, երբ վիպասանաց երգի մասին կգրենք: Հիշենք միայն առաջուց, որ առասպելի մեջ ասած է, օրինակ, թե Սաթենիկ վիշապ կամ վիշապազունք է սիրել: *Խորենացին* համարում է այդ առասպել, ուրեմն սուտ, զի խելքի մոտ բան չէ, որ մի թագուհի վիշապ սիրած լինի. սակայն այդ առասպելն յուր մեջ այլաբանորեն հավաստի բան կարող է ունենալ. ուստի և վիշապի ու վիշապազանց տեղ, մեկնելով, դնում է մարք և Մուրաջան տեր Արգամ:

Սանատրուկի ձյունի տակ մնալու մասին «առասպելաբանեն, եթէ կենդանի իմն նորահրաշ սպիտակ յաստուածոցն առաքեալ՝ պահէր զմանուկն» (Բ, լզ): Բայց քրիստոնյա և ուսցիոնալիստ *Խորենացին* այդպիսի բանի չէ հավատում, ուստի և անմիջապես մեկնում է. «Բայց որչափ եղաք վերահասու այսպէս է. շուն սպիտակ ընդ խնդրակս լեալ, պատահեաց մանկանն և դայեկին»:

Երվանդի մասին ասում են. «Ըստ հմայից դժնեայ գոլով ական հայեցուածով. վասն որոյ ընդ այգանալ աշալրջացն սովորութիւն ունել սպասաւորացն արքունի՝ վէմս որձաքարեայս ունիլ ընդդէմ Երուանդայ, և ի հայեցուածոցն դժնութենէ ասեն պայթել որձաքար վիմացն»: Պատմագիրն այս բանը սուտ և առասպել է անվանում, իբրեւ մի անհավատալի բան. բայց և անմիջապես, հավատալի կացուցանելու համար, փոխում է մեկնելով յուր ժամանակի հասկացողությամբ և հավատալիքով. «Եւ կամ դիւակաճ ինչ առ իւր ունել զօրու-

¹ Հմմտ. թե ի՞նչպես *Խորենացին* Հրուդենի կապելն Աթոհահակին այրի մեջ կն, դարձնում է՝ սպանեցին Աթոհահակին և ձգեցին մի վիհ: Այսպես և որսի ժամանակ Արտավազդի բռնվիլը քաջքերից կն դարձրել է՝ Արտավազդ որսի ժամանակ ընկել է մի վիհ և կորել:

թիւնս, զի այսպէս հայեցուածոցն անուամբ վնասեսցէ զորս կամի» (Բ, խբ):

Առասպելների մեջ «Դոմեոս զոմն ասեն եկեալ» Հայաստան Արտաշէսի դեմ կռիւելու հորենացին այդ Դոմեոսին համարում է «ինքն կայսրն Դոմեոսինոս»։ Բայց որովհետեւ, երեւի, ուրիշ աղբյուրներից գիտեմ, որ Դոմեոսինոս կայսրը Հայաստան չէ եկել կռիւելու, ուստի մեկնելով բացատրում է առասպելը. «Ոչ (Դոմեոսինոս) եկեալ այսր, այլ զհրաման նորա եւ զգօրս այլաբանելով յանուն նորա կոչեն» (Բ, ծդ):

Թողնում ենք մյուս առասպելներն ու անոնց մեկնութիւնները։ Բերած օրինակներից արդեն երևում է պատմագրի հայացքն առասպելների վրա, և թե ինչպես նա ամեն մի առասպելական պատմվածք ևս, սուտ համարելով հանդերձ, կարող է այլաբանութիւն համարել և մեկնելով միջից «այլաբանօրէն թաքուցեալ ճշմարտութիւնը» հանել իբրեւ հավաստի, ստույգ պատմութիւն։ Սակայն այդ «հաւաստին», ինչպես բերած օրինակներից կտեսնենք թերեւոր, մի բոլորովին նոր շարադրած, իսկապես հերյուրած պատմութիւն է, որ շատ անգամ առասպելի հետ նմանութիւն իսկ չունի։

Այսպիսի հերյուրած «այլաբանութիւնը ճշմարտած» առասպելներն այլևս անշուշտ ժողովրդական առասպել կոչել կարելի չէ, այլ միմիայն պատմագրի, կամ նորա նման մտածողների մի հորինվածք, որ, թեպետեւ առասպելի հիման վրա շինած, բայց առասպելի մասին դադափար տալ չէ կարող։ Ուստի շատ զգուշ պետք է լինել իբր ժողովրդական առասպելից քաղած այսպիսի կտորների վերաբերմամբ, քանի որ անոնք,—«անզարդ» լինելով և ապա «զարդարուած», «անոճ» լինելով և ապա «ոճով և հանդերձ պատճառաւ շարագրած», «անհասանելի» կամ «անյայտ իրք» լինելով և ապա «յայտնուած»։ մի խոսքով, առասպել լինելով, բայց մեջն այլաբանութիւն տեսնող պատմագրի կողմից «ճշմարտուած» կամ «ճշմարտապատմութիւն» շինված,—կարող են հազվագեղ մի բառ կամ նախադասութիւն բուն առասպելից ունենալ իրենց մեջ։

Սակայն շնայելով սորան, պ. հալաթյանի քննադատութեան մի որոշ մասն այսպիսի «զարդարեալ» իբր ժողովրդական առասպելների դեմ է ուղղված, օրինակ՝ վիպասանաց հրգի նկատմամբ¹։ Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ պ. հալաթյանի քննադատութիւնն այդ կտորների վրա՝ կարող չէ ապացուցանել, թե գոյութիւն չեն ունեցել հայոց «վիպասանք», ուստի մենք ավելորդ ենք համարում կանգ առնել այդ մասին²։

Սակայն պ. հալաթյանի վարվելու եղանակը տեսնելու համար մի բան կարելի չէ առանց նկատողութեան թողնել։ Չնայելով, որ նա գիտեմ, որ այդ «այլաբանութիւնը» հորենացուն է և որ պատմագիրն ինքն է այդ այլաբանութիւնը վերագրում հայ երգիչներին³, բայց և այնպես նա հաճախ այդ «այլաբանութիւնը» գործ է ածում իբրեւ մի միջոց հայոց հին «Վեպի» գոյութիւն չունենալը ցույց տալու համար, երբեմն ծաղրելով⁴, երբեմն մոռանալով յուր ասածը և ինքն իրեն հակասելով գրելով, որ իբր թե հորենացին հայտնում է, որ «ընդհանրապես ամեն մի այլաբանութիւն յուր պատմութեան մեջ ժողովրդական երգիչներին է պատկանում»⁵։ Եվ ոչ միայն այդ⁶։

¹ Халат., Арм. эпос, № 279 հտն.։

² Հմմտ. այս մասին, ինչպես և առասպելի մեկնութեան մասին, Մառ, Византизм. время, II, V, 1898, № 254 հտն.։

³ Халат., Арм., эпос, № 198, 247—305.

⁴ Նույն, № 198, 250, 251, 268 և հտն.։

⁵ Նույն № 245.

այլ շատ ավելին: Իբր թե հորենացին «առասպել գործ է ածում առանձնապես հաճախ ժողովրդական բանաստեղծության տեսակներից մեկի նշանակությունը, և առասպել բառով հասկանում է ոչ միայն միթոս (Миф), այլ, ըստ երևույթին, և այլաբանություն, այն էլ այլաբանությունը երգի մեջ. այսպես ասած—այլաբանական երգ»¹: Եվ էլ այնուհետև պ. Խալաթյանն ազատ է համարում իրեն «առասպել» թարգմանելու «այլաբանություն»² և իբրև հիմունք ծառայեցնում է «թուելիք» բառին քմահաճոյաբար տված այլաբանությունն նշանակությունը:

Բայց պ. Խալաթյանը մոռանում է դարձյալ, որ, եթե «առասպել» թարգմանում է մի տեղ «այլաբանական երգ», միայն այն հիման վրա, որ հորենացին առասպելի մեջ այլաբանություն է տեսնում,—էլ ինքն ի՞նչ հիման վրա ասում է թե հորենացին «առասպել» ասելով հասկանում է և «միթոս» (Миф) և իմիջիայլոց իբրև կոշումն բերում է «Ի պարսից առասպելից» հավելվածը և Բ գրքի է գլուխը ևլն³: Հիշած տեղերում են հունաց և պարսից առասպելները և Հադամակերտում Արծրունյաց մասին պատմված՝ արծվի հովանի անելու առասպելը: Եթե հայոց մյուս առասպելներն «այլաբանական երգ» են, չգիտենք ինչու՞ Հադամակերտում պատմված առասպելը մյուսին պիտի լինի: Մյուս կողմից՝ բանական դատողությունն ասում է, որ, եթե հայոց առասպելները հորենացու անոնց մեջ տեսած այլաբանության պատճառով «այլաբանական երգ» է համարում պ. Խալաթյանը, պարսից և հունաց առասպելներն էլ նույն պատճառով «այլաբանական երգ» պիտի համարեն, քանի որ, ինչպես տեսանք, հորենացին այդ առասպելներն էլ այլաբանություն է համարում: Իսկ եթե վերջիններս միթոս են, նույնը պիտի լինին և հայոց առասպելները,—թե չէ, քմահաճո բացատրություն է և զորով ցանկանալ, որ հայոց առասպելներն «այլաբանական երգ» դառնան:

Այսպես հորենացու մեջ իբրև առասպել հիշվածը մնում է առասպել, քանի որ կարելի էլ չէ հորենացու հայացքն առասպելների վրա և նորա տված մեկնությունը (Mythendeutung) իբրև փաստ ծառայեցնել: Եվ հորենացին մենակ չէ եղել, որ առասպելի մեջ այլաբանություն է տեսնում: Առասպելի, միթոսի մեկնությամբ միշտ պարապել են մարդիկ և զանազան ձևով մեկնել: Եթե այժմյան գիտության մեջ իշխում է այն միտքը թե. «առասպելը շատ հազվադեպ մի այլաբանական կամ վերացական-փիլիսոփայական գաղափար կրողանդակն յուր մեջ, ուստի և կարելի չէ սիմբոլական-այլաբանական (symbolisch-allegorisch) մեկնություն տալ միթոսին», այլ թե աստվածների և առասպելների ծագումը մեծ մասամբ ֆիզիկական երևույթներով պետք է բացատրել,—մի ժամանակ էլ այլաբանական և եվհեմերական մեկնությունն էր իշխում: Եվ հորենացին իհարկե մեղավոր չէ, որ, յուր ժամանակի գիտության մեջ իշխող հայացքի համեմատ, ինչ որ առասպելական է և անհասկանալի՝ այլաբանություն է համարում և, իբրև ռացիոնալիստ, բանական խելքի մոտիկ մի պատմվածք շինելով, մարդկորեն պատմությամբ է մեկնում առասպելը: Այն ինչ որ հորենացու համար մեծ արժեք ուներ—առասպելների մեկնությամբ հորինած, հերյուրած պատմությունը, մեզ համար հարկավ անարժեք է: Ուստի և հայոց առասպելների մասին դատելուց առաջ՝ միշտ պետք է որոշել, քե որո՞նք են այդ առասպելները, այսինքն բուն ծո-

¹ Նույն, եր. 44:

² Նույն, եր. 45, նաև ծան. 8, 9:

³ Նույն, եր. 44, նաև ծան. 4:

դովրդականն անշատել խորհնացու «զարդարեալ» առասպելներից,—մի անհրաժեշտ բան, որ ամեն հետազոտող պետք է անե, բայց պ. խալաթյանը դժբախտաբար նեղություն չէ կրել անելու, ուստի և նա հայոց ժողովրդական առասպելների մասին հաճախ պարզ գաղափար անգամ չունի: Եվ այդ անելը դժվար չէ, քանի որ խորհնացին ինքն էլ սովորաբար որոշ ասում է թե ո՛րն է բուն առասպելը, և ո՛րը յուր «զարդարեալ» պատմությունը:

Թեպետև ցավ է, որ հերյուրած կտորները բավական մեծ տեղ են բռնում խորհնացու մեջ, բայց, բարեբախտաբար, հաճախ նա նախ բերում է և առասպելի կարճառոտ բովանդակությունը, երբեմն մինչև իսկ առասպելի խոսքերով, և ապա յուր մեկնությունը կամ հերյուրումը: Այսպիսի դեպքերում «մեկնությունը» կամ դարձյալ բնավ նշանակություն պիտի չունենա, կամ այն չափով միայն նշանակություն պիտի ունենա, որ բուն առասպելի բովանդակությունն իմանալով՝ կարելի է քննադատելով ավելի հեշտությամբ ընդունել թե այս կամ այն բառն ու ասացվածք «մեկնության» մեջ առասպելից է վերցրած, թե չէ:

Մի երրորդ ձևով էլ օգտվում է խորհնացին առասպելներից, բերելով անոնց բովանդակությունն առանց «մեկնության», կամ այն պատճառով, որ արհամարհում է այդ առասպելները, ինչպես Հադամակերտում պատմվածք և Տորքի առասպելը, կամ բավականանում է միայն այնու, որ յուր՝ որևէ գրավոր աղբյուրից առած պատմությանն իբրև վկայություն է կոչում, ինչպես Շամիրամի մահվան առասպելը:

Խորհնացին ինչքան էլ առասպելներ հիշում է, չենք կարող ասել, թե շատ է օգտվում առասպելներից: Ադոր պատճառը, հասկանալի է, խորհնացու հենց այս հայացքն է առասպելների վրա: Նորա աչքին, ըստ ժամանակի հասկացողության, ամեն մի գրավոր հիշատակարան, թեկուզ անվավեր մի գրվածք, որովհետև յուր մեջ հավատալի բան ունի, ավելի մեծ արժեք ունի, քան թե առասպելը, որը, եթե չէ մեկնված և միջի «հաւաստին» առած, նույնիսկ սուտ պատմություն է համարվում: Եվ որովհետև խորհնացին պատմություն է գրում և ոչ թե առասպելաբանություն, ուստի և որքան կարելի է քիչ՝ այն էլ հաճախ «մեկնելով» է օգտվում առասպելներից, որպեսզի մի՛ գուցե յուր գրած պատմության արժեքն ընկնի առասպելներով: Այսպես օրինակ Բ, կդ որոշ կերպով գրում է նա. «Որ շափ էր հնար, փախեաք յաւելորդ և պաճուճեալ բանից և որ ինչ յանճաւաստին հայէր բանն եւ մտածութիւնն. միայն զհետ երթալով ըստ կարողութեան՝ որ ինչ այլուստ եւ կամ ի մէնջ՝ զարդարոյն եւ զճմարտի: Զնոյն և աստանօր պատրապտելով, արգելում զընթացս բանից յոչ պատշաճէն և որ զանճատատութեանն ի ներքս ածել ակնարկէ կարծիս: Եւ զքեզ, որպէս բազում անգամ, և այժմ աղաչեմ, մի՛ յաւելորդսն հարկաւորել զմեզ. և սակաւ կամ յոլով բանիւք՝ զմեծ և զհաւաստի բովանդակ աշխատութիւնս՝ ընդ վայր եւ աւելորդ ցուցանելով գործ. զի նրմանագոյնս որպէս ինձ՝ և քեզ գործէ վտանգս»:

Դ

ՎԱՀԱԳՆԻ ԱՌԱՍՊԵԼԸ

Կարծեցյալ թեգզնիւ:—Մ. էմինի կարծիքով «հայոց Վեպը» սկսվել է Թևոգոնիայով, «դիցաբանական» ավանդությունով. դորա մեջ հաճախ էին

զալիս առաջին աստվածները և նոցանից առաջացած հսկաները, որք մարտընում էին դոցա դեմ, ինչպես երբեմն Տիտանները—Ջևսի դեմ: Այդ ավանդության բովանդակությունը, ինչպես որ էր առհասարակ հին ազգերի մեջ, կազմում էին աստվածների ծնունդը և աշխարհի սկիզբը»¹:—Եվ այդպիսի դիցավեպի «նախերգանքն» է համարում էմինը հորենացու մեջ եղած Մար Աբասի պատմության սկիզբը (Ա, թ), որի մեջ խոսվում է հսկաների աշտարակաշինության ևլն մասին:

Թե էմինի այդ տեսությունը զուտ երևակայական է, շատ պարզ է: Խորենացին ոչ մի տեղ չէ հիշատակած թե այդ հատվածը «վեպից» է առած, և կամ հայոց առասպելների հետ որևէ կապ է ունեցած, այլ ընդհակառակն, պատմագիրը պարզապես վկայում է, թե դա Մար Աբասի գրքի սկիզբն է: Ուրեմն Խորենացին այդ կտորը մի գրավոր աղբյուրից է առնում և ոչ «վեպից» կամ ժողովրդական երգերից: Թե այդ գրավոր աղբյուրը՝ Մար Աբաս՝ Խորենացու ստեղծածն է, թե իրոք եղել է, թե Անանուն (Սուտ Ագաթանգեղոս) է, կամ այլ ոք,—այդ արդեն ուրիշ խնդիր է: Ով էլ լինի այդ գրավոր աղբյուրի հեղինակը, կարող էր իրենից հերյուրած լինել այդ պատմությունը, քաղելով մի այլ գրավոր աղբյուրից: Եվ արդեն պ. Խալաթյանը համոզելի կերպով ապացուցել է, որ այդ հատվածը «կազմված է մի հունական աղբյուրի հիման վրա», քանի որ աշտարակաշինության մի նման պատմություն «գրեթե նույն արտահայտություններով գտնում ենք Եվսեբիոս Կեսարացու Քրոնիկոնի մեջ»²: Ուրեմն այդ հատվածը, թե ըստ Խորենացու վկայությամբ և թե ըստ յուր բովանդակության, հայ ժողովրդական առասպելների հետ առնչություն չունի:

Վաճագնի առասպելը:—Բայց այդպիսի բնավորություն չունի հայոց միակ դիցաբանական առասպելը: Վաճագնի մասին առասպելը, որը, սակայն, ոչ թե հայոց երևակայական «վեպի» սկզբի երևակայական թեոգոնիական մասի մի հատվածն է, ինչպես ասում է էմին, այլ մի անջատ երգ:

Բերենք Խորենացու այդ կտորն ամբողջ, քանի որ մեր հոգվածի ընթացքում պիտի պետք գա մեզ այդ³. «Սորա որդի Բաբ, Տիրան, Վանագն, զորմ/ ասեն առասպելք աշխարհիս.

Երկնէր երկին, երկնէր երկիր.

Երկնէր և ծիրանի ծովն.

Երկն ի ծովուն ունէր և զկարմրիկն եղեգնիկ.

Ընդ եղեգան փող ծոխ ելանէր,

Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր.

Իւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ,

Նա հուր հեր ունէր.

Ապա թէ բոց ունէր մօրուսն,

Եւ աշկունքն էին արեգակուսք:

¹ Էմին, Մ. Խորեն<ացին> և հայոց հին վեպերը, Թարգմ., եր. 36 հտն.:

² Халам., Арм. эпос, кр. 48 հտն.:

³ Հաջորդ հատվածն ամբողջապես վերցնում ենք ս. էջմիածնի գրադարանի Մ<այր> 3<ուցակ>, № 1686 ձեռագրից, որի հետ բառացի նույն են №№ 1669, 1672 (վերջինիս մեջ աչք ունեն փոխանակ աշկունքն), իսկ №№ 1665, 1671, 616 ունին «Եւ ծովն ծիրանի», «աչք-ունեն». № 1665 բացի այդ՝ տարբերվում է դարձյալ «Եւ ընդ եղեգան փող բոց ելանէր», «բամբը-նամբ» ընթերցվածներով, իսկ № 616 ունի «Սա Տիրանայ որդիք Բաբ՝ Տիրան, Վահակն» ընթերցվածը: Այս կարգի ձեռագիրներին պատկանում է և Համբրոնացու օրինակը: Ս. էջմիածնի գրադարանի մնացած տասնումեկ ձեռագիրները տպագրածի տեսակին են պատկանում, բայց տարբեր ընթերցվածներով, որոնցից մի քանիսը Համբրոնացու օրինակին են մոտենում:

Եւ զայս երգեալ ոմանց փամբումբ՝ լուաք մերովք իսկ ականջօք: Յետ որոյ և ընդ վիշապաց ասէին յերգին կոռել նմա և յաղթել, և կարի իմն նմանագոյնս զՀերակլեայ նահատակութիւնսն նմա երգելոյ» (Ա, լա):

Ուրեմն, ըստ հորենացու, Վահագնի մասին այս պատմութիւնը գրքերի ծագում չունի, այլ մի առասպել է, որ երգվել է, եթե հորենացին Ե դարու մարդ է, այդ դարում, իսկ եթե ավելի ուշ ժամանակում՝ է ապրել, է կամ Ը դարում՝ այս վերջին դարերում,—երկու դեպքում էլ այնպիսի ժամանակ, երբ քրիստոնեությունն իրոք իշխում էր: Ճշմարիտ է հորենացու այդ վկայութիւնը, թե՞ նա բացարձակ ստում է, իրենից մի երգ է սարքում Վահագնի վրա և ասում է թե մեր ականջով լսեցինք այդ: Ուրիշ խոսքով, Վահագնի այդ առասպելը ժողովրդական է, թե՞ մի շինծու բան, ինչպես աշխատում է ցույց տալ պ. հալաթյանը:

Վաճագն Աստված:—Վահագն, որի աստվածութիւնը բացի հորենացուց հայտնի է և Ագաթանգեղոսից, Բյուզանդից և Աստվածաշնչից, հորենացու մեջ դարձած է մարդ և հատկապես Տիգրանի որդի: Թե հայոց նախարարների որդեցորդի դասավորութիւնը, ինչպես և ամբողջ ժամանակագրութիւնն ու ազգաբանութիւնը, հորենացուն կամ նորա գրավոր աղբյուրներին են, այդ հետո կտեսնենք: Այստեղ նկատենք միայն, որ այդ ազգաբանության կարկատած լինեն երևում է, օրինակ, միաձև հիշատակութիւնից. «սորա (Տիգրանայ) որդի... Վահագն... սորա Առաւան, սորա Ներսէհ, սորա Զարեհ... սորա Արմոզ, սորա Բագամ, սորա Վան, սորա Վահէ»,—անուններ, որոնց մասին սլատմագիրը ոչինչ, կամ գրեթե ոչինչ չէ ասում՝ բացի Վահագնից:

Հայոց Վահագն աստուծու համարվել հորենացուց իբրև անցյալ ժամանակների հայ նախնիքներից մեկը՝ անշուշտ հետևանք է քրիստոնեության կամ ավելի ռացիոնալիզմի: Եվ հեմերոսի ժամանակից ի վեր արդեն տարածված և ապա քրիստոնեաների մեջ սովորական դարձած մի ուսմունք էր աստվածները համարել հնագույն ժամանակներում եղած նշանավոր մարդիկ, որոնք հետագայում աստվածացել են: Այսպես, ոչ միայն հորենացու մեջ Վահագն հայոց նախնիքներից մեկն է, այլ Անանիա Շիրակացու մեջ մարդ են համարում Վահագն և Բարշամ: «Դարձեալ ոմանք յառաջնոցն Հայոց ասացին՝ թէ ի խիստ ձմերանի Վաճագն՝ նախնին Հայոց՝ գողացաւ զյարդն Բաղասմայ [Բարշամայ] Ասորոց նախնայն. զոր և մեք սովորեցաք բնախօսութեամբ Յարդգողի հետ անուանել»:

Նույն ուսմունքին հետևելով և ս. Լուսավորիչ Ագաթանգեղոսի մեջ (Թիֆլիսի տպ., 1882, եր. 42) մարդ է համարում Անահիտ դիցուհուն. «Այլ զոր դուդ կոչես մեծ Անահիտ տիկին, լեալ իցեն արդեօք մարդիկ ոք յայնժամ երբեմն ժամանակի: Քանզի դիցապաշտ կախարդութեամբ զմարդիկն՝ որ յայնժամն էին՝ ցնորիք կերպս ի կերպս լինելով դիւացն, հաւանցուցին մեհանս շինել, և պատկերս կանգնել և երկիր պազանել»: Նույնպես և Եզնիկ (Վենետիկի տպ., եր. 122) մարդ է համարում Զրվանին. «Զի և Զրուանին իսկ մարդ լեալ է, այլ մի քաջ առ Տիտանօքն. և որպէս սովոր են Յոյնք և Արիք և ամենայն ազգք հեթանոսաց՝ զքաջս առ դիւցազունս ունել, հայեցեալ

¹ «Անանիայի Շիրակունոյ Մնացորդք բանիցն, Ս. Պետերբուրգ, 1877, եր. 48: Այստեղ Բարշամ անվան տեղ Բաղասմ է, սակայն հ. Ալիշանի (Հին հաւատք, եր. 293) ձեռք տակ ունեցած ձեռագրի մեջ եղել է «Բարշամայ Ասորեստանեայց նախնոյ»: Բարշամ է գրում և պր. Գեյցեր (Zur arm. Götterlehre, 120 Ber. u.d. Verh. d. K. Gesellsch., 1896), Վենետիկի գրագրարանի ձեռագրի ընդօրինակութիւնն ստացած լինելով:

քէշակարկատին պարսից՝ թէ որովհետեւ մարդիկ աշխարհին զնա առ աստուածս ունին, ես զերկնից և զերկրի և զամենայն արարածոց արարչութիւնն ի նմանէ կարծեցուցից»:

Այսպես և խորենացին,—գուցե և Վահագնի մասին առասպելի երգիչները, բայց ոչ առասպելը, զի անոր մեջ ոչ մի բառ չկա, որ Վահագնի իբրև մարդ մտածված լինելը ցույց տա,—նույն եվհեմերական ուսմունքին հետեւելով, համարում է Վահագնին մի մարդ, ուստի և դնում է նորան յուր հերյուրած ազգաբանության մեջ: Բայց որովհետեւ նա կարծում էր, որ այդ մարդ Վահագն պաշտվել է հետագայում աստվածանալով, և ինքն էլ Վահագնին դնում է աստվածների շարքի մեջ՝ հավասար Հերակլեսին, ուստի և նա, Վահանոնյաց նախնի (Ա, լա, Բ, Ը, ԺԲ) Վահագնի մասին երգի բովանդակությունը մեջ բերելուց հետո, հարկավոր է համարում ավելացնել. «Այլ ասեն զսա և աստուածացեալ. և անդրի ի Վրաց աշխարհին կանգնեալ չափ հասակի սորա պատուէին զոհիւք» (Ա, լա)¹: Այս հատվածը երգի բովանդակության շարունակությունը համարելու, ինչպես ընդունում են էմին, պ. Խալաթյան և ուրիշները ոչ մի հիմունք չկա: Նոցա հիմունքը միայն՝ տպագրածով «ասէին», մեր բերածով՝ «ասեն» բայն է, որ «երգել» են թարգմանում ըստ քմահաճույս (տե՛ս Բ գլուխ «ասեմ» բայի մասին): Այդ կտորը, ինչպես հենց նյութը և պատմելու ձևը ցույց են տալի, միայն պատմիչի խոսքերն են, որ նա, գուցե նույնիսկ Վահագնի մասին երգողներից լսելով, և կամ գրավոր աղբյուրներից քաղելով, իրենից կցել է յուր պատմության մեջ՝ յուր մարդ ընդունած Վահագնի հետագայում աստվածացած լինելը հայտնելու համար միայն:

Ի՞նչ աստված է Վահագն:—«Պատերազմի աստված», գրում է պ. Խալաթյանը², հիմնվելով Ագաթանգեղոսի այն կտորի վրա, ուր Տրդատի հրովարտակի մեջ ասված է. «Քաջութիւն հասցէ ձեզ ի քաջն Վահագնէ»³: Բայց այդ տեղ միայն իբրև քաջ է ներկայացնում աստվածը և քաջություն շնորհում. իսկ այդքանը, ինչպես և Վահագնի համապատասխան լինելը Հերակլեսին, դեռ բավական ապացույցներ չեն, որ նա պատերազմի աստված եղած լինի: Մյուս կողմից ոչնչով չէ ապացուցված և Վահագնին «որսի և հաղթության աստված» համարելը⁴, հիմնվելով, թերևս, Վահագն անվան ծագումի վրա պարսից Վերեթրագնա աստուծու անունից: Բայց եթե պարսից Վերեթրագնան հաղթության աստված է, հայոց Վահագնը այդ հատկությունը կարող էր ունենալ և չունենալ: Աստվածները մի ազգից մյուսին անցնելուց հետո՝ միշտ անպատճառ չեն պահում իրենց բնավորությունը: Իսկ որսի աստված համարելը, հիմնվելով ինչ-որ եղնիկի զրույցի վրա, որ պատմվում է ս. Աթանազիոսի—Վահագնի իրավունքի հաջորդի—մասին, բնավ արժեք չունի⁵,

¹ Վերցրած ս. էջմիածնի գրադարանի № 1665 ձեռագրից. որին նման են № 1671, 1672, 616, իսկ № 1669, 1686 ունին միայն «Այլ եւ ասեն զսա եւ աստուածացեալ» տարբեր ընթերցվածը: Մնացած ձեռագիրներն ունին տպագրածի պես. «այլ ասէին զսա եւ...» ընթերցվածը: Ուրիշ տարբերությունները թողնում ենք:

² Халатт., Арм. эпос, кр. 202.

³ Ագաթանգեղոս, Թիֆլիս, 1882, եր. 83.

⁴ Gelzer, Zur arm. Götterlehre, եր. 108.

⁵ Տե՛ս Զ. Գեղցերի Հետազոտություն հայ դիցաբանության. թարգ. հ. Զ. Թորոսյան, Վենետիկ, 1897, եր. 36. Թարգմանչի ծանոթությունը, քաղած հ. Բ. Սարգսյանի Ագաթանգեղոսի ուսումնասիրությունից, եր. 215—218: Ավելորդ չի լինի նկատել, որ ցարդ Հայաստանի զանազան կողմերում այս կամ այն սրբի, զխավորապես Աստվածածնի վրա պատմվում է նույն եղնիկի զրույցը, որը մենք այլաբանություն չենք համարում, ինչպես հ. Սարգսյան, այլ իրող

քանի որ այդ զրույցը կարող է ոչ անպատճառ Վահագնից անցած լինել ս. Աթանագինեսին:

Որսի աստված կամ «անտառի երեների պաշտպան», կամ թե հաղթութ-
թյան և պատերազմի աստված լինելը, որ միայն մակաբերություններ են,
եթե ճիշտ էլ լինին, դեռ չեն բացատրում Վահագնի բնավորությունը կամ ֆի-
զիկական ծագումը, որ ունի աստվածը, ինչպես ճիշտ նկատել է պ. Գելցերը,
գրելով. «Աստուծու ֆիզիկական բնավորությունը, որ ծննդյան առաջալի մեջ
դեռ պարզ երևում է, հետնագույն ժամանակում արդեն շատ հետ է մղված և
դժգունացած: Վահագն ներկայանում է արդ իբրև որսի և հաղթության աստ-
ված»¹: Ուրիշ իուսթով, Վահագն սկզբնապես ֆիզիկական ծագում ունի և
հետնապես միայն, եվհեմերաբար մտածվելով, իբրև մարդ է ներկայանում,
կամ թե վերացական գաղափարների, ինչպես են հաղթություն ու քաջություն,
մարմնավորում՝ աստված:

Ինչ ֆիզիկական ծագում ունի Վահագն, կամ ո՞ր ֆիզիկական երևույթի
անձնավորումն է նա: Ահա թե ի՞նչ պետք է իմանալ Վահագնի մասին առաջ-
պելի իսկությունը հասկանալու և անոր ոչ-շինծու լինելն իմանալու համար:

Վաճագն արեգակ.—Առասպելաբանության մասին քիչ ու շատ ծանոթու-
թյուն ունեցող ամեն ոք իսկույն կնկատե, որ արեգակնանման աչքերով, հը-
րամազ ու բոցամորուս պատանյակ աստվածը, երկնքի և երկրի, ծիրանի ծո-
վի և մի բույսի—հղեգնի որդին, բնության մի երևույթի անձնավորում պիտի
լինի: Եվ այդ նկարագիրը բավական հարմարվում էլ է արեգակին: Ուստի և
հ. Այիշան (Հին Հաւատք, եր. 86) Վահագնի այդ նկարագիրն արեգակին է
վերագրում: Վահագնի այս մերձեցումն արեգակին նոր չէ. Փիլոն Երրայեցու
«Վասն տասնընթան օրինաց» գրվածքի մեջ արդեն կա. «Քանզի կոչեն
ոմանք... զհուր Հեփեստոսն և արեգական (վարիանտ՝ արեգակն) զՎահագն»²:
Այսպես և ավելի ուշ դարերի գործ «Տօնական մատենի» մեջ հիշված է.
«Ոմանք զարեգակն պաշտեցին, և Վահագն կոչեցին. և այլք զլուսին, և Ար-

մի հին զրույց, որ սրբերին է անցել հեթանոսությունից: Ոչ մի տեղիք չկա, սակայն, այդ
զրույցը Վահագնին վերագրելու, և ոչ իսկ ս. Աթանագինեսին համարելու միայն Վահագնի
հաջորդ:

¹ Gelzer, Zur armen. Götterlehre, եր. 108: Գեյզեր է նկատել, որ այս կարևոր ուս-
վածքի հայերեն թարգմանության մեջ, որ հիշված է նախորդ ծանոթության մեջ, կան
խոշոր սխալներ. օրինակ, մեր բերած սույն կտորը, «Der im Geburtsmythus noch de-
utlich erkennbare physische Charakter des Gottes ist nun späterhin stark zurückge-
drängt und verblasst. Vahagn erscheint als Jagd—und Siegesgott», թարգմանած է.
«Մական նորա բնորոշույն (?) բնավորությունը, որ արդեն պայծառ կերպով կճանչցվի
ծննդյան առաջալին մեջ, ավելի ուշ ժամանակ լուրջովի՞ն հայտնի կլինի: Վահագն կը-
նեկայանա ճիշակի որսի և հաղթության դիք» (եր. 25): Նույնպես և հետևյալ կտորը.
«Diese Genealogie ist natürlich wertlos, um so wichtiger das bekannte kleine Frag-
ment eines auf Vahagn bezüglichen Liedes», որ նշանակում է. «Որքան այս ազգաբա-
նությունը արժեք չունի հարկավ, այնքան ավելի կարևոր է (կշիռ ունի) Վահագնին վե-
րաբերյալ երգի հայտնի փոքրիկ հատվածը»: Վենետիկի թարգմանիչը տրամագծորեն հա-
կառակն է դրել, թարգմանելով. «Բնականաբար արժեք չունի այդ ազգաբանությունն,
ինչպես նաև, Վահագնի մասին ավանդված երգին այն ծանոթ պատառիկն» (եր. 32):
Դուքս է գալիս, որ երգն ևս արժեք չունի, մինչդեռ հեղինակը մեծ արժեք է տալիս անոր:

² Փիլոնի թարգմանությունը ձեռի տակ չունենալով՝ օգտվում ենք պ. Խալաթյանի «Վեպից».
եր. 202, ծան. 5 և Բ Մաս, «Նյութեր», եր. 51: Նույն հատվածը բերած է և Հայկ. լեզ. նոր
բառգրքի մեջ Վահագն բառի տակ. «Արեգական զՎահագն (հուն. զԱպոլլոն), եւ լուսնին զԱրտե-
միա (այսինքն զԱնահիտ), եւ Արուսեակ զԱստղիկ (այսինքն զԱփրդիտէ)»:

տեմիս ձայնեցին»¹։ Բայց այս երկու կտորը, որոնցից Փիլոնի մեջ հիշվածը նշանակություն ունի, քանի որ այդ թարգմանությունը հին է համարվում, դեռ բավական չեն կարծելու, որ Վահագն Արեգակի կամ Ապոլոնի հետ նույն է եղել։ Այդ հատվածները միայն այն են ցույց տալիս, որ անոնց թարգմանիչը կամ հորինողը Վահագնին Ապոլոնին են մոտեցրել, մինչդեռ ուրիշները և ավելի շատերը, որոնց թվում և Խորենացին, հայտնի է, Վահագնին հավասարում են Հերակլեսին։ Այս երկվությունն անշուշտ այն պատճառով է, որ մեր աստվածներից ոչ մեկն էլ կատարելապես համապատասխան չէր կարող լինել հունաց այս կամ այն աստուծուն, այլ որոշ գծերով կարող էր այս, միանգամայն և այն աստուծուն մոտենալ ավելի կամ պակաս չափով։

Մենք Վահագնին սկզբնապես արեգակի աստված չենք համարում, այլ բրնձիցյան մի ուրիշ երևույթի, հատկապես ամպրոպի անձնավորում։ Սակայն նախքան մեր կարծիքը բացատրելը, ավելորդ չի լինիլ տեսնել պ. Խալաթյանի Հլալօթիքը Վահագնի վրա եղած երգի մասին. և կներեն ընթերցողները, եթե մի փոքր երկար պիտի կանգ առնենք այդ մասին։ Հարկավոր է մի անգամ ծանոթանալ պ. Խալաթյանի համեմատելու եղանակին, որ նա հաճախ գործ է դնում յուր գրքի մեջ։

Մի նմուշ պ. Խալաթյանի «նետագոտությունից»։—Պ. Խալաթյանն ևս Վահագնին արեգակ և նորա երգն արեգակի ծագման նկարագիր է համարում։ Բայց, դժբախտաբար, ինչպես շատ դեպքում, այստեղ էլ տարտամության մեջ է մտնում։ Նա գրում է. «Արդարև, այս հատվածը, թեպետ և ոչ ամբողջապես, Խորենացու աշխատության մեջ, գուցե, միակ պահպանված օրինակն է ուշ ժամանակի երգի, որ փոխաբերական արտահայտություններով, հավանորեն, պատկերացնում էր արեգակի ծագումը»²։ Մի ուրիշ տեղ (եր. 205) այդ «ոչ ամբողջապես» բառը պարզում է փակագծերի մեջ. «Խորենացու դարում, գուցե, կար էլ ժողովրդի մեջ որևէ ֆեարական ոտանավոր, որ բովանդակում էր արեգակի ծագման նկարագիրը, բայց այդ երգն այդ ձևով, որ ունի մեր պատմագրի մեջ (բացի, գուցե, առաջին շորս տողից), վստահելի չէ (возбуждает недоверие)։ Ես տրամադիր եմ անո՞ր մեջ տեսնելու արվեստորեն (искусственно) դեպից-դեմից փաղած մոտիվներ, որոնք ուշ ժամանակի երգի ձևով փեշյուրված են, սակայն ոչ միշտ հաջող. իսկ այդ մոտիվները, ինչպես ուրիշ դեպքերում, վերցրած են գրավոր աղբյուրներից», հատկապես Աստվածաշնչից և Անանիա Շիրակացուց, որոնցից քաղելով՝ երգը սարքել է Խորենացին։ Այնուհետև պ. Խալաթյանը գրում է (եր. 208). «Այդ երգն արվեստական է վամ, զոնե, հայ պատմագրի կողմից մշակություն (переработка) է կրել», այսինքն ժողովրդական երգն եղել է, բայց Խորենացին փոփոխել է։ Եվ այսօրանը կարծես բավական չէ, պ. Խալաթյանը (եր. 203) գրում է նաև. «Ես ենթադրում եմ, որ այս «երգը» լավագույն դեպքում կարող է եղած լինել մի ֆեարական ոտանավոր, սակայն առանց առնչություն ունենալու Վահագնի հետ»։

Քանի՞ տեսակ բան է ասում պ. Խալաթյանը։ 1. Եթե երգն արվեստական է և Խորենացին է սարքել Աստվածաշնչի և Շիրակացու մոտիվների վրա, բայց այն ժամանակ էլ ի՞նչպես կարող է դա միակ օրինակը լինել ժողովրդա-

¹ Տե՛ս «Նոր բառգիրք»՝ Վայկազեան> լեզուի»։ Վահագն։ 2. Ալիշան (Հին հատոր, 4ր. 86) մեջ է բերել նույն հատվածը, միայն Վահակն ընթերցվածով։

² «Арм. эпос», եր. 202։

կան երգի: 2. Եթե հորենացին սարքել է միայն երգի երկրորդ մասը, իսկ սկզբի երեք (ըստ պ. հալաթյանի չորս) տողը՝ «երկնէր երկին և երկիր, երկնէր և ծիրանի ծով. երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն» ժողովրդական են, բայց այն ժամանակ էլ ի՞նչ իմաստ ունի խոսել արեգակի ծագման մասին և ասել թե գուցե կար էլ մի ժողովրդական երգ արեգակի ծագումը նկարագրող: Չէ՞ որ սկզբի տողերն առանձին վերցրած, առանց երկրորդ մասի, կարելի չէ իբրև արեգակի ծագում մեկնել: Մեր խելքից գոնե բարձր է այդ, և պ. հալաթյանը չէ ասում մեզ, թե ի՞նչպես կարող է ինքը մեկնել: 3. Ի՞նչպես կարող է միևնույն արվեստական երգը, որ շինած է Աստվածաշնչի և Շիրակացու մոտիվներով, լինել միանգամայն և գրական մշակութուն կրած մի ժողովրդական երգ: 4. Կարո՞ղ է մի արվեստական երգ, որի ինչ մոտիվներով սարքված լինելը ցույց է տալի պ. հալաթյանը, լինել միանգամայն և ժողովրդական երգ, թեպետև ոչ Վահագնի վրա:

Ահա թե ի՞նչ է նշանակում «գուցեններով» և «ես ենթադրում եմ-ներով» խոսել. և քանի՞ տեսակ իրար հակասող բան կարելի է միևնույն երգի մասին ասել: Բայց ի՞նչ արժեք ունին այդպիսի անհիմն «գուցենները»: Այդ «գուցեններից» քիչ ու շատ արժեք ունի միայն այն «գուցեն», թե հորենացին, «բացի գուցե առաջին երեք տողից», սարքել է այդ երգն Աստվածաշնչի և Շիրակացու մոտիվների վրա: Այստեղ գոնե աշխատում է պ. հալաթյանը հիմնել յուր կարծիքը: Տեսնենք նորա հիմունքը:

«Ձուներնայով ձեռի տակ բավարար նյութ շինծու հայ թագավորի (Վահագնի) պատմության համար, բայց ցանկանալով աստված-հերոսի փայլով ներկայացնել նորան, հայ պատմագիրը մի ինչ որ երգ շինել է ուզում նորա վրա: Որովհետև նա Փիլոնի թարգմանությունից գիտեմ,—այդպես է ցանկանում պ. հալաթյանը, որ հորենացին անպատճառ իմանար Փիլոնի թարգմանությունից,—որ «Վահագն արեգակի հետ նույն է» այսինքն հավասար է Ապոլոնին, ուստի նա ուզում է Վահագնի վրա այնպիսի երգ շինել, որ արեգակի ծագման նկարագիր լինի:—Բայց հավաստի գիտենք, որ հորենացին Աստվածաշնչից, գուցե և ուրիշ տեղերից, գիտե, որ Վահագն նույն է Հերակլի հետ, և ինքը հորենացին էլ երկու տեղ յուր պատմության մեջ (Բ, Ժբ, Ժգ) Վահագնին Հերակլի հետ է նույնացնում: Այդ նշանակություն չունի, նորա քնքն ուզում է, որ Վահագն այստեղ Հերակլից հեռանա և Ապոլոնին մոտենալով՝ արեգակ դառնա:—Բայց հենց իր «շինած» երգի բովանդակությունը մեջ բերելիս էլ հորենացին Վահագնին Հերակլի հետ է համեմատում և ասում. «և կարի իմն նմանագոյնս զՀերակլեայ նահատակութեանցն նմա երգէին»:—Այդ էլ նշանակություն չունի. հորենացին պետք է այստեղ Վահագնին իբրև արեգակ մտածած լինի, որովհետև «Փիլոնի թարգմանությունը չէր կարող անհայտ լինել նորան»: Բայց ա՛խր հորենացին այդ առասպելը ներհակի պես չէ մեկնում և ոչ մի ակնարկ չէ անում, թե այդ երգի մեջ արեգակի ծագման նկարագիրն է: Այդ էլ նշանակություն չունի: Բավական է, որ մենք այդ երգի մեջ արեգակի ծագման նկարագիր ենք տեսնում: Ուրեմն պարզ է. որ հորենացու համար էլ Վահագն արեգակ է, որ երգն արեգակի ծագումն է ցույց տալիս և հորենացու շինածն է: Եվ ահա՛ թե ինչպես.

Մի բարի օր, երբ Վահագնի վրա երգ շինել է ուզում, կարդում է Փիլոնի մեջ Վահագն արեգակի հետ նույնացած և Ապոլոնի տեղ դրված: Ի՞նչպիսի պատկեր տամ իմ արեգակն-Վահագնին, մտածում է այդ ժամանակ պատմագիրը և շիվարած մնում, թեպետև նա քաջ ծանոթ լինելով հունական ա-

ռասպելներին՝ գիտեր, որ արեգակն-Ապոլոնը (= արեգակն-Վահագն) ներկայանում է իբրև ոսկեգիսակ գեղեցիկ պատանի: Բայց հունական առասպելները չեն օգնում նորան, և նա այդ բարի ժամին հիշում է, որ Անանիա Շիրակացու մի գրվածքի մեջ կարդացել է. «Արեգակն... պատանի անմօռոս, ոսկեգիսակ, որի բերանից «լոյս ելանէ» սաստիկ: Եվ ահա արդեն պատրաստ է հորենացու համար արեգակն-Վահագնի պատկերը՝ պատանի: Բայց հորենացին «ճարպիկ» է, որպեսզի չբռնվի յուր գողության մեջ, նա Շիրակացու պատանին դարձնում է պատանեակ: Եվ ահա այս պատանեակ բառը հիշեցնում է նորան Աստվածաշնչի մի կտորը. «Եւ էր (Դաւիթ) պատանեակ խառտեալ և աշօք գեղեցիկ» (Ա թագ., ԺԷ, 42): Այստեղից էլ վերցնում է խառտեալ բառը և, որպեսզի այս գողության մեջ էլ չբռնվի, «խարտեալ» բառն առաջ է դնում և պատանեակ բառը դարձնում է պատանեկիկ ու գրում «խարտեալ պատանեկիկ»: Ուրեմն երկու բառը գտանք ո՛րտեղից է վերցրած,— մեկն Աստվածաշնչից, մյուսը Շիրակացուց, և գտանք այնքան բարեխղճորեն, որ «մի վարիանտի» մեջ եղած «խարտեալ» բառն էլ չմոռացանք: Պարզ է, ուրեմն, որ «պատանեկիկը» Շիրակացուց է, իսկ «խարտեալն» Աստվածաշնչից:

Ապա «Շիրակացու մեջ նույն տեղում, նույն ճառի մեջ, նույն երեսին» կարդացել է Հոբի գրքից մի կտոր. «Զի՞նչ վայրք իցեն, ուր ծածկեմ ես զարեգակն ի գիշերի»: Եվ կարծում եք թե հորենացին յուր արեգակն-Վահագնի համար այս կտորի՞ց էլ օգտվել է: Ո՛ր, ո՛չ: Այդ կտորը ծառայել է նորան միայն Հոբի գիրքը հիշեցնելու: Իսկ մի անգամ որ Հոբի գիրքը միտն է ընկել, նա հիշել է, որ այդ գրքի վերջին գլուխների մեջ գազանք և վիշապ անվան տակ նկարագրված են երկու սոսկալի գազան՝ ձիագետին (բեհեմոթ) և նորա ընկեր կոկորդիլոսը (լեիաթան), որոնցից վերջինի նկարագիրը պ. հալաթյանն յուր Աստվածաշնչի հմտությամբ համարում է «Հին Կտակարանի սատանայի ահեղ և մեծավայելու պատկերը» (грозное и величавое изображение): (Ողորմելի՛ սատանա, որ կոկորդիլոս էլ դարձար): Եվ մտածել է հորենացին. եկ, ես այս սոսկալի վիշապ-կոկորդիլոսի (լեիաթանի) նկարագրից էլ օգտվեմ իմ «խարտեալ պատանեկիկի» համար: Զէ՞ որ այնտեղ (Յոբ, խա, 9) վիշապի համար ասած է. «Աչք նորա իբրև գտեսիլ արևսելիք»: ուրեմն իմ պատանեկիկն էլ աչք պիտի ունենա: Բայց ի՞նչպիսի աչք: Այդ ժամանակ հորենացին իսկույն հիշում է, որ Հայտնության գրքի ԺԹ գլխի մեջ նույնպես կարդացել է «աչք» բառը. «Եւ աչք նորա (Բանին Աստուծոյ) բոց հրոյ»: Եվ շարունակել է մտածել հորենացին. ի՞նչպիսի աչք տամ իմ պատանեկիկին: Թե բոց ասեմ, թե արևսելի, իսկույն կիմացվի գողությունս: Հապա ի՞նչպիսի աչք. չէ՞ որ աչքը պետք է լինի անպատճառ, որովհետև այն հրեշ վիշապ—լեիաթան—կոկորդիլոսը—ըստ պ. հալաթյանի սատանան—աչք ունի: Եվ ահա չգիտենք ի՞նչպես,—երևի աչքը հիշեցնում է երեսը,—օգնության է հասնում Հայտն. գրքի մի ուրիշ, Ժ գլուխը, ուր ասած է. «Եբեսֆ նորա (հրեշտակին) իբրև զարեգակն»: Այս լավ եղավ, ասել է հորենացին. ե՛կ ես Հոբի գրքից և Հայտն. գրքի ԺԹ գլխից աչքը վերցնեմ, իսկ Հայտն. գրքի Ժ գլխից՝ արեգակը և «դիտմամբ հեռանամ իմ աղբյուրից, որպեսզի աչքի չընկնի թե ես վերցրել եմ» աչքը Հոբի գրքից և արեգակը՝ Հայտն. գրքից: Եվ որպեսզի գողությունս ամենևին չբռնվի, չասեմ «աչք նորա իբրև զարեգակն», այլ աչքն աչկուեմ շի-

¹ Շիրակացու բերած այդ կտորը հայերեն թարգմանության մեջ այսպես է. «Զի՞նչ երկիր իցէ յորում լոյսն ագանիցի, եւ զի՞նչ տեղի խաւարի» (Յոբ, ԼԲ, 19):

նեմ, արեգակն էլ արեգակունձ և ասեմ «Եւ աշկունքն էին արեգակունք»։ Ո՛հ, այժմ շատ լավ է. ոչ ոք կարող չէ իմանալ իմ խարդախութիւնը։ Խեղճ Խորենացի, չի մտածել, որ քանի դար հետո պ. Խալաթյանը պիտի իմանար, որ աշկ ունքն պիտի լինի աշք, և վիշապ-կոկորդիլոսի՝ աշքն է, իսկ արեգակունքը պիտի լինի արեգակն, և Հայտնության հրեշտակի երեսի արեգակն է։

Այնուհետև Հորի գրքի մեջ կարդացել է Խորենացին. «ընդ ունգունս նորա ծովս ելանէ հնոցի հրոյ կայծականց։ Անձն նորա կայծակունք, և բոց ի բերանոյ նորա ելանէ»։ Եվ այդ բավական չէ, Հայտնության Թ գլխի մեջ էլ «Ելանէր ծովս ի գրոյ», և ապա «Եւ ի բերանոյ նոցա (ծիոց) հուր ելանէր և ծովս»։ Եվ մտածել է Խորենացին. այս կտորների մեջ վիշապ—կոկորդիլոս—Լիւթաւնի, ըստ պ. Խալաթյանի՝ սատանի «քթից ծուխ է դուրս գալիս»։ Ծուխ է դուրս գալիս և մի գուրից ու ձիերի բերանից։ Արի ես իմ արեգակի ծագման նրկարագրի մեջ էլ ծուխ դուրս գալը մտցնեմ։ Բայց այս երկու տեղից միայն «ծուխ ելանէր» բառերը վերցնեմ, իսկ սատանի քթի, ձիերի բերանի և այն գուրի տեղ դնեմ մի անմիտ բան, ընդ եղեգան փող, որ իսկի չիմացվի, թե «ծուխ ելանէր» բառերն այստեղից եմ վերցրել։ Բայց «սատանի» համար ասած է նաև, թե «բերանից բոց է դուրս գալի»։ Այդ բոցն էլ պետք է վերցնել արեգակի ծագման նկարագրի մեջ։ Բոցը ես ո՛րտեղից հանեմ, ո՛րտեղից չըհանեմ, մտածել է Խորենացին։ Եվ ահա նա այնքան անշնորհք է գտնվում, որ էլ ուրիշ բան չէ գտնում, որտեղից բոցը հանել կարողանար, և բոցն էլ «ընդ եղեգան փողն» է հանում։

Այս եւն հիմունքները, որ բերում է պ. Խալաթյանը¹, և այս եւն «գրքերից վերցրած մոտիվները»։ Եվ այս «հետազոտութիւնից» հետո պ. Խալաթյանը շտապում է ավելացնել. «Այսպիսով Շիրակացու ոսկեգիսակ անմոռուս պատանին Խորենացու մեջ դառնում է մի պատանեկիկ, որ հուր հեր ունի, բոց ունի մոռուս»։ Բայց թե այդ կերպարանափոխությունն ի՛նչպես է կատարվում, և ի՛նչպես «անմոռուս» բառը «բոց ունէր մոռուս» է դառնում, «ոսկեգիսակը» դառնում է «նա հուր հեր ունէր», և թե Խորենացին ո՛րտեղից է վերցրել «եղեգան փողը», «Եւ ի բոցոյն... վազէր» բառերը,—մեզ այդ չէ ասում պ. Խալաթյանը։

Իսկ առաջին երեք տողը։ Ո՛հ, այդ տողերը «գուցե ժողովրդական երգից» են, որոնք մենակ էլ վերցրած, թեպետև անհասկանալի կերպով, բայց գուցե արեգակի ծագումն են նկարագրում։ Եվ կարծում եք, որ եթե պ. Խալաթյանն յուր ամբողջ գրքի մեջ այսքան մեղմ սրտով է վերաբերում այդ երեք տողին, նա համոզված է, որ այդ երեք տողը ժողովրդական են։ «Գուցե»։ Մենք մեր կողմից գոնե հավատացած ենք, որ եթե այդ երեք տողին խնայում է, անոր համար է միայն, որ ուրիշ գրքերի մեջ, երևի, անոնց նմանը չէ գտնում։ Բայց պետք չէր վճատիլ. «հետազոտութիւնը» կատարյալ անելու համար պետք էր միայն որոնել, և այդ երեք տողն էլ, և մնացած բոլոր բառերն էլ դուրս կըգային։ Եվ պ. Խալաթյանը թույլ կտա մեզ, որ մենք շարունակենք նորա մեթոդով քննել։

Պ. Մառն արդեն նկատել է, որ «պ. Խալաթյանի մեջ բերած Հորի տողերից մեկը (խա, 12) երբայական բնագրից բառացի կարելի է այնպես թարգմանել, որ ավելի մոտ լինի Խորենացու ընդ եղեգական փող ծովս ելանէր խոսքին, այնպես որ «ծուխ ելանէր» բառերի կողքին լինի և «եղեգն»²։ Ե՛հ

¹ „Արմ. эпос.“, I, № 1, 206 հաւ., II, № 51.

² „Виз. врем.“, № 206.

հարեանացին, երրայերենից չէր կարող օգտվել, կասե գուցե պ. Խալաթյանը: Բայց դրա դեղն էլ կա: Մի՞թե նույն Հորի գրքի մեջ նույն երեսին, նույն գալանի ընկերի համար չէ ասած, «ընդ ազգի ազգի ծառովք ննչէ, առ պրտուով և եղեգամբ»:—«Ի բոցոյն... վազէր» բա՞ռն եք ուզում: Բաց արեք Առաքելոց Գործք, ԺԴ, 13 և կգտնեք «Վազեցին յամբոխէն»: Ուրեմն «վազէր» բառն էլ այստեղից է վերցրած, և «յամբոխէն» բառի տեղ «դիտմամբ» դրած է՝ «Ի բոցոյն»: Առաջին երեք տողից եք ուզում: Եսայի, ԿԶ 8 կգտնեք «երկնեաց երկիր» խոսքը: Ուրեմն մեր պատմագիրը «երկնէր երկիրն» էլ այստեղից է վերցրած: Մնացին երկին ու ծովը: Դեհ, երկինք ու երկիր ու ծով միշտ իրար հետ կապված են, ինչպես և հենց նույն Եսայի մարգ. սկզբում. «Լուր, երկին, և ունկն դիր, երկիր» և կամ Հայտն. ԺԴ, 1. «երկնի և երկրի և ծովու»: Որ երկիրը երկնում է, երկինքն ու ծովն էլ հետը պիտի լինին: Այդ է պահանջում մտքի գուգորդությունը (ассоциация), որին այնքան մեծ տեղ է տալիս պ. Խալաթյանը յուր հետազոտության մեջ Խորենացու հոգին վերլուծելիս: Թե այդ էլ չէ բավական և ծովն անկախ եք ուզում, այդ էլ դժվար չէ: Հորի գրքի նույն գլխի մեջ, նույն երեսին, նույն վիշապ-կոկորդիլոսի—ըստ պ. Խալաթյանի սատանայի—համար միթե չէ՞ ասած թե ծովի մեջ է լինում և «Ամենայն ոսկի ծովու ընդ նովաւ իբրեւ զկաւ ամբաւ: Եռացուցանէ զանդունդս [ծովու] իբրեւ զկատսայ, համարի զծով իբրեւ զոչինչ» (Յոր, ԽԱ, 21—22): Ծովն էլ այստեղից է, ուրեմն: Թե չեք հավանում, Հայտնության գրքից էլ կհանենք այդ ծովը. մի՞թե նույն Հայտն. գրքի, նույն Ժ գլխի մեջ, որից հրեշտակի երեսի արեգակը վերցրել է Խորենացին, ըստ պ. Խալաթյանի, և Վահագնի աչքի համար դրել, մի համար հետո (Ժ, 3) նույն հրեշտակի համար չէ ասած. «Եդ զոտն իւր աչ ի վերայ ծովու»: Ծովի ծիրանի ածականն եք ուզում: Դե՞ որ մի անգամ Աստվածաշնչից «ծով» բառը գողանում է մարդ, այն ո՞վ է, որ «կարմիր ծովը» չհիշե: Բայց խո՞ Խորենացին գեթ չէր, որ «կարմիր ծով» գրեք, իսկույն կիմացվեր, որ Ս. Գրքից է. ուստի «կարմիր» բառն այստեղից վերցրել դրել է ծովի մեջ եղած եղեգնի վրա, իսկ ծովի համար ուրիշ ածական է որոնել: Եվ շատ հեշտությամբ գտել է «ծիրանի» բառը, մանավանդ որ Աստվածաշնչի մեջ կարմրի հետ այնքան հաճախ «ծիրանի» է հիշվում (օրինակ, Ելք, իր, 5, 8. Լա, 5, Լե, 35, Լթ, 3, 5, 8, 22 ևն): Է՛հ, մընացին «հեր», «երկն», «ունէր», «էին» բառերը: Վախենում եք, որ այդ բառերը չգտնե՞նք Աստվածաշնչի մեջ:

Բայց այդպիսով, այդ եղանակով վարվելով, ո՞ր երգի այս կամ այն կտորը կարելի չէ Աստվածաշնչից և մի քանի ուրիշ գրքերից հանել: Սակայն ի՞նչ արժեք ունին այն համեմատությունները, որոնց մեջ հետազոտողը բովանդակությամբ, իմաստի վրա ուշադրություն չէ դարձրած, և միայն բառեր է վերցրած: Հայերեն բառերը խո՞ բառարանի մեջ էլ կան: Նախքան համեմատելը պ. Խալաթյանը պետք է ցույց տար թե ի՞նչ իմաստի կապ ու նմանություն կարող էր լինել, յուր կարծած, «արեգակի ծագման» և Ս. Գրքի վիշապ-կոկորդիլոսի նկարագիրների մեջ: Թե արդյոք վիշապ-կոկորդիլոս-լեկիթանը որե՞ն առնչություն ունի՞ արեգակի ծագման հետ և կարո՞ղ է այդ հրեշ գազանը, որի փորը պղնձի վահաններ են, հոգերը գայլախազ վեմեր ևն, յուր արտաֆիճով զոհն որե՞ն նմանություն ունենալ «խարտեաշ պատանեկիկի» հետ, որին համարում է «արեգակի անձնավորում»: Իսկ եթե այդ գազան լեկիթանը որե՞ն առնչություն անգամ չունի արեգակի հետ, և նորա արտաքինի նկարագիրը ոչնչով նման չէ «արեգակի ծագմանը», կամ Վա-

հագնի նկարագրին, ի՞նչ արժեք ունի ասել թե նորա նկարագրի մեջ ևս հիշվում են «աչք», «ծուխ և բոց ելանէ» բառերը: Միթե մե՞ծ զարմանք է, որ աշխարհի վրա «ծուխ ու բոց» են հիշվում, և կամ աշխարհի վրա «ծուխ ու բոց նշում են»: Եվ մի՞թե «ծուխ ելանէ» կամ «բոց ելանէ» խոսքն այնքան ընդունելի մի ոն է և առանձնապես Աստվածաշնչին միայն հատուկ, որ եթե մի տեղ «ծուխ ու բոց ելանէ» գտնենք, կարողանանք ասել թե Աստվածաշնչից է վերցրած: Այն ո՞ր աշխարհում է, որ ամեն թոնրից ծուխ ու բոց չէ ելնում: Եվ կամ երբ մեր ժողովրդական երգերի մեջ այսօր ծուխ ու բոց բառերի հետ «ելանել» բայն է գործածվում: «Սասման կելներ բարակ ծուխ», «բոցեր կելլեն»... միթե պիտի ասե՞նք, որ Աստվածաշնչից է վերցրած: Եվ կամ աչքը միայն հրեի՞ց բանաստեղծության մեջ պիտի մտնեք և միայն վիշապ-լեւիաթանն աչք պիտի ունենար, որ երբ հայոց բանաստեղծության մեջ մի պատանեկիկ աշկունք ունի, կարողանանք ասել, թե հայերն Աստվածաշնչից են վերցրել, և թե այդ աշկունքը Լեւիաթանի աչքն է կամ Բանին Աստուծո: Այդ պես և արեգակը: Չէ՞ որ այս է ասում պ. Խալաթյանը: Չէ՞ որ ճորտ համեմատությունները զուտ բառական են և նույնիսկ արտահայտության ձևեր չեն, թեպետև նա «մոտիվներ» է կոչում: Բայց նման «մոտիվներ» լինելու համար չէ՞ որ հայոց երգի մեջ ևս, ինչպես Ս. Գրքի մեջ է, աչքի հետ բոց պիտի լինեք, և ոչ արեգակն, արեգակը երեսի հետ պիտի լինեք, և ոչ աչքի, ծուխն ու բոցն էլ պատանու քթից ու բերանից պիտի ելնեք և ոչ թե «ընդ եղեգան փող»: Գոնե այդպիսի արտահայտության նմանություններ լինեին պ. Խալաթյանի մեջբերածները: Այդ ժամանակ գոնե կասեինք, որ թեպետև իմաստով իրարուց շատ հեռի, բայց արտահայտության մի քանի եղանակով իրար նման են, մի կողմից Լեւիաթանի ու Բանին Աստուծո և մյուս կողմից «արեգակի ծագման» կամ Վահագնի նկարագիրները:

Բայց նույնիսկ եթե այդպիսի արտահայտության նմանություններ լինեին, օրինակ, հայոց երգի մեջ էլ լինեք «պատանու քթից ծուխ, ու բերանից բոց կամ կրակ է դուրս գալի», կամ «պատանու երեսքն էին արեգակունք», կամ «պատանու աչքն էին բոց հրո», կամ «պատանու աչքն էր արուսյակի նրման»,—մի՞թե նույնիսկ այդպիսի նման արտահայտություններն, ասում ենք, որն է բան կարող էին ապացուցանել, թե հայոց երգի հեղինակը Հոբի ու Հայտնության գրքերից է վերցրած այդ արտահայտությունները: Մի՞թե անսովոր բան է զանազան ազգերի բանաստեղծության մեջ հրեաների, վիշապների քթից ու բերանից ծուխ ու բոց դուրս գալը (համառ. հայերեն դարձվածը. «քթիցը ծուխ դուրս գալ, ելնել»), կամ երեսն արեգակի, լուսնի, արուսյակի հետ համեմատելը, կամ աչքը կրակի, բոցի և որն է ասողի հետ: Համեցեք օրինակներ մեր ժողովրդական բանաստեղծությունից:

Լուսու աստղ (արուսյակ) ես առավոտուն...

Սուրաթդ (դեմքդ, երեսդ) արեգակ կը նմանի,

Պատկերդ արեգակն եման տեսա ես¹,

էն ինչ ճոշն էր՝ արեգակն եման,

Ինչ կեսօր կամար կըկապի.

էն ինչ միջեկն էր՝ լուսնին եման,

Որ տանխնդին կըբողի.

էն ինչ պատկն էր՝ Լուսաստղի եման,

Որ առավոման կեախին կըծաղկի²:

¹ Նավասարդյան, Հեթիաթներ, 2, 81:

² Շերենց, Վանա սագ, եր. 52:

Փելեզ կրտա արեգական,
կարմիր երես արուն կաթան¹;
Երեսդ է արեվի պես,
Փերչեմդ (հերդ) սումա (սակ) թել նման²;
Արեւ նման շողշող կուտաս,
Ցործամ սիրով զաշերդ ածես³;

Ահա՛ ձեզ ժողովրդական կամ ժողովրդականի հետևողությամբ գրված բանաստեղծությանց մեջ երեսն արեգակի, լուսնի, արուսյակի նման, դես ու դեն ածող աչքերն արեգակի նման շողշողուն: Մի՞թե Հոբի և կամ Հայտնության գրքի՞ց են վերցրած այդ նմանությունները: Բերե՞նք օրինակներ և աչքերի բոցեղեն կամ հրաշյա լինելու մասին և քիթ ու բերանից ծուխ ու բոց դուրս գալու համար, թե մեր և թե ուրիշ ազգերի գրականությունից: Բայց ավելորդ է այդ աշխատանքը, քանի որ պ. Խալաթյանի «մոտիվներ» ասածն այսպիսի արտահայտության եղանակներ անգամ չեն, այլ լուկ բառական նմանություններ, այսինքն «աչք», «ծուխ ելանել», «արեգակն» հատ հատ վերցրած:

Այդ են պ. Խալաթյանի բոլոր հիմունքները: Ո՛չ. նա խոսում է և հայոց երգի շափի մասին, որի համար հետո. այլև երգի շինովի լինելուն ապացույց է համարում և երգի վերջին տողը. «Ինձ թվում է, որ երգի այսպիսի վերջը (заключение) կարծես խանգարում է նույնիսկ երգի արեգական ծագման գաղափարը. դուրս է գալի, որ հրաշալի պատանին, որ արեգակի անձնավորումն է, նույնիսկ արեգակը, դեռ ունի աչքեր, ինչպես (словно) երկու արեգակ: Այս անհեթեթությունը (несообразность), իմ կարծիքով, նույնպես ցույց է տալի, որ այդ երգն արվեստական է կամ, գոնե հայ պատմագրի կողմից գրական մշակություն է կրած»⁴:

Ինչի՞ մեջ է «անհեթեթությունը». անո՞ր մեջ, որ արեգական անձնավորում աստվածն արեգակնանման աչքեր ունի: Բայց եթե պ. Խալաթյանը թերթեր մի երկու արեգակն—աստվածների արտաքինի նկարագիրը, կտեսներ, որ հենց այդ արեգական անձնավորումն աստվածներն ունին արեգակնանման աչքեր. «Ամեն փայլուն, շողշողուն աստված, որ արեգակն իբրև աչք ունի, կարող է լինել միայն երկինք—աստված, կամ արեգակն—աստված, լինի Զևս, Վարունա, Ինդրա, թե Օդիսիս»⁵: Այսպես և Միթրան, լուսո և արեգական աստված, միանգամայն և արեգակն, ոչ միայն արեգակնանման բոցեղեն աչքեր ունի, այլ հենց արեգակը նորու աչքն է:

Բայց գուցե պ. Խալաթյանը այդ «անհեթեթությունը» տեսնում է երկու արեգակ ձևի մեջ. սակայն չէ՞ որ երկու բառն իրեն պ. Խալաթյանի ավելացրածն է: Իսկ հոգնակի թի՞վը, կհարցնե պ. Խալաթյանը: Շատ բարի, բայց ո՞վ ասաց, որ այդ երգի մեջ «նույն իսկ արեգակի», նյութական արեգակի ծագումն է: Այդ դեպքում, խոսք չունինք, անհեթեթություն է ասել. «Արեգակի աչքերն էին արեգակներ»: Բայց երգի մեջ խո՞ նյութական արեգակի մասին չէ խոսքը, այլ մի պատանի աստուծու, այսինքն մարդակերպ աստուծու մասին, որ անպատճառ պետք չէ, որ «քյալլագյոզ» լինի և միականի: Մի՞թե «քյալլագյոզ» և միականի է արեգական աստված գեղեցիկ պատանի Ապոլոնը: Երբ միանգամ աստվածը մարդակերպ է, անշուշտ մարդու պես էլ աչ-

¹ Սեդրակյան, Քնար մշեց<վոց> և վան<եցոց>, Եր. 22:

² Ճանիկյան, Հնությունք Ակնա, Եր. 445:

³ Թվութեցի, Կ. Կոստանյանի հրատ., Եր. 29:

⁴ „Арм. эпос“, Եր. 208:

⁵ Darmesteter G., Ormazd et Ahriman, Paris, 1877, Կր. 33:

քեր, աշկունք պիտի ունենա: Իսկ երբ աշկունքն արեգական հետ են համեմատվում, մի՞թե պ. Խալաթյանը չգիտե, որ հայոց լեզվի քերականությունը պահանջում է, որ էական բայով ստորոգյալը թվով համաձայն լինի յուր ենթակային և ասվի «աշկունքն էին արեգակունք», քանի որ իմաստն այն չէ, թե արեգակն է այդ պատանու աչքերը, այլ աչքերն արեգակնաման էին: Անշուշտ, այս վերջին իմաստով կարող էր ասվել նաև «աշկունքն էին արեգակն»։ Բայց շմոռանանք, որ սա երգ է, և երգիչը մեզնից ու ձեզնից ավելի լավ ճաշակ է ունեցել լեզվի երկու ձևից այն ընտրելու, որ ներդաշնակություն ունի, և հատկապես «արեգակունք» ձևը, որ «աշկունք» բառի հետ կազմում է նմանաձայնություն (alliteration), որ հատուկ է ժողովրդական երգերին և հատկապես, ինչպես հետո կտեսնենք, Վահագնի այս երգին:

Այս են պ. Խալաթյանի հիմունքները, որոնք, ինչպես ընթերցողը կտեսնե, ոչինչ ու ոչինչ չեն ապացուցանում, թե՛ երգի արվեստական, շինծու լինելու, և թե՛ երգի մեջ արեգակի ծագման նկարագիր տեսնելու նկատմամբ:

Երգի մեջ նկարագրված պատանին և նորա ծնունդը մնում են և կմնան որոշ չափով նման արեգակին և արեգակի ծագմանը, թեպետ և ոչ Խորենացին և ոչ երգը ոչ մի խոսքով ակնարկություն չեն անում արեգակի վրա: Բայց մենք չենք համեմատիլ երգի պատանին արեգական աստվածների հետ, քանի որ, ինչպես ասացինք, մենք Վահագնի անձնավորության մեջ ոչ թե արեգակն ենք տեսնում, այլ մի ուրիշ երևույթ՝ Սմարտալ: Այսպես ըմբռնելով միայն հասկանալի է լինում երգի ամեն մի տողն ու բառը, և Վահագնի կոիվը վիշապների հետ, և վիշապաքաղ մակդիրը, և Վահագն անունը, և Հերակլի հետ նույնանալը, և նույնիսկ երբեմն Ապոլոնի հավասար դրվելը: Բայց նախքան այդ՝ մի երկու խոսք ևս մեր ապացույցի եղանակի մասին:

Համեմատական եղանակը:—Հայտնի է թե ի՞նչ մեծ դեր է խաղում համեմատական մեթոդը, ինչպես շատ գիտությունց, այդպես և դիցաբանություն ու ժողովրդական հավատքի և առասպելաբանության մեջ: Աստվածների ու դյուցազների զրույցները, հնդկերպական ազգերի մեջ, և անունները իրար դիմաց դնել. առասպելներն ու զրույցներն իրար համեմատել. տեսնել թե ինչպես առասպելաբանական մտածության գլխավոր առարկաների՝ արեգական ու լուսնի, երկնքի ու երկրի, կրակի ու ջրի, հողմի ու կայծակի մասին զանազան ազգերի մեջ համանման բաներ են պատմում և հավատում, որոնք միևնույն «ձևաբանական» (morphologique) հիմունքի վրա են աճած. ոչ միայն համացնդ ազգերի մեջ, այլև ամբողջ մարդկության մեջ, ցեղով, ժամանակով ու տարածությամբ իրարուց հեռու և տարբեր ազգերի առասպելները համեմատելով՝ նմանություններ գտնել և այդ նմանությանց հիմունքը մի ընդհանուր հոգեբանությամբ բացատրել, շմոռանալով հարկավ և մի ազգից մյուսին փոխանցումը,—ահա ուսումնասիրության այն եղանակը, որ այժմ իշխում է առասպելաբանության մեջ:

Ոչ մի բան այնպես չի պարզի Վահագնի ֆիզիկական ծագումն ու նորա առասպելը, որքան համեմատությունը, որի ժամանակ հարկավ, ինչպես ուրիշ ազգերի դիցաբանության ուսումնասիրության մեջ, մեծ տեղ պիտի բռնեն և մեր արդի ժողովրդական զրույցներն ու առասպելները: Արդի ժամանակը հասկացվում է հնի, անցյալի ուսումնասիրությամբ. բայց արդի ժամանակի ուսումնասիրությունն ևս յուր կողմից բանում է մեր առաջ անցյալը, քանի որ անցյալի շարունակությունն է ներկան: Այսպես և մեր արդի ժողովրդա-

կան զրույցներն ու առասպելները, որոնցից շատերը հների մնացորդներն ու շարունակութիւնն են, կարող են պարզել մեզ մեր հին առասպելները:

Վաճազն ամպրոպային աստված:—Հայոց աստվածների մասին եղած սակավ հիշատակութիւնների մեջ ամպրոպի աստված չէ հիշվում. խորենացին մի տեղ միայն (Բ, ձդ) գրում է. նունէ «կործանեաց զամպրոպային պատկերն Արամազդայ»։ սակայն այդ պատկերը Հայաստանում չէ, այլ Վրաստանում: Հայոց Արամազդը, որ իրանացիներից է հայերին անցել, հավանորեն չէ իշխել ամպրոպի և փոթորկի վրա, ինչպես և պարսից Ահուրա Մազդան: Թերեւս հելլենիստական ժամանակում, երբ հայոց Արամազդը հունաց ամպրոպային Դիոսի հետ է համեմատվել, վերջինիս ամպրոպային բունավորութիւնն Արամազդին վերագրված լինի, բայց այդ վկայված չէ: Դժվար է, սակայն, ընդունել, որ հայերն ամպրոպի աստված ունեցած չլինին, ի նկատի ունենալով, որ գրեթե բոլոր հնդկրոպական ազգերի և ուրիշ շատերի մեջ ամպրոպային աստված ոչ միայն կա, այլև հաճախ առաջնակարգ տեղ է բռնում, գրեթե համանման առասպելներով, և որ ամպրոպն այն ֆիզիկական երևույթն է, որ արեգակի հետ, և ըստ շատ առասպելաբանների՝ արեգակից էլ ավելի ազդել է առասպելաբանութեան ծագման վրա: Նույնիսկ եթե ընդունելու էլ չլինինք, որ հնդկրոպական նախածամանակից հնդկրոպական ազգերին անցած լինի մի այդպիսի աստվածութիւն, բայց և այնպես մեր ժողովրդի մեջ ցարդ կենդանի տարածված, անշուշտ հնուց եկած, բազմաթիւ զրույցներն ամպրոպի մասին, վկայում են, որ հայոց մեջ ևս ամպրոպի աստվածութիւնն եղել է, և նույնիսկ սիրելի ու նշանավոր:

Այդ հին ամպրոպային աստվածն եղել է Վահագն: Տեսնենք նրա մասին բոլոր ավանդածները. նախ Վահագնի ծննդյան երգը:

Երկնէր երկին, երկնէր Երկիր:—Հնդկրոպացւոց մեջ տարածված հավատալիքներից մեկն է, որ «փոթորկի ժամանակ երկինքը երկնում է և մրրկալից ամպը (gewitterschwangere Wolke—բառացի՝ մրրկով հղի) հողմահույզի ու որոտմունքի հեծեծանքներով և պտուտահողմի բախյունի տակ, ծննդյան ցավերով բռնվում է» մի կամ երկու լուսեղեն էակ ծնելու համար¹. Այն ըմբռնումը թե ամպրոպային աստվածը երկնքից ու երկրից է ծնվում,— գրում է Մաքս Մյուլլերը, համեմատական առասպելաբանութեան հիմնադիրը, բոլորովին բնական է: Որովհետև փոթորիկն երկնքից է առաջ գալիս, ուստի և երկնքն իբրև ամպրոպային աստուծու հայրն է ըմբռնվում. բայց փոթորիկն առաջանում է և հեռու հորիզոնում երկրի վրա, «ուր երկինքը թվում է թե գրկախառնվում է երկրի հետ», ուստի և երկիրն ամպրոպային աստուծու մայրն է: Այսպես Ռիգվեդայում, մեծազոր ամպրոպային աստուծու՝ Ինդրայի ծնունդն իբրև մի ամպրոպային օդերևույթ է ըմբռնվում, որի ժամանակ դողում են երկինքն ու երկիրը, որոնք և Ինդրայի հայրն ու մայրն են²:

Այսպես և, եթե մեր Վահագնի ծննդյան ժամանակ երկնում են երկին ու երկիր, Վահագն ներկայանում է իբրև ամպրոպային և ոչ թե արեգաեան աստված:

Երկնէր եւ ծիրանի ծովն³: Այս տողը ցույց է տալիս, որ երկնի ու երկրի որդի Վահագն՝ է միանգամայն և ծովածին: Խնչ է այդ ծիրանի ծովը: Անշուշտ, ոչ երկրավոր, երկրի վրա տեղափակված մի ծով: Երկինքը, ամպերով

¹ W. Schwartz, Indogermanischer Volksglaube, Berlin, 1885, էր. 55.

² M. Müller, Die Wissenschaft der Sprache, Leipzig, 1893, II, էր. 519.

³ Վարիանտ թողն ծիրանի:

ծածկված երկինքը ծովի նմանեցնելը մի սովորական բան է հին ու նոր բանաստեղծների մեջ, և երկինքը, որտեղից անձրևն է գալի, ջրեղեն երևակայելը հատուկ է ոչ միայն հնդկերոպական, այլև ուրիշ ազգերին: Նույն ըմբռնումն ունի երկնքի մասին և մինչև այսօր մեր ժողովուրդը, որ հավատում է թեյոթնաակ երկնքի առաջին շերտն ամպ է, և ամպերի վրա մյուս շերտերը՝ ջրերի ծովը, որի ծայրն ու վերջն օվկիանոսի վրա է հանգչում¹: Այսպես և մեր ժողովուրդն իր առավոտյան աղոթքի մեջ կոչում է «Երկինքը ծով ծիրանի»²: Այսպես և ժողովրդական հավատալիք է, որ որոտում է, երբ «ալեկոծն քամին» այդ երկնային ծովն է գալի³: Նույն գաղափարը գտնում ենք և մի հանելուկի մեջ,—հայտնի է հանելուկների հնությունից գալը և հին առասպելական հավատալիքների բովանդակելը,—ուր ասվում է.

Կով մի ունիմ հանա հանա,
Կոտոշները մարխանա.
Կաթնաղբյուրեն ջուր կըխմա
Արյունածովեն ձեն կըհանա⁴:

Եվ այս հանելուկի պատասխանն է, որոտմունք և ամպ: Որոտմունք, որ ամպը կամ ամպեղենն էակը, ըմբռնված, ինչպես շատ հնդկերոպական ազգերի մեջ, իբրև արջառ, հատկապես կով, հանում է երկնային արյուն, այսինքն արենագույն (=ծիրանի) ծովի միջից:

Պարսից մեջ ևս ամպրոպի աստված Տիստրիայի, որ նույնպես արջառի կերպարանքով է ներկայանում, կռիվը ջրերը խափանող Ապառշա դևի դեմ՝ լինում է երկնային Voûroukasha ծովի մոտ, որից և անձրևում է ամպրոպի աստվածը⁵: Իսկ Վեդայի մեջ ամպրոպային աստվածը՝ Ցուլ Ինդրան՝ անձրև-վելու համար՝ պատահում է երկնային ջրերն արգելող ամպերի կամարը, որ կանգնեցնում է Ինդրայի հակառակորդ Վիշապը, Վրտրան, որ միևնույն ամպն է կամ ամպի անձնավորումը. «Այնտեղ կանգնած էր խավարը, ջրերը փակող կամարը, Վրտրայի կամարների ներսում—ջրերի լեռը. ծածկույթով շրջապատված հոսանքները ցած է գարնում Ինդրան ետևե ետև ուղղորդ ճանապարհներով»⁶: Կամ օրինակ ուրիշ տեղ. «Զորությամբ բարգավաճած է Ինդրան, որ Մարուտներին բարեկամ ունի. Վրտրային անդամալույծ արավ և այդ ժամանակ դուրս թափեց ծովի ջուրը»⁷:

Այսպես, երկնային ծովի գաղափարը, որ ի միջիայլոց հատուկ է և հայերին, մեծ դեր է խաղում ամպրոպի առասպելների մեջ: Բայց որ գլխավորն է և մեզ համար կարևոր, ամպրոպի անձնավորում աստվածը, որ՝ զինված կայծակով՝ հոսեցնում է երկնային ջրերը, համարվում է ծնունդ երկնային ջրերի և հնդկաց մեջ, օրինակ, կրում է ապտիա, ջրածին, ջրեղի ուղի անունը: Այս մակդիրն այնքան առանձնապես վերաբերում է Ինդրային, որ նա նույնիսկ ապտիաների ապտիա է կոչվում. գի միայն Ինդրան չէ ջրերի որդի, այլև նորա երկվորյակ եղբայրը՝ Ագնին, որին նույնպես վիշապի դեմ կռիվներ են վերագրում, կոչվում է, իբրև կայծական կրակի աստված, ապամ նապատ.

¹ «Ազգագրական թերթ», Ա գիրք, եր. 348:

² Գարեգին ս. Հովսեփյան, Փշրանքներ, Թիֆլիս, 1893, եր. 77:

³ Հմմտ. «Ազգագր. թերթ», Բ գիրք, եր. 220:

⁴ Հմմտ. Սովանձայան, Մանանա, եր. 314, ուր «կովի» տեղ «հանք» է դրած (Թերևս հավթ). «կով» բառով նույն հանելուկը գրի առած է պ. Գր. Վանցյան:

⁵ [Fr.] Spiegel, Eranische Alterthumskunde, I. [Leipzig, 1873], 72 հտն.:

⁶ Der Rigveda, Übers. v. Alf. Ludwig, II, 453, 10

⁷ Նույն, II, 614, 3:

ջրերի զավակ¹։ Ապտիա, ջրածին, ջրերի որդի կոչվում է և նույնպես վիշապի դեմ կռվող Տրիտա աստվածը, որ Ինդրայի հատկություններն ունի, և որին համեմատվում է պարսից Ատվիա Թրայետաոնա կամ Թրիտա, որ սպանում է Ահրիմանի մի վիշապ²։

Այսպես և մեր Վահագն, իբրև վիշապի դեմ կռվող ամպրոպային աստված, ծնունդ է երկնային ջրերի ծովի։

Թե մեր հին առասպելներին ևս հատուկ կարող է եղած լինել ամպրոպի աստուծու ծովածին լինելու գաղափարը, այդ կարելի է տեսնել և մեր արդի ժողովրդական հավատալիքներից ու առասպելներից, որոնց մեջ ծովյան կամ ծովինար դուրս է գալիս իբրև ամպրոպի և կայծակի կամ փայլակի անձնավորում, մի պաշտելի առասպելական էակ, հրաշյա և հրեղեն, որ վերին երկնքում է ապրում և վերահաս ամպրոպից առաջ խաղալով ցույց է տալի վայրկենապես յուր երեսը, որից և փայլատակում է։ Մեր ծովյանի կամ ծովինարի համեմատությունն ուրիշ ազգերի նման առասպելների հետ թողնելով, այստեղ նկատենք միայն, որ «ծովյան» կամ «ծովինար» բառը, կազմված «ծով» արմատից, իբրև «ծովի սերունդ, ծովային», անշուշտ սկզբնապես փայլակ ու կայծակի աստուծու մի մակդիրն է եղել, և հետո, ինչպես հաճախ լինում է առասպելաբանության մեջ, առանձնացած գործ է ածվում իբրև հատուկ, այլև իբրև հասարակ անուն, կայծակ ու փայլակ նշանակությամբ։

Մյուս կողմից ծովածին է և մեր արդի ժողովրդական վեպի մեջ կայծակի կամ ամպրոպային հերոս Սանասարն իր Բաղդասար եղբոր հետ։ Նա իրեն անվանում է հատկապես ծովային³։ Ունի կայծակի թուր, որ ստացել է ծովից։ Ունի ամպրոպային առասպել, կռվելով վիշապի դեմ և կռվի մեջ հողմ հարուցանելով ու անձրևելով։ Սակայն այս մասին ևս մանրամասն գրել թողնենք ուրիշ տեղի⁴։

Երկն ի ծովուն ունէր եւ զկարմրիկն եղեգնիկ. ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր, ընդ եղեգան փող բոց ելանէր, եւ ի բոցոյն վազէր խառտեաշ պատանեկիկ։

Երկնքի և երկրի որդի ծովածին Վահագն երգի մեջ համարվում է սերված և մի բույսից—կարմրիկ եղեգնիկից։ Այսպես և երկնքի ու երկրի և ջրերի որդի Ագնին, իբրև կայծական կրակի աստվածություն, ծնվում է միանգամայն և բույսերից։ Ռիզվեդայի մեջ, օրինակ, երգվում է կայծակ Ագնիի համար. «Բույսերը կանոնավոր երևացողին [Ագնիին] իրենց մեջ են առել իբրև սաղմ. այս Ագնիին ծնեցին մայրական ջրերը, նմանապես ծնում են նորան ծառերն ու խոտերը (Kräuter) հավետ հղանալով»⁵։

Արդեն վաղուց Կուն, համեմատական առասպելաբանության մի ուրիշ հիմնադիրը Գերմանիայում, յուր մի նշանավոր աշխատության մեջ⁶ ցույց է է տվել, թե ինչպես զանազան հին ազգերի, և հատկապես հնդկաց, առասպելների մեջ երկնային կրակը բույսերի հետ կապված է մտածվում. այսինքն, ինչպես երկրի վրա կրակը փայտից է առաջանում, հավատում էին, երկնքում էլ կայծակը փայտից է ծնվում։ Ուստի և կայծակը ներկայացնում են հաճախ

¹ W. Mannhard, Germanische Mythen, №. 213 հան.

² Spiegel, Eran[ische] Alterth[umskunde], I, 440.

³ Գարեգին և. Հովսեփյան, Սասմա ծոռեր, №. 62 հան.

Հմտ. M. Abeghian, Der armenische Volksglaube, Leipzig, 1899, №. 83—88.

⁵ Der Rigveda, übers. v. Ludwig, II, 432, 6.

⁶ Adalbert Kuhn, Die Herabkunft des Feuers, Berlin, 1859.

իրրե զանազան բույսեր, և կայծակի մարմնացումն են համարված շատ բույսեր, որոնք հնումը գործ են ածվել շփումով սրբազան կրակ հանելու համար: Այդպիսի բույսերից է, օրինակ, և փշենին կամ փուշը¹, որ և հայոց մեջ մինչև այսօր, իրրե կրակի մարմնացում, գորավոր «կապք», այսինքն պաշտպանության միջոց (Abwehrmittel) է համարվում շար ոգիների դեմ և մեր «կապքի աղոթքների» մեջ կրակին հավասար է դասվում: Հայոց մեջ կայծակի մարմնացում ուրիշ շատ բույսեր կան, որոնց ուսումնասիրության տեղը չէ այստեղ, բայց թե եղեգն ևս այդպիսի բույսերից է համարվում թե չէ, տեղեկություն չունինք: Այդ պետք է ցույց տան մեր ժողովրդագրական նյութերը, որոնք դեռ նոր են ժողովվում: Անհավանական բան չէ այդ, քանի որ տեսնում ենք, որ մի գերման գրույցի մեջ եղեգն իրրե կայծակ դուրս է գալիս Օդհին աստուծու ձեռին, որ սկզբնապես ամպրոպային աստված է բացատրվում և ինդրայի հետ համեմատվում²: Նույնիսկ եթե եղեգն այդպիսի բույսերից չլինի, բանաստեղծը չէր կարող, — քանի որ երկնային տեսարանը (Himmelsscenerie) իսկապես միշտ երկրավորի նմանումն է, — ավելի լավ կերպով ուրիշ բույս ընտրել կարմիր կայծակի հրդեհումը ծիրանի ծովի մեջ նկարագրելու համար, քան թե կարմիր եղեգը, մորուտների եղեգը, որ աճում է ջրերի միջին: Ծղեգի կառմիր մակդիրն ևս կայծակից առնված պիտի լինի, քանի որ շատ ազգերի առասպելների մեջ կայծակի հատուկ գույներից մեկն է կարմիրը³, ուստի և շատ բույսեր իրենց կարմիր գույնի պատճառով հենց՝ համարվում են կայծակի մարմնացում⁴, և հաճախ ամպրոպային կամ աստուծու նվիրական գույնն է կարմիրը:

Ինչ է ցույց տալի ծովի ծիրանի մակդիրը: Այս բառը, որ համեմատվում է հանելուկի մեջ ծովի ալյուն (արենագույն) մակդիրն, կարող է Վահագնի ծնունդը կարծել տալ իրրե արեգական ծնունդ, ծագում արշալույսի ծիրանի ամպերի ծովից: Արդարև, «ամպրոպի երևույթն և առավոտյան լուսաբացը գրույցների մեջ շատ անգամ իրար խառնվում են, մի գրույց, որ սկզբնապես ամպրոպին է վերաբերում, փոխվում է տրվում առավոտյան լուսաբացին, կամ ներհակը: Ասոր պատճառը հենց բնության այս երկու երեւույթների նմանությունն է. արեգակը գիշերն աներևույթ է լինում և առավոտյան ծագում, այդպես և փոթորկի ժամանակ արեգակն անհետանում է և անձրևից հետո կրկին երևան գալիս»⁵: Այս իսկ պատճառով առասպելաբանական գիտության մեջ իշխող է երկու ուղղություն, արեգակնային և ամպրոպային. միևնույն առասպելներն ու աստվածները ոմանք արեգակով են մեկնում, ուրիշները ամպրոպով, մանավանդ որ միևնույն առասպելների մեջ հենց այս երկու երևույթի պատկերացումները միացած են՝ առավոտյան մեգերի և ամպրոպի ամպերի միջից ծագող արեգակի նմանության պատճառով: Օրինակ հենց Ապոլոնի մեջ, որին մերձեցրել են մեր Վահագնին, միացած են արեգական և ամպրոպի աստվածություն, թեպետև նորա առասպելների մեջ

¹ Նույն, եր. 38:

² Kuhn, Herabkunft des Feuers, եր. 199. F. Schwartz, Die poetischen naturanschauungen, Berlin, 1864. I, 199, II, 99, Նույնը և „Zeitschrift d. Vereins d. Volkskunde“, 1892, II, եր. 68:

³ Kuhn, Herabk. Feuers, եր. 106, F. Schmartz, Poet. Naturansch. I.

⁴ Kuhn, Herabk. d. Feuers, եր. 47.

⁵ F. Schwartz, Die poetischen Naturanschauungen, I, եր. 67.

⁶ Kuhn, Herabkunft des Feuers, եր. 60.

վիշապասպան կայծակի կամ ամպրոպի աստվածը. ծիածանի աղեղով և կայծակի նետով, ավելի գորավոր է երևում, քան թե ոսկեգիսակ արեգակնային աստվածը¹: Ապոլոնի ծնունդն իսկ, երբ, ինչպես կայծակի աստվածուհի Աթենասի ծննդյանը, ոսկի անձրև է տեղում, բացատրվում է իբրև ամպրոպային ծնունդ²: Ելդ «ոսկի տեղն» առնված է ամպրոպի երևույթից, երբ թվում է թե ամբողջ երկինքը կայծակնահարելու ժամանակ փայլում է ոսկուց, որ իջնում է երկիր կամ երկնքումն էլ մնում է: Դա երկնային ծովի ոսկեզուլն, կարմիր, ծիրանի բոցավառումն է զորեղ ամպրոպների ժամանակ: Եվ շատ հաճախ բանաստեղծները փոթորկալից երկինքը պատկերացնում են իբրև ամպերի հըրեղեն ծով, որի միջից կայծակը բռնկում է «կարմիր հոսանքներով» և բոցավառվում իբրև հրդեհ. կամ ինչպես գերմանացի բանաստեղծ Գոտֆրիդ Ջոյմեի (Gottfried Seume) մի բանաստեղծության մեջ «փոթորկի գալն ու գրեհալը» նկարագրված է.

Գալիս մոտենում է ինչպես գիշեր,
Նորա առաջից լուսավորում էն կայծակներ,
Եվ ինչպես մի բոցեղեն ծովի—մեջ
Ալիքներն ալիքների վրա են խոնվում:

Կամ ինչպես մեր մի հեքիաթի նկարագրի մեջ. «էնենց մթնում են սուր ու ձոր, որ ես մութն ասեմ, դու գիշեր իմացիր...: Քամին որ վշշացնում չի՞, ծառեր են, որ գետնի հետ լզգվում են: Ամպն ու շանգը գետինն առել են. ծովինաճ էնենց խաղում, որ կաեսս քե ուզում ա աշխարհը կրակ տա»:

Ռեզվեդայում նույնպես շատ կդտնենք ամպրոպի այնպիսի նկարագիրներ, որոնց մեջ մի կողմից ինդրան արեգակի և արշալույսի հետ ներքին հարակցություն ունի, լուսավորում է երկինքն ու երկիրը արեգակով, բերում արշալույսն ու արևը. մյուս կողմից յուր կայծակներով բոցավառում է երկնային ծովը:

«Սուրալի [արեգակի] անիվը նա [ինդրա] զորությամբ էր առաջ գրլորում իրեն ցույց տալով, կարմիր բոցավառվելով ձայն է արձակում...»³:

«Այս հզոր ինդրան դուրս քշեց ջրերի ալեծուփ հոսանքը, վիշապասպանը մոտ վարեց ծովը, տեսանելի դարձրեց արեգակը, գտավ արշառը. մի գիշերվա ընթացքում կատարեց նա օրերի ոործը» (Rigv., II, 492, 2):

«Մնվում է թե չէ՝ ճանաչեցնելով փայլեցնում է դեղին ցուլը [ինդրան] ամբողջ պայծառ երկնակամարը. խառեղաձին առնում է դեղին զենքը, դեղին կայծակն իր ձեռք» (Rigv., II, 509, 4):

«Փայլելով ինքը փայլեցրեց անփայլը. պայծառ բաց է արել նա ըստ կարգին շատ [արշալույսներ]» (Rigv., II, 562, 4):

«Նա [ինդրա] գտել է գունահարուստ տեսքով ծովը պայծառության մեջ բնակող Ուշասի (Արշալույսի) առաջակողմում...» (Rigv., II, 570, 5):

«Կայծակնահարիր (ինդրա), ինչպես Ագնիի (կրակի) բոցեր...» (Rigv., II, 589, 7):

«Ինդրան արեգակնային ճառագայթներով հրդեհում է վնասատուին [վիշապին]. ինչպես Ագնին [կրակը], երբ սա նվաճում է անառները, աճել մեծացել է նա» (Rigv., II, 590, 9):

¹ F. Schwartz, Poet. Naturansch. I, հր. XIII հտն.

² F. Schwartz, Der Ursprung der Mythologie, Berlin, 1860, հր. 68 հտն., 115:

³ Նավասարդյան Տ., Հայ ժողովրդ. հեքիաթներ, Ե, հր. 40:

⁴ Der Rigveda, Übers. v. Ludwig, II, 472, 9.

«Հենց որ երկնքում մի սիրուն ճառագայթ դրվեցավ, արագ բացվելով տարածվեցավ խառտյաշ կայծակը. երկաթյան խառտյաշ ատամով զարկեց վիշապին, հազարապատիկ բոցեւ ունեւ նա. որ խառտյաշն [կայծակը] է կրում» (Rigv., II, 615, 4):

Բերենք և Մահաբհարատայից մի կտոր, որի մեջ երկնային կաթնծովի մեջ (հմմտ. մեր հանելուկի տողը. «կաթնաղբյուրեն ջուր կըխմա») ամպերի սարի շուրջ փաթաթվում է կայծակի վիշապը, որին երկու կողմից քաշում են աստվածները. «Վասուգհի օձը, մինչ իրեն տարուբեր քաշում էին, փչում էր իր բերանից մի հոսանքով՝ կրակ, ծովս, և քամի, որոնք բարձրանում էին վեր՝ ինչպես կայծակներով հղի (blitzschwanger) ամպ.... [ամպերի] սարի շուրջը գոռում էր ծովը, ինչպես մի ամպի խուլ որոտմունք... կրակը ծածկեց հանկարծ սարը բոցերով և ծխով, նման մի սև ամպի, որից կայծակ կայծակի վրա ցած են թափվում... Եվ ահա անմահ Ինդրան ուղարկեց մի ամպ, որ սաստիկ անձրևով հանգցրեց հրդեհը»¹:

Մենք հետո կտեսնենք, թե ինչպես մեր հավատալիքով ամպրոպի վիշապը քաշում կամ հանում են վեր փոթորկի ժամանակ: Բերած օրինակներն արդեն պարզ ցույց են տալիս, որ ամպրոպի հրեույթն ըմբռնվում է իբրև մի բոցավառում, հրդեհ երկնային կարմիր բոցեղեն ծովի մեջ: Նույն կայծակի հրդեհն է նկարագրված անշուշտ և մեր երգի մեջ եղեգի բոցավառումով:

Երկրի վրա կրակ վառելու, ավելի ճիշտ շփումով երկու փայտից սրբազան կրակ հանելու գործողությունը նախնական հայացքով նմանեցրած է սերելու, ծնելու (Zusugung) գործողությանը, և վեղաներում ոչ միայն կրակ հանելն իբրև ծնունդ է նկարագրված, այլև երկու շփելու փայտերը, որոնք նկարագրվում են իբրև մարդու մարմին, պաշտամունքի մեջ անձնավորված իբրև հայր ու մայր են ըմբռնվում և նոցանից առաջադրած կրակն իբրև որդի Շփումով սրբազան կրակ հանելու այս գործողությունը համարվում է կայծակի նշան հունաց, հնդկաց և գերմանների մեջ, և հավատացել են, որ կայծակի կրակն ևս երկնքում նույն ձևով է առաջացել: Սակայն, եթե մի կողմից երկրի վրա փայտեր շփելով «կրակ վառելու գործողությունը սերելու, ծնելու գործողությանն էին նմանեցնում», մյուս կողմից և կայծակի կրակի բոցավառումը երկնքում բույսերից, կամ «կայծակի առաջաձայն փոխակերպվում էր մի աստվածության ծննդյան»², և հատկապես կայծակի անձնավորում աստուծու, որ երկնքի ու երկրի և հրկնային ծովի ու բույսերի ծնունդ գտնվում է ամպրոպի բոցերի միջից:

Այսպես և մեր՝ երկնքի ու երկրի և ծովի որդի Վահագն իբրև կայծակի աստված ծնվում է եղեգնից բոցերի մեջ:

Վահագնի ծնունդը նկարագրված է իբրև վազել: Այս գիծն ևս յուր համապատասխանն ունի. Ինդրան ևս ծնվելուն պես, երկինք ու երկիր կարմիր բոցավառելով, վազում է Վրտրային կամ թե վիշապին սպանելու համար. «Վազելով լարում է Ինդրան յուր՝ վազաններով [ձիերով], արագ ավարի առնելով ջրերը աշ [հարավի] կողմից...»³: Դա կայծակի արագությունն է, որից և Ինդրան ու յուր ձիերը վազան կոչում են ստացել, և Ինդրայի սովորական մականուններից է և առագ՝:

¹ F. Schwartz, Der Ursprung der Mythologie, հր. 45:

² Kuhn, Herabk. des Feuers, հր. 70 հան., 265.

³ Der Rigveda. übers. v. Ludw., II. 555, 5.

⁴ Վազել բայը Հայկ. լեզ. նոր բառարանի մեջ բացատրած է՝ վազել, վազո առնուլ, արշակել, յարձակել, ի վերայ դիմել. այլև ոստուկ, խաղալ, Վերջին իմաստի համար հմմտ. Մու-

Նա ճուր ճեր ունէր. բոց ունէր մօրսօ,
Եւ աշխուճէն էին արեգակունճ:

Այս տաղերի մեջ նկարագրված է ծնվող աստուծու կերպարանքը, որ կատարելապես համապատասխան է ուրիշ ազգերի ամպրոպային աստվածների, ինչպես՝ Ինդրայի, գերմանական Թոռի կերպարանքին: Նախ մեր նորածին Վահագն մի երեխա չէ, այլ պատանյակ և խորենացու ձեռագիր վարիանտներից շատերի մեջ խառնյալ պատանյակ: Ինդրան ևս պատկերացվում է իբրև խարտյալ պատանի. «Զի մեծ է նոցա զոհի երին, վսեմ է երգը, զուրգը՝ հաստ, որոնց բարեկամ է պատանյակն Ինդրա: Արդարև առանց կովի յուր ուժով գանձը ձեռք է բերում այն հերոսը, որին բարեկամ է պատանյակն Ինդրա»¹: «Դու ինքդ առար ուրախությամբ, հին նախնիքներից՝ զոհողներից փառաբանվելով, ո՛վ Ինդրա, ոսկեհեր. դու առնում ես [և այժմ] ամեն՝ քո զովաբանության արժանի, կատարյալ, գեղեցիկ ստացված, դու որ խառնյալ ես ծննդից ի վեր» (Rigv., II, 645, 5): Խարտյալ և արեգակնաշյա են և Ինդրայի ձիերը, որոնք նույնպես ամպրոպն են պատկերացնում. «Քեզ պետք է այստեղ բերեն խառնյալները, սոմա խմելու [պիտի բերեն] ցուլին. Ինդրա, քեզ արեգակնաշյաները» (Rigv., II, 451, 1, 445, 1, 2): Նորա կայծակը նույնպես խարտյալ և արեգակնաման է (Rigv., II, 457, 6): Ինքն Ինդրան ևս արեգակնաշյա է (Rigv., III, եր. 317), երեսն արեգակի նման (Rigv., II, 963): Հագնվում է արեգակի գեղեցկությամբ, անձամբ հրեղեն է (Rigv., II, 542, 12): Եվ թեպետ պատանյակ, բայց մորուի ունի, ինչպես և մեր պատանյակ Վահագնը. «Դեղմորուսը, դեղնահեր, երկաթյան, սոմա խմողն արագ խմելով աճեց զորությամբ, հիանալի զամբիկների տերը պետք է ամեն փորձանքից ազատե յուր խարտյալներին» [ձիերին] (Rigv., II, 645, 8):

Պատանյակ խարտյալ, հրեղեն, ոսկեհեր, թե հուր հեր, դեղնամորուս, բոց մորուս, թե կարմրամորուս (ինչպիսին է Թոռ), արեգակնաշյայթ է հրաշյա (Թոռ),—առնված է հենց կայծակի երևույթից, նորա այրող, հրեղեն ու բոցեղեն, կամ բոցի ու հրո ոսկեգույն, կարմիր ու փայլուն հատկություններից:

Այսպես տեսնում ենք, որ Վահագնի երգի մեջ նորա ծննդյան և կերպարանքի բոլոր հատկություններն ամբողջապես մի ամպրոպային աստուծու՝ Ինդրայինն են: Բայց այդ դեռ ամենը չէ: Ինդրան ծնվելուն պես բոցերի միջից վազում է ամպրոպի վիշապի՝ Ահիի (օձի) կամ Վրտրայի (ամպի, ամպի անձնավորումի, որ հաճախ ներկայանում է իբրև վիշապ) դեմ կռվելու, և կռվելով հաղթում ու սպանում է նորան: Եվ մի՞թե նույնը չէ անում և մեր Վահագն: Դժբախտաբար խորենացին երգի շարունակության միայն համառոտ բովանդակությունն է մեզ բերել, ասելով. «Յետ որոյ (ծննդյան նրկարագիրն անելուց հետո) և ընդ վիշապաց ասէին յերգին կռուել նմա և յաղթել»: Երբ մի անգամ իմանանք թի ինչ են վիշապները, այն ժամանակ կարող ենք հավաստի ասել, որ բնական երևույթի անձնավորում Վահագնի կրոնիկը ոչ թե երկրի վրա օձերի դեմ է եղել, այլ իրոք իբրև օդերևութի, ամպրոպային կռիվ (Gewitterkampf) է ըմբռնվել, ինչպես Ինդրայի կռիվն է: Մի հայացք ու հավատք, որ ցայժմ կենդանի է մեր ժողովրդի մեջ:

Վիճաբ խաղում է ասացվածը. Ինդրան ևս խաղում, պարում է, որից և ստացել է խաղացող, պառզ մակերբը. Rigveda, II, 552, 3, 472, 7, 495, 4.

¹ W. Mannhardt, Germanische Mythen, եր. 232, 367 և Rigv., II, 450, 4, 499, 7, 493, 3:

Վիշապ և ամպրոպային կոիվ:—Առասպելաբանության մեջ Վիշապը փոթորկի, պտուտահողմի և փոթորկալից ամպի անձնավորումն է, հենց ինքը փոթորիկը, պտուտահողմն ու ամպը,—մի շար ոգի, որ սովորաբար օձի կերպարանքով է ներկայանում, բայց և զանազան կերպարանքներ է ընդունում: Նորա դեմ կռվում է նույն օգերեւոյթի բարի անձնավորումը, ամպրոպային աստվածը, որը նույնպես զանազան կերպարանքներով է պատկերանում:

Ի՞նչ է վիշապը հայոց մեջ: «Վիշապ» բառը, որ ժողովրդի մեջ նաև «ուշապ» է արտասանվում. հավանորեն իրանացիներից է անցել հայերին և պարսից ամպրոպային օձի՝ Աթիի մակդիրն է՝ նվ արդարև, ամեն ինչ, որ հնումը և այժմ հայոց մեջ պատմվում է վիշապի մասին, ներկայացնում է նորան իբրև փոթորկի, ամպրոպի անձնավորում: Շատ բան, հարկավ, մուրն է. բայց բավական է, որ մեր զրույցները համեմատենք ուրիշ ազգերի զրույցների հետ, որ մեր վիշապի ամպրոպային բնավորությունը պարզվի:

Ամենից առաջ բերենք մի հատված, որ հ. Ալիշան² վերագրում է Անահիա Շիրակացուն կամ մի «ուրիշ հին բնախոսի»: «Յաղագս փոթորիկ հողմոյ, զոր ի բաջաղանս և յառասպելս վիշապ հանել ասեն. փոթորիկն հողմ է՝ որ ի յերկրէ ի վեր ելանէ, ուր վիհք ինչ հատեալ լինին ի քակ և ի խոռոչացեալ տեղեաց ինչ, որ ի փող անկեալ ընդ երակս երկրի, և ել ինչ գտեալ՝ միաժողով ի վեր դիմեալ քանձրացեալ ամպով ահագին դղրդինս առնէ, մինչև զմայրիս յարմատոց ի բաց հանել, և վէմս խլել, և զինչ գտանէ՝ ահագին—ձայնիւ վերացուցանէ և ընկենու յերկիր. և այս է զոր վիշապ հանել ասեն»: Նույն տեղում բերած է և Վանական վարդապետից. «Յայլ և այլ կողմանց հողմ շնչէ և ընդ իրար դիպի, այն Փոթորիկ ասի. թէ ոչ յաղթեն զիրար՝ ուրին ընդ իրար, և ի վեր ելանեն. տխմարք զայն տեսեալ՝ վիշապ կարծեն կամ այլ ինչ»: Նույն գրքի մեջ եր. 153 բերած է «փոթորիկ» մասին Սարկավագ վարդապետից. «Առասպելական ստութեանն ունկն դնել և հաւատալ մի՛ երբեք յանձն առնուցուս վիշապ զնա անուանողաց»:

Այսպես մեր «բաջաղանքների» և «առասպելների» մեջ վիշապը ներկայանում է պարզապես իբրև փոթորկի, պտուտահողմի, ինչպես և փոթորկալից ամպի անձնավորում, և միանգամայն իբրև փոթորիկ ու պտուտահողմ՝ «թանձրացեալ ամպով», նման հունաց Տիփոնին (Typhon), որ նշանակում է պտուտահողմ, փոթորիկ կայծակներով ու որոտմունքով, և միանգամայն մի առասպելական էակ է օձանման, մի վիշապ, որ «յուր հրեղեն շնչով և ամպերի ծխով կամ շոգիով լցնում է երկինքը» և իբրև ամպրոպային վիշապ է ներկայանում: Նա «մերթ իբրև երկրի ուղի է երևում, մերթ երկնային դիցուհի Հերայի որդի... առավելապես սակայն երկրածին է, ինչպես բոլոր ամպրոպային էակները՝ զիգանտներն ու վիշապների ամբողջ սերունդը, որ երկնքի դեմ է ելնում, զի երկնից, այսինքն հորիզոնի վրա են բարձրանում նոքա, ինչպես դեռ ասում ենք, «փոթորիկ է բարձրանում»³:

Այս գալարվող վիշապը՝ Տիփոն, որից ծնունդ են առնում բոլոր շար հողմերը, Հեզիոդի Թեոգոնիայի մեջ նկարագրված է իբրև հարյուրգլխանի օձ, որի աչքերից ու գլուխներից բոցեղեն ճառագայթներ են ելնում, հայացքն այրում է կրակի պես. հանում է զանազան հրաշալի ձայներ. մերթ կատա-

¹ H. Hübschmann, Armenische Grammatik, I, հր. 247.

² «Հին հաւատք», եր. 66, Ծան.

³ F. Schwartz, Ursprung der Mythologie, հր. 30.

դած ցուլի նման բառաչում է խուլ. մերթ առյուծի նման մոնչում, մերթ շը-
ների նման հաչում կամ սուր սուլոցներ հանում¹: Այսպես և մեր վիշապը,
իբրև փոթորկի կամ ամպի էակ, Եզնիկի մեջ «կեղծս ի կեղծս է լինում» (եր.
102), այսինքն զանազան կերպարանքներ է ընդունում, մի անգամ՝ օձաձև է
երևում, մյուս անգամ՝ մարդակերպ (եր. 106), երբեմն իբրև ուղտ ու ջորի
կամ այլ գրաստ և երբեմն իբրև որսի ետևից ընկած ձիավոր (եր. 107): Այլև
վիշապի մասին պատմում է Եզնիկ (եր. 103, 106) թե կալերից ցորենը գողա-
նում է և գրաստի վրա բարձած կամ՝ ինքը գրաստ դարձած տանում է:
Նույնը պատմվում է շատ ազգերի զրույցների մեջ վիշապի մասին, իբրև
փոթորկի կամ ամպրոպի անձնավորումի², կամ դերմանացոց մեջ տրուլի
մասին, որ պտուտահողմի անձնավորումն է³:

Միջին դարերում արդեն վիշապի տեղ սատանան է անցնում, և «փոթորկի
մեջ իշխող սատանայի պատկերացումը դեռ մնում է պտուտահողմի վրա
կապված»⁴, շատ ազգերի մեջ, ի թիվս որոց և հայոց մեջ, քանի մեր ժողո-
վուրդը պտուտահողմն ու «վիշապ հանելն» այժմ կոչում է «սատանի քամի»:

Այնուհետև վիշապների մասին պատմվում է մեկնում թե «պտոճականս
անդէոց ծծեն»⁵, կամ կովերի կաթը ծծում են, և թե վիշապների բերանից թու-
նավոր շոգի է դուրս գալի, որ վնասում է անասուններին ու մարդոց⁶: Այս
գծերն ևս ուրիշ ազգերի մեջ փոթորկի վիշապի, կամ պտուտահողմի անձնա-
վորումի մասին են պատմվում⁷, ինչպես և թե մեր և թե ուրիշ ազգերի զրույց-
ների մեջ վիշապների բնակվելը բարձր սարերի վրա և քարայրների մեջ առնը-
ված է պտուտահողմի երևույթից և ամպերի հատկությունից:

Թողնում ենք վիշապի մասին պատմված ուրիշ զրույցները, որոնց ման-
րամասնության մեջ մտնելու տեղը չէ: Բերածներից արդեն պարզ երևում է, որ
վիշապը մեզնում ևս փոթորկի, պտուտահողմի կամ փոթորկալից ամպի անձ-
նավորումն է:

Այդ առասպելներից մեզ համար արժեք ունի «վիշապ հանելը», կամ «վի-
շապի վերանալը երկրից երկինք», ինչպես գրում է Վահրամ վարդապետ⁸:
Դա ամպրոպային կոիվն է: Տեսանք, ինչպես հունաց մեջ Տիփոնն ու գիգանտ-
ները երկրից վերանում են երկինք. նոքա վերանում են հատկապես ամպրո-
պային Զևսի դեմ կռվելու, որ և յուր կայծակներով խորտակում է ու ցած գը-
լորում նոցա: Գերմանների մեջ ևս Որոտը (Donner) կամ Թոռը հալածում է
պտուտահողմի անձնավորումներին՝ տրոլներին և ուրիշներին⁹. և «Զևսի կը-
ռիվը Տիփոնի դեմ նույն է՝ ինչ որ նորան համապատասխանող գերման
զրույցի մեջ Թոռի թշնամությունը տրոլների դեմ, Որոտինը վալդայրների
(Waldweiber), դեերի (Riesen) և ուրիշների դեմ»¹⁰:

¹ Նույն, եր., 30 հտն.:

² F. Schwartz, Poetische Naturansch., I, եր. 89.

³ Mannhardt, Der Baumkultus, եր. 89, 127, հտն. նույն. Antike Wald- und Feld-
kulte, եր. 94, Laistner, Das Rätsel der Sphinx, II, 275, 281:

⁴ F. Schwartz, Ursprung der Mythologie, եր. 30.

⁵ Ալիշան, Հին հաւատք, էր. 194.

⁶ Հմմտ. Եզնիկ, եր. 107.

⁷ Mannhardt, German. Mythen, 48, նույն, Antike Wald- und Feldkulte, եր. 103
Schwartz, Poet. Naturansch., II, 164. նույն, Ursprung der Mythologie, 30, 31.

⁸ Ալիշան, Հին հաւատք, եր. 172. «Յոլով մարդիկ տեսեալ են զի վիշապ վերանայր յերկի
յերկինս»:

⁹ Mannhardt, Baumkultus, եր. 149.

¹⁰ Mannhardt, Ant. Wald- und Feldkulte, եր. 102.

Բայց ի՞նչ է այդ կոիվը: Վիշապը, պտուտահողմի կամ ամպրոպի շար անձնավորումը, յուր ընկեր շար ոգիների հետ, իբրև հողմ «թանձրացեալ ամպով» բարձրանում է, արեգական լուսո իրենցը կտրում, կամ փոթորկի մեջ հարձակվում է արեգական վրա, որ իբրև աղջիկ է անձնավորվում, և հափըշտակում է նորան¹. կամ ուրիշ առասպելներով երկնային անձրևաբեր ամպերի, ջրերի առաջը կտրում է և վայր հոսելն արգելում է՝ անոնց առաջ ցամաք ամպերի լեռներ ու բուրգեր կանգնելով: Իսկ փոթորկի կամ ամպրոպի աստվածը, որ միևնույն օդերևույթի բարի անձնավորումն է, ինչպես հնդկաց մեջ Ինդրան, երբեմն և Ագնին, կայծակներով ու որոտմունքով, մարտունների (հողմերի անձնավորում՝ աստվածներ) հետ կուլում է վիշապի և նորա շար ոգիների դեմ, խորտակում նորա բուրգերը կամ լեռները, սպանում նորան և ազատում է արեգակն և կամ ջրերը վայր է հոսեցնում:

Այսպես և մեր ժողովրդական գրույցների մեջ «մեծ վիշապը» հալածում է արեգակը: Նա «շարոց» հետ փոթորկի ժամանակ երկինք է վերանում՝ արևը, որ իբրև աղջիկ է պատկերանում, կուլ տալու կամ նորա դեմ հակառակելու, որ մարդիկ նորա «լույս երեսը» շտեմեն: Բայց Գաբրիել հրեշտակը, ուրիշ հրեշտակների հետ ենում է նոցա դեմ և կուլում: Որոտն այդ կուլի ժխորն է, փայլակը Գաբրիելի թրի փայլքը, կայծակը նորա նետը և ծիաժանը նորա աղեղը²: Նույն առասպելն ուրիշ ձևով պատմվում է թե թեկավոր վիշապը, երբ մեծանում է, վտանգավոր է դառնում. բայց այդ ժամանակ հրեշտակները նորան երկրից վեր են հանում փոթորկի ժամանակ. վիշապը կուլում է նոցա հետ, հուր շնչում և ջուր փչում երկրի վերա. կուլից առաջանում է փոթորկի շառալչունը: Բայց հրեշտակները շարունակ ծեծելով վեր են հանում նորան, մինչև արևի մոտ, որի կրակն այրում ու մոխիր է դարձնում նորան և մոխիրը թափում է երկրի վերա, կամ երկնքի բարձրությունից թողնում են որ ընկնի գետին ու մանր մանր փշրվի³:

Շատ պարզ է, որ հրեղեն պատանի Գաբրիել հրեշտակն յուր կայծակով և աղեղով՝ ամպրոպային կուլի մեջ փոխանակել է քրիստոնեության ժամանակ հեթանոսական ամպրոպային աստուծուն, հավանորեն հրեղեն պատանյակ Վահագնին, որի կոիվն ևս վիշապների դեմ իբրև այսպիսի ամպրոպային կոիվ պիտի ըմբռնված լինի, քանի որ մի կողմից վիշապն ամպրոպի կամ փոթորկի անձնավորումն է, իսկ մյուս կողմից՝ Վահագն ամպրոպային աստուծու հատկություններ ունի յուր երգի մեջ: Թե իրոք այդպես էլ եղել է, այսինքն Վահագնի կոիվը վիշապների դեմ մեր հին ու նոր ժողովրդական հավատալիքի համեմատ ամպրոպային կոիվ է եղել, այդ ցույց է տալիս մեզ նաև նորա վիշապաֆաղ մականունը:

Վիշապաֆաղ:— Ի՞նչ է նշանակում Վահագնի այս մականունը, որ կա Ագաթանգեղոսի մեջ: Անշուշտ, ոչ վիշապ ու ֆաղ (Drache-Bock), ինչպես թարգմանում են կամ բացատրել են ուզում ոմանք⁴, քանի որ ավանդված կա Վահագնի կոիվը վիշապների դեմ. բայց և ոչ «վիշապասպան» կամ «վիշապ խեղդող»⁵, ինչպես թարգմանում են ըստ Ագաթանգեղոսի հունարեն թարգմա-

¹ W. Schwartz, Indogermanischer Volksglaube, հր. 112:

² Հմմտ. Գրոց-բրոց, հր. 109. «Ազգագրական թերթ», II, հր. 220:

³ Հմմտ. Սրվանձաթան, Գրոց-բրոց, հր. 92. «Ազգագրական թերթ», I, հր. 351. Հմմտ. M. Abeghian, Der armenische Volksglaube, Leipzig, 1899, հր. 77—82:

⁴ Justi, Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895. Ալիշան, Հին հաւատք, հր. 153, 173:

⁵ Hübschmann, Armen. Grammatik, I, 76, H. Gelzer, Zur armen. Götterlehre, հր. 104:

նության: Ըստ իմաստի անշուշտ ուղիղ է այս վերջինը, զի Վահագն հաղթում է վիշապներին. բայց «վիշապաքաղ» բառը բառացի ոչ վիշապ «սպանող» է նշանակում և ոչ «խեղդող», քանի որ «քաղել» բայի «քաղ» արմատն այդ իմաստները չունի:

Քաղել Հայկ. լեզվի նոր բառգրքի մեջ բացատրած է իմիջիայլոց. «Ժողովել՝ խլել հաճել»¹. Իսկ այդ բայի քաղ արմատը բացատրած է. «Քաղելի խոտ անպիտան և վնասակար»: Այս իմաստով «քաղ» բառը գործ է ածվում և ժողովորդի մեջ որից և բաղադրյալ բայը՝ ֆաղը տալ, կամ ֆաղհանել, որ է ցանքի միջից վնասակար խոտերը կտրել հանել, ժողովել: Ավելի գործածական է նույն իմաստով կրկնված ֆաղհան(ք) բառը: Այս իմաստի վրա պետք է ավելացնել և ժողովորդի մեջ գործածական վեր ֆաղել ձևը, որ նշանակում է հաճել, վերացնել, վերցնել և գործ է ածվում նաև հմայության մեջ, օրինակ «վախը վեր քաղել»: Այսպես՝ ասում են և «ամպ ու շանգը վեր է քաղվում», այսինքն քաշվում, վերանում, բարձրանում է: «Քաղել» բայի այս նշանակությունն անշուշտ նոր չէ, քանի որ նույն վեր հանելու, վերցնելու, բարձրացնելով ժողովելու իմաստը կա արդեն և միայն «քաղել» բայի մեջ, օրինակ՝ «Քաղէին զվիրանս ի ներքոյ սեղանոյ» (Դատ., Ա, 7): Այսպես և հասկաքաղ (հասկերը գետնից վերցնելով ժողովող), սերմնաքաղ բառերի և «քաղել զոջի» ձևի մեջ. նույնպես և «Քաղելով գործեսցես ւտապանն» (Մենդ., Զ, 16), որ արդեն Հայկ. լեզ. նոր բառգրքի մեջ, համեմատած հունարեն σπῆγω բառի հետ, թարգմանած է վերածողովելով:

Արդ վիշապաքաղ բառացի նշանակում է վիշապ հաճող, վիշապ վեր ֆաղող կամ ցածից վերցնելով ժողովող, այլև վիշապ ֆաղհանող, այսինքն, ինչպես քաղհանքի ժամանակ, վնասակար վիշապները հանող, վերցնող: Որ նշանակությունն էլ որ առնելու լինինք, «վիշապաքաղ» բառն արտահայտում է մեր հին ու նոր ըմբռնումը, թե վիշապները երկրից քաղհանվում, հանվում և վերցվում, վերանում են: Եզնիկն (եր. 107) այդ իմաստը հայտնում է բառնալ բայով. «Եթէ բառնայցի ի վեր այնպիսի վիշապն». ուրիշների մեջ նույն երեվույթն, ինչպես տեսանք, «բառնալ» բայի համանիշ հաճել բայով է արտահայտված. «վիշապ հանել», կամ վերանալ բայով. «վիշապ վերանայր յերկրէ յերկինս». կամ Սրվանձտյանի մեջ ֆաշվել, վեր ֆաշել բայով. «վիշապը լեռներեն երկինք կը քաշվի», կամ «հրեշտակները վեր կը քաշեն վիշապները», — սակայն ոչ բոլոր վիշապները, այլ նոցա միջից առնելով, մի տեսակ քաղհանելով, նոցա, որոնք հազար տարեկան սարսափելի մեծացած և վտանգավոր են, և կարող են «երկիրը կուլ տալ»², — իսկ ավելի հին ժամանակ նույն վիշապ հանելն արտահայտված է ֆաղել, ֆաղ բառով, որ նույն իմաստն ունի, ինչ որ բառնալ, վերցնել, վերանալ, հանել, վեր քաղել ևս:

Եզրակացությունը պարզ է: «Վիշապաքաղ» մակդիրը ցույց է տալի, որ մեր հին հավատքի մեջ Վահագնի կոիվը վիշապների դեմ ըմբռնված է իբրև

¹ Հաճել նշանակությամբ. «Ո ֆաղէ զհոգիս իշխանաց» (Սաղմ., ԶԵ, 13). «Կայր ի տարակուսի և ֆաղիք ոգիք նորա» (Յովնան, Դ, 8): Հայկ. լեզ. նոր բառգրքի մեջ նաև «Սկսալ ոգի նորա ֆաղիլ ի նմանէ». «Գիրկս արկանեն և նա քաղէ զշունչ իւր»: Նույն իմաստով հաճել բայի հետ կրկնված. «Քաղել հաճել զշունչ նորա» (Եվանգ., Պատմ., է, 1): Եզրի մեջ (Ա յեզ., եր. 9). «Ջի՛ կոչես ի խորհուրդ զայնոսիկ որոց զոգիսն ձեր ի ձեռք ֆաղեալնանալէ զանապականդ յապականութիւն»: Եզնիկ (եր. 253). «Ի պատգամաց Հոգւոյն սրբոյ ֆաղ հաճել. զկէս աւտարանի ընտրել առնուլ՝ և զկէսն իբրեւ խոտան ի բաց թողուլ»:

² Սրվանձտյան, Գրոց-բրոց, եր. 92 հտե.:

«վիշապ հանել», որին, Եզնիկի ժամանակից մինչև այսօր, հավատում է մեր ժողովուրդը: Իսկ «վիշապ հանելը», ինչպես տեսանք, ամպրոպային կոիվն է, որ ամպրոպային աստվածը մղում է փոթորկի մեջ վիշապի դեմ, որ, ինչպես ուրիշ ազգերի, այդպես և մեր հին ու նոր հավատալիքով ամպրոպի, պտուտահողմի և փոթորկալից ամպի անձնավորումն է: Եվ ի՞նչ է՝ «լեռներեն վիշապներուն երկինք քաշվելը» կամ «վիշապաքաղությունը», եթե ոչ մի առասպելական արտահայտություն միայն, փոխանակ սովորական ասացվածի թե «ամպ ու շանգը վեր է քաշվում լեռների վերա»:

Վանագն, Վերեթրագնա:—Վահագնի պաշտամունքի՝ իրանացիներից հայերին անցած լինելը և նորա անվան նույն լինելը իրանական հաղթության աստված Վերեթրագնայի անվան հետ՝ վաղուց ապացուցված է: Արդ, Վերեթրագնան բացատրում են թե սկզբնապես ամպրոպային աստվածություն է եղել, Թեպետև պարսից Վերեթրագնայի համար հիշատակված չկա վիշապների դեմ կոիվը, որ հատուկ է բոլոր ամպրոպային աստվածներին, «բայց և այնպես նա ճշտվ պահպանել է հին Վրտրահան [Վրտրա սպանող, վիշապասպան] աստվածների բոլոր առասպելական և ֆիզիկական գծերը», և սկզբնապես ամպրոպային աստված է եղել Վերեթրագնան, որի անունն իսկ ինդրայի մակդիրն է՝ Վրտրահան, թույլ ձևով ձայնավորներից առաջ՝ Վրտրագհնա՝ Արդ, քանի որ մեր Վահագնի անունն ու պաշտամունքն իրանացիներից է անցել հայերին, շատ պարզ է, որ այդ անցումն եղած է իրանական Վերեթրագնայի նախնական ամպրոպային հատկություններով հանդերձ, որոնք երևում են մեր Վահագնի մեջ:

Պարսից Վերեթրագնան, իբրև ամպրոպային աստված, ներկայանում է բազմատեսակ կերպարանքներով. իբրև պինդ քամի, իբրև ցուլ, ձի, ուղտ, տասնուհինգ տարեկան գեղեցիկ, փայլուն պատանյակ, այլև իբրև թռչուն, վարազ, քաղ և տղամարդ: Նույնպես և Տիստրիան, իրանական ամպրոպային աստվածը, երևում է գեղեցիկ պատանյակի, աբշառի և ձիու կերպարանքով: Ինդրան երևում է հաճախ իբրև ցուլ: Ցուլի կոիվը վիշապի հետ փոթորկի ժամանակ կա և գերմանական առասպելաբանության մեջ: Թե մեր հին հավատքի մեջ ևս ամպրոպային աստվածը զանազան կերպարանքներով երևվացած պիտի լինի, անհավանական բան չէ, քանի որ ամպրոպային աստվածներն այդպես են երևում, մանավանդ որ մեր հին ու նոր հավատալիքների մեջ գտնում ենք ամպրոպային էակների համար նույն կերպարանքները: Ամպրոպային վիշապի իբրև ուլտ, ձիավոր կամ ձի, ջուրի երևելը տեսած ենք, և թե ինչպես որոտացող էակը պատկերանում է իբրև քամի, կով, և որ գրվալուն է, Եզնիկը (եր. 108) գրում է. «Եթէ բառնայցի ի վեր այնպիսի վիշապն, ոչ եթէ եզամբք ինչ անուանելովք՝ այլ ծածուկ զօրութեամբ իւրք...», որից պարզ երևում է, որ «վիշապ հանող» կամ «վիշապաքաղ», այսինքն վիշապ բարձրացնող էակը ներկայացել է և եզան կերպարանքով: Սակայն վիշապաքաղ Վահագնի համար հիշատակված է միայն հրեղեն փայլուն պատանյակ կերպարանքը:

¹ P. de Lagarde. Armenische Studien, Göttingen, 1877, էր. 141, H. Hübschmann Armen. Gramm. I, էր. 75, I. Gelzer, Zur armen. Götterlehre, էր. 104 հտն.:

² Pott, Etymologische Forschungen, II, 3, էր. 557. Spiegel, Eran, Alterth., II, էր. 98.

³ Darmesteter, Ormazd et Ahriman, էր. 125.

⁴ Grassmann, Wörterbuch zum Rigveda.

⁵ E. H. Meyer, Germanische Mythologie, էր. 97, 104.

Վահագն, Հերակլես:—*հորենացին երգի վերջի բովանդակությունից Վահագնի կոիվը վիշապների հետ և հաղթությունը բերելուց հետո՝ ավելացնում է. «Եւ կարի իմն նմանագոյնս զՀերակլեսայ նահատակութեանցն նմա երգէին»¹։ Այս հատվածի քերականական կազմությունը մեզ համար պարզ չէ։ Ը. Ստեփանեն թարգմանում է. «Հերակլի քաջագործություններին շատ նման գործեր էին երգում նորա մասին»։*

Հերակլի նահատակությունները կամ առասպելները շատ բազմազան տարրերից են կազմված, որոնցից շատերը դանազան ալգերի մեջ են գտնվում, ի թիվս որոց և իրանացոց մեջ։ Իրանական Կերեսասպայի (kereçaspa) արարքները, օրինակ, ահագին վիշապ Սրուվար (Çruvar) օձին սպանելը, համեմատվում են Հերակլի արարքների հետ², և նույնիսկ Տրիտա, Կերեսասպա, Հերակլես, Թոռ, Ինդրա և ուրիշները, իբրև կայծակի հերոսներ կամ աստվածներ, իրենց առասպելներով հավասարվում են իրար³։ Մաքս Մյուլլերն արդեն վաղուց ապացուցած է, որ Հերակլեսի արարքներից մեկը, որով նա սպանում է հսկա Գերիոնեսի արջառը (ամպերի հոտը) պահպանող շունը, ոչ միայն նույն Ինդրայի քաջագործությունն է, այլ նույնիսկ շան անունը՝ Օրթրոս ստուգաբանորեն նույն է, ինչ որ Ինդրայի թշնամի Վրտրա⁴։

Արդ, եթև Հերակլես ներկայանում է իբրև կայծակի հերոս, շատ բնական է, որ հելլենիստական ժամանակներում, երբ հունաց ազդեցության տակ տեղական աստվածները ոչ միայն հայերի, այլև ուրիշների մեջ հունական աստվածների հետ նույնանում էին և հունական անուններով կոչվում, մեր Վահագն հավասար դասվեր Հերակլին, ինչպես և եղել է իրոք։ Այդ դեպքը միակը չէ պատմության մեջ. համանման մտածությամբ և գերմանական ամպրոպային աստվածը Թոռը կամ Դոնար հռոմայական ազդեցության տակ նույնացել է Հերկուլեսի հետ⁵։

Պ. Խալաթյանը գրում է. «Վահագնի, ավեստական Վերեթրագնայի, և նորա նահատակությանց մասին վրույցները, հին հայոց Պաշարհայեցողությանմբ, պետք է յուրատեսակ, անկասկած, իրանական երանգ (կոլորիտ) ունենային, ուստի և պետք է նշանավոր կերպով տարբերվեին հունական առասպելներից Հերակլի մասին. բայց այս երկու աստվածների արտաքին, այսպես ասած, գրական մերձեցման իրողությունից էլ հենց բոլորովին քրմահաճո եզրակացություն է անում հայ պատմագիրը»⁶, այսինքն Վահագնին վերագրում է իրենից Հերակլի նահատակությանց նման բաներ։ Պ. Խալաթյանի պատճառաբանությունը, սակայն, ոչինչ չէ ապացուցանում։ Հայոց Վահագնի մասին առասպելների «իրանական երանգ» ունենալը կամ շունենալը բնավ չէ խանգարում, որ նա ունենար Հերակլի նահատակությանց նման արարքներ։ Առասպելաբանական գիտության այժմյան դրության ժամանակ, երբ իրարուց տեղով ու ժամանակով հեռու ազգերի առասպելների ու հավատալիքների մեջ այնքան շատ և ամբողջական նմանություններ են գտնում,

¹ Մայր Աթոռի գրադարանի Մ. Ց. №№ 1686, 1669, 1665, 1671, 1672, 616 ձեռագիրները հետևյալ ընթերցվածն ունին. «Եւ կարի իմն նմանագոյնս զՀերակլեսայ նահատակութիւնսն նմա երգելայ»։

² Spiegel, Eran. Alterth., I, 561 հտն.։

³ E. H. Meyer, Indogerman. Mythologie, II, էր. 552 հտն.։

⁴ Kuhn's Zeltschr. f. vgl. Sprachforschung, V, 150.

⁵ Mannhardt, Germ. Mythen., էր. 235, E. H. Meyer, Germ. Mythologie, էր. 202։

⁶ Халат., Арм. эпос, էր. 204։

երբ եգիպտական առասպելները սլավոնների մեջ, հին հնդկական զրույցներն իսլանդացոց մեջ են գտնում և նույնիսկ Հերակլի առասպելներն ուրիշների հետ և իրանացոց մեջ,—միթե անհնարի՞ն բան է, որ այնոց մեջ ևս Հերակլի արարքների նման բաներ պատմված լինեն մի աստուծու մասին, որ նույնիսկ նույնացել է Հերակլի հետ:

Եթե այդ նմանությունը չէ եղած, հապա ինչո՞վ պետք է բացատրել Վահագնի նույնացումը Հերակլի հետ: Պ. Խալաթյանը խաբուսիկ բացատրություն է միայն տալի, այդ նույնացումը կոչելով «առտաֆին, այսպես ասած, գրեական մեթոդ», մինչդեռ այդ նույնացումները, որ հելլենիստական կամ հռոմայական ժամանակներում եղել են զանազան ազգերի մեջ, լուրջ արտաքին ու պատահական չեն և ոչ էլ միշտ «գրական» մեթոդացում, այլ որևէ ներքին նմանության վրա հիմնված: Ինչո՞ւ Միհր, Տիր կամ Արամազդ չեն նույնացել Հերակլի հետ, այլ միայն Վահագն: Մի՞թե արտաքին և պատահական է, որ Արամազդ Դիոսի հետ, Միհր Հեփեստոսի հետ, Անահիտ Արտեմիսի հետ, Աստղիկ Ափրոդիտեի հետ և Տիր Ապոլոնի հետ են նույնացել, թե՞ որևէ ներքին նմանություն կա այլ աստվածների մեջ: Նմանություններն անշուշտ կան, և այդ նույնացումներն ավելի բան էլ են ցույց տալի. «Այս կատարելապես հաստատուն և մասամբ քիչ հարմարող (համեմատեցեք Միհր-Հեփեստոս) համապատասխանությունը ելրակացնել է տալի, որ վաղուց ի վեր գործածության մեջ էր այն, և թե մատենագիրները ժողովրդի մեջ իշխող սովորությունից են փոխառած այն»¹: Կարծում ենք պ. Գեղցերի այս նկատողությունը ճիշտ է, և եթե նա Միհր-Հեփեստոս «քիչ հարմար» է համարում, հայոց Միհրի բնությանը լավ ծանոթ չլինելու պատճառով է այդ:

Թե Վահագնի մասին, բացի վիշապների դեմ կռվից, և ուրիշ նահատակություններ են պատմվել, անհավատալի չէ այլ, քանի որ արդեն ավանդված կա մեկը՝ Բարշամի հարդը զոդանալը, որից և Հարդգողի ճանապարհն է գոյացել, որով անցել է Վահագն: Եվ մի՞թե Կաթին Սրի ծագումը հունաց մեջ էլ, թեպետև ուրիշ ձևով, Հերակլի մանկության հետ չէ՞ կապված, և կամ դա այն ճանապարհն է՞, որով Հերակլ անցնում է Գերիոնեսի արջառը հափըշտակած:

Պ. Խալաթյանը բավական չէ որ հորինացու վզին կապում է, թե իբր նա ասում է թե Վահագնի մասին երգը մի «վեպի» հատված է, այլև առարկում է, հարցնելով այսպես. «Կարելի՞ բան է, որ հորենացու նման մի մատենագիր ձեռին ունենար մի ընդարձակ ժողովրդական վեպ, ամբողջ վիպասառություն (целую эпопею), հայկապա ֆեթված (грандиозную поэму) Վահագնի մասին, և որքան կարելի է լիակատար շփոթվեր նորանից», այսինքն շատ բան մեջ չբերել այդ «վեպից» յուր պատմության մեջ: Եվ շտապում է պատասխանել. «Ակնհայտնի է, որ ո՛չ»: Արդարև, շատ ճարտասանորեն է առարկած պ. Խալաթյանը և մանավանդ ավելի ճարտասանորեն նկարագրած է, թե ինչպես պատմագիրը «ամեն հարմար միջոցից բռնում է» չյուր հայրենիքի պատմությունն ավելի փայլուն ու փառավոր դարձնելու համար: Բայց և այնպես նորա այդ ամբողջ առարկությունը² մնում է լուր իբրև ճարտասանական ձև, քանի որ նա իրենից մի շինծու բան է ստեղծում ու վերագրում հորենացուն և ապա յուր ստեղծածը հերքում: «Ամբողջ վիպասանություն», «ընդարձակ ժողովրդական վեպ», «հոյակապ քերթված», և կամ

¹ H. Gelzer, Zur armen. Götterlehre, հր. 137.

² Халат., Арм. эпос, հր. 203.

նույնիսկ էմինի կարծիքը թե «Այդ երգի մեջ իրենց պատշաճավոր տեղն էին բռնում և հայոց պանթեոնի մյուս աստվածները»¹, լուկ ենթադրություններ են և ընդունայն ենթադրություններ, իսկ պ. Խալաթյանի կողմից այլև մի ճարտասանական ձև—ուռեցնել, որ պատահելը հեշտ լինի:

Խորենացին ոչինչ չէ գրում Վահագնի «վեպի» մասին, ոչ էլ այդ «վեպի» «ընդարձակ», «ամբողջ» ու «հոյակապ» (գրանդիոզ) եղած լինելու մասին: Մեր գիտացածը միայն այն է, որ Վահագնի ծնունդն ու արտաքինը նկարագրվում է մի երգի մեջ մի քանի տողով. երևի, մի քանի տողով էլ նորա կոիվը վիշապների դեմ նկարագրված կլիներ: Այդպիսի փոքրիկ երգեր էլ կարող էին և նորա մյուս նահատակությանց մասին եղած լինել:

Բայց ինչո՞ւ «ավելի լիակատար» չէ օգտվում պատմագիրն այդ երգերից: Անո՞ր համար արդյոք, որ սուտ է նորա գրածը, թե՞ չէ ուզեցել: Եթե սուտ է, միթե դժվար էր Հերակլի նահատակությանց մի երկու դեպքի բովանդակություն հորինելը «ճարպիկ» Խորենացու համար, որին այդպիսի ընդունակություն, և այն՝ ամենայն հանճարեղությամբ, վերագրում է պ. Խալաթյանը— Շատ հասկանալի է; թե ինչո՞ւ պատմագիրն այդ երգերը մեջ չէ բերում: Որովհետև նա պատմություն է գրում և ոչ թե առասպելաբանություն. իսկ մենք գիտենք թե մեր պատմագիրը որպիսի արհամարհանքով է վերաբերում առասպելներին և հատկապես անոնց, որ գերբնական բաներ ունին իրենց մեջ: Վահագնի մասին բերածը, Խորենացու հայացքով առասպելի վրա ոչ միայն քիչ չէ, այլև շատ է:

Ամփոփենք մեր եզրակացությունը Վահագնի և նորա երգի մասին:

Վահագն ըստ ամենայնի ամպրոպային կամ կայծակի աստված է, համապատասխան Ինդրային, կայծակի աստված Ագնիին, գերմանական Թորին, պարսից Վերեթրագնային, Տիստրիային ևն:

Վահագն իբրև ամպրոպային աստված ծնունդ է երկնքի ու երկրի, երկնային ծիրանի [ամպերի] ծովի և երկնային բույսերի՝ հատկապես կարմիր եղեգնի, որ [ամպերի] ծովի մեջ բոցավառվում է, կայծակի աստված Վահագնի ծննդյան ժամանակ: Իբրև ամպրոպային աստված՝ հրամազ, բոցամիրուք, արեգակնաշյա պատանյակ է:

Իբրև ամպրոպի աստված ծնվելուն պես վազում է վիշապի կամ վիշապների դեմ կռվելու: Նորա ծնունդն ու արտաքինն ամբողջապես բնական օդերևույթից են վերցրած: Կոիվն ևս օդերևույթի ամպրոպային կոիվն է, քանի որ նորա թշնամի վիշապն ամպրոպային օդերևույթի անձնավորումն է: Նույնը հաստատվում է և «վիշապաբաղ» մակդրով, որ ցույց է տալի թե Վահագնի կոիվը վիշապների դեմ մեր ժողովրդի մեջ հին և նոր ժամանակներում հայտնի «վիշապ հանելն» է: Իբրև ամպրոպի աստված նա «քաջ» մակդիրն է կրում և քաջություն շնորհում, քանի որ ամպրոպային աստվածներն, ինչպես Ինդրան, ամենազորն են, ուժեղ ու քաջ: Ինչպես նորա պաշտամունքն ու անունը իրանացիներից է անցել հայերին, այսպես և նորա ամպրոպային հատկությունը, քանի որ իրանական Վերեթրագնա-Վահագն սկզբնապես ամպրոպային աստված է եղել: Նա իբրև ամպրոպի աստված նույնացել է հելլենիստական ժամանակներում Հերակլեսի հետ, այլև մերձեցել է Ապոլոնին, քանի որ վերջինս էլ ամպրոպային հատկություններ ունի: Կամ թե մեր Վահագնի մեջ ևս տեսել են արեգական երևույթը, զի ամպրոպի և արեգական

¹ Էմին Մ. Խորենացին և հայոց հին վեպերը, եր. 38:

երևույթների անձնավորումները, բնության մեջ եղած նմանության պատճառով, շատ ազգերի առասպելների մեջ իրար փոխանակում են կամ իրար տեղ անցնում:

Վահագնի երգը, որ բովանդակում է այս հին առասպելական ըմբռնումն ամպրոպի աստվածություն մասին, հայոց հնագույն ժողովրդական երգերից մեկն է, թեպետև ուշ ժամանակ գրի առնված:

Ե

Հ Ա Յ Կ Ի Ա Ռ Ա Ս Պ Ե Լ Ը

Այս առասպելը (Ա, Թ, Ժ, Ժա) ոչ միայն կարծեսցյալ «Վեպից» առաջ, այլև ժողովրդական համարելու համար անմիջական հիմունք չունինք: Խորենացին քանի՜ անգամ պարզապես հիշում է, որ գրավոր աղբյուրից՝ Մար Աբասից է քաղած այն¹:

Բայց, հակառակ Խորենացու վկայության, ժողովրդական զրույցներ կամ վեպ են ուզում տեսնել անոր մեջ: Այսպես շնորհ. Միաբան Գ. Տ. Մկրտչյան² Ա գրքի Ժ գլուխն ամբողջապես Մար Աբասից քաղած համարելուց հետո՝ հարում է. «Միայն տեղ տեղ Խորենացին ավելացնում է. «Այս արդարացուցանէ զանգիր հին ասացեալ զրույցս»,—«Արդարացուցանէ և այս զասացեալ զրույցս անգիրս»: Այս հավելվածներից մենք իրավունք ունինք հետևեցնելու, որ Խորենացու նկարագրությունները ուշափ Մարաբասի, նոյնչափ, և թեև՝ ավելի էլ զրույցների հետևությամբ են գրված»: Եվ ապա քիչ ստորև կարոնակում է նա. «Խորենացին... Մարաբասի համառոտ հատվածը երկրորդելով, քիչ թե շատ ենթարկվում է իրեն ծանոթ վիպական երգերի և զրույցների ազդեցությանը»: Նա նույն կարծիքն ունի և հաջորդ ԺԱ գլխի նկատմամբ:

Սակայն այդ սխալ է: Խորենացին Հայկի պատմության համար ոչ մի տեղ անգիր զրույցներ կամ վեպ, վիպական երգ չէ հիշում, ինչպես հայտնում են էմին, պ. Խալաթյան, շնորհ. Միաբան և ուրիշները: Ժ գլխի մեջ երկու անգամ հիշած «անգիր հին զրույցները»՝ զարմանալի կերպով սխալ թարգմանելով միայն՝ վերագրում են Հայկին: «Այս արդարացուցանէ զանգիր հին ասացեալ զրույցս» թարգմանում է էմինը. Это оправдывается древними устными сказаниями, «Այս արդարանում է հին անգիր զրույցներով»: Նույնպես և պ. Խալաթյանը՝ «Անգիր հին զրույցներ, որոնք արդարացնում են հայոց Հայկ նահապետի մասին տարեգրական պատմությունը, որ կա Քաղդեական գրքի մեջ»: Ուրեմն դուրս է գալիս, որ կային ժողովրդի մեջ Հայկի մասին զրույցներ և Խորենացին ուզում է այդ անգիր զրույցներով արդարացնել Հայկի ապստամբությունն ըստ Մար Աբասի: Այդ թարգմանիչները, սակայն, մոռանում են, որ այդպես հասկանալու համար՝ բնագրի մեջ պետք է

¹ «ՅՈՒՄԷ... երկրորդմբ այժմ»: «Ի հոյն մատենէ սկսեալ ասացից»: «Նոյն ժամանակագիր յառաջ մատուցեալ ասէ» (Ա, Թ): «Ասէ» (Մար Աբաս): «Յիշի և ասեալ» (Մար Աբասի պատմության այս հատվածի մեջ էլ) պատմություն» (Ա, Ժ): «Եվ յառաջ մատուցեալ զբանս իւր ասէ» (Մար Աբաս): Ասէ» (Ա, Ժա):

² «Խոր. Պատմ. ուսումն», եր. 64:

³ Халат., Арм. эпос, кр. 43:

լինելը. «Ձայն արդարացուցանեն անգիր ճին գրույցք»¹: Բնագիրը հեղաթյուրելով և այս դերանվան տակ ամբողջ գլխի պատմությունը. «Յաղագս ապստամբութեանն Հայկալ» հասկանալով², իհարկե հեշտությամբ երևակայվում է թե խորենացու հիշած այդ զրույցները Հայկի պատմությանն են վերաբերում, մանավանդ երբ մարդ մտադրված է, ինչպես էմին, ցույց տալ թե հայոց հին պատմությունը վեպից, զրույցներից ևլն բաղված է, կամ թե, ինչպես պ. Խալաթյան, թե իբր խորենացին «Վեպի» տեղ է ուզում ծախել շատ բան:

Հ. Ստեփանենն միայն, նկատելով էմինի սխալ թարգմանությունը, բառացի թարգմանում է. «Այս արդարացնում է անգիր հին զրույցները». իսկ երկրորդ անգամին. «Այս ավանդությունն ևս ճշմարտացնում է անգիր զրույցները»: Սակայն այդ թարգմանությունն ևս բոլորովին անսխալ չէ: Այդտեղ ևս բնագիրը հեղաթյուրած է: Հ. Ստեփանենն ևս մյուս թարգմանիչների հետ, առանց որևէ ծանոթության, դուրս է ձգում ասացեալ բառը, որ խորենացին դնում է երկու անգամին ևս:

«Ասել» բայը մեր պատմագիրը շատ հաճախ «հիշատակել», «պատմել» բայերի իմաստով է գործածում. իսկ «յառաջագոյն ասացաք» (Ա, Թ), «Որպէս վերագոյն ասացաք» (Ա, Ժբ, Ժէ) ևլն դարձվածների փոխանակ գործ է ածում միայն անցյալ դերբայը՝ ասացեալ. «Սակայն ասացեալ» (վերևում հիշատակած) ազգաբանութիւնդ հաւաստի է» (Ա, Ե): «Ոչ յառաջինս մեր ասացեալ (արդեն պատմած, գրած) գիրս, և ոչ ի վերջին բանս» (Ա, երկրորդ հավելված): Նույն տեղում. «Այս է սուաջին նորա ասացեալն և անբարի բարերարութիւնն»³: Ոմն Մորփիղիկեայ միարանհալ զասացեալ (վերևում հիշված) կողմանս զայսոսիկ» (Բ, դ): Այսպես և «Այս արդարացուցանէ զանգիր հին ասացեալ զրույցս» նշանակում է. «Այս արդարացնում է վերևում ճիշտապես անգիր հին զրույցները»:

Կնշանակե վերևում խորենացին պատմել է անգիր հին զրույցներ, որոնց ճիշտ կամ սուտ լինելը պատմագրի համար՝ այդ զրույցների մասին գրելիս հայտնի չէ եղել, և այժմ Մար Աբասի պատմությամբ ճշտում է այդ վերևում հիշած զրույցները, և ոչ թե Մար Աբասի պատմության համար վկայության է բերում անգիր հին զրույցներ, ինչպես հեղաշրջած կամ հեղաթյուրած հասկանում են:

Որո՞նք են վերևում հիշված այդ անգիր հին զրույցները:

Հավաստյալ Ա, դ. «Յաղագս Ոլումպիոդորայ փիլիսոփայի անգիր զրույցացն» վերնագրի տակ պատմած հին զրույցները: Թե մեր հասկացածը ճիշտ է, շատ պարզ կարելի է տեսնել զրույցների բովանդակությունից:

Ոլումպիոդորոսի անգիր զրույցները, որոնք բնավ առնչություն չունին Հայկի առաքելի հետ, վերաբերում են Հայաստանում կամ Հայաստանի սահմանների վրա—հատկապես Տարոնում և այնտեղում, ուր Նոյ (Քսիսութրես)

¹ Հմմտ. Ա, Ժբ. «Եւ աշխարհիս մերոյ առասպելք զբաղմահմուտ Ասորիս արդարացուցանեն»:

² Халат., Арм. эпос. кр. 43, Ժան. 3:

³ Հ. Ստեփանենն թարգմանում է. «Այս է նորա սուաջին և անբարի ասված (=կողմած, անվանված) բարերարությունը». բայց պետք է հասկանալ. «Այս է նորա՝ վերևում հիշատակված առաջին և անբարի բարերարությունը»: Վերևում (Ա հավելված) հիշած է այդ նույն բառերով, բայց առանց ասացեալ բառի. «Եւ անբարի առաջնոյ նորա բարերարութեանն»: Իսկ երկրորդ անգամին ասացեալ բառով միայն վերևում հիշած լինելն է հայտնում:

ցամար է ելել, ջրհեղեղից հետո բնակիչներ լինելուն: «Յետ նաւելոյ Քսիսու-թրեայ [Նոյի] ի Հայս և դիպելոյ ցամաքի. գնալ... մի յորդոց նորա [Նոյի] կոչեցեալն Սիմ ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ դիտել զերկիրն, և դիպեալ դաշտի միում փոքու առ երկայնանստի միով լեռամբ, գետոց ընդ մէջ նորա անցա-նելով, ի կողմանս Ասորեստանի, դադարէ առ գետովն երկուսնեայ տուրս և անուանէ յանուն իւր զլեռն Սիմ. և դառնայ անդրէն յարեւելս հաւաւոյ, ուստի եկն [այսինքն այնտեղ, ուր տապանը ցամաք էր ելել]: Իսկ ի կրտսե-րագունից որդւոցն նորա Տարբան անուն, երեսուն ուստերօք և հնգետասան դստերօք և նոցին արամբք մեկնեալ ի հօրէն, բնակէ անդրէն ի նոյն գետե-գերբն, յորոյ անուն և գաւառն անուանէ Տարօն, և զանուն տեղոյն ուր բնա-կեցան՝ կոչէ Յրօնս. դի անդ զառաջինն սկիզբն եղև բաժանելոյ որդւոց նորա ի նմանէ»:

Այս անգիրը գրույցների մեջ հիշված երկու աշխարհագրական տեղերից, ուր Նոյի որդիքը բնակում են, Տարոնը հայտնի է: Ո՞րն է այն տեղը, ուր Քսիսութրես [Նոյ] ցամաք է ելնում և ուր Սիմ վերադառնում է դեպի Տա-րոնի կողմերը գնալուց հետո: «Ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ» (դեպի Տարոն) և «յարեւելս Քարաւոյ» (Տարոնից) ուղղութիւնը ցույց է տալիս, որ տապանի ցամաք ելած, ուստի և Սիմի բնակած տեղը, ըստ Ուղմպիոդորոսի գրույցների, Տարոնի հարավ-արեւելյան՝ Կորդվաց կողմերում պետք է որոնել: Եվ արդարև, բոլոր հին ավանդութիւններով տապանը ցամաք է ելնում ոչ թե Մասիսի վրա, այլ Կորդվաց կողմերում: «Հնագույն ավանդութիւնը չի գիտեր՝ թե Նոյա տա-պանը Մասիսի վրա է իջած: Ղազար Փարպեցի (ե դար) Ալյարատ գավառի՝ ոգևորութամբ գրած նկարագրութեան մեջ (զլ. է և ը) չի հիշեր բնավ՝ որ Ալյարատա մեջ Նոյա տապանին լեռը կա: Նույնպես Մովսէս Խորենացի ո՛չ Պատմութեան և ոչ Աշխարհագրութեան մեջ ամենևին չի հիշատակել: Իսկ Փավստոս Բյուզանդացի (Գ, 10) կավանդե՛ որ ս. Հակոբ Մծբնացի տապանին մնացորդները գտած ըլլայ ի լերին «(Ս)արարադայ ի ոսհմանս ալյարատեան տէրութեանն ի գաւառն Կորդուաց»: Հստ այսմ Դ դարուն հայերն, ինչպես նաև Առաքի՛ ու Բաքելացի՛, Նոյա տապանին լեռը [Արարատ] ոչ թե Մասիսի սահ-մանները, այլ Կորդվաց աշխարհին մեջ կփնտրեն: Առաջինն, որ իրոք Մա-սիսը Նոյա տապանի լեռը կհամարի, է Ս. Հերոնիմոս (Comm. in Isaiam, XI, 38 vo I, IV 1 p. 467 ed. D. vallors): Այսպես ուրեմն օտար գիտնական-ներու կարկատանք է այս, որ շատ ուշ—համենայն դեպս ոչ հառաջ քան զԹ կամ Ժ դար—Հայաստան մուտ գտած է»¹: Թոմա Արծրունին (Պետրք., եր. 19) դեռ գրում է թե տապանը Կորդվաց լեռների վրա է նստել:

Ուրեմն, ըստ «Ուղմպիոդորոսի անգիր գրուցացն» Տարոնում և տապանի ցամաք ելած տեղում,—Տարոնի հարավ-արեւելյան՝ Կորդվաց կողմերում [Ա-րարատում]—բնակում են Նոյի որդիքը: Պատմագիրն այս, ըստ Ուղմպիոդորոսի գրուցացն, հիշատակելուց և Հայոց «երգք ցցոց և պարուց» վկայութեան կոչելուց հետո, ավելացնում է. «Եւ այսոքիկ գրույցք սուտ և կամ արդարև լեալք, մեզ չէ ինչ փոյթ»: Բայց երբ մեր պատմագիրը Հայկի պատմութեան մեջ

¹ 2. Գեյցեր, Համառոտ պատմութիւն Հայոց, Թարգմ. հ. Գր. Գալմբերյան, Վիեննա, 1897, եր. 6 հտն.: Տե՛ս այս մասին մանրամասներ, ինչպես և Կորդվաց կողմերի Առաքաղի մասին, ուր գալիս է Հայկ. К. Платканов, Ванские надписи, С. Петербург, 1881, եր. 92 հտն, Նորայր Բյուզանդ, Քննասեր, պրակ Ա, եր. 43 հտն., 61 հտն., պրակ Բ, եր. 64. Միաբան, Հայկականք, Վաղարշապատ, 1894, եր. 18 հտն.:

բոտ Մար Աբասի գտնում է հիշված թի միևնույն տեղում Արարադում, [ուր տապանը ցամաք է ելել], բնակում են հառաջագույն ցրված մարդիկ¹,—իսկույն ավելացնում է թե «Այս (Արարադա երկրում, Կորդվաց մեջ, հառաջագույն ցրված մարդկանց բնակած լինելը բոտ Մար Աբասի) արդարացուցանէ դանգիր հին ասացեալ զրոյցս (Ումպիոդորոսի թե տապանի ցամաք ելած տեղում, որ միևնույն Արարադն է Կորդվաց մեջ, բնակել է Սիմ)»:

Այնուհետև շարունակում է հորենացին բոտ Մար Աբասի. «Եւ ինքն [Հայկ] խաղաց [Արարադից], ասէ [Մար Աբաս], այլով աղխին ընդ արեւմուտս ճիւղից, գալ բնակէ ի բարձրաւանդակ դաշտի միում, և անուանէ զանուն լեռնադաշտակին Հարք...: Յիշի եւ աստաւօր [Մար Աբասի պատմութեան այս տեղում էլ] պատմութիւնս. հաւատլ կողմանէ դաշտիս այսորիկ առ երկայնաւանդի միով լեռամբ բնակեալ յառաջագոյն արք սակաւ՝ ինքնակամ հնազանդել դիւցազինն: Արդարացուցանէ և այս զասացեալ զրոյցս անգիրս»:

Արդ, Հարքի հարավային կողմում Տարոնն է Սիմ լեռան ստորոտներում: Հիշենք բոտ Ումպիոդորոսի անգիր գրույցներին՝ Սիմի գնալը տապանի ցամաք ելած տեղից—Արարադից—դեպի Տարոն՝ ընդ արեւմուտս ճիւղից, ոռ ուղղութեամբ և Հայկն է գնում, և բնակվելը Տարոնում, ի «դաշտի միում փոքու առ երկայնաւանդի միով լեռամբ». որ է Սիմ լեռը. որտեղ և Սիմի որդին՝ Տարոնն մնում է յուր մարդկանց հետ.— ան ժամանակ հասկանալի կլինի հորենացու խոսքը թե «Արարադուտանէ եւ այս (Տարոնում, առ երկայնաւանդի լեռամբն Սիմ, յառաջագույն բնակութիւն լինելն բոտ Մար Աբասի) զասացեալ անգիր զրոյցս» (Ումպիոդորոսի, թե Տարոնն յուր մարդկանց հետ մնում է ջրհեղեղից հետո Տարոնում, առ երկայնաւանդի լեռամբն Սիմ):

Այսպէս, երկու անգամ գործածած այս դերանվան տակ պետք է հասկանալ ոչ թե ամբողջ Ժ գլխի պատմութիւնը «Յադագս ապստամբութեանն Հայկայ», այլ ջրհեղեղից հետո, Հայկի գալուց առաջ, մարդկանց բնակված լինելը՝ առաջին դեպքում՝ Արարադում, ուր տապանը ցամաք է ելած Կորդվաց մեջ. իսկ երկրորդ դեպքում՝ Տարոնում: Այդ երևում է և այն հանգամանքից, որ դժվար է կարծել, թե պատմագիրը միևնույն գլխի մեջ երկրորդ անգամ, մի քանի տող միայն հետո, միևնույն բառերով նույն վկայութիւնը կրկնէր նույն բանի համար՝ «յադագս ապստամբութեանն Հայկայ», մանավանդ որ երկրորդ անգամ գրած է. «Յիշի եւ աստաւօր», «Արդարացուցանէ եւ այս», «այս էլ, նաև այս», որից պարզապէս երևում է, որ երկրորդ այս դերանվան տակ ուրիշ բան պետք է հասկանալ. և ոչ ինչ որ առաջին այս—ի տակ հասկացվում է:

Հայաստանում, Հայկի գալուց առաջ, մարդկանց բնակութիւն լինելն առհասարակ բավական զբաղեցնում է հորենացուն: Այսպէս Ա, Ժ գրում է. «Բայց սեռեցի իմն ասէ պատմագիրն [Մար Աբաս], թէ ի յուով տեղիս գրտան բնակեալ ի մարդկանէ յերկրիս մերում ցան և ցիր յառաջ քան զգալուստ բնկին մերոյ նախնւոյն Հայկայ»: Այստեղ «հին անգիր գրույցներին»

¹ «Զու արարեալ դեպք [Հայկ] յերկիրն Արարադայ, որ է կողմանս հիւսիսոյ [Բարեյոնի համեմատութեամբ, Վանի հարավային կողմերում, Կորդվաց մեջ]Երթեալ բնակէ ի լեռնոտին միում ի դաշտավայրի, յորում սակաւ յառաջագոյն ցրուելոցն զաղաւթեալ բնակէին. զորս հնազանդ իւր արարեալ Հայկ, շինէ անդ տուն բնակութեան կալուածոց եւ տալ ի ժառանգութիւն Կադմեայ որդւոյ Արմենակայ»:

հետ չէ կապվում առաջուց մարդկանց բնակություն լինելը, զի երկրի շաքո կողմերի մասին է խոսքը. բայց հենց որ մասնավորապես Տարոնի մասին է լինում խոսքը, դարձյալ նույն «հին զրույցները» մեջ են գալիս. «Զոր [զգրծ-նեայ Սլաքն] ոչ կարեմ հաւաստեալ ասել. ի Հայկա՞յ եթէ յառաջագոյն քան զեղեղոյ յաշխարհին, զոր հին զրոյցքն պատմեն լինել.... Զսա կարգէ սա-կաւ արամբք պահել զլեռնն, որսալ զքօշսն, որք անուանեցան Սղիունիք» (Բ, Ը): Այստեղ հիշված հին զրույցները միևնույն Ոլոմպիոդորոսի հին անգիր զրույցներն են, աշխարհը Տարոնն է և լեռը՝ Սիմ¹:

Նույն զրույցները շորորոգ անգամ ևս հիշում է պատմագիրը. «Եւ աստ ասեմ զրոյց զսքանչելի ծերոյն՝ որ ասէր, թէ ի նախնաց ունիմ սողորութիւն, որդի ի հօրէ առնելով զյիշատակ զրուցացս այսոցիկ, որպէս Ոլոմպիոդորայն յաղագս Տարօնոյ եւ Սիմն կոչեցեալ լեռինն» (Բ, հդ): Այստեղ այդ զրույցների հին և անգիր լինելը շրջաբանությամբ է բացատրում, մինչդեռ մնացած դեպքերում Ոլոմպիոդորոսի զրույցները, և միմիայն անոնք, կոչվում են միշտ հին, անգիր:

Թե ի՞նչ են այդ անգիր հին զրույցները և թե կարո՞ղ էին այդպիսի զրույցներ լինել հայ ժողովրդի մեջ, այդ մասին հետո:

Մեր քննությունից երևում է, որ խորենացու կողմից ոչ մի և ոչ իսկ մութն ակնաբկություն ունին՝ Հայկի պատմությունը ժողովրդական զրույցներից քաղած լինելուն: Պատմագիրը պարզապես հայտնում է, որ միայն գրավոր աղբյուրից է քաղած այն: Իսկ այդ գրավոր աղբյուրը, ինչպես նկատել ենք, կարող է և գիտնականների հերյուրում լինել ամբողջապես: Տասներորդ գլխում Հայկի պատմության մեջ հիշված հին անգիր զրույցները Հայկի և Բելի առասպելի հետ առնչություն չունին, այլ Տարոնում և Արարատում մարդկանց հառաջագույն բնակություն լինելուն են վերաբերում: Խորենացին չէ, որ ժողովրդական է համարում Հայկի առասպելը, այլ միայն մեր բանասերներից էմին, Միաբան և ուրիշները:

Այստեղ վերջանում է իսկապես մեր ասելիքը Հայկի առասպելի մասին, քանի որ խորենացու հիշած և խորենացու ձեռով օգտված ժողովրդական առասպելների ուսումնասիրության տեսակետից՝ առանձին նշանակություն չունին այն թեր ու դեմ կարծիքները, թե արդյոք խորենացու մեջ Հայկի առասպելը ժողովրդական վիպական բնավորություն ունի՞, թե՞, ընդհակառակն, մի շինծու հերյուրած բան է: Արդյոք խորենացի՞ն է հերյուրել այդ պատմությունը, թե՞ այլ ոք: Խորենացին չէ հիշում այդ առասպելի ժողովրդական լինելու մասին, և մեծ զարմանք չի լինիլ, եթե դա խորենացու կամ մի ուրիշի հերյուրածը լինի: Բայց կարող է այդ առասպելը նաև ժողովրդական տարր ունենալ յուր մեջ, զի պետք չէ մոռանալ այն հանգամանքը, որ մի կողմից Աստվածաշնչի մեջ (Յսայի, ԺԳ, 10. Զոր, ԼԸ, 31) Օրիոն համաստեղությունը Հայկ անունով է կոչված, որով և Հայկ ներկայանում է, համապատասխան Օրիոնի, իբրև առասպելական որսորդ: Իսկ մյուս կողմից՝ Ագաթանգեղոսի մեջ ևս գործածված է հայկաբառ բառը, հավանորեն «հսկայաբառ» բառի իմաստով:

¹ Հմմտ. Բ, Ժդ. Սղիունյաց սեփականություն Ողական ամբողջ Տարոնում և Սիմ լեռը:

² «Առեալ սկայազօրն (Տրդատ) հայկաբառ դուք արձանսն» (Ագաթ., Թիֆլիս, 1882, էր. 446),

Հակայի իմաստ ունի Հայկ բառը և Փիլոնի թարգմանության մեջ, ուր հսկա-
ների մեծությունը «Հայկաշափ» բառով է արտահայտած¹:

Այս մութ հիշատակությունները ենթադրել են տալի, թե մի որևէ հսկա
Հայկի մասին գրույց կամ առասպել կարող է եղած լինել հայոց մեջ, քանի
որ դժվար է կարծել թե թարգմանիչները Հայկ բառն իրենցից ստեղծեին Օրի-
ոն և հսկա նշանակությամբ. մանավանդ որ ցայսօր ևս նույն Վանա կող-
մերի, ուր Հայկի արարքները կատարվել են, ժողովրդական երգի մեջ գտնում
ենք *Խեյֆ = Հայկ բառը մի որոշ համաստեղության իմաստով*²: Եվ երբ մի ան-
գամ որևէ Հայկի մասին ժողովրդական գրույց կարող է եղած լինել, անհե-
թեթ չէ ենթադրել թե հորենացու գրավոր աղբյուրը, Մար Աբաս կամ այլ ոք,
համենայն դեպս, ըստ յուր վկայության, ոչ հորենացին, յուր Հայկի պատ-
մության համար օգտված լինի ժողովրդական գրույցից: Ուրիշ խոսքով, ժո-
ղովրդական տարրը կարող է, թեպետ և ոչ անմիջապես, մտած լինել Հայկի
առասպելի մեջ: Այս ի նկատի ունենալով ահա անհետաքրքիր չէ տեսնել, թե
արդյոք Հայկի պատմությունը հորենացու մեջ ունի՞ ժողովրդական վիպական
բնավորություն, թե չէ:

Հայկի առասպելի վիպականության խնդիրը: — Այս մասին ևս առաջին
անգամ ուշադրություն դարձնողն էմինն է. «Նկարագիր պատերազմին Բէլայ
այնքան զեղուն է մանրապատում հանգամանօք... մինչ զի անհնար լինի
մտադիր ընթերցողին չնկատել ի նոսին հետս երևակայութեան վիպասանին
և այն՝ հայ վիպասանին»³: Մի ուրիշ տեղ՝ գրում է. «Այս հատվածներում
ընթերցողը հանդիպում է այնպիսի դարձվածների, ածականների և նկարա-
գիրների, որք հատուկ են ժողովրդական վիպասանության»: Նա, Հայկի ամ-
բողջ պատմությունը «Վիպասանությունից» հորենացու ձեռով քաղած համա-
րելուց հետո, նույնիսկ ավելի հեռուն է գնում, համարելով թե «Պատմագիրը
խանգարում է Նրգերի չափաբերական ձևը և վիպասանների բանաստեղծա-
կան պատմությունն ավանդում է արձակ ոճով: Այսպես են՝ օրինակի հա-
մար, Հայոց նահապետի արտաքին նկարագրության վիպասանական նա-
խերգանքը, որպես և նորա արարքների նկարագրությունը»: էմինի հետևող-
ներից շն. Միսաքանը Հայկի առասպելի «պատմվածքի վիպական կերպարան-
քը» գտնում է «հասուն անունների ժողովրդական ստուգաբանության, տեղա-
գրական ծանոթությունների եվ վավռուն բանաստեղծական լեզվի մեջ»⁴:

Մյուս կողմից պ. Խալաթյանը կարծում է թե Հայկի պատմության մեջ
«ոչինչ վիպական բան չկա. դա հռետորական նկարագրություն է միայն, որի

¹ Տե՛ս «Նոր բառգ. հայկ. լեզ.» «Հայկաշափ» բառի սակ, նույնպես *Халат.*, Арм. Эпос
եր. 75, 118. Իսկ Հայկի մասին ավելի մանրամասն ծանոթություններ՝ հ. Ալիշան, Հին
հաւատք, եր. 236 հտն., 119 հտն.:

² Շերենց, Վանա սաղ, Թիֆլիս, 1885, Ա, եր. 52. «Էլավ Խեյֆ», ուր ծանոթության մեջ
դրած է. «աստեղաց այն խումբը, որ արշալուսեն շատ առաջ տեսնվում է արևելյան կողմից»:
Խեյֆ ձևի մեջ յ տառը մի պայմանական նշան է միայն՝ ըստ Շերենցի՝ վերջի փափկած ք
տառի արտասանությունը ցուցնելու համար: Հմմտ. տարվք, տփեյք, խաճեյք, ճրայգ, պայգ
և նման գրության ձևերը: Սակայն «Խեյֆ» ձևը ենթադրել է տալի «Հայք»: Արդյոք բանահա-
վաքը վերջի կ տառը, որ նույնպես փափկում է այդ բարբառի մեջ, շփոթե՞լ է ք տառի հետ,
թե՞ այդ բառն իրոք ք տառով է Վանա բարբառի մեջ: Հայկը, ինչպես հաղորդում է պ. Հ. Ա-
նադյան, մոկացիք կոչում են «Խեյֆեր»:

³ էմին, Վէպք հն. Հայ., եր. 97:

⁴ Խալե, Մ. հորենացի և Հայոց հին վեպերը, եր. 39:

⁵ Միսաքան, հոր. ուսումն., եր. 64 հտն.:

օրինակները գտնում ենք նույն հորենացուն վերագրված «Պիտոյից» գրքի մեջ»։ Պ. Խալաթյանն այսպես ընդհանուր խոսքերով անցնելով և «Պիտոյից» գրքից ոչ մի օրինակ չբերելով, արվեստական է համարում ոչ միայն Հայկի ամբողջ պատմությունը, այլև նույնիսկ «մակղիւրները, որոնցով պատկերանում են այս կամ այն դյուցազնի ֆիզիկական և հոգեկան հատկությունները»¹։

Ահա՛ կարծիքներ միևնույն նյութի մասին, որոնք իրարու հակադիր են։ Արդյոք վիպական բնավորություն ունի՞ այդ պատմությունը, թե չէ՞։ Երկու դեպքում ևս մասնագետ մարդիկ են կարծիք հայտնողները։ Բայց միևնույն բանը հո՞ չի կարող վիպական բնավորություն ունենալ և չունենալ։

Ժողովրդական ստուգաբանություն.—«Հատուկ անունների ժողովրդական ստուգաբանություն, տեղագրական ծանոթություն, վառվռուն բանաստեղծական լեզու», հարկավ, դեռ բավական ճիշտ չեն կարծելու թե այդ պատմությունը ժողովրդական «գրույցների հետևությամբ է գրված»։ Խորենացին կամ յուր գրավոր աղբյուրը, ինչպես և ամեն մի ինքնուրույն գրող հեղինակ, կարող էր տեղագրական քաջ ծանոթություններ ունենալ, վառվռուն բանաստեղծական լեզու գործածել, այլև՝ ժողովրդից բոլորովին անշարժ՝ ստուգաբանություններ անել։ Հիշենք միայն վերջին դարերում կատարված բազմաթիվ ստուգաբանությունները՝ Ակոռի, Արկ ուռի, Մարանդ, Մայր անդ և նմանները, որոնք գիտնականների ուղեղից դուրս եկած բաներ են և ժողովրդական գրույցների հետ կապ չունին, եթե միայն հետո գիտնականներից չեն անցնի ժողովրդին։ Այսպես և Հարթ, Հայկաշեն, Հայք, Գերեզմանք անունների ստուգաբանությունը կարող է մի մասնավոր մարդ յուր սենյակում նստած տեղի էլ արած լինել, մասնավոր ուր, այդ անունների հիշատակությունն ու ստուգաբանությունը Մար Աբասից առնելով, Խորենացին ոչ մի ակնարկություն չէ անում թե արդյոք այդ անունների բացատրության հետ կապված ավանդություններ չայլին յուր ժամանակ ժողովրդի մեջ, թե չէ։

Երկու տեղ միայն կարելի է կարծել թե յուր խոսքերն է մեջ բերում Խորենացին. «Ջտեղի ճակատուն շինէ դաստակերտ, և անուն կոչէ Հայք, վասն յաղթութեան պատերազմին. այսորիկ աղագաւ եւ զաւառն այժմ անուանի Հայոց Ջոր։ Իսկ բլուրն, ուր քաջամարտիօքն անկաւ Բէլ, անուանեաց Հայկ Գերեզմանս, որ այժմ ասին Գերեզմանակք»։ Ընթագծած տողերը, թեպետև Մար Աբասն էլ կարող էր գրել, բայց կարող են նաև Խորենացունը համարվել։ Անոնք, սակայն, ոչինչ չեն ասում բուն ժողովրդական ստուգաբանության մասին, այսինքն մի ստուգաբանության մասին, որի հետ չկապված է ժողովրդական ավանդություն։ Ամեն պատմագիր էլ, ինչպես և մեզնից ամեն մեկը, մի հին անուն յուր ժամանակ փոխված գտնելով՝ կարող է այդ փոխված ձևն ավելացնել։ Խորենացին Մար Աբասի մեջ Գերեզմանք ձևն է գտել, իսկ ինքը նույն տեղի համար լսել է Գերեզմանակք, ուստի և յուր ժամանակի կոչումն էլ ավելացրել է։ Միակ կասկածելի կտորը մնում է. «Այսորիկ աղագաւ և գավառն այժմ անուանի Հայոց Ջոր»։ Արդյոք Մար Աբասի՞ն են այդ խոսքերը,—որովհետև այդպես գրել կարող էր և Մար Աբասը, որից նույնությամբ օգտվել կարող էր մեր պատմագիրը,—թե՞ Խորենացին, գտնելով Մար Աբասի մեջ ճակատի տեղում շինված դաստակերտի անունը Հայք, իսկ յուր ժամանակ գավառի կոչումը Հայոց Ջոր, իրենից ավելացրած է այդ բացատ-

¹ Халаг., Арм. эпос, кр. 113.

րությունը. թե՞ հենց ժողովրդի մեջ էլ Հայոց Զոր կոչումը Հայկի հաղթությամբ էին բացատրում: Շատ հավանական է, որ առաջին երկու դեպքից մեկը լինի, քանի որ, ինչպես ասացինք, ժողովրդական ավանդության հիշատակություն չէ անում հորենացին: Ինչպես էլ լինի, այդ միակ մոթ կտորը միայն ժողովրդական ստուգաբանություն համարելով, շատ խախուտ հիմք կունենանք այն մասին, թե հորենացին անձամբ օգտված լինի ժողովրդական զորույցներից: Սակայն հատուկ անունների ստուգաբանությունները չեն բացահայտում ոչինչ չեն հայտնում Հայկի պատմության վիպական կերպարանքն ապացուցելու համար, կարող են ենթադրել տալ, որ ժողովրդականի վրա հիմնված լինին անոնք, այսինքն թե Մար Աբաս իրենից արած չլինի այդ ստուգաբանությունները, այլ՝ գուցե, ժողովրդից վերցրած: Բայց որպեսզի այդ ենթադրությունն արժեք ունենա, հարկավոր են ուրիշ հիմունքներ աղ պատմվածքի վիպական բնավորության համար:

Մակդիրներ:—Պ. հալաթյանը մակդիրներն արվեստական է համարում, աշխատելով ցույց տալ, որ անոնց մի մասը Ե—է դարու ինքնուրույն և թարգմանական գրվածքների մեջ գործածված կան, այսպես են երեքը՝ կերովածիգ, անձնյա, լայնալիմ: Իսկ մյուս մակդիրներից հինգի համար սրամիտ նկատողություն է անում նա. որովհետև կա «երկայնաբազուկ» բառը և «արարեր զբազուկ իմ որպէս զաղեղն հաստ», ուստի և հորենացին ինքն է կազմել աղոնց նմանությամբ հաստաբազուկ և հաստաղեղն բառերը. որովհետև կան «սրակն» և «խաժակն», ուստի և հորենացին է կազմել խայտակն բառը: Այսպես և «գեղայարմար» բառի նմանությամբ հորենացին կազմել է գեղապառազ, իսկ «քաջ» բառով բարդված բազմաթիվ բառերի նմանությամբ փառազանգուր: Իսկ մյուս մակդիրները,—բազմակոյտ (հսկա), անհուն խօլաց եւ ուժաւորաց, յաւերժիւք փառք և երկայնաղիգօք՝ հասակօք սէլայիք մրցողօք, աղեղնաւոր. անճռնի զորութեամբ, ուշիմ և խոհեմ սկայն, նիզակն արի, երեքեւեանն,—աղոնց մասին չէ խոսում պ. հալաթյանը: Բայց և այնպես նա եզրակացնում է թե մակդիրներն անգամ «վերածվում են Հայոց Ե—է դարու գրականության երկերին»:

Սակայն ոչինչ չէ ապացուցանում պ. հալաթյանի այդ կարծիքը: Ընթադրենք մի րոպե, որ Հայկի պատմության մեջ եղած բոլոր մակդիրներն էլ հորենացուց առաջ եղած ուրիշ մատենագիրների մեջ գործածված լինին, մի՞թե դա ապացույց կարող է լինել, թե հորենացին այդ մակդիրներն ուրիշներից է քաղել և կամ եղածների նմանությամբ ինքը շինել: Քանի որ լեզուն նույն Հայոց լեզուն է, անշուշտ լեզվի մեջ եղած պատրաստի բառերից պետք է օգտվեին Աստվածաշնչի և ուրիշ գրքերի թարգմանիչներն և ինքնուրույն հեղինակները: Այդպես որ դատելու լինինք, ամեն մի ժողովրդական վիպի գոյություն կարող ենք մերժել: Օրինակ, ռուսաց վիպի մեջ ո՞րքան հաճախ գործածված կան сыра (земля), чисто (поле), белая (грудь), калена (стрела), красное (солнышко) և նմանները. բայց երևակայեցեք այդ վիպից պատմություն գրե ոքմին, օրինակ մի հորենացի կամ Մար Աբաս. դորա գրած պատմությունը հասնե հետնորդներին, իսկ ժողովրդական վիպը մոռացվի՝ գրի առնված չլինելով: Մի՞թե հետնագույն քննադատն իրավունք կունենա հերքելու այդ մակդիրների վիպական լինելը, ուստի և վիպի գոյությունը, բերելով այն հիմքը թե այդ մակդիրը ասած բառերը՝ сыра, чисто, белая, калена, красно կն գործածված կան այդ հորենացուց կամ Մար Աբասից առաջ:

Այսպես պ. Խալաթյանի իբր հիմունքը Հայկի առասպելի մեջ եղած մակ-դիրների արվեստական կամ շինովի լինելու մասին ոչ մի արժեք չունի: Այդ մակդիրները պահում են իրենց վիպական հատկությունը:

Տարօրինակ կարծիք:—Սակայն պ. Խալաթյանն այդու միայն չէ բավա-կանանում. նա մակդիրները ոչնչացնել՝ աշխատելով՝ Հայկի առասպելի ժո-ղովրդական գույն ունենալն է ռզում ոչնչացնել: Ադոր համար նա ուղղա-կի միջոցի էլ է դիմում, ջանալով ուղղակի արմատից կտրել Հայկի առաս-պելի ժողովրդականությունը: «Կարելի է մինչև անգամ ընդունել, գրում է նա, որ մեր պատմագիրն այս կամ այն բառերն ու վիպական արտահայտու-թյունները վերցրած լինի յուր ժամանակի երգերից. բայց ավելի քան անհա-վանական է, որ այդ երգերը կարողանային բովանդակել վիպասանություններ կամ քերթվածներ այնքան հեռավոր ժամանակներից, ինչպես են Հայկի, Արամի, Տիգրանի և ուրիշների ապրած ժամանակը (эпоха), այսինքն 3000—1500 տարի հորենացուց առաջ, և հորինված լինելն հատկապես այս առաջ-պելական (легендарный) անձնավորությանը մասին»¹: Զգուհե՛ք, պ. Խա-լաթյանն իսկապես հավատո՞ւմ է յուր այս առարկության զորությունը: Եթե Հայկ, Արամ ևլն, առասպելական անձեր են, մի՞թե նոցա 3000—1500 տարի հորենացուց առաջ ապրած լինելու ժամանակագրությունը ճշմարիտ պատմա-կան իրողություն է: Նվ կարելի՞ է արդյոք այդ առասպելական, իսկապես կարկատած ժամանակագրության չափազանցության կամ հեռավորության վրա հիմնված՝ ասել թե երգեր չէին կարող եղած լինել: Պ. Խալաթյանը նախ ժողովրդի հիշողության վրա շատ թույլ գաղափար ունի և ապա մոռանում է, որ ինքը «պատմություն» չէ քննում, այլ առասպել:

Ենթադրենք մի բոպե, որ հորենացին ինքը քաղում է Հայկի, Արամի, Տիգրանի պատմությունը ժողովրդական երգերից նամ զրույցներից [բայց ոչ «Վիպասանությունից»]: Նա անշուշտ պետք է օգտվեր յուր ժամանակի երգերից. ևթե Ե դարու մարդ է, Ե դարու երգերից: Իսկ եթե նա այդ երգերի կամ զրույցների հերոսներին իրենից, կամ նույնիսկ երգերի վրա հիմնվե-լով (հիշենք, որ թվերը չափազանցելը ժողովրդականի հատկությունն է) 3000—1500 տարի առաջ ապրած է դնում, մի՞թե այդ կհերքե վիպական եր-գերի ու զրույցների գոյությունը հորենացու ժամանակ և այն, որ հորենա-ցին այդ երգերից օգտվել է: Մի բոպե երևակայենք, որ հորենացին ԺԹ դա-րու մարդ է, և նա մեր «Սասնու ծռերից» օգտվելով պատմություն է գրում, առասպելական Սանասարին դնելով իրենից 2000 տարի առաջ և ըստ այնմ շարում է և նորա առասպելական որդոց՝ Առյուծաձև Մհերի, Դավթի և Պստիկ Մհերի ժամանակները: Մի՞թե այդու կհերքվի «Սասնու ծռերի» վեպի գո-յությունը ԺԹ դարում: Ժողովրդական զրույցը կամ երգը ճիշտ ժամանակա-գրություն չգիտե. նա միայն ընդհանուր խոսքերով է անցնում, հերոսներին շատ ու շատ տարիներ առաջ դնելով, կամ չափազանց թվեր ցույց տալով: Ժողովրդական վեպից ու զրույցից օգտվողն ինքն արդեն պետք է կազմե ժա-մանակագրությունը. իսկ թե հորենացու ժամանակագրությունն իրենն է կամ յուր աղբյուրներին՝ այդ մասին մի անգամ ևս խոսք ունենել ենք և հետո ևս այդ մասին պիտի գրենք: Հիշենք միայն, որ նա Վահագն աստծուն ևս որոշ ժամանակում ապրած է դնում: Մի օրինակ ևս: Շահնամայի առաս-պելական հերոսները հո՞ վիպական են, բայց այդ հերոսներին Ֆիրդուսին

¹ Халат., Арм. эпос, кр. 114.

իրենից քանի՞ հազար տարիներ առաջ է դնում: Բայց մի՞թե Շահնամայի դյուցազների առասպելական լինելովը և նոցա ապրած ժամանակների հեռավորությամբը Ֆիրդուսուց՝ կարելի է հաստատել, թե այդ դյուցազների մասին Ֆիրդուսու կամ նորա գրավոր աղբյուրների հեղինակների ժամանակ երգեր կամ զրույցներ չեն եղել: Այդպիսի դատողությամբ ոչ միայն հայոց ու պարսից, այլև ամեն ազգի վեպերի ու զրույցների գոյությունը կարելի է հերքել:

Մյուս կողմից, ասել թե ինչո՞ւ «հատկապես այս առասպելական անձնավորությանց մասին» պետք է երգեր կամ զրույցներ լինեին՝ այդ ժիծաղելի է: Կարելի՞ է ասել, օրինակ, թե ինչո՞ւ հատկապես առասպելական Պոռ թագավորի մասին է պատմում մի զրույց կամ, ըստ Սրվանձտյանի, վեպ Բուլանըխի ժողովուրդը¹: Բայց երեակայեցեք, մի հորենացի, կամ նորա աղբյուրը Մար Աբաս, որ այդ «հին ժամանակների կռապաշտ թագավոր Պոռնի» վեպը լսում է և Պոռ թագավորին յուր պատմության մեջ առնում ու նորա ապրած ժամանակն իրենից 1500 տարի առաջ դնում: Մի՞թե այդու կհաստատվի այն՝ թե Բուլանըխի ժողովուրդը Պոռ թագավորի մասին զրույց չէ ունեցել: Մենք ավելի կանգ առանք պ. Խալաթյանի այս կարծիքի մասին, քան արժեր: Անցնենք նորա մյուս կարծիքին, որ իսկապես նշանակություն ունի, որովհետև հիմնված է բանասիրական համեմատությունների վրա:

Հայկի ու Բելի և Սմբատի ու Հեփթաղի կոիվները:—Հայկի առասպելի գոյությունը ժողովրդի մեջ աժան կերպով ոչնչացնելուց հետո՝ պ. Խալաթյանը հորենացու ինքնուրույն հեղինակությունն էլ չէ համարում այն, այլ կազմած Սեբեոսի մեջ եղած [կամ Սեբեոսին կցված] Անանունի հատվածից, Սեբեոսից և Սուտ-Կալիսթենեսից:

Մար Աբասի (ըստ հորենացու) և Անանունի մեջ վաղուց նշատված առնչության (այլ խնդիր է թե ի՞նչպիսի հարաբերությամբ) դեմ ոչինչ չունինք ասելու, քանի որ, ինչպես կարծում ենք, ակնհայտնի է այն: Ուստի և Հայկի առասպելի վիպականության մասին զրոյը կարող չէ Անանունի պատմվածքն ի նկատի չունենալ: Բայց չենք կարող ընդունել պ. Խալաթյանի սեփական կարծիքը (եր. 120), «թե Մ. հորենացին Սեբեոսի Պատմությունից վերցրել է մի ֆանի գծեր Սմբատ Բագրատունու՝ Քուշանաց թագավորի հետ ունեցած մենամարտի նկարագրից, հարմարեցնելով անոնք Հայկի պատերազմին Բելի հետ»: Երկուսի մեջ եղած նման գծերը, որ բերում է յուր աշխատության Բ մասի մեջ, եր. 21 հտն. այս են. «Երկու դեպքում էլ թշնամի զորքերն իրար դեմ են ելնում. Սմբատը Հեփթաղին, իսկ Հայկը Բելին սպանում են» և սպանվածների զորքերն այդ տեսնելով փախչում են:

ՍԵՐՈՍ (66—67). «Սմբատ ժողովէ զգաւրն... գումարէ այլ զաւրս... և դիմեալ գնայր ի վերայ ազգին Քուշանաց և արքային Հեփթաղեայ... Եւ նա (Հեփթաղ) ընդդէմ ելանէ նորա (Սմբատայ)... Իբրեւ հասին ի տեղի մարտին...»:

ԽՈՐԵՆԱՅԻ. «Եւ կոչեցեալ (Հայկայ) զգօրս իւր, ասէ ցնոսա. «Յելանելն մեր հանդէպ ամբոխին Բէլայ դիպեալ (վարիանտ՝ դիմեալ) ջանասցուք տեղւոյն՝ ուր անցեալ կայ ի մեջ խռան քաջացն Բէլ»:

¹ Սրվանձտյան, Համով-հոտով, եր. 74:

ՍԵՐԵՈՍ. Հեփթադ «Դիաթալալ յերկիր կործանէր: Եւ զօրքն նորա իբրեւ տեսին զարքայն իւրեանց զարհուրեցան և դարձան և գնացին փախստական»:

ԽՈՐԲՆԱՅԻ. Բել «կործանի՝ յերկիր զարկուցեալ... իսկ ամբոխն տեսեալ զայսպիսի ահագին գործ քաջութեան, փախեան դէպ երեսաց իւրեանց»:
Այս է անցքի ամբողջ նմանությունը. մնացածը բառերի նմանությունն է: Սերեոս գործ է ածում խառնամբոյ մակբայը, Խորենացին՝ ամբոյս գոյականը: Այնուհետեւ երկուսի մեջ էլ պատմության ընթացքում, բայց ոչ բոլորովին համանման դեպքերում, գործածված են՝ արք, նիզակ, կուռ, մարտ, արքա, զարհուրել, հարձակիլ, ի միմյանս հասանել, ճակատ: Պ. Խալաթյանն յուր մանրակրկիտ քննության մեջ մինչև անգամ այսպիսի նմանությունն էլ գծում է. «Խորհէր. (Բել, երբ Հայկից փախչել է ուզում) ի միջոցի ամրանալ ամբոխին», և «Ի մէջ երկուց ճակատուց մալ.տ եղեալ (Սմբատ և Հեփթադ) ընդ միմեանս կռուէին»: Մեծ նմանություն, զի «միջոց» բառը «մեջ» արմատից է կազմված:

Մենք այդ նմանություններին արժեք չենք տալիս, որովհետեւ այդպիսի և այլքան նմանություններ, և ավելին ևս, ոչ միայն Սերեոսի և Խորենացու մեջ եղած մի պատերազմի նկարագրի մեջ կարելի է գտնել, այլև ուրիշ շատ հեղինակների: Առնենք, օրինակի համար, Եղիշեի մեջ Ավարայրի ճակատամարտը և համեմատենք մի կողմից Սերեոսի, մյուս կողմից Խորենացու մեզ հետաքրքրող կտորների հետ, բերելով բովանդակությամբ ու բառերով և միայն բովանդակությամբ նման հատվածներ:

1. ԵՂԻՇԵ՝. «Եւ փութով ամենեքեանի ի տեղի պատերազմին եկեալ հասանէին իւրաքանչիւր զօրօք ամենայն պատրաստութեամբ...: Համագումդ հասանէին ի գործ պատերազմին ի դաշտն Արտազու» (Եր. 145 հտն.): Իսկ մյուս կողմից «Զօրագլուխն պարսից խաղայր գայր ամենայն հեթանոսական բազմութեամբն և եկեալ հասանէ յաշխարհն Հայոց» (Եր. 155):

ԽՈՐԲՆԱՅԻ. «Զօրածողով լինի ի վերայ նորա (Հայկայ) տիտանեանն Բէլ ամբոխիւ հետեակ զօրաց. գայ հասանէ ի հիւսիսի յերկիրն Արարադայ... փութայր հասանել ի սահմանս բնակութեան Հայկին...: Ահապարեալ հաւաքէ (Հայկ) զորդիս իւր և զթոռունս... Եւ կոչեցեալ զօրս իւր...» (Եր. 34 հտն.):

ՍԵՐԵՈՍ. «Սմբատ ժողովէ զգաւրն... գումարէ և այլ գաւրս բազումս յօգնութիւն իւր և դիմեալ գնայր ի վերայ ազգին Քուշանաց և արքային Հեփթադեայ: Եւ նա անտի մեծաւ կազմութեամբ ընդդէմ ելանէ նորա (Սմբատայ). եկին հասին ի տեղի մարտին» (Եր. 66—67):

2. ԵՂԻՇԵ. Վարդան ճառ է խոսում յուր մարդոց. «Եթէ տացէ Տէր յաղթութիւն ի ձեռս մեր սատակեսցուք զզօրութիւն նոցա... և եթէ հասեալ իցէ ժամանակ կենաց մերոց սուրբ մահուամբ պատերազմիս, ընկալցուք խնդութեամբ սրտիւ... Եթէ զայլս կատարելով... պարծանս անձանց ժառանգեցաք... ո՛րչափ ևս առաւել եթէ մեք մեռանիցիմք...» (Եր. 148 հտն.): Ուրեմն մի երկվություն,—մեռցնել կամ մեռնել:

ԽՈՐԲՆԱՅԻ. Հայկ նույնպէս ճառ է խոսում յուր մարդոց և նույն երկվությամբ... «Կամ մեռցուք... կամ զաջողութիւն մատանց մերոց ի նա ցուցեալ, ցրուեսցի ամբոխն...» (Եր. 35):

ՍԵՐԵՈՍ. Ճառ չկա:

3. ԵՂԻՇԵ. «Վարդան զզօրագլուխն կարգէր (հականե հանվանե հիշում

¹ Տփիսի, 1879:

է թե ո՞ր գունդն ում է հանձնում) ...Յանձն իւր [ինքն] առնոյր զգունդն շորրորդ... կարգէր և կազմէր զնակատն յորդորելով ընդ ամենայն երեսս դաշտին դէմ յանդիման Արեաց զնդին առ ափն Տղմուտ գետոյ» (եր. 173.):

ԽՈՐԵՆԱՅԻ. «Կարգէ (Հայկ) զԱրմենակ (և մյուսներին)... և ինքն առաջի...: Զի միւս անգամ ճակատ յօրինեսցէ...»:

ՍԵՐԵՈՍ. Գնդերը կամ թևերը կարգելը չկա, բայց «ձակաւեցան դէմ յանդիման միմեանց...: Ի մէջ երկուց ճակատուցն»:

4. ԵՂԻՇԵ. «Գազանացեալ զօրութեամբ յիրեարս յարձակէին երկոքեան (կողմանքն)... Անդ էր տեսանել շտապ մեծի տազնապին և զաղէտս անբաւ տարակուսանացն երկոցունց կողմանցն առ ի յանդուգն յարձակմանէն զմիմեանս բախելով» (եր. 173 հտն. իսկ Խաղխաղի կովի մեջ. «առ յոյժ յանդուգն յարձակմանն»):

ԽՈՐԵՆԱՅԻ. «Բազմութիւն անկարգ հրոսակի ամբոխոյն Բէլայ ցան և ցիր յանդուգն յարձակմամբ ընդ երեսս դաշտին սուրալով...: Եւ հասեալ երկոցունց կողմանց սկայիցն ի միմեանս... Տարազուք յարձակմանցն... Զայսպիսի անակնունելի դիպուած տարակուսանաց տեսեալ...»:

ՍԵՐԵՈՍ. «Եւ յարձակեալք աստի և անտի մեծաւ տազնապաւ ի միմեանս հասանէին», բայց ոչ երկու զորքը, այլ Սմբատ ու Հեփթաղ:

5. ԵՂԻՇԵ. «Յերկոցունց կողմանց բազում վիրաւորք յերկիր անկեալ դիաքաւալ խաղախին»: [Իսկ Խաղխաղի կովի մեջ «Այր զախոյեան իւր յերկիր կործանէր»]:

ԽՈՐԵՆԱՅԻ. «Անդ ոչ սակաւք յերկոցունց կողմանց... տապալ յերկիր կործանէին...» «Բէլ կործանի՝ յերկիր դարկուցեալ»:

ՍԵՐԵՈՍ. Սմբատ «հարեալ զնա (զՀեփթաղ) զաւրութեամբ դիաքաւալ յերկիր կործանէր»:

6. ԵՂԻՇԵ. «Ի վեր հայեցաւ Բաջն Վարդան, և տեսանէր զընտիր ընտիր քաջ նահատակաց պարսից զօրուն»: «Դէտ ալն ի վեր համբառնայր Մուշկան նիսալաւուրտ, քակեալ զոմանս տեսանէր ի զնդէն Հայոց, և զկնի մնացեալ ի հովիտս լեռանցն» (եր. 175):

ԽՈՐԵՆԱՅԻ. «Հասանեն ի միջոց ինչ դաշտաձև լեռանց... ի վեր զերեսս ամբարձեալ, երեցաւ նոցա բազմութիւն...»:

ՍԵՐԵՈՍ. չկա:

7. ԵՂԻՇԵ. «...Որ ի վերայ նոցա նստէր ի բարձր դիտանոցին իբրև յամուր քաղաքին» (եր. 176):

ԽՈՐԵՆԱՅԻ. «Բէլ... ի վերայ ոստոյ միոյ իբրև ի դիտանոցի»:

ՍԵՐԵՈՍ. չկա:

8. ԵՂԻՇԵ. «Մեծաւ ուժով յարձակէր (Վարդան) ի տեղին (ուր էին «ընտիր ընտիր քաջ նահատակաց պարսից զօրուն»):

ԽՈՐԵՆԱՅԻ. «Դիպեալ ջանասցուք տեղւոյն, ուր անցեալ կայ ի մեջ խռան քաջացն Բէլ»:

ՍԵՐԵՈՍ. չկա:

9. ԵՂԻՇԵ. «Տեսանէր (Վարդան) զընտիր ընտիր քաջ նահատակաց Պարսից զօրուն» (եր. 175):

«Յաջմէ եւ յաճեկէ զերեքհազարեան զպառազէնսն պատրաստէր [Մուշկան] և զընտիր ընտիր նահատակացն շուրջ զիրեան գումարէր... Եւ զայլս ևս ամենայն զընտիր ընտիր զօրուն մարդիկ ի մի վայր ժողովէր» (եր. 172): «Ի փայլին պատենազէն վառելոցն» (եր. 174):

ԽՈՐԵՆԱՅԻ. «Ծանեալ Հայկ զխումբ վառելոյ ջոկատին, յորում Բէլ ա-
ռաջի ամբոխին եկեալ հասեալ ընտրիւմ եւ վառելով ոմամբք... ընտրիւ
յաջմէ եւ ի ձախմէ: Եւ տեսեալ Հայկին զտիտանեան կուռ վառեալ, և զարս
ընտիրս ընդ նմա աջինս եւ ահեկինս...»:

ՍԵՐԵՆՈՍ. չկա:

10. ԵՂԻՇԵ. «Հնչումն ձայնից զքարանձաւս լերանցն շարժէր...: Անդ էր
տեսանել շտապի տագնապի և զաղէտս անբաւ տարակուսանաց երկոցունց
կողմանցն, առ ի յանդուգն յարձակմանս զմիմեանս բախելով, քանզի թանձ-
րամիտքն յիմարէին և վատասիրտքն լքանէին...» (Եր. 174):

ԽՈՐԵՆԱՅԻ. «Ահագին դողդին ի վերայ Երկրի առնէին շահատակելովն,
և ահա պակուցանողս տարազուք յարձակմանցն զմիմեամբ արկանէին»:

ՍԵՐԵՆՈՍ. չկա:

11. ԵՂԻՇԵ. «Ոչ եթէ կողմ էր որ յաղթեաց, և կողմ էր որ պարտեցաւ,
այլ քաջք ընդ քաջս ելեալ...»:

ԽՈՐԵՆԱՅԻ. «Մարտն յերկոցունց կողմանց մնայր անպարտելի»:

ՍԵՐԵՆՈՍ. «Ոչ կարէին վաղվաղակի զմիմեանս յաղթահարել, զի արք
սակաւազարք (սկայազարք) էին երկոքին...»:

12. ԵՂԻՇԵ. Վարդանն ընկնում է Վանքի անկեալ էր մեծ սպարապետն
Հայոց ի պատերազմին... ցանեալ ցրուեցան» [հայք] (Եր. 177 հտն.):

ԽՈՐԵՆԱՅԻ. Բեւն ընկնում է, «Իսկ ամբոխն տեսեալ զայսպիսի ահագին
գործ քաջութեան, փախեալն իւրաքանչիւր դէպ երեսաց իւրեանց»:

ՍԵՐԵՆՈՍ. «Եւ զօրքն նորա (Հեփթաղեայ) իբրև տեսին զարքայն իւրեանց
(անկեալ), զարհուրեցան և դարձան և գնացին փախստական»:

Եթե այսպես շարունակենք, դեռ մի քանի նմանութիւններ էլ կ'անենք:
Ընթերցողը կ'տեսնէ, որ Եղիշեի և Խորենացու, Եղիշեի և Սեբեոսի նմանու-
թիւններն ավելի են և մեծ, քան թե Խորենացու և Սեբեոսի: Իսկ մյուս կող-
մից՝ ինչ նմանութիւն որ Սեբեոսի և Խորենացու մեջ կա, գրեթե բոլորը
չան և Եղիշեի մեջ: Ուրեմն ի՞նչ պիտի եզրակացնէ: Արդյոք՝ Խորենացին
Սեբեոսից օգտվելուց զատ՝ նույն բանի համար Եղիշեից էլ է օգտվել, կամ
թե Եղիշեն Սեբեոսից ու Խորենացուց է օգտվել, կամ թե, ընդհակառակն,
Սեբեոսը՝ Եղիշեից:

Մեր կարծիքով այդպիսի նմանութիւնները ոչինչ չեն անպացուցանում
մի պատմագրի մյուսից կախման մասին: Պատերազմները միշտ իրար նման
են, և միևնույն լեզվով պատմված պատերազմների նկարագրի մեջ միշտ
կլինին զորք, զորք ժողովել, մարտ, տեղի մարտի, նիզակ, զրահավորութիւն,
վառլալ, պատերազմի տեղ հասնել, գունդեր բաժանել, իրար վրա հարձակ-
վել, իրարուց վախենալ, հակառակորդին գետին գլորել, սպանել, կոտորել,
փախչել են, են: Եվ մեծ զարմանք չէ, որ այդպիսի բառեր կամ նման նկարա-
գիրներ գտնենք Եղիշեի, Խորենացու, Սեբեոսի և ուրիշ մատենագիրների մեջ: Այդ
բառերն ու նկարագիրները ընդհանուր գործածական ձևակալ զարծվածներ
(formelhafte Wendungen) են: Իսկ ապացույց հիմնել այդպիսի դարձված-
ների ու բառերի վրա կարելի չէ: Եվ իզուր չէ, որ պրոֆ. Բեռնհայմ յուր
«Պատմութեան մեթոդի դասագրքի» մեջ¹, խոսելով մի պատմագրի կախումը
մյուսից ցույց տալու եղանակի մասին, առանձնապէս շեշտում է թե պետք

¹ Ernst Bernheim, Lehrbuch der Historischen Methode. Leipzig, 1894.

է բավական նկատողութեան առնվին այդպիսի ձևական դարձվածները և ապացույցների թվից դուրս ձգվին անոնք, թե չէ հետազոտողը սխալ եզրակացութեան կարող է հասնել: Բայց ո՞րքան ավելի սխալ կարող է լինել այն եզրակացությունը, որ հիմնված է միայն այդպիսի դարձվածների վրա:

Կներեն ընթերցողները, որ մի փոքր ավելի երկար նանգ առնենք այս մասին, որովհետև մեզնում, երբ արդեն սկսել են մեր մատենագիրներն իրար համեմատել և «ոճի» նմանություններից եզրակացություններ հանել, համեմատության եղանակի այդ էական կողմի դեմ բավական մեղանշում են: Հարկավոր է զգուշացնել «ոճի» մասին այդպես դատողներին: «Ամենայն ժամանակ կան իրողություններ, գաղափարներ ու թոռություններ, որոնց արտահայտությունը անկախ կերպով մի մասնավոր անհատի մտքի մեջ չէ ծնվում, այլ առնվում է լեզվի հասարակաց պատրաստի շտեմարանից: Գիտության ամեն ճյուղերի մեջ կան որոշ տեքնիկական կամ փաստված դարձված (phrasenhaft) արտահայտություններ, որոնք հնավանդ սովորությամբ գործ են ածվում որոշ իրողություններ ու հարաբերություններ հայտնելու համար, մասնավանդ այն ժամանակներում և գիտության այն ճյուղերում, որոնք արդեն մի կլասիկական մշակված գրականություն և գրական լեզու ունին, ուստի և ավելի մեծ պաշար ունին խոսքի հասարակաց (gäng und gäbe) դարձվածների, պատկերավոր ասացվածների, քարացած բանաձևերի (erstarrte Formeln), ավելի ևս այն ժամանակներում, երբ ինչպես Միջնադարում, մի օտար լեզու (լատիներեն) էին յարվեստական կերպով յուրացնում և անոր սովորվի դարձվածները բանեցնում»¹:

Անշուշտ, մեր պատմագիրները օտար լեզու չէին սովորում, այլ հայերեն. բայց հայտնի ապացույցա՞ծ է, թե ո՞ր դարուց սկսած մեր պատմագիրների համար գրաբար լեզուն այլևս կենդանի գործածական լեզու չէր այլ սովորովի: Եվ արդյոք կարծածից ավելի հի՞ն չէ մեր լեզվի մեջ կատարված այն մեծ կերպարանափոխությունը, որով գրաբար և աշխարհաբար լեզունքն են կազմվել: Եվ արդյոք նույնիսկ Սեբեոսի ժամանակ գրաբար լեզուն նույնպես արվեստական կերպով սովորովի չէ՞ր, ինչպես Հովհաննես կաթողիկոսի ժամանակ: Քանի դեռ լեզվի կերպարանափոխության այս ժամանակը հաստատ չէ որոշված, ամեն լեզվական նամ «ոճի» քննություն դեռևս խախտ հիմքի վրա կմնա: Մասնավանդ պետք չէ մոռանալ, որ ինչպես եվրոպական պատմագիրները, նույնպես և մերոնք ազատ կերպով օգտվում են Սուրբ Գրքի միևնույն դարձվածներից, որոնք այդ ժամանակներում եպատմողական ոճի ու լեզվի համար հասարակաց ասացվածք էին. իսկ մեր մատենագիրների համար Սուրբ Գիրքը ոչ միայն յուր դարձվածներով ու պատկերավոր խոսքերով օրինակելի էր, այլև յուր կլասիկական լեզվով: Ի՞նչ է ուրեմն եզրակացությունը: Մատենագիրների իրարուց ունեցած կախումը ցույց տալուց առաջ, «պետք է հիմնովին ճանաչել նոցա ժամանակի գրականությունը և գրական տեսակը, որպեսզի հնարավոր լինի տարբերելու թե ինչն է լեզվի հասարակաց գործածությունը պատկանում, և ինչն է մի որոշ մատենագրի առանձնահատուկ արտահայտության եղանակը», և եզրակացությունը միայն այս վերջինի վրա պիտի հիմնել: Բայց այդպե՞ս են վարվում մեր մատենագիրների հետ. թե՞ նոցա զլխին խաղ են անում, եզրակացություններ տարածելով, որոնք «միայն հուշատետրի կարճ նկատողություններից են կազմված», և եզրակացություն-

¹ Bernheim, Lehrb. der Hist. Meth., եր. 316 հտն.:

ներ հանելով ոճի և արտահայտության մի քանի նմանություններից, որոնք մի մատենագրի միայն հատուկ սեփականություն չեն, անհատական հատկանշաններ չեն, այլ ընդհանուր:

Մենք ներքևում մի օրինակով ևս ցույց կտանք թե ինչ արժեք ունի այդպիսի շնչին համեմատության նյութերից հանած եզրակացություններից մեկը, որ պ. Խալաթյանը հայտարարում է Սեբեոսի «ոճի» մասին: Բայց այստեղ ավելորդ չի լինի, որ մի երկու խոսքով բովանդակությամբ նմանության վրա ևս կանգ առնենք:

«Պատմական գրվածքների համար ժամանակագրական շարքը կամ դասավորությունը, որով իրողությունների առանձին դիպվածները կամ նույնիսկ իրողությունները պատմվում են, կարող չէ ինքնըստինքյան (an und für sich) իբրև մի դատանիլ—կրիտերիում ծառայել» մի պատմագրի կախումը մյուսից ցույց տալու համար, զի «այդ շարքը կամ շարադասությունը, իբրև իրերի բնության մեջ եղած մի բան, կարող է ներկայանալ ամեն մի հեղինակի՝ անկախ մի ուրիշից»¹: Ուստի և եթե Սեբեոսի ու Խորենացու, կամ Սեբեոսի ու Նղիշեի մեջ մի որևէ պատերազմի նկարագրի մեջ նման դիպվածների շարքի նույնություն ևս գտնում ենք, այդ դեռ ապացույց չէ, որ մեկը մյուսից կախում ունի: Հին պատերազմների շատ հատուկ է նախ զորք ժողովելը, ապա թշնամու վրա դիմելը, և այն, որ թշնամին էլ յուր կողմից զորք ժողովել և հարձակողի դեմը դուրս գա, ու երկուսը ճակատեն, այդ ժամանակ զորավարը ճառ խոսի, խրախուսե, ապա իրար վրա հարձակվին, կոտորեն և երբ մեկի զորավարն ընկնում է, որովհետև զորավարն ամենամեծ տեղն էր բռնում, նորա զորքերը փախչեն, հաղթողները ետևներից ընկնեն, կոտորեն, ասպատակեն, գերի, ավար առնեն: Միթե այս և ասոր նմանները՝ նման կամ նույն ժամանակագրական կարգով չե՞ն կատարվել դրեթե ամեն հին պատերազմների մեջ: Եվ միթե որևէ բան կարո՞ղ է ապացուցանել այն, որ մի մատենագիր վերոհիշյալ դիպվածները նույն ժամանակագրական շարքով պատմե, ինչպես իսկապես կատարվել է իրողությունը:

Այսպես Հայկի ու Բելի, Սմբատի ու Հեփթաղի կռիվների մեջ եղած մի քանի ձևական դարձվածքների ու նույնիսկ դիպվածների շարադասության նմանությունը ոչինչ չէ կարող ապացուցանել թե Խորենացին Սեբեոսից օգտվել է: Այդպիսի եզրակացության հասնելու համար, մի փոքր ավելի բան է հարկավոր, քան մի քանի ընդհանուր պատերազմական դժեբ ու բառեր:

Սմբատի ու Հեփթաղի և Տրդատի ու Գրաց քագավորի կռիվները:—Պ. Խալաթյանը գրում է. «Հերակլի պատմաբանի (Սեբեոսի) ընդարձակ աշխատությունը յուր ռոնշ, ազդու կերպով գծագրված կերպարանքն ունի... լեզվի, ոճի, բառերի գործածության... կողմից, որոնք անցնում են նորա ամբողջ պատմության միջով և սերտ կապված են անոր բովանդակության հետ, մինչդեռ Անանունի այս դպրությունը... մի խայտաճամուկ փաղվածք է զանազան աղբյուրներից (եր. 73): Փորձենք այդ «որոշ ոճ» ունեցող պատմագրի մի կտորը միայն համեմատել Ագաթանգեղոսի և Աստվածաշնչի հետ, և հատկապես մեր Սմբատի ու Հեփթաղի կռիվը, և տեսնենք թե նա որքան «խայտաճամուկ» չէ: Հեշտության համար մենք Սեբեոս և Ագաթանգեղոս մի սյունակի մեջ կդնենք. իսկ Աստվածաշնչի Դավթի և Գողիաթի կռիվ նմանություններից տակին, կտորներ միայն ծանոթության նշաններով:

¹ Bernheim, Lehrb. der Hist. Meth., եր. 318 հտն.:

Յայնժամ Սմբատ ժողովէ զգաւրն՝ և վերստին սպառազինէ, զամարէ եւ այլ զաւրս բազումս՝ յօգնութիւն իւր, և դիմեալ զնայր ի վերայ ազգին Քուշանաց և արքային Հեփթաղեայ, եւ նա անտի մեծաւ կազմութեամբ ընդդէմ ելանէ նորա. եկին ճասին ի անդի մարտին և ճակատեցան դէմ յանդիման միմեանց՝:

Արդ պատգամ յղէ առ Սմբատ արքայն. Քուշանաց և ասէ. «Զի՞նչ ազգուտ է այսպէս խտոնամբոյ մտանել ի պատերազմ՝ սպանել զգաւրս մեր... բայց եկ ես և դու միայն մարտիցոք», եկեալ ես աստի անոյեան եւ դու այտի... եւ հարձակեալ աստի և անտի մեծաւ տաքնապաւ ի միմեանս ճատանէին... և ոչ կարէին վաղձաղակի դիմեանս յաղթահարել...

Ավելորդ չի լինիլ Սեբեոսի պատմութեան շարունակութեան դիմաց Աստվածաշնչի պատմութեան շարունակութեանը դնել:

Եւ զարթն նորա իբրեւ տեսին զարքայն իւրեանց (սպանուած)... զնացին փախստական, և սորա զհետ արշաւեալ հասին ասպատակաւ մինչեւ ի Բահլ Շահաստան:

Իբրեւ տեսին այլազգիքն թէ մեռաւ զօրաւորն նոցա (Գողթաթ)՝ փախեան. և յարեան արք Իսրայէլի... յարձակեցան զհետ նոցա մինչեւ ի մուսս Գիլյալ... եւ դարձան ասպատակեալն զհետ այլազգեացն (51—53):

Ահա երկու պատմություն, մեկը Սեբեոսի, մյուսն Ագաթանգեղոսի մեջ, որոնք ոչ միայն դեպքի և պատմվածքի նմանություն ունին, այլև նույն տեղում իմաստի կրկնություն: Սեբեոսը կարող է միայն համառոտաժ լինել Ագաթանգեղոսի ավելորդաբան նկարագիրը, մի երկու խոսք առաջ դնելով, մի երկու բան էլ Աստվածաշնչից օգտված լինելով: Մենք չենք պնդում այդ բանի վրա և չենք էլ ասում, որ այդ օգտվելն անպատճառ գիտակցաբար է եղել, և ոչ էլ մեր նպատակն էր ցույց տալ Սեբեոսի կախումն Ագաթանգեղոսից կամ Աստվածաշնչից: Բայց մի բան միայն պարզ է, որ եթե պ. Խալաթյանն այս օրինակն իմացած լիներ, նա այնպես դրական կերպով չէր խոսիլ Սեբեոսի «ազդու գծագրված որոշ» ոճի, լեզվի ևն մասին և նորա դիմաց չէր դնիլ «խալաթաճամուկ» Անանունին, և այդ երկսի ոճի այդպիսի կարծեցյալ մեծ տարբերության վրա որևէ ենթադրություն չէր հիմնիլ: Զէ՞ որ Սեբեոսն, այդ կտորով գոնե, շատ ավելի «խալաթաճամուկ» է, քան Անանունը, եթե միայն, հակառակ պ. Խալաթյանի կարծիքի՝ Անանունի դպրությունն էլ Սեբեոսի աշխատանքը չէ:

Բերենք մի օրինակ ևս.

¹ Ուշադրություն դարձնել՝ զորք ժողովելու իմաստի կրկնության վրա:

* «Եւ ճակատեցան Իսրայելացիքն եւ այլազգիքն հանդէպ միմեանց ճակատ առ ճակատ» (Ա. Թագ., ԺԷ, 21):

² «Տուք այդ մի եւ ես եւ նա մենամարտեսցուք Երկոթեան» (Ա. Թագ., ԺԷ, 10):

³ Սեբեոսի մեջ այս վերջին իմաստն առաջ է դրված, մինչդեռ Ագաթանգեղոսի մեջ՝ հետո:

Հայկի ու Բելի և Սամի ու Քերֆույի կոիվները:—Ամենից առաջ նկատենք, որ մենք ղժրախտաբար պետք է բավականանանք պ. Կյուլզադյանի թարգմանած՝ Շահնամայի մի հատվածով միայն, և հատկապես շեշտում ենք, որ մեկը՝ Հայկի առասպելը՝ գրաբար է գրած, մեր կլասիկական լեզվով, իսկ մյուսը մեր ժամանակի աշխարհաբար: Ուստի և բառերի ու դարձվածների ընտրության մեջ մեծ տարբերություն կարող է լինել: Բայց տեսեք ո՞րքան նմանություն այդ երկու առասպելի մեջ:

Սամ պահլավանի դեմ ելնում են Մազանդարանի վայրենի, արագընթաց, փատաղի կովոդները, Սեգ-սար կոչված նեռ դևերը (հսկաներ), որոնք Իրանի կտրիճներից ավելի քաջասիրտ են, կովարար առյուծներ, ահեղ ինծերին իսկ հավասար, և որոնց գլխավորն է փղանման մի սալագագաթ դև: [Հմմտ. Խորենացու մեջ՝ Հայկի դեմ եկող Բելի հավերժ քաջերը, երկայնադիզոք հասակոք, մրցող, կովոդ, անհուն խոլ ուժավոր ու զորավոր սկաները]: Այդ հսկաները, «մի տեղ ժողովված խառնամբոխ հրոսակ», Քերքուլին գլուխներն անցած, «դուրս են գալի խուժելով դեպի դաշտը ընդարձակ այնքան սկա, որ լցվում է մի սարից մյուս սար. գալիս են շուտ Սամի դեմ կովելու միահամուռ բազմությամբ, այնպես մթին խուռն ու խրթին գրոհ տալով շտապամամբ՝ հենց շարժ են անում, որ գետինը դղրդվելով դողդողում է»: [Հմմտ. Խորենացի՝ Բէլն յանդուզն և անճոռնի զօրութեամբ ամբոխին որպէս յորձան ինչ սաստիկ ընդ զառիվայր հեղեալ՝ փութայր: —...ի միջոց ինչ դաշտաձև լերանց... բազմութիւն անկարգ հրոսակի ամբոխոյն Բէլայ ցան և ցիր յանդուզն յարձակմամբ ընդ երեսս դաշտին սուրալով: —Բէլ առաջի ամբոխին եկեալ: —Եւ հասեալ երկոցունց կողմանց սկայիցն ի միմեանս, ահագին դղրդին ի վերայ երկրի առնէին շահատակելովն]: Մի կողմից այդ դևերի «ուղ և ծուծը դատարկում է Սամի համբավից», և հարձակման ժամանակ «արհավիրքից՝ խելագարվում է նոցա ամբոխը», իսկ մյուս կողմից, հարձակման ժամանակ և Սամի «զորքերի մեջ երկյուղ է ընկնում», «անվանի քաջերի դեմքը դեղնում»: [Հմմտ. Խորենացի՝ Ահս պակուցանողս տարազուք յարձակմանցն զմիմեամբք արկանէին]: Կովի միջ ընկնում են երկու կողմից, իսկ Սամը «գետին փռում մեն մի հարձակումին հարյուրին, և մեն մի գուրգի տակ տապալում մի դեին»: [Հմմտ. Խորենացի՝ Անդ ոչ սակաւք յերկոցունց կողմանց սկայիցն արք յաղթանդամք բերանոյ սրոյ դիպեալ տապալ յերկիր կործանէին]: Այնուհետև, ինչպես հայոց առասպելի մեջ, նկարագրված են երկու պարագլուխները, Սամ և Քերքուլի Քերքուլի՝ «ժանտատեսիլ, դժնյա կերպարանքով, փղանման, սալ գագաթով, կտրիճ մարդ, նոճի հասակով, գլխին սաղավարտ, ձեռին պաղպաջավոր սուր, մեջքին գոտի, վես և աշխարհակալ Սելմ Շահի սերունդը, որի մոտ ամենասեգ խրոխտ խիզախը հող է համարյա, որի հսկա զորքերը մրջյունի ու մորեխի են նմանում բազմությամբ ու ծածկում դաշտ ու լեռ»: [Հմմտ. Խորենացի՝ Բելի բնավորությունը և ուժը, Բել բռնավոր, որին հաջողել էր «բռնանալ և ունել զամենայն երկիր և տիրել բազմակոյտ հսկայիցն անհուն խօլաց և ուժաւորաց», և խրոխտալով ուզում է Հայկին էլ նվաճել: «Գլխանոց ազուցեալ երկաթի, գօտեւորեալ զմէջսն, յահեկէ զստինն երկսայրի, կուռ վառեալ» ևլն]: Իսկ Սամը, որ նույնպես հսկա է, ինչպես մեր Հայկը, է սրով և քեյանյան աղեղով, որի կոթը խատանգ փայտից է և փքինը պողպատ, նետը սրաթուխ արծվի: [Հմմտ. Խորենացի՝ Հայկ կորովաձիգ և հաստաղեղն, լայնալիճ, նետը՝ երեքթեան, իսկ Հայկի որդիքը՝ արք կորովիք էին յաղեղն և ի սուսեր]: Կովի հարձակման ժա-

մանակ Սամը յուր աղեղից նետ է արձակում Քերբուլիի վրա՝ և վերջը բռնում է նորան և «փղի նման փրթավում ու զարկում գետնին»։ [Հմմտ. Խորենացի՝ Հայկը մօտ հասանէ յարքայն (Բէլ), յի քարշէ պինդ զլայնալիճն... և ճոխացեալն տիտանեան կործանի՝ յերկիր զարկուցեալ]։ Եւ «Երբ Շահն (արքան) այդպէս նսեմաբար ընկավ փշեց յուր հոգին, նորա զորքը երեսները դեպի փախուստ դարձրին, ընկան սար ու դաշտ...»։ [Հմմտ. Խորենացի՝ Արքայն տիտանեան փշէ զոգին։ Իսկ ամբոխն տեսեալ զայսպիսի ահագին գործ քաջութեան, փախեան իւրաքանչիւր դէպ երեսաց իւրեանց]։

Ահա երկու պատմութիւն, որ էութեամբ նույն են, այլ և շատ տեղ բառացի նույն։ Երկու դեպքում էլ հսկաներ են իրար դեմ կռիւղները, ունենալով իրենց գլխին մի մի ավելի մեծ հսկա։ Երկու դեպքում էլ նկարագրված են առանձնապէս այդ գլխավորները և նոցա գրեթէ նման զինավառութիւնը։ Երկու դեպքում էլ հարձակվողը, որ հետո հաղթվում է, ավելի մեծ բազմութեամբ է՝ մի խառնիխառն անկարգ հրոսակով, իսկ հաղթողը թվով նվազ է։ Երկու դեպքում էլ հարձակման ժամանակ երկիրը զրդողում է, երկուստեք վախենում են, և երկուստեք գետին փռում կամ կործանում շատերին։ Երկու դեպքում էլ հաղթող հերոսը նետ-աղեղ է բանեցնում։ Երկու դեպքում էլ թշնամու պարագլուխը սպանվում է գետին զարնվելով։ Երկու դեպքում էլ երբ արքան սպանվում է, նորա ամբոխը գլուխ առած փախում է։ Եթե շարունակենք, դեռ մի քանի «երկու դեպքում» էլ կբերենք. իսկ նույն կամ համանիշ (շեշտում ենք գրաբարի և աշխարհաբարի տարբերութիւնը) բառեր՝ ո՛րքան ուզեք. կռիւղ (մրցող), բազմութիւն, զորք, ամբոխ, գետին փռել, տապալել (տապալ յերկիր կործանել), խուռն, կուռ, գրոհ տալ, խուժել (սուրալ), մոտ գալ (մոտ հասանել), աղեղ, գոտի, դիմել, գետին զարնել, հոգին փշել ևլն։

Ուրեմն ի՞նչ պետք է եզրակացնել։ Արդյոք Խորենացին Հայկի ու Բելի կռիւը «շինելու» համար Սեբեոսի՞ց է օգտվել, թե՞ Ագաթանգեղոսից, թե՞ Եղիշեից, թե՞ Աստվածաշնչից, թե՞ արդյոք այդ բոլորից հետո Ֆիրդուսից էլ է օգտվել։ Բայց այդ դեպքում խո՛ւ Խորենացու ժամանակը ամենավաղը XI դար պետք էր ղնել։ Թե՛ արդյոք Ֆիրդուսին է Շահնամայի համար Խորենացուց օգտվել։ — Բայց գուցե առարկե պ. Խալաթյանը թե, որովհետև Խորենացուն ծանոթ են եղել պարսից ուրիշ առասպելները, որոնք մտել են Շահնամայի մեջ, ուստի և նորան կարող էր Սամի առասպելն էլ ծանոթ լինել։ Ուրիշ խոսքով, Ֆիրդուսին ու Խորենացին իրարուց անկախ կարող էին օգտված լինել նույն կամ առնչութիւն ունեցող աղբյուրներից։ Բայց այդ ժամանակ խո՛ւ տեղիք չէր ունենալ Հայկի առասպելի վիպականութիւնը հերքելու, քանի որ Ֆիրդուսու աղբյուրները, գրավոր թե բերանացի, ժողովրդական ծագում ունին։

Հայկի առասպելն էութեամբ վիպական է։ Այս առասպելը, ինչպէս բերած օրինակներից երևում է, յուր էական գծերով մի այնպիսի պատմութիւն է, որ շատ տարածված է։ Մենք բերեցինք իբրև օրինակ Գավթի և հսկա Գողիաթի կռիւը, որին նման է Սմբատի ու Հեփթաղի կռիւը, իսկ այս երկսին նման է, մասամբ միայն, Տրդատի ու Գթաց իշխանի կռիւը։ Հայկի ու Բելի կռիւն՝ ասոնց նման լինելով հանդերձ՝ ավելի նման է հսկա Սամի ու Քերբուլիի կռիւին։ Մենք օրինակները, որոնց նմանները հետո էլ կտեսնենք, նշարող

էինք բազմապատկել: Բայց բերածներն էլ ցույց են տալիս, որ մեր Հայկի ու Բելի զրույցը յուր էությամբ, բովանդակությամբ ոչ միայն ժողովրդական վիպական ոգուն հակառակ չէ, այլև շատ նման է հանգունատիպ բազմաթիվ զրույցներին: Բոլորն էլ իրենց ձևով մի ժողովրդական վիպական ամփոփումն են թշնամի ազգերի մեջ եղած նախնական կոիվների, որոնց մեջ պարագլուխներն առաջին տեղն են բռնում:

Այս ժողովրդական զրույցները,—լինին իրողության վրա հիմնված, ինչպիսին Վարդը են լինել Դավթի, Տրդատի և Սմբատի կոիվները, թե զուտ առասպելական,—զանազան ժողովուրդների բերանին միատեսակ կերպարանք են ստացել, քանի որ ամեն տեղ էլ ազգերի վիպական շրջանում ընդհանրապես ոչ միայն պատերազմներն իրար նման են, այլև այդ պատերազմների մասին կազմված զրույցները: Դա ընդհանուր հոգեբանական երևույթ է: Մարդիկ և ազգեր զարգացման միևնույն շրջաններն են կատարում: Մյուս կողմից, պետք չէ մոռանալ ազգերի հոգեբանության և այն մեծ երևույթը, որով հին զրույցները միշտ նորոգվում են: Նոր կատարված իրողությունների և անցքերի պատմությունը ժողովրդի բերանին ստանում է արդեն պատրաստի հին նման զրույցների ու առասպելների կերպարանքը. այսպես ասած՝ նոր զրույցը հաճում է հին զրույցի հագուստը, որով և հինը փոփոխվելով հարատևում է: Այսպես պետք է հասկանալ Հայկի, Սմբատի ու Տրդատի զրույցների նմանությունը: Անշուշտ, Սեբեոսը Սմբատի ու Հեփթաղի կոիվը, թեպետ և Ագաթանգեղոսի պատմվածքին շատ նման, իրենից չէ շինում: Բայց և նա այդ բանը, հավաստյալ, լսելով, այսինքն ժողովրդի մարդոց, թեկուզ նույնիսկ աշխատեսների զրուցելով է գրում: Իսկ այդ ժողովրդի մարդոց բերանին հենց Սմբատի կոիվ պատմությունը մի տեսակ հին վիպական կերպարանք ստացած պիտի լինի և մոտեցած Հայկի ու Բելի կոիվին:

Երբ մի անգամ տեսնում ենք, որ Հայկի առասպելն յուր էությամբ ժողովրդական վիպական գույն ունի,—որ և գլխավորն է,—այնուհետև մեծ նշանակություն է ստանում այն հանգամանքը, որ Հայկի կոիվը յուր մանրամասնությունների մեջ, գրեթե սկզբից մինչև վերջ տարած է շատ վիպական ձևերով, դյուցազնական վիպական կերպարանքով՝ ինչպես տեսանք, նման Սամի և Քերթույի կոիվին: Թվենք գլխավորները:

1. Երկրի դրդալը երկու կողմերի հսկաների հարձակման ժամանակ իսկական դյուցազնական վիպական մի գիծ է, որ շատ ազգերի վեպի մեջ կգտնենք: Բայց շնայելով սորան, չգիտենք ինչպես պ. Խալաթյանը գրում է (եր. 113) հեշտ կերպով. «Նույնիսկ պատմվածքը—Բելի դեսպան ուղարկելը Հայկին, կովի պատրաստվելը, Հայկի ճառն յուր զորկաաններին, Բելի սպառազինությունը, ճակատամարտի պատկերը և մի քանի տասնյակ հայերի «պատերազմական խոնումից (намок) երկրի աճազին դրդոյունը» [չակերտներն իրենն են],—«ոչինչ վիպական չունի»: Նախ, «մի քանի տասնյակ հայերի» կովից չէ երկիրը դողում, ինչպես գրում է պ. Խալաթյանը ծաղրով, այլ երկու կողմի հսկաների կովից, որոնք, կարծում ենք, «մի քանի տասնյակ հայերից» շատ տարբեր բաներ են: Եվ ապա, եթե պ. Խալաթյանը, շատ չէ, փոքր ինչ ուշադրություն դարձնեք ժողովրդական վիպական մոտիվներին, կտեսնեք լիովին, որ երկիրը դողում ու թնդում է ոչ միայն հարյուրավոր՝ Հայկի ու Բելի նման հսկաների կովի ժամանակ, այլ հենց այդպիսի հսկաներից մեկի սովորական քայլելիս էլ: Թող մտաբերեք նա միայն Ռոստամի և կամ նույնիսկ մեր Սասնու ծուռ Դավթի քայլվածքը:

2. Վիպական գծերից է, հակառակ պ. խալաթյանի ցանկության, նաև Բելի դեսպան ուղարկելը Հայկին, որ սա իրեն հնազանդի: Մենք երկու նման օրինակ միայն կրերենք: Մեր «Սասնու ծռերի» մեջ, շնայելով հսկա Դավիթը վնասներ է հասցրել և նույնիսկ անպատվել է դեանման հսկա Մարամելքին, բայց սա իսկույն չէ գալի զորքով Սասուն, այլ նախ դեսպան է ուղարկում, որ իրեն հնազանդի Դավիթը: Երբ յուր դեսպանը հպարտ-Դավթից խայտառակաբար հետ է ճանապարհվում, նոր նա զորածոդով է լինում և գալիս Դավթի վրա: Բայց այս անգամ էլ դեռ նորից դեսպան է ուղարկում նույն նպատակով: Կրկին մերժում ստանալուց հետո, նոր կովում են, իսկապես Դավիթն ու Մարամելքը մենամարտում են, Դավիթն սպանում է Մարամելքին և կոիվը վերջանում է: Ուրեմն մեզ ծանոթ նույն պատմությունը, որ ուրիշ շատ գծերով ևս նման է յուր ընկերներին:

Շահնամայի¹ մեջ Քեյ-Քավուսն արշավում է Մազանդարանի վրա և շնայելով որ նա Մազանդարանի թագավորի բարեկամ հսկա դեերից խիստ վնասվում է, բայց և այնպես յուր դուցազն Ֆարհադին դեսպան է ուղարկում Մազանդարանի թագավորին, նամակ գրելով և պահանջելով նորանից հպատակություն և յուր ավատականը չառնալ: Մազանդարանի թագավորը հրապարտությամբ ու խստությամբ մերժում է: Չնայելով խիստ վիրավորական պատասխանին՝ Քեյ-Քավուսը նորից դեսպան է ուղարկում, այս անգամ Ռոստամին, նամակ գրելով. «Խոտորնակ ու ծռու է քո խելքը՝ հիմարը միայն կարող է ալպիսի բաներ մտածել: Փարատիչ քո հոգու ալդ հպարտությունը: Արա՛ ստրկորեն ինչ որ հրամայում եմ քեզ, թե չէ զորքերս քո դեմ կվարեմ ու նստեմ ծովն ծով և քո ուղեղը՝ դեերի դիակներդ պես կերակուր կտամ անզղներին»²: Մազանդարանի թագավորն ավելի և և խստությամբ պատասխան է տալի և զորածոդով լինելով՝ սպառազինվում է: Քեյ-Քավուսն էլ յուր զորքն է առաջ վարում, աջ ու ձախ գնդերը հանձնելով այս ու այն զորավարին, ինքը մեջտեղում է մնում, իսկ զորքը առաջից գնում է Ռոստամը: Ապա գալիս է Ջուլայի (Dschuja) և Ռոստամի մենամարտը, հայհոյալից խոսակցությամբ, նման մեզ ծանոթ Դավթի ու Կողիաթի, Դավթի ու Մարամելքի կովին և յուր մյուս ընկերներին:

Այսպես, դեսպան ուղարկելը՝ հպատակություն և հարկ պահանջելու համար, ինչպես և դեսպանությունից հետո սորք ժողովելը ևլն, մի տարածված վիպական գիծ է: Ուրիշ օրինակներ բերելն ավելորդ ենք համարում:

3. Վիպական գիծ է խստությամբ ու կոպտությամբ խոսելը, որ նախնի ժամանակների կոպիտ բարքերի արդյունք է: Դեսպանության խոսքերից Բելի պատգամը նուրբ խոսողություն ունի և, թեպետ և խորհնաբու կողմից ճարտասանորեն հղկված, բայց և այնպես կոպտությունը և Քեյ-Քավուսի պատգամի նմանությունը դեռ երևում է: Հայկի պատասխանի համար խորհնացին բավականացել է ասելով միայն թե «խստութեամբ» էր: Բայց Անանունի մեջ գտնում ենք նույն բովանդակությունն իբրև խոսակցություն Հայկի և Բելի

¹ Heldensagen von Firdusi, an deutscher Nachbildung, von A. F. Schack, Berlin, 1865, եր. 143 համ.

² Հմմտ. Խորենացի. Ա, Ժա. «Առաքէ (Բել) ...զմի ոմն յորդոց իւրոց առ Հայկ...., զալ նմա ի հնազանդութիւն եւ կեալ խաղաղութեամբ: Բնակեցեր, ասէ, ի մէջ ցրտութեան սառնամանեաց. այլ շնուցեալ մեղկեալ գցուցեալ քառուցեալ քառուցեալ, եւ հնազանդեալ ինձ՝ կեաց ի հանդարտութեան, ուր հաճոյ է քեզ յերկրս իմում»:

մեջ: «Զի՞ պնդեալ գաս զհետ իմ. դարձիր անդրէն ի տեղի քո՝ զի մի՛ մեռանիցիս այսաւր ի ձեռաց իմոց. քանզի ոչ վրիպի նետ իմ իմիջ»: Պատասխանի ետ Բէլ, և ասէ. «Վասն այնորիկ՝ զի մի՛ անկցիս ի ձեռս մանկտույ իմոյ և մեռանիցիս. այլ ե՛կ ի ձեռս իմ, և կեաց ի տան իմում խաղաղութեամբ, ունելով ի գործս զմանկունս ի տան իմոյ զորսականս»: Պատասխանի ետ նմա Հայկն և ասէ. «Շո՞ւն ես դու և յերամակէ շանց՝ դու և ժողովուրդ քո: Եւ վասն այնորիկ թափեցից իսկ այսաւր ի քեզ զկապարճս իմ»¹:

«Երկու հերոսների իսկական վիպական հայհոյական խոսքերով այս պատմութիւնը թողնում է մի բոլորովին նախնական (altertümlich) և քակրզբնական տպավորութիւն», գրում է այս առթիւ պ. Գեւեցեբ²: Այս նկատողութիւնը շատ ճիշտ է: Օրինական բերելն ավելորդ ենք համարում: Ցանկացողը կարող է գտնել Շահնամայի ու Իլիադանի մեջ, Դավթի ու Գողիաթի կովի մեջ և ուրիշ շատ տեղերում:

4. Վիպական գծերից է և Կադմոսի փախուստը Բելի բազմության առաջից և քաջընթացիկ մարդոց ձեռով իմաց տալը Հայկին, որ պատրաստութիւն տեսնէ Բելի դեմ ելնելու: Հիշենք միայն Շահնամայից Գեթղեհեմին, Իրանի և Թուրանի սահմանի վրա Սպիդ բերդի հրամանատարին: Սոհրաբը ժողովում է զորքերի մեծ բազմութիւն, հսկաներ, և մեծ ամբոխով գալիս է Իրանի վրա: Նոքա գալիս մոտենում են «Սպիդ կոչված բերդին»: Գեթղեհեմը Սոհրաբին հաղթել ու հետ մղել չէ կարողանում և «շտապով փախչում է» «դեպի երկրի ներսը յուր ամբողջ գերդաստանի մարդկանցով», մի «առագընթաց մարդու» ձեռով հայտնելով Շահին. «Մեր վրա եկավ մի բազմաթիւ ձիավոր, ամենն էլ կովաբաւ և կառին մարդիկ զօրավառ», որոնց «պարագլուխն է մի պահլավան քաջասիրտ մի հսկա, որի հասակը բարձրությամբ երկնեղ բնով նոնուց է շատ վեր», կամ «բոյր բարձր որպես մի լեռ»: Գեթղեհեմն այս հայտնելուց հետո՝ ավելացնում է թե իրենք չկարողանալով կովել Սոհրաբի դեմ, փախչում են դեպի երկրի ներսը և, եթե Շահը հապաղի և զորքերը չվարե կովելու, նորա երկիրը տակնուվրա կլինի և նորա փառքի մեծութիւնը կանցնէ³: Ի՞նչ է Կադմոսի արարքն և Հայկին ուղարկած լուրը, եթե ոչ ինչ որ այս Գեթղեհեմն է անում: Նմանութիւնը շատ տեղ նույնիսկ բառերի մեջ էլ երևում է: «Բել ամբոխիւ հետեակ զօրաց, գայ հասանէ... մերձ ի տունն Կադմեայ: Փախստական լինի Կադմոս առ Հայկ, քաջընթացիկս առաջի իւր առաքէ. Գիտեա՛, ասէ, ով մեծդ դիւցազանց, զի դիմեալ գայ ի վերայ քո Բէլ յաւերժիք քաջօք, և երկայնադիօք հասակօք սկայիւք մրցողօք: Եւ իմացեալ իմ զմերձ լինելն նորա ի տուն իմ, փախեայ, և գամ աւասիկ տաքնապաւ: Արդ աճապարեա խորհել որ ինչ գործելոց ես»: Հմմտ. Սեբեոս (Անանուն) եր. 3. «Դիմեալ գայ Բէլ արքայ ի վերայ քո, և եկն եհաս մինչև ի տուն անդր. և ես կնաւ ի մոով և որդւով քահաւասիկ կամ փախստական»: Գեթղեհեմի և Կադմոսի արարքը սահմանադիւրի պաշտպանության մի հիշողութիւն է միայն: Իսկ Կադմեացի, Կադմեան նախարարութիւն, կամ տուն Կադմեա ըստ Խորենացու, հայտնի է մեր պատմության մեջ Հայաստանի հարավային սահմանների վրա⁴, Կադմեայն ազգի իբրև նախահայր Կադ-

¹ «Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի», Ս. Պետերբուրգ, 1879, եր. 4:

² Zur arm. Götterlehre, եր. 127:

³ Յրդուսի, Ռոստոմ և Սոհրաբ, թարգմ. Ս. Գյուլզադյանց, եր. 70 հտն.:

⁴ Ալիշան, Այրարատ, եր. 425, 427. ըստ «Հայաթիւ բանակի զօրաթուի» Կադմեացի (որից

մոս ստեղծված լինելը մի տարօրինակ բան չպետք է համարվի: Մեզ չպետք է շփոթեցնի Կաղմ-նո անվան հունական վերջավորությունը¹: Բավական է միայն հիշենք Քաթաթանգեղոսի մեջ Տրդատ ձևի հետ և հունական վերջավորությամբ Տրդատիոս, Տրդատես ձևերը: Այն, ինչ որ Ագաթանգեղոսի մեջ բնական է թվում, ինչո՞ւ հորենացու մեջ Կաղմոս ձևի համար բնական պիտի չլինի, քանի որ հորենացին պարզապես հիշում է, որ Մար-Աբասից և հատկապես հունարենից (Ա, բ, թ) է առնում այդ պատմությունը:

5. Հայկի առասպելի ժողովրդական ծագումը երևում է հատկապես և այս կտորից. «Իսկ բլուրն, ուր քաջամարտիօքն անկաւ Բէլ, անուանեաց Հայկ Գերեզմանս. որ այժմ ասին Գերեզմանակը²: Իայց զդիակն Բէլայ պաճուճեալ իմն դեղովք, ասէ [Մար Աբաս], հրամայէ Հայկ տանել ի Հարք և թաղել ի բարձրաւանդակ տեղուք, ի տեսիլ Կանանց և որդւոց իւրոց» (Ա, ժա): Այս կտորը պ. Խալաթյանը (I, եր. 121, II, եր. 22) քաղած է համարում Սուտ-Կալիսթենեսից, որի մեջ գրված է. «Սա (կղզին) Փարոս կոչի. բայց Պրոտէս ի սմա բնակեցաւ. և շիրիմն Պրոտեսայ առ մեզ՝ պաշտաման արժանի եղեալ: Ի վերայ լեռին միոյ բարձու եկեալ բերին զնա. այդ ուր այժմ կոչի դիւցազգի գերեզման և ցուցին նմա (Աղեքսանդրի) զտապանն»: Պ. Խալաթյանինն են գծածները: Պրոտես թաղված է մի բարձր լեռան վրա, որ կոչվում է «դիւցազգի գերեզման». Բել նույնպես թաղված է մի բարձրավանդակ տեղում, բայց ոչ թե նորա թաղված տեղն է կոչվում Գերեզմանք կամ Գերեզմանակը, այլ նորա ընկած, սպանման տեղը: Ահա բովանդակության բոլոր նմանությունը: Եվ այդ նմանությունը Կալիսթենեսից վերցրած համարել լեզվական նոսր հիմնվելով սոսկ ոչնչությունների վրա,—այդ, գիտենք, պ. Խալաթյանի վարվելու եղանակի թույլ կողմն է: Մի հատ ուր այժմ (պ. Խալաթյանը գտել է և մի բայց շաղկապ sic!),—ահա բոլոր լեզվական նմանությունն ևս: «Տարոնո դաշտի բերանը Աշտիշատա մոտ՝ կա մի գեղ, զոր այսօր Բաղչա կկոչեն տեղացիք, բայց Տարոնո պատմիչ Հովհաննես եպիսկոպոս Վիշապ անուն կուտա անոր»³: «Իբրև լուաւ շահն [Շահաբաս] վայս համբաւ, դարձոյց գերեսս իւր՝ և եկն յնրուանդակերտն հին, ուր այժմ ասի Աղջաղալայ»⁴: Ուրեմն ինչ պիտի եղրակացնել,—Սրվանձտյանն ու Առաքել Դավրիժեցին հորենացուց կամ Սուտ Կալիսթենեսի՞ց են վերցրել իրենց ուր այժմ (այսօր) ասի, Կկոչեն և բայց բառերը: Եվ եթե մեզինք ամեն մեկն էլ խոսելով մի տեղի հին, բայց քիչ փոխված անվան մասին կարող է ավելացնել օրինակ, «Կվաշ որ այժմ ասվում է Կոշ», ինչո՞ւ հորենացին չէր կարող դրել. «Գերեզմանս, որ այժմ ասին Գերեզմանակը»:

Լեզվական նմանությունն այսպես ոչնչություն է դառնում. մնում է բովանդակության իրական նմանությունը, որ է՝ Բել ու Պրոտես բարձր տեղում են թաղված: Բայց այդ դեռ ապացույց չէ կարող լինել, որ հորենացին Սուտ Կալիսթենեսից է վերցրած, այլ ապացույց այն բանի, որ Հայկի առասպելը ժողովրդական ծագում ունի: Հիշենք միայն թե իրարոց տեղով ու ժամանա-

հետո գալիս են Կորդվացիք, Արծրունիք, Ռշտունիք և Մոկացիք) հանում են 13200 դինվոր, որից ավելի մեծ թիվ միայն Սյունիք ունին արևելյան սահմանների վրա:

¹ Халат., Арм. эпос, եր. 78:

² Մի խումբ ձեռագիրների մեջ այս ընթերցվածն է, որ և ճիշտ պետք է համարել:

³ Սրվանձտյան, Գրոց-բրոց, եր. 91:

⁴ «Պատմ<ութիւն> Առաքել վարդապետի Դաւրիժեցւոյ», Վաղարշապատ, 1884, եր. 26:

կով հեռու ազգերի մեջ ո՛րքան շատ իրարու նման առասպելներ և նույնիսկ մի որևէ տեղի հետ կապված ավանդություններ չկան: Չմոռանանք և այն, որ հին գերեզմանները սովորաբար բարձրավանդակ տեղերում են շինված և խիստ շատ տարածված է զանազան հին և նոր ազգերի մեջ ցույց տալ, սովորաբար բարձր տեղերում մի տեղ, հսկայի-օղուզի կամ ազնավուրի գերեզման կոչմամբ: Թողնենք օտարներին: Միթե Հայաստանում այսօր ևս այդպիսի գերեզմաններ շատ չկա՞ն: Հայտնի են Փոքր Մասիսի վրա եղած օղուզի գերեզմանները: «Շեյիդ ըսված գերեզմանները, զորս քրդերը կպատվեն և շատ տեղ Հայն ալ Բըղին հետ ուխտի կերթա հոն... որք առհասարակ ծառերու պրակներով շրջապատված կլինին, և դաբերու վրա բարձրադիր»: Մի «ազնավուրի գերեզման» նկարագրում է Սրվանձտյանը Մանազկերտի մոտերը, «ութ քայլ մեծությամբ... որ քարակույտով մը բարձրացած է, որ գյուղի տեր շիրը յուր նախնին համարելով «կըմեծարե իբրև մարգարեի շիրիմ»: «Այսպիսի մեծագիր և Ազնավուր անունով գերեզմաններ չըգտնվին ուրեք ուրեք», ավելացնում է Սրվանձտյանը: Նույնպիսի մի Ազնավուրի գերեզման նկարագրում է նա նաև Բոստան խայա գյուղի մոտ, դարձյալ Մանազկերտի մոտերը, և մինչև անգամ Ազնավուրի մասին պատմված մի առասպել է մեջ բերում և թե «գեղի կնկտիքը շէր [երգ] կկապեն Ազնավուրի վրա»:

Պրոտեսի «դիցազգի գերեզմանի» ազդեցության տակ չեն ստեղծված, անշուշտ, Հայաստանում այժմյան այս հսկաների, ազնավուրի կամ օղուզի գերեզմանները, որոնք նույնպես պաշտամունքի առարկա են, ինչպես Պրոտեսի գերեզմանը: Այդպիսի գերեզմանները, ասացինք, շատ տարածված են և ոչ միայն Հայաստանում, այլ ուրիշ երկիրներում, ուր ցույց են տալիս այս կամ այն դյուցազնի գերեզմանը: Եվ չգիտենք ինչու՞, երբ Սրվանձտյանի կամ ուրիշների մեջ, մի այդպիսի գերեզմանի մասին գրված ենք գտնում, շատ բնական ենք համարում, իսկ երբ խորենացու պատմության մեջ գտնում ենք թե մի տեղ ցույց էին տալիս իբրև հսկա Բելի գերեզման, պիտի կարծել թե չինծու է: Պրոտեսի գերեզմանը միայն այդ կարգի բազմաթիվ գերեզմաններից թվին է պատկանում, ինչպես և Բելի գերեզմանը: Եվ այս հանգամանքը հենց, որով Բելի առասպելը կապված է հսկաների գերեզմանի շատ տարածված մի ժողովրդական ավանդության հետ, մեծացնում է հավանականությունը թե այդ առասպելը ժողովրդական ծագում ունի:

Երբ, այսպես, Հայկի առասպելն յուր ընդհանուր բովանդակությամբ ու գույնով, և ապա վերևում հիշած գլխավոր մասերով ժողովրդական վիպական կերպարանք ունի, այն ժամանակ նոր իրենց նշանակությունն են ստանում և զալիս վիպական կերպարանքը զորացնում են և ուրիշների դիտած երեք կողմեր ևս, որոնք մենակ վերցրած առանձին արժեք չունին հարկավ: Այդ կողմերն են. նախ՝ բաղմամբիվ մակղիւրները, որոնք մեծ մասամբ վերաբերում են, ինչպես սովորաբար վեպի մեջ, հերոսների արտաքինի նկարագրությանն ու մարմնական հաջողությանը: Բայց այդ մակղիւրները բուն, հարազատ ժողովրդական համարելու ոչ մի հիմք չունին: Ի նկատի պետք է ունենալ և այն, որ խորենացին անմիջապես չէ օգտվում ժողովրդից, այլ առնում է մի օտար լեզվով գրվածից: Այնուհետև նշանակություն են ստանում նաև զրույցի

¹ Սրվանձտ., Գրոց-բրոց, եր. 103:

² Նույն, եր. 63:

³ Նույն, եր. 66 հտն.:

մանրապատում հանգամանքը, թեպետև այստեղ ճարտասանությունն էլ նա-
րող է մեծ դեր խաղացած լինել,—և ապա՝ հատուկ անունների ստուգաբա-
նությունը:

Հարք բառի ստուգաբանորեն հայր բառից ծագումը «բանասիրության
անհամաձայն» է գտնում Գարագաշյան¹, որովհետև հայր բառի հոգնակին
հաճ հոլովվում է հարանց, մինչդեռ հատուկ անունը Հարք ունենում է Հար-
քայ: «Ուստի ավելի տրամաբանական է ենթադրել, գրում է նա, թե Հարք
անվան պատահական նմանությունը հայր բառին հոգնակվելու հետ թեև
դրած է այն պատմությունը»: Այս անհամաձայնությունը, սակայն, արժեք
ունի, երբ այդ ստուգաբանության վրա պատմական տեսակետից նայենք,
ինչպես և նայում է պ. Գարագաշյանը: Այսինքն, երբ հաստատել ուզենանք թե
իրոք հայրեր—հարք են բնակվել այդ տեղում, ուստի և հետագայում տեղի
անունը Հարք է կոչվել: Բայց մեր նպատակն այստեղ այդպիսի պատմական
հշմարտություն գտնել չէ, այլ այն միայն թե կարող չէ՞ր արդյոք ժողովրդի
մեջ նույնիսկ երկու տարբեր արմատներից ծագած բառերի պատահական
նմանությունից մի ավանդություն ստեղծված լինել: Ամենայն ազգերի մեջ
կան այդպիսի տեղական ժողովրդական ավանդություններ, որոնք այս կամ
այն տեղի, լեռան, ավերակի ևլն ծագումը բացատրելու համար են միայն
ստեղծված: Այդ այսպես կոչված պատճառական գրույցները (ätiologische
Sagen) հարկավ մեծ մասամբ քմահաճո բացատրություններ են, հաճախ
հիմնված ստուգաբանությունների վրա, որոնք լեզվաբանական տեսակետից
ճիշտ չեն անպատճառ: Ուստի և այդ «բանասիրության անհամաձայնության»
վրա հիմնվելով միայն կարելի չէ ասել թե հենց ժողովրդի մեջ ևս չէ եղած
Հարք անվան մի այդպիսի բացատրություն և թե այդ շինծու մի բան է:
Մյուս կողմից «բանասիրության անհամաձայն» լինելն ևս դեռ բոլորովին չէ
ապացուցված, որովհետև հայտնի է համաբանությունը (analogie) ո՞րքան
մեծ դեր է կատարում լեզուների մեջ, և ո՞րքան խոնարհման ու հոլովման և
այլ ձևեր լեզուների մեջ փոփոխվում են համաբանությամբ: Եվ մի՞թե այդ
օրենքով չէ որ մենք այժմ վարք—վարքի, բարք—բարքի, աչք—աչքի ենք հոլո-
վում, փոխանակ վարուց, բարուց, աչաց հոլովելու, և կամ օտարազգի
ծագում ու կազմություն ունեցող Տփղիս՝ իբրև հոգնակի առնվելով Տփղեաց
է հոլովվում, փոխանակ Տփղիսի կամ Տփղիսայ հոլովելու: Պ. Գարագաշյան
չէ հիշում թե ո՞ր դարու մատենագրի մեջ Հարք—Հարքայ է հոլովված: Բայց
ո՞ր դարում էլ որ լինի, մի անգամ երբ Հաճ Բառի ծագումը մոռացության
է տրված, կարող չէ՞ր արդյոք մեր գրականության սկզբի դարերում էլ հա-
մաբանությամբ Հարքայ հոլովվել: Մենք, անշուշտ, չենք պնդում, որ Հաճ
հայր բառի հոգնակին է, այլ այն միայն ուզում ենք ասել, որ այդ բացատ-
րության դեմ առարկությունը դեռ շատ թույլ է:

Նախքան մեր եզրակացության ամփոփումին անցնելը, նկատենք մի

¹ Ա. Մ. Գարագաշյան, Փնական պատմություն> հայոց, մասն Ա, Թիֆլիս, 1895, էր.
146:

² Халат., Арм. эпос, էր. 76:

³ «Արարատ», 1899, № 9, եր. 412 հ. Գարեգին վրդ. Հովսեփյանի «Խոսրովիկ Թարգմա-
նիչ» հոդվածի մեջ, Մայր Աթոռի գրադարանի Մ. Տ. № 730 «Յովհաննու իմաստասիրի հա-
յոց կաթողիկոսի սակա ժողովոց որ եղեն ի Հայս» ձեռագրից առած կտորի մեջ հիշվում է
Մանազկերտի ժողովի (726 թվին) եպիսկոպոսների թվում «Ալիէնու Հարքա», առանց վերջի և
տառի:

հանգամանք ևս: Զգիտենք ինչո՞ւ արդի ժողովրդական զրույցները, որոնք պատմվում են Հայկի ու Բելի մասին Վանա ծովի շուրջը, անպատճառ հորինանցու ազդեցությամբ մտած պիտի համարել ժողովրդի մեջ, և ոչ թե, հորինանցուց անկախ, հին ժողովրդական զրույցների սերունդ, որոնք կապված մնում են Վանա ծովի շուրջը—և հատկապես այդ ծովի շուրջը—եղած տեղադրական անունների հետ: «Վանա մեջ մեկ թաղ կա բնակաց, բերդի պարսպին դուրս, որ մինչև ցայսօր Հայկական կոչվի...: Հայոց ձոր... մինչև ցայսօր Հայոց ձոր կոչվի. այնտեղն է Տրեշնդ գեղը, ուր Հայկի լայնալիճ նետով բացված հսկա Բելի զրահապատ կողի շողը նետնանվել՝. այնտեղ է Հայկ և Աստվածաշեն անունով գեղերը... բնակիչք խեղ կանվանեն այս [Հայկ] գեղը և խավու ձոր նանվանեն զՀայոց ձորին, որ կրնա ըսվիլ նաև Հավոց ձոր»²:

Նույն տեղում (եր. 48) Սրվանձոյանը պատմում է հետևյալ զրույցը. «Դատվան գեղեն Զրհորի սահմաններով դեպի Նեմրութ ի դաշտակողմն գնալով՝ կտեսնես կարգ մը տնկվածի կամ կանգնվածի պես սև քարեր, որոնք հեռուն և մոթ ժամանակ կրնան խաբել զմարդ՝ թե կարավան են անոնք, կամ մարդ և ուղտ: Տեղացիք Բելի ուղտեր և ուղտապալենեք կանվանեն զանոնք, և որոց համար կվիպասանեն ու կսեն թե «Կռապաշտ թագավոր է. եղբ Բելը, և մեծ զորքով եկեր Հայոց թագավորի ու երկրի վրա կռիվ. Հայոց թագավորը Աստուծո ձեռնով սպաններ է զԲել, և հաներ Նեմրութա գլուխ. այնտեղը փորեր թոնիր շիներ, մեջը կախեր վառեր է: Աստուծո հրամանքով այն կրակը ջուր է կտրեր, զմոխիրն հողի տակ իջուցեր, որ շեղին քամին անոր փոշին տանի: Բելի մարդիկ ու ուղտերն ալ իրենց վախեն քար են կտրեր: Մինչև այսօր թոնիրն ու ջուրը կա. և այս ջուրն է, որ սարի տակով կիջնա Մեղրագետի ակնեն կբխե և այդ գետը կկազմե»:

Նույն զրույցի մի ուրիշ ձևը բերում է հ. Սարգսյան յուր տեղագրության մեջ,

Եթե Սարգսյանի բերածի մեջ, բազմաթիվ ժողովրդական մոտիվներ հետ, գրքերի ազդեցություն ևս երևում է, Սրվանձոյանի բերած այս զրույցի մեջ հորինանցու ազդեցություն չէ երևում, Կռապաշտ թագավորի և (Խաշապաշտ=) հայոց թագավորի կռիվը շատ սովորական մի բան է մեր ժողովրդական զրույցների մեջ և տեղիք չկա կարծելու թե հորինանցուց է անցած ժողովրդին: Բայց և այդ կռիվը հենց երկրորդական տեղ է բռնում մեր զրույցի մեջ, ուր էականը Բելի ուղտերի քարանալն է և Նեմրութ սարի գլխի ջրավազանի ծագման պատմությունը: Բայց այս վերջին երկու տեսակի ավանդություններն էլ շատ տարածված են: Քար կտրելու այդպիսի պատմություններ շատ կան, որոնցից մի երկուսն էլ բերում է Սրվանձոյանը (եր. 50 հտ.): Նույնպես աղբյուրների ջրավազանը թոնրով և թոնրում այրվելու մի պատմությամբ բացատրելը մի տարածված ավանդություն է, որ նույն Սրվանձոյանի մեջ (եր. 53) գտնում ենք, մի ուրիշ ձևով կապված նաև Լեզք գյուղի մոտ եղած աղբյուրի ջրավազանի հետ: Իսկ այս ավանդությունն իբրև քափառական զրույց՝ գտնում ենք և Տ. Նավասարդյանի հեթաթեների ժողովածուի մեջ է գրքույկ, եր. 39 «Աղքատին պաշտովոյ կնիկը» վերնագրով:

¹ Ահա մի ստուգաբանություն, որ չգիտենք ժողովրդից է առնում Սրվանձոյանը, թե՞ իրենից է շինում:

² Սրվանձոյան, Գրոց-բրոց, եր. 113 հտն.:

Սրվանձտյանի բերած այդ զրույցն, ուրեմն, խոր ձևով հորինացու ազդեցության տակ ստեղծված համարելու տեղիք չունինք: Շատ հավանական է, որ, ինչպես տեղագրական անունները՝ Հայկ, Հայոց ձոր ևլն, հորինացու ժամանակից ցայսօր, հարկավ անկախ հորինացուց, մնացել են ժողովրդի մեջ, այդպես և արդի ժողովրդական զրույցը հին զրույցների մնացորդն է, որը, շեշտում ենք, հորինացու զրույցին շատ էլ նմանություն չունի: Հայտնի է, ժամանակի հեռավորությունն առանձին նշանակություն չունի զրույցների հարատևելու նկատմամբ: Եթե Անանիա Շիրակացու ժամանակից մինչև այսօր կարող է մնացած լինել Վահագնի հարդգողության առասպելը նույն բնավորությամբ, որ ունի այդ առասպելը Շիրակացու մեջ¹, ինչո՞ւ անհավանական պիտի լինի թե հորինացու կամ Մար Աբասի ժամանակից մինչև այսօր կարող էր ժողովրդի հիշողության մեջ մնալ Հայկի ու Բելի առասպելը:

Այս ամենն ի նկատի ունենալով, ինչպես և այն, որ Հայկ՝ հսկա նշանակությամբ և իբրև առասպելական որսորդ² Օրիոնի հավասար գործածված ենք գտնում թարգմանիչներից, գալիս ենք այն եզրակացության, որ Հայկի ու Բելի առասպելն ամենայն հավանականությամբ ժողովրդական հիմունք ունի: Եղել է, հավանորեն, մի տեղական առասպել հսկա որսորդ Հայկի և մի օտար բռնավոր հսկայի՝ Բելի կռվի մասին, որոնց համար և Վանա լճի շուրջը տեղեր են ցույց տվել:

Առասպելի կապվելն աշտարակաշինության հետ.— Թե այդ հին ժողովրդական զրույցն ինչպիսի կերպարանք է ունեցել՝ դժվար է ասել: Մեր ունեցածը լրական մշակություն կրածն է: Ավելի ևս դժվար է ասել այժմյան միջոցներով, թե արդյոք հենց ժողովրդի մեջ հայ ազգի ծագումն այդ Հայկ հսկայի անվան հետ կապված է եղել, թե՞ ժողովրդական զրույցից օգտվողի սեփական գլուխն է այդ: Համենայն դեպս, զրոգի մատը շատ պարզ կերպով երևում է հատկապես հայ ազգի ծագման հնության և աշտարակաշինության հետ կապված լինելու նկատմամբ:

Ազգերի և լեզուների սկիզբն աշտարակաշինության հետ էր կապվում ժամանակի հասկացողությամբ՝ Սուրբ Գրքին հետևելով: Խորենացին ևս այդպես է վարվում յուր մեկնության մեջ պարսից ազգի սկզբնավորության և Բյուրասպի մասին խոսելիս: «Ասացեալն ի նոցանէ Բիւրասպի Ածդահակայ՝ առ Նեբրութաւ ճախնի նոցա: Քանզի ի բաժանել լեզուացն ընդ ամենայն երկիր... զլիաւորք և ցեղապետք որոշեալք զիրաքանչիւր սահմանս ժառանգեցին... Սա (Բյուրասպ) ... զցեղապետութիւն ազգին իւրոյ ունէր հնազանդեալ Նեբրութայ» (Ա գրքի բ հավելված):

Սույնպիսի մի շինովի բան է, հարկավ, հայոց ազգի ծագումն աշտարակաշինության հետ կապելը: Եվ, ինչպես երևում է, հորինացու արածն է այդ: Նա, որպեսզի այդ հերյուրումին հավատ ընծայվի, կարևոր է համարում առաջուց հայտնել իրենից թե Բելը Ս. Գրքի Նեբրութին է: Բայց նա ոչ մի հիմ

¹ «Հարդգողը նշան է, որ ժամանակով ուրիշ արարածոց աստված յուր մշակները զրկել մեր երկրի աստուծո կալն հարդերը գողցեր... հարդը թափեր երկնից երեսն ու մնացեր»: Սրվանձտյան, Գրոց-բրոց, եր. 108:

² Հայկին իբրև որսորդ է ներկայացնում և Բելի խոսքը Անանունի մեջ. «...Ունելով ի գործս զմանկունս ի տան իմոյ զորսականս» (Սեբեոս, եր. 4):

³ «Յայտարարութիւն սակաւութ թէ ըստ արտաքնոցն ասացեալ է Բէլդ. ըստ աստուածային բանից ճշմարտութեամբ Նաբրութ է» (Ա, է):

լունի այդ ենթադրութեան համար, այլ գրում է լոկ խոսքով. «ԶԲէլայ, առ որով նախնին մեր Հայկ, բազումք բազում ինչ այլ ընդ այլոց պատմեն. բայց ես ասեմ զԿոռնոսդ անուն եւ զԲէլ՝ ներբովք լեալ»¹:

Ինչպես երևում է, Խորենացու աղբյուրի մեջ այդ նույնացումը չէ եղել: Իմ այս հավանական է թվում նաև այնու, որ Անանունի մեջ ևս,—թեպետև Աստվածաշնչի մի քանի ձևերից ու նկարագիրներից օգտվել է գրողը,—Բելը ներբովթի հետ նույնացած չէ: Այնտեղ ասած է աշտարակաշինութունից հետո. «Ի վերայ առն ընկերի»² առնուր սուրն Տիտան, յորում առաջին թագաւորեաց ի վերայ երկրի»: Ուրեմն ընկերի հետ կոչում է Տիտանը, որ և առաջին թագավորողն է լինում երկրի վրա, եթե միայն «յորում առաջին թագաւորեաց...» չհասկանանք, ինչպես «յորում» ձևը պահանջում է, թե «որի ժամանակ» — այսինքն կովի ժամանակ, առաջինը, այսինքն ընկերը, թագավորեց...»: Բայց ո՞վ է այդ «ընկերը», որի հետ կոչում է Տիտանը:

Եվսեբիոսի Քրոնիկոնի մեջ աշտարակաշինութեան պատմութիւնը (որից հերյուրված է Խորենացու աշտարակաշինութեան պատմութիւնը, ինչպես ապացուցել է պ. Խալաթյան. I, 48 հտն., II, 1 հտն.) ըստ Արքիդենոսի վերջանում է. «Եւ յետ այնորիչ Կրովն ի Տիտանն մարտ պատերազմի ընդ միմեանս բախէին». իսկ ըստ Բազմավեպի (Սիբիղղայից առած). «Իսկ յետ ջրհեղեղին Տիտանն և պրոմեթէ լինէին, ուր և Տիտանն ընդ Կրովնի ի մարտ պատերազմի գրգռէր»³: (Հմմտ. Խորենացի Ա, գ. «Արդ ի բռնանալն, ասէ [Սիբիղղա], Զրուանայ (Կոռնոսի), ընդդիմացան նմա Տիտանն և Յապետոս-թէ, ի մարտ պատերազմի ընդ նմա գրգռելով»: (Անանունի մեջ ևս Տիտան անունը Եվսեբիոսից վերցրած է համարում պ. Խալաթյան (II, եր. 5): Եթէ այս հետևութիւնը ճիշտ է, այն ժամանակ Անանունի հատվածը՝ «ի վերայ առն ընկերի առնուր սուրն Տիտան» պետք է հասկանալ ըստ Եվսեբիոսի՝ այսինքն թե այդ ընկերը, որի հետ կոչում է Տիտան, կրովն (Կոռնոս) է: Եվ արդյոք «ընկեր» բառը «կրովն» բառի մի աղավաղում չէ՞՞ գրագիրների մեջ:

Ինչպես էլ լինի, ըստ Անանունի, աշտարակաշինութունից հետո երկու կովողներից՝ կամ «ընկերն» (կրովն?) է թագավորում, կամ Տիտանը: Այնուհետև շարունակում է Անանուն. «Եւ Բէլն Տիտանեան ի վեր կարծէր գինքն...»: Կարելի չէ այս Տիտանյան Բելին նույն համարել վերևում հիշած Տիտանի հետ, որ ընկերի (կրովն?) հետ կոչում է: Բելը, որի հետ կոչում է <> Հայկը, «Տիտանեան» է միայն, այսինքն Տիտանի սերունդից մի թագավոր, որ իրեն իբրև աստված պաշտել տալով «զամենայն ազգս ի ծառայութիւն իւր կոչէր»:

Խորենացին, որովհետև Սիբիղղայից գիտե (Ա, գ), թե առաջին թագավորողն ու բռնացողն Զրովանը (=Կոռնոս) է, որի դեմ կոչում է Տիտանը, և որովհետև նա, ինչպես տեսանք, Կոռնոսին ու Բելին նույնացնում է, ուստի և աշտարակաշինութեան պատմութիւնից անմիջապես հետո Բելին (=Կոռնո-

¹ Խորենացու պատճառարանութիւնը՝ «որպէս Եգիպտացիք թուն հաւասար Մովսիսի, Եփեսոսս, արեգակն, Կոռնոս, որ է Քամ, Քուշ, ներբովթ...» շատ շատ՝ կարող էր, ժամանակի հասկացողությամբ, Կոռնոսին նույնացնել ներբովթի հետ: Իսկ որպէսզի Բելն էլ ներբովթի հետ նույնանար, հարկավոր էր գոնե, որ Կոռնոս և Բել նույնացած լինեին: Բայց այդ չկաւ չմմտ. Ա, և. «զնեբրովթ, որ է Բէլ»:

² Պ. Խալաթյանը (եր. 56) թարգմանած է հոգեակի на товарищѣй, մինչդեռ բնագրի մեջ ևզակի է՝ ընկերի:

³ Եւսեբի Կեսարացոյ ժամանակականք, Վենետիկ, 1818, եր. 38 հտն., եր. 53:

սին) է թագավորել և բռնանալ տալիս երկրի վրա: Այդ անելուց հետո, սակայն, նա մոռանում է շուտով յուր արածը և, հետևելով յուր աղբյուրին, Բելին այնուհետև շարունակ Տիտանյան է Կոչում, որով և ինքն իրեն հակասում է. զի Բել=Կոռնոս (=Ջրվան, որի դեմ կոչում է Տիտան) լինում է միանգամայն և Տիտանյան, այսինքն Տիտանի սերունդ:

Առասպելի ծագումը:—Պ. Գեյցերը կարծում է՝ Հայկի առասպելի մեջ պահված է ասորական քաղաքակրթության, կուլտուրայի և կրոնի հայոց վրա ունեցած զորեղ, սկզբում թշնամական, ազդեցության պարզ հայտնի մի հիշողություն: Սակայն աղոր համար նախ պետք էր ցույց տալ, որ այդ առասպելը բնիկ հայկական է և հայ ժողովրդի մեջ է սկիզբն առել՝ իբրև հիշատակ այն հարաբերության, որ հայերն ունեցել են իրենց դրացի հարավային ազգերի հետ, որոնց աստվածն էր Բել: Բայց միթե կարո՞ղ չէ այդ զրույցի մեջ մնացած լինել Հայաստանի նախահայ բնակիչների՝ ուրարտացիների ասորեստանցոց դեմ մղած պատերազմների հիշատակը, որ հետո հայերը ժառանգել են ուրարտացիներից: Հաճախ մի ազգ, բռնելով մի ուրիշ ազգի երկիր, սեփականում է և սորա զրույցներն ու ավանդությունները, հարկավ, փոփոխություններով: Մյուս կողմից այդ առասպելը, քանի որ յուր նմանները շատ ազգերի մեջ կան, կարող է նաև ուրիշ ազգերից մի փոխառություն լինել, որ հետո տեղափակված է Վանա լճի շուրջը և կապված Բել և Հայկ անունների հետ: Ուրիշ խոսքով, այդ առասպելը կարող է պատկանել այսպես կոչված քափառական զրույցների (Wandersagen) տեսակի, «որոնք անցնում են մի անձից մյուսին, մի տեղից մյուսին, մի դիպվածից մյուսին. դանազան ժամանակներում կրկին պատմվում են իրենց գլխավոր բովանդակությամբ. որոշ չափով տեղեկ տեղ, ժամանակե ժամանակ թափառում, շրջում են: Բնականաբար այդպիսի պատմվածքները կրկին ու կրկին փոխանցման ընթացքում բավականի փոփոխվում են, բայց գլխավոր մոտիվները և հիմնական գծերը նույն են մնում»¹:

Երբեմն նույնիսկ միթոսը (Mythus) թափառական զրույցի կերպարանք է ստանում, և կամ նույն առասպելը, միթոսը մի տեղ ներկայանում է իբրև բնիկ առասպել, մի ուրիշ տեղ իբրև փոխառություն: Այդպիսի մի թափառական առասպելի, միթոսի գեղեցիկ օրինակ է Զվիցերիայի ազատության գործի մեջ մեծ դեր խաղացող Տելի զրույցը: Տելը որսորդ է և քաջածիգ աղևդնավոր, ինչպես մեր Հայկը. նա էլ Շվեյցարիա մտնող բռնավորին սպանում է յուր նետով և ազատում յուր երկիրը: Նա նույնպես դարերից ի վեր երգով, խոսքով ու պատկերով փառաբանվում է. նորա անունով կան մատուռ և սարահարթ (Tellplatte): Բայց ընայելով այս ամենին՝ այժմյան հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ այդ ազգային հերոս Տելի զրույցը Զվիցերիայում բնիկ չէ, այլ ամենայն հավանականությամբ դանիացի քաջ Տոկոյի զրույցն է, որ նույնությամբ անցել է Շվեյցարիա, և Տելն այստեղ ազգային հերոս է դարձել: Նույն զրույցը պատմվում է և ուրիշ ազգերի մեջ, և հիմնապես մի հնդեւրոպական հին զրույց է, որ առասպելաբանական, միթոլոգիական հիմունք ունի և նույնանում է առասպելական հսկաների որդի էգիլի և յուր երկու եղբայրների զրույցի հետ: «Իսկ այդ երեք հսկաները հավասար են դասվում հնդկական Ինդրա աստուծու, որ յուր նետերով և կայծակներով խորտակում է ամպրոպի ու գիշերվա դևերի (Dämon) ամպեղեն բուրգը, երեք

¹ E. Bernheim, Lehrbuch der Histor. Methode, հր. 264 հան.

գլխավոր մարտակիցներին»։ Սկանդինավական առասպելաբանություն մեջ ինդրային համապատասխան է հսկա Օդհին աստվածը, որ յուր հնագույն կերպարանքով նույնպես նետ աղեղ է բանեցնում և նույնպես է ձմեռվա ու խավարի հսկա բռնակալների դեմ։ Այդ Օդհինը, աստվածների և հավանորեն մարդկանց հայր, ներկայանում է ոչ միայն իբրև զորավար, որ մի զորքի գլուխ անցած կոչվում է մի ուրիշ թշնամի զորքի դեմ, այլև իբրև կատաղի որսորդ (Wilder Jäger), որի գերեզմանն անգամ շատ տեղ ցույց են տալիս Գերմանիայում¹։

Այսպես Տեյի զրույցը բնության մի առասպել է, որ յուր հիմքն ունի այն աշխարհայեցողության մեջ, որ նախնական մարդիկ ունեին բնության երևույթների վրա։ «Դա լուսո կռիվն է ընդդեմ գիշերվա և ձմեռվա, որը մանուկ ազգերն ըմբռնել են իբրև մի աստվածային աղեղնավորի կռիվ։ Եվ այնուհետև բանաստեղծել շարունակելով և մարդկային կերպարանք տալով՝ դարձրել են այդ կռիվը քաջաձիգ աղեղնավորի կռիվ յուր բռնակալ տիրոջ դեմ», որին և աղեղնավորը սպանում է։ Ուրիշ խոսքով, առասպելը առասպելականից իջել պատմական է դարձել։

Մի տեղ այդ առասպելը բնիկ է, ամենահին ժամանակներից ի վեր գոյություն ունի, մի ուրիշ տեղ, ինչպես Զվիցերիայում, հավանորեն, փոխառություն է։ Մի տեղ պահել է յուր նախնական առասպելական, միթոլոգիական բնավորությունը, մի ուրիշ տեղ, ինչպես Զվիցերիայում, պատմական դառնալով՝ աստվածների առասպելը կապվել է ազգի ազատության կռիվ հետ և փոխվել դարձել է Տեյի հայրենասիրական գործը։

Արդ, թեթև բաղդատությունից անգամ երևում է, որ մեր Հայկի առասպելը միևնույն Տեյի, կամ Օդհինի առասպելն է։ Դա միևնույն որսորդի, քաջաձիգ աղեղնավորի կռիվն է բռնակալի դեմ. մեր առասպելի մեջ ևս կեդրոնը կազմում է քաջ նետաձուլությունը, նետով թշնամուն սպանելը և յուր երկիրն օտար բռնավորից ազատելը։

Այս համեմատությունը միայն բավական է մեզ ցույց տալու, որ մեր Հայկի զրույցի հիմունքը,—լինի այդ զրույցը մի փոխառություն, թե հայոց մեջ նախաժամանակից ի վեր գոյություն ունեցող մի առասպել,— պատմական չէ, այլ առասպելաբանական, ծագած ընդհանուր առասպելաբանական աշխարհայեցողությունից։ Հետագայում միայն այդ առասպելը, հայերի կամ թե նախահայերի՝ իրենց հարավային դրացիների, հատկապես ասորեստացոց, գուցե և բաբելացոց հետ ունեցած հարաբերության պատճառով, կրել է պատմական ազդեցություն։ Հին թշնամի դեհի, դեմոնի տեղ անցել է Բելը, որ բաբելացոց, քաղդեացոց և ուրիշների արեգական աստվածն է, երկնքի և լուսո տեր, աշխարհի և մարդկանց արարիչ, որ աստղերին իրենց ճանապարհը ցույց է տվել։ Բել կոչումը, որ նշանակում է տեք, տրվում է և ուրիշ աստվածների և աստղերի, ինչպես և թագավորների։ Այսպես և հնոց պատմության մեջ Ասորեստանի թագավորներից մեկը կոչվել է Բել, որ ազատել է Բաբելոնն արաբների լծից, և որի որդին է համարվում Նինոս։ Բայց Բելն սկզբը նապես արեգակնային աստվածություն է։ Եվ եթե ի նկատի ունենանք, որ մեր հսկա Հայկն ևս, մի համաստեղության կոչում է, պարզ կլինի, որ հին առասպելը յուր այս կերպարանքի տակ դեռևս պահում է յուր առասպելական

¹ E. H. Meyer, Germanische Mythologie, Էր. 244.

բնավորությունը, որով արեգական կամ աստղերի աստված Բելի դեմ կռվում է մի աստղային դյուցազն Հայկ¹:

Հետագայում արդեն, եվհեմերաբար մտածվելով, Բելը մեր առասպելի մեջ դարձել է թագավոր Բաբելոնում (հավանորեն Ս. Գրքի ազդեցության տակ) և Հայկը՝ հայ ազգի նախահայր, և նորա արարքները տեղափակված են Վանա լճի շուրջը: Իսկ թե արդյոք Հայկը ժողովրդի գիտակցության մեջ է դարձած հայոց նախահայր, թե՞ մի անհատի ստուգաբանություն է այդ՝ հայ և Հայկ բառերի նմանությունից, և թե՞ արդյոք Բել անունը հայոց առասպելի մեջ մտել է հայերի՝ ասորեստանցոց ու բաբելացոց հետ ունեցած հարաբերության հիշողությունից, թե՞ դա մի փոխառություն է միայն՝ ուրարտացիներից կամ ուրիշներից,— այդ դժվար է որոշել այժմյան միջոցներով: Համենայն դեպս, այդ առասպելի գրվելուց ի վեր առասպելական հսկա և որսորդ Հայկը փառավորվում է իբրև ազգային հերոս և հայ ազգի նախահայր:

2

ԱՆԳԵՂ ՏՈՒՐՔԻ ԱՌԱՍՊԵՆԸ

Անունը:—Ո՞րն է այդ հսկայի անունը, Տո՞ւրք թե Տորք: Մայր Աթոռի գրատան տասնութ ձեռագիրները (որոնցից մեկը վերջերս հանգ. Սարգիս Կպիսկոպոսից ժառանգություն է մնացած) աչքի առաջ ունենալով՝ կարծում ենք, որ Տուրք պիտի լինի:

Անշուշտ, խորենացու ձեռագիրները դեռ չեն համեմատված, և մենք դեռ չենք կարող բոլոր ձեռագիրների ճիշտ և վերջնական դասակարգություն անել: Բայց խորենացու ձեռագիրներով պարապողներին արդեն հայտնի է, որ Մայր Աթոռի ձեռագիրները երկու գլխավոր տեսակի են բաժանվում, որ մենք անվանում ենք առաջինը՝ Անտիպի (Ա) տեսակ, իսկ երկրորդը՝ Տպագրի (Տ): Որովհետև առաջին տեսակից տպագրություն չէ եղել, այլ միայն երկրորդ տեսակից:

Թե Տ բոլոր 12 ձեռագիրները մի ընդհանուր ծագում ունին՝ շատ գեղեցիկ կերպով երևում է, ի միջի այլոց, այն բանից, որ բոլորն էլ Տուրքի հատվածի մեջ ունին տառասխալով «Պեղութիւն» (№ 1666 Պեղութիւն, իսկ Սարգիս Կպիսկոպոսինը Պէղութիւն) բառը, մինչդեռ Ա ձեռագիրներն ունին գեղութիւն²: Այս բաժանումը, թեպետև մի տառասխալի վրա հիմնված, հաստատ կարելի է համարել: Սակայն, անշուշտ, մեր հիմունքը միայն այս տառասխալը չէ:

Արդ, Տուրք ձևն ունին բոլոր Ա ձեռագիրները (№№ 616, 1665, 1669, 1671, 1672, 1686), և Տ ձեռագիրներից երեքը (№№ 248, 1663, 1668): Ուրեմն 18-ից կեսը՝ 9(6+3) ունին Տուրք:

¹ Պետք է նկատել, որ Հայկ համաստեղությունը որոշյալ հոդով է գործածվում և սեռական ունենում է Հայկին. իսկ Հայկ, իբրև դյուցազն, թե՛ խորենացու և թե՛ Անանուի մեջ գործածված է աչհոդ և հոդով, և հոլոված է թե՛ Հայկայ և թե՛ Հայկին ձևով:

² Վենետիկի տպագրությունն ունի գեղութիւն, բայց ծանոթության մեջ հայտնած է անորոշ կերպով, թե երեք օրինակ ունին գեղութիւն: Շատ հետաքրքիր է իմանալ թե արդյոք տպագրի տեսակին պատկանող ձեռագիրներից մեկն ու մեկը գեղութիւն ունի, թե տպագրող-ձեռն Ա ձեռագրի վրա ուղղած են գեղութիւն բառը և շինած գեղութիւն:

Այս հանգամանքը, որ Տ ձեռագիրներից էլ երեքը Տուրք ունին, ստիպում է մեզ Տուրք ընթերցվածն ընդունել: Որովհետև այդ ոչ պատահականությամբ կարող ենք համարել և ոչ սրբագրություն մի Ա ձեռագրի վրա: Սրբագրություն չենք կարող համարել, քանի որ Տուրքի հատվածի մեջ հենց երկու տեսակի ձեռագիրները շատ մեծ տարբերություններ ունին իրարուց, և եթե Տ տեսակի այս երեք ձեռագիրները սրբագրված լինեին Ա ձեռագրի վրա, անհավանական է կարծել, որ Տուրք անվան մի տառը միայն սրբագրվեր, իսկ մնացած աչքի ընկնող տարբերություններն անփոփոխ թողնվեին:

Թեթև համեմատությունը միայն ցույց կտա մեզ այդ: Մենք Ա խմբի տարբերությունները միայն կարտագրենք.

Ա Ձեռնագիրներ

ՏՊԱԳԻՐ (Տփլիս, 1881)

Բարձր կոպտատառագ անձն
Ի Հայկայ՝
Տուրք
Կոչիկն անգեղեայ
Կամիս եւ ստեմ վասն²
Որպէս եւ պարսիկք վասն
Ռոստոմայ Սազկի³
Փղոյ ուժ ունել ասեն⁴
Կարի անեմանաղայն քուն
Եւ նմա երգ բանից վասն
Ուժեղութեան և սրտեայ լի-
նելոյ. որք ոչ Սամսոնի և
Նրազիւհայ և ոչ Սազկի
նմանն այն զրոյց⁵:
Ուր ոչ գեղութիւն
Ճեղքուլ⁶
Եղեղամբքն... Եղեղամբք՝
Յեզեր ծովուն մեծի Պոնտոսի⁸

Բշնամեացն
Ի խաղալ ... իբր ասպարէսս
ուրուտաւն⁹
Ժամանեալ¹⁰
Բուրճանես

Բարձր եւ կոպտառանձն
Ի Հայկակայ
Տարք
Չայնիկն Անգեղեայ
Կամիս ստեմ եւ ես յաղագս
Որպէս պարսիկք վասն
Ռոստոմայ Սազկի
Փղոյ ուժ ասեն ունել
Քանգի կարի իմն անյարմար
քունիկն նմա երգ բանից
վասն ուժեղութեան և սրտեայ
լինելոյն, որով ոչ Սամսոնի և
ոչ Նրազիւհայ և ոչ Սազկի յարմա-
րեն այս զրոյցս:
Ուր ոչ զոյր գեղութիւն
Ճեղքել
Ըղրնգամբք... Ըղրնգամբք իւրով
Յեզերս ծովուն Պոնտոսի

Բշնամեաց
Ի խաղալն ... իբրեւ ասպարէզս
ուր
Ժամանեաց
Բւրճանես

¹ ՄՄ 1665, 1671 Հայկա. Մ 616 անպիտանութեւն (լերի է տառը մոռացած):

² Մ 616 կամիս եւ ստեմ վասն նորա:

³ Մ 616 Ռոստոմայ, Մ 1665 Պարսիք, Ռոտոմայ:

⁴ Մ 1665, Ճի փեղոյ ՄՄ 1669, 1686, 1672, բւժել ասեն. Մ 1671 ուժել, քայց ղլխին ուն վանկն ավելացրած է:

⁵ Մ 1686 Սամսոնի, Մ 1665 սրտեա, Երեկեա, Տաճկեա. զրուցք. Մ 1669 երգք. Մ 1671 նման այն:

⁶ Մ 1665 ճեղքել:

⁷ Մ 661 եղեղամբքն, եղեղամբքն. Մ 1671 եղանգամբքն, եղեղամբքն. Մ 1672 եղեղամբքն (լուսանցքում ուղղած՝ եղանգամբքն), եղեղամբքն:

⁸ Մ 616 Եւ ալլ այսպիսի... յեզր. Մ 1671 Պոնտոսի. Մ 1672 մեծի ծովուն Պոնտոսի:

⁹ Մ 1665 ութուտասան. Մ 616 ասպարէզ:

¹⁰ Մ 616 ժամանել. Մ 1665 զկնի նոցա՝ ի պատուման(է). վերի տառը բաց թողած:

Ո... առասպելեաց¹
Այսպիսեաց արժանաւոր²

Ոճ... առասպելաց
Այսպիսեաց զրուցաց արժանի

Արդ, ՅՅ 248, 1663, 1668 պատկանում են Տպագրի տեսակին, միայն փոքրիկ տարբերութիւններով, որոնք են.

Ն Յ 248, 1663, 1668

ՏՊԱԳԻՐ (Տփիսիս, 1881)

Տուրք

* Ժահադիմութեան (ն բաց թողած)

* Անգեղայ (ն բաց թողած)

* յերեսաց (ն բաց թողած)

* փղաց

ուժեղութեան (ն բաց թողած)

* յարմարին

զրոյցք (ս բաց թողած)

* դեզութիւն

(ն բաց թողած)

ասպարէսս

* առնուլ

* ալեաց (ն բաց թողած)

Տորք

Ժահադիմութեանն

Անգեղեայ

Յերեսացն

Փղոց

Ուժեղութեանն

յարմարին

զրոյցքս

զեզութիւն

և ճեղքել

ասպարէզս

առնու

ալեացն

Բացի այդ՝ առանձին տարբերութիւններ ունին.

Յ 248

Տփիսիս, 1881

* յարեմտից

* յորում

* Երակ'ղեայ

եղընգամբք

եղընգամբք՝ իւրով (ն բաց

թողած)

արեմտից

որում

Երակիւայ

ըղընգամբք

ըղընգամբք իւրովք

Յ 1663

* Երակ'ղեայ

* նաւ (ուց՝ ավելացրած ուրիշի

ձեռով)

եղընգամբք, եղընգամբք

Երակիւայ

նաւաց

ըղընգամբք, եղընգամբք

Յ 1668

Սամփսոնի

եղընգամբք, եղընգամբք

* նաւուց

Սամսոնի

ըղընգամբք, ըղընգամբք

նաւաց

Այդ տարբերութիւններից աստղանիշները, ինչպես ընթերցողը կ'տեսնէ, չեն կարող Ա ձեռագիրներից առաջացած լինել, քանի որ չկան անոր մէջ: Դոքա մեծ մասամբ բաց թողած տառեր են, ինչպես են նաև ուժեղութեան, զրոյցք բառերի վերջի ն և ա, որ և Տ տեսակի ուրիշ ձեռագիրների մեջ նույնպես կան բաց թողած (ինչպես՝ ուժեղութեան Յ 1666 և Սարգիս Եպիսկոպոսի): Իսկ Սամփսոնի ձեռք միայն երկու անգամ, մի Ա և մի Տ ձեռագրի մեջ է պատահում, որ և պատահականութիւն է անշուշտ՝ արտասանութեան ազդեցութեան տակ առաջացած: Արտասանութիւնից է առաջացած անշուշտ և եղնգամ(բ)ք բառի գրութեան խառնաշփոթութիւնը, բայց և եղընկամք, եղնգամք (ՅՅ 1666,

¹ Յ 1672 այլ և առասպելաց առասպելս. Յ 616 առասպելս այլ առասպել. Յ 1665 առասպելաց. Յ 1671 և առասպելեաց այլ առասպել:

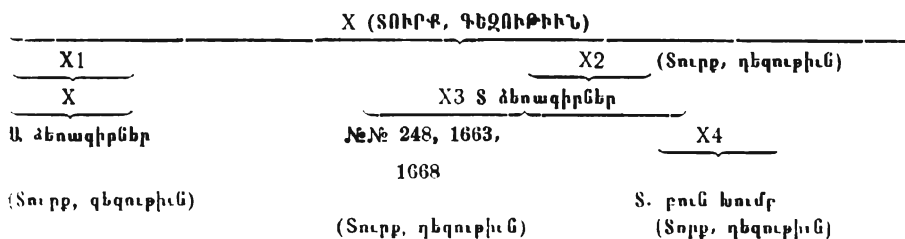
² Յ 1665 այսպիսեաց զրուցաց:

1662, 615) գտնում ենք նույնպես S տեսակի մեջ, ուր և ըղընկամք, ըղըն-
գամք կ'են:

Այսպես S տեսակին պատկանող երեք ձեռագիրների սկզբնագիրը բնավ
չարող չէ Տուրքի հատվածի մեջ սրբագրված լինել Ա տեսակի ձեռագրի վրա,
որովհետև չենք կարող ընդունել, որ սրբագրողն այնքան տարբերություննե-
րից միայն Տուրք բառը սրբագրեր, իսկ մնացածներն անփոփոխ թողներ:
Պատահականություն էլ չենք կարող համարել այդ, որ բառի մեջ մի տառ
աղելանար և հատկապես ւ տառը և կազմեր այդ անվան այն ձևը, որ կա Ա
ձեռագիրների մեջ: Մանավանդ, որքան տառեր բաց թողնելը սովորական է,
այնքան հազվադեպ տառ ավելացնելը:

Տուրք ձևի ծագումն այդ երեք ձեռագրի մեջ, ուրեմն, ուրիշ տեղ պետք
է որոնել:

Այդ ձևը գալիս է անշուշտ S տեսակի այն սկզբնագրից, որի մեջ թեպետ
և դեղութիւն տառասխալը մտած էր, բայց դեռ Տուրք ուներ: Արտագրողի
մեկն ապա այդ ւ տառը բաց է թողել, որով կազմվել է Տուրք ձևը. մինչդեռ
Տուրք ձևը S տեսակի մի ուրիշ օրինակի մեջ մնացել է անփոփոխ: Եվ այսպես
Տպագրի կամ «դեղութիւն» տեսակի ձեռագիրները բաժանվել են երկու տե-
սակի, հետևյալ պատկերով.

Անշուշտ այս բաժանումների մեջ ուրիշ միջին աստիճաններ էլ պետք է
հասկացվին, ինչպես և Ա և S տեսակների ստորաբաժանումներ:

Թե երբ է Տուրք ձևը Տուրք ձևի փոխվել՝ չենք կարող ասել, բայց անուշա-
ղիւր պիտի չթողնել, որ կամբրոնացու օրինակի մեջ ևս Տուրք է, այլև Ասող-
կի: Ուրեմն ավելի հին օրինակների մեջ ևս Տուրք է:

Հօգուտ Տուրք ձևի է վկայում և այն հանգամանքը, որ հայոց մեջ կա
Տուրք անուն. օրինակ, հիշվում է Բասենո եպիսկոպոս Տուրք¹: Նույնիսկ
Խորենացու պատմության մեջ (Բ, խէ) կա Տուր անունը, որից Տրունիք: Այդ
երկու անունը, Տուր և Տուրք, նույնն ենք համարում: Դա միևնույն տուր,
տուրք հասարակ անունն է՝ շնորհ(ք), պարգև(ք) իմաստով (տուրք պարգևաց,
տուրք և պարգևք, տուր և շնորհ), որ իբրև հատուկ անուն է առնված, ինչպես
անշուր համանիշը նույնպես՝ Պարգև և Շնորհք իբրև հատուկ անուն գործած-
ված գտնում ենք²:

Պ. Խալաթյանը կասկածի է ենթարկում Տուրք անվան հայերեն լինելը:
Որովհետև մտադրված է ցույց տալու Տուրքի առասպելի շինծու լինելը, ուստի
և «հակամետ» է ենթադրելու, թե Խորենացին Տուրք անունը վերցրել է Եվսե-
բիոսի Քրոնիկոնի մի ըմբշի անունից, որ հունարենում՝ Մոսքոս է, իսկ հայ

¹ Պատմ., Արմ. Եր. 328. բայց չէ հիշված աղբյուրը, որից վերցված է:

² Խորենացի, Գ, Ժ. Պարգև, Պարգևայ իմաստանայ:

ձեռագիրների մեջ, հավանորեն, աղճատմամբ Տորֆու է դարձել: Բայց այդ ենթադրությունը պ. Խալաթյանը ոչ մի բանի վրա չէ հիմնում: Նախքան այդ, նա մեզ պետք է ասեր թե խորենացին առասպել «սարքելիս» ինչո՞ւ անպատճառ Եվսեբիոսից մի անուն պիտի վերցնեն և հայացնելու համար ու վերջավորությունը դուրս ձգեն: Մի՞թե հայանուններ պակասում էին նորան, և կամ ինքը կարող չէ՞ր որևէ արմատից մի անուն շինել: Ասենք թե խորենացին անուն չէր գտնում և անպատճառ Եվսեբիոսից էր կամենում վերցնել, բայց ապացուցե՞լ է պ. Խալաթյանը, որ խորենացու ձեռի տակ եղած Եվսեբիոսի օրինակի մեջ Մոսոնու արդեն Տորֆու է դարձած եղել: Ասենք թե այդ էլ եղել էր: Բայց այն ժամանակ ապացուցե՞լ է արդյոք պ. Խալաթյանը թե խորենացու բնագրի մեջ Տորք է եղել և ոչ Տուրք: Բայց այս ապացուցանելու մասին նա չէր էլ մտածի, քանի որ նորան միայն Լամբրոնացու օրինակն է հայտնի եղել Տուրք ձևով, մեկ էլ Ասողկինը:

Անգեղ տուն և Անգեղեայ:—Ո՞րն է բուն առասպելը: խորենացու մեջ ոչ մի ակնարկություն չկա թե նա ժողովրդական հրգից կամ առասպելից առած լինի Անգեղ տան նախարարության՝ անվան ծագումն Անգեղ Տուրքից: Նա այդ վերցնում է գրավոր աղբյուրից. «Բայց զԱնգեղ տունն ասէ նոյն պատմագիր [Մար Աբաս] ի Պասքամայ ումմանէ ի Հայկակայ թոռնէ լինել» (Ա, իգ.): Իսկ ապա (Բ, ք) Տուրքի մասին խոսելիս կրկնում է նույնը թե Տուրքն էր «ի վաւակէ Պասքամայ, ի Հայկակայ թոռնէ...», որ վասն առաւել ժահադիմութեանն ձայնէին անգեղեայ, հաստատէ կուսակալ արևմսից. և յերեսացն անպիտանութենէ կոչէ զանուն ազգին Անգեղ տուն»:

Մյուս կողմից ոչ մի ակնարկություն չունինք նույնպես և այն մասին թե պատմագիրը հրգից վերցրած լինի Տուրքի արտաքին տգեղության նկարագիրը, ինչպես և այդ պատճառով հսկայի Անգեղյա կոչվիլը: Շատ հավանական է, որ իրեն խորենացու, կամ յուր գրավոր աղբյուրի, շինածը լինի այդ: Պետք է ի նկատի ունենալ, որ մեր պատմագիրը սիրով կանգ է առնում մյուս նախարարների անունների բացատրության վրա և այդ բացատրությունները, ինչպես երևում է, ինքն է տալի: «Եւ դարձունիսդ գիտեմ ոչ արժունիս», այլ արծիւ ունիս, որք արծուիս առաջի նորա կրէին»: «Գիտեմ զգնունիսդ դինի ունիս, որ առաջի թագաւորին պատրաստէր զըմպելիսն»: «Ասեմ և զսպանդունիսդ ի վերայ զենարանաց, և զհաւենունիսդ՝ բազէակիրս... Եւ եթէ առ ցոփս ոչ ունիցիս, զծիւնականսդ՝ ամարայնոցաց պահակս և ձիւնակիրս» (Բ, է): «Աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա կոչեցան Աղուանք, զի աղու ձայնէին զնա» (Բ, ք):

Եթե այս բացատրությունների կարգին է պատկանում և Անգեղ բառի մեկնությունը՝ «որ վասն առաւել ժահադիմութեանն ձայնէին անգեղեայ... և յերեսացն անպիտանութենէ կոչէ զանուն ազգին Անգեղ տուն», այն ժամա-

¹ Պ. Ա. Դաւաղաշյան, Քննական պատմ. հայոց, Ա, է. ր. 251, խորենացու բնագրատության մեջ գրում է. «Անգեղ տուն ոչ թե ցեղի կամ նախարարության անուն էր, այլ Բարձր Հայր կոչված նահանգին կամ միոյ ի գավառաց նորա: Այսպես կգտնենք զԱնգեղ տուն հաճախ հիշված առ Բյուզանդա և Ագաթանգեղոս»: Գծախտարար կարծիք հայտնողը նեղություն չէ կրում Ագաթանգեղոս նայելու, թե չէ այնտեղ կգտնեն հայոց «գլխավոր նախարարների», «կուսակալների» մեջ նույնիսկ առաջինը «իշխանն Անգեղ տան» (եր. 461), «զմեծ իշխանն Անգեղ տան» (եր. 502), իսկ «մեծապետներդ իշխանն Սիւնեաց աշխարհին», որից պարզ երևում է որ, ինչպես Սյունիք, այդպես և Անգեղ տուն, միանգամայն երկրի և ցեղի անուն է:

նակ անգեղեա բառը նույնիսկ կարող է մեր պատմագրի, եթե ոչ յուր աղ-
բյուրի, շինածը լինել:

Այսպես ուրեմն իբրև Անգեղ Տուրքի առասպել մնում են միայն այն
երկու համառոտ պատմվածքները թե Տուրքը քարեր է պատառում և թե նա
նավերի ետևից քարեր է ձգում: Պատմագիրն այս պատմվածքները բերում է
իբրև երգ և առասպել:

Առասպելը:—Չենք կարող ասել թե Անգեղ Տուրքի առասպելի այս երկու
հատվածը խորենացու սարքածն է և թե նա ստում է, ներկայացնելով այդ
իբրև երգ: Սուտ խոսողը մի կարիք պիտի ունենա: Իսկ մեր պատմագիրը
Տուրքի առասպելը նույնիսկ իբրև վկայություն չէ բերում Մար Աբասի պատ-
մության համար: Եվ նա կարիք էլ չունի Տուրքի ուժնդությունն ապացուցա-
նելու, ինչպես և բնավ կարիք չէ զգում այդ երկու (Բ, է, Ը) գլուխների մեջ
հիշած այլ բազմաթիվ նախարարությունների նախահայրերի այս կամ այն
հատկությունը ժողովրդական երգով կամ առասպելով հաստատելու: Խորե-
նացու մտածողության եղանակը շատ պարզ է: Սահակ Բագրատունին, ինչ-
պես առաջին գրքի հավելվածից երևում է, առանձին «կամք ու փափաք»,
«տարփանք» է ունեցել հայոց պատմության մեջ կարողալու պարսից առա-
պելներին, որ պատմագիրը, ինչպես գիտենք, «սուտ, փծուն, անյարմար բանք»
է անվանում: Արդ, երբ նա մի քանի գլուխ հետո գրավոր աղբյուրից առնե-
լով խոսում է Անգեղ տան ծագման մասին, ավելացնում է աննարկելով Սա-
հակ Բագրատունու այս կամք ու փափազին. «բայց եթե կամիս, ստեմ և ես
յաղագս նորա անյաջ և փցուն, որպէս պարսիկք վասն Ռոստոմայ Սաղէկի
հարիւր և քսան փղոց ոյժ ասեն ունել: Քանզի կարի իմն անյարմար թուէին
նմա երգ բանին»¹ վասն ուժեղութեանն և սրտեայ լինելոյն, որում ոչ Սա-
սունի և ոչ Երազկէայ և ոչ Սազճկին յարմարեն այս զրոյցքս»: Եվ խորենացին
այնքան արհամարհում է այդ առասպելը, որ չէ բավականանում «սուտ,
փծուն, անյաջ, անյարմար» րառերով, ուստի և ետևից ավելացնում է. «Ո՛հ,
կարի է առասպելս, այլ և առասպելաց առասպել»: Եվ մի րոպե նույնիսկ
կարծում է թե այդ առասպելի չափազանցությունն այն աստիճանի է, որ
անգամ Սահակ Բագրատունին,—որ այդպիսի առասպելներ սիրում էր, և ո-
րին մի հաճույք պատճառելու համար միայն բերել էր այդ առասպելը,—կա-
րող է չհավատալ. «բայց քեզ զի՞ է. քանզի էր արդարև սաստիկ հզօր, և
այսպիսեաց զրուցաց արժանի»:

Կարծում ենք, մարդիկ և ավելի ևս խորենացու նման մեկը, այնքան
անմիտ չեն, որ ընդհանրապես փծուն առասպելներն արհամարհելով հանդերձ՝
առանց կարիքի մի փծուն առասպել սարքեն իրենցից և նույնիսկ սարքելիս
այդպիսի հսկայական կերպով ծաղրեն իրենց սարքած բանը:

Պ. Խալաթյանի (եր. 326 հտն.) առարկություններն այս առասպելի ժո-
ղովրդական լինելու մասին նշանակություն չունին բազի բուն իմաստով: Նա
յուր սովորական ձևով Տուրքի և նորա առասպելի ծագման ժամանակագրու-
թյունն է քննում, որի ինչ արժեք ունենալը գիտենք, և ապա գրում է. Տուրքի
արարքներից «առաջինը, իմ կարծիքով, բուրրովին անհնթեք է», որովհետև
«ընդգամք արծուիս և այլս այսպիսիս գրելը որձաքար վեմերի վրա» ենթա-
դրում է հսկայի մեջ որոշ աստիճանի կրթություն ու զարգացում (կուլտուրա),

¹ Բուրովին ավելորդ է վերջի և հողը, որ չկա Ա տեսակի ձեռագրերի մեջ:

գեղարվեստների ծանոթություն, որ բնավ հարմար չէ գալի Տորքի նման հրեշ-
շավոր ցուցանիքին» (чудовищный урод):—Անշուշտ, պ. Խալաթյանի կարծի-
քով, մի մարդ, որ «խոժոռագեղ, բարձր, կոպտատարազ, տափաքիթ, խո-
րակն, դժնահայաց» լինի, «հրեշավոր ցուցանք» է: Ընշակի դեմ վիճելիք
չունինք: Բայց այդպիսի մարդուն մենք, Խորենացու հետ, միայն «ժահադէմ»,
«յերեսացն անպիտան» կամ տգեղ կանվանեինք: Սակայն և այնպես, ենթա-
դրենք մի ռուպե, որ այդ մարդը «հրեշավոր ցուցանք» է: Բայց ո՞վ ասաց, որ
երգի մեջ ևս այդ Տուրքն իբրև «հրեշավոր ցուցանք» է ներկայանում: Մի՞թե
ինքը պ. Խալաթյանը չէ, որ մի քանի տող վերևում գրել է. «Անգեղի մեծ ու-
ժին Խորենացին իրենից ավելացրել է և անասելի հրեշավորություն (уродство),
Անգեղ անունը տգեղ բառով բացատրելու նպատակով»: Բայց ենթադրենք մի
ռուպե և այն, որ երգի մեջ ևս Տուրքը ճիշտ այնպես է նկարագրված, ինչպես
Խորենացին տալիս է մեզ, «խոժոռագեղ, բարձր, կոպտատարազ, տափաքիթ,
խորակն և դժնահայաց», մի՞թե այդպիսի արտաքին ունեցող մի մարդ, որի
նմանները երբ, որտեղ և որքան ուզեք՝ կգտնեք, անբան անասուն պիտի լի-
նի այն աստիճանի, որ գաղափար չունենա արժիվներ և նմաններ քանդակե-
լու մասին: Մարդ ակամա հիշում է թե ինչպես հին հույները զարմանում
էին, որ այն տգեղ Սոկրատի մեջ բնակում էր ոչ միայն մեծ փիլիսոփայի,
այլև քանդակագործի ոգի:

Անշուշտ այսքանով չէ սահմանափակում պ. Խալաթյանն յուր «հետա-
զոտությունը»: Երգի երկրորդ հատվածի մեջ Տուրքը «տարերական կոպիտ
ույծ է գործադրում», այսինքն թշնամիների նավերի ետևից վեմեր է ձգում:
Ուրիշ խոսքով, Տուրքը մի վայրենի ու անբան է դուրս գալիս: Բայց չէ՞ որ
այդ «հակասում է» առասպելի առաջին մասին (в противность первому),
որի մեջ Տուրքը այնքան զարգացած մեծ «գեղարվեստագետ» քանդակագործ
է, որ վեմերի վրա եղունգներով արժիվների պատկեր է քաշում: Ուրիշ խո-
քով, նույնն է անում, ինչ որ նախապատմական ժամանակի մարդիկ էլ ա-
րել են, իրենց բնակած քարայրերի պատերի վրա թռչունների պատկեր հա-
նելով: Եթե պ. Խալաթյանն առաջուց միտքը դրած չլիներ հերքելու ամեն ինչ,
որ Խորենացու մեջ բերած է իբրև ժողովրդական բանահյուսություն, նա
կտեսներ՝ այստեղ ոչ մի հակասություն չկա: Այլ ընդհակառակն, Տուրքը եր-
կու դեպքում էլ պահում է յուր բնավորությունը,—մի վիթխարի քարակույ, որ
կարողանում է «բուռն հարկանել զործաքար վիմաց, ուր ոչ գոյր գեղութիւն, և
ճեղքել ըստ կամաց մեծ և փոքր, և քերել ըղընգամբք և կազմել որպէս տախ-
տակ», նա անշուշտ և յուր թշնամիների ետևից՝ պիտի «առնու վէմս բլրաձևս
և ձգէ զկնի»: Ուրեմն որտե՞ղ է հակասությունը:

Բայց ենթադրենք մի ռուպե, որ հակասություն չկա: Այն ժամանակ հարց
է. արդյոք ժողովրդական առասպելի կամ երգի այս կամ այն հատվածների
ու միջադեպերի հակասություններով կարելի՞ է հերքել առասպելի կամ երգի
գոյությունը: Այդ կնշանակե՞ր ոչ մի հասկացողություն չունենալ ժողովրդական
բանահյուսության մասին, որի մեջ հաճախ միևնույն անձնավորությանը
կապվում են, որոշ շերտավորումներով, զանազան պատմական շրջանների
ու գաղափարների, զանազան բնավորության գծեր: Համեցե՞ք օրինակներ
մեր արդի կենդանի Սասնու ծռերից:

Խնչպիսի հսկա են մեր Դավիթն ու Մհերը: Ո՞րքան պինդ ու պողպատյա
է մանուկ Դավթի մարմինը, որի «ճոճ բութ քիսով ի ջաղդու քա՞ր՝ կռակ էլալ

մոտենե՞ն»¹ կամ «ըղունգ առավ քարին ու կրակ տվեց»²։ Մի՞թե դա միևնույն Տուրքի ձեռքի ու եղունգի պնդությունը չէ՞։ Իսկ նորա ուշյժը։ Այդ մանուկ Դավիթը «ձեռ էթալ, դուռ շեմքով սարքյարով թռավ էկավ»։ «ձեռ էթալ մեկ սպանդրի (բարդի) ծառ կոռեց զծեր իպի գետին», կամ «ձեռ ետու զհոլ դարձյուցից, իրեք խարիր ձիավոր փերիզ փահլևան սպանից»։ Նա երկաթի սուլեր հագած, բարդի ծառն ուտին՝ «ինչ վուտ կըզայկեր գետին, գետին Կըղնդեր»։ Նորա ձայնից փախչում են գայլեր, արջեր, վագրներ, որոնց բուրդին ժողովում է տղա հսկան և բերում Սասուն։ Նա մի կոպալով դեկեր է կոտորում, այն դեկերը, որոնք ուռչում են «քանց Պող բլուր», և որոնց դիակներից նույնիսկ բարդի ծառն արմատահան անող և իբրև զենք գործածող Ձենով Հովանը փախչում է։ Ահա՛ ձեզ դեռ երեխա Դավիթը։ Բարձրությունն ու վիթխարությունն ե՛ք ուզում,—երբ նա յուր հոր Սանասարի հագուստը հագին Քուռկիկ Ջալալիին վրա է նստում, նման է «սառ, որ էլիր ա սառի վրա»։

Իսկ Մհերը, այդ դեկերի ընկերը, որ երբ ման է գալի, ոտները թաղվում են գետնի մեջ, և որի ձեռների տեղը մնում է, երբ ֆարին է զարնում,— մի՞թե այդ Մհերը մեր Տուրքին ցեղակից չէ։ Նա գալիս է Զգիրու քաղաք, ուր «կըլինի որ խարիր քառսուն գետ իրարու կը խառնվի, կըլինի մեկ գետ, (Զգիրու Շատ, Տիգրիս)։ «էկավ էնտեխ, մեկ մեծ անագին ֆառ էքի, կցից քյաղաքի քյամակ, գիառ մեջ. գետ էլավ էրկու ճյող, մեկ ճյող էն յանեն կիյա, մեկ էս. էլ քյաղաք չի ավրի։ Բեջա բալաֆն էլ վյառ էն ֆյառին շինից... իսկի ավիրիլ չկա էն բերդին»³։

Ահա Տուրքն ամբողջապես, պողպատյա մարմնով, վիթխարի հասակով և ուժով և սրտյա, որ մատով որձաքարից կրակ է հանում, ձեռներով քարերը փոս է ձգում, և վերցնում է կարծածից ավելի մեծ ժայռ։ Մի՞թե այդ Դավիթն ու Մհերը, այդ լեռնանման վիթխարիքը, որոնք նույնպես բնության բիրտ ուժերի հետ գործ ունին, այդ ուժերն իբրև զենք գործադրում են և նույնիսկ, ինչպես Մհերը, բնության բիրտ ուժերի անձնավորումն են,—մի՞թե անբան անասուն են դոքա, և «կուլտուրայի որոշ աստիճանի» և նույնիսկ բարձր աստիճանի վրա չեն կանգնած։ Ո՛րքան մտավոր ու բարոյական մեծություն ասես, որ նոքա չունին։ Ձանձրալի չլինելու համար՝ հիշենք, որ նոքա կարգալ դիտեն, այն էլ տերտերի կամ վարդապետի մոտ են դաս առնում. նամակ են գրում, ստանում, բերդ ու վանք, եկեղեցի են շինում. թաշկինակ գործել տալիս և ուզածը վրան նախշել տալիս, մինչև անգամ «դյուրբինք» բանեցնում կլն։

Լեռնանման կամ ըստ հորենացու, հարյուր քսան փղի ուլժ ունեցող Ռոստամի առաջ նույնպես ոչ միայն գետինը, այլև քարը դիմանալ չէ կարողանում։

Եթե նա վեր ելլեր մի քարի վրա ու կանգներ,
Մանրությունից երկու ոտքը քարի մեջը կըխրվեր։
Հսկա Ռոստամն, որ հենց ժայռին ձեռ էր ձգում և բռնում,
Ուժափառը անգամ տեղից պոկում կովի օրերում.
Եվ ահագին կորովովը սառը տեղից էր շարժում,
Մանր, ամուր ֆառը մոմ էր նա համարում յուր բռնում⁴։

¹ Սրվանձաթան, Գրոց-բրոց, եր. 151։

² Գարեգին Ե. Հովսեփյան, Սասմա ծոեր, եր. 26։

³ «Սասմա ծոեր», եր. 146։

⁴ Ֆրգուսի, Ռոստամ և Սոհրաբ, թարգմ. Գյուլզադյանի, եր. 113, 125։

Ի՞նչ է այս նվարագիրը, եթե ոչ մեր Տուրքինը: Բայց այդ նույն Ռոստամն է, որ անբան անասուն չէ և ներկայանում է, պարսից ժողովրդի ավանդությամբ, իբրև Պարսկաստանի ժայռերի վրա հին քանդակների արարիչ: Ո՞ւմ հայտնի չեն այդ քանդակները Նախշի Ռուստամ անունով: Եվ միթե մի ուրիշ հսկա, տիտան Պրոմեթևս չէ՞, որ մտցնում է մարդկանց մեջ ուսում, գիտություն, արվեստ և ինչ որ պիտանի է «գեղեցիկ ու երջանիկ կյանքի համար»:

Բայց մենք օրինակներն ավելորդ ենք բազմապատկում: Եթե այդ ամենը կարող է անել—և շատ բնականաբար—մի Ռոստամ, ինչո՞ւ մի ուրիշ Ռոստամ, միայն Անգեղ Տուրք անունով, կարող չէ անել:

Տուրքի աջասպելի երկրորդ մասի—թշնամիների նավերի ետևից քարեք ձգելու նմանությունը Հոմերոսի Ոդիսականի Կիկլոպ Պոլիփեմի արարքին՝ արդեն վաղուց ցույց է տվել էմինը: Բայց այդ «աչքի զարնող նմանությունը», որ էմինը «պատահական» է համարել, պ. Խալաթյանը կարծում է՝ խորենացին ինքն է «ուղղակի վերցրել որևէ հունական հայտնի ժողովածուից (хотячий сборник)»: Իսկ ապացույցը—միայն նման լինելն է: Մի երկու տասնյակ տարի առաջ գուցե կարելի էր այդպես ասել. բայց այժմ, երբ արդեն հայտնի է թե ի՞նչպես ամբողջ ժողովրդական երգեր, վիպական մեծ ու տանավորներ, որոնք երբեք գրված չեն եղել, մի ազգից մյուսին, մի լեզվից մյուսին են անցնում՝ ժողովրդի բերանին գրեթե բառացի ոտանավորով թարգմանվելով, միթե կարելի չէ՞ ասել, որ Ոդիսականից մի քանի տող, առանց գրավոր աղբյուրի, հույներից իրենց դրացի հայերին անցած լինելու: Եվ ինչո՞ւ անպատճառ հույներից: Որովհետև արդյոք Պոլիփեմի այդ հատվածը բնիկ հունական է: Զէ՞ Ոդիսականը բազմադան ազգերի առասպելների մի ժողովածու է: Եվ վերջապես այդ «աչքի ընկնող նմանությունը» շատ էլ տարբերություններ ունի վիպական մանրամասների մեջ, այնպես որ միայն ընդհանուրի մեջ է մնում նմանությունը: Եվ պ. Խալաթյանը զգում է այդ ուստի և մի այսպիսի անվնաս բան է ավելացնում. «Թե մենք այստեղ զբոսների (книжные) ազդեցության հետ գործ ունինք, այդ երևում է դարձյալ (առաջինը ո՞րն է) նորանից, որ Տուրքի առասպելից առաջ եղած հատվածն ամբողջապես վերցրած է Եվսեբիոսից»: Որ նախորդ հատվածը Եվսեբիոսից է վերցրած, ուրեմն հաջորդն էլ մի գրքի՞ց, Հոմերոսի՞ց պիտի վերցրած լինի:

Անգեղ աստված: —Այսպես, Անգեղ Տուրքի առասպելը մնում է իբրև առասպել: Տուրքի նման հսկաներ շատ ազգերի առասպելների մեջ կան և նույնիսկ մեր արդի առասպելների մեջ: Բայց որովհետև խորենացին շատ քիչ բան է հաղորդում, ուստի մենք չենք կարող, առայժմ գտնել, այդ հսկային ուրիշ ազգերի հերոսների հետ համեմատել: Արդեն վերևում տեսանք նման խիստ նման գծեր մեր Տուրքի ու պարսից Ռոստամի մեջ: Բայց այդ բավական չէ Անգեղ Տուրքի բնությունը ճիշտ որոշելու համար:

Պ. Գարագաշյան¹ գրում է. «Անգեղ թվի լինել հին հայ դյուցազնի կամ աստվածություն անուն: Մեր նախնիք սովոր էին Հայոց աստվածներուն անվամբ կոչել, բայց հարմարության, օտարազգի դիս. զորօրինակ. ՂՕրիոն՝ Հայկ, զՀերակլես՝ Վահագն... այսպես Անգեղ կթարգմանեն հին Քուլյանց և Սեմականաց ներկալ կամ էրկել (Հերակլ, Հերքյուլ) աստվածը, որ կհիշվի

¹ Քննական պատմ. հայոց, Ա, եր. 250:

ի Զորորորդ գիրս թագավորաց (Ժէ, 30)»։ Եվ ապա ավելացնում է նա. «Հաւանական է, թե ինչպես Քուշյանց և Սեմականաց ներկալը կամ էրկեն՝ նույնպես Հայոց Անգեղն պատեւագմի սոսկումն էր, անձնավորյալ այլարանորեն ի հսկա անճոռնի, կաշըմբուռն և ավերի»։

Այս ենթադրութիւնները, սակայն, շատ կասկածելի են, մանավանդ մեր հսկայի «անճոռնիութիւնը», քանի որ նույնիսկ ինքը պ. Գարագաշյան անմիջապես հարում է. «Խորենացին Անգեղի ահագին ուժուն վրա կհամարու նաև սոսկալի տգեղութիւն, որպեսզի Անգեղ անունը մեկնե տգեղ նշանակութեամբ, որ անսովոր (?) է ի մերում լեզվի»։ Ուրեմն ո՞րտեղից գիտե, որ Անգեղն «անճոռնի» է։ Սեմական ազգերի ներգալը նույնպես տգեղ և անճոռնի չէ։ Նա արեգական բոցակեղ ջերմութեան, այրող ու կորստաբեր տապի աստվածն է, որ «հրեղեն սուրը ձեռին, սարսափելի փայլք հագած, խողխողում և ավերում է». իբրև պատերազմի աստված, հաղթութիւն է տալի և թշնամիների երկիրը քանդում։ Բայց նա միանգամայն ավելի ևս մեռելների աշխարհի վրա իշխողն է։ Նորա Քութա քաղաքը հատկապես մեռելների քաղաք է։ Իբրև սանդարամետի աստված նա նույնպես պտղաբերութիւն է տալի»։

Մեր Անգեղ Տուրքի առասպելի մեջ ներգալի բնութեան այս գծերը շնորհ տեսնում, բացի ուժից և թշնամիների դեմ կռիւն մի դեպքից։ Իսկ Աստվածաշնչի թարգմանութեամբ միայն՝ Անգեղ=Ներգալ՝ դեռ չենք կարող հարկաւ, մեր աստուծուն կամ դուցազնին նույն բնութիւնը վերագրել, ինչ որ ունի ներգալը։

Է

Վ Ի Պ Ա Ս Ա Ն Ք

«Վիպասանքը» մեջ մենք հրկու կողմն ենք գտնում՝ 1. պատմական, միացած կենցաղականի հետ, 2. բուն առասպելական մաս։ Այս երկու մասն իրար միացած, իսկապես կցված են։ Նախ տեսնենք առաջին մասը։

1

Պատմական-կենցաղական

Երվանդ։ — Ինչպես տեսանք, Արտաշեսի ու Սաթենիկի, Արգամանի և Արտավազդի մասին եղած առասպելներն են կրում նաև վիպասանք անունը։

Պատմագիրը Երվանդի մասին և ապա նորա և Արտաշեսի կոիվը (Բ, լէ—խը) պատմելուց հետո՝ հիշում է յուր աղբյուրը. «Եւ զայս մեզ ստուգապէս պատմէ Ուղիւս քուրմ Հանւոյ, գրող մեհենական պատմութեանց, և զայլ բազում գործս՝ զոր ասել կայ մեզ առաջի, որում եւ պարսից մատեանքն վկայեն և Հայոց երգն վիպասանաց» (Բ, խը)։ Ուրեմն նա Երվանդի և Արտա-

¹ Lehrbuch der Religionsgeschichte, herausgeg. von P. D. Chantepie de la Saussaye, Leipzig, 1897, Կր. 185.

շեսի պատմությունը մինչև ԽԸ գլուխն առնում է գրավոր աղբյուրից, որի ի՛նչ և ի՛նչպիսի լինելը մեզ այստեղ չէ հետաքրքրում¹։ Հայոց վիպասանք միայն իբրև վկայություն են կոչվում այդ պատմության համար։

Ի նկատի ունենալով՝ որ պատմագիրը գրավոր աղբյուրից է օգտվում, և այն հանգամանքը, որ նա առասպելից օգտվելիս իբր «ճշմարտելով» փոփոխում է առասպելը և իրենից ու յուր լեզվով մի նոր բան է պատմում,— դժվար է ասել թե ի՛նչ է եղել Երվանդի առասպելը յուր մանրամասնություններով։ Երվանդի պատմության էական մասը վիպական պիտի լինի, միայն Խորենացու լեզվով պատմված։ Կամ ճիշտ ասած, վկայության կոչված վիպասանքի բովանդակությունը, ըստ Խորենացու, նույն պիտի լիներ, ինչ որ նա բերում է իբրև Երվանդի պատմություն։ Հավաստի ժողովրդական է, անշուշտ, Երվանդի չար աչքի մասին առասպելը (հմմտ. գլ. Գ), որ շատ տարածված մի ժողովրդական հավատալիզ է հին և նոր ազգերի մեջ։ Մեր ժողովուրդը ցայսօր ևս հավատում է, որ չար աչքը «քարին էլ որ տա, կըտրաքի»²։ Գուցե բովանդակությունը քննելով հնար լինի մի քանի ժողովրդական վիպական գծեր ևս հանել այդ պատմությունից, բայց այդ երկրորդական համարելով՝ թողնում ենք։ Խորենացին մեզ միջոց չի տալիս ճանաչելու բուն առասպելը հերյուրած պատմությունից։

Բարեբախտաբար այդպես չէ վարվում նա առասպելի երկրորդ մասի վերաբերմամբ։ Այստեղ երկու անգամ նա բերում է առասպելի բովանդակությունը (Ա, լ. Բ, խթ), ուստի և մենք հնար ունինք բուն առասպելը որոշելու և հասկանալու։

Պատմականը վիպասանքի մեջ։ — Վիպասանքի կամ Խորենացու Արտաշեսի պատմության էությունը պատմական է։ Անոր մեջ պահված է պատմական անցքերի հիշողություն, որ ուրիշներն արդեն մասամբ համեմատել են պատմության հետ։

Վրաց Փարսման³ թագավորի որդին Հրադամիդը [ըստ Խորենացու՝ Երվանդ], սպանում է հայոց Միհրդատ թագավորին [ըստ Խորենացու՝ Սանատրուկ] Կանանցով և որդիներով հանդերձ և յուր հոր օգնությամբ թագավորում է Հայաստանում (45—52 թ.), ծառայելով Հուսի շահերին։ Նա բռնանում է հայոց վրա և ատելի դառնում ժողովրդին։ Բայց այդ ժամանակները պարթևաց Վաղարշ Ա թագավորը հարմար է համարում Հայաստանը նվաճել։ Յուր կրտսեր եղբորը՝ Տրդատին [ըստ Խորենացու՝ Արտաշես] պարթևական զորքով ուղարկում է Հայաստան թագավորելու (51 թ.)։ Հայերն ատելով Հրադամիդդին՝ անցնում են պարթևաց կողմը։ Հրադամիդդ փախչում է, և Տրդատ բնակություն է հաստատում Արտաշատում։ Փոփոխությունը հոռմայեցոց հաճությամբ չէր եղել. ուստի նոքա ուղարկում են Դոմետիոս Կորբուլոն զորապետին, որ արշավելով Հայաստան առնում է Արտաշատն և այրում (58 թ.)։ Բայց վերջը պարթևները հաղթող են հանդիսանում, և Տրդատ մնում է Հայոց թագավոր, միայն զնալով Հոռմ՝ ներոնից թագավոր է պսակվում փա-

¹ Հմմտ. Ման. „Визант. врем.“, եր. 262.

² Տ. Նավասարդյան, Հայ. ժող. հեթիթներ, է, եր. 28. Հմմտ. M. Abeghian, Der armenische Volksglaube, եր. 122 հոմ.

³ Ըստ Խորենացու՝ վրացիք օգնում են Երվանդին (Բ, խդ). և Փարսման թագավորն անձամբ գալիս է կոպելու Արտաշեսի դեմ. «Եւ զօրքս վրաց, հանդերձ արքային իւրեանց Փարսմանաւ, թէպէտ եւ յանդուգն յարձակմամբ յառաջեալ բախէին, արագապէս դառնային ի միւս կողմն փախուցեալ» (Բ, խդ)։

ռավոր հանդիսով, որով և ճանաչում է հռոմայեցոց գերիշխանությունը (66 թ.): Տրդատ, որից սկսվում է Արշակունի հարստությունը Հայաստանում, նորոգում է, իսկապես նորից շինում է Արտաշատ մայրաքաղաքը Հռոմից բերած արվեստագետների ձեռով: Նորա օրով ալաններն արշավում, ասպատակում են Մարաստան և ապա անցնում են Հայաստան: Հայոց թագավորը նոցա դեմ է դուրս գալիս կռվով, «և փոքր մի ևս՝ և անվաներ ի ձեռս նոցա. քանզի մի ոմն ի նոցան է ընկեց պարան ի պարանոց նորա, և քարշէր զնա՝ եթէ չէր նորա աճապարեալ հատանել զայն սրով»: Ալաններն ավերելով աշխարհը՝ քաշվում են իրենց երկիրը:

Պ. Գարագաշյանը¹ Տրդատի այս պատմությունն ընդարձակորեն մեջ բերելուց հետո նկատում է. «Թե Արտաշեսն Բ խորենացվոյն նույն է ընդ Տրդատա Տակիտոսի, Հովսեպոսի, Սուետոնի և այլոց ժամանակակից պատմագրաց՝ անտի ևս հայտնի է, զի բազում ինչ զոր սոքա կը պատմեն այս Տրդատա վրա՝ ի վիպասանաց մերոց կրնծայվի Արտաշիսի»: Եվ իսկապես, խորենացու պատմությունը, — մեկդի դրած անունների տարբերությունն ու դեպքերի շփոթությունը, — նույն է ինչ որ Հրադամիզդի և Տրդատ Ա-ի պատմությունը: Առասպելի մեջ, օրինակ, երգվել է թե Հռոմայեցոց կողմից Դոմետ ոմն եկել է կռվելու Արտաշեսի դեմ (Բ, Ժդ): Դա անշուշտ Տրդատի դեմ կռվող Դոմետիոս Կորբուլոնն է, որ խորենացին սխալվելով մեկնում է Դոմետիանոս կայսրը (հմմտ. զլ. Գ): Այսպես և առասպելի մեջ Արտաշատ քաղաքը շինելը և ալանների դեմ կռիվը հիշեցնում են Տրդատ Ա-ին: Մենք մանրամասն համեմատություն անել չենք ուզում, զի մեր նպատակը չէ Երվանդի և Արտաշեսի ամբողջ պատմությունը հանել և համեմատել Հրադամիզդի և Տրդատի պատմության հետ: Այդ կարևոր կլիներ, եթե խորենացին միայն վիպասանքից օգտված լիներ. բայց նա գրավոր աղբյուրներից էլ օգտվելով՝ հերյուրում է ամբողջ պատմությունը: Մենք այն ենք առնում միայն, ինչ որ պատմագիրն առասպելից վերցրած է հիշում:

Ալանների առջավանքը: — խորենացին (Բ, ձե) պատմում է Մեծն Տրդատի մի կռիվը հյուսիսականների դեմ, երբ Բասիլաց թագավորը «զենդդեայ քեմ-խըտապատ պարանն» ձգում, բռնում է հայոց թագավորին և ուզում է քաղշել նորան. բայց հայոց թագավորը սրով կտրում է պարանը և սպանում Բասիլաց թագավորին: Այս դեպքը նման է Հովսեպոսի պատմածին հայոց Տրդատ Ա թագավորի մասին:

Պ. Խալաթյանը² կարծում է թե պատմագիրը Մեծն Տրդատի կռիվը բասիլաների դեմ ամբողջապես Հովսեպոսից է առնում և վերագրում յուր Տրդատին: Իսկ «Հովսեպոսի Տրդատի տեղ նա հանում է Արտաշես թագավորին և ալանների դեմ պատերազմի պատմությունը մինչև անճանաչելիության աստիճան կերպարանափոխում է»: Ուրիշ խոսքով, խորենացին Հովսեպոսի նույն պատմությունից երկու անգամ է օգտվել: Մեկ «այդ պատմությունն ամբողջապես, նույնիսկ հայոց թագավորի անունը պահելով, Ա դարից Դ դար է փոխադրում և այսպիսով ներոնի և Վեսպասիանոսի ժամանակակից Տրդատին (Ա) նույնացնում է Դիոկղետիանոսի և Կոստանդինի դաշնակից Մեծն Տրդատի (Գ) հետ»: Մեկ էլ՝ Հովսեպոսի նույն պատմությունից «անճանաչելի» կերպով

¹ «Քննական պատմ.», Բ, եր. 242:

² „Арм. эпос“, եր. 244 հտն:

սարքում է Արտաշեսի կոիվն ալանների դեմ. բայց այդ ժամանակ «հաւրկավ, ակնարկութիւն էլ չէ անում, թե Հովսեպոսի մեջ մի այդպիսի պատմութիւն կա. այլ, ընդհակառակն, որպեսզի Հովսեպոսին չհակասի և յուր փոխառութեան հետքն ավելի լավ կորցնի, հայոց վեպն է վկայութեան բերում»:

Եթե այդպես լիներ, այն ժամանակ անհասկանալի է մնում. նախ՝ թե ինչո՞ւ պետք է պատմագիրն օգտվեր Հովսեպոսից և նույնիսկ աշխատեր «չհակասել» նորան, բայց նորա անունը չտար: Յուր պատմութեան մեջ հորենացին հինգ անգամ (Ա, դ. Բ, Ժ, ԺԵ, ԻԳ, ԼԵ) հիշում է Հովսեպոսին, իբրև աղբյուր և վկայութիւն մեջ բերելով: Եվ երևակայեցեք, Հովսեպոսին այսպես վստահելի պատմագիր համարելով հանդերձ, այստեղ նորանից օգտվում է, բայց նորա անունը տալու տեղ՝ հայոց առասպելներն է հիշում իբրև աղբյուր, — այն առասպելները, որ, ինչպես գիտենք, մեր պատմագիրն այնքան ցած է զնահատում: Այս մէնք չենք հասկանում: Ոչ մի խելքը գլխին մարդ այս չի անի: Իսկ հորենացին, նորա ամենախիստ քննադատի կարծիքով անգամ, անմիտ չէ հարկավ, այլ շարունակ մի կողմից, չափելով, կշռելով ու մտածելով և նույնիսկ նախապաշարմբ կեղծող է, և մյուս կողմից նույնիսկ կեղծ աղբյուրներ է ստեղծում և կամ «յուր աղբյուրների ամենափոքր ակնարկութիւններից և շատ քաններից (недомолвки) բռնում է», մի հայոց պատմութիւն շինելու համար: Իսկ այստե՞ղ, — այստեղ նա հիմարանում է. յուր վստահելի համարած աղբյուրից՝ Հովսեպոսից օգտվում է, բայց, երևի, կեղծելու եռանդից մղված՝ սարքում է մի անվստահելի (իբրև հորենացու կարծիքով) աղբյուր-առասպել:

Եթե նույնիսկ Մեծն Տրդատի մասին պատմված բասիլների դեմ կոիվը՝ յուր պարանի անցքով՝ նույն լինի, ինչ որ Տրդատ Ա-ի կոիվն է ալանների դեմ, դարձյալ չենք կարող ասել, թե հորենացին այդ պատմութիւնն անպատճառ Հովսեպոսից է առել գիտակցութեն և դարից Դ դար փոխադրել: Այդպիսի բան երևակայել չենք կարող: Պետք չէ մոռանալ, որ այդ երկու պատմութիւնները նմանութեամբ հանդերձ, շատ մեծ տարբերութեւններ էլ ունին: Մենք այդ մասին կանգ առնել չենք ուզում: Միայն նկատենք, որ ինչո՞ւ անպատճառ միայն Հովսեպոսի մեջ պիտի լիներ մի այդպիսի պատմութիւն: Միթե չէ՞ին կարող ուրիշներն ևս նույն դեպքը, թեկուզ առանց որոշ ժամանակագրութեան, պատմած լինել հայոց որևէ Տրդատ թագավորի մասին: Եվ արդյոք հորենացին ուրիշներից առնելով չէ վերագրում այդ պատմութիւնն յուր Տրդատին, քանի որ նա երկու Տրդատ չգիտէ, այլ միայն մի Տրդատ: Քի՞չ է պատահում, այն էլ հին ժամանակներում, որ մի դեպք այս ձևով մեկից անցնում է յուր անվանակցին: Ինչպես էլ լինի, մեզ համար այստեղ, քանի որ վիպասանքի մասին է խնդիրը, կարևորն այս չէ, այլ այն թե արդյոք հորենացին Արտաշեսի կոիվն ալանների դեմ Հովսեպոսից է վերցրել:

Եթե հորենացին Հովսեպոսի ալանների արշավանքի պատմութիւնից օգտված լիներ, ապա դարձյալ անհասկանալի է մնում, թե այն ժամանակ նա ինչո՞ւ պետք է յուր թագավորի անունը դնէր Արտաշես և ոչ թե Տրդատ, քանի որ՝ Արտաշեսի տեղ, ըստ Հովսեպոսի, Տրդատն էր այդ դարում թագավորում և ալանների դեմ կռվում: Խորենացու պատմութիւնը ոչ միայն յուր արժեքը ոչնչով չէր կորցնիլ, եթե «շինծու» Արտաշես անվան տեղ Տրդատ լինէր, այլև շատ կշահվեր: Զէ՞ որ պ. Խալաթյանը հաստատել է ուզում, որ հորենացին Արտաշեսի և Սաթենիկի վեպը սարքելու ժամանակ վերցրել է, ինչպես վեպն ամբողջ, այսպես և Արտաշես և Սաթենիկ անունները, Եսթերի գրքից՝ Պար-

սից Արտաշես թագավորի և Ասթինէ թագուհու անուններից¹։ Ուստի Տրդատ անունը պահելը շատ անհրաժեշտ էր նորան, թեկուզ յուր «կեղծիքը» ծածկելու համար։ Բայց երեւակայեցեք, նույն հորենացին, որ հենց այդ պատմությունը դրելիս այնքան ճարպիկ է, որ յուր փոխառությունների հետքը կորցնել է ջանում, և «անճանաչելիության» աստիճան առանց կարիքի փոփոխում է փոխ առած պատմությունը, նույն լուպին այնքան անշնորհք է գտնվում, որ Արտաշես և Սաթենիկ անուններն էլ փոխել չէ կարողանում, որպեսզի չերևա թե նաթերի գրքից է յուր վեպը «սարքել»²։ Եվ ոչ միայն այդքան. նա Հովսեփոսից մի պատմություն է առնում և աշխատում է «չհակասել» Հովսեփոսին, բայց և այնպես Հովսեփոսի Տրդատ անունը չէ պահում, այլ մի «շինծու» անուն—Արտաշես է մեջ բերում։

Բնական խելքն ասում է, որ եթե մարդ ապուշ չէ, և մի վստանելի աղբյուրից մի պատմություն քաղում է մի թագավորի մասին և աշխատում է «չհակասել» յուր աղբյուրին, էլ կարիք չունի իրենից մի շինծու անուն մեջ բերելու, այն էլ այնպիսի անուն, որ մատնում է յուր մի «կեղծիքը»։ Նա այդ թագավորի անունն «իրենից» էլ Արտաշես չի դնիլ, այլ եղածը՝ Տրդատ կպահ և ալանների դեմ կռիվն էլ չի տանիլ Դ դար։

Բայց կա՞ արդյոք այնքան նմանություն Հովսեփոսի և հորենացու պատմվածքների մեջ, որ նարողանանք հավաստի ասել թե հորենացին Հովսեփոսից է առած՝ Արտաշեսի կռիվն ալանների դեմ։ Պ. Խալաթյանն «անճանաչելիության աստիճանի», հարկավ դիտմամբ, փոխված է համարում հորենացու պատմվածքը, բայց և այնպես, նա այդ «անճանաչելին» ճանաչում է։ Իսկ մենք այդ բնավ չենք գտնում։ Տեսնենք կետ առ կետ և հետը միանգամայն բացատրենք մեր հայացքը վիպասանքի այս մասի վրա։

Ոսկէօղ, շիկափոկ պարանը։— Ամենից առաջ տեսնենք պարանի պատմությունը, որի վրա հատկապես կանգ է առնում պ. Խալաթյանը։ Երկսի, հորենացու և Հովսեփոսի մեջ էլ «փոքր նշանակություն չունի պարանը»։ «Իմ մեջ առանձնապես կասկած է հարուցանում Հովսեփոսի պատմվածքը, որի մեջ... պարանը նույն դերն է կատարում, ինչ որ Արտաշեսի մասին միջադեպի մեջ։ Ունտի, ըստ իս, հազիվ թե նախածելի է, որ այս մոտիվը հորենացին է առել [Հովսեփոսից], և ոչ թե վեպը»³։

Թե ժողովրդական վիպասանք Հովսեփոսից օգտվել չէին կարող՝ այդ մասին խոսք անգամ լինել չի կարող։ Բայց թե պարանի դործածությունը կարող էր առանց Հովսեփոսի էլ ծանոթ լինել հայերին և ծանոթ էլ էր,—մի՞թե կարելի է հերքել այդ։ Պարանի գործածությունը մի նոր բան չէ։ «Պարանը մարտիկ ցեղերի մեջ միշտ ծառայել է կենդանի որս—զազաններ և մարդիկ բռնելու համար»։ Դեռ Հերոդոտ (VIII, 85) հիշում է պարանն իբրև իրանացոց զենք⁴։ Բայց ինչո՞ւ ենք հեռու գնում։ Մի՞թե Հովսեփոսի պատմությունից հենց չենք տեսնում, որ Ա դարում հայոց հետ կովոդ ալանները պարանն իբրև զենք գործ են ածում հայոց թագավոր պարթև Տրդատի դեմ։ Ուրեմն հայերը պարան չէին տեսել, անծանոթ էին այդ զենքին։

Մի անգամ որ պարանը հայերին ծանոթ էր, կարող էր անշուշտ և հա-

¹ Халат., Арм. эпос, кр. 267, а, с, և кр. 268 հտն.։

² Սաթենիկ անվան մասին տե՛ս Մառ, Виз. впр., кр. 265 հտն.։

³ Халат., Арм. эпос, кр. 245 հտն.։

⁴ Մառ, «Визант. времени», кр. 266.

յոց վիպասանքի մեջ մտնել, ինչպես և Շահնամայի մեջ սիրելի զենք է պարանը: Եվ մի՞թե այժմ էլ մեր «Սասնու ծռերի» մեջ ևս չենք տեսնում պարանը, որ մեր դարու զենք չէ հարկավ, այլ խորենացու ժամանակից և գուցե ավելի հին ժամանակից է գալի: Ոստանա իշխանը «կապ էթալ, զԹհեր Վապից: Մհեր ձիով ինկավ կապ»¹:

Սակայն ի՞նչ է պատմվում մեր վիպասանքի և Հովսեպոսի մեջ պարանի մասին, և ի՞նչ նմանություն կա այդ երկսի մեջ: Եվ ոչ մի նմանություն: Հովսեպոսի մեջ ալանները պատերազմի ժամանակ ուզում են բռնել հայոց թագավորին. սա կտրում է պարանն և ազատվում: Իսկ հայոց վիպասանքի մեջ հայոց Արտաշես թագավորը ձին նստած անցնում է գետը և «ձգեալ զուկէօղ շիկափով պարանն ընկեց ի մէջք օրիորդին ալանաց, և շատ ցաւեցոյց զմէջք փափով օրիորդին, արագ հասուցանելով ի բանակն իւր»:

Արտաշես թագավորը պարանով բռնում փախցնում է յուր հարսնացու աղջկան:

Թե նախնական ազգերի մեջ կանայք որսի առարկա են եղել և հատկապես արշավանքներ են գործվել բռնի կերպով կին ձեռք բերելու համար այդ հանրածանոթ է: Դա հեռավոր հնության վայրերի կենցաղական գծերից մեկն է, որի հետքերը մինչև այժմ դեռ երևում են ոչ միայն մեր հարսանյաց և ուրիշ երգերի մեջ, այլև մեր կյանքի մեջ: Աղջիկ առևանգելու սովորությունը դեռ չէ վերացած մեզնում: Ուստի և շատ բնական է մեր «սիրողի երգի» մեջ կարդալ տղայի կողմից աղջկան ասած. «Ջիրինտ էնեմ վրադ կիգամ էլ-դարով»²: Այսպես և դեռ լսում ենք.

Փեսան կուգա սուրով զավով (զարով?),

Մարդը շատ է՝ կառնե զոռով:

Կամ հարս տանելու ժամանակ.

Աղբոր շյուշեն կոտրտեցին,

Քրոջ վալեն պատռտեցին³:

Հարսի հափշտակությունը կամ առևանգումը, հայտնի է, դուրս է գալի շատ ազգերի վեպերի մեջ՝ սկսած Հոմերոսից մինչև ռուսաց վեպը և քրդական երգերը: Ռուսաց Վլադիմիրը յուր դյուցազն Դունային ուղարկելով հարս բերելու, տալիս է նորան զինվորներ և շատ ոսկի և ասում է. «Գնա այն քաջ լիթովացոց աշխարհը և բարի խոսքով աղջիկ ուզիր. բայց թե ու խաբարվ չտան, կանգնիր գուռով առ»:

Ոսկին Գլխագնի (ВЫКУП, բաշլըղ) համար է, գրում է այս առթիվ Միլերը, իսկ զորքը աղջիկը կռվով առնելու համար: Ո՞րն է հայտնի չեն, ավելացնում է նա, հնագույն ժամանակների աղջիկ ուզելու այս երկու եղանակը: Թեպետև զլխագինը մի փոքր ավելի ուշ է երևան եկել, բայց երկու եղանակն էլ երկար ժամանակ շարունակ միասին գոյություն են ունեցել, և ինչպես ռուսաց վեպերից երևում է, գործ են դրվել մերթ մեկ եղանակը, մերթ մյուսը⁴:

¹ Գաբեգին ս. Հովհեփյան, Սասնա ծռեր, եր. 149. հմմտ. եր. 47:

² Մովսես Խորենացի, Համով-հոտով, եր. 322:

³ «Քնար հայկական», եր. 171:

⁴ Լալայան, Զավաթի բուրմունք, եր. 27:

⁵ Орест Миллер, Илья Муромец и Богатырство киевское, С. Петербург, 1869, кр. 338:

Շահնամայի մեջ Սոհրաբը գալիս պաշարում է Սպիդ բերդը, որի պահապանն էր Հեջիր՝ մի քաջ մարդ, ուժեղ, կտրիճ։ Այստեղ էր և Գեստեհմեդ, որ Հեջիրից հետո բերդի հրամանատարն է լինում։ Սա մի քույր ուներ, Գուրդաֆրիդ անունով, «լավ ձիավոր մի աղջիկ, անվանի քաջ մարտիկ»։ Սոհրաբը կովի մեջ գերի է բռնում Հեջիրին։ Այդ որ լսում է «պարան գցող» Գուրդաֆրիդը, իսկույն կովի դաշտն է իջնում՝ մարդանակ հագած ու կապած. բայց Սոհրաբից հաղթահարված հետ է դառնում, Սոհրաբն ընկնում է ետևից։ Այդ ժամանակ Գուրդաֆրիդը բաց է թողնում գիսակները, ինչպես մեր Խանդուժ Խաթունը Դավթից հաղթված փախչելիս։ Իսկ Սոհրաբը՝ տեսնելով որ նա կին է.

Շուտ թամբից հանեց նա գալարած յուր պարան,
Գցեց, ընկավ փակը մեջքին և նա բանեց աղբկան։
Երբ աղջիկը պարանի մեջ տեսավ իրեն պարկալած,
Որքան արեց մեջից դուրս գալ, նա ազատվել չկարաց.
Իմ ձեռքից չես ազատվիր, ասաց Սոհրաբն յուր գերուն...
Իմ ցանցիս մեջ չեկավ ընկավ դեռևս մի օրս քեզ նման։

Աղջիկը ճարը կտրած ասում է.

Ո՛վ դու քաջերի մեջ արի աշյուծ քո գործով...
Մի՛ հուզեր ամեն կողմից վեճ ու ամոթ իմ համար,
Երկու կողմի դորք հանելով և զարկելով դու իրար.
Ե՛կ մենք ու մենք մեթ մեջ հաշտվենք, դա ավելի լավ խնթ է,
Խելոթությունն է մեծի գործ, ամեն գործից էլ վեր է...
Պետք չէ մեր այս հաշտությանը այլևս կոխ ուրեղի

Սոհրաբը տեսնելով նորա գեղեցկությունը՝ սիրահարվում է նորան և բաց թողնում։ Աղջիկը մտնում է բերդը և պարսպի վրայից հորդորում է աղային հետ դառնալ կովի դաշտից։ Իսկ Սոհրաբը սիրահարված ցավում է.

Կարծես աչքիս զարմանալի մի զարկ դպավ, կուրացավ,
Որ այնպիսի չքնաղ օրս իմ ձեռքը դուրս պրծավ,
Այն ի՛նչ սիրուն եղնիկ եկավ ընկավ պարանս յուր ոտով,
Իմ պարանի կապից փրկվեց և ինձ կապեց յուր կապով։

Նախնական կենցաղական մի գիծ է այս, հարսնացուն կովի դաշտում իբրև որս բռնելու մի հիշատակ, որ դուրս է գալի Շահնամայի մեջ, անշուշտ, արդեն մեղմացած և փոփոխված, բանաստեղծի նպատակին ու ծրագրին հարմարեցրած։

Բայց եթե պ. Խալաթյանի եղանակով վարվելու լինեինք, Սոհրաբի և Գուրդաֆրիդի այս միջադեպը կնույնացնեինք Արտաշեսի և Սաթենիկի միջադեպի հետ։ Չէ՞ որ երկուսի մեջ էլ առջավանճ և արշավողների ասպատակություն կա. երկուսի մեջ էլ երկու կողմն ևս քաջեր են². երկուսի մեջ էլ մի նշանավոր տղամարդ գերի է բռնվում. երկուսի մեջ էլ գերվածի կողմից մի գեղեցիկ աղջիկ դուրս է գալի գերդի հետ խոսում. երկուսի մեջ էլ աղջիկը իմաստուն խոսքերով հաշտության է հորդորում հաղթող ֆաջին. երկուսի մեջ էլ հաղթական գերդը սիրում է այդ աղջկան. երկուսի մեջ էլ գերդը ձին հեծած վազում է և պարանը աղջկա մեջքը ձգում ու բռնում նորան։

¹ Ֆրգուսի, Ռոստամ և Սոհրաբ, թարգմ. Ս. Գյուլզադյանց, եր. 64 հտն.։

² «Ինչի պատերազմ ի մեջ երկրիս երկացուց նազգացն ֆաջաց և աղեղնաւորաց» (Խառ., Բ, ծ),

Սակայն իդոլը ենթ թվում: Ընթերցողը կտեսնեն, որ Արտաշեսի ու Սաթե-
նիկի միջադեպը Սոհրաբի ու Գուրգաֆրիդի այս միջադեպին ավելի նման
է, քան Հովսեպոսի մի ինչ որ պարանի պատմությունը: Բայց այդ մեծ նմա-
նությունը, մանավանդ պարանի պատմությունը, հարկավ դեռ չէ ապացու-
ցանում, որ հորենացին Ֆիրդուսից, կամ Ֆիրդուսին հորենացուց օգտված
լինին: Եթե մի բան ապացուցանում է այդ նմանությունը, այդ այն է, որ հո-
րենացին իսկապես ժողովրդական վիպասանքից է վերցրած այդ պատմու-
թյունը: Ժողովրդական վեպն է որ շատ ազգերի մեջ այսպիսի նման գծեր,
մոտիվներ է պարունակում յուր մեջ, շատ անգամ այնքան նման, որ նույնու-
թյան են հասնում: Եվ շատ բնական է այդ: Նախնական կյանքը և այդ կյան-
քի արտահայտությունը շատ տեղ իրար նման են, զի մարդիկ էլ են իրար
նման: Ադոնք ընդհանուր կենցաղական գծեր են միայն:

Բայց ինքը պ. Խալաթյանն էլ զգում է, որ յուր ենթադրությունը պարանի
նկատմամբ խախտու է: Ուստի նա չէ բավականանում պարանը Հովսեպոսից
հանելով, այլ միանգամայն և Աստվածաշնչից է հանում, և հատկապես
Եսթերի գրքի այս կտորից (Ը, 4). «Եւ ձգեաց արքայ առ Եսթեր զգավազանն
ոսկի. և յարեաւ Եսթեր երթեալ ի սենեակն (ընդգծածներն իրենն են) արքա-
յի»: «Բայց ո՛ւր է այստեղ նմանությունը», բացականչում և հարցնում է պ.
Մառը: Շատ հասկանալի է թե ո՛ւր է: Նախ «գաւազան» բառի մեջ, որ
պիտի փոխենք և «պարան» կարդանք, և ապա «ոսկի» բառի մեջ, որի հետ
պիտի միացնենք Ելից գրքի մեջ (ԻԶ, 29) եղած «օղ» բառը: Զէ՞ որ այդպի-
սով կատանանք ոսկեօղ պարան: Ահա՛ թե ի՞նչ կնշանակե «ոճը» ուսումնա-
սիրելով հետազոտել: Բայց այդքանով չէ բավականանում հետազոտողը.
«Շիկափուկ» բառն էլ Աստվածաշնչից է, որովհետև այնտեղ (Ելք, ԻԶ, 14) շի-
կափարմիր մորթ» կա հիշված: «Օրիորդ» բառն էլ Աստվածաշնչից է, որովհե-
տև այնտեղ (Եսայի մարգ., ԽԷ, 2, 8.) «օրիորդ» բառը կա, այլ և «փափուկ»:
Ո՛հ, տիկնա՜ք փափկասունք հայոց աշխարհի. դուք էլ, երեխ, քնքո՛ւյշ օ-
րիորդներ, ձեր փափկությունն ու քնքշությունը, և նույնիսկ տիկնությունն ու
օրիորդությունը, Աստվածաշնչից եք վերցրել:

Վարձանք (զլխագին):—Երկրորդ կարծեցյալ նմանությունն է. «Երկու
դեպքում էլ մեծ փրկանք (выкуп) է վճարում,—Հովսեպոսի մեջ՝ մարաց
գերյալ թագուհու, իսկ հորենացու մեջ՝ ավանաց արքայադստեր համար»:
Բայց ո՛ւր է այստեղ նմանությունը: Միայն ուսաներեն выкуп բառի մեջ, որ
թե գերյալների ազատության համար վճարած փրկանք է նշանակում, և թե
տղայի կողմից աղչկա ծնողներին տված բաշլըր, զլխագին, կամ ըստ հորե-

¹ Холат., Арм. эпос, I, 267, д. II, 62.

² Визант. прем., кр. 263.

³ Թագավորի «ոսկի գավազանը ձգելու» սովորության նշանակությունը բացատրված է նույն Եսթերի գրքի մեջ. «Ամենայն այր կամ կին՝ որ մտանիցէ առ արքայ ի ներքին սենեակն առանց կոշիկոյ նորա, չիք փրկութիւն. բայց միայն առ ուր ձգէ արքայ զօսկի գավազանն, նա միայն ապրի» (ԺԵ, 16): Ուստի և Թագավորը, որպեսզի ցույց տա Եսթերին (երբ սա առանց հրամանի նորա սենյակն է մտնում, և հետո հրեից կյանքի համար է խնդրում) թե ներում է, գավազանը դնում է նորա վզին, և կամ ձգում է դեպի նա:

⁴ Երեւակայական նմանություն է և այն, որ իբր թե երկու պատմության մեջ էլ «խոսում է Լահաբեման (отступление) մասին»: Հովսեպոսի մեջ այդպիսի բան չկա: Առանց դիմա-
դրություն ցույց տալու, կնոջն ու հարճերին թշնամու ձեռին թողնելով՝ վախից լեռները փախ-
չելը նահանջում չէ, հարկավ:

նացու, վաճառեմ: Բայց մի՞թե կարելի է երկու տարբեր բան նույնացնել, այն պատճառով միայն, որ ռուսներենում մի ВЫКУП բառով է արտահայտվում: Ըստ Հովսեփոսի՝ ալաններն արշավում են մարաց վրա. «որովհետև ոչ ոք նոցա դիմադրություն չարավ, նոքա ավարի առան աշխարհը, շատ ուխար ու արջառ քեցին: Ինքը մարաց Բակուր թագավորն էլ վախից փախավ լեռները և ստիպված էր հարյուր քանքար փեկան՝ վճարել բարբարոսների ձեռից յուր կնոջն ու հարճերին ազատելու համար»: Հայոց վիպասանքի մեջ, ըստ խորենացու, այդպիսի փրկանքի հետք անգամ չկա: Այստեղ ալանները մտնում են Հայոց աշխարհը. Հայոց Արտաշես թագավորը զորքով քաջությամբ կռվում է նոցա դեմ. բռնում են ալանաց արքայորդուն. ալանները քշվում են Կուր գետի մյուս ափը: Նոյնըն պատելու համար միջնորդում է ալանաց արքայադուստրը, և Հայոց Արտաշես թագավորը տեսնելով օրիորդ Սաթենիկին գեղեցիկ և խելոք, ցանկանում է նորան կնություն անել. մարդ է ուղարկում ուզելու օրիորդին: Բայց ալանաց թագավորն ասում է. «Եւ ուստի՞ տացէ քաջն Արտաշէս հազարս ի հազարաց և բերս ի բիրուց ընդ քաջագոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց»: Ուրիշ խոսքով, աղջկա հայրն յուր աղջկա համար մեծ գլխազին, բաշլըղ է ուզում,—մի շատ հին սովորություն, որ ինչպես տեսանք, ցայժմ մնում է մեր մեջ և շատ ազգերի վեպի մեջ դուրս է գալիս: Արտաշես, երևի, չէ ուզում մեծ գլխազին վճարել: Որովհետև խորենացին ալանաց թագավորի վերևում գրած խոսքերը մեջ բերելուց հետո՝ կցում է. «Ձայս տեղի առասպելաբանելով վիպասանքն յերգելն իւրեանց ասեն», և ետևից բերում է թե ինչպես արին Արտաշես ձին հեծած՝ սրաթև անցնում է գետով, պարանը ձգում է օրիորդի մեջքը և բերում նորան յուր բանակը: Արտաշեսն ուրեմն, այն է անում, ինչ որ ցարդ երբեմն անում են հայերն ու ավելի քրդերը, երբ իրենց հարսնացուի համար մեծ գլխազին են ուզում ծնողները: Նա փախցնում է աղջկան:

Խորենացին այդ պատմությունն անելուց հետո մեջ բերած առասպելը մեկնում է. «Որ եւ նշմարութեամբ ունի այսպէս: Քանզի պատուեալ է առ Ալանս մորթ կարմիր, լաքա շատ և ոսկի բազում տուեալ ի վաճառես, առնու զտիկին օրիորդն Սաթենիկ: Այս է ոսկէօղ շիկափոկ պառանգ»: Այս հատվածը ժողովրդական երգի հետ բնավ կապ չունի, այլ խորենացու մեկնությունն է միայն: Խորենացին, երևի չհավատալով, որ Արտաշեսի նման մի մարդ, մի հարուստ թագավոր, կամեցած չլինի ալանաց թագավորի ուզած գլխազինը տալ, այլ վայրենի սովորությամբ, պարանով բռնելով աղջկան փախցրած, առասպելի այդ հատվածն այլաբանություն է համարում և մեկնում թե դա ճիշտ չէ, այլ միայն մի այլաբանություն է: Ճիշտն այն է, որ Արտաշես մեծ վարձանք է տվել և առել Սաթենիկին: Ուրիշ խոսքով, նա աղջիկ առնելու հնազույն բարբարոս սովորության՝ աղջիկ հափշտակելու տեղ՝ ավելի նոր ժամանակի՝ վարձանքով աղջիկ գնելու սովորությունն է դնում:

¹ Թեպետ և մեր նյութի հետ կապ չունի, բայց անհետաքրքիր չէ տեսնել թե ինչպես է դատում պ. Խալաթյանը խորենացու այս մեկնության առթիվ. «Ջարմանալի նուրբ այլաբանություն: Օտարոտի է մի բան,—եթե այլաբանությունն այստեղ այն է, որ (շիկափոկ) պարան նշանակում է այլաբանորեն կարմիր մոք, չէ՞ այդ այլաբանությունը հենց այնտեղ պիտի ձագեր, ուր կարմիր մորթուն այսպիսի սիմբոլական նշանակություն էին տալիս, այսինքն ալանների մեջ և ոչ բնավ հայոց մեջ, որոնք կարմիր մորթու մասին այդպիսի զաղափար չունեին [Ո՞րտեղից գիտե, որ ալաններն ունեին, իսկ հայերը չունեին]: Ուրեմն էլ ի՞նչպես կարող էին հայ վիպասանները բանեցնել այդպիսի այլաբանություն: [Բայց ո՞վ ասաց, որ այ-

Խորենացու մեկնությունը, իրենից արած լինի նա, թե նույնիսկ երգիչ-ներին վերցրած լինի,—որովհետև հաճախ վիպասաններն էլ մեկնում են շատ բան, ինչպես և նույնը տեսնում ենք մեր արդի ժողովրդական վեպից,—մի ավելորդ բան է։ Բայց թեկուզ մեր վիպասանքի մեջ անգամ պատմված լինեի, թե Արտաշեսը փախցնում է աղջկան և ապա այս ու այն բաները վարձանք, բաշլըղ է տալիս աղջկա հորը,—այդ ևս մի սովորական կենցաղական գիծ է, որ ցայսօր ևս կատարվում է մեր ժողովրդի մեջ։ Աղջիկ փախցնելուց հետո գլխագին են տալիս աղջկա ծնողներին և հաշտվում, ապա հարսանիք անում։

Ուրիշ կենցաղական գծեր։ —Եվ իրավ, Խորենացին անմիջապես անցնում է հարսանիքին, բերելով հարսանքի նկարագրից մի փոքրիկ կտոր միայն. «Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի, տեղայր մարգարիտ ի հարսանութեան Սաթինկանն»։ Խորենացին, որպեսզի այս հատվածը բառացի չհասկացվի, դարձյալ մեկնում է. «Քանզի սովորութիւն իսկ էր թագաւորացն մերոց, փեսայութեամբ ի դուռն տաճարին հասանել՝ դահեկանս ճապաղել... սապէս և թագուհեացն յառաքաստին՝ մարգարիտ։ Այս է ճշմարտութիւն բանիցս»։ Շատ ճիշտ է Խորենացու այս մեկնությունը, թեպետև դարձյալ շատ ավելորդ, քանի որ ոչ ոք այնքան միամիտ պիտի չլինեի կարծելու թե իրոք ոսկի ու մարգարիտ էր տեղում Արտաշեսի և Սաթինկի հարսանիքին։

Հայոց թագավորների ու թագուհիների այդ սովորությունը, հայտնի է, ցարդ պահում են մեր «թագավորներն» ու «թագուհիները», ինչպես կոչվում են հարսն ու փեսան հարսանիքի ժամանակ։ Այդ սովորության մասին առաջին անգամ էմինն¹ է նկատել Նոր Զուղայեցոց համար։ Սակայն միայն Նոր Զուղայեցոց մեջ չէ, այլ շատ տեղ տարածված է։ Մենք իսկ տեսել ենք թե ինչպե՞ս են կեղեցուց դուրս գալուց հետո՝ մանր դրամներ են ցրվում։ Գյուղերում, հարկավ, այժմ փող ցրվելը շատ չէ պատահում։ Բայց փողի փոխանակ չամիչ, մրգեղեն կամ ցորեն ևլն տեղալը շատ տեղ սովորական է²։ Հարսանքի ժամանակ փող ցրվելու նույն սովորությունը գտնում ենք և Շահնամայի մեջ³։

Այսպես, երկու պատմության, Հովսեփոսի և Խորենացու մեջ իբրև նմանություն մնում է մի բան միայն,—այն որ, ըստ Հովսեփոսի Մարաց աշխարհից ալաններն անցնում են Հայաստան, և, հարկավ, կողոպուտ առնում, ըստ Խորենացու, «ասպատակաւ հիեից ելնում են յաշխարհն Հայոց»։ Էլ ուրիշ ոչ

լարանությունը եղել է երգի մեջ և ոչ թե իրեն Խորենացու բացատրածն է։ Չե՞ք հավատում, կարդացե՞ք պ. Խալաթյանի այս գրածի շարունակությունը կամ նորա եզրակացությունը]։ Պարզ է, որ ինքը Խորենացին է այդ վերագրում երգիչներին. ուրիշ խոսքով, «այլաբանությունը» [չակերտներն իրենն են], որ այնքան հաճախ իբրև վկայություն մեջ է բերում մեր պատմագիրը, պատկանում է հենց իրեն Խորենացուն»։—Եթե այդպես է, և այդ «այլաբանությունը» ու մեկնությունն իրեն Խորենացունն է և երգի մաս չէ, էլ ինչո՞ւ են այս դատողությունները։ Պարզ է, երկու նպատակով. նախ՝ Խորենացու ու միայն Խորենացու վաճառելը, բաշլըղը՝ գերիների ազատության համար տված փրկանքի հետ նույնացնելու համար, և ապա՝ Խորենացու կեղծիքը բռնելու համար։ Բայց չէ՞ որ ինքը Խորենացին ասում է յուր լեզվով թե այդ այլաբանական բացատրությունն իրենն է։—Օհ, ո՛չ, նա չէ ասում, այլ պ. Խալաթյանը բռնո՞ւմ է նորան...

¹ Վէպը հնոյն Հայաստ., եր. 111, ծան.

² Գաբեգին ս. Հովսեփյան, Փշրանքներ, եր. 61։

³ Heldensagen von Firdusi, von Shcack, եր. 218։

մի նմանություն¹։ Եվ այդքան նմանությունը բնավ չէ կարող ապացույց համարվել, թե խորենացին այդ պատմության համար օգտվել է Հովսեփոսից և դիտմամբ էլ նորա անունը չէ տված։

Ժողովրդական երգը կարող էր ավանների արշավանքի հիշողությունը պահել և պահել է՝ միացրած ավանաց արքայորդու գերության և Սաթենիկի հարսնախոսության միջադեպերի հետ։ Վերջին երկուսը կարող են և պատմական իրողության վրա հիմնված լինել, և լոկ ստեղծագործական երևակայության ծնունդ։ Պատմական է ավանաց պատերազմը,—իսկ պատերազմների մեջ գերի բռնվելը շատ սովորական,—և մնացածը լոկ կենցաղական գծեր են, որոնք ամենայն պատմական երգերի մեջ էլ կարող են մտնել և մտնում են։

Այդպիսի կենցաղական գծերից է նաև «նախանձ որդուցն Արտաշիսի և գրգռութիւն ընդ միմեանս ի ձեռն կանանցն» (Բ, խթ)։ Այս նախանձի և գրգռության մասին գրված է և «Ճշմարտեալ» պատմության մեջ (Բ, ծգ, ծե)։ Բայց թե վիպասանքի մեջ իսկապես նույնն է պատմված եղել ինչ որ այստեղ՝ այդ չենք կարող ասել։ Խորենացին միայն վիպասանքից չէ առնում, և վիպասանքից առածն էլ, գիտենք, փոփոխում է։ Ընտանիքի անդամների մեջ այսպիսի նախանձ ու գրգռ ուրու է գալիս և մեր արդի վեպի և ուրիշ ազգերի վեպերի մեջ։

Ի՞նչպես է կազմվում վեպը։—Ի՞նչպես է եղել, որ վիպասանքի մեջ ավանների արշավանքը փոխանակ իսկական Տրդատ անվան՝ կապված է Արտաշես անվան հետ։ Պ. Գարագաշյան նկատում է. «Խորենացվույն պատմութենեն, ուր պարանին դեպքը կնծալվի մեծին Տրդատա՝ հայտնի է, թե Արտաշեսն նորա կրկնվեւ և Տրդատ, ապա թե ոչ անմեկնելի կրմնա շփոթությունն, որ անշուշտ խորենացվույն կողմանն է և ոչ Հովսեփոսի, որ իբր երեք հարյուր ամոք հառաջ է»։ Այս խոսքերը, որքան հասկանում ենք, ուզում են ասել թե խորենացուն ծանոթ է եղել, որ նորա Արտաշեսը կոչվել է և Տրդատ, կամ թե ժողովրդական երգի մեջ միևնույն թագավորը երկու անուն է կրել՝ Տրդատ և Արտաշես։ Սակայն պատճառաբանությունն այդ չէ արդարացնում։

Ժողովրդական երգին շատ հատուկ է անունների այդպիսի փոխանակություն, հարկավ ոչ առանց պատճառի։ Այդ իմանալու համար նախ պետք է տեսնել թե ի՞նչպես է կազմվում ժողովրդական վեպն ընդհանրապես և ինչպես են կազմվել մեր վիպասանքը մասնավորապես։

Պատմական մեծ իրողությունները, որոնք ազգային կյանքի համար կարևոր նշանակություն ունին, և կամ այնպիսի դեպքեր, որոնք առանձնապես խորը տպավորություն են թողնում ժողովրդի երևակայության վրա, նյութ են դառնում ժողովրդական պատմական երգերի և ավանդությունների։ Բայց ասոնք միայն անջատ վիպական երգեր ու ավանդություններ են և ոչ թե ամբողջական և հետևական մի վեպ, ընդարձակ պատմվածք, երգերով խառն, ինչպիսին են մեր վիպասանք։

Այսպիսի վեպը կազմվում է ժամանակի ընթացքում։ Վիպական ոգու մի ընդհանուր հատկությամբ՝ անջատ երգերն ու ավանդությունները, որոնք առաջ են եկել զանազան պատմական դեպքերի ազդեցության տակ, ձգտում են հետզհետե միանալու։ Այդ ժամանակ զրույցներն ու երգերը հաճախ ներքին փոփոխության են ենթարկվում և ոչ թե մեքենայաբար իրար կցվում։ Բնա-

¹ Արդար լինելու համար պետք է նկատենք, որ պ. Խալաթյանը մի նմանություն էլ է գտել,—«գերություն» բառը։

կանաբար ամենից ավելի տուժում են հերոսների անունները. մի պատմական անվան տեղն անցնում է մյուսը: Առաջանում են անաքրոնիզմներ և, ինչպես մի ժողովրդական գեղեցիկ երգի մեջ, այսպիսի անհեթեթություն է պատմվում թե Սուրբ Վարդան կոչվում է Լանկթամուրի հետ: Նշանավոր հերոսներն ու սիրելի անուններն իրենց են քաշում ուրիշների վրա եղած երգերն ու զրույցները: Նոքա դառնում են, այսպես ասած, վիպական խմորման կեղրոնը: Այսպես ֆրանսիական վեպի մեջ Մեծն Կարոլուսի անվանն են կապված շատ արարքներ և դժեր, որոնք իրենք չեն, այլ Կարոլինգյան ցեղի ուրիշ թագավորներինը: Նույնիսկ Մերովինգյան հարստության թագավորների արարքներն անցել են Մեծն Կարոլուսի վեպին¹:

Ժողովրդական վեպի վրա, ուրեմն, աշխատում են ամբողջ սերունդներ, և մի վիպական անձնավորության համար նյութ են տալի բազմաթիվ պատմական անձեր: Սոցա արարքները միանում են, հարկավ, մի որևէ շոշափման կետ, հանգույց գտնելով: Ասել չի ուզիլ, որ ամենից շուտ միանում են համանուն պատմական անձերի մասին եղած ավանդությունները: Մի քանի Կարոլոսների կամ մի քանի Արտաշեսների երգերն ու զրույցները այնպես են ասվում, իբրև մի մարդու վրա լինին: Բայց և տարբեր անուններով մարդոց արարքներն անցնում են մեկից մյուսին: Այնուհետև միացման համար իբրև հանգույց ծառայում է գլխավորապես՝ դանազան անձերի գլխին եկած կամ նոցա կատարած դեպքերի համանմանությունը: Նման դեպքերի ազդեցության տակ հին պատրաստի վիպական երգը, և նույնիսկ վեպն, յուր մեջ ընդունում է նոր տարրեր, նոր պատմական անցքերից:

Արդ, մեր վիպասանքն ևս բացառություն պիտի չկազմեն ուրիշ ազգերի վեպերի մեջ: Մեր ժողովրդական վեպն ևս հյուսված պիտի լինի հետզհետե, ժամանակի ընթացքում, և անոր համար իբրև նյութ ծառայած պիտի լինին մեր ազգային կյանքի պատմական նշանավոր իրողությունները: Եվ քանի որ մեր վիպասանքի կեղրոնը սկզբից մինչև վերջը,—Նրվանդի թագավորելուց մինչև Արտավազդի մահը յուր հոր անեծքի տակ,—կազմում է Արտաշես թագավորը, ուստի և վեպի նյութ ելած պիտի լինի ամենից առաջ մեր Արտաշես անունով թագավորների պատմությունը: Կնշանակե Արտաշես անունը սիրելի է եղել ժողովրդին և Արտաշեսների գործերն առանձին տպավորություն են թողել ժողովրդի երևակայության վրա: Իսկ որովհետև Տրդատ Ա-ի գործերն ևս երևում են վեպի մեջ, կնշանակե նորա ժամանակի արարքներն ևս իրենց ազդեցությունն արել են ժողովրդի վրա և նորա պատմությունն ևս որևէ հանգույցով միացել է արդեն պատրաստի ժողովրդական վեպին, կերպարանափոխելով և ընդարձակելով այն: Արտաշեսի վեպը յուր մեջ առել է Տրդատի արարքները, բայց սիրելի ու ժողովրդական Արտաշեսը մոռացության է տվել Տրդատ անունը:

Փորձենք վերլուծել մեր վիպասանքի պատմական մասը և տեսնենք ի՞նչպես հետզհետե և ի՞նչ տարրերից է կազմված:

Արտաշես Ա և շինված Արտաշատ ֆաղափի:—Տրդատ Ա-ից առաջ հայերն ունեցել են մի քանի Արտաշես անունով թագավորներ: Ամենից առաջ Արտաշես կամ Արտաքսիաս, որ հայոց փառավոր թագավորության հիմնադիրն եղավ (189 թ. Ք. ա.), որի ցեղիցն է Տիգրան Մեծն: Սորա թոռն էր նույնպես Արտաշես (33—21): Այսպես և, ըստ Տակիտուսի, Տիբերիոսի ժամանակ հռո-

¹ C. Lanson, Histoire de la Littérature française, Paris, 1895, էր. 18 հտմ.

մայեցոց ձեռով թագավորում է հալոց՝ պոնտացոց թագավորի որդի Զենոն (18 թ. Ք. հ.), որ սիրելի էր հայերին: «Գերմանիկոս երթայ յԱրտաշատ քաղաք և հաւանութեամբ մեծամեծացն, ի ձայն ցնծութեան բազմութեան՝ ածէ զգլխով նորա զարքունական ապարոշն: Երկիր եպագ ժողովուրդն տեառն իւրում նորոյ և կոշեաց նմա անուն Արտաշէս, ըստ անուան քաղաքին» (Տակիտոս, Տարեգր., Բ, 8): Այս պատմական դեպքը, որով թագադրության ժամանակ ժողովուրդն օտար ցեղի հայ թագավորի անունը փոխում է և հայ անունով Արտաշէս է կոչում, ցույց է տալիս, որ հայոց մեջ Արտաշէս անունը սիրելի և ժողովրդական է եղել, և թերևս, սովորություն է եղել թագավորներին օտար անունների տեղ հայ անուններով կոչելու: Թե Զենոն-Արտաշէսից ժամանակով ոչ շատ հեռու Տրդատ Ա-ի անունն ևս նույն ձևով փոխված է եղել Արտաշէսի, թե չէ՝ մենք այդ չգիտենք: Իսկ թե ժողովրդական երգը օտար Տրդատ անվան տեղ կարող էր հայացած և ժողովրդին սիրելի Արտաշէս անունով գովել յուր թագավորին,—այդ շատ բնական է, երբ ի նկատի ունենանք վերոհիշյալ սովորությունը: Բայց անվան այդ փոփոխությունն ունի յուր և ուրիշ պատճառը, որ էական է: Դեպքերի նմանություն է այդ, որի մասին հետո:

Այստեղ պետք է նկատենք հատկապես Արտաշատ քաղաքի շինությունը, որ հիշվում է երգի մեջ. ըստ վիպասանքի՝ Արտաշատ քաղաքը ճիմնում է կամ շինում է Արտաշէս (Ա, 1. Բ, խթ): Եվ այս պատմության համեմատ է Արտաշատը հիմնում է, ըստ Ստրաբոնի, Արտաշէս Ա (180 թ. Ք. ա.): Այս Արտաշէսի ձեռով է կատարվում և քաղաքական այն մեծ փոփոխությունը, որով հայերը՝ երկար դարերի ստրկական լծից ազատվելուց հետո՝ անկախ ազգային իշխանություն և թագավորություն են ունենում: Այսպիսի մեծ իրողությունը չէր կարող յուր խորին ազդեցությունը չթողնել ժողովրդի երևակայության վրա: Եվ «գեղեցիկ» Արտաշատի, հալոց քաղաքական կյանքի հնագույն կեդրոնի, հիմնվելու առաջին երգը բուն իսկ յուր հիմնադրի՝ Արտաշէս Ա-ի մասին է ասվել:

Սակայն պետք է նկատել, որ Արտաշատու շինության մասին Արտաշէսի ձեռով՝ բացի անոր «հիմնանալուց» կամ շինվելուց՝ ուրիշ բան հայտնի չէ վիպասանքից: Ինչ որ հորենացին (Բ, խթ) բերում է Արտաշատի շինության մասին՝ հորենացու սեփական պատմությունն է, որի համար պատմագիրը կարող է նաև վիպասանքից օգտված լինել, բայց իրենից հավելվածներ անելով: Ուրիշ խոսքով հորենացու «զարդարեալ» պատմությունն է այդ: Իսկ մենք գիտենք թե ինչ է նշանակում «զարդարեալ» պատմությունը:

Արտաշէս Բ և վիպասանք:—Արտաշէս Ա-ից, հալոց փառավոր թագավորության հիմնադրից հետո ժողովրդի վրա յուր խորին ազդեցությունը պիտի թողներ և թողել է Արտաշէսի սերունդ Մեծն Տիգրանի երկարատև և աշխարհակալ թագավորությունը: Այս մասին հետո: Այնուհետև առանձին կերպով հուզել է ժողովրդին Մեծն Տիգրանի թոռան, Արտավազդի որդի Արտաշէսի (Բ) պատմությունը, որով իսկապես սկսված է վեպը՝ իբրև մի հետևական և ամբողջ պատմվածք:

Այս թագավորի պատմությունը, որ գուցե շատերին ծանոթ չէ, մենք

¹ Գաբազանյան, Քնն. պատմ. հալոց, Բ, եր. 197:

² Հմմտ. Մառ, „Виз. врем.“, եր. 255 հաշվ.

այժմ կարողում անցնում ենք, և յուր համառոտությամբ մեզ վրա թերևս ոչ մի առանձին տպավորություն չէ թողնում: Գուցե նույնիսկ շատ շնչին բան երևի ժողովրդական երգի կամ վեպի նյութ դառնալու համար: Բայց այդ միայն մեզ համար և այժմ: Պետք է երևակայել Ա դարում, Ք. ա. հայ ժողովրդի վիճակը, երբ ազգը Արտաշես Ա-ի ձեռով նոր ոտի էր կանգնել, և այնուհետև Մեծն Տիգրան միության էր մտցրել բաժանումների մեջ և միացրած ուժով յուր ժողովրդին աշխարհակալության ճանապարհով տարել, տիրելով շրջակա երկիրներին և կործանելով Սելևկյան պետությունը: Ազգային գիտակցությունը նոր զարթնած և ազգային հպարտությունը մեծացած էր: Բայց որքան ավելի ճոխացած էր այդ հպարտությունն, այնքան ավելի խորը պիտի լիներ և Մեծն Տիգրանի որդու և թոռան ցավալի վիճակի թողած տպավորությունը: Հանկարծ Մեծն Տիգրանի, արքայից արքայի այդ պետությունն ընկնում է: Այն էլ ի՞նչպես: Հայոց արքան Արտավազդը յուր կնոջով և որդիներով գերի է ընկնում Անտոնիոսի ձեռք: Արքան սպանվում է. նորա որդիքը գերության մեջ կորած են ժողովրդի համար: Ազատվում է միայն մի արքայորդին Արտաշես: Հայերից բերդականներ, «որոց զէն ի ձեռին կայր», պաշտպանում են Արտաշեսին: Եվ նա յուր կյանքն ազատելու համար ստիպված է պարթևաց մոտ փախչելու: Իսկ Անտոնիոսը, «յանկուցեալ զմմանս կամաւ, զմմանս բռնութեամբ՝ լինէր տէր համօրէն աշխարհին Հայոց»: Հայաստանը հաղթված է և Անտոնիոսի գլուխը հայ խուլորով պսակված: Մեծն Տիգրանի արքայից արքայությունն այլևս չկա: Զկար և սիրելի Արտաշեսի հին, բնիկ ցեղը, որ հարյուր հիսուն տարուց ի վեր փառքով թագավորում էր, Բայց ահա՛ պարթևաց մոտ ապաստանած արքայորդին Արտաշես պարթևական զորքով և օգնությամբ գալիս է և մարաց դեմ կռվով հետ ստանում յուր հոր գահը¹:

Նոր զարթնող և ազգային ինքնաճանաչության եկող ժողովրդի երևակայությունը գրգռելու համար ի՞նչ ավելի ընդունակ կարող էր լինել, քան այս անցքը: Վիրավորված ազգային հպարտությունը բավականություն էր ստացած. բնիկ թագավորի ցեղն յուր գահի վրա էր նորից, այն էլ մի մեծ կատաստրոֆից հետո: Իսկ կատաստրոֆները, ինչպես և մեծ հաղթական փառքերը, նոր ինքնաճանաչության եկող ազգի կյանքի մեջ, նորա վիպական շրջանում.— ահա՛ երևակայությունը ցնցող պատմական իրողությունները: Եվ մեր վիպասանքի ստվերագիրն արդեն պատրաստ է այս Արտաշեսի պատմությունից: Եվ ի՞նչ է մեր վիպասանքի առաջին մասի բովանդակությունը, եթե ոչ այս Արտավազդյան Արտաշեսի պատմությունն ամբողջապես:

Հայոց թագավորը (Սանատրուկ) սպանվում է. կինն ու որդիքը ոչնչանում են. իշխում է օտար ցեղի թագավոր (Երվանդ), որ հռոմայեցոց բարեկամ է. հայոց թագավորական տնից ազատվում է հավատարիմների ձեռով Արտաշես արքայորդին միայն, որ փախչում է պարթևաց մոտ. պարթևաց թագավորը զորքով օգնում է նորան և նա գալիս է յուր հոր կորած գահը ձեռք բերում: Նա «բազում շարշարում է» մարաց ազգը (Բ, կա): Նա բարեկամ է պարթևներին. արհամարհում է հռոմայեցիներին, բայց երբ սոքա զորքով գալիս են նորա վրա, հարկատու դառնալով հնազանդում է նոցա: Ահա՛ վիպական Արտաշեսի պատմությունը, բայց ահա՛ և Արտավազդյան Արտաշեսի իսկական պատմու-

¹ Գառազաշյան, Քնն. պատմ. հայոց, Բ, եր. 183 հտն.:

թյունը¹։ Ավելացրեք վրան և Արտաշատու շինվածի հին զրույցն ու երգը, որ Արտաշես Ա-ի անունով պատմվում կամ երգվում էր արդեն, և մենք կունենանք վիպասանքի առաջին մասն ամբողջ, մինչև ԽԹ գլուխը։ Երկու տարբեր Արտաշեսների մասին երգվածներն ու պատմվածները ժողովրդի մեջ մի մարդու վրա պատմված, մի Արտաշեսի անունով։

Տրդատ Ա և Վիպասանքի զարգացումը։—Այս երկու Արտաշեսների երգն ու զրույցը կարող էր շատ շուտով մի ուրիշ համանուն թագավորից ևս, հայերին սիրելի Արտաշես Գ-ից (18—34 թ.) գծեր վերցնել և միացնել յուր մեջ²։ Բայց այդ Արտաշեսյան վեպը նորոգող ու կերպարանափոխող տարրեր ընդունել է շատ մոտիկ ժամանակում կատարված այլ նշանավոր դեպքերից ևս,—Միհրդատ (35—37 թ. և 41—45 թ.), Հրադամիզդ (45—53 թ.) և Տրդատ Ա թագավորների անցքերից։ Ի թիվս այլ պատճառների իբրև հանգույց ծառայել է պատմական դեպքերի նմանությունը Արտաշեսյան վեպի հետ։ Հայոց թագավորը՝ Միհրդատ, նույնպես սպանվում է յուր կնոջ և որդիների հետ. իշխում է օտար ու բռնակալ Հրադամիզդը. և Տրդատ Ա, պարթև, մտնում է Հայաստան պարթևական զորքերով (53 թ.). ժողովուրդը սիրով ընդունում է նորան, և նա երկար կռիվներ մղելով նախ Հրադամիզդի և ապա հռոմայեցոց դեմ՝ վերջիվերջո թագավորում է փառքով, հաշտվելով և ենթարկվելով հռոմայեցոց։

Դեպքերի համանմանությունը մեծ է, և ժողովուրդն յուր Արտաշեսյան վեպի վրա պիտի ավելացներ և ավելացրել է տարրեր այս նոր կատարված դեպքերից։

Վիպասանքի մեջ Արտաշես հիմնում է Արտաշատ։ Տրդատ Ա-ի օրով, ու պարթևական ցեղի առաջին մեծ ու փառավոր թագավորն է, Արտաշատը հիմնովին կործանվում և նորից շինվում է Հռոմից բերել տված ճարտարապետների ձևով։ Այդպիսի դեպքերում ժողովրդի ոգևորությունը մեծ պիտի լիներ, և Արտաշատի հիմնվելու հին երգը, ինչպես լինում է սովորաբար, ավելի ևս մեծ ուժով կարող էր կենդանանալ և հին թագավորի գովեստը նոր թագավորի համար երգվել, նորի համար ևս պահելով սիրելի ու ժողովրդական Արտաշես անունը։ Արտաշատ քաղաքի շինությունն ուրեմն, որ երգվում էր վիպասանքի մեջ Արտաշեսի անունով, և Տրդատի մյուս գործերի նմանությունը վիպասանքի ուրիշ միջադեպերին՝ եղել են վիպական խմորման կեղերն։ Ի՞նչ պիտի հետևեր Արտաշատի մասին երգն և վիպասանքի առաջին մասը իբրև թթխմոր իրենց են քաշել և Տրդատ Ա-ի մյուս արարքների գովեստն ու պատ-

¹ Արտաշես Արտավազդյանը նույնպես պարթևների բարեկամն է և թշնամի հռոմայեցիներին, բայց Օգոստոս կայսեր Հայաստանի սահմանը հասնելու ժամանակ՝ ստիպված էր ճանաչելու նորա ազդեցությունը։

² Հայտնի է Գրիգոր Մագիստրոսի յուր նամակներից մեկում բերած հատվածը, «Էր գռհհիկս աւանդեալ», որ «Պարթև Արտաշէսն» ասում է «Էր վախճանել իւրում»։ «Ո՞րտայր ինձ զծովս ծխանի, և զառւօտն նաւասարդի, Զվազելն եղանց և զվազելն եղջերուաց. Մեր փող հարուար և թմրիկ հարկանէար, Որպէս օրէն է թագաւորաց»։ «Պարթև» կոչումն Արտաշեսի համար, եթե ազգի անուն է ցույց տալիս, Մագիստրոսի իրեն ավելացրածն է։ Կոչ նորա բերած հատվածը հին վիպասանքի մնացորդ պետք է համարել։ Գծախտարար Մագիստրոսն ավանդությունն ամբողջ չէ բերում։ Պ. Խալաթյան (եր. 312) այս հատվածը հարմար է գտնում, և իրավամբ, Արտաշես Գ-ին (18—35), «որ հայտնի է, ըստ Տակիտոսի, յուր ԵՐԹԻ և խնճուղքների սիրով, նույնպես և ազգային սովորություններին հավատարիմ մնալով, որով և ժողովրդի սերն էր գրաված»։

մությունը. ալանների դեմ կոիվն ու նոցա հետ խնամությունը, և Դոմետիոն Կորբուլոնի գալուստը Հայաստան, և շատ կենցաղական գծեր, և վերջապես, ինչպես հետո կտեսնենք, բուն միթական բնավորություն ունեցող առասպելներ:

Այսպես են հետզհետե կազմվել վիպասանք, և այսպես միայն կարելի է բացատրել թե ինչպես Տրդատ Ա-ի ժամանակի պատմական դեպքերի հիշողությունը կապված է Արտաշես անվան հետ: Այսպես և վիպասանքի գլխավոր հերոսն Արտաշես՝ է Արտաշես Ա, Արտաշես Բ (և Արտաշես Գ) և Տրդատ Ա:

2

Առասպելական մասը

Վիշապազունք և վիշապ:—Մարք, զարմք Աժդահակա, Մուրացան նախարարք և վիշապազունք—ինչ կապ այս անունների մեջ: Արդյոք վիպասանքի մեջ այդ անուններն իբրև համանիշ և անխտիր գործածված են, թե չէ: Այդ որոշելը դժվար չէ, երբ մի անգամ արդեն գիտենք թե ինչպես խորենացին առասպելն այլաբանություն համարելով մեկնում է, մանավանդ որ պատմագիրն էլ սովորաբար հայտնում է թե ո՛րն է յուր մեկնությունը:

1. Խորենացին գրում է (Ա, 1). «...Թուելեացն երգբ..., յորս շարին բանք երգոցն զԱրտաշիսէ և զորդոց նորա, յիշելով այլաբանաբար և զզարմիցն Աժդահակայ վիշապազունս զնոսա կոչելով զի Աժդահակդ ի մեր լեզուս է վիշապ»: Այս խոսքերից պարզ երևում է, որ երգերի մեջ գործողներին վիշապազունք անունն է տրվում, և թե ինքը պատմագիրն այդ վիշապազունք (=զարմք վիշապի) անունը այլաբանաբար ընդունելով, համարում է զարմք Աժդահակա: Նորա հիմքը Աժդահակ բառի վիշապ նշանակությունն է: Խորենացին, ուրեմն, կարծում է վիպասանքի մեջ «վիշապազունք» կոչումը «Աժդահակայ զարմք» կոչումի հայացրած ձևն է միայն:

2. Վիպասանաց բովանդակության մեջ (Բ, խթ) հիշում է. «Եւ իբր տըրփանք Սաթինկան ընդ վիշապազունսն՝ առասպելաբար, այսինքն ընդ զարմս Աժդահակայ, որ ունին զամենայն զառ ստորոտովն Մասեաց»: Պատմագիրն այստեղ էլ շատ որոշ գրում է թե իբրև առասպել (առասպելաբար) պատմվում է վիպասանքի մեջ թե Սաթինիկ վիշապազունք է սիրել: Բայց նա ինքը, ինչպես բացատրական «այսինքն» բառը ցույց է տալիս, վիշապազունք դարձնում է «զարմք Աժդահակայ»: Սաթինիկի այդ տրփանքը կամ սերը Ա, 1 գրած է Արգավանի համար: Ուստի և Արգավանը ներկայանում է իբրև վիշապազն:

3. Թե Արգավան վիշապազն կամ վիշապ է՝ հաստատվում է նույն տեղում բերած կտորից. «Ճաշ ասեն գործել Արգաւանայ ի պատիւ Արտաշիսի և խորդաւանակ լեալ նմին ի տաճարին վիշապաց»: Նույն պատմությունը Բ, ծա «զարդարեալ» պատմության մեջ գրում է այսպես: «Երթալով Արտաշիսի ի նաշ Արգամայ, կասկած իմն անկեալ, իբր թէ դաւել զարքայն խորհեցան, յարուցանեն որդիքն արքայի ապշոպ, և անդէն իսկ ի ճացին քարշեն զալիսն Արգամայ: Եւ խոռվութեամբ մեծաւ եկեալ յԱրտաշատ Արտաշէս արքայ, դարձեալ արձակեաց զորդի իւր Մաթան մեծաւ գնդաւ, և զբազումս յաղդէն Մուրա-

յան սպանանել և զապարհանն Արգամայ այրել...»: Կնշանակե Արգամանն Արտաշեսին ճաշի է հրավիրում Արտաշատից դուրս յուր կալվածում, ուր կարծում են թե խարդավանակ է լինում նորան: Եթե Արգամանի այդ տաճարը կամ ապարանքը, ուր ճաշն ու խարդավանքն է լինում, կոչվում է «տաճար վիշապաց», ուստի և ինքը Արգամանն իբրև վիշապ է ներկայանում:

4. Վիշապազունք=զարմք Աժդահակայ համարելուց հետո, պատմագիրը բերում է Արգամանի այս ճաշը, Արտավազդի շինելն «ի մէջ Մարաց զՄարակերտ» և Սաթենիկի սերն առ Արգաման և ապա իսկույն ավելացնում է. «Եւ արդ ո՛չ առաւել աստանօր դարմասցիս ի վերայ մերոյ ճշմարտապատմութեանս, թէ ո՛րպէս յայտնեցաք զանյայտ իրս վիշապաց, որք են յազատն ի վեր ի Մասիս»: Պատմագիրն ուրեմն ասում է, որ այս պատմութիւններն իսկապէս են «անյայտ իրք վիշապաց»: Նա բնավ չէ թաքցնում այդ, այլ նույնիսկ հրավիրում է զարմանալու յուր գրածի վրա: Բայց ինչո՞ւ համար պետք է զարմանալ: Անո՞ր համար, որ նա թվելաց երգերի կցկտոր բովանդակութիւնն է մեջ բերել, այն էլ մեծ մասամբ երգի բառերով: Իհարկե ո՛չ: Իսկ մի զարմանալու բան չէ: Այլ պետք է զարմանալ նորա սրամտութեան վրա, որ կարողացել է «յայտնել զանյայտ իրս վիշապաց», այսինքն անհասկանալի առասպելը մեկնել և հասկանալի կամ «ճշմարտապատմութիւն» դարձնել: Եվ ի՞նչ է այդ մեկնութիւնը, եթե ոչ երգի մեջ հիշված առասպելական վիշապազունքը կամ վիշապը դարձնել զարմ Աժդահակայ, այսինքն մարք:

Այս հատվածից իմանում ենք և այն, որ երգի մեջ վիշապազունք և վիշապը իբրև համանիշ են գործածված, որովհետև նախ ասում է թե երգը վիշապազանց մասին է հիշում, և քիչ հետո այդ վիշապազանց պատմութիւնը «իրք վիշապաց» է անվանում: Այսպէս այստեղ ևս, ինչպէս վերևում տեսանք, Արգամանը թե՛ վիշապ և թե՛ վիշապաղն է:

5. Թե երգի մեջ վիշապազունք են հիշվել և ոչ թե մարք կամ զարմ Աժդահակայ՝ դարձալ երևում է Բ, կա գլխից, ուր երգիչներն ասում են թե «Վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտավազդ և դե փոխանակ եղին», որ և «ոմանք», պատմելով այդ «պատահարը», մեկնել են թե այդ նշանակում է «կախարդել զսա (Արտավազդին) կանանց զարմիցն Աժդահակայ»: (Հմմտ. գլ. գ, եր. 83):

Այստեղից և այն ենք իմանում, որ մեր պատմագիրն իրենից չէ անում այդ մեկնութիւնը, թե վիշապազունք են զարմք Աժդահակայ կամ մարք: Այլ այդ ծանոթ է նաև ուրիշներին, որոնցից առնում է ինքն այդ «պատահարի» պատմութիւնը:

Խորենացու մեկնութիւնը:—Տեսնենք թե ինչ եղանակով դատելով պատմագիրը կամ նոքա, որոնցից նա առնում է, այդ վիշապները կամ վիշապազունք նույնացնում են Մուրացանների հետ:

Վիշապներ կամ վիշապազունք առասպելական էակներ լինելով՝ անհասկանալի բաներ են: Ռացիոնալիստ պատմագիրը, որ նույնիսկ աստվածներն իբրև մարդ եղած է մեկնում, կարող չէ հավատալ, որ Սաթենիկ թագուհին մի վիշապ կամ վիշապազունք սիրած լինի, և կամ Արտաշես թագավորը նոցա հետ հարաբերութիւն ունեցած լինի: Բայց մի անգամ որ նոքա Արտաշեսի

¹ Հմմտ. Ա. Գրգի Բ հավելված, Բյուրասպի առասպելի մեկնութիւնը. «...միտս անմտութեան նոցա տալով, եւ զկարի վաղուց նոցա իրս եւ նոցա անճառանկիս աւասիկ յայտնեմ»:

պատմության մեջ մտնում են, պետք է՝ ըստ խորենացու հայացքին առասպելի վրա՝ այլաբանաբար առասպել համարել այդ և մեկնելով ճշմարտելի: Եվ այդ անում է շատ հեշտ կերպով. «որովհետև Ածղահակ մեր լեզվով վիշապ է», ուստի և երգի վիշապազունք են զարմք Ածղահակայ, Իսկ Ածղահակն էր մարաց թագավորը², ուստի և վիշապազունք են ոչ միայն Ածղահակայ զարմք, այլև մարք, որ բնակում են Հայաստանում:

Մյուս կողմից, պատմագիրը (Բ, Ը) Մուրացան նախարարության համար գիտե. «Ոչ ասեն, նահապետի ազգին՝ Մուրացան տէր այլ մաքացուցն տէր»: Այստեղից եզրակացնում է նա Մուրացանների մարացի լինելը: Եվ երբ միանգամ նոքա մարացիք են, մարական ծագում ունին, անշուշտ հասարակ ծագում պիտի չունենային, այլ մի իշխանից կամ թագավորից սերված, ինչպես շատ նախարարական տներ: Եվ ումնի՞ց հատկապես, եթե ոչ «ի զաւակէ Ածղահակայ մաքաց եղելոյ թագաւորի» (Բ, Ը), որի սերունդները բերված են Հայաստան:

Այսպես, մի կողմից վիպասանքի մեջ հիշված վիշապը կամ վիշապազունք նույն են՝ ինչ որ զարմք Ածղահակայ կամ մարք. Իսկ մյուս կողմից Մուրացանք կամ մարացվոցն տեարք ունին մարական ծագում և են մարաց Ածղահակ թագավորի սերնդից: Ուստի բանավարությունը հեշտությամբ պիտի տաներ այն եզրակացության, թե Մուրացանք են վիշապազունք:

Պատմագիրն յուր այս եզրակացության համար իբրև հաստատություն գտնում է նոցա բնակության տեղի նույնությունը կամ մոտիկությունը: Նա Ա, Լ հայտնում է, որ ըստ Թվելյաց երգերի վիշապները, նույն և վիշապազունք, բնակում են յազատն ի վեր ի Մասիս: Իսկ Բ, Խթ հայտնում է, որ զարմք Ածղահակայ (=մարք=վիշապազունք՝ առասպելաբար) «ունին զամենայն զաւստօրոտովն Մասեաց»: Իսկ հայտնի է, որ մարք իրոք գտնվում են Մասիսի արևելյան ստորոտներում մինչև Գողթն: Նույն վկայությունը գտնում ենք և Փավստոս Բուզանդի ու Կորյունի մեջ և ուրիշ տեղերում: Ինչպես և խորենացին ինքը Ածղահակա սերունդն ու նորա կնոջ հետ գերված մարերին բնակել է տալիս «յարեւելայ ուսոց մեծի լերինն [Մասեաց] մինչև ի սահմանս Գողթանն... Իսկ ի միւս կողմանէ գետոյն զբոլոր դաշտն, որոյ գլուխն Ածղանական, մինչև ցնոյն ինքն ամուրն Նախճաւանոյ...»: Իսկ Բ, Ժա գլխի մեջ այդ կողմերը դնում է կալված Մուրացանների և հատկապես Մուրացան Արգամի, «որ ի ծննդոցն Ածղահակայ» (Բ, Խդ), և հիշում է Նախճավան և «ըստ հիւսիսոյ Երասխայ», որ, ինչպես հետո կտեսնենք, Մասիսի դիմացն է հասկանում, Շարուրա դաշտը:

Այսպես մի կողմից, առասպելի մեջ վիշապների կամ վիշապազանց բնակության տեղերը կապված են Մասիսի հետ, իսկ մյուս կողմից մարաց (կամ Ածղահակայ զարմի ըստ խորենացու) բնակության տեղերը, նույն և մարացվոց տեղերի՝ Մուրացաններինը, նույն Մասիսի ստորոտներում են, որով և պատմագիրը հաստատած է համարում յուր բացատրությունները:

Այսպիսի մեկնությամբ լոկ առասպելի վիշապները նույնանում են մարաց (Ածղահակա սերնդի) և Մուրացանների հետ: Եվ խորենացին, յուր ժամանակի հասկացողությամբ, պարծենալու տեղիք ուներ, թե ինչպես ինքը

¹ «Բայց յիշատակեսցուք եւ մեք կարճաօտիւք, եւ զայլաբանութիւնն ճշմարտեսցուք» (Բ, Խթ):

² Այս մասին հետո ևս, Տիգրանի և Ածղահակի մասին գրելիս, խոսք կունենանք:

հայտնել է «զանյայտ իրս վիշապաց որք են յազատն ի վեր ի Մասիս»։ Բայց մեզ համար այս բոլոր մեկնությունները, հարկավ, նշանակություն չունին։ Եվ մեր առաջին խնդիրը պետք է լինի, այդ ամենն իմանալուց հետո, դուրս ձգելով ինչ որ հորենացու մեկնությունն է, վերականգնել բուն առասպելը։

Սակայն պ. Խալաթյանն, այդ պարզ ճանապարհը թողած, աճապարում է հեշտությամբ ցույց տալ թե վիպասանք հորենացու սարքածն է, Արգամի և Արտավազդի թշնամության պատճառը համարելով Արտավազդի նախանձը թագավորի երկրորդության պատվի համար՝ որ ուներ Արգամ, նա խնդիրը բոլորովին սխալ է դնում (եր. 251)։ «Ամբողջ խնդիրն այն է թե արդյոք Հայաստանում երբևէ կա՞ր մարացի Ածղաճակից սերված Մուրացան նախարարություն, որ կոչվեր մարացի և Ա դարում Քրիստոսից հետո այնքան աչքի ընկնող տեղ, այսինքն թագավորի երկրորդությունը, ունենար այս աշխարհի քաղաքական իշխանությունների (иерархия) մեջ»։ Եվ նա թվելով մի քանի առարկություններ, որոնց մի մասը առարկություն անգամ չեն, շտապում է ևղրակացնելու (եր. 262)։ «Այնքան հին ժամանակներում Մուրացան նախարարության գոյությունը Հայաստանում, ինչպես և նորան վերագրած առաջնակարգ դերը տերության մեջ, սովելի քան կասկածելի են։ Եթե այդ եզրակացությունն անհիմն չէ, այն ժամանակ առիթ էլ չէր կարող լինել (sic!), որ արքայազն Արտավազդը կովեր ընդդեմ Մուրացան իշխան Արգամի՝ «թագավորի երկրորդ» պատվավոր կոչումը ձեռք բերելու համար. ուստի և պետք է շինծու (ֆիկտիվ) համարել այս կովի այլաբանական պատկերացումը՝ Սաթենիկ թագուհու առ Արգամ ունեցած տարփագին սիրո իբր ժողովրդական վեպից առած վիպական (ռոմանական) մոտիվով»։

Ընդունենք, որ պ. Խալաթյանի եզրակացությունը ճիշտ է. որ առաջին դարում Ք. հ. Մուրացան նախարարությունը գոյություն չունի։ Բայց այդ ի՞նչ կապ ունի մի վեպի հետ, որի մեջ ոչ թե Մուրացաններ են դուրս գալիս, այլ վիշապներ և վիշապազուներ։ Սակայն մի ընդունենք, որ ոչ թե հորենացու մեկնությամբ, այլ նույնիսկ վիպասանքի մեջ վիշապազուներ են դարձրել Ածղահակայ=մարք=մարացվոցն տեսարք=Մուրացանք¹։ Բայց մի՞թե Մուրացանների գոյություն չունենալն առաջին դարում Ք. հ. կարող է ապացույց լինել, որ հորենացու ժամանակի (է—Թ դար, ըստ պ. Խալաթյանի, երբ կային Մուրացանները և շատ լավ հայտնի էին) ժողովրդական վեպի մեջ Մուրացան անունը հիշված չլինի և կապված մի Արտաշես թագավորի անվան հետ։ Մի՞թե այդ անաբրոնիզմը կարելի է իբրև փաստ ծառայեցնել վեպի գոյությունը հերքելու համար։

«Վեպերից (былина) ոչ մեկի հիմնական իմաստի մասին, գրում է Բուսուև, պարզ գաղափար կազմել չէ կարող նա, որ ամենայն պարզությամբ չէ յուրացրել այն միտքը թե ժողովրդական վեպը, դարերի ընթացքում ապրելով սերունդների բերանին, հասնում է մեզ լցված ամենակապիտ և օտարոտի, իրար հակասող անաբրոնիզմներով։ Յուրաքանչյուր սերունդ, որ յուր նախորդներից ստանում է վիպական ավանդությունը, անոր մեջ մտցնում է յուր ժամանակի ակնարկներ (намеки), երբեմն և ամբողջ միջադեպեր»։ Մի ուրիշ տեղ նույն հեղինակը գրում է. «Ժողովրդական վեպը երբեմն միևնույն

¹ Մենք հետո կտեսնենք, փակագին մարք են եղել պատճառ, որ Արտաշեսի պատմական երգերին կցվել է վիշապների առասպելը։

անձի մեջ խառնում է զանազան ժամանակների և զանազան բնավորության գծեր, և՛ մի աստծու, և՛ Ս. Գրքի կամ որևէ սրբի, և՛ որևէ տիտանի, և՛ պատմական անձի, այն էլ որոշ տեղական պարագայի մեջ»:

Այսպես և մեր վիպասանքի մեջ Արտաշես թագավորի պատմությանը կապված են ոչ միայն զանազան ժամանակների և անձերի բուն պատմական և կենցաղական գծեր, այլև բուն առասպելական հատվածներ: Մեկ՝ Արտավազդի կոիվը Ազատ Մասիսի վիշապների կամ վիշապազանց հետ, մեկ էլ վիշապ Արտավազդի փակվելը Ազատ Մասիսում:

Որոշենք այդ առասպելական մասերը. նախ՝ ինչ որ վերաբերում է վիշապներին և վիշապազանց, և ապա Արտավազդի առասպելը:

Վիշապազանց առասպելը:—Երկու տեղ (Ա, Լ. Բ, Խթ) առասպելի համառոտ բովանդակությունն է բերում պատմագիրը, իսկ մի տեղ (Բ, Ժա) պատմում է «ճշմարտելով», այսինքն առասպելականին տալով պատմական կերպարանք: Այդ երեք հատվածն իրարու համեմատելով՝ կտանանք մոտավորապես բուն առասպելի բովանդակությունը, ընդամենը չորս միջադեպ:

ա. Թվելյաց երգեր (Ա, Լ)

1. Յազատն ի վեր ի Մասիս բնակող վիշապ կամ վիշապազն Արգավանն վիշապների տաճարում ճաշ է տալիս ի պատիվ Արտաշեսի և խարդավանակ լինում նորան:

2. Արտաշեսի քաջ որդին Արտավազդ՝ ի հիմնանալն Արտաշատու ապարանքի տեղ չգտնելով՝ անցնում, գնում, շինում է ի մեջ մարաց (=վիշապազ, վիշապազանց?) զՄարակերտ:

3. Սաթենիկ տիկնոջ տենչանքը կամ սերն առ Արգավան վիշապը կամ վիշապազն:

բ. Վիպասանք (Բ, Խթ)

Այստեղ բաց ենք թողնում սկզբում դրած պատմականն ու կենցաղականը¹ և առնում ենք միայն, ինչ որ վիշապներին կամ վիշապազանց է վերաբերում: Նկատենք նաև, որ չեն հիշված թվելյաց երգերի 1 և 2 միջնադեպերը. այլ պատմականից ու կենցաղականից հետո հիշվում է անմիջապես 3-րդ միջադեպը և մի չորրորդ միջադեպ ևս ավելանում է:

3. (Իբր) տրփանք Սաթինկան ընդ վիշապազունսն:

4. Մարտ ընդ նոսա և քայքայումն յիշխանութենէն և հրկիզութիւն շինուածոցն:

¹ Նկատենք, որ պատմագիրն առանձին կարևորություն չէ տալիս նյութերն ըստ ժողովրդականին դասավորելուն: Գլխի վերնագիրը դրած լինելով «վասն շինուածոյ Արտաշատ քաղաքի», բնականորեն ամենից առաջ դրած է չշինել զքաղաքն», և ապա «խնամութիւն ընդ Ալանք եւ ծնունդք զարմիցն»: Մինչդեռ թվելյաց երգերի մեջ, ուր երգերի խոսքերով է գրում, ի ճիմեաճալն Արտաշատու Արտավազդ արդեն չափահաս է: Սակայն «հիմնանալն» բառը հասկացվում է ոչ այնքան «հիմնել», որքան «շենանալ, շենլիք դառնալ, լցվել»: Այն ժամանակ «ի հիմնանալն Արտաշատու» կհասկացվի. «Արտաշատը որ շենացաւ, շենլիք դարձավ՝ Արտավազդն ապարանքի տեղ չգտավ...»: Այս դեպքում վիպասանքի և թվելյաց երգերի պատմական և կենցաղական միջադեպերի դասավորություններն իրար չեն հակասում այլևս: Եվ այս ավելի հավանական ենք համարում:

գ. Ճշմարտյալ պատմություն (Բ, ծա)

Այստեղ տեսնում ենք, որ 4-րդ միջադեպում հիշված մարտը Արտազազըն է ունենում: Պատմագիրը յուր «Ճշմարտեալ» պատմությունն անելուց հետո ավելացնում է. «Այս Արգամ է որ յառասպելին Արգաւանն անուանի և այս պատճառ պատերազմին ընդ Արտազազայ»: Խորենացու լեզուն և մեկնության եղանակը (տես գլ. Գ) հասկացողը կտեսնե, որ այս գլխի մեջ մինչդեռ Արգամ անունն և պատերազմի պատճառն իրեն պատմագրին են, Արգավան անունը և պատերազմ ընդ Արտավազդայ՝ առասպելին են: Խորենացու մեկնությամբ միայն այդ երկու տարբեր անձերը նույնացել են: Եվ ի՞նչ է Արտավազդի և Արգավանի թշնամության և պատերազմի պատճառն ըստ Խորենացու: Արտավազդը, «նախանձ բերելով ընդ ծեփունտն Արգամայ, հրապուրեաց զհայր իւր ցասնուլ Արգամայ, որպէս քէ թագաւորեալ ի վերայ ամենայնի խորհիցի: Այսպէս ընկեցեալ զնա ի պատուն, ինքն առնու զերկրորդութիւնն»: Ապա շարունակության մեջ գրում է. «Իսկ Արտաւազդայ ոչ շատացեալ առնուլ ի բաց ի նոցանէ զերկրորդութեան պատիւն...»: Ուրեմն այդ նախանձը երկրորդության համար՝ պատմագրի մեկնությունն է միայն, առասպելի «այլաբանությունը ճշմարտելու» և «ոճով» պատմելու համար մեջ բերած:

Պատմագրի ավելացածն է հավաստյալ և վերջի կտորը. «Բայց միայն աննշանաւորք ոմանք և կրտսերք փախուցեալ առ Արտաշէս ապրեցան ի դրան արքունի»: Մի անգամ որ Խորենացին վիպասանքի վիշապազունք դարձրել է Մուրացանք, անհրաժեշտ պիտի լիներ այս հավելվածը՝ Մուրացանների սերնդի գոյությունը չոչնչացնելու համար:

Նկատենք և այն, որ պատմագիրն յուր «Ճշմարտեալ» պատմության մեջ չէ բերում 3-րդ միջադեպը՝ Սաթենիկի սերն առ Արգավան: Անշուշտ այն պատճառով, որ չէ հավատում թե Սաթենիկի պես մի տիկին կարող էր այդ բանն անել: Եվ այս հավաստի է այնու, որ վիպասանքի բովանդակության մեջ բերելիս էլ գրում է. «Իբր տրփանք Սաթինկան»:

Մնացածը, մի քանի մանրամասներից զատ, նույնն է, ինչ որ թվելյաց

¹ Քանի որ վիպասանքի նյութն Արտաշես Արտավազդյանի պատմությունից է առնված, բուն պատմական իրողությունն հիշողություն է Երվանդի բարեկամանալը մարաց հետ և մարացոց տեր Արգամին բարձրացնելը (Բ, խդ): Բուն պատմական իրողության հիշողություն է և Արտաշեսի թշնամությունը մարաց հետ: Արտավազդյան Արտաշեսը կոչվում է մարաց հետ, իսկ Խորենացին յուր Արտաշեսի համար գրում է թե շատ շարշարել է Ածղահակի ղարմերին, այսինքն մարաց ազգը (Բ, կա): Սակայն որ Արգամը պատերազմի ժամանակ Արտաշեսի կողմն անցած լինի և Արտաշեսը նորան բարձրացրած (Բ, խզ, խէ), այդ հակասում է պատմությանը: Այս հակասությունը հասկանալի է՝ թե ինչից է առաջացել: Մի անգամ որ մեր պատմագիրը, նույնիսկ իրեն վկայությամբ, մարացոց տեր Արգամին նույնացնում է վիշապ Արգավանի հետ և իրենից իբրև պատերազմի պատճառ դնում է Արտավազդի նախանձն Արգամին՝ երկրորդության պատվի համար, անհրաժեշտ էր, որ պատմության առաջի մասի մեջ Արգամն Արտաշեսից ստացած լիներ երկրորդական: զա՛հը, որ հետո հնարավոր լիներ ասել թե պատերազմի պատճառը նախանձն է: Արգամի անցնելն Արտաշեսի կողմը և նորա ստացած պատվները անհրաժեշտաբար Խորենացու ավելացրածներն են: Եթե այդ դուրս ձգվի, այն ժամանակ կմնա այն, որ Երվանդ բարեկամ է մարաց և մեծացնում է մարացոց տեր Արգամին, — մի պատմական հիշողություն. իսկ Արտաշես շատ շարշարում է մարաց ազգը, — դարձյալ մի պատմական հիշողություն:

երգերի և վիպասանքի բովանդակության մեջ կա, և այն էլ միևնույն շարքով:

1. Երթալով արքայի ի ճաշ Արգամայ, կասկած իմն անկեալ, իբր թէ դաւել զարքայն խորհնցաւ, յարուցանեն արդի աբգային ազղապ, և անդէն իսկ ի հացին քառշեն զալիսն Արգամայ: Եւ խոռոթեամբ մեծաւ եկեալ յԱրտաշատ Արտաշէս արքայ...:

Ընդգծածները չկան վիպասանքի բովանդակության մեջ. կարող են և վնասից առնված լինել, և խորենացու ավելացրածը լինել: Վերջին նախադասութիւնը շատ բնական հետեանք է խարդավանքի, ուստի և կարող է վիպասանքից առնված լինել:

2. ա) Դարձեալ արձակեաց զորդի իւր զՄաթան մեծաւ զգնդաւ, և բազումս յազգէն Մուրացան սպանանել հրամայեաց, և զապարանսն Արգամայ այրել. և զհարճ նորին, որ կարի չքնաղ էր գեղով և մնացեալ զնացիւք ոտից, զոր կոչէին Մանդու ածել ի հարճութիւն Արտաշիսի: Զոր դարձեալ նուաճեալ յետ երկուց ամաց, ի բաց տալ հրամայէ զինչսն բայց ի հարճէն:

բ) Իսկ Արտաւազդ... հանէ՛ զնախճաւան և ըստ հիւսիսոյ Երասխայ զամենայն գեւղս, յորում և ապարանս և բերդս ի նոցանէ շինէ իւր ի ժառանգութիւն:

Այս 2-րդ միջադեպի ա մասը, որով Արտաշեսը Մաթանի ձեռով՝ կռվում է Արգամանի հետ և երկու տարուց հետո հաշտվում է, չկա բովանդակության մեջ: Էությունը կարող է վիպական լինել: Իսկ Բ մասը նույն է ինչ որ թվելագ երգերի 2-րդ միջադեպը. «Արտաւազդ... շինեաց ի մէջ Մարաց զՄարակերտ, որ է ի դաշտին՝ որ անուանեալ կոչի Շաբուրայ»: Շարուրի դաշտն է ըստ հիւսիսոյ Երասխայ:

3. Սաթենիկ տիկնոջ տրփանքը չկա:

4. Այսմ ոչ կարացեալ համբերել որդւոյն Արգամայ, ընդդիմանայ նմա պատերազմաւ. բայց յաղթեալ արքայորդոյն՝ սատակէ զամենայն ծնունդս Արգամայ հանդերձ հարբն, և որք միանգամ երևելիք յազգէ Մուրացան. և զրաւէ յինքն զշէնս և զամենայն իշխանութիւնս նոցա: Եւ ոչ որ ապրեաց ի նոցանէ:

Արգամի որդին է միայն իբրև նորություն մեջ մտնում, երևի այն պատճառով, որ Արգաման վիշապը Մուրացան նախարար Արգամ դարձած, այն էլ Երվանդի ժամանակից, շատ ծերացած էր, և «Ճշմարտեալ» պատմության մեջ անհավաստի կլիներ, որ նա կովեր Արտավազդի դեմ: Բովանդակության մեջ հիշած «հրկիզութիւն շինուածոցն» կամ բաց է թողած, կամ թե 2-րդ միջադեպի ա հատվածի մեջ մտցրած «զապարանսն Արգամայ այրել»:

Միացնելով այս ամենը, իբրև վիշապաղանց առասպելի բովանդակութիւն կստանանք հետևյալը: «Ճշմարտեալ» կամ «զարդարեալ» պատմութիւնից առած կտորները փակագծի մեջ ենք դնում:

1. Յազանս ի վեր ի Մասիս բնակում են վիշապներ կամ վիշապաղունք, որոնց մասին «նայալո իրք» են պատմվում: Նոքա ունին «տաճար վիշապաց»: Այդ վիշապներից մեկն (և զխավորն ու հայրն) է Արգամանը:

Վիշապ Արգամանը հայոց թագավորին (և նորա որդիներին) յուր մոտ ճաշի է հրավիրում: Արշտաշես թագավորը գնում է ի պատիվ յուր՝ վիշապաց տաճարում տրված ճաշին: Արգամանն ուզում է ճաշի ժամանակ խարդավանակ լինել կամ դավել թագավորին: (Սա զայրացած վերադառնալով Արտաշատ՝ յուր Մաթան որդուն ուղարկում է զորքով կռվելու վիշապների դեմ և զոքա կոտորելու: Բայց երկու տարուց հետո հանգիստ է թողնում նոցա):

¹ Երկրորդության պատիվն իբրև մեկնություն դուրս ենք ձգում:

2. Արտաշեսի քաջ որդին Արտավազդ, Արտաշատ քաղաքը շենացած, շենիք դարձած լինելով, այնտեղ իրեն համար ապարանքի տեղ չէ գտնում: Նա գնում է վիշապների մեջ մտնում, խլում է նոցանից նոցա կալվածները, (Ծրասիի հյուսիսային կողմում նոցա բոլոր գյուղերն, ապարանքներով կամ տաճարներով ու բերդերով միասին, բոլորն իրեն է սեփականում): Շինում է (շեն է պահում, շենացնում?) «ի մէջ Մարայ» զՄարակերտ (Շարուրի գաշտում) և այնտեղ բնակում:

3. Արտավազդի մայրը, Սաթենիկ տիկին տրփանք է ունենում ընդ վիշապազունս կամ տենչանք ու սեր առ Արգավան վիշապը:

4. Վիշապները շեն ուզում տանել Արտավազդի արարքները և կոպում են Արտավազդի հետ: Բայց նոցա իշխանությունը քայքայվում է, որովհետև Արտավազդ հաղթում է նոցա, կոտորում է ամենքին, Արգավանի բոլոր ծնունդն ու իրեն Արգավանին սպանում է, շինվածներն այրում է և յուր ձեռը ձգում նոցա բոլոր գյուղերն ու իշխանությունը:

Այս է ամենը, ինչ որ վիշապազանց կամ վիշապների առասպելին է վերաբերում: Եվ այս պատմությունը հորենացին, նույնիսկ պատմողներից առնելով յուր մեկնությունը, փոխում է մարաց և Մուրացանների վրա, և վիշապ Արգավանը դարձնում է մարացվոց տեր Արգամ:

Մի կողմ թողնելով պ. հալաթյանի ըստ ամենայնի թույլ կարծիքների քննադատությունը, մենք կփորձենք հասկանալ այս առասպելը, համեմատելով մեր և ուրիշ ազգերի կենդանի առասպելների հետ:

Սև լեռան կամ Մասիսի վիշապները:—Թե ի՞նչ են վիշապները և ինչե՞ր են պատմվում նոցա մասին, մենք այդ գիտենք (հմտ. գլ. Դ): Հայոց լեռներից շատերի համար ցարդ առասպելաբանում է ժողովուրդը թե օձեր կա՞մ վիշապներ են կենում անոնց մեջ: Նոքա բնակում են քարայրերում, ուր և ունին իրենց ապարանքները կամ տաճարները¹. ունին իրենց թագավորներն ու թագուհիները, զորքն ու զորավարը, և իրար դեմ կռիվներ են մղում բոլորովին նման մարդկային կյանքին ու թագավորության: Այդ վիշապներն իսկապես մարդիկ են, միայն «օձեղեն շապկով», որ ուզած ժամանակ հանում են և մարդկային կերպարանք ստանում: Նոքա մարդոց հետ հարաբերություն ունին և մեր կանանց հետ սեր էլ են անում²:

Այդպիսի զրույցներ շատ են պատմում Գողթնյաց սահմանի վրա, Նախիջևանից ոչ հեռու գտնվող մի գազաթի մասին, որի անունն իսկ Օձալառն (Իլանդադ, Իլանլու) պետք է առնված լինի օձերի այդ պատմությունից: Մենք այդ լեռան օձերի կամ վիշապների մասին շատ հրաշալի պատմություններ ենք լսել, բայց ցավ է, որ գրի առած չլինելով՝ չենք կարող բերել:

Ի թիվս այլ լեռների այդպիսի օձերով կամ վիշապներով բնակված է համարվում և Մասիսը, որ Արտավազդի առասպելի մեջ, Հայսմավուրքում, կոչվում է Սեավ լեռոն³, և հենց ժողովրդի մեջ, ըստ Թաղիադյանի, կոչվել է Մուրքն աշխարհ⁴: Ասում են թե Մասիսի վիշապները մի քանի տարին մի անգամ մեծ կռիվ են ունենում Արագածի վիշապների հետ: «Պե՛ս-պես առասպելներ» ունի հատկապես Փոքր Մասիսը: «Պատմում են, որ Փոքր Մասիսի վրա

¹ Հմտ. Եզնիկ, եր. 104. «Եւ ոչ տաճարք իբրև մարդկան են նոցա (վիշապաց) ի բնակութիւնս: Վարդանի գրածը՝ «Տեսնել ոմանց քաջաց եւ վիշապաց տաճարս ի լերինս եւ բնակութիւնս» (Ճալատ., Արմ. քոս., II, էջ. 74):

² Հմտ. Սրվաճաթյան, Գրոց-բրոց, եր. 44. M. Abeghian, Der armenische Volksglaube, էջ. 76:

³ Ճալատ., Արմ. քոս., II, էջ. 74:

⁴ «Ճանապարհորդութիւն Մեսրոպայ Գ. Թաղիադեանց», Կալկաթա, 1847, Ա, եր. 167:

կան վիշապներ և օձեր ահագին մեծության, ալդ պատճառով խիստ դժվար է և համարյա՝ անկարելի է նորա գազաթիւ բարձրանալ: «Բարձրանալիս լեռան խորքերից կամ տակից մշտապես լսվում են այնպիսի զարհ: րելի խուճայներ, որ մարդ սրտապատառ կարող է լինել»¹:

Մասիսի հետ կապված վիշապների այս զրույցները մոտենում և նույնանում են նույն լեռան վրա խորենացու պատմած առասպելին: Հին ժամանակից ցայսօր Մասիս կամ Սյավ լյառն ուրեմն համարվում է վիշապների բնակարան, որոնց մասին «պեսպես բաներ», «անյայտ իրք» են պատմում:

Բայց այս՝ առասպելի ընդհանուր կողմն է միայն:

Առասպելի վաւիաւնեւեր մեր և ուրիշների մեջ:—Միթական բնավորություն ունեցող առասպելները հեշտությամբ չեն մոռացվում ժողովրդի մեջ: Այլ երկար պահվում են, միայն կերպարանափոխ լինելով և ուրիշ առասպելների հետ կցվելով, և կամ իրենցից մասեր միայն մոռացության տալով: Մյուս կողմից միթական բնավորություն ունեցող առասպելները մեծ մասամբ միայն մի ազգի չեն պատկանում: Ուստի և շատ բնական է, որ Արտավազդի ու վիշապների առասպելն ևս, ոչ միայն ընդհանուր գծերով, այլև մասնավոր միջադեպերով գտնենք այժմ հայոց մեջ և ուրիշ ազգերի մեջ:

Ցավ է որ հարկավոր գրքերը ձեռի տակ չունենալով՝ չենք կարող բերել ավելի աչքի զարնող օրինակներ և բոլոր մանրամասնությամբ: Մենք օգտվում ենք միայն մեր ձեռին ունեցածից, որը, կարծում ենք, բավական է:

Ամենից առաջ նկատենք, որ ինչպես ուրիշ ազգերի, օրինակ՝ գերման առասպելաբանության² մեջ, այդպես և մեզնում դե (Riesen), վիշապ, ածղափա կամ ածղափա, իրար հետ սերտ կապված են և հաճախ փոխանակում են իրար: Դոքա միևնույն ֆիզիկական երևույթի անձնավորումն են զանազան կերպարանքներով: Այս պատճառով և հաճախ միևնույն առասպելը թե դեների և թե վիշապների մասին է պատմվում:

Մեզ հետաքրքրող առասպելի արդի պատմվածքը հայոց մեջ լսել ենք իբրև հեքիաթ. նույնն արդեն գրի առնված գտնում ենք նաև Սրվանձտյանի³ և Տ. Նավասարդյանի⁴ ժողովածուների մեջ:

Մի հարուստ թագավորի (վարիանտ՝ որսորդ) աչքը վախեցել է Սև լեռան վրա բնակող վիշապներից (վար. դեների): Ուստի նա մեռնելու ժամանակ կտակ է անում յուր որդուն, որ Սև սար որսի շղիա:

Քաջ որդին չէ լսում հոր խոսքին. գնում է Սև սար որսի և պատահում է ածղահար վիշապի: Կռվում են, և որսորդ արքայորդին կիսասպան է անում վիշապին ու ձգում: Ապա նա մտնում է վիշապի ապարանքը, տիրում է հորա ստացվածքին ու հարստության և ապրում. այնտեղ:

¹ «Ընտիր հատվածներ Նազարյանի», Տփլիս, 1883, Ա, էր. 230. Լեոն Տիգրանյանի հաւապարհորդություն «Դեպի Փոքր Մասիսի գագաթը»: Ավելորդ չի լինիլ նույն տեղից բերել և հետևյալը. «Ոմանք էլ ասում են, թե գագաթի վրա ուղտանների (հսկաների) գերեզմաններ կան... Մի քանիսն էլ լսել են, որ գագաթի վրա ուղտանների քարվան կա քարացած, նաև ուղտապանն էլ այնտեղ քարացած կանգնած է, մեկ ձեռքով բռնած ունի առաջնորդող ուղտի սանձը, իսկ մյուս ձեռքին յուր գավազանը»: Փոքր Մասիսի վրայի լճի (որի գոյությունը հերքում է պ. Տիգրանյան) պատմությունը, մնացած Ազնավուրի կամ Օղուզի գերեզմանի և քարացած ուղտերի շարանի այս պատմության հետ՝ հիշեցնում է Նեմրուժ սարի ջրավազանի և Բելու ուղտերի առասպելը (հմտ. էր. 146 հտն.):

² Mannhardt, German. Mythen, էր. 207:

³ «Մանանա», էր. 200, «Նենգավոր մայր»:

⁴ «Հայ ժող. հեքիաթներ», Ե, էր. 36, «Անշիգայար մեր»:

Որդին մորն էլ բերում է յուր մոտ՝ վիշապի ապարանքը: Սակայն մայրը դեղ է անում ու լավացնում վիրավոր վիշապին: Մայրը վիշապին ծածուկ պահում է ապարանքում և նորա հետ սիրողություն է անում:

Վիշապը մոր սիրտը յուր կողմն ունենալով՝ մոր հետ աշխատում է կորցնել որդուն: Մայրը հիվանդ է ձեռնում և վիշապի խորհրդով ուղարկում է որդուն այնպիսի բաներ բերելու, որոնցով ինքը պիտի առողջանար: Իսկ այդ հազվագյուտ բաները,—անմահական խնձոր, ոսկեղջյուր եղնիկի կաթ, անմահության ջուր ևլն.— բերելու հետ կապված են մեծ վտանգներ ուրդու կյանքի համար: Բայց մի հուրի մալաք աղջիկ (վար. պառավ) օգնում է նորան և ամեն վտանգից ազատում: Մայրը վերջապես իմանում է, որ եթե որդու երկու բուլբն յուր նետ աղեղի լարով կապե, տղան ուժից կնկնի: Այդպես անում է: (Վար. գլխի երեք մազն է հանում): Տղային սպանում է: Սակայն Հուրի մալաքի շնորհիվ տղան կենդանանում է նորից, սպանում է վիշապին ու մորը պատժում: Եվ այսպես տեր է մնում վիշապի ապարանքին:

Այս միևնույն հեքիաթը կա կատարյալ նմանությամբ, կարելի է ասել նույնությամբ, և ուրիշ ազգերի մեջ: Մենք այդ հեքիաթների իսկականը ձեռի տակ չունենալով, բովանդակությունն առնում ենք Բուսլանից:

Սլովակների մեջ այդ հեքիաթը պատմվում է այսպես.

«Որդին մի բերդ մաքրելով վիշապներից՝ բնակում է այնտեղ յուր մոր հետ: Բայց բերդի մի սենյակում մնում է մի վիշապ, որին այնտեղ շղթայած էին յուր եղբայր վիշապները: Այդ վիշապին հաջողում է հրապուրել մորը, որ յուր սիրական վիշապի հետ աշխատում է կորցնել որդուն: Մայրը հիվանդ է ձեռնում և խնդրում որդուն, որ իրեն բժշկելու համար բերե զանազան հազվագյուտ համեմունքներ, որոնց ձեռք բերելը մահու շափ վտանգավոր է: Որդուն օգնում է սուրբ Շաբաթը (св. Неделя)..., բայց մորը վերջապես հաջողում է կապել որդուն մետաքսե լարով. նա կանչում է վիշապին, որ և սպանում է որդուն... Սակայն ս. Շաբաթը հանդուգնում է որդուն անմահական (մեր հեքիաթի մեջ աղբյուրի) ջրով ու սպանում վիշապին...»:

Նույն ավանդությունը կա և վալախների մեջ: Այստեղ որդին, Ֆլորիան, արդեն մի հասարակ մարդ է, այլ գերբնական հրաշալի ծնունդ ունի, նման Մարսի ծնունդին՝ ըստ Օվիդիոսի:

«Մայրը որդուն՝ Ֆլորիանին հղանում է, խմելով մեջը մի փունջ ծաղիկներ դրած ջրից: Մայր և որդի բնակում են մի բերդում, որ վիշապների է պատկանում: Ֆլորիանը բոլոր վիշապներին հաղթում ու կապում է բացի մեկից, որին հետո մայրը սիրում է: Վիշապը դառնում է գեղեցիկ տղա և մոր հետ աշխատում է, որ կորցնե որդուն: Երկու անգամ Ֆլորիանը մահից ազատվում է կարծեսցյալ բուժիչ միջոցներ բերելով մորը, որ հիվանդ է ձեռնում: Բայց երրորդ անգամ մայրը վիշապի խրատով խնդրում է որդուն, որ գնա անմահության ջուր բերելու մի աղբյուրից, որ Սև Ծառի վրա պահպանում է շար ոգին:

Շարունակությունը շատ նման է մեր հեքիաթին (ըստ Նավասարդյանի վարիանտի): Տղային օգնում են այնտեղ ջրի փարիներ (водные деви):

Մեր հեքիաթի և այս հեքիաթների նմանությունը նույնության է հասնում:

Նույն ավանդությունը Չեռնագորիայում ոչ թե հեքիաթ է, այլ մի «ճշմանավոր երգ»: Միայն վիշապների տեղ այստեղ դեռ են դուրս գալիս, ինչպես և Սրվանձտյանի վարիանտի մեջ դե է: Այդ երգի մեջ «յոթանասուն դեռ և նոցա գլխավորը ապրում են մի այրում. որդին խնայում է միայն գլխավորին, որին և սիրում է մայրը: Ս. Շաբաթի տեղ երգի մեջ որդուն օգնում է մի վիլա»¹: Վիլաները մեր քաջքերի կամ պարիկների տեսակին պատկանող ոգիներ են:

Մեր վիշապազանց առասպելի և այս հեքիաթների նույն լինելը ակնհայտ.

¹ Буслаев, Истор. очерки русс. народной словесности, кр. 328. Նույն տեղում հիշած է Песни Вука Караджиджа 2, № 8:

նի է: Ադոնք միևնույն առասպելի տարրեր պատմվածքներ են միայն: Անշուշտ, խորենացին առասպելն յուր մանրամասնություններով չէ բերում: Այնտեղ չենք գտնում, օրինակ, թե Սաթենիկ տիկինը, որ վիշապ Արգավանին սիրում է, վիշապի հետ աշխատած լինի յուր որդուն կորցնելու: Շատ հասկանալի է թե ինչու: Ի՞նչպես կարող էր պատմագիրն այդ մեջ բերել, նա որ Սաթենիկի սերն անգամ բովանդակության մեջ իբր տրփանք է անվանում, իսկ «ճշմարտեալ պատմութեան» մեջ չի էլ առնում այդ սերը: Սակայն առասպելի մեջ այդ երկրորդական է: Իսկ էականը կա մեր հին առասպելի մեջ: էականն է. Հայր թագավորը (Արտաշես) հարաբերություն ունի Սև լեռան (Մասիսի) վիշապների հետ. նորա աչքը վախեցել է վիշապներից: Թշնամի է նոցա, բայց, երևի, կովելով բան անել չէ կարողանում: Իսկ նորա որսորդ որդին (Արտավազդ) որ նույնպես գերբնական ծնունդ ունի (ինչպես Ֆլորիան), տիրում է վիշապների ապարանքին ու բերդերին²: Մայրը, Սաթենիկ, սիրում է վիշապների գլխավորին: (Մոր դավաճանությունը չկա): Եվ Արտավազդ ոչնչացնում է վիշապներին:

Թե այս առասպելը, որ այժմ հեթաթի բնավորություն ունի, կարող էր հին ժամանակ հայոց մեջ վիպասանքի և նույնիսկ երգի նյութ լինել՝ այդ մասին կասկածել կարելի չէ, քանի որ նույն առասպելն այժմ, ինչպես ասացինք, Չեռնագորիայում վիպական երգ է: Իսկ թե ի՞նչպես, կամ ի՞նչ պատճառով է վիշապների այս առասպելը կապվել Արտաշեսի մասին եղած պատմական երգերին՝ այդ մասին հետո խոսք կլինի, երբ Տիգրանի և Ածղահակի մասին կգրենք:

Վիշապների դեմ կռվի այս առասպելին միացել է վիշապների և մի ուրիշ առասպել,—Արտավազդի փակվելը Ազատ Մասիսի մեջ: Տեսնենք այդ առասպելն ևս:

Արտավազդի բնավորության երկվությունը:—Արտավազդի առասպելը բացի խորենացուց հիշում են նաև Եզնիկ, Վարդան վարդապետ, Վանական վարդապետ և Հայսմավուրք³: Ըստ Եզնիկի (եր. 104) Արտավազդին կապած պահում են վիշապները. «Եւ ոչ որս երբեք՝ որպէս մարդկան արարեալ են վիշապաց, կամ առնիցեն. և ոչ տաճարք իբրև մարդկան են նոցա ի բնակութիւն, և ոչ զոք ի թագաւորազգեաց և ի դիւցազանց ունին կապեալ առ իւրեանս կենդանի... Այլ որպէս զԱղեքսանդր խաբէին դեք՝ կենդանի կայցէ... Նոյնպէս և մոլորութիւնն դիւաց խաբեաց զդիւցապաշտս Հայոց, թէ զոմն Արտաւազդ անուն արգելեալ իցէ դիւաց, որ ցայժմ կենդանի կայ, և նա ելանելոց է և ունելոց զաշխարհս, և ի սնոտի յոյս կապեալ կան անհաւատք, որպէս և Հրեայք՝ որ իզուր ակնկալութիւն կապեալ կան, թէ Դավիթ գալոց է՝ շինել զԵրուսաղէմ և ժողովել զՀրեայս, և անդ թագաւորել նմա նոցա»: Արտավազդն այստեղ ներկայանում է իբրև թագավորազգի կամ դիւցազն և հայերը նորան սպասում են, որ ելն և տիրե աշխարհին: Այստեղ նա բաւի բնավո-

¹ Այս իմաստով կարելի է հասկանալ ճշմարտալ պատմության 2, ա հատվածը, թե Մաթան որդուն ուղարկում է վիշապների դեմ, բայց երկու տարուց հետո հաշտվում է և «ի բաց տալ հրամայէ զինչսն»:

² Խորենացու «ճշմարտեալ» պատմությունն այն տպավորություն է թողնում, որ Արտավազդ հակառակ յուր հոր կամքի է կռվում Արգամի դեմ, ինչպես և հեթաթի մեջ որդին հոր կտակի հակառակ է վարվում:

³ Նյութերը գեղեցիկ կերպով դասավորված կարելի է գտնել պ. Խալաթյանի 'Հայոց վեպի մեջ. II, եր. 73 հտն., ուր և երեք Հայսմավուրքից բերած է՝ Գրիգոր Խալաթյան, Կիրակոս վարդ. Արևելցու և Գրիգոր Անավազեցու:

բություն ունի, ուստի և նորան կապողները չար են՝ վիշապներ: Մենք տեսանք, վիպասանքի մեջ Արտավազդ նույնպես թագավորի որդի է, որ կռվելով վիշապների դեմ՝ ներկայանում է իբրև դյուցազն:

Երկու սկզբնապես տարբեր առասպել, վիշապների դեմ կռվողի և Մասիսի մեջ կապված չար ոգու առասպելները միանալով վիպասանքի մեջ, ազդել են իրար վրա: Բարի ու քաջ դյուցազն արքայորդին, որ վիպասանքի մեջ կռվում է վիշապների դեմ, ստացել է չար ու նախանձոտ բնավորություն. իսկ ընդհակառակն Մասիսի մեջ փակված չար ոգին, ինչպիսին է իրոք Արտավազդ, Եզնիկի մեջ, անշուշտ ժողովրդից առած, ստացել է բարի բնավորություն, քանի որ նա թագավորազն ու դյուցազն է: Այստեղից առաջացել է կապյալ Արտավազդի բնավորության տարբերությունը Խորենացու (ինչպես և մյուսների) և Եզնիկի մեջ: Եզնիկի մեջ կապյալ թագավորազն Արտավազդի բարի բնավորությունն ուրեմն ավելի նոր է և վիպասանքի առասպելի առաջին մասի ազդեցության տակ է առաջացած, թեպետև ավելի շուտ է գրի առնված: Առասպելի հնագույն ձևի նկատմամբ շուտ գրի առնված լինելը առանձին նշանակություն չունի. ճիշտ ինչպես նորագույն ձեռագիրներն երբեմն ավելի հարադատությամբ են պահած լինում սկզբնագիրը, այդպես էլ նոր գրի առնված առասպելները երբեմն ավելի մոտ են բուն առասպելին քան թե հանրը: Մասիսի մեջ փակված Արտավազդը բուն առասպելի մեջ չար բնավորություն պիտի ունենա և ունի: Մենք այդ կտեսնենք իսկույն:

Արտավազդ դե կամ վիշապ:—Ըստ առասպելին երգիչների խոսքով. «վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտավազդ և դե փոխանակ եղին» (Բ, կա): Ուրեմն նույնիսկ վիպասանքի մեջ Արտաշես թագավորի որդի Արտավազդը, որ վիշապների դեմ կռվող դյուցազն է, համարվել է իրոք մի դև: Այդ մի շատ տարածված ու հին հավատ է, որ ցարդ ևս ի թիվս այլ ազգերի կենդանի մնում է մեր ժողովրդի մեջ¹: Չարունք կամ դևերը փոխում են իրենց երեսանները մարդկանց երեսանների հետ. մարդկանց երեսանները գողանում են և տեղն իրենցը դնում: Եվ եթե մանուկ Արտավազդին գողացողները վիշապազունք են՝ գողացածի տեղն ևս վիշապազն կամ վիշապ պիտի դնեին ըստ հավատին: Արտավազդն ուրեմն ներկայանում է իրոք իբրև վիշապ, և եթե դե է ասված նորա համար, այդ դե բառն ևս պետք է հասկանալ ընդհանուր իմաստով՝ իբրև չար ոգի: Պետք չէ մոռանալ և այն, որ ինչպես նկատել ենք, դե, ազնավոր և վիշապ, ածգահա սերտ կապված են իրար հետ և հաճախ փոխանակում են իրար:

Վիշապ Արտավազդի առասպելը և համանման առասպելներ:—Արդ, այդ դե կամ վիշապ Արտավազդը նախանձում է հոր փառքին. հայրն անիծում է նորան, և նա քաջքերից բռնվելով որսի ժամանակ շղթայվում է Մասիսի մեջ: Մի օր պիտի ելնե և վերջ տա աշխարհին. բայց դարբինների կռանահարությունից զորանում են նորա շղթաները, որ կրծում են կամ լիզում են երկու շներ:

Լեռան մեջ փակվելու այս վիպական պատմվածքը շատ տարածված է հին է:

Մառկո Կռալիչը, հարավային սլավոնների մեծ դյուցազն, նախանձում է դյուցազն Դուկադինչեի մեծ փառքին: Սա մեռնելիս անիծում է Մարկոյին,

¹ E. H. Meyer, Germ. Mythologie, Die Wechselbälge, հր. 78, 117, 137 ևլն. M Abeghian, Der armen. Volksglaube, հր. 108.

որ և յուր հոր անեծքի տակ է: Անեծքի հետևանքը այն է լինում, որ Մարկոյի գերեզմանի տեղն անհայտ է մնում: Բայց ուրիշ և ավելի տարածված ավանդույթով՝ Մարկոն մեծ կոիվ է ունենում և երբ նա ձեռներն երկինք բարձրացրած ասում է. «Տե՛ր Աստված, ի՞նչ անեմ այժմ», Աստված գթում է նորան և փակում մի այրի մեջ: Մարկոն սուրը քարի մեջ խրած՝ քնած է. իսկ նորա Շարաց ձին մամուռն է ուտում: Սուրը կամաց կամաց դուրս է գալիս քարի միջից, և երբ ամբողջապես դուրս գա, ձին էլ մամուռն ուտե վերջացնե, այն ժամանակ Մարկո կրալեիչը նորից աշխարհ սլիտի դուրս գա ձիով¹:

Մենքի առասպելն ավելի ևս նման է Արտավազդի առասպելին: Նորա բնավորության մեջ ևս նույն երկվությունն երևում է: Բայց նա ավելի շար է քան բարի: Նորա գերբնական ծննդյան մասին մեզ ոչինչ հայտնի չէ, բայց նա հասարակ հերոս չէ. մեր արդի վեպի ամենազորեղ դյուցազն է, բնավորությամբ դիվական, քանի որ ընկերություն է անում դեերի հետ: Նա կոչվում է հոր հետ, նախանձում է հորը: Հայրն անիծում է նորան, որ անժառանգ² լինի և անմահ մնա: Նա տանջվում է հոր անեծքի տակ:

Ո՛վ տէր Աստված,
Իմ խոր անեծք ձի խասիր ի,
Իմ միջաց էրակ քաշիր ի...,
Ո՛վ Տե՛ր Աստված, գթի՛ւ իմ կանչիր,
Տյու ընցկուն էնես, ձի ձգես վանա քար³:

Եվ Մհերը, ինչպես Արտավազդը, որսորդության ժամանակ փակվում է վանա քարայրի մեջ. «Իրիշկից, տեսավ մեկ ագռավ կէր, կըխուսեր, նետանեղ առից, էզար, դիպավ ագռավին...: Ագռավ փախավ, էնիկ ձին հիտիվ կինաց, խասավ մեկ քյար, տեսավ որ պեաց ի, մաղազա ի...»⁴: Եվ Մհերը փակվում է քարայրի մեջ, մինչև աշխարհի վերջը: Երբ ցորենի հատը դառնա մասուրի չափ, նա պիտի ձնե և կոտորում անելով աշխարհն ավերե կամ, ինչպիսի Արտավազդը, «առնել վախճան աշխարհի»: Սակայն ուրիշ ավանդությամբ, նա այդ ժամանակ պիտի «մարտիրոսվի», այսինքն հավատք պաշտպանելու համար նահատակ պիտի դառնա: Աղգն ուրեմն սպասում է նորան, ինչպես Արտավազդին ըստ Եզնիկի, միայն ուրիշ ձևով: Արտավազդն՝ աշխարհական հայացքով՝ պիտի տիրե աշխարհին և թագավորե, իսկ Մհերը՝ քրիստոնեական հայացքով՝ պիտի նահատակվի: Եվ այս տարբերությունը քրիստոնեական դարերի հայոց պատմական կյանքի արդյունք է:

Մհերի բնավորության մեջ ևս այս երկվությունը շատ բնական է, քանի որ Մհերի առասպելը, սկզբում անջատ մի բան, կապվել է Սասունցոց վեպի հետ և դիվական Մհերը դարձել է ժողովրդին սիրելի դյուցազն Դավթի որդին, ինչպես Արտավազդն Արտաշեսի որդին:

Աժդահակի և Հրուդենի առասպելը խորենացու մեջ տեսանք: Աժդահակը, վիշապ Դահակը, կամ Զոհակ, որին շար ոգին ոտեղծել է մարդկային ազգը ոչնչացնելու համար, երեք գլխանի մի վիշապ է, երեք բերանով և վեց աչքով: Դյուցազն Ֆրեդունը (ըստ խորենացու Հրուդեն) հաղթում է նորան Կավն դարբ-

¹ Օր. Миллер. Илья Муромец и бог., Киев, кр. 797:

² Արտավազդն ևս որդի չունի (Բ, կա), մի գիծ որ պատմագիրը կարող է վիպասանքից առած լինել:

³ Մ. Աբեղյան, Դավթի և Մհեր, կր. 58:

⁴ Գ. ս. Հավսեփյան, Սասնա ծռեր, կր. 150:

նի օգնությամբ, և շղթայում Դրմավենդ սարի վրա: Նորա արյունը կաթկթում է գետին. երբ նա ցնցվում է, երկրաշարժ է լինում: Ածղահակն այսպես պիտի մնա մինչև աշխարհի վերջը, երբ պիտի արձակվի և կեսօրվա մեջ շատ շատ շարիք պիտի գործեն աշխարհում, մինչև Սամը նորան պիտի հաղթեն և ստիպեն ընդունելու ճշմարիտ հավատը: Պարսից մատենագիրները հիշում են մի տոն, որ կատարվում է ի հիշատակ Զոհակի շղթայվելուն, և մինչև այժմ իսկ Դրմավենդ քաղաքում, ասում են, կատարվում է այդ տոնը: Թողնում ենք համեմատության բերելու հունական վիշապ Տիփոնին, որը նույնպես լեռան վրա շղթայվում է:

Գերման առասպելաբանության մեջ որոտմունքի աստված Թոռը թշնամի է առհասարակ հսկաներին (Riesen) և իսկա Լոկիին (Loki), որ խորամանկ է և Ալֆի (Alf) պես արագ կերպարանափոխ է լինում (հմմտ. մեր վիշապների կեղծա ի կեղծա լինելը)²: Նա խարդավանքով սպանում է Բալդրին, և Թոռ աստվածը շղթայում է նորան ու պինդ կապում ժայռից մի քարայրի մեջ: Աստվածները նորա գլխին ամրացնում են մի թունավոր որդ: Երբ որդի թույնն ու լորձունքը նորա երեսին է կաթում, նա այնպես ցնցվում է, որ ամբողջ երկիրը դողում է, երկրաշարժ է լինում: Լոկին այդպես պիտի մնա մինչև աշխարհի վերջը, երբ պիտի արձակվի և վերջ տա աստվածներին և մարդկանց: Ուստի Սկանդինավիայում վտանգավոր դրության մեջ այժմ էլ ասում են. «Լոկին ազատվել է կապանքից», իսկ գերմանացոց մեջ. «Սատանան արձակվել է»: Ուրիշ ավանդությամբ Լոկիի տեղ աստվածները շղթայած են Ֆենրիս գայլին (Fenriswolf), որ աշխարհի կատարածին (Ragnarok) պիտի արձակվի: Երկինքն ու երկիրն ավերելու:

Մեր Արտավազդի առասպելը կապված է մի ժողովրդական հավատալիքի և սովորության հետ. դարբինները «յաւուր միաշաբաթուշ երիցս կամ չորիցս բախեն դսալն, զի զօրասցին, ասեն, շղթայքն Արտաւազդայ»: Ինչպես Արտավազդի առասպելը, նույնպես և առասպելի հետ կապված այս հավատն ու սովորությունը բնիկ հայկական չէ: Նույնը գտնում ենք և գերմանացոց և ուրիշների մեջ: Մանհարդը⁴ խոսելով Լոկիի շղթայվելու առասպելի մասին գրում է. «Ձալցբուրգում, Տիրուլի շատ հովիտներում դարբինները սովորություն ունին տոն երեկոները, օրվա աշխատանքը վերջացնելուց հետո, երեք հարված տալու մերկ սալին: Այս անում են, որպեսզի Լուցիֆերի⁵ շղթաները նորից ամրանան: Որովհետև եթե նա ազատվի, ամբողջ աշխարհը կավերի: Տեղ տեղ, օրինակ՝ Վիլդենտաուում, այս սովորությունը կապված է կատաղի գայլի (Grimmiger Wolf) հիշողության հետ: Նա ինն երկաթյա դռների Լտեում երեք տակ շղթայի է զարնված և որովհետև շարունակ ամենայն ու ժով ճիգ է թափում ալաւովելու, ուստի պետք է նորա շղթան ամրացվի. թե չէ աշխարհն ամբողջ կավերի: Վալդկիրխենում նույնպես վերջին դարբինը, որ ամենից հետո թողնում է դարբնոցը, կռանով մի անգամ խփում է դատարկ սալին, որպեսզի Լուցիֆերը չկարողանա շղթան խարտել կտրել: Նա շարունակ

¹ Fr. Spiegel, Eranische Alterthumskunde, I, հր. 532 հտն. Mannhardt, German Myth., հր. 86 հտն.:

² E. H. Meyer, Germ. Mythol., հր. 165 հտն.:

³ E. H. Meyer, Germ. Myth., հր. 107.

⁴ Mannhardt, Germ. Mythen, հր. 86 հտն. Laistner, Das Rätsel der Sphinx, II, հր. 73. հտն.:

⁵ Lucifer անունից են ծագած համարում ոմանք Loci անունը (E. H. Meyer, Germ. Myth., հր. 163):

խարտում է շղթան, որ քանի գնում բարակում է: Ս. Հակոբի տոնին (հուլիսի 25) մազ է մնում որ կտրվի, բայց մի անգամից դարձյալ հաստանում է: Եթե նույնիսկ մի դարբին հին սովորությունը չպահե, Լուցիֆերը ամբողջապես կխարտե կարծնի... Սմալանդում նույն ժողովրդական հավատքը կա միայն այն տարբերությամբ, որ այստեղ Լուցիֆերը ծանր շղթան ոչ թե խարտում է, այլ յուր ճանկերով կտրել աշխատում: Նույն հավատը կա և արանցոց մեջ. սատանան ամբողջ տարին աշխատում է ազատվել յուր շղթաներից: Ավագ Շաբաթ օրը քիչ է մնում, որ պրծնի. բայց Զատիկ առավոտյան Փրկիչն երևում է և նորեն շղթայի զարնում սատանային:

Հայտնի է, էմինն արդեն բերել է վրաց գողոզ և հպարտ Ամիրանի առասպելը: Ամիրանին Աստված կապում է Կովկասյան լեռներից մեկի մեջ երկաթի շղթաներով: «Ամիրանի սուրբ մի կողմ է ընկած և միայն նորա հավատարիմ շունն անդադար լիզում է իր տիրոջ շղթաները... Սակայն Ավագ Հինգշաբթի երկրի խորքից մի դաբբին է դուրս գալիս և սաստիկ ծեծում է մաշված շղթան մինչև որ դարձյալ ամրանում է»¹:

Մեր Մհերի առասպելի հետ մեզ հայտնի չէ թե արդյոք կապված է դարբինների այս սովորությունը, որ ըստ էմինի վկայության, մինչև այսօր պահված է պարսկահայերի մեջ: Սակայն մեր Մհերի առասպելի մեջ գտնում ենք համանման առասպելների մի ուրիշ գիծ, որ չկա Արտավազդի առասպելի մեջ: Ըստ գերմանական առասպելին, նույն Լուցիֆերը շղթայված ընկած է մի քարայրի մեջ, ինչ դուռն ետևում, ճակատագրի երեք աղջիկների մոտ (Schicksalsjungfrauen) և պահում է մի գանձ: Այսպես և Մհերը փակված է Վանա քարում: «Այդ դռնով ներսը ճախրի ֆալակ կդառնա... Մհերը շարունակ անոր վրա կնայի. երբ այդ ճախրը կդադարի, այն օր Մհերը կազատի, դուրս կելլե...: Ամեն տարի Համբարձման գիշերը... Մհերի դուռը կբացվի... ով որ ներս մտնե, որքան ոսկի կուզե կառնե դուրս կելլե, վասնզի հոն աշխարհի ոսկին կուտված է»²:

Ճախրի ֆալակը, իսկապես Չարխի ֆալակը, բախտի, ճակատագրի անիվն է, երկնային անվի (չարխ) և մոլորակային երկնքի (ֆալակ) պատկերով. մի ըմբռնում, որ պարսկներից է անցել հայերին: Բախտի կամ ճակատագրի հետ կապ ունի և Համբարձման տոնի արդի ժողովրդական հավատալիքը³: Բայց մեզ համար հետաքրքիրն այստեղ այն է, որ Մհերի առասպելի հետ կապված է ճակատագրի ու գանձի այս զրույցը, որ ունի գերման Լուցիֆերի առասպելը:

Բերած օրինակներով արդեն պարզված ենք համարում, որ մեր Արտավազդի առասպելը նույն է, ինչ որ Մհերի առասպելը, և որ այդ երկուսն էլ մեր հին ու նոր պատմվածքներն են այն ընդհանուր տարածված առասպելի, որ գտնում ենք շատ ազգերի մեջ: Մենք երկար կանգ չենք առնիլ այս առասպելի ծագման և մեկնության մասին: Զանազան առասպելաբաններ այս կամ այն տեսակ մեկնություն են տվել: Մանհարդն, օրինակ, այդ առասպելը բացատրում է ամպրոպի օդերևույթով: Պարսից Զոհակը կամ Ածի Դահական նույն է ինչ որ վեդայական Ահին (Ahis Dāsaka) օձը, ամպրոպի վիշապը: Նորան հաղթողն ու կապողը Ֆրեդուն (Հրուդեն), հին ձևով Թրայնտառնա, նույն

¹ Էմին, Մովս. <Խորհեացի> և հայոց հին վեպերը, եր. 81:

² Մովսես Խորենացի, Գրոց-բրոց, եր. 134:

³ M. Abeghian, Der armen. Volksglaube, եր. 50 հտմ., 61 հտմ.:

է ինչ որ հնդկական Տրիտա աստվածը, որ դեերի և վիշապի դեմ կռւի մեջ Ինդրայի օգնականներից մեկն է: Քարայրը, որի մեջ ճակատագրի կույսերն են բնակում, է ամպը. նոցա գանձն է արեգական ոսկին, իսկ այդ պահպանող սատանան կամ Լուցիֆերը նույն է ինչ որ ամպն ու արեգակի փայլքը փակող վիշապը՝ Վրտրան՝ Ահին, Ածի դահական:

Մեր վիշապ կամ դե Արտավազդն ուրեմն միևնույն Ածդահակն է, որով և նորա շար ու նախանձոտ բնավորութիւնը, որ տալիս է մեզ հորենացին «ճշմարտեալ» պատմութեան մեջ, վիպական գիծ պետք է համարել: Եվ այդ շար ոգին, վիշապը՝ փակվում է «յազատն ի վեր ի Մասիս», որի վրա հին ժամանակ հավատում էին թե վիշապներ են կենում: Այժմ էլ հավատում են թե այնտեղ վիշապներ կան և թե գետնի տակից լսվում են այնպիսի զարհուրելի խուլ ձայներ, որ մարդ սրտապատառ կարող է լինել: Արդոք այս գիծն էլ մի մութ հիշողութիւն չէ՞ այն երկրաշարժի, որ առաջանում է Լոկիի, Ածի Դահակի (Ջոհակի) ցնցումից: Այդ ավելի հավանական է թվում, երբ տեսնում ենք Ածդահակի առասպելի մի ուրիշ գիծն ևս այժմ նույն Մասիսի վրա կապված: Ըստ հորենացու, ինչպես գիտենք, Հրուդենն Ածդահակին կապելուց հետո՝ յուր անդրին հաստատում է նորա դիմաց (գինքն անդրի ընդդէմ նորա հաստատել): Իսկ մեր նույն Մասիսի վրա այժմ առասպելաբանում են թե այնտեղ «ուղտերի քարվան կա քարացած և թե ուղտապանն էլ քարացած կանգնած է»:

Քաջօր:— Ի՞նչ ոգիներ են վիշապ Արտավազդին կապողները: Եզնիկի մեջ միայն Արտավազդին կապողները վիշապներ են: Սակայն այդ, ինչպես նկատեցինք, առասպելի նոր ձևն է:

Ըստ Հայսմապուրքի և ըստ Վանական վարդապետի Արտավազդին կապողները Աստվածն են: Այս աստվածք կոչումը, եթե մի կողմից ցույց է տալիս, որ հեթանոսութեան ժամանակ պաշտված էակներ են եղել Արտավազդին կապողները, մյուս կողմից ենթադրել է տալիս, որ քրիստոնեութեան ժամանակ այս ընդհանուր անունը՝ աստվածք փոխանակել է բուն հեթանոսական մասնավոր անունին: Եվ այդ անունն է քաջք, որ գտնում ենք հորենացու և Վարդան վարդապետի մեջ: Վերջինս գրում է. «Տեսեալ ոմանց քաջաց և վիշապաց տաճարս ի լերինս բարձունս և բնակութիւնս, ուր և զԱղէքսանդր կապեալ ունին ի Հոռմ. և զԱրտաւազդ Հայոց թագաւոր ի Մասիս. և զԵրուանդ ի գետս և ի մոայլս»: Իսկ հետո գրում է. «Բայց մոլորութիւն դիւաց խաբեաց զկռապաշտսրն Հայոց ի ձեռն քրմացն, որք ասէին թէ զԱրտաւազդ ոմն վիշապն արգելեալ են կենդանի ի Մասիս լեառն. ի նու [և նա] ելանելոց են [է] և զաշխարհս ունելոց»: Վարդանը Արտավազդին կապողներ է դնում նախ քաջք և վիշապներ, և ապա միայն վիշապներ: Բայց Վարդանի այս գրվածքի համեմատու-

¹ Արդի գրույցները, որքան մեզ հայտնի է, Փոքր Մասիսի մասին են: Առասպելը, հարկավ, հետաքննարկելու կարող էր Մեծ Մասիսից Փոքրին անցնել: Միայն Գրիգոր Խլաթեցու Հայսմապուրքի մեջ Արտավազդի մասին հիշվում է. «ի Սեաւ Լեառն որ է աւագ Մասիս»: Ավագ Մասիսն ըստ այսմ Սեաւ լեռան մեկնութիւնն է միայն գրողի կողմից: Մյուս տեղերում անորոշ է հիշված, կամ միայն Մասիս, կամ Ազատն Մասիս: Ազատ կոչումը Մասիսի համար հայտնի է Անանուից (Սեբեոս, եր. 7. Հմմտ. Ֆեբբե, Հայկ. աշխատ., եր. 141, ծան. 1. Март, О начальной истории Армении Анонима): Արդոք Ազատ անունը Փոքր Մասիսի համար չէ եղել, որով Ազատ Մասիս ձևը համապատասխան էլինի այժմյան ժողովրդական Սիս Մասիս և Փոքր և Մեծ Մասիս ձևին: Հմմտ. Գառնի գետի ստորին հոսանքի Ադատ Ազա կոչումը:

թյունը Եզնիկի վերևում դրած հատվածի հետ ցույց է տալիս, որ նորա գլխավոր աղբյուրն եղել է Եզնիկ: Վիշապները նա վերցրել է Եզնիկից, իսկ Բաբելոնը մի ուրիշ աղբյուրից:

Ի՞նչ ոգիներ են քաջք և ի՞նչպիսի բնավորություն ունին.

Վարդան վարդապետի վերևում դրած հատվածից իմանում ենք, որ քաջք և վիշապք համազգի էակներ պիտի լինին, քանի որ նույն բաներն երկսի վրա ևս պատմվում են: Քաջքերն, ինչպես և վիշապները, բնակում են բարձր լեռների վրա և ունին այնտեղ տաճարներ: Այնուհետև քաջքերի մասին պատմում են¹, որ կռիվներ են վարում, որս անում, կալերից ցորեն կրում և մառաններից գինի տանում: Նույնը պատմվում է, ինչպես տեսել ենք, և վիշապների մասին: Այսքան նմանությունը հենց բավական է ցույց տալու, որ վիշապների և քաջքերի հավատը միևնույն բնական երևույթից է ծագած:

Վահագնի կովի մասին խոսելիս (եր. 110, 115) տեսանք, որ վիշապ մեզնում, ինչպես և ուրիշների մեջ, պտուտահողմի և փոթորկալից ամպի անձնավորումն է: Նորա դեմ կռվում է նույն օղբերկույթի բարի անձնավորումը՝ Ինդրան, յուր օգնական մարուտների հետ, որոնք հողմերի անձնավորում աստվածներ են: Բացի մարուտներից Ինդրային գործակցում են և ռհուները (Rbhus), որոնք մարուտների հետ սկզբնապես ոգիների միևնույն խումբն են կազմում, և որոնց համապատասխան են գերմանական էլբերը (Elben):

Համեմատենք քաջքերի բնավորությունը մեր հին և արդի ժողովրդական հավատքով² մարուտների, ռհուների, էլբերի բնավորության հետ և կտեսնենք որ մեր քաջքերը նույն ոգիներն են, ինչ որ նոքա: Նոքա հատկապես նույնանում են գերմանական էլբերի հետ:

էլբերը, ինչպես և մեր քաջքերը, իշխում են ամբողջ բնության մեջ: Ուստի և նոցա մասին թե մեր և թե գերմանական ժողովրդի մեջ կան շատ զրույցներ: «Նոքա իրենց բնավորության բոլոր նուրբ գծերով և յուրատեսակ առասպելներով ու պաշտամունքի բոլոր ձևերով հնդկրոպական են»: էլբերի սկզբնական ծագումը գլխավորապես օղային է: Կան ամպրոպի, հողմի և ամպի էլբեր: Առաջին երկուսը, ամպրոպի և հողմի էլբերը, որոնց համապատասխան են մեր քաջքերը, գլխավորապես արական են: Իսկ ամպի էլբերը իգական են, կին էլբեն (Elbinnen): Սոցա համապատասխան են մեր փարիները, հին պարիկները, գլխավորապես ջրի (սկզբնապես ամպի) հրեղեն աղջիկներ, պարսից պայրիկաները, հնդկաց ապսարանները, որոնք ուրիշ կարգի ոգիներ են:

էլբերը, ինչպես և մեր քաջքերը, նայելով իրենց օղային բնությանը, մերթ խավար, տգեղ, վնասակար, բուռն ու շար են. մերթ լուսավոր, գեղեցիկ, օգտակար, ծառայության պատրաստ և բարի: Ուստի և կոչվում են շար բաներ (böse Dinger) և նազելիներ, բարիներ (Holden, gude, hilge Hollen): Այս-

¹ Հ. Ալիշան, Հին հատար, եր. 194:

² M. Abeghian, Der armen. Volksglaube, եր. 103 հտն.: Նկատենք, որ մեր արդի ժողովրդական հավատքի մեջ, նայելով գավառին, այդ ոգիները զանազան անուններ են կրում: Սովորական է Բաբել անունը, իսկ իգականների համար փաբի (հին պարիկ): Սակայն երբեմն քաջք և փարի շփոթում են, այսինքն ինչպես փարին նաև արականների համար է գործածվում, այդպես և քաջք իգականների համար: Այնուհետև քաջքերը, իրենց բնության շար կողմից առած կամ քրիստոնեության ազդեցության տակ, կոչվում են շարբ, շարունք, գրող, գեղ, նույնիսկ սատանա: Գերմանացոց մեջ ևս էլբերը զանազան անուններ են կրում:

պես և մեր քաջքերը կոչվում են շարֆ, շարունֆ (այլև գրող, դև, սատանա)¹, և մեզանե լավեր, մեզնե աղեկներ, աղեկ մանուկ:

էլբերին վերագրում են ամեն տեսակ մարդկային բան: Բերենք մի քանի դժբեր մեր քաջքերի և գերմանական հողմի էլբերի բնավորությունից: Նոցա շունը մարդկանց և անասուններին հիվանդություն է բերում: Մեզնում հատկապես սենյակի մեջ փշող քամին և առհասարակ քամու հունը համարվում է քաջքերի շունը: Քամուց հիվանդացողը քաջքերի զարկածն է: էլբերը շրջում են պտուտահողմի մեջ կամ հարուցանում են պտուտահողմ, որ նոցա անունով կոչվում է դրուտների քամի (Drutenwind): Այսպես և մեր քաջքերը կապած են պտուտահողմի հետ, որ կոչվում է ֆաջֆամի: էլբեր և քաջքեր, երկուսն ևս մարդկանց զարնում են և մարդու խելք թոցնում, խելազարեցնում: Այդպիսիք կոչում են գերմանացոց մեջ Elbentrötsch, Elbst, Drut ևն, իսկ մեր մեջ ֆաջֆալոխ, ֆաջֆալալ: Նոքա երկուսն ևս, իբրև քամու ոգիներ, գող ու խարեբա են,—գողանում են զանազան բաներ, մոլորեցնում են մարդոց, ճանապարհից շեղում, տանում ամայի տեղեր, կամ ժայռերից ներքև գլորում և նմաններ: Հաճախ մարդկանց երեխաներն ևս գողանում են և տեղն իրենցը դնում: Իբրև հողմի ոգիներ նոքա երկուսն ևս գրավիչ երաժշտություն ունին. և մեր ու գերմանացոց մեջ ևս նոցա միշտ տեսնում են խմբով պարելիս, երգելիս ու նվագելիս, կամ, ինչպես ասում են, հարսանիք անելիս: Երբեմն տղամարդկանց ու կանանց խաբում, ձգում են իրենց ամբոխի—եղնաղի մեջ սպանելու կամ վնասելու նպատակով: Բայց միշտ չեն վնասում, օգնում էլ են: Նոցա բնակարանները ֆաջֆալուն, ֆաջֆալ, ֆաջֆաձոր, գերմանացոց մեջ Alfarhölen (քաջքածոր) են լեռների վրա, այրերում, որտեղից լսվում է երգ ու երաժշտություն: Այդտեղից ձայն են տալիս մարդոց, երբեմն իբրև արձադանք, և նոցա ձայնը կոչվում է ֆաջֆաձայն նույնպես, և գերմանների մեջ Albleich, նորվեգերեն Huldreslaati: Բնակում են նաև ավեր տներում, աշնանն անբնակ թողած տաղավարներում: Որս են անում, նստում են զանազան ծառերի վրա և այնտեղից զարնում մարդոց: Կթում են կամ ծծում են կովերի (սկզբնապես ամպերի կովերի) կաթը²:

Թողնում ենք ուրիշ նմանությունները: Բերենք քաջքերի և էլբերի մասին պատմած երկու զրույց ևս: Մի զրույցով նոքա հրավիրում են մի տատմեր օգնելու մի ծննդկան քաջքի և իբրև վարձ տալիս են սոխի ու սխտորի կճեպներ, որ ոսկի է դառնում: Նկատենք որ նոցա օդային ծագման հիշողություն է նաև «քաջքը տղա է բերում» խոսքը, որ ասում են անձրև և արև եղած ժամանակը: Ավելի հետաքրքիր է մի ուրիշ զրույց, որ պատմվում է նաև հնդկական ուհուների մասին: Այդ զրույցով քաջքերը գողանում են մի կով կամ երինջ, մորթում ուտում են. և հետո կովի ոսկորներն ու մորթին սարքելով՝ կենդանացնում են: Բնության մի առասպել է այդ, որ զանազան կերպով են մեկնում: Քաջքերը հողմի ոգիներ են: Աշնանը քամիները թվում է թե լափում են ամպերի կովը, որովհետև ձմեռն այլևս անձրև չէ գալիս, իսկ գայնանը նույն քամիները նորից բերում են կաթնատու կովը, անձրևաբեր ամպերը³:

¹ Իբրև շար էակներ, թև քաջքերը և թև էլբերը հալածվում են պողպատով և կայծքարով:

² Mannhardt, Germ. Mythen, եր. 43, 48, 58:

³ Նույն զրույցը պատմում են և գերման. Թողի մասին. միայն սա ամպի մի ուրիշ

Այսպես մեր քաջքերն ոչ միայն իրենց բնությամբ, այլև զրույցներով նույն են, ինչ որ գերման էլքերը: Իսկ էլքերին համապատասխան են, ինչպես ասացինք, հնդկական ոբհունները, որոնց անուններն անգամ նույնացնում են: Նկատենք նաև, որ էլքերի բնության հետ կապված է և դարբնությունը: Նոքա դարբնում են Aplgeschoss, կայծակ: Դարբնելու ավանդություն մեր քաջքերի մասին հայտնի չէ մեզ: Բայց եթե Արտավազդին շղթայողները քաջքերն են, ուրեմն և նոքա հմուտ պիտի լինին դարբնելու արվեստին: Եվ արդյոք քաջքերի այդ դարբնելու մի նշանակը չե՞ն կատարում մեր դարբինների կռանը սալին բախելով:

Մի անգամ որ մեր քաջքերը նույն կարգի ոգիներ են, ինչ որ գերման էլքերը և հնդկական ոբհունները, այն ժամանակ հասկանալի է դառնում թե ինչու քաջքերն են վիշապ Արտավազդին կապողը: Դոքա նույն հողմի ոգիներն են, մարուտներ, ոբհուններ, որոնք գործակցում են Ինդրային, երբ սա կապում է վիշապին: Բարձրագույն էակների, աստվածների անուններն ավելի շուտ են մոռացվում քան ստորին կարգի ոգիներին: Այդպես է եղել և մեզնում: Արտավազդին կապող աստուծու անունը մոռացված է, իսկ նորա գործակիցներինը պահված է:

Ամփոփենք մեր եզրակացությունը վիպասանքի մասին: Մեր ուսումնասիրությունից հետևում է, որ հայոց վիպասանք եղել են մի երգախառն պատմվածք, որի մեջ միացած են պատմական հիշողություններ, կենցաղական գծեր և երկու տարբեր առասպել: Պատմական հիշողություններն են Արտաշես Ա, Արտաշես Բ, (գուցե և Արտաշես Գ), Հրադամիզդ և Տրդատ Ա թագավորների ժամանակից ու արարքներից: Առասպելներն են. 1. թագավորադն Արտավազդի կոնվը վիշապ Արգավանի և վիշապների դեմ ու նոցա կոտորելը և 2. վիշապ կամ դե Արտավազդի կապվելը քաջքերի ձեռով Մասիսի մեջ:

Վիպասանք սկզբից մինչև վերջը վիպական հետաքրքրություն ունեցող մի պատմվածք է: Կեդրոնը կազմում է Արտաշես թագավորը, որի ձեռից օտառ Երվանդը² զահը խլում է: Արտաշեսն ազատվում է հավատարիմների, Բագրատունի Սմբատի³ ձեռով: Պարսից (պարթևաց) օգնությամբ վերականգնում է

կենդանակերպ՝ քաղ է կենդանացնում, ուտելուց հետո ոսկորներն ու մորթին սարքելով (*Monrhardt*, Germ. Mythen, եր. 42 հտն., 57 հտն.).

¹ E. H. Meyer, Germ. Mythol., եր. 117: Այս գրքից ենք վերցրած և գերմանական էլքերի բնութագրերը:

² Խորենացին մեզ միջոց չէ տալիս հաստատ որոշելու Երվանդ անվան վիպական լինելը: Երվանդ թագավոր մեզ հայտնի չէ: Ի նկատի ունենալով Երվանդի անունով եղած տեղերը՝ Երվանդաշատ, Երվանդակերտ ևլն, ինչպես և այն, որ Երվանդի մասին առասպել եղել է,—շարունակությունը և Վարդան վարդապետի հիշածը թե քաջքերն ու վիշապները Երվանդի կապած ունին «ի գետս եւ ի մոռլս»,— հավանական պետք է համարել Երվանդ անվան վիպականությունը:

³ Հավաստի վիպական է Սմբատ անունը, որ և ըստ Խորենացու վկայության (Բ, Ժբ) հիշված է եղել առասպելի մեջ: Բայց այդ գլխի մեջ «Եթէ որպէս Սմբատ, եւ զինչ յԱլանս գործեաց, եւ բնակել Արտաշու» Խորենացին յուր «Ճշմարտեալ» պատմությունն է անում, ուստի դժվար է ասել թե ինչը վիպասանքից է վերցրած և ինչը Խորենացու իրեն հերյուրածն է: Գուցե վիպասանքից ոչինչ կամ շատ սակավ բան վերցրած լինի: Հմմտ. Մառ, Визант. времени., Халат., Арм. эпос. Նույնը պետք է ասել և հաջորդ ծգ, ծդ և Ժե գլուխների պատմության համար, որոնց էությունը վիպական պետք է համարել, քանի որ վիպասանքի բովանդակության մեջ հիշվում է Արտաշեսի որդիների նախանձը և Դոմեոթանոսի գալուստը Հայաստան: Իսկ հաջորդ ծգ—Ժթ գլուխների պատմությունը կարող է վերցրած լինել ժողովրդական Արտաշես թագավորի անվանը կապված հիշողություններից, լինին

յուր հոր գահը, շինում Արտաշատ: Ավաններն արշավում են: Այնուհետև գալիս է Արտաշեսի խնամութիւնն ականների հետ, վիշապազանց առասպելը, Արտաշեսի հարաբերութիւնը Դոմետիանոսի հետ, եղբայրների իրար նախանձելը և վերջը վիշապ Արտավազդի փակվելու առասպելը:

Եթե մեր վիպասանքի հետ համեմատենք մեր արդի ժողովրդական վեպը, կտեսնենք, որ երկուսն էլ նույն բնավորութիւնն ունին: «Սասնու ծռերն» ևս մի երգախառն պատմվածք է, որի մեջ պատմական, կենցաղական կողմեր միացած են: Կեդրոնը կազմում է գլխավոր հերոսի, Դավթի կյանքը մանկութիւնից մինչև մահը, կենսագրական ձևով: Վերջը հայրն անիծում է յուր որդի Մհերին, որ փակվում է Վանա քարի մեջ, որով և վեպը վերջանում է:

Ը

ՏԻԳՐԱՆԻ ԱՌԱՍՊԵԼԸ

Աղբյուր:—Ումնի՞ց է առնում մեր պատմագիրը Տիգրանի պատմութիւնն ու առասպելը: Ի՞նչ գլխի մեջ Տիգրանի գովեստն անելիս հիշում է ժողովրդական երգերը. «Զորմէ ասէին ի հինսն մեր, որք բամբուսմբն երգէին»: Եվ ապա ավելացնում է. «Եվ զի՞նչ ինձ ի գիրս յայս արդեւ բան սիրելի, քան թէ որ յաղագս սորա էին գովեստք և պատմութիւնք յերկարել»: Պատմագիրն ուրեմն պարզապէս հիշում է, որ «ի հինսն», հնոց մեջ (Խորենացու ժամանակի նրկատմամբ) երգեր ու գովեստներ եղել են և թե յուր գրածը քաղված է այդ երգերից:

Այնուհետև, սակայն, երգեր չէ հիշում: Եթե ոչ մի աղբյուր հիշած չլիներ, պետք է ընդունեինք անհրաժեշտորեն, որ հաջորդ գլուխների համար ևս իբրև աղբյուր ծառայել են սկզբում հիշած երգերը: Բայց Տիգրանի և Ածղահակի առասպելը պատմելիս (ԻԵ—Լ գլուխները) աղբյուրը հիշում է, միայն անորոշ ձևերով. «որ պատմէն» (ԻԵ), «ասէ» (ԻԶ, ԻԹ, Լ), «պատմի և այս» (Լ):

Թեպետ և ոչ մի տեղ Մար Աբասի անունը չէ տալիս, բայց ոմանք Մար Աբասից փաղած են համարում այդ պատմութիւնը, ի նկատի ունենալով, թերևս, որ ուրիշ տեղերում Մար Աբասի համար գործածած է միայն «ասէ» բայը: Այսպես հ. Ստեփանեն յուր թարգմանութեան մեջ (եր. 384, ծան. 149) գրում է. «Որ պատմէն» խոսքը վերաբերում է ոչ թե Ածղահակին, ինչպես հասկացել է մինն, այլ հավանորեն Մար Աբաս Կատինային: Եվ նա ինքն այդ խոսքը թարգմանում է. «ինչպես պատմում է»: Սակայն չգիտենք ի՞նչ հիման վրա: «Որ պատմէն» բառացի նշանակում է «պատմողը», «նա որ պատմում է»: Պետք չէ աչքից փախցնել, որ այդ բայը եզակի է և վերջավորութիւնն ունի է տառով, իսկ վերջի ն տառը հոդ է միայն, որ հաճախ դրվում է բայերի վրա:

Եթե «որ պատմէն» նշանակում է «պատմողը», ինքնըստինքյան երևում է, որ այստեղ տպագրի մեջ մի բառ պակասում է, զի անհեթեթութիւն է ասել թե Ածղահակ տեսնում է ապագան «ի ձեռն անրջականաց իմն նախատեսութեանց, օրինակաւս այսուիկ որ պատմէն»:

գրավոր թե բերանացի, Խորենացին միշտ չէ տալիս մեզ որոշելու թե արդյոք վիպասանքից օգտվել է այդ գլուխների համար, թե չէ:

Մայր Աթոռի գրադարանի ձեռագիրների մեջ գտնում ենք այդ պակաս բայը՝ «ասէ», որով և ճիշտ ընթերցվածը: Այստեղ Ա տեսակի ձեռագիրները, ինչպես և S տեսակից «Տուրք, դեզութիւն» ունեցողները (№ 248, 1663, 1668), նույնպես և «Տորք, դեզութիւն» ունեցողներից երեքը (№ 249, 1661 և Սարգիս Լպիսկոպոսի ձեռագիրը)¹ ունին. «օրինակաւ այսուիկ ասէ որ պատմէն», «այս կերպ է ասում պատմողը»:

Ո՞վ է այդ «պատմողը»: Մար Աբա՞ս: Առաջին հայացքից զարմանալի է թվում, որ հինգ անգամին ևս մեր պատմագիրն անորոշ է թողնում յուր աղբյուրը և բավականանում է ասելով առաջին անգամ՝ «ասում է պատմողը», և այնուհետև՝ միայն «ասում է»: Խորենացին, որ այնքան մեծ կշիռ է տալի գրավոր աղբյուրներին, Մար Աբասի անունն այստեղ այսպես անորոշ թողնել չէր կարող: Իսկ ընդհանրապես, երգը կամ առասպելը, որ մի անգամ իբրև աղբյուր հիշել է ԻԴ գլխի մեջ, կարող էր հաջորդ ԻԵ—Լ գլուխների մեջ անորոշ թողնել, որպեսզի, ինչպես մի տեղ նկատել է շնորհ. Միաբան², հաճախ չերևար թե օգտվել է միայն երգից կամ առասպելից: Եվ շնորհ. Միաբանն այս հիման վրա,—ինչպես և Լ գլխի մեջ եղած թվելյաց երգերի հիշատակութունն ևս Տիգրանի և Աժդահակի պատմության համար մի աղբյուր համարելով,—եզրակացնում է. «երեկում է որ վիպասանների երգը Աժդահակի պատմության կից շարաճառում էր և նրա սերնդյան՝ Վիշապագունների գոյցները: Իսկապես մենք տեսնում ենք Տիգրանի և Աժդահակի հետ հանդես դուրս գալիս և Արշակունի Արտաշեսին և Սաթենկանը կամ Սաթինկանը, և Արգամ—Արգավանին և Արտավազդին: Այս բոլորը ամբողջովին առնված են վիպասանական երգից, նաև (sic) թվելյաց երգերից»³:

Վիպասանաց և թվելյաց երգերը, գիտենք, նույնն են: Վիպասանաց երգ չէ հիշվում Տիգրանի համար, այլ միայն բամբուռմբ երգ: Իսկ որ Խորենացին Աժդահակի և Տիգրանի առասպելի համար օգտված լինի թվելյաց կամ վիպասանաց երգերից և մանավանդ թե այդ առասպելի մեջ, իբրև շարահանութուն, դուրս եկած լինեին Արտաշես, Սաթենիկ, Արգավան, Արտավազդ,—այդ մասին ոչ մի հիմք չունինք:

Տեսնենք Խորենացու գրածը, որ մեզ արդեն մի երկու անգամ պատահած է ուրիշ առթիվ: Մեր պատմագիրը Լ գլխի մեջ պատմելով թե Տիգրանը Մարաց գերիներին և Աժդահակի կնոջը բնակեցնում է «յարևելեայ ուսոց մեծի լերինն մինչև ի սահմանս Գողթանն», հարում է. «Յայտնեն զայս ճշմարտապէս եւ թուելեացն երգք... յորս շարին բանք երգոցն զԱրտաշիսէ և զորդոց նորա, յիշելով այլաբանաբար և զգարմիցն Աժդահակայ՝ վիշապագունս զնոսա կոչելով. զի Աժդահակդ ի մեր լեզուս է վիշապ: Այլ և ճաշ ասեն գործել Արգաւանայ» ևլն:

Ի՞նչպես պետք է հասկանալ Խորենացու այս խոսքերը:

Նախ՝ հիշատակության ձևից. «Յայտնեն զայս ճշմարտապէս եւ թուելեացն երգք», «Նաև թվելյաց երգերը», պարզ երևում է, որ մեր պատմագիրն յուր արած պատմության համար ուրիշ աղբյուր է ունեցել, թե չէ ինչո՞ւ պետք

¹ Այս վերջին երեք ձեռագիրները կազմում են մի առանձին խումբ S տեսակի ձեռագիրների մեջ: Պետք է նկատել, որ ձեռագիրների մի մասը «պատմէն» բառը Ե-ով ուժին, որ սխալ է: Մենք ձեռագիրների քննության մեջ մտնել չենք ուզում:

² «Խոր. Պատմ. յուսումն.», հր. 74:

³ Նույն, հր. 81:

է գրեւ, թե այս հայտնում են նաև թվելյաց երգերը: Այստեղից ուրեմն բնավ ելրակացնել կարելի չէ թե հորենացին Տիգրանի և Ածղահակի պատմութիւնն առնում է թվելյաց երգերից, այլ այն միայն՝ թե հորենացու՝ ուրիշ աղբյուրից առած պատմութիւնն նման մի բան պիտի պատմված լիներ և վկայութիւն կանչված թվելյաց երգերի մեջ:

Ապա՝ կարելի չէ ընդունել մինչև անգամ թե թվելյաց երգերը վկայութիւն են կոչված Տիգրանի և Ածղահակի ամբողջ պատմութեան համար: Խորենացու խոսքերը մեզ իրավունք չեն տալիս այդպես հասկանալու: Ուրիշ խոսքով, «այս» դերանվան տակ ոչ թե Տիգրանի և Ածղահակի ամբողջ պատմութիւնը կարելի է հասկանալ, այլ բնականորեն միայն ի գլխի պատմութիւնն ևրկրորդ մասը, թե Ածղահակի զարմերը, նորա կին Անուշը և մարացի գերիները բնակում են Մասիսի մերձակայքում: Թե այդպես պետք է հասկանալ, այդ երևում է հետևյալներէ:

Առաջին՝ պատմագիրը պարզ ասում է թե թվելյաց երգերի մեջ պատմվում է «զԱրտաշիսէ և զորդւոց նորա» և թե այդ երգերը հիշում են «այլաբանաբար եւ (նաև) զզարմիցն Ածղահակայ՝ վիշապազունս զնոսա կոչելով»: Ուրեմն թվելյաց երգերը խոսում են իսկապես Արտաշեսի և նորա որդիների մասին, և հիշում են նաև վիշապազուն: Իսկ «զարմք Ածղահակայ», որ հորենացին հասկանում է իբրև մարք, ինչպես գիտենք, հորենացու մեկնութիւնն է, որ նա ուրիշներից, առասպելը պատմողներից է առնում: Եթե այդ մեկնութիւնն սկզբնական աղբյուրը նույնիսկ վիպասանները եղած լինին, «մարդիկ կողմանն գինաւէտ գաւառին Գողթան», մի բան որ, շատ հավանական է, — դարձյալ հորենացու խոսքերից այսքանը միայն կարելի է եզրակացնել թե վիպասանները թվելյաց երգերի մեջ պատմել են Արտաշեսի և նորա որդիների հետ և վիշապազանց կամ վիշապների մասին, բայց Ածղահակի զարմեր, այսինքն մարք են համարել այդ վիշապազունը: Որպեսզի Տիգրանի և Ածղահակի ամբողջ պատմութիւնն էլ հետը հասկանայինք, պատմագիրը ևրգերի բովանդակութիւնը գոնե հետևյալ ձևով պետք է բերած լիներ. «Յորս շարին բանք երգոցն եւ զԱրտաշիսէ և զորդւոց նորա», «Նաեւ Արտաշեսի և նորա որդիների մասին»: Բայց քանի որ այդ «նաև» շաղկապն ևս չկա, ուստի ոչ մի ձևով կարելի չէ հասկանալ թե թվելյաց երգերի մեջ եղել է Արտաշեսի, նորա որդիների ու վիշապազանց պատմութիւնն հետ նաև Տիգրանի և Ածղահակի ամբողջ պատմութիւնը: Եզրակացութիւնը պարզ է: Եթե թվելյաց երգերի բովանդակութիւնն մեջ ոչ մի ակնարկութիւն չկա Տիգրանի և Ածղահակի ամբողջ պատմութիւնն վրա, ուստի և հիմունք չկա կարծելու թե պատմագիրն այդ պատմութիւնն համար վկայութիւն կոչած լինի թվելյաց երգերը:

Երկրորդ՝ «այս» դերանվան տակ Տիգրանի և Ածղահակի ամբողջ պատմութիւնը կարելի չէ հասկանալ, որովհետեւ մինչդեռ պատմագիրն այդ պատմութիւնն մասին հիշատակութիւն չէ անում երգերի բովանդակութիւնն մեջ, հատկապես և մանրամասն կանգ է առնում Մասիսի վիշապազանց վրա: Նա բերում է թվելյաց երգերից մի քանի հատվածներ, որոնք, իրեն հորենացու խոսքով, են «անյայտ իրք վիշապաց, որք են յազատն ի վեր ի Մասիս»: Իրավունք չունինք կարծելու թե նա աննպատակ և անկապ բան է անում: Եթե նա յուր վերևում գրած պատմութիւնն համար վկայութիւն է կանչում թվելյաց երգերը, բերելով անոնց բովանդակութիւնը, ըստինքյան հասկանալի է, որ ներքեի վկայութիւնը և բերած կտորները մի հաստատութիւն

պիտի համարվին վերևի պատմութեան համար և հարմարվեն այդ պատմութեանը: Արդ, վերևում պատմել է թե Աթոհահակի առաջին կինն Անուշ և բազումք ի սերմանէ Աթոհահակայ և ուրիշ շատ մարացի գերիներ բնակում են յարեւելեայ ուսոց մեծի լերինն, յանդորրութեան սպառուածի փլածի մեծի լերինն, առ ոտամբ լերինն (Մասեաց): Իսկ ներքեւում նա վկայութեան կոչելով թվելաց երգերը, առանձնապէս կանգ է առնում Մասիսի վիշապների կամ վիշապազանց վրա, որ ինչպէս գիտենք, հասկանում է իբրև մարք և զարմք Աթոհահակայ: Շատ պարզ է ուրեմն, որ ներքեւում դրած՝ Մասիսի վիշապների ու վիշապազանց (մարաց, զարմից Աթոհահակայ ըստ մեկնութեան) առասպելի կտորները բերված են իբրև վկայություն վերևում դրած պատմութեան համար թե Անուշ և մարաց գերիները, զարմք Աթոհահակայ, բնակած են Մասիսի ստորոտներում:

Այսպէս, խորենացու այդ վկայությունից տեսնում ենք նախ՝ որ նա Տիգրանի և Աթոհահակի պատմությունն ամբողջ ուրիշ աղբյուրից է առնում և ոչ թե թվելաց երգերից: Եվ ապա՝ վերջին երգերը, այն էլ «ճշմարտապատմութիւն» շինած, վիշապք և վիշապազունք մեկնած իբրև մարք և զարմք Աթոհահակայ, վկայութեան են կոչված պատմութեան միայն վերջին մասի համար, որ է «վասն Անուշայ առաջին կնոջն Աթոհահակայ և վասն բնակութեան գերտոյն» Մարաց առ ոտամբ լերինն Մասեաց:

Եթե թվելաց կամ վիպասանաց երգերից չէ առած Տիգրանի և Աթոհահակի պատմությունը, կարող է ուրիշ երգերից առած լինել: Հստիքեան մի անհավանական բան չէ այդ, բայց մենք ընդունել չենք կարող: Իբրև միակ հիմունք գուցե կարողանար ծառայել այն առարկությունը թե ի՞նչ՝ գլուխներին մեջ անորոշ թողած ձևերը՝ «ասէ», «որ պատմէն», կարող են նախնթաց ԻԴ գլխի մեջ հիշված երգերին վերաբերել: Արդարև, թվելաց երգերի բովանդակության մեջ (Ա, Լ) մի տեղ երգի համար եզակի «ասէ» բայն է գործածած. «Նա անց ասէ, գնաց և շինեաց ի մէջ Մարաց զՄարակերտ»: Սակայն երգերի համար այս եզակի «ասէ» ընթերցվածը շատ կասկածելի է, քանի որ նույն տեղում ութ տողի մեջ երեք անգամ հոգնակի «ասեն» ենք գտնում, իսկ մի անգամ «ասէ»: Ուրիշ տեղերում ևս երգերի և առասպելի համար հոգնակի թվով է դնում բայը: Եվ դարձյալ, եթե Աթոհահակի և Տիգրանի առասպելի մեջ լոկ «ասէ» բայը այսպէս երգի համար հասկանալ աշխատենք, ոչ մի ձևով կարելի չէ աղբյուրի առաջին անգամ հիշատակությունը, «ասէ որ պատմէն» երգի համար հասկանալ: Մի՞թե երգի համար կարելի է ասել թե «ասում է նա, որ պատմում է, պատմողը»: Այդ «պատմողի» համար է դրած և հաջորդ «ասէ» ձևերը:

Ո՞վ է արդ այդ «պատմողը», որի անունը չէ տալի խորենացին: Արդյոք Մար Աբաս: Այս պիտի լիներ հարկավ առաջին ենթադրությունը: Սակայն խորենացու Մար Աբասից օգտվելու եղանակի ուսումնասիրությունը և ապա Մար Աբասի (ըստ խորենացու) և Անանունի (որ Մար Աբասից է առած) համեմատությունը ցույց կտա մեզ, որ այստեղ Մար Աբաս չէ նորա աղբյուրը:

Մար Աբաս և Անանուն:—Խորենացին Մար Աբասից օգտվելիս կամ նորա անունն է տալի, կամ պատմագիրն, նույն պատմագիրն, ժամանակագիրն կոչում նորան: Ա գրքի Թ գլխի մեջ դնում է յուր ծրագիրը. «Արդ ի նոյն մատենէ (Մար Աբասի) սկսեալ ասացից Յապետոսթէ, Մերող, Սիրաթ, Թակլադ, որ է Յաբեթ, Գամբր, Թիրաս, Թորգոմ: Յետ որոյ նոյն ժամանակագիր (Մար

Աբաս) յառաջ մատուցեալ ասէ. Հայկ, Արմենակ, և զայլսն ի կարգի, զորոյ յառաջագոյն ասացաք»։ Արդ, հառաջագոյն հիշած անունների կարգը, (ցանկը) գտնում ենք Ծ գլխի մեջ այսպես. Հաբեթ, Գամբր, Թիրաս, Թորգոմ, Հայկ, Արմենակ, Արմայիս, Ամասիա, Գեղամ, Հարմա, Արամ, Արա։ Կնշանակե հորենացին Հայկից մինչև Արա գեղեցիկ պիտի քաղե Մար Աբասից։ Այդպես էլ արել է նա, մի քանի բան միայն ուրիշներից առած, ավելացրած է։

Ուշադրութիւն պիտի դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ ինչ որ հորենացին Մար Աբասից քաղած է դնում, գրեթե բոլորը կա Անանունի (Մար Աբաս Մծորնացու) մեջ։ Այստեղ մի քանի բան միայն համառոտ է. ինչպես՝ Արամի անունն է միայն հիշված։ Չէ հիշված Շամիրամի մահվան մասին միայն։ Անշուշտ չկան և այն ամենը, որ հորենացին ուրիշ աղբյուրից է առնում. ինչպես՝ ինչ որ ԺԹ գլխի մեջ, Մար Աբասից օգտվելուց հետո՝ աղբյուրը փոխելով, գրում է անորոշ ձևով՝ «ասեն», «ասին», «ասի» Բզնունյաց, Մանավաղյանց և հոռիսոռնյաց մասին։ Չկան Անանունի մեջ նաև Արագած, Երասխ, Շիրակ, Փառախոտ, Յուլկերտ, Մասիս, Գեղ, Գեղաքունի, Սյունիք (Սիսական), Գեղամի, Գառնի անունների ստուգաբանութիւնները կամ այն պատճառով, որ Անանունը համառոտ է, կամ թե հորենացու իրեն հարմարեցրածներն են ուրիշներից առնելով կամ իրենից։ Եվ այս ավելի հավանական է։

ԺԶ գլխի պատմութիւնը, Վան քաղաքի շինութեան նկարագիրը հորենացին իրենից է անում, դնելով իբրև աղբյուր. «որպէս ասեն», «որպէս լսեմք» ևլն։ Ուստի և այս նույնպես չկա Անանունի մեջ։ Մնացածը գրեթե բոլորը, ինչ որ Մար Աբասից է առնում, աշտարակաշինութիւնից մինչև Արա գեղեցիկ և Ասորեստանցոց տիրապետութիւնը, գտնում ենք Անանունի մեջ։

Այնուհետև արդեն հորենացի և Անանուն տարբերվում են։ Եվ այդպես էլ պետք է լիներ, քանի որ հորենացին Արա գեղեցիկից հետո, ինչպես ինքն ասում է, զանազան աղբյուրներից «յարմարելով կարգում է» յուր պատմութիւնը։ Մաշ Աբասն անշուշտ մնում է իբրև աղբյուր, բայց նա միակ և գլխավոր աղբյուրը չէ։ Ուստի և նա ԺԹ գլխին սկսում է աղբյուրների մանրամասն հիշատակութեամբ և թե ինքն ինչպես է օգտվում այդ աղբյուրներից։ Մենք այդ հատվածն ամբողջ կարտագրենք, զի հետո էլ պիտի պետք գա մեզ։

«Որ ինչ զկնի մահուանն Շամիրամայ, Յարմարեալ զամենայն կարգեցից քեզ ի գիրս յայտեսիկ (այսինքն Ա գրքի մեջ) զազգիս մերոյ զաւագագոյն զարս և զնախնիս, և որ ինչ վասն սոցա զրաջք և իրակութիւնք իւրաքանչիւր, ոչ ինչ կամամտածական և ոչ ինչ անպատշաճ ի սմա յարմարելով² բան, ալլ որ ինչ ի գրաց. իսկ ըստ նմանեաց ապա եւ որ ինչ ի բանից արանց իմաստեաց եւ յայտեսիկ քաջախոնակաց, յորոց մեք արդարապէս ջանացաք հաւաքել զհնագրութիւնս։ Եւ ասեմք լինել արդարաբան ի պատմութեանս յայսմիկ ըստ մերոյ յօժարութեան և ուղղամտութեան. իսկ ըստ որոց հաւաքումն, Աստուծոյ լինել յայտնիս, և մարդկան զովելիս կամ բասրելիս, և մեք այնոցիկ օտար և բացակացեալ։ Բայց զուզութիւն բարբառոյ և հաւասարութիւն թուոյ կարգի պատանեաց՝ զճշմարտութիւն աշխատասիրութեանս մերոյ կանկարէ։ Եւ յայտցիկ այսպէս կարգելոց, կամ հաւաստի կամ դոյզն ինչ կասեալ յարդարոյն, սկսայց բեզ եւ որ ինչ զկնի յայտցիկ ի ճիւսման պատմութեան պիտայից» (Ա, ԺԹ)։

¹ Շնորհ. Միաբանը Շամիրամի մահը հորենացու մեջ՝ Մար Աբասից քաղած չէ համարում, ալլ առասպելից, Եթե այս հայացքը, որ սակայն կասկածելի է, ճիշտ լինի, այն ժամանակ Շամիրամի մահվան պատմութիւնը չէր էլ կարող, հարկավ, լինել Անանունի մեջ։

² Ա տեսակի ձեռագիրներն ունին «յօրինելով», № 616, «օրիականով»։

Աղբյուրների այս ընդհանուր հիշատակությունը մնում է մինչև Ա գրքի վերջը և մինչև Բ գրքի թ գլխի վերջը, ուր հիշում է. «Աստանօր սպառփն Բանք ժերունտյն Մար Աբաս Կատինայ»: Կնշանակե այդ պատմությունների համար ի միջի այլոց օգտվել է և Մար Աբասից¹: Բայց պատմության ամբողջությունը և, հորենացու բառերով ասենք, «մերոց աւագագոյն արանց և նախանեաց», «մերոց արանց, մանաւանդ թագաւորաց», «պատանեաց», «նախնեաց մերոց պսակաւորաց» (Ա, իգ) անունների «կարգը» իրեն պատմագրի «յարմարածն ու կարգածն է»:

Սակայն աղբյուրների այս ընդհանուր հիշատակությունից հետո՝ նա այս կամ այն պատմությունների համար մասնավոր աղբյուրներ էլ է հիշում: Այսպես ԺԹ, ԻԱ գլուխների մեջ հիշված կան զանազան անորոշ ձևավոր աղբյուրներ²: Մար Աբասի անունը ոչ մի անգամ չէ տալի³: Եվ մենք Անանունի մեջ ևս այդ պատմությունից ոչինչ չենք գտնում:

ԻԲ գլխի մեջ Բագրատունյաց ծագման համար իբրև աղբյուր դնում է նախ անորոշ ձևերով՝ «ասեն» և ապա որոշ ձևով. «ասէ պատմագիրն» (Մար Աբաս): Եվ մենք Անանունի մեջ գտնում ենք հիշված Բագրատունյաց ծագման մասին (Սեբեոս, եր. 9):

ԻԳ գլխի մեջ, Սենեքերիմի մասին խոսելիս, երկու անգամ հիշում է «պատմագիրն», «նոյն պատմագիր» (Մար Աբաս), նախ Արծրունյաց և Գնունյաց, ապա Անգեղ տան ծագման մասին խոսելիս: Եվ դարձյալ Անանունի մեջ գտնում ենք հիշված Անգեղ տան ծագման մասին (Սեբեոս, եր. 6): Բայց որ գլխավորն է այս ԻԲ, ԻԳ գլուխների մեջ Մար Աբասը հիշված է ճիշտ այն տեղում և այնպիսի պարագաների մեջ, որ շատ նմանություն են բերում Անանունին:

Ըստ Անանունի, հայերը Սենեքերիմի մահից հետո դուրս են գալիս Ասորեստանցոց իշխանության տակից. Արամանյակի (Հայկի) ցեղից չորս տիրապետ—Ջարեհ, Արմոգ, Սարհանգ, Շավաշ—ունենալուց հետո հինգերորդի՝ Փառնավազի ժամանակ հնազանդում են բաբելացոց նաբուգոդոնոսոր թագավորին: Եվ այնուհետև տիրում են հայերին բաբելացիք, մարք, մակեդոնացիք մինչև «ցհամբարձումն Արշակունեաց թագաւորութեանն»: Խորենացին գիտե Ասորեստանցոց իշխանությունից ելնելու այս իրողությունը: Միայն նման և մոտիկ լինելով հանդերձ՝ նորա անունների շարքը և թագավորության երկարատևությունը տարբեր են Անանունից: Ըստ Անանունի՝ Սենեքերիմի մահից

¹ Տե՛ս Ա, Թ. «Յորմէ (Մար Աբասից) մեր հաւաստի ի վերայ հասեալ կարգի զրուցացս, երկրորդեմք այժմ թ հարցասիրութեանդ, ձգելով զմեզ քնիկ նախաբանութիւն մինչև ցաղգեացաց Սարգսնաղաղայ, եւ եւս մօտագոյն»:

² ԺԹ գլխի մեջ, Գնթունյաց ծագման մասին. «Ստուգեալ հաւաստի գտար... զոր եւ բարբ արանց ազգի յայտենն քանանացի գոյ»: Հայկակի համար՝ «ասեն»: Զարմայրի համար՝ ոչ մի աղբյուր. բայց հետո ԼԲ գլխի մեջ ինքը կամենում է, որ Աթլլեից սպանված լինի Զարմայրը: ԻԱ գլխի մեջ շորոս հագներգութիւնք արգասաւորին ի բանս: Հիշում է թե Պարուրի պատմությունն «առ այլս ալլազգարար պատմի»: Վերջն իբրև աղբյուր ընդհանուր ձևով. «ի հնոցն: դիւանաց, քաղղեացոց, ասորեստանեաց եւ պարսից»:

³ Ի գլխի մեջ Արայան Արայի համար իբրև աղբյուր դնում է հոգնակի «ասեն» ձևով և անմիջապես Անուշավանի համար շարունակում է. «Բայց յաւել զկարգ քանիցս զինի այաւորիկ օրինակ զայլս»: Գրություն այս փշառակից պարզապես երևում է, որ եզակի «յարէ» խոսքը նույն աղբյուրի համար է, որի համար վերևում հոգնակի «ասեն» է գրած: Արդյոք Մար Աբասն է այդ աղբյուրը: Հմմտ. Միսրաթ, Խոր. Պատմ. ուս., եր. 73:

ճեռոն են անկախություն ձեռք բերում հայերը և իշխում են Հայկի սերունդները: Ըստ *Խորենացու՝ Սեբեֆեբիմի* ժամանակակից Սկայադղուն հաջորդող Պարույրից է սկսվում հայոց բնիկների, Հայկի սերնդի թագավորությունը: Անանունը Փառնավազով, հիշելով նորա որդիներին՝ Բազամ և Բագարամ, վերջացնում է այդ իշխանությունը: Բայց *Խորենացին* յուր հայկազանց թագավորությունը ձգում է և մարաց և պարսից թագավորությունների ժամանակ: Ուստի Փառնավազից՝ հետո հինգ լոկ անուններ է դնում մինչև Տիգրան, երգը հիշելով վերջինս պատմության համար իբրև աղբյուր. և, դարձյալ երգից առնելով, Տիգրանի հաջորդն է դրած Վահագն աստվածը, եվհեմերաբար մարդ դարձրած: Եվ այնուհետև մինչև մակեդոնացիք դարձյալ մի քանի լոկ անուններ է շարում՝ Առավան, Ներսես, Զարեհ, Արմոզ, Բազամ, Վան, Վահե:

Այս յոթ անուններից միջի երեքը նույն են, ինչ որ Անանունի մեջ՝ սկզբի Լրկու և վերջի մեկ՝ անունները. Զարեհ, Արմոզ, Սարհադ, Շավաշ, Փառնավազ, Բազամ: Հավանորեն այս երեք անունը *Խորենացին* Մար Աբասից է առած և չկարողանալով, առանց Տիգրանի ժամանակը խախտելու, Տիգրանից առաջ տեղավորել, տարել հետ է դրել:

Հարկավ, նա կարող էր Պարույր, Հրաշյա, Պաճույճ, Կոռնակ անունների տեղ, Փառնավազից առաջ Մար Աբասի (ըստ Անանունի) այն հինգ անունները դնել: Սակայն նա այդ չէ արել, որովհետև Պարույր և մյուս անունների համար, ուրիշ աղբյուր է ունեցել և այդ աղբյուրին, ինչպես հետո կտեսնենք, ավելի հավատ է ընծայել քան Մար Աբասին: Միակ անունը, որ Մար Աբասից առնելով մտցրել է Տիգրանից առաջ ցանկի մեջ, դա Փառնավազն է: Եվ այս առանց նպատակի չէ: Հարկավոր էր բաց չթողնել Բագրատունյաց ծագումը հրեաներից:

Ըստ Մար Աբասի (*Խորենացի*) Բագրատունիք ծագում են Նաբուգոդոնոսորի գերած հրեաներից: Սոցանից մեկին հայոց թագավորը (որ երևի բարեկամ է Նաբուգոդոնոսորին) խնդրում է Նաբուգոդոնոսորից և բերում բնակեցնում յուր երկրում. «և ի սմանէ ասէ պատմագիրն (Մար Աբաս) լինել զազգն Բագրատունի»: Արդ, ըստ Անանունի, Նաբուգոդոնոսորի ժամանակակիցն է Փառնավազ, որ և հնազանդում է Նաբուգոդոնոսորին: Ծիշտ է, Անանունի մեջ (եր. 9) Բագրատունյաց նախահայր «Բագարատն Փառազեան» է «յորդուցն Արմենական»։ Նա այստեղ հրեական ծագում չունի: Բայց այդ պիտի համարել կամ Անանունի հեղինակի, այսինքն Մար Աբասից քաղողի մտցրած փոփոխություն, քանի որ, *Խորենացու* պարզ վկայությամբ, Բագրատունիք հրեական ծագում ունին ըստ Մար Աբասի. կամ թե գրչագիրների մտցրած բան պիտի համարել: Եվ այս վերջինը ավելի հավանական է թվում մեզ: Գրչագիրները շատ հեշտ կարող էին Փառազյան Բագարատին, որ հայոց առաջին Արշակունի թագավորին ընդառաջ է ելնում, շփոթել՝ վերևում (եր. 6) հիշված Բագարամի (Պատկանյանն ուղղում է Բագրատ) հետ, որ նույնպես Փառնավազի որդի է և «որդի որդուց Արամենական»: Նույնիսկ Պատկանյանի նման մեկը (Սեբեոս, եր. 6, ծան.) Նաբուգոդոնոսորի ժամանակակից այս Փառնավազի որդի Բագարատին շփոթած է երևում Փառազյան Բագարատի հետ, չնայելով որ այս երկուսը ժամանակով իրարուց շատ հեռու են, և նոցա ապրած ժամանակի մեջ կա բարեկացոց, մարաց և մակեդոնացոց տիրապետությունը:

¹ Ըստ Տպագրի է Փառնուս, բայց շատ ձեռագիրների մեջ Փառնավազ է:

Արդ, եթե ըստ Մար Աբասի (Անանունի) Նաբուգոդոնոսորի ժամանակակից և նորան հնազանդող է Հայկի սերնդից Փառնավազ և, խորենացու պարզ վկայությամբ, ըստ Մար Աբասի Նաբուգոդոնոսորի ժամանակակից հայկազն թագավորը խնդրում է նորանից Բագրատունյաց նախահորը, ուրեմն մի պատահական բան պիտի չհամարել այն, որ խորենացու հայկազն թագավորների ցանկի մեջ Փառնավազ անունը գտնում ենք ճիշտ այնտեղ, ուր նա, ըստ խորենացու ժամանակագրության, ժամանակակից է դուրս գալիս Նաբուգոդոնոսորին: Ըստ խորենացու ժամանակագրության (սխալ կամ ուղիղ, այդ մասին չէ մեր խոսքը), Նաբուգոդոնոսորն ապրում է ռթսուն տարի, «ալեյի կամ պակաս», Սենեքերիմից հետո, որի ժամանակակից է մեր Սկայորդին (Ա, իգ): Արդ, Սկայորդու շոբոբոբ հաջորդն է Փառնավազ: Երեք շորս սերունդ ուրեմն պետք է լեցնենին այդ մոտ ութսուն տարվա ժամանակամիջոցը: Այսպես ցանկի մեջ:

Յանկի տակին, սակայն, Բագրատունյաց ծագման մասին գրածով, որ Մար Աբասից է առնում, Նաբուգոդոնոսորի ժամանակակից է ոչ թե Փառնավազը, այլ Փառնավազի հայրը՝ Հրաշյան, որ և խնդրում է Շամբաթին Նաբուգոդոնոսորից: Բայց այստեղ բնագրի աղավաղում կա: Գրչագիրների մեջ է միայն Հրաշյան անցել Փառնավազի տեղ, և իսկապես վերջինս պետք է լինի Նաբուգոդոնոսորից Շամբաթին խնդրողը:

Թագավորների իննանուն ցանկի Երվանդ սակավակյաց և Տիգրան անուններից հետո գտնում ենք հետևյալը. «Քանզի և վերջին Երուանդա՝ և Տիգրանի սոցան է ըստ յուսոյ կոչեցեալ ասեմ արդեք. ոչ կարի հեռագոյն գոլով ժամանակին, յիշեսցուք զանուանս զայսոսիկ: Հրաշեայ. սա կոչի վասն առաւել պայծառերես և բոցակնագոյն իմն լինելոյ: Առ սովաւ ասեն կեցեալ զՆաբուգոդոնոսոր արքայ բաբելացւոց...» Հ. Ստեփանեն (Եր. 378, ծանոթ. 133) նկատում է, որ այս հատվածի առաջին մասը (մինչև Հրաշա) անհասկանալի է բոլոր թարգմանիչներին: Եվ արդարև, եթե Երվանդ և Տիգրան անուններն արդեն հիշված կան ցանկի մեջ, էլ ի՞նչ իմաստ ունի ասել թե, որովհետև վերջին Երվանդն և Տիգրանն էլն, ուստի ճիշտն է անունները: Հ. Ստեփանեն այդտեղ բնագիրն աղավաղված է համարում և աղավաղումը գտնում է «անտեղի կետադրության» մեջ, որ ուղղում է «արդեք» բառից հետո եղած միջակետը ստորակետ դարձնելով, իսկ «ժամանակին» բառից հետո ստորակետի տեղ վերջակետ դնելով: Եվ այնուհետև, Երվանդ և Տիգրան անուններն ընդունելով Երվանդ երկրորդի և Արշակունի Տիգրանի համար ասած, թարգմանում է այդ հատվածը. «Վերջին Երվանդ [Երկրորդ] և Տիգրան [Արշակունի] թերևս սոցա [հայկազն Երվանդի և Տիգրանի] անունով են կոչված, սոցա նմանող լինելու հուսով, միջոցը շատ հեռու չլինելով: Հիշենք այս անունները...»:

Հ. Ստեփանեն շատ ճիշտ ըմբռնել է սխալը և այդ հատվածի իմաստը. և այս վիճելի կարելի չէ համարել: Որովհետև խորենացին «սա» դերանունն է միշտ գործածում ցանկի մեջ հիշված վերջին անվան համար (օրինակ Հեսուի, Զարմայրի համար), ուստի և «ի սոցանէ» դերանվան տակ պետք է

¹ Ձեռագիրների մեջ նաև առանց ս տառի. «Երուանդ եւ Տիգրան», այլ «զվերջին Երուանդ և Տիգրան» էլն:

² Այդ պատճառով է անշուշտ ապառնի յիշեսցուք ձեր դարձել անցյալ՝ յիշեցաք (Պ 1665) յշք (= յիշեաց ?) ոք (Պ 1671), յիշեց (= յիշեաց) ոք (Պ 616). Վերջին յշք, յիշեց ձեռն ունին գլխին պատիվ: նշանը, իսկ ռժ առանձին է գրված:

հասկանալ ցանկի վերջին երկու անունը՝ Երվանդ սակավակյաց և Տիգրան։ Իսկ Տիգրանները նա որոշում է առաջին, միջին և վերջին անվանելով (Բ, ժդ, կդ), Երվանդ սակավակյացին անվանում է առաջին (Բ, կե), ուստի կարող էր Արշակունի Երվանդին ևս վերջին անվանել։ Մյուս կողմից «ըստ յուսոյ կոչել» նույն իմաստով գտնում ենք Խորենացու մեջ և ուրիշ տեղ (Բ, ծէ)։ «Որոյ որդի իւր մեծահասակ և ուժեղ, Սամսոն անուն կոչեցեալ, որպէս սովորութիւն է հրէիցն՝ ըրստ յուսոյ զնախնեացն կոչել անուանս»։ Իսկ սկզբի ֆանգի շաղկապը շատ հաճախ որովհետև չէ նշանակում, այլ միայն և շաղկապի իմաստ ունի։ Այսպես, այդ անհասկանալի համարված հատվածը կատարելապես պարզված է՝ կետադրությունն ուղղված լինելով։ Տեսնենք շարունակությունը։

Այնուհետև Խորենացին գրում է հոգնակի թվով. «Յիշեսցուք զանուանս զայսոսիկ»։ Այդ հիշելիք անունների տակ ուրեմն այլևս Երվանդ և Տիգրան հասկանալ կարելի չէ, այլ ուրիշ անուններ պիտի լինին։ Բացի այդ՝ հոգնակի թիվը ցույց է տալիս, ետևից պիտի հիշվին մեկից ավելի անուններ։ Սակայն մենք գտնում ենք միայն մի անուն. «Հրաշեայ. սա կոչի...։ Առ սովաւ ասեն...»։ Կնշանակե՞լ այստեղ մի անուն պակասում է, և հատկապես «առ սովաւ» խոսքից առաջ, որովհետև գրածի իմաստն էլ ուրիշ ոչ մի տեղ թույլ չի տալ նոր անուն մտցնել։ Արդ, ի նկատի ունենալով, որ այդ պակասող անունը կրողը Նաբուգոդոնոսորի ժամանակակից պիտի լինի, և որ ըստ Խորենացու իննանուն ցանկի Փառնավազն է ընկնում Նաբուգոդոնոսորի ժամանակները, և ոչ ըստ Մար Աբասի (Անանուն) Փառնավազն է Նաբուգոդոնոսորի ժամանակակից,— ասել է՝ այդ պակասած անունն Փառնավազ ևս պետք է լինի։ Այսպիսով վերականգնած բնագիրը կստանանք։ «Յիշեսցուք զանուանս զայսոսիկ։ Հրաշեայ. սա կոչի վասն առաւել պայծառութեան և բոցակնագոյն իմն լինելոյ։ Փառնավազ. առ սովաւ ասեն կեցեալ զնաբուգոդոնոսոր արքայ բաբելացւոց...»։

Մի նկատողություն ևս։ Խորենացու ձեռագիրներից երևում է, որ ԺԹ գլխի անունների ցանկն ու մի քանի անունների մասին գրած ծանոթությունները, ինչպես և ԻԲ գլուխը, մանավանդ վերջը, խիստ աղավաղված են։ Առանց մանրամասնության մեջ մտնելու՝ ասենք, որ Թեթև հայացքով անգամ մարդ իսկույն տեսնում է, որ անունների ցանկն այնպես վերևից ներքև սյունակներով չէ գրված եղել բնագրի մեջ, ինչպես այժմ տպագրի մեջ է և շատ ձեռագիրների մեջ։ Այլ մի տողի վրա, ետևե ետև. նախ եբրայեցոց, հետո քաղդեացոց և ապա հայոց անունները։ Իսկ այս կամ այն անունի վրա եղած ծանոթությունները անմիջապես շարունակությամբ գրված են եղել անունից հետո։ Այսպես, եբրայեցոց ցանկը սկզբից մինչև Հեսու, որից հետո անմիջապես պետք է շարունակել. «ի սմանէ յառաջ՝ ոչ ըստ կարգի... զայս և բարք ազգի յայտենն քանանացի գոլ»։ Այստեղից անմիջապես պետք է շարունակել եբրայեցոց անունները բոլորը մինչև վերջը և ետևից քաղդեացոց և ապա հայոց անուններն այսպես. «Դոթոնիէլ, Ատվդ... Դաւիթ և որ ի կարգին։ Քաղդեացոց՝ Առիոս, Առալիոս, Սուսառիս...։ Տևտամոս։ Իսկ մերոյն Արայի որդի՝ Արայ ի Շամիրամայ կոչեցեալ, և զգործ վերակացութեան աշխարհիս նմա հաւատացեալ։ Իսկ նորա՝ Անուշաւան, Պարէտ...։ Սուր։ Առ սովաւ ասեն Յեսու

¹ Տպագրի մեջ չկան այս երկու բառերը՝ որ գտնում ենք շատ ձեռագիրների մեջ, և որ անհրաժեշտ են։

որդի նաւեայ: Հաւանակ.... Հայկակ: Զսմանէ՞ ասեն լինել... և մեռանել ի նմին: Ամպակ... Զարմայր: Սա օգնական Պրիամու.... ելլենացուց: Պերճ.... Սկայորդի»: Նույն ձևով և ԻՐ գլխի մեջ մի տողի վրա, ետեւ ետեւ. «Մարաց առաջին Վարբակիս.... Աժդահակ: Իսկ մեր առաջին ի Վարբակայ պսակեալ Պարոյր.... Տիգրան»։— Ինչպես որ այստեղ հայոց անուններն սկսվում են «իսկ մեր առաջին...» խոսքերով, ճիշտ այդպես և ԺԹ գլխի մեջ հայոց անունների ցանկն սկսված է եղել. «Իսկ մերոյն Արայի որդի...» խոսքով: Այս պատճառով հայոց անունների գլխին դրած «հայոց» բառը նոր մտցրած բան պետք է համարել, անհրաժեշտաբար առաջ եկած անունները սյունակներով գրելուց¹:

Երբ այսպես տեսնում ենք թե ինչպես խորենացին այս կամ այն անունի վրա եղած ժանոթությունն անմիջապես անունից հետո կցում է «սա» դերանունով, այն ժամանակ հասկանալի է լինում թե ինչու Հրաչյայի և Փառնավազի մասին գրելիք ժանոթությունն սկսում է «յիշեսցուք զանուանս զայսոսիկ» խոսքերով: Այստեղ գրելիքն անմիջապես անունների ետեւից չէ դրա՞, ուստի և պետք էր անունները կրկնել և նոր դնել ասելիքը. «Յիշեսցուք զանուանս զայսոսիկ, Հրաչեայ. սա կոչի.... Փառնավազ. առ սովաւ ասեն....»: Այս ժամանակ, ճիշտ դատելով, անհրաժեշտ է Հրաչյա և Փառնավազ անուններից հետո եղած միջակետը (իսկապես բութը), որ գտնում ենք ձեռագիրների մեջ, և որ իզուր տեղն ավելորդ են համարում ոմանք (հմմտ. Ա. դ. «Աղաւմ նախաստեղծ. սա կեցեալ...»):

Բնագիրն այսպես վերականգնելուց հետո բոլորովին պարզ երևում է խորենացու, Մար Աբասի և Անանունի համեմատությունը: Երկու դեպքում էլ նաբուգոդոնոսորի ժամանակակից է Փառնավազը: Եվ քանի որ խորենացին պարզ հայտնում է, որ ըստ Մար Աբասի Բագրատունիք ծագում են այն հրեայից, որին Փառնավազն ստանում է նաբուգոդոնոսորից, ուստի և շատ պարզ է, որ Փառնավազ անունը ուրիշ աղբյուրից առած ցանկի մեջ մտցրած է Մար Աբասից, միմիայն Բագրատունյաց ծագման պատմությունը բաց չթողնելու համար²: Այսպիսի բան հեշտությամբ կարող էր անել, քանի որ նա «հարմարելով է կարգում ամենը»: Իսկ թե այդպես Մար Աբասից առած Փառնավազը կդառնար մի ուրիշ աղբյուրից առած Հրաչյայի որդի, ուստի և «դոյզն ինչ կասեալ յարդարոյն», այս: կարող չէր արգելք լինել մեր պատմագրին՝ իրեն «արդարաբան» կոչելու: Բավական էր, որ նա հավատացած էր, որ Մար Աբաս ճիշտ է գրում, և ինքը ճշտությամբ առնելով հայ-

¹ Այս ընդգծած բառերը նույնպես չկան Տպագրի մեջ:

² Զեռ. № 616: Տպագրի և շատ ձեռագիրների մեջ զՀայկակ, զՀայկակայ, ի Հայկակ ևն ձևերը: Ծիշտ ընթերցվածը պետք է զսմանէ ձևն ընդունել, քանի որ մնացածները բոլորն ևս «սա» դերանունով ունին: Հայկակ անվան կրկնությունը հառաջ է եկել գրչագիրների մեջ սյունակներով և իբրև ժանոթություն գրության ձևը մտնելուց հետո, անորոշություն չառաջացնելու համար անշուշտ:

³ Սյունակներով գրելուց հետո, ինչպես Տպագրի մեջ է, Արա անվան ետեւից ժանոթություն դնել իսկ շաղկապով «իսկ մերոյն Արայի որդի...» մի անմիտ բան է: Եթե այդ հատվածը ժանոթություն լիներ, այն ժամանակ խորենացին յուր սովորական ձևով կգրեր. «Սա մերոյն Արայի որդի...»: Այդ աղավաղված դասավորությունից առաջացած մի սխալ թարգմանություն է արել հ. Ստեփանեն, իսկ շաղկապը դարձնելով իսկապես մակրայ: Այստեղ իսկ շաղկապով սկսում է հայոց անունները նույն ձևով, ինչպես և մեր թագավորների անունները:

⁴ ԻՐ գլխի վերջի մասը, որ է Բագրատունյաց ծագումը, Ա ձեռագիրների մեջ առանձին վերագրի ունի:

կազն Փառնավազին հայկազն թագավորների շարքի մեջ՝ յուր տեղում և յուր ժամանակին՝ նաբուգոդոնոսորի օրով էր դնում:

Խորենացին այնուհետև էլ չէ հիշում Մար Աբասի անունը: Նորանից ուրիշ բան առած էլ չէ կարող լինել, քանի որ ինքն էլ,—մեկզի դրած Տիգրանի պատմությունը,—ուրիշ բան չունի, բացի երգից առած Վահագնից և անունների լոկ ցանկից և մի քանի ստուգաբանություններից՝ Առավանից Առավանյանք, Զարեհից Զարեհավանիցն ազգ: Եթե նույնիսկ Զարեհ, Արմոզ, Բազամ անունները Մար Աբասից առած լինի, սորա անունը տալու կարիք չունեն, մեկ՝ որ սոսկ անուններ են. մեկ էլ որ այնքան ազատությամբ է օգտվում, ժամանակով հետ տանելով դոցա:

Մենք թողնում ենք Բ գրքի Վաղարշակի և Արշամի պատմությունները համեմատել Անանունի հետ:

Խորենացու, Մար Աբասի և Անանունի այս համեմատությունն արդեն պարզ ցույց է տալի մեզ, որ ինչ որ Խորենացին Մար Աբասից է առնում՝ Մար Աբասի անունով էլ հիշում է: Զե խորշում նույնիսկ միևնույն գլխի մեջ, մի քանի տող հետո, նորա անունը կրկնելուց: Մար Աբասի համար առանց անունը տալու միայն «ասէ» գործ է ածում Ժ, ԺԱ և ԺԲ գլուխների մեջ, բայց միշտ այն դեպքում, երբ վերևում մի երկու անգամ հիշել է նորա անունը և հայտնել, որ նորանից է քաղում: Իսկ ուրեղ Մար Աբասի անունը չէ տալի, այդ առած է ուրիշ աղբյուրից, ուստի և չկա Անանունի մեջ, որ պատահականություն համարել չենք կարող:

Այս ի նկատի ունենալով՝ զարմանալի կլինեն, որ մեր պատմագիրը Մար Աբասից քաղելիս միշտ հիշեր նորա անունը. հիշեր նաև զանազան աղբյուրներից «հարմարած ու կարգած» պատմության մեջ, ետևե ետև կրկնեո անգամ փոքրիկ դեպքերում (Ա, իբ, իգ), իսկ Տիգրանի և Աթոհահակի ընդարձակ պատմության մեջ զանց անեն այդ: Պարզ դատողությունն ասում է, որ Տիգրանի և Աթոհահակի առասպելը կարող չէ Մար Աբասից առած լինել:

Մյուս կողմից՝ այս հենվում է և անոր վրա, որ Տիգրանի և Աթոհահակի մասին հիշատակություն անգամ չկա Անանունի մեջ: Իսկ մենք տեսանք թե ո՞րքան զուգընթացաբար իրար համեմատ են Խորենացու հաճվաճե հիշած Մար Աբաս և Անանունը: Անանունի հեղինակը, Մար Աբասից քաղելիս կարող էր դուրս ձգել մի երկու դեպքեր, ինչպես են Արծրունյաց ու Գնունյաց ծագման պատմությունը, թերևս և Շամիրամի մահը: Բայց որ նա դուրս ձգեր մաքաց թագավորին սպանող ու նորա երկրին տիրող Տիգրանի ընդարձակ ու նշանավոր պատմությունը և, որ գլխավորն է, ընդհակառակը, Հայկի սերնդի իշխանությունը վերջացնեն նաբուգոդոնոսորի ժամանակ և մեջ բերեր բաբելացոց ու մաքաց իշխանությունը հայոց վրա,—այդ դժվար է ենթադրել: Մնում է միայն ընդունել, որ Մար Աբասի մեջ չէ եղել Տիգրանի մասին հիշատակություն, ուստի և չկա Անանունի մեջ: Փոփոխողը, ավելացնողն ու հարմարողը Խորենացին է և ոչ թե Անանուն:

Խորենացին, ուրեմն, Տիգրանի առասպելն ուրիշ աղբյուրից առնելով՝ հյուսել է յուր պատմության մեջ: Կամ, ավելի ճիշտ ասած, եթե հայկազանց թագավորներից Փառնավազի անունն ու Բագրատունյաց ծագման պատմությունը (թերևս և Զարեհ, Արմոզ, Բազամ անունները) Մար Աբասից է առած, պատմության ամբողջ ծրագիրը, հիմունքը վերցրած է ուրիշ աղբյուրից:

Ո՞րն է այդ աղբյուրը, որի համար «ասէ». «ասէ որ պատմէն» է դնում:

«Հիւսումն պիտոյից»։—«Ձուս հագնեցոյիմն»։—Տեսնենք ի՞նչպիսի աղբյուրներ է հիշատակում մեր պատմագիրը ԺԹ գլխի մեջ։ Այստեղ հայտնում է, որ յուր առաջին գրքի մեջ (ի գիրս յայսոսիկ) պիտի հարմարելով կարգէ զամենայն... զազգիս մերոյ զաւագագոյն զարս և զնախնիս և նոցա մասին եղած պատմութիւնները, ոչ թե իրենից սարքելով, այլ որ ինչ ի գրագիրս ըստ նմանեաց ապա եւ որ ինչ ի բանից արանց իմաստնոց և յայսոսիկ քաջախոհակաց։ Այնուհետեւ հայտնում է, որ ինքն յուր կողմից արդարաբան պիտի լինի, և եթե սխալ անե՞ մեղքն իրենը չէ, այլ յուր աղբյուրներինը։ Բայց յուր գրածի ճշմարտութեան մի ապացույց է համարում «զուգութիւն բարբառոյ (յուր աղբյուրներին?) և հաւասարութիւն թուոյ կարգի (ցանկի) պատանեաց» [մերոց արանց, անշուշտ, երբայական ցանկի հետ]։ Եվ ապա պատմագիրն յուր աղբյուրների այսպիսի ընդհանուր հիշատակութիւնից հետո՝ ավելացնում է. «Եւ այսոցիկ այսպէս կարգելոց, ...սկսայց քեզ և որ ինչ զկնի այսոցիկ ի հիւսման պատմութենէ պիտոյից»։ Այս հատվածը բառացի նշանակում է. «Այս (անունների կարգն իրենց ծանոթութիւններով) այսպէս կարգելուց հետո, պիտի սկսեմ (կարգել կամ պատմել) քեզ սոցանից հետո եղածները պիտոյից հիւսման պատմութիւնից» (առնելով)։ Չնայելով որ խորենացու լեզուն այստեղ շատ պարզ է, բայց և այնպէս հ. Ստեփաննէն ալի հատվածը թարգմանած է. «Այս այսպէս կարգելով, ...սկսեմ քեզ պատմել այնուհետեւ եղածները պատմական կարգով»։ Պատմել «ի հիւսման պատմութենէ պիտոյից» ոչ մի կերպ կարելի չէ հասկանալ պատմել «պատմական կարգով»։ Բացառական հոլովը «ի պատմութենէ» (որի նախդիրը նախադաս հատկացուցչի վրա է դրած) շատ որոշ ցույց է տալիս, որ այստեղ մի աղբյուրի հիշատակութիւնն է անում պատմագիրը, ինչպէս և վերևում դնում է նույն հոլովով «ի գրոց», «ի բանից արանց իմաստնոց»։ Ուրեմն պատմագիրն ասում է թե նախ այս կամ այն աղբյուրից առնելով՝ պիտի կարգե մեր նախնիքների անուններն ու նոցա մասին եղած գրույցները, և ապա պիտի սկսե պատմել մի գրքից, որ կոչում է «պատմութիւն հիւսման պիտոյից», կամ «հիւսումն պիտոյից»։ Ահա՛ մի մասնավոր աղբյուրի հիշատակութիւն, որի վրա ուշադրութիւն չեն դարձրել խորենացու քննադատները։

Խորենացու պատմութեան ո՞ր մասն է այդ աղբյուրից առած։ Եթե «այսոցիկ այսպէս կարգելոց» խոսքի տակ հասկանանք թե՛ ԺԹ գլխի մեջ կարգվածները և թե՛ այնուհետեւ եկող երեք գլուխները, որոնցից ԻԲ գլուխն է. «Կարգ թագաւորաց մերոց...», այն ժամանակ պետք է ընդունել, որ այդ աղբյուրը վերաբերում է Տիգրանի պատմութեանը, քանի որ սորանից հետո այլևս պատմութիւն չկա, այլ լոկ անուններ են, որոնցից երեքը, ինչպէս տեսանք, հավանորեն, Մար Աբասից է առած, իսկ Վահագնի մասին գրածն յուր աւանջով լսած երգից։ Իսկ եթե այդ «այսոցիկ այսպէս կարգելոց» խոսքի տակ հասկանանք միայն ԺԹ գլխի մեջ կարգած անուններն ու գրույցները, այն ժամանակ պետք էր կարծել թե այդ «Հիւսումն պիտոյից» կոչած գիրքն իբրեւ աղբյուր ծառայել է նաև հաջորդ Ի գլխի պատմութեան համար. «Վասն Արայեան Արայի և թէ սորա որդի Անուշաւան, որ Սօս անուանիւր»։ Սակայն այդպէս հասկանալ կարելի չէ։ Պատմագիրը պարզապէս ասում է թե պիտի սկսե պատմել «որ ինչ զկնի այսոցիկ», այսինքն յուր արդեն կարգած անձն-

¹ «Հաւասարութիւն թուոյ կարգի պատանեաց» իրոր գտնում ենք ԺԹ գլխի երբայեցոց և հայոց ցանկի անունների մեջ։

բից հետո կատարվածները¹։ Իսկ Ի գլխի պատմությունը ոչ թե ԺԹ գլխի մեջ կարգաձևերից հետո եկողների մի պատմություն է, այլ նույն ԺԹ գլխի մեջ կարգած առաջին երկու անունին է վերաբերում։ Այսպես հասկանալով, ուրեմն, այդ «Հիսուսն պիտոյից» կոչված աղբյուրից առած պատմությունը պիտի որոնենք ոչ առաջ քան ԻԱ գլուխը. ասել է Պարույրի և մյուս հայկազն թագավորների մասին գրածների մեջ։

Եվ այստեղ ահա մենք գտնում ենք դարձյալ մի մասնավոր աղբյուր՝ հիշատակություն, որ մեջ կրեքենք Ա տեսակի ձեռագիրներից։ «Եւ այժմ ահա զուարճացայց՝ ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն, հասանելով ի տեղիս, յորում մերոյ իսկ բնիկ նախնայն սերունդէ՞ ի թագաւորութեան հասանն յաստիճան։ Վասն որոյ արժան է մեզ աստանօր մեծ գործ կատարել եւ բազումն առնել առարկութիւնս՝ բանից². զորոյ՝ մեզէն իսկ զհիմունս այսպիսեաց բանից ընթեռնուլ արժանաւորեցաք ի շուս ճագներգութիւնս զարգասաւորին ի բանս և զիմաստնոյն և ի մէջ իմաստնոց իմաստնագունի» (Ա, իա)։

Ի՞նչ է ասում այստեղ պատմագիրը։ Նա նախընթաց գլխի վերջում և այս գլխի սկզբում հայտնում է թե պիտի թողնե ասորեստանցոց թագավորության ժամանակ եղած հայոց ավագագույն մարդոց ոչ կարևոր գործերը³, և ապա ուրախությամբ հիշելով, որ Հայկի սերունդները թագավորության են հասնում, այդ պատճառով (վասն որոյ) արժան է համարում կարճ չկապել, ինչպես վերևում, այլ երկար գրել, կամ յուր խոսքով «մեծ գործ կատարել և բազումս ասել առարկութիւնս բանից» (ճառից), շատ պատմություններ անել։

Արդ, ո՞րոնք են այդ թագավորների մասին գրելու արժան համարած «մեծ գործն» ու «շատ պատմությունը»։ Վարբակի և Պարույրի համար պատմածի մեջ միայն տեսնել չենք կարող այդ «մեծ գործն» ու «շատ պատմությունները»։ Այդ պատմությունն ընդամենը մի տասնութ տողով է անցած, որից մեր Պարույրին միայն երկու-երեք տող են վերաբերում. «Յիւնքն և զքաջն մեր նախարար յանգուցանէ զՊարույր, թագաւորութեան ձև և շուք խոստանալով նմա»։ Ասել՝ թե թողնում է ասորեստանցոց ժամանակի ավագագույն մարդոց ոչ կարևոր պատմությունները և թե որովհետև Հայկի սերունդները թագավորության են հասնում, ուստի արժան է համարում մեծ գործ կատարել և շատ բաներ գրել,— և այնուհետև գրել միայն տասնութ տող, և հայոց մասին իսկապես երկու երեք տող։ Այսպես հասկանալ կարելի չէ, ինչպես անում են խորենացու քննադատները։

¹ Հմմտ. Բ, հե. «Իսկ որ ինչ զկնի մաճաւան խորովու... պատմէ՝ ստոյգ համարելով՝ երկրորդեմք»։

² Այս սերունդը բառը պակասում է Ա ձեռագիրների մեջ. մենք Տպագրից ենք ավելացրած։ Տպագիրն այս հատվածի մեջ շատ աղավաղված է։

³ «Առարկութիւն» բառի նշանակության համար հմմտ. Բ, ԺԳ. «Եւ դարձեալ պատմի առարկութիւնս կրիսեայ եւ նեքտանեքայ»։

⁴ Տպագրի մեջ՝ առարկութիւնս ճառից։

⁵ Տպագրի մեջ հոգնակի «զորոց», որ հարաբերում է հոգնակի թվով դրած «բազումս առարկութիւնս բանից» (ճառից) խոսքին, և ապա կրկնած է՝ ինչպես հաճախ՝ այսպիսեաց բանից։

⁶ «Այլ կարիք շատ լինի, թէ զամենայն՝ որ ինչ արժան է՝ ասիցեմք ի ճառիս (այս գլխի մեջ) զնախակազմից (վերևում ԺԹ գլխի ցանկի մեջ դրած) արանց զբանս եւ զգործս»։ «Բողով զոչ կարեւորագոյնսն ի բանից, ասացուք որ ինչ հարկաւորն է» (Ա, ի, իա)։

Այսպես ուրեմն, այդ գրելու արժան համարած «մեծ գործն» ու «շատ պատմությունները» պետք է տեսնել ոչ միայն Պարույրի, ինչպես անում են ուրիշները, այլ հայկազանց բոլոր թագավորների պատմության մեջ, որոնց «սիրելի», «բնիկ» և արեան առուք և հաւաստի հարազատք» է անվանում, և որոնց մեջ իսկապես միմիայն Տիգրանի պատմությունն է անում¹:

Ուրիշ ոչ մի կերպ կարելի չէ հասկանալ պատմագրի խոսքը թե հայկազանց թագավորների համար «մեծ գործ» պիտի կատարե և «շատ բաներ» պատմե²:

Սակայն այս խորհնացու խոսքերի մի կողմն է միայն: Նա պարզաբար հիշում է նաև, որ այդ «մեծ գործի» «հիմունքը» կարդացել է մի հեղինակի «Չորս հազներգությունների» մեջ, որին այնքան գովում է ինքը: Թե այդ հեղինակը Մար Աբաս չէ՝ այդ մասին խոսք անգամ լինել չէ կարող (հիմա. Միաբան, խոր. Պատմ. ուս., եր. 74): Այդ «արգասաւորն ի բանս» մեր պատմագրի ժամանակ շատ հայտնի մի հեղինակ պիտի եղած լինի և հանրածանոթ, և ծանոթ նույնիսկ Սահակ Բագրատունուն, որ պատմագիրը նորա անունը չէ տալիս:

Հերոդոտի կամ Դիոդոր Սիկիլիացու մեջ որոնել այդ «Չորս հազներգութեանց» հեղինակին, ինչպես անում է շնորհ. Միաբան, լուկ ենթագրություններ են: Ինչո՞ւ պետք է յուր «մեծ գործի» և «շատ պատմությունների» համար իբրև աղբյուր հիշեր Դիոդորին, եթե սորա գրվածների մեջ, նույնիսկ շնորհ. Միաբանի կարծիքով, հավանորեն չկար Պարույրի մասին անգամ որևէ հիշատակություն, էլ չենք ասում Տիգրանի մասին:

Արդարև, «հիմունք» բառը մտածելու տեղիք է տալիս. բայց կարելի չէ՝ հակառակ խորհնացու ասածին՝ այդ բառից եզրակացնել, որ «Չորս հազներգութեանց» մեջ «խորհնացին չէ կարդացել Պարույր-Վարբակի բուն պատմությունը, այլ միայն ճիմունք, այսինքն այնպիսի բան, որ երաշխավորում էր Պարույր-Վարբակի պատմական գոյությանը»:

Նախ, այդ վկայությունն, ինչպես տեսանք, այստեղ միայն Պարույրի և Վարբակի պատմության մասին չէ, ինչպես ընդունել են այժմ, այլ հայկազանց թագավորների մասին ընդհանրապես: Ապա, բռնազբոս բացատրություն է ասել թե մի որևէ մարդու պատմության հիմունքն այս կամ այն հեղինակի գրվածի մեջ կարդացած լինել՝ նշանակում է այնպիսի բան կարդացած լինել, «որ երաշխավորում է այդ մարդու պատմական գոյությանը»: Եթե ես այսօր ասեմ թե իմ գրած այսինչ պատմության, օրինակ Գեորգ Գ մեծագործ կաթողիկոսի կենսագրության, հիմունքը կարդացել եմ այսինչ հեղինակի այսինչ գրվածքի մեջ, մի՞թե այդ կնշանակե թե ես այդ հեղինակի այդ գրվածքի մեջ Գեորգ կաթողիկոսի «բուն պատմությունը» չեմ կարդացել, այլ այնպիսի բան, որ «երաշխավորում է» Գեորգ կաթողիկոսի «պատմական գոյությանը»: Պարզ հայերեն լեզվով այդ կնշանակե, որ իմ գրած պատմության, կամ կենսագրության, հիմունքը, ճիմնական, էական մասը կարդացել եմ այդ հեղինակի զբվվածի մեջ,— ուստի և վերցրել նորանից,— բայց իմ գրած պատմության միակ աղբյուրը չէ եղել այդ գրվածքը, այլ ունեցել եմ և ուրիշ աղբյուրներ:

¹ Այդ «շատ պատմություններից» պետք է դուրս ձգել անշուշտ ԻԳ գլուխը՝ Սենեքերիմի որդոց մասին, որ պատմագիրը մոռացած լինելով յուր տեղում անել՝ այստեղ, Մար Աբասից առնելով, միջանկյալ է դնում, ընդհատելով հայկազանց թագավորների պատմությունը:

² 2. Ստեփանեն այդ հատվածը թարգմանում է. «Ուստի մենք այստեղ մեծ գործ պիտի կատարենք և պատմենք շատ իրողություններ»:

Այսպես և երբ *հորենացին* գրում է թե յուր գրելիք «մեծ գործի», «շատ պատմությունների», այսինքն հայկազանց թագավորների պատմության «հիմունքը» կարդացել է «Չորս հագներգութեանց» մեջ, նա ուզում է ասել թե յուր գրած պատմության հիմնական, էական մասը կարդացել, ուստի և վերցրել է այդ գրքից: Բայց այդ դեռ չէ նշանակում, որ նա յուր պատմությունն ամբողջ այդ գրքից է առել: Հիմնական մասն՝ այո՛, բայց և ուրիշ աղբյուր է ունեցել այդ պատմության համար: Եվ եթե մի փոքր ուշադրություն դարձնենք, կտեսնենք, որ այդպես է և այդպես էլ վարվում է մեր պատմագիրը: Նա յուր հայկազանց թագավորների համար ունի մեկից ավելի աղբյուրներ, առնվազն երեք աղբյուր:

Նախ Մար Աբասը: Մենք տեսանք, որ Մար Աբասի (որից վերցնում է Անանուն) մեջ կա ասորեստանցիների իշխանությունից հետո Հայկի սերնդից իշխողների պատմություն: Այդ գիտե *հորենացին* և նա Մար Աբասից է առնում Նաբուգոդոնոսորի ժամանակակից հայկազն Փառնավազի անունն ու պատմությունը:

Երկրորդ աղբյուրն է «Չորս հագներգութիւնը», որից առնում է *հորենացին* յուր հայկազանց թագավորների պատմության հիմնական մասը: Այդ իսկ պատճառով *հորենացու* պատմությունը տարբերվում է Մար Աբասից (Անանուն): Այդ տարբերությունը տեսել ենք վերևում:

Երրորդ աղբյուրն է ժողովրդական երգը Վահագնի համար:

Ապա, Պարույրի պատմությունն անելուց հետո ավելացնում է մեր պատմագիրը. «Այլ այս եթէ առ այլս այլազգաբար պատմի, մի՛ ինչ սքանչանար»: Եթե այս ականարկությունը Մար Աբասի համար չընդունենք, ուրեմն և մի շուրջորդ աղբյուր էլ է ունեցել՝ գոնե հայկազանց թագավորության սկզբնավորության և Պարույրի համար, զի խնդիրն այստեղ այդ մասին է:

Ահա ձեզ երեք-չորս աղբյուր հայկազանց թագավորության պատմության համար. աղբյուրներ, որոնց մեջ նույն պատմությունն «այլազգաբար» է պատմված, այլազգաբար թե անունների և թե թագավորության ժամանակի նշկատմամբ: Ի՞նչ պիտի աներ խոհուն և դատող պատմագիրը: Անշուշտ, նա պետք է բացատրեր, թե ինչից է առաջացած նույն պատմության այդպես «այլազգաբար» լինելը, և ապա որևէ կշռադատությամբ, — իհարկե ամենն յուր հասկացողությամբ, — պիտի ընտրություն աներ յուր «այլազգ» աղբյուրների մեջ. մեկն առներ, մյուսը թողներ: Եվ *հորենացին* այդպես էլ անում է անմիջապես նույն գլխի վերջում և հաջորդ (ԻԲ) գլխի սկզբում, հայոց թագավորների «կարգը կանոնելուց» առաջ:

Նա ասում է. մինչդեռ ուրիշ ազգերի թագավորների գործերը գրվեցան «յիւրեանցն յիշողութեանցն վերականգնուաց», մերոնք՝ անիմաստասեր բարք ունենալով՝ այդպիսի բան անել չտվին: Ուստի և նոցա գործերը «մնացին նշանակալ ի վերջինսն»: Ուրիշ խոսքով մեր թագավորների ժամանակակիցները չեն գրել նոցա գործերը, այլ ժամանակով շատ հեռու մարդիկ, վերջերս են գրել այդ պատմությունները, ուստի և տարբեր կամ այլազգաբար պատմություններ են անում:

Բայց ընթերցողի մտքում կծնվի իսկույն մի հարց. եթե ժամանակակիցները չեն գրել, այլ վերջինսն, հետնագույն ժամանակի մարդիկ, նոքա ո՞րտեղից պիտի գիտենային այդ պատմությունը: Այս էլ մտածում է մեր պատմագիրը, ուստի և անմիջապես կցում է յուր բացատրությանը. «Ապա թէ ասի-

ցես, ուստի՝ մեզ զնախնաց մերոց գիտել զանուանս այսպէս, իսկ զբաղմաց և զգործս՝, ասեմ. ի հնոցն դիւանաց քաղղէացոց, ասորեստանեաց և պարսից, վասն մտելոց անուանց և գործոց նոցա ի քարտէս արքունի, իբր գործակալաց և վերակացուաց աշխարհիս ի նոցանէ կացելոց և մեծաց կողմնակալաց»:

Արդ, այդ «վերջին» (հետնագուն) գրողներից մեկն է հենց Մար Աբաս, որ՝ ըստ խորենացու՝ Նինվեի արքունի դիվանի մի մատյանից, որի մեջ իբր եղել են հնոց և նախնայաց պատմություններ, մեր ազգի պատմությունը քաղել, հանել է²: Բայց այդ մատյանը հայոց պատմությունը խո՝ ամբողջությամբ չունի սկզբից մինչև վերջը բոլոր ճշտությամբ: Ուստի և Մար Աբասի գրածն էլ պակասավոր մի բան պիտի լինի. թե չէ ինչո՞ւ այն ժամանակ պիտի գրեր խորենացին. «Միթէ մատեան մե՞րձ կայցէ ինձ... որով... վերուստ ի քեզ իջուցանեմ անսխալ»: Դա մի աղբյուրից քաղած պատմություն էր միայն: Ուրիշ վերջիններ էլ ուրիշ աղբյուրներ գործածելով կարող էին քաղել և կազմել «այլազգաբար» հայոց պատմություն: Այդպիսի վերջին գրողներից է և Ջորս հազներգութեանց՝ հեղինակը: Եվ եթե մենք այժմ հունական ու լատինական աղբյուրներից օգտվելով հաճախ իրար հակասող ու «այլազգ» հայոց պատմություն ենք կազմում և դեռ մեր թագավորների անուններից անկը չենք կազմել ճշտությամբ.—ինչո՞ւ ուրեմն խորենացու աղբյուրները, որոնք նույն ձևով զանազան աղբյուրներ գործածելով³ կազմել էին հայոց պատմություն, իրար չպիտի հակասեին թե անուններով և անոնց շարքերով և թե իրողություններով:

Այսպես, շատ պարզ ու խելացի է խորենացու բացատրությունը, թե ին-

¹ Ա. ձեռ., իսկ Տպագիրն ունի. «Ապա եթէ ասիցեն ուստի մեզ զնախնացն մերոց բազմաց այսպէս գտանել զանուանս եւ զգործս...»:

² խորենացու խոսքն այնպես պետք չէ հասկանալ, թե այդ «մատեանի» մեջ հայոց պատմությունն առանձին էր գրված, այլ թե հայոց մասին հիշատակություններ կային այդ գրքի մեջ, և այդ հիշատակություններից օգտվելով, Բաղդադ կազմել է Մար Աբասը հայոց պատմությունը. ինչպես մենք այժմ հունական ու հռոմայական աղբյուրներից հանում ենք հայոց թագավորների անուններն ու պատմությունները:

³ Այլ խնդիր է, թե այդ «վերջինքն» իսկպես քաղղեացոց, ասորեստանցոց ու պարսից աղբյուրներ են գործածել, թե՞ միայն հունական աղբյուրներ և Աստվածաշունչ, և այնպես են ներկայացրել, որ իբր առաջին աղբյուրներից են օգտվել: Նկատենք և այս: Կարելի չէ «Ապա եթէ ասիցես, ուստի մեզ զնախնացն մերոց գիտել (կամ գտանել) զանուանս...» խոսքից եզրակացնել թե իբր խորենացին: ասում է թե ինքն է առնում քաղղեացոց, ասորեստանցոց ու պարսից աղբյուրներից (Գառագ., Թ. պ. 2., Ա, եր. 134): խորենացին միշտ ասում է, որ ինքը հունարենից է առնում: Իսկ եթե նորա աղբյուրների մեջ ասած է եղել թե պատմությունն առած է վերոհիշյալ քաղղեական ևլն աղբյուրներից, ինքը խորենացին էլ, փոխանակ գրելու... «Ուստի՞ վերջնոցն (պատմաբան, որ յուր աղբյուրներն են) զնախնացն մերոց գիտել զանուանս... կարող էր գրել «Ուստի մեզ... գիտել»: Որովհետև ինքն էլ, թեպետև վերջնոց ձեռքով, քաղղեացոց, ասորեստանցոց գրածներից իմացած է համարում իրեն: Այսպես և հաճախ նա հիշում է աղբյուրներ, որոնցից անմիջապես չէ օգտվել, այլ Եմսբերիսի միջոցով, բայց վերջինիս անունը չէ տալիս և համարում է թե բուն աղբյուրից է առած ինքը: Մի բան որ այժմ էլ շատերն անում են, մանավանդ մեր լրագիրները, որոնք ուսուց թերթերից քաղելով, գերմանական կամ ֆրանսիական թերթերի անուններն են դնում, որովհետև սոքա են իբրև աղբյուր ծառայել ուսուց թերթերին: Այսպես Նովհանես կաթողիկոսն էլ, որ խորենացուց է առնում, այնպես է դնում, որ իբր թե ինքն է քաղղեական լինի աղբյուրներից օգտվողը. «Եւ այսքան անուանք եւ զրոյթք, թէ հարցեալ լինի՝ յորմէ՞ գոլ գիտել, գիտասցէ զի քաղղեացոց մատեանէն մեզ ընծոնեցան, որք կան ի Նինուէ եւ Եդեսիա առ Տիբերիս գրեալ» (Մոսկվա, 1853, եր. 14):

չո՛ւ յուր աղբյուրները, որոնք վերջնոց գործ են, հակասական են և այլազգա-
րար: Մենք ևս ուրիշ տեսակ բացատրություն տալ չենք կարող: Եվ այնուհե-
տե արդեն հաջորդ գլխի մեջ, յուր անձնական զգացումները հայտնելուց հի-
տո, նախքան թագավորների «կարգը» դնելը, բացատրում է թե ինչպես է ընտ-
րություն անում յուր աղբյուրների մեջ և ինչո՞ւ մեկին ավելի հավատ է ըն-
ծալում քան մյուսին: Մինչդեռ մի աղբյուրը Մար Աբաս (Անանուն) հայոց
իշխանությունը վերջացնում է նաբուգոդոնոսորի օրով և այնուհետև հայերին
ենթարկել է տալի բաբելացոց ու մարաց, խորենացու մյուս աղբյուրի մեջ
հայերն անկախ թագավորություն ունին և մարաց ու պարսից ժամանակ:
Այս վերջինիս ճշմարտության համար վկա ունի Ս. Գրքը: «Եւ զի արդարեւ
զայնու ժամանակաւ էր ազգիս մերոյ թագաւորութիւն. վկայէ և Երեմիա
մարգարէ ի բանս իւր, հրաւիրելով ընդդէմ Բաբելոնի ի պատերազմ. Հրա-
ման տուր, ասէ, այրարատեան թագաւորութեանն և Ասքանազեան գնդին:
Եւ այս հաւաստի գոլոյ մերոյ քաղաւորութեանն առ այնու ժամանակաւ», ա-
վելացնում է մեր պատմագիրը, որի համար, գիտենք, երկու տարբեր պատ-
մըվածքներից ճշմարիտն այն է, որ համեմատ է Ս. Գրքին (տե՛ս. գլ. Գ, եր.
89 հտն.):

Այսպես ուրեմն, խորենացին յուր ձեռի տակ ունեցած առնվազն երկու
դրավոր աղբյուրից, որ են Մար Աբաս և «Չորս հագներգութիւնք», հիմնվելով
Ս. Գրքի վերա, ավելի կշիռ է տալիս երկրորդին՝ հայկազանց թագավորու-
թյան պատմությունն անելիս: Ուստի և այդ պատմության,—որի մեջ մի եր-
կու խոսք Պարուլրի համար է ասում և ընդարձակ ու երկար միայն Տիգրանի
համար է գրում,—«հիմունքը», հիմնական մասը վերցնում է «Չորս հագներ-
գութիւնից». բայց օգտվում է երկրորդաբար նաև Մար Աբասից (Փառնավազի
համար, գուցե և Զարեհ, Արմոգ, Բագամ) և Վահագնի համար ժողովրդական
ևրդից:

Մյուս կողմից՝ մենք տեսնք, որ ԺԹ՝ գլխի մեջ «Հիւսումն Պիտոյից»
կոչած գիրքն է աղբյուր դնում նույն հայկազանց թագավորների և կամ Տիգ-
րանի պատմության համար: Ինքն իրեն առաջ է գալիս այն միտքը, թե միև-
նույն պատմության համար այս երկու տեղ հիշածները, «Հիւսումն Պիտո-
յից» և «Չորս հագներգութիւնք», միևնույն աղբյուրն են: Երկու կոչումը, «Հիւ-
սումն Պիտոյից» և «Չորս հագներգութիւնք», ոչ միայն իրար չեն բացասում,
այլ լրացնում են մեկմեկու:

Խնչպիսի՞ գրվածք է եղել այդ աղբյուրը: «Հագներգութիւն» բառը, որ
սովորաբար նշանակում է ֆերթված, վիպասանություն և ֆերթվածի մասերը,
և ապա նոր պատմական գրվածք ու անոր մասերը, կարող է ցույց տալ, որ
բանաստեղծական էր այդ գրվածքը, հին բառով, մի «բանահիստութիւն» կամ
«ստեղծաբանութիւն», որի համար իբրև նյութ ծառայած էր Տիգրանի պատ-
մությունը: Անշուշտ, այդ «բանահիստութիւնը, կամ ստեղծաբանութիւնը» յուր
մեջ պիտի ունենար, ինչպես ամեն պատմական բանաստեղծություն, նա՛հ
շատ հատվածներ ու վիպական կամ թե ճարտասանական մանրամասնությու-
ններ, որոնք բանաստեղծական երևակայության ստեղծագործություն են: Բայց
ինչպես ամեն պատմական բանաստեղծության, այդպես և այդ «Չորս հագներ-
գութեանց» էական մասը պետք է պատմական լիներ, և այդ էական մասն ահա
խորենացին առել է և իբրև հիմունք դրել յուր հայկազանց թագավորների
պատմության համար:

Մյուս կողմից թե հորենացու «Հիսուսմե Պիտոյից» կոչած գիրքը նույնպես բանաստեղծական կամ բանահյուսական, ստեղծաբանական գրվածք է եղել, այդ ցույց է տալիս նույնիսկ կոչումը, որ պատմագիրը տալիս է այդ գրվածքին: Հայտնի է, միջնադարյան դպրոցներում «պիտոյք» հունական *χρεια*, բառով կոչում էին այն ճարտասանական կամ բանահյուսական վարժությունը, որով մի իմաստալից ասացված ու խոսք կամ որևէ անձի պատմություն ու արարք ընդարձակում, անեցնում էին այս կամ այն եղանակով ու կանոններով և կազմում էին մի ընդարձակ ճառ կամ բան: Այդ ճարտասանական վարժությունները իրենց կանոններով նույնիսկ մեր գրականության սկիզբներում աշխատել են մտցնել մեր մեջ թարգմանիչները: Հայտնի է հորենացուն վերագրված «Պիտոյից գիրքը», որի մեջ բացի կանոնների բացատրություններից կան և օրինակներ «հրահանգիցն աղագաւ առ մանկունս»:

Այս գրքում¹ իմիջիայլոց գտնում ենք «Սահման ներբողինի», որի տեսակին պատկանել է և Տիգրանի մասին գրվածքը: «Ներբողեան է բան արտադրական եղելոյ բաբեաց.... Ներբողելի է զդէմս, [անձնավորություն] և զիրս, և զժամանակս, և զտեղիս... Զդէմս որպէս գրիմոսթենէս, կամ զՊղատոն: Զիրս որպէս զարդարութիւն կամ զողջախոհութիւն...»: Այնուհետև բերած է եղած, այսինքն պատմական անձնավորություններ գովելու կանոնները, մասերի բաժանելով ներբողյանը:

Եթե փոքր ինչ ուշադրություն դարձնենք հորենացու հայկազանց թագավորների պատմությանը (հարկավ դուրս պետք է ձգել Երեմիա մարգարեի վկայությունը, Մար Աբասից առած Փառնավազի մասը և պատմագրի բացատրությունները թվեյաց երգերի մասին), կտեսնենք, որ Տիգրանի վրա գրված այսպիսի մի ներբողյանի բնավորություն ունի այդ ամբողջ պատմությունը մինչև վահագն: Ասել չի ուզիլ, որ քանի որ հորենացին պատմություն է գրում և ոչ թե ներբողյան, մենք չենք կարող պահանջել, որ նա յուր ճարտասանական աղբյուրը ծայրե ի ծայր արտագրած լինի,—նա շատ տեղ կրճատում է, և կամ ամեն բան յուր աղբյուրի կարգով չէ բերած: Բայց եղածն էլ բավական է մեր կարծիքը հաստատելու համար: Բավական է միայն, որ այդ պատմությունը բաղդատենք Պիտոյից գրքի ներբողյանի կանոնների հետ:

Ահա այդ կանոններն իրենց կարգով ու բաղդատությունը.

1. «Եւ ի գովելն պարտ և արժան է նախաշաւիդ առնել ըստ տեղոյ պատճառին»: Այսինքն նախ նյութը, եթե որևէ անձն է, ուրեմն անձը գովել ընդհանրապես: Եվ հորենացին յուր հայկազանց և Տիգրանի պատմությունն սկսում է ընդհանուր գովեստով (Ա, իա, իբ, իգ, իդ):

2. «Ապա դնել զազգն, և զնոյն բաժանել ի գաւառս և ի նախածնողս և ի հաւս»: Տիգրանի ներբողյանից հորենացին կարիք չունի «գաւառի», այսինքն Տիգրանի հայրենիքի, Հայաստանի գովքը մտցնելու յուր պատմության մեջ: Իսկ Տիգրանի նախածնող Հայկին և նորա մերձավոր հայրերին՝ Պարուրից սկսած՝ գիտենք գովելով հիշատակում է Տիգրանի պատմությանից առաջ:

3. «Ապա զանուդն. և բաժանել յուսումն և ի վարժս և յօրէնս»: Այս մասի մեջ պիտի պատմվի ներբողելի անձի ծնունդը, սնվելը, կրթությունը, մանկական կյանքն ու վարմունքը (հմմտ. «Մովսեսի ներբողյանի» մեջ համա-

¹ «Մատենադարձութիւնք Մովսէսի հորենացոյ», Վենետիկ, 1865, եր. 413:

պատասխան հատվածները՝ Ե—Թ, Էր. 415—417): Ըստինքյան հասկանալի է, որ այս մասն, իբրև պատմության համար, «ոչ կարևոր» բան պիտի կրճատեր խորենացին: Սակայն, և այնպես ծննդյան, ինչպես և նախընթացում հիշված «գաւառի», հայրենիքի մասին գտնում ենք Աժդահակի երազի մեջ:

4. «Եւ ապա զմեծ գլուխ ներքողինին դնել զգործսն. և զնոյն բաժանել յանձն և ի մարմին և ի դիպումսն»:

ա. «Զանձն յիմաստութիւն և յողջախոնութիւն, յարութիւն և յարդարութիւն»: Տեսնենք, ինչպես է գովում խորենացին Տիգրանի «անձը» (ներքինը): «Արանց կացեալ գլուխ, արութիւն ցուցեալ», «սարկեշտն, օրինավոր, ի ցանկութիւնս մարմնոյն շափաւոր, մեծիմաստն, արդարադատ, հաւասարաւէր կշիռս ունելով» ևլն: Ուրեմն ոչ մի գիծ պակաս չէ:

բ. «Զմարմին՝ ի գեղեցկութիւն և ի զօրութիւն և յերագութիւն»: խորենացի. «Խարտեաշս այս և աղէբեկ ծայրիւ հերաց Երուանդեանս Տիգրան, երեսօք գունեան և մեղուակն, անձնեայն և թիկնաւէտն, առոյգաբարձն և գեղեցկոտն»: «...կատարեալս ի դիւցազանց հասակաւ և բնութեամբ»: «Արծուանման սլացեալ թևօք... սքանչելի դիւցազն»: «Բայց գովեմ զքաջահասակն զիմ և զնիզակաւորն և զամենեկն բոլոր անդամովք համեմատն և ի գեղեցկութիւն, աւարտեալ հասակի, քանզի առոյգ ամենայնիւ ըստ իրեարս պատշաճեալ և ուժով ոչ զոր ունելով իւր զոյգ»: Ուրեմն դարձյալ ոչ մի գիծ պակաս չէ:

գ. «Զդիպումսն՝ ի նոխութիւն և յընչեղութիւն և ի սիրելիս»: Այսինքն գոված անձի կատարած մեծ դեպքը պետք է ճոխութիւն և ընչեղութիւն պատճառե և սիրելի դարձնե նորան: Տիգրանի մեծ «դիպումսն» է Աժդահակի հետ կռիւն ու նորան հաղթելը, որ այսպես է վերջացնում խորենացին. «Եւ այսպիսի դիպումսն ի բարեբախտութիւն յաւելեալ, յաճախէր փառս Տիգրանայ»: Մեր թագավորի «ճոխութեան» և «ընչեղութեան» մանրամասն նրկարագիրն (Ա, իդ) ավելորդ ենք համարում արտագրել: Ընթերցողն ինքը կտեսնե խորենացու մեջ: Իսկ «սիրելի» լինելու համար բերենք միայն. «Ամենեցուն՝ որ առ իւրովքն էին ժամանակօք նախանձելի, և յետնոցս ըղձալի ինքն և ժամանակ»: Ուրեմն դարձյալ ոչ մի գիծ պակաս չէ:

5. «Եւ ի վերայ այսոցիկ դնել զբաղդատութիւնն յարադրութեամբ ներբողեցելումն զմեծագոյնսն ընդունել»: Այսինքն ուրիշ նշանավոր անձերի հետ բաղդատել գոված անձին և նորան ավելի մեծ համարել: Այդ բաղդատութիւնն ևս գտնում ենք խորենացու մեջ Տիգրանի պատմության վերջում (Ա, լա):

6. «Եւ ապա զ՝ ի վերայ բանին՝ ի կատարման ըստ պատճառի»: Այսինքն ինչպես ընդհանուր գովեստով սկսված էր, այդպես և ներբողելի անձի վրա արած գովեստն ամփոփել և վերջացնել: Այսպես էլ անում է խորենացին: Լկ գլուխը, որ Տիգրանի պատմության վերջաբանն է, սկսում է Տիգրանին գովելով, և ինչպես «պիտոյից» կանոնները պահանջում են, վերջում բաղդատութիւն է անում շատ Տիգրանների մեջ և գտնում, որ «մի է և միայնակ ի հայկազանցս» Տիգրան ևլն:

Այսպես տեսնում ենք, որ Տիգրանի պատմության մեջ պահված են «Պիտոյից գրքի» ներբողյանի ճարտասանական կանոնները, այն էլ մեծ մասամբ նույն կարգով, ինչ կարգով որ Պիտոյից գիրքն՝ է պահանջում¹: Եվ

¹ Քողնում ենք, որ հետաքրքիր ընթերցողն ինքը մանրամասնորեն համեմատե հայկազանց, իսկապես Տիգրանի պատմութունը, «Պիտոյից գրքի» հինգերորդ գլխի հետ, «սահման ներբողին», և ետևում դրած օրինակի հետ՝ «ներբողեան Մովսէսի»:

այդպես էլ պետք է լիներ, քանի որ մեր պատմագիրը ԺԹ գլխի մեջ պարզաբար հայտնում է թե հայկազանց և Տիգրանի պատմությունը պիտի առնեն «ի հիւսման պատմութենէ պիտոյից»։ Կնշանակե, եղել է մի պիտոյից գիրք, որի մեջ հյուսված են եղել զանազան բանահյուսական կամ ճարտասանական օրինակներ, ի թիվս որոց և մի ընդարձակ ներբողյան հայոց թագավոր Տիգրանի մասին։ Այդ գիրքը հայոց մեջ հանրածանոթ է եղել. հանրածանոթ է Լեւել և նորա հեղինակը. ուստի և խորենացին բավականանում է գրքի անունը տալով և գովելով նորա «իմաստուն» հեղինակին և կոչելով նորան «արգասաւոր ի բանս»։ Վերջին խոսքը ակնարկում է կամ այն բանին, որ գրքի հեղինակը շատ այդպիսի «բանք» կամ ներբողյաններ է գրած եղել, կամ շատ պերճաբան քերթող է եղել։

Այսպես մի կողմից «հագնեցութիւն» բառից իմանում ենք, որ հայկազանց և Տիգրանի պատմությունը վերցրած է մի «բանահիւսական», «ստեղծաբանական» գովածքից, իսկ մյուս կողմից տեսնում ենք, որ խորենացին նույն պատմությունն իրոք վերցրած է մի «Հիւսումն Պիտոյից» կոչած գրվածքից։ Այդ երկու աղբյուրը նույնանում են։ Պատահական մի բան չենք համարում և այն, որ Ա տեսակի ձեռագիրների մեջ փոխանակ «ի հիւսման պատմութենէ պիտոյից» գտնում ենք «ի հիւսման պատմութենէ բանից», որ կանոնավոր ձևով է «ի պատմութենէ հիւսման բանից»։ Արդ «հիւսումն բանից», մի բառով «բանահիւսութիւն» նշանակում է «բանաստեղծություն»։ Հայտնի է թե ինչպես խորենացու բառերը հաճախ թարգմանված են։ Այսպես և այստեղ «հիւսումն պիտոյից» թարգմանված է «հիւսումն բանից». թարգմանողն հասկացել է թե ինչ է անում։ Նա գիտե խորենացու գրածի բուն իմաստը, որ այնպես է թարգմանել, որ «ճարտասանական» աղբյուրը դարձած է մի «բանահիւսական», «բանաստեղծական» աղբյուր։ Վերջին բառերս, անշուշտ, իրենց սկզբնական իմաստով իբրև «բան շինել» պետք է հասկանալ, ինչպես և պիտոյից կանոններով գրած ճառն նույնպես համարվում է իբրև «բան հիւսել», «բան գործել»։

Ինչո՞ւ խորենացին այդ «բանաստեղծական» կամ ճարտասանական աղբյուրը «Չորս հագնեցութիւն» է կոչում։ Կամ այն պատճառով, որ այդ «արգասաւորն ի բանս» քերթողն յուր «պիտոյից հիւսումն» չորս հագնեցութեան, չորս գրքի էր բաժանած, որոնցից մեկի մեջ էր Տիգրանի ներբողյանը. կամ ավելի այն պատճառով, որ Տիգրանի ներբողյանը չորս հագնեցութեան, չորս մասի էր բաժանվում։ Եթե ուշադրութեամբ կարդանք Տիգրանի պատմությունը, կտեսնենք, որ չորս մասի ևս բաժանվում է։

Առաջին։ Այս մասի մեջ, որ վիպական հանգույցն է, եղել են Տիգրանի գովեստն ու հաջողությունները։ Գովեստի մեջ հիշատակված են եղել, ինչպես սովորաբար լինում է քերթվածի մեջ և ինչպես պահանջում են պիտոյից կանոնները Տիգրանի նախորդները Պարուլից սկսած։ Անշուշտ շատ բան ասած չէր լինիլ սոցա մասին, այլ գրքերից քաղած ու հարմարեցրած մի բան, գուցե սոսկ անուններ, Տիգրան թագավորի ազգաբանությունը հայտնելու և հայոց թագավորութեան սկիզբը ցույց տալու համար։ Այդ ընդհանուր գովեստից հետո պիտի գալին մարաց թագավորի երկյուղն ու երազը, խորհուրդը և որոշումը Տիգրանուհուն կնութեան առնել և թուղթը։

Երկրորդ։ Այս մասի մեջ, որ զարգացումն է, պատմված է եղել պատ-

գամավորի գալը, Տիգրանի հոծարությունը յուր քրոջը տալու, նորան ճանապարհ դնելը և Ածղահակի նորան արած ընդունելությունը:— Այս մասը հորենացին շատ համառոտ է անցնում, սկսելով. «Եւ առանց երկարելոյ ասացից» խոսքերով: Համառոտելու պատճառը հասկանալի է: Բացի յուր բերած լուվանդակությունից, ուրիշ առանձին պատմական դեպք չէ տեսնում: Կյանքից առած վիպական մանրամասնությունները նորան չեն հետաքրքրում: Օրինակ, Տիգրանի՝ յուր քրոջը ճանապարհ դնելու հավաստյալ ընդարձակ նկարագրի համար նա բավականանում է միայն ասելով. «Յուղարկէ զքոյր իւր ռալէս օրէն է թագաւորաց»:

Երբորդ: Այս մասը, որի մեջ զարգացումը յուր ժայրին է հասնում, սկսում է, «Զկնի այսորիկ ասէ, թէ...» խոսքերով, որից պարզ երևում է թե նոր մաս է սկսվում: Եվ բովանդակությունն էլ հենց նոր մաս է ցույց տալի: Մարաց թագավորն աշխատում է սիրելի դառնալ Տիգրանուհուն, նորա ձեռով թակարդ լարել Տիգրանի դեմ: Տիգրանուհին ստիպված երեսանց ընդունում է նորա առաջարկը, բայց նենգությունը հայտնում է եղբորը: Պատգամավորություն է լինում, և հայտնի թշնամություն սկսվում:

Չորբորդ: Վիպական լուծումն է այս մասը: Երկու կողմից զորածողով են լինում և կովի պատրաստություն տեսնում: Կովը երկարատևում է, որովհետև Տիգրան «զելս իրացն հնարէր յարդարել, զի ապրելոյ ճար լիցի Տիգրանուհեայ»: Սա ազատվում է: Ճակատամարտ: Տիգրան և Ածղահակ կովում են, բայց հորենացին, դժբախտաբար, այդ կովի մանրամասն նկարագիրը կրճատում է գրելով. «Եւ զի՝ երկայնեմ զբանս»: Ածղահակ սպանվում է. նորա տունն ու կինը գերվում է: Ուրեմն շարը պատժվում է: Իսկ բարին, Տիգրանն ու Տիգրանուհին վարձատրվում են. մեկի փառքն է ավելանում, մյուսն յուր եղբայրության համար «թագաւորապէս» ուղարկվում է բնակելու Տիգրանականքում:

Ահա՛ մի իսկ վիպական նյութ, արժանի գեղարվեստական բանաստեղծությամբ մշակված լինելու, որի գեղեցկությունը հորենացու համառոտած, և մասամբ անշնորհք կերպով կրճատած, գրության միջից ևս ցույց է, նյութի և գործողության միությունը սկզբից մինչև վերջը պահած է և, որ զխավորն է, ամենայն բնականությամբ բաժանվում է միայն շուրջ «հագնեցողության»: Երկրորդ և երրորդ «հագնեցողությունների» սկզբին դրած հորենացու խոսքերը. «Եւ առանց յերկարելոյ ասացից», «Զկնի այսորիկ ասէ, թէ...» խոսքերը նույնիսկ ցույց են տալի մի մասից անցումը մյուսին:

Եվ այս գեղեցիկ նյութը, որ գեղեցիկ ևս մշակված պիտի լիներ «ի բանս արգասաւորի և իմաստունի» ձեռով, յուր գեղեցկության մեծագույն մասը ժողովրդական երգից է ստանում: Հեղինակը իրենից չէ ստեղծել, այլ ժողովրդական է առած և ճարտասանորեն ու ստեղծաբանորեն մշակած:

Թե Տիգրանի մասին երգեր եղել են «ի հինսն մեր», տեսանք, այդ պարզապես հայտնում է հորենացին: Բայց նա չէ ասում, որ այդ երգերն անձամբ է հավաքել ժողովրդից: Այլ ընդհակառակն, նա յուր աղբյուրների ընդհանուր հիշատակության մեջ հայտնում է, որ յուր «հնագրությունը հավաքում է» ուրիշներից: Այդ իսկ պատճառով յուր պատմության սխալ կամ ուղիղ լինելը թողնում է առաջին «հավաքողներին»: «Իսկ ըստ որոց հաւաքումն, Աստուծոյ լինել յայտնիս, և մարդկան գովելիս կամ բասրելի, և մեք այնոցիկ օտաւ եւ բացակացեալ»: Ժողովրդից անձամբ ժողովրդի լեզու չէ այս: Բացի այդ՝ նա

Տիգրանի մասին երգերն անցյալ ժամանակով է հիշում. «Զորմէ ասէին ի ճինսն մեր»։ Այդ երգերը դրվում են հին սերնդի բերանին, «ի հինսն»¹։ Ուրեմն այդ երգերը խորենացին անձամբ չէ լսած ժողովրդից։ Եվ քանի որ Տիգրանի պատմությունը մի գրավոր աղբյուրից է առած, անհավանական չէ կարծել, որ այդ երգերի հիշատակությունն ևս յուր միակ գրավոր աղբյուրի մեջ գտած պիտի լինի։

Մենք այնքան սովոր ենք այն մտքին, որ խորենացին ինքն է օգտվում ժողովրդական երգերից, որ սկզբում ըստ երևույթին տարօրինակ կթվի, որ նա յուր հիշած երգերի համար գրավոր աղբյուր ունեցած լինի։ Սակայն զարմանալի չէ այդ։ Մեր պատմագիրն ամեն երգեր անձամբ չէ առած ժողովրդից։ Թվելիաց կամ վիպասանաց երգերն անգամ, թեպետև ծանոթ են նորան և նույնիսկ Սահակ Բագրատունուն², նա ժողովրդից չէ լսած. թե չէ՝ այդ երգերի մասին չէր գրիլ թե «պահեցին ախորժելով, որպէս լսեմ, մարդիկ կողմանն... Գողթան» (Ա, Լ)։ Կնշանակե՞ն այդ երգերի որևէ ժողովածու է ծանոթ եղել խորենացուն, իսկ այդ հին երգերի պահված լինելը Գողթն գտնաւում՝ նա լսելով գիտե՞ր։ Այս ի նկատի ունենալով նոր հասկանալի է լինում, թե ինչո՞ւ նա Վահագնի երգի մասին այնպես շեշտելով ասում է. «Զայս երգելով ոմանց բամբուռմբ, լուաք իսկ ակամջօք մերովք» (Ա, Լ)։ Այդ հարկավոր էր այդպես շեշտելով հայտնել, որովհետև նա առաջ ժԹ՝ գլխի մեջ ասել էր, որ ուրիշների «հավաքածներից», «ի գրոց» է օգտվելու,—և մինչև Վահագն այդպես էլ արել էր,—իսկ այստեղ ինքն անձամբ է ժողովրդից առնում։

Արդ, այդ երգերը բոլորը խորենացու ճաշակով «անոճ» ու «փծուն» են եղել։ Բացառություն չեն կազմել նույնիսկ թվելիաց կամ վիպասանաց երգերը, քանի որ մեր պատմագիրն այս վերջիններն ևս ստիպված է եղել «ճշմարտելու», «ճշմարտապատմութիւն» շինելու։ Ադոնք բոլորն առասպել են։ Բայց ինչպես տեսել ենք (Ա գլ., եր. 72), հայ ժողովրդական բանահյուսության բոլոր նյութերից միմիայն Տիգրանի մասին եղածներին առասպել կոչումը չէ տալիս։ Այս բացառությունը, որի մասին յուր տեղում խոսել ենք, այժմ հասկանալի է լինում։ Եթե նա ինքը ձեռին ունեցած լիներ Տիգրանի մասին ժողովրդական երգերը և անմիջապես այդ երգերից օգտված լիներ, դժվար է կարծել, որ ամեն մյուս տեղերում ժողովրդականն առասպել կոչեր, իսկ այստեղ ոչ։ Ըստ խորենացու, ուրեմն Տիգրանի մասին եղածներն առասպել չեն (տե՛ս խորենացու հայացքն առասպելի վրա. գլ. Գ, եր. 89 հտն.), որովհետև Տիգրանի մասին նա ժողովրդական «փծուն» և «անոճ» երգերը չէ յուր ձեռի տակին ունեցած, այլ այդ երգերի իրեն խորենացու ճաշակով գրական մշակություն կրածը, մի «զարդարեալ» և «ոճով և հանդերձ պատճառաւ շարագրած» պատմություն, որ նա այլևս առասպել կոչել չէր կարող։ Այդ մի պատմություն էր, որ ոչ թե առասպելի պես «զճշմարտութիւն իրացն անլաբանաբար յինքեան ունէր թագուցեալ», այլ ամբողջ արդեն «ճշմարտութեամբ», «ոճով» պատմված, առասպելական մասը դուրս ձգած և «ճշմարտապատմութիւն» շինած³։ Ուրիշ խոսքով, դա «երգարան բանաւոր» էր։

¹ Հմմտ. Բ, դր. «Իսկ ի շահանել սրբոյն՝ տան նմա արբումն, որպէս անդ ուրեմն ի ճինսն աթենացիքն Սեդրատա զմուլիսինդն»։

² «Արտաշէսի վերջնայ գործք՝ բազում ինչ յայտնի են քեզ ի վիպասանացն, որ պատմին ի Գողթան» (Բ, խթ)։

³ Ինչպես հետո կտեսնենք, Տիգրանի կոիվը վիշապ Ածղահակի դեմ, վիշապաց մայր Անուշի ու վիշապազանց գերվելն ու Մասիսի վրա բնակվելն առասպել է, որ հետո, թերևս ժո-

Վերջին բառը մեզ հիշեցնում է Ա գրքի Գ գլուխը. «Յաղագս անիմաստա-
սէր բարուց առաջնոցն մերոց թագաւորաց և իշխանաց»: Կարելի չէ այս զը-
լուխն իբրև փաստ մեջ բերել, ինչպես անում է շնորհ. Միաբան¹, հերքելու
համար էմինի կարծիքը, թե «հայկական աղբյուր» են եղել «Չորս հազներգու-
թիւնքը»: Այդ գլխի մեջ խորենացին նախ գանգատվում է, որ մեր «առաջին
թագավորներն» ուշադրություն չեն դարձրել իրենց ժամանակի հիշատակի
արժանի գործերը մատենագրել տալու, մի բան որ բնավ չէ մերժում, որ խո-
րենացու ժամանակ լինել «վերջնոց» գրած մի հայկական պատմական
աղբյուր: Արդարև, այնուհետև խորենացին գանգատվում է. «Որպէս այժմ և
առ հինսն հայաստանեայց լեալ անսիրելիութիւն իմաստութեան և երգարա-
նաց բանաւորաց», և քիչ հետո ավելացնում է. «Միթէ մատեան մե՞րձ կայցէ
ինձ... կամ դպրութիւնք քոց հայրենեաց, որովք ի վերուստ ի քեզ իջուցանեմ
անսխալ»: Բայց մի՞թե կարելի է այս խոսքերը տառացի ճշտությամբ հաս-
կանալ: Չէ՞ որ մեր պատմագիրն այնպիսի ժամանակում էր ապրում, երբ հայ
դպրություն կար արդեն, և նա օգտվել էլ է այդ հայ դպրությունից: Անշուշտ,
չկար մի այնպիսի դպրություն, որով հեշտությամբ կարելի լինէր ամբողջ
հայոց պատմությունը անսխալ գրել սկզբից մինչև վերջը: Այս մասին է ահա՛
մեր պատմագրի գանգատը, ինչպես ոչ այնքան յուր ժամանակի ընդհանուր
«անսիրելիութիւն իմաստութեան» է հանդիմանում նա, որքան «առաջնոցն
մերոց թագաւորաց և իշխանաց», «առաջնոցն մերոց նախնեաց», «թագա-
ւորացն մերոց և այլոցն առաջնոց» (Ա, գ, իա): խորենացու այս խոսքերը եր-
բեք չեն թելադրում մեզ կարծելու թե նորա ժամանակի բոլոր հայերը իմաս-
տություն և «բանավոր երգարաններ», այսինքն իմաստալից երգարաններ
(տե՛ս այս բառի բացատրությունը գլ. Բ, եր. 76 հտն.) չեն սիրել, և թե ինքը
խորենացին մենակ բացառություն է կազմել: Եվ ի՞նչպես կարելի է կարծել
այդպիսի բան՝ Ե դարու գրական շարժումից հետո: Ազգի ընդհանրությունը
կարող էր «թուլամիտ», «տգէտ ու վայրենի» լինել, «փծուն» երգեր ու երգա-
րաններ սիրել. բայց այդ չէ մերժում, որ խորենացու նման «իմաստուն» մի
մարդ, քերթող, մեկն «ի վերջնոցն», այդ փծուն երգերից օգտվելով, միաց-
նելով անոնց հետ և յուր պատմական տեղեկություններն այս ու այն աղբյու-
րից քաղած, գրեր մի ճարտասանակալն բնավորություն ունեցող պատմական
բանահյուսություն: Եվ այդ է պատճառը, որ երբ մեր պատմագիրը, որ ոչ
փծուն աղբյուրների մեծ պակասություն ուներ, յուր ձեռի տակ ունենում է
հայկազանց թագավորների և Տիգրանի պատմության համար՝ յուր ճաշակով
գրած մի պատմական աղբյուր, այն ժամանակ իրավամբ բառ չէ գտնում
անոր հայտնի հեղինակին գովելու համար. «Արգասաւոր ի բանս, և իմաս-
տուն և ի մէջ իմաստնոցն իմաստուն»:

Այս աղբյուրից ահա՛ մեր պատմագիրը քաղում է յուր հայկազանց թա-
գավորների պատմության «հիմունքը» և առնում է Տիգրանի ամբողջ պատ-
մությունը, այնքան ընդարձակ, ճարտասանորեն ու բանաստեղծաբար գրված:
Բայց որքան էլ նա ցանկանում է «որ յաղագս սորա էին գովեստք և պատ-

դովորի բացատրության հետեւելով, դարձած է կոիվ ընդդեմ մարաց թագավոր Առդահակի,
մարաց թագուհու և մարացոց գերություն, ճիշտ ինչպես ինքը խորենացին վիպասանքը «Ճշը-
մարտելով» վիրապ Արգավանին դարձնում է մարացվոց տեր Արգամ, և վիրապազանց դեմ
կոիվը մարաց դեմ կոիվ:

¹ «Խոր. Պատմ. ուսումն.», եր. 77:

մութիւնք յերկարել», ստիպւած է կրճատելու և «առանց յերկարելոյ զբանս» ասել. թե չէ՝ պետք կլինէր ամբողջ շորս հագներգութիւններն էլ արտագրելու:

Ամփոփենք մեր եզրակացութիւնը:

Խորենացիին Տիգրանի պատմութիւնը Մար Աբասից չէ առնում: Նա երկու տեղ հիշում է, որ այդ պատմութիւնն առնում է մի գրավոր աղբյուրից, որի հեղինակի անունը, ծանոթ ենթադրելով, չէ տալիս, այլ բավականանում է միայն նորան գովելով: Տիգրանի պատմութեան մեջ հիշած «ասէ», «ասէ որ պատմէն», «ասում է պատմողը» խոսքերը վերաբերում են այդ հեղինակին: Այդ գրվածքը, որ Խորենացիին կոչում է «Հիւսումն Պիտոյից» կամ «Պատմութիւն հիւսման Պիտոյից», եղել է մի բանահյուսական ու ճարտասանական գրվածք, հավանորեն «շորս հագներգութեան» բաժանված: Խորենացին անձամբ չէ օգտված յուր հիշած ժողովրդական երգերից, այլ յուր աղբյուրի հեղինակն է ճարտասանորեն մշակել ժողովրդական բանաստեղծութիւնը: Երգերի հիշատակութիւնը նա յուր աղբյուրից է առել:

Թե իրոք պատմական երգերի վրա է հիմնված այդ պատմութիւնը, այդ աներկբա ցույց կտա մեզ անոր բովանդակութեան ուսումնասիրութիւնը:

Հակասական կարծիքներ:—Տիգրանի ու Ածղահակի և Հերոդոտի մեջ պատմված Կյուրոսի ու Ածղահակի առասպելների նմանութիւնն աչքի ընկնող է: Էմինի կարծիքով Կյուրոսի և Ածղահակի ավանդութեան մի հայ ժողովրդական պատմվածքն է այդ, որ պահել են հայ երգիչները¹: Պ. Խալաթյանն, անշուշտ, Խորենացու սարքածն է համարում Տիգրանի առասպելը:—«Հերոդոտի պատմածի ձևով շինած մի արվեստական պատմվածք»: Բայց նորա փաստերը համոզելի չեն², Իսկ պ. Գարագաշյանը (Քնն. պատմ., Ա, եր. 194 հտն.) հակասական կարծիքների մեջ է մնում: Նա գրում է. «Հեղինակ Մարիբասյան պատմութեան զՏիգրանա և զԱծղահակա, տեսնելով առ Քսենոփոնի Տիգրան զոմն հայ, բարեկամ Կյուրոսի և գործակից ի պատերազմունս նորա. Հերոդոտոսի մեջ ևս կարդալով Ածղահակա երազը, և հրամանավ նորա ի գործ դրված միջոցներն ի կորուսանել զԿյուրոս, հորմե որպես թե կը կասկածեր Ածղահակ (Հերոդ., Դպր., Ա, 127)՝ զԿյուրոսն պատմված առասպելը եր դարձունե Տիգրանա վրա»: Սակայն անմիջապես (եր. 196) ավելացնում է. «Բայց Տիգրանա և Ածղահակա կոիվը կ'ականարկե ուրիշ հին առասպել մը. այն է Թրիդայի և Ածի-տահագա առասպելը (զորմե տե՛ս վերագույն էջ 51), զոր թերևս հին հայ երգիչը առած էին ի Զենտավեստա»: Իսկ յուր կոչումն արած տեղում պ. Գարագաշյանը զարմանալի չէ համարում, որ հնդկական առասպելն ինչպես պարսից մեջ կար, այդպես և հայոց մեջ լինելու:

Ո՞րն է այս հակասական կարծիքներից ընդունելին: Ժողովրդակա՞ն են այդ երգերը, կամ ճիշտն ասած, ժողովրդական երգերի՞ վրա է հիմնված այդ պատմութիւնը, թե՞ շինծու «կամամտածական» բան է:

¹ Халат., Арм. эпос, ер. 178. Էմինն այս կարծիքը հայտնել է յուր Мидийцы в древней Армении, Москва, 1881, աշխատութեան մեջ, որ մենք ձեռքի տակ չունինք:

² Նորա փաստերն են. 1. որ նա «մեզ համոզել է արդեն, որ հայոց վեպը գոյութիւն չ'ունեցել». 2. երկու պատմվածքի «նմանութիւնը». 3. Հայոց առասպելի պատմվածքը ժողովրդական վիպական ոչինչ չունի, այլ ընդհակառակն բաղած է «զանազան աղբյուրներից», զանազան գրքերից:—Բայց մենք գիտենք թե ինչպես է հետազոտում պ. Խալաթյանն այդ աղբյուրները:

Շինծու կերևին, եթե այդ երգերն իրոք լինեին Կյուրոսի ժամանակակից Տիգրանի մասին, ինչպես դնում է հորենացին: Բայց հորենացու սխալը, որ կարող է յուր աղբյուրից առաջացած լինել, դժբախտաբար մոլորեցրել է և մեր քննադատներին: Տիգրանի մասին երգերն ու գովեստներն եղել են Մեծն Տիգրանի մասին, և հորենացին (թերևս հորենացու աղբյուրը) ինչպես սըրամտությամբ նկատում է պ. Գեյցեր, «թյուր գիտնականությամբ՝ Կյուրոսի ժամանակակից՝ Քսենոփոնի վիպասանության մեջ գործող Տիգրանին վերագրեց զայն, մինչդեռ երգերը բնականաբար Ղուկուղոսի ժամանակակիցը կոմպարաներն»¹:

Անշուշտ, բուն երգերը չէ բերում հորենացին և շատ բան իրենից, յուր կամ յուր աղբյուրի լեզվով է պատմում, բայց ամենայն ինչ որ նա ասում է, իսկապես Մեծն Տիգրանին է վերաբերում: Փորձենք քննել և մենք կտեսնենք, որ երգերը ժողովրդական են:

Մեծն Տիգրան և երգեր նորա մասին:—Պ. Գարագաշյան² խոսելով Մեծն Տիգրանի մասին՝ գրում է. «Հիրավի է կոչել մեծին Տիգրանա ժամանակն, աննման փառավորության հետ, թեպետ և կարճ՝ հայ ազգի մը անձնավորության ժամանակ, այնպես որ, ըստ մեզ, ի Տիգրանա և այսր պետք է խնդրել հայ ազգ. ի Տիգրանա և անդր Հայը սաղմն է անկերպարան. առ Տիգրանավ կծնանի, կհասնի ի չափ, կծերանա միանգամայն: Զարմանալի՜ երևույթ: Բայց ըստ մեզ՝ այն է մանավանդ զարմանալի, որ մեր տոհմային ավանդությունն այս անձին ժամանակեն և պատմութենեն, բացի չոր համառոտութենե՝ ոչ այլ ինչ պահած է, բայց ՄԵԾ անունը: Ինչ որ եղանք և ենք՝ եղանք և ենք Տիգրանավ: Այս գնահատությունը, վերջի չափազանցությունը թողած, մեծ մասամբ ճիշտ կարելի է համարել: Միայն ազգը Տիգրանի օրով միանգամից պատրաստ չէ ծնվում. նորանից առաջ արդեն ազգը անկերպարան սաղմության վիճակից դուրս գալ է սկսել, և կարելի չէ ասել թե ազգային ավանդությունը չէ պահած Տիգրանի ժամանակի «աննման փառավորության», «հայ ազգի անձնավորության» հիշատակը:

Այդպիսի ժամանակը, որ իրոք դյուցազնական էր հայ ազգի համար, «քսան և հինգ ամբ... անխառն յաջողութեան», երբ «հաւատային սուտակասպսք թէ ոգի իմն իցէ» Տիգրան, չէր կարող յուր խորին տպավորությունը չանել հայ ժողովրդի երևակայության վրա: Եվ մի ժողովուրդ, որ գիտեր երգել յուր թագավորության հիմնադրի՝ Արտաշես թագավորի Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնարկությունը, գիտեր և նույն Տիգրանի թոռան պատմությունից մի վեպ ստեղծել, չէր կարող չերգել այդ թագավորական ցեղի ամենից փառավորին, արքայից արքա Մեծն Տիգրանին: Բայց պ. Գարագաշյանը, դժբախտաբար, գլխի չէ ընկնում, որ Տիգրանի անունով մնացած երգերը Մեծն Տիգրանին են գովաբանում: Թե չէ՝ նա անտեղություններով լի չէր համարիլ հորենացու (իսկապես յուր աղբյուրի) այդ երգերից քաղած պատմությունը: Արդարև, եթե Քսենոփոնի հիշած Տիգրանի վրա համարենք այդ երգերը՝ անտեղություններ ունին իրենց մեջ: Բայց մի անգամ եթե Մեծն Տիգրանի վրա ենք մտածում, ոչ միայն բոլոր անտեղությունները վերանում են, բացի հարկավ հորենացու կամ յուր աղբյուրի մտցրածից, այլև տեսնում ենք թե ո՞ր աստիճանի հիացել ու փառավորել է ժողովուրդն յուր սիրելի թագավորին:

¹ Զ. Գեյցեր, Համառոտ պատմ. Հայոց, Թարգմ. Գր. վ. Գալեմբյարյան, Վիեննա, 1897, եր. 8:

² Քնն. պատմ. Հայոց, Բ, եր. 129:

Եվ ժողովրդի այդ սքանչացումն ու ոգևորությունն է անցնում երգերից մեր ժերունի պատմագրի պատմությունը, որ հափշտակված ու երիտասարդացած գրում է. «Զի ո՞րք ի ճշմարիտ արանց, և որոց ի բարս արութեան և խոհականութեան սիրելութիւն կացցէ, սորա յիշատակօքն ոչ զուարճասցի, և յորդորիցի այսպիսի այր լինել»: Մեծն Տիգրանն է եղել այդ մարդը, որ «ամենեցուն թաղաւորացն մերոց հարստագոյն և խոհմագոյն, և արանցն այնոցիկ և ամենեցուն քաջ», «ամենեցունց՝ որ առ իւրովքն էին ժամանակօք՝ նախանձելի, և յետնոցս ըղձալի ինքն և ժամանակ իւր»: Ժողովրդի իդեալացած բաղձանքն է այդ՝ հետագա քաղաքական աղետների միջոցին, մի բաղձանք, որ, թերևս յուր աղբյուրից, անցնում է Խորենացուն, և նա ցանկանում է. «Եւ սիրելի էր ինձ յայնժամ գալ Փրկչին և զիս գնել, և առ նոքօք յաշխարհ զմօտն իմ լինել, և նոցա տեսութեամբն խրախճանալ, և յարդեացս վտանգից ապրիլ: Այլ վաղ ուրեմն փախեալ ի մէնջ պատահումն այն, թէ արդեք և վիճակ» (Ա, իբ): Մի խոսք, որ ասած է մեր պատմագիրը ոչ թե այդ գլխի մեջ եղած լոկ անունների ցանկի համար, այլ միայն Տիգրանի համար, «որ ինչն երրորդ ի նախնեաց մերոց պսակաւորաց էր, հուժկու, անուանի և յաղթողս ընդ այլ աշխարհակալս»:

Ասել թե մի պատմագիր ինքը շինծու թագավոր կստեղծեր իրենից և ապա այնպիսի կրօնական ու հայրենասիրական անկեղծ զգացմունքով կոգնվորվեր այդ թագավորով, — այդ մեզ անհասկանալի է¹:

Բայց մենք տեսնենք պ. Գարագաշյանի նկատած «անտեղությունները»²:

1. «Խորենացին կամելով մեծ քան զամենայն աշխարհակալ թաղավորս ցուցանել զՏիգրան՝ կատարել կուտա նմա այնպիսի գործ մը, զոր պարսկական պետության հզորագույն ժամանակն անգամ չկրցան վճարել Դարեհի և Քսերքսի պես թագավորք, այն է նվաճել զՀուլյնս...»: «Ո՞ր հույները, հարցնում է այնուհետև պ. Գարագաշյան, էլլադայի և Պեղոպոնեսի՞, թե հունական գաղթականությանց, որ Փոքուն Ասիո արևմտյան եզերքն էին, կամ թերևս Արքիպեղագոսի կղզյաց»:

Խորենացին մեզ չէ ասում թե ո՞ր հույները, այլ թե Տիգրանը ոչ սակավ ժամանակ հույներին էլ յուր ձեռին նվաճելով՝ հնազանդեցնում էր: Այսքան միայն: Արդ եթե բանանք պ. Գարագաշյանի պատմության կրկնորդ մասը (եր. 130—153), ուր Թեոդոր Ռեյնաքի (Théodor Reinach) «Միհրդատ Եվպատոր» գրքից բերում է Մեծն Տիգրանի պատմության համար մի ամբողջ հատված, կգտնենք այնտեղ, որ քանի անգամ Տիգրանի զորքերն անցնում են Կապադովկիա: Նա տիրում է Ասորիքին, կործանելով Սելևկյան պետությունը, տիրում է դաշտային Կիլիկիային: «Անտիոք, մին յարքայանիստ քաղաքաց Տիգրանայ՝ հարկանէր դահեկան ի պատկեր նորա, և միում ի զօրավարաց նորա Մագադատեայ յանձնէր վարել զԱսորիս իբրև սատրապ (Ապպ. Ասոր. 48) ... Յարևմուտս արկ նա ձեռն ի վերջին ծաղիկ պսակին Սելևկեանց, ի դաշտային Կիլիկիա: Բազում քաղաքաց ծաղկելոց բնակիչք խախտեալ ածան ի Հայս (Դիոն Կաս., ԼՁ, 37, Պլուտ., Պոմպ., 28): Դարձեալ ... Հայք մտին երրորդ անգամ ի Կապադովկիա, կալան զԱրիոբարզան իբրև ի վարմի և տի-

¹ Տպագրի մեջ վերևում գրած հատվածի շարունակությունն աղճատված է: Ա ձեռագիրներն ունին. «Բայց արդ ես առ օտարաց թագաւորութեամբն կացեալ, ընդ նոցայն զմերս ազգի ածից զկարգ թագաւորացն: Զի մերոյ աշխարհիս բնիկք պսակաւորք արք այնոքիկ...»:

² Գարագաշյան, Քնն. պատմ., Ա, եր. 189 հտն.:

րեցին մայրաքաղաքին. բնակիչք Մաժաֆայ, որպէս եւ այլոց մետասան քաղաքացի Զուհաց, ընդ բնաւ իբրեւ բիրք երեսուն (300,000) ածան առնել շէն զնոր նիստ արքայից արքայի, ահաւորին Տիգրանայ, 77 ն. ք. դՔր.» (Ապպիան, Միհր., 6, 7, Ստր., ԺԱ, 14, 15, ԺԲ, 2, 9)։—Կարդանք շարունակութիւնը. «Հելլենականութիւնն էր յուծի յաշխարհս այն ինչ նուանեալս, որպէս ի Կիլիկիա, յԱսորիս, ի Միգդոնիա (Միջագետք հիւսիսոյ), որ առաւել քան կիսով չափ էին յունացեալք ընդ իշխանութեամբ Սելեկեանց»։

Ահա ո՛ր հույներին է նվաճում Տիգրանը։ Դոքա Սելեկյան պետութեան և Կապադովկիայ հույներն են։ Եվ ո՛րքան ճշտութեամբ արտահայտված պահված է Մեծն Տիգրանի կարճատև տիրապետությունը հույների վերա. «Եւ զյոյնս ոչ սակաւ ժամանակս ընդ իւրեւ նուաճեալ հնազանդէր»։

2. «Խորենացւոյն պատմութեան այս մասին մեջ ևս կգտնենք երեւիլի ճակատութիւն մը։ Խորենացին հետ դնելո զՊարույր առաջին թագավոր և նովով բարձրալ զօտաւ լուծն ի պարսկացեան Հայոց՝ առ Տիգրանավ, զոր իննորդ կոչեն ի Պարուրն՝ զՀայս տակավին ընդ օտար լծով կենթարդե, քանզի ասեւ. Սա (Տիգրան) զմեզ որ ընդ լծով էինք՝ արար լծադիր և հարկապահանջ»։

Նախ, Խորենացին ոչ մի տեղ չէ ասած թե Պարույրի ձեռով «օտար լուծն բարձրալ է ի պարսկացեան Հայոց»։ Նա Պարույրին դնում է այն իշխանների կարգում, իբրեւ վերջին, որոնք ասորեստանցոց թագավորության օրով իշխում էին Հայաստանում. և Պարույրը «ոչ փոքր ինչ օգնականութիւն տուեալ գտանի վարքակալ Մարի, բառնալով զթագաւորութիւնն ի Սարդանապալայ» (Ա, իա)։ Պարույր իշխանն ուրեմն միայն օգնում է Վարդակեսին, և սա այդ օգնության համար «թագավորութեան ձեւ և շուք է խոստանում նորան»։ Արքայից արքայութիւնն անցնում է մարաց, և եթե հայ իշխաններն այնուհետեւ թագավոր անունն են կրում, այդ չէ նշանակում, որ նոքա ազատված էին արքայից արքաների օտար լծից։ Նույն գլխի վերջում հենց այդ հայ իշխաններին ու թագավորներին դնում է «իբրեւ գործակալք և վերակացուք աշխարհիս ի նոցանէ (արքայից արքաներից) կացելոց, և մեծ կողմնակալք»։ Իսկ հաջորդ (ԻԲ) գլխի սկզբում այդ «թագաւորութեան աստիճան» ունեցողներին այսպես է կոչում. «...ի թիւ մերոց արանց, մանաւանդ թագաւորաց»։ Եվ ինքը պ. Գարագաշյանն էլ գրում է (Ա, եր. 186). «Ի բանից աստի Խորենացւոյն կը հետեւի... թե ի Խորենացւոյն այնպէս ցնծութեամբ թագավոր կոչված Պարույր

¹ Այս ընթերցվածը ճիշտ է և համեմատ վերնագրին «օգնական լինի (Պարույր) Վարքակալ Մարի՝ բառնալով զթագաւորութիւնն Սարդանապալայ»։ Այս ճիշտ ընթերցվածն ունին Ք 1665, 616 Ա ձեռագիրները. մյուսներն էլ ունին Մարի, Իսկ Տպագիրն ունի. «Ոչ փոքր ինչ օգնականութիւն գտեալ ի վարքակալ Մարէ, բառնալով զթագաւորութիւնն ի Սարդանապալայ»։ Պարզ սխալ է այս ընթերցվածը, քանի որ մի փոքր ներքևում Խորենացին պատմում է թէ Վարդակեսն է տիրել Ասորեստանին և Նինվեին։ Այս սխալ ընթերցվածից այսպիսի սխալ եզրակացություն է անում շնորհ. Միաբանը (Խոր. Պ. ուս., եր. 50). «Սա (Պարույր) ոչ փոքր ինչ օգնականութիւն գտեալ ի վարքակալ Մարէ»—հաւկավ, ընդդէմ Սկայնորդու, որից և խլում է իշխանութիւնը»։ Բայց ո՞ր մնաց խոսքի շարունակությունը «բառնալով զթագաւորութիւնն ի Սարդանապալայ»։ ո՞ր մնաց և մյուս խոսքը. «Յինքն եւ զքայն մեր նախարար յանգուցանէ զՊարույր...»։ Եւ այսպէս զթագաւորութիւնն ի Սարդանապալայ յինքն առեալ տիրէ (Վարդակեսն եւ ոչ Պարույր) Ասորեստանի եւ Նինուէի»։ Ուր մնաց և գլխի վերնագիրը. Եվ այս սխալ եզրակացությունն անում է շնորհ. Միաբան, որպէսզի կարողանա հիմնել յուր կարծիքը թե իբր Խորենացին Պարույրից առաջ եղած իշխաններին բնիկ չէ համարում։ Այս մասին հետո ևս խոսք կլինի։

և հաջորդը նորա, նորին իսկ խորենացվույն վկայությամբ, ոչ այլ ինչ էին եթե ոչ Քաղղեացվոց և Պարսից կողմեն դրված գործակալներ, վերակացուներ և մեծ կուսակալներ»։ Այսպես նույնիսկ պ. Գարագաշյանի խոսքով երևակայական մի բան է դառնում Տիգրանից առաջ հայ թագավորների ազատված լինելն օտար լծից։ Եվ չգիտենք ո՞ր մնաց այդ «երևելի հակասությունը»։

Բայց մենք անցնենք Մեծն Տիգրանին, որի պատմության մի հիշողություն է նորանից առաջ օտար լծի տակ լինելը և նորա օրով օտար լծից ազատվելը հայկազանց թագավորների պատմության մեջ։

Հայտնի է, Մեծն Տիգրանի նախորդներից Արտաշես Ա-ի օրով (189 թ. Ք. ա.) են հայոց իշխանները թագավոր անունն ստանում։ Մեծ Հայքի թագավորներն այնուհետև հետզհետե ընդարձակում են իրենց երկիրները։ Սակայն Տիգրանից առաջ, «ի վախճանել դարուն Բ-ի յառաջադէմն խաղացք Մեծին Հայոց արգելաւ ի Պարթեաց, որ առին զՄարս և Միջագետս ի Սելեւեանց անտի վատթարելոց։ Արշակ Թ (Մհերդատ Բ, 114—36) ետ պատերազմ ընդ Հայս, յաղթեաց թագաւորի նոցա Արտաւազդայ (Յուստ., ԽԲ, 2, 16), եւ էառ պատանդ զՏիգրան, իշխան թագաւորացն (Յուստ., ԼԸ, 3, Ստր., ԺԱ, 14, 15)։ ...Յետ մահու Արտաւազդայ Միհրդատ չէառ յանձն տալ Տիգրանայ զազատութիւն եւ զաթոռ հարցն իւրոց՝ բայց տալով նմա թողով դաշամբ 70 գաւառս կամ «նովխոս» ի Հայոց» (95 ն. ք. գՔր.)։ ...«Հայն խոնարհեալ, այլ ոչ նուաճեալ» (Ստր., ԺԶ, 19) «վկայէ յայտնապէս, թե Պարթևք ոչ նուաճեցին երբէք զՀայս»։

Եվ ահա՛ իսկույն տեսարանը փոխվում է։ Այդ «խոնարհեալ» և պատանդ տվող ազգը բարձրանում է։ Նորա թագավորը, Մեծն Տիգրան, որ ազատություն գտնելու համար յուր երկրից յոթանասուն «հովիտ» է տալիս պարթևաց թագավորին, մտածում է «խնդրել զվրէժ իւրոց նախնի թշնամանաց։ Գունդ մի հայացի եմուտ յերկիր իշխանութեանն Պարթևաց և լինէր միջամուխ մինչև ի յԱրբեղա և Նինուէ, աւերել, գերփել զերկիրն ընդ որ անցանէր։ Պարթևիք ստիպեցան կռել դաշինս ի վնաս իւրեանց, դարձուցանել ի Հայս զեթանասուն հովիտսն, զորս հանեալ էր նոցա ի նոցանէ յամին 95, նաև տալ նոցա զերկրսին գաւառսն ծաղկեալս հիւսիսային Միջագետաց, այն է զՄիգդոնիա և Ուռհայաստան (Ստր., ԺԱ, 14, 15)։ Հանդերձ այսու հաբէ եղև նոցա կռել դաշն նիզակակցութեան ընդ յաղթողին (Յուստ., Խ, 1) եւ թողով կամաց նորա զիւրեանց հին ձեռակերտս (աւատ) ի հիւսիսայ արեւմտից»։—«Տիգրան էր յայնժամ (72 թ. Ք. ա.) հզօրագոյնն ի թագաւորս յառաջակողման Ասիայ։ Տէրութիւն նորա ձգէր յափանց անտի Կուր գետոյ մինչև յեզերս Յորդանանու և ի լերանց աշխարհին Մարաց մինչև ի ստորոտս Տաւրոսի. այլ շինուած յօտարոտի մասանց, կազմեալ յամս 25, իբրև կոյտ իմն բեկորոց խլելոց ի դրացի ազգաց... ի հարաւոյ կողոպուտք Սելևեանց... իսկ առ սահմանօքն Պարթևաց՝ շար իմն մանր մանր թագաւորութեանց, որոց էին բնակ թագաւորք կամ տոհմային իշխանք, այլ ի սերտ հպատակութեան... Յարևելից և ի հիւսիսոյ այլ ձեռակերտք (fief) դաշնաւոր անուամբ, որոց պարտ էր տալ զօր ի թիկունս թագաւորին, որ կոչէր զանձն «Արքայից արքայ»։

Մի՞թե կարող էր ազգի քաղաքական կյանքի մեջ կատարված այս մեծ և հանկարծական հեղափոխությունը չթողնել ժողովրդի երևակայության վրա ոչ մի ազդեցություն։ Եվ ո՞րքան զեղեցիկ համառոտում է խորենացին, գուցե տեղ տեղ և երգի խոսքերով. «Արանց կացեալ գլուխ, և արութիւն ցուցեալ, զազգս

մեր բարձրացուց. և զընդ կացեալսս՝ լծադիրս և հարկապահանջս կացոյց բազմաց»:

3. «Խորենացին որ զՏիգրան կամեր ցուցանել իբրև զմին ի մեծամեծ աշխարհակալաց Ասիո... կանխելով՝ կուտա նմա կարգել և հարդարել յուր զինվորական զորութիւն և ահագին բանակ մը կազմել... Դժվարին է սակայն հավատալ, թե ժողովուրդ մը, որ հետ ընկճյալ մնալու դարերով գրեթե առանց զինուց և զինվորութեան ընդ օտար լծով, այն ինչ սկսած էր սրով, նիզակով և աղեղամբ վառյալ հետեակ և հեծյալ ունենալ և ի մոտո ճակատ հարդարելով կռիւն սորվիլ՝ հանկարծ այնպէս զորացավ մինչև տիրել Փոքուն Ասիո, զՀուլիս հնազանդեցնել և ջնջել Մարաց թագավորութեան պէս աշխարհակալ տերութիւն մը ի հզորագույն ժամանակի նորա»:

Նկատենք նախ, որ «կանխելով» բառն ավելորդ է: Խորենացին ոչ մի տեղ չէ ասած թե Տիգրանը նախ զորքը կարգավորեց և ապա շրջակա երկիրներին տիրեց: Այդ ասողը ինքը պ. Գարագաշյանն է: Խորենացին Տիգրանի հաղթութիւններն ու նորա հարստութիւնը նկարագրելուց հետո միայն անցնում է զորքի նկարագրին. «հետևակամարտքն ի վերայ ուսոց ձիոց բերեալք, և պարսաւորքն առհասարակ դիպաղեղունք, և շերտաւորքն ի սուսեր և ի տէգ նիզակի վառեալք. մերկքն վահանօք և զգեստիւք երկաթոյ պարածածկեալք: Որոց ի մի վայր հասելոց բաւական էր տեսիլն միայն, և որ ի նոցայցն պահպանակաց և զինուց փայլմունք և շողիւնք, զթշնամիսն արտահալածել»:

Այժմ տեսնենք թե ի՞նչպէս է նկարագրում պատմութիւնը Մեծն Տիգրանի ահագին բանակը. «նախարարք և սեպուհք էին շունչ իմն և ոգի, յորոց կազմէր հեծեալազօրն կուռ վառեալ, ինքն և երիվարք նորա: ՅԱղուանից անտի էին զրահաւորքն պատենազէնք, իսկ Վիրք, դրացիք նոցա՝ աղեղնաւորք կորովիք: Թագաւորն Մարաց Ատրպատականի, փեսայ Տիգրանայ՝ մարթէր գումարել հետևակս 40,000 և հեծեալս բիր (Ստր., ԺԱ, 13, 2): Մարք տային աղեղնաւորս հեծեալս. Արաբացիք զայրուծին անապատի. Կորդուացիք ռահվիրայք էին և շինողք կամրջաց. վարձկան՝ Հելլէնք և ալլևս ազգի ազգի գունդ զօրաց, ընդ ամենայն, ասեն, իբրև 500,000 այր»:

Հանկարծական փոփոխութիւն չէ՞ այս՝ հայ բանակի և այն էլ ի՞նչ փոփոխութիւն: Եվ միթե Խորենացին ավելին է ասում: Ավելացրեք վրան և փարթամացած ու ճոխացած թագավորի և նախարարների զենք ու զրահները շքեղութիւնն ու փայլքը:

4. Նախորդ հատվածի մեջ տեսանք, որ պ. Գարագաշյանը Մարաց տերութիւնը նվաճելն ևս անտեղութիւն է համարում: Տեսնենք ի՞նչ է ասում մեր պատմութիւնը Մեծն Տիգրանի համար:

«Որ ավելի կարևորն էր՝ Բդեաշն Մեծին Մարաց (Դարեհ, որպէս հավանութեան է, ըստ Ապպիանու, Միհրդ., 106) ետես զՀայս եկեալ հասեալ մինչեւ ի դուրս Եկրատանայ, որք եւ այրեցին զապաւառն նորա (Իսիդոր Քարակացի Գ, 6): Այսպէս ամենայն արվարձանք բռնադատեցան ընդունել զվերին իշխանութիւն նորա ծանր ծանր պայմանօք, էր որ աւելի, էր որ պակաս: Թագաւորք Աղուանից և Վրաց առ Կուր գետով, թագաւորք Մարաց Ատրպատականի—(Միհրդատ արքայ Ատրպատականի արար կին զմին ի դստերաց Տիգրանայ, Դիոն. Կաս., ԼԶ, 16)—և Մեծին Մարաց, որպէս և թագաւորք Կորդուաց և Ադիաբենայ զվերին Դիզադաւ եղեն հաւկատուք ի ժամանակի խաղաղութեան, և ձեռննտու զօրօք և սատարօք ի պատերազմունս»:

Ուրեմն ո՞ւր մնաց մարաց նվաճելու «անտեղութիւնը»: Ինչ որ ծիծաղելի կա խորհնացու պատմութեան մեջ՝ ոչ թե Մարաց տերութիւնը նվաճելն է, այլ այն, որ մեր ժերունի պատմագիրը, թերևս յուր աղբյուրից խարված, Տիգրանին դնում է իրեւ ժամանակակից և դաշնակից Կյուրոսի: Այսպէս դրնելուց հետո նա Տիգրանին Մարաց տերութիւնը վերացնել է տալի Կյուրոսի աջակցութեամբ. «Որ և Կիւրոսի աջակցեալ, զՄարացն ի բաց բառնալով զիշխանութիւնն» (Ա, 10). «Օժանդակ կամօք և յօժարութեամբ զԿիւրոս ունելով, զիշխանութիւնն Մարաց և Պարսից յինքն յափշտակեաց» (Ա, 14): Անշուշտ անտեղութիւն է ասել, որ Կյուրոսն յուր հռժաւ կամօք օգնել է Տիգրանին՝ հափշտակելու Պարսից տերութիւնը, որ իրեն Կյուրոսինն էր՝ Սակայն այդ անտեղութեան վրա ոչ մի բան կարելի չէ հիմնել այն պատճառով, որ Տիգրանի թվականն և պարսից Կյուրոսի անունն ու նորա աջակցութիւնը ոչ թե երգին են, այլ երգը մշակողին: Եթե Կյուրոսն և յուր աջակցութիւնը դուրս ձգենք,— և անպատճառ պետք է դուրս ձգել,— այն ժամանակ կմնա, որ Տիգրանը հափշտակել է Մարաց և Պարսից տերութիւնը: Այս դեպքում պարսից բառը փոխանակած է պարթեաց բառին. ժողովրդի հիշողութեան մեջ ևս Մեծն Տիգրանի կոիվներին մեջ հին պարթեաների տեղ նոցա փոխանակած նորագույն (Սասանյան) պարսիկները կարող են անցած լինել: Պարսիկ անունը հայոց դրացի արիական ազգերի համար միշտ ավելի ժողովրդական եղած կարող է լինել հայոց մեջ, և է՝ քան պարթեանները:

Այս անհեթեթութիւնն, այսպես, եթե մի բան ապացուցանում է, այն է, որ երգը մշակողը, Տիգրանին Կյուրոսի ժամանակակից դնելով և Կյուրոսին՝ Տիգրանին հոժարութեամբ օգնել տալով հանդերձ, թողել է երգի մի գիծը թե Տիգրան (Մեծն) Պարսից (Պարթեաց) տերութիւնը հափշտակել է և ստիպել նոցա «կռել դաշն նիզակակցութեան» Հայոց հետ: Այս այսպես արդեն պատմական գիծ է: Այնուհետև արդեն ավելորդ աշխատանք է ցույց տալ, ինչպես լինում է պ. Գարագաշյան, որ Կյուրոսի ժամանակակից Տիգրանը չէր կարող «զիշխանութիւնն Մարաց և Պարսից ինքն հափշտակել», և այն «կամօք և հոժարութեամբ օժանդակ ունենալով Կյուրոսին»:

5. Անտեղութիւն է գտնում և այն բանի մեջ, որ Տիգրանը շինել է Տիգրանակերտ քաղաքը: Պ. Գարագաշյանն աշխատում է ցույց տալ, որ Կյուրոսի ժամանակակից Տիգրանը չէր կարող շինել այդ քաղաքը, որ Մեծն Տիգրանի շինած է Ա դարում Ք. ա.: Ավելորդ աշխատանք: Ժողովրդական երգով Տիգրանակերտի շինողը Տիգրան թագավորն է միայն, իսկ թե խորհնացին, կամ յուր աղբյուրը, ժողովրդի երգած Տիգրանին, որ Մեծն Տիգրանն է, արել են Կյուրոսի ժամանակակից, այդ նոցա սխալն է:

Նույնպիսի ավելորդ աշխատանք է Տիգրանակերտի տեղն այստեղ ու այնտեղ որոնելը, թե արդյոք Փայտակարանի Տիգրանակերտն է, թե արդյոք

¹ Դժվար է կարծել, որ խելքը գլխին մի մարդ այդպիսի բան գրեր: Ուստի և շատ հավանորեն պարսից բառը, եթե պարթեաց բառին չէ փոխանակած, պետք է համարել եկամտո մի բառ, գուցե Աստվածաշնչի ազդեցութեան տակ մտած զըլագիրների մեջ: Գրչակները հեշտութեամբ կարող էին, Աստվածաշնչի մեջ միասին կրկնված «մարաց եւ պարսից» ձևին վարժված լինելով, պարսից բառն ավելացնել: Այս հավանական է թվում մեզ, մանավանդ որ առաջին անգամ նույն միտքը խորհնացին գրել է առանց «պարսից» բառի: Թովմա Արծրունու մեջ (եր. 38) թեպետև պատերազմի մեջ Տիգրանն է Աժդահակին սպանում, բայց «Կիւրոսի զհետ մտեալ զօրոն»՝ ոչ սակաւ սատակմունս առնէր, մինչեւ միահաղոյն զօրսն Աժդահակայ վատնեալ սուսերաւ՝ տիրէ (Կիւրոս) Մարաց եւ Պարսից:

Ձեռնարկի Տանակերտն է՝, հորենացին երկրորդ անգամ էլ հիշում է (Գ, 18) միևնույն Տիգրանակերտը, որի որմունքն էին «ի Հայկազնոյն Տիգրանայ հոծեալ և յարմարեալ», և այս Տիգրանակերտը նա Միջադէտքում գիտե՛: Ուրեմն հայկազն Տիգրանի շինած Տիգրանակերտ ասելով՝ նա հասկանում է Մեծն Տիգրանի Միջագետքում շինած քաղաքը: Ուստի և նորա պատմութեան բուն աղբյուրը, երգը, շատ լավ պահել է Տիգրանակերտի շինութեան հիշատակն ևս: Ավելորդ չի լինիլ այստեղ բերենք այդ քաղաքի նկարագրից մի երկու գիծ: «Տիգրանակերտի թուէին արդարև յարուցեալ քաղաք մեծամեծք հնոյն Ասորեստանի և Բաբելոնացոց, հանդերձ պարսպօքն յաղիսոյ յիսուն կանգնոյ բարձրութեամբ, լայնք մինչև բաւական լինել շինութեան ապաստանաց, հանդերձ ամուր միջնաբերդան, հոյակապ ապարանիքն արտաքոյ պարսպաց...»: Եվ իզուր չէ, որ հորենացին Տիգրանակերտի պարիսպների համար գրում է. «ի Հայկազնոյն Տիգրանայ հոծեալ և յարմարեալ որմունքն»:

Այս հինգ կետերն են պ. Գարագաշյանի մեջ բերած «անտեղութիւնները», որոնք բոլորը, ինչպես ընթերցողը կտեսնէ, վերանում են, երբ Տիգրան անվան տակ Մեծն Տիգրան ենք հասկանում: Մենք թողնում ենք պ. Գարագաշյանի քննադատութիւնը (Ա, եր. 190, հատված 42) թէ ի՛նչպես «անհամատալի» է Աժդահակի խնամութեան և Տիգրանին դավելու «անհամ առասպելը»: Այդ քննադատութիւնը բնավ արժեք չունի, քանի որ նա այդ առասպելն իբրև առասպել չէ քննում, և հորենացու բնագիրն աղճատում էլ է: Նա այսպիսի առարկութիւններ է անում. «Բայց միթէ այնչափ անմի՞տ էր (Աժդահակ), մինչև դուր անգամ խորհուրդ հայտնել համոռն ժողովո նախարարաց»: Նախ և առաջ պ. Գարագաշյանը նեղութիւն չէ կրում հորենացին նայելու: Այնտեղ այդպիսի բան չկա: Աժդահակը յուր երազը միայն յուր խորհրդակիցներին է պատմում: Հինգ անգամ խորհրդակիցք են հիշված և մի անգամ բարեկամք. և ոչ մի անգամ «համորեն ժողով նախարարաց»: Եվ եթէ պ. Գարագաշյանը իբրև առասպել քննէր, անշուշտ, կտեսնէր, որ թագավորները շատ հաճախ նույնիսկ իրենց նախարարների «համորեն ժողովի» հետ այդպիսի խորհուրդ են անում: Պ. Գարագաշյանի կարծիքով «հիմար» է Աժդահակ, «զի զայն սոսկալի դավաճանութիւն կխորհի կատարել ի ձեռն Տիգրանուհովո». «անտեղութիւն» է, որ Աժդահակը Տիգրանին երկու տերութիւնների սահմանագլուխն է հրավիրում տեսակցութեան, և նմանները:

Բայց մենք թողնենք այդ անարժեք խոսքերը և շարունակենք համեմատել հորենացու հայկազն Տիգրանի պատմութիւնը Մեծն Տիգրանի պատմութեան հետ:

6. Մեծն Տիգրանի պատմութեան մեջ կարդում ենք. «Երկոթին թագաւորքն (Տիգրան և Միհրդատ) եղին պայմանս, զի յամենայն մարտս պատերազմաց զորս տայցեն երկուստեք ծախիւք՝ երկիրն նուաճեալ յետ յաղթութեանն իցի Միհրդատայ, իսկ աւարն, այն է գերիք, անասունք և գանձք՝ Տիգրանայ» (Յուստ., 18, 3, 5): Եվ այդ ավարն ու գերին, որ Տիգրանն առնում է Կապադովկիայից, սակավ բան չէ: Էլ չենք խոսում մյուս երկիրներից առած ավարների ու հարկատու ազգերից ստացած գանձերի մասին: «Ի պահպանութիւն այսպիսի և այսչափ զօրաց պիտոյ էր թագաւորին ամբալ գանձ. և Տիգրան իբրև զՄիհրդատ ունէր քաղաքս մեծամեծս լի գանձով, որպիսի էին Ողականն և Բողքերդ ոչ հեռի յԱրտաշատէ և Արտագերք առ Եփրատաւ»:

¹ Халат., Арм. эпос, кр. 187.

(Արածանի, Ստր., ԺԱ, 14, 6): Լսենք և արքունիքի նկարագիրը. «Արքունիքն՝ ունայն շփով և պեճուրեքամբ արկանէր ահ ժողովրդեան որ տղայն էր: Թագաւորն մեծապատիւ մեծարեալ, մինչև կոշիլ աստուած, ոչ երբէք երեւէր ի հրապարակի՝ եթէ ոչ մեծաշուք սուսաւ, զգեցեալ պատմունան նկարէն, գաւազան, ի սպիտակէ և ի կարմրոյ (Դիոն. Կաս., ԼԶ, 52), և վերաբերու ի ծիրանոյ խորշխուշան. զլուխն պսակեալ բաճուր աստեղազարդ խուրիւ: Յորժամ գային առ նա յայգորել՝ թագաւորք չորք ձեռատունկք կային յոտին, ձեռք կցելովք առ գահոյի նորա. և ի հեծանել նորա ի ձի՝ ընթանային նոքա առաջոյ նորա հետի, լոկով պատմունճանաւ»: Փարթամացած հայ իշխաններն ևս անշուշտ պիտի հետևեին իրենց թագավորի օրինակին:

Այժմ տեսնենք թե ի՞նչպէս այս պատմութիւնն անում է խորհնացիին յուր սեղմ ոճով: Նա ասելով, որ Տիգրանը մեր ազգը բարձրացրեց և մեզ «լծադիրս և հարկապահանջս կացոյց բազմաց», ավելացնում է. «Մթերս ոսկւոյ և արծաթոյ և քարանց պատուականաց և զգեստուց և պէս պէս գունոց և անգուածոց՝ արանց հասակաց և կանանց միանգամայն բազմացոյց. որով տգեղագոյնքն իբրև զգեղաւորս երևէին սքանչելիք, և գեղաւորքն ըստ ժամանակին առհասարակ դիւցազնացեալք»:

7. «Նաղաղութեան և շինութեան բերող, իւղով և մեղու զհասակս ամենեցուն պարարեալ», գրում է խորհնացիին Տիգրանի համար:

Նվ արդարև, Մեծն Տիգրանի ձեռով նվաճված Ասորիքի համար ասում է պատմութիւնը. «Ոգի առ Ասորոց աշխարհն զամս շորեքտասան (Ապպիան, 17) թէպէտ ընդ օտար իշխանաւ՝ վայելեցին խաղաղութիւն, հանգիստ և աւուրս բարենշանս»: Եթե օտար աշխարհն այսպէս բարգավաճում էր նորա օրով, որչափ ևս ավելի բուն երկիրը: Նվաճված ազգերի ավարով լիացած ու փարթամացած՝ անշուշտ հանգիստ էր վայելում Հայաստան, որի շինութեան համար Տիգրանը հրեաներ և հույներ էր գաղթեցնում: Նվ ո՞րքան գեղեցիկ ու բուն վիպական ձևով է արտահայտված այդ շինութիւնն ու լիութիւնը. «Իւղով և մեղու զհասակս ամենեցուն պարարէր», որ անշուշտ ժողովրդական երգի խոսքերն են: Յուզ ու մեղրը մինչև այժմ մեր ժողովրդի մեջ վիպական սիրելի կերակուրն է. Դավիթն յուր հայրենի յուզ ու մեղրով է սնվում, և ժողովուրդն յուր երգի մեջ մեկին լավ խնամելու համար ցարդ երգում է. «Քեզ կուտացնեմ մեղր ու կարագ»¹:

8. Մեծն Տիգրանին է վերաբերում, ինչպէս տեսանք, և մարաց նվաճումը: Բայց խորհնացու մեջ միայն այդ հիշողութիւնը չէ պահված: «Սա նախ յառաջագոյն դաշնաւոր եղեալ Աժդահակայ, որ ի Մարաց էր, տայ նմա զքոյր իւր Տիգրանուհի կնութեան, ըղձիւք խնդրելով Աժդահակայ»: Այս խնամութիւնն ևս պատմական հիշողութիւն է: Արդեն տեսանք, որ Մեծն Տիգրանի փեսան էր Ատրպատականի մարաց թագավորը, որ «արար կին զմին ի դրստե՛րաց Տիգրանայ» (Դիոն. Կաս., Զ, 16): Միայն հայոց առասպելի մեջ Տիգրանուհին, որ սովորաբար նշանակում է Տիգրանի դուստր (Մեծն Տիգրանի հայրն էլ, հավանորեն Տիգրան անունն է կրել), Տիգրանի քույրն է: Այսքան տարբերութիւն, հարկաւ, կարող է մտնել ժողովրդական երգի մեջ:

9. Քննենք առասպելի մարաց թագավորի հարաբերութիւնը Տիգրանի հետ: Աժդահակ «յառաջագոյն դաշնաւոր» է Տիգրանին. փեսայանում է և

¹ Պ. Խալաթյանը յուր սովորական ձևով այս «իւղ ու մեղրն» էլ Աստվածաշնչից է հանում: Զէ՞ որ այնտեղ էլ, Եսայի, է, 15, 22 գործածած կա «իւղ ու մեղր կերիցէ» խոսքը:

ապա նորան շար նյութել է ուզում, բայց հաղթվում և սպանվում է Տիգրանից: Այսպես և Մեծն Տիգրանի փեսան՝ մարաց թագավորը դաշնակից է հայոց թագավորին և հիշվում է նորա պատերազմների մեջ: Մենք չգիտենք թե այդ փեսան ինչպես է վարվում, երբ Տիգրանի աստղը թեքվում է: Բայց շատ շուտով, Տիգրանի անմիջական հաջորդների Արտավազդի և Արտաշեսի ժամանակ արդեն տեսնում ենք մարք թշնամացած են հայոց հետ: Արտաշես թագավորը նույնիսկ կոխվ է ունենում մարաց հետ և պարթևաց օգնությամբ հաղթում է նոցա:

Գիտենք, պատմական իրողությունները ժողովրդի հիշողության մեջ երբեմն կցվում ու միանում են իրար, և մի քանի մոտիկ ժամանակներում իրար հաջորդող թագավորների պատմությունից կազմվում է մի պատմություն: Արդ, տեսնում ենք պատմության մեջ Տիգրան թագավորը Մեծ Մարաց մայրաքաղաքն առնում, ավերում է և նոցա թագավորին ստիպում ճանաչել յուր իշխանությունը: Փոքր Մարք նախ դաշնակից են հայոց, նոցա թագավորը հայոց թագավորի փեսան է: Ապա շուտով թշնամանում են այս երկու ազգերը, հայք և մարք: Մարաց թագավորը հայոց թագավորին վնասել է ուզում և հայոց թագավորը հաղթում է նորան: Եվ այս ամենը կատարվում է մի քանի տասնյակ տարիների ընթացքում: Եվ այս ամենը հեշտությամբ կարող է պատմվել մի հայոց թագավորի՝ Տիգրանի և մի մարաց թագավորի՝ Աթա-հակի վրա: Եվ պատմված էլ է:

Այսպես Տիգրանի և մարաց թագավորի հարաբերությունն ամբողջապես Մեծն Տիգրանի և նորա անմիջական հաջորդների՝ մարաց հետ ունեցած հարաբերության պատմության մի ժողովրդական հիշողություն է միայն:

10. Մեծն Տիգրանի մակդիրն անգամ «մեծն» պահված է հորենացու մեջ երգից առած այս Տիգրանի վրա: «Արդ յառաջ քան զձեռնարկելն մեր ի բանս որ յաղագս Մեծին Տիգրանայ» (Ա, իգ). մինչդեռ Պոմպեոսի ժամանակակից և հոմալեցոց հետ կովող Տիգրանին, որ իսկապես Մեծն Տիգրանն է, հորենացին մյուս Տիգրաններից որոշելու համար «միջին» է կոչում: Ժողովրդական երգն ուրեմն ճշտությամբ պահել է յուր գոված թագավորի մակդիրը՝ Մեծն:

Մենք հետո ուրիշ գծեր էլ կտեսնենք, որ հորենացու մեջ Երվանդյան Տիգրանի վրա են ասված, բայց իսկապես Մեծն Տիգրանին են վերաբերում: Այստեղ այսքանով բավականանանք: Այս բերած կետերն արդեն լիովին ցույց են տալի, որ երգից առած Տիգրանի պատմությունն ամբողջապես Մեծն Տիգրանին է: Հարկավոր է միայն դուրս ձգել ԻԴ գլխից «Կիրոսի աջակցեալ», ինչ գլխից «Դաշնաւորութիւն մտերմութեան՝ որ ի Կիրոսէ առ Տիգրան, կապ սիրոյ պարսկայնոյն և հայկազինն», և ԼԱ գլխից «Օժանդակ կամօք և յօժարութեամբ զԿիրոս ունելով» խոսքերը, որոնց բոլորի իմաստն էլ նույն է՝ Կիրոսի բարեկամությունն ու օժանդակությունը:

«Մեծին Տիգրանայ» երգից առած այս պատմությունն, ըստինքյան հասկանալի է, պետք է հանել այն տեղից, ուր կա հորենացու պատմության մեջ, և դնել յուր իսկական տեղում: Երգն ու գովեստը Պոմպեոսի ժամանակակից Մեծն Տիգրանի, ըստ հորենացու՝ միջին Տիգրանի վրա է եղել, նորա վրա էլ պետք է պատմել այսուհետև: Եվ այսպիսով հորենացու պատմությունը, «որ յաղագս Մեծին Տիգրանայ, որ... էր հուժկու, անուանի. և յաղթողս ընդ այլ աշխարհակալս», ստանում է յուր իսկական պատմական արժեքը, և միանգամայն այդ պատմությունը դառնում է հորենացու Հայոց պատմության կարևոր

մասերից մեկը: Երգը մեծ ճշտությամբ պահել է Մեծն Տիգրանի պատմությունը: Դժբախտաբար, հորենացին, թերևս հետևելով յուր աղբյուրին, սխալվել է յուր ժամանակագրության մեջ: Մենք այդ սխալի պատճառները ներքևում կտեսնենք: Այստեղ ավելորդ չի լինիլ, որ մի երկու խոսքով տեսնենք թե ինչպես է նկարագրում երգը Մեծն Տիգրանին:

Մեծն Տիգրանի նկարագիրը ժողովրդական երգերի մեջ:—Մենք տեսանք, հորենացին անմիջապես երգերից չէ առնում Տիգրանի պատմությունը, այլ մի գրավոր աղբյուրից, որ կոչում է «Հիստամն Պիտոյից», «ի շորս հագնեբութինս»: Այս ի նկատի ունենալով, արդյոք կարելի՞ է ընդունել, որ Տիգրանի արտաքինի և ներքինի նկարագրությունը ժողովրդական լինի կամ ժողովրդական տարերք ունենա յուր մեջ: Անշուշտ:

Մեր մինչև այժմ արած ուսումնասիրության մեջ տեսանք, որ Տիգրանի պատմությունը շինծու չէ, այլ ամբողջապես պատմական է և վերցրած ժողովրդական երգերից: Ինչքան էլ այդ պատմության առաջին գրողը «արգասաւորն ի բանս», այդ պատմությունը «Պիտոյից» կանոններով մշակած լինի,—ինչպես որ է իրոք,—նորա պատմությունը երևակայական ու «կամամտածական» չէ: Այսպես և ինչքան էլ նա Տիգրանի մարմնի «գեղեցկությունը, զորություն ու արագությունը» գովեր, ինչպես պահանջում էր «ներբողյանի սահմանը», կարելի չէ ասել, որ այդ գովեստի գծերը, «կամամտածական» լինին և ոչ թե մեծ մասամբ բուն աղբյուրից՝ ժողովրդական երգից առած: «Ներբողեան է բան արտադրական եղելոյ բարեաց», ասած է Պիտոյից գրքի մեջ (եր. 413) ամենից առաջ, և ոչ թե կամամտածական մի բան: Այսպես և ետևից դրված «Մովսէսի ներբողեանի» մեջ (417 հտն., Ժ, Ժա, Ժբ.) այդ ներբողյանի հեղինակը գովում է Մովսէս մարգարեի մարմնի «գեղեցկութիւնը, զօրութիւնը և երագութիւնը», բայց նա այդ ամենն իրենից չէ շինում, այլ Աստվածաշնչից է վերցնում կամ Մովսէսի կյանքի այս կամ այն դիպվածից է հանում:

Բայց որքան դժգույն է այդ ամենը, ոչ մի մակդիր, ոչ մի կենդանի ներկարագիր. իսկ ընդհակառակն, Տիգրանի գովեստը ո՞րքան կենդանի է, վառ ու գունավոր և մակդիրներով հարուստ: Ինչի՞ց է առաջանում այս երկու ներբողյանի միատեսակ գովեստի՞ մարմնի գեղեցկության և զորության նկարագրի այս մեծ տարբերությունը: Հարկավ ոչ միայն այս ներբողյանների հեղինակների ճարտասանական շնորհքի տարբերությունից, այլ ավելի այն հանգամանքից, որ Տիգրանի գովեստն առնված է ժողովրդական երգից: Երգի մեջ արդեն պատրաստ գտել է ներբողյանի հեղինակն այդ իսկ հոմերական մակդիրներն ու նկարագիրները «Խարտեաշս այս և աղէթեկ ծայրի հերաց... երեսօք գունեան, անձնեայն և թիկնաւէտն, առոյգաբարձն և գեղեցկոտն... կատարեալս ի դիւցազանց հասակաւ և բնութեամբ... սքանչելի դիւցազն, արծուանման սլացեալ թևօք, քաջահասակն, նիզակաւորն, ամենեկն բոլոր անգամովք համեմատն և ի գեղեցկութիւն աւարտեալ հասակի, առոյգ ամենայնիւ ընդ իրեարս պատշաճեալ և ուժով ոչ զոք ունելով իւր զոյգ, հայկազն բազմաբիրաւորս»: «Բազմաբիրաւոր» Տիգրան,—մի մակդիր, որ միայն Մեծն Տիգրանին և նորա կես միլիոն զորքին է վերաբերում: Իսկ մյուս մակդիրները, արդյոք աղո՞նք ևս բուն պատմական են, այսինքն արդյոք երգը ճշտությամբ պահե՞լ է Մեծն Տիգրանի նկարագիրը: Անշուշտ, կարելի չէ պահանջել, որ

Առաջին դարում Ք. ա. անբող մի թագավորի արտաքինը ճշտությամբ պահած լինի այն ժողովրդական երգը, որ դարեր շարունակ բերն բերան անցնելով, ամենավաղը Ե դարում գրված պիտի լինի: Ժողովուրդը սիրում է յուր երգի մեջ իդեալական պատկերներ ստեղծել և պատմական անձերին անգամ յուր սիրած իդեալական կերպարանքը տալ: Բայց և այնպես անհնարին է, որ երգը շորոշն պատմական անձի արտաքինի և ներքինի այս կամ այն գիծը: Ուրիշներին ենք թողնում ընդարձակորեն համեմատելու երգի Տիգրանի և Մեծն Տիգրանի արտաքինը,—եթե վերջինս կա նկարագրված ուրե՛է: Մենք կրաղղատենք մեզ հայտնի մի երկու գիծ:

Մեծն Տիգրան նկարագրվում է. «Անհնարին փառասէր և ժիր. եօթանաս-
նեմենի չէր կոռուեալ զիր կայտառութիւն... Մարմինն էր զօրեղ»: Միթե այս կարճ նկարագիրը նույնիսկ ամբողջապես չէ՞ բովանդակում յուր մեջ երգի Տիգրանի նկարագիրը: Ի՞նչ են «անձնեայ, թիկնաւէտ, առոյգաբարձ, կատա-
րեալ հասակաւ կամ քաջահասակ, և ուժով նմանը շունեցող» բառերը, եթե ոչ այս «գորեղ մարմնի» զարգացումը: Եվ մի մարդ որ յոթնասուն տարե-
կան չէ կորցնում յուր կայտառությունը, մի՞թե երգը ճշմարիտ չէ նկարա-
գրում, կոչելով նորան «երեսօք գունեան, առոյգ ամենայնիւ»: Ինչ որ Տիգ-
րանի արտաքինի համար ասացինք, նույնը պետք է ընդունել և անձնական հատկութիւնների համար: «Զանձն յիմաստութիւն և յողջախոհութիւն, յարու-
թիւն և յարդարութիւն», ասած է «Ներբողեանի սահմանի» մեջ: Ինչքան էլ Տիգրանի պատմութիւնը գրողը Պիտոյից պահանջած այդ շորս հատկութիւն-
ները դնում է Տիգրանի համար, կարելի չէ ասել թե անհիմն ու մտացածին բան է գրել նա: «Արանց կացեալ գլուխ, և արութիւն ցուցեալ, զազգս մեր
բարձրացոյց», այսպես է գովված Տիգրանը, որ և «արանցն այնոցիկ և ամե-
նեցուն քաջ»: Եվ արդարեւ «անհնարին ժիր», եռանդուն և արի է նկարագրվում Մեծն Տիգրանը. մի մարդ, որ մոտ 45 տարեկան հասակում թագավորում է, քսան և հինգ տարի շարունակ քաջության և աշխարհակալության գործերով զբաղվում. մոտ յոթնասուն երկու տարեկան հասակում (69—68 թ. Ք. ա.) կտրում անցնում է «զամենայն աշխարհս Հայոց կոչել զբրիտասարդս ի զէն վասն հայրենի աշխարհին». գրում է «զբովանդակ աշխարհն ի զինուորութիւն, կալեալ զուժեղագոյնսն միայն ընդ դրօշու». բաժանում է այդ զորքը վաշ-
տերի ու զնգերի և կրթում է կարճ ժամանակում, որչափ հնար է, ըստ Հռոմ-
մաց օրինի, որպեսզի կարողանա հռովմայեցի լեգեոնների դեմ կռուել: Ահա՛
«արութիւն ցոյց տուող» թագավորը:

Տիգրանի ներքին հատկութիւնները սովորաբար շատ բարձր չեն համա-
րում: Բայց պետք չէ մոռանալ, որ օտարներն են նկարագրած նորան և
նկարագրած են յուր մեծ դաշնակցի՝ Միհրդատի հետ համեմատելով: «Թէպէտ
չկարէր նա գալ ի կշիռ համեմատութեան ընդ դրացւոյն իւրում (Միհրդատայ)
ոչ հանճարով և ոչ բուսով բարուցն՝ ունէր ընդ նմա զոյգ հաւասար եռանդն
մեծանալոյ»: Ինչքան էլ Տիգրանը բախտավոր աստղի տակ ծնված լիներ և
քաղաքական հանգամանքները նպաստավոր լինեին նորան, միթե կարելի՞ է
կարծել, որ նա առանց ներքին մեծ արժանավորության, առանց խոհեմա-
դոյն» և «մեծիմաստն» լինելու կարող էր այնքան մեծ հաջողութիւն ունե-
նալ: Այն ժամանակ, արդարեւ, նա պետք է «ոգի իմն» լիներ, ինչպես հավա-
տում էին ժամանակակիցները, մի հավատ, որի հիշողութիւնը նույնպես
մնացել է երգի մեջ: Նա կոչվում է «կատարեալ դիւցազն հասակաւ և բնու-
թեամբ», «սքանչելի դիւցազն» (Ա, իգ. հմմտ. Ա, լա. «բայց ըստ դիւցազնու-

թեան կարծեացմի է և միայնակ հայկազանց» Տիգրան. Ա, իդ. «Գեղա-
ւորքն... դիցազնացեալ»): Ճիշտ է հռոմայեցոց հետ ունեցած հարաբերու-
թյան մեջ երևում է նորա անզգուշությունը, բայց պետք չէ մոռանալ, որ,
ինչպես ճիշտ դատում է Ռեյնար. «Քսան և հինգ ամբ... անխառն յաջողու-
թեան ետուն նմա ոխակալել ... Սուտակասպասը հաւատային թէ ոգի իմն
իցէ և ինքն յաստղ իւր յուսացեալ էր»: Թողնում ենք այդ «պերճաբան» թա-
գավորի հովանավորությունը հունական դպրության և ճարտասանության.
Թողնում ենք և այն, որ յուր երկիրը ծաղկեցնելու համար՝ հույն և հրեա գե-
րիներ է բերում Հայաստան:

Գալով նորա արդարադատությանը, չափավորությանն և ուղղախոհու-
թյանը՝ գուցե տրամադիր լինեինք կարծելու, որ այդ հատվածը ճարտասա-
նական ծագում ունի: Սակայն հորենացին հենց այդտեղ հիշում է հին ժո-
ղովրդական երգերն ու գովեստներն իբրև աղբյուր: Խորենացուն չհավատալու
ոչ մի տեղիք չունինք: Մնում է, ուրեմն, Տիգրանի գովեստը՝ «պարկեշտն ի
կերակուրս և յրմպելիս, և ի խրախճանութիւնս օրինաւոր... և ի ցանկութիւնս
մարմնոյն չափաւոր» համարել ժողովրդի իդեալացումն, քանի որ Մեծն Տիգ-
րանի համար ասում են, էր «մէտ ի հեշտանս» և արևելյան սովորությամբ
բազմաթիվ կանայք ունեւ: Այդպիսի մի գաղափարական նկարագիր է ան-
շուշտ այն հավասար արդարադատությունը, որ հայ ժողովուրդը ցանկացել
է, որ յուր սիրելի թագավորն ունենա: «Արդարադատ և հաւասարասէր կշիռս
ունելով յամենայնի, զամենայն ուրուք կենցաղ մտացն լծակաւ կշռէր: Ոչ
ընդ լաւագոյնսն խանդայր և ոչ զնուաստսն արհամարհէր, այլ ամենեցուն
հասարակաց հնարէր զխնամոցն իւրոց ի վերայ տարածել զգեստս»:

Նկատենք դարձյալ վերջին անգամ, որ այս, ինչպես և վերևի խոսքերը,
ինչքան էլ ասոնց բովանդակությունը երգից առնված լինի, գուցե սակավ
բացառությամբ՝ բառացի երգինը չեն հարկավ: Խորենացին միշտ յուր սիրած
ճարտասանական լեզվով է պատմում կամ յուր աղբյուրի ճարտասանական
ոճով ու լեզվով:

Խորենացու հայացքը մեր պատմության շրջանների վրա.— Ի՞նչն է մո-
լորեցրել Խորենացուն, կամ յուր աղբյուրի հեղինակին, որ նա երգից առած
Տիգրանի պատմությունը փոխանակ յուր տեղում և ժամանակում, այսինքն
միջին Տիգրանի վրա, պատմելու՝ տարել, Կյուրոսի ժամանակ է դրել:

Ժողովրդական երգը, գիտենք, թվականներ չէ տալիս. երգից կազմած
պատմության ժամանակագրությունը պատմությունը կազմողինն է: Եթե մեր
պատմագիրը, կամ յուր աղբյուրը, այդ ժամանակագրական մեծ սխալն
անում է, ադոր համար մի ներքին պատճառ եղած պիտի լինի: Ուզում ենք
ասել, երգն այնպիսի գիծ պիտի ունենար յուր մեջ, որ հարմար գար մեր
պատմագրի, կամ նորա աղբյուրի, պատմական ծանոթություններին, նորա
հայացքին հայոց պատմության շրջանների, հայ իշխանական հարստու-
թյունների վրա, և որ խաբեր նորան՝ այդ ժամանակագրական սխալն անելու
համար: Տեսնենք ուրեմն նախ, թե ի՞նչ գիտե Խորենացին մեր հին պատմու-
թյունից և ի՞նչ հայացք ունի մեր հարստությունների վրա:

Մեր նախնական պատմությունից շատ տեղեկություններ չունինք: Մա-
րաց տիրապետության ժամանակ և առաջ ոչինչ չգիտենք: Հավանորեն հայերն
առանձին թագավորներ պիտի ունեցած լինին այդ ժամանակ: Կյուրոսի ժա-

մանակակից մի Տիգրան թագավորի անուն տալիս է Քսենոփոնը, և կարելի է կարծել, որ պատմական անձն լինի նա: Պարսից Դարեհ թագավորն, ըստ սեպագրության, մեծ կռիվներ է մղում հայոց դեմ, և այնուհետև հայերը ենթարկվում են պարսից և ապա մակեդոնացոց ու սելևկիացոց: Վերջիններիս ժամանակ հաճախ կառավարել են բնիկ հայ իշխաններ: Նորա ձգտել են անկախության և երբեմն հաջողել են, երբեմն կրկին ենթարկվել սելևկյանց, մինչև 189 թվականին Արտաշես (Ա) և Զարեհ, թերևս հին հայ թագավորների ցեղից, հիմնում են երկու անկախ հարստություն: Արտաշեսի ցեղը զորանում է, և նորա հաջորդներից Մեծն Տիգրան, ինչպես տեսանք, միացնում է երկիրը: Արտաշեսի բնիկ ցեղը թագավորում է մինչև Քրիստոսի թվականության սկիզբները: Այդ միջոցից միառժամանակ իշխում են զանազան ազգի խառն թագավորներ, և երկիրը մեկի ձեռից մյուսին է անցնում: Մինչև վերջապես 66 թվին Ք. հ. պարթևաց Վաղարշ Ա թագավորի եղբայր Տրդատ Ա բարձրանում է հայոց գահը, և պարթևական Արշակունի ցեղը հաստատվում է Հայաստանում:

Այս է Հայաստանում իշխողների ընդհանուր համառոտ տեսությունը, որքան հայտնի է օտար աղբյուրներից: Ուրեմն երկու կամ երեք հարստություն. բնիկներ և օտար Արշակունիք, կամ մի ավելի ընդարձակ պատկերով.

1. Բնիկ, հին հայ իշխանություն կամ թագավորություն.

2. Օտարների, պարսից և սելևկիացոց տիրապետություն, բայց կան հայ իշխաններ իբրև կուսակալներ, գոնե սելևկիացոց օրով.

3. Դարձյալ բնիկների հայ թագավորություն Արտաշես Ա-ից սկսած.

4. Սոցա անկումից հետո խառն իշխանություն և երկրի մեջ իշխողների ստեպ փոփոխություն.

5. Օտար Արշակունիք հայոց գահի վրա հաստատված:

Արդ ի՞նչ գիտե հորենացին այս պատմությունից: Նա գիտե նույնպես.

1. Բնիկ, շատ հին հայ իշխանություն.

2. Օտարների (ասորեստանցոց) տիրապետություն, որի ժամանակ սակայն շարունակվում է հին ցեղն իբրև կուսակալություն.

3. Բնիկների այդ ցեղը հայ թագավորություն է հաստատում.

4. Սորա անկումից հետո «շփոթ իմն ամբոխից լեալ, այր զարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս», ուստի և հորենացին բան չէ պատմում (Ա, լա).

5. Օտար Արշակունիք թագավորում են Հայաստանում:

Համեմատությունը պարզ ցույց է տալիս, որ հորենացու գրածը պատմական հիմունքից զուրկ չէ. նորա դրած իշխանությանց կարգը կատարելապես այն է, ինչ որ մենք օտար աղբյուրներից գիտենք: Եվ իզուր չէ ասած թե պատմագիրներն իրենց առասպելներն ու զրույցները, իրենց պատմածն օդից խո՛ չեն վերցնում: հորենացին պահել է մեր երկրի հին քաղաքական պատմության հիշողություններ, բայց, ավա՜ղ, միայն ընդհանուր ձևով: Տեսնենք այդ հիշողությունները:

Արշակունիք ըստ հորենացու օտար ծագում ունին, մինչդեռ նոցանից առաջ իշխող հայ թագավորները բնիկ հայ են, այն արյունից, որ զգում է հորենացին յուր երակների մեջ: Նա հայկազանց թագավորների համար գրում է. «Քանզի այսոքիկ արք ի մերոց թագաւորաց են սիրելիք, որպէս բնիկք և իմոյ արեան առուք և հաւաստի հարազատք»¹. «Մեր թագավորների

¹ Ըստ Ա ձեռագիրների: Տպագիրն աղավաղված է ունենալով «ի մերոյ թագաւորէն»:

միջից այս մարդիկն ինձ սիրելի են որպես բնիկներ...»: Այս խոսքերը զանազան մեկնությունների տեղիք են տված: Ոմանք կարծում են թե մեր պատմագիրը հայկազանց թագավորներին բնիկ է անվանում, ի նկատի ունենալով հայ իշխաններին Պարսեթից մինչև Սկայորդի, որոնք իբրև թե ըստ հունական հաճախության այդպիսի բան չէ ասում, այլ նորաքննադատներն են միայն ուզում այդպես հասկանալ: Եվ այդպես հասկանալ են ուզում, զի Հովհաննես կաթողիկոսն էլ այդպես է հասկացել: Այդպես հասկացողներից է և շնորհ. Միաբան¹, որի փաստերը, սակայն, համոզելի չեն և հիմնված են բնագրի սխալ ընթերցվածի ու մեկնության և կամայական փոփոխության վրա²: Հովհաննես կաթողիկոսի գրածը ճշմարտելու համար հարկ է եղել նույնիսկ ԻԲ գլխի մեջ եղած «Պարույր, որդի Սկայորդվոյ» խոսքերի վերջին երկու բառն «ընդմիջարկություն» համարել, բառեր, որ, ինչպես ինքը շնորհ. Միաբանն ասում է, կան բոլոր ձեռագիրների մեջ: Բայց նա այդ ժամանակ աչքից փախցնում է, որ հարկ պիտի լինի շնչել և մի ուրիշ բառ, անունների ցանկի գլխին դրած «ծննդաբանություն» բառը:

Մեր պատմագիրը (Ա, ա) ծրագրում է «զուգի ի ճօրէ ծննդաբանելով ազգաբանել զրովանդակն»: Այդ պատճառով և յուր առաջին գիրքն անվանում է «Ծննդաբանություն հայոց մեծաց», այսինքն որդեցորդի ազգաբանություն: Արդ, համեմատ այդ ծրագրին՝ նույն իսկ ԺԹ գլխի մեջ հայ նախարարների ցանկի վերնագիրը գտնում ենք. «Համեմատաբանություն ծննդաբանութեան ազգիս մերոյ... մինչև ցՍարդանապաղոս»: Եվ այդ ծննդաբանության մեջ են Արայից սկսած մինչև Սկայորդի (հմտ. եր. 404 հտ.): Շատ պարզ է ուրեմն, որ ինչպես Արան է, հորենացու խոսքով ասենք, ի ծննդոց Հայկի, նույնպես և այդ ծննդաբանության մեջ մտած մյուս իշխանները, Սկայորդին էլ հետները, որոնք որդեցորդի ծագում են Արայից, հետևաբար և Հայկից, Սկայորդու որդին է Պարույր, և սորա սերունդը շարունակվում է մինչև Վահե: Այսպես երևակայական է դառնում հորենացու մեջ Հայկից մինչև Վահե ոչ բնիկներ, Հայկից շտերվածներ որոնելը: Պարույրի ժամանակ ցեղի փոփոխություն չէ լինում, այլ միայն «նախարարներն» սկսում են «թագաւոր» անունը կրել: Թե մեր հասկացածը ճիշտ է, այդ հաստատվում է և հետևյալով: հորենացին գրում է. «Մեր թագավորների միջից այս մարդիկը սիրելի են ինձ որպես բնիկներ...»: Արդ ո՞ր թագավորների միջից այդ մարդիկը, Պարույրից մինչև Տիգրան (ինչ որ դնում է այդ ԻԲ գլխի մեջ) սիրելի են մեր պատմագրին որպես բնիկներ, և թե Պարույրից առաջ հայ թագավորներ չկան, իսկ Տիգրանից հետո Վահագնից մինչև Վահե եկողները նույնպես բնիկ են և հայկազն, Տիգրանի ու Պարույրի սերունդ: Մնում է ուրեմն ընդունել, որ հորենացին հայկազանց թագավորներին բնիկ, հարազատ է անվանում ի նկատի ունենալով ոչ թե նախորդ իշխաններին, այլ հաջորդ հարստությունը, Արշակունի թագավորներին, որոնք պարթևական, ուստի և օտար ծագում ունին և բնիկ չեն:

Այսպես, հորենացին երկու հայ իշխանական ցեղ գիտե միայն, բնիկներ

¹ Միաբան, հոր. Պատմ. ուսումն., եր. 49 հտն.:

² Այդ սխալ փաստերից ինչ որ կարևոր էր՝ մենք տեսանք վերևի ծանոթություններից մեկում (եր. 223): Այդ այն էր, իբրև թե Պարույրը Վաղբակի օգնությամբ խլում է իշխանությունը Սկայորդուց: Մնացածներն ավելի ևս անարժեք են:

և օտար Արշակունիք, բնիկ թագավորներ և Արշակունի թագավորներ¹: Նորա բնիկ թագավորները, որոնց անվանում է նաև «առաջին քաղաւոբ» (Բ, է, Ը) Արշակունիներից առաջ Հայաստանում իշխող հայ թագավորական ցեղի մի հիշողություն է, սակայն ժամանակագրական մի խոշոր սխալով: Ըիշտ այն միջոցին, երբ, ըստ օտար հավաստի աղբյուրների, Հայաստանում Արտաշեսից սերված բնիկ հայ հարստությունն էր թագավորում և դեռ պիտի թագավորեր մինչև Քրիստոսի թվականության սկիզբները, հորենացին դնում է օտար Արշակունյաց հարստության սկիզբը: Մի անգամ որ օտար Արշակունյաց սկիզբը հետ է քաշած և դրած Բ դարում Ք. ա., երբ բնիկ Արտաշեսյան ցեղն էր իշխում, բնականաբար հորենացու մեջ բնիկ թագավորներն ևս խախտվում են իրենց տեղից և հետ տարվելով դրվում են առաջ՝ մարաց և պարսից թագավորության օրով, է—Դ դարում Ք. ա.: Իսկ բնիկ թագավորներից առաջ եղած օտարազգի տիրապետության հիշողությունը, որ իսկապես պարսից և մակեդոնացոց ժամանակին է վերաբերում, ավելի ևս հետ քաշվելով ընկած է ասորեստանցոց օրով: Այսպես և յուր կողմից նախապարսկական հայ իշխանության հիշողությունն էլ ավելի ևս առաջ պիտի ընկներ:

Թե ինչ պատճառներից և աղբյուրներից է առաջացել հորենացու այս սխալ և հարմարեցրած ժամանակագրությունը, այդ մի կողմն ենթադրում, թեպիտե անհնարին չէ այդ պարզելը: Դառնանք մեր խնդրին թե ինչո՞ւ հորենացին կամ յուր աղբյուրը սխալվել է և երգից առած Մեծն Տիգրանին տարել Կյուրոսի ժամանակ է դրել: Մենք չորս հանգամանքի մեջ ենք տեսնում այդ սխալ հիմունքը:

1. Մեծն Տիգրան առաջին հին թագավորներից է: (Ոստանիկ կամ աբու-նի տուն):—հորենացին յուր աղբյուրից առնելով գրում է Տիգրանի պատմության վերջում. «Պատմի և այս, թէ զկնի այսպիսի իրաց կատարման՝ յուզարկէ թագաւորապէս զքոյր իւր Տիգրանուհի մեծ ամբոխիւ ի Հայս, յաւանն՝ զոր շինեաց անուամբ իւրով Տիգրան, որ է Տիգրանակերտ, և զգաւառսն զայսոսիկ ի ծառայութիւն նմա հրամայէ (Տիգրան): Եւ զՈստանն անուանեալ կողմանցն այնոցիկ ազատութիւն ի զաւմից սորա աւէ լեալս իբր թագաւորական զարմն» (Ա, Լ)²:

Ումնից է սերված այդ ոստան ազատությունը. Տիգրանից թե Տիգրանուհուց: Մինչև այժմ հասկացած են Տիգրանուհուց³. բայց այդպես հասկանալու համար առանձին հիմք չկա: Իսկ Տիգրանից հասկանալու համար չէ

¹ հորենացու Արշակունի կոչած առաջին թագավորները մի տարօրինակ խառնուրդ են: Վաղարշակ և Արշակ հիշողություն կարելի է համարել պարթևների, Արշակը պարթևաց Արտաշան Գ թագավորի որդի Արշակի, որ առաջին անգամ (34 թ. Ք. հ.) փորձում է Հայաստանում թագավորել, իսկ Վաղարշակը պարթևաց թագավոր Վաղարշի Ա-ի, որ երկար պատերազմներ է վարում, մինչև վերջապես հաջողում է յուր եղբորը՝ Տրդատ Ա-ին հայոց գահի վրա բազմեցնել: Այնուհետև Արտաշեսը, հավանորեն, Միջին Տիգրան և Արտաշակը վերջված են բնիկ Արտաշեսյան ցեղից և, թեպետ Արշակունի անունով, դրված են վերջին երկուսն իրենց տեղում և ժամանակում: Արշամ, Արգար և Անանուս ասորական են և հայ թագավորների շարքի մեջ մտցրած. իսկ վիպական Սանատրուկի, Նրվանդի և Արտաշեսի մասին տեսել ենք:

² Մեզ թվում է թե այստեղ բնագրի աղավաղում կա. վերնագրի մեջ դրած է. «Յաղագս թէ Լք ալլագալ յարկեաց զքոյր իւր Տիգրանուհի ի Տիգրանակերտ», իսկ բնագրի մեջ այդ «Լք աղագալ» խոսքը բացառված չենք գտնում:

³ Ինճիբեան, Հնախոսութիւն Հայաստանեայց աշխարհի, Բ, եր. 132 հտն.: Սակայն Ինճիբեանը ոչ միայն Տիգրանուհու սերունդները, այլև նորա ուղեկցողների սերունդները, ինչպես և «թագաւորազունք Արշակունեաց», համարում է այդպես կոչված:

խանգաժում՝ այն հանգամանքը, որ «հրամայէ» բայից հետո Տիգրան անունը չկա և զորութեամբ է հասկացվում: «Սորա» դերանվան տակ Տիգրան կարելի է հասկանալ, ինչպես և հաջորդ գլխի վերնագրի մեջ. «Թէ ո՛րք ոմանք սորա զարմբ...» հասկանում ենք Տիգրանի համար: Թե թագավորներից էլ կարող են ազնվական ցեղեր սերված լինել, այդ տեսնում ենք լի գլխի մեջ. Վահագնից Վահնունիք, Առավանից Առավենյանք, Զարեհից Զարեհավանիցն ազգ: Այսպես և Տիգրանից է սերված իտրենացու «թագաւորական զարմ» համարած ոստան ազատութիւնը:

Այս շատ պարզ երևում է իտրենացու մի ուրիշ վկայութիւնից, որով նա այդ ցեղը հայ թագավորներից է սերված համարում. «Եւ գունդս և պահապանս դրան արքունի պատրաստէ զշորսս, զմի մի իւրաքանչիւր վառելովք ի նոյն եին զարմից թագաւորացն՝ որ ի Հայկայ, որ ընդ ժամանակս ժամանակս ժառանգութեան ի հարանց ստացեալ գիւղս և դաստակերտս: Իսկ աստ ուրեմն պարսից թագաւորութեանն, որպէս լսեմ, յայլոց յարուցեալ գունդս և ոստան անուանել. ոչ գիտեմ թէ վասն սպառելոյ ազգին առաջնոյ, թէ վասն ընդդիմութեան իրիք լինելոյ շկապեալ (վարիանտ՝ նշկահեալ) և ի բաց ընկեցեալ զազգն և զայլս ի տեղիս նոցա յարուցին գունդս անուամբ արքունի: Այլ առաջինն հաստատ ի զարմից թագաւորացն առաջնոց. որպէս այժմ ի վրաց աշխարհին, որ Սեփծուղն՝ կոչի» (Բ, է):

Իտրենացու այս վկայութիւնից իմանում ենք, որ ոստան ազատութիւնը կոչվել է արքունի: Այս երկու կոչումը միասին գտնում ենք և Նղիշի մեջ. «Գունդ կազմէր ի Հայոց մեծաց զազատ և զազատորդի, և յԱրքունի տանէ զՈստանիկ մարդիկ»: «Բազում և այլ ազատ մարդիկ, որ Ոստանիկսն անուանեն յԱրքունի տանէ»: Ուրիշ տեղ Նղիշն պարզաբար արքունի տուն է հիշում առանց ոստանիկ բառի. «Եւ զայլ բազում դօրս յԱրքունի տանէն արկ յինքն»²:

Այդ ցեղի «Արքունի տուն» անունը ցույց է տալիս, որ այդ ազատութիւնն իրոք «թագաւորական զարմ» է համարվել, ինչպես դնում է իտրենացին, հատկապես Արշակունիներից առաջ Հայաստանում իշխող հայ թագավորների զարմ: Եվ արդարեւ, Արշակունյաց օրով հին հայ թագավորական ցեղը չէր կարող ոչնչանալ, այլ պիտի մնար իբրեւ մի ազնվականութիւն: Եվ այդ ցեղը մնացել և նույնիսկ հարատեւել է մինչև Հովհաննես կաթողիկոսի ժամանակ, համարվելով շարունակ իբրեւ թագավորական զարմ: Հովհաննես կաթողիկոսը պարզաբար Տիգրանից սերված է դնում այդ ցեղը (առնելով հարկավ իտրենացուց), յուր ժամանակի համար ավելացնելով. «Եւ ի սմանէ (ի Տիգրանայ) ասեն լինել զՈստանիկ ազատութիւն բարձին, ու այժմ դեռ եւս կայ եւ պահի անուամբ իբր թագաւորական իմն զարմ զնոսա իմացեալ» (Եր. 15):

Այսպես իտրենացին «հաստատ» գիտեւ, որ այդ ոստանիկ կամ արքունի տուն կոչված ազատութիւնն է ի հին զարմից թագաւորացն առաջնոց որ ի Հայկայ: Մյուս կողմից նա պարզաբար ասում է թե այն աղբյուրի մեջ, որից Տիգրանի պատմութիւնն է առնում, հիշված է եղել, որ այդ ոստանիկ կամ արքունի տուն ազատութիւնը սերված է Տիգրանից: Եթե նույնիսկ այդ աղ-

¹ Այս բառը վրացերեն նշանակում է «արքայորդի» ըստ պ. Մառի. «Սեպուհ» բառի ստուգաբանութիւն (Отдельный оттиск из „Запис. В. Отд. русс. Арх. Общ.“, т. IV, кр. 395—397):

² Նղիշէ, Տփիսս, 1879, Եր. 11, 107, 135:

բյուրի մեջ Տիգրանը իբրև մեր առաջին հին թագավորներից մեկը հիշված լինեն, հորենացին ինքը պետք է այդ Տիգրանին դնել յուր առաջին հին թագավորների մեջ: Նորան Միջին Տիգրանի հետ նույնացնել չէր կարող, որովհետև Միջին Տիգրանին մեր պատմագիրն Արշակունի գիտե, այսինքն ոչ առաջին հին թագավորներից: Պետք է ուրեմն Տիգրանը հայկազն կամ հին թագավորների ցանկի մեջ մտնեն, որպեսզի նորանից կարողանար սերված լինել առաջին հին թագավորներից ծագող ոստանիկ կամ արքունի տունը:

2. Տիգրանը բնիկ թագավոր է:—հորենացին կամ յուր աղբյուրը Տիգրանի համար ունի մի գիծ ևս. նա, ինչպես և մեր մյուս առաջին հին թագավորները, «բնիկ և հարազատ» է (Ա, իբ. հմմտ. Ա, լա. «Հաւաստի պատմել զբուն և զառաջին Տիգրան»): Այդ «բնիկ» լինելն իսկապես Մեծն Տիգրանին կամ հորենացու Միջին Տիգրանին է վերաբերում. բայց մեր պատմագիրը կամ յուր աղբյուրը «բնիկ» Տիգրանին չէր կարող նույնացնել Միջին Տիգրանի հետ, որովհետև սորան նա Արշակունի, այսինքն օտար ծագումից գիտե: Մնում էր ուրեմն, որ այդ «բնիկ» Տիգրանը, որ միանգամայն մեր «առաջին հին թագավորներից» է, դրվեր մեր պատմագրին (կամ յուր աղբյուրին) ծանոթ միակ բնիկ հարստության, հայկազն թագավորների ցանկի մեջ:

Կարո՞ղ էր արդյոք երգի մեջ, որի վրա հիմնված է հորենացու աղբյուրը, Տիգրանը բնիկ, հարազատ և մեր առաջին (ոչ Արշակունի) թագավորներից համարվել: Անշուշտ: Մեծն Տիգրանի առասպելի կազմվելու և նորա մասին եղած երգերի կենդանի ժամանակը եղել է անհրաժեշտորեն Մեծն Տիգրանից քիչ ուշ, այսինքն Քրիստոսից քիչ առաջ և ապա մեր թվականության առաջին դարը: Այդ միջոցին հայոց բնիկ թագավորների տեղը բռնում են օտար թագավորներ. և այդ բավական չէ, երկիրը վրդովմունքի մեջ է ընկնում այդ մարացի, պոնտացի, վրացի թագավորների օրով, մինչև պարթևական Արշակունի օտար ցեղն իշխում է հայոց վրա: Այդ օտար թագավորների խառնաշփոթ և խռովահույզ տիրապետության ժամանակ տեղիք ունեն հայ ժողովուրդը հիշելու յուր առաջին բնիկ թագավորներին և մանավանդ «խաղաղութեան և շինութեան բերող» Տիգրանին, յուր «բնիկ և հարազատ» թագավորին, և ասելու նորա համար «յետնոց ըղձալի ինքն և ժամանակ իւր»: Երգն ուրեմն շատ ճշտությամբ պահել է Մեծն Տիգրանին վերաբերած մի գիծ, որ հորենացին (կամ յուր աղբյուրը) Միջին Տիգրանի համար չէր կարող ընդունել, որովհետև սորան նա Արշակունի գիտե:

3. Մարք:—Երրորդ հանգամանքը, որ հորենացուն կամ յուր աղբյուրի հեղինակին պատճառ է եղել երգի Տիգրանին Միջին Տիգրանի հետ շնույնացնելու, այլ դնելու հին բնիկ թագավորների մեջ, մարաց թագավորների ժամանակ, է այն, որ երգի մեջ հիշված են եղել մարք: Այս ազգի անունն արդարև կարող էր մտնել Մեծն Տիգրանի երգի մեջ, քանի որ նա, ինչպես տեսանք, կոիվ, դաշնադրություն և նույնիսկ խնամություն է ունեցել նոցա հետ:

4. Աժդահակ՝ մարաց թագավոր:—Կարո՞ղ էին արդյոք Կյուրոսի և Աժդահակի անուններն ևս հիշված լինել մեր երգի մեջ: Թեպետև ժողովրդական անաբրոնիզմը մեծ թոփշներ է անում, բայց և այնպես դժվար է կարծել, որ մեր ժողովուրդը Կյուրոսի մասին հիշողություն պահած լինի և պարսից այդ մեծ աշխարհակալի անունը կապած մեր մեծ աշխարհակալի հետ: Այդ մեզ համար անհասկանալի է: Մենք Կյուրոսի անունը հորենացու կամ յուր աղբյուրի ավելացրած, «հարմարեցրածն» ենք համարում: Այդ պարզ երևում է

պատմութեան ընթացքից. Կյուրոսը ոչ մի դեր չէ կատարում: Նա միայն «աջակցում է» Տիգրանին. «կամօք և յօժարութեամբ օժանդակում է» նորան, «միաբան և բարեկամ է» նորան,—խոսքեր, որոնք բոլորը նույն իմաստն ունին և որոնց չլինելը բնավ չէ խանգարում պատմվածքին: Աժդահակի վախը միայն Տիգրանից է, և սա մենակ կռվում և սպանում է նորան առանց Կյուրոսի: Նույնը կարելի չէ ասել Աժդահակի համար: Սա, (ինչպես և յուր անունը Աժդահակ) էական տեղ է բռնում պատմութեան մեջ, այնպես որ եթե դուրս ձգվի, ամբողջ պատմվածքն արդեն կոչնչանա: Գուցե կարելի լիներ կարծել, որ Մեծն Տիգրանի երգի մեջ Աժդահակ անունը հիշված չէ եղել, այլ միայն Տիգրանի կռիվը մարաց որևէ թագավորի հետ. բայց երգը մշակողին ծանոթ է եղել Քսենեփոնի պատմածը մի հայ թագավոր Տիգրանի և Աստիագեսի ու Կյուրոսի մասին, և նա ժողովրդական երգը մշակելիս մարաց թագավորի անունը փոխել է Աժդահակ և իրենից ավելացրել Կյուրոսի անունը: Սակայն մենք ոչ մի ուրիշ հիմք չունինք ընդունելու, որ Խորենացու աղբյուրի հեղինակին ծանոթ է եղել Քսենեփոնի հիշած Տիգրանը, բայց եթե միայն այն, որ Տիգրան, Կյուրոս և Աժդահակ անունները միասին են հիշվում: Բայց այդ կարելի է բացատրել այնու, որ ժողովրդական երգի մեջ հենց հիշված է եղել մարաց Աժդահակ թագավոր անունը. իսկ այս հանգամանքը միայն բավական էր, որ երգը մշակողը,—որին առանց Քսենեփոնի ևս ծանոթ կարող էր լինել մարաց Աստիագես թագավորը, ինչպես ծանոթ է Խորենացուն,—մարաց Աժդահակ թագավորի դեմ կռվող Տիգրանին դներ մարաց թագավորների օրով, հատկապես Աստիագեսի ժամանակակից, և ապա իրենից ավելացնել Կյուրոսի անունը, որ իրեն հավաստյալ կարող էր ծանոթ լինել առանց Քսենեփոնի:

Կարո՞ղ էր արդյոք հայ ժողովրդական երգի կամ զրույցի մեջ լինել մարաց Աժդահակ թագավորի անունը, այն էլ Մեծն Տիգրանի անվան հետ կապված:

Աժդահակի առասպելն և անուր պատմական գույն ստանալը:—Մեր մինչև այժմ արած հետազոտությունից տեսանք, որ Տիգրանի պատմությունն յուր շատ մանրամասնություններով բուն պատմական հիշողություն է: Սակայն այդ պատմությունն ունի և առասպելական, հատկապես ամպրոպի վիշապի առասպելի բնավորություն, որ ինչքան էլ Մեծն Տիգրանի պատմության ազդեցության տակ և եվհեմերական մտածությամբ պատմական գույն է ստացել, բայց դեռ երևում է պարզապես որոշ առասպելական գծերով:

1. Աժդահակ անունը մեզ ծանոթ Աժի Դահական, Վիշապ Դահակն է, որի դեմ կռվում է պարսից մեջ Թրայեստոնան. սորան համապատասխան է հնդկաց մեջ Ինդրայի հատկություններն ունեցող Տրիտա աստվածը, որ կրվում է նույնպես Վիշապի դեմ: Աժդահակի վիշապ նշանակությունը ծանոթ է Խորենացուն:

2. Ոչ միայն առասպելական Աժդահակ անունը և նորա վիշապ նշանակությունն է մնացել, այլև Աժդահակի կինը՝ Անույշ հիշվում է (Ա, լա) պարզաբար իբրև «մայր վիշապաց»: Հավաստյալ կարելի է ասել, որ այս խոսքը ժողովրդական ծագում ունի, թեպետև Խորենացին գործ է ածած մի տեղ, ուր առասպելի՝ բովանդակություն չէ բերում, այլ Տիգրանին է գովում: «Մայր վիշապաց» ասելով մեր պատմագիրը հասկանում է «մայր զարմիցն Աժդահակայ» կամ «մայր մարացուց», այսինքն Մուրացանների: Կարելի չէ կարծել թե նա վերջին ձևերը դարձրած լինի «մայր վիշապաց», քանի որ նա «ճըշ-

մարտապատմութեան» համար միշտ հակառակն է անում, այսինքն վիշապը և վիշապաղունք դարձնում է մարք և Մուրացանք: Այստեղ խորենացին մոռացմամբ ժողովրդական ձևն է դրել և ոչ թե մեկնությունը:

3. Տիգրանի առասպելի մեջ այդ «վիշապաց մայր» Անուշը բնակում է «որդուվըն իւրովը յանդորրութեան սպառուածի փլածի մեծի լերինն» (Մասեաց), այսինքն այն լեռան վրա, որ, ինչպես դիտենք, վիշապների կամ վիշապազանց բնակարան է ըստ վիպասանաց: Արդ որո՞նք են այդ «վիշապաց մօր» որդիքը, եթե ոչ նույն Մասյաց վիշապները կամ վիշապաղունք:

4. Նույն Մասիս լեռան վրա է մնում և վիշապ Արտավազը, որ ինչպես տեսանք, փոխանակած է Ածի Դահակային (տե՛ս է գլ., եր. 189 հտն.): Մյուս կողմից Մասիսի վիշապազանց համար կա և «զարմք Ածղահակայ» կոչումը: Արդարև խորենացին չէ ասում, որ վիպասանաց երգի մեջ «զարմք Ածղահակայ» հիշված լինի, և այդ կոչման տակ նա մարք է հասկանում, բայց «զարմք Ածղահակայ» խորենացու հնարածը չէ: Այդ կոչումը նույն ձևով կարող էր առաջուց մեկնված լինել իբրև մարք և Մուրացանք և սոցա իմաստով գործածության մեջ մտած, ինչպես խորենացին մեկնում է վիշապը և վիշապաղունք իբրև մարք: Եթե այդ եվհեմերական մեկնությունը դուրս ձգենք, մնում է միայն մի առասպելական հիշողություն, թե Մասիսի վրա բնակող վիշապաղունք են «զարմք Ածղահակայ», վիշապ Դահակի և նորա կնոջ «վիշապաց մայր» Անուշի:

5. «Վիշապաց մօր» երևան գալը մեր առասպելի մեջ պատահական բան պետք չէ համարել: Վիշապի կանայք հաճախ դուրս են գալիս ամպրոպային կովի մեջ, Այդ կանայք գերվում են ամպրոպային աստուծուց, երբ սա հաղթում է վիշապին: Ինդրայի կովի մեջ Ահի (վիշապի) դեմ՝ նույնիսկ վերջինիս մայրն է դուրս գալիս¹: Ամպրոպային առասպելի մեջ, ինչպես տեսել ենք, դուրս են գալիս և աստվածային կանայք, ամպրոպի աստուծու քույրը կամ կինը, որոնց հափշտակում է վիշապն և արգելում յուր բուրգում: Մեր առասպելի մեջ Տիգրանուհին նույն դերն է կատարում:

Ածղահակի և Տիգրանի առասպելն ունի այսպիսով ամբողջապես մի ամպրոպային առասպելի բովանդակություն: Ածղահակ, ամպրոպային վիշապը, որից սերվում են «Ածղահակայ զարմք», վիշապներ կամ վիշապաղունք, հափշտակում է Տիգրանից (=սկզբնապես ամպրոպային աստված) սորա քրոջը և պահում յուր մոտ: Բայց Տիգրանը հարձակվում է յուր թշնամի վիշապի վրա, սպանում է նորան, ազատում քրոջը և գերում է վիշապի կնոջը, «վիշապաց մօրն» և բնակեցնում նորան յուր սերնդով Մասիսի վրա:

6. Տիգրանի տեղ սկզբնապես ամպրոպային աստված եղած պիտի լինի: Մեր ամպրոպային աստվածը, ինչպես տեսել ենք, է Վահագն: Սա ևս եղած պիտի լինի սկզբնապես վիշապ Ածղահակի դեմ կռվողը: Այս ենթադրությունը հավանական է դառնում այնու, որ Ածղահակի դեմ կռվող Տիգրանը նորա հայրն է, մի հանգամանք, որ պատահական կարելի չէ համարել: Այդ ազգակցությունը մեր պատմագիրը կամ Վահագնի մասին երգողներից առած պիտի լինի, կամ Տիգրանի մասին պատմող աղբյուրից: Առասպելաբանության մի ընդհանուր հատկությամբ, մանավանդ երբ առասպելն սկսում է կորցնել յուր դիցաբանական կերպարանքը և պատմական գույն ստանալ, հաճախ մի աստվածություն կամ դյուցազն բաժանվում է երկսի. ստեղծվում

¹ Mannhardt, Germ. Mythen, էր. 76, 84.

է աստուծու կամ դյուցազնի համար հայր կամ որդի, որի վրա պատմվում է, երբեմն փոխված ձևով, միևնույն հին առասպելը: Զրույցի այսպես երկսի բաժանվելը (die Zweispaltung der Sage) անհրաժեշտ պիտի լիներ այն ժամանակ, երբ արդեն մարք և վիշապը սկսել էին շփոթվել պատմողների գիտակցության մեջ, երբ առասպել և իրականություն խառնվում էին: Վիշապաց ազգի տեղ անցնում էր մարաց ազգ, հարկավոր էր, որ ամպրոպային աստուծու տեղ ևս մի պատմական անձ անցներ: Եվ ո՞վ կարող էր ավելի հարմարավոր լինել այդ դերը կատարելու համար քան Մեծն Տիգրան, մի թագավոր, որ յուր կենդանության ժամանակ հենց աստված կամ դյուցազն է համարված, որ մարաց հետ իրոք նման հարաբերություն ունեցած է, ինչպիսին պատմվում էր առասպելի մեջ:

Ասացինք բուն առասպելը ստացել է պատմական գույն, վիշապաց ազգին փոխանակել է մարաց ազգ, վիշապաց թագավոր Աժդահակը դարձել է մարաց թագավոր, և նորա սերունդ վիշապազունք դարձել են մարք: Ի՞նչպես է եղել, որ վիշապ բառին մար բառն է փոխանակել: Շատ պարզ պատճառով. մաք նշանակում է օձ, վիշապ: Արդարև մեր մատենագրության մեջ չկա պարսկերեն մար (=օձ, վիշապ) բառը գործածված. բայց մի՞թե ամեն պարսկերեն բառեր, որ մեր ժողովրդի մեջ եղել են և կան այժմ, մտնել են մատենագիրների մեջ: Պարսկերեն լեզուն դեռ Քսենեփոնի ժամանակ ծանոթ է եղել հայերին և նույնիսկ հայ կանանց. ուստի «մար» բառի «օձ» նշանակությունն ամենահին ժամանակներից կարող էր ծանոթ լինել մեր ժողովրդին, ինչպես և այժմ ծանոթ է: Մի անգամ որ վիպասանների գիտակցության մեջ մար նշանակում է վիշապ, այն ժամանակ հեշտ հասկանալի է թե ինչպես հին առասպելական օձերի կամ վիշապաց թագավոր Աժդահակին կարող էր փոխանակել մարաց թագավորը, և նորա սերունդն՝ Աժդահակա զարմք՝ կարող էին համարվել մարաց Աժդահակ թագավորի սերունդ մարք:

Բառերի այս համանման նշանակության պատճառով, ինչպես լինում է հաճախ առասպելաբանության մեջ, բուն առասպելը կարող էր հեշտությամբ եվհեմերաբար մտածվելով պատմական կերպարանք ստանալ և Մասյաց վիշապների գերությունը համարվել Մասյաց ստորոտներում բնակող մարաց գերություն Մեծն Տիգրանի ձեռով, որ հայտնի է յուր՝ Հայաստան բերած բազմաթիվ գերիներով: Այսպիսով պատմվածքի մեջ երկվություն է մտնում, առասպել և իրականություն խառնվում են. ճիշտ ինչպես շատ ժողովրդական առասպելների մեջ, ինչպես և մեր արդի ժողովրդական վեպի մեջ, որ թե պատմական և թե առասպելական կերպարանք ունի: Զի ինչպես բուն սկզբնական առասպելը հետզհետե պատմական գույն է ստանում, հաճախ պատահում է, որ սկզբնապես բուն պատմական զրույցն ևս որևէ պատճառով հետզհետե առասպելի կերպարանք է ստանում և իրեն քաշելով միացնում յուր մեջ առասպելական գծեր և նույնիսկ ամբողջ միջադեպեր: Այսպիսի փոփոխությամբ մեր Սասնու ծռերի Դավթի մասը, որ պատմական է, առասպելական գույն է ստացած և միացրած յուր հետ Մհերի մասը (որ սկզբնապես բուն առասպել է), տալով նորան պատմական գույն: Այսպես և մեր հին վիպասանքի մեջ Արտաշեսի մարաց հետ ունեցած բուն պատմական իրողությանը միացած են վիշապների առասպելներ, քանի որ ժողովրդի գիտակցության մեջ մարք և վիշապներ սկսած են շփոթվել:

Ասել չի ուզիլ, որ Աժդահակի առասպելը պատմական գույն ստանալով՝

իրեն պիտի քաշեր Տիգրանի պատմությունից շատ գծեր, որոնք բուն պատմական են. և շատ առասպելական գծեր ևս պիտի կերպարանափոխվեին: Օրինակ, առասպելի հափշտակության տեղ անցել է մարաց թագավորի խրնամությունը. այսինքն վիշապի և ամպրոպային աստուծու սկզբնական թըշնամությունը մեղմացած է պատմական բարեկամական դեպքի ազդեցության տակ. աստվածուհին այլևս չէ հափշտակվում, այլ խնամությամբ առնվում է, և Աժդահակն սկզբում բարեկամ է Տիգրանին, գոնե ըստ երևութի: Այս ամենը կարող էր կատարվել և նույնիսկ ժողովրդական երգիչների կամ պատմողների բերանում: Բայց ժողովրդի մարդը, ինչքան էլ առասպելին պատմական գույն տա, միշտ ավելի շատ առասպելական գծեր է պահում, միևնույն առասպելի մի պատմվածքի (վարիանտի) մեջ ավելի, մյուսի մեջ պակաս. հաճախ միևնույն պատմվածքի մեջ պատմականն և առասպելականը կից ապրում են միևնույն անձի համար. օրինակ ժողովրդական պատմվածքի մեջ Աժդահակը թե մարաց և թե վիշապաց թագավոր կարող էր հիշվել: Իսկ երբ այսպիսի մի առասպել մշակում է մի ճարտասան կամ քերթող, ի՞նչ ասել կուզե, որ նա վիշապները դուրս պետք է ձգեր և պահեր միայն մարք և մարաց թագավոր Աժդահակ: Եվ քանի որ նորան հայտնի է մարաց Աստիագես թագավորը, սորա հետ ևս պիտի նույնացներ մեր առասպելի Աժդահակին. ուստի և մեր առասպելի մեջ մարաց Աժդահակ թագավորի դեմ կովող Տիգրանին պիտի համարեր մարաց Աստիագես թագավորի ժամանակակից և իրենից ավելացներ Կյուրոսի անունը: Ուրիշ խոսքով նա շարունակել է ժողովրդի մարդու գործը, ժողովրդական պատմվածքին կատարելապես պատմական գույն է տվել: Ծիշտ աղպես է վարվում և մեր պատմագիրը, երբ նա վիպասանի մեջ երևան եկող վիշապներն ու վիշապազունք դարձնում է մարք, մի մեկնություն և առասպելի կերպարանափոխություն, որ խորենացուց առաջ արդեն սկսած է մտնել մեր վիպասանի մեջ (տե՛ս եր. 179):

Ամփոփենք մեր եզրակացությունը:

Երբ մի անգամ տեսանք թե Տիգրանի առասպելն ի՞նչ պատմական հիշողություններ և ի՞նչ առասպելական գծեր ունի յուր մեջ, այժմ ըստիքյան երևում է, որ այդ առասպելը շինծու բան չէ: Ավելի ևս քիչ կարող է այդ առասպելը շինված լինել Հերոդոտի պատմածի վրա, ինչպես կարծում է պ. Գարազաշյան¹, քանի որ դա մեր Մեծն Տիգրանի պատմությունն է: Ինչքան էլ նմանություններ գտնենք Կյուրոսի և Աստիագեսի և Տիգրանի ու Աժդահակի առասպելների մեջ, այդ զարմանալի չէ, քանի որ Կյուրոսի առասպելն ևս հավանորեն մի հին միթոս է, պարսից պատմության ազդեցության տակ պատմական կերպարանք ստացած: Սակայն մենք աչքի զարնող առանձին նմանություններ չենք գտնում այդ երկու առասպելների մեջ: Այլ ընդհակառակն շատ էական կողմերով նույնիսկ նման չեն անոնք: Օրինակ, Հերոդոտի պատմածի մեջ ամպրոպային բնավորությունը չի երևում. չկան ամպրոպային վիշապները. չկա ամենից գլխավոր գիծը, Աժդահակի կնության առնելը Տիգրանուհուն, այսինքն սորա գերվելը և գերությունից ազատվելը, որ ամպրոպային աստուծու և վիշապի կովի կեդրոնն է կազմում: Պարսից առասպելի մեջ չկա «վիշապաց մայր» Անուշ և սորա գերվելը, որ նույնպես առասպելական գիծ է: Կյուրոսի մայրը՝ Մանդանեն Աժդահակի դուստրն է, և Կյուրոսն Աժդահակի թոռը, մի գիծ, որ առասպելից շատ հեռու է և նման-

¹ «Քնն. պատմ. Հայոց», Ա, եր. 51. Халат., Арм. эпос, кр. 179:

ները: Այս մեծ և էական տարբերությունները մեկդի ևն դնում քննադատները և կանգ ևն առնում այնպիսի վիպական դժերի վրա, որ առասպելի մեջ էական ճշանակություն չունին. օրինակ, Ածղահակի երազ տեսնելը, մի վիպական գիծ, որ ամեն ազգերի վեպերի մեջ և ամեն ժամանակ խիստ տարածված է: Սակայն այդպիսի գծերի մասին ավելորդ է կանգ առնելը: Շատ հանճարեղ պիտի լիներ մեր առասպելը «սարքողը», որ Հերոդոտի պատմածի վրա մի առասպել շիներ և այնպիսի փոփոխություններ մտցներ մեջը, որոնցով նորա «շինածը» մի կողմից առասպելի նախնական կերպարանքն ավելի հավատարմությամբ պահած լիներ քան Կյուրոսի առասպելը, իսկ մյուս կողմից այդ «շինծու բանը» լիներ մեր Մեծն Տիգրանի պատմության հիշողություն:

ՇԱՄԻՐԱՄԻ ԱՌԱՍՊԵԼԸ

Աղբյուրը:—Շամիրամի և Արա գեղեցկի մասին պատմելիս (Ա, Ժե) Խորենացին աղբյուր չէ հիշում, ոչ Մար Աբաս և ոչ առասպել կամ երգ¹: Բայց, ինչպես արդեն տեսել ենք (եր. 201), ուրիշ տեղից գիտենք, որ «ի Հայկայ մինչև ցԱրայն Գեղեցիկ, զոր սպանեալ կաթոտն Շամիրամ» (Ա, ե), ուստի և Արայի պատմությունն առնված է Մար Աբասից: Ժէ գլխի մեջ ևս, ուր պատմված է Շամիրամի կոտորելն յուր որդիներին, նորա կռիվը Զրադաշտի հետ և փախուստը Հայաստան և նորա սպանվելն յուր որդի Նինվասից, աղբյուր չէ հիշված: Բայց հաջորդ ԺԹ գլխի մեջ հայտնում է, որ այս պատմությունն առած է Մար Աբասից: Այս գլխի վերնագիրն է. «Յադագս Թէ ուրպէս հաւաստի նախ լեալ պատերազմ նորա ի Հնդկս և զկնի մաճուաճ (մահ) նորա ի Հայս»², այսինքն Թե ինչպես Շամիրամի պատերազմը Հնդկաստանում հավաստյալ առաջ է եղել և հետո (եղիլ է) նորա մահը Հայաստանում: Ապա գրում է մեր պատմագիրը. «Ունիմ ի մտի և զԿեփաղիոնին, վասն ոչ տալ լմեզ բազմաց ծաղրել. զի ասէ ի բազմաց (Տպ. ի բանից) այլոց՝ նախ յադագս ծննդեանն Շամիրամայ, եւ ապա զպատերազմն Շամիրամայ ընդ Զրադաշտի, եւ Զյաղթելն ասէ Շամիրամայ, և ապա ուրեմն զպատերազմն Հնդկաց: Այլ հաւաստի մեզ Թուեցաւ որ ի Մարիբաս Կատինայն է քննութիւն քաղդէական մատենից քան զայսոսիկ [այսինքն Կեփաղիոնի պատմածը Շամիրամի մասին]. քանզի ոճով իմն ասէ [Մար Աբաս] և զպատճառս պատերազմին [Զրադաշտի հետ, որի հետեանքն եղել է Շամիրամի մահը Հայաստանում] յայտնէ. իսկ առ այսոքիւք և առասպելք աշխարհիս մերոյ զբազմահմուտ ասորին արդարացուցանեն. աստ ուրեմն ըմահն ասել Շամիրամայ» և այլն:

Խորենացին Կեփաղիոնի մասին և նորա գրածը Շամիրամի համար առ-

¹ Տե՛ս «ի բանն՝ որ զնմանէ» խոսքի և «բանք» բառի բացատրությունը Բ գլ., եր. 78 հտն.:

² Ձ 1671 Ա ձեռագիր. մյուս Ա ձեռագիրները «որպէս» բառը չունին, իսկ ՁՁ 1665, 616 «մահուան» ձևի փոխանակ ունին «մահ», որ ավելի ուղիղ է քերականորեն: Շարունակությունն ևս առնում ենք Ձ 1671 ձեռագրից, որին համեմատ են մյուս Ա ձեռագիրները շնչին տարբերություններով: Տպագիրն ազավաղված է, չունենալով Շամիրամի պատերազմը Զրադաշտի հետ և սորան հաղթելը:

նում է, հաստատ կարելի է ասել, Եվսեբիոսի Քրոնիկոնից թեպետ և վերջինիս անունը չէ տալիս¹ Այստեղ իրոք որ առանց «ոճի» և առանց «պատճառները» հայտնելու բերած է Շամիրամի ծնունդն, նորա պատերազմը Զրադաշտ մոգի հետ և հաղթելը, ապա Շամիրամի պատերազմը Հնդկաստանում և փախելը, նորա սպանելն յուր որդիներին և յուր սպանվելն Նինվասից։ Մար Աբասի մեջ այս ամենը, թեպետև Կեփաղիոնից տարբեր, բայց ոճով և պատճառաբանված է պատմված եղել (Ա, Ժէ), ուստի և խորենացին, հնդկաց հետ պատերազմը հավաստի համարելով առաջ եղած է դնում, և մնացածն առնում է Մար Աբասից։

Այսպես Ժէ գլ. Շամիրամի պատմությունն առնում է Մար Աբասից։ Բայց նա Մար Աբասի պատմածը Շամիրամի մահվան մասին հաստատելու համար հիշում է թե Շամիրամի մասին առասպելներ եղել են հայոց մեջ։ Դրժբախտաբար նա շատ բան չէ բերում այս առասպելներից, այլ բավականա-նում է Շամիրամի մահվան կամ վերջի մասին միայն հիշելով, որովհետև խնդիրն այն է, որ հաստատե թե Շամիրամը Զրադաշտի հետ պատերազմե-լուց Հայաստան է փախած և այստեղ սպանված, ինչպես դնում է Մար Աբաս, հակառակ Կեփաղիոնի, որ նորան հնդկաց պատերազմի մեջ փախած է դնում և այս պատերազմից հետո սպանված։ Այնուհետև ԺԶ գլխի պատմությունը, գիտենք, խորենացին այնպիսի դարձվածներով է պատմում, որոնցից պարզ երևում է դարձյալ, որ յուր ժամանակ ավանդություն եղել է հայոց մեջ թե Վանա հնություններն ու «ամբարտակ գետոյն» վերագրված են եղել Շամի-րամին։ Կեղծիք կարելի չէ համարել այս պատմությունը, ինչպես կարծում է պ. Խալաթյանը այն հիմամբ, որ ոճերի և դարձվածների համար օգտված է դարձյալ Եվսեբիոսի Քրոնիկոնից։ Մենք այդ մասին կանգ առնել չենք ուզում, զի խնդիրն այն չէ թե խորենացին ինչպիսի «ոճաբանութիւն» ունի. արդյոք նա յուր սեփական բառերով ու դարձվածներով է նկարագրում որևէ բան, թե այս կամ այն տեղից օգտվելով է անում յուր սեփական նկարագիրը։ Նը-կատենք միայն, որ այս կողմից ոճի աղքատությունը հատուկ է խորենացուն։ Նա հաճախ միշտ նույն ձևով ուրիշներից օգտվելով է նկարագրում, ինչպես Հովհաննես կաթողիկոսը, երբ նա նույնիսկ յուր ժամանակի անձերն ու դեպքերը նկարագրելիս օգտվում է խորենացու դարձվածներից։ Բայց ոչ ոք կարող չէ ասել թե որովհետև Հովհաննես կաթողիկոսն, օրինակ, Աշոտ Թա-գավորին և նորա «յարդարած կարգերը» խորենացուց օգտվելով է նկարա-դրում, ուստի և նա սուտ է գրում և պատմությունը սարքում է։ Դա ոճի առանձին հատկություն և աղքատություն է միայն։ Այսպես և խորենացին Վանա նկարագրի մեջ ինչքան էլ Եվսեբիոսից կամ ուրիշներից օգտված լինի, նորա նկարագրի հիմքը մնում է իբրև իրողություն. դա Վանի և նորա հնու-

¹ «Կեփաղիոնի վիպագրի՝ վասն ասորեստանեաց թագաւորութեանն»։ «Ապա ի նոյն յարե-ալ՝ առէ [Կեփաղիոն] և զծնունդն Շամիրամայ, և զգաւաւրջտ մագ(ի) աւգայի Բաւկաւացաց զպատերազմէն և զպարտութենէ ի Շամիրամայ. և զամս թագաւորութեանն Նինայ ամս ծք. և զվախճան նորա։ Յետ որոյ թագաւորեալ Շամիրամայ ած պարիսպ Բաբելոնի զայն ձեռք օրինակի, որպէս և բազմաց իսկ ասացեալ է. կտէսիայ և զէնոնի և էրողոտայ, և այլոց՝ որ յետ նոցա։ Ապա և զգօրածողովն լինել Շամիրամայ ի վերայ ճեղկաց աշխարհի՛ն վիպագրէ, և զպարտութիւն նորա և զփախուստ. և թէ զհարձ ինքնին զիր որդիսն կոտորեաց. և ինքն ի Նինեայ որդւոյն իւրոյ սպանաւ։ Եւսեբի Կեսարացոյ ժամանակականք, Վենետիկ, 1818, եր. 90 հան.։

թյունների նկարագիրն է, և թե այդ հնությունների շինողը հորենացու ժամանակ համարվել է Շամիրամ: Բայց մենք դառնանք մեր խնդրին:

Իշտար, Շամիրամ, Աստղիկ (Անահիտ): Երբ մի անգամ ըստ հորենացու վկայության Շամիրամի մասին առասպել եղել է հայոց մեջ, ըստինքյան անհավանական չէ, որ մի ժողովրդական զրույց եղած լինի Շամիրամի և մի հայի, Արայի, հարաբերության համար ևս: Թեպետև հորենացու աղբյուրը գրավոր է, Մար Աբաս, բայց վերջինիս աղբյուրը կարող է ժողովրդական եղած լինել, ուստի և Շամիրամի և Արայի զրույցը ժողովրդական ծագում ունենալ: Տեսնենք այս զրույցի բովանդակությունը, համեմատելով ուրիշ ազգերի մեջ եղած նույն զրույցի հետ: Բայց նախ Շամիրամի բնավորությունը:

Շամիրամն ըստ հնոց դուստր է ասորեստանցոց Միլիտտա դիցուհու կամ ասորական Դերկետոյի: Նա նույն բնավորությունն ունի, ինչ որ յուր մայրը, սեմական ազգերի սիրո դիցուհին, Դերկետո կամ Աստարտե (Atargatis), բաբելացոց և ասորեստանցոց Իշտարը:

Ասորեստանցոց մեջ այս սիրո դիցուհին մի հզոր հրամանատար, մարտիկ աստվածուհի է, պատերազմի դիցուհին, նետ-աղեղով զինված, այրական ու պատերազմական բնավորությամբ, ճակատամարտի և որսի թագուհին: Բայց Իշտարը միանգամայն և փարթամ պտղաբերության, հեշտության և զգայական սիրո դիցուհին է: Նա կապված է Արուսյակ մոլորակի հետ, և նորա սիմբոլն է Գիշերավարը (Արուսյակն արևը մտնելուց հետո): Փյունիկեում և Ասորիքում այս սիրո դիցուհու նվիրական թռչունն էր աղավնին: Նորա պաշտամունքը բաբելացոց մեջ ցոփ և անառակ էր. նույնպես բուռն զգայական և անբարոյական էր ասորական Աստարտեի, ըստ Կտեսիասի, Դերկետոյի պաշտամունքը: Նույն բնավորությունն ունի և փյունիկական Աշտարտը, որ պաշտվում էր կանաչ բլուրների և սրբազան անտառների մեջ¹: Շատ տեղեր հին ժամանակ եղել են Շամիրամի անունով բլուրներ: Այսպես Ստրաբոնը գրում է Կապադոկիայի Դիանա քաղաքի համար. «Քաղաքն շինեալ է ի վերայ միոյ ի սարաճաւթ բարձրաւանդակաց աւետի, ու կոչին Շամիրամայ» (Ստր., ԺԲ, 2, 7): Պ. Գարազաշյանը բերելով այս հատվածն ավելացնում է. «Տիանա, որպես և գավառն Տիանիտիս՝ կհիշեցունեն զԱնահիտ... և էր արդարև, ըստ նմին Ստրաբոնի, ոչ կարի հեռի ի Տիանա, անվանի մեհյանն Անահտա Պերասիա»: Բայց քաղաք նվիրյալ Անահտա էր Զեղա, հորմե ասե Ստրաբոն թե էր ի վերա բարձրավանդակի, որ կկոչվեր Շամիրամա»: «Զեղա, ասե Ստրաբոն, ունի մեհյան անվանի նվիրեալ Անահտա, այն է դիցն զոր պաշտեն և Հայք»²:

Սեմական ազգերի սիրո աստվածուհու պաշտամունքը Կիպրոսից կղզիների վրայով անցած էր Կիթերա և Սիկիլիա, ուր փյունիկյան Աշտարտի անբարոյական պաշտամունքը խառնված և միացած էր հունական Ափրոդիտեի պաշտամունքի հետ: Այս դիցուհին պաշտվում էր և հայոց մեջ: Մեր Աստղիկը, որ համապատասխան են դնում Ափրոդիտեին, համարվում է ասորիներից փոխառություն: Նորա անունն իսկ՝ Աստղիկ, ըստ Հոֆմանի, թարգմանություն է ասորերեն Կաուկաբտա (Kaukabta) բառի, որ նշանակում է աստղիկ,

¹ Lehrbuch der Religionsgeschichte, herausg. von P.^eD. Chantepie de la Saussaye, Leipzig, 1897, I, էր. 180 հաշ., 197 հաշ., 228 հաշ..

² Գարազաշյան, Քնն. պատմ. Հայոց, Բ, էր. 167 հաշ.:

Արուսյակ (Venus) մոլորակը¹, մեր այժմյան ժողովրդական լույս-աստղը։ Սակայն ինչքան էլ Աստղիկը, որի պաշտամունքի մասին շատ տեղեկություն չունինք, սեմականների սիրո դիցուհին լինի՝ մտած հայոց մեջ, հավաստի հայտնի է, որ հնումը մեր Անահտի պաշտամունքը նույն է եղել, ինչ որ սեմական սիրո դիցուհուն։ Անահտը, թեպետև իրանական ծագում ունի, կրել է սեմական ազդեցություն։ Ստրաբոնը գրում է թե պարսից բոլոր աստվածները պաշտում են հայերը, մանավանդ Անահտին, որին զանազան տեղերում և Եկեղիքում մեհյաններ են կանգնած, և թե նորան այդ և կին գերիներ են նվիրում, և այնուհետև ավելացնում է. «Մինչև ցայս վայր չիք տեղի զարմանալոյ. բայց դիցապաշտութիւն հայոց երթայ անդր ևս, զի սովորութիւն է առ նոսա արանց աւագաց ձօնել դիցն զդստերս իւրեանց կուսանս. այլ այս չէ ինչ արգել յետ տալոյ զանձինս ի պոռնկութիւն ի մեհնանսն Անահտայ գտանել արս որ ոչ խղճիցեն առնուլ զնոսա ի կնութիւն»²։ Անահտի այս պաշտամունքը կատարելապես նույն է ինչ որ սեմական սիրո աստվածուհուն։ Հայոց մեջ այս անառակ պաշտամունքը գտնելը շատ բնական է, երբ ի նկատի ունենանք, որ հայերը հարավից և արևմուտքից ոչ միայն սահմանակից են եղել սեմական ազգերին, այլև Հայաստանի հարավային և արևմտյան կողմերի բնակիչները սկզբնապես եղել են ասորիք և հետո են հայացած։ Այսպես Անահտի մեհյաններ եղել են Եկեղիքում և Տարոնում, ուր, ըստ Ստրաբոնի, բնակիչներն առաջ եղել են ասորիներ։ Տարոնի Աշտիշատում Անահտի հետ եղել է և Աստղկի պաշտամունքը։ Անահտի մի ուրիշ մեհյան եղել է Վանից հարավ՝ Անձեացյաց մեջ։ Նույն տեղերում Պաղատո լեռան գլխին նաև Աստղկի պաշտամունքը³։ Վանա մոտ Արտամետում ևս Աստղկի պաշտամունքը հայտնի է Թոմա Արծրունուց (եր. 53 հտ.)։ Այնուհետև Վան քաղաքը, առաջին անգամ հորենացու մեջ, կոչվում է քաղաք Շամիրամա. նույնը հիշում է և Թոմա Արծրունին (եր. 63, 240, 252). բացի այդ սա հիշում է Ճուռը գավառում Շամիրամ բերդ (եր. 258 հտ., 281), ամրոցն Շամիրամ (եր. 270)։ Շամիրամ գյուղ այժմ նեմրութ սարի ստորոտում հիշում է Սարգիսյանը յուր տեղագրությանց մեջ (եր. 272)։

Շամիրամի անունով այս տեղերի կոչումները հայոց մեջ հորենացու ազդեցությամբ մտած համարելու համար ոչ մի հիմք չունինք։ Նույնիսկ պ. Խալաթյանն, ինչքան էլ Շամիրամի մասին առասպելները հորենացու սարքածն է համարում, ստիպված է ասելու, որ հորենացին Շամիրամի գրույցների համար ընդհանրապես «իբրև ելակետ ունի (ИСХОДИТ) Հայաստանի տեղագրական անունները, որոնք կապված են Ասորեստանի աշխարհակալ թագուհու անվան հետ»։ Ուրիշ խոսքով, հորենացու ժամանակ եղել են Շամիրամի անունով տեղեր և հորենացին այդ անուններից օգտվելով սարքել է Շամիրամի մասին գրույցներ։ Իսկ այդ տեղագրական անունները հիշված են, գրում է պ. Խալաթյանը, «ըստ երևույթին, միայն Ը—Թ դարից, այսինքն նույն ժամանակից, երբ այդ միջոցին զորացած Արծրունի իշխանների մեջ ձգտումն

¹ Gelzer, Zur arm. Cötterlehre, եր. 123, 132.

² Գաւազայան, Քնն. պատմ. Հայոց, Ա, եր. 267 հտն. Gelzer, Zur arm. Cötterl., եր. 113.

³ Մ. հորենացու մատենագրութիւնք, եր. 294, 301. «Տուեալ յայնմ տեղւոյէ դեղս Խխտաւկանս առ ի կատարել զպղծութիւնս Խխտից... առեալ ի շաստուածոցն ծրարս Թարախածորս ի պատիր Խխտիցն, որպէս զծրարսն Կիպրիանոսի առ ի պատիր Յուստինեայ կուսին» (եր. 294)։

է առաջ գալիս Ս. Գրքի մի ականարկության հիման վրա՝ իրենց ցեղը հանել Ասորեստանի թագավորներից»։ Որքան հասկանում ենք պ. Խալաթյանին, նա ուզում է ասել, որ այդ տեղերի անունները Շամիրամի անվանը կապել են շատ ուշ ժամանակում Արծրունի իշխանները։ Սակայն պ. Խալաթյանը այդ ասում է լոկ խոսքով։ Բայց, ինչքան էլ Արծրունիք իրենց հանեին Ասորեստանի թագավորներից, ոչ մի հիմունք չունինք թե նոքա իրենց նախնի համարած Սենեքերիմին, Սանասարին կամ Ադրամելիքին թողած՝ մի հին պոռնիկ Շամիրամի անունով պիտի կոչեին իրենց Վանտոսպը։ Եթե Շամիրամի անունով տեղեր և բլուրներ եղել են հնումը շատ կողմերում և նույնիսկ Կապադովկիայում և Պոնտոսում, և եթե սեմականների այդ սիրո դիցուհին ի թիվս այլոց պաշտվել է և հայոց մեջ, կարող են ի հնուց անտի եղած լինել Շամիրամի անունով կոչված տեղերը Հայաստանի հատկապես այն կողմերում, որոնց բնակիչները սեմականներին սահմանակից են եղել, և ուր այնքան հարկի է եղել այս դիցուհին։ Մյուս կողմից եթե Արծրունիք և Աղձնյաց բլուրները, իսկ ըստ Թոմա Արծրունու և Սասնո բնակիչները, իրենց սերած են համարում ասորեստանցիներից, կարծում ենք, այս ևս մի պատմական հիշողություն է միայն, քանի որ այն կողմերի հայ բնակիչները ծագել են իրոք ասորիներից։ Տեղական ժողովրդի մեջ եղել է այս պատմական հիշողությունը, որ հետո կարող էր հեշտությամբ կապվել Ս. Գրքի մեջ հիշված Սենեքերիմի որդոց հետ։ Սենեքերիմ և յուր որդիքը կարող են հետո Ս. Գրքից մտած լինել, բայց ոչ ասորեստանցիների ծագման զրույցը։ Այդ զրույցը հին պետք է համարել, ինչպես հին են նաև Շամիրամն ու յուր զրույցները և ոչ սարքովի բան։ Տեսնենք այս զրույցները։

Իշտարի ու Իզդուբարի և Շամիրամի ու Արայի առասպելները։—Ասորեստանցոց Իշտարը, որ շամուսնացած աստվածուհի է, յուր տարփանքի համար հոմանիսներ է որոնում. բայց նա հեշտասեր կողմի հետ ունի և մի սոսկալի մահաբեր կողմ, որով նա յուր սիրականին մահացնում է և ապա վշտից հետևում է նորան մինչև Սանդարամետի բանտը՝ յուր տարփածուին հարություն տալու համար։ Իշտարի առասպելից հայտնի է Իզդուբարի նշանավոր վեպը։

Հրաշալի գեղեցիկ դյուցազն է Իզդուբար, որին սիրում է Իշտարը։ Դիցուհին ինքն իրեն առաջարկում է գեղեցիկ Իզդուբարին, մեծ պարգևներ և իշխանություն խոստանալով նորան, որ յուր կամքը կատարե. բայց Իզդուբարը մերժում է նորա բոլոր առաջարկությունները։ Այդ ժամանակ Իշտարը զայրանում է և սպանում Իզդուբարին։—Այսպես սպանում է նա յուր մի ուրիշ տարփածուին ևս, Տամուզին (Tammuz), որի մահը ողբում է նա հետո և Սանդարամետ է իջնում նորան հարություն տալու համար։

Ասորեստանցոց ու բաբելացոց մեջ այս առասպելի պաշտամունքն ևս կար յուր արարողություններով։ Նույնը կար և ասորոց մեջ Աթարի (Athar) և Ատեսի (Attes) համար, իսկ փյունիկեցոց մեջ Աշտարտի պաշտամունքի հետ միացած էր նորա սիրական Ադոնիսի պաշտամունքը. Տյուրոսում նույնիսկ Ադոնիսի հարության տոն էին կատարում։

Արդ ի՞նչ է մեր Շամիրամի և Արայի զրույցը։ Ինչպես «այրասիրտն այն և կաթոտն Շամիրամ» նույն է, ինչ որ յուր մայրը, սեմականների սիրո

¹ Lehrbuch der Religionsgeschichte, herausg. von P. D. Chantepie de la Saussaye, Leipzig, 1897, I, Էբ. 192, 216.

աստվածուհին, մարտիկ և տարփազին դիցուհին Իշտար—Աստարտե—Ատար-
գատիս կամ Դերկեսո, նույնպես և մեր Շամիրամի և Արայի զրույցը նույն է,
ինչ որ Իշտարի և Իզդուբարի այս վեպը: Համեմատությունը շատ պարզ է:
Մեր Արան նույնպես գեղեցիկ է, ինչպես Իզդուբար, Ադոնիս և ուրիշները:
Ինչպես Իշտարն Իզդուբարին, նույնպես և Շամիրամն Արային իշխանության
խոստումներ է անում յուր կամքը կատարելու համար: Բայց Արան հավանու-
թյուն չէ տալիս, ինչպես և Իզդուբարը: Իշտարը զայրանում և մահացնում է
Իզդուբարին. այսպես և Շամիրամ տիկինն «ի սաստիկ ցասման լեալ» գալիս
կռվում է Արայի դեմ, և Արան մեռնում է այդ սիրո պատճառով: Այնուհետև
մեծ մայր Իշտարը սաստիկ ցավում է և Սանդարամետ է իջնում յուր տար-
փածուին հարություն տալու համար: Նույն հարության միջադեպը կա և մեր
առասպելի մեջ, միայն մեր հեթանոս հայերի հավատալիքով պատմված, և
այս շատ բնական է: Խորենացու և Անանունի մեջ այդ հարությունը քրիստո-
նեական հայացքով փոփոխության է ենթարկված, որ նույնպես շատ բը-
նական է:

Առլեզգ և Արայի ճարտությունը:—Հայտնի է, որ մեր հեթանոս հայերն
ունեցել են, ըստ Եզնիկի, «ի շանէ ելեալ» արալեզք կամ առլեզք կոչված
ոգիներ, «աներևոյթ զօրութիւնք», որ պատերազմի մեջ ընկած վիրավոր քա-
ջերին կամ դուրացներին լիզում և ողջացնում են: Այս հավատալիքը, ինչ-
պես երևում է, շատ հին պիտի լինի, քանի որ Պլատոնի Հասարակապետու-
թյան մեջ բերված էր ճայի հարություն առնելը, թեպետ և առանց արալեզ-
ների, մեր այս հավատքի հետ նույն ընդհանուր գծերն ունի: Այստեղ ևս էրը
քաջասիրտ է և սպանվում է պատերազմի մեջ: Տասն օրից հետո, մինչ ուրիշ-
ների դիակները նեխած էին, էրինը անխախտ և ամբողջ են գտնում: Բերում
են տուն, և տասներկուերորդ օրը, երբ խարույկի վրա էր բարձրացած, կեն-
դանանում է էրը: Էմինն առաջին անգամ այս առասպելը համեմատության
բերելով Արա գեղեցկի առասպելի հետ, ավելացնում է թե Պլատոնի առաս-
պելի իմաստը, «քաջ անկեալք ի պատերազմի, յառնեն, ոչ այլ ինչ է, բայց
եթէ բուն հեթանոսական վարդապետութիւն նախնի Հայոց»: Եվ նա աշխա-
տում է էր հայը նույնացնել Արա Հայկազնի հետ¹: Այս հավատն այնքան
զորեղ է եղել, որ նույնիսկ քրիստոնեության ժամանակ Դ դարում, ըստ
Փավստոս Բուզանդի (Ե դար., լզ, գլ), շնայելով որ Մուշեղ Մամիկոնյանի
զուլիսը մարմնից կտրված էր, բայց «ոչ հաւատային ընտանիք նորա մահուն
նորա... իսկ կէսք յառնելոյ ակն ունէին նմա»: Այս պատճառով զուլիսը
կպցնում են մարմնին և դնում մի աշտարակի տանիքում, կարծելով թե
«վասն զի այր քաջ էր, Առլեզք իջանհն և յարուցանեն զդա»:

Այսպես պատերազմի դաշտում իբրև քաջ ընկնում է և Արան. «գտանեն
զԱրայն մեռեալ ի մէջ քաջամարտկացն, եւ հրամայէ դնել զնա ի վերեա-
տանն ապարանից: Իսկ ի գրգռել միւս անգամ զօրացն Հայոց ի մարտ պա-
տերազմի ընդ տիկնոջն Շամիրամայ՝ քինախնդիր լինել մահուան Արայի,
ասէ. հրամայեցի աստուածոցն իմոց լեզու զվէրս նորա եւ կենդանացի»: Եվ
Շամիրամն իրոք սպասում է, որ Արան պիտի կենդանանա. «Միանգա-
մայն եւ ակն ունէր դիթութեամբ վհուկոթեան իւրոյ կենդանացուցանել
զԱրայ, ցնորեալ ի տոփական ցանկութենէն»: Քրիստոնյա մատենագիրը, որ
այդպիսի աստվածների զորության չէր հավատում, Շամիրամի ձգտումն՝

¹ «Վէպը հնոյն Հայաստ.», եր. 146 հտն. 1

աստվածների ձեռով Արային կենդանացնելու բացատրում է «դիւթութեամբ վհկութեան»։ Մյուս կողմից նա չէր կարող երբեք հավատալ, որ աստվածները կամ Շամիրամ յուր կախարդութեամբ կենդանացրած լինին Արային. ուստի և պիտի գրեր թե «նեխեցաւ դի նորա, հրամայեաց ընկենել ի վիհ մեծ և ծածկել»։ Այստեղ եթե վերջացնենք, առասպելը թերի կմնար, զի հայերը գրգռված էին և նոքա հանդարտում են, երբ իմանում են, որ Արան հարություն է առել. «Եւ այսպէս համբաւեալ զնմանէ ի վերայ երկրիս Հայոց. և հաւանեցուցեալ զամենեսեան դադարեցուցանէ զխազմն»։ Ուստի և Արայի հարություն առնելու պատմութիւնը պետք էր պահել, միայն մի ձեռով բացատրած։ Եվ նա բացատրած է շատ պարզ կերպով. «Ձմի ոմն ի հովանեաց իւրոց զարդարեալ ունելով ի ծածուկ, համբաւէ զնմանէ այսպէս. լիզեալ աստուածոցն զԱրա և կենդանացուցեալ լցին զփափագ մեր և զհեշտութիւն. վասն որոյ առաւել յայսմ հետէ պաշտելիք են ի մէնջ և փառաւորեալք, իբրև հեշտացուցիչք և կամակատարք»։ Դարձյալ քրիստոնյա մատենագրի համար մի հարմար առիթ էր այս առասպելի մեջ բացատրելու նաև առլեզնեբրի պաշտամունքի խաբեական ծագումը. «Կանգնէ և նոր իմն պատկեր յանուն դիւաց, և մեծապէս զոհիւք պատուէ. ցուցանելով ամենեցուն, իբր թէ այս զօրութիւն աստուածոցն կենդանացուցին զԱրա»։ Այս գրվածքը մութն է. «նոր իմն պատկեր» բառը կարելի է հասկանալ, թե Շամիրամը նոր աստվածութիւն չէ հաստատում, այլ եղած աստվածների համար «մի նոր պատկեր, արձան» է կանգնում։ Բայց կարելի է և այնպես հասկանալ թե նա նոր աստվածութիւն, առլեզնեբրի պաշտամունքն է հաստատում։ Այն ժամանակ այդ հակասում է նույնիսկ առասպելի էությունը, քանի որ հայոց մեջ այս հավատքի գոյութիւն ունենալն արդեն ենթադրվում է, որ հայերը հավատում են թե Արան կարող է հարություն առնել և հարություն է առել։ Հակասութիւնն իսկ ցույց է տալիս, որ քրիստոնյա մատենագրի կողմից է ավելացրած այդ։ Այս հատվածն Անանունի մեջ (Սեբեոս, եր. 6) գտնում ենք այսպես. «Եւ այնպէս հանէ համբաւ Արալեզաց տիկինն Շամիրամ», որ դարձյալ մութն է։

Ինչպես էլ լինի, այս գծերը պարզ կերպով քրիստոնյա հեղինակից են մտած հին առասպելի մեջ, որ քրիստոնեական ձեռով և հայացքով է պատմւած։ «Եթե այդ եվհեմեբական հավելումները դեն դնենք, գրում է պ. Գեւորգեան այս առասպելի համար, կմնա միայն ասորական սիրո աստվածուհու և յուր տարփածուի առասպելը։ Շամիրամի գրույցի մեջ պահված է Աստղիկ առասպելը», ավելացնում է նա¹։

Թե Արան ժողովրդական գրույցով հարություն է առել, այդ տեսնում ենք և Թումա Արծրունու մեջ։ Այստեղ (եր. 215) գտնում ենք մի այսպիսի աղճատված կտոր. «Եւ զաշիկ արարեալ յայնկոյս քան զվանտոսպ, ի տեղուշն արձանաշար քարակարկառ գոգաձև միջոցի երկուց բլրակաց, որ հայի յերկարաց արկման դաշտն, ի վերայ Լեզույ գեաւդշն, ու զօրացն գեղեցիկ առասպելաբանեն սպիանած վերայն սպանելոցն ի մանկանցն Շամիրամայ»։ Վերջին ընդգծած մասը աղավաղված է։ Այսքանը միայն հասկացվում է աղճատված ձևից թե Շամիրամի մանուկներից սպանվածների վերքերի սպիանալու մի առասպել է դա։ Բայց բնագիրը վերականգնելը շատ հեշտ է։ Աղճատումը միայն տառերի՝ յ, ց, ե, ի ևլն մեջ է։ Պատկանյանն արդեն սկզբի

¹ „Zur armen. Götterlehre,“ եր. 132,“

ներք բառի համար իբրև ժանոթություն դնում է. «թերևս՝ ուր գԱրայն գեղեցիկ» (տե՛ս Նոր. Բուզ. յէջն 20): Այնուհետև «սպիանած» բառը շատ պարզաբար կամ աշխարհաբարի ձևով «սպիացած», կամ ավելի «սպիանալ» պետք է կարդալ: Անհասկանալի «վերայն» բառը «վիրացն» է, քանի որ վերքերը պետք է սպիանան: Այսպես բնագիրը կստանանք. «Ուր գԱրայն գեղեցիկ առասպելաբանեն՝ սպիանալ վիրացն սպանելոյն ի մանկանցն Շամիրամայ»: Մենք «սպանելոցն» բառն ևս եզակի «սպանելոյն» դարձրինք (հմմտ. Խորենացի, Ա, Ժե, մեռանի Արայ ի պատերազմին ի մանկանցն Շամիրամայ). մի անգամ որ «զարայն» դարձած է «զարացն», ետևից պիտի բերեր և «սպանելոցն» հոգնակի թիվը: Թուվմայի այս կտորից իմանում ենք, թե առասպելաբանում են, որ Շամիրամի մանուկներից սպանված Արա գեղեցիկի վերքերը սպիանում են, ուստի և Արան կենդանանում է լեզուտ գլուղում:

Նույն զրույցը գտնում ենք և այսօր: Ներսես Սարգիսյանն յուր Տեղագրությունյանց մեջ գրում է նույն գլուղի մասին. «Զորմէ ասի յոմանց տեղի լինել անկմանն Արայի ի Շամիրամայ, որոյ զոմն ի համանեացն գԱրայ կարծեցուցեալ՝ լուր եհան եթէ դին լիզեալ ողջացուցեալ են. և յայնմանէ, ասեն, մնաց անուն գեղջն լէզք»¹: Ինչքան էլ Սարգիսյանը ժողովրդից է առնում, ինչպես պարզ երևում է «ասի յոմանց», «ասեն» բառերից, բայց նա ժողովրդականը հավատարմությամբ արձանագրել չէ կարողանում ընդգծած տողերի մեջ: Նա ենթարկվում է Խորենացուն²: Ավելի հավատարմությամբ գրի է առնում նույն զրույցը Սրվանձտյանը Գրոց-բրոցի մեջ (եր. 52): «Լեզքը յուր անունով և հին պատմությամբ հայտնի է. ուր Շամիրամի աստվածները մեր Արա գեղեցիկին մեռած մարմինը լզեր ու կենդանացուցեր են եղեր. և Արայ-լեզք անունով կուռք ու աստված շինեցին պաշտեցին այն ժամանակ հայեր այս գեղի բարձր գագաթին վրա, ուր այժմ Ամենափրկչի մատուռն է»³:

Այս պատմության էությունը, լեզք գլուղի հետ կապված այս առասպելը, թե Շամիրամի մանուկներից սպանված Արայի վերքերն այդտեղ են սպիանում, Խորենացուց չէ ծագում ոչ Արծրունու և ոչ մյուսների մեջ, զի ըստ Խորենացու նախ՝ Արան հարություն չէ առնում և ապա նա սպանվում է Արայի դաշտում, Այրարատում, և այնտեղ էլ Շամիրամը հրամայում է աստվածներին լիզել նորա վերքերը: Եվ երբ նա հավատացնում է հայերին թե Արան հարություն է առել, նոր գալիս է Վանա կողմերը (Ա, Ժզ):

Ասել թե Արծրունին և Սրվանձտյանն իրենցից ստեղծում են այդ զրույցը, ելակետ ունենալով միայն լեզք անունը, այդ հեշտ պրծնելու մի միջոց է միայն: Եվ այդ հեշտ ու պատրաստի միջոցն է բանեցնում պ. Խալաթյանը խեղճ Թուվմա Արծրունու վերաբերմամբ ևս: Սորա պատմածները «Շամիրամի

¹ Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, եր. 264:

² Հմմտ. Խորենացի, Ա, Ժե. «Զմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց զարդարեալ... համբաւէ զնմանէ այսպէս, լիզեալ աստուածոցն գԱրայ և և կենդանացուցեալ»: Հմմտ. Անանուն (Սեբեոս, եր. 5). «Զարդարէ՛ զմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց այր պատշաճող, և և համբաւ հանէ գԱրայի լիզուլ աստուածոցն և և յարուցանել»:

³ Թե ումից է առնում Սրվանձտյանն այս զրույցը՝ հայտնի չէ. եթե արդի ժողովրդական զրույցները չեն աղբյուրը, այն ժամանակ կարող ենք ենթադրել թե նա Թ. Արծրունուց է առնում և թե նորա ձեռին է եղել մի ձեռագիր, որի մեջ Արայի վերքերի սպիանալու կտորն աղճատված չէ եղել: Դժվար է ենթադրել, որ Սրվանձտյանը կվերականգնէր այդ աղճատված կտորը: Սրվանձտյանի գիրքը տասներեք տարի վաղ է հրատարակված, քան Պատկանյանի՝ Թոմայի հրատարակությունը:

և Արայի, ինչպես և մի քանի հայ նախարարների և թագավորների մասին, ինչպես են Հայկ, Տիգրան Ա, Վահագն, Երվանդ, Արտաշես և ուրիշները, բնավ պետք չէ համարել, ինչպես կարող է երևալ, խորհրդանշող բերած վիպական հատվածների վարկանտներ, և այս հիման վրա այս վերջիններիս իսկույթյան համար ապացույցներ կաղմել։ Միանգամ ընդմիջտ պետք է իմանալ, հարում է կտրուկ կերպով պ. Խալաթյանը, որ Թոման յուր պատմության հին մասը գրելիս սովորաբար [այո՛, բայց միայն սովորաբար] կրկնում է խորհրդանշող ասածը, կամ թե մշակում է նորա գրածը ոչ առանց ֆանտաստիկական հավելումների, որոնց նպատակն է մեծացնել Արծրունիներին։ Եվ այդ ամենն այնքան ակնհայտնի է, ավելացնում է պ. Խալաթյանը, որ նույնիսկ «ժամանակի կորուստ է» այդ քննելը։ — Եվ այսպես վերջացա՛վ. «սովորաբար» խորհրդանշի և «ֆանտաստիկական հավելումներ» և «ժամանակի կորուստ» այդ քննելը։ Թ. Արծրունին էլ գտավ յուր դատավճիռն ու գնահատությունը։ Խորհրդանշող մեղքը միշտ այն է, որ նա շատ բան պատմում է, որ իրենից առաջ ուրիշները չեն պատմել։ Իսկ Թոմա Արծրունու մեղքն էլ այն է, որ նա խորհրդանշող հետո է ապրել և խորհրդանշող օգտվել է, թեպետ և կան բաներ, որ նորանից տարբեր է պատմում, ինչպես այս կնգուտ գյուղի զբոսը։ Այդ դեպքում նա «ֆանտաստիկական հավելումներ» է անում։

Բայց Թոմա Արծրունին, օրինակ, Տիգրանի և Արտաշեսի պատմությունն անելիս իբրև աղբյուր դնում է հոգնակի թվով. «Որպէս ցուցանեն առաջինքն ի պատմագրաց (եր. 36), «Որպէս բացայայտեն զիրք պատմագրացն» (եր. 52)։ Այդ սուտ է գրում նա. միայն մի աղբյուր ունի, խորհրդանշի. մնացածը ֆանտաստիկական հավելումներ են։ Ուրիշ տեղ (եր. 44) նա գրում է. «Իսկ առ մեզ հասին զրոյցքս այս ըստ մնացորդաց պատմագրացն առաջնոց, ի Մամբրէէ վերծանողէ և ի նորուն եղբօրէ Մովսէս կոչեցելոյ, և միւսումն Թէոդորոս Քերթոլ...»։ Այստեղ էլ նա սուտ է գրում։ Կամ երբ Հայկի և Բելի պատերազմի մասին գրելիս ավելացնում է. «Զոր (զբէլ) ոմանք ի պատմագրաց ասեն փախստեամբ դարձեալ գնաց յԱսորեստան» (եր. 24), — այստեղ էլ նա «ֆանտաստիկական հավելում» է անում, որովհետև խորհրդանշին այսպիսի բան չէ հիշում։ Կամ երբ Թոմա Արծրունու մեջ Հայկը Բելին ասում է, «Շո՛ւն դու, և երամակ շանց՝ որ զկնի քո տողեալ սահին», այստեղ էլ «ֆանտաստիկական» հավելում է անում, զի այդ չկա խորհրդանշող մեջ... Բայց չէ՛, այդ «ֆանտազիա» չէ, զի բարեբախտաբար մնացել է Անանունը (Սերեոս, եր. 4) որի մեջ կա «Շուն ես դու և յերամակէ շանց՝ դու և ժողովուրդ քո»։ Այդպես հեշտ կերպով կարելի չէ պրծնել մի պատմագրի համար, որ աղբյուրներ է հիշում, և որ ինքն յուր համար ասում է թե ձեռնարկելով գրել «Որ ինչ իսկզբանց անտի շինութեանց աշխարհիս Հայոց ի Հայկայ աղեղնաւորէ և ի նորուն զարմից և ցկաթոտ և վալաշոտ Շամիրամն տիկին Ասորեստանեայց եւ ի նմանէ յայլս եւ յայլոց եւս յաւէտ ձեռակերտք եւ շինուածք յիւրաֆանչիւրացն յերկրիս մերում եղեն՝ մեր առ ամենայնն անձամբ հասեալ եւ աշօք տեսեալ...» (եր. 293)։ Թոմա Արծրունին խորհրդանշող անշուշտ, խիստ շատ է օգտվում. բայց նա ունի և ուրիշ գրավոր աղբյուրներ։ Խնդիրը, հարկավ, այն չէ, որ Թոմա Արծրունին ևս կարող է այս կամ այն բանն իրենից հարմարեցրած լինել, բայց ամեն ինչ, որով նա տարբերվում է խորհրդանշող, նորա հարմարեցրածը համարել կարելի չէ։ Այդպիսի հերյուրումները կամաց

¹ Халат., Арм. эпос, кр. 181.

կամաց և բազմաթիվ մարդոց ձեռով են պատրաստվում: Եվ երբ մենք ոչ մի փաստ չունինք այս կամ այն պատմվածքի համար թե Արծրունու իրեն սարքածն է, չենք էլ կարող նորա «Ֆանտաստիկական հավելումը» համարել: Այսպես և երբ նա պատմում է թե առասպելաբանում են, որ Շամիրամի մանուկներից սպանված Արա գեղեցկի վերքերն սպիացած են լեզուո գյուղում, մենք իրավունք չունինք ասելու թե նորա աղբյուրը խորենացին և յուր «Ֆանտազիան» են: Նորա աղբյուրն այդտեղ ժողովրդական գրույցն է: Մենք այդ կտեսնենք ներքևում ևս: Այստեղ ավելորդ չի լինիլ մի երկու խոսքով կանգ առնենք պ. Խալաթյանի մի ուրիշ կարծիքի մասին ևս:

«Արայի գրույցն արվեստական կերպով շինված է մի ամբողջ շարք գրավոր հիշատակարանների վրա», գրում է պ. Խալաթյանը (եր. 145): Եվ այդ «գրավոր հիշատակարաններն» են Դիողոր Սիկիլիացի, Աստվածաշունչ, Եղնիկ, Փավստոս, Կղեմես Աղեքսանդրացի: Թե խորենացին կամ յուր աղբյուրը՝ Մար Աբաս Շամիրամի պատմության համար կարող էր օգտվել այս կամ այն գրավոր հիշատակարաններից և օգտված էլ է, այդ մի կողմն ենք թողնում: Բայց շատ զարմանալի է, որ այդ գրույցը «սարճողը», ըստ պ. Խալաթյանի, մի կտոր Դիողոր Սիկիլիացուց է առել, մի կտոր Աստվածաշունչից, մի կտոր Եղնիկից, մի կտոր Փավստոսից, մի ուրիշ կտոր էլ Կղեմես Աղեքսանդրացուց, մի բառ էլ «Արա» (=գեղեցիկ) պարսկերենից է առել, մնացածն էլ «յուր հարուստ երևակայությամբ» լրացրել է, և կամ «բիրլիականքիստոնեական հայացքներով» առաջնորդված՝ Հովսեփ գեղեցկի պատմության ձևով «ողջախոհության զգացմունքից» Արային մերծել է տվել վավաշ Շամիրամի սերը¹ (մի ողջախոհություն, որ հայերն անպատճառ բիրլիականքիստոնեականից պիտի սովորեն), և ահա դուրս է եկել մեր Շամիրամի և Արա գեղեցկի առասպելը, պատահաբար ճիշտ նույնը, ինչ որ Շամիրամ-իշտարի և յուր գեղեցիկ ու ողջախոհ սիրական Իզդուրարի առասպելն է, մի առասպել, որ սեպագրությանց մեջ կարդացված է: Պ. Խալաթյանի ճանապարհը շատ երկար ու պատահականությամբ լի է: Կարծում ենք կարճ ու բնական ճանապարհն ալն է, որ ասենք թե քանի որ սեմականների սիրովավաշ, բուն զգայական դիցունու պաշտամունքը մտած էր մեր մեջ, ուստի և այդ առասպելն ևս, որ նույն դիցունու առասպելն է, կարող էր դիցունու պաշտամունքի հետ մտնել հայոց մեջ: Այս կասեր անշուշտ պ. Խալաթյանն, եթե այդ առասպելն ամենից առաջ հիշված լիներ ուրիշ ամեն մի մատենագրի, օրինակ՝ Փավստոսի, Եղնիկի մեջ, բացի խորենացուց: Եվ խորենացին մեղավոր է, հարկավ, որ ինքն է ամենից առաջ հիշում այդ: Բայց մենք դառնանք Վանա լեզբ կամ, ըստ Թումայի, լեզուո գյուղին:

Լեզբի և Արտամետի գրույցները:—Սրվանձտյանը վերևում հիշված գրքի մեջ ասում է թե լեզբ գյուղի բարձր դագաթի վրա, ուր այժմ Ամենափրկչի մատուռն է, «բլեռագրով քարեր լեցուն են. և ձուլածո հին պղնձե կենդանյաց փոփռ արձաններ գտնվեցան մեր օրերը դեռևս քանի մի տարի առաջ»: Այս նկարագիրը ցույց է տալիս, որ լեզբը շատ հին ժամանակ արդեն, Արծրունուց և խորենացուց շատ առաջ մի դեր է խաղացել: Դա հավանորեն եղել է կրոնական պաշտամունքի տեղ, որի հետքերը մինչև այժմ մնում են. «Այս լեզբ գյուղի մոտերը կա մի թոնիրի ձևով աղբյուրի փոսակ կամ ջրհոր,

¹ Халат., Арм. эпос, ер. 143 հտն.:

«Սուրբ Թոնրի կոչին, ուր հաճախ գնացողներ կան, շատերուն խռն ունեւ տատնելի»։ Հեթանոսական պաշտամունքի մնացորդը լինելը շատ պարզ է Բայց ի՞նչ պաշտամունքի մնացորդ է այդ։ Շամիրամի—Իշտարի—Աստղկի Այս բացատրում է մեզ «Սուրբ Թոնրի» հետ կապված առասպելը, որ բերում է Սրվանձոյանը։ «Միմիայն մեկ ձուկ կերևի այդ ջուրին մեջ. և որին ու երևի, անոր բախտն ու ուխտը կկատարվի։ Դա կնկան կերպարանք ունի եղեր. և արծաթե օղն ալ յուր քիթն անցուցած՝ կտեսնվի տակավին։ Երեցկին է եղեր դա. կին կարի գեղեցիկ. երբ նստած թոնրի շուրթն հաց կթխե, աղքատ մը կուգա հաց կ'ուզե, կուտա։ Կերակուր կ'ուզե, կուտա։ Գինի կ'ուզե, կուտա։ Թշվառականը կհամարձակի պագ մի ուզելու, երեցկինը կվարանի, բայց... պագն ալ կուտա։ Եվ հանկարծ նույն վայրկենին երեցը ներս կմտնե. երեց-կինը ամոթեն ու ահեն ինքնզինքն կձգե ի թոնրի կրակին մեջ... կրակն ջուր դառնալով, ինքն ալ ձուկ, Աստուծո հրամանով հավիտենական հիշատակ կմնա նույն տեղ»¹։

Այս զրույցն ինքը պ. Խալաթյանը համարում է, նույնիսկ յուր «Հայոց վեպի» մեջ, Շամիրամի առասպելի շրջանին պատկանող մի պատմվածք, ու «Երեւն ի հնուց անտի Հայաստան է մտած Ասորիքից և ժամանակի ընթացքում կորցրել է յուր արտաքին, հեթանոսական պարագան, բայց ոչ ֆաբուլան։ Այս զրույցի հնագույն ձևը բերած է Դիոդոր Սիկիլիացին։ Դա Դերկետո դիցուհու զրույցն է, որ յուր դուստր Շամիրամի ծնվելուց հետո ձուկ է դառնում հանցավոր սիրո համար»²։ Պ. Խալաթյանն այս մասին խոսած է յուր մի ուրիշ աշխատության մեջ³, որ ցույց է ձեռի տակ շունինք։ Մենք չենք հիշում թե այստեղ նա ինչպես է հաստատում յուր կարծիքը, բայց մենք այդ ճիշտ ենք համարում։ Շամիրամի մայրը Դերկետոն (Atargatis) ջրի աստվածուհի է։ Նորա սրբազան կենդանիքն են Փյունիկիայում և Ասորիքում աղավինն և ձուկը, Ասկաղոնում նորա պատկերը ձկան մարմնով էր հանած, տաճարը շինված էր ձկնառատ լճի մոտ։ Հերապոլիտոմ դիցուհու տաճարի գավթում կար Շամիրամի պատկերը, մոտին լիճ, մեջը սուրբ ձուկը։ Նորա տոնի օրերը ջուր էին բերում նորա տաճարը և սրսկում⁴։ Այս ամենը հիշեցնում է մեր Վարդավառին, որ Անահտի կամ Աստղկի տոնն է համարվում, ջուր սրսկելը և աղավին բաց թողնելը, մի սովորություն, որից երևում է, որ մեզինքն ևս այդ աստվածուհուն նվիրական եղած են աղավինն և ջուրը։ Պ. Խալաթյանը կարծում է թե լեզբի այդ առասպելը կորցրել է յուր հեթանոսական պարագան։ Բայց այդ ճիշտ չէ։ «Սուրբ Թոնրի», ջրի ու ձկան պաշտամունքն իսկապես հեթանոսական է և ոչինչ շունի քրիստոնեության հետ⁵։ Այս պաշտամունքը հարկավ նոր չէ և գալիս է շատ հին հեթանոսական ժամանակներից. նոր չէ և այդ Սուրբ Թոնրի հետ կապված առասպելը, որ սիրո աստվածուհու այս պաշտամունքի հետ ի հնուց անտի մտած պիտի լինի Հայոց մեջ, իսկապես ոչ թե մտած, այլ հայացած ասորիները պահած են այդ կողմերում։

¹ Սրվանձոյան, Գրոց-բրոց, եր. 53. Այս առասպելի վարիանտը, ու մի տեղի հետ ընկապված, Տ. Նավասարդյանի Հայ ժող. հեթանոսներում, է գիրք, եր. 39։

² Χαλατ., Αρμ. эпос, եր. 180։

³ «Очерк. народн. арм. сказок», Москва, 1885.

⁴ Chant., Religionsg., I, եր. 225։

⁵ Թոնրն ու թոնրում այրվելը բոլորովին ուրիշ մոտիվ է, որ եկել կապվել է սեմական սիրո դիցուհու այս առասպելին։ «Սուրբ Թոնրը» գուցե հեթանոսական օջախի պաշտամունքի մնացորդ լինի։ Հմմտ. գլ. 6, Հայկի առասպելը, եր. 149 հտն.։

Ի՞նչ է եկրակացությունը: Այսօր Վանա նույն լեզբ գյուղի մոտ, ուր ըստ Արծրունու սպիանում են Շամիրամի մանուկներից սպանված Արայի վերքերը, գտնում ենք սեմականների սիրո դիցուհու հեթանոսական պաշտամունքը. և որ գլխավորն է, այդ պաշտամունքի տեղի հետ կապված է, թեպետ և առանց Շամիրամ անվան, մի զրույց, որ քննությունը ցույց է տալիս թե նույն սիրո աստվածուհուն է: Այսօրվա այդ զրույցն ու պաշտամունքը չկան հորենացու և Արծրունու մեջ և չեն էլ կարող սոցանից անցած լինել ժողովրդին: Դա հնոթյան մնացորդ է: Եվ երբ այսօր հորենացուց անկախ գտնում ենք սեմական սիրո աստվածուհու պաշտամունքն ու առասպելը Վանա մոտ լեզբ գյուղում, միթե դա ապացուց չէ, որ այդ տեղը հնումը նվիրական է եղել Շամիրամին: Եվ միթե այսօրվա այդ պաշտամունքն ու զրույցը, որ շինծու չեն, չե՞ն վկայում, որ նույն տեղում կամ Վանա մոտիկ ուրիշ տեղերում արդարև եղել են Շամիրամի վերաբերյալ ուրիշ զրույցներ ևս: Եվ եղել են այդ զրույցները ու կան ցայժմ, որոնցից մեկն է Արծրունու գրածը, այսինքն Արա գեղեցկի սպանվելը Շամիրամի մանուկներից և նորա հարություն առնելը. մի ուրիշն է Շամիրամի մահվան մասին հորենացու պատմածը. մի երրորդն է արդի զրույցը Շամիրամի մասին, որ բերում է Ն. Սարգիսյանն յուր Տեղագրությանց մեջ:

Լեզբ գյուղի հետ կապված այսօրվա այդ մի զրույցը միայն, որ հորենացուց անկախ գոյություն ունի, ցույց է տալիս, որ մենք իրավունք չունինք Շամիրամի մասին պատմված արդի մյուս զրույցը «հորենացու ազդեցությամբ կալմված մի նորագույն զրույց» համարելու, ինչպես կարծում է պ. Խալաթյանը (եր. 149): Նորա պատճաբանություններից գլխավորն այն է, թե «գործողության տեղը միևնույն է, Վանա լճի շրջակայքը»: Սակայն այդ կարող չէ հաստատել թե այսօրվա Շամիրամի մասին զրույցները հորենացուց են անցած ժողովրդին: Զե՞ որ լեզբ գյուղի այդ Սուրբ թոնրի առասպելի համար ևս գործողության նույն տեղն է. բայց այդ առասպելը հորենացուց չէ մտած ժողովրդի մեջ: Գործողության տեղի նույն լինելը կարող է մինչև իսկ պ. Խալաթյանի կարծիքի հակառակը հաստատել: Եթե մի հին զրույց հարատևում է ժողովրդի մեջ, ասել չի ուզիլ ամենից ավելի այնտեղ պիտի հարատևի, ուր առասպելը կապված է որոշ տեղի հետ: Եթե հնումը Շամիրամի զրույցները Վանա մոտերն են այս կամ այն տեղի հետ կապված, շատ բնականորեն մենք այսօր ևս նորա առասպելներն ավելի շուտ նույն տեղերում կգտնենք քան որևէ ուրիշ տեղում:

Հորենացին չէ ասում թե Շամիրամի մահն յուր իմացած զրույցով հատկապես ո՞ր տեղի հետ է կապված: Նա միայն ընդհանուր ձևով գրում է. «Աստ ուրեմն զմահն ասել Շամիրամայ»: Ենթադրաբար իմանում ենք Վանա կողմերը: Իսկ արդի զրույցը որոշ կերպով ցույց է տալիս այդ տեղը. Շամիրամի վերջը կապված է Արտամետի հետ: Եվ այս յուր առանձին նշանակությունն է ստանում, երբ գիտենք, որ ըստ Թոմա Արծրունու (եր. 53 հտն.) նույն տեղում եղել է Աստղկի պաշտամունքը:

Այնուհետև պ. Խալաթյանի երկրորդ պատճաբանությունն է թե Սարգիսյանի բերած արդի զրույցի մեջ ևս «վհուկ և հեշտասէր» է դուրս պալի Շամիրամ ինչպես հորենացու մեջ: Սխալվում է պ. Խալաթյանն ասելով թե այդ գծերը «հորենացու յուրատեսակ պատկերացումն են Շամիրամի մասին» (своеобразное представление): Շամիրամի հեշտասիրությունն ու

տափանքը, հոմանիներ որոնելը, գիտենք, խորենացու ստեղծածը չէ: Իսկ ինչ որ վերաբերում է Շամիրամի վհուկ լինելուն խորենացու մեջ, իսկապես նորա հոտութենին, ինչպես և ուրումները ծովը ձգվելուն, նույնիսկ պ. Խալաթյանը կարծում է թե այդ կարող է լինել «խորենացու ժամանակների հետնագույն (?) զրույցների արձագանքներ» (Եր. 148 հտն.)¹: Եվ երբ մի անգամ խորենացու ստեղծածը չեն այդ գծերը, ուստի և ոչ մի արժեք չունի այն թե խորենացու և արդի զրույցի մեջ Շամիրամը վհուկ ու հեշտասեր է դուրս գալիս: Այդ կնշանակե միայն, որ նոր զրույցի մեջ Շամիրամը, ինչպես յուր անունը, նույնպես և յուր բնավորության այդ երկու էական գծերը պահել է: Բայց այդքան միայն: Էլ ուրիշ ոչ մի նմանություն չենք գտնում Շամիրամի մասին խորենացու պատմածի և մեր արդի զրույցի մեջ, որ բերում է Սարգիսյանը: Իզուր է կարծում պ. Խալաթյանը թե խորենացու Զրադաշտի և արդի զրույցի ծերունու մեջ մի համեմատություն է գտել: Այդ երևակայական է միայն:

Բաղդատության համար մենք այստեղ կրենք Արտամետի զրույցը, որի բնագիրը գտնելը դժվար է: Նկատենք առաջուց, որ մենք չենք վստահանում ասելու թե Սարգիսյանը հավատարմությամբ գրի առած լինի ժողովրդական զրույցը, առանց այս կամ այն բանի մեջ ենթարկվելու խորենացուն: Լեզբի զրույցի մեջ նա ցույց է տվել, որ ինքը հարազատ գրի առնող չէ:

Վեպիցուք և զմիւս առասպելն զոր ասեն զՇամիրամայ, զոր և համառօտ բանի յիշէ խորենացի ասելով «Ուրունք ի ծով Շամիրամայ»: Թագուհին Շամիրամ որ մի ի հօր և ի մեծագործ ինքնակալացն էր, շրջագայեալ, ասեն, երբեմն զբօսանաց աղագաւ յերկրին Վասպուրականի՝ տեսանէ ուրեք մանկունս խմբեալ ի մի. և մերձ եղեալ առ նոսա տեսանէ զի գտեալ նոցա ուրունս ի գետնի՝ ի զնին կան նոցին. իսկոյն ծանուցեալ զպատուականութիւն նոցա՝ առնու ի ձեռաց մանկանցն և պարգևս տուեալ արձակէ զնոսա: Ուլամբքն այնոքիւք սկսանի Շամիրամ մոգել և կախարդել, և ըստ ապականեալ սրտի իւրոյ զամենայն շարութիւն գործել ընդ երկիրն համօրէն. զօր կամէր առ ինքն կոշել ի լրումն տափանացն՝ զօրութեամբ ուլանցն ոչինչ դժուարէր, և զոր կամէր կորուսանել՝ և յայնմ յաջողէր անաշխատ, մինչև սասանել ամենայն ումեք և չկարել ճիկ հանել: Մերոյ ուրեմն որ երթեկէր առ նա և ամենայն իրաց նորա հմուտ և իբր խորհրդական էր, բազում ժամանակս խորհելով ի մտի թէ զհարդ գերծուցէ զերկիրն ի ձեռաց նորա կամ ի զօրութենէ ուլանցն, յաւուր միում մինչդեռ յԱրտամետ քաղաքին էր ընդ թագուհւոյն, ժամ դիպող գտեալ՝ յափշտակեալ ի ձեռաց նորա զուլունս փախչի: Զայրացեալ Շամիրամայ և ի ցասման մեծի եղեալ յարձակի զհետ նորա, և չկարացեալ հասանել՝ առ անհնարին կատաղութեանն զգէսսն պարսատիկ գործեալ, քանզի յոյժ երկայն և թաւ էին, և ապառաժ մի ահեղ մեծութեամբ եղեալ ի նմա արձակէ զհետ ծերոյն. և առ մեծի բռնութեան գերծեալ հերացն ի գլխոյն՝ և ապառաժն մեծ գլորեալ անկանի ի փոս մի առ Արտամետաւ, զոր և ցուցանեն մինչև ցայսօր: Իսկ ծերն առեալ զուլունսն փախչի ի ծովեզերս Դատվանայ և անդ

¹ Իսկապես չենք հասկանում «խորենացու ժամանակների հետնագույն զրույցների արձագանքներ» (ОТГЛОСКИ ПОЗДНИХ СКАЗАНИЙ) բառերով ինչ է ուզում ասել պ. Խալաթյանը: Խնդիրը նորա համար այն չէ, թե այդ զրույցները խորենացուց 1500—2000 տարի առաջ են ստեղծված, թե մի քանի հարյուր տարի միայն առաջ. այլ այն թե եղե՞լ են խորենացու ժամանակ զրույցներ Շամիրամի մասին թե չէ, և խորենացին այդ զրույցների՞ց է օգտվել թե չէ, լինին զրույցները հնագույն թե ոչ ժամանակներում ստեղծված:

արկանէ ի ծով, և զերծանի երկիրն առ հասարակ ի մողական շարութենէն Շամիրամայ: Ահաւասիկ զրոյցքն «Ուլունք ի ծով Շամիրամայ»:

Խորենացու պատմվածքի և այս զրույցի նմանությունն այն է, որ երկսի մեջ Շամիրամը մի վավաշ ու շար վհուկ է, որ ունի ուլունքներ, որոնք վերջը ծովն են ընկնում: Մնացածն ամբողջապես տարբեր է: Խորենացու մեջ ոչ մի բան չկա այն մասին թե ինչպես է Շամիրամն ուլունքները ձեռք բերում. և այս կազմում է արդի զրույցի առաջին մասը: Խորենացու մեջ չկա և զրույցի երկրորդ մասը թե ուլունքները ինչ զորություն ունեն և թե Շամիրամն ինչպես յուր կիրքն էր կատարում անոնց զորությունը: Ըստ Խորենացու Շամիրամը հոմանիսներ է ձեռք բերում ոչ թե ուլունքներով, այլ նոցա «պարգեվելով զամենայն իշխանութիւնս և զգանձս», կամ «զկամս ցանկութեան» կատարել է տալիս, «ընծայիւք և պատարագօք, բազում աղաչանօք և խոստմամբ պարգևաց», ինչպես Արայի զրույցի մեջ է,—մի բան որ անում է և Իշտարը: Մենք չգիտենք՝ Խորենացու մեջ հուռութիւն—ուլունքներն ինչի են պետք գալիս: Այնուհետև զրույցի երրորդ մասն ևս չունի Խորենացին: Զրադաշտը Ասորեստանի կողմնապետն է, որին հավատում է Շամիրամը յուր իշխանությունը, այսինքն կառավարությունը նորան է թողնում: Նա ուզում է բռնանալ ի վերա ամենայնի: Շամիրամ կոչում է նորա հետ, հաղթվում է, փախչում է Հայաստան, ուր ամառներն անց էր կացնում, և այստեղ որդին սպանում է նորան: Մեռնելուց առաջ, ըստ առասպելին, նա ուլունքները ձգում է ծովը: Իսկ զրույցի ծերունին երթեկություն ունի Շամիրամի մոտ. «ամենայն իրաց նորա հմուտ և իբր խորհրդական էր», այսինքն գիտեր, որ Շամիրամն ուլունքների զորությամբ է շարություն գործում: Բարի ծերունին ժողովրդին ազատելու համար՝ խլում է ուլունքները ու փախչում: Շամիրամն ետևից ընկնում է. մազերը պարսատիկ շինում և պոկում: Ծվ այսքան միայն: Զրույցից մենք մինչև անգամ որոշ չգիտենք թե արդյոք Շամիրամը մեռնում է թե չէ: Միայն նորա ուլունքները ծերունին ծովն է ձգում և ժողովուրդն ազատվում է նորա մոգական զորությունից:

Ասել կարելի չէ թե այս զրույցը ստեղծվել է Խորենացու մի խոսքի ազդեցության տակ թե Շամիրամ վավաշ է և թե «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով»: Այս նույնպես կարող է Արտամետում պատմված Շամիրամի հին առասպելի մնացորդ լինել, ինչպես Լեզքի Սուրբ Թոնրի առասպելն է:

Ավելորդ չի լինիլ վերջում նկատել, որ Խորենացու բերած առասպելով Շամիրամի վախճանն ուրիշ տեսակ է լինում: Այստեղ Շամիրամն յուր թշնամիներից հալածված փախչում է. առասպելը պատմում է նորա «զհետևակ փախուստն, և զպսքումն և զիղձս ջրոյն և զարբումն, այլ և ի մօտ հասանել սուսերաւորացն, և զյուռութսն ի ծով, և բան ի նմանէ՝ ուլունք Շամիրամայ ի ծով: Այլ... և Շամիրամ քար»: Շամիրամն ուրեմն յուր ուլունքները ծովը ձգելուց հետո քար է դառնում:

Ժ

ՎԱՐԴԳԵՍԻ ԱՌԱՍՊԵԼԸ

Վաղարշապատ և յուր առասպելը:—Ըստ պատմական տեղեկությանց Բ դարում Ք. հ. հռոմայեցիք, երբ պարթևների հետ կռվելով առնում են Հայաստանի մայրաքաղաքն Արտաշատ և ավերում (163 թ. Ք. հ.), շինում են մի

քաղաք, ուր պահում են զորեղ բերդապահ՝ զորք (գառնիզոն)։ Այս քաղաքը, որ շուտով այնուհետև հռոմայեցիք, այնտեղ ծագած մի ժողովրդական ապստամբություն զսպելուց հետո, հրատարակում են իբրև Հայաստանի զլխավոր քաղաք, կոչվում է Նոր Քաղաք¹, կամ մոտին եղած մի հին քաղաքի, կամ հին մայրաքաղաքի, Արտաշատի նկատմամբ, որից և շատ հետո չէ։ Սակայն շատ չէ անցնում, Նոր Քաղաքը կոչվում է և Վաղարշապատ։ Ըստ հորենացու (Բ, կհ) հայոց Վաղարշ թագավորը (190—210 թ. Ք. հ.) «պատեաց պարսպաւ և զհօր ականն Վարդգէսի», «պատեաց պարսպաւ և հօր պատուարաւ, և անուանեաց Վաղարշապատ, որ և Նոր քաղաք»։ Խորենացու այս պատմությունը թե Վաղարշապատը Վաղարշ թագավորի անունով է կոչվել՝ անհիմն և շինովի համարել կարելի չէ, քանի որ Նոր Քաղաքի Վաղարշապատ անունը կա և քանի որ իրոք Բ դարի վերջում և Գ դարի սկզբում Հայաստանում թագավորել է Վաղարշ²։ Եթե Նոր Քաղաքը կրում է Վաղարշ թագավորի անունը, կնշանակե նա որևէ ձևով աշխատել է այդ քաղաքը բարձրացնելու ու մեծացնելու համար։

Ազաթանգեղոսի մեջ Վաղարշապատը բերդաքաղաք է և միանգամայն մայրաքաղաք Գ դարի առաջին կեսից արդեն. Խոսրով և Տրդատ թագավորներն այնտեղ են նստում (եր. 26, 30, 80)։ «Ի Վաղարշապատ, զոր և Նորաքաղաքն կոչեն, ի նիստս թագաւորացն Հայոց» (եր. 96)։ «Ղօղեալ էին յաւրայական կայանին՝ ի նմին թագաւորաց ի Վաղարշապատն քաղաքի» (եր. 99)։ Սակայն ինչպես երևում է Արտաշատը դեռ չէ ընկնում. Վաղարշապատի հետ Ազաթանգեղոսի մեջ հիշվում է և Արտաշատը թե իբրև բերդ և թե իբրև կրոնական կեդրոն։ Բուզանդի մեջ (Գ դար., Ը գլ.) Տրդատի որդին Խոսրով Դ դարում, ինչպես երևում է, Արտաշատում էր նստում և այստեղ «մինչև ի դաշտն Մեծամօրի ի բլուրն որ անուանեալ կոչի Դուին, որ կայ ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի Արտաշատու», նա տնկել է տալիս անտառ, շինում է «զապարանսն արքունականս»։ Տիրան թագավորը (Գ դար., ԺԲ գլ.) Արտաշատից ընդառաջ է ելնում Հուսիկ կաթողիկոսին, և «մտեալ ի քաղաքն մեծ յԱրտաշատ, յեկեղեցին դառնային. և նստուցանէին զցանկալի մանուկն Յուսիկ յաթոռ հայրապետական»։ Վաղարշապատն ուրեմն միառժամանակ իբրև մրցակից է հանդիսանում Արտաշատի դիմաց, և այնուհետև դարձյալ բարձրանում է Արտաշատն ու հետո Դվինն Արտաշատի մոտ։

Արտաշատն ուներ անցյալ և պիտի պարծենար յուր հնությունը, հիմնադիր ունենալով հայոց հին թագավորներից Արտաշեսին։ Շատ բնականորեն արտաշատացոց մրցակից վաղարշապատցիք ևս պիտի աշխատեին իրենց Նոր Քաղաքի սկիզբը հին ցույց տալ և կապել որևէ հին հայ թագավորի անվան հետ, ճիշտ ինչպես մեր իշխանները ձգտում են իրենց ցեղի հնությունը ցույց տալու՝ այս կամ այն թագավորից սերված համարելով իրենց։ Արտաշատն ուներ յուր հիմնարկության առասպելը, նույնը պիտի ձգտեին ունենալու և վաղարշապատցիք։ Նոր Քաղաք կոչումը, ինչպես և Վաղարշապատ, շատ նոր էր և չէր կարող նոցա համար պատիվ լինել և առասպելի նյութ տալ։ Հետևաբար Վաղարշապատի առասպելը պետք էր կապել մի հին անվան հետ, մի այնպիսի անվան հետ, որ միանգամայն առնչություն ունենար Վաղարշա-

¹ Римская история Т. Моисея, т. V, Москва, 1885, кр. 397.

² Գաղղաշյան, Քնն. պատմ. Հայոց, Բ, եր. 263 հտն.։

պատի հետ: Այդ անուն է Վարդգեսի ավան, որ, ըստ հորենացու, Վաղարշապատի հին կոչումն է: Առասպելը շինված է Վարդգես մանուկի վրա:

Առասպելի մեջ պատմում են թե Վարդգես մանուկը «հատուած գնացեալ ի Տուհաց գաւառէն», գալիս նստում է Շրեշ բլրի, Արտիմեդ քաղաքի, Քասաղ գետի մոտերը «կռել կոփել զդուռն Երուանդայ արքայի»: Նա կին է առնում թագավորի քրոջը և շինում յուր անունով ավանը, որի մեջ Տիգրան թագավորը հրեա գերիներ է բնակեցնում և ավանը մեծանում է:

Նախ նկատենք, որ «կռել կոփել զդուռն» մի անմիտ բան է թարգմանել тесать да ваять врата, ինչպես անում է պ. հալաթյանն ըստ էմինի: Կռել կոփել նշանակում է պարզաբար թակել, ծեծել. իսկ մեկի դուռը թակել, ծեծել, որքան գիտենք, ցարդ ևս մի քանի տեղ հայրց մեջ նշանակում է մեկի աղջիկն ուզել: Այդ մի դարձված է, որ երեւի հին սովորութիւնից է ծագում: Մեր հեթաթնների մեջ ցարդ ևս թագավորի աղջիկն ուզելիս խնամախոսը գնում թագավորի դուռը ծեծում է և նստում դռանը «խնամախոսի» վրա, որ նշան է թե աղջիկն ուզում են: Ուրեմն, «կռել կոփել զդուռն Երուանդայ արքայի» նշանակում է աղջիկն ուզել: Պ. հալաթյանն այս առասպելը շինծու է համարում, որովհետեւ Վարդգես անունը, ինչպես և Արտիմեդ քաղաքը, «բոլորովին անհայտ է» մեր մատենագիրներին և հույն ու հռոմայեցի պատմիչներին, ուստի և հորենացու «հնարածն են այդ անուններն» և առասպելը: Սակայն այդ դատողութեան հիմքը սխալ է: Եթե այդպես դատելու լինիք, սուտ և հնարովի կարելի է համարել շատ ու շատ բան ոչ միայն մեր, այլ և ամենայն ազգերի մատենագիրներին մեջ: Միթե քիչ բան կա այս կամ այն պատմագրի մեջ, որ ուրիշները չեն հիշում: Պ. հալաթյանը միշտ այնպես է դատում, թե ինչ որ հորենացուց առաջ (դնելով հորենացուն ամենավաղը Ը դարու վերջում և Թ դարու սկզբում) հիշված կա՝ հորենացին ուրիշներից է առել և սարքել, ինչ որ հորենացուց հետո է հիշված կամ կա՝ հորենացուց են ուրիշներն առել, և կամ նորա ազգեցութեան տակ է շինված: Իսկ ինչ որ հորենացու մեջ կա և ուրիշ տեղ չկա, կամ պ. հալաթյանն ինքը չգիտե թե կա թե չկա, այդ էլ սուտ է և հորենացու շինածը: Այսպես Վարդգեսի ավան, Արտիմեդ քաղաք ուրիշները չեն հիշում. Քասաղ գետը միայն Ասողիկն է հիշում, այն էլ հորենացուց առնելով: Իսկ Շրեշ բլուրը,—թեպետ և Հայաստանում չօրս Շրեշ բլուր են հիշվում, բայց ոչ մեկը Վաղարշապատի մոտ չէ՝

1 Պ. հալաթյանը կոչումն է անում Ալիշանի «Այբարատ», եր. 204, ուր կարդում ենք. «Շրեշ բլուր ըստ այժմու գիտութեան բնակաց կողմանցն՝ ոչ մի, այլ զՅ շաբ են, բայց բազում մղոնօք տարակայնի ի Վաղարշապատէ ընդ արեւմուտս, յահեկէ Մեծամօրի եմ կոչին Շրէշի բլուրք, վասն առատութեամբ բուսուցանելոյ զբանջարն շրէշ եւ քոխ. իսկ յայլազգեաց կոչին Գզըլլար, այսինքն կարմիրք, վասնզի կարմրահող առապարք են, եւ զգոք նոցին մակադատեղք խաշանց»: Վաղարշապատցիք, որքան հարցուփորձից իմացանք, ի հնուց միմիայն Շրեշ բլուր գիտեն, և այդ բլուրն այժմյան գյուղից հյուսիս է ընկնում: Փասն և հինգ տարի առաջ բավական մեծ և բարձր հողաբլուր էր, բայց այս տարիների ընթացքում գյուղացիք բլրի հողը շարունակ կրում են արտերն ու ալգիները՝ պարարտացնելու համար, և բլուրը հետզհետե իջնում է: Շատ հետաքրքիր կլիներ այդ Շրեշ կոչված բլրի կազմութիւնն ուսումնասիրել. բլուրն, ինչպես երևում է, բնական չէ, այլ արվեստական և ծառայել է իբրեւ գերեզմանատուն. միջից կմախքներ, հին անոթներ և իրեղեններ շատ են դուրս եկել. ամբողջը կազմված է բազմազան նյութերից, գույնզգույն շերտերով մեծ կանոնավորութեամբ լցված, որոնց մեջ մոխիրը մեծ տեղ է բռնում: Այս բլուրը միայն, որի հին սրբազան լինելը պարզ երևում է, այժմ հայտնի է Շրեշ անունով: Սակայն պետք է նկատել, որ հորենացու ձեռագիրների մեջ կա և Շրեշ բերդ ընթերցվածը, այնպես որ նախ պետք է որոշել՝ Շրեշ բլրի՞ թե բերդի՞ մասին խոսք պիտի լինի:

Ապա ուրեմն, ըստ պ. Խալաթյանի, Խորենացու հնարածն են Վարդգեսի ավան, Արտիմեդ քաղաք, Քասաղ գետ և Շրեշ բլուր: Զարմանալի մարդ է այդ Խորենացին, որ գրչի մի շարժումով, առանց որևէ կարիքի, ոչ միայն մի ժողովրդական առասպել է ստեղծում, և մի Երվանդ թագավոր և նորա փեսան Վարդգես մանուկ, այլև շորս հինգ աշխարհագրական անուններ՝ Վարդգեսի ավան, Արտիմեդ քաղաք, Քասաղ գետ, Շրեշ բլուր, այլև մի «խորհրդավոր (таинственный) Տուհաց գավառ»¹: Եվ գիտեք, այդ անունները նա Ափրիկայի խորքում, Սահարայի անապատի համար չէ ստեղծում, որ ոչ ոք չկարողանա սուտն իմանալ, այլ Վաղարշապատի համար, որ «Բ դարուց Ք. հ. Հայաստանի մայրաքաղաքն է եղել, իսկ Դ դարուց մինչև այժմ, բացի այդ և հայոց կրոնական կեդրոն է դարձել», և է դարում, ավելացնենք մենք, նույնպես նշանավոր է եղել, երբ մեր կաթողիկոսների առանձին խնամքի առարկան է եղել հոյակապ եկեղեցիներով զարդարել այդ քաղաքը: Եվ ահա՛ այդ տեղի համար այդ ժամանակներում ստեղծում է Խորենացին այնքան անուններ: Պ. Խալաթյանն այնպես է խոսում, որ կարծես մեր մատենագիրները, և կամ իբր թե նա, պ. Խալաթյանը, հաստատ գիտե, որ հռոմայեցիք գրել են և նոցա բոլոր գրածներն իրեն քաջ ծանոթ են, և կամ երբ մի հույն մատենագիր, Սուիդաս, պատահաբար գրում է Նոր Քաղաքի շինվելու մասին և չէ հիշում ուրիշ անուններ, ուրեմն և գոյություն չեն ունեցել այդ անունները, և կամ իբր թե նա, պ. Խալաթյանը, հաստատ գիտե, որ հռոմայեցիք այդ Նոր Քաղաքը հիմնել են մի ամայի երկրում, և չէր կարող մի Վարդգեսի ավանի մոտին կամ տեղում շինված լինել: Կարծես պատմության մեջ քիչ են պատահում այդպիսի դեպքեր, որ հին գյուղի տեղում կամ մոտին շինում են նոր գյուղ, կամ նոր քաղաք. ժողովուրդը միառժամանակ պահում է հին անունը և նոր գյուղի կամ քաղաքի վրա, մինչև նոր անունը մոռացության է տալիս հին անունը: Այսպես և Նոր Քաղաք անունը կարող էր հետ մղել Վարդգեսի ավան անունը, իսկ Վաղարշապատ անունը այժմ մոռացության է տվել և Նոր Քաղաք անունը²:

Հրեից գեոքոմիոն Մեծն Տիգրանի ձեռով:—Խորենացին գրում է թե Վարդգեսի ավանում «Տիգրան միջին յԱրշակունեաց նստոյց զհասարակ առաջնոյ

¹ Այս «խորհրդավոր Տուհաց գավառ» այնքան էլ կասկածելի չէ պ. Խալաթյանի համար և կարող է Խորենացու ստեղծածը չլինել, զի խորհուրդը կամ զաղտնիքը գտել է պ. Խալաթյանը: Այդ անվան մեջ նա տեսնում է Քասեանի Մեծ և Փոքր Տու (=Տուք, Տուաց) գյուղերի անունները, որ հիշում են Փարպեցին և Սեբեոս, միայն Դու ձևով:

² Կենրեն պ. Խալաթյանն և ընթերցողները, որ այսպիսի տարրական բաների մասին ենթադրում: Բայց պ. Խալաթյանին կարող ենք հիշեցնել, օրինակ, յուր ծանոթ քաղաքն Ալեքսանդրապոլ և բերդը, որ ուսներն են շինած 1834 թվին հին Գյումրիի կամ Կումայրիի մոտ. բայց ժողովուրդը դեռ պահում է Գյումրի անունը, թեպետ և գրականության մեջ, բացի հնախոսությունից, որքան գիտենք, միայն Ալեքսանդրապոլ է հիշվում: Պ. Խալաթյանի հայրենի քաղաքի հետ հիշենք և մեր հայրենի գյուղը Քաղազեղ (=Նոր գյուղ), որ նույն ժամանակներում շինված է հին նշանավոր Աստապատ ավանի տեղի մոտ, բայց դեռ ժողովուրդը այս նոր Քաղազեղի վրա պահում է հին անունն և՛ Աստապատ, այլև նույնիսկ մի գրույց այս գյուղի հիմնարկության և անվան համար, իբր թե Ս. Վարդան Մամիկոնյանի մարմինն Ավարայրի դաշտից այստեղ են բերած ու պատած, ուստի և գյուղի անունը կոչվում է Աստապատ: Բայց այդ Քաղազեղը (=Նոր գեղը) շինված է ԺԹ դարում, կասե պ. Խալաթյանը, և ուսաց բոլոր քարտեզների վրա չկա Աստապատ անունը, այլ միայն Քաղազեղ, այն էլ թուրքերեն՝ Տաղակենդ, — ուրեմն սուտ է և սարքովի Աստապատ անունը, և շինովի Ս. Վարդանի այստեղ թաղվելու գրույցն ևս: Այս չէ՞ ասում արդյոք պ. Խալաթյանը և Վարդգեսի ավանի համար:

գերութեանն հրէից, որ եղև քաղաքագիւղ վաճառօք»։ Հստ պ. Խալաթյանի (Էր. 336) այս հակառակ է «Փալստոս Բուզանդի տված արժանաճալատ տեղեկութիւններին, որովհետև նա թվելով այն քաղաքները, որտեղ զետեղված են եղել հրեա գերիները, հենց Վաղարշապատի մասին այդպիսի բան չէ ասում»։ Դարձյալ դատելու նույն եղանակը։ Բայց Փալստոսը ո՞րտեղ է թվում այն, ավելացնենք, բոլոր քաղաքները, ուր հրեա գերիները զետեղված են եղել։ Նա նկարագրում է միայն թե ինչպես պարսիկներն ավերում են հայոց ամբողջ երկիրը, և հանվանե հիշում է մի քանի քաղաքներ և այն տեղերից տարած հայ և հրեա գերիներն ու նոցա թիվը։ Այս են.

Արտաշատ «9000 տուն երդ հրեայս և 40 երդ հայ»։ Վաղարշապատ «ինն եւ տասն երդս հազար» (=19 երդս 1000). Երվանդաշատ «երդս 20000 հայ և երդս 30000 հրեայ»։ Զարեհավան «5000 երդ հայ և 8000 երդ հրեայ»։ Զարիշատ «14000 երդ հրեայ և 10000 երդ հայս»։ Վան «երդս 5000 հայ և 18000 երդս հրեայս»։ Նախճավան «երդս հայս 2000 և հրեայս երդս 16000»։

Ի՞նչ կկարծե այս հաշիվը կարդալուց հետո ընթերցողը. արդոք «հենց» Վաղարշապատի համար հրեա գերիներ չէ հիշում Բուզանդը, թե հենց Վաղարշապատի համար աղավաղված է բնագիրը։ «Ինն եւ տասն երդս հազար», ի՞նչ, հա՞յ թե հրեա։ Միթե կարո՞ղ էր Բուզանդն յուր այնքան կրկնութիւնների մեջ մի առ մի ասել թե յուր հիշած քաղաքներից ամեն մեկից որքան հայ և որքան հրեա են տարել և Վաղարշապատի համար շատել նույնիսկ թե այնտեղից ինչ են տարել գերի, հա՞յ թե հրեա։ Եվ վերջապես տեսնեք բառերի դասավորութիւնը. «ինն եւ տասն երդս հազար»։ Միթե պա՞րզ չէ, որ այստեղ ամբողջ բառեր են պակաս և երկու թիվ է հիշված եղել։ Պ. Խալաթյանն աղավաղված բնագիրն էլ հօգուտ իրեն բանեցնել գիտե՞լ։ Սակայն պ. Խալաթյանի մեթոդն երկսայրի սուր է. այն ժամանակ նա կասեր, Խորենացին Վաղարշապատի հրեական գերութիւնը Բուզանդից է վերցրած։ Որովհետև առանց այն էլ նա գրում է. «Չնայելով Փալստոսին հակասելուն մեր պատմագիրն ակամա պահում է Փալստոսից առած մանրամասնութիւնները հրեից գերութեան մասին»։ Եվ այդ «մանրամասնութիւնները» որոշում է նա յուր աշխատութեան երկրորդ մասում (Էր. 80)։ Խորենացի. «Յորում Տիգրան միշին յԱրշակունեաց նստոյց զհասարակ առաջնոյ գերութեանն հրէիցն»։—Բուզանդ. «Չայս ամենայն բազմութիւն Հրէից, զոր գերեցին տարան յերկրէն Հայոց, ածեալ էր յերկրէն Պաղեստինացւոց մեծի թագաւորին Հայոց Տիգրանայ ի ժամանակին՝ յորժամ գերեաց նա և ած ի Հայս զբահանայապետն Հրէից զՀիւրկանդոս զառաջին ժամանակաւ»։ «...Հրեայս, զոր ածեալն էր գերի Տիգրանայ արքայի Արշակունայ...»։

Եվ գիտե՞ք ինչու է զծած Խորենացու . և Բուզանդի մեջ «առաջին» բառերն ևս, թեպետ և նույն իմաստը չունին։ Որպեսզի ցույց տա, որ այդ «առաջին գերութիւն» ասածն էլ Խորենացին Բուզանդից թելադրված է սարքել։ «Եվ այս ի՞նչ առաջին գերութիւն է, որի մասին ասես թե հարևանցի հիշում է Խորենացին», բացականչում է պ. Խալաթյանը և ապա հարցնում. «Ե՞րբ է եղել երկրորդ գերութիւնը և ո՞ւմ ձեռով—մեզ ոչինչ հայտնի չէ»։ Անշուշտ, պ. Խալաթյանին կարող է հայտնի չլինել, զի նա Խորենացին կարդացել է և

¹ Աղավաղված է հավաստյալ և Արտաշատի մասը, զի անհավատալի է, որ այդ քաղաքից 9000 երդ հրեա գերի տանեին և հայ միայն 40 երդ։

շատ անգամ կարդացել, բայց, ինչպես ամեն մահկանացու, մոռացել է, որ հորենացին նույն Արշակունի միջին Տիգրանի համար երկու հրեական գերություն է պատմում: Նախ Բ գրքի ժոզլի մեջ. «Առեալ գերի բազում ի հրէիցն, նստի շուրջ զՊտղոմայիդ քաղաքաւ», և այնուհետև ժոզլի մեջ այս գերության համար գրում է. «Իսկ թագաւորն Հայոց Տիգրան զգերութիւն հրէիցն նստուցեալ ի յԱրմաւիր և յաւանին Վաղղզէսի, որ ի վերայ Քասաղ գետոյ»: Այս առաջին գերությունն է, որ չգիտե Բուզանդ: Ապա երկրորդ գերությունը, որ Բուզանդին է, պատմում է ժոզլի մեջ. «Յաղագս միաբանութեանն Տիգրանայ և Արտաշիզի, և առաքեալ ասպատակ ի Պաղեստինէ, և գերութիւն Հիւրկանու քահանայապետի և այլ բազմութեան հրէից»: «Եւ զՀիւրկանոս կապեալ ածեն Տիգրանայ հանդերձ գերութեամբն, և Տիգրան հրաման տայ Բարզափրանայ նստուցանել զգերեալսն Հրէից... ի քաղաքն Շամիրամայ»: Ահա և երկրորդ գերությունը: Եթե հորենացին Բուզանդից օգտւած է, այս երկրորդ արշավանքի համար միայն կարող է լինել. և գուցե հորենացուն խառողներից մեկն էլ հենց այդ «արժանահավատ» Բուզանդն է եղել, որ մեր պատմագիրը Տիգրանին կենդանի է պահում և մասնակից պարթևաց այդ արշավանքին Պաղեստին, և Հյուրկանոսին Հայաստան է գերի բերում, մինչդեռ նա պարթևաց գերին է եղել և Բաբելոն տարվել ըստ Հովսեփոսի:

Տիգրանի առաջին արշավանքը Պաղեստին և Պտղոմայիդ քաղաքը պաշարելը, որ պատմական իրողություն է, հորենացին կարող չէ Բուզանդից առած լինել, այլ ուրիշ աղբյուրից: Այս արշավանքի գերիներն ահա,—և եթե Տիգրան հրեա գերիներ է բերել, այս ժամանակ միայն եղած կարող է լինել,—նա բնակեցնում է Վարդգեսի ավանում: Այս ավանի հրեական գերությունը հորենացին կարող է, հարկավ, գրավոր աղբյուրից ևս առած լինել: Նա աղբյուր չէ հիշում: Բայց մենք ավելի հավանական ենք համարում, որ նա առած լինի նույն Վարդգեսի ավանի առասպելից: Առասպելի բովանդակությունը պատմելու ձևն այդ չէ մերժում: «Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն... կռել կոփել զդուռն Երուսաղայ արքայի: Այս Երուսաղէ՛ առաջինն է սակաւակեացն, որ ի ճայկազանց, զորոյ զբոյրն կին առեալ Վարդգէսի, շինեաց զաւանս զայս, յորում Տիգրան միջին յԱրշակունեաց նստոյց զհասարակ առաջնոյ գերութեանն Հրէից, որ եղև քաղաքագեւղ վաճառօք»: Այս ամբողջից մենք ընդգծած բառերը միայն հորենացու բացատրություններն և հավելումներն ենք համարում, մնացածն առասպելի բովանդակություն:

Երվանդ և Մեծն Տիգրան:—«Ի՞նչպես կարող էր հորենացին իմանալ, որ երգի՛ մեջ հիշված Երվանդը հատկապես Երվանդ առաջին սակավակյացն է, Տիգրան Ա-ի հայրը, և ոչ թե Երվանդ Բ», հարցնում է պ. Խալաթյանը: Շատ հեշտ կերպով. բավական էր, որ առասպելի մեջ հիշված լիներ «առաջին», «հին», «բնիկ թագաւոր» բառերից մեկը, և մեր պատմագիրն այդ Երվանդին պիտի նույնացներ յուր առաջին բնիկ թագաւոր Երվանդի հետ, և ոչ թե Արշակունի Երվանդի հետ. ճիշտ ինչպես երգի Մեծն Տիգրանին դրած է բնիկ թագաւորների ցանկի մեջ: Իսկ Վարդգեսի ավանի առասպելի մեջ հիշված Տիգրանին, թեկուզ սա ևս բնիկ բառը կրեր, մեր պատմագիրն անհրաժեշտո-

¹ Զգիտենք պ. Խալաթյանը որտեղից գիտե, որ Վարդգեսի վրա երգ է եղել և ոչ լոկ զրույց: Խորենացին «յառասպելն ասեն» է դնում: Ոչ «առասպել» և ոչ «ասեն» բառից դեռ կարելի չէ եզրակացնել թե այդ առասպելը երգվել է և ոչ թե պատմվել:

րեն պիտի տարբերեր Երվանդյան Տիգրանից և նույնացներ Արշակունի միջին Տիգրանի հետ, քանի որ յուր պատմական ժանրություններով միջին Տիգրան Արշակունին է արշավել Պաղեստին և հրեա գերիներ բերել: Սակայն առասպելն ավելի ճշտություն է պահել, քան խորենացին: Մենք գիտենք խորենացին առնելով մի գրավոր աղբյուրից, որ ժողովրդական երգից է ծագում, յուր Հայկազն Տիգրանի (=Մեծն Տիգրանի) հայր դնում է Երվանդ Սակավակյաց. «խարտեաշս այս և աղէբեկ ծայրիւ հերաց Երուանդեանս Տիգրան» (Ա, 114): Իսկ այստեղ Վարդգեսի առասպելի մեջ պատմում է, որ նույն Երվանդ արքայի քույրն առնում է Վարդգես մանուկն և շինում է յուր անունով ավանը և անմիջապես թե Տիգրանը (=Մեծն Տիգրան) այնտեղ բնակեցնում է հրեա դերիներ և ավանը մեծանում է: Ուրիշ խոսքով ավանը շինվում է Մեծն Տիգրանի հորաքրոջ ամուսնու ձեռով, բայց Տիգրանն ևս մասնակից է լինում, բնակեցնելով այնտեղ հրեա գերիներ, որ միևնույն թե ավանն ըստ առասպելին իսպապես շինվում է Մեծն Տիգրանի օրով: Խորենացին միայն սխալ մեկնելով՝ այդ Երվանդին ու Տիգրանին, որ հայր ու որդի են ըստ առասպելին, բաժանում, հեռացնում է իրարուց, մեկին թողնելով երգի բնիկ Մեծն Տիգրանի հայր, իսկ մյուսին, որ նույն Մեծն Տիգրանն է, նույնացնելով յուր Արշակունի միջին Տիգրանի հետ: Այսպես այն հանգամանքը, որ երկու տարբեր առասպելի մեջ ևս, հակառակ խորենացու բացատրության, Երվանդ և Տիգրան (=Մեծն Տիգրան երկու դեպքում էլ, հակառակ խորենացու բացատրության) անունները միասին են դուրս գալիս, եթե մի կողմից վկայում է երկու առասպելների վավերականությանը, մյուս կողմից ցույց է տալիս նաև, որ ժողովրդական առասպելի մեջ հենց Մեծն Տիգրանի հայր համարվել է Երվանդ: Այս անունով հայոց թագավոր մեզ հայտնի է. բայց Երվանդ անունը կարող էր գործածական լինել հին հայոց մեջ: Դ դարում Ք. ա. Հայաստանի շատ սատրապներ կրել են Արվանդ անունը¹, և նույնիսկ «Հայաստանի վերջին պարսկական (?) սատրապն էլ (190 թ. մոտերը, Արտաշեսի և Զարեհի թագավորելուց առաջ) կրում է Երվանդ անունը, որին թագավոր է անվանում Ստրաբոնը²: Իսկ Մեծն Տիգրան այդ ժամանակից շատ հեռու չէ (ծնված մոտ 140 թ. Ք. ա. ըստ Ռեյնաքի)³: Անշուշտ, մենք չենք ասում, որ Մեծն Տիգրանի հայրը, որի անունը պատմության մեջ հավաստյալ հայտնի չէ, Երվանդ կոչված լինի. բայց մի անբնական բան էլ չէր լինիլ, որ ժողովրդական առասպելը պահած լիներ ճշտությամբ այդ անունը: Համենայն դեպս, մեզ համար այն նշանակություն ունի, որ մի առասպելի մեջ Մեծն Տիգրանի հայրն է Երվանդ, և մյուս առասպելը Վաղարշապատի սկիզբը կապում է Մեծն Տիգրանի այս հոր և հենց իրեն Մեծն Տիգրանի հետ:

Այս առասպելի մեջ կարող է պահված լինել բուն պատմական հիշողություն ևս, թե Վարդգեսի ավանը շինված է Մեծն Տիգրանի և յուր հոր օրով: Սակայն առասպելը հավաստյալ առանձին արժեք ու նշանակություն է ստացած և զարգացած հետո, երբ Վարդգեսի ավանը, նոր Քաղաք և Վաղարշապատ անունով, Հայաստանի մայրաքաղաքն էր: Մյուս կողմից առասպելն

¹ Hübschmann, Arm. Gramm., I, եր. 40:

² Χα.ιστ., Αρμ. επος, եր. 234 հտն.: «Վերջին պարսկական սատրապ» կոչումը մեզ համար անհասկանալի է, քանի որ այդ ժամանակ պարսիկները չէին իշխում Հայաստանին: Դժբախտաբար բնագիրը ձեռի տակ չունինք: Երևի պարսկական ժազման պատճառով այդ Երվանդը «պարսկական սատրապ» է կոչվում:

³ Գաւազաշյան, Քնն. պատմ. Հայոց, Բ, եր. 131:

ամբողջապես կարող է այս ժամանակներում ևս ստեղծված լինել և կապված ժողովրդական առասպելի հայտնի և սիրելի դյուցազն Մեծն Տիգրանի և յուր հոր անվանը: Ինչպես էլ լինի այս առասպելի սկիզբը, պատմական հիշողություն ունենա յուր մեջ թե Վաղարշապատի փառքը բարձրացնելու համար միայն հետո ստեղծված լինի, այդ երկրորդական է. մեզ համար միայն այն նշանակություն ունի, որ Վարդգեսի ավանի առասպելը ժողովրդական է և, հակառակ Խորենացու բացատրության, պատկանում է Մեծն Տիգրանի առասպելի շրջանին:

ԺԱ

ԵՐԳՔ ՅՅՈՅ ԵՎ ՊԱՐՈՒՅ. ՍԱՆԱՍԱՐԻ ԱՌԱՍՊԵԼԸ ԵՎ «ԳՈՒՍԱՆԱԿԱՆՆ»

Սուրբ Գրքի ավանդություններ հայոց մեջ:—Ոլոմպիոդորոսի հին անգիր գրույցների բովանդակության մասին տեսանք Հայկի առասպելի մեջ: Խորենացին որովհետև առանձին նշանակություն է տալիս այս գրույցներին, ուստի մանրամասնորեն պատմում է թե ինչպես է հասել իրեն անոնց բովանդակությունը¹: Մենք այդ մասին երկար կանգ առնել չենք ուզում, զի հայ ժողովրդական առասպելներին չեն վերաբերում այդ գրույցները: Սակայն նկատենք, որ չգիտենք ի՞նչ հիման վրա պ. Խալաթյանը (եր. 43) գրում է Ոլոմպիոդորի գրույցների մասին. «Հայոց անգիր հին գրույցներ, որոնք ավանդվում էին հին ժամանակներում հունաց իմաստունների մեջ»: Խորենացու մեջ այսպիսի բան չկա. Ոլոմպիոդորոսը յուր պատմածը Քսիստոթրեսի, Սեմի և ին մասին պարզապես առնում է մի մատյանից, բայց նա այդ անվանում է «գրոյցս անգիրս յաւանդութենէ ի մեզ հասեալ», որովհետև ինքը մատչանը չէ տեսել, այլ ուրիշներն են իրեն պատմել թե մատչանի և թե անոր բովանդակության մասին²: Արդարև, նա իբրև վկայություն հարում է. «Զոր և [նաև] բազումք ի գեղջկաց գրուցեն մինչև ցայժմ». բայց ի՞նչ հիմունք ունինք կարծելու թե այդ «գեղջկաց գրուցեն» անպատճառ հայ գյուղացիք պիտի հասկացվին, և ոչ թե, օրինակ, ասորի: Մի՞թե ասորոց կամ ուրիշների մեջ ավանդություններ չեն եղել Նոյի տապանի Հայաստանի լեռների վրա նստելու մասին: Եվ սեբիոսի Քրոնիկոնի մեջ, «Աղէքսանդրի բազմավիպի վասն ջրհեղեղին, ի նմին գրոց՝ [Բերոսոսի] գորմէ ասացան» վերնագրի տակ, գտնում ենք Քսիստոթրեսի պատմությունը և վերջում. «Տեղին՝ յորում վայրի ելեալ կային, հայոց աշխարհն է...: Եւ ի նաւէն՝ ուր (կամ որ) շոգաւ դադարեաց ի

¹ Պատմագիրն այս գրույցները լսել է «ի Գորգի եւ ի Բանան անուն կոչեցեալոց, եւ եւ երրորդ ոմն Դաւիթ»: Այս երեքից մեկը, «վարժեալ փիլիսոփայութեամբ», պատմել է հայ ծերերին (որոնց թվում և մեր պատմագիրն է եղել) թե երբ ինքը հունաց մեջ փիլիսոփայություն է սովորելիս եղել, մի օր հունաց իմաստունների մեջ խոսք է բացվել վասն աշխարհագրությանց և բաժանմանց ազգաց, և այդ ժամանակ Ոլոմպիոդորոս, որ կատարելագոյն ի նոսա (ի մէջ իմաստնոց հունաց), պատմել է Քսիստոթրեսի մասին ևն:

² Ա, գ. «Պատմեցից ձեզ, ասէ [Ոլոմպիոդորոս], գրոյցս անգիրս յաւանդութենէ ի մեզ հասեալ, զոր եւ բազումք ի գեղջկաց գրուցեն մինչև ցայժմ: Մտածեմ լեալ զՔսիստոթրեսայ եւ զորդոց նորա, որ այժմ ոչ ուրեք երեւի, յարում, [ի մատենին] առեմ, կարգ լեալ բանից այսպիսի: Ցեռ նաւելոյ Քսիստոթրեսայ ի Հայս...»: Ոլոմպիոդորոսի պատմածը շատ պարզ կերպով այս մատչանից է ծագում:

հայս, և ցայժմ սակաւ ինչ մասն ի կորդուացւոց լերինն ի հայոց աշխարհին մնալ նշխար ասեն. և ոմանց քերել բերել ի ծեփածոյ նաւին նաւթոյ՝ ի բժշկութիւն և ի ջնջոց ցաւոց ինչ բժժանաց»¹: Նույն Եմսեբիոսի Քրոնիկոնի մէջ «Աբիդենայ վասն ջրհեղեղին» վերնագրի տակ (եր. 48 հտն.), Քսիսուքրեսի պատմութեան մեջ կարդում ենք. «Եւ նաւն երթեալ յաշխարհն հայոց դադարէր. և ի փայտից դեղ օգնականութեան բնակչաց աշխարհին պարգեւէր»։ Մի՞թէ այսքանը միայն բավական չէ համաստիացնելու, որ հունաց գրքերի մեջ գրված են եղել Քսիսուքրեսի Հայաստան ելնելու մասին, թե այդ ավանդութիւնները կամ զրուցներն օտար ծագում ունին² և թե Ոլոմպիոդորոսի հիշած գեղջուկներն անպատճառ հայ չպետք է լինին։

Թե նույնիսկ Խորենացին Ոլոմպիոդորոսի պատմածը, որ ծագում է մի մատյանից, և նորա հիշած գեղջուկներն օտար է համարում, այդ պարզ երևւում է նորա խոսքերից, որ վերջը հարում է. «Բայց առաւել յաճախագոյն հինքն արամազենեաց ի նուագս բամբռան և յերգս ցցոց եւ պարոց զայսոսիկ ասեն յիշատակօք»։ Կնշանակե Խորենացին տարբերում է «հինքն արամազենեաց» և Ոլոմպիոդորոսի մատյան ու նորա «գեղջուկները», քանի որ երկսի մէջ բաղդատութիւն դնելով ասում է թե «բայց աւելի հաճախ հինքն՝ արամազենաց պատմում են այդ բաները (զայսոսիկ) իրենց երգերի մեջ»։

Խորենացին այս երգերի բովանդակութիւնը չէ բերում. բայց «զայսոսիկ» դերանունից պետք է ենթադրենք, որ երգերի մեջ հիշում էին Ոլոմպիոդորոսի զրուցների բովանդակութեան նման բաներ՝ Նոյի, Սեմի, Տարբանի մասին և թե սոցա անունները ժողովրդական ստուգաբանութեամբ կապում էին Սիմ սարի, Տարոնի ու Յրոնքի և այս կամ այն տեղի հետ։ Բայց կարո՞ղ էին Խորենացու դարում հայ ժողովրդական զրուցների և նույնիսկ երգերի մէջ հիշատակված լինել Նոյ, Սեմ ևլն։ Զգիտենք պատասխանն ինչո՞ւ բացասական պիտի լինի։

Վերևում մենք տեսանք, որ հայոց դրացի սեմական ազգերի ավանդութեամբ, ըստ Բերոսոսի և ըստ Աբիդենա, Քսիսուքրեսի (Նոյի) նալը Հայաստան է ցամաք ելնում և թե «ցայժմ», մինչև գրողի ժամանակը, մնում է, ասում են, նալից նշխարներ ևլն։ Այս ավանդութիւնը, եթե նույնիսկ հայերից լսված չլինի և գրված, կարող է հայոց դրացիներից հայերին ևս անցած լինել։ Քրիստոնեութեան ժամանակ նույնը կարող էր ավելի զորեղանալ։ Եւ այս ավանդութիւնն արդեն իրոք գտնում ենք հայոց մեջ Դ դարում։ Փալստոս Բուզանդը (Գ դար., Ժ գլ.) գրում է թե Մծբնացոց եպիսկոպոս Հակոբ գալիս է «ի լեբինս Հայոց, ի լեանն Արարադայ ի սահմանս այրարատեան տէրութեանն ի դաւառն Կորդուաց... տեսանել զփրկական տապանն Նոյեան շի-

¹ Եւսեբի Կեսարացոյ Ժամանակականք, մ. Ա, եր. 31 հտն.։ Նույն տեղում, եր. 36, ծան. 4, բերած է Հովսեպոսից Բերոսոսի նույն հատվածը։

² Ինչքան էլ Ոլոմպիոդորոսի պատմած այդ զրուցների ծագումն օտար է, բայց շատ կասկածելի է, որ Խորենացուն պատմողները (Գորգի, Բանան, Դավիթ), կամ ինքը Խորենացին, իրենցից բան ավելացրած չլինին Ոլոմպիոդորի պատմածի վրա։ Այդ հավելումը մենք տեսնում ենք Յրոնք անվան ստուգաբանութեան մեջ։

³ «Հինքն արամազենեաց» դարձվածի համար, որ տարակուսանքների տեղիք է տվել, կարելի է համեմատութեան բերել նույն դեպքերում գործածական արդի «հին մառգ» կամ «հին հայ» ձևը։ «Հին մառգիկ մառունգի» (քաջքերի) քանեք շատ գիտին, կպատմին։ Ողբմածիկ Վելու-մանք Ազուրը հին մառգ էր, էն շատ քանեք կառնր...» (Տ. Նավասարդյան, Հայ ժող. հնգրաթ-նէր, է գիրք, եր. 31)։ Հմմտ. «բան» բառի գործածութիւնն այստեղ ևս իբրեւ պատմվածք։

նուաժոյն, զի յայս լերին հանգեաւ նա ի շրհեղեղէն»։ Եվ նա ձեռք է բերում տապանից մի կտոր։ Այս զրույցն այժմ պատմվում է Մասիսի վրա։ Իսկ Սրվանձտյանի¹ մեջ Սիփան սարի համար գտնում ենք. «Բնակիչները մեկ բան կերգեն այս լեռան վրա իբրև հին երգ, և կ'ըսեն, Նոյա տապանն եկավ ի Սիփան, ասաց.

Սիփան, ա՛ռ զիս, ա՛ռ զիս։

Սիփանն ասաց.

Գնա՛ ի Մասիս, գնա՛ ի Մասիս,

Որ մեծ է քան զիս, որ բարձր է քան զիս²։

«Տապանն կորովաց լեռներեն գալով առ Սիփան Գրգուռա գլխով անցեր, և քսվելով կամ գրգովելով՝ այս լեռան սուրուխ գլուխը տաշեր անցեր է եղեր»։ Հին Նախիջևանում մի մատուռ կա այժմ, մեծ ուխտատեղի, Նոյա տապան անունով որ համարվում է Նոյի գերեզմանը³։

Ահա՛ Նոյի համար մի զրույց ու երգ, որ խորին հնությունից է գալիս և այս կամ այն ձևով պահված է այս կամ այն տեղի հետ կապված։ Ո՞վ կարող է ասել թե այս հին երգն ու զրույցը, որ Դ դարից ցայժմ կա հայոց մեջ, չէ եղել և խորենացու ժամանակ։ Աստվածաշնչի պատմությունները շատ վաղ ժամանակում կարող էր հայ ժողովուրդն առնել և յուրացնել, կապելով յուր երկրի այս կամ այն տեղի հետ, և նույնիսկ բանաստեղծության, երգի նյութ շինել։ Այս մի անսովոր երևույթ չէ քրիստոնյա ազգերի հին պատմության մեջ։ Նույնը տեսնում ենք և մեր արդի ժողովրդական երգերի մեջ⁴։ Բայց հարկավ, այս կամ այն տեղի հետ կապված այդ զրույցները ու երգերը ոչինչ չեն ապացուցանում, բայց եթե Սուրբ Գրքի և հատկապես Հին կտակարանի ազդեցությունը հայոց վրա։ Եթե մեր մատենագիրները և հին գրականությունը թերթելու լինինք, գուցե շատ այդպիսի օրինակներ կգտնենք, ինչպես վերևում դրած Նոյի տապանի զրույցն է⁵։ Բայց այդ կթողնենք. ներքևում մենք կանգ առնենք մի այդպիսի հին զրույցի վրա, որ և խորենացու առասպելների հետ է կապված։ Այստեղ մի երկու խոսք այդ հին երգերի տեսակի մասին։

Խորենացու խոսքերից կարելի չէ եզրակացնել, թե նորա ժամանակ Նոյի, Սեմի կըն. մասին ընդարձակ ժողովրդական վիպական երգեր են եղել հայոց մեջ։ «Պարուց երգերի» համար հավաստյալ կարելի է ասել, որ կարճ բընարական երգեր են եղել, նման մեր արդի երկատողերին և քառատողերին, որոնք և բոլոր ազգերի ժողովրդական պարերգերի ամենահին տեսակն են։ Իսկ «ցցոց երգերը» խորենացու սարքածը կհամարեն, եթե չլիներ Ադա-

¹ «Գրոց-բրոց», եր. 56։

² Նույնը լսել եմ ես Հին Նախիջևանի Աստապատ գյուղում, միայն Սիփանի տեղ Փոքր Մասիսն է հիշվում Սիս անունով։

³ Լսելով՝ այս մատուռի սեղանի տակ մի սեպագիր արձանագրությամբ քար պիտի լինի որ այժմ ծածկված է ձեփով։

⁴ Այդպիսի երգեր կարելի է տեսնել Գարեգին ս. Հովսեփյանի «Փշրանքների» մեջ, եր. 21։

⁵ Վարդան աշխարհագիրը Քրիստոսին երկրպագող մոզբից մեկի գերեզմանը դնում է Մոկաց գավառում. «Մոկաց գավառն է իշխանանիստ, ուր կան բազում վանորայք. նախ Ամենափրկիչն գերեզման թագաւորին Մոգուց Գասպարայ» (Աշխարհացոյց Վարդանայ, Կ. Պոլիս. Կ. Կոստանյան, Նոր ժողովածու, Ա պրակ, եր. 26)։ Նույն ավանդությունը պատմվում է այժմ, (Փշրանքներ, Գ. ս. Հովսեփյանի, եր. 34)։ Հմտ. Սրվանձտյան, Գրոց-բրոց, եր. 74 հտն. Ս. Գրքի ավանդություններ այս կամ այն տեղի հետ կապված. «Կայենի ծառեր», «Ղամեքա բերդ» ևլն։

Թանգեղոսի մեջ (եր. 112) «ցուց» բառը, որ սովորաբար բերում են այդ բառի նշանակության համար: «Երգս առեալ բարբառեցան կայթիւք վազելով՝ ցուց բարձեալ մարդկանն, կէսքն ի բերդամիջին, և կէսքն զքաղաքամէջն լցին խնճոյիւք առ հասարակ, համարէին հարսանեացն զպարսն պարել և զկաքաւան յորդորել»: Վրան կավեկացնենք և երկու օրինակ. «Կաքաւս կայթից և ցոյցս վազից խաղալկացն դիւաց զարշեկեաց խաբողաց ծուլութեամբս իմով շընորհեցի»¹: «Հարսանիք էին և ցոյցք և զամբարք առագաստաց»²: Այսպիսի զործածության մեջ ցուցք կամ ցոյցք բառն ստանում է պարի մի տեսակի, կամ հարսանյաց պարի իմաստ, որով և երգք ցցոց պարերգերի մի տեսակն է միայն, հավաստյալ նույնպես քնարական կարճ տներ: Այդպիսի երգերի մեջ ևս կարող էին Ս. Գրքի այս կամ այն ավանդության և հայոց այս կամ այն տեղական անվան մասին հիշատակություններ եղած լինել, ինչպես նույնը գտնում ենք մեր արդի պարերգերի մեջ³:

Սանասարի առասպելը: Այս հին առասպելն ևս հավանորեն Ս. Գրքի ազդեցության տակ է կազմված հայոց մեջ:

Թոմա Արծրունին (եր. 121) սասունցոց կամ խուժա լեռնականների համար գրում է. «Եւ գիտեն զսաղմոսսն զհին քարգմանալսն վարդապետացն Հայոց, զոր հանապաղ ի բերան ունին: Սոքա են գռեահը Ասորոց, որ շուեցին դկնի Ադրամելայ և Սանասարայ որդւոյ Սենեքերիմ արքայի թագաւորի Ասորեստանի և Նինուէի, յորոց անուն ինքեանք Սանասայք զինքեան անուանեն»: Արծրունու այս վկայությունից իմանում ենք, որ խուժա լեռնցիք հնուց լավ ծանոթ են եղել Ս. Գրքին, քանի որ սաղմոսները հին քարգմանությունամբ հանապաղ ի բերան ունին: Այնպիսի կիսավայրենի ժողովուրդն, ինչպես են սասունցիք ըստ Արծրունու, սաղմոսներից ավելի շուտ կարող էին յուրացնել Աստվածաշնչի վիպական պարզ պատմածքները և ժողովրդական ստուգաբանությամբ որևէ կապ դնել իրենց Սիմ սարի և Սեմ անվան, իրենց Սանասունքի և Ս. Գրքի Սարասարի միջև: Եվ Արծրունու վկայությունից արդեն դիտենք, որ խուժեցիք ասորական ծագումից են համարել իրենց և հատկապես Սանասարից: Թե այդ կողմերի բնակիչներն սկզբնապես ասորի են եղել և հետո հայացած, այդ հայտնի է: Աստվածաշնչից հայտնի է և այն, որ Սենեքերիմ թագավորի որդիքը՝ Ադրամելեք և Սարասար իրենց հորը սպանելուց հետո փախչում են յերկիրն Արարատա (Չորր. Թագ., ԺԹ, 37): Բայց թե արդյոք պատմական հիշողություն է Սանասունքի բնակիչների Սանասարից, որ է Սարասարից ծագելը, թե հետո Ս. Գրքի ազդեցությամբ ստեղծված մի բան, որ ավելի հավանական է, այդ դժվար է ասել: Համենայն դեպս, Թոմայի ժամանակ այդ ավանդությունը եղել է ժողովրդի մեջ: Նույն ավանդությունը եղել է և հորենացու ժամանակ, քանի որ սա ևս (Ա, ԻԳ) Ադրամելի և Սանասարի, ըստ Աստվածաշնչի, Հայաստան փախչելը պատմելուց հետո հարում է. «Յորոց զմինն յարևմտից հարաւոյ աշխարհիս մերոյ, մերձ ի սահմանս նորին Ասորեստանի, բնակեցուցանէ Սկայորդին մեր քաջ նախնին, այսինքն զՍանասարն, և ի սմանէ սերեալ լցին զՍիմն ասացեալ լեառն»:

¹ Ս. Գրիգոր Նաբեկացու Մատենագրությունք, Ողբերգությունք, բան 21, եր. 49:

² Առակք Ողոմպիանու, 4-րդ առակ, եր. 172 (Տպագրված Վենետիկ, 1854, Մխիթար Գոշի առակների հետ):

³ Սրվանդության, Համով հոտով, եր. 291, 305, 320, 338: Նավասարդյան, Հայ ժողովրդ. հեքիաթներ, 2 գիրք, եր. 90 հտն.:

Պ. Գարագաշյանը (Ա, եր. 169), որ առիթ չէ փախցնում *հորենացու* հասությունները բռնելու համար, Արծրունյաց ծագումը Սանասարից ճշմարիտ համարելով, *հորենացու* հայրենասիրությամբ է բացատրում սասունցոց ծագումը Սանասարից, բայց առանց հիմունքի: Նա ասում է, իբրև թե *հորենացին* Սանասարին Սիմ լեռան կողմերն է բնակեցնում «Սիմ և Սանասար ձայնի նմանության նայելով», և թե մինչ *հորենացին* «հոս Սիմ անունն ի Սանասարայ կըթվի հանել՝ այլուր (Ա, գ) ի Սեմա կըհամարի կոչեցյալ այնպես»: Բայց այդ հակասությունը երևակայական է. *հորենացին* բնավ չէ ասում թե Սիմ լեռան անունը Սանասարից է առաջ եկել, այլ միայն Սեմից: Մյուս կողմից, տեսանք սասունցի ժողովուրդն ինքը յուր երկրի Սանասուն (և ոչ Սիմ սարի կոչումը) հանել է Սանասարից: Ոչ մի հիմք չունինք ասելու թե *հորենացին* է սարքել այս առասպելը, և նա այնքան ազդեցություն է ունեցել, որ ոչ միայն Արծրունիք յուրացրել են նորա սարքածը, այլև Սասուն կիսավայրենի լեռնականները: Քանի դեռ այս չէ ապացուցված, պիտի ընդունել անհրաժեշտորեն, որ *հորենացին*, իսկապես Մար Աբաս, որից առնում է *հորենացին* (Ա, իգ), ժողովրդից է առել այդ ավանդությունը, թե Արծրունիք և Սիմ լեռան բնակիչները, որ են Սանասունք, Սանասարից են ծագում, մի ավանդություն, որ ցարդ ևս կենդանի մնում է մեր «Սասուն ծռերի» մեջ: Մեր ժողովրդական մեծ վեպն սկսվում է երկու եղբայրների՝ Սանասարի և Աբամելիքի կամ Բաղդասարի փախչելով Հայաստան, ուր և շինում են Սասուն բերդը: Այսպիսով մեր արդի վեպի առաջին ճյուղի ավանդության հնությունը մինչև *հորենացին* և Մար Աբաս է հասնում:

Թե Արծրունյաց նախահոր, Սանասարի կամ յուր եղբոր, մասին *հորենացու* ժամանակ առասպել եղել է, այդ շատ պարզ ասում է նա Բ գրքի է գլխի մեջ: Այստեղ մի առ մի պատմում է զանազան ցեղերի և նոցա անունների ծագումը և իբրև նախարարական տներ հաստատվելը Վաղարշակից. Արծրունի բառն «արծիւ ունի» ձևով բացատրելուց հետո, կցում է. «Թողում զառասպելացն բաջաղանս, որ ի Հաղամակերտին պատմին. մանկան նիրհելոյ անձրև և արև հակառակեալ, և հովանի թռչնոյ պատանւոյն թալկացելոյ»: Այս թռչունն ըստիքյան արծիվ է հասկացվում: Պատմագրի խոսքերից պարզ իմացվում է, որ Արծրունի բառն ըստ առասպելին հանել են այն արծվից, որ հովանի է արել նույն ցեղի նախահորը, ըստ *հորենացու*, Սանասարին: Բայց այս ավանդությունը նա արհամարհում է, «թողում զառասպելացն բաջաղանս», որովհետև իրեն ավելի հավանական է թվում «արծիւ ունի, որք արծուիս առաջի նորա կրէին» բացատրությունը: Դժբախտաբար *հորենացին* յուր արհամարհանքի պատճառով առասպելից շատ քիչ բան և շատ սեղմ ոճով է բերում. մյուս կողմից մեր արդի վեպի շատ վարիանտներ ևս չունինք, որ կարողանայինք համեմատել թե արդյոք այս ավանդությունը մեռնացել է ցարդ թե չէ: Պատմվածքի մոտիվը, արծվի հովանի անելը, շատ տարածված ժողովրդական է: Մեր մի նշանավոր հեքիաթի մեջ ևս արծիվը հերոսի վրա «թևերը փռում ա, շվաք անում, որ դինջ քնի»¹: Եթե այս հեքիաթը հիշում ենք, անոր համար է միայն, որ բովանդակությամբ շատ նման է մեր ժողովրդական վեպի մի պատմվածքին, Սանասարի կամ յուր եղբոր Բաղդասարի վեպի Պղնձե քաղաքի ճյուղին:

¹ Տ. Նավասարդյան, Հայ ժող. հեք., Բ, 17. ուր առասպելական Զմրուխտ հավքն է դուրս գալիս. իսկ նույն հեքիաթի վարիանտի մեջ, Մովսեսայան, Մանանա, եր. 181, արծիվ է:

«Գուսանականն»։ <Արամ։ Կողմնակի վկայություն Հայկի առասպելի ժողովրդական ծագման> — *Խորենացին երեք անգամ հիշում է (Ա, ժգ, ժդ), որ Արամի պատմությունն առնում է Մար Աբասից. բայց վերջն ավելացնում է. «Թէ ընդէր այսոքիկ ի բուն մատեանս թագաւորացն կամ մեհենիցն ոչ հիշատակեցան, մի որ ընդ այս երկրայացեալ տարակուսեսցի...։ Բայց թեպէտև ոչ ի բուն մատեանսն, սակայն, որպէս Մար Աբաս Կատինայ պատմէ, ի փոխունց ոմանց եւ յաննշանից արանց ի գուսանականէն այս գտանի ժողովեալ ի դիւանի արժունեաց»։ Ահա՛ մի մութ կտոր, որ պատճառ է եղել մեծ հարձակման Խորենացու վրա, բայց դժբախտաբար սխալ հասկանալով բնագիրը։ Մենք կփորձենք գոնե սխալն ուղղել։*

Պ. Գարագաշյանը (Քնն. պատ., Ա, եր. 153), նորան հետևելով և պ. Խալաթյանը¹ վերևի հատվածի վերջին մասն այսպես է հասկանում. «Փոքր և աննշան արանց ոմանց ձեռոք՝ երգեր է ժողովված և պահված էին հարքունի դիվանին նիւվելի»։ Սակայն այդ սխալ է։ Փոքր և աննշան մարդիկը, ոչ թե ժողովողներն են, որոնք կարող են և շատ նշանավոր եղած լինել, այլ փոքր և աննշան մարդկանցից, նոցա բերանից, որ է գուսանականից են ժողովված այդ պատմությունները։ Հմմտ. Ա, ժթ. «Ի բանից արանց իմաստնոց... յորոց մեք... ջանացաք հաւաքել զհնագրութիւնս»։

Այսպես սխալ հասկանալուց հետո պ. Գարագաշյանը զարմանալի է գրտնում թե ինչպես «փոքր և աննշան մարդոց ձեռամբ հանված հավաքածո մը մուծավ ի դիվան արքունի», և որ գլխավորն է, եթե ասորեստանցիք, ըստ Խորենացու, պետք չունենին «զազգաց օտարաց և զաշխարհաց ի բացեայ և զհամբաւս հինս և զգրոյցս նախնականս յիրեանց թագաւորաց կամ մեհենից մատեանս գրել», էլ ի՞նչպես, ասում է նա, «նույն գրույցներն ի ձեռաց փոքր և աննշան մարդոց առնելով դրին հարքունի դիվանին յուրեանց. ո՛չ ապաքեն հակասություն է։ Սա ևս չենք հասկնաւ, թե թագավորաց մատյաններուն և արքունի դիվանին մեջ ինչ տարբերություն կա»։ Նախքան հակասություն որոնելը, կարծում ենք, պետք էր ջանալ հասկանալ։

Հակասություն անել ամեն մարդ կարող է, և մենք չենք ասում թե մեր ժերունի պատմահայրը հակասություններ չէ անում. բայց այնպիսի ձևով հակասություն, որ այստեղ վերագրում են Խորենացուն, կարծում ենք ոչ մի մարդ չի անիլ։ Ի՞նչպես, միթե կարո՞ղ է, որնէ մարդ գրել թե հայոց այսինչ պատմությունը չկա այսինչ օտարազգի աղբյուրի մեջ, ոչ ժամանակակիցներից գրված և ոչ հետագայում գրույցներից գրի առնված, և մինչև իսկ պատճառաբանել թե ինչու չկա, և ապա անմիջապես կցել թե նույն պատմությունը նույն աղբյուրի մեջ կա գուսանականից, այսինքն գուսանների բերանից ժողովված։ Եվ այսքանը բավական չէ, անմիջապես ավելացնել մի երրորդ պատճառաբանություն էլ թե ինչու նույն պատմությունը չկա նույն աղբյուրի մեջ։ Այսպիսի հակասություն ոչ մի մարդ չի անիլ։ Շատ հասկանալի է ուրեմն, որ «բուն մատեանք թագաւորացն կամ մեհենիցն» և «դիւան արքունեաց» բառերի տակ նույն իմաստը կարելի չէ հասկանալ։

Թե «բուն մատեանք թագաւորացն և մեհենիցն» ասելով մեր պատմագիրն այստեղ հասկանում է նիւվելի մատյանները՝ շատ պարզ երևում է նորա գրության եղանակից։ Այդ մատյաններից մեկն է եղել և այն մատյանը, «որ ունէր զբուն հնոց և զնախնեացն բանս» (պատմությունները), որից և Մար

¹ Халат., Арм. эпос, եր. 154. Нույն ձևով և հ. Ստեփանեի Թարգմանության մեջ՝

Աբաս քաղում է (հաննալ) հայոց պատմությունը: Նինվեի այս մատյանները կոչում է երեք անգամ «գիւան արքունի» (Ա, ք, թ)¹: Այս արքունի գիվանում ուրեմն, այս բուն² մատյաններում չկար հիշած պատմությունը և չէր էլ կարող լինել, ասում է հորենացին, բայց, ավելացնում է նա, գուսանականից գրված կա «ի գիւանի արքունեաց»:

Ո՞րն է ուրեմն «արքունեաց գիւանը», եթե Նինվեի «արքունի գիւանը» չէ: Կարծում ենք Մծբինի արքունյաց գիվանը: Այս գիվանը հիշում է հորենացին ուրիշ տեղերու «Որ ինչ ի քարտէսս գիւանին Եդեսիայ՝ որ է Ուտհայ, որ յաղագս քաղաւոցն մեռաց պատմէր. ու մատեանքն ի Մծբնայ էին փոխեալ անդր» (Բ, Ժ): Իսկ այս փոխադրությունն Աբգարի ձեռով է լինում. «Փոխէ ի նա (յԵդեսիա) զարքունիս իւր՝ որ ի Մծբին.... և զմատեանս մեհենիցն վարժարանին, և միանգամայն զգիւան քաղաւոցն» (Բ, իէ): Մծբինի գիվանի սկիզբը գրված է, ըստ հորենացու, Վաղարշակի ձեռով, երբ Մար Աբաս Նինվեի գիվանի մի մատյանից քաղում բերում է հայոց պատմությունը, նա «առաջին իւրոյ գանձուն համարելով դնէր յաւրմանին» (Ա, թ): Կնշանակե հայոց արքունիքում, որ Մծբինում է, պահվում էին, ըստ հորենացու, հայոց պատմության վերաբերյալ մատյաններու Կեղծիք է թե իրողություն, այդ մասին չէ խնդիր: Նույն արքունյաց կամ թագավորաց գիվանում կարող էին գուսանների բերանից գրված պատմություններ էլ պահվել: Եթե ասորեստանցոց համար «պարծանք ու բարգաւաճանք» չէին օտար հայ ազգի «հին համբաններն» ու «նախնական գրոյցները», հին հայոց քաջության գործերը գրի առնել և դնել իրենց թագավորաց մատյանների մեջ, անշուշտ իրենց հայոց համար պարծանք պիտի լիներ այդ. չէ՞ որ Վաղարշակը հայոց պատմությունն ունենալ է ուզում անոր համար, որ իմանա «զքաջա՛ց արդեւք եթէ գվատաց անցեալ ունիցի գտեղի»: Այսպիսով վերանում է այդ «հակասությունը»:

Բայց մնում է հորենացու մի «զարմանալի խոստովանությունը», որի վրա ավելի մեծ ուշադրություն պիտի դարձնել քան եղած է: Դա Մար Աբասի աղբյուրների խնդիրն է:

Հորենացու խոսքերից մենք իմանում ենք, որ Մար Աբասի գիրքը երեք աղբյուրից է կազմված եղել. Նինվեի արքունի գիվանի մի մատյան, որից Մար Աբաս «քաղում է միայն մեր ազգի հավաստի պատմությունը». յուր ժամանակի անցքերն էլ նա ավելացնում է այս պատմության վրա, այսինքն Վաղարշակի և Արշակի³ պատմությունները: Ապա Մար Աբաս օգտվել է և «գուսանականից»: Մեզ համար հետաքրքիրն է այս վերջինը: Նախ թե նա ո՞րչափով է օգտվել գուսանականից:

Հորենացին Արամի պատմության վերջում ասում է թե «այսուքիկ» չեն հիշատակվել ասորեստանցոց մատյաններում, և ապա թե «այս, ինչպես Մար Աբասը պատմում է, գուսանականից ժողովված կա (Մծբինի) արքունյադ գիվանում»: Ուրեմն Մար Աբասը պարզաբար ասած է եղել թե գուսանականից

¹ Հմմտ. Ա, իա. «ի հնոց գիւանացն քաղղէացոց, ասորեստանեաց եւ պարսից... ի քարտէս արքունի»:

² «Բուն» ածականը, որքան հասկանում ենք, ցույց է տալիս մատյանների պատմության հարազատությունը իրրեւ ժամանակակիցներից գրված:

³ Հորենացին Արշակի պատմության վերջում գրում է. «Աստանօր սպառին բանք ժերունդն Մար Աբաս Կատինայ» (Բ, թ), որով ուզում է հասկացնել, որ այդ պատմությունների համար օգտվել է նաև նորանից:

է ծագում այս պատմությունը յուր մատյանի մեջ: Բայց ի՞նչ պիտի հասկանալ, «այսոքիկ» և «այս» դերանունների տակ. միայն Արամի՞ պատմությունը, ինչպես բնականորեն պիտի հասկացվեր, թե «ի Հայկայ մինչև ցԱրամ պատմեալքն», ինչպես հասկանում է պ. Գարագաշյանը: Սա պատճառաբանած չէ ինչո՞ւ է այդպես հասկանում, բայց մենք ուղիղ ենք համարում այդպես հասկանալը: Ժիշտ նույն տեղում Մար Աբասից բերում է խորենացին մի պատճառաբանություն թե ինչո՞ւ այդ պատմությունները չկան «բուն մատյաններում». որովհետև Նինոսը հրամայել է (1) այրել «զբաղում մատեանս և զգրոյցս առաջնոցն.... (2) իսկ որ առ իւրովք ժամանակօք դադարեցուցանել, և որ ինչ վասն իւր միայնոյ գրել»: Եթե Մար Աբասի այս պատճառաբանությունը միայն Արամի գործերի համար լիներ, այն ժամանակ պետք չէ հիշված լիներ պատճառաբանության առաջին մասը, բավական կլիներ միայն երկրորդը: Թե «այսոքիկ» դերանվան տակ լուկ Արամի պատմությունը միայն չէ հասկացվում, այդ երևում է ավելի խորենացու իրեն պատճառաբանությունից թե «Մի, յառաջ քան զՆինոսի ժամանակս թագաւորութեանն է, յորում ոչ որ այսպիսի իրաց փոյթ յանձին ունէր»: Արդ Արամը Նինոսի ժամանակակից է, «սակաւութ ամօք» նորանից առաջ սկսում է կատարել յուր քաջությունները և «սակաւ ամօք» նորանից առաջ մեռնում (Ա, Ժգ, Ժե): Ուրեմն այս առաջին պատճառաբանությունն իսկապես Արամի ժամանակին չէ վերաբերում, այլ նորանից առաջ: Այսպես Մար Աբասի և ավելի խորենացու պատճառաբանություններից երևում է, որ «այսոքիկ» դերանվան տակ պետք է հասկանալ Հայկից մինչև Արամ պատմվածքները: Կնշանակե Մար Աբաս յուր գրքի մեջ հիշած է եղել, որ Նինոսից առաջ և Նինոսի ժամանակ եղած հայոց պատմությունը քաղված է գուսանականից: խորենացին այդ ասում է առանց կամենալու, որովհետև առանց մտածելու արտագրում է յուր աղբյուրը և նորա պատճառաբանությունը: Նա մոռանում է, որ այսպիսով մեծ հակասության մեջ է ընկնում, և վերջը կարծես զգում էլ է, որ այդ չպետք է աներ և ավելացնում է. «Այլ զայս աւելորդ եղև մեզ երկրորդել»:

Այստեղից առաջ է գալիս այն խնդիրը թե Վաղարշակի նամակը և Նինվեի այն հուշակավոր մատյանը, որ կեղծիք են, իրեն խորենացու՞ կեղծածն են թե յուր աղբյուրի՞ Մար Աբասի, որից և խորենացու մեջ են մտել: Բայց այդ մենք կթողնենք, որովհետև հարկ կլիներ շատ հեռուն երթալ և ձեռք առնել մի բազմակնճիո խնդիր՝ Մար Աբասի և Անանունի խնդիրը: Մեզ համար բավական է, որ այստեղ խորենացու կողմնակի, եթե կարելի է այսպես ասել, գրչից փախցրած խոսքից իմանում ենք, որ Մար Աբաս յուր գրքի մեջ հայտնած է եղել, որ այդ հին պատմությունները գուսանականից են ժողովված¹: Հայկի առասպելի մեջ մենք տեսանք, որ մեր պատմագիրը միայն գրավոր աղբյուրից՝ Մար Աբասից է առնում այն, առանց յուր կողմից ակնարկություն անգամ անելու թե ժողովրդական ծագում ունի: Մյուս կողմից մենք այնտեղ մեր հետազոտությամբ այն եզրակացության եկանք, որ առասպելը ամենայն հավանականությամբ ժողովրդական հիմունք ունի. Մար Աբաս օգտված է ժողովրդական զրույցից: Այժմ այս կողմնակի մուտք ակնարկու-

¹ «Գուսանական» բառի գործածությունն էլ թերևս ցույց է տալիս, որ խորենացին ուրիշից է առնում այդ, որովհետև հայոց ժողովրդական զրույցներն ու երգերը նա ոչ մի տեղ գուսանական չէ անվանում, այլ առասպել ու վիպասանք:

թյունը, որի վրա սկզբում ուշադրություն չենք դարձրել, գալիս է հավասարակշռված այդ եզրակացությունը:

Արդյոք Արամի պատմությունն ևս ունի ժողովրդական ծագում, թե ամբողջապես շինծու է և գուսանների վերագրված: Պ. Խալաթյանի հետևությունները դեռ համոզելի չեն: Թե խորենացու և յուր աղբյուրի՝ Մար Աբասի ավելացրած բաներ կան այդ պատմության մեջ՝ մերժել կարելի չէ: Բայց թե պատմությունն ամբողջապես շինծու է, այդ ասել չենք կարող: Սակայն մենք այդ մութ խնդրի մասին կանգ առնել չենք ուզում, որովհետև առանձին ուսումնասիրության կարոտ է այդ, և ինչպես կարծում ենք, կապ ունի Մար Աբասի և Անանունի խնդրի հետ: Ժողովրդական ծագում ունի Արամի պատմությունը, թե ամբողջապես շինված է Մար Աբասի ձեռով, այդ չէ խանգարում մյուս հայ ժողովրդական առասպելներին խորենացու Հայոց պատմության մեջ: Ուստի անցնենք մեր ընդհանուր եզրակացության: Բայց նախքան այս, մի երկու խոսք ևս տաղաչափության մասին:

Երգերի շափը: Կարող ենք արդյոք այս մասին այժմ հաստատ մի բան ասել, ինչպես անում են ուրիշները, մեկն աշխատելով ցույց տալ թե ինչ պարզ կամ խորամանկ շափով են երգել մեր հին վիպասանները. մյուսն աշխատելով ցույց տալ, որ այդ շափը գոյություն չունի: Կարծում ենք, ո՛չ: Մենք այս մասին էլ այստեղ կանգ առնել չենք ուզում: Միայն այսքանը պետք է ասել, որ ապարդյուն աշխատանք է մի քանի տողից մի հին շափի մասին եզրակացություն հանել, առանց առաջուց հաստատ ապացուցանելու թե երբ խորենացին մի երգի բովանդակություն է բերում, թեկուզ նույն իսկ երգի բառերով, ե՛րբ բնագրի ձևով բառացի է բերում և ե՛րբ փոփոխություն է մտցնում մեջը: Բացի այդ՝ ասենք խորենացին անփոփոխ բերում է մի քանի հատվածներ, մի՞թե կարելի է այդ հատվածների շափի մասին խոսել առանց ձեռագիրների համեմատությամբ բնագիրը վերականգնելու: Թե Վահագնի մասին հատվածը ժողովրդական երգ է և մի որոշ շափով է գրված և նույնիսկ ժողովրդի սիրած կրկնություններով և հանգիստություններով. «Երկն էր Երկին և երկիր, Երկն էր ի ծիրանի ծով», «ղկարմրիկ եղեգնիկ», «հուհեհե», «աչկունք արեգակունք», այդ շատ պարզ երևում է ամեն կարդացողի, որ ներդաշնակությունից բան է հասկանում: Բայց միթե կարելի՞ է ասել, օրինակ, թե այդ երգի առաջին չորս տողը միայն ժողովրդական պիտի համարել, որովհետև անոնց մեջ կա «կանոնավոր դիմում և 7-վանկանի շափ», իսկ մյուս տողերը ո՛չ, որովհետև խառն են 6, 7, 8, 10, 12 վանկերից¹: Եվ ո՞վ ասաց, որ մեր հին վիպասանները կանոնավոր հավասարաթիվ վանկերով տողեր են կազմել, և ոչ թե խառն, երկար ու կարճ տողեր, նայելով իմաստին, ինչպես նույնն անում են այժմ մեր արդի վիպասանները կամ «ասացողները», ինչպես իրենք իրենց կոչում են «Սասնու ծռեր» պատմողներն ու երգողները: Եվ վերջապես ո՞վ ասաց, որ Վահագնի երգի առաջին տողերն, օրինակ, 7-վանկանի պիտի կարդանք, ինչպես դնում է պ. Խալաթյանը, և ոչ թե 8-վանկանի, քանի որ շատ ձեռագիրների մեջ այսպես է.

Երկն էր երկին, երկն էր երկիր,
Երկն էր և ծովն ծիրանի:

Շատ պարզ է ուրեմն, որ շափի մասին խոսելուց, այս կամ այն եզրակացության գալուց առաջ գոնե պետք է նախ բնագիրը վերականգնել: Առանց

¹ Խալաթ., Արմ. 308, եր. 207.

այդ բնագիրը ձեռի տակ ունենալու ամեն մի ենթադրություն և սրամտություն ընդունայն վաստակ կմնա: Եվ երբ մենք խորենացու բնագիրը կունենանք ձեռի տակ, այնուհետև միայն կարելի է ուսումնասիրել չափը՝ ի նկատի ունենալով մեր շարականների ու հին տաղերի և մեր արդի ժողովրդական երգերի չափը: Ավելորդ չի լինի նկատել, որ ինչպես ուրիշ տեղ տարիներ առաջ հայտնել ենք, մեծ ազգակցություն ենք տեսնում մեր արդի ժողովրդական երգերի և «Սասնու ծռերի» չափի և մեր հին վիպասանաց երգերի չափի մեջ, որքան կարելի է գաղափար կազմել խորենացու տպագիր օրինակից: Դա ազատ ութմական չափ է, որ և մեր հին շարականներին հատուկ է, և որ միայն հայոց բանաստեղծության սեփական չափը չէ:

Ե Ջ Ր Ա Կ Ա Յ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Մ. խորենացու Հայոց պատմության մեջ հիշված առասպելները ոչ թե կեղծիք են և շինծու, այլ իրոք եղել են հայոց մեջ: խորենացին կամ ինքն անձամբ, կամ յուր աղբյուրների միջոցով օգտվել է հայ ժողովրդական առասպելներից:

Հայոց մեջ չեն եղել «անընդհատ և շարունակաբար վիպասանութիւնք երևելի գործոց», միութիւն և «ամբողջութիւն» կազմող մի մեծ «Ծրգ», որ «պարունակէ յինքեան զշրջան ժամանակի իբրև եօթն հարիւր ամաց»:¹ Կամ «մի ընդարձակ բանաստեղծութիւն, յորում ի հնոցն մերոց աւանդեալ լինէր պատմութիւն թագաւորացն մերոց» նման Շահնամայի: խորենացին օգտվում է առասպելների համար զանազան գրավոր և բերանացի աղբյուրներից, որոնք հաճախ իրար հետ առնչություն չունին: Նա ինքն առասպելները, շատ անգամ մեկնելով, և այս ու այն աղբյուրներից առած պատմությունները հարմարեցնում է և որոշ ժամանակագրությամբ և ազգաբանությամբ մի պատմություն շինում: Եվ եթե մի ամբողջություն կազմող վիպասանություն կա հայոց մեջ, այն ձևով ինչպես էմինն է դնում, այդ խորենացու գրած պատմությունն է, ինչ որ մեր պատմության հին առասպելական մասին է վերաբերում:

խորենացու մեջ եղած հայ ժողովրդական առասպելները «ազգային երգեր» չեն միշտ, այլ հաճախ սոսկ պատմվածքներ և դրույցներ: Ավելի ևս պակաս «պատմական երգեր» են այդ ավանդությունները, որոնք իբր թե «հայոց բոլոր պատմությունը կալանդեին ամենահին ժամանակներեն մինչև մեր թվականության առաջին կամ երկրորդ դարը», ինչպես կարծում է պ. Ֆետտերը:

Հայկի ու Բելի, Արա գեղեցկի և Շամիրամի, Անգեղ Տուրքի, Վահագնի պատմությունները դիցաբանական կամ դյուցազնական առասպելներ են՝ շատ չնչին պատմական գույն ստացած: Նույն բնավորությունն ունեցել են սկզբնապես և Տիգրանի ու Աթղահակի, Արտավազդի և Արգավանի կռիվները և վիշապ Արտավազդի շղթայվելը Մասիսի մեջ: Այս վերջին երեք պատմությունները՝ իբրև վիշապազանց առասպելներ ամպրոպային կովի միևնույն առասպելի տարբեր պատմվածքներ են, բայց կրած են պատմական ազդեցություն և իրենց մեջ ընդունած և միացրած են պատմական հիշողություններ ևս:

Պատմական ճիշդություններն սկսվում են Արտաշատի հիմնարկությունից (180 թ. Ք. ա.), հայոց բնիկ, հարազատ և առաջին թագավորության հիմնադիր Արտաշեսից (Ա): Այնուհետև ժողովուրդը երգել և պատմել է նորա մերձավոր հաջորդ ու զավակ Մեծն Տիգրանին (ծնված շուրջ 140 թ. Ք. ա.), սորա որդի Արտավազդի և թոռան՝ Արտաշեսի (Բ) պատմությունները և այս երեքի հարաբերությունը մարաց հետ: Այս բնիկ հարստության հիշողությունների վրա ավելացել են Միհրդատի, Հրադամիդդի և Արշակունյաց հարստության հիմնադիր Տրդատ Ա-ի պատմությունից հիշողություններ: Վերջին պատմական հիշողությունն է Տրդատ Ա-ի ժամանակ ալանաց արշավանքը (72 թ. Ք. հ.): Ուրեմն ընդամենն 252 տարվա պատմությունն է նյութ դարձել ժողովրդական երգերի և զրույցների:

Պատմական-առասպելական հրգերն ու զրույցները կազմում են երկու շրջան:

ա. Տիգրանի շրջան, որին վերաբերում են և Վահագնի ու Վարդգեսի առասպելները, ամպրոպային Վահագն Տիգրանի որդի դարձած, իսկ Վարդգեսը նորա հոր՝ Երվանդի փեսա: Միայն հիմունք չունիք ընդունելու, որ այս երեքի մասին եղածը մի ամբողջություն է կազմած եղել, և ոչ թե միևնույն շրջանին պատկանող անջատ առասպելներ կամ երգեր եղել են:

բ. Արտաշեսի շրջան, որին վերաբերում են և Սանատրուկի, Երվանդի, Արտավազդի և Արգավանի առասպելները: Այս պատմություններն արդեն միացած են եղել և մի ամբողջություն են կազմել իբրև հայոց «Վիպասանք», թեպետև կարող էին նույն Վիպասանքի այս կամ այն միջադեպերն իբրև առանձին զրույց կամ երգ ևս պատել թե ժողովրդի և թե վիպասանների մեջ: Սանատրուկի անվանակոչության առասպելը նույն շրջանին պատկանող մի անջատ բան կարող է եղած լինել:

Խորենացին Տիգրանի առասպելն առնում է մի գրավոր աղբյուրից, «Հիւսումն պիտոյից» կամ «Չորս հագներգութիւնք»¹, որ հիմնված է սակայն ժողովրդականի վրա, իսկ Արտաշեսինը «Վիպասանքից»: Թե առնչություն ունեցել է Տիգրանի առասպելը Վիպասանքի հետ թե չէ, այդ չգիտենք: Սակայն կարելի է ենթադրել, որ Տիգրանի և Արտաշեսի շրջաններն, ինչպես պահանջում է վիպական ոգին, ձգտել են միանալու, կեդրոն ունենալով մարաց, որ է վիշապազանց հետ ունեցած հարաբերությունը թե ըստ պատմականին և թե ըստ առասպելականին: Վիշապազունք սերունդ են վիշապ Աժդահակի, որին հաղթում է Տիգրանը, և որի սերունդները գերում է սա և բռնակեցնում Մասիսի ստորոտներում: Ապա նույն մարք, որ է վիշապազունք են երևան գալիս և Արտաշեսի շրջանի մեջ, որով ըստինքյան մի անհավանական բան չէ դառնում, որ այս երկու պատմությունները թե անջատ և թե կից ևս պատմվեին:

¹ Գուցե անհետաքրքիր չլինի հիշել, որ «Բազմավէպ», 1850 դեկտ., եր. 315, կա հիշատակված Դավթի (Դավիթ Անհաղթ?) վերագրված մի հին վիպասանություն՝ «Պատերազմն Հայոց և Մարաց»: Հավաստյալ Տիգրանի վրա է եղած այդ հին վիպասանությունը, որի տողերից են.

Եւ արդ ներգործող ի միտս երևիւր առ խորհուրդս փողարին
Մեծոգոյ Տիգրանայ գեղանին Տիգրանուհի,
Իւր ներգործեալ զկողաբաղն, նաեւ ողջամիտ աշխարհածուհի:

Ժողովրդական Լեզվի Շեշտդրոժներ

(Արեւելեան ճշոժի ԲԱՐԱՌՆԵՐԻ ՄԵՋ)

Ա.

Բաւական ժամանակ է անցել այն օրից, երբ առաջին անգամ մեր աշխարհաբար ժողովրդական լեզուն յուր առանձին գոյութեան իրավունքը պահանջել է հին գրոց լեզվից և սկսել է գրի առնվելով գրականական լեզու դառնալ և հետզհետեւ զարգանալ: Այդ օրից հետո շատ գրվել, խոսվել և վիճաբանութիւն է եղել գրաբարի և աշխարհաբարի նկատմամբ. խոսվել է և թե գրաբարն ինչ դեր պիտի կատարե կենդանի աշխարհաբարի զարգացման մեջ իբրև հարստութեան հարազատ աղբյուր, և թե մեր գաւառական բարբառներն ինչ մաս պիտի ունենան գրականական լեզվի մեջ: Գրաբարի և աշխարհաբարի իրավունքի վեճը վաղուց վերջացած է, և գրաբարն արդեն մեռած լեզու է դարձած, սակայն դեռ ամենքի համար միատեսակ պարզ և ընդունելի չէ, թե գրաբարն և ժողովրդական բարբառներն ի՞նչ մասնակցութիւն պիտի ունենան նոր գրականական լեզվի զարգացման մեջ: Մեծամասնութեան կարծիքն այս է՝ թե մեր գրականական լեզվի հիմքը, որ Արարատեան կոչված բարբառն է, պետք է հաստատվի և ամրանա Արարատեան բարբառի և սրան մոտիկ բարբառների և ապա առհասարակ մյուս բարբառների վրա. գրականական լեզուն յուր հարստութիւնը՝ քերականական զարգացումը, ճկնութիւնն ու վայելչութիւնը պիտի վերցնե առավելապէս ժողովրդական լեզվից, իսկ գրաբարից պիտի օգտվի բառերի մթերքի և մասամբ դարձվածների կողմից. գրաբարը ճոր գրականական լեզվին պիտի մատակարարե միայն բառեր և մասնավոր ոճեր, որոնք պակասում են մեր աշխարհաբարի մեջ:

Այս ուղղութեամբ սկսվել է մեզնում մեր աշխարհաբար լեզվի գործը և սույն ուղղութեամբ ևս շարունակվում է: Վաղուց արդեն մեր նորածին աշխարհաբարի մեջ եղած գրաբարի ձևերը, որոնք անխուսափելի են ամեն մի նոր ծնվող գրականական լեզվի համար, դուրս են ձգվում և հետզհետեւ մեր արեւելեան կոչված աշխարհաբարը շատ արագ թոթափում է յուր վրայից գրաբարի այդ ազդեցութիւնը: Այս լավ կերպով զգալի կլինի մեզ համար, եթե միայն վերցնենք և իրար հետ համեմատենք մի տասնուհինգ տարի սրանից առաջ օրինակելի համարված լեզուն մեր այժմյան օրինակելի դարձած լեզվի հետ: Բայց եթե մի կողմից շատ արագ է կատարվում մեր (արեւելեան) գրական լեզվի մեջ գրաբարի քերականութեան իշխանութեան այդ անկումը—թեպետև հենց նույն գրաբարից մեր աշխարհաբարը կամաց-կամաց հարստանում է բառերով և ոճերով—մյուս կողմից, պետք է խոստովանել, որ գրաբարի և ժողովրդական բարբառների, նույնիսկ Արարատեան բարբառի կենդանի տարերքը շատ ծանր ու դանդաղ կերպով են մտնում մեր

գրական լեզվի մեջ: Մեր լեզուն շատ չի հարստանում՝ գրաբարից, որովհետև մեր արևելյան լեզվով գրողները մեծ մասամբ չգիտեն գրաբար լեզուն և շատ քիչ են հետաքրքրվում մեր հին մատենագրությամբ. մեր լեզուն շատ դանդաղ է հարստանում և ժողովրդական բարբառներից, որովհետև մեր գրականությունը ծաղկում է հայ լեզվի բուն հայրենիքից դուրս,— ուստի և մեր աշխարհագրի զարգացման համար ամենագլխավոր գործոն ուլժը ներկայացնող պարբերական մամուլը մի արվեստական, օտար և անկենդան լեզու ունի այժմ:

Մեր գրականության՝ հայ լեզվի հայրենիքից դուրս ծաղկելուցն ևս այսօրան դանդաղ հառաջադիմության քայլեր չէր անիլ դարձյալ մեր աշխարհագրը, եթե, մյուս կողմից, այնքան ծանր ու դանդաղ կերպով շուտումնասիրվեին մեր ժողովրդական բարբառները. մի քանի տարին մի անգամ հազիվ թե հրատարակվում է մի մի կտոր մեր ժողովրդական լեզվի բանահյուսական արդյունքներից, որոնց ուսումնասիրությունն ու ընթերցումը պիտի ազդեր գրականական լեզվի զարգացմանը: Եթե այժմ մեկն ուզում է ժողովրդական լեզվով գրած մի բան կարդալ, նա շատ պիտի որոնե, որ մի բան գտնե՛ խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի», որ ժողովրդական լեզվի առաջին օրինակն է եղել, ահա կես դարը լրանում է, որ միակն է մնում իբրև օրինակ Արարատյան բարբառի. բավական միջոց է անցել և այն ժամանակից, երբ պ. Պռոշյանն յուր վեպերի՝ «Սոս և Վարդիթերի» մեջ մտցրել է Արարատյան բարբառի կենդանի տարերքը: Սակայն խ. Աբովյանի և պ. Պռոշյանի գրածներն ևս ժողովրդական բանահյուսության արդյունք չեն, իսկ ժողովրդական բանահյուսության արդյունքների հավաքածուներն ու հրատարակությունները այնքան սակավ են, որ թվելու անգամ կարիք չկա:

Այդ հավաքածուների մեջ գլխավոր տեղը բռնում են՝ 1) հանգուցյալ Գ. Տ. Աղեքսանդրյանի «Թիֆլիսեցոց մտավոր կյանքը», Թիֆլիս, 1885. 2) պ. Ս. Սարգսյանի «Ազուլեցոց բարբառը», Մոսկվա, 1883: Սույն գրքի առաջին մասը զոկերների մանրամասն ուսումնասիրություն է, իսկ երկրորդ մասը ժողովրդական բանահյուսություն արդյունք (մի հատված միայն թարգմանություն). և 3) պ. Տ. Նավասարդյանի «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» ժողովածուն Ա—Զ գիրք, միակ աղբյուրն Արարատյան բարբառի ուսումնասիրության համար Աբովյանի և պ. Պռոշյանի գրվածքներից հետո:

Մեր բարբառները—խոսքն արևելյան ճյուղի մասին է—այնքան շատ են, որ, հարկավ, շատ ժամանակ պիտի անցնի, մինչև որ հավաքվի բոլոր մանր բարբառներով ժողովրդական բանահյուսությունը, բայց թե այս գործում մենք որքան շատ հետ ենք դեռ, դրա ապացույցն այն է, որ դեռևս միայն երեք գլխավոր բարբառով գրվածներ ունին՝ Արարատյան, Ազուլիսի և Թիֆլիսի բարբառներով, հապա ո՛ւր են մնացել Արցախու և Սյունյաց (Ղարաբաղու) բարբառներն՝ իրենց բազմատեսակ տեղական ճյուղերով, Կուգարաց բարբառը, Պարսկահայոց (Խոյեցոց և Սալմաստոցոց) բարբառը, որ յուր հատուկ առանձնություններն ունի արևելյան ճյուղի մեջ. էլ չենք խոսում մյուս բարբառների մասին, որոնք հայրենիքից կտրված են գաղթականությունում, նույնպես և արևմտյան ճյուղի բարբառների մասին. մեզնում

¹ «Նոր-Պարում» հրատարակված և հետո առանձին գրքույկով տպագրված «Տըմբլաչի Խաչանի ֆելիետոնները» հարկավ, ժողովրդական բանահյուսության արդյունք չեն, թեպետև դարադրոց լեզվով են:

ամենափոքր գավառակն անգամ յուր առանձին լեզուն ունի, որ նման չէ մոտիկ գավառի լեզվին, և ոչ միայն գավառը, այլև միևնույն գավառի մեջ ամեն մի գյուղ յուր լեզվի մեջ առանձնություններ ունի։ Այդ բոլոր մանր բարբառներից չէ՛, բայց գոնե մայր բարբառների լեզվի և ժողովրդական բանահյուսության նմուշները պիտի ունենայինք մինչև այժմ։

Նղած հրատարակությունները, բացի «Ազուլեցոց բարբառից», հում նյութ են ներկայացնում ժողովրդական լեզվի ուսումնասիրության համար։ Ին՝ ո՛րքան այդ նմուշները հարազատ են մնացել ժողովրդական լեզվի հետ և թե ի՛նչ չափով դրանք կրում են իրենց մեջ ժողովրդական լեզվի ոգին,—այդ մի կողմը թողնելով, և նույնիսկ անձեռնհաս ենք այդ անել,—մենք կամենում ենք մի քանի խոսք ասել մեր ժողովրդական լեզվի մի կողմի վրա, որ մինչև այժմ գրեթե անուշադիր է թողնված։ Այդ անուշադիր մնացած կողմը մեր արևելյան ճյուղի ժողովրդական լեզվի ֆեռականական շեշտն է։

Մենք սովոր ենք ասել, թե հայոց լեզուն շեշտ չունի, կամ լավ ևս ասել՝ շեշտը միշտ բառի վերջին վանկի վրա ունի, բացի այն դեպքից, երբ որ վերջին վանկի ձայնավորը ը հնչյունն է. օրինակ՝ քաղա՛քը, թա՛նձրը, ա՛ստղը։ Այդպես ենք սովորել մենք ուսումնարանում, այդպես հավատացած ենք դրեթե ամենքս և այդպես կարդում ենք ամենայն մի գրվածք, որ հայերեն լեզվով է, գրաբար լինի թե աշխարհաբար, գրականական լեզվով լինի թե ժողովրդական բարբառով,—այդ միևնույն է. մի անգամ որ սովորել ենք, թե հայերեն բառերի վերջին վանկն է շեշտվում, այդպես կարդում ենք ամենայն ինչ։ Եվ ոչ միայն այդպես կարդում ենք, այլ այդ վերջաշեշտ շեշտադրությունն այնքան արմատացած է մեզնում, որ երբ որ մեկին ասում են, թե մեր արևելյան գավառական բարբառների շեշտադրությունը բոլորովին նման չէ գրաբարի և մեր գրականական լեզվի շեշտադրությանը, և թե՛ եթե մեկը հայերեն է խոսում, կենդանի հայերեն, որ ուղղակի ժողովրդական (արևելյան ճյուղի) աղբյուրից է բխում, նա յուր խոսակցության մեջ գրոց լեզվի շեշտադրությունից ուրույն շեշտադրությամբ է վարվում՝, թեկուզ ավելի գրականական լեզվով խոսելիս լինի, քան թե ժողովրդական լեզվով,—լսողը զարմանում է և չի հավատում և սկսում է պնդել, թե հայերենը քո ասած շեշտադրությունը չունի, դա մի եղանակավորություն է՝ կամ տրամաբանական շեշտադրություն, և ոչ քերականական շեշտադրություն։ Ի՛նչ արած, այդպես են լսում ժողովրդական կենդանի հայերեն լեզուն նրանք, որ լեզուն ոչ թի ժողովրդից են սովորել, այլ գրքերից, կամ հայրենիքից դուրս գրական լեզվով խոսողներից։ Սակայն նույնիսկ այդպիսիները շատ անգամ իրենց խոսակցության մեջ ժողովրդական շեշտադրությամբ են վարվում։

Մենք, մեղ հետ, հարկավ, կարելի է և ուրիշները, երկար առանձին ուշադրություն դարձնելուց հետո այն համոզման ենք եկել, որ հայոց ժողովրդական լեզվի մեր արևելյան կողմած ճյուղն ունի առանձին շեշտադրություն, որի ուսումնասիրությունն առանց ուշադրության է թողնված։ Այդ ուսումնասիրությունը եթե կարևոր չէ մեր գրականական լեզվի համար—թեպետև գրականական լեզվի համար էլ հենց կարևոր է, եթե ուզում ենք, որ գրականական լեզուն կենդանի ժողովրդական լեզվից բխած լինի և յուր արտաբերությամբ ևս, ինչպես յուր քերականությամբ, հռու շմնա ժողովրդական լեզ-

¹ Տե՛ս պ. Ս. Սարգսյանի «Ազուլեցոց բարբառը», եր. 49։

վից—այդ ուսումնասիրությունը կարևոր է գեթ բարբառներով գրողների և կարգացողների համար: Մեր ժողովրդական բարբառներով գրողները տալիս են գավառական բարբառների օրինակներ, նրանց բառերի քերականական ձևերի և ոճերի, մասամբ և հնչյունների վրա ուշադրություն են դարձնում, բայց այդ բոլորը՝ որովհետև շեշտերի վրա ուշադրություն չեն դարձնում՝ ամեն կարգացողների համար, որ չգիտե գավառական շեշտադրությունը, մեծ մասամբ մեռած է մնում, որովհետև մեռյալ գրածը կենդանանում է միայն ընթերցանությամբ, իսկ ընթերցանությունը չի կարող կենդանի լինել, եթե մենք գավառական բարբառով գրածը կարդում ենք գրաբարի շեշտադրությամբ: Ամեն մի գավառական բարբառով գրվածք կարգացող, եթե միայն ինքն այն գավառից չէ, որի բարբառն է գրի առնում, չի կարող գավառական լեզուն վերարտադրել այնպես, ինչպես բարբառի իսկական արտասանությունն ու արտաբերությունն է պահանջում: Բայց եթե գավառական հնչյունների արտասանությունը դժվար է այդ հնչյուններին անտեղյակ լինելու պատճառով, մանավանդ որ այժմ ընդունված նշանագրեր էլ չունինք այդ հնչյունների համար, որոնք գրականական լեզվի մեջ չկան,—գեթ շեշտը, որ տեղական հնչյուններին հավասար նշանակություն ունի արտաբերության մեջ, խոսքում շատ հեշտությամբ կարելի էր նշանակել ամեն բառի վրա. նույնիսկ ամեն մի բառի վրա նշանակելն էլ ավելորդ է, որովհետև, ինչպես կտեսնենք, մեր ժողովրդական լեզվի շեշտը՝ թեպետև ոչ գրականական լեզվի պես միշտ վերջին վանկի վրա՝ ունի յուր որոշ կանոնավոր դրությունը բառերի վրա, որ մի անգամ արդեն իմանալուց հետո կմնա միայն բացառություն կազմող բառերի շեշտն իմանալ:

Բ

Գրաբարի, այսինքն հին գրականական լեզվի ձայնավորների իսկական արտաբերության մասին, ինչպես և հնչյունների արտասանության մասին, մինչև այժմ ճիշտ քննություններ չեն եղած. բայց և այնպես այն կարծիքը կա, որ գրաբարը՝ եթե ունեցած լինի՝ պիտի ունեցած լինի ոչ թե շեշտեր, այլ ձայնավորների երկար և սուղ (կարճ) արտաբերություն և մինչև անգամ միջին արտաբերություն. թեպետև, ինչպես հ. Շ. Գաթրճյանն ասում է, այս բանը մեր այժմյան ազգային բանասիրական ծանոթություններին նայելով մեզ համար մի գորոշյան հանգույց է դեռևս¹:

¹ Ձայնավորների երկար և սուղ լինելուն գրաբարի մեջ ապացույց համարում են Կորյունի այս մոտք վկայությունը. «Ջամենայն ընտրութիւն նշանագրոցն զնրբագոյսն, զկարճն, զերկայնն, զառնածինն և զկրկնաւորն միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ, ի թարգմանութիւն դառնային» (Ս. Մեսրոպ և աշակերտքն) (Կարիւնի պատմ. վարուց Ս. Մեսրոպայ, Վենետ., 1883, էր. 10). սակայն այդ ներառույն, կարճ, երկայն, առնածին, կրկնաւոր բառերը կարող են տառերի արտաքին ձևերին ևս վերաբերել, քան հնչյունների արտաբերությանը: Թրակացու և Երզնկացու (Շ. Երզնկացիի ապրում էր ԺԳ դարու սկզբներում) քերականությունների մեջ բերված են բուն հայերեն բառեր, որոնց մեջ նշանակված են երկար և սուղ վանկերը, ինչպես են հա՛վի՛կ, ա՛րե՛զա՛կն ե՛րկնա՛յի՛ն, տե՛սա՛նհ՛, բե՛րա՛նո՛վ, Կա՛րի՛ն. Թրակացու քերականության մեջ (հունարենից թարգմանված և դարում, որով և հարազատ վկայություն չի կարող համարվել) նույնիսկ ձայնավորները բաժանվում են երեք կարգի. «Ձայնաւորաց երկարքն երկու՛ է՛, ո՛վ, (օ) և սուղքն երեք, ե՛ (երեկ, ը, որովհետև ե-ը ներքում երկամասակ է անվանում, իսկ պակասում է ը-ը, որ սուղ պիտի լինէր), ո՛, շ՛. երկամասակք երեք՝

Գրաբարն ունեցած էլ լինի ձայնավորների երկարություն և սղություն, որ, սակայն, դեռևս կասկածելի է, այժմ այդ մոռացված է, և մենք ներկայումս գրաբարը կարդում ենք այնպես, ինչպես և աշխարհաբարը: Այդ մոռացությունը զարմանալի պիտի չթվի մեզ, քանի որ ոչ միայն ձայնավորների երկար և սուղ արտաբերությունը, այլև ձայնավորների, և նույնիսկ բաղաձայնների հին մեսրոպյան հնչյունն ենք մոռացել: Մի՞թե ներկայումս գրաբարում բառի մեջ միատեսակ չենք արտասանում ե և է, ու օ, նույնպես և շատ անգամ դ-ն արտասանում ենք ք (մարդ—մարթ, վարդ—վարթ), գ-ը՝ ֆ (կարգ—կարք, աւագ—աւաք), ձ-ն ց (օձ—օց), դ-ը՝ խ (աղջիկ—ախճիկ, ախ-չիկ), և այլն:

Ո՞վ գիտե ի-ի, որ նախնիք ձայնավոր են անվանում, իսկական հնչյունը: Այդ ձայնավորներն ու բաղաձայնները նախնիք անշուշտ միատեսակ չեն արտասանելիս եղել. և եթե մենք այժմ միատեսակ ենք արտասանում, այդ նրանից է, որ մենք թողել ենք գրաբարի նախնական հնչմունքը և սկսել ենք դրաբարի բառերն ևս այնպես կարդալ և արտասանել, ինչպես որ հնչում և արտասանում ենք ժողովրդական կենդանի լեզվի մեջ: Եվ ոչ միայն այդ, ի դարու միևնույն գրաբար լեզուն մենք՝ արևելցիներս Արարատյան բարբառի արտասանությամբ ենք կարդում, իսկ արևմտցիները մեծ մասամբ Կ. Պոլսի բարբառի արտասանությամբ. մինչև այժմ շատ խուլ գյուղերում գտնվում են և ժերունի քահանաներ, որոնք իրենց տեղական բարբառի արտասանությամբ են կարդում: Տառերի հնչյունների այս փոփոխության հետ ինչո՞ւ հավանական չհամարել, որ գրաբարի ձայնավորների ամանակն (երկար կամ սուղ տեղությունը) ևս, եթե եղել է, նույն հետևական փոփոխման և մոռացության է ենթարկված, մանավանդ որ ավելի շուտ մոռացության կարող էր տրվել ձայնավորների ամանակը, քանի որ, ինչպես երևում է, եթե ոչ ի դարում, գեթ ի դարից ոչ շատ հետո սկսված է եղել ձայնավորների երկարության և սղության անորոշ դրությունը:

Նույնիսկ հին ժամանակներում ևս, ի դարում և ավելի առաջ, հին, գրոց լեզվի ձայնավորների ամանակի խառն ու անորոշ լինելն մի անհավանական բան պիտի չհամարել, քանի որ հին ժողովրդական բարբառները, որոնցից կազմված է գրաբար ոստանիկ լեզուն, կարող էին ձայնավորների մի տեսակ ամանակ, առողանություն ունեցած չլինել: Եթե ճիշտ է, որ արդի հայ գավառական բարբառները հին գավառական բարբառների նորագույն սերունդներն են, որոնց մեջ լեզվի զարգացման ընթացքում պիտի պահված լինի դարձյալ հին բարբառների առանձնահատկությունները,—այժմու բարբառներին նայելով, կարելի է ենթադրել, որ հին ժողովրդական բարբառներն ևս իրենց

ա՜-ա՛, ե՜-ե՛, ի՜-ի՛, և երկամանակ ասին, վասնզի երբեմն ձգտին և երբեմն ամփոփին», այսինքն երբեմն երկար են արտաբերվում, երբեմն սուղ: Գրաբարի ձայնավորների երկարության և սղության մի ապացույց են համարում և մեր շարականների ու հին երգերի հայկական ասած տաղաչափությունը, որի ներդաշնակությունը հիմնվում է ոչ թե վանկերի թվականության վրա, ինչպես մեր այժմյան տաղաչափությունն է, այլ տողերի մեջ եղած ձայնավորների արտաբերության ժամանակի, տեղության, հենքի բառով, ամանակի վրա, ինչպես շափական (метрический) տաղաչափության մեջ էլ լինում: Սակայն դեռևս հիմնավորապես ուսումնասիրված չէ հայոց հին տաղաչափությունը, որի ուսումնասիրության հետ կապված է և գրաբարի ձայնավորների ամանակի ուսումնասիրությունը: Հ. Արս. Բագրատունու վերա-ստեղծած հայկական տաղաչափությունը միայն մոտենում է հայոց հին տաղաչափությանը, որովհետև Բագրատունու տաղաչափության հիմքը դրված է ոչ թե ձայնավորների քերականական երկարության և սղության վրա, այլ տրամաբանական զորացման վրա:

ընդհանուր հատկություններով պիտի բաժանված լինին երկու մեծ ճյուղի՝ արևելյան և արևմտյան, որովհետև հին բարբառների նորագույն սերունդ արդի բարբառներն իրենց քերականությամբ և առոգանությամբ բաժանվում են երկու մեծ ճյուղի՝ արևելյան և արևմտյան (թողնում ենք մասն բաժանումները, որոնք իսկապես ստորաբաժանումներ են): Մեր գրաբար լեզվի կազմության համար սովորական ընդունված կարծիք է, որ հին գավառական լեզուներից Արարատյան նահանգինը՝ իբրև քաղաքական կյանքի կեդրոնի լեզուն՝ իշխել է մյուս բարբառների վրա, և իբրև արքունի կամ ոստանիկ բարբառ գործ դրվելով թագավորական պալատում և նախարարական տներում ինչպես խոստեն լեզու, իսկ ինչպես գրավոր լեզու քաղաքական և կրոնական] դիվանատներում, հետզհետե կոկվել և մշակվել է, մինչև որ Ծ դարում թարգմանիչների ձեռքով յուր վերջնական կերպարանքն է ստացել: Սակայն բոլորովին չի ճշտվում այդ ընդհանուր կարծիքը, թե գրաբար լեզվի հիմքն Արարատյան բարբառն է եղել, որովհետև գրաբարի քերականության շատ հատկությունները գտնում ենք ոչ թե Արարատյան բարբառի մեջ, որ արևելյան բարբառների գլխավորն է, այլ ավելի արևմտյան (Տարոնի և մյուսների) բարբառների մեջ, որով և պարզ կերպով երևում է, որ գրաբարի կազմության մեջ հին արևմտյան ճյուղը եթե ոչ ավելի՝ գեթ արևելյանի հետ հավասար ազդեցություն է ունեցել գրաբարի վրա: Գրաբարն ինչպես քերականությամբ հին բարբառների արևելյան և արևմտյան երկու ճյուղերի ազդեցության տակ է, այնպես և առոգանությամբ, ձայնավորների ամանակով, կարող էր երկու ճյուղի ազդեցության տակ ևս լինել, որից և ձայնավորների ամանակը գրաբարի մեջ կարող էր խառն և անորոշ դրության մատնվել, որովհետև հին բարբառների երկու ճյուղը արդի բարբառներից եզրակացնելով, ձայնավորների միատեսակ արտաբերություն, ամանակ պիտի ունեցած չլինին. արդի բարբառներից եզրակացնելով ենք ասում, որովհետև հին բարբառների նորագույն սերունդ արդի բարբառները չունին ձայնավորների միատեսակ առոգանություն, և այս ոչ միատեսակությունը, խոսք չկա, ամենահին ժամանակներից է գալիս, ինչպես և բարբառներն ամենահին ժամանակից են գալիս:

Թեպետև ձայնավորների երկարության և սղության հին հետքերը մինչև այժմ մնացել են մեր մի քանի գավառական բարբառների մեջ, որոնք ձայնավորներից մեկը կամ մյուսը բառի մեջ ձգում են, որով և խոսակցությունն ստանում է մի տեսակ երգեցիկ եղանակավորություն,—բայց մեր նոր լեզվին, ինչպես ընդհանրապես նոր լեզուներին, հատուկ է շեշտը, այսինքն ձայնի սուր կամ բարձր լինելը, մի վանկի մեջ: Շեշտվում է կամ բառի մի որոշ վանկը, օրինակ՝ առաջին, կամ վերջին, կամ վերջընթեր վանկը, կամ խառն կերպով որևէ վանկը, ինչպես ռուսերենում է: Մեր աշխարհաբար գրականական լեզվի, ինչպես և մեր արդի ընթերցմամբ գրաբարի շեշտը դրվում է սովորաբար վերջին վանկի վրա, բացի մասնավոր դեպքերից:

Սակայն, ճիշտ խոսելով, մեր աշխարհաբար գրական լեզվի և մանավանդ գրաբարի բառերն, առանձին առանձին վերցրած, ոչ մի վանկի վրա չունին շեշտ այն մտքով, ինչ մտքով և զորությամբ որ ուրիշ լեզուների մեջ է վերցրվում. որովհետև շատ քիչ է պատահում, որ մենք առանձին բառի վերջին վանկը զորավոր ու սուր կերպով շեշտենք: Ամեն հայերեն բառ (բացի մասնավոր բառերից) բուք է ի բեն, այսինքն ամեն բառի վանկերն իրար հավասար սրության կամ բարձրության աստիճան ունին իրենց քնական

հատկությամբ. նույնիսկ եթե բառը միավանկ է, մյուս բառերից ավելի բարձրություն չունի. օրինակ, դա՛նա՛կ, զա՛րմա՛նա՛լ, և ոչ դա՛նա՛կ, զարմա՛նա՛լ: Սակայն ի բնե բուժ բառը շեշտ է առնում դրություն նայելով, այսինքն եթե խոսքի զլխավոր և ոչ երկրորդական բառն է, որ բառի ետևառաջությունից կամ խոսքի իմաստից կախում ունի, և եթե կոշական կամ հրամայական բառ է. օրինակ՝ Ես քե՛զ եմ ասում, Ե՛ս եմ քեզ ասում, Ես ասո՛ւմ եմ քեզ: Գնացե՛ք, ասացե՛ք, հա՛յեր, ի՞նչ անենք: Սակայն կոշականներն ու հրամայականները շեշտը կորցնելով բուժ են դառնում դարձյալ, եթե իրենցից առաջ ունի մի շեշտված բառ, որ իրենց վերագիրն է. օրինակ՝ գնացե՛ք, բայց՝ տո՛ւն գնացե՛ք, ե՛ղբայր, բայց՝ պատվակա՛ն եղբայր, եղբա՛յր պատվական:

Ահա այս է հայոց լեզվի շեշտադրության բոլոր կանոնները, որ մենք դրսևում ենք մեր հին և նոր քերականությունների մեջ¹, որով և հայոց լեզուն ունենում է միայն տրամաբանական շեշտադրություն, որ խոսքի միտքն է պահանջում, և ոչ ֆեռականական ասած շեշտադրությունը, որ ամեն մի բառի ի բնե հատուկ է: Սակայն այդպիսի տրամաբանական շեշտադրությամբ միայն զբաբար (արդի ընթերցանությամբ, որովհետև հների ճիշտ առոգանությունը չգիտենք), մեր գրականական լեզուն (մեծ մասամբ միայն կարդալու ժամանակ և ոչ խոսելու) և արևմտյան ճյուղի բարբառներն են վարվում, իսկ արևելյան ճյուղի բարբառները, բացի տրամաբանական շեշտադրությունից ունին և առանձին ֆեռականական շեշտադրություն, որ ամեն մի բառի հատուկ է ի բնե, և որի շեշտերը միշտ վերջին վանկի վրա շեն դրվում, այլ շատ անգամ և վերջինից առաջ եղած վանկերի վրա: Եվ մեր կարծիքով, քերականական տարբերությունից հետո, հայոց լեզվի արևելյան և արևմտյան ճյուղերի մեջ եղած ամենամեծ տարբերությունն այս շեշտադրության առոգանության տարբերությունն է²: Շատերը դիտած կլինին անշուշտ, թե ինչպես սովորական ճամար խորթ, արվեստական ու անկենդան է թվում տաճկահայի (վանեցու կամ մշեցու, որոնց հնչյունները մաքուր արարատյան հնչյունների պես են) առոգանությունը, երբ որ նա արևելյան, մանավանդ ժողովրդական բարբառով է խոսում. այդ խորթությունը նրանից է հառաջանում, որ տաճկահայը յուր արևմտյան բարբառի առոգանությամբ է արտաբերում և արևելյան բարբառը, այսինքն սրան հատուկ քերականական շեշտերը չի դնում:

Արևելյան բարբառներից առանձին քերականական շեշտադրություն ունին Արարատյան բարբառն յուր բոլոր երկրորդական բարբառներով, Արցախու և Սյունյաց (Ղարաբաղի), Ագուլեցոց (զոկերի), Գուգարաց և Թիֆլիսի բարբառները: Մյուս երկրորդական գավառաբարբառները, որոնք այս զլխավոր բարբառների մեջ են, հարկավ, ենթարկվում են առոգանության միևնույն օրենքին, որ ունին մայր բարբառները: Արևելյան ճյուղի բարբառներից

¹ Տե՛ս հ. Արս. Այսերյանի «Քննական» քերականություն» արդի հայերեն լեզվի», էր. 361, 362. նույնպես և հ. Արս. Բաբրատունու «Քերականություն» ի պէտս զարգացելոց:

² Թերևս արևմտյան բարբառներից ևս մի քանիսն ունենան զրական լեզվի շեշտադրությունից ուրույն և անկախ շեշտադրություն, բայց այդ մեզ լավ հայտնի չէ. ինչքան որ մենք լսել ենք թուրքահայոց (Վանա, Մշու) գավառական խոսակցություն, քիչ անգամ և սակավ բառերի մեջ է մեզ դեպ եղել լսել, որ նրանց շեշտերը զրական լեզվի շեշտերից առանձին դրություն ունենան:

առանձին շեշտադրություն չունի պարսկահայոց (խոյնցոց և սալմաստցոց) բարբառը, որի գաղթական ճյուղերը տարածված են Արարատյան և Սյունյաց բարբառների մեջ: Սակայն պարսկահայոց բարբառը, որ սովորաբար արևելյան ճյուղի մեջ են համարում, իսկապես ասած, արևելյան ճյուղին չի պատկանում, որովհետև, բացի այս շեշտերի տարբերությունից, նրա քերականությունն և բառերն ևս տարբեր են արևելյան բարբառների քերականությունից և բառերից. այնպես որ նա մի երրորդ ճյուղ է կազմում արևելյան և արևմտյան ճյուղերի մեջ, որոնց երկսին և հավասարաչափ մոտ է և հեռու, և մինչև անգամ արևելյանից ավելի հեռու, քան արևմտյանից:

Գ

Արարատյան բարբառի ժողովրդական շեշտադրության վրա քիչ մարդիկ կգտնվեն, որ առանձին ուշադրություն դարձրած լինին, այնինչ Ղարաբաղի, Ագուլեցոց, Գուգարաց և Թիֆլիսի բարբառների շեշտադրության վրա ավելի է ուշադրություն դարձված, և դժվար թե մեկը գտնվի, որ մերժե այդ բարբառների առանձին շեշտադրությունը: Այդ նրանից է առաջանում, որ վերոհիշյալ բարբառների շեշտերն ավելի զորավոր ու սուր են և մեր ականջին զարնում են, այնինչ Արարատյան բարբառի շեշտերը համեմատաբար ավելի փափուկ ու թեթև են, թեպետև Արարատյան բարբառի բոլոր երկրորդական բարբառների մեջ միատեսակ փափուկ չեն. կան տեղեր, ուր ավելի սուր են շեշտվում, օրինակ հենց Արարատյան բարբառի հարազատ աղբյուրում՝ Աշտարակ և Օշական գյուղերի բարբառների մեջ: Բացի այդ, Ղարաբաղցոց, Ագուլեցոց և մյուս բարբառների շեշտերի զորավորությունն ավելի զգալի է լինում նրանից, որ այդ բարբառներն իրենց բառերով, քերականությամբ և հնչյուններով ավելի հեռու են գրականական լեզվից, քան թե Արարատյան բարբառը, որ շատ անգամ ամբողջապես նույնանում է գրականական լեզվի հետ. ուստի և Արարատյան բարբառը գրականական շեշտադրությամբ լսելն այնքան խորթ չէ թվում մեր ականջին, որքան այն դեպքում, երբ որ մեկը Ղարաբաղցոց կամ Ագուլեցոց բարբառով զրաժը կարդում է գրաբարի շեշտադրությամբ. օրինակ՝ Արարատյան հարսանիք բառը խորթ չի թվիլ, եթե գրաբարի շեշտով հարսանի՛ք ասենք, այնինչ Ղարաբաղցոց հրսսանիք բառը գրաբարի շեշտադրությամբ հրսսանի՛ք շատ խորթ է: Ով որ ուզում է հավաստի իմանալ Արարատյան բարբառի առանձին շեշտադրությունը, նա պետք է դիմի բուն գավառական բառերին և ձևերին, որոնք գրականական լեզվի մեջ մոտ չեն գործած, այլ միայն ժողովրդի բերնից են լսվում. այդպիսի ձևերն ու բառերը գրաբարի շեշտադրությամբ արդեն խորթ կթվեն ամեն մարդու համար, որ ծանոթ է Արարատյան բարբառին: Օրինակ՝ ոտներ բառի գրականական ոտնե՛ր և ժողովրդական ո՛տներ ձևերն երկուսն ևս մեղ համար սովորական և բնական են, և նույնիսկ առաջին ձևը գրել-կարդալու ժամանակ ավելի սովորական և բնական, որովհետև գրաբարի շեշտադրությամբ է, իսկ մենք այդ ձևով ենք վարժված մտածել, այսինքն կարծել, թե ոտներ բառի շեշտը հայերենի ընդհանուր հատկությամբ վերջին վանկի վրա է: Բայց ուրիշ բան կլինի, եթե վերցնենք նույն բառի ոչ ոտներ ձևը, այլ ոտներ ձևը, որ պատահում է Արարատյան բարբառի գավառականներում. ոտներ ձևի շեշտն այն ժամանակ անպատճառ պետք է առաջին վանկի վրա

լինի՝ ո՛րններ և ոչ ոննե՛ր, որ շատ խորթ կթվի: Նույնպես և պո՛ւճուր (փոքր), ե՛ննա, հրե՛նիկ, տե՛նում ա, է՛թում ա, կո՛րի, և այլն,— և ոչ պուճո՛ւր, եննա՛, հրենի՛կ, տենո՛ւմ ա, էթո՛ւմ ա,— դարձյալ՝ ա՛սել չեմ, բե՛րել չեմ, ա՛սիլ մի, ո՛ւտիլ մի, և այլն,— և ոչ ասե՛լ չեմ, բերե՛լ չեմ, ասի՛լ մի, ուտի՛լ մի,— որ կդառնա տաճկահայի կամ խոյեցու, սալմաստցու առողանություն, երբ նա Արարատյան բարբառով է խոսել ուզում:

Արարատյան բարբառի բուն ժողովրդական բանահյուսության արտադրություն է, ինչպես ասացինք, պ. Տ. Նավասարդյանի «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» ժողովածուն. թեպետև պ. Նավասարդյանը յուր ժողովածուի մեջ ամենևին ուշադրություն չէ դարձնում ժողովրդական շեշտադրության վրա, բայց և այնպես նրա գրքույկների մեջ տեղ-տեղ բառերի վրա կան շեշտեր, որոնք մեր գրականական լեզվի շեշտադրությամբ չեն վարվում: Օրինակ՝ է՛րկու, ի՛րեք, երե՛սուն, հի՛սուն, հա՛րիր, տե՛նամ, տե՛նանք, տե՛նում ես, տե՛նում ենք, տե՛հար. կա՛րամ, կա՛րանք, չկարե՛նամ, կարա՛ցի, կա՛րում եմ. կճա՛նա՛նչես, խի՞ չեմ ճա՛նա՛նչի, ճա՛նա՛նչում. կհա՛վա՛նես, հա՛վա՛նում ես. իմա՛ցաք, իմա՛ցանք. գնա՛ցիր, գնա՛ցեք. ասե՛ցիր, արե՛ցիր, կա՛նես. տե՛նում ենք, տե՛հար. կա՛րամ, կա՛րանք, չկարե՛նամ, կարա՛ցի, կա՛րում եմ. րա՛նից, խա՛նումը, կո՛րեկ, քո՛թակ. էս թա՛վուր. քա՛րի, քա՛րով (քար), սա՛րի, սա՛րով (սար), քո՛լի (քուլ), պա՛տին (պատ), շո՛րերն ա, դե՛սից, դե՛նից, գանգատա՛վոր, շո՛բան, շո՛բանի, ջաղացպա՛նի. ո՛րին, սե՛րում, թագա՛վոր, թագավո՛րի, ա՛չքիս վրա, և այլն, և այլն:

Այդ շեշտերը թեևս պ. Նավասարդյանը անգիտակցաբար է դնում, բայց պատահական կամ սխալ համարել կարելի չէ, քանի որ միևնույն բառը միևնույն շեշտադրությամբ նրա գրքույկների մեջ, շատ անգամ միևնույն հեքիաթի մեջ, հինգ-վեց և ավելի անգամ կրկնվում է. թեպետև պատահում են բառեր ևս, որոնց շեշտերը գտնական շեշտադրությամբ գործածելուց զատ, գրականական շեշտադրությամբ ևս վարված են. օրինակ՝ թագավորն սպրած կենա—դարձվածք սույն շեշտադրությամբ գուցե մի 20—25 և ավելի անգամ լինի գրքույկների մեջ, բայց պատահում է և թագավո՛րն սպրած կենա. նույնպես և հրենի՛կ, հրեսի՛կ փոխանակ հրենի՛կ, հրե՛սիկ: Շեշտադրության այս տարբերությունը պետք է առաջացած լինի նրանից, որ պ. Նավասարդյանն առանձին ուշադրություն չի դարձրել շեշտերի վրա. երբեմն ժողովրդական շեշտադրության հպատակելով շեշտերն ակամա դրել է այն վանկի վրա, որ ժողովուրդն է շեշտում, իսկ երբեմն ևս շեշտը դրել է այնտեղ, որտեղ որ մեր ձեռքը արդեն սովոր է շեշտ դնել, այսինքն բառի վերջին վանկի վրա: Նույն ձևով վարված տեսնում ենք և ուրիշ գաղառական բարբառներով գրվածների մեջ:

Պ. Նավասարդյանի գործածած այս շեշտերն ևս առանց հիմքի չեն դրված մի քանի բառերի վրա, այնինչ մյուս բառերն առանց շեշտադրության են վարված. լավ ուշադրություն դարձնողը կտեսնի, որ միայն այնպիսի շեշտերն են դրված, որոնք անխուսափելի են, որովհետև այդ բոլոր դեպքերում նախադասության մեջ եղած տրամաբանական շեշտը, որ մեղմում սովորություն է դնել, միանում է բառի քերականական շեշտի հետ, որով և շեշտի ձայնը զորեղանում և առանձին կերպով զգալի է դառնում: Այդպիսի դեպքերում բառի մի վանկը կամ հարցական, կամ զարմացական, կամ հրամայական ձևն է ունենում, և կամ մի բառի առանձին ույժ և իմաստ տալու համար տրամաբանորեն ևս շեշտվում է:

1. Հարցական նշանը կամ պարույկը գրականական լեզվի մեջ դնում ենք այն վանկի վրա, որ վանկը որ շեշտվում է. ժողովրդական լեզվի մեջ ևս հարցական նշանը պետք է դնել այն վանկի վրա, որ շեշտ ունի, և որովհետև ժողովրդական շեշտը միշտ վերջին վանկի վրա չի լինում, առաջին վանկերի վրա ևս լինում է, ուստի և ժողովրդական լեզվի մեջ հարցականը շատ անգամ վերջին վանկի վրա չի լինում: Օրինակ՝ («Հեքիաթներէց»)։ Հրեա տե՛նում ևս էս իրեք ձին. (և ոչ տենո՞ւմ ես, ինչպես գրականական լեզվով ասում ենք՝ տեսնո՞ւմ ես)։—Իմ նազրի տղին կո՞ւզես։—Տե՛ս, հավան կկե՞նաս։—էն տղին կճանա՞նչես։—Բա ձեր պուճուր ա՞ղպերն ուր ա՞՛։

Պ. Նավասարդյանը հարցական նշան է գործածում փոխանակ շեշտի և այնպիսի դեպքերում, երբ նախադասութիւնն ամենեւին հարցական չէ, այլ բառը բացի քերականական շեշտից ունենում է և տրամաբանական պորացուցիչ շեշտ, ինչպես ապառնի հրամայականի շեշտն է։ Օրինակ՝ Արի, մի վարձեմ տե՛նամ (փոխ. տե՛նամ)։—Հալթաթ էս էշը մի հո՞ւնար (հո՞ւնար) կունենա։—Ձո՛բան ախպեր, մի խելի կաթ բե՛րես (բե՛րես) խմեմ։—Գա մեր հավարին է՛լա հա՞սնի (հա՛սնի)։

2. Հայոց լեզվի առանձին հատկութիւններիկ մեկն է, որ խոսքի մեջ առանձին բառերի իմաստի վրա առանձին ուշադրութիւն դարձնել տալու համար բառի մի վանկի ձայնավորն երկար է արտասանվում. այդպիսի վանկերի վրա դրվում է երկար նշան (˘)։ Գրականական լեզվի մեջ, ինչպես շեշտը, նույնպես և երկարը դրվում է վերջին վանկի վրա, իսկ ժողովրդական լեզվի մեջ քերականական շեշտը՝ որ վանկի վրա որ լինում է, տրամաբանական երկարն ևս նույն վանկի վրա է դրվում։ Այս երկարը շատ անգամ նույնանում է զարմացական կամ բացազանչական արտաբերութիւնն հետո։ Օրինակ՝ Ա՛յ հարա՛յ, էրվե՛ցի, խաշվե՛ցի, փոթոթվե՛ցի։—Կտեսա մի սի՛րուն, նախշուն աղջիկ, էլ նոր ա՛ղջիկ կգար աշքընները,—էթում ա ո՞ններն ընկնում, աղա՛շանք, պաղա՛տանք։—Ախար մե՛ռա էսքամ տարի ձեր դարդովն էրվելուն։

3. Բայերի հրամայականի շեշտը, որ մեզնում ավելի սովորական է դնել, հեքիաթների մեջ գրականականի պես ավելի վերջին վանկի վրա է դրված. սակայն դարձյալ պատահում են ոչ վերջին վանկի վրա դրված շեշտեր. օրինակ՝ քանի վախտով ա, փա՛խի, կո՛րի, քա՛շալ։—Ձորա՛նաս դու, քա՛շալ, զորա՛նաս (ապառնի հրամ.)։—Ձորա՛նաք, ժե՛ք, ծա՛ղկեք, կանա՛նչեք։

Այս կարգի մեջ մտնում է և կռական բառերի շեշտը, որ սովորաբար առաջին վանկի վրա է դրվում, թեպետև մտքին նայելով միջին կամ վերջին վանկի վրա ևս կարող է դրվել։ Այդպիսի օրինակներ շատ կան հեքիաթների մեջ, քանի որ նույնիսկ գրական լեզվի մեջ ևս արդեն սկսել են կռական բառերի շեշտը ժողովրդականի ձևով առաջին վանկի վրա դնել։

4. Շատ անգամ նախադասութիւնն մեջ մի բառի մտքին առանձին ույծ տալու համար, բառն առանձին կիրպով շեշտում ենք և մեծ մասամբ նախադասութիւնն մեջ առաջ ենք դնում. օրինակ՝ Աղպերս երեկ գնացել է տուն։

¹ Թեպետև հարցական բառն ուր բառն է, բայց որովհետև միտքն ա՛ղպեր բառի վրա է, ուստի և հարցական նշանն աղպեր բառի վրա է դրված։ Մեր գրականական լեզվի մեջ այս ձևն ամենեւին ի նկատի չի առնվում. եթե նախադասութիւնն մեջ հարցական բառ՝ մակրայ կամ դերանուն կա, նշանն անխտիր այդ հարցական բառի վրա են դնում, չնայելով որ հարցմունքն իսկապես որ բառին ուր պատկանում է, այն բառի վրա պետք է դնել։

Այսպիսի շեշտը կոչվում է տրամաբանական զուգացուցիչ շեշտ և դարձյալ պատահում է հեքիաթների մեջ. օրինակ՝ բալի ես կա՛րում եմ խնձորի գողին սպանիւ։—Սե՛րում կենասս։—Մենձ քվորդ՝ մե՛նձ աղպերս կառնի, միջնեկ քվորդ՝ մի՛ջնեկ աղպերս կառնի։ Դու մի ասիւ թագավորի ա՛ղջիկն ա դաստի վեր ունեւ տվեւ, և այլն։

Բացի այ. նավասարդյանի հեքիաթներից, ժողովրդական լեզվի շեշտադրության պատահում ենք դարձյալ Խ. Աբովյանի, պ. Պռոշյանի, պ. Աղայանի և հանգուցյալ Աղ. Արարատյանի գրվածների մեջ. բայց դրանց գրվածների մեջ, որովհետև ժողովրդական բանահյուսության արդյունք չեն, այլ միայն լեզուն ժողովրդական է կամ ժողովրդականին մոտիկ,—միայն հատ-հատ բառերի ենք հանդիպում ժողովրդական շեշտադրությամբ։ Մենք կբերենք միայն Արարատյանի «Հիմնարկություն գավառական ուսումնարանի» զորքուկից օրինակներ։—Աղքատի կով ըլեիր, ա՛նտեր կցամաքեիր։ Քու չա՛րին փութ ըլիմ։ Ոտնե՛րովդ փաթաթվիմ։ Համեմա՛տիր, կա՛սեր, ավե՛լի, քնե՛ցեք, կո՛րեք, ճշմա՛րիտ, պա՛հանջ, մեր ա՛ղեն ա, չա՛նի, քնթնե՛րովդ. բա դուք Ա՛ստոծ շո՛ւնեք, ձեզ մա՛տաղ. ե՛րկինք, գե՛տինք, իմ ա՛րևը. բա՛րով, տե՛սար, ի՛րեւ. բաղդը բա՛նում ա, բա՛նում. քա՛նդվեց, ե՛կան ոչ, սպա՛սիր, զա՛նգատ ունի, միա՛միտ կաց, նեղա՛նաք ոչ, և այլն։

Մենք այսքան օրինակներ բերում ենք միայն նրանց համար, որոնք կարող են դեռևս պնդել, թե Արարատյան բարբառը (ղարաբաղցոց և մյուս բարբառների մասին խոսք չի կարող լինել) առանձին ժողովրդական շեշտադրություն չունի, այլ միևնույն շեշտադրությունը, ինչ որ գրականական լեզվի կամ գրաբարի այժմյան ընթերցանության շեշտադրությունն է։ Այդ օրինակները կարծում ենք թե բավական են ապացուցանելու համար, թե Արարատյան լեզվի շեշտադրությունն ուրույն և անկախ է։ Սակայն գրավոր օրինակներից ավելի մեծ նշանակություն ունի Արարատյան բարբառին և առհասարակ մեր արևելյան ժողովրդական լեզվին ու նրա ոգուն մոտիկ ծանոթ անձանց վկայությունը, որոնք չենք կարծում, թե ըմբռնած չլինին ժողովրդական շեշտադրությունը։

Դ

Թեպետև ժողովրդական լեզվի մեջ շեշտը միշտ բառի վերջին վանկի վրա չի դրվում, բայց դարձյալ հայերենի շեշտադրությունը պատահական չէ և ունի յուր որոշ ու հաստատ կանոնները, որ միանգամ իմանալուց հետո կարելի է գրեթե առանց շեշտադրության սխալի կարգալ ժողովրդական լեզվով դրվածքը, բացի մասնավոր բառերի շեշտադրությունից։ Արարատյան բարբառի շեշտադրության կանոններով են և Ղարաբաղի, Գուգարաց, Ագուլիսի բարբառները, առհասարակ արևելյան ճյուղի գրեթե բոլոր բարբառները, բացի պարսկահայոց բարբառից, որ ինչպես նկատեցինք, մի առանձին ճյուղ է կաղմում։ Պ. Ս. Սարգսյանն յուր «Ագուլեցոց բարբառի» մեջ առանձին ուշադրություն է դարձնում հայերենի և մասնավորապես ագուլեցոց բարբառի շեշտադրության վրա, և ուսումնասիրելով, դրած է զոկերենի շեշտադրության կանոնները. գրեթե միևնույն կանոններով շեշտվում են և մյուս բարբառները, բացի Թիֆլիսի բարբառից, որ մասնավոր տարբերություն ունի։

Արարատյան բարբառը շեշտվում է հետևյալ կանոններով.

1) Շեշտը սովորաբար դրվում է վերջընթեր վանկի, այսինքն վերջին վանկից առաջ եղած վանկի վրա, որով և մեր բառերի մեծ մասը հարաշեշտ են, ինչպես հենքն անվանում են այդպիսի շեշտը: Սույն պարզ կանոնը պահվում է թե բառերի ուղղական և թե փոփոխված ձևերում, թե անունների և թե բայերի և թե առհասարակ խոսքի մյուս մասերի համար: Օրինակ՝ պա՛րան, պարա՛նի, պարա՛նով, պարա՛նից. է՛րել—է՛րում եմ, էրե՛ցի—էրե՛լու եմ. հա՛րուտ, ա՛ղքատ—աղքա՛տի, և այլն:

2) Անունների վերջից ավելացած ն(ը) որոշյալ հոգը և ս, դ, ն(ը) դիմորոշ (դերանվանական) հոգերը, որով իրենցից առաջ պահանջում են սուղ ը, օրինակ՝ գիրը՛ս, գիրը՛դ, գիրը՛ն, շեշտադրության նկատմամբ վանկ չեն կադմում. այդպիսի հոգեր ունեցող բառերի շեշտը դրվում է վերջընթեր վանկից առաջ եղած վանկի վրա, որով և բառերը դառնում <են> նախահարաշեշտ, ինչպես հենքն են անվանում. օրինակ՝ ա՛կանջ բառի վրա եթե հոգ ավելացնենք՝ ա՛նկաջըս, ա՛նկաջըդ, ա՛նկաջը, շեշտը դարձյալ մնում է առաջին վանկի վրա և ոչ թե փոխվում միջին վանկի վրա, ինչպես որ փոխվում է, երբ ուրիշ ձայնավորով վանկ ենք ավելացնում. օրինակ՝ ա՛կանջ—անկա՛ջի—անկա՛ջով: Այսպես և մա՛ծունը, դա՛նակս, շա՛մփուրը և այլն:

Այս շեշտադրությունը, հասկանալի է, նրանից է առաջանում, որ այդ հոգերի ը ձայնավորը շատ սուղ է, այնպես որ երբ որ ետևից մի ձայնավոր սկսվող բառ է գալիս, բոլորովին կորչում է. օրինակ՝ աղպեր-ս ու քիրս. ոնենք-ն ընկնում և այլն:

3) Ա ձայնավորը, սուղ և խուլ լինելով, շեշտ չի վերցնում, ուստի եթե վերջընթեր վանկի ձայնավորը ը է, շեշտը դրվում է վերջին վանկի վրա. օրինակ՝ կընի՛կ, կընկա՛, աղջրկա՛, հարըստի՛, երկընթի՛, վըրա՛, նըրա՛, կոտըրտեի՛, կըտընի՛, փախցընե՛լ և այլն: Բառերի մեջ ը ձայնավորը սովորաբար փոխանակած է լինում որևէ արմատական ուրիշ ձայնավորի, մեծ մասամբ ե, ու, երբեմն և ա, ո, և մյուս ձայնավորներին, որոնք սղվելով դառնում են ը: Այս ը-ն երկու նուրբ բաղաձայնի մեջ երբեմն այնքան սղվում է, որ կորչում է, ուստի և վանկ չի կազմում. այդպիսի դեպքերում շեշտը դարձյալ դրվում է վերջընթեր վանկի վրա. օրինակ՝ մա՛ծուն, մա՛ծնի, Սա-կայն պետք է նկատել, որ միևնույն բառի մեջ անգամ, նայելով բարբառի և խոսող մարդու մասնավոր արտաբերությանը, այդ սուղ ը-ն երբեմն կորչում է, երբեմն և մտնում է կորած ձայնավորի տեղը միայն շատ սուղ կերպով և կես վանկից ավելի կարճ վանկ է կազմում, ուստի և շեշտը երբեմն դրվում է վերջընթեր վանկի վրա. օրինակ՝ ե՛րկիր բառի սեռականը երկի՛ր—կան արտասանողներ երկը՛րի, որի մեջ ը-ը շատ սուղ է, կան արտասանողներ ե՛րկ-րի, որի մեջ ի-ի տեղ դրված ը-ն բոլորովին կորչում է: Այսպես և անխափր արտասանում են կո՛տրել և կոտը՛րել (արմ. կոտ-ը), բե՛րնի և բերնի՛ (արմ. բեր-ն), մա՛ծնի և մածնի՛ (մածուն), քե՛զնից և քեզնի՛ց (քեզանից):

4) Հոգնակի թվով, երբ որ ավելանում է նեւ, նէ (նե) և նի մասնիկները, նայելով բարբառներին, շեշտը միշտ վերջին վանկի վրա է լինում. թագա՛վոր—թագա՛վորնե՛ր, (թգ՛վորնէ՛) թագա՛վորնի՛. միայն նեւ մասնիկն ստացած ժամանակ երբեմն կանոնավոր կերպով վերջընթեր վանկի վրա է դրվում շեշտը, թագա՛վորներ, քաղա՛քներ, որ, սակայն, շատ գործածական չէ և խորթ ու անսովոր շեշտադրություն է: Սույն ձևով շեշտվում են և ընե՛րս, ընե՛րդ,

ընե՛րը դերանվանական վերջավորությունները—ա՛լքերս—իմ ալքերը, իսկ ալքընե՛րս—մեր ալքերը, ո՛տներս և ոտընե՛րս (մեր ոտքերը), գլխընե՛րս:

5) Այ երկբարբառով վերջացած բառերի ևզակի սեռական և մյուս հոլովները, նույնպես և երբեմն հոգնակի ուղղական հոլովը ի մասնիկով, շեշտը սովորաբար վերջումն են ունենում. օրինակ՝ փե՛սայ, փեսի՛, փեսից, փեսե՛ք—երբեմն և փե՛սեր: Շեշտադրության այս մասնավոր բացառությունը, անշուշտ նրանից է առաջանում, որ հոլովելու ժամանակ այ երկբարբառը կորչում է, փոխանակ փեսա՛յի, փեսա՛յից, լինում է փեսի՛, փեսից. նույնպես ծա՛ռայ—ծառի՛ (ծառ, ծառի), ա՛ղայ—աղի՛ (աղ, ա՛ղի):

6) Ություն վերջացած բառերի շեշտը կանոնավոր է սովորաբար. օրինակ՝ յալո՛ւթյուն, լվո՛թին (ղրթ.), սրբո՛ւթյուն, լավութ՛յունի, սրբութ՛յունի: Զուկերենում ություն վերջավորությամբ բառերը գրաբարի ձևով սեռականը թյան են ունենում և շեշտը միշտ վերջին վանկի վրա են ունենում. թագավորութ՛յուն, թագավորությա՛ն, իսկ թագավորությա՛նից (թե՛նից): Ուրիշ բարբառներում ություն վերջավորության փոխանակ լինում է ութուն, և կանոնավոր է շեշտվում. մեծո՛ւթուն—մեծութ՛ընի՛, որբո՛ւթուն—որբութ՛ընի՛:

7) Ժողովրդական լեզվի մեջ եղած մեծ քանակությամբ թուրքերեն բառերի մի մասն ընդհանուր կանոնով է շեշտվում, մի մասն ևս թուրքերենի ձևով շեշտը վերջին վանկի վրա է պահում. սակայն հոլովելու ժամանակ դարձյալ ընդհանուր կանոնով են շեշտվում:

Թողնելով բացառությունները, որոնք կպատահեն այլևայլ բարբառների մեջ, և որոնք մենք ձեռնհաս չենք մեկ մեկ թվելու՞, ահա այս ընդհանուր ու պարզ կանոններով են շեշտվում մեր արևելյան ճյուղի գրեթե բոլոր բարբառների բառերը քերականորեն, որով և մեր ժողովրդական լեզվի բառերը կանոնավոր կերպով հարաշեշտ, նախահարաշեշտ և վերջաշեշտ են (1, 2, 3 կանոններ), ներ, նե, նի, այ և ություն վերջավորության (4, 5, 6 կան.). բառերի շեշտադրության ընդհանուր կանոններից դուրս շեշտվելու բացառություններն ևս պարզ ու կանոնավոր են:

Սակայն պետք է դեռ մի կանոն ևս նկատել, որ ընդհանուր է գրեթե բոլոր բարբառներին, մանավանդ Արարատյան բարբառին, որովհետև սրա շեշտերն ավելի մեղմ են: Այդ ընդհանուր կանոնն այս է.

8) Եթե մի բառ իրեն առաջից ունի մի զորավոր շեշտով բառ, այսինքն այնպիսի բառ, որի քերականական շեշտի հետ միացած է և տրամաբանական զորացուցիչ շեշտ,—այդ բառը նախընթաց բառի զորավոր շեշտի ազդեցության տակ թուլացնում է յուր շեշտը, իսկ Արարատյան բարբառի մեջ գրեթե բոլորովին կորցնում է, այնպես որ բառի շեշտված և անշեշտ վանկերը միատեսակ բուժ են արտասանվում. օրինակ՝ ո՛ւզում եմ—շե՛մ ու՛զում, կա՛ցավ—վե՛ր կա՛ցավ, բա՛հի տվեք—լա՛վ բա՛հի՝ տվեք. ա՛սում եմ—քե՛զ եմ ա՛սում, իսկ՝ քեզ ա՛սում եմ...: Սրանք ոնց որ ջա՛ն են տա՛լի մե՛ր բա՛նին, դուք էլի պոտի ջա՛ն տաք սրա՛նց բանին:

¹ Մի քանի բարբառներում բայերի պայմանական եղանակի և ստորադաս <ական> անկատարի մեջ այ և է—դուրս են ընկնում, բայց շեշտը կանոնավոր է մնում. օրինակ՝ կունե՛նի (կունենայի) կունե՛նիր (կունենայիր), կունե՛նեք (կունենաք). կունե՛նիք, կունե՛նիք, կունե՛նի (կունենալիս). կա՛սի (երբեմն և կա՛սիմ,—կասեի), կա՛սիր (կասեիր), կա՛սեր, կա՛սինք (կասեինք), կա՛սիր, կա՛սին (կասեին):

² Օրինակ—ձի՛, ձիո՛ւ, ձիո՛վ, ձիա՛նք և այլն, շեշտը միշտ վերջին վանկի վրա է ունենում, նույնպես և ուրիշ բառեր ու վերջավորություններ:

Ահա շեշտադրության մի քանի օրինակներ.

Արարատյան բարբառով¹. «Երկուշաբթի առավոտենց Սոսը բա՛հր բե՛ռնօց սա՛րբեց, ճլո՛ւռի կո՛թը քը՛ցեց վրե՛ն, ծիրանի թա՛փշակն էլ անց կա՛ցրո՛ց, կը՛ռնեն՝ն ե՛ղեց, լափշինեն՛րը վե՛ր դը՛րո՛ց տա՛նը, տրխեն՛րը նա՛զավ, է՛տոցն էլ խրեց մե՛ջքը ու գնա՛ց փոխա՛րա—բանա՛տեղ Վարդիթենց հի՛քին փորն՛լու, որ նրանք էլ գան ի՛րանցը փո՛րեն: Վարդիթեն՛րի հե՛րը հալի՛վոր մարդ էր՝ համա՛ հենց ղվան ո՛տիցը թե՛թև էր, որ կասե՛իր թե քսան ու հինգ տարե՛կան տղա՛ քը՛նե՛ր, բանվորեն՛րիցը հա՛ռաջ գնա՛ցել էր հի՛քումը նստե՛լ: Հենց որ տղեքը բա՛ն քը՛կա՛ն, կա՛ննեց գլխավորեն՛րը ու սի՛րտ տա՛լով նրանց ա՛սեց.—դե՛ տղե՛ք ջան, ա՛պրիք, ձեր ջա՛նին մատաղ, աշխատե՛ցեք» («Սոս և Վարդիթեր», Թիֆ<լիս>, 1887, եր. 80):

Ուրիշ օրինակ. «Ո՛ւրբաթ օրը որ ե՛կավ, տղեն վե՛ կացավ գնա՛ց ա՛լ-բուր: Մի քիչ կա՛ցավ, տե՛հավ ի՛րեք ո՛շխար է՛կան՝ մինը սև, մինը սի՛պտակ. մինը կա՛րմիր, էնքամ էլ սի՛րուն, էնքամ էլ նա՛խշուն, որ տենե՛ղի խե՛լք էր է՛թո՛ւմ: Զո՛ւր խմե՛ցին պրծա՛ն, ո՛ւզում ին է՛թա՛ տղեն ի՛րան գցե՛ց, ուզե՛ցավ սև՛ի վրեն քնկնի՛, շշկվե՛ց, սիպտա՛կի վրեն քնկա՛վ: Սի՛պտակը գցե՛ց կա՛րմիր՛ի վրեն, կա՛րմիրը սև՛ի՛ սևն էլ գցե՛ց մո՛թն ա՛շխարք» («Հայ ժող. հեք<խաթներ>», Բ գիրք, եր. 13):

Հարաբաղի բարբառով. «էս դա՛րըմն էլ Գյուլո՛ւմին սկե՛սուրը՝ նա՛զու հա՛ւին վա՛խ չա՛փո՛ղ Մա՛րյանը ե՛ննան քցա՛ծնի՛ մտավ, կրա՛կը թե՛ ըրավ, ծհա՛նը մե՛շը կոխից, կիրմրցրա՛վ պե՛րավ Մրյա՛նին. էս էլ չու հա՛նդը հո՛նգը, ծոցաջո՛ւրան մին քա՛նի մո՛ւմու կուտուրնե՛ հա՛նից ձե՛ռքըմը ճըմ ու՛լց, պատրուկը հա՛նից տե՛ն տիրավ, մո՛ւմը տանա՛կին պտո՛կը քա՛ղից, մին ջամ ճյուր տրավ Գյուլո՛ւմին ըռա՛լին, իրե՛սին խչահա՛նից, Մա՛րյամ Ասվածա՛ծնա ա՛նըմը տըվա՛վ, մո՛ւմը քսի՛ց ծհա՛նին, ե՛ղը ճլճա՛ց, ջա՛մին մե՛շը թա՛փվեց («Ղըրցե՛ կնա՛նոց պընրփեշակը», եր. 20):

Ագուլեցոց բարբառով. «Ի՛րիքյ ոս՛րուն մա՛րդիքյ ձիու վարայ նստե՛ծնե՛-լիս քնե՛ն: Ծընըփի՛ ոս՛տ քն՛ գե՛լիս մոյն գեղըցո՛ւ, նի՛զամ քն սրո տնո՛ղ տոն. նրուց մո՛յնը նա՛համ ալ.—Իս հաստա՛ղիլ ըմ օր դու ջա՛մուշ ըս:—Ատ զարմանա՛լի չի,—նա՛համ ալ գեղա՛ցին—Իս հաստա՛ղիլ ըմ օր ձիւ թա՛մբարը ջե՛րիք ըն:—Հի՛մար ըս ունշ ալ. դե հաստա՛ղա տի՛սնիքյ» և այլն («Ագուլ-եցոց» բարբառը», Բ մաս, եր. 4):

Թիֆլիսի բարբառով. «է՛լի է ու չէ՛ էլի, մէ թաքա՛ուր է է՛լի: Ունե՛նում է մէ տղա: Սա մէ օր առուտե՛հան դուս է գնո՛ւմ մե՛րին հուրս անե՛լու: Շատ է ման գալի՛, քիչ է ման գալի՛, շա՛տն ու քի՛շը Աստու՛ձ գի՛ղե, հա՛սնում է մէ մինձ մե՛րի: Տե՛սնում է, վուր հի՛ռու, մե՛րու գլխո՛ւմը, մէ բա՛ցր տիղ մէ օ՛թախ է շի՛նած ու բո՛խարեմեն մուխ է դի՛վիր գա՛լի: Թաքա՛ուրի վո՛ւրթին ո՛ւզում է իմա՛նա, թե ով է կե՛նում է՛նդի: Գնո՛ւմ է էն մխի վրա, մտնո՛ւմ է օ՛թախը, իր մարթկե՛րանցը կի թո՛ղնում է մե՛րումը հի՛ռու-մո՛տիկ» («Թիֆ-լ<խսեցոց> մտ<ավոր> կյանքը», եր. 328):

Գուգարաց բարբառով. «Օ՛խտը սա՛րի քամա՛կին մի բա՛ղ կա, ա՛սում ա, մի՛ջին մի խնձո՛րի կա: Օ՛խտը գլխա՛նի ուշաքնի՛ պըհո՛ւմ են՛ էդ բա՛ղի դո՛ւռը: էդ բաղը մտնո՛ղն էլ դուրս չի գալիս: Դու սուտ հիվընդա՛ցիր ու տղի՛դ ասա, որ գնա՛ էն անմըհա՛կան խնձո՛րիցը քե բե՛րե. նա կե՛րթա, էլ եդ չի գալ:—Տղեն գնո՛ւմ ա, գնո՛ւմ, շատն ու քիշը Ա՛ստոժ գի՛ղե, ճա՛մփին ուստ

¹ Սույն հատվածի շեշտերը պ. Պողոսյանն է նշանակել:

ա գալի մի թգավորական ըմարաթի: Տղեն ուզենալիս ա ըն՛ում դուզ անց կենալ ամարաթի կշտովը, տենում ա մի հյո՛ւրի մա՛լաք ա՛խշիկ է՛նդի կանգնած, ա՛շքը ճամփին կթա՛ծ մտի՛կ ա անում: Ա՛խշիկը հա՛րցնում ա. «Բո՛ղ ձիա՛վոր տղա, սո՛ւր թրա՛վոր տղա, ճա՛մփեդ բա՛րի, ո՛ւր ես գնո՛ւմ:— Մերս հի՛վանդ ա. գնո՛ւմ եմ օ՛խտը սա՛րի քըմա՛կի բա՛ղիցը անմահական խնձո՛ր բերեմ, որ նա ո՛ւտե, սըղա՛նա» («Հայ ժող. հեք<խաթներ>», Ե գիրք, Լր. 37):

Ե

Պետք է ուշադրութուն դարձնել և հայոց ժողովրդական լեզվի մի ընդհանուր երևույթի վրա, որ հատուկ է թե արևելյան ճյուղի և թե արևմտյան ճյուղի բարբառներին: Այդ երևույթը բառի միջի ձայնավորների սղումն է, որ արևելյան և արևմտյան բարբառների մեջ միատեսակ չի լինում, որովհետև ձայնավորների սղումը կախված է շեշտի դրությունից, իսկ շեշտը, գիտենք, արևելյան և արևմտյան բարբառների մեջ միատեսակ դրություն չունի: Սղվում են շեշտված վանկից կամ առաջ կամ հետո եղող ձայնավորները:

ա) Շեշտից հետո եղած ձայնավորների սղումն այնքան հատուկ չէ մեր լեզվին. միայն ներգոյական հոլովի և ներկա դերբայի ում վերջավորության ու ձայնավորը, եթե շեշտից հետո է, սղվում, դառնում է ը: Այն բարբառներում, որոնց մեջ շեշտը սուր է, այս սղումն ավելի պարզ է լինում, այնինչ Արարատյան բարբառում շեշտի մեղմության պատճառով ու-ի սղումն ը-ի ավելի խուլ է, նույնիսկ երբեմն, եթե ետևից ձայնավորով սկսվող վանկ չի գալիս, ու է մնում, միայն շատ սուղ ու: Օրինակ՝ ա՛սրմ եմ, ա՛սրմ ես, ա՛սրմ ա և այլն:

Արարատյան բարբառում ավելի խուլ է և գրեթե չի սղվում ներգոյականի ում վերջավորության ու-ն, այնինչ ուրիշ բարբառներում սղվում է. օր. քաղա՛քըմը, բա՛կըմը և այլն: Բայերի մեջ արագ խոսակցության ժամանակ այս սղումն այնպես պարզ է լինում, որ նույնիսկ ը հնչյունն ևս շատ անգամ չի լսվում, և երեք վանկից կազմված բառն արտաբերությամբ հավասարվում է երկու վանկի, իսկ վերջի մ տառը միանում է ետևից եկող օժանդակ բայի հետ, այնպես որ բոլորովին կորչում է տաճկահայերի ականջը ծակող ում վերջավորության կրկնությունից հառաջացած աններդաշնակությունը, և բարբառն ստանում է մի տեսակ վայելչություն: Օրինակ՝ ա՛ս-մ եմ, ա՛ս-մ ես, ա՛ս-մ ա, կամ բե՛ր-մ ՚ի (էի), բե՛ր-մ ՚իր (էիր), բե՛ր-մ էր:

բ) Ավելի զգալի է և հայոց լեզվին հատուկ է շեշտից առաջ եղած ձայնավորների սղումը: Եթե այս սղումը համեմատելու լինինք շեշտադրության երրորդ կանոնի մեջ հայտնած սղման հետ, որով շեշտը դրվում է վերջին վանկի վրա, երբ որ վերջընթեր վանկի ձայնավորները սղվելով ը են դառնում, կամ կորչում են, կտեսնենք, որ հայոց արդի լեզվի մեջ բոլոր ձայնավորների սղումը ը-ի, նույնպես և կորուսումը նրանից է հառաջանում, որ շեշտն այդ կորչող կամ ը-ի սղվող ձայնավորների վրայից վերցվում, դրվում է հետևյալ վանկի վրա: Սակայն այս սղումը բոլոր բարբառների մեջ միատեսակ չի կատարվում. մինչդեռ Ղարաբաղցոց, Ագուլեցոց և մասամբ Գուգարաց բարբառները սղում են շեշտից առաջ եղած գրեթե բոլոր վանկերի բոլոր ձայնավորները, երբ որ շեշտն այդ վանկերի վրայից վերցվում է,— օրինակ՝ պե՛ցր—

պըցըր՝թյուն—սըցըրթյունա, ա՛շխար—ըշխա՛րի. Արարատյան բարբառի մեջ միայն շեշտված վանկից անմիջապես առաջ եղած լոկ մի վանկի ձայնավորն է սղվում, այն էլ մի քանի մասնավոր բառերի մեջ և ոչ բոլոր ձայնավորները միատեսակ ընդարձակ գործածությամբ: Օրինակ՝ համբո՛ւրել—համբուրե՛ցի—համբըն՛ցի, ավե՛լի—ավելա՛նալ, ավա՛նալ: Արարատյան բարբառի մեջ ամենից շատ սղվում են վերջընթեր վանկի ձայնավորները, եթե շեշտը վերջին վանկի վրա է ու, և, ի ձայնավորները միշտ սղվում են. երկնքի՛ (երկինք), մարմընի՛, խորըրդի՛, նույնպես և հոգնականում՝ կերակըրնե՛ր, երկըրնե՛ր, շամփըրնե՛ր, գլխընե՛ր կամ գլըխնե՛ր, այնինչ եթե շեշտը քիչ գործածական ձևով վերջընթեր վանկի վրա դրվի, կլինի՛ երկի՛րներ, կերակո՛ւրներ: Ու և ի ձայնավորների սղումը վերջընթեր վանկի մեջ գրականական լեզվի մեջ ևս լինում է, միայն բարբառի մեջ ավելի ընդարձակ կիրառությամբ է: Արարատյան բարբառի մեջ ուրիշ ձայնավորներ ևս սղվում են, եթե շեշտը վերջընթերից վերցվում, դրվում է վերջին վանկի վրա. սարե՛ցի—սարըցի՛, գեղա՛ցի—գեղըցի՛, քաղաքա՛ցի—քաղքըցի՛. տրեխ—տրխի՛ (տրե՛խի)—տրխնե՛ր (տրեխներ), ցխիս—ցխի՛ (ցե՛խի), ցխե՛լ (ցե՛խել). համար—հըմա՛ր (հա՛մար). վերա—վըրա (վե՛րա, Ղրբ. ե՛րա, զոկ. վա՛րա), նորա—նըրա՛, կճեպ—կճեպե՛լ (կճե՛պել), ավել—ավլե՛լ (ավե՛լել), դըպե՛լ—դըպնե՛լ (դի՛պել, դի՛պնել), փոխփըխե՛լ (փոխփո՛խել). վարդա՛պետ—վարդապտի՛ (վարդապետի), կարա՛պետ—կարապտի՛ (կարապետի). փե՛սա—փեսի՛ (փեսայի), վրա—վրի՛ (վրայի), գի՛շեր—գշե՛ր (քշե՛ր). ինձա՛նից—ինձնի՛ց, քեզա՛նից—քեզնի՛ց, բերա՛նով—բերնո՛վ. պտի՛ (պիտի) և այլն:

Եթե արևելյան բարբառների այս սղումը համեմատելու լինինք արևմտյան բարբառների սղման հետ, կտեսնենք, որ մինչդեռ արևելյան բարբառների մեջ, որովհետև բառերը հարաշեշտ են՝ սղվում են վերջընթեր վանկից առաջ եղած վանկերը, իսկ վերջընթեր վանկը սղվում է միայն այն ժամանակ, երբ որ շեշտը վերջին վանկի վրա է լինում,—արևմտյան բարբառների մեջ՝ որովհետև շեշտը միշտ վերջին վանկի վրա է՝ սղվում է սովորաբար վերջընթեր վանկի ձայնավորը և այս բնական է և ապացուցանում է, որ մեր լեզվի մեջ ձայնավորների սղումը կախված է շեշտի դրությունից: Օրինակ՝ Արարատյան բարբառ (որ միևնույն է գրականական). ճա՛կատ—ճակա՛տի, Ղրբ. և այլն ճըկա՛տի (սղումը շեշտից առաջ), իսկ արևմտյան բարբառներով՝ ճակտի՛ (սղումը դարձյալ շեշտից առաջ եղած վանկում). նույնպես հարսա՛նիք—հըրսա՛նիք, արևմտ. հարսնի՛ք. թագա՛վոր—թըգա՛վոր,—թագվո՛ր. պառա՛վի (պա՛ռավ), պոա՛վի, պոա՛վել—պառվո՛ւ, պառվե՛լ. համա՛րել—հըմա՛րել,—համրել,—ըո՛րել—ըլո՛րել,—ոլրե՛լ. աշխատա՛նք. ըշխա՛տանք, աշխըտա՛նք. առա՛վոտ—ըռա՛վոտ,—առվո՛տ. հավա՛տալ—հըվա՛տալ,—հավտա՛լ. ճանա՛պար—ճընա՛պար,—ճտնպա՛ր. ցամա՛քել—ցըմա՛քել,—ցամքե՛լ. աղբա՛տի—ըղբա՛տի,—աղքըտի՛. նույնպես ավրե՛լ (ավերել), գիտնա՛լ (գիտենալ), մոտցա՛ (մոտեցա):

Այսպիսի օրինակներ շատ ու շատ կարելի է բերել. բայց կարծում ենք այսբանն ևս բավական է հաստատելու համար, թե ժողովրդական լեզվի մեջ ձայնավորների սղումը կախված է շեշտից, և շեշտված վանկից առաջ գտնված ձայնավորն է սղվում սովորաբար, և ոչ միայն այդ, այլև արևելյան և արևմտյան բարբառներից յուրաքանչյուրը սղում է յուր շեշտի դրության համեմատ: Պարսկահայոց բարբառի մեջ (որի համար ասացինք թե ավելի մոտ

է արևմտյան բարբառին), որովհետև շեշտն արևմտյան բարբառների պես է, ուստի և սղումն ևս արևմտյանի պես է լինում. օր. խարսնի՛ս (հարսնի՛ք, հարսանիք), թայքվո՛ր (թագվո՛ր, թագսվոր), դեաթրե՛լ (դադարել):

Մեր գրության վերջում ավելորդ չի լինիլ մի փոքր կանգ առնել մի խնդրի վրա, որ կարող է հառաջանալ. այդ խնդիրն է՝ եթե մեր արևելյան ճյուղի բարբառներն ունին շտանձին շեշտադրություն, որ նման չէ գրաբարի և արևմտյան բարբառների շեշտադրության, ի՞նչպես է եղել, որ մեր արևելյան գրականական լեզվի մեջ չի մտել և պահվել ժողովրդական շեշտադրությունը, ինչպես մտել է ժողովրդական քերականությունը: Այս երևույթի գիտավոր պատճառն այն է, որ մեր արևելյան գրականական լեզուն գրի է առնվել և մանավանդ թե կարդացվել է գրաբարի և արևմտյան բարբառների ազդեցության տակ. մեր ամեն դրել-կարդալ իմացողը, երբ որ նոր սկսել է հեգարանը կարդալ, նա կարդացել է գրաբար բառեր և գրաբարի շեշտադրությամբ: Գրաբարի առոգանությունը կարդացողների համար այնքան կրկնվել է, և այն դարերի ընթացքում, որ վերջին դարումս շնայելով աշխարհիկ կենդանի լեզուն յուր քերականությամբ հաղթեց գրականության մեջ գրաբարին, բայց այս հաղթությունը կատարյալ չեղավ բառերի գրությամբ և գրվածքի առոգանությամբ, որովհետև աշխարհաբարը, մերժելով գրաբարի քերականությունը, չկարողացավ մերժել և գրաբարի ընթերցանությունն ու հին ավանդական գրության ձևը, որով նույնիսկ գրաբարը շենք կարդում: Այսպես ասած՝ մեր աշխարհաբարը գրաբարի հետ ունեցած կովի մեջ առոգանություն և գրության եղանակը զիջել է հօգուտ գրաբարի՝ նրանից յուր առանձին քերականության իրավունքը ձեռք բերելու համար: Այդ զիջողության հետևանքն առոգանության նկատմամբ այն է եղել, որ մինչև այժմ մեզնում չկան այնպիսի ընթերցողներ, որոնց ընթերցմունքն ունկնդրի համար նույնը լիներ, ինչ որ կենդանի ժողովրդական խոսակցական լեզուն է. սրա պատճառն այն է, որ արևելյան կենդանի աշխարհաբար լեզվով գրածը մենք կարդում ենք այնպես, ինչպես որ կարդում ենք արևմտյան աշխարհաբարով կամ մեռյալ գրաբար լեզվով գրածը, և գրաբարի միատեսակ անկենդան արտաբերությունը դեռևս յուր բոլոր զորությամբ իշխում է մեր աշխարհաբարի առոգանության վրա,—և ոչ միայն այդ, մեզնում մինչև անգամ քիչ մարդիկ կգտնվին, որ մի բան կարդալիս այնպես չկարդան, ինչպես դպիրներն ու սարկավազները կարդում են եկեղեցական աղոթքներն ու գրքերը: Գրաբարի այս ազդեցությունը մեր աշխարհաբարի առոգանության վրա շատ բնական է, քանի որ մեր նոր լեզուն վերածնվել է և դարգացել է գրաբարի ազդեցության տակ, այն էլ հայրենիքից դուրս և յուր առաջ ունենալով արևմտյան գրականական լեզուն, որ մերից առաջ է սկսվել, և արևմտյան բարբառները, որոնք արևելյանի պես առանձին շեշտադրություն չունին: Մեր արևելյան բարբառի ժողովրդական լեզվից գրականական լեզվի բարձրանալու միջոցին մեր լեզվի առոգանության վրա քիչ ազդեցություն չեն ունեցել և արևմտյան բարբառով խոսող վարժապետներն, որոնք քիչ չեն եղել մեզնում Թուրքիայից եկած. բայց ավելի ևս ազդեցություն են ունեցել նույնիսկ Ռուսիայում գտնված արևմտյան ճյուղի բարբառները, ինչպես են Շիրակի գաղթականների լեզուն և Խրիմ—Նոր-Նախիջևանի լեզուն:

Խաչատուր Աբովյանն առաջին անգամ թողնելով գրաբարը, գրեց Արա-

րատյան դավառական բարբառով. նա տվավ մեզ Արարատյան լեզվի բոլոր հիմքը, որ և դարձավ հիմք գրականական լեզվի համար. բայց նույն Արովյանն ուշադրություն չդարձրեց յուր գրած լեզվի շեշտերի և արտաբերության վրա, և չէր էլ կարող դարձնել, որովհետև նա դեռ, ինչքան էլ չլինեի, գրաբարի ազդեցության տակ էր: Չենք ասում թե նա յուր գրածը կկարդար այնպես, ինչպես որ գրաբար լեզվով գրածը կկարդար. բայց և այնպես՝ նա այնքան հափշտակված էր բառերի և քերականության պարզությամբ, որ կարող էր բոլորովին ուշադրություն չդարձնել շեշտերի և արտաբերության վրա. մանավանդ որ նա չի տվել մեզ մի քննական գրվածք լեզվի մասին, այլ տվել է կենդանի լեզվի մի ընտիր օրինակ, միայն մեռած տառերով, որ պետք է կենդանացնել ժողովրդական լեզվի բուն առոգանությամբ և շեշտադրությամբ: Արովյանն այստեղ բոլորովին մեղավոր չէ, այլ մեղավոր են միայն նրա հետնորդները, որոնք Արովյանի կենդանի լեզվով գրածը սկսել են կարդալ այնպես, ինչպես մեռյալ գրաբարը կամ արևմտյան բարբառն են կարդում: Ուրիշ բան կլինեի, եթե Արովյանն յուր գրվածքի մեջ ամեն մի բառի վրա դնեի շեշտերը, որ իհարկե չէր կարող անել, և գուցե Արովյանն ինքն ևս չէր նկատել, որ յուր Քանաքեռի լեզուն ունի առանձին շեշտադրություն, քան գրաբարի շեշտադրությունն է, ինչպես և չեն նկատում շատերը, թեպետև խոսելիս ժողովրդական շեշտադրությամբ են վարվում:

Արովյանից հետո մեր գրականական լեզուն զարգացավ հյուսիսում Նազարյանի, Նալբանդյանի, Պատկանյանի և ուրիշների ձեռքով, որոնք մի անգամ արդեն Արովյանի ձեռքով սկսած լեզվի քերականությունը հիմք ընդունեցին մեր գրականական լեզվի համար. նրանք Արովյանի տված զորեղ օրինակից հետո նոր ծնվող գրականական լեզվի համար այլևս չէին կարող չընդունել Արարատյան լեզվի քերականությունը, ինչքան էլ որ ուշքները դարձնեին դեպի արևմուտք՝ Վանա և Մշու բարբառների վրա: Բայց, միևնույն մարդիկը, ժողովրդական լեզվի կենդանի աղբյուրից հեռու նստած, չէին կարող իմանալ, թե ժողովուրդն ինչ շեշտերով է ասում Արովյանի գրած Արարատյան լեզվի բառերը և կամ Արարատյանին մոտիկ Ղարաբաղու, Գուգարաց բարբառներին: Նրանց համար բոլորովին պատշաճ է գալիս Նալբանդյանի յուր մասնավոր դեպքի համար գրած խոսքը թե՛ «Այստեղ, ուր մի խոսք հայերեն չեմ լսում... լեզվի վրա քննություն եմ գրում, հիշողությանս և քսան տարվա գործունեության շնորհիվ, որ դարձյալ բավական չէ».

(Ղազար Փարպեցու թղթի թարգմ., եր. 18):

Մեր աշխարհաբարն յուր զարգացման առաջին շրջանից հետո, այնուհետև զարգացել է Թիֆլիսում, դարձյալ Արարատյան և մյուս բարբառներից հեռու, այնտեղ, ուր հայերը հայերեն չէին խոսում և մինչև այժմ շատերը չեն խոսում: Թիֆլիսի աղքատիկ բարբառը հայկական կենդանի առոգանության օրինակ չէր կարող լինել մեր աշխարհաբարի համար, թեպետև այդ բարբառը, չնայելով յուր շնչին նշանակությանը, հանգամանքների վերաբերմամբ համեմատաբար ավելի ազդեցություն է ունեցել մեր գրականական լեզվի վրա, քան թե պետք է ունենար:

Ահա՛ այսպիսի զարգացում ունեցած լինելով մեր արևելյան գրականական լեզուն, փոխանակ արևելյան կենդանի բարբառների առոգանությամբ և շեշտադրությամբ կարդացվելու, կարդացվում և մասամբ խոսվում է գրաբարի և արևմտյան բարբառների առոգանությամբ և շեշտադրությամբ:

Մասամբ խոսվում է՝ ասում ենք, որովհետև կենդանի խոսակցության ժամանակ, նույնիսկ գրականական լեզվով խոսելիս, բայց այնպիսի լեզվով, որ առօրյա կյանքին է վերաբերում և շունի յուր մեջ գրաբարից վերցրած մեծ քանակությամբ բառեր,—մենք այդ ժամանակ ևս մեծ մասամբ վարվում ենք մեր ժողովրդական շեշտադրությամբ, թեպետև գրաբարի շեշտադրությամբ վարվելն ևս մեզ համար խորթ չէ:

Մի կողմ թողնելով շեշտերի նշանակությունը գրականական լեզվի ընթերցանության համար, թե շեշտերը որքան ույժ ու կենդանություն են տալիս լեզվին, իսկ ոտանավորների մեջ, եթե ձայնական շեշտական չափով է գրված, կենդանություն,—մի կողմ թողնելով այն, պետք է նկատել, որ մեր բարբառներով ժողովրդական բանահյուսության արդյունքները հավաքողները գոնե առանձին ուշադրություն պիտի դարձնեն զավառական կամ ժողովրդական շեշտադրության վրա. որովհետև նրանք մեզ հում նյութ տալով ժողովրդական բանահյուսության ուսումնասիրության համար, միանգամայն հում նյութ պիտի տան և լեզվի՝ ինչպես քերականության, նույնպես և արտասանության և առոգանության ուսումնասիրության համար: Ժողովրդական լեզվով գրողը պետք է աշխատի հարազատ մնալ՝ ինչպես քերականության, բառերի և ոճերի մեջ, նույնպես և հնչյունների և արտաբերության մեջ: Նա պետք է ներկայացնե միանգամայն ժողովրդական արտաբերությունն ու շեշտադրությունը, եթե ուզում է, որ ուրիշ ընթերցողների համար ևս յուր ժողովրդական լեզվով գրածը բուն ժողովրդական առոգանությամբ կենդանանա. ապա թե ոչ արևելյան բարբառների վրա բուն կերպով կհագցնվի գրաբարի կամ արևմտյան բարբառների առոգանությունը. իսկ թե այդ արևմտյան առոգանությամբ արևելյան բարբառներն ինչքան տգեղանում են և ներդաշնակությունը կորցնում են, այդ շատերը նկատած կլինին: Ծվճմարիտ, ի՞նչ կդառնա, եթե հետևյալ՝ «Ասում ա. ա՛սա տե՛նանք, դո՛ւ ո՛ւմն ես ո՛ւզում ա՛ռնի. տե՛նում հս նշա՛նածդ քու բա՛խտիցն էսքամ տա՛րի կո՛րեկ ա», եռանդուն և աշխույժ խոսքն արևմտյան շեշտադրությամբ կարդանք՝ «Ասո՛ւմ ա, ասա՛ տենա՛նք, դու ո՛ւմն ես ուզո՞ւմ առնի՛, տենո՞ւմ ես նշանա՛ծդ քո բախտի՛ցն էսքամ տարի՛ կորե՛կ ա»:

ԳՐԱԲԱՐԻ ԵՐԿԲԱՐԲԱՌՆԵՐՆ

ԵՎ ՈՒ, ԹԵ՛ Ի, ԹԵ՛ Վ

Ու գրությունը մեր հին լեզվի մեջ երկբարբառ է կոչվում: Լեզվի՝ դարերի ընթացքում կրած փոփոխությամբ հին երկբարբառ կոչված ու-ն պարզվել է և դարձել է կամ պարզ ձայնավոր ու (y), կամ բաղաձայն վ, որով միևնույն ու գրությունը, տեղին նայած, թե ու (y) ձայնավոր է արտասանվում և թե վ (i) բաղաձայն: Ու երկբարբառի արտասանության փոփոխության հետ գրության եղանակն էլ շատ մարդիկ փոփոխության են ենթարկած. ու գրությունը պահած են ձայնավոր հնչյունի համար, իսկ այն դեպքերում, որոնց մեջ հին ու երկբարբառը վ (i) բաղաձայն է արտասանվելիս եղել, վ (i) բաղաձայնով են գրել: Այսպես ԺԲ դարից ունինք գրած՝ նվագ, նվէր, թվել: Այս գրության եղանակը նորոգվեցավ անցյալ դարու վերջերում, երբ որ աշխարհաբար լեզվի ամբողջ ուղղագրությունն ուղղում էին հիմենել միայն կենդանի արտասանության վրա, և ոչ միայն նվագ, նվէր էին գրում, այլև նվաք, այլև փառավոր, թաքավոր, և այլն: Սույնպիսի գրության փորձեր եղել են մեղնում արժանահիշատակ > Խորեն վարդապետի ձեռքով «Հայկական աշխարհում», բայց այդ փորձերն անհաջող են անցել, ընդունելություն չեն գտել: Այդ վ-ով գրության եղանակը, որ անցյալ դարու վերջերում վերանորոգեցին Մխիթարյանք, շուտով խափանվում է, և սկսում են փոխանակ վ-ի գրել լ-ով, օրինակ շինած, գտնել, թւեր և ոչ շինված, գտնվել, թվեր: Ի-ով գրությունը հին ու-ով գրության հետ խառը տևում է մինչև 60-ական թվականները, որ ժամանակից սկսում է իշխել գրաբարի ու-ով հին ուղղագրությունը՝ շինուած, գտնուել, թուեր:

Վերջին տարիներում, շնորհիվ պ. Աղայանի և «Մուրճ» ամսագրի, փորձ է լինում ու-ով գրության փոխանակ լ-ով գրությունը հաստատելու այն դեպքերում, որոնց մեջ հին ու գրությունը բաղաձայն վ (i) է արտասանվում: Այդ գրության հետևողներն իրենց ձեռքի տակին ունին երկու ամսագիր, որոնց մեջ նույն լ-ով ուղղագրությունը պահելով, աշխատում են ընդհանրացնել: Ու-ի փոխանակ կան և վ գրողներ, որոնց պաշտպանողական ճառը գրել է լեզվաբան պ. Ս. Սարգսյանը («Մուրճ», 1889, № 5), որ առաջարկում է վ բաղաձայն հնչյուն ունեցող հին ու գրությունը վ-ով գրել, և ոչ լ-ով, որ ձայնավոր տառ է, ուստի և չի կարող բաղաձայնի դեր կատարել:

Արդյոք ու-ի փոխանակ վ (i) տառը պե՞տք է գրել, թե ոչ. և եթե պետք է գրել հատկապես ո՞ր տառով, լ-ով, թե՞ վ-ով պետք է գրել,—այդ իմանալու համար հարկավոր է ուսումնասիրել հայոց լեզվի երկբարբառները մեր հին և նոր լեզուների մեջ, ինչպես և անում են թե պ. Աղայանը և թե պ. Սարգսյանը: Հին լեզու ասելով հին գրաբար լեզուն ենք հասկանում, իսկ նոր լեզու ասելով ոչ թե մեր նոր գրականական լեզուն պետք է հասկանալ, որ խառնուրդ է գրաբարի և ժողովրդական լեզվի, այլ միայն ժողովրդական բարբառները:

Մեր հին, մեսրոպյան այբբենարանում (առանց օ և ֆ տառերի) ձայնավորները յոթն են. «ի տառից ձայնաւոր ասին ա, ե, է, ը, ի, ո, ւ»: Այդ ձայնավորներից ե և ո ձայնավորները պարզ չեն, այլ բաղադրյալ ձայնավոր են. ուրիշ խոսքով երկբարբառ (երկձայն) են, երկու ձայնավոր հնչյունից կազմված մի անբաժանելի վանկ, որի մեջ նախընթաց հնչյունը խիստ սուղ է: Ե ձայնավորը կազմված է ի և է հնչյուններից՝ ի+է=ե, իսկ ո ձայնավորը կազմված է ու և օ ձայնավորներից՝ ու+օ=ու Բացի այդ երկու երկբարբառներից, որոնք մեր այբբենարանի մեջ տառ են ընդունված, ինչպես ուսաց այբբենարանում Ե, Я և Ю երկբարբառները, գրաբարում երկբարբառ են և այ, ոյ, եա, աւ, եւ, իւ, ու: Այդ երկբարբառներից եա, այ, ոյ երկբարբառների հնչյունը պարզ և հայտնի է, որովհետև հայտնի են դրանց բաղադրիչ ձայնավորներն՝ ե, ա; յ (կես ի) հնչյունը. եա-ն ամբարձող երկբարբառ է, որի մեջ առաջին հնչյունը՝ ե-ն սուղ է արտասանվում, իսկ այ, ոյ իջնող երկբարբառներ են, որոնց մեջ հետևյալ յ (ի) ձայնավորն է սուղ արտասանվում: Իսկ թե աւ, եւ, իւ, ու երկբարբառները հնումն ինչպես էին արտասանվում, այդ ճիշտ հայտնի չէ և պարզ չէ, որովհետև հայտնի չէ այդ երկբարբառների բաղադրիչ մասերից մեկի՝ յ-ի հնչյունը: Աւ, եւ, իւ, ու երկբարբառների իսկական հնչյունն իմանալու համար պետք է իմանալ այդ երկբարբառների մի մասի՝ յ-ի հնչյունը:

Ի տառի համար, ինչպես առաջ ուրիշների միջև, նույնպես և ներկայումս պ. պ. Աղայանի և Սարգսյանի միջև խնդիր է եղել, թե արդյոք այդ տառը ձայնավոր է թե բաղաձայն: Ոմանք ասում են ձայնավոր է եղել, ոմանք բաղաձայն:

Հին լեզվի մեջ յ-ը բաղաձայն համարողներն իբրև փաստ բերում են. 1. աւ, եւ, իւ, տ մենք այժմ կարդում ենք ավ, եվ, իվ, վո. 2. շատ բառերի մեջ վ և յ իրար փոխանակում են, օրինակ՝ երիվար—երիւար, իջեվան—իջեւան, խարդավանել—խարդաւանել. զօրավիգ-ն—զօրաւիգն. 3. իւ (թիւ) հանգից, ինչպես ի-ով և ուրիշ բաղաձայնով հանգած բառերի մեջ, սեռակա-նում ի-ն դուրս է ընկնում և տեղը դրվում է ը. ինչպես թիւ—թըւոյ, ագնիւ—ագնըւի, ինչպես որ սիրտ դառնում է սըրտի, գիր—գըրոյ. 4. աւ, եւ, իւ հանգերը ս, դ, և դիմորոշ հոդերը ը ձայնավորով են առնում բաղաձայնով հանգած բառերի նման, և ոչ առանց ը ձայնավորի, ձայնավորով հանգած բառերի նման. օրինակ՝ թեւս, ցաւըդ, բանիւրն և ոչ թեւ, ցաւս, բանիւն (тевс, цавд, банивн). 5. հին քերականները ար (օր) բառի համար ասում են, թե ր նայ տառից առաջ բաղաձայն գիր ունի, իսկ այդ գիրն է յ. 6. պ. Աղայանը և այս փաստն է բերում. «Հինգերորդ դարում Թրակացու քերականության թարգմանիչները, որոնք անշուշտ հելլենաբան էին, դուրս մղեցին վեր, թե բավական է միայն լյունը: «Ի քերականութեան թրակ. ի բաց ձգի տառն մեր վ, որպէս թէ շատք իցեն յ և պ (այսինքն ք) ըստ հունաց»: Արդ այս մարդիկը, որ ժամանակով ավելի մոտիկ էին հունաց հին հնչմունքներին ու մեր տառերի նոր կազմակերպւթյանը, ինչո՞ւ էին ավելորդ համարում վեր և նրա պաշտոնը տալիս լյուն գրին, եթե դա ձայնավոր էր և ոչ բաղաձայն» («Աղբյուր», երկրորդ բաժին, 1889, №№ 5—6): 7. Աղայանն այս փաստն իբրև անշրելի փաստ բերում է ցույց տալու համար, թե յ-ը բաղաձայն է եղել, հակառակ պ. Սարգսյանի, որ հունարենի օգնութեամբ ապացուցանում է, թե մեր լյունը ձայնավոր է եղել:

Մեր յ տառը ձայնավոր համարողները իբրև փաստ բերում են. 1) հին

քերականությունների մեջ ւ-ը ձայնավորների կարգումն է դրված. 2) ւ-ը մենակ գործ է ածվում ի, իւ, ու, ե ձայնավորների տեղ, օրինակ՝ Փոխալ (Փոխուգիւ), օրուրդ (օրիորդ), հուս (հյուսիս), և այլն. 3) ի հանգած գոյական անունների վերջի ի-ն սեռականում դառնում է ւ, գործի—գործւոյ, այգի—այգւոյ. 4) իւ երկբարբառի մեջ, երբ որ սա բաղաձայնից առաջ է, մինչև այժմ պահում է յուր ձայնավոր հնչյունը, իւր, բանիւք և ոչ իվր, բանիվք. 5) արշաւել, համբաւել բայերի համար նախնիք ասում են, թե ել հանգն իրենից առաջ ունի ձայնավոր տառ, իսկ այդ ձայնավորն է ւ:

Այսպես ւ-ը բաղաձայն և ձայնավոր համարողներն էլ փաստեր ունին, նույնիսկ հին ժամանակներից: Բայց ւ-ի ձայնավորության իբրև գլխավոր փաստ բերում են (պ. Սարգսյան) այն, որ մեր ւ-ը մեր այբբենարանի մեջ բռնում է հունաց¹ ν (ֆրանս. ν , գերմ. $\ddot{u}$) ձայնավորի տեղը, որով ինչ հնչյուն որ հունաց ν տառն ունի, նույնը և հայոց ν տառն ունեցած պիտի լինի: Ինչպես հունաց ν տառը միանալով ձայնավորների հետ կազմում է երկբարբառներ, այդպես և մեր ν տառը միանալով երկբարբառների հետ տալիս է հին աւ, եւ, իւ, ու երկբարբառները, իսկ երկբարբառն երկու ձայնավոր հնչյուն է ի մի վանկ. եթե ւ-ը բաղաձայն լիներ, չէր կազմիլ երկբարբառ, այլ կկազմեր աւ (ավ), եւ (եվ), իւ (իվ) և ու (ով) վանկերը, որ բաղկացած կլինեին մի ձայնավորից և մի բաղաձայնից, ինչպես աւտ, ետ, իտ, ոտ վանկերը:

Պ. Սարգսյանն ասում է, թե մեր երկբարբառները հավասար են. $ա + \iota =$ հուն. $a + \nu =$ լատ. au , ֆր. $au(o)$, ռուս. ay . մեր $ե + \iota =$ հուն. $e + \nu =$ լատ. eu (ϵy), ֆր. eu . մեր $ո + \iota =$ հուն. $o + \nu =$ լատ. ou , ֆրանս. ou , ռուս. oy . մեր $ի + \iota =$ լատ. iu , ռուս. iu : Այս աղյուսակից երևում է, որ մեր ν տառը մեր երկբարբառների կազմության մեջ նույն դերն է կատարում, ինչ որ հունաց ν , լատ. ν , ֆրանս. ν , որով և մեր ν ձայնավորի հնչյունը հավասար պիտի լինի այդ օտարազգի ձայնավորների հնչյունին, ինչպես դնում է հ. Բագրատունին. «Յառաջին գրութենէ ձայնաւոր է տառդ (ւ) և մերձաւոր ի ձայնսն իւ (յո), ու (y)»:

Ի-ի իսկական մենակ հնչյունը ֆրանս. i -ին է հավասար, թե՛ ռուսաց y -ին, այդ մեզ իմանալ շատ էլ հարկավոր չէ, քանի որ ւ-ը մենակ իբրև ձայնավոր տառ այժմ չի գործածվում, հնումն էլ խիստ սակավ է գործածվել, իսկ գործածվելիս էլ անորոշ է եղել՝ ի, իւ, ու, ե: Բայց մեզ հարկավոր է իմանալ, թե նախնիք աւ, եւ, իւ, ու երկբարբառները (երկու ձայնավորի միություն) ինչպես են արտասանելիս եղել, որից հարկավ կիմանանք և ւ-ի հնչյունն այդ երկբարբառների մեջ: Արդյո՞ք $աւ = o$, $եւ = \iota o$, $իւ = \iota o$, $ու = y$, ինչպես այժմ դնում են մեր բոլոր քերականները և ինչպես ընդհանրապես արտասանում ենք, թե այդ երկբարբառները ուրիշ արտասանություն են ունեցել, և եթե ուրիշ արտասանություն են ունեցել, արդյոք $աւ = o$ վ, $եւ = ե$ ով, $իւ = ի$ վ, $ու = ո$ վ, ինչպես պ. Աղայանն է ենթադրում, թե՛ մի ուրիշ հնչյուն են ունեցել:

Առաջին իսկ պարզ հայացքից երևում է, որ հնումը $աւ = o$ չէր լինիլ արտասանվելիս, և ոչ $ու = y$, որովհետև y (u) և o պարզ ձայնավորներ են և ոչ երկբարբառ, այսինքն երկու ձայնավորից կազմված մի ձայն, որի մեջ երկու ձայնավորներն էլ զգացնել են տալիս իրենց ներկայութունը, միայն

¹ Հունարեն տառեր չլինելով, հուն. իպսիլոնը լատ. ν տառով ենք դնում:

նրանցից մեկը սուղ է լինում: Եթե $աւ=0$, և $ու=y$ լիներ, հին քերականներն այդ պարզ հնչյունները երկբարբառների կարգում չէին դնիլ, այլ ձայնավորների կարգում կդնեին, ինչպես ով դնում են ձայնավորների կարգում, որովհետև հավասար է եղել հունաց երկար օ-ին. «Ձայնաւորք են ութ՝ ա, ե, է, ը, ի, ո, ւ, ով (օ՛)»:

Մեր աւ, եւ, իւ, ու երկբարբառների հին արտասանությունն իմանալու համար մենք այնքան էլ պետք չէ դիմենք հունարենի և լատիներենի օգնությանը, այդպիսով կարող ենք սխալ եզրակացության էլ գալ, որովհետև մեր այբբենարանի և մեր երկբարբառների կազմության նմանությունը հունական այբբենարանի և երկբարբառների կազմության հետ կարող է բոլորովին արտաքին, ձևական լինել, և ոչ ներքին, հնչյունական: Մեր հին երկբարբառների իսկական հնչյունը մենք կարող ենք իմանալ միայն մեր հին և նոր լեզուների, գավառաբարբառների և գրաբարի համեմատությամբ: Բայց այդ համեմատությունից էլ մեր հին երկբարբառների համար ստանում ենք միևնույն հնչյունները, ինչ որ ունին հունական և լատինական երկբարբառները, $աւ=au$ (ay), $եւ=jeu$ (եու), $իւ=ju$ (յու), $ու=ou$ (օ՛ու):

Մեր հին և նոր լեզուների գլխավոր տարբերությունը նրանում է կայանում, որ մեր նոր լեզուն (բարբառները) ինչպես քերականության, նույնպես և հնչյունաբանության մեջ պարզության է դիմում: Երկբարբառները բաղադրյալ հնչյուններ են, այնինչ ձայնավորները պարզ հնչյուններ են. երկբարբառ հնչյուններ ունենալը մեր հին լեզվի, գրաբարի հատկությունն է, այնինչ նոր լեզուն (բարբառները) թոթափել է երկբարբառ հնչյունները, այդ բաղադրյալ երկձայն ձայնավորներին փոխանակել տալով պարզ ձայնավորներ: Գրաբարի ե, օ, եա, այ, ոյ, աւ, եւ, իւ, ու երկու ձայնից կազմված ձայնավորները, երկբարբառները, մեր նոր լեզվի մեջ չկան. դրանց բոլորին ընդհանրապես փոխանակել են պարզ ձայնավորներ՝ ա, է, ի, օ, ու: Սակայն բոլոր բարբառների մեջ միևնույն երկբարբառներին միևնույն ձայնավորը չի փոխանակել, մինչդեռ մի բարբառի մեջ հին երկբարբառից պահված է կրկնակ ձայնավորի մի մասը, մյուս բարբառի մեջ պահված է մյուս մասը. օրինակ եա կրկնակ ձայնավորից մի բարբառի մեջ պահված է առաջին մասը՝ ե, իսկ մի ուրիշ բարբառի մեջ պահված է երկրորդ մասը՝ ա. գրաբարի տեսեալ, բարբառներում դառնում է տեսել, տեսալ: Գրաբարի երկբարբառներին, բարբառների մեջ, փոխանակած այդ պարզ ձայնավորներից մենք կարող ենք իմանալ, թե մեր հին երկբարբառներն ինչ հնչյուններից են կազմված եղել, մենք կարող ենք իմանալ հին երկբարբառների բաղադրիչ մասերը, իսկ երկբարբառների բաղադրիչ մասերն իմանալուց հետո կարող ենք իմանալ և երկբարբառների որոշ բնիկ հնչյունը:

Գրաբարի երկբարբառները մեկ մեկ տեսնենք, թե աշխարհաբարում (բարբառներում) ի՞նչ պարզ ձայնավորների են վերածված:

1) Ե երկբարբառի համար ասացինք, թե պարզ ձայնավոր չէ, այլ բաղադրյալ ձայնավոր է և կազմված է $ի+է=ե$: Նոր լեզվի մեջ ե բաղադրյալ ձայնավորը, երկբարբառը պետք է անպատճառ պարզ ձայնավորների վերածվի. իսկ այդ պարզ ձայնավորները կարող են լինել ե-ի բաղադրիչ ձայնավորներից մեկն ու մեկը, կամ ի, կամ է: Եվ մենք տեսնում ենք, որ բարբառներում գրաբարի ե ձայնավորը, եթե չի պահում յուր նախնի ե (իէ) երկձայն արտասանությունը, վեր է ածվում կամ ի կամ է ձայնավորի: Այդ կանոնի համար շատ օրինակներ բերելն ավելորդ է, քանի որ հայտնի է, որ գրաբարի

ե-ն բարբառների մի մասի մեջ արտասանվում է պարզ է, իսկ մյուս մասի մեջ (Թիֆլիսի, մոկաց, ագուլեցոց և ուրիշ բարբառներում) արտասանվում է ի: Օրինակ գրաբարի՝ մեծ=մէծ, միծ, մեզ=մէզ, միզ. խելք=խէլք, խիլք. լեզու=լէզու, լիզու. տեսանել=տէսնէլ, տիսնիլ. վեր=վէր, վիր. եզն=էզ, իզնը: Սակայն կարելի չէ ասել, թե բոլոր բարբառների մեջ ե երկբարբառը վեր է ածվել է և ի բաղադրիչ պարզ ձայնավորներին, որովհետև կան և բարբառներ, որոնց մեջ ե-ն պահում է յուր երկբարբառ արտասանությունը ե=իէ, միայն ի-ն կարճ. մեզ, տես, ասել, և այլն, արտասանում են մ-եզ, տ-ես, աս-ել, ուտ-ել, որոնց մեջ ե-ն արտասանվում է բոլորովին այնպես, ինչպես որ արտասանում ենք բառի սկզբում՝ եկ, երեք բառերի մեջ: Բայց եթե միանգամ որևէ բարբառի մեջ ե բաղադրյալ ձայնավորը պետք է պարզ ձայնավորի վերածվի, պիտի վերածվի անպատճառ յուր բաղադրիչ ձայնավորներին կամ է-ի, կամ ի-ի:

2) Ո երկբարբառի համար ասացինք, թե կազմված է՝ ու+օ=ո. ուստի ինչպես ե երկբարբառը նոր լեզվի մեջ վեր է ածվում յուր բաղադրիչ մասերին, այդպես և ո երկբարբառը պետք է բարբառներում վերածվի յուր բաղադրիչ մասերին, այսինքն պիտի դառնա կամ պարզ ու, կամ պարզ օ, կամ թե ե-ի նման կարող է մի քանի բարբառների մեջ պահել յուր հին երկբարբառ ու+օ=ո արտասանությունը: Այս կանոնի համար ևս շատ օրինակներ բերելն ավելորդ է, քանի որ հայտնի է ո-ի օ և ու արտասանությունը բարբառների մեջ: Օրինակ գրաբարի փոր=փուր, փօր, հոտ=հուտ, հօտ, ոտ=ուտ, օտ (վօտ ձևի մասին հետո), փող=փուղ, փօղ. ձիաւոր=ձիաւուր, ձիաւօր. մեղրոտ=մեղրուտ, մեղրօտ, և այլն: Ասել չի ուզիլ, որ, մինչդեռ բարբառների մեծամասնությունը ու+օ=ո երկբարբառի ու կամ օ բաղադրիչ մասերից մեկն է: պահում, ինչպես վերի օրինակներում,—կան և մի քանի բարբառներ, որոնց մեջ ո երկբարբառի երկու մասն ևս միասին պահվում են և արտասանվում են ու+օ=ո, այսինքն երկբարբառ են արտասանվում, որի մեջ առաջին ու ձայնավորը երկբարբառի հատկությամբ կարճ է:

3) Եւ երկբարբառը հավասար է ե+ա, իսկ ե-ն, ինչպես տեսանք, հավասար է ի+է. ուրեմն՝ եա=ի+է(ե)+ա: Միևնույն պարզության օրենքով գրաբարի եւ երկբարբառը մեր գավառականներում պիտի վերածվի յուր բաղադրիչ մասերին՝ կամ ի, կամ է, կամ ա պարզ ձայնավորներին, կամ թե ե (ի+է) երկբարբառին, և մենք տեսնում ենք այդպես էլ լինում է: Գրաբարի մտեալ=մտիլ (Թիֆ.), մտէլ, մտալ (Ղրբ.), կամ մտ-ել (ե-ն պետք է արտասանել, ինչպես բառի սկզբում). այդպես և բոլոր անցյալ դերբայները, որ գրաբարում եալ է հանգում, իսկ բարբառներում իլ (իր), էլ, ալ, ել: Նույնպես և հրամայականները՝ գրեա=գրի, գրէ, գրա. քանդեա=քանդի, քանդէ, քանդա, և այլն: Աշխարհաբարի հոգնականացուցիչ մասնիկը հայտնի է գրաբարում եաւ է, որ քիչ է գործածվում. բանեար, իշեար, բարձկնեար, քաղաքկնեար. այդ եաւ մասնիկը բարբառներում լինում է կամ իր կամ էր, կամ աւ, կամ եւ. օրինակ սարիր, սարէր, սարար կամ երկբարբառով՝ սարեիր. ծառիր, ծառէր, ծառար կամ երկբարբառով՝ ծառ-եր, և այլն: Իւրեանք=իրէնք, իրանք, իր-ենք. սեաւ=սիւ, սէւ. այդպես և ուրիշ բառերի մեջ, որոնց հին եւ երկբարբառը պարզվելով վեր է ածվում յուր բաղադրիչ մասերին՝ ի, է (ե), ա ձայնավորներին:

4) Այ երկբարբառը հավասար է ա+յ: Յ հնչյունն այստեղ պարզ է, որ բաղաձայն չէ, այլ կես ձայնավոր, հավասար սուղ ի. այդ երևում է նույնիսկ

այ Երկբարբառի արտասանությունից՝ լայն=լահն (лайн), միայն ի-ն երկբարբառի հատկությամբ կարճ պետք է արտասանել: Թե յ տառի նախնական հնչյունը կես ձայնավոր սող ի է եղել, այդ երևում է և նրանից, որ ի նախորդի փոխանակ ձայնավորից առաջ յ, այսինքն սող ի է գրվում. ի Տէր, բայց յԱստուած. օտարների ի ձայնավորը ձայնավորից առաջ յ-ով են գրել նախնիք. Յովհաննէս=Իովհաննէս, Յուդա=Իուդա. Յոպպէ=Իոպպէ. նույնիսկ բարբառներում յ-ն պահպանում է յուր սող ի արտասանությունը յետին, յետ, յաղթել, յըղի արտասանում են իետին, իետ, իաղթել (իախնել), իըղի. միայն հարկավ ի-ն կարճ: Ինչ որ լինի յ-ի նախնական հնչյունը, միայն պարզ է, որ այժմ այ Երկբարբառի մեջ յ-ն հավասար է սող ի. ուստի այ=ա+յ կամ ա+ի: Կնշանակի պարզության միևնույն օրենքով հին այ Երկբարբառը մեր նոր լեզվի մեջ պիտի ունենա յուր բաղադրիչ ձայնավորներից մեկն ու մեկը, ա կամ ի: Այդպես էլ լինում է. գրաբարի մեջ բոլոր այ Երկբարբառ ունեցող բառերն բարբառներում ունին ա, ի, և է. շատ օրինակներ բերելն ավելորդ է, քանի որ այդ երևույթն իբրև աչքի ընկնող երևույթ ամենքին ծանոթ է. օրինակ. այծ=ած, էծ, իծան. լայն=լան, լէն. երկայն=երկան, երկէն. այժմ=ածմ, իծում. այգի=էգի, իգի. այս=աս, էս, իսիկ:

Միայն այստեղ այս նկատելի է, որ այ Երկբարբառը ոչ միայն յուր բաղադրիչ մասերին՝ ա և ի ձայնավորներին է վերածվում, այլև է է դառնում, և այդ է-ն ա-ի հետ ավելի տարածված է բարբառներում քան թե ի-ն: Այ=ա+ի երկբարբառի միջից ո՛րտեղից է դուրս գալիս այդ է ձայնավորը. այդ երևույթի պատճառն իմանալու համար պետք է ի նկատի ունենալ հնչյունաբանության այն օրենքը, որ ա և ի հիմնական ձայնավորների միությունը տալիս է է մաքուր ձայնավորը, ինչպես ֆրանսերենում, a+i=e: Ա և ի ձայնավորների միությունը նրա համար է է ձայնավորը տալիս, որ այդ երեք ձայնավորները՝ ա, է, ի մի կարգի հնչյուն են, այսինքն արտաբերվում են միևնույն արտաբերական գործարանի միանման շարժումով: Ա-ի արտասանության ժամանակ բերանը լայն բացվում է, լեզուն գրեթե անշարժ է մնում բերանի խոռոչի հատակում. է-ի արտասանության ժամանակ բերանի բացվածքը մի քիչ նեղանում է և լեզուն վերև է բարձրանում. իսկ ի-ի արտասանության ժամանակ բերանն ավելի է նեղանում և լեզուն ավելի է վերև բարձրանում դեպի քիմքը,—որով է ձայնավորը, յուր արտաբերության եղանակով, բռնում է ա և ի հիմնական ձայնավորների միջին տեղը, ուստի և ա+ի ձայնավորների միաժամանակ (իբրև երկբարբառ պետք է միանգամից արտասանել, և ոչ ջոկ ջոկ) արտասանությունը տալիս է ա և ի ձայնավորների միջինը, որ է ձայնավորն է:

Այսպես գրաբարի այ=ա+ի երկբարբառն էլ աշխարհաբարում վեր է ածվում կամ յուր բաղադրիչ մասերին՝ ա, ի ձայնավորներին, կամ սրանց միջին է ձայնավորին:

5) Ոյ երկբարբառը հավասար է n+j=n+ի. n-ն էլ հավասար է ու+օ, ուստի ոյ=ու+օ+ի: Միևնույն օրենքով գրաբարի ոյ երկբարբառն էլ պիտի նոր լեզվի մեջ դառնա ու, օ, ի ձայնավորներից մեկը կամ ո (ուօ) երկբարբառ: Այդպես էլ լինում է, օրինակ՝ քոյր=քուր, քօր, քիր կամ քոր (քուօր, n-ն երկբարբառ պետք է արտասանել). լոյս=լուս, լօս, լիս կամ լոս (լուօս). պոյոտ=պոուտ, պոօտ, պոիտ, պոոտ (պուօտ). շոյտ=շուտ, շօտ, շոտ (շուօտ). զրոյց=զրուց, զրից. անոյշ=անուշ, անօշ, անոշ (անուօշ). ոյժ=ուժ, ոժ (ուօժ). գնալոյս (գրաբարում անգործածական ձև)=գնալուս,

գնալիս. քոյ=քու, քօ, քո (քուօ). մարդոյ=մարդու, մարդօ (գրաբարի աթղի արտասանությունը), մարդի և այլն:

Գրաբարի ե, ո, եա, այ, ոյ երկբարբառների իսկական հնչյունը հայտնի է, հայտնի են և նրանց բաղադրիչ ձայնավորների հնչմունքը, և մենք տեսնում ենք, որ պարզություն մի ընդհանուր օրենքով այդ հինգ երկբարբառները բարբառների մեջ կանոնավորապես վեր են ածվում իրենց բաղադրիչ ձայնավորներին: Սակայն մնացած չորս՝ աւ, եւ, իւ, ու երկբարբառների ոչ իսկական նախնի հնչմունքն է հայտնի, ոչ էլ նրանց երկրորդ բաղադրիչ մասի՝ Վ-ի հնչյունն է հայտնի. բայց այդ չորս երկբարբառները մեր լեզվի հնչյունաբանության պարզության ընդհանուր օրենքի մեջ բացառություն չեն կարող կազմել. ինչ օրենքով որ ե, ո, եա, այ, ոյ երկբարբառները բարբառների մեջ վեր են ածվում իրենց բաղադրիչ ձայնավորներին, միևնույն օրենքով և աւ, եւ, իւ, ու երկբարբառները կանոնավոր կերպով պիտի վերածվին իրենց բաղադրիչ ձայնավորներին: Այսպիսով մենք կիմանանք Վ-ի հնչյունը երկբարբառների մեջ. իսկ Վ-ի նախնի հնչյունն իմանալուց հետո, հայտնի է լինում և աւ, եւ, իւ, ու երկբարբառների նախնի արտասանությունը: Ուստի տեսնենք միևնույն վերլուծության օրենքով այդ չորս երկբարբառներն ի՞նչ հնչյունների են վերածվում բարբառների մեջ: Մենք կսկսենք իւ երկբարբառից, որովհետև դրա հնչյունը հայտնի այժմ՝ իւ=ի+ու=յւ=յու:

6) Իւ երկբարբառը հավասար է ի+ւ. երկբարբառների պարզության ընդհանուր օրենքով գրաբարի իւ երկբարբառը պիտի դառնա կամ ի, կամ մի ուրիշ ձայնավոր, որին իւ երկբարբառի մեջ համապատասխան է Վ տառը: Վերջենք բառեր և տեսնենք գրաբարի իւ-ն աշխարհաբարում ինչ ձայնավորների է վերածվում. արիւն=արին, արուն, արւն (ֆրանս. և հնչյունը իւ ենք նշանակում). սրբութիւն=սրբութին, սրբութուն, սրբութւն. այսպես և բոլոր ութիւն հանգած բառերը.— դիւր=դիր (գալ), դուր, դւր, ճիւղ=ճիղ, ճուղ, ճւղ. շիւղ=շիղ, շուղ. ձիւն=ձին, ձուն, ձւն. սիւն=սին, սուն, սւն. մրջիւն=մրջուն, մրջիւմ. իւր=իր, ուր, ուր. հարիւր=հարիր, հարուր, հարւր. ալիւր=ալիր, ալուր, աւր և այլ բազմաթիվ բառեր, որոնց միջի գրաբարի իւ երկբարբառը գավառականներում դառնում է ի, ու և իւ: Ի ձայնավորը համապատասխան է իւ երկբարբառի ի ձայնավորին, իսկ ու և իւ հնչյունները հարկավ, փոխանակել են իւ երկբարբառի երկրորդ մասին՝ Վ ձայնավորին: Որից այն եզրակացության պետք է գալ, որ իւ երկբարբառի մեջ Վ-ի հնչյունն է ու կամ իւ, ինչպես որ իրոք իւ (յու) երկբարբառի արտասանության մեջ այդ ձայնն էլ լսում ենք: Տեսնենք մյուս երկբարբառներից էլ Վ-ի համար միևնույն հնչյունը դուրս է գալիս թե ոչ:

7) Եւ երկբարբառը ներկայումս խառնվել է իւ և եաւ (եօ) երկբարբառի հետ, այնպես որ այժմ եւ երկբարբառն այլևս չի գործածվում, այլ դրա փոխանակ միշտ իւ կամ եաւ (եօ) երկբարբառն է գործածվում, որից երևում է, որ այդ երեք երկբարբառները հնչյունով իրար շատ մոտիկ են եղել. սակայն հին ձեռագիրներից հայտնի է, թե որ բառերը եւ երկբարբառով էին գրվում:

Եւ երկբարբառը հավասար է ե+ւ. իսկ ե-ն հավասար է ի+է. որով ե+ւ=ի+է+ւ. Պարզության ընդհանուր օրենքով եւ երկբարբառին պիտի փոխանակած լինին ի, է (ե) ձայնավորները և մի ուրիշ ձայնավոր, որ համապատասխան պիտի լինի Վ ձայնավորին: Վերջենք բառեր.

Գեւղ (հին գրություն գիւղ բառի)=գիղ, գէղ կամ երկբարբառով գ-եղ

(գիէղ), գուղ. աղբեր (հին գր.) = աղբեր, աղբուր. երկեղ (երկիւղ) = երկիղ, երկեղ, երկուղ. հեղ (հիւղ) = հիղ, հեղ, հուղ. եղջեր = եղջեր, եղջուր. հեր (հիւր) = խուր (վանք. բոբ.). ուղեղ (ուղիւղ) = ուղիղ, ուղեղ, ըղուղ (ղուղ). հեւս (հիւս) = հուս, ուսին (ձյան հյուս. հ հնչյունը մեր լեզվի հատկությամբ վերացած է):

Հարկավ այդպիսի բառերի օրինակներ շատ կարելի էր բերել, եթե իսկ եւա երկբարբառները խառնված շլինեին եւ երկբարբառի հետ, և եթե ունենայինք գավառաբարբառների բառարաններ. օրինակ մենք շաւել (շաւիւղ), պելոծ (պիւղծ), խեղճ (խիւղճ) բառերի շաւիղ, շաւել, պիղծ, պելոծ, խիղճ, խեղճ ձևերը գիտենք, բայց բարբառների անծանոթության պատճառով չգիտենք, թե այդ բառերի շաւուղ, պուղծ, խուղճ ձևերն էլ կան, թե ոչ. բայց այդքան օրինակներն էլ բավական են ցույց տալու համար, որ հին եւ երկբարբառը գավառականներում վեր է ածվում ի, է, ու բաղադրիչ մասերին:

8) Աւ երկբարբառը, որի փոխանակ հիմա օ են գրում, հավասար է ա + ւ: Պարզության նույն օրենքով աւ երկբարբառը պիտի վերածվի ա ձայնավորին և մի ձայնավորի, որ համապատասխան պիտի լինի աւ երկբարբառի երկրորդ մասի՝ ւ-ի հնչյունին: Վերցնենք բառեր:

Աւճառ (օճառ, պարզության համար աւ ենք գրում) = աճառ. պաշտաւն = պաշտաման, արտաւար (արտօւր) = արտասունք (հոգնակի <դնե> լով, ինչպես քաղցրը, քաղցունք), ար (օր) = աւուր, խաւսք (խօսք) = խասքի, խասքից (զոկերեն). աւձ (օձ) = աղձի (զոկեր.)¹, հար (հօր) = հարանց, ալսար (ալսօր) = ասար, ասարաց, առաւաւտ (առաւօտ) = առաւուտ, ամաւթ = ամութ, ցաւ (ցօղուն) = ցուղ, աղաւն = աղուն, Պաւղոս = Պուղոս, աղաւնի = աղունիկ. խաւեւ = խուսել, խաւխուսոց. աւղերձ = ուղերձ, արուկ = ուրուկ. աղաւթ = աղութ, ալսարեւ (օրօրեւ) = ուրուրեւ, յաւնք (յօնք) = ունք. աղբար (եղբօր) = աղբուր և այլն:

Այսպես, տեսնում ենք աւ երկբարբառն էլ կանոնավորապես դառնում է կամ ա, կամ ու: Բայց հին աւ երկբարբառը նոր լեզվի մեջ ավելի օ է դառնում, քան թե յուր բաղադրիչ մասերը՝ ա և ու: Օ ձայնավորը հիմնական հնչյուն չէ, ինչպես ա և ի հիմնական ձայնավորների միությունից կազմվում է է, այդպես և ա և ու հիմնական ձայնավորների միությունը տալիս է օ. ինչպես լատ. Augustus, ֆրանս. Auguste (Օգիւստ), հայերեն աւգոստոս = օգոստոս է դառնում, այդպես և մեր աւ երկբարբառի ա և ու (ւ) ձայնավորների միությունը մեծ մասամբ դառնում է օ. թեպետեւ, ինչպես տեսանք, հիմնական ա և ու հնչյուններն էլ երբեմն պահվում են:

9) Ու երկբարբառը հավասար է ո + ւ: Միևնույն օրենքով ու երկբարբառն էլ պիտի վերածվի յուր բաղադրիչ մասերին՝ օ, ու: Մենք չգիտենք երկբարբառ ասած ու-ն նախնիք ինչպես էին արտասանում հետևյալ բառերի մեջ. տուն, շուն, սուտ, քուն, գլուխ, թուր, ուրախ, ունիս, ջուր, ուտել, ուրիշ և այլն, բայց այդ բոլոր բառերի մեջ, արդի արտասանությամբ գրաբարում և բարբառների մի մասում, հին ու երկբարբառն արտասանվում է y պարզ ձայնավորով, որ և ու երկբարբառի բաղադրիչ մասերից մեկն է: Ու երկբար-

¹ Մեր ձ տառը միշտ գրվում է ր, ն, դ բաղաձայններից հետո, բացի օձ, որի մեջ ձայնավորից հետո է գրվում. բայց այդ բառի զոկերեն օղձ, աղձի, ձևում վերականգնվում է ընդհանուր գրությունը, այսինքն ձ-ն դ բաղաձայնից հետո է գալիս և ոչ ձայնավորից հետո:

բառի քաղաղորիչ մասերից մեկն է, ինչպես վերևում տեսանք, և օ (ո), ք մենք տեսնում ենք, որ շատ բարբառներ, հին ու երկբարբառից պահել են օ մասը և վերոհիշյալ բառերն արտասանում են տօն, շօն, սօտ, քօն, գլօխ, թօր, օրախ, օնիս, օրիշ, օտեւլ. նաև կան բարբառներ, որոնք արտասանում են ֆրանս. և հնչյունով քմն, ջմր, գլմխ, և այլն:

Եվ այսպես տեսնում ենք, որ մի անփոփոխ և ընդհանուր օրենքով մեր հին լեզվի երկբարբառները նոր լեզվի մեջ պարզվելով վեր են ածվում իրենց բաղադրիչ մասերին և դառնում են. $b = h + t$. $n = n + o$. $hw = h + t(b) + w$. $aj = a + j$ կամ $a + h$. $nj = n + j$ կամ $n + o + h$: Սույն երկբարբառների թե իրենց և թե իրենց բաղադրիչ ձայնավորների հնչյունը հայտնի է, իսկ մյուս շորս երկբարբառները, որոնց ոչ իրենց հնչյունն է հայտնի և ոչ բաղադրիչ մասի՝ լ-ի հնչյունն է հայտնի, միևնույն օրենքով տալիս են. $aw = a + w$. $hw = h + t + w$. $hw = h + w$. $n = n + o + n$: Մեր հին և նոր լեզուների երկբարբառների այս համեմատությունից տեսնում ենք, որ աւ, եւ, իւ, ու երկբարբառների երկրորդ մասի համար դուրս է գալիս y կամ $ü$ (ֆր. u) հնչյունը, որ և լինում է լ-ի հնչյունը: Միևնույն համեմատությունից տեսնում ենք, որ մեր հին լեզվի երկբարբառները հավասար պիտի լինին հունական կամ լատինական երկբարբառներին:

$U = au$, $hw = jcu$, որ միանգամից արտասանվելով մոտենում է եօ և իւ երկբարբառներին, ինչպես և այդ երեք երկբարբառները ձեռագիրների մեջ խառն իրար փոխանակել են. իսկ $hw = ju$, ինչպես որ այժմ էլ արտասանում ենք. իսկ $n = ou$:

Կնշանակի մեր հին լեզվի մեջ խաւք արտասանելիս են եղել ոչ թե խօք, օ ձայնավորով, այլ օ ձայնավորի հիմնական ա և ու ձայնավորով՝ խաուք, որից մի բարբառ պահել է ա հնչյունը՝ խասքի, խասքից, մի ուրիշ բարբառ պահել է ու հնչյունը՝ խուսել, խուսոց (խաւ խուսոց). իսկ մի երրորդ բարբառ, ինչպես և վերջին դարերու գրաբարը ա և ու ձայնավորների միջինը՝ օ է ընդունել՝ խօք: Այդպես և Պաւղոս արտասանելիս են եղել Պաուղոս (Paulus), որից և Պուղոս ձևը: Տուն արտասանելիս են եղել տօուն (toun), որից մի բարբառ պահել է օ ձայնավորը, տօն, իսկ մի ուրիշ բարբառ, ինչպես և վերջին դարերու գրաբարը, պահել է ու ձայնավորը՝ տուն. այսպես և ուրախ արտասանելիս են եղել՝ օուրախ, որից մի բարբառ պահել է օ ձայնավորը՝ օրախ, իսկ մյուս բարբառը՝ գրաբարի հետ ու ձայնավորը՝ ուրախ. նույնպես և ունիս = օունիս, որից և օնիս, ունիս:

Կարծում ենք գրաբարի և բարբառների համեմատությունից հանած այս եզրակացությունը գրաբարի երկբարբառների նախնի արտասանության մասին այլևս կասկածանքի տեղիք չունի, քանի որ այդ օրենքն ընդհանուր է և առանց բացառության. մանավանդ որ այդպիսով մեր երկբարբառները միևնույն արտասանությունն են ստանում, ինչ որ հունաց և լատինաց երկբարբառներն ունին, որոնց այբբենարանին հարմարեցրած է մեր այբբենարանը, և որոնց երկբարբառները նախնիք մեր երկբարբառներով տառադարձել են. au գրել են աւ, eu —եւ, ju —իւ, ou —ու. իսկ մեր այդ երկբարբառները, նույնիսկ մեր բարբառների համեմատությունից հանած, տեսնում ենք, որ միևնույն հնչյունն են ստանում, ինչ որ նախնիք համապատասխան են դրած հունական և լատինական երկբարբառներին:

Երբ որ անցյալ տարի լեզվաբան պ. Ս. Սարգսյանը հունարենի և լատինների համեմատության օգնությամբ մեր հին երկբարբառների արտասա-

նության մասին սույն եզրակացութեանն էր գալիս, «Մուրճի» խմբագրութեանն այդ հոդվածի առթիվ արած նկատողութեան մեջ իբրև մի անհավատալի փաստ էր բերում, ասելով. «Մի՞թե մեծ վստահութիւնն չէ պնդել, թե... հշտնը արտասանվում է եղել որպէս հունաց իպսիլոնը: Այդպիսով հո՞ւմեք նախնական լեզուն լիքը կլինեն երկբարբառներով և շափաղանց քաղցքահնչուն եղած պիտի լինեն: Կա՞ արդոք վկայութիւն: Այդպիսով իբր թե մենք (այսինքն մեր նախնիք) պետք է արտասանելիս լինենք՝ բա-ու է ունիլ հա-ու-ատ առ Աստ-ու-ած» (Մուրճ, 1889, № 5, եր. 818):

«Մուրճի» խմբագրութիւնը վկայութիւն է ուզում. վկայութիւն այն է, որ նախնիք Եւր միշտ ձայնավորների կարգում են դրել և երբեք բաղաձայնների կարգում: Քանի որ նախնիք ասում են որ համբաւել, արշաւել բառերի մեջ Եւր ձայնավոր է և ոչ բաղաձայն վ, ուստի և համբաւել, արշաւել նրանք չէին արտասանիլ համբավել, արշավել, այլ համբաուել, արշաուել, միայն ոչ պ. Արասխանյանի գրութեամբ բամբա-ուել, հա-ու-ատ, այսինքն ուն առանձին վանկով, այլ ա-ից անբաժան և կարճ, ինչպէս իւ երկբարբառի մեջ արտասանում ենք ինչ: Սակայն ուրիշ վկայութիւններ բերելն ավելորդ ենք համարում, քանի որ այդ վկայութիւնները մեր հոգվածի մեջ կան: Մի տարօրինակ բան է թվում «Մուրճի» խմբագրութեանը, որ այդպիսով մեր հին լեզուն շատ երկբարբառներ կունենար. ինչ զարմանալի բան կլինի, եթե մեր հին լեզուն շատ երկբարբառներ ունեցած լինի, քանի որ մեր լեզվին ցեղակից ուրիշ լեզուները, հին հունարենը, լատիներենը և ուրիշներն ունին միևնույն երկբարբառները, և քանի որ նախնիք նրանց երկբարբառները մեղնում էլ երկբարբառներով են գրել, ըստ և այլն:

Աւ, եւ, իւ, ու երկբարբառների նախնի արտասանութիւնն իմանալուց հետո, պետք է ուշադրութիւն դարձնել և մի երևութի վրա, որ տեղի է ունենում այդ երկբարբառների նոր լեզվի մեջ կրած փոփոխութեան ժամանակ: Այդ երևութն այն է, որ հին երկբարբառները նոր լեզվի մեջ վեր են ածվում իրենց բաղադրիչ ձայնավորներին, կամ այդ բաղադրիչ ձայնավորների միջին հնչյունին (աւ=միջին օ) միայն այն ժամանակ, երբ որ այդ երկբարբառներին հետևում է բաղաձայն հնչյուն. օրինակ աղաւթ (աղաութ) դառնում է աղութ կամ աղօթ. իսկ խաւսք (խաուսք) դառնում է խուսել կամ խասքի կամ խօսքի, որովհետև աւ (աու) երկբարբառից հետո գալիս է բաղաձայն հնչյուն: Իսկ եթե այդ աւ, եւ, իւ երկբարբառները ընկնում են բառի վերջը, կամ թե այդ երկբարբառներին հաջորդում է ձայնավոր հնչյուն, այն ժամանակ այդ երկբարբառները ոչ իրենց բաղադրիչ հնչյուններին են վերածվում, և ոչ այդ բաղադրիչ հնչյունների միջին հնչյունին, և ոչ էլ իրենց երկբարբառ հնչյունն են պահում, այլ դառնում են աւ=ավ, եւ=եվ, իւ=իվ վանկեր: Օրինակ՝ հաւ=հավ, հաւատ=հավատ, ձեւ=ձեվ, երեւիլ=երեւիլ. թիւ=թիվ, հիւանդ=հիվանդ:

Թերևս ուրիշներն ենթադրեն, որ այդ դեպքերում, այսինքն բառի վերջում և բառի մեջ ձայնավորից առաջ, աւ, եւ, իւ ոչ թե երկբարբառ են եղել հնումը, այլ սոսկ վ (ւ) բաղաձայնով կազմված վանկեր. բայց այդ ենթադրութեանը հիմնավոր չէ նախ՝ այն պատճառով, որ աւ, եւ, իւ միշտ երկբարբառ են հիշվում, իսկ Եւր միշտ ձայնավոր և երբեք բաղաձայն. երկրորդ՝ հայտնի է, որ գրաբարի գործիական հոլովի աւ, իւ վերջավորութիւնն այժմ

արտասանում ենք ավ, իվ, քաղաքաւ=քաղաքավ, բանիւ=բանիվ. իսկ այդ միևնույն հոլովի հոգնակին երրորդ և բաղաձայնն է ընդունում, քաղաքաւք, բանիւք, արտասանում ենք ոչ թե քաղաքավք, բանիւք, ինչպես եզակիում ենք արտասանում, այլ՝ քաղաքօք, բանիւք (բանիւք)։ Ի՞նչ է այս երևույթի պատճառը, բայց եթե այն, որ նախնի աւ (աու), իւ (իու) երկբարբառները եզակիում, բառի վերջում մնալով, ընդհանուր օրենքով դարձել են ավ, իվ, իսկ հոգնակիում իրենցից հետո ունենալով բաղաձայն հնչյուն ք, իւ երկբարբառը պահել է յուր հնչյունը, ինչպես միշտ պահում է բաղաձայնից առաջ, իսկ աւ (աու) երկբարբառը դարձել է միջին հնչյունը՝ օ, ինչպես սովորաբար դառնում է բաղաձայնից առաջ։

Աւ (աու), եւ (եու), իւ (իու) երկբարբառների ւ (ու) հնչյունի, բառի վերջում և բառի մեջ ձայնավորներից առաջ կամ նույնիսկ բաղաձայնից առաջ. վ հնչյունի վերածվելը մի անսովոր երևույթ չէ թե մեր լեզվի մեջ և թե նույնիսկ մեր լեզվին ցեղակից լեզուների մեջ։ Հին լեզուներին հատուկ աւ (աու օւ) երկբարբառը նոր լեզուների մեջ կամ դառնում է օ կամ թե աւ (աու) երկբարբառի ու հնչյունը թավանում է և դառնում է վ. օրինակ լատինական Աուգուստուս ֆրանսերենի մեջ դառնում է Օգիւստ, ինչպես և հայերենում աւգոստոս=օգոստոս, իսկ ռուսերենում միևնույն բառը դառնում է վ-ով՝ Август. նույնպես և լատ. Պաուլուս, ֆրանսերեն Պօլ, հայերեն Պաւղոս=Պօղոս, իսկ ռուսերեն Павел. նույնպես և ուրիշ բառերի մեջ լատ. օւ երկբարբառը դառնում է ավ. ինչպես Аврелий—Աւրելիոս, Аврора բառերի մեջ։ Նույնիսկ հայոց լեզվի մեջ նաւթ (նաութ) մի բարբառի մեջ դառնում է նօթ, իսկ մի ուրիշ բարբառում նավթ. այդպես աղաւնի (աղաունի) դարձել է աղօնիկ, աղունիկ և աղավնի. Եւրոպա դարձել է Եվրոպա. իսկ աւր (աուր) բաղաձայնից առաջ դառնում է օր, իսկ ձայնավորից առաջ արտասանվում է ավ, աւուր=ավուր, թե գրաբարում և թե բարբառներում։ Այդպես և հին ունիս (օունիս), տուն (ստուն), ուրախ (օուրախ) բառերը դարձել են օնիս, տօն, օրախ, կամ թե ու (օու) երկբարբառի ու հնչյունը վ-ի վերածվելով օվնիս, տօվն, օվրախ, ինչպես ԺԸ դարու գոկերենում եղել է ըստ Շրեոդերի։ Ու հնչյունի ձայնավորներից առաջ վ հնչյուն դառնալը նույնիսկ մեր արդի լեզվի մեջ կատարվում է, ինչպես լեզու, կատու, եթե վերջից մի ձայնավոր են ընդունում, դառնում է վ. լեզվի, կատվի։

Այսպես՝ տեսնում ենք, որ հին աւ, եւ, իւ երկբարբառները բաղաձայնից առաջ նոր լեզվի մեջ միշտ դարձել են՝ աւ=ա, ու, օ. եւ=ի, ու, է, կամ իւ (իու). իւ+ի, ու կամ իւ (յու). բայց այդ միևնույն երկբարբառները բառի վերջում և ձայնավորից առաջ դարձել են՝ աւ=ավ, եւ=եվ, իւ=իվ. միայն հատ հատ բառերի մեջ բաղաձայնից <առաջ> դարձել է ավ. իսկ հին գոկերենում ու դարձել է ով։

Թե որ դարուց սկսած հին երկբարբառների նախնի երկձայն հնչմունքը վեր է ածվում կամ պարզ ձայնավորների, կամ ավ, եվ, իվ վանկերի,—այդ որոշ կարելի չէ ասել, քանի որ շունինք հին բարբառներով գրվածքներ։ Միայն այսօրանը ճիշտ հայտնի է, որ ԺԱ դարում արդեն աւ երկբարբառը դարձել էր օ կամ աւ. թեպետ և այն հայտնի է, որ այդ դարերում աւ երկբարբառի օ և ավ դառնալը դեռևս տատանման մեջ է եղել, որովհետև աւ ոչ միայն արմատական բաղաձայնից առաջ, այլև բառի վերջում, երբեմն և միջում ձայնավորից առաջ օ էր արտասանվում։ Այդ տատանական դրությունից առաջանում է այն, որ ձեռագիրների մեջ տեսնում ենք աւ երկ-

բարբառն օ-ի դարձրած և այս դեպքերում, ինչպես ազոօ (աղոա), քաղաքօ (քաղաքա), բօական (բաւական), յօաղ (յաւաղ), յօանակ (յաւանակ), բօանդակ (բաւանդակ): Այդ տեսակ գրութիւններն առաջացած են միայն նրանից, որ այդ ժամանակ լեզվի մեջ աւ երկբարբառի օ և ավ դառնալը դեռևս տատանական գրութիւն մեջ է եղել, մինչև, անցյալ դարուց սկսած, որոշ տեղերում դարձել է օ կամ ա, ու և ավ: Այդ տատանական գրութիւնը մի անսովոր բան պիտի չթվի հին դարերի համար, քանի որ միևնույն տատանական գրութիւնը ու (օու) երկ<բար>բառի համար գտնում ենք անցյալ դարու սկզբներում զոկերինի մեջ, երբ որ ու(օու) երկբարբառն արտասանվելիս է եղել ով, տավն, ովրախ, իսկ այժմ միևնույն զոկերներում արտասանվում է ու (օու) երկբարբառի բաղադրիչ օ ձայնավորով միայն՝ սոն, օրախ. իսկ մյուս բարբառների մեջ ու (օու) երկբարբառը մյուս բաղադրիչ ու ձայնավորով է արտասանվում: Հին քերականները ասւր (օր) բառի համար ասում են Ե-ից առաջ ւ-ը բաղաձայն է, որից երևում է, որ այդ բառը ավր և օր արտասանութիւն մեջ տատանվել է, մինչև որ ընդունվել է ընդհանուր կանոնով օ ձայնավորով օր ձևը: Տատանված պիտի լինի և արշաւել, համբաւել բայերի մեջ ւ-ի հնչյունը, որի համար հին քերականներն ասում են, թե ձայնավոր է, ուրեմն արտասանվելիս է եղել արշաուել (աու իբրև երկբարբառ մի վանկով պիտի արտասանել), համբաուել. իսկ այժմ այդ բառերն արտասանում ենք վ-ով՝ համբավել, արշավել: Սրանց կարգումն են և աղավնի և աղունիկ, աղօնիկ, նավթ և նօթ ձևերը¹:

Այսպես, երկբարբառների պարզ ձայնավորների կամ ավ, եվ, իվ վանկերի վերածվելը իբրև իրողութիւն գտնում ենք ԺԱ դարում, թեպետև ձայնավորների և ավ, եվ, իվ վանկերի միջև տատանվում է, մինչև որ ԺԲ դարում բոլոր բարբառների մեջ որոշ տեղերում մի ընդհանուր օրենքով ձայնավորների կամ ավ, եվ, իվ վանկերի են վերածվում:

Երկբարբառների պարզ ձայնավորների վերածվելու սկիզբն ավելի առաջ է քան մեր գրականութիւն սկիզբը, որովհետև հին լեզվի մեջ գտնում ենք այնպիսի բառեր, որոնք մեր գրաբարի մեջ մտած են ոչ թե երկբարբառ գրութեամբ, այլ երկբարբառների բաղադրիչ ձայնավորների գրութեամբ. օրինակ հին լեզվի ծով, կով, խոով, բառերի նախնական ձևն անշուշտ եղել է ծաւ, կաւ, խռաւ և Ե դարում այդ բառերի աւ երկբարբառն գրական լեզու դարձած բարբառի մեջ արդեն օ է արտասանվելիս եղել, ծօ, կօ, խօօ, որ և նախնի գրութեամբ գրել են ծով, կով, խոով (թե վ հնչյունը ինչու է մըտնում այդ տեսակ բառերի մեջ, այդ մասին հետո). իսկ մյուս բարբառները, որոնք մեր գրականութիւն սկզբում այդ բառերը երկբարբառով՝ ծաւ, կաւ, խռաւ (ծաու, կաու, խռաու) էին արտասանում, այդ երկբարբառով արտասանութիւնն այնքան պահել են, մինչև երկբարբառների պարզումն ամբողջապես կատարվել է և դարձել են ծավ, կավ, խռավ:

Հայտնի է, որ է հնչյունը հիմնական հնչյուն չէ, այլ կազմված է այ կամ ա + ի երկբարբառից. եթե մենք մեր գրականութիւն սկզբում գտնում ենք մեր լեզվի մեջ բառի վերջին վանկի մեջ է-ով գրութիւն՝ տէր, սէր, մի՞թե

¹ Այդ տատանական գրութիւն համար որոշ գաղափար կարող են տալ միայն Ը, Թ, Ժ դարու ձեռագիրներն, արձանագրութիւններն ու մասնավոր գրութիւնները, որոնց մեջ քիչ ու շատ երևում է ժամանակակից կենդանի լեզվի ազդեցութիւնը գրաբարի վրայ:

որոշ չէ, որ այդ ժամանակներում նախնի այ երկբարբառն արդեն վեր է ածված եղել է ձայնավորի, որովհետև տէր, սէր բառերի սկզբնական ձևն եղել է տայր, սայր (զով.), որպիսի ձևով գտնում ենք մեր բարբառների մեջ. նույնիսկ է հնչյունի ի-ի փոխվելը միթե այն չի ապացուցանում, որ մինչդեռ բառի սկզբում այ (աի) երկբարբառի միջին է հնչյունն է պահված, բառի մյուս ձևերում պահված է երկբարբառի բաղադրիչ ի ձայնավորը. թերևս լինին բարբառներ ևս, որոնց մեջ պահված լինի այ (աի) երկբարբառից և ձայնավորը, ինչպես և իրոք կան էլ: Այդպես գրականության սկզբից առաջ եղել է սայր, որից և սէր, սիրել, սիրուն, և սայրիլ ձևերն են դուրս գալիս միևնույն օրենքով, ինչ օրենքով պրաբարի բոլոր երկբարբառներն, ավելի մոտիկ ժամանակներում պարզվում են, վերածվելով իրենց բաղադրիչ ձայնավորներին: Այդպես և գրականությանից առաջ միտք բառն եղել է երկբարբառով՝ մայտք, որ և մնացել է գոկերենում, իսկ մայտք ձևից կազմվել են մէտք, միտք ձևերը, թերևս մի որևէ բարբառի մեջ մատք ձևն էլ լինի. այսպես նախնականն է տայր (զովերեն), որից և տէր, տիր(ել), տար ձևերը. նախնականն է քայնթ (զով. քիթ), որից և քէնթ, քինթ, գուցե և քանթ ձևերը. նախնականն է պղայնձ (զով.), որից և պղէնձ, պղինձ, գուցե և պղանձ ձևերը. նախնականը պիտի լինի անշուշտ և կնայկ, որից կնէկ, կնակ, կնիկ ձևերն են դուրս գալիս. նախնականը պիտի եղած լինի և գաուրծ (գործ), որից և գարծ, գուրծ, գործ ձևերն են դուրս գալիս. նախնականը պիտի եղած լինի հաուտ (հոտ), որից դուրս են եկել հատ, հուտ, հօտ, հոտ (հուօտ). նախնականը պիտի եղած լինի աուտ (ոտ), որից և ատ, ուտ, օտ, ոտ (ուօտ) ձևերը: Այսպիսի օրինակներ շատ ու շատ կարելի է բերել, որոնք հաստատում են, որ մեր բարբառների մեջ ձայնավորների բազմաթիվ փոփոխությունները, ինչպես առաջ էլ տեսանք, բոլորն էլ կանոնավոր կերպով առաջանում են նրանից, որ նոր լեզվի մեջ հին լեզվի երկբարբառները պարզվելով, բարբառներից մեկն այդ հին երկբարբառների բաղադրիչ ձայնավորներից առաջինն է պահում, մի ուրիշ բարբառ երկբարբառի երկրորդ ձայնավորն է պահում, իսկ մի երրորդ բարբառ երկու ձայնավորի միջինն (օ, է) է պահում: Այս օրենքն այնքան հաստատ է, որ բառի մի կամ երկու ձևն իմանալուց հետո կարելի է հավաստյալ ասել, թե մեր մյուս բարբառների մեջ ուրիշ ինչ ձևեր կարող են լինել:

Սակայն մենք հեռացանք բուն խնդրից. մեր միտքն այն էր, որ ցույց տանք թե մեր գրականության սկզբից առաջ սկսվել է երկբարբառների պարզ ձայնավորների վերածվելը, և կարծում ենք վերոհիշյալ օրինակներով այդ էլ ցույց տվեցինք, որովհետև եթե Ծ դարու գրաբարի մեջ պահված է ոչ թե բառի երկբարբառով ձևը, այլ պարզ ձայնավորով ձևը, ոչ թե սայր, այլ սէր, սիր(ել),—կնշանակի, որ այդ ժամանակ արդեն պարզված են եղել մեր մի կարգ երկբարբառները:

Ամփոփենք այն եզրակացությունը, որ մեր հին լեզվի երկբարբառների համար անում ենք մեր հին և նոր լեզվի համեմատությունից: Ի տառը սկզբում եղել է ձայնավոր և նրա հնչյունն եղել է ֆրանս. u հնչյուն, իսկ երկբարբառների մեջ ուսաց y (ու): Աւ, էւ, իւ, ու երկբարբառների հնչյունն եղել է աւ=լատ. au (աու), եւ=jeu (եու), իւ=ju, ու (իու), ու=ou (օու, ուօու): Այդ երկբարբառները Ծ դարից, երևի, ոչ շատ հետո սկսել են պարզվել, որ արդեն ԺԱ դարում, եթե ոչ բոլորովին, մասամբ պարզված են եղել. բաղաձայն հնչյունից առաջ աւ դարձել է գրական լեզվի մեջ, օ, իսկ բար-

բառներում օ, ա, ու. եւ գրական լեզվի մեջ նույնացել է իւ երկբարբառի հետ, որ միական է, որ պահել է յուր երկբարբառ յւ, յօ հնչյունը, իսկ բարբառներում եւ-ը դարձել է ի, է (հ), ու կամ ու, իւ-ն դարձել է ի, ու կամ ու, ու-ն դարձել է ու (յ), օ:

Այսպես միայն բաղաձայնից առաջ, իսկ ձայնավորից առաջ և բառի վերջում այդ երկբարբառների և տառի ու (յ) հնչյունը թափանալով դարձել է վ բաղաձայն, որով և այժմ ւ-ը միշտ իբրև բաղաձայն է արտասանվում, բացի իւ (յւ) երկբարբառից, որի մեջ ու (յ) է արտասանվում:

Այսպիսով ւ-ը հին լեզվի մեջ ունենում է միայն ձայնավոր հնչյուն, իսկ նոր լեզվի մեջ միայն բաղաձայն վ հնչյուն, բացի գրաբարի իւ (յւ) երկբարբառից:

Երկբարբառների և ւ տառի արտասանությունն իմանալուց հետո, հիմա դառնանք ու ձայնավորին:

Ու երկտառը նոր լեզվի մեջ փոփոխության միևնույն կանոնին չի ենթարկվում, որին ենթարկվում են մյուս աւ, եւ, իւ երկբարբառները. մինչդեռ վերջինները բառի վերջում և բառի մեջ ձայնավորից առաջ դառնում են աւ, եվ, իվ վանկեր, ու-ն չի դառնում ուվ, այսինքն չի պահում յուր բաղադրիչ ո ձայնավորի և վ դարձած ւ-ի հնչյունը: Բառի վերջում ու-ն արտասանվում է ինչպես պարզ ձայնավոր ու (յ), իսկ բառի մեջ ձայնավորից առաջ ինչպես բաղաձայն վ, երբեմն և ինչպես ըվ վանկ: Ու երկտառի ունենալիք հնչյունի համար մենք ունինք ուվ ձևը, որ համապատասխան է աւ (աւ), եւ (եւ), իւ (իւ) ձևերին: Հենց այդ ուվ ձևն ունենալն էլ ցույց է տալիս, որ ու-ի պաշտոնը նման չէ եղել աւ, եւ, իւ ձևերին, և ու-ն առանձին պաշտոն է ունեցել: Ի՞նչ է եղել ու-ի այդ առանձին պաշտոնը:

Բառի մեջ արմատական բաղաձայնից առաջ տեսանք, որ ու-ն երկբարբառ է եղել, որ մյուս երկբարբառների նման վեր է ածվել յուր բաղադրիչ օ և ու ձայնավորներին, իսկ բառի վերջում և բառի մեջ ձայնավորից առաջ ու-ն կարող չէ երկբարբառ եղած լինել, ապա թե ոչ այդ դեպքում ևս ու-ն երկբարբառների այդ ընդհանուր օրենքին պիտի ենթարկվեր, դառնալով ուվ վանկ, որ չի լինում:

Ասել թե մեր հին լեզուն չի ունեցել ու (յ) հիմնական պարզ ձայնավորը, այդ կարելի չէ, քանի որ ու (յ) ձայնավորը իբրև հիմնական ձայնավոր (հիմնական ձայնավորներն են ա, ի, ու—յ) պետք է եղած լինի և մեր հին լեզվի մեջ. և քանի որ այդ ու (յ) ձայնավորը ներկայումս այնքան մեծ տեղ է բռնում մեր լեզվի մեջ և, ի ձայնավորների հետ: Բառի վերջում և բառի մեջ ձայնավորից առաջ ու երկտառի արտասանությունն եղած պիտի լինի ահա ու (յ) պարզ ձայնավոր, և ոչ երկբարբառ ու (օու): Իսկ թե ինչո՞ւ մեր այբբենարանի մեջ ու (յ) պարզ ձայնավորի համար առանձին նշանագիր չէ ստեղծված, այլ միևնույն ու երկտառով է նշանակված, դրա պատճառն այն է, որ մեր այբբենարանը հունականի հետևողությամբ է կազմված, իսկ հունական այբբենարանի մեջ ևս միևնույն երկտառ ձևն է գործածվում թե ու (յ) հնչյունի համար և թե ու (օու) երկբարբառի համար: Ս. Մեսրոպը մեր այբբենարանի մեջ ու (յ) ձայնավորի համար, հունարենի հետևողությամբ, նշանակել է ու երկտառ նշանագիրը, որ արմատական բաղաձայնից առաջ իբրև երկբարբառ է ծառայել, իսկ բառի վերջում և բառի մեջ ձայնա-

վորից առաջ իրեն պարզ ձայնավոր ու (y): Թե վերոհիշյալ դեպքերում ու երկտառի հնչյունն եղել է ու (y) պարզ ձայնավոր և ոչ երկբարբառ ու (օու), այդ երևում է նրանից, որ մինչդեռ ու-ն այդ դեպքում չի ենթարկվում նոր լեզվի մեջ երկբարբառի կրած փոփոխությանը (այսինքն չի դառնում ով, ինչպես՝ աւ=ավ), ընդհակառակն, ենթարկվում է այն փոփոխությանը, որ ու (y) ձայնավորն ունենում է ոչ միայն մեր լեզվի մեջ, այլև մեր լեզվին ցեղակից լեզուների մեջ:

Հնչյունաբանությունից հայտնի է, որ վ և ու (y) հնչյուններն իրար մոտիկ են, մի կարգի հնչյուն են, շնայելով, որ մեկը բաղաձայն է, իսկ մյուսը ձայնավոր. ու հնչյունը շատ հեշտությամբ թավանում, դառնում է վ, իսկ, ընդհակառակն, վ-ը դառնում է ու, և այս ոչ միայն մեր լեզվի մեջ, այլև ուրիշ լեզուների մեջ. դրա համար և հայկազյան բառարանում գրված է. «վ. բաղաձայն տառիս ւ (ւ ֆր.), որպէս թավ ու». այսինքն վ-ը ու ձայնավորի բաղաձայնն է, թավ ու է: Սակայն ու հնչյունը միշտ չի թավանում վ-ի փոխվում, այլ միայն ձայնավորից հետո և ձայնավորից առաջ: Զայնավորից հետո աւ (աու), եւ (եու), իւ (իու) երկբարբառների մեջ տեսանք, թե ինչպես ւ (ու) հնչյունը թավացել, այժմ դարձել է վ. ավ, եվ, իվ. հիմա տեսնենք ու հնչյունի վ-ի փոխվելը ձայնավորից առաջ:

Հին հունարենը չի ունեցել վ հնչյունը. օտարազգի վ հնչյունի համար նրանք գործ են ածել ου (ou, ու, y) կամ v (ü, ւ) ձայնավորը, որովհետև, ինչպես ասացինք, ու ձայնավորի և վ բաղաձայնի հնչյուններն իրար մոտ են: Մեր վ-ով սկսվող անունները հույները գրել են ու-ով. օրինակ՝ Վարդան, Վասակ հունարեն գրել են Ուարդանիս, Ուասակիս. այդպես լատինական Վալէնս, Վալերիանոս, որ մեզնում Վաղէս, Վաղ՝երիանոս է գրվում, հունարենում գրվում են Ուալիս, Ուալերիանոս: Ու ձայնավորի համար լատինացիք ունին u տառը, իսկ վ բաղաձայնի համար v տառը. բայց լատինական այբբենարանում սկզբում հունական ձևով միևնույն v տառը ծառայում էր թե u (ու) ձայնավոր հնչյունը և թե վ (v) բաղաձայն հնչյունը նշանակելու համար: Լատիներենում u (ու) տառը ոցu, վս ձևերում, և մի քանի բառերի մեջ su ձևում արտասանվում է վ. իսկապես ու-ի և վ-ի միջին մի հնչյուն, ինչպես n gua, sanguis, aqua, suavis, լինգուա, սանգուիս. աքուա, սուավիս գրվում է, բայց արտասանվում է լինգվա, սանգվիս, աքվա, սվավիս. ճիշտ այնպես, ինչպես հայերենում Աստուած, նուէր գրում ենք և արտասանում Աստված, նվեր:

Լատիներենում ու հնչյունը վ է արտասանվում միայն որոշյալ դեպքերում. իսկ հայերենում ընդհանրապես ու-ն վ է արտասանվում, երբ որ այդ ու-ին հետևում է ձայնավոր հնչյուն. օրինակ՝ լեզու, տու (շնորհատու), Աստուծոյ, շուք, բու բառերի մեջ ու (y) է արտասանվում, բայց հենց որ այդ ու-ին հետևում է մի ձայնավոր հնչյուն, ու հնչյունն իսկույն փոխվում է վ հնչյունի, ինչպես՝ լեզվի, տված, Աստված, շվաք, բվի, բվէճ: Բառի վերջի ու հնչյունը մի քանի բարբառներում վ է դառնում մինչև անգամ այն ժամանակ, երբ որ հետևյալ բառը ձայնավորով է սկսվում և արտասանության մեջ կապում է առաջին բառին. օրինակ՝ դու էլ արտասանվում է դրվ էլ: Այն շաղկապը մեր բարբառներից մի քանիսում, եթե ձայնավորով սկսվող բառի առաջ է դրվում, դառնում է վ. օրինակ՝ ինչ ու ինչ, աչք ու երես, արտասանում են՝ ինչ վ ինչ, աչք վ իրես. մոկաց բարբառում ու ինչիս (և ինչպես) արտասանվում է՝ վ՝ինչիս: Նույնիսկ մեր հին տաղաչափության մեջ

հայտնի կանոնը, որով ու շաղկապը ձայնավորից առաջ կարող է սղվել և դառնալ Վ. օրինակ՝

Պսակ ետուր դու յաղթողին,
'ի առողջութիւն յոյժ հիւանդին,
'ի ունի բնութիւն նա մարդկային,
Հաւատոյ վիմէն և եկեղեցւոյ փողոյն:

Չէ՞ որ շաղկապի սղման այս միեւնոյն կանոնը հիմնված է ժողովրդական լեզվի այն հատկութեան վրա, որով ու-ն ձայնավորից առաջ վ է արտասանվում: Հնչյունաբանական միեւնոյն հատկութեամբ է, որ այժմ ա-ով սկսվող բառերը՝ որդի, ողորմել, ոլորել արտասանում ենք՝ վօրդի, վօղորմել, վօլորել. որովհետև հայտնի է, որ ա ձայնավորը երկբարբառ է և հավասար է ո=ուօ. ինչպես որ ու հնչյունը վերոհիշյալ դեպքերում ձայնավորի առաջ դառնում է վ, այդպես ո=ուօ երկբարբառի մեջ ու հնչյունը կամ պետք է երկբարբառի հատկութեամբ պարզվելով դուրս ընկնեն և մնար միայն երկբարբառի մի մասը ու կամ օ, կամ պետք է ու-ն դառնար վ և արտասանվեն վօ (վօղորմել, վօրդի), ինչպես որ երկու ձևն էլ կա մեր բարբառների մեջ:

Ձայնավորից առաջ ու հնչյունի վ հնչյուն արտասանվելու վրա է հիմնված եղել անշուշտ այն փորձը, որով նույնիսկ Ծ դարում Թրակացու քերականութեան թարգմանիչները (որոնք մեր լեզուն ամենայն կողմից ուզում էին հունաց լեզվի վրա ձևել) աշխատել են վ տառը դուրս ձգել և առանց վ տառի կառավարվել: Պ. Աղայանն այս վկայությունն իբրև մի փաստ է բերում, որ իբրև թե նախնիք վ տառը դուրս ձգելով նրա պաշտոնը պիտի տային Վ տառին. ուստի և Վ տառը բաղաձայն է եղել և հնչյունով հավասար վ տառին: Բայց իրոք այդպես չէ, որովհետև վ տառը դուրս ձգելու փորձը ոչ թե նրա համար է եղել, որ Վ=վ, որ երբեք այդպես չի եղել, այլ նրա համար միայն, որ մերոնք ամենայն կերպով ուզեցել են հույներին հետևել, իսկ հունարենում, ինչպես տեսանք, չի եղել վ տառ, և հարկ եղած ժամանակ վ հնչյունի համար գործ են ածում ու (у) հնչյունը, որ արտասանվում էր վ: Եթե նախնիք ուզեցել են վ տառը դուրս ձգել, նրանք Վարդան, Վասակ, վագր, վաղել պիտի գրեին անշուշտ Ուարդան, Ուասակ, ուագր, ուաղել, այսինքն այն ձևով, ինչ ձևով որ գրում էին հույները, որոնց բոլորովին նմանել են ուզեցել մեր հունամոլները: Կարելի է ենթադրել, որ Ծ դարում մեր բարբառների մի մասի մեջ բառի սկզբում ոչ թե թանձր վ է արտասանվելիս եղել, այլ փափուկ վ, այսինքն բառի սկզբում ու հնչյունը դեռևս կատարելապես վ հնչյունի չէ վերածված եղել, այլ վ բաղաձայնի և ու ձայնավորի միջին մի հնչյուն է եղել, և նախնիք այդ հիման վրա են ուզեցել վ տառը դուրս ձգել: Այդ երեւվույթը մի անսովոր բան պիտի չհամարել, քանի որ տեսնում ենք որ հին լեզվի ու հնչյունը ձայնավորից առաջ հետզհետե վ բաղաձայնի է վերածվում, և դեռևս բոլորովին չի վերածված, որովհետև օրինակ՝ մի քանի բարբառներ այժմ արտասանում են լեզուի (лезуи), մի քանիսը լեզվի, իսկ կան բարբառներ ևս, որոնց մեջ ոչ լեզուի և ոչ լեզվի է արտասանվում, այլ ու-ի և վ-ի մի միջին հնչյունով. ճիշտ այնպես, ինչպես անգլերենում w տառը կես ու, կես վ է, դրա համար և անգլիական անունները՝ Վաշինգթոն, Վալտեր, Դարվին, Վիլհամս ուսանք վ-ով են գրում, իսկ ուրիշները ու-ով՝ Ուաշինգթոն, Ուալտեր, Դարուին, Ուիլհամս (ի դեպ ասենք՝ այդպիսի անունները մեր լեզվի մեջ բառի սկզբում վ-ով գրելն ավելի հիմնավոր է քան թե ու-ով գրելը):

Բայց եթե Ե դարում մի քանի բարբառների մեջ բառի սկզբում վ հընչյունը վ-ի և ու-ի միջինն արտասանվելիս էլ եղած լիներ, գոնե այն բարբառի մեջ, որ հին գրական լեզվի հիմքն է եղել անշուշտ արդեն թանձր վ է արտասանվելիս եղել, որ ս. Մեսրոպը մեր այբբենարանի մեջ մտցրած է առանձին նշանագիր վ, և չի հաջողվել մի քանի հունամուկների վ տառը հունական ձևով ու նշանագրով փոխանակելու փորձը:

Այսպես տեսնում ենք, ինչպես ուրիշ լեզուների, նույնպես և մեր լեզվի մեջ ձայնավորից առաջ ու հնչյունը սովորաբար վ բաղաձայն հնչյունի է փոխվում:

Հին նուագ, նուէր, ասուեր, Աստուած և այլն, բառերի, ինչպես և առհասարակ ու վերջացած բառերի մեջ, ու երկտառը կարող չէ երկբարբառ եղած լինել, այսինքն օ և ու ձայնավերններից բաղադրված մի ձայնավոր. քանի որ այդ ու-ն ու (յ) ձայնավորի հատկությամբ անմիջապես վ բաղաձայնի է փոխվում՝ նվագ, նվէր, սովեր, Աստված, լեզվի, տվել, ձվի, կատվի և այլն,—և ոչ թե երկբարբառի հատկությամբ ով (ու=ով) վանկի փոխվում և դառնում նովագ, նովէր, ստովիր, Աստոված, լեզով, ձով, կատով, տովել, ինչպես որ անպատճառ պետք է լիներ, եթե այդ բառերի մեջ ու-ն երկբարբառ եղած լիներ և ոչ թե պարզ ձայնավոր:

Հին աւ, եւ, իւ, ու երկբարբառների նախնի հնչյունը բարբառների օգնությամբ պարզելուց հետո, նույնպես և իմանալով, թե ինչ կրկնակի փոփոխություն են կրել այդ երկբարբառները մեր նոր լեզվի մեջ, հիմա գանք այն խնդրին, որ ոմանք, և հատկապես ամենից առաջ պ. Աղայանը, առաջարկում են հին ու-ի տեղ, որ այժմ վ է արտասանվում, գրել ւ կամ վ: Ամենից առաջ այդ խնդրի համար պետք է նկատենք, որ, ինչպես պ. Աղայանը և ուրիշներն ասում են, ոչ թե հին ու երկբարբառն է վ հնչյուն ստացել նոր լեզվի մեջ, այլ հին ու ձայնավորն է վ հնչյուն ստացել. իսկ ու (օու) երկբարբառը դարձել է կամ պարզ ու (յ) կամ օ: Այս արդեն տեսանք մեր հոգվածի մեջ: Հիմա տեսնենք պ. Աղայանի բացատրությունն այս մասին (տե՛ս «Աղբյուր», Երկրորդ բաժին, 1889, №№ 5—6):

Պ. Աղայանն յուր առաջարկությունը բացատրելու համար մեր հին երկբարբառներին հետևյալ հնչյուններն է տալիս.

ա + ւ = օվ = ՕԵ

ե + ւ = եօվ = ԵԵ

ի + ւ = իւվ = ԻՕԵ

ո + ւ = ուվ = ՍԵ

և յուր այդ ենթադրությանն իբրև ապացույց ասում է. «Այս պարսկական եղանակավոր հնչմունքը բոլորովին նման է ղոկերենի ու ձայնի օ՛վ հնչելուն, որ այնքան քաղցր է գալիս մարդու ականջի, ինչպես տուն=տօ՛վն, ունիս=օ՛վնիս, ուրախ=օ՛վրախ, և այլն»: Հին ղոկերենի մեջ, ինչպես տեսնվում է, ու երկբարբառն է արտասանվում օ՛վ, իսկ պ. Աղայանի վերևում դրած ցուցակի համեմատ ու-ն պիտի դառնար ուվ և ոչ օ՛վ, ուրեմն տուն, ունիս, ուրախ պիտի արտասանվեին՝ տուվն, ուվնիս, ուվրախ. բայց որ այդպես չէ, դրանից պարզ կերպով երևում է, որ պ. Աղայանը մեր հին երկբարբառների՝ յուր ենթադրած օվ, եօվ, իւվ, ուվ արտասանությունը չի կարող հիմնել հին ղոկերենի տօվն, օվրախ արտասանության վրա. ուրիշ բան կլիներ, եթե պ.

Աղայանն ցույց տար, որ զոկերենում ու երկբարբառը դառնում է ուվ, և բերել բարբառներից այնպիսի օրինակներ, որոնց մեջ լինեին աւ=օվ, եւ=եօվ, իւ=իւվ, ու=ուվ, բայց այդպիսի բան չկա: Զոկերենի մեջ ու երկբարբառի օվ արտասանվելը մինչև անգամ պ. Աղայանի ենթադրության հակառակն է ապացուցանում. որովհետև, ինչպես տեսանք, ու երկբարբառը հավասար է եղել օու (OU), որի մեջ առաջին ձայնավորը՝ օ պահել է յուր հնչյունը, իսկ երկրորդ ձայնավորը ու (U), նոր լեզուների հատկությամբ, չի կարողացել դիմանալ օ ձայնավորի առաջ և թանձրացել, դարձել է վ, միևնույն օրենքով, ինչ օրենքով, որ առհասարակ, ինչպես տեսանք, ու հնչյունը դառնում է վ: Այդ ու=օվ հնչյունի մեջ այլևս չի պահվում ու (Y) հնչյունը, և չէր էլ կարող պահվիլ, քանի որ նույնիսկ այդ ու-ն վ է դարձել:

Կարծես, պ. Աղայանն զգում է, որ զոկերենի ու=օվ արտասանությունը դեռևս ապացույց չէ յուր ենթադրության համար, ուստի և իսկույն ավելացնում է. «կամ ինչպես մեր մատենագիրները գրում էին միւս և կարդում միւվս, գրում էին հիւսիս և կարդում հիւվսիս, գրում էին հիւսել և կարդում հիւվսել, գրում էին արհնութիւն և կարդում օվրհնութիւն»: Այդպիսի արտասանությունը, եթե վկայված լիներ, թերևս հիմք լիներ պ. Աղայանի՝ մեր բարբառների տված արտասանությունը և ոչ միայն հիմք կլիներ, այլև մեր բարբառներն իրոք ունեցած կլինեին միևնույն արտասանությունը, ինչ որ պ. Աղայանն է տալիս, բայց միայն բավական չէ ասել, թե մեր մատենագիրները գրում էին արհնութիւն և կարդում օվրհնութիւն, գրում էին հիւսիս և կարդում հիւվսիս.— ոչ պ. Աղայանն է մեր մատենագիրների դարում ապրել, որ մենք նրա խոսքին անպայման հավատանք իբրև ականջալուր մարդու, ոչ էլ մենք ենք մեր մատենագիրներին արտասանելիս լսել, որ հավաստենք նրա ասածի ճշմարտությունը: Դրա համար հարկավոր էր, որ նա կամ մեր մատենագրությունից վկայություններ բերեր, և կամ հնչյունաբանության օրենքներով ապացուցաներ. իսկ նա այդ ապացուցանելու համար բավականանում է միայն ասելով. «Այս բանը ստուգելու համար և ասածիս ճշմարտությանը վերահասու լինելու համար հարկավոր է ձեռք բերել մի հին ձեռագիր շարական, այնտեղ ավելի պարզ կերևի մեր բառերի հին արտաբերության եղանակը, կտեսնվի նաև պարսկական և ոչ հունական արտաբերություն»: Այդքանն ասելով բավականանա՛լ, իբրև թե դրանով ստուգվեցավ թե աւ=օվ, եւ=եօվ, և այլն: Թող պ. Աղայանը ձեռք բերեր այդ հին ձեռագիր շարականը և այդ շարականից օրինակներ բերելով հաստատեր յուր ասածը. բայց նա այդ չի անում և կարծում ենք, թե չի էլ կարող անել, որովհետև մեր տեսած ոչ մի հին ձեռագիր շարականի մեջ չկա ասած թե՛ արհնեցէք զՏէր, պետք է կարդալ օվրհնեցէք զՏէր. շարականի մեջ գրած է միայն արհնութիւն, ուրախացիր, և չի ստած, թե այդ բառերը պետք է կարդալ օվրհնութիւն, ուրախացիր. գրած է մեւս կամ միւս, բայց չկա ասած, թե պետք է կարդալ մեօվս կամ միւվս:

Ճշմարիտ է, հին մարդիկ, ինչպես մենք էլ լսել ենք, ինչպես և պ. Աղայանն էլ անշուշտ լսած կլինի, հին մարդիկ հին աւ և ավելի իւ երկբարբառն արտասանելիս մեջը մտցնում են վ հնչյունը, բայց ոչ պ. Աղայանի ենթադրության համեմատ. նրանք հիւսիս, հիւսել, նիւթական կարդում են ոչ թե հիւվսիս, հիւվսել, նիւվթական, այլ հիւսիս, հիւսել, նիւվթական, իսկապես ասած, ոչ մաքուր վ արտասանությամբ, այլ ու-ի և վ-ի մի տեսակ միջին

արտասանությամբ: Իսկ հին մարդկանց այդ տեսակ արտասանությունը ոչ այլ ինչ է ապացուցանում, բայց եթե այն, որ իւ (io, իու) երկբարբառի երկրորդ ու ձայնավորը մեր տեսած ընդհանուր օրենքով վ-ի է վերածվում. և իւ երկբարբառը դառնում է իվ, ճիշտ այնպես, ինչպես հին զոկերենի մեջ ու երկբարբառը դարձած է եղել ուվ (o՛վ), և կամ ընդհանրապես մեր աւ, եւ, իւ երկբարբառները ձայնավորից առաջ դարձել են ավ, եվ, իվ: Իսկ ինչ որ վերաբերում է օրհնութիւն բառի արտասանությանը, որ պ. Աղայանն իբրեւ օրինակ է բերում օվրհնութիւն արտասանության, այդ բառը հին աւ երկբարբառով սկսվող միակ բառն է, որի մեջ օ ձայնավորից հետո լսվում է ոչ թե վ հնչյունը, ինչպես նա գրում է՝ օվրհնութիւն, այլ ֆ-ի և հ-ի մի միջին հնչյուն, և արտասանվում է օֆրնութիւն կամ օհրնութիւն. իսկ այդ ֆ-ն կամ հ-ն օրհնութիւն բառի ր-ից հետո եղող հ-ն է, որ տեղափոխվելով (տառերի տեղափոխությունը սովորական երևույթ է դգալ—գդալ, ձգել—զձել, կապերտ—կարպետ և այլն) ընկնում է օ-ից հետո և արտասանվում է ֆ կամ վ (հ և ֆ տառերը լծորդ են՝ հող—ֆող, հոգի—ֆոգի, հոր—ֆոր. իսկ ֆ-ն էլ յուր կողմից լծորդ է վ-ին) և այդ միակ բառի օֆրնութիւն արտասանությունը տեղիք է տվել պ. Աղայանին ասելու, թե մեր հին աւ երկբարբառը հավասար է օվ:

Այսպես տեսնում ենք, որ պ. Աղայանի բերած փաստերը դրական չեն. նա չի հաստատում յուր ենթադրության ճշմարտությունը. իսկ մյուս կողմից՝

1. Ընդունելով, որ աւ, եւ, իւ, ու երկբարբառներ են, այսինքն երկու ձայնավոր հնչյունից կազմված մի հնչյուն, մենք այդ երկբարբառների մեջ պիտի ենթադրենք երկու ձայնավոր հնչյուն, որոնք երկուսն էլ, երկար կամ սուղ, լսելի են լինում երկբարբառի արտասանության ժամանակ. իսկ աւ=օվ, եւ=եօվ, իւ=իւվ, ու=ուվ ասելով ստանում ենք ոչ թե երկբարբառ, այլ ձայնավորից և վ բաղաձայնից կազմված սոսկ վանկեր:

2. Մեր լեզուն յուր երկբարբառների փոփոխությամբ բացառություն պիտի չկազմեր իրեն ցեղակից լեզուների մեջ և, ինչպես տեսանք, բացառություն էլ չի կազմում. հին լեզուների օւ (աու) երկբարբառը, որին նախնիք համապատասխան դրել են մեր աւ երկբարբառը, նոր լեզուների մեջ դառնում է կամ օ, կամ ավ. այսինքն փոխվում է կամ ա և ու հնչյունների միջին օ հնչյունին, կամ օւ—աւ (աու) երկբարբառի երկրորդ ու ձայնավորը դառնում է վ, իսկ ա-ն անփոփոխ է մնում: Ո՞ր հիման վրա մենք կարող ենք ենթադրել, որ նախնիք աւգոստոս, Պաւղոս գրությունները լատինական ձևով augustus, Paulus չէին արտասանում, այլ Օվգոստոս, Պօվղոս, քանի որ այդ բառերի մեջ աւ—օւ երկբարբառը ինչպե՞ս ուրիշ լեզուներում, այդպես և մեր լեզվի մեջ դառնում են ա և ու հնչյունի միջինը օ. և վերջապես ար բթե օվր արտասանին, այն ժամանակ որտեղից պիտի դուրս գար աուր (ավուր) ձևը, այլ պիտի լիներ օվուր:

3. Եթե հին ժամանակ աւ երկբարբառը օվ է արտասանվում, էլ ինչ կարիք կար աւ ձևն ստեղծելու, քանի որ կար ուվ ձևը՝ եթե տաւն, աղաւթ արտասանվում էին տօվն, աղօվթ, խոմ կգրեին տօվն, աղօվթ, եթե քաղաքաւք. աշխարհաւք արտասանում էին քաղաքօվք, աշխարհօվք, խոմ կգրեին էլ քաղաքօվք, աշխարհօվք, ինչպես որ գրել են ծառովք, սեղանովք:

4. Ավելացնենք և այն, որ ինչպես տեսանք, մեր բարբառների մեջ բոլոր հին երկբարբառները վեր են ածվում իրենց բաղադրիչ ձայնավորներին.

այդ վերլուծության մեջ ոչ մի երկբարբառից չի դուրս գալիս Վ հնչյուն, այլ միշտ ձայնավոր հնչյուններ, բացի այն դեպքից, որ ձայնավորից առաջ աւ, եւ, իւ դառնում են ավ, եվ, իվ և ոչ օվ, եօվ, իւվ. իսկ հին զոկերենում ու դառնում է ով և ոչ ուվ. իսկ այդ Վ դարձած լ-երը, ինչպես ասել ենք, պ. Աղայանի ենթադրության բոլորովին հակառակն են ապացուցանում:

Պ. Աղայանն յուր ենթադրությանը թե աւ=օվ, ըստ երևույթին, միայն մի ապացույց պիտի բերեր, որ չի բերում, թեպետև ուրիշ առթիվ հիշում է. այդ է բարբառային կաւ=կով, խոււ=խոով, խրաւած=խորոված ձևերը. դրանց վրա ավելացնենք և սաւոր=սովոր, և նույնիսկ գրաբարից յաւազ=յոված. յաւանակ=յովանակ, հաւան=հովան (հն. Զուղ), և այլն, կրկին ձևերը, որոնք հազվագյուտ չեն գրաբարում և հաճախ են զոկերենի և Ղարաբաղի բարբառի մեջ: Այդ ձևերից դուրս է գալիս, որ աւ=օվ, ինչպես նա ենթադրում է: Սակայն այդ օրինակները պ. Աղայանն անշուշտ միայն նրա համար չի բերում, որ նա չի ընդունում, թե այդ ձևերում աւ-ը երկբարբառ է եղել, այլ հենց սկզբից ավ վանկ է եղել: Այդ օրինակներից խուսափել միայն նրա համար, որ չմերժվի լ-ի նախնյաց ժամանակ բաղաձայն լինելը, կարելի չէ. որովհետև եթե կավ (կաւ) և կօվ (կով) կամ պ. Աղայանի գրությամբ կաւ և կօւ միևնույն բառն են, ի՞նչպես է լինում, որ ա ձայնավորը դառնում է օ (ո). սոսկ ա ձայնավորը կարող չէ երբեք օ-ի փոխվել առանց ու ձայնավորի, այսինքն միայն աւ (աու) երկբարբառն է դառնում օ. կնշանակի նախնի աւ երկբարբառն է կաւ, խոււ, սաւոր ձևերի մեջ դարձել օ (ո)—կօ-վ, խոօ-վ, սօ-վ-որ կամ հին գրությամբ կո-վ, խոո-վ, սո-վ-որ: Թերևս, ա ձայնավորի օ դառնալուն իբրև օրինակ բերի ակն—օկ-նը, հաց—հօց և այլն ձևերը. բայց այդ ձևերը բացատրելու համար արդեն պետք է դիմել համեմատական լեզվաբանության և գտնել դրանց երկբարբառը, որ մեր խնդրից դուրս է: Հարևանցի հիշենք միայն, որ ոչ ակն և ոչ օկնը ձևերը չեն նախնականը, այլ նախնականը եղած պիտի լինի երկբարբառով ակն (աուկն), ինչպես որ գերմ. Augen (աուգեն), որից գրաբարը պահել է երկբարբառի միայն ա ձայնավորը, իսկ զոկերենը պահել է աւ (աու) երկբարբառի միջին օ հնչյունը:

Բայց եթե նախնի կաւ (կաու), խոււ (խուու), սաւոր (սաուոր) ձևերը բարբառների մեջ կանոնավորապես դառնում են կավ, խուվ, սավոր, այսինքն աւ (աու) երկբարբառը դառնում է ավ վանկ, մյուս կողմից այդ միևնույն ձևերը աւ (աու) երկբարբառի միջին օ հնչյունով պիտի դառնային կո (կօ), խոո (օ), սոոր (սօ-որ), հօան, յօանակ, և այլն, բայց իրոք այդպես չի դառնում, այլ օ-ից հետո մի ավելորդ Վ հնչյունն էլ են ստանում կո-վ, խոո-վ, սո-վ-որ, յո-վ-անակ և այլն: Արդ որտեղից է մտնում այդ Վ հնչյունը, որ հասկանալի է, աւ (աու) երկբարբառի ու հնչյունը չի կարող լինել, որովհետև այդ հնչյունը ա-ի հետ տվել է արդեն միջինը օ (ո):

Այդ Վ հնչյունը, ինչպես ինքը պ. Աղայանը շատ ճիշտ նկատել է մի քանի բառերի համար, ձայնակապ է: Հայտնի է, որ հայոց լեզուն ա և ո ձայնավորները մենակ չի ընդունում բառի վերջում և բառի մեջ ձայնավորից առաջ: Այդպիսի դեպքերում հայոց լեզուն պահանջում է, որ ա և ո ձայնավորներից հետո դրվի մի ձայնակապ. ձայնակապ լինում է կամ յ կամ Վ (վ), այսինքն այն հնչյունները, որոնք նախընթաց ձայնավորի հետ միանալով երկբարբառ են կազմում. օրինակ ծառայ, փեսայ, Միքայել, Իսրայել, Սա-

ւ-ուդ, Շմա-ւ-ոն, Տրո-վ-ադա, Մանո-վ-է: Եթե այդ օտարազգի բառերի մեջ անգամ մտած է ւ կամ վ ձայնակապը, հարկավ, մեր լեզվի արտասանության ազդեցութեան տակ, շատ բնական է, որ մեր լեզվի բառերն էլ վ կամ ւ հոգակապով լինեն՝ խոո-վ-ել, սո-վ-որ, հո-վա-ն, յո-վ-անակ, խորո-վ-ել, կո-վ-ի, ծո-վ-ու և ոչ պարզ խոո-ել, սո-որ, հո-ան, յո-ազ, խորո-ել, կո-ի, ծո-ի, ծո-ու, կամ խոո-ել, սո-որ, հո-ան, յո-անակ, ծո-ու, խորո-ել, կո-ի, ինչպես որ իսկապես պիտի լինեն, որովհետեւ դրանց մեջ աւ երկբարբառն է օ դարձել: Բայց մինչդեռ յ ձայնակապը բառի վերջում նոր լեզվի մեջ չի պահել յուր հնչյունը (նախնայաց ժամանակ բառի վերջի յ-ն անշուշտ արտասան<վ>ում էր), վ ձայնակապը բառի վերջում արտասանվում է յուր բաղաձայն հնչյունով, և սրա պատճառն այն է, որ մեր ո ձայնավորը սուղ է, կարճ է, իսկ աւ երկբարբառից դարձած օ (ո) ձայնավորը բառի վերջում՝ երկար է, իսկ այդ երկար արտասանութեան համար անհրաժեշտ է, որ ո (օ) հնչյունից հետո գա վ հնչյունը: Այս պատճառով է, որ հունաց երկար օ-ն նախնիք գրել են ով վանկով, որ քիչ ու շատ մոտ լինի հունաց երկար օ-ին: Թե վ-ը ո-ից հետո ձայնակապ է, այդ երևում է և գրաբար ո դերանունից: Այդ դերանվան սկզբնական ձևն եղած պիտի լինի աւ (uau), որ կանոնավորապես հետևյալ փոփոխությունն է կրում. աւ (uau)-ի սկզբի և վերջի ու հնչյունը վ բաղաձայնի փոխվելով դառնում է վավ (Սալմաստ. բարբ.) կամ թե աւ-ի աւ մասը դարձել է օ, որի հետ միանալով սկզբի ւ (ու) հնչյունը տալիս է գրաբարի ո (ո=ուօ) դերանունը. բայց որովհետև մեր ո հնչյունը կարճ է, իսկ աւ երկբարբառից ստացած օ-հնչյունը երկար է, դրա համար և ո դերանունի ետևից արտասանվել է և վ հնչյունը՝ ով (ով=ուօվ). մյուս կողմից, գիտենք, որ ո=ուօ երկբարբառը բարբառների մեջ վեր է ածվում յուր ու և օ բաղադրիչ մասերին, ուստի և ստանում ենք (հ) ու ձևը (Ղրբ.). իսկ եթե բառի սկզբում ո=ուօ երկբարբառի սկզբի ու հնչյունը թափանում վ է դառնում (ինչպես որդի=ուօրդի=վօրդի), ուստի և հին ով=ուօվ դերանունից բարբառներում լինում են և ուվ, օվ և վօվ ձևերը: Այսպես տեսնում ենք միևնույն դերանվան վավ, ո(ուօ), ով (ուօվ), (հ)ու, ուվ, օվ, վօվ ձևերն ևս բացատրվում են աւ ձևի կանոնավոր փոփոխությամբ: Բայց այդ ձևերից մեզ համար այն նշանակություն ունի, որ այդ դերանվան ո ձևը վերջից երկարության վ հոգակապ թե ընդունում է և թե չի ընդունում: Թե ով դերանվան վերջի վ հնչյունը երկարության հոգակապ է, այդ երևում է, մեկ՝ ինչպես ասացինք, որ երբեմն և չի գրվում. մեկ էլ նրանից, որ այդ վ հոգակապը փոխվում է յ հոգակապի, իսկ այդ երկու հոգակապերն իրար փոխանակում են. ով դերանունը սեռականացուցիչ ր մասնիկն ընդունելով չի դառնում ովր, այլ ոյր, նույնպես և հոգնակիում ոչ թե ովք է դառնում, ինչպես աշխարհաբարում է ովքեր, այլ ոյք: Բացի ով բառից, բառի վերջում վ և յ երկարության հոգակապերի փոխանակությունն երևում է և յետոյ բառի մեջ, որ գավառականներում լինում են ետով. իսկ բառի մեջ յ և վ (ւ) հոգակապերը միշտ փոխանակում են իրար, ինչպես արթայութիւն—արթաութիւն, հայոց ազգ—խաւոց ազգ, Տրոյադա—Տրովադա, լիկայոն—լիկաոն և այլն: Եվ այսպես տեսնում ենք, որ միևնույն խոսելի, կաւ, ծաւ, սաւոր, յաւանակ և այլն ձևերն են, որ դարձել են խոո-վ-ել, կո-վ, ծո-վ, սո-վ-որ, յո-վ-անակ և այլն, այսինքն աւ-ը փոխվել է օ (ո), իսկ վ-ը, որ այդ բառերի մեջ մտնում է հոգակապ է, կամ երկար արտասանութեան համար է մտնում:

կնշանակի վերոհիշյալ ձևերի մեջ ևս ու երկբարբառը հավասար չէ լինում օվ հնչյունին, որ ենթադրում է պ. Աղայանը:

Պ. Աղայանը մեր հին երկբարբառներին վերոհիշյալ աւ=օվ, եւ=եօվ, իւ=իւվ, ու=ուվ հնչյունը տալիս է միայն նրա համար, որ այդ հիման վրա կարողանա ասել, ինչպես աւ-օվ, այսպես և ու-ուվ, և որպեսզի ու երկբարբառին ուվ արտասանությունը տալով կարողանա հետևյալ եզրակացության գալ. «ոչ թե ու երկբարբառն է դառել վ, այլ ու-ն սղվել է և մնացել է ըն. ու-ն այնպես է սղվել ինչպես մեր ըթ գիրը շատ տեղերում: Օրինակ Աստու-ւած=(Աստուված) Աս-տը-ւած=Աստուած. նու-ւէր=նը-ւէր=նւէր. տու-ւաւ=տըւաւ=տաւա. զու-ւարթ=զը-ւարթ=զւարթ: Այս ձևով ու-ն նախքան կորչիլը դառել է ը և նրա պես սղվել, իսկ ըն մնացել է ը, թեև չի եղնլ գրված»:

Բացի սրանից պ. Աղայանն այդ փոփոխությունը մի երկրորդ ձևով էլ է բացատրում. ու երկտառի համար ուվ արտասանությունն ստանալու համար նա ասում է. «Եթե իրավ էլություն երկու ձայնավորներ կապելու հատկություն ունի, ապա ուրեմն ու+ա՝ պիտի լինի՝ ու+ւ+ա, նրա համար, որ ու և ա սլարդ ձայնավորներ են և իրար կպչել չեն կարող առանց կապող տառի: Այդ կապող տառը կարող է լինել և չլինել (գրված), բայց արտաբերելու մեջ պետք է մտնի: Մենք արդեն ունինք աւա, իւա, եւա, օւա (օվա), բայց չունինք ու-ւա: Ինչո՞ւ համար չունինք: Անշուշտ ոչ թե նրա համար, որ այդպես չենք արտաբերում, այլ նրա համար, որ ու-ից հետո եթե էլուն գրեին, այն ժամանակ երկու նմանահնչյուն տառերն իրար մոտ գալով (ոււ), չէին իմանալ թե ի՞նչպես կարդան: Դրա համար և չգրելը լավ են համարել, մասնավորապես որ առանց գրելու էլ հայք ուղիղ են արտաբերել»:

Դա փաստ չէ ասել թե մենք նրա համար չունինք ու-ւա, որ երկու էլուն մոտե մոտ գալով չէին իմանալ, թե ինչպես կարդան: Ինչո՞ւ չէին իմանալ: Ինչո՞ւ լատիներենում և ուրիշ լեզուներում կարող են կարգալ այսպիսի գրություններ, ինչպես է vaccae (վակցէ), որի մեջ միևնույն շ տառը, տեղին նայելով մեկ կ է արտասանվում, մեկ ց, իսկ հայերենում չէին կարող գրել և կարգալ Աստուած, նուէր և այլն. խոմ շատ հեշտությամբ կարելի է և հայերենում միևնույն տառը ու բաղադրության մեջ, մեկ ւ-ը նախնթացա-ի հետ ու (Վ) կարդալ, իսկ մյուսն առանձին՝ վ կարդալ: Ասենք՝ դիցուք թե Աստուած, նուէր չէին էլ կարող գրել և կարդալ. բայց եթե այդ բառերի մեջ հին ժամանակ վ լավեր, խոմ կարող էին գրել վ-ով Աստուված, նուվէր, զուվարթ:

Ճշմարիտ է յ-ն և ւ-ը կապում են մեր ձայնավորները, բայց այդ դեռ չի ուշանակում, որ մեր բոլոր ձայնավորները հնումն իրար հետ պիտի կապվեին անպատճառ մի ձայնակապով. մենք ունինք հին էա, էի, էէ, էու, իա, իե, իէ, իու ձևեր, որոնք կապված չեն յ կամ ւ տառով: Մենք այժմ այդ վերոհիշյալ ձևերը յ ձայնակապով ենք արտասանում, բայց հին ժամանակ անշուշտ ձայնակապով չեն եղել արտասանելիս, որ առանց յ-ի են գրել, ապա թե ոչ, ինչո՞ւ ձայնակապով կգրեին՝ Միքա-յ-էլ, Իսրա-յ-էլ, Տրո-յ-աղա կամ Տրո-վ-աղա և այլն. իսկ Գաբրիէլ, Դանիէլ, մարգարէական, ձիաւոր և այլն, առանց ձայնակապի: Անշուշտ միայն նրա համար, որ հին ժամանակ ա և ո ձայնավորները հետևյալ ձայնավորների հետ յ կամ ւ ձայնակապով էին արտասանվում, իսկ է և ի ձայնավորներն առանց ձայնակապի, և ոչ, ինչպես այժմ ենք արտասանում, յ ձայնակապով: Դժվար չէր նախնայաց համար ար-

տասանության համեմատ գրել և Դանիէլ, Գաբրիէլ, ձիաւոր, և նուէր, լուսարթ, Աստուած և այլն, եթե այդպէս արտասանելիս լինեն:

Բացի այդ՝ մեր լեզուն մինչև անգամ չի սիրում ու՛ վանկը, ինչպէս և էյ, իյ վանկերը, այնպէս որ հայերենի մեջ շատ քիչ կարելի է ցույց տալ այնպիսի բառեր, որոնց մեջ լինեն այդ վանկերը. նույնիսկ այն բարբառները, որոնք ո հնչյունը վեր են ածում յուր բաղադրիչ ու հնչյունին, ու՛ վանկի մեջ ո բաղադրիչ հնչյունն ընդհանրապէս չեն վերածում յուր բաղադրիչ ու հնչյունին, որովհետեւ այդ դեպքում պիտի ստացվեր ու՛ վանկը, որ չի սիրում մեր լեզուն. օրինակ՝ մինչդեռ ծոց, խոտ, դառնում են ծուց, խուտ, ծով, կով չեն դառնում ծուվ, կուվ: Բայց եթե այդ դեպքերում անպատշառ պիտք է, որ ո երկբարբառը ենթարկվի պարզության օրենքին, և վերածվի յուր բաղադրիչ ու հնչյունին, այն ժամանակ տեսնում ենք, որ ու՛ վանկը չկազմելու համար ու՛ վանկի միջից երկարության ձայնակապ վ-ն դուրս է ընկնում և նոր ո-ն դառնում է ու. օրինակ՝ Յովսէփ, Մովսէս, Թովմաս, ու՛, դառնում են՝ Յուսէփ, Մուսէս, Թումաս, (հ) ու (գրբ.), և ոչ թե Մուվսէս, Յուվսէփ, Թուվմաս, ու՛: Վերջին բառիս մեջ զոկերենում մնում է վ հնչյունը: Այսպէս տեսնում ենք, որ հին լեզվի մեջ—ու երկբարբառը չէր կարող ունենալ ու՛ հնչյունը, և ոչ էլ Աստուած, նուէր և այլն, կարտասանվեն վ ձայնակապով Աստուած, նուէր. ապա թե ոչ, այդպէս էլ կգրեն:

Ձայնակապ ունենալն ավելի նոր լեզվի հատկութիւնն է, քան թե հին լեզվի. և ձայնակապը նոր լեզվի մեջ միեւնոյն օրենքով է ավելանում, ինչ օրենքով որ մեր հին լեզվի երկբարբառները պարզվում են նոր լեզվի մեջ: Երկբարբառների պարզման ընդհանուր օրենքը նրա վրա է հիմնված, որ մինչդեռ հին լեզուն սիրում է և թույլ է տալիս, որ երկու ձայնավոր ետեւ ետեւ գան, մեր նոր լեզուն այդ չի ընդունում: Այն բոլոր դեպքերում, որ հին լեզվի մեջ երկու ձայնավորներ են ետեւ ետեւ գալիս, նոր լեզվի մեջ այդ ձայնավորներից մեկը դուրս է ընկնում, կամ բաղաձայնի է փոխվում (ինչպէս այդ տեսանք երկբարբառների պարզման մեջ), կամ թե երկու ձայնավորի մեջ մտնում է յ կամ լ (վ) հնչյունը. իսկ եթե ոչ այդ հնչյուններն են մեջը մտնում, ոչ էլ երկու ձայնավորներից մեկնումեկը դուրս է ընկնում, այն ժամանակ երկու առանձին ձայնավորներից մեկը սղվում է և երկուսը միանում մի վանկ են կազմում: Հին պարզ Դանիէլ, ձիաւոր, էական գրութիւններն այժմ կարդում ենք Դանիյէլ, ձիաւոր, էյական. նույնպէս և Բտալիա, Անգլիա, հրէայ պարզ գրութիւնները եթե չենք կարդում ձայնակապով՝ Բտալիյա, Անգլիյա, հրէյա, այն ժամանակ նախընթաց ի, է ձայնավորները չեն պահում իրենց անկախ հնչյունը, այսինքն դադարում են առանձին վանկ կազմելուց և սղվելով միանում են հետևյալ ձայնավորի հետ և երկբարբառ են կազմում, և մենք վերոհիշյալ բառերն արտասանում ենք Բտալեա, Անգլեա, հրեա:

Այս միեւնոյն կրկնակի փոփոխութիւնը տեսնում ենք և հին ու ձայնավորի փոփոխության մեջ, երբ որ նրան հետևում է ձայնավոր հնչյուն. հին Աստուած, Սամուէլ, նուէր (нугэр), լեզուի (лезуи), կատուի (катуи), ձուի բառերի մեջ ու-ն հետևյալ ձայնավորի հետ չէր կարող նոր լեզվի մեջ պարզ կերպով միանալ. կամ պետք է երկու ձայնավորից մեկը դուրս ընկնէր՝ Աստուած, Սամէլ, կամ այդ երկու ձայնավորի մեջ մտնէր մի հոդակապ՝ Աստուված, ձուվի, նուվէր. կամ պետք է այդ երկու ձայնավորներից մեկը սղվէր: Սղվում է ու-ն և դառնում վ, Աստված, Սամվէլ, նվէր, ձվի:

Կարելի չէ ասել, ըստ պ. Աղայանի, թե Աստուած, նուէր, լեզուի, ձուլի ձևերից է ու-ն սղմվելով կազմվել Աստուած, նվէր, լեզվի, ձվի ձևերը, ինչպես որ ջուր, կարկուտ և այլն ձևերից հոլովելիս ու-ն սղվում է ջրի, կարկտի: Աստուած, նուէր, լեզուի, ձուլի և Աստուած, լեզվի, ձվի ձևերն երկուսն էլ անկախ կազմված ձևեր են և երկուսն էլ, ինչպես տեսանք, մի որ լեզվի պարզման օրենքին համապատասխան են: Եթե վ հոդակապը միայն նրա համար է ավելանում, որ ու ձայնավորը կարողանա միանալ հետևյալ ձայնավորի հետ, պահելով յուր ձայնավոր հնչյունը, էլ ի՞նչպես կարելի է, որ նորմեկանց նուէր, լեզուի, կատուի, ձուլի ձևերից ու-ն սղվի: Դէ՞ որ հենց այդ ու-ն պահելու համար է մտել վ հոդակապը:

Ամփոփենք ու-ի կրած փոփոխությունները: Հին ու պարզ ձայնավոր հնչյունը (և ոչ ու երկբարբառը) ձայնավորից առաջ նոր լեզվի մեջ 1) կամ պահում է յուր հնչյունը՝ լեզուի, կատուի (лезун, катун), 2) կամ նոր լեզվի այն հատկությամբ, որ երկու ձայնավորի մեջ մի ձայնակապ պիտի մտնի, պահում է յուր հնչյունը միայն վ (ւ) ձայնակապով՝ լեզուի, ձուլի, նուէր, 3) կամ թե նոր լեզվի մյուս հատկությամբ, որ երկու ձայնավորներից առաջինը պիտի սղվի և հետևյալ ձայնավորի հետ մի վանկ կազմի, ու ձայնավորն էլ սղվում է և հետևյալ ձայնավորի հետ մի վանկ է կազմում. ու ձայնավորն էլ, ինչպես ուրիշ լեզուներում, ինչպես և մեր երկբարբառներում, այնպես և այս դեպքում, այսինքն հետևյալ ձայնավորից առաջ սղվելով դառնում է վ, և ստանում ենք նվէր, կատվի, լեզվի և այլն ձևերը, որոնք բոլորովին անկախ են նուէր, կատուի, լեզուի ձևերից. մեկը մի օրենքով է կազմված, մյուսը՝ մյուս օրենքով, մեկը մի բարբառում է կազմված և դործածվում, մյուսը՝ մյուս բարբառում: Թեպետև այս էլ պետք է ասել, որ լեզուի, նուէր և այլն արտասանությունը սակավաթիվ բարբառներում է, մեծ մասամբ դառնում է լեզվի, նվէր կամ լեզուի, կատուի:

Հիմա խնդիր է, թե ի՞նչպես է նրազ, նըւէր, տըւած, մատնըւած և այլն բառերի մեջ մտնում ը հնչյունը, եթե այդ բառերն առաջանում են նուազ (нуаг), նուէր (нуэр) և այլն ձևերից, որովհետև ասացինք նոր լեզվի հատկությամբ ուա, ուէր և այլն երկու վանկերը դառնում են վա, վէ մի վանկ, ուստի և նվազ, նվէր, տված, մատնվել բառերը մի վանկ պակաս պիտի լինեին, քան թե նուազ, նուէր, տուած, մատնուած բառերն են, որոնց ու-ն դառնում է վ: Պ. Աղայանին նույնիսկ այդ ը հնչյունն է տեղիք տվել ենթադրելու, որ վերոհիշյալ բառերի մեջ ու հնչյունը սղվել դարձել է ը, իսկ վ հոդակապն յուր հնչյունը պահել է, այսինքն Աստուած դարձել է Աս-տու-ւած (Աստու-վ-ած), իսկ վերջին ձևիս միջից էլ ու դարձել է ը՝ Աստըւած, իսկ որովհետև բառի մեջ ը-ն չենք գրում, ուրեմն կլինի Աստուած, նույնպես և նուէր=նու-ւէր (նոււէր)=նը-ւէր=նւէր (նվէր): Եթե, ինչպես տեսանք, նվէր (նւէր) ձևը չի կազմվում նոււէր (նոււէր) ձևից, այդ ը-ն ի՞նչպես է մտնում այդ բառերի մեջ, եթե ու-ն չէ դարձած ը:

Մեր քերականներից ոմանք ընդունում են, թե վերջին վանկի ի և ու ձայնավոր<ներ>, երբ որ նոր վանկ է ավելանում, փոխվում են ը ձայնավորի, և թե առհասարակ ը ձայնավորը մյուս ձայնավորների սղումից է ստացվում. այնինչ ուրիշ քերականները, որոնց հետ և հ. Ա. Այսոյանը, ընդունում են, որ ի, ու և մյուս ձայնավորները ոչ թե փոխվում են ը ձայնավորի, այլ կորչում են. «Կես դարե ավելի է, որ կորուսման կանոնը շատ ընդգրկմություն գտավ մեր քերականաց քով. և կուզվի այս կանոնը (ը գրի) փոփոխման

կանոնի վեր ածել, գրի կորուստը բուրրովին ուրանալով: Սակայն եթե գրաբարի համար կրնա դեռ խնդիր ըլլալ, այս օրս արդի լեզվին նկատմամբ լուծված խնդիր է թե իրոք ձայնավոր գիր կկորսվի կամ կպակսի, երբ հաջորդ բաղաձայնը հետևյալ վանկին պիտի անցնի... Մոռնալու չէ՝ թե ուր ուր խրատություն կա հնչման մեջ, մեղմելու համար իրոք կամ լռելայն ը գիր կավելացվի՝ կորսված կամ պակսած ձայնավորեն անկախ» (հ. Այտն<յան>, Քնն<ական> քեր<ականություն>, եր. 269):

Լավ ուշադրություն դարձնողը կհամոզվի, որ մեր լեզվի մեջ ոչ մի հնչյուն, ինչպես և ի, ու հնչյունները չեն փոխվում ը հնչյունի, այլ այդ հնչյունները կորչում են, իսկ ը հնչյունը բուրրովին ուրիշ օրենքով է մտնում մեր բառերի արտասանության մեջ: Այդ ը հնչյունը ճշմարիտ է, շատ անգամ արտասանվում է այն տեղում, որտեղից կորչում են ի և ու հնչյունները, օրինակ ջուր—ջրի. բայց և շատ անգամ ի և ու ձայնավորների դրությունից բուրրովին անկախ դրությամբ է մտնում բառերի մեջ. օրինակ՝ սփիռ, աստղիկ չեն դառնում սփռեկ, աստղկի, այլ՝ սրփռեկ, աստղկի. այսինքն ը-ն մտնում է ոչ թե կորած ի ձայնավորի տեղը, այլ նրանից մի բաղաձայն առաջ է դրվում:

Ը հնչյունի մեր լեզվի բառերի մեջ մտնելը կախված է բաղաձայն հնչյունների դասավորությունից, և հատկապես նայ և տեական ասված բաղաձայնների միավորությունից մյուս բաղաձայնների հետ. (նայ են՝ ր, ո, ղ, լ, մ, ն, տեական են՝ ք, ս, շ, վ-օ-ու բառի մեջ վ հնչյունով): Ը հնչյունի արտասանության բացատրությունը մեղ հնուտ կտաներ, միայն այսքանս պետք է ասել, որ բառի սկզբում երկու կամ ավելի բաղաձայնների մեջ միշտ պիտի մտնի ը հնչյունը, արմատից որևէ ձայնավոր կորած լինի, թե ոչ. օրինակ՝ պըտուղ, գըտնել, սըփռել, դընել (միայն ս, ք, շ բաղաձայններով սկսված ժամանակ այդ ը-ն, որոշ դեպքերում, ոչ թե բաղաձայնների մեջ է մտնում, այլ բառի սկզբից է դրվում, օրինակ ըսկիզբ, ըշտեմարան, ըղնա): Բառի մեջ երկու բաղաձայնի միջև ը հնչյուն չի մտնում, թեկուզ այդ բաղաձայնների միջև բառի արմատի մեջ որևէ ձայնավոր եղած լինի. օրինակ՝ ապտակ և ոչ ապըտակ, բազմութիւն և <ոչ>բազըմութիւն, ծաղկել և ոչ ծաղըկել, թեպետև արմատի մեջ ք և մ, ղ և կ բաղաձայնների միջև կա ի և ու՝ բազում, ծաղիկ: Իսկ եթե բառի մեջ երեք և ավելի բաղաձայն են գալիս ետևե ետև, նայելով նայ և տեական բաղաձայնների դրությանը, այդ բաղաձայնների մեջ մտնում է ը հնչյունը. օրինակ՝ ժողովըրդի, աստղիկ, պատըռտել:

Թե այդ ը հնչյունը ու ձայնավորների սղումից չէ կախված, այլ բաղաձայնների դասավորությունից, այդ երևում է և գրաբարի զ նախդրից և չ, տ մասնիկներից, որոնք միայն մի բաղաձայն հնչյուն են, երբ որ ձայնավորով սկսվող բառի առաջից են դրվում, վանկ չեն ավելացնում, բայց երբ որ բաղաձայնով սկսվող բառի վրա են դրվում վանկ են ավելացնում, այսինքն մեջք մտնում է ը հնչյունը. օրինակ զամենայն, զամպ, շասաց, չիմացալ. բայց ըզնա, ըզմարդ. կամ հին արտասանությամբ զընա, զըմարդ, չըգիտես, չըբերել, տըզտ, եթե բառի սկզբում միայն մի զ, չ, տ բաղաձայն հնչյունն ավելանալով երկու բաղաձայնի մեջ մտնում է ը հնչյունը. այդպես և երբ որ հին լեզվի ու (յ) ձայնավոր հնչյունը վ բաղաձայն հնչյուն է դառնում, մի բաղաձայն ավելանում է, ուստի և երկու բաղաձայնի մեջ մտնում է ը հնչյունը՝ նըվագ, տըված, նըվեր, և ոչ թե ու-հնչյունն է սղվում և դառնում ը: Այդպես և միևնույն օրենքով երբ որ բառի մեջ վ հնչյունը գտնվում է նախ-

ընթաց երկու կամ ավելի բաղաձայնների հետ, դարձյալ առնում է ը հնչյունը. օրինակ՝ գտնելվել, մատնելվել. իսկ, ընդհակառակն, եթե ու-ից վ դարձած հնչյունը բառի մեջ գալիս է մի բաղաձայնից հետո, մեջը ը հնչյուն չի մըտնում, որովհետև, ինչպես ասացինք, բառի միջում երկու բաղաձայնի միջև ը հնչյուն չի մտնում. աս-վել, ուտ-վել, և ոչ թե ասըվել, ուտըվել:

Միայն մի բան պետք է նկատել, որ ինչպես բառի միջում նաչ և տեական բաղաձայնները մեծ մասամբ պահանջում են, որ նախընթաց բաղաձայնն իրենց հետ անբաժան արտասանվի, այդպես և վ տեական բաղաձայնը պահանջում է, որ նախընթաց բաղաձայնն իրեն հետ անբաժան արտասանվի. օրինակ՝ ինչպես արտասանում ենք եր-կնային, եր-կրորդ, գալթա-կղություն, մա-քրել. այդպես արտասանում ենք՝ ա-սվել, Աս-տված, պաշ-տվել, դասվել. բայց առանց ը հնչյունի, թեպետև իսկապես ասած, դարձյալ սուղ ը կա միջին, միայն այնքան սուղ է, որ ոչ միայն վանկ չի կազմում, այլև քառորդ վանկ չի կազմում. ինչքան ը արտասանվում է մա-քրել բառի քր տառերի մեջ, նույնքան արտասանվում է և դա-սվել բառի սվ տառերի մեջ:

Այսպես՝ տեսնում ենք, որ լեզվի դարերի ընթացքում կրած փոփոխություններ հին լեզվի ու ձայնավոր հնչյունը (և ոչ երկրարբառը) ձայնավորից առաջ անմիջապես սղվելով՝ դարձել է բաղաձայն վ հնչյուն. թեպետև մի րանի բարբառների մեջ դեռևս պահում է յուր ձայնավոր հնչյունը, իսկ ուրիշներում պահում է ձայնավոր հնչյունը միայն վ ձայնակապով: Բայց և այնպես բարբառների մեծ մասի մեջ դարձել է վ: Իսկ ը ձայնավորի արտասանությունը վ-ից առաջ բոլորովին ուրիշ օրենքով է կատարվում, անկախ վ դարձած ու-ից:

Հիմա խնդիր է՝ եթե նախնյաց ու հնչյունը մեր նոր լեզվի մեջ ձայնավորից առաջ վ հնչյունի է փոխվում, ի՞նչպես պետք է գրել. արդյոք պիտի թողնել նախնի գրությամբ, թե՞ պետք է վ-ով կամ ռ-ով գրել:

Այդ հարցին պատասխանելու համար պետք է ի նկատի ունենալ երկու ուղղագրական սկզբունք՝ 1) ուղղագրության ճնշունակաճ սկզբունքը և 2) ուղղագրության միության սկզբունքը:

Ուղղագրության հնչյունական սկզբունքի մասին մենք բավական կանգ ենք առել մեր «Ուղղագրական նկատողություններ» խորագրով հոգովածների մեջ. այդ սկզբունքը պահանջում է բառերն իրենց արտասանության համեմատ գրել, այսինքն բառերն ինչպես որ արտասանում ենք, պետք է այնպես և գրենք: Ամենայն այբուբենի այս հնչյունական սկզբունքից ծագած հիմնական կանոնն է. «Գրության ժամանակ լեզվի ամեն մի ճնշումը պետք է պատկերացվի առանձին, այն էլ միայն մի տառով, և ընդհակառակն յուրաքանչյուր տառ միայն մի հնչյունի նշանագիր պիտի լինի»: Եթե այդ միայն ի նկատի ունենանք, պարզ հասկանալի է, որ հին ու գրությունը, եթե բառի մեջ վ է արտասանվում, վ-ով էլ պետք է գրել առանց այլալրության և առանց պատճառաբանության,—գրի՛ր այնպես, ինչպես արտասանում ես:

Սակայն եղած այբբենարաններից գրեթե ոչ մեկն այն կատարելություն չունի, որ յուրաքանչյուր հնչյուն մի առանձին, այն էլ մի տառով նշանագիր ունենա, և յուրաքանչյուր տառ միայն մի հնչյունի նշանագիր լինի. այբբենարանների մեջ կամ լեզվի բոլոր հնչյունները չունին առանձին նշանագիր կամ ավելորդ տառեր կան: Այդպես էլ մեր այբբենարանի մեջ է, որ նույնիսկ Ե դարումն էլ վերոհիշյալ կատարելությունը չի ունեցել,

որովհետև ս. Մեսրոպն ու (y) պարզ ձայնավորի համար մի նշանագրի փոխանակ երկտառ է նշանակել, բացի այդ՝ միևնույն ու երկտառը և օւ երկբարբառի նշանագիրն է եղել:

Եթե Ե դարում մեր այբբենարանը չի ունեցել այդ կատարելությունը, այժմ խոմ ավելի ևս չունի, որովհետև լեզվի հնչյունները ժամանակի ընթացքում փոփոխվել են, իսկ գրությունը նույնն է մնացել: Մեր այբբենարանի անկատարելությունը միառմի թվելը մեր խնդրից դուրս է, միայն այս հիշենք, որ այդ հնչյունաբանական փոփոխությունից այն է առաջացել, որ մինչդեռ հին ժամանակ վ հնչյունի համար միայն վ տառն ենք ունեցել, այժմ վ հնչյունի համար ունինք երեք նշանագիր վ, Վ, ու: Այդ երեք նշաններից վ-ը միայն մի հնչյունի նշանագիր է, իսկ Վ-ը և ու-ն երկու հնչյունի, որովհետև Վ-ը իւ երկբարբառի մեջ դեռևս պահում է յուր նախնի ձայնավորությունը, մինչդեռ մյուս երկբարբառների մեջ վեր է ածվել վ-ի, իսկ ու-ն թի y է և թե վ:

Եթե ուզենանք, որ մեր այբբենարանը այդ երեք նշանագրերի նկատմամբ պակասավոր չլինի, պետք է մեր այբբենարանի մեջ այսպիսի փոփոխություն մտցնենք. վ հնչյունի համար պահենք միայն մի նշանագիր կամ վ կամ Վ. y ձայնավորի և յօ երկբարբառի համար երկտառ ու-ի և իւ-ի փոխանակ երկու նոր մի տառով նշանագիր ընդունենք¹:

Բայց այդպիսի փոփոխություն մտցնելը դժվար է, որովհետև միանգամ արդեն ընդունված այբբենարանը հեշտ չէ փոփոխելն ու ուղղելը: Եվ այդ դժվարությունը միայն մեզ համար և մեր այբբենարանի համար չի ներկայանում, այլև բոլոր օտարազգի այբբենարանների համար:

Այբբենարանը փոփոխելու և ուղղելու դժվարությունը գլխավորապես նրանից է առաջանում, որ այդ փոփոխությունն անելով խանգարվում է ուղղագրության միութունը, իսկ ամենայն գրական լեզվի համար պահանջվում է մի տեսակ ուղղագրություն: Այդպիսի փոփոխություն անելու համար պետք է ընտրություն անել ուղղագրության ճշշունակա՛ն սկզբունքի և ուղղագրության միութան սկզբունքի միջև. եթե նախապատվությունը հնչյունական սկզբունքի կողմը լինի, քան թե ուղղագրության միության կողմը, անշուշտ, այն ժամանակ կարելի է այդպիսի փոփոխություն անել և մեր այբբենարանի և մեր գրության պակասավոր կողմերն ուղղել և լրացնել: Բայց մենք տեսնում ենք, որ իրոք այդպես չի լինում, որովհետև ուղղագրության միությանն է ավելի կարևորություն տրվում, քան թե բառերն արտասանության համեմատ գրելուն: Այդ հանգամանքից է առաջանում այն, որ մեզնից շատ ու շատ բարձր կանգնած ազգերն իրենց այբբենարանն ու գրությունը, որ շատ ավելի է հեռու կենդանի արտասանությունից, քան թե մեր գրությունը, դժվարանում են փոփոխության ենթարկել և իրենց գրության և այբբենարանի թերին լրացնել, որովհետև այդ անել անկարելի է առանց բազմատեսակության մեջ ընկնելու և առանց ուղղագրության միությունը խանգարելու: Նույն դժվարությունը և մեր գրության միջ փոփոխություն մտցնելիս է առաջանում:

Սույն հանգամանքն է պատճառ եղել, որ անհաջող են անցել այն փորձերը, որ աշխարհաբարի գրականական լեզու դառնալու սկզբներում եղել են

¹ Փոխանակ ու (y) և իւ (յօ) հնչյունների համար առանձին նշանագիր ստեղծվելու, որ մեծ թեթևություն կտար մեր ուղղագրությանը, ընդհակառակն, միայն արագագրության համար ստեղծված է եւ վանկի համար և նշանագիրը, որ բոլորովին զուր է և միայն երեխաներին մեծ դժվարություն է պատճառում տողադարձության ժամանակ:

աշխարհաբարի ամբողջ ուղղագրությունը միմիայն կենդանի արտասանության վրա հիմնելու համար: Այդ փորձերը շատ բանավոր և խելացի են եղել, որովհետև գրության համար ավելի բանավոր և խելացի հիմունք չկա, քան արտասանության համեմատ գրելու սկզբունքը. բայց և այնպես, ինչպես ուրիշ լեզուների, նույնպես և մեր լեզվի մեջ այդ փորձերը հաջողություն չեն գտել, որովհետև դրանց հետ կապված են դժվարություններ և հանգամանքներ, որոնք գրության միությունը խանգարում են:

Մեր «Ուղղագրական նկատողություններ» խորագրով հոգվածների մեջ (Նոր-Դար», 1890, № 151 և շարունակություն) թվել ենք աշխարհաբարի գրությունն արտասանության վրա հիմնելու փորձերի անհաջող անցնելու պատճառները, որոնցից գլխավորն այն է, որ նույնիսկ կենդանի արտասանությունը միատեսակ չէ, ամենայն բարբառ և յուր ճյուղերը միևնույն բառը տեսակ-տեսակ են արտասանում. իսկ այդ բազմատեսակության մեջ նախաձայնությունն այս կամ այն բարբառին տալը շատ դժվար է: Թե որքան ուղղագրական բազմատեսակության մեջ կրնանք, եթե միայն կենդանի արտասանության վրա հիմնենք ուղղագրությունը, հիշենք միայն այն, թե որքան տարբերվում են մեր երկու գրականական լեզուների հիմք կազմող Արարատյան և Կ. Պոլսի բարբառները: Նույն տարբերությունը, որ կա արեւելեյան և արեւմտյան գրականական լեզուների օտարազգի բառերի տառադարձության մեջ՝ Պետերբուրգ—Բեդերպուրկ կամ Փեթերպուրկ, և այլն,—միևնույն տարբերությունը ճշտությամբ պիտի լինի և հայերեն բառերի գրության մեջ, եթե միմիայն արտասանության վրա հիմնենք ուղղագրությունը. մենք պիտի գրենք դաս, իսկ նրանք՝ թաս, մենք՝ գարի, նրանք՝ քարի և այլն:

Մենք, և ավելի պ. Աղայանը, պոլսեցիներից պահանջում ենք, որ նրանք օտարազգի բառերի տառադարձությունն անեն այնպես, ինչպես մենք ենք անում. բայց հնչյունաբանական սկզբունքը միայն ի նկատի ունենալով, մի՞թե կարող ենք նրանցից այդ պահանջել, չէ՞ որ նրանք օտարազգի բառերն իրենց արտասանության համեմատ են տառադարձում. նրանք հայերեն պարկ բառը հնչում են բարգ, ուստի և իրենց արտասանության հիման վրա ամենայն իրավամբ կարող են և օտարազգի բուրգ բառն էլ գրել պուրկ:

Այսպես՝ և ինչ հիմքով որ մեզ թույլ պիտի տանք գրել լեզվի, հեռվից, վերարկվի, տիրացվի, ձվի, ալսինքն վ-ով գրել, որովհետև մենք այդ դեպքերում վ ենք արտասանում (լեզվի, հեռից և այլն տվ և վ-ով գրությունը նույնն ենք համարում, քանի որ և-ն այդ դեպքերում իբրև վ է բնդունվում), միևնույն հիմքով պոլսեցիները, նրանց հետ և ուրիշները, իրավունք չունի՞ր գրելու լեզուի, հեռուն, վերարկուի, տիրացուի, ձուի, ռոսվնետև նրանք այդ բառերի մեջ ու-ն մեզ պես վ չեն արտասանում, այլ պահում են ու ձայնավոր հնչյունը. նույնպես և ուրիշները կարող են գրել ձուվի, լուվի և այլն, որովհետև նրանք էլ այդպես են արտասանում. այսինքն պահում են ու ձայնավորը, բայց միայն հետևյալ ձայնավորի հետ վ ձայնակապով են միացնում: Այսպես դարձյալ ինչ հիմքով որ մենք կարող ենք գրել նվէր, թվաբանութիւն, շվաք, նույն հիմքով և ուրիշները կարող են գրել նուվէր, թուվաբանութիւն, շուվաք կամ շուաք, որովհետև այդպես են արտասանում:

Այսպես տեսնում ենք, որ ուղղագրությունը միայն արտասանության վրա հիմնելով, մեր լեզվի գրության ամբողջ կազմությունը կփոխվի, և միայն ու գրությունը չէ, որ պիտի վ-ի կամ և-ի վերածվի, որովհետև եթե մենք հետևաբար վարվելու լինինք, երբ որ արտասանության վրա հիմնվելով

ու-ն վ կամ ւ ենք գրում, միևնույն կերպով փոփոխության պիտի ենթարկենք և շատ ու շատ բառերի գրությունը, որոնց համար կենդանի արտասանությունը առաջնորդ չի հանդիսանում: Բայց մի՞թե այդ հնարավոր է անել այն բազմատեսակ արտասանությունների մեջ, որ ունին մեր բարբառները. այն ժամանակ մենք մի բառի համար կունենայինք երեք և ավելի տեսակ գրություն:

Ասենք թե այդ բազմատեսակության մեջ մի բարբառի արտասանությունն ընդունենք հիմք մի գրություն ստանալու համար, ասենք թե պոլսեցիներին և ուրիշներին կստիպենք, որ ուրիշ տեսակ արտասանելով հանդերձ գրությամբ մեզ հետևեն, այսինքն Գարի արտասանեն, Վարի գրեն, լեզվի, կատուի, հեռուի (лезуи, катуй) արտասանեն, բայց լեզվի, կատվի, հեռվին գրեն. ասենք թե կթողնենք Վանա, Մշո, Դարբաղի և ուրիշ բարբառների արտասանությունները, որ բոլորովին նման չեն Արարատյան բարբառի արտասանությանը, և մենք իբրև հիմք գրական լեզվի գրության կվերցնենք միայն Արարատյան բարբառի արտասանությունը. սակայն նույնիսկ այդ բարբառով քի՞չ փոփոխություն կկրի մեր բառարանը: Կարծում ենք, այնքան փոփոխություն կկրի, որ շատ անգամ նոր գրության պատկերը բոլորովին նման չի լինիլ հին գրության պատկերին: Սակայն նույն իսկ Արարատյան բարբառն յուր մեջ արտասանության մի միություն չի ներկայացնում. երեվանցու արտասանությունը ջոկ է, վաղարշապատցունը՝ ջոկ, աշտարակցունը՝ ջոկ: Կնշանակի, ուղղագրության միության համար պիտի ընդունենք միայն մի գյուղի առտասանությունը, հակառակ դեպքում մենք բազմատեսակության մեջ կընկնենք, որովհետև մեկն արտասանում է խնդիր՝ Դ-ով, մյուսը խնթիր՝ Թ-ով, մեկն արտասանում է կատուներ, լեզուներ, ու-ով, մյուսը կատվներ, լեզվներ, վ-ով, և այս նույն իսկ Արարատյան բարբառի մեջ:

Ուղղագրության մեջ միությունն անհրաժեշտ է. իսկ այդ միությունն ստանալու համար, տեսնում ենք, որ եթե ուզում ենք գրությունն արտասանության վրա հիմնել, պետք է իբրև արտասանության հիմք ընդունենք միայն մի գյուղի արտասանությունը. բայց այդ անելով մի՞թե մենք գրությունն արտասանության վրա հիմնած կլինենք, որովհետև եթե այդպիսի գրությունը մի կամ մի քանի գյուղերի և նույնիսկ մի ամբողջ բարբառի համար ճշմարիտ, մոտիկ կլինի կենդանի արտասանությանը, մյուս բարբառների համար դարձյալ հեռու կլինի և նրանց համար գրության մեջ կենդանի արտասանությունն էլ չի կարող առաջնորդ լինել: Պոլսի և ուրիշ բազմաթիվ բարբառների արտասանությունն ունեցողների համար միևնույնն է թե բառերը հին արտասանության համեմատ են գրվում, թե մի գյուղի, մինչև իսկ մի բարբառի, Արարատյան բարբառի նոր կենդանի արտասանության համեմատ են գրվում. երկու դեպքում ևս նրանց համար իրենց կենդանի արտասանությունը չի կարող առաջնորդ լինել, որովհետև տարբերվում է այդ գյուղի կամ բարբառի գրության հիմք ընդունված արտասանությունից: Իսկ այդպիսիները, քանի որ երկու տեսակ գրություններն էլ չեն համապատասխանում իրենց արտասանության, հարկավ, ավելի շուտ կընտրեն հին գրությունը, որ սրբագործված է պատմությամբ և մեր ամբողջ գրականությամբ:

Այսպես տեսնում ենք գրությունն արտասանությանը կատարելապես մոտեցնելը անհնարին է բարբառների բազմատեսակ արտասանության պատճառով: Իսկ մյուս կողմից, ասել թե բարբառների արտասանությունն ի

նկատի չունենանք, այլ ի նկատի ունենանք միայն գրականական լեզվի արտասանությունը, դա ևս մի կատարյալ ցնորք կլինի, որովհետև մեր գրականական լեզվով խոսողներն ևս այնքան տեսակ արտասանություն ունին, որքան որ բարբառներ ունինք. մենք չունինք մի արտասանություն, որ հատուկ լինի գրականական լեզվին, որ և պահանջելի լինի ամենայն գրականական լեզվով խոսողից: Ամենայն մարդ գրականական լեզվով խոսելիս արտասանում է առանձին տեսակ, նայելով թե ո՞ր բարբառի ազդեցության տակ է. մեկն արտասանում է արդար՝ դ-ով, մյուսն արթար, մեկը խնդիր, մյուսը խնթիր, մեկը խաբել, մյուսը խափել, մեկն աղջիկ, մյուսն ախճիկ, երրորդը ախչիկ, մեկը վարձ, մյուսը վարց, երրորդը վարծ. մեկը վերարկուի, մյուսը վերարկվի, մեկը հեռուից, մյուսը հեռվից, և այլն, և այլն: Նույնիսկ մեր դպրոցների մեջ միևնույն հայերեն գրական լեզուն՝ վարժապետներից ով ինչպես ուղում է՝ արտասանել է սովորեցնում երեխաներին: Էլ չենք խոսում արտասանության այն մեծ տարբերության վրա, որ ունին արևելյան և արևմտյան գրական լեզուները:

Այսպես տեսնում ենք գրությունն արտասանությանը մոտեցնելը, բառի բուն նշանակությամբ, անհնարին է. ամենայն մի փոփոխություն (մասնավոր բացառությամբ), որ իբր արտասանության մոտեցնելու համար մենք կմտցնենք մեր հին ուղղագրության մեջ, հիմնված կլինի միայն մասնավոր արտասանության վրա, և ընդհանրության համար այդպիսի գրությունը նույնչափ հեռու կլինի կենդանի արտասանությունից, որչափ և ներկայումս մեր լեզվի գրությունը հեռու է արտասանությունից:

Գրությունն արտասանությանն իսկապես կմոտենա միայն այն ժամանակ, երբ որ այնքան տեսակ գրություն լինի, որքան տեսակ որ արտասանություն կա. գոնե այնքան տեսակ գրություն լինի, բանի տեսակ որ զխավոր արտասանություն կա, որոնց հետևում է գրականական լեզվով խոսողների մեծամասնությունը: Այսպես թե այնպես, մեծ չափով առած, թե պակաս չափով առած, մենք միևնույն հետևանքին ենք գալիս, այսինքն միևնույն լեզվի, միևնույն բառերի գրությունը բազմատեսակության մեջ ենք դնում: Այս բազմատեսակությունը չառաջացնելու համար միակ ելքն այն է, որ աշխարհաբարի մեջ ընդունվի գրաբարի ուղղագրությունը, որ թեպետև շատ բառերում համապատասխան չէ կենդանի արտասանությանը— և չէր էլ կարող լինել, քանի որ գրությունը մեկ է, իսկ կենդանի արտասանությունը բազմատեսակ—բայց յուր պատկառելի հնությունը և մեր հին ու նոր գրականության մեջ սրբազործված լինելով հեշտությամբ կարող է լռեցնել բարբառային բազմատեսակությունները, և հավասար կերպով ընդունելի է թե մեզ համար, թե թուրքահայերի համար և թե առհասարակ ամենայն տեղի հայերի համար: Մի՞թե նույն իսկ այս հանգամանքը չէ եղել պատճառ, որ անհաջող են անցել այն փորձերը, որ պ. Աղալանից առաջ արել են ուրիշները գրությունն արտասանությանը մոտեցնելու համար: Եթե այս հանգամանքը չլիներ, այսինքն արտասանության բազմատեսակության հանգամանքը չլիներ, որից և ուղղագրության միությունը խանգարվում է, միթե հետին մտածողի համար անդամ, ոչ միայն մեղ, այլև ուրիշ ազգերի համար, պարզ չի լինիլ, որ շատ բանավոր է ուղղագրությունն արտասանության մոտեցնելը:

Մենք խնդիրն ընդհանրապես վերցրինք, բայց այդ ընդհանուր առմամբ մեջ էլ, ինչպես օրինակներից երևում է, տեսանք, որ հին ու-ն, որ պ. Աղա-

յանն առաջարկում է Վ (վ)-ով գրել, բոլորովին Վ (ւ)-ի չի վերածված, որովհետև եթե մենք մեր արտասանության համեմատ գրենք լեզվի, կատվի և այլն, ուրիշները պիտի գրեն՝ լեզուի, կատուի, հեռուն, որովհետև նրանք էլ ու-ով են արտասանում: Կնշանակե ու-ի գրության այդպիսի փոփոխությունը բազմատեսակության մեջ պիտի դնի մեր ուղղագրության այդ մասը:

Բայց արտասանության բազմատեսակությունից, պիտի ի նկատի ունենալ և այն, որ հեշտ չէ դարավոր գրականության մեջ գործադրված մի ուղղագրություն գրչի մի շարժումով բոլորովին ոչնչացնել և նրա տեղը նոր ուղղագրություն դնել: Եթե այդ ուղղակի հեշտ լիներ, ինչու մեզնից ավելի լուսավորված ու հառաջդեմ աղգերը չեն կարողանում իրենց լեզվի գրության մեջ այդպես դյուրության մեջ փոփոխություն մտցնել. խոմ հայտնի է, որ ռուսերենում բառերի վերջում բաղաձայնից հետո գրում են ՚ տառը (ոչ ՚, որ հարկավոր է), որ բոլորովին ավելորդ է, որովհետև բաղաձայնն առանց դրան էլ կարելի է կոշտ արտասանել. բայց ռուսներն այդ տառը չեն դուրս ձգում բառի վերջից (ոչ բառի միջից): Նրանք պահում են 'և ՚ տառը, որ հավասար է e տառին: Ինչու,—որովհետև այդպիսի փոփոխություն մտցնելիս լեզվի ուղղագրության միությունը կհանգարվի անշուշտ, որովհետև այդպես է գրված արդեն նրանց գրականության մեջ:

Բայց, թերևս, մեզ ասեն, թե մեր գրականությունը նոր է, ուստի և մեր նոր աշխարհաբար լեզվի ուղղագրությունը, բանի դեռ նոր է, պետք է հիմնենք արտասանության վրա. այդպես էլ ասում է պ. Աղայանը. «Աշխարհիկ լեզվի համար, որ իր առաջին քայլի կիսումն է դեռևս, այս փոփոխությունն մտցնել պետք է և կարևոր. ուշ կլինի միայն հիսուն և հարյուր տարի հետո, երբ մեր հետնորդները հաստատ դիրք բռնած սխալն այլևս չեն կարող շտկել»:

Բայց այդ կարելի է ասել միայն այն ժամանակ, երբ որ հայոց լեզվի բառերը նոր լինեին գրի առնվելիս. այսինքն հայոց լեզուն նոր սկսում լիներ գրավոր լեզու դառնալ: Ծղմարիտ է, մեր գրական լեզուն նոր է, բայց այդ նորությունը միայն քերականության մեջ է և ոչ բառերի մեջ: Եվ հենց պ. Աղայանի սխալն էլ նրանում է, որ կարծում է, որ եթե մեր աշխարհիկ լեզուն նոր է, ուրեմն և բառերի գրությունը նոր է, ուստի և, որքան շուտ է, այդ բառերը մեր արտասանության համեմատ պետք է գրենք: Այնինչ մեր աշխարհաբարի բառերը, սակավ բացառությամբ, և գրաբար են. իսկ գրաբարի գրեթե բոլոր բառերը գործ են ածվում աշխարհաբարի մեջ. գրաբարի մեծած բառերից շատերը, որոնք մի բանի տարի առաջ հնաբանություն էին համարվում, հետզհետե մեր նոր գրականության ծաղկելու համեմատ գործածության մեջ են մտնում, և գուցե ժամանակ գա, որ շատ քիչ բառեր մնան գրաբարի մեջ իբրև հնաբանություն և չկենդանանան մեր նոր գրականական լեզվի մեջ:

Եթե, այդպես, բառերը նույն են գրաբարում և աշխարհաբարում, ուրեմն և այդ բառերի գրությունը նոր չէ, որ մենք կարողանանք բառերի գրության մեջ փոփոխություն մտցնել: Եթե, պ. Աղայանի ասելով, մեր հետնորդները հիսուն, հարյուր տարուց հետո չեն կարող մեր սխալն այլևս ուղղել, որովհետև միանգամ արդեն ընդունված կլինի բառերը մի տեսակ գրել,—մենք ևս այժմ մեր նախնիքների հետնորդներն ենք, մենք ի՞նչպես կարող ենք ուղղել

մեր նախնիքների ոչ թե սխալը, այլ ուղիղ գրությունը, որ արդեն հաստատ
դիրք է բռնած:

Մյուս կողմից, մենք կարող էինք էլի մեր աշխարհաբարի համար բոլո-
րովին նոր ուղղագրություն հիմնել, եթե, ինչպես ուրիշ առթիվ նկատել ենք,
գրաբարի և աշխարհաբարի մեջ արտասանությունը տարբեր լիներ. այսինքն
գրաբարը կարդացվեր Ծ դարու արտասանությամբ: Բայց որովհետև արդեն
գրաբարի հին գրությունը կարդում ենք արդի արտասանությամբ, ուստի և նոր
տեսակ գրությունն ավելորդ է համար<վ>ում, որովհետև միակ արտա-
սանության համար երկու տեսակ գրություն է ստեղծվում: Իսկ արտասա-
նության համար, նույն գրությունն ունենալուց հետո, ինչու՞ ստեղծել նոր
գրություն նվեր կամ նւէր, քանի որ հին գրությունը կա, և այդ հին գրությունը
բոլորովին այնպես ենք արտասանում, ինչպես և նոր գրությունը. միայն
նրա՞ համար ստեղծել որ ու նշանը չ ձայնավորի համար պետք է պահել,
իսկ նույն բառի մեջ Վ բաղաձայնն է լսվում: Բայց դրան կարող ենք պա-
տասխանել նույն վկայությամբ, որով պ. Աղայանը չ տառի բաղաձայնու-
թյունը հաստատելու համար պատասխանում է պ. Սարգսյանին. «Վայրա-
պար է կարծել, թէ գիր ինչ անփոփոխ բնութեամբ բաղաձայն իցէ կամ
ձայնաւոր, և այն շմարթիցի նմա ըստ տեղւոյն ձայնաւոր՝ կամ բաղաձայն
վարել. այդ տառի է սեփական, որ մի անգամ արտաբերեալ ի բերանոյ՝
որոշի և շմարթէ՝ այլադդ ինչ լինել. իսկ ի նշանագիրս չիք և ոչ մի բնու-
թեամբ ստեղծեալ, կամ կարգեալ յայս կամ յայն հնչումն, այլ գրիւ է ամե-
նայն. և գրութեան ոչինչ հարկ ի վրայ կայ շտալ միոյ գրոյ երկուս գործս,
որպէս տեսանեմք զայս և յայլ ագիւս... (հ. Բագր<ատունի>, Քեր. ի պէտս
դարգ., երես. 656):

Այս վկայությամբ պ. Աղայանը կամենում է հաստատել, որ չ տառը,
գրության նայելով, կարող է և բաղաձայն լինել, և ձայնավոր, ինչպես և է
իրոք մեր արդի լեզվի մեջ: Եթե այդպես է, ու նշանագիրն էլ, դրության
նայելով, նույնպես կարող է և բաղաձայն հնչյունի համար լինել, և ձայնա-
վորի. և ու նշանագիրն ավելի շուտ կարող է այդ երկու պաշտոնը միանգա-
մից կատարել, քանի որ, ինչպես տեսանք, այդ ու հնչյունը մեր արդի լեզվի
մեջ, դրության նայելով, միևնույն բառի մեջ երբեմն ու է արտասանվում,
երբեմն՝ վ, մի բարբառի մեջ ու է արտասանվում, մյուս բարբառի մեջ՝ վ.
այսինքն ու-ի և վ-ի մեջ տատանվում է այդ հնչյունը. օրինակ արտասանում
ենք լեզու, լեզուի, լեզուներ, բայց և լեզվի, լեզվներ, լեզուվի. նույնպես ձու,
ձուի, ձուվի, ձվի. Աստուած, Աստուված, Աստուծոյ, Աստված. նվէր, նուվէր
և այլն:

Պ. Աղայանը յուր առաջարկած գրության եղանակի համար իբրև մի
առավելություն առում է. «Ծս կհուսամ, որ այս գրի (ւ-ի) օժանդակությունը
վերականգնելով շատ շատ հեշտացրած կլինինք և մեր մանուկ սերնդի
գրագիտության գործը: Բավական է միայն ասել, որ բառերի մեջ լսված աւ,
եւ, իւ ևւ,ւո,ւի,ւու,ւո ձայները պետք է գրել օժանդակ կամ փոքրւ-ով,
և ոչ վ-ով: Իսկ այդ մեծ և պոչավոր վ-ն գրվում է միայն բառերի սկզբում
և ու-ի մոտ, որ ով կարդացվի. որովհետև եթե այստեղ փոքրւ-ը դնենք,
կդառնա ու և ոչ ովք»:

Եթե ուղղագրության մեջ փոփոխություն պիտի մտցնենք նրա համար,
որ մանուկ սերնդի գրագիտության գործը հեշտացնենք, կարծում ենք պ.
Աղայանն այդ գործն ավելի հեշտացրած կլինի, եթե մեջտեղից բոլորովին

վերացներ վ-ը, և բառերը նույնիսկ սկսեր լ-ով, ւագր, ւարդան, ւարել, ւաղել, որով մանուկների համար բոլորովին վերացած կլինեին այն անհասկանալի դրությունը, թե ինչու միակ հնչյունի համար երկու տառ պետք է ունենալ. ինչու համար գրել՝ ա-ւար, նա-ւազ, ա-ւարել, և չգրել ւար, ւաղել, կառ-ւարել, նույնպես ինչո՞ւ, չգրել և վօրթի, և մարթ, և երփ և խոսք և մոտ և այլն, և այլն:

Եթե կարելի է մանուկներին սովորեցնել թե՛ 1. աւ, եւ, իւ, ւա, ւե, Վի, տւ, տ պետք է գրել լ-ով. 2. բառի սկզբում և ա-ից հետո պետք է գրել վ-ով,—մի՞թե չի կարելի մանուկներին և այսպես սովորեցնել 1. բառի սկզբում և ա-ից հետո պետք է գրել վ-ով. 2. ձայնավորներից հետո (բացի ո-ից) լ-ով, իսկ բաղաձայններից հետո ու-ով: Կարծում ենք այս կանոնը նույնչափ և ավելի ըմբռնելի կլինի մանուկների համար, քան թե պ. Աղայանի ւա, ւե, Վինը:

Արտասանության վրա միայն հիմնվելով ներելի է գրել նվէր, ասվել, նվազ, Աստված կամ նէր, ասւել, նւազ, Աստուած, բայց մի՞թե նույնչափով ներելի չէ գրել և թաքավօր, և մարթ, վարթապէտ, և կարթալ, և եխպայր, ախշիկ կամ ախճիկ, ախպ, թուխտ, դարցաւ և այլն, և այլն, այսինքն այն գրությունը, որի համար պ. Աղայանն ասում է գրել ըստ «Հայկական աշխարհի» և ավելացնում է. «Բայց ուր կտանի մեղ այս անիշխանությունը մեր գրականության մեջ», և ճշմարիտ, ո՞ւր կտանի մեղ այս անիշխանությունն ու բաբելոնյան խառնակությունը մեր ուղղագրության մեջ այն օրից ի վեր, երբ պ. Աղայանն սկսեց լ-երը սիրել և ու-երն ատել: Մի՞թե պ. Աղայանն իրավունք ունի ձայն բարձրացնելու «Հայկական աշխարհի» ուղղագրության դեմ, որ ավելի ընդարձակ չափով, քան թե պ. Աղայանը, ձգտում էր մեր ուղղագրությունը հիմնել կենդանի արտասանության վրա: Կարծում ենք, որ իրավունք չունի, որովհետև սկզբունքն ու հիմքը մեկ է. եթե պ. Աղայանը նուազ, նուէր, լեզուի գրում է նվէր, նվազ, լեզվի կամ նէր, լեզի, որովհետև հին ու-ն վ է արտասանվում այժմ, մի՞թե հայր խորենն իրավունք չունեին մարդ, վարդապետ, աղբ, և այլն բառերը գրելու մարթ, վարթապէտ, ախպ. չէ՞ որ այդ բառերի մեջ էլ դ-ն այժմ թ է արտասանվում, ե-ն՝ է, դ-ը՝ խ, ք-ը՝ պ: Կարծում ենք՝ պ. Աղայանի կարծիքին հակառակ բան արած չէինք լինիլ, այլ նրա սկզբունքն ընդարձակ չափով գործադրած կլինեինք, եթե առաջարկեինք ոչ միայն ու-ի փոխանակ վ կամ լ գրել, այլ միևնույն արտասանության հիման վրա դ-ն՝ թ, ք-ը՝ փ կամ պ, գ-ը՝ ք, ե-ը՝ է, ո-ն՝ օ, զ-ն՝ չ կամ ճ, ծ-ն՝ ձ, ձ-ն՝ ց կամ ծ, և այլն և այլն գրել այն բոլոր բառերի մեջ, երբ որ այդպես միանման են արտասանվում: Կարծում ենք այդպես իրավունք ունինք առաջարկելու և գրելու: Բայց պ. Աղայանն ի՞նչպես հակառակ է վերջին տեսակ փոփոխությանը մեր ուղղագրության մեջ. նա ասում է. «Ընդհանուր ազգային գրականության մեջ տառի ձայնը ժամանակով կամ զանազան պատճառներով փոխվի էլ, նույն տառը պիտի շարունակի գոյություն ունենալ միևնույն բառում, իբրև այդ կաղապարի բաղկացուցիչ անհրաժեշտ մասներից մեկը, այլպես նրանից ճիշտ գաղափար չի ձուլվիլ»:

Եթե այդպես է, հապա ինչո՞ւ պ. Աղայանն յուր ասածի հակառակն է վարվում, ու նշանագիրը փոխում է վ-ի կամ լ-ի (և-ն էլ այս դեպքում իբրև վ է ընդունվում): Նա ասում է. «Բառերը քո արտաբերության եղանակով մի գրիր, այլ այն գրերով, որով գրել են նրան նախնիքդ», այսինքն եթե որդի բառի արտասանությունն այժմ վոբթի է, մաբդը՝ մաբթ, նուէրը՝ նվէր կամ

նէր, այդպէս արդի արտասանութեան համեմատ մի գրիւր, այլ նախնայաց գրութիւնը պահիր: Բայց և այնպէս, ավելացնում է պ. Աղայանը,—իմ այս վերոհիշյալ կարծիքին հակառակ, թեպետև նախնիք գրել են՝ նուագ, նուէր, զուարթ, յօդուած, արարուած, ստեղծուած, լեզուի, և այլն,—դու պետք է գրես՝ նագ, նէր, զարթ, յօդած, արարած, ստեղծած, լեզւի և այլն. և ինչո՞ւ այս, միայն նրա համար, որ ես, սկսել եմ ու-երն ատել, և-երը սիրել, ուստի և դու էլ պետք է այդպէս անես, այսինքն միայն այս դեպքում պետք է ինձ պես նախնայաց գրութիւնը թողնես, իսկ մնացած դեպքերում պետք է ամուր քննես նախնայաց գրութիւնից:

Կարծում ենք, պ. Աղայանը բացորոշ հակասում է ինքն իրեն. եթե նա այնքան մոլեռանդ կերպով պաշտպանում է նախնայաց գրութիւնը, որ ասում է՝ ինչպէս կուզես արտասանիր, բայց միայն նախնայաց գրութիւնը պահիր,— էլ ի՞նչպէս է պատահում, որ նա ինքը՝ պ. Աղայանը միևնույն հոգիածի մեջ, յուր ասածը չի գործադրում և ու-ի վերաբերմամբ: Ինչո՞ւ. մի՞թե նախնայաց գրութեան մեջ մեղավոր է միայն ու-գրութիւնը: Թող խեղճ ու-ով գրութեանն էլ հավասար աչքով մտիկ տա, ինչպէս մյուս տառերով գրութեանն է մտիկ տալիս: Ինչպէս պահանջում է մյուս տեսակ գրութիւններն անփոփոխ պահել, թող ու-վ գրութիւնն էլ անփոփոխ պահի. ինչպէս կուզի արտասանի՝ նուէր, թե նուվէր, թե նւէր, թե նվէր կամ նէր, բայց այն գրերով գրի, որով մեր նախնիք գրել են, որովհետև նա ասում է՝ մինչև անգամ «ընդհանուր աղագիւն գրականութեան մեջ տառի ձայնը... փոխվի էլ, նույն տառը պիտի շարունակի գոյութիւն ունենալ միևնույն բառի մեջ»։ այսինքն եթե մի օր հայերն այլևս չունենան օրինակ՝ դ, ձ, ծ հնչյունները, այլ միայն թ, ց, այն ժամանակ էլ մենք բառերի մի մասը դ, ձ, ծ տառերով պետք է գրենք, որովհետև նախնիք այդպէս են գրել: Դա արդեն չափազանց և անտեղի հնասիրութիւն է, և մենք համաձայն չենք պ. Աղայանի հետ: Այն ժամանակ հին գրութիւնն այլևս անիմաստ բան կլինի, և եթե պահվի էլ, ոչ թե նրա համար պետք է պահվի, որ նախնայաց գրութիւնն անփոփոխ պետք է թողնել, այլ ուրիշ հանգամանքներից ստիպված պետք է պահել:

Այդ հանգամանքն է ուղղագրութեան միութիւնը, որ, պատմական գրութեան սովորութեան շնորհիվ, կիսանգարվի, եթե գրութեան մեջ փոփոխութիւն մտցվի: Ուղղագրական միութիւնն անհրաժեշտ է, բայց և պատմական գրութեան սովորութիւնն անխուսափելի է, և հենց այդ պատճառով նախնայաց գրութեան եղանակը փոխելիս կառաջանան տարաձայնութիւններ և խառնաշփոթ ուղղագրութիւն. որովհետև եթե մեկը համոզվի էլ գրել փոխանակ ձ-ի ց, փոխանակ ու-ի վ կամ ղ, մյուսներն և ավելի մեծ բազմութիւնը չեն կարող ձեռք վերցնել ավանդական գրութիւնից, որ արդեն, պ. Աղայանի ասած, ունակութիւն է դարձած: Եվ մենք չենք կարող պախա-րակել այդպիսիներին, որովհետև այդ հատկութիւնից ամենայն մարդ զերծ չէ որոշ չափով, և նույնիսկ պ. Աղայանը, ինչպէս տեսանք, ավելի մեծ չափով:

Այսպէս, տեսնում ենք, որ հին ուղղագրութեան մեջ փոփոխութիւն մտցնելու համար պ. Աղայանի բերած ոչ մի փաստը համոզիչ չէ. համոզիչ են և նրա բացատրութիւնները, թե ինչպէս է եղել, որ հին լեզվի ու-ն նոր լեզվի մեջ վ է հնչվում: Մյուս կողմից, եթե տեսութեամբ, հնչյունական սկզբունքով արդարանում է ուրիշ դեպքերում ու-ի փոխանակ վ կամ ղ

գրելը, հետևյալ դեպքերում ու-ի փոխանակ և կամ վ գրելը տեսության մեջ էլ չի արդարանում:

Պ. Աղայանը գրում է լեզվի, տիրացւի, ձւի, հեռւից և այլն, մոռանալով միանգամայն ուղղագրության սկզբունքներից մեկը, որ ի նկատի ունի բառի ծագումը, կազմությունը. այդ սկզբունքը, որ կոչվում է ստուգաբանական, և հնչյունական սկզբունքի հետ հավասար նշանակություն ունի թե ուղղագրության և թե քերականության մեջ,—ընդունված է բոլոր լեզուների մեջ. օրինակ՝ այդ սկզբունքով է, որ ռուսները գրում են страна (ստորոնա), թեպետև արտասանում են старана (ստարանա), որովհետև ուրիշ ձևերում a արտասանվող օ-ն վերականգնում է յուր հնչյունը, ինչպես վերահիշյալ բառը հայցականում стороной (ստորոնու): Նրևի, պ. Աղայանն ամենևին չի մտածել ստուգաբանական ուղղագրության վրա և ւ-ի սիրուց, և ու-երը ջնջելու եռանդից մղված սկսել է գրել՝ լեզւի, կատւի, բւի, ձւի, հեռւից, տիրացւի, տւած, անւանել և այլն. այնինչ այդ բառերն իրենց արմատի մեջ ունին ու և ոչ վ (ւ) հնչյունը. լեզու, կատու, բու, ձու, հեռու, տիրացու, տու (շնորհատու), անուն և այլն:

Եթե, ասենք, նույնիսկ ստուգաբանական սկզբունքի վրա էլ ուշադրություն չդարձնի պ. Աղայանը, բայց մի՞թե հնչյունական սկզբունքը նրան թույլ է տալիս գրել լեզւի, կատւի, հեռւից, ձւի, և այլն, չէ՞ որ շատ շատերը, արևմտյան գրականական լեզվով խոսողները, արևելյան գրականական լեզվով խոսողներից էլ շատերն արտասանում են լեզուի (лезуи), կատուի (катуи), ձուի, բուի (буи), հեռուից և այլն, այսինքն ու-ով, և ոչ վ (ւ)-ով:

Մեր կարծիքը ու-ի և ւ-ի կամ վ-ի ուղղագրության մասին հետևյալն է.

1. Որքան կարելի է, գրությունը պետք է մոտեցնել արտասանությանը, և կենդանի արտասանությունը պիտի առաջնորդ լինի ուղղագրության համար:

2. Բայց գրությունը պիտի մոտեցնել արտասանությանը միայն այն ժամանակ, երբ մոտեցնելիս ուղղակի չենք հակասում բառի ծագմանն ու կազմությանը, այսինքն ի նկատի պիտի ունենալ և ստուգաբանական սկզբունքը:

Այս երկու, հնչյունական և ստուգաբանական սկզբունքները հաշտեցնել և զբոյժան միջից տարածայնությունները վերացնել, այդ պիտի լինի ուղղագրության բանավոր տեսության վերջնական նպատակը:

3. Պատմական ուղղագրությունը, որ հիմնված է հին արտասանության վրա, արդի ուղղագրության մեջ ներկայանում է իբրև մի հնացած զգեստ, բայց ոչ ավելորդ զգեստ, որ հեշտությամբ կարելի է հանել և դուրս ձգել. այդ հեշտ չէ անելը ոչ թե նրա համար, որ մենք վարժվել ենք այդ զգեստին, այլ ավելի նրա համար, որ այդ ճին ուղղագրությունը պահում է միություն և տեղիք չի ապրի տարածայնությունների. իսկ մի լեզվի գրության մեջ ամենից անհրաժեշտ պայմանն է ուղղագրության միությունը:

Այսպես ուղղագրության մեջ մի կողմից հնչյունաբանությունն ու ստուգաբանությունը, մյուս կողմից միությունն ի նկատի ունենալով պետք է առաջնորդվել փոփոխություն մտցնելիս: Կարելի չէ մեկովն առաջնորդվել, առանց մյուս երկուսն ի նկատի ունենալու: Այդ երեք սկզբունքն ի նկատի ունենալով տեսնում ենք.

1. Որովհետև հին լեզվի ու հնչյունը մեր նոր լեզվի մեջ ձայնավորից առաջ վ է արտասանվում, ուրեմն, ըստ հնչյունաբանության, պետք է գրել

ոչ թե ձայնավորի ու նշանով, այլ բաղաձայնի վ կամ ւ նշանով, լեզվի, նվագ, անվանել կամ լեզվի, նւագ, անւանել: Բայց այդ միայն ըստ մեր արտասանության:

2. Ստուգաբանական սկզբունքն ասում է, որ՝ թեպետև ձայնավորից առաջ ու-ն վ է արտասանվում, բայց ոչ բոլոր բառերի մեջ միատեսակ, այն ինչ մի կարգ բառերի մեջ բառի ամեն ձևերում վ է արտասանվում, ուրիշ բառերի մեջ, բառի այս կամ այն ձևում, ու-ն դեռևս պահում է յուր ձայնավոր հնչյունը. ուստի վերջին տեսակ բառերը պետք է գրել ու-ով՝ Աստուած, տուած, անուանել, շուաք, ձուի, լեզուի, և այլն. մասնավանդ այդ բառերի մի մասը շատերը ու-ով են արտասանում, և ոչ վ-ով:

3. Սակայն այս փոփոխությունը մտցնելով ի՞նչ հետևանքի ենք հասնում, արդոք չի՞ խախտվում ուղղագրության միությունը, թե՞, ընդհակառակն, գրության միջից տարաձայնություններն են վերանում: Տեսնենք.

Մինչև պ. Աղայանի վերանորոգած փոփոխությունը (վերանորոգած ենք ասում, որովհետև նրանից առաջ էլ նույն փորձերն եղել են և ավելի ընդարձակ շահով, բայց անհաջող), ու-ի գրության նկատմամբ, մեր ուղղագրության միությունը խախտվում էր մասնավոր կերպով միայն երեք դեպքում.

1. Կրավորականի գրության մեջ: Աշխարհաբարի կրավորականի նշանն է ու, ըստ հին գրության: Կրավորականի ու նշանի գրությունը տարաձայնությունների տեղիք է տվել գրեթե միայն մեզնում, այսինքն արևելյան գրականական լեզվի մեջ, և այս նրա համար, որ մեր բոլոր բայերի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակները վերջանում են ում մասնիկով, ուստի և կրավորականի մեջ երկու ուու ետեւ ետև են գալիս՝ ասուում է, ուսուում է: Շատերի համար անախորժ է եղել երկու ուու ետեւ ետև գրել, մասնավանդ որ ու-ն էլ երկու տառից է բաղկանում, դրա համար և սկսել են գրել՝ ասուել, բայց ասվում է, գրուել, բայց գրվում է, այսինքն միայն ում վերջավորությունից առաջ կրավորականի ու նշանը փոխել են վ-ի: Ոմանք անհարմար են գտած կրավորականի միևնույն նշանը մի տեղում ու գրելը, իսկ մյուս տեղում վ գրելը, ուստի սկսել <են> իբրև կրավորականի նշան գրել միայն վ տառը՝ ասվել, ասվեցաւ, ասվում է, գրված, շինված և այլն: Շատերն ևս բոլոր դեպքերում ու-ի փոխանակ վ գրելն անհարմար են համարել և պահել են ու-ն, բայց երբ որ ետեւից մի ու էլ է հանդիպում, ավելի հարմար են գտել առաջին ու-ի փոխանակ միայն ւ գրել. ասուել, գրուել, բայց ասում է, գրում: Ոմանք ևս բոլոր դեպքերում պահում են ու-ն. ասուել, գրուել, ասում է, գրում է և այլն:

2. Երկրորդ տարաձայնությունն եղել է իւ վերջացած բառերի վերջափոխ ձևերի գրության մեջ. հաշիւ, թիւ դառնում են հաշուի, թուի: Ոմանք այսպես դատելով՝ եթե գիր, սիրտ դառնում են գրի, սրտի, այսինքն միջի ի ձայնավորը դուրս է ընկնում, ինչո՞ւ հաշիւ, թիւ միևնույն ձևով չդառնան հաշի, թի, հաշուել, թուել: Դրանով իբրև թե ուղեցել են ի ձայնավորի կորուսման միությունը հաստատել:

3. Երրորդ տարաձայնությունն եղել է ժամանակ ցույց տվող բառերի հոլովների մեջ. օրուայ, ամսուայ, տարուայ, գիշերուայ և այլն, որ սակավաթիվ մարդիկ գրում են օրվայ, ամսվայ, տարվայ, գիշերվայ:

Ահա այն բոլոր տարաձայնությունները, որ եղել են մեր գրության մեջ նախքան պ. Աղայանի փորձը: Սակայն այս էլ պետք է ասել, որ այդ դեպքերից վերջին երկուսը միայն սակավաթիվ մարդիկ են վ-ով գրել, ընդհան-

րությունը միշտ գրել է՝ թուփ, հաշուել, օրուայ, տարուայ և այլն: Իսկ կրավորականի նշանը միայն ում վերջավորութիւնից առաջ է մեծ տարաձայնությունների տեղիք տվել, թե չէ մնացած դեպքերում, սակավ բացառությամբ, մեծ մասամբ գրել են ու-ով և ոչ վ-ով:

Պ. Աղայանն իրեն խնդիր է դրել ահա այս տարաձայնութիւնները վերացնել մեջտեղից: Բայց արդյոք հաջողո՞ւմ է նրան այդ: Արդեն հետեւանք քույց է տալիս, որ չի հաջողում: Նա փոխանակ սակավաթիվ տարաձայնութիւնները վերացնելու, ընդհակառակն, ավելի ևս մեծ տարաձայնութիւնների տեղիք է տալիս, քանդում է այն միութիւնը, որ կա մյուս բառերի գրութեան մեջ, և որ բոլորը միատեսակ ու-ով են գրում: Ինչպես ասում են, ունքը շինելու տեղ աչքն է հանել: Ի՞նչ է արել նա. երեք դեպքի տարաձայնութիւնները վերացնելու համար փոխանակ առաջարկելու, որ այդ տարաձայնութիւնները գրեն մեր լեզվի գրութեան ընդհանուր եղանակով, որով գրում է սովոր բազմութիւնը, ընդհակառակն, նա ընդհանուր և շատ ավելի գործածութիւն ունեցող ձևերը բերել հաշտեցրել է սակավաթիվ ձևերի հետ: Դրանից այն է առաջացել, որ փոխանակ վում, վել, թի, օրվայ ձևերը մեջտեղից վերանալու, ընդհակառակն, առաջացել են նորանոր տարաձայնութիւններ և ուղղագրութեան բազմատեսակութիւն, մեկը գրում է՝ լեզուի, մյուսը լեզվի, երրորդը լեզւի. մեկը յօդուած, մյուսը յօդած, երրորդը յօդւած. մեկը թուի, մյուսը՝ թվի, երրորդը թի. մեկը նուիրուել, մյուսը նուիրվել, երրորդը նվիրվել, չորրորդը նւիրել, հինգերորդը նուիրում է. մեկը Կովրով, մյուսը Կովրով, երրորդը Կուրու և այլն, և այլն: Եվ դուրս է եկել մի խառնաշփոթ գրութիւն, և բաբելոնյան խառնակութիւնը ոչ թե առաջ էր, այլ այժմ պ. Աղայանի փորձից հետո, որովհետև հին մի քանի կրկին ձևերի վրա ավելացել են և բազմաթիվ նոր ու-ով գրութիւններ, որ առաջ չկային:

Ահա այս խառնաշփոթութիւններին տեղիք չտալու համար, որովհետև ուղղագրութեան միութիւնն անհրաժեշտ է, հարկավոր է պահել գրաբարի ուղղագրութիւնը, այսինքն վ հնչույնը բաղաձայնից հետո ու-ով գրել: Միայն մի դեպքում, երբ երկու ռու իրար են հանդիպում, կարելի է թույլ տալ ու-ով գրել, և այս միայն նրա համար, որ այդ դեպքն է գլխավոր տարաձայնութիւնների նախապատճառը, և մեծամասնութիւնն արդեն գրում են ոչ ռու՝ աստում, ուտում, այլ ասում, ուտում կամ ասվում, ուտվում: Այդ դեպքն այնքան էլ չի խանգարիլ ուղղագրութեան ընդհանուր եղանակը, քանի որ գրեթե միայն արեւելյան գրականական լեզվի մեջ է, որովհետև արեւմտյան գրականական լեզուն շունենալով բայերի ու վերջավորութիւնը, մեծ մասամբ ազատ է երկու ռու-ի անախորժ հանդիպումից:

Երկու ուու-ից առաջինը, որ վ է արտասանվում, ու-ով գրելը մի հակասական բան պիտի չթվի, որովհետև դրանով նոր տարաձայնութիւնների տեղիք չենք տալիս, ինչպես պ. Աղայանն է անում, այլ եղած երեք ուում, վում, տւմ ձևերից ընտրում ենք միայն մի ձևը: Թեպետև միատեսակութեան համար ավելի հարմար էր ընտրել ուում ձևը, բայց չենք կարծում, որ այդ ձևը վերահաստատվի, քանի որ, ինչպես ասացինք, այս բոլոր տարաձայնութիւնների նախապատճառը հենց այդ միեւնոյն ձևն է: Այդ տւմ ձևն ընտրելը ուղղագրութեան սկզբունքին հակառակ չէ, քանի որ, եթե չլինեք ուղղագրութեան միութիւնը քանդելու խնդիրը, ու-ի փոխանակ վ կամ ո պետք էր գրել այն բոլոր դեպքերում, որոնց մեջ ու-ն կատարելապես վեր է ածվել վ բաղաձայնի և բառի ոչ մի ձևում չի վերականգնում յուր ձայնավոր հնչույնը:

Այդպիսի դեպքերից մեկն է կրավորականի ու-ն, որ միշտ մաքուր վ է արտասանվում, և ոչ երբեք ու, նույնպես և ժամանակ ցույց տվող բառերը՝ օրուայ, ամսուայ և այլն ձևերը. կարծում ենք, այդ կարգին պատկանում են և հետևյալները՝ թուեւ, հաշուեւ, հովուի, զուարթ, նուէր, նուազ, լուանալ և այլն: Թե լուանալ բառի մեջ ու-ն մաքուր վ է արտասանվում, այդ երևում է և վլանալ, վլացք ձևից:

Կրկնում ենք, եթե չլինեն ուղղագրության միությունը քանդելու խնդիրը, ու-ի փոխանակ նոր լեզվի մեջ և գրելը ավելի բանավոր էր, բայց միայն լմոռանալով, հարկավ, ստուգաբանական ուղղագրությունը, այսինքն Աստուած, տուած, լեզուի, ձուի և այլն ձևերում պահելով ու-ն. և եթե պ. Աղայանն ուզում է, որ ւ-ը վերահաստատվի, նա պետք է այս հանգամանքն ի նկատի ունենա: Գուցե, ով գիտե, մեր ընդհանուր ձգտումով, մեր ամենայն ինչ շուտով ընդունելու հակումով, կամաց կամաց շատերն սկսեն ու-ի փոխանակ ւ-ով գրել. և երբ որ բավությունն արդեն ւ-ով գրի, այն ժամանակ արդեն կարող է հաստատվել ավելի բանավոր ուղղագրության եղանակը. այն ժամանակ գուցե մեր ուղղագրության համար արդարանա այն առակը թե՛ մինչև չպտորվի՝ չի պարզվի: Բայց դրա համար դեռ մենք և մեր ժառանգները խառնաշփոթ ուղղագրության դարում կապրենք, իսկ մեր ժառանգների ժառանգների ժամանակ գուցե պարզվի ուղղագրության խնդիրը և ու-ի փոխանակ ւ գրվի կամ չգրվի:

Մեզ մնում է միայն մի քանի խոսք ասել և այն խնդրի մասին, թե ու-ի փոխանակ ւ, թե՞ վ պետք է գրել: Ինքնըստինքյան պարզ է, որ ով կուզի վ կգրի, ով կուզի ւ: Կարելի չէ ասել, ինչպես պ. Ս. Սարգսյանն է ասում, թե որովհետև ւ-ը ձայնավորի նշան է, ուստի վ դարձած ու-ի փոխանակ պետք է վ գրել, և ոչ ւ: Եթե մի ժամանակ հին լեզվի մեջ ւ-ը միայն ձայնավոր է եղել, այժմ նոր լեզվի մեջ ւ-ը մեծ մասամբ բաղաձայն է (բացի իւ երկբարբառից) և հավասար վ-ին: Ուստի վ դարձած ու-ի փոխանակ ամենայն իրավամբ կարելի է և ւ, և վ գրել: Բայց միայն նախադասելի է ւ գրելը, և այս հետևյալ պատճառներով.

1) Հին լեզվի բոլոր երկբարբառների մեջ եղած ու հնչյունը, որ այժմ վ է արտասանվում, ւ-ով է մնում:

2) Բառերի մեջ, բացի բարդության ժամանակ—կառավարել—և ու ձայնավորից հետո, միշտ ւ-է գրվում:

3) Թեկուզ այն հանգամանքն ի նկատի ունենալով, որ ւ-ն ավելի նման է ու-ին քան թե վ-ը, որով և ու-ի փոխանակ ավելի շուտով ւ կընդունվի, քան թե վ:

4) Նախնիք և ու մեծ մասամբ ւ են պահել, քան թե վ գրել: Մի՞թե նույն-իսկ ներկայումս նուազ, նուէր, թուեր, մատնուել, գտնուել, կազմուել և այլն բառերը տողադարձության ժամանակ չենք գրում. նուէր, թուեր, մատնուել, նուազ, գտնուել, կազմուել, որով և ապացուցանում ենք, թե արդեն այդ-տեսակ բառերի մեջ որոշ դեպքերում, ընդունում ենք ու-ի փոխանակ ւ գրելը: Բայց ւ-ով թե՞ վ-ով գրելու խնդրի մասին երկար կանգ առնելն ավելորդ է, քանի որ մենք նոր տարաձայնությունների տեղիք չտալու համար, հարկավոր ենք համարում հին ուղղագրությունն անփոփոխ թողնել:

ՄԵՐ ՈՒՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

(ԿԱՐԳԱՅՎԱԾ՝ 1913 թ. ՀՈԿՏ. 14-ԻՆ Ս. ԷՋՄԻԱՏԵՆՈՒՄ, ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ
ՄԵՏ ՀՈՐԵԼՅԱՆԻ ՀԱՆԴԵՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ)

Հորելյանական հանձնաժողովը հարմար համարեց հայ գրի այս Մեծ հորելյանին խորհրդակցություն ունենալ մեր ուղղագրության մասին և ինձ առաջարկեց ներկայացնել մի զեկուցում, թե արդյոք պե՞տք է և կարելի՞ է փոփոխություններ մտցնել մեր ավանդական ուղղագրության մեջ, և ի՞նչպիսիք և ի՞նչ փոփոխություններ կարևոր և հնարավոր է այժմ անել:

Ողջունելով մեր այս խորհրդակցության՝ գործը՝ ես պիտի աշխատեմ պարզել իմ հայացքն այն դժվար ու կնճռոտ խնդրի մասին, որ հայերեն բառերի գրի առնվելուց 1500 տարի հետո պետք է որ իսկապես առանձին ուղագրության արժանանա:

Ամենից առաջ, առանց երկար բացատրությունների մեջ մտնելու, պիտի շեշտեմ մի սկզբունք, որ ընդհանուր ընդունված է բոլոր ազգերից. դա այն է, որ ամեն գրական լեզվի համար միակերպ քերականության հետ անհրաժեշտ պայման է նաև միակերպ ուղղագրությունը, որով պահվում է գրական լեզվի միությունը, և զանազան բարբառների մարդիկ, որոնք խոսելիս, հաճախ, տարբեր արտասանության են հետևում, իրար գրած հեշտությամբ հասկանում են: Դրա մեջ է հենց գրական լեզվի և գրավոր խոսքի մեծ նշանակությունը:

Կենդանի լեզվի դիմաց գրությունն, անշուշտ, մի սլայմանական բան է, որ մենք կարող ենք փոփոխել. դա խոստն լեզվի պայմանական պատկերն է միայն, որ գծագրում ենք, և ուրիշները դրանով ըմբռնում են մեր մտքերը: Հասկանալի է, որ կենդանի խոսքի պատկերներն ընդհանուր ընդունված պիտի լինին, ուրիշ խոսքով՝ ուղղագրությունը միություն պիտի ունենա, որպեսզի նույն լեզուն խոսող մարդիկ կարողանան մեկմեկու գրած հեշտությամբ վերծանել: Բացի այդ՝ բառերի պատկերները դարե՛հար էլ չպիտի մեծ փոփոխությունների ենթակա լինին, որպեսզի հաջորդ սերունդները չկտրվեն նախորդների հետ՝ գրի միջոցով մտավոր հաղորդակցություն ունենալուց: Եթե չլինի, ուրեմն, ուղղագրության այս ընդհանուր և տևական միությունը, չի կարող գոյություն ունենալ և մի ընդհանուր գրական լեզու: Հայերենի համար ավելի մեծ է այս պայմանի նշանակությունը, քանի որ մենք ունենք այսօր երկու գրական լեզուներ, որոնք նույնանում են գոնե միակերպ ուղղագրությամբ: Ուստի հենց սկզբից պիտի ասեմ, որ եթե որևէ փոփոխություն պետք է մեր ուղղագրության մեջ ավելի խառն դրություն մտցնի և մեր գրական լեզուներն իրարուց ավելի հեռացնի, ավելի լավ է, որ չլինի: Այս պատճառով այս խնդրին պետք է շատ մեծ զգուշությամբ մոտենալ:

Ուղղագրության միակերպության հետ միաժամանակ կա և մի ուրիշ պահանջ. խոսքի պատկերների թիվը չպիտի չափազանց մեծ լինի, որ շատ

մարդիկ և՛ հեշտությամբ կարողանան սովորել, և՛ գործ դնել: Դրա համար առաջ է եկել հնչական գրությունը. կենդանի խոսքը վերլուծվել է իր ամենապարզ բաղադրիչ մասերին՝ հնչյուններին, և սրանց համար միայն հորինվել են առանձին պայմանական նշաններ՝ տառերը, որով և հնարավոր է դարձել մի 30—40 նշանով տալ և ըմբռնել ամբողջ խոսվածքի պատկերը: Ինչքան բազմազան կերպով հնչյունները միանում են և ամբողջական բառեր են կազմում, նույնքան բազմազան կերպով և հնչյունների տարբեր-տարբեր նշաններն իրար մոտ գծագրվելով՝ բառերի համար առանձին-առանձին խմբակցություններ կամ պատկերներ են առաջ բերում. բայց միայն նոր գրել-կարդալ սովորելիս՝ մենք այդ խմբակցությունների մեջ ամեն մի առանձին տառի վրա հատուկ ուշադրություն ենք դարձնում, իսկ վարժվելուց հետո, կարդալիս՝ մեր աչքը սովորաբար բավականանում է բառերի ընդհանուր պատկերը միայն տեսնելով վերծանել, իսկ ձեռքը մեքենայաբար գծագրում է այդ պատկերներն, իրար ետևից շարելով հարկավոր տառերը՝ առանց, սակայն, որ մենք մեր մտքում բառերը միշտ իրենց բաղադրիչ հնչյուններին վերածենք: Գրել-կարդալու վարժած մարդն, ուրեմն, ամեն մի բառի առանձին-առանձին պատկերներն է կարդում և գրում. նա սկսում է հնչյունական գրությունից և վերջացնում մի տեսակ պատկերագրով: Հնչյունական խիստ գրությունն, ուրեմն, որով լեզվի ամեն մի հնչյունն է մի առանձին նշանագիր պիտի ունենա, և ամեն տառ միայն մի հնչյունի նշանագիր պիտի լինի, անհրաժեշտ է ոչ այնքան նրանց համար, որ արդեն վարժ են մի լեզվով գրել-կարդալուն, որքան նրանց համար, որ նոր են սկսում այդ արվեստը սովորել: Այս պատճառով և այն ազգերը, որոնք իրենց գրի ու գրականության սկզբում իրենց լեզվի համար հատուկ այբբենարան են հորինել և ոչ թե ուրիշներից լուրջ փոխառություն արել, աշխատել են իրենց այբբենարանը հարմարեցնել իրենց լեզվի պահանջներին, ստեղծել ըստ կարելիության խիստ հնչյունական գրություն, որպեսզի գրել-կարդալ սովորելու գործը դյուրությամբ գլուխ գա: Մեր այբբենարանն յուր սկզբնական շրջանում ունեցել է, ինչպես ընդունում են, այս կատարելությունը:

Սակայն կենդանի խոսվածքը կայուն չէ իր հնչյունական գրությամբ. ամեն լեզվի մեջ հնչյունները, ավելի մեծ կամ փոքր դարաշրջաններում, անխուսափելի կերպով միշտ փոփոխությունների ենթակա են: Հաճախ մի հնչյուն վերածվում է երկու հնչյունի, կամ ընդհակառակն՝ երկու հնչյուն միասին վերածվում են մի պարզ հնչյունի, կամ մի հնչյուն բառերի մեջ որոշ օրենքով փոխվում, շուտ է գալիս մի ուրիշ հնչյունի, և այսպես շարունակ:

Դրա հետևանքը լինում է այն, որ բառերի պատկերները, որոնք գրի ու գրականության սկզբնական շրջանում խիստ հնչյունական գրությամբ են գծագրվել, հետզհետե կորցնում են իրենց այս բնավորությունը և երբեմն այնպիսի ձևով, որ հաճախ ամեն առանձին բառերի համար հատկապես պիտի սովորել նրանց գծագրությունը: Լեզվի բնական հնչափոխությունն, ուրեմն, ոչնչացնում է գրության հնչական գրությունը: Եվ որովհետև մի բնական պահանջ է՝ գրել-կարդալու գործն ըստ կարելիության դյուրացնել, և մարդկությունը դրա համար ուրիշ հիմնական միջոց չի գտել, բացի հնչական գրությունից, ուստի պահանջ է զգացվում բառերի հին պատկերները փոխել նոր հնչական գրությանը: Դրանից է առաջ գալիս և ամեն ուղղագրական խնդիր:

Ըստ երևույթին, դա հեշտ բան է թվում, և դժվար էլ չէր լինիլ, եթե չլինեք այն հիմնական սկզբունքը, որ ամենից առաջ դրինք. այն է՝ միա-

կերպ ուղղագրության պահանջը, ուղղագրության մի միութիւնը, որ ամենքը պիտի գործադրեն, որպեսզի մարդիկ կարողանան իրար հասկանալ գրի միջոցով: Արդ՝ խոսքը թուում է, գիրը մնում է. մեր նախնիքների արտասանութիւնը անհետացել է, բայց նրանց արտասանած բառերի պատկերները մնացել են, և կենդանի ապրող գրագետները գործադրում են այդ Հարմար թե անհարմար, բայց դա մի պատրաստի ընդհանուր գործիք է, որ կարելի չէ մի կողմ դնել և տեղը ձեռք բերել մի նորը, որ վաղ թե ուշ հնի վիճակին պիտի դառնա: Լեզվի հնչյունները մշտական և բազմազան ուղղութիւններով փոփոխութեան մեջ են, և մենք այդ շենք գգում. բայց բառերի թանձրացած պատկերները, որ շատ զգալի են, չեն կարող մշտական և բազմազան փոփոխութիւնների մեջ լինել, առանց մեզ զժպարտութիւններ և անհարմարութիւններ պատճառելու: Ուստի, ուզենք-չուզենք, ստիպված ենք կապված մնալու բառերի հին գծագրութիւններին և հնարավոր նորոգութիւնները միայն անելու դրանց մեջ: Բայց, ինչպես ամենայն հնացած բան, ինչքան էլ նորոգենք, կարկատենք, նորի տեղը չի բռնիլ,—ճիշտ այնպես և այստեղ: Մինչ մի կողմից մենք նորոգում ենք մի մասը՝ վերածելով հնչական գրութեան, մյուս կողմից մի ուրիշ բան ծակվում է, քանի որ հնչյունափոխութիւնը կենդանի ներգործում է շարունակ. և երբ մենք դառնում ենք այս ծակված տեղը կարկատելու, ահա՛ այն կողմում մեր մի անգամ արդեն նորոգած մասն է հնանում և անպետքանում, և հարկ է լինում կրկին նորոգութեան, և այսպես անվերջ: Իսկ միանգամից, ամբողջապես, հիմնովին նորոգելու համար ոչ մի հնարավորութիւն չկա, ոչ թե նրա համար, որ լեզվագիտութիւնն անզոր է այդ անելու, այլ որովհետեւ այդ անհրաժեշտորեն կմտցնեն խառն գրութիւն, և մարդիկ մեկմեկու գրած հեշտութեամբ չեն հասկանալ, քանի որ բառերի պատկերները մեծ փոփոխութեան կենթարկվեն, այն է՝ ոչ միակերպ և ամենքից ընդհանուր ընդունելի ձևով: Էլ չեմ ասում այն, որ միշտ էլ և ամեն տեղ էլ կան մարդկանց ամբողջ դասեր, որոնք, ծանոթ հոգեբանութեամբ՝ ավելի սիրով կապված են մնում հինի, ավանդականին: Դրանք են և այն ժայրահողները, որոնք մերժում են ամեն փոփոխութիւն ուղղագրութեան մեջ: Բայց դրանք իրականութեան առաջ փակում են միայն իրենց աչքերը, իրենք էլ ենթարկվում են անգիտակցաբար կատարված փոփոխութիւններին և մերժում են միայն գիտակցական փոփոխութիւնները: Բայց լուկ մերժելով՝ չի մերժվիլ իրողութիւնը:

Արդ՝ իրողութիւնն այս է. որ ազգի ուղղագրութիւնն էլ առնենք, կտեսնենք, որ երբեք քարացած չի մնացել, այլ միշտ փոփոխվել է: Փոփոխութիւնը երբեմն լինում է հետզհետեւ, անզգալաբար, բայց և երբեմն՝ առանձին որոշումով: Ուրիշ խոսքով՝ լինում են շրջաններ, երբ կատարվում են փոփոխութիւններ, բայց լուեյայն, առանց մեծ պահանջի. բայց և լինում են շրջաններ, երբ ուղղագրութեան փոփոխութեան մեծ կարիք է զգացվում, ուստի այս խնդիրը կենդանի հետաքրքրութիւն է առաջ բերում և լուծումն պահանջում: Իսկ լուծումը լինում է երկու հիմունքով. նախ՝ զլիազորապես ճշաբանութեամբ է նկատի առնվում, այն է՝ աշխատում են ուղղագրութիւնը մոտեցնել բնական խոսքի մեջ տիրող արտասանութեանը. և ապա՝ մասամբ նաև բառերի ծագումը, ստուգաբանութեամբ է նկատի առնվում՝ առանձին բառերի գրութիւնը որոշ միակերպ կանոնի, սիստեմի վերածելու համար:

Մեր ուղղագրութիւնն ևս միշտ փոփոխութեան մեջ է եղել: Առանց հին

դարերի փոփոխություններին դիմելու, որ գտնում ենք ձեռագիրների մեջ և որոնցից մի քանիսը մենք ներքևում կտեսնենք, 19-րդ դարու առաջին հիսնամյակում հենց, մեր նոր լեզվի ուղղագրության մեջ, համեմատաբար, ավելի մեծ բազմազանություն ենք գտնում, իսկ նույն դարի երկրորդ կեսից սկսած՝ տեսնում ենք ձգտում մեր նոր լեզվի մեջ ուղղագրական միակերպություն առաջ բերելու: Եվ այս առաջ է գալիս գլխավորապես գրաբարի ուղղագրության ազդեցությամբ, բայց ոչ հին գրաբարի, այլ ա՛յն, որ Մխիթարյաններն ընդունում են իրենց հրատարակությունների մեջ: Առանձին բառերի ուղղագրության համար մեծ նշանակություն է ունենում հայերեն բառարանների հրատարակությունը: Այս ձգտման հետևանքն այն է լինում, որ 1880-ական թվականներին մեր ուղղագրությունն, ընդհանուր առմամբ, կարելի է բավական միակերպ համարել: Բայց հաջորդ տասնամյակից սկսվում է մի նոր հոսանք՝ ուղղագրությունն ըստ կարելիության մոտեցնել արտասանությանը, կամ ավելի ճիշտ՝ դյուրացնել հայոց լեզվի ուղղագրությունը: Լեյսպիսի փորձեր առաջ էլ եղել են, բայց անհաջողությամբ են անցել. բայց այս անգամ այս ձգտումը, որ սկսված է Վ-ի և Ե-ի գրության հայտնի վեճերով, գնալով ավելի ընդարձակ ծավալ է ստանում արևելյան աշխարհաբարի մեջ:

Փոփոխությունն սկսված է բուն մանկավարժական նպատակներով, որ է դյուրացնել երեխաներին գրել-կարդալ սկսելու գործը՝ վ-ա՜հչյուն Ե-ի փոխանակ, Վ-ի կիրառությամբ. և որովհետև սկսողն Ղ. Աղայանն էր, որի դասագրքերը 1890-ական թվականներին և հետո շատ տարածված էին, և որովհետև նույն ուղղագրությունը գործածում են ուրիշ դասագրքեր ևս, ինչպես և անմիջապես մի քանի պարբերական հրատարակություններ, ուստի նոր սերունդը վարժվեցավ Վ-ագրությանը, որով և մի քսան տարվա ընթացքում արագ մեծ ծավալ ստացավ այդ ուղղագրությունը: Այժմ արևելյան աշխարհաբարի մեջ հին Ե-ագրությունը պահում են մեծ մասամբ հին սերնդի մարդիկ, քանի որ 1890-ական թվականներին մեր դպրոցներից ելնողներն ևս մեծ մասամբ թողել են դպրոցում սովորած Ե-ագրությունը՝ հարելով Վ-ագրությանը, գլխավորապես այն պատճառով, որ նրանք մեծ մասամբ մանկավարժական ասպարեզում ևս գործելով՝ տեսնում են Վ-ագրության մատուցած դյուրությունը, երբեմն նույնիսկ ստիպված են հետևող հանդիսանում Վ-ագրության, որովհետև դասագրքերը մեծ մասամբ այդ ձևի գրությամբ են:

Այժմ ինչքան էլ Վ-ագրության հակառակողներ լինին, բայց իրողությունն այն է, որ այդ գրությունն եթե իշխող չէ, ավելի ու ավելի է տարածվում և այլևս առաջվա չափով խորթ չի թվում նույնիսկ մեզ, որ չենք հետևում այդ ուղղագրությանը, որովհետև, թեպետ մեր ձեռքը գրում է դեռ նույն, զուարթ, բայց աչքն ավելի շատ նույն, զուարթ է տեսնում: Այս հանգամանքը կարելի չէ շտեմելու տալ: Բայց և մյուս կողմից երևում է ձգտում նաև ուրիշ գրություններ դյուրացնելու. այսպես՝ բառերի վերջի անձայն յ-ն դուրս են ձգում. օ-ով գրվող բառերը ու-ով են գրում, և նմանները: Եվ, վերջապես, եղան առաջարկողներ և գործադրողներ՝ վ հնչյունը միայն վ տառով գրել՝ զվարթ, աղավնի: Մենք ապրում ենք, ուրեմն, մի այնպիսի շրջանում, երբ ուղղագրության անզգալի փոփոխությունները մեզ չեն գոհացնում, և պահանջ ենք զգում ավելի մեծ փոփոխությունների:

ինչի՞ց է առաջանում այս ձգտումը:

Այս ձգտումն, ասում են փոփոխության թե՛ կողմնակիցները և թե՛ հակառակորդները, առաջ է գալիս նույն հանգամանքից, որից առաջացել է և Լ-ազգրությունը, այն է՝ երեխաների համար դյուրացնել մեր ուղղազգրությունը: Ուրեմն՝ մանկավարժական տեսակետը: Դրա համար էլ այդպիսի փոփոխություններ անողների դեմ միշտ բերում են ուրիշ ազգերի օրինակը, որոնց ուղղազգրությունը շատ ավելի դժվար է, քան մերը, բայց նրանք պահում են իրենց դժվար ուղղազգրությունը և մանկավարժական նպատակների համար փոփոխություններ չեն մտցնում: Եվ այս առարկության կամ, լավ ևս ասած, օրինակի դեմ փոփոխության կողմնակիցներից ես ուրիշ պատասխան չեմ լսել, այլ միայն. «Բայց նա ինձ չէ օրինակ»*: Լոկ մանկավարժական տեսակետով, ուրեմն, իմ կարծիքով՝ դեռ չի բացատրվում, թե ինչու՞ ուղղազգրության խնդիրը շարունակ արժարժվում է: Ուրիշներն ասում են, թե այդ նրանից է, որ հայոց լեզուն մեռնում է Ռուսաստանում. այսպես են բացատրում ուղղազգրության փոփոխության հակառակորդները այդ երևույթը: Դրա արժեքը մենք ներքևում կտեսնենք: Այստեղ այս միայն նկատեմ, որ մի ժամանակ էլ, երբ պահանջ էր զգացվել գրաբարի փոխանակ դնել նոր, կենդանի լեզուն, նույն ձևով առարկում էին, թե մեր լեզուն մեռնում է, թե գրաբար չիմացողներն են ուզում ուսման լեզվով՝ դրել. փոխանակ մեր պապերի սրբազան լեզուն փոխանակելու ուսման լեզվով, ավելի լավ է գրաբար սովորեն: Բայց ժամանակի պահանջը, իրերի բնական ընթացքն իրենն արավ. և այժմ այլևս մեկը չկա, որ աշխարհաբար գրելու դեմ լինի: Իմ կարծիքով՝ ուղղազգրության փոփոխության դեմ եղողները, երբ մեր լեզվի «մեռնելը» մեջ են բերում, ճիշտ այնպես են դատում, ինչպես աշխարհաբարի հակառակորդները: Իսկ այդպես դատել և ամեն ուղղագրական խնդիր ավելորդ և վնասակար համարել, կնշանակե իրերի էության մեջ չթափանցել և ձեռք լվանալ ու մի կողմ քաշվել:

Ես այս ուղղազգրության խնդիրն իսկապես շարունակություն և մնացորդ եմ համարում գրաբարի և աշխարհաբարի մեծ վեճի, որ դեռ վերջնական բավարար լուծում չի ստացել մտքերի մեջ ընդհանրապես: Այս տեսակետից նայելով խնդրին՝ կտեսնենք, որ դա նույնպիսի պահանջ է, ինչ որ մի ժամանակ աշխարհաբար գրական լեզվի խնդիրը, և նույնպես պիտի այս կամ այն կերպ լուծում ստանա, ինչպես աշխարհաբարի խնդիրը:

Ի՞նչ է եղել գրաբարի և աշխարհաբարի խնդիրը: Գրել այնպես, ինչպես որ խոսում ենք: Բայց, ի՞նչպես է լուծված այդ խնդիրը կամ, որ միևնույն է, ի՞նչպես է կազմված մեր աշխարհաբար լեզուն: Մեր շարահյուսությունը և ձևաբանությունը էպոսի դարձած է կենդանի գործածականը, իհարկե, գրաբարի որոշ ազդեցությամբ, որ անհրաժեշտ է եղել լեզվի ձևակերպության համար: Մեր բուսարանն այսօր խառնուրդ է ժողովրդականի և գրաբարի. իշխողն, իհարկե, ժողովրդականն է, որովհետև գրաբարի բառերի ամենամեծ մասն այսօր կենդանի են ժողովրդի մեջ. բայց և այնպես, գրաբարի շատ մեծած բառեր էլ առնված են աշխարհաբարի մեջ, և անպայման հետզհետե բոլոր այդպիսի անհրաժեշտ բառերն էլ պիտի կենդանանան աշխարհաբարի մեջ: Այս երեք կողմի՝ շարահյուսության, ձևաբանության և բառարանի նկատ-

* Ռ. Պատկանյանի «Արաբսի արտասուքը» բանաստեղծության տողը:

մամբ ահա՛ վերջնական եզրակացության է եկել մեր նոր լեզուն. նա բռնել է իր զարգացման վերջնական ուղին, որով այսուհետև էլ պիտի ընթանա. ոչ ոք այսուհետև, առանց խորթ երեւալու, չի կարող գրել՝ գնացանք տունն տեսանելոյ համար: Բայց և ամենևին խորթ չի թվում, երբ ամեն օր գրում և ասում ենք՝ մաքրութեան համար, սրբութեամբ կատարել և այլն: Պատճառն այն է, որ 1880-ական թվականներից ի վեր, երբ վերջացավ գրաբարի և աշխարհաբարի վեճը, մեր մտքերն աշխարհաբարի բառարանի, ձևաբանության և շարահյուսության նկատմամբ, ընդհանրապես, որոշ եզրակացության են եկել. մենք ամենքս ընդունում ենք որոշ գրություններ այդ մասում և այլևս վիճելի չենք համարում: Բայց այն կողմը կա դեռ բառերի գրության կամ ուղղագրության խնդիրը, որ պակաս նշանակություն չունի մի նոր գրական լեզվի համար, քան ձևաբանությունն ու շարահյուսությունը: Այդ խնդիրը դեռ լուծում չի ստացել, կամ թե՛ թերի լուծումն է ստացել, կամ թվում է, թե թերի լուծում է ստացել:

Գրաբարն աշխարհաբարի վրա շատ ավելի է ազդել ուղղագրության մեջ, քան շարահյուսության և ձևաբանության մեջ. մենք այժմ գրում ենք, գրեթե ամբողջապես, գրաբարի ձևով: Այս կողմից մեր լեզուն քիչ է նորոգվել:

Ուղղագրության վեճի ժամանակ փոփոխության հակառակորդները հաճախ օրինակ են բերում ուրիշ ազգերի ուղղագրության դժվարություններն՝ ասելով, թե Ֆրանսիացիք և ուրիշները, որ մեզնից շատ ավելի խելոք են, ինչո՞ւ չեն իրենց դժվար ուղղագրությունը փոխում: Ի՞նչ այս առարկությունը հիմնավոր է, եթե միայն մանկավարժական տեսակետը նկատի առնվի, բայց կորցնում է իր արժեքը, երբ խնդրին նայում ենք գրաբարի և աշխարհաբարի, հին և նոր լեզուների մրցման տեսակետից: Որովհետև այդպես առարկողները երկու լեզուների տարբեր շրջաններ են իրար հետ բաղդատության մեջ դնում: Այդ ազգերի ուղղագրությունն այն շրջաններում, երբ թողել են հին լեզուն և նոր գրական լեզու են առաջ բերել, ոչ միայն փոփոխության է ենթարկված, այլև այնպիսի մեծ փոփոխության, որի մասին մենք երեւակայի՜լ չենք կարող. հին Ֆրանսերենի ուղղագրությունը նոր ֆրանսերենից, նույնպես՝ հին, միջին և բարձր գերմաներենի ուղղագրություններն իրարուց, շատ տարբեր են: Նրանք ուղղագրական շատ վեճեր, փոփոխության զանազան փորձեր ունեցել են, մինչև մի որոշ դրության են հասել, որ ամենքի համար ընդունելի է դարձել, և այնուհետև, աստիճանաբար, թեթև փոփոխություններ են միայն մտցրել և մտցնում ուղղագրության մեջ: Շատ բնական է, ուրեմն, որ այն բազմաթիվ վեճերն ու փորձերը, որ, օրինակ, Ֆրանսիացիք ապրել են XV—XVII դարերում, մենք դեռ նոր՝ XIX դարու երկրորդ կեսից հետո պիտի ունենայինք. գրաբարյան և աշխարհաբարյան վեճերը դեռ մի 25 տարի առաջ կային. մեր դպրոցներում դեռ մի քանի տարի առաջ աշխարհաբարի ուսում չկար, իսկ ս. էջմիածնի ճեմարանի դպրանոցական բաժնի վերին դասարաններում դեռ երկրորդ տարին է, որ աշխարհաբար լեզվի և գրականության դասեր են մտցրած: Շատ բնական է, ուրեմն, որ ինչպես շատ բանում դեռ մենք նոր ենք բաժանվում հնից, ինչ որ ուրիշ ազգերը վաղուց ապրել են, մենք դեռ նոր ենք ապրում,—նույնպես և՛ ինչ վեճեր որ նրանք ունեցել են դարեր առաջ հին ու նոր լեզվի, հին ու նոր ուղղագրության համար, մինք դեռ նոր ենք քննության առարկա դարձնում: Մենք ուղղա-

գրութեան խնդիր անվան տակ շարունակում ենք, ուրեմն, գրաբարի և աշխարհաբարի դեռ բոլորովին չվերջացած խնդիրը: Այդ է պատճառը, որ ուղղագրութեան հարցը կենդանի կերպով սկսեց արծարծվել հենց այն ժամանակից, երբ աշխարհաբարը 1880-ական թվականներին յուր հաղթանակը տարավ ձևաբանութեան և շարահյուսութեան մեջ, և այս նկատմամբ որոշ գծոված ճանապարհ բռնեց: Խնդիրը ձևաբանութեան և շարահյուսութեան մասին սպառնալից էր, բայց ոչ գրութեան ձևի մասին. քանի որ ընդունված է գրաբարի ուղղագրությունը, թվում է, թե աշխարհաբարի հաղթանակը դեռ թերի է:

Այստեղ ահա՛ պետք է որոնել այս ուղղագրութեան խնդրի շարունակ արծարծման պատճառը և ոչ թե անհատների ցանկութեան մեջ, կա՛մ հայոց լեզվի՝ Ռուսաստանում թուլանալու մեջ, կա՛մ լոկ մանկավարժական նպատակների մեջ: Ես կարծում եմ՝ քանի մտքերն այս կողմից ևս մի ընդհանուր եզրակացութեան շնչն եկել և շնչն բավարարվել, դեռ կշարունակվի այս վեճը: Վերջնական եզրակացությունն անպատճառ այն չպիտի լինի, որ մեր ուղղագրությունը մեծ փոփոխութեան պիտի ենթարկվի. կարող է և այն լինել, որ պահվի մեր հին ուղղագրությունը՝ թեթև փոփոխություններով, գուցե և առանց փոփոխությունների: Խոսքս, ուրեմն, այն մասին չէ, թե ինչպիսի ուղղագրություն կունենանք ապագայում, այլ այն՝ մասին է, որ մենք, ընդհանրապես, այն համոզման եկած կլինենք, թե մեր ուղղագրությունն այսպես է, այսպես էլ պիտի լինի, և այլապես անհնարին է անել, և թե մենք պետք է հետևենք այդ ուղղագրությանը: Իսկ մինչև այդ եզրակացութեան գալը՝ մենք երկար վիճենք պիտի ու խորհրդակցենք:

Եվ այս խորհրդակցութեան գործնական հետևանքն էլ ես նրա մեջ չեմ տեսնում, որ մենք այս կամ այն փոփոխությունը պիտի ընդունենք կա՛մ մերժենք, այլ, գուցե, կարող ենք որոշ ուղղագրական խնդիրների նկատմամբ մի ընդհանուր եզրակացութեան գալ, թե այս այսպես պիտի լինի, և այլապես չի կարող լինել՝ առանց գրական լեզվին վնասելու:

Ինչո՞ւ աշխարհաբարի ռահանորդները XIX դարում առանձին ուշադրութեան չեն առել ուղղագրութեան խնդիրը և փոխելով հին լեզուն՝ չեն փոխել նրա ուղղագրությունը: Դրա մի գլխավոր պատճառն այն է, որ այդ ժամանակ գրաբարի մեջ ևս պահված չի եղել հին արտասանությունը, այլ ընդունված է եղել, ինչպես այժմ է, աշխարհաբարի արտասանությունը: Ուրիշ խոսքով՝ գրաբարը գրել են և գրում ենք մեծ մասամբ V դարու ձևով, բայց արտասանել են և արտասանում ենք այժմյան աշխարհաբարի ձևով: XIX դարու գրաբարում այլևս չէր իշխում այն խիստ հնչյունական գրությունը, որ եղել է մեր գրականութեան սկզբում. գրությունն այլևս համապատասխան չէր արտասանությանը. գրում էին՝ ուրդի (ordi), արտասանում էին՝ վուրթի. գրում էին՝ զուարթ՝ արտասանում՝ զվարթ. գրում էին՝ ուղուրմեա, արտասանում՝ նայելով տեղերին, ուղուրմյա, վուրուրմյա, ուղուրուրմյա և այլն: XIX դարու աշխարհաբարյանները, որոնք գրում և կարդում էին շարունակ գրաբար, լեզուն աշխարհաբարի շուտ տալիս, բնականաբար, ոչ մի խորթություն չպիտի տեսնեին բառերի պատկերը նույնը պահելով: Եթե նրանք գրաբարում գրում էին՝ զօրանայ, բայց կարդում էին՝ զուրանա, և գրաբարի համար այդ խորթ չէր երևում, աշխարհաբարի համար. ևս խորթ չպիտի թվեր զօրանայ գրել և զուրանա կարդալ: Կա սակայն և մի ուրիշ պատճառ, որ

էական է: Նրանք գիտակցաբար թե անգիտակցաբար, շայն անհրաժեշտորեն, ստիպված են եղել պահել գրաբարի ուղղագրութիւնը՝ հենց աշխարհաբար առաջ բերելու համար: Հայտնի է, որ մեր աշխարհաբարը ոչ թե մի մեծ գրական գործով է սկիզբն առել, որի լեզուն օրինակելի լիներ ամենքի համար, ինչպես հաճախ ուրիշների մեջ գրական լեզուն, կամ հենց մեր գրաբարը V դարում Աստվածաշնչի թարգմանութեամբ, այլ մեր աշխարհաբարը հետզհետեւ և մեծ մաքառումներով է կազմվել, այն էլ զանազան կողմերից, մինչև որ առաջ են եկել մեր երկու նոր գրական լեզուները: Իսկ այսպիսի պայմանների մեջ գրաբարի ուղղագրութեան պահպանումն անհրաժեշտ էր ոչ թե միայն նրա համար, որ հենց իրենց՝ աշխարհաբար գրողների համար, զօրեւա, վճրքի գրութիւնները խորթ կլինեին, այլ և ավելի ևս նրա համար, որ աշխարհաբարի հակառակորդներն ամենեւին չէին կարող հաշտվել այդպիսի նորաձեւ գրութիւններին, որով կերպարանափոխվում էր բառերի պատկերը: Բացի այդ, դպրոցներում պաշտոնապես ընդունված էր միայն գրաբարը, և մեր աշակերտները, մինչև վերջին տարիներս, դեռ միայն գրաբար էին գրում իրենց շարագրութիւնները: Նրանք պետք է, ուրեմն, միայն բառերի գրաբարի գրութեանը վարժվեին և չէին կարող նույն արտասանութեան համար դպրոցում սովորել՝ գրել ճշգրիտ և արտասանել վճրքի, իսկ դպրոցից դուրս՝ գրել վճրքի:

Ապա, որ գլխավորն է, աշխարհաբարը մանր ձևով և զանազան կողմերից առաջ գալով՝ չէր կարող հիմնվել որեւէ տեղի արտասանութեան վրա և մի նոր, գրաբարից տարբեր, բայց միակերպ ուղղագրութիւն առաջ բերել, որ օրինակելի և ընդունելի լիներ ամենքի համար: Այսպիսի հանգամանքում, թողնել գրաբարի ուղղագրութիւնը՝ կնշանակեր մի խառնափնթոր գրութիւն ստեղծել: Գրաբարի ուղղագրութիւնն է միայն դարձել փրկութիւն այդ դրութիւնից դուրս գալու համար, և է՛ այժմ նույնը: Շատ անգամ հայտնված ճշմարտութիւն է, որ աշխարհաբարը չէր կարող այնպես արագ զարգանալ, եթե չլիներ գրաբարը: Բայց ճշմարտութիւն պետք է ընդունել և այն, որ եթե չլիներ գրաբարի ուղղագրութիւնը, մենք դժվար թե ունենայինք մեր արդի գրական լեզուն, և մեր երկու աշխարհաբարներն այնքան հեռու կլինեին իրարուց, որ կկարդայինք, բայց դժվար կհասկանայինք առանց առաջուց առանձնապէս սովորած լինելու: Թե ինչքան տարբեր կլինեին բառերի պատկերները թեկուզ մեր երկու աշխարհաբարի մեջ, եթե, դիցուք, արեւմտյան աշխարհաբարն արեւմտյան դպրոցական արտասանութեամբ գրեին, արեւելյանը՝ արեւելյան, դրա մի փոքրիկ արտահայտութիւնն է մեր տարբեր տառադրութիւնները: Եւ, դժբախտաբար, կա օտարազգի բառերի և անունների համար՝ Պետերբուրգ, Բեդերպուրկ, Փէթէրպուրկ. Պարիզ, Բարիզ, Փարիզ և այլն: Պետք է երեւակայել այն խառնափնթոր դրութիւնը և անվերժանելի վիճակը, եթե հայերեն բառերը օտարազգի բառերի այս տարբեր ձևերով գրեին թեկուզ, ասում եմ, արեւելյան և արեւմտյան գրական լեզուների մեջ: Հապա, եթե մեջ գային նաեւ զանազան բարբառների արտասանութեան ազդեցութիւնները... այն ժամանակ պետք կլիներ ձեռք քաշել գրական լեզու ունենալուց: Կնշանակե՞ր գրաբարի ավանդական գրութիւնը, որ ընդունել են ամենուրեք, մի անհրաժեշտ միջոց է եղել աշխարհաբար առաջ բերելու համար, քանի որ ոչ մի տեղի արտասանութիւն չէր կարող տեղի տալ մյուսի առաջ, իսկ ընդհանուր միատեսակ գրութիւնն անհրաժեշտ պայման է գրական լեզվի համար:

Սրանով պիտի բացատրել մի քանի փորձերի անհաջողությունը, որոնցով կամեցել են 1850—1870-ական թվականներին գրել արտասանության համեմատ: Այդ ժամանակ այդպիսի փորձերը լուկ վնասել կնշանակեին աշխարհաբարի գործին՝ դանդաղեցնելով նրա հաղթությունը գրաբարի վրա: Այդպիսի փորձեր անողները վստահ պիտի լինեին իրենց մեծ հեղինակության վրա, թե իրենց ձեռնարկածն ընդունելի և օրինակելի կդառնար ընդհանրությունից: Բայց, իհարկե, իրողությունն այն էր, որ գրաբարի՝ դարերով սրբագործված գրությունը, որ, ինչպես ասացի, կարդում էին աշխարհաբարի ձևով՝ թեկուզ ամեն մարդ իր տեղական արտասանությունով, շատ ավելի մեծ հեղինակություն էր և շէր կարող զիջել այս կամ այն անհատական փորձերին, այս կամ այն տեղի արտասանությանը: Եվ եթե մի գրաչան լեզու պիտի լիներ միակերպ ուղղագրությամբ, դա պիտի լիներ անհրաժեշտորեն գրաբարի ուղղագրությամբ, և ոչ մի ուրիշ: Եվ գրաբարի ազդեցության այս անհրաժեշտությունը միապես եղել է ամեն տեղ, որի հետևանքն եղել է այն, որ մենք թեպետ երկու գրական լեզու ունինք, բայց, բարեբախտաբար, գոնե միևնույն գրաբարի ուղղագրությամբ: Թե չէ, մեծ դժբախտություն կլիներ ազգային տեսակետից, եթե մեր երկու գրական լեզուների մեջ ուղղագրությունը հիմնված լիներ ոչ թե գրաբարի վրա, այլ՝ տարբեր տեղերի արտասանության:

Վերևում գրածից, կարծեմ, պիտի երևա, որ մեր ուղղագրության մեջ փոփոխություններ մտցնելն այնքան հեշտ չէ, ինչպես միամտորեն կարծողներ կան: Դժվար է ոչ միայն հնչաբանական պատճառով, այլև նրա համար, որ մենք ունինք երկու գրական լեզու՝ իրենց ուրույն դպրոցական արտասանությամբ, և որ մեր երկու գրական լեզուներն ևս էապես արդեն կադմակերպված են ինչպես քերականության, այնպես և ուղղագրության և արտասանության նկատմամբ: Ինչքան էլ մեր աշխարհաբարները նոր են, և մենք դեռ նոր ենք ապրում նրա ուղղագրության վեճերը, բայց մեր այդ լեզուներն արդեն անցել են իրենց սկզբնական շրջանը, երբ պետք է եղած լիներ ամեն հիմնական փոփոխություն ուղղագրության մեջ՝ ձևաբանության և շարահյուսության փոփոխությունների հետ միասին: Եվ եթե մեր գրական լեզուներն իրենց սկզբնական շրջանում չեն կրել խոշոր փոփոխություններ ուղղագրության մեջ և, ինչպես տեսանք, չէին էլ կարող անհրաժեշտորեն կրել մեծ փոփոխություններ, այսուհետև ևս ամեն հիմնական փոփոխություն այդ մասում չեն կարող ընդունել առանց ցնցումների, քանի որ իշխում է նույն հիմունքը, որով ընդունված է գրաբարի ուղղագրությունը: Ուստի մի անգամ ընդմիշտ պիտի հրաժարվել ուղղագրության մեջ հիմնական փոփոխություններ մտցնելու ամեն ծայրահեղ մտքից, որով ցանկանում են մեր ուղղագրությունը խիստ հնչաբանական դարձնել, որովհետև այդպիսի մտքի գործադրությունը հավասարազոր է մեր մեծ ջանքերով ձեռք բերված գրական լեզուներից հրաժարվելուն, առնվազն գոնե երկու այնպիսի գրական լեզու ունենալուն, որոնք իրարուց անշափ հեռու կլինին:

Փոփոխության կուսակիցների այս ծայրահեղության կողքին, ծայրահեղության մեջ են ընկնում, սակայն, նաև փոփոխության հակառակորդները՝ մերժելով ամեն տեսակի փոփոխություն: Այստեղ ահա՛ պիտի նկատի ունենանք ուրիշ ազգերի օրինակը: Ուստի տեսնենք, թե ի՞նչպես են մտածում և վարվում ուրիշները. ես կառնեմ միայն ֆրանսիացիներին, որոնց անունը հաճախ հիշում են մեր ուղղագրական վեճերի մեջ:

Մի հայտնի քերականության* «Ուղղագրություն» ընդարձակ գլխի մեջ կարդում ենք. «Ֆրանսերենի ուղղագրությունը սոսկալի համբավ ունի, այն իմանալը մեծ պարծանք չէ, բայց մեծ ամոթ է չիմանալը. ամենափոքր սխալը վարկաբեկում է հեղինակին, և ուղղագրություն չիմանալը տգիտություն է և ծաղրելի... Ֆրանսերենի տառերի արժեքը հազվադեպ համաձայն է այն հնչյունին, որ նրանք ներկայացնում են... Որպեսզի ֆրանսերենի ուղղագրությունը կատարյալ լիներ, պետք է ամեն հնչյուն մի հատ տառով ներկայացվեր, և որ այս տառը միայն միևնույն հնչյունի համար պահված լիներ, ինչպես է *vola* բառի մեջ, որ չորս հնչյուն ունի չորս տառով արտահայտված: Բայց շատ հաճախ գործ են ածվում շատ տառեր միևնույն հնչյունն արտահայտելու համար: Այսպես՝ *eau*, որ միայն մի հնչյուն (օ) է պատկերացնում, կազմված է երեք տառից. շատ հաճախ այսպես միևնույն հնչյունը տարբեր տառերով է արտահայտվում: Այսպես՝ *an* հնչյունը քսան տեսակ արտահայտված է գտնվում [բերված են օրինակներ], իսկ *in* հնչյունը՝ քսաներկու տեսակ» [բերված են օրինակներ]:— Ինչպես տեսնում եք, իրավ որ ֆրանսերենի ուղղագրությունը մերից շատ ավելի դժվար է: Նույն Քերականության մեջ մի առ մի թված են ուղղագրության այդ գրության պատճառները, և թե ինչպես դարեր շարունակ աշխատել են ուղղագրությունը թեթևացնել, և շատ բան հետզհետե հեշտացրել են՝ մոտեցնելով արտասանությանը. և ապա՝ թե ինչպես հնչյունաբանական ուղղագրությունը գործադրելն անհնարին է. «Առաջին երևույթից՝ ոչինչ ավելի հրապուրիչ չէ, քան այս միակ կանոնը. գրել՝ ինչպես խոսում են. բայց ոչինչ ավելի ցնորական չէ լուրջ քննության առնելիս: Արդարև, եթե ուղղագրությունը պետք է միայն հնչաբանական լինի, եթե պետք է գրել՝ ինչպես խոսում են, ի՞նչպես պիկարդացին և գասկոնացին, պրովանսացին և նորմանդացին կարող են մի ընդհանուր ուղղագրություն ունենալ: Ի՞նչպես կզանազանվեն այն ժամանակ *saint* (սուրբ), *sain* (առողջ), *sein* (ծոց), *seing* (ստորագիր), *ciut* (հինգ), *celnt*, որ միևնույն հնչյունն ունին և որոնք միևնույն տառերը պիտի ունենան: Բազմաթիվ բառեր, որ այլևս չեն տարբերվում արտասանությամբ, կշփոթվին գրությամբ: Մեր լեզուն կկորցնի իր սկզբնական դրոշմը և իր ազնվության պատվանունը. միևնույն կերպարանքով, բայց երկբայական իմաստով՝ բառերի այս կուտակության մեջ ֆրանսերենը կդառնա անընթեռնելի նույնիսկ նույն լեզուն խոսողների համար...»: Ահա՛ մի զորավոր արգելք հնչյունական ուղղագրության համար, որ, ինչպես կտեսնենք, գոյություն չունի հայերենում: Եվ, վերջապես, մի ուրիշ հիմունք էլ է բերված. «Բոլոր ֆրանսիացիները չեն կարող մի օրում փոխել այն ուղղագրությունը, որ նրանք տաժանելի աշխատանքով սովորել, և գործածել են իրենց մանկությունից ի վեր»:

Ահա՛ այն գլխավոր հիմունքները, որ բերում են ֆրանսերենի ուղղագրության փոփոխության դեմ, և որոնցով «վաղուց ի վեր դատապարտված» է համարվում հնչաբանական ուղղագրությունը:

Բայց, չնայելով դրան, ֆրանսերենի ուղղագրության մեջ ևս հետզհետե փոփոխություններ են մտնում: Նույն Քերականության մեջ «Ուղղագրության մեջ մտցնելի փոփոխություններ» վերնագրի տակ բերված են մի շարք ան-

* *Brachet et Dussuchet*, Gramm. française, cours supérieur, II. édit, p. 24.

հարիր գրություններ և խոսելով ուղղագրության դժվար, անօգուտ կանոնների մասին՝ ավելացրած է. «Շատ անգամ բավական կլիներ գրչի մի շարժում՝ կանոնն ընդհանրացնելու և բացառությունների երեսները հապավելու համար... բայց Ակադեմիան միայն բավական իշխանություն և հեղինակություն ունի այս վերանորոգությունը կատարելու...»: «Հուսանք միայն, որ Ակադեմիան համարձակ կրոնի այն ճանապարհը, որով նա մինչև այժմ լուրջ փորձել է ընթանալ»:

Վերևում գրած հիմունքները հաճախ կրկնում են և մեզնում նրանք, որ հակառակ են մեր ուղղագրության մեջ որևէ փոփոխություն մտցնելու Ուստի տեսնենք, թե ի՞նչ արժեք ունին հայերենի համար այդ կետերը:

Հնչաբանական ուղղագրությունը մերժվում է ամենից առաջ նրա համար, որ չկա ընդհանուր արտասանություն, և զանազան գավառացիներ տարբեր-տարբեր ձևերով են արտասանում. եթե ամեն մեկը գրեր այնպես, ինչպես խոսում են, այն ժամանակ կոչնչանար հիմնական սկզբունքը, այն է՝ ընդհանուր միակերպ ուղղագրությունն այլևս գոյություն չէր ունենալ: Ուստի՝ ընդունելով, որ կարելի է ուղղագրության մեջ փոփոխություններ մտցնելով մոտեցնել արտասանությանը, իբրև մի սահմանափակող երկրորդ սկզբունք պիտի ընդունել այն, որ կարելի չէ ոչ մի փոփոխություն մտցնել ճիմնված լուրջ մի ռեկտեղական արտասանության վրա, այլ միայն՝ ընդհանուր գրական արտասանության վրա, եթե կա այդպիսին: Արդարև, եթե միայն տեղական արտասանություններն նկատի ունենանք, այն ժամանակ էլ ի՞նչպես կարող են կ. պոլսեցին ու թիֆլիսեցին, վանեցին ու ղարաբաղցիներ մի ընդհանուր ուղղագրություն ունենալ. մեկը կգրեր՝ Բաբի, մյուսը՝ փաբի, մի ուրիշը՝ պաբի և այլն: Եվ հետևանքն այն կլիներ, որ մենք կունենայինք նույնիսկ արևելյան կողմում ոչ թե մի, այլ՝ մի քանի գրական լեզուներ: Հենց այս պատճառով՝ մի փոքր առաջ տեսանք, մեր աշխարհաբարների մեջ անհրաժեշտորեն ընդունված է գրաբարի ուղղագրությունը: Բայց սա միայն մի կողմն է:

Ով որ մեր բարբառներով զբաղվել է, գիտե, որ ամենամեծ տարբերությունը կա բաղաձայնների արտասանության մեջ: Նույն մեծ տարբերությունը գտնում ենք նաև մեր արևելյան և արևմտյան գրական լեզուների մեջ: Արդարև, որոշ դեպքերում, այս երկու բարբառները նույն հնչափությունն են կրել. ինչպես արևելյան բարբառի մեջ ևս Ե բաղաձայնից հետո Բ, Գ, Դ, Ը, չ արտասանում են իբրև ֆ, ֆ, ք, ց, չ՝ երբ, կարգ, վարդ, բայց այս երևույթն արևմտյան լեզվի մեջ ընդհանրացել է: Հին հայերենի երեք տեսակ պայթական հնչյուններն արևելյան գրական լեզվի մեջ, ընդհանրապես, մնում են, բայց արևմտյան գրականը թրթռուն պայթուցիկները վերածած է թավի, իսկ խուլները վերածած է թրթռունի (Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն, խր. 17), այսինքն՝ մեր Բ, Գ, Դ, Ը, չ դարձել են ֆ, ֆ, ք, ց, չ, իսկ մեր պ, կ, տ, ծ, ց արտասանում են իբրև ք, Գ, Դ, Ը, չ: Սակայն թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան բարբառներից մի քանիսը մի շորորդ տեսակի հագագավոր պայթականներ ևս ունին: Ուստի, հենց որ ոչ թե տեղական, այլ նույնիսկ եթե գրական արտասանության հիման վրա հիմնենք բաղաձայների գրությունը, մեր երկու գրական լեզուների մեջ ուղղագրության միությունը կվերանա: Եվ եթե ուղղագրության միությունն առաջին պայմանն է, կնշանակե ոչ մի փոփոխություն կարելի չէ մտցնել մեր բաղաձայնների

գրութեան մեջ, ո՛չ արեւելյան և ո՛չ արեւմտյան աշխարհաբարի մեջ: Ամեն աղպիսի փոփոխութիւն՝ գրութիւնն ընդհանրապէս չի մոտեցնիլ արտասանութեանը, քանի որ ամեն նոր տեսակի գրութիւն, որ հիմնվում է մի բարբառի արտասանութեան վրա, մյուս բարբառների արտասանութիւնից հեռու կլինի, իսկ եթէ շատ բարբառների արտասանութեան վրա հիմնվի գրութիւնը, այն ժամանակ առաջ կգա գրութեան մեջ մի խառնաշփոթ գրութիւն: Մեծ ուղղագրութեան միատեսակութեան ամենակարեւոր պայմանն, ուրեմն, այն է, որ ձեռք չպիտի տրվի բաղաձայնների ավանդական ուղղագրութեանը, ուրիշ խոսքով՝ ինչ որ բաղաձայնների ուղղագրութեանն է վերաբերում, պետք է պահենք գրաբարի ուղղագրութիւնը, քանի որ ոչ մի ուրիշ նոր ուղղագրութիւն՝ մոտ լինելով մի որոշ բարբառի արտասանութեանը, հավասար չափով, ընդհանրապէս, ավելի մոտ չպիտի լինի բոլոր բարբառների արտասանութեանը, քան հին գրութիւնը, որով և ո՛չ մի ուրիշ նոր գրութիւն չպիտի ավելի դյուրացնի բաղաձայնների ուղղագրութիւնն, ընդհանրապէս, ամեն բարբառի համար: Այսպիսի գրութեան մեջ, բնականաբար, մենք մի անգամ ընդմիջտ պիտի հրաժարվենք բաղաձայնների գրութեան մեջ փոփոխութիւններ մտցնելու առաջարկից և պիտի հաշտվենք եղած գրութեան հետ և գերադասենք հին, ավանդական ուղղագրութիւնը, որ յուր բոլոր դժվարութիւններով հանդերձ՝ համեմայն դեպս, լավագոյնն է, թեկուզ միայն նրանով, որ ընդհանուր ընդունված է և գործածական է, որով և մենք այժմ հեշտ հասկանում ենք ոչ միայն մեր երկու գրական լեզուները, այլև հինը՝ գրաբարը: Եվ եթէ մենք դիտենք մեր ուղղագրութեան փոփոխութիւնները դարերի ընթացքում, կտեսնենք, որ բաղաձայնների ուղղագրութիւնը դրեթե անփոփոխ է մնացել սկզբից մինչև այժմ: Սակավաթիվ բառեր միայն կան, որոնց մեջ բ—պ, գ—կ, դ—տ և այլն նույն կարգի հնչյունների տառանում է առաջ եկել՝ թանգ—թանկ, գունդ—գունտ և այլն:

Այսպէս ուրեմն՝ բաղաձայնների հին ուղղագրութիւնն անձեռնմխելի պիտի մնա, և այս ոչ թէ այն պատճառով, որ այդպէս ենք կամենում, այլ նրա համար, որ ամեն աղպիսի փոփոխութիւն աննպատակ կլինի և ավելի մեծ դժվարութիւններ առաջ կբերի, քան եղած գրութիւնը: Դա կստեղծի, իրավ որ, մի «նոր բարեւոնական խառնակութիւն»: Եվ եթէ մենք ուզում ենք գրական լեզու ունենալ, և այն, որ արեւմտյան աշխարհաբար, կամ ընդհակառակն, մենք պետք է պահենք այդ պայմանը, ինչպէս որ պահել ենք ցարդ:

Այս սկզբունքը ամենից կարեւորն է մեր ուղղագրութեան համար. և եթէ մեր այս խորհրդակցութեան մեջ ամենքս գանք թեկուզ միայն այն համոզումին, որ մեր բաղաձայնների ուղղագրութեանը չի կարելի և չպիտի դիպել, դրանով արդեն շատ բան պարզված կլինի մեր այս ուղղագրական վեճերի նկատմամբ: Ամենից առաջ դարձյալ այն, որ հիմնական մեծ փոփոխութիւն մտցնել անհնարին է մեր ավանդական ուղղագրութեան մեջ, այլ հնարավոր են միայն մասնակի փոփոխութիւններ, որոնց թիվը մեծ չի կարող լինել. քանի որ աղպիսի փոփոխութիւնները պիտի լինեն միայն ձայնավոր տառերի ուղղագրութեան մեջ, այն էլ այն տառերի, որոնց գրութիւնը համապատասխան չէ, եթէ ոչ բոլոր բարբառների, առնվազն գոնե երկու գրական լեզուների ընդհանուր դպրոցական արտասանութեանը: Ապա կվերացվի փոփոխութեան դեմ եղողների մի մեծ առարկութիւնը, որ միշտ մեջ են բերում

այն է՝ թե մի փոփոխությունը ետևից քարշ կտա ուրիշ փոփոխություններ, և այդպիսի փոփոխությունների վերջ չի լինիլ, և ահա՛ կբացվի մի դուռ, որ փակել չի լինիլ, և մեծ դժվարությամբ և սահագին ջանքերով ձեռք բերված մեր գրական լեզուն կորստի կմատնվի, որովհետև մեր ուղղագրությունը տակնուվրա կլինի։ Այս վտանգը կլինե՞ր, սակայն, միայն այն ժամանակ, երբ մի որոշ բնական սահման չլինե՞ր փոփոխությունների համար։ Բայց, քանի որ կա այդ սահմանը՝ բաղաձայնների անձեռնմխելիությունը, որից դենն անցնել կարելի չէ առանց այդ վտանգի և որից դենն անցնելը ոչ մի նպատակ չունի, ուստի, կարծում եմ, այդպիսի մեծ վախեր ունենալ պետք չէ և կարելի չէ մի քանի հնարավոր մասնակի փոփոխությունների հետևվանքի մասին։

Եվ ես կարծում եմ, որ մենք կարող ենք և պետք է անենք այդ հնարավոր փոփոխությունները, որոնց համար միակ արգելքն է, իմ կարծիքով, ապրող գրագետների դժվարությունը։ Տեսնե՛նք, ուրեմն, խնդրի այս կողմը։

Եթե մի ֆրանսիացի ուղղագրության փոփոխության դեմ. իբրև մի կարևոր հիմունք բերում է այն, որ բոլոր ֆրանսիացիք չեն կարող մի օրում փոխել այն ուղղագրությունը, որ մանկությունից սովորել են մեծ ջանքերով և գործածել, այդ հասկանալի է մի ազգի համար, որի մեջ գրագետների տոկոսը շատ մեծ է։ Միլիոնավոր ապրող գրագետներն այդ հիմունքով, այսպես ասած, չեն ուզում իրենց մի նոր դժվարություն ևս պատճառել՝ մի նոր տեսակի ուղղագրություն ևս սովորելու։ Կենդանի ապրող սերունդն, ուրեմն, չի կամենում մի անգամ ուղղագրության համար «տաժանելի» ջանքեր գործ դրած լինելուց հետո՝ մի նոր աշխատանք ևս հանձն առնել, և այս նրա համար, որ ապագա մի քանի սերունդներին դյուրություն լինի։ Այս հիմունքը, սակայն, մեզ համար անհամեմատ ավելի պակաս նշանակություն ունի, քան ֆրանսիացիների համար. մեր գրագետների, մանավանդ ուղիղ գրողների տոկոսը, դժբախտաբար, դեռ այնքան փոքր է, որ մեր գրագիտությունը դեռ միայն ապագայում պիտի կազմվի. և մեր սակաթիվ գրագետները, հանուն այդ ապագայի մեծ գրագիտության, կարծեմ, կարող են և պիտի աշխատեն կրկին դժվարությունը հանձն առնել, որովհետև կարելի չէ հերքել այն, որ ինչքան հեշտ լինի մեր ուղղագրությունը, այնքան ավելի կծավալվի մեզնում գրագիտությունը, կմեծանա ուղիղ գրողների թիվը։

Որ ուղղագրության խնդիրը շարունակ հրապարակի վրա է մնում, ինչպես սկզբում՝ գրի, ոմանք կարծեցին և գրեցին, թե դա նշան է, թե իբր հայերենը մեռնում է Ռուսաստանում, թե իբր հայերեն չեն սովորում։ Այդ շահագանց է. ընդհակառակն, վերջին երեսուն տարվա ընթացքում մեր գրական լեզուն զորացել է. ապացույց դրան՝ մեր գրականությունը. ի՞նչ գրականություն ունենինք մի երեսուն տարի առաջ և ի՞նչ ունինք այժմ. տարբերությունը շատ մեծ է նրա համար, որ գիտե մեր գրականության հին և նոր վիճակները։ Այդ «մեռնել» հայտարարողները եզրակացություն են անում հեռավանց-հեռու։ Նրանք այսպես են դատում. ուղղագրության փոփոխություն առաջարկողներն և մտցնողները հանուն դյուրացման են անում այդ. կնշանակե՞ Ռուսաստանում դժվարանում են սովորել հայերեն. և եթե այդպես է, կնշանակե՞ հայերենը մեռնում է։ — Շատ լավ, թեկուզ հայերենը, իսկապես՝ հայերենի ուսումը, մեռնում է, դա փոքր ցավ չէ, որին պետք է մի դարման անել։ Եվ եթե կան մարդիկ, որոնք մեր ուղղագրությունը թեթևաց-

նելով՝ աշխատում են դուրացնել հայերենի ուսումը, և հիմ, իրոք, այդ միջոցով կարելի է մասամբ այդ ցավի առաջն առնել, փոքր գործ չեն կատարում նրանք: Ես կարծում եմ, որ այդ մասամբ ճիշտ է: Հայերենն, անշուշտ, չի մեռնում, այլ զարգանում է, բայց ոչ մեր բոլոր ուսում առած, կրթված, մտավորական դասի մեջ. հայերենի՝ գրական հայերենի զարգացումը հավասար չի ընթանում հայ մտավորականների թվի զարգացման հետ: Այս տեսակետով, այո՛, հայերենը մեռնում է: Չպետք է մոռանալ մի խոշոր հանգամանք մեր կյանքի մեջ. մենք ունինք ստվար թվով կրթված հայեր, որոնք իրենց ուսումն ստացել են այնպիսի դպրոցներում, որ հայերենի ուսմանը կա՛մ բնավ, կա՛մ բավականի ժամանակ և նշանակություն չի տրվում: Այդպիսի ուսյալների թիվը հետզհետե, անխուսափելի կերպով, ավելի պիտի մեծանա, և այժմ իսկ, կարելի է ասել, մեր կրթվածների ամենամեծ մասը հոգևոր դպրոցներում չեն սովորած: Այդպիսիներն, ուրեմն, այս կամ այն կերպ հարմարություն չեն ունենում ժամանակին հայերենի ուղղագրությունը սովորելու, բայց հաճախ, բավական կոկ, խոսում են գրական լեզվով. դրանք, սակայն, իրենց սովորական նամակներն անգամ հայերեն չեն գրում: Եվ ինչո՞ւ չեն գրում. շատ անգամ միայն այն պատճառով, որ ուղիղ գրել չգիտեն և ամաչում են սխալներով գրելուց: Սա մի իրողություն է, որ չտեսնել չի կարելի, և այս իրողությունը քանի գնա, պիտի թանձրանա: Կասեն, գուցե, թե այդպիսիները պարտավոր են սովորել, գոնե, ուղիղ գրել, որովհետև ոչ մի կրթված մարդու վայել չէ, որ իր մայրենի լեզվով, գոնե, ուղիղ գրել չիմանա: Այդ ճիշտ է, բայց այն էլ ճիշտ է, որ շատերը դրանցից փորձում են կա՛մ դպրոցական շրջանում, կա՛մ ավարտելուց հետո հայերեն, գոնե, առանց տառասխալի գրել սովորել, և եթե մեկին հաջողվում է այդ, տասին չի հոջողվում, և չհաջողելու գլխավոր պատճառն այն է, իհարկե, որ դրանք երկար չեն հարատևում իրենց այդ աշխատանքի մեջ. իսկ մի քանի ամսի, նույնիսկ միամյա աշխատանքով հնարավոր չէ երբեք հայերենի ուղղագրությունը սովորել. դրա համար ավելի ժամանակի վարժություն է հարկավոր: Ուղղագրության դժվարությունն, ուրեմն, յուր կողմից մասամբ պատճառ է դառնում հայերեն գրության դուրս մղվելուն հայ մարդկանց միջից: Մի ուս կամ ֆրանսիացի, իհարկե, այս դժբախտ և անբնական վիճակի մեջ չէ իր մայրենի լեզվի վերաբերմամբ. նա դպրոցում շատ բավարար միջոց և ժամանակ ունի, և ստիպված է սովորելու իր մայրենի լեզուն ուղիղ գրել, և սովորում է, ինչքան էլ դժվար լինի ուղղագրությունը: Ուղղագրության փոփոխությունն, ուրեմն, նրա համար շունի այն նշանակությունը՝ մայրենի լեզուն պահպանելու նկատմամբ, ինչ որ մեզ համար ունի: Ես չեմ ասում, իհարկե, եթե մեր ուղղագրությունը հեշտանա, ուսախոսությունը կամ ուսերեն գրելը կվերջանա. բայց ես ասում եմ, որ եթե ուղղագրությունը հեշտանա, հայերենի դասերի այն թվով, որ վերջին տարիներս մտցրած են պետական դպրոցների մեջ, հայ տղայքը, գոնե, այնքան ուղիղ գրել կսովորեն հայերեն, որ չեն ամաչիլ իրենց գրած հայերենից, ուստի և, մասամբ, չեն գերադասիլ իրենց մասնավոր գործերն ու նամակներն անգամ օտար լեզվով գրել: Այդպիսիների համար ահա՛ որքան հեշտ լինի մեր ուղղագրությունն, այնքան ավելի լավ մեր լեզվի համար:

Կնշանակե՞ այն հակառակությունը, որ ապրող գրագետները ցույց են տալիս ուղղագրության փոփոխության վերաբերմամբ՝ նկատի ունենալով

Այս միևնույն ճանապարհով պիտի լինի և ամեն ուղղագրական փոփոխություն, եթե պիտի լինի. այդպես են վարվում և ուրիշ ազգերը, երբ որևէ փոփոխություն են մտցնում ուղղագրության մեջ, Այդ պայմաններն են, ուրեմն.

1. Մեծ հիմնական փոփոխություններ, այն էլ միանգամից, երբեք հնարավոր չէ անել:

2. Կատարված փոփոխությամբ նույնիսկ մի բառի պատկերն անճանաչելիության աստիճանի չպիտի հասնի. այսինքն՝ եթե մի բառի մեջ մի տառի փոփոխություն լինում է, միաժամանակ կարելի չէ և ուրիշ տառերի փոփոխություններ անել. մյուս տառերի մեջ ինչքան էլ հնչյունին համապատասխան չէ գրությունը, պետք է պահել հին ուղղագրությունը. օրինակ՝ կարելի չէ յաղթել բառի գրության մեջ միանգամից և՛ յ, և՛ դ, և՛ ք, և՛ ե տառերի գրությունը փոխել և գրել ախտել կամ հախտել, կամ հախթել, կամ հախթել: Եվ կամ՝ յետոյ բառի սկզբի յ-ն դարձնել ճ և վերջի յ-ն դուրս ձգել, որով միանգամից բառի պատկերը կփոխվի՝ ճետո, և գրագետների համար անճանաչելի կդառնա:

Ամեն փոփոխություն, եթե պիտի լինի, որոշ սխառեմով և հետզհետե, միայն աստիճանաբար պիտի լինի: Իսկ այսպիսի մի փոփոխությամբ, մասամբ գոնե, պահված կլինի ապրող գրագետների իրավունքը, և այսպիսի փոփոխությունը միայն ընդունելի կդառնա: Ներքևում մենք կտեսնենք, թե ինչ մասնակի փոփոխություններ կարելի է անել այժմ. այստեղ անցնենք երկրորդ հիմունքին՝ բառերի ստուգաբանությանը:

Ստուգաբանական հիմունքն ուղղագրության մեջ մի տեսակ հակակշիռն է հնչաբանական հիմունքին. դրանով, հաճախ, առաջնորդվում են ուղղագրության մեջ փոփոխություններ մտցնելու հակառակորդները: Ստուգաբանական հիմունքով, որ սիրելի է առանձնապես գիտնականներին և բանասերներին, պահանջում են, որ բառերը պահեն իրենց հին պատկերը: Ասում են՝ կարելի չէ շոշափել, ծնող գրել, այլ միայն՝ շօշափել, ծնօղ, որովհետև սկզբում եղել են շաւափել, ծնաւղ, իսկ հին աւ երկբարբառը դարձել է օ և ոչ՝ ա: Այս միևնույն է, թե ասել, որ պետք է շօշափել, ծնօղ գրել միայն նրա համար, որ իմացվի, թե այդ ձևերը ծագել են շաւափել, ծնաւղ ձևերից: Բայց ու՞մ համար է պետք այդ. եթե լեզվաբանի համար է, նա առանց դրան էլ շատ լավ կհասկանա և կբացատրի, որ նորագույն շոշափել, ծնօղ ձևերը ծագում են հին շօշափել, ծնօղ ձևերից, ինչպես և վերջիններս՝ ավելի հին շաւափել, ծնաւղ ձևերից, ինչպես և շաւափել ձևը հնագույն շափափել ձևից է ծագում: Լեզվաբանն և այն շատ լավ գիտե, որ հին շաւափել, ծնաւղ ձևերը դառնալով՝ շօշափել, ծնօղ, այդպես չեն մնացել մինչև այժմ, այլ դարձել են՝ շոշափել, ծնող: Իսկ եթե հասարակ գրագետների համար է այդ, նա երբեք այդպիսի բաների մասին չի էլ մտածում, նա միայն արդի հնչյունը գիտե. և այն, որ շօշափել, ծնօղ, մօրուփ, աբօր և այլն նույն ձևով է արտասանում, ինչպես՝ շոգ, նօր, մօրի, շնօրհի բառերի մեջ ու տառը. իսկ թե այս ու-երն ուրիշ ծագումն ունին, քան նույն հնչյունները շօշափել, ծնօղ և այլն բառերի մեջ, այդ նրա համար արժեք չունի: Եթե շօշափել, ծնօղ գրությունները պիտի պահել միայն այդ բառերի՝ շաւափել, ծնաւղ ձևերից ծագման պատճառով, ինչու՞, ուրեմն, հենց այս հին ձևերն ևս չպիտի պահվին այժմ, քանի որ միևնույն է՝ շաւափել՝ գրենք, թե՛ շօշափել, երկուսն ևս չեն համապատասխանում այժմյան արտասանությանը, որ է՝ շոշափել:

Ֆրանսիացիք, տեսանք, առաջնորդվում են այսպիսի հիմունքով՝ պահելով բառերի հին պատկերը, որովհետև կանգնած են մի անճարակության առաջ: Բանն այն է, որ հնչաբանական ազդեցությամբ՝ ֆրանսերենն այնպիսի փոփոխության է ենթարկվել, որ հին՝ տարբեր գրվող և արտասանվող բառերից առաջացել են բազմաթիվ հնչյունական համանուններ, այսինքն՝ տարբեր բառերից, որ հին լեզվի մեջ տարբեր արտասանություն, ուստի և՛ տարբեր գրություն են ունեցել, առաջացել են բազմաթիվ նման ձևով հնչվող բառեր, որոնք տարբեր-տարբեր նշանակություններ ունին: Եվ այս հնչյունաբանական ազդեցությունը ֆրանսերենը կրել է ոչ միայն բառերի տեսակների մեջ, այլև ձևաբանության մեջ, որի հետևանքն եղել է այն, որ շատ ձևեր՝ եզակին և հոգնակին, բայերի դեմքերը և այլն, արտասանությամբ այլևս չեն տարբերվում միմյանցից: Ուստի և, եթե ֆրանսերենի գրությունը միայն արտասանության վրա հիմնվեր, գրական լեզուն հաճախ անհասկանալի կմնար, տեղի տալով բազմաթիվ երկդիմությունների: Ֆրանսիացին, ուրեմն, ստիպված է նկատի ունենալ գրության մեջ բառերի ծագումը, ստուգաբանությունը, նա ստիպված է գրության մեջ պահել բառերի սկզբնական դրոշմը և գրել՝ saint, sain, sein, seing, cinq, ceint:

Մեր լեզուն, սակայն, շատ աղքատ է այսպիսի համանուններով. գրաբարի շրջանից ի վեր մեր լեզվի վրա հնչաբանությունն այնպես չի ազդել, որ բազմաթիվ համանուններ առաջ բերեր, և կամ քերականական ձևերը արտասանությամբ նույնանային: Մեր քերականական ձևերը շատ որոշ տարբերվում են իրարուց. սակավաթիվ են թաղաձայնների հնչափոխությամբ առաջացած համանունները և, ավելի ևս սակավաթիվ, ձայնավորների հրնչափոխությամբ առաջացածները: Բաղաձայնները մի կողմ թողնելով, որովհետև, իմ կարծիքով, դրանց ուղղագրությանը դիպչել կարելի չէ, ձայնավորներից, օրինակ, ա և օ տառերի հնչյունների նույնանալով՝ բառերի միջում առաջացել են ընդամենը երկու համանուն՝ հօտ—հոտ, հօր—հոր, որոնք գրությամբ տարբեր են. գրությամբ նույն՝ մի համանուն էլ գրաբարից ունինք՝ մօր (մայր) և մօր (ճահիճ): Արդ՝ ինչպես գրաբարից մնացած այս վերջին համանունները, թեպետ նույն ձևով են գրվում, երբեք շփոթության տեղիք չեն տալիս, քանի որ առաջինը սեռական-տրական հոլով է, իսկ երկրորդն՝ ուղղական-հայցական հոլով, ուրեմն և, խոսքի մեջ բոլորովին տարբեր պաշտոն վարելով՝ ազատ են երկդիմությունից. նույնը կլինի նաև, եթե հօր—հոր համանունները միակերպ օ-ով կամ ո-ով գրվելու լինին: Կմնան, ուրեմն, միայն հօտ—հոտ համանունները: Ո՛րքան տարբերություն թվի՝ մեր և ֆրանսերենի համանունների. և եթե մի օր բառերի մեջ օ տառի տեղ ու տառը գրելու լինինք, այդ փոփոխությանն արգելք պիտի լինի այդ մի համանունը միայն՝ ոչխարի հօտ—ը և վարդի հոտ—ը:

Համանունների արգելքն, ուրեմն, որ այնքան մեծ նշանակություն ունի ֆրանսերենի ուղղագրության մեջ փոփոխություն մտցնելու համար և որի պատճառով ֆրանսերենը ստիպված է պահել ստուգաբանական ուղղագրությունը, բառերի հին պատկերը, որին համապատասխան չէ արտասանությունը, այդ արգելքը մեր լեզվի համար, բառերի մեջ օ-ի տեղ ու գրելու համար ոչ մի արժեք չունի: Եվ եթե մեկն այսօր այդ հիմունքով պնդե, թե պետք է շօշափել գրել և ոչ շոշափել, որովհետև այդ բառը ծագում է շաշափել ձևից, նա այդ կանն առանց որևէ նպատակի, լոկ ի սեր ստուգաբանության, որ միևնույն է, թե լոկ ի սեր հին գրության:

Հայտնի է, որ եա երկբարբառն աշխարհաբարում՝ սենեակ, մատեան, յարաթեան և այլն, փոխառություն է գրաբարից, թե չէ հին եա երկբարբառը նոր լեզվի մեջ դարձած է ե՝ լեառն—լեռ, սեալ—սե, գործեաց—գործեց, գնացեալ—գնացել և այլն։ Ոչ ոքի մտքով, իհարկե, այժմ չի անցնում հնչյունական գրությունները՝ սե, լեռ, գնացել, գործեց թողնել և, հանուն ստուգաբանության միայն, գրել՝ գնացեալ, գործեաց, սեալ, և կարդալ գնացել, գործեց, սե։ Բայց և ուրիշ դեպքերում ճիշտ այդպես ենք վարվում։ Գրաբարի գնայր ձևի փոխանակ մենք այժմ գրում ենք՝ գնար, որովհետև այդպես ենք արտասանում։ Բայց միևնույն դեմքն ուրիշ բայերի մեջ գրում ենք՝ բերէր, թեպետ արտասանում ենք՝ բերեւ։ Ուրիշ խոսքով՝ բայի միևնույն ձևի մեջ մի անգամ չենք պահում հին գրությունը, ուրիշ անգամ պահում ենք։ Եվ եթե մեկը փորձելու լինի առաջարկել բերեւ ձևը փոխանակ բերէր ձևի, իսկույն դրա դեմ կբերեն ստուգաբանությունը, ասելով թե բերեւ գրելը սխալ է, որովհետև այդ ձևը ծագել է այսինչ ձևից, իսկ վերջինս՝ այսինչ ձևից և այլն։

Բայց այդ բոլորն արժեք ունի միայն դրաբարի համար։ չէ՞ որ ինչպես գրաբարի բերէր ձևն այդ ու այդ ճանապարհներով առաջացել է հնագույն այս կամ այն ձևից, նույն ճանապարհներով և հին բերէր ձևը դարձել է բերեւ։ Եթե այդ ճանապարհներն ու ստուգաբանությունն իմանային մեր նախնիք և դրանով առաջնորդվեին, այն ժամանակ մեր բառերի մեծ մասը V դարում այն պատկերը չպիտի ունենային, ինչ որ ունին, որովհետև նրանք պիտի դատեին, օրինակ՝ ճայր բառը հնումն այսպես է եղել, ուրեմն՝ այսպես պետք է գրել. և ավելի հեռուն գնալով՝ պիտի ասեին, թե մեր ճայր բառն այս ու այս ճանապարհներով առաջացել է հնդեվրոպական այս ձևից. ուրեմն՝ պետք է այնպես գրենք, որ այդ բառի սկզբնական հնդեվրոպական պատկերը պահվի... Եվ ահա՜ շատ բանում կվերանային հնդեվրոպական լեզուների տարբերությունները, որովհետև գրությամբ, գոնե, կվերածվեին իրենց նախնական կերպարանքին... Բայց ի՞նչ կարիք կա դրա համար. երբ մենք այսօր հին գնայլ, գնայր ձևերի փոխանակ գրում և արտասանում ենք գնալ, գնար և երբեք կարիք չենք զգում գնայլ, գնայր գրելու և գնալ, գնար արտասանելու, միայն նրա համար, որ բառի հին պատկերը ցույց տանք դրանով, արդյո՞ք կա կարիք՝ գրէլ, գրէր գրելու փոխանակ գրեմ, գրեւ գրելու, միայն նրա համար, որ այդ հին պատկերը ցույց տանք։

Բառերը դրամի պես են, ասում է մի լեզվաբան. դրամը ձեռքե՝ <ձեռք> անցնելով՝ վրայի պատկերն ու գիրը ջնջվում ու անհայտանում են. նույնպես և բառերը բերանե-բերան անցնելով՝ մաշվել են և դեռ մաշվում են. ոչ միայն դժվար է նույնիսկ, եթե ոչ՝ անհնար, բառերին ետ դարձնել իրենց հին կերպարանքը, այլև՝ այդ հին կերպարանքը որոշել, «ուր մնաց որ՝ դորժածությունը, լեզուների այդ մեծ վարժապետը բացարձակ հակառակ է դրան»։ Եվ եթե մենք այսօր գրում ենք՝ գնար, գնալ, գնացել, ծնող, զոող, վարմացող, ինչքան էլ գիտնականները հակառակեն դրան՝ մեջ բերելով այդ բառերի ստուգաբանությունը, ոչ մի արժեք չունի այդ։ Այլևս կարելի չէ այդ բառերը ետ դարձնել իրենց հին կերպարանքին։ Դրանք այդպես գրվել են, որովհետև արտասանությունը պահանջել է այդպես գրել։ Եվ եթե մենք, հանուն ստուգաբանության, միայն պահանջեինք գրել՝ ծնող, զոող, գնայր, գնայլ, դրանով ստուգաբանությունը գերիշխող հիմունք կդառնար ուղղագրու-

թյան մեջ, մինչդեռ իրականությունն այդ չի ցույց տալիս, այլ այն, որ հնչական գրություն մեջ գերիշխողն է և պիտի լինի հնչյունը:

Սակայն այս ամենը, ինչ որ ասացինք, ստուգաբանական հիմունքի մի կողմն է միայն, որովհետև ստուգաբանությունն ուղղագրության մեջ առաջնորդ չի հանդիսանում միայն նրա համար, որ բառերի հին գրությունները պահվին, այլև, որ նրա միջոցով միակերպության վերածվին տատանվող գրությունները, և որոշ կանոնի ու միատեսակության մեջ գրվին նույն կազմությունն ունեցող ձևերը: Ահա՛ մի շարք բառեր, որոնք կրկին գրություն ունին՝ բանգ—բանկ, գունտ—գունդ, բանտ—բանդ, վաղճան—վախճան և այլն, որոնցից մեկնումեկի ընտրության համար արտասանությունը կա՛նք մեզ ոչինչ չի ասել, կա՛մ լուրջանդոր է առաջնորդ հանդիսանալու: Բայց պետք է դրանցից մեկն ընտրել և մյուսը թողնել. և եթե ստուգաբանությունը մի օր կորոշի, թե այդ ձևերից ո՛րն ընտրելի է, այն էլ կընդունենք, մյուսը կամ մյուսները կթողնենք, ճիշտ ինչպես՝ բախտ և բաղդ ձևերից ստուգաբանորեն ճիշտ է առաջինը, և մենք այժմ ընտրում ենք այդ: Դարձյալ՝ ստուգաբանությունն ասում է, որ շէմֆ և շեմֆ գրություններից ճիշտ է երկրորդը, քանի որ հին ես երկբարբառին կանոնավորապես համապատասխանում է ե և ոչ՝ է. իսկ այդ բառի հին ձևն է շեամֆ: Ուստի և՛ պետք է գրել շեմֆ և ոչ՝ շէմֆ, ինչպես գրում են հաճախ Այստեղ ստուգաբանությունը ոչ միայն առաջնորդ է հանդիսանում երկու գրություններից մեկն ընտրելու համար, այլև նույն ծագումն ունեցող բառերի գրության մեջ ընդհանուր կանոն է մտցնում: Եվ ամեն անգամ նա պիտի գործի և գործում է այս ճանապարհով. օրինակ, գրում ենք՝ ուրեմ, ուստեմ, ումեմ, բայց՝ երբեմ կամ երբէմ: Պարզ է, որ ստուգաբանությամբ առաջնորդվելով՝ նույն խմբի և կազմության այս բառերի գրությունը միակերպության պիտի վերածվի, և ոչ թե երբէմ պիտի գրել, այլ երբեմ:

Առնենք մի ուրիշ անհարիր գրություն էլ բայերի ուղղագրությունից: Օրինակ՝ հին գնայֆ, գնայր ձևերի մեջ յ—ն դուրս ենք ձգել՝ և գրում և արտասանում ենք առանց յ—ի՝ գնաֆ, գնաւ, բայց ստուգաբանությունը մեզ ասում է, որ հին բերէֆ, բերէր ձևերի մեջ ևս նույն յ—ն կա. այդ ձևերի մեջ և տառը հավասար է ե+յ, իբրև՝ բերեյֆ, բերեյր. բայց, մինչև իսկ խումբ բայերի գրության մեջ՝ գնայֆ, գնայր, այլևս չենք պահում այդ յ—ն, որովհետև չենք արտասանում, մի ուրիշ խումբ բայերի գրության մեջ դեռ պահում ենք թաքցրած ձևով՝ է=նյ, թեպետև այստեղ ևս այդ յ—ն վաղուց դուրս է ընկել արտասանությունից, և մենք բերէֆ, բերէր արտասանում ենք բաց շ առանց յ—ի, իբրև բերեմ, բերեր: Ստուգաբանությունը մեզ ասում է, որ եթե մի դեպքում այդ դեմքերից յ—ն դուրս է ընկել, և գրում ենք առանց յ—ի, մյուս դեպքում ևս առանց յ—ի պիտի գրել, որովհետև միակերպության պիտի վերածել նույն ձևերի և նույն կազմության բառերի անհարիր գրությունները:

Այսպես՝ տեսնում ենք, ստուգաբանությունն իր առանձին դերն ունի ուղղագրության մեջ՝ տատանվող գրությունների մեջ ընտրություն անելու համար և անհարիր գրությունները միօրինակության դարձնելու: Իսկ այնտեղ, ուր մի հին հնչյուն կանոնավորապես մի ուրիշ հնչյունի է փոխվել, ինչպես հին աւ—ը դարձել է օ և վերջինս էլ՝ ո, այնտեղ ստուգաբանությունը մենակ ոչինչ չունի անելու՝ առանց որևէ ուրիշ սկզբունքի: Այստեղ միայն գործնական խնդիր կարող է առաջ գալ, թե արդյոք պե՞տք է պահել հին

գրութեան ձևը փոխված արտասանութեամբ, թե՛ պետք է և կարելի է փոխել հին գրութիւնն և արտասանութեան համեմատ դարձնել, օգտվելով, իհարկէ, ժամանակակից գիտութեան բնօրինակ միջոցներով:

Ամփոփելով մեր եզրակացութիւնները՝ գտնում ենք. գրական լեզվի մեջ ուղղագրութեան միակերպութիւնն առաջին անհրաժեշտ սկզբունքն է. դա գերիշխող պիտի լինի: Ուղղագրութիւնը նորոգել և հնչական գրութեամբ՝ արտասանութեանը մոտեցնելը մի բնական և կարևոր պահանջ է, որ լուծումը պիտի ստանա հետզհետեւ, աստիճանաբար և այնպիսի ձևով, որ գրական լեզվի առաջին սկզբունքը չխախտվի: Պատմական անհրաժեշտութեամբ՝ աշխարհաբարի մեջ ընդունված է գրաբարի ուղղագրութիւնը, և մենք չենք կարող այդ ուղղագրութեան մեջ հիմնական մեծ փոփոխութիւններ մտցնել, առանց լեզուն ցնցումի ենթարկելու, քանի որ այժմ ևս իշխում է նույն անհրաժեշտութիւնը, որով աշխարհաբարի մեջ ընդունված է գրաբարի ուղղագրութիւնը: Ըստ այսմ՝ բաղաձայնների գրութիւնն անձեռնմխելի պիտի մնա, քանի որ դրանց համար չկա ոչ մի ընդհանուր արտասանութիւն: Չայնավորների գրութեան մեջ, սակայն, մասնակի փոփոխութիւններ կարելի է և կարևոր է մտցնել, առաջնորդվելով հնչաբանական և ստուգաբանական հիմունքներով, բայց միայն այն դեպքում, երբ դրանց համար կա ընդհանուր գրական արտասանութիւն, գոնե, մեր երկու գրական լեզուների մեջ: Ասել չի ուզիլ, որ այնպիսի հանգամանքներում խոսել կարելի չէ գիտական ճիշտ ուղղագրութեան մասին, որի մեջ ամեն հնչիւնն միայն մի տառով նշանակվեր, և այս մի տառը միայն այդ հնչիւնի համար սահմանված լիներ, որովհետև դա կնշանակէ անհնարինը պահանջել: Մենք միայն թեթև նորոգութիւններ կարող ենք անել և, կարծում եմ, որ գործնական նպատակի համար պետք է այդ անենք, հարկավ, աշխատելով, որ ամեն անելի նորոգութիւն գիտական հիմունքներով կատարվի և այնպես, որ համապատասխան լինի մեր երկու գրական լեզուներին և ընդհանուր ընդունելի լինի:

Այժմ տեսնենք, թե ի՞նչ մասնակի փոփոխութիւններ կարելի է անել:

Մենք տեսանք, որ հնարավոր է միայն մասնակի փոփոխութիւններ մտցնել մեր ուղղագրութեան մեջ, այն էլ միայն ձայնավորների գրութեան մեջ և այն դեպքերում, երբ կա ընդհանուր գրական արտասանութիւն դրանց համար: Ես կուզեի, որ առանձին ուղղագրութեան առնվեր այստեղ գրական արտասանութիւնը, և ինչպես խիստ տարբերում ենք բարբառները գրական լեզվից, այնպես էլ տարբերեինք բարբառային արտասանութիւնները այն արտասանութիւնից, որ գործադրում են կամ աշխատում են գործադրել գրական լեզվով խոսողները, և որ ընդունված է ընդհանրապես մեր դպրոցներում: Ինչքան էլ մեր գրական լեզուն դեռ նոր է, և մենք չունենք գրական լեզվով խոսող մեծ և հարմարավոր շրջաններ, որ մի օրինակելի գրական արտասանութիւն մշակեն. ինչքան էլ մեր թատրոնը, որ մեծ դեր պիտի ունենար այս գործի մեջ, գրեթե բան չի արել այս մասին՝ երկար տարիներ թիֆլիսի բարբառը հրամցնելով մեզ, բայց և այնպես դպրոցը, բնականորեն, մեծ ծառայութիւն է արել և որոշ չափով միօրինակութեան է վերածել մեր բազմազան բարբառային արտասանութիւնները գրական լեզվի մեջ, և մենք այսօր որոշ տառեր, կարելի է ասել, ընդհանրապես, միակերպ ենք արտասանում, գոնե, դպրոցում և կամ երբ ուզում ենք գրական լեզվով խոսել: Թե ինչպես է սկսվել և տարածվել այդ արտասանութիւնը, այդ մասին այստեղ

խոսելու չէ. բայց այս պիտի կրկնեմ, որ ինչպես գրական լեզուն ոչ մի բարբառ չէ, այնպես և մեր դպրոցական արտասանությունը ոչ մի բարբառի չէ. դա նույնպես մի խառնուրդ է զանազան բարբառների արտասանության՝ մի բարբառի հիմքի վրա, ինչպես և գրական լեզուն: Ապա՝ ինչպես մեր գրական լեզուներն երկու են, նույնպես և մեր գրական կամ դպրոցական արտասանությունները. բայց և այնպես, որքան ես կարողացել եմ դիտել, մեր երկու գրական լեզուների մեջ ձայնավորներն, ընդհանրապես, միակերպ են արտասանվում: Այստեղ մեր երկու դպրոցական արտասանությունները միանում են, և այս ընդհանուր կետում միայն հնարավոր է մեր ուղղագրության մեջ փոփոխություն մտցնել: Առաջուց պիտի ասեմ, որ ինչ որ ես ներքևում առաջարկում եմ իբրև հնարավոր փոփոխություն, դա լոկ ակադեմիական քննություն է, և ո՛չ ինձ և ո՛չ ուրիշների համար իրավունք չեմ համարում իմ հնարավոր համարած և առաջարկելի փոփոխությունները գործադրելու:

Ձայնավոր հնչյունները մեր գրական լեզուների մեջ վեց են՝ ա, է, ը, ի, օ, ու: Այս վեց ձայնավորներից երեքը՝ ա, ը, ի, ոչ մի դժվարություն չեն պատճառում, որովհետև դրանց համար միայն մի-մի նշանագիր կան, և այդ նշանագրերից յուրաքանչյուրը միայն մի հնչյունի է հասկացված: Հնչական գրությունն, ուրեմն, դրանց համար կատարյալ է: Անշուշտ, ը ձայնավորի չգրվելը բառերի մեջ, որ իր առանձին պատճառներն ունի, կարող է գրել-չգրելու խնդիր հանել. բայց դա առանձին դժվարություն չէ պատճառում, և ամեն անգամ բառերի մեջ, երբ արտասանում ենք այդ հնչյունը և ուզում ենք գրել, գրում էլ ենք, ինչպես տողադարձի ժամանակ և ոտանավորների մեջ: Ես այդ՝ ձայնավորի գրել-չգրելու հարցը չեմ կարող դնել, որովհետև դա շատ դժվար լուծելի խնդիր է, և, իմ կարծիքով, ամենահարմար միջոցը դրա համար հենց այն է եղել, որ չենք գրում բառերի մեջ: Մնացած երեք ձայնավորների համար կան հինգ տառ՝ ե, է, ո, օ, ւ, և վեցերորդ՝ ու երկտառը, որ նշանագիր է պարզ ու ձայնավորի, որը, ինչպես ընդունում են, հունարենի նմանությամբ է այդպիսի երկտառով նշանագրվել: Արդ, մեր այդ երեք ձայնավորներից առաջինի՝ լ, հնչյունի նշանագրերն են է և ե տառերը, բայց դրանցից ե տառը բառերի սկզբում նաև յն երկբարբառի նշան է, իսկ յն երկբարբառը բառերի մեջ արտահայտում է նաև յն, յն ձևերով. երկրորդի՝ օ հնչյունի նշանագրերն են օ և ո տառերը, բայց սրանցից ո տառը բառերի սկզբում նաև վո կապակցության նշան է, իսկ վո կապակցությունը բառերի մեջ արտահայտվում է նաև վո, տո, ուո ձևերով. երրորդի՝ ու հնչյունի նշաններն են ւ և ու. բայց սրանցից ւ տառը միայն իւ երկբարբառի մեջ այդ ու հնչյունի նշանն է. իսկ բառերի մեջը նաև վ բաղաձայնի նշան է, նույնիսկ իւ երկբարբառի համար սահմանված կապակցությամբ որոշ տեղերում. ապա՝ ու երկտառն ևս ձայնավորից առաջ վ բաղաձայն է: Եվ ահա՝ մի պարզ հնչյունական գրության փոխանակ ունինք մենք մի խառն գրություն, որ բավական դժվարություն է պատճառում: Սկզբնական շրջանում մեր լեզվի գրությունը չի ունեցել այս գրությունը. դա պատմականորեն առաջացած գրություն է, իբրև հետևանք այն բանի, որ հնչյունները բառերի մեջ փոխվել են, իսկ գրությունը մնացել է հինը:

Ս—Ո

Առենք ամենից առաջ օ հնչյունի գրությունը: Հայտնի է, որ մեր հին լեզուն ունի օ ձայնավորը, որի նշանն է ո տառը: Այս ո=օ պարզ ձայնավորը

մի հնչափոխությամբ, որ հատուկ է ոչ միայն հայերենին, այլև ուրիշ լեզուների, որոշ բարբառների մեջ դարձել է երկբարբառային և արտասանվում է իբրև ուօ, այսինքն՝ պարզ ձայնավոր օ հնչյունն սկզբից ստացել է բաղաձայնական ու ձայնավոր՝ ուոսպ, ուողուորմի, ձուոր. ապա՝ ուրիշ բարբառների մեջ, սովորական հնչափոխությամբ, այս ուօ երկբարբառի սկզբի բաղաձայնական ու-ն հաջորդ ձայնավորից առաջ դարձել է վ բաղաձայն՝ վոսպ, վոսկի, վոր. մինչդեռ ուրիշ բարբառներ ևս մինչև այժմ թե՛ բառերի սկզբում և թե՛ մեջք պահում են հին, մաքուր $n=օ$ հնչյունը՝ ոսպ, ոսկի, որ, ողորմի=օսպ, օսկի, օր, օղորմի:

Արդ՝ ինչքան էլ բարբառները այս հին $n=օ$ ձայնավոր հնչյունը տարբեր են արտասանում, բայց մեր արևելյան և արևմտյան գրական լեզուների մեջ ընդունված է մի ընդհանուր դպրոցական արտասանություն, այն է՝ բառերի մեջ ո ձայնավորի համար մենք դեռ պահում ենք նրա սկզբնական օ հնչյունը, իսկ բառերի սկզբում նույն ձայնավորն, ընդհանրապես, արտասանում ենք վո վանկ. հին ողորմի բառն արտասանում ենք ո՛չ հին ձևով, ո՛չ էլ իբրև ուողուորմի, այլ իբրև՝ վողորմի: Սրանից առաջացել է այն ուղղագրական դժվարությունը, որ վո վանկը բառերի սկզբում գրում ենք մի ո տառով, որ բառերի մեջ օ պարզ ձայնավորի նշանն է:

Մյուս կողմից, հնչափոխությունն առաջ է բերել մի նոր օ ձայնավոր մի խումբ բառերի մեջ, որ սկզբնապես օ ձայնավոր չեն ունեցել, այլ ևս երկբարբառ: Այն է՝ հին ևս երկբարբառն անփոփոխ չի մնացել, այլ դարձել է օ ձայնավոր, բայց միջնադարում ևս երկբարբառից ծագած այս օ հնչյունն անպայման տարբեր, գուցե երկար է եղել հին $n=օ$ ձայնավորի հնչյունից, քանի որ, սակավ բացառությամբ, հին ևս երկբարբառը չեն վերածել ո տառի, այլ մի նոր տառ են մտցրել մեր այբբենարանի մեջ այդ ևս երկբարբառից ծագող օ հնչյունի համար: Երկու օ հնչյունի այդ միջնադարյան տարբերությունը, սակայն, չի մնացել մինչև օրս. մենք այսօր հին ևս երկբարբառից ծագող այս նոր օ ձայնավորը գրական լեզուների մեջ ճիշտ նույն ձևով ենք արտասանում, ինչպես հին լեզվի մեջ ո ձայնավորը. բայց գրությունը, սակավ բացառությամբ, չենք շուռ տվել ո տառի, այլ պահում ենք միջնադարյան օ տառով: Մենք ունինք, ուրեմն, միևնույն պարզ օ հնչյունի համար երկու տառ: Հետևանքը լինում է այն, որ ո և օ տառերի գրությունները, բնականաբար, շփոթվում են իրար հետ: Դժվարությունն ավելի նրանով է մեծանում, որ չկա ոչ մի կանոն, որով կարելի լինի առաջնորդվել, թե ե՞րբ բառերի մեջ ո, ե՞րբ օ պետք է գրել: Միակ կանոնն այն է, որ պետք է առանձնապես սովորել օ-ով գրվող բառերը, քանի որ դրանք սակավաթիվ են:

Այժմ հարց է. կարելի՞ է արդյոք այդ երկու տառերից մեկը դուրս ձգել: Նախ՝ եթե կարելի է, ո՞րն արդյոք: Այս հարցը դնում եմ այստեղ, որովհետև կան մարդիկ, որոնք այս երկու տառերից մեկն ավելորդ համարելով՝ ո տառն են դուրս ձգում, առանց մտածելու, որ եթե օ-ով գրվող բառեր մի քանի տասնյակ միայն ունինք, ո-ով գրվող բառերի թիվը հազարներով է. ուստի, եթե բառերի գրության մեջ պետք է փոփոխություն մտնի, սակավաթիվ բառերը թողած՝ չպիտի հազարավոր բառերի ուղղագրությանը դիպչել: Այս առաջանում է նրանից, որ ո տառը բառերի սկզբում վո է արտասանվում, մինչ օ տառը միայն օ հնչյունի նշան է, և մեկ էլ այն սխալից, որ ո տառի անունը մեր դպրոցներում սովորեցնում ենք իբրև վո վանկ և ո՛չ $n=օ$ պարզ

հնչյուն. մի սխալ, որ, միջանկյալ ասեմ, երեխաներին մեծ դժվարություն է պատճառում. $n = \text{վո սովորած լինելով}$ նրանք երկար ժամանակ թագավոր և նման բառերը գրում են թագաուր և այլն: Ապա՝ նույն սխալը գործում են շատ հաճախ և՛ նրանք, որ բառերի հին ուղղագրությանը չեն դիպչում, բայց օտարազգի բառերը գրում են օ տառով, առանց մտածելու, որ օ տառը, հատկապես, ալ երկբարբառից՝ ծագող օ հնչյունի համար է մտած մեր այբբենարանի մեջ, և որ օտարազգի օ հնչյունին համապատասխան հնչյուն ունի մեր ու տառը, որով և սկզբից տառադարձել են օտարազգի անունները. այդպես վարվողները միամտաբար ազդվում են մեր օ և եվրոպական օ տառերի ձևից միայն, առանց մտածելու, որ դրանով միայն օ-ով գրվող բառերի թիվն են շատացնում, որով և ուղղագրությունը ավելի դժվարացնում: Եթե պետք է մեր այս երկու տառերից մեկնումեկը դուրս ձգել, ապա դա պետք է լինի միայն օ տառը. նախ՝ նրա համար, որ ու տառը պահել է իրեն հատուկ հին հնչյունը, և այս հնչյունին է վերածվել ալ երկբարբառն՝ անցնելով միշնադարյան, հավանորեն, երկար օ հնչյունից. և ապա, որ գլխավորն է, օ-ով գրվող բառերի թիվը համեմատաբար շատ փոքր է, ուստի և այս փոփոխությունը շատ ավելի քիչ բառերի պատկերը կփոխվի:

Քանի որ հին ու և միջնադարյան օ տառերն այժմ կատարելապես նույն հնչյունն են արտահայտում գրական լեզվի մեջ, կնշանակեն հնչաբանության տեսակետից ոչ մի արգելք չկա օ տառը դուրս ձգելուն: Ինչպես որ մենք այժմ գրում ենք՝ ծնող, գրող, զարմացող և այլն, փոխանակ հին՝ ծնօղ, գրօղ, զարմացօղ և ավելի ևս հին՝ ծնալօղ, գրալօղ, զարմացալօղ գրություններին, և ոչ մի հնչյունական արգելք չենք գտնում դրա համար, նույնպես ոչ մի արգելք չկա գրելու՝ փող, մօտ, առաւօտ, ամօք: Համանունների վտանգն էլ չկա. և, ինչպես վերևում տեսանք, դրանց ծագումը, ստուգաբանությունը նշանակություն չունի: Միակ դժվարությունն, ուրեմն, մնում է այն, որ այս փոփոխությամբ որոշ թվով բառերի պատկերը կփոխվեր, և հին սերնդի գրագետների աչքը կծակեր տեսնել՝ շօշափել, տօք, կրօն և այլն:

Մեր նախնիքն այս նկատմամբ շատ ավելի ազատ են շարժվել, նրանք ալ երկբարբառից ծագող օ հնչյունի համար այբբենարանի մեջ նույնիսկ նոր տառ են մտցրել. հին եւ=eu երկբարբառն երբ իւ=iu է դարձել, այսպես և գրել են. հին ասեի, ասեիւ, ասեաւ, ասեիւ, ասեիւն ձևերի մեջ հորանջը (հիատուսը) վերացել է, և մեջը մտել է յ կիսաձայնը, իբրև ասեյի, ասեյիւ և այլն. ուստի և գրել են է տառով՝ ասէի, ասէիւ և այլն, քանի որ է տառն է փոխանակում եյ երկբարբառին: Եթե նրանք այսպես են վարվել, կարելի է ասել, որ եթե հին ալ երկբարբառն այժմյան ձևով $n = օ$ արտասանվելիս լիներ, այդպես և գրած կլինեին, ինչպես և գտնում ենք ող ածանցի և մի քանի ուրիշ բառերի մեջ: Եվ եթե այսօր մենք փող, ամօք գրենք, ուրիշ սկզբունքով վարված չենք լինի, քան մեր նախնիք վարվել են:

Սակայն այս խնդիրն երկու կողմ ունի՝ օ տառը բառերի սկզբում և բառերի մեջը: Մինչդեռ բառերի մեջ օ-ի տեղ ու գրելն առանձին դժվարություն չունի, բառերի սկզբում կարելի չէ օ-ի տեղ, առանց այլևայլության, ու գրել, որովհետև այս ու-ն դպրոցական արտասանությամբ վո վանկ է, ուստի, եթե օրհնել գրելու տեղ այժմ օրհնել գրվի, կկարդացվի վօրհնել. հին աւեիւ=օեիւ գրված լինելով օեիւ՝ այժմ կարդում ենք վօեիւ: Եվ քանի պահվում է այս դպրոցական արտասանությունն ու գրությունը բառասկզբի ու-երի համար,

մեր այբբենարանից նորամուտ օ տառը դուրս ձգել կարելի չէ. այս կարելի է միայն այն ժամանակ անել, երբ բառասկզբի վն հնչյունը հենց այսպես էլ կգրվի, ինչպես այժմ գրում ենք օտարազգի անունները, և մենք վարժված կլինինք այդ գրությանը: Բառասկզբի օ-երը ու-ի վերածելն, ուրեմն, ուղղագրության մեջ փոփոխություն մտցնելու մի երկրորդ աստիճանը պիտի լինի, եթե միայն երբևիցե պիտի լինի, և, իբրև այդպիսին, դա ապագայի խնդիր է: Այժմ այդ անել չենք կարող և այն պատճառով, որ այժմյան արտասանության կարելի չէ բառասկզբի ո-երը վն ձևով գրել, որովհետև, ինչքան էլ բառասկզբի ո-ն արտասանում ենք, ընդհանրապես, իբրև վն, բայց շատ բարբառների մեջ դեռ օ է արտասանվում, ինչպես և Արարատյան բարբառի մեջ բազմավանկների սկզբում. ուստի գրական լեզվի մեջ ևս ուղղմել, ուժկալ, ոսկոր, որոնալ, ոլորել, ումին, ում և այլն հաճախ արտասանում ենք օլորմի, օրծկալ, օսկոր և այլն. ինչպես և ուվ, ովկիանոս բառերի մեջ: Գուցե ժամանակ կգա, որ բառասկզբի ո-երի այս տատանումը բոլորովին կվերանա գրական լեզվից, քանի որ դպրոցներում միայն վն ձևով են սովորեցնում, և հնարավոր կլինի բառասկզբի ո-երը վն ձևով գրել, բայց այդ գուշակել կարելի չէ, կարող է և հակառակ երևույթը հաստատվել, այն է՝ բառասկզբի ո-երի համար, գոնե բազմավանկ բառերի մեծ մասի մեջ, կարող է հաստատվել և օ հնչյունը:

Այսպես, ուրեմն, քանի որ կա բառասկզբի ո=վո գրությունը, մենք չենք կարող այժմ բառասկզբի օ-երի գրությունը ո-ի վերածել, նույնիսկ եթե հնարավոր համարվի բառասկզբի ո-երը վն ձևով գրել, դարձյալ, քանի այդ գրությունը չի մտած և ընդհանրացած, անհնարին է բառասկզբի օ-երը ո-ի վերածել:

Այս միևնույն առարկությունը, սակայն, կարելի չէ անել բառամիջի օ-երը ո-ի փոխելու նկատմամբ, այստեղ արդեն ո՛չ գրական լեզվի մեջ արտասանության տատանում կա և ո՛չ էլ փոփոխության մի առանձին աստիճան է հարկավոր:

Վերևում գրված բացատրություններից պարզ պիտի լինի, որ պահելով բառասկզբի օ-երը՝ ես ոչ մի արգելք չեմ գտնում բոլոր բառերի մեջ օ տառի տեղ ո գրել: Ըստինքյան հասկանալի է, որ ո պիտի գրել անպայման նաև օտարազգի բառերի մեջ, ինչպես և սովորաբար ընդունված է, այլև՝ այն բոլոր բառերի մեջ, որոնք ժողովրդից առնվում են գրական լեզվի մեջ ինչպես՝ նոթեր:

Այսպիսի փոփոխությամբ՝ շատ բառերի ընդհանուր պատկերը չի փոխվիլ, քանի որ օ-ով գրվող արմատները՝ անգործածականներն ևս հաշված, առառավելն հարյուր հատ են: Բայց, դրա փոխանակ, որքան ավելորդ աշխատանքից ազատ կլինին երեխաները, և որքան կհեշտանա մեր ուղղագրությունը՝ մոտենալով արտասանությանը, որովհետև օ-ի գործածությունը կսահմանափակվի միայն բառերի սկզբում, ընդամենը՝ մի 25 արմատ, ուր արդեն, թեպետ ոչ անսխալ, առաջնորդ կարող է լինել այն, որ ո-ն բառի սկզբում սովորաբար, իբրև վն է արտասանվում: Ըստ այսմ՝ ո և օ տառերի գրությունը կանոնի կվերածվի հետևյալ ձևով.

1. Բառերի մեջ օ հնչյունը գրվում է միշտ ո տառով, իսկ բառերի սկզբում՝ օ տառով (բացի ուվ, ովկիանոս):

2. Բառերի սկզբում վն վանկը գրվում է ո տառով:

Այս կանոնի մեջ միակ բացառությունը պիտի կազմի եօ=յո երկբարբառը՝ եօթն, արդեօֆ, կարծեօֆ բառերի մեջ: Ըս այս բացառությունը դնում եմ, որովհետև դրա փոփոխությունը կապված է երկբարբառների ընդհանուտ գրության հետ, որ նույնպես խառն է, իսկ երկբարբառների գրության մեջ փոփոխություն մտցնել ես այժմ հնարավոր չեմ համարում: Ծթե եօ երկբարբառի գրությունը փոխելու լինենք, դա ոչ թե եռ պիտի լինի, այլ՝ յո, ուրեմն՝ արդյոք, յոթն, կարծյոք, որով առաջ կգար միանգամից միևնույն բառի մեջ կրկին փոփոխություններ, և հատկապես աշխարհի փոփոխություններ, որոնց նմանին մեր աչքը բնավ վարժված չէ, և որոնցից յոթն բառը, քանի որ սկզբի յ տառը և ենք արտասանում, չի կարգացվիլ եօթն, այլ՝ հոթն:

Ե—Է

Երկրորդ ձայնավորները, որ շփոթվում են, են՝ ե և է: Սկզբնապես այս երկու տառերը տարբեր հնչյունների նշանագիր են եղել. ե—ն եղել է կարճ է հնչյունի նշան, իսկ է—ն՝ երկար է, ոմանց կարծիքով՝ փակ է: Բայց ժամանակի ընթացքում այս երկու հնչյունը փոփոխության են ենթարկվել: Մի կողմից՝ է հնչյունը կորցրել է իր ամանակը կամ երանգը և դարձել է կարճ և բաց է, այսինքն՝ նույնացել է հին ե հնչյունին: Մյուս կողմից՝ այս ե հնչյունն ևս, ճիշտ ինչպես ո ձայնավորը, սկզբից ընդունելով բաղաձայնական ի=յ ձայնավորը՝ դարձել է երկբարբառային, որոշ բարբառների մեջ բառերի թե՛ սկզբում և թե՛ մեջը. եզ, մեզ: Արարատյան բարբառի մեջ, սակայն, բացի միավանկների սկզբից, ե տառը պահել է, սովորաբար, իր սկզբնական արժեքը՝ երկու, երկար, եկավ արտասանվում են իբրև՝ էրկու, էրկար, էկավ: Գրական լեզվի մեջ, սակայն, ընդունված է բառերի սկզբի ե—երն արտասանել իբրև յե, իսկ բառերի մեջ, հին արտասանությամբ՝ իբրև է. երեկոյ = յերեկոյ: Այստեղ մենք տեսնում ենք մեր ուղղագրության մեջ երկու անկատարություն. նախ՝ բառերի սկզբում յե երկբարբառը գրում ենք մի տառով, որ բառերի մեջ է հնչյունի նշան է, ապա՝ բառերի մեջը և սակավաթիվ բառերի սկզբում միևնույն հնչյունը գրում ենք երկու տառով՝ ե և է:

Հնչյունական կատարյալ ուղղագրության համար միևնույն է հնչյունի համար մի նշանագիր պիտի լիներ, ուստի ե և է տառերից մեկն ավելորդ է: Եթե դրանցից մեկը դուրս պիտի ձգվի, դա պիտի լինի է տառը և ոչ՝ ե, քանի որ առաջինն ամենաշատը 115 բառի և բայերի որոշ վերջավորությունների մեջ է երևան գալիս, իսկ ե—ն՝ հազարավոր բառերի և բազմաթիվ քերականական ձևերի մեջ: Ուստի և սխալ են անում նրանք, որ առաջնորդվելով այդ սկզբունքից՝ ե տառն են դուրս ձգում, և ոչ միայն օտարազգի բառերն է—ով են գրում, այլև հայերեն բառերը: Առաջուց կարելի է ասել, որ այդպիսի փոփոխություն չի անց կենալ, որովհետև մի հարյուր բառի պատկեր թողած՝ հազարավոր բառերի պատկեր չի կարելի փոխել: Բացի այդ՝ ոչ թե ե տառն է է տառի հնչյունին փոխվել, այլ, ընդհակառակն, ե—ն պահել է իր հին բաց e հնչյունը, և երկար կամ փակ է—ն դարձել է ե:

Բայց կարելի՞ է արդյոք է տառը դուրս ձգել և պահել միայն ե տառը: Իմ կարծիքով՝ այժմ կարելի չէ այդ անել: Նախ՝ չենք կարող բառերի սկզբի է—երը, առանց այլևայլության, ե դարձնել, որովհետև այդ բառերը, թեպետ սակավաթիվ, ընդամենը 8՝ է, էզ, էշ, էջ, է՞ր, էգուց, էրիկ և բարբառային՝

էս, էդ, էն և այլն, որոնք սկսվում են է-ով և յն չեն արտասանվում: Եթե չլինեին այս բառերը, այն ժամանակ ե տառը նշանագիր կլիներ է ձայնավորի և բառասկզբի յն երկբարբառի. և ուղղագրության մեջ մի ընդհանուր կանոն կլիներ, թե ամեն անգամ է հնչյունը և բառասկզբում յն երկբարբառն արտահայտվում են ե տառով: Բայց այժմ այդպիսի կանոն ընդհանրացնել չի կարելի, քանի որ կան բառեր, թեպետ սակավաթիվ, որոնք է-ով են սկսվում և յն չեն արտասանում: Իսկ այդ բառերը ե-ով գրել կարելի է միայն այն ժամանակ, երբ բառասկզբի յն արտասանվող ե-երը յ-ով սկսվեին: Իսկ այս վերջինն էլ անել հնարավոր չէ, քանի որ, ինչքան էլ գրական լեզվի մեջ ընդունված է բառասկզբում ե=յն արտասանությունը, բայց բարբառների ազդեցությամբ հաճախ արտասանում ենք՝ երկու, երեալ, իբրև՝ երկու, երեալ: Բացի այդ՝ բառասկզբում յն ձևով գրելը կապված է երկբարբառների գրության փոփոխության, ինչպես և յ-ով սկսվող բառերի գրությունը ե-ով գրելու խնդրի հետ: Մինչև սրանք չլինեն, առաջինը չի լինի: Այսպես, ուրեմն, բառասկզբի է-երը ե դարձնելը ուղղագրության մեջ մտցնելի փոփոխության մի երկրորդ աստիճան է, ինչպես և բառասկզբի ո-երը վո ձևով գրելը. իսկ, իբրև այդպիսին, կարելի չէ այժմ առաջարկել: Բառերի միջի է-երն ևս չենք կարող անխտիր ե դարձնել, որովհետև կան սակավաթիվ բառեր, որոնց մեջ եթե էա կապակցության փոխանակ եա կապակցությունը գրվի, շփոթություն առաջ կգա, քանի որ վերջինս յա երկբարբառի համար է. ֆրիստոնեական գրությունը ֆրիստոնեական չի կարդացվի. հարկավոր է, ուրեմն, նախ՝ եա երկբարբառի գրության ձևն ևս փոխված լինի յա: Այստեղ ևս, ուրեմն, է-ի փոխանակ ե գրելը դարձյալ փոփոխության մի երկրորդ աստիճան է: Կնշանակե, մենք չենք կարող բառերի մեջ ե տառի վերաբերմամբ վարվել այնպես, ինչպես ո տառի վերաբերմամբ, այսինքն՝ չենք կարող, պահելով բառերի սկզբի ե և է տառերը, բառերի մեջը միշտ ֆ գրել:

Բառերի մեջը է տառը երևում է բայերի որոշ վերջավորությունների մեջ՝ ասէ, ասէի, ասէիր, ասէր, ասէիմ, ասէիք, ասէին, ասէք, ասացէք, որոնց ուղղագրությունը կապվում է քերականության հետ: Այս է-երի ծագումը փոքր-ինչ տարբեր է. հնագույն ուղղագրության մեջ է-ով եղել են միայն ասէ, ասէր, ասէք, ասացէք ձևերը, փոխանակ՝ ասեյ, ասեյր, ասեյք, ասացեյք ձևերի: Բայց այժմ այդ յ-երն այլևս չեն արտասանվում, ինչպես որ գնայ, գնայր, գնայք ձևերի մեջ, բայց, մինչ վերջիններս, գրում ենք առանց յ-ի՝ գնար, գնաք. առաջին ձևի մեջ պահում ենք անձայն յ-ն, նույնպես և է=եյ գրությունների մեջ: Այս գրությունն այժմյան արտասանությանն այլևս չի համապատասխանում, իսկ դրա ստուգաբանական արժեքը մենք վերևում տեսանք: Բայերի մյուս դեմքերը սկզբնապես գրվել են՝ ասեի, ասեիր, ասեաք, ասեիք, ասեին: է-ով գրությունները հետագայում են ծագած, երբ երկու ձայնավորների մեջ հորանջը վերացել է, և մտել է յ կիսաձայնը, ինչպես հատուկ է մեր նոր լեզվին, և որովհետև վերևի ձևերն արտասանվել են, ինչպես այժմ են արտասանվում՝ ասեյի, ասեյիր, ասեյաք, ասեյիք, ասեյին, և որովհետև եյ=է, ուստի գրել են ասէի, ասէիր և այլն: Բայց այժմ է տառի հնչյունն այլևս հավասար չէ ե+յ, այլ դա հավասար է պարզ ե=է հնչյունի, ուստի՝ է-ով գրությունն այստեղ այլևս ոչ մի իմաստ չունի այժմ. հենց այդ պատճառով՝ անգրագետները հաճախ, արտասանությանը հետևելով, գրում են՝ ասեյի, ասեյիր...

յ կիսաձայնի գրութիւն խնդիրը՝ մենք տեսնում ենք, որ բայերի վերջավորութիւնների նկատմամբ ևս մեր նախնիք փոխել են ուղղագրութիւնը՝ մոտեցնելով արտասանութեանը, ե-ի տեղ է=եյ գրելով, բայց այդ փոփոխութիւնն այլևս այժմյան արտասանութեանը չի համապատասխանում, ուստի և մենք կարող էինք վերադառնալ հնագույն ուղղագրութեանը և գրել՝ ասեի, ասեիր և այլն, որ համապատասխան է այժմյան արտասանութեանը:

Բառերի մեջ է տառը երևում է հաճախ այն ժամանակ, երբ բառակազմութեան մեջ է հնչյունը փոխվում է ի հնչյունի՝ սէր—սիրել: Կարո՞ղ է արդյոք այս ձայնափոխութիւնն արգելք լինել, որ այդ կարգի բառերն ևս ե-ով գրվեն: Իմ կարծիքով՝ ոչ: Արդարև, բառակազմութեան համար անհրաժեշտ է իմանալ, թե ո՞ր բառերի մեջ է հնչյունը փոխվում է ի հնչյունի, որպեսզի նոր բաղադրութիւնները սխալ չկազմեն. բայց այս ուսումը լեզվի ավելի մեծ հմտութիւն է պահանջում, և ով բառակազմութիւն է սովորում, նա կարող է սովորել և այն, որ մի քանի տասնյակ բառերի վերջին փակ վանկի ե հնչյունը փոխվում է ի հնչյունի, ճիշտ՝ ինչպես այժմ սովորում ենք, թե այդ է-ն փոխվում է ի-ի, բացի աղվէս, եղէգն և այլն բառերից, և թե՛ դեւ բառի մեջ ևս ե հնչյունն է փոխվում ի ձայնավորի: Ավելի զարգացած շրջանում կբացատրվի, թե այդ մի քանի տասնյակ բառերի ե ձայնավորը փոխվում է ի, որովհետև սկզբնապես դրանք ե-ով չեն արտասանվել և գրվել, այլ՝ է-ով: Ինչպես որ այժմ բացատրում ենք, թե այդ է-երը փոխվում են ի, որովհետև այդ է-երը նկզբնապես նույն արտասանութիւնը չեն ունեցել, հավասար ե-ի, այլ՝ տարբեր: Բացատրութիւնը այս թե այնպես տրվի, էութիւնը միևնույն է:

Այսպես, ուրեմն, ես բառերի մեջը և վերջը է-ի փոխանակ ամեն դեպքում ե գրելուն հնաբանական ոչ մի արգելք չեմ գտնում նույնիսկ բայերի վերջավորութիւնների մեջ և այն բառերի մեջ, որոնց է-ն փոխվում է ի, բացի միայն մի դեպքից, երբ էա կապակցութեան տեղ դնելով եա՝ կարող է շփոթութիւն առաջ գալ եա երկբարբառի հետ:

Այս փոփոխութիւնը, սակայն, միանգամից անելը դժվար է, որովհետև քերականական ձևերի պատճառով շատ բառերի պատկեր կփոխվեր: Ուստի առայժմ պիտի բավականանալ միայն այնպիսի փոփոխութեամբ, որով է-ով գրվող բառերի մեջ որոշ սիստեմ և կանոն կմտնի:

1. է-ն պահել բառերի վերջում, քանի որ այս գրութիւնն ընդհանուր ընդունված է, և շատ որոշ է:

2. է գրվում է բառերի սկիզբն ու մեջը փակ վանկերում, երբ այդ է-ն փոխվում է ի ձայնավորի (բացառութիւն՝ է՞՞ ձայնարկութիւնը):

3. Բառերի մեջը և սկիզբը, բարբառային, երբ ծագում է, այ երկբարբառից՝ էս, էդ, էգտց, էրիկ, դէս, դէն և այլն: Վայր ընկնել—վէր ընկնել:

4. Բառերի սկիզբն ու մեջը՝ ա, ի, ո, ու ձայնավորներից առաջ:

Այս դեպքում՝ կանոնի տակ չեն մտնում միայն բայերի էր, էք վերջավորութիւնները:

Այստեղ ուղղագրութիւնը դյուրանում է նրանով, որ այն բոլոր բառերը, որոնք գրվում են բաղաձայնից առաջ է-ով, բայց այս է-ն չի փոխվում ի, պետք է գրել ե-ով, ինչպես՝ աղվես, գմբեթ, պատենն, եղեգն, ծակոտկեն, խեծ, հրեշ, պառնեն, երբեք, հենց, մեկ, այստաժետ, նեղգածետ, աշխետ, բզբզ, գազպեն, գեթ, գամեշ, խլեզ, ծվենք, կետ, կոնդեզ, մոդես, շանեն,

պարետ, վետ-վետ, փեշ, ամեն, խայտարդետ, պարսետ և այլն, թեպետ, թեկուզ, այսպես և՛ ավետ, արեւ, երեւ ածանցները: Այսպես և՛ տեւրութիւն, տեւումակաւ, գերանալ, տասնումեկերորդ, շեկութիւն, տեւորեւութիւն, անօրեւութիւն, գեշութիւն, պետական և այլն, այսինքն՝ այն բոլոր բառերը, որոնց մեջ է ձայնավորը ի շի դառնում, որոնցից մի քանիսը հնումն հենց այդպես էլ գրվել են. թերևս, բացառութիւն միայն կարող են կազմել՝ օրէնսդիր, օրէնսգէտ, վրէժխնդիր, որոնք սովորական բարդութիւն չեն:

Այս բառերի մի մասի համար կարելի է ասել, որ լոկ գրութեան նմանութեամբ են է-ով գրվել, փոխանակ ե-ով գրվելու, ինչպես գտնվում են շատ ձեռագիրների մեջ՝ մեկ, զմբեթ, գեթ, ծակոտկեն (= ծակոտկեան), պատենն (= պատենան) և այլն: Ուրիշ բառերի համար, իբրև արգելք, մեջ կբերեն, անշուշտ, դրանց ծագումը: Այսպես, օրինակ, հայտնի է, որ ամեն (= ամենայն) բառը գրում են և ամէն ձևով: Արդ՝ ես կարդացել եմ մի քննութիւն, թե այդ երկու գրութիւններից ո՞րը պետք է ընտրել: Հոգովածագիրը պնդում էր, թե այդ բառը է-ով պիտի գրել, որովհետև այդ բառին համապատասխան է սանսկրիտ ինչ-որ բառ, որի ինչ-որ ձայնավորին հայերենում համապատասխան պետք է լինի է և ո՛չ ե: Բայց այդ ամենը, ինչքան էլ գիտուն և ճիշտ լինի, ճիշտ է միայն դասական գրաբարի համար, քանի որ այժմյան խոսվածքի մեջ ամէն դարձել է ամեն, և այս վերջին ձևն ընտրելով, մենք դուրացնում ենք ուղղագրութիւնը՝ մոտեցնելով արտասանութեանը, և պակասեցնելով է-ով գրվող բառերի թիվը, և այդ բառը մտցնելով այն բառերի շարքը, որոնց է հնչյունը բառակազմութեան ժամանակ չի փոխվում ի. դրանով ուղղագրութեան մեջ որոշ մեթոդ ու կանոն է մտնում: Բայց ամեն գրութիւնը հակասում է բառի ծագմանը... բայց արդո՞ք ամէն գրութեամբ շատ ենք մտածում դրա ծագման վրա... Եվ արդո՞ք այն գիտնականը, որ կարողանում է մեր այդ ամէն բառը ծագած համարել ինչ-որ հնդեվրոպական բառից, և գիտե, որ այն, ինչ հնդեվրոպական հնչյունը դասական հայերենում է ձայնավորն է տալիս, մի՞թե այդքան հեռուները գնացողը չպիտի հասկանա, որ կլասիկ հայերենի ամէն ձևը նոր լեզվի մեջ դարձել է ամեն, որ այս նոր լեզվի e հնչյունը, նախելով բառին, ծագում է ե (մեծ), է (ամէն—ամեն) ձայնավորներից և եւ երկբարբառից (գնացեալ—գնացել):

Այսպես, ուրեմն, ե-ով գրելով այն բառերի ու վերջին փակ վանկի է-երը, որոնք չեն դառնում ի (բացի բայերից), մենք մեծ փոփոխութիւն չենք մտցնում մեր ուղղագրութեան մեջ, քանի որ դրանց թիվը նախ՝ փոքր է, ապա՝ դրանց մեջ կան այնպիսիներ, որոնք գրվում են նաև ե-ով: Ապա՝ չպիտի մոռանալ և այն, որ մեր աչքն արդեն բարդութիւնների մեջ վարժված է այդ բառերի մի մասը ե-ով տեսնել. գրում ենք՝ աղվէս, բայց՝ աղվես-ենի, աղվես-ափուն. գրում ենք՝ եղէգն, բայց՝ եղեգն-իկ, եղեգն-ուտ: Այս իմ առաջարկած փոփոխութիւնը փոքր է, բայց դրանով, կրկնում եմ, է-ի ուղղագրութիւնը որոշ կանոնի տակ է մտնում, որով և մեր ուղղագրութիւնը մեծապես դուրանում է: Եվ այս փոփոխութիւնը, ես կարծում եմ, կարելի է և պետք է անել:

Անշուշտ, ավելի մեծ դյուրութիւն և կանոնավորութիւն կմտնեն ուղղագրութեան մեջ, եթե է տառը պահվեր միայն բառերի սկզբում և էա (ոչ՝ եա) կապակցութեան համար, իսկ մնացած դեպքերում գրեինք ե. բայց դա մեծ փոփոխութիւն է և ապագայի խնդիր:

Այս տառի մասին խոսելուց առաջ կարևոր էմ համարում այստեղ դնել երկբարբառների մասին. «Երկբարբառ ասելով, բառի ընդարձակ մտքով, հասկացվում է երկու պարզ ձայնավորի միացումն իբրև մի վանկ, որոնցից մեկն վանկային է (այսինքն՝ կատարում է ձայնավորի պաշտոն), մյուսը վանկային չէ (այսինքն՝ կատարում է բաղաձայնի պաշտոն)։ Այս ոչ վանկային ձայնավորը կոչվում է կիսաձայն (այլև՝ բաղաձայնական ձայնավոր)։ Կարելի է, ուրեմն, ասել, թե երկբարբառը կազմվում է մի ձայնավորից և մի կիսաձայնից, օրինակ՝ ai, au. մի վանկային a ձայնավորից + մի ոչ վանկային կիսաձայն i, u, կամ շուռ տված ia, ua, մի ոչ վանկային կիսաձայն i, u + մի վանկային ձայնավոր a և նման։

Գործնականի մեջ, սակայն, երկբարբառ և կիսաձայն անուններ միակերպ այս նշանակությամբ չեն գործածվում։ Այլ, մանավանդ թե, հնդիկների, հունաց ու լատինաց հին քերականությունների գործածությամբ երկբարբառ ասելով՝ հասկանում են հաճախ միայն այնպիսի միավանկ կապակցություններ, որոնց մեջ վանկ կազմող ձայնավորն առաջ է ընկնում, հետևաբար՝ ai, au կապակցությունները, և ընդհակառակն, միայն այն դեպքում են կիսաձայնի մասին խոսում, երբ ոչ վանկային ձայնավորը վանկային ձայնավորից առաջ է ընկնում, ուրեմն՝ ia, ua կապակցությունների մեջ։ Այս գործածությունը, ինչպես տեսնվում է, իրի էությունից չի ծագում. որակով ոչ վանկային կիսաձայնները նույնպիսի ձայնավորներ են, ինչպես և վանկային լի ձայնավորները, միայն վանկերի կազմության մեջ դրանք տարբեր պաշտոն ունին, բայց վանկերի կազմության մեջ հաջորդությունը, թե արդյո՞ք ai կլինի, թե ia, բնականորեն, նույնպես քիչ նշանակություն ունի, ինչպես, օրինակ՝ al կամ la, ar կամ ra և այլ կապակցությունների մեջ բաղաձայնների ետ ու առաջ գրվելը։ Պատահական բան է միայն, որ հին քերականները իրենց երկբարբառները (ուրեմն՝ վանկային ձայնավորի կապակցությունը ոչ վանկային ձայնավորի հետ, ինչպես՝ ai, au) համարել են իբրև կրկին ձայնավոր հնչյունների (իբրև՝ ձայնավոր + ձայնավոր), իսկ, ընդհակառակն՝ ia, ua, նման հաջորդությունները գրել են իբրև բաղաձայն + ձայնավոր խմբեր և ըստ այսմ առանձին նշաններ են հորինել j և v (= i և u) «բաղաձայնների» համար։ Նրանք, որ գերադասում են երկբարբառ բառն ընդարձակ մտքով գործածել, սովորաբար, «կիսաձայն» բառը մի կողմ են թողնում, և վանկային ձայնավորով սկսվող երկբարբառները, ինչպես՝ ai, au, կոչում են ընկնող երկբարբառներ, իսկ այն երկբարբառները, որոնց մեջ բաղաձայնը առաջ է ընկնում, ինչպես՝ ia, ua, կոչում են բարձրացող երկբարբառ։

Տեղիքների գործածությունը հաճախ բավական կամայականորեն փոփոխվում է զուտ քերականական կամ լեզվապատմական կշռադատություններով։ Համեմատական լեզվաբանության մեջ կիսաձայն բառն, օրինակ, բավական գործածական է, որովհետև սովորություն է i և u հնչյունները ia և ua կապակցությունների մեջ համարել իբրև առանձին բաղաձայնական արժեքներ (E. Sievers, Grundzüge der Phonetik. IV. Aufl., S. 148 ff.):

Արդ՝ մեր լեզվի մեջ ևս կա մի կիսաձայն j, որ հին քերականների սովորությամբ՝ գրվում է իբրև բաղաձայն։ Դրանով կազմվել են և կազմվում

են մեր երկբարբառները, բայց երբ յ—ն ձայնավորից հետո է գալիս, մենք երկուսի կապակցությունը համարում ենք երկբարբառ. ինչպես՝ ալ, ոյ, իսկ երբ ձայնավորից առաջ է ընկնում յ—ն, ինչպես՝ յա, յո և այլն, մենք երկուսի կապակցությունը, սովորաբար, համարում ենք բաղաձայն + ձայնավոր կապակցություն: Բայց ալ թե յա կարտասանենք՝ յ—ին ա—ից առաջ թե հետո լինի, նույն հնչյունն է: Դա ոչ վանկային կամ բաղաձայնական ի ձայնավոր է:

Արդ՝ այս կիսաձայն յ=y հնչյունը, ինչպես միայն եղել է սկզբում մեր յ տառի հնչյունը, փոփոխություն է ենթարկվել, դա իրեն հատուկ հին հնչյունը պահել է միայն բառերի մեջ՝ ա և ո ձայնավորներից հետո, բառերի վերջում, ա և ո ձայնավորներից հետո, դուրս է ընկել կամ դարձել է հավասար հազագային հ հնչյունին: Այսպես՝ մեր շատ բարբառների, ինչպես և երկու գրական լեզուների մեջ, բառասկզբի յ և հ բնավ չեն տարբերվում: Արդարև, կան բարբառներ, որոնց մեջ բառասկզբի յ—երը, թեպետ դարձյալ վերածվել են հազագի, բայց մյուս բարբառներից տարբեր. այսպես՝ ըստ Աճառյանի («Հայ բարբառագիտություն», եր. 10, 106 և այլն) Կարնո, Մշո, Ալաշկերտի և այլ տեղերի հայերը ունին երկու տեսակ հազագային ձայն, մեկը՝ հին հ հազագը, մյուսը՝ հին յ=y կիսաձայնից ծագած «երկար հազագը»: Իմ կարծիքով՝ դեռևս քննելի է, թե արդյո՞ք այդ բարբառների մեջ «երկար հազագը» հին յ—ից է ծագում, թե՞ հին յ—ն բառասկզբում դուրս է ընկել, և այդ բարբառների մեջ ձայնավորներից առաջ ավելացել է մի հազագային հնչյուն, որ հին յ—ի հետ կապ չունի, որովհետև այդ նախ՝ չի երևում բոլոր հին յ—երի տեղ, և ապա՝ շատ անգամ երևում է այնպիսի բառերի սկզբում, որոնք հին լեզվի մեջ յ—ով չեն սկսվում: Ինչևիցե, կան բարբառներ, որ ունեն երկու հազագ: Այս երկու հազագի տարբերությունը կարելի է տեսնել ոչ միայն վերոհիշյալ բարբառների մեջ, այլև Վաղարշապատում: Այս արտասանությունը, սակայն, դուրս բարբառային է, և ով որ մանկությունից իր հայրենի բարբառից չի վարժվել դրան, նույնիսկ դժվարությամբ կարող է լսել, ըմբռնել և յուրացնել: Գրական լեզուների մեջ, բառերի սկզբում, ունինք միայն մի հազագային հնչյուն, որ ծագում է մասամբ հին հ հնչյունից, մասամբ՝ հին յ կիսաձայնից. հենց այդ պատճառով հ—ի և յ—ի սխալն անում են նույնիսկ այն մարդիկ, որոնց բարբառի մեջ յ—ն դարձել է «երկար հազագ»:

Ուստի, գրական արտասանության տեսակետից, ոչ մի արգելք չկա բառասկզբի յ—երը վերածելու հ տառի:

Սրանով մոտավորապես հարյուր արմատի ուղղագրություն կփոխվեր, բայց մեր ուղղագրությունը շատ կոյուրանար, քանի որ ոչ մի կանոն չկա բառասկզբի հ և յ տառերի գրության համար, բայց եթե այն, որ առանձնապես պետք է սովորել այդ տառերով սկսվող բառերը:

Այս փոփոխությունը, սակայն, ես համարում եմ մի երկրորդ աստիճանի փոփոխություն, որ կարելի չէ այժմ անել. դրանով, քանի որ բառամիջի օ—երն ևս ո պիտի գրել, մի քանի բառերի պատկերները շատ կփոխվեն, ինչպես՝ հոգ, հոժաւ, հոնք, հոշոտել, հոբանջել, հոբիճել, իսկ՝ յետոյ բառը՝ վերջին յ տառի դուրս ընկնելով, կստանար հետո կերպարանքը:

Մյուս փոփոխությունը, սակայն, հնարավոր է. վերջի անձայն յ—երն ա և ո ձայնավորներից կարելի է դուրս ձգել և գրել՝ ծառա, զարմառա: Ար—

դարեւ, դրանով մի քանի բայերի պատկերը, որոնք միջին օ ունին, ներկա, երրորդ դեմքի մեջ բաժանական կփոխվի՝ զորանա, աղոտանա, ծանոթանա, բայց այլապես կարելի չէ. կա՛մ պետք է մենք հաշտվենք այդ դժվարութեան հետ, կա՛մ թե բառավերջի անձայն յ-երի դուրս ձգելը թողնենք իբրեւ մի երկրորդ աստիճան փոփոխութեան, երբ վարժված կլինենք բառերի միջ ու-երի գրութեանը, փոխանակ՝ օ-երի: Ես, սակայն, կնախընտրեի առաջինը, որովհետեւ բառերի վերջի անձայն յ-ի գրել-չգրելը՝ կապված լինելով քերականութեան հետ, բավական դժվարություն է պատճառում. դրա համար պետք է լինում իմանալ հատուկ անուն, դերանուն, հրամայական եղանակ, մակբայ և այլն, այսինքն՝ բառերի տեսակները, որպեսզի իմացվի, թե ո՞ր բառերի վերջից ա-ից հետո յ չի գրվում. մյուս կողմից՝ ո վերջացած հատուկ անուններն ևս հին գրութեամբ՝ Յառոյ, Կառոյ և այլն, ունին յ. մինչդեռ ա վերջացածները՝ շունին, մի քանի մակբայների վերջում ա և ո տառերից հետո յ չի գրվում, իսկ ուրիշների վերջում գրվում է: Այս կանոնները շատ բարդ ու դժվար են՝ դրանցով առաջնորդվելու համար: Ապա դարձյալ մի ուրիշ կանոն էլ պիտի սովորեի, այն, որ ծառայ և նման բառերի վերջի յ-ն, երբ վրան հոդ է ավելանում, և կամ հոգնակին է կազմվում, դուրս է ընկնում՝ ծառաս, ծառադ, ծառան, ծառաներ: Եվ եթե վերջին ձևերի մեջ յ չենք գրում, ես ոչ մի առանձին արգելք չեմ գտնում նաև ծառա գրելու, ինչպես գրում ենք՝ նա, Սառա: Այսպես վարվելով՝ մենք ազատված կլինենք մի շարք կանոններից, որոնք կապված են քերականութեան հետ:

Կլինին, գուցե, առարկողներ, որ եթե ծառա գրենք, այն ժամանակ ի՞նչպես պիտի բացատրեի՝ ծառայի, ծառայով, ծառայութիւն և այլն: Շատ հեշտ. այժմ խո գրում ենք՝ Սառա, Սառայի, Սառայով և այլն, Աննա, Աննայի, և ի՞նչպես ենք բացատրում այդ: Եթե այժմ ծառայ և նման բառերի վերջին անձայն յ-ն բացատրում ենք, թե սկզբնապես արտասանվել է, իսկ այժմ չի արտասանվում, բայց, երբ ետեից մի ձայնավոր է գալիս, այդ յ-ն վերականգնում է իր կիսաձայն հնչյունը. փոփոխված ուղղագրութեամբ էլ կբացատրվի, թե երբ ծառա և նման բառերից նոր բառեր են կազմվում կամ դրանք հոլովվում են, ա ձայնավորից հետո մտնում է յ, որովհետեւ սկզբնապես այդ բառերը եղել են՝ ծառայ, բայց վերջի յ-ն այժմ դուրս է ընկել: Այս բացատրությունը հարկավոր է, անշուշտ, միայն քերականութեան համար, թե չէ սովորական ուղղագրական ուսման համար կարիք չկա դրան: Այստեղ միայն մի ընդհանուր կանոն պիտի իմանալ. թե ա և ո ձայնավորների և սրանց հաջորդող ձայնավորների մեջ գրվում է յ, որ միշտ էլ արտասանվում է իր հնչյունով, ինչպես և այժմ վարվում ենք հատուկ անունների մեջ՝ Աննա, Աննայի, և օտարազգի բառերի մեջ՝ աբիսսոնալիս, աբիսսոնալիս:

Մի առարկություն էլ գուցե լինի. յ տառի դուրս ընկնելով՝ պարզապես ալ վերջացած բայերի հրամայականը և ստորադասականը նույն ձևն են ստանում, որ կարող է, կասեն, շփոթություն պատճառել: Զեմ կարծում, թե այդ շփոթությունն այնքան երկյուղալի չլինի. խոսքի մեջ հրամայականը երկրորդ դեմք է, կապված՝ կա՛մ երկրորդ դեմքի դերանվան հետ, կա՛մ մի կոչական անվան հետ. մինչդեռ ստորադասականը երրորդ դեմքով է և ենթակա ունի մի երրորդ դեմքի դերանուն: Բացի այդ, հրամայականն իր բնավորութեամբ՝ հաճախ վրան շեշտ ունի՝ զնա՛ (դու), զնա՛ (նա): Շանթի «Հին

աստվածներին» մեջ միշտ դուրս է ձգած վերջին անձայն յ-երը, և ես, գոնե, այդպիսի շփոթության շեմ պատահել կարողալիս:

Այսպես, ուրեմն, ես կառաջարկեի անձայն յ-երը դուրս ձգել և մեր ուղղագրությունը մի ավելորդ բեռից թեթևացնել:

Անցնենք այժմ համբավավոր Վ-ի, Վ-ի և Ու-ի գրությունը:

Ի, Վ, ՈՒ

Այս ուղղագրական խնդրի մասին քսան տարուց ավելի է, որ այնքան ուղիղ և սխալ բովանդակությամբ հոգվածներ են գրել և կարծիքներ են հայտնել, որ ես, ձանձրալի չլինելու համար, կաշխատեմ կարճ կապել:

Հին հայերենը երկու միևնույն կարգի տևական հնչյուն է ունեցել՝ վ և Վ, որոնց հին արտասանությունը, սակայն, դեռ բոլորովին պարզված չէ: Ըստ Մեյյեի՝ հայոց լեզվի այբբենարանը կազմելու ժամանակ դրանք երկու տարբեր հնչյունների նշան են եղել, որովհետև երկու տառ են հորինած, քանի որ հայերենի այբբենարանը չունի տառերի կրկին գործածություն, հավանական է, որ Վ-ը դեռ ունեցած է եղել գրեթե միևնույն արժեքը, ինչ որ բաղաձայնական Ու-ն, որովհետև դա է գործածվում երկբարբառների մեջ, ինչպես ալ երկբարբառի մեջ, որ դառնում է վերջը օ, և եւ երկբարբառի մեջ, որ վերջը բարբառային ձևով իօ է արտասանվում... Ընդհակառակն, մյուս տառը՝ վ, որ միայն գործ էածվում բառերի սկզբում, պետք է արդեն մի բոլորովին ազատ բաղաձայնական բնավորություն ունեցած լինի, ավելի շփական: Համենայն դեպս, վ և Վ տառերի տարբերությունը շատ մեծ չափիտի եղած լինի, քանի որ վ-ի գրությունը՝ ու ձայնավորից հետո, և Վ-ի գրությունը՝ մյուս բոլոր ձայնավորներից հետո, բառերի մեջը և վերջը, բացատրվում է գրության (graphique) անհրաժեշտությամբ. ու-ն՝ լինելով ու ձայնավորի համար, ու ձևով արտահայտությունը օւ (օ բաղաձայնով) խմբի համար երկդիմի կլինեք. վ-ի գործածությամբ՝ ով-ի մեջ հնարավոր է եղել այդ երկդիմությունից խուսափել, բայց դա ցույց է տալիս և այն, որ Վ և վ մեկմեկու շատ մոտ հնչյուններ են եղել: Այսպես, ուրեմն, Վ տառն, ամենայն հավանականությամբ, եղել է բաղաձայնական ու և, իբրև այդպիսին, իր որակով դա եղել է ձայնավոր, բայց շատ մոտիկ է վ բաղաձայնին:

Ինչպես էլ եղած լինին հին Վ և վ տառերի արտասանությունը, արդի հայերենում այս երկու տառերը միևնույն շրթնային ատամնային շփական հնչյունն են: Այս այնպիսի պարզ մի հնչյուն է, որ միայն հնչաբանության անտեղյակ մարդիկ կարող են ասել, թե մենք իբր երկու վ հնչյուն ունինք, մեկը՝ կոշտ վ, մյուսը՝ փափուկ Վ. և իբր թե վազել և աւազ և ծով ու հաւ բառերի մեջ միևնույն վ հնչյունը չէ: Այդպիսի սխալ հասկացողություն ապացուցելու համար, իբրև օրինակ, բերում են կա՛մ այնպիսի բառեր՝ հաւաւ, նաւք, որոնց մեջ վ հնչյունը դարձած է համապատասխան կարգի անձայն ֆ հնչյուն, կա՛մ ոչ նման կապակցությունների մեջ են դնում դնում վ և Վ տառերի կարծեցյալ տարբերությունը, մոռանալով, որ ամեն հնչյուն էլ, նայելով թե իրենից առաջ կամ հետո ինչ հնչյուններ են, ըստ այնմ էլ տարբեր է արտասանում, բայց դրանով հնչյունի տեսակը չի փոխվում:

Այսպես, ուրեմն, եթե հին լեզվի մեջ Վ եղել է բաղաձայնական ու ձայնավոր, մոտիկ վ բաղաձայնին, նոր լեզվի մեջ դա արդեն կատարելապես դարձել է վ բաղաձայն, և այսպես մեր երկու գրական լեզվի մեջ ևս:

Ինչպես բաղաձայնական և ձայնավորը դարձել է վ, նույն ձևով՝ հաջորդ ձայնավորից առաջ նաև հին ու ձայնավորը դարձել է վ, միայն այս ձայնափոխությունը աստիճանաբար է կատարվել. այսինքն՝ հին ու ձայնավորը անմիջապես բաղաձայն վ չի դարձել, այլ նախ՝ դարձել է բաղաձայնական ու (ւ) ձայնավոր, ապա նոր՝ վ բաղաձայն: Ուրիշ խոսքով, եթե մեր այբբենարանի և տառի սկզբնական արժեքով գրենք, հին զուարթ, նուէր, աստուած բառերը նախ՝ դարձել են զուարթ, նւէր, աստուած, որոնց մեջ ւա=ուա կազմում է բարձրացող երկբարբառ, ապա՝ այս երկբարբառի սկզբի բաղաձայն ւ=ու ձայնավորը դարձել է վ բաղաձայն, ինչպես երկբարբառային դարձած աւն, որ է ուո (uo), բառերի սկզբում դարձել է վո: Արևելյան գրական լեզվի մեջ այս ձայնաշրջությունը շատ պարզ է, և մենք այսօր արտասանում ենք պատվէր, նվէր, աստված և ո՛չ պատուէր, աստուած, կամ՝ պատուէր, աստուած: Գուցե կլինին բարբառներ, որոնց մեջ այս հին ու ձայնավորը վերածված է բաղաձայնական ու ձայնավորի, բայց մեր գրական լեզվի մեջ դա արդեն վ բաղաձայն է:

Կնշանակե, մեր գրական լեզվի մեջ այժմ ունինք մի վ բաղաձայն, որ մասամբ ծագել է հին վ բաղաձայնից, մասամբ՝ հին՝ ւ բաղաձայնական ձայնավորից, մասամբ ևս՝ հին ու ձայնավորից: Եվ որովհետև մեր այժմյան ուղղագրության մեջ պահում ենք այդ երեք հին տարբեր հնչյունների գրությունները, դրանից առաջանում է և մեր վ շփականի գրության դժվարությունը: Իմ կարծիքով՝ հանգուցյալ Աղայանը մեր ուղղագրությունը դյուրացնել ցանկանալով՝ չպիտի ձեռնարկեր այս հին ձայնավոր ու-ն բաղաձայնական և ձայնավորին վերածելով. ամենից առաջ այն պատճառով, որ մեր ուղղագրությունը այդ մասում որոշ կանոն ունի. այն է՝ բառերի սկզբում և ու-ից հետո գրվում է վ, մյուս ձայնավորներից հետո գրվում է ւ, իսկ բաղաձայններից հետո և ձայնավորներից առաջ՝ ու: Ես անձնական փորձից գիտեմ, որ Աղայանի այս ձեռնարկությունից առաջ աշակերտները հեշտությամբ վարժվում էին ու-ն ձայնավորից առաջ վ արտասանելու, որ և բնական է մեզ համար. ապա և նրանք որոշ կանոնով առաջնորդվելով՝ բավական արագ յուրացնում էին վ-ահնչյուն ու-ի ուղղագրությունը, մանավանդ որ լեզուի, լեզուանի, ձուլի և այլ նման դրությունների ժամանակ մտածում ենք լեզու, ձու ձևերի մասին: Ապա՝ Աղայանի այդ ձեռնարկը ուղղագրության ճշտության տեսակետից ևս սխալ է. եթե պետք էր վ-ահնչյուն ու-ն վերածել նույն հնչյունն արտահայտող մի տառի, այդ չպետք է լիներ հին բաղաձայնական և ձայնավորը, այլ միայն՝ վ բաղաձայնը, որովհետև հին ու ձայնավորը ոչ թե ւ է դարձել, այլ՝ վ, ինչպես և հենց ինքը՝ ւ-ն էլ չի պահել իր բաղաձայնական ու ձայնավոր հնչյունը, այլ դարձել է վ բաղաձայն, իսկ իսկ երկբարբառի մեջ՝ ու ձայնավոր:

Այս սխալն Աղայանը մինչև վերջն էլ չըմբռնեց: Ապա՝ հանգուցյալ գրագետին առարկում էին նաև գիտական ուղղագրության համար պահանջված պայմանի տեսակետով, թե ամեն հնչյուն պետք է մի տառով նշանակվի, և թե ամեն տառ միայն մի հնչյուն պետք է ունենա. Աղայանը եթե ավանդական ուղղագրության մեջ փոփոխություն է մտցնում, այդ փոփոխությունը կիսաճամփի չպիտի թողնի, այլ կատարյալ պիտի անի և ոչ միայն վ դարձած ու-երը, այլև վ դարձած ւ-երը պետք է մի տառով նշանակի. և այդ մի տառը պետք է լինի միայն վ և ո՛չ ւ: Այս ոչ միայն քարոզեց իմ բարե-

կամ Ստ. Մալխասյանցը, այլև, դժբախտաբար, սկսեց կիրառել, թեպետ դարձյալ թերի, որովհետև ուտ, ուր, ոչ և նմանները չի գրում վոտ, վու, վոչ:

Սկզբում ուրիշներն ևս հետևեցին նրան, բայց այժմ, որքան գիտեմ, նա մենակ է մնացել գործնականի մեջ, որովհետև ուղղագրությունը փոխելու համար բավական չէ միայն գիտական ճշտությունը, այլ հարկավոր է նաև մի ուրիշ պայման, ա՛յն, որ ընդունելի լինելու համար պետք է շատ բառերի պատկեր չփոխվի և բառերի պատկերը շատ չփոխվի: Արդ, հայերենում վ շփականը միայն վ բաղաձայնով գրելիս՝ միանգամից այնքան շատ բառերի պատկերներն են փոխվում, և բառերի պատկերներն այնքան շատ են փոխվում, թեկուզ վ տառի միշտ աչքի ընկնող մեծությամբ, որ ես չեմ կարծում, թե մեր գրագետները հեշտ հաշտվեն դրա հետ, որովհետև գործնականի մեջ անհաջողության չհանդիպելու համար, այսպես թե այնպես, նկատի պետք է ունենալ գրագետների դյուրությունը, որոնք բառերը ոչ այնքան տառերով են կարգում, որքան ընդհանուր պատկերով: Եվ, ինչպես վերևում բացատրեցի, Աղայանի ձեռնարկի հաջողության գլխավոր պատճառը հենց այն է, որ նա համեմատաբար ավելի քիչ բառերի մեջ փոփոխություն էր մտցնում, և որ բառերի մեջ ունեցողությունը ձգելիս՝ նոր տառ չէր ավելացնում: Հենց այդ պատճառով՝ ես ավելի կուզեի, որ պ. Մալխասյանը, հաջողություն ունենալու համար, միայն վ-ահնչյուն ու-երը վ-ի վերածեր, ապագային թողնելով, որ վ-ահնչյուն ու-երն ևս վ-ի փոխվին, որովհետև, իմ կարծիքով, եթե երբևիցե մեր այդ մի հնչյունի համար մի տառ պիտի լինի, դա միայն վ տառը պիտի լինի:

Այս այսպես լինելով՝ իմ դասախոսության ծրագրի մեջ կարգալով հնարավոր մասնակի փոփոխությունների մեջ «վ-ահնչյուն ու-ի տեղ գրել ու», կհարցնեք, անշուշտ, թե հապա ինչո՞ւ ես այս եմ առաջարկում և ո՛չ թե վ: Դրա պատասխանն արդեն սկզբում տված եմ: Ինչքան էլ Աղայանը սխալ ձևով սկսեց գործը, բայց չի կարելի ուրանալ, որ դրանով համեմատաբար թեթևանում է ուղղագրությունը, այն է՝ վ բաղաձայնը երեք ձևով արտահայտելու փոխանակ ունենում է երկու տառ միայն, և ապա՝ ու երկտառը մնում է միայն ու ձայնավորի համար: Ապա՝ զուարթ, նուե՛ր ձևերն առաջ էլ արդեն գրում էին զրուարթ, նրե՛ր, այսինքն՝ և տառով միայն, ինչպես ասվում է և այլն. Աղայանը այստեղ նորություն չի բերել. այլ միայն ուսմանավորի և տողադարձի գրությունն ընդհանրացրել է, ինչպես և՛ ը չգրելը բառի մեջ. դրանով մի ընդհանուր կանոն է մտնում, թե ձայնավորներից հետո (բացի ու-ից) և է գրվում: Եվ, վերջապես, ինչպես ես կարծում եմ, իրողությունն այն է, որ այդ ուղղագրությունն հենց հեշտության պատճառով եթե այսօր մեզնում իշխող չէ, շուտով իշխող կդառնա, եթե միայն, իհարկե, դրա առաջն արգելքներ չհանվին: Այդպես է վարժվում գրեթե բոլոր նոր սերունդը մեզնում. այսպես են գրում արդեն երիտասարդ սերնդի մեծ մասը: Ես, ուրեմն, միայն առաջարկում եմ հաշտվել կատարված իրողության հետ, և այս միայն այն դեպքում, երբ չենք կարող լավագույնի մասին հոգալ: Լեզուների մեջ շատ անգամ մի սխալ բան է մտնում, բայց սխալն ընդհանրանալուց հետո ստիպված են հաշտվել եղածի հետ: Սակայն մի հանգամանք ևս: Արևելյան գրական լեզվի մեջ, ինձ համար պարզ է, որ հին ու ձայնավորը հաջորդ ձայնավորից առաջ բաղաձայնական ու ձայնավորից անցնելով՝ դարձած է այժմ վ. բայց թե արդյո՞ք արևմտյան գրական լեզվի մեջ ևս ամեն դեպքում այդպես է արտասանվում, այդ ես չգիտեմ: Ինձ թվում է, թե այնտեղ դեռ

տատանում կա. այսինքն՝ դեռ այս ու ձայնավորի համար դեռ բոլորովին չի հաստատված վ բաղաձայնը, այլ մի երկու դեպքում ու կամ բաղաձայնական ու (ւ) է արտասանվում: Դժբախտաբար, ես հարմարություն չունիմ այդ դիտելու անձամբ: Անճառյանը («Հայ բարբառագիտություն», եր. 16) խոսելով գրաբարի և գրական լեզվի երկբարբառների մասին՝ գրաբարի ուս երկբարբառը թե՛ բարբառների և թե՛ գրական լեզվի մեջ վա վանկին վերածված է դնում: Կրավորականները, գիտեմ, վ-ով են կազմվում. տողադարձից՝ զրուաթ, նրեւ. երևում է, որ զվարթ, նվեւ են արտասանում. բայց թե ի՞նչպես են արտասանում ու ձայնավորով վերջացած անունների հոլովները՝ վերաբու-ի, լեզու-ի, հեռու-էն, թե՛ վերաբու-ի, լեզու-ի, այսինքն՝ բաղաձայնական ու ձայնավորով, թե վերաբու-ի, լեզու-ի, հեռու-էն: Վերջինս ինձ կասկածելի է թվում, մասնավանդ որ Կ. Պոլսի բարբառով մի նմուշի մեջ (եր. 255) գտնում ենք լեզույիթ, հեռույէն: Ապա՝ արևմտյան գրողներն առարկելով վ-ի դեմ, պնդում են, թե իրենք վ չեն արտասանում, այլ մի տարբեր հնչյունով. ինձ թվում է, որ այդ տարբեր հնչյունը հենց բաղաձայնական ու (=ւ) ձայնավորն է, որ նրանք որոշել չեն կարողանում: Համենայն դեպս, մինչև ճշտությանը չպարզվի այս խնդիրը, կարելի չէ այդ ձևերը ո՛չ լեզու-ի, հեռու-էն գրել և ո՛չ՝ լեզվի, հեռվէն: Որովհետև, չպիտի մոռանալ, որ միայն այնտեղ հնարավոր է ուղղագրության մեջ փոփոխություն մտցնել, որ երկու գրական լեզուներն ևս ունին մի ընդհանուր արտասանություն: Իսկ եթե մեկն արտասանում է լեզու, լեզու-ի կամ լեզու-ի, մյուսը՝ լեզու, լեզվի, կարելի չէ մեկի կամ մյուսի արտասանության հիման վրա միայն գրել լեզվի կամ լեզու-ի. այդպիսի դեպքում պիտի պահել հին ուղղագրությունը: Այս մասին պիտի խոսեն արևմտյան գրական լեզվի մարդիկ: Անճառյանի «Հայ բարբառագիտությունն» այս մասում, դժբախտաբար, թերի է:

Ես վերջացրի, իմ կարծիքով, հնարավոր փոփոխությունների շարքը: Դրանցից վերջինով ես ոչ մի նոր առաջարկ չեմ անում, բայց եթե այն, որ պետք է հաշտվել թեպետ սխալ, բայց կատարված և կատարվող իրողության հետ մի պայմանով միայն, եթե մենք չենք կարող այդ սխալի առաջն առնել կա՛մ հին ուղղագրությունը վերականգնելով, կա՛մ վ-ահնչյուն ու-ի տեղ վ գրելով: Բայց ես կարծում եմ, որ եթե կամենանք, կարող ենք այդ անել և մեր ուղղագրությունը թեթևացնելով հանդերձ՝ ավելի ճիշտ հիմունքների վրա դնել: Ապա՝ բառերի վերջի անձայն յ չգրելը, որ արդեն գործածում են ոմանք, ինչպես և բառերի մեջ օ-երի տեղ ո գրելը, մի առանձին խոշոր փոփոխություն չի առաջ բերում մեր բառերի ընդհանուր պատկերի մեջ, բայց շատ դյուրացնում է մեր ուղղագրությունը: Շատ ավելի պակաս զգալի կլինի է-ի տեղ ն գրելը բառերի մեջ, վերջին փակ վանկերում, երբ է-ն բառակազմության ժամանակ ի չէ փոխվում. այսպիսի բառերի թիվն ավելի ևս սահմանափակ է, իսկ մի քանիսի ուղղագրությունն էլ տատանվող վիճակի մեջ է. կան և՛ է-ով, և՛ ե-ով գրողներ: Այս փոփոխություններով՝ մեր ուղղագրությունը ձայնավորների և վ-ի նկատմամբ, հարկավ, գիտական ճշտություն չի ստանում, բայց ուղղագրության մեջ որոշ դյուրություն է մտնում, և մի քանի տառերի դրությունը կանոնավորվում է:

Ի՞նչպես պետք է անել, որ դա գլուխ գա, եթե ցանկանում ենք այդ: Բայց կան, անշուշտ, շատերը, որոնք երբեք այդ ցանկալի չեն համարում և ասում են, թե պետք չէ ամենևին որևէ փոփոխություն: Այդպիսիներին,

սակայն, ես պիտի կրկնեմ, թե փոփոխությունը լինում է և լինելու է. կուզե՞ք՝ գիտության մասին, կուզե՞ք՝ տգիտության մասին, Հետզհետե մտնում են նորանոր փոփոխություններ, և մենք անկարող ենք դրա առաջն առնել հանուն միակերպ ուղղագրության: Շատ անգամ ասում են, թե հոգևոր իշխանությունը կարող է և պետք է արգելն դպրոցներում գործածել նորատեսակ ուղղագրության մասագրքեր: Այդ հնարավոր է, բայց դրանով առաջը չի առնվիլ փոփոխության, որովհետև ոչ ոք չի կարող արգելել այս կամ այն անհատին, այս կամ այն լրագրին, որ այս կամ այն ուղղագրությունը բանեցնի: Մյուս կողմից՝ մեր աչքի առաջ այս երիտասարդները, որոնք դպրոցում սովորել են և տարիներ շարունակ գործադրել են հին ուղղագրությունը, մեկ օր թողնում են այդ: Դպրոցում արգելելը դեռ առաջը չի առնիլ այդ բանի: Եվ, վերջապես, հոգևոր իշխանությունը ո՞ր ուղղագրությունը պիտի ընդունն տատանվող ձևերից, որոնց թիվը փոքր չէ. արդյոք նա կոմպետենտ է այդ մասին: Մի ֆրանսիացի գիտնական՝ խոսելով ուղղագրության մեջ մտցնելի փոփոխությունների մասին, կարող է վերջն ասել. «Ակադեմիան միայն բավարար իշխանություն և հեղինակություն ունի այս վերանորոգությունը կատարելու»,— և Ակադեմիան, թեպետ դանդաղ, բայց հետզհետե կատարում է: Բայց ու՞ր է մեր մեջ այդ հեղինակությունն ու իշխանությունը: Կարո՞ղ է մեր հոգևոր իշխանությունն այդ Ակադեմիայի հեղինակությունն ունենալ: Ես կարծում եմ՝ ով որ ամեն հույս դնում է հոգևոր իշխանության վրա և հավատում է, թե նա կարող է նորամուտ փոփոխությունների առաջն առնել, այդպիսին միայն այն է անում, որ բոլորովին ազատ է թողնում մեր ուղղագրությունը, և ասում է, որ ամեն անհատ մեզնում կարող է մի ակադեմիա լինել և ուզած փոփոխությունը ոչ միայն առաջարկել, այլև անմիջապես գործադրել:

Իմ համեստ կարծիքով՝ հոգևոր իշխանությունը կարող է միայն գործադրել տալ որևէ ուղղագրություն իր դպրոցներում, իսկ որպեսզի դրա դրոցներից դուրս ևս դպրոցի աշակերտները շարունակեն գործադրել իրենց սովորած ուղղագրությունը, որպեսզի բոլոր գրագետներն ու լրագիրներն էլ միակերպ ուղղագրություն բանեցնեն, հարկավոր է մի հեղինակավոր խորհուրդ՝ մասնագետներից կազմված, որ լրջությամբ պարապեր այդ խնդրով, բազմակողմանի կերպով ուսումնասիրեր մեր ուղղագրությունը և մի որոշ լուծում տար ընդունելի կամ մերժելի փոփոխությունների համար: Այդ մասնագետ մարդկանց խորհրդից ընդունվածն ընդունելի կլինի և՛ հոգևոր իշխանությունից, և՛ գրագետների ու լրագիրների համար:

Մասնագետ մարդիկ կգտնվին, անշուշտ, մեզանում, հարկավոր դեպքում պիտի օգտվիլ և եվրոպական հայտնի հայագետներից, որոնք, չեմ կարծում, զլանան այդ մասին իրենց խորհուրդները տալու:

Բայց ո՞վ պիտի ձեռնարկե այդ մասնագետների խորհուրդը գլուխ բերելու, որպեսզի թե՛ դպրոցներում և թե՛ գրագետներից ընդունելի լինի նրանց խորհրդի որոշումը: Այս հարցի համար ես երկու կողմից ձեռնբերեցություն կարևոր եմ համարում: Քանի որ դպրոցները գտնվում են հոգևոր իշխանության հրամանի տակ, մի կողմից նա գլուխ պիտի կանգնի այդ գործին թե՛ այստեղ և թե՛ Թուրքիայում: Բայց հոգևոր իշխանությունը մենակ բավական չէ. այդ գործին գլուխ պիտի անցնի նաև Հայ գրագետների ընկերությունը Թիֆլիսում և հայ գրագետները Կ. Պոլսում, որպեսզի խորհրդի որոշումն ընդունելի լինի և գրագետների կողմից: Դժբախտաբար, ես հեռու եմ Թիֆ-

լիսի գրագետների միությունից, բայց կարծում եմ, որ ինչպես և ինչ նպատակով էլ լինի այդ Ընկերության կանոնադրությունը, նա պարտավոր է և կարող է հոգալ մեր ուղղագրության միակերպության մասին, քանի որ ուղղագրությունը ոչ միայն դպրոցներին է հարկավոր, այլև նույնչափ և ավելի իրենց՝ գրագետներին է վերաբերում։ Հավատում եմ, որ եթե մի կողմից՝ հոգևոր իշխանությունն, ու մյուս կողմից՝ գրագետների միությունը Թիֆլիսում և Կ. Պոլսում կամենան, կարող է այժմ գլուխ գալ մի հեղինակավոր խորհուրդ, որ իր որոշումներով մի քանի ուղղագրական խնդիրների, գոնե, լուծում տար։ Անշուշտ, միանգամից չեն սպառվել բոլոր կարևոր ուղղագրական խնդիրները, քանի որ փոփոխությունները, եթե պիտի լինին, աստիճանաբար, հետզհետե պիտի լինին. բայց, ինչպիսի էլ լինին գիտական պատրաստությամբ մասնագետների խորհրդի որոշումները, ընդունելի դառնալով մեր դպրոցների և գրագետների համար՝ որոշ չափով վերջ կդնեն մեր այս խառն ուղղագրական վիճակին։ Եվ ուզում ենք հավատալ, որ այդ խորհուրդը ոչ միայն գիտական հողի վրա կկանգնի, այլև աչքաթող չի անիլ մեր ուղղագրության համար անհրաժեշտ գործնական դյուրությունը։

Իսկ մինչ այդ, ես միայն մի բան կարող եմ ասել, որ մեզնից ամեն մեկն էլ, ինչքան կուզե թող խորհի ու գրի մեր ուղղագրության մասին, բայց երբեք իրեն չհամարի մի ակադեմիայի հավասար և ինչ որ ինքը մտածում է ու ճիշտ է համարում, երբեք իրավունք չունի և անմիջապես գործադրելու։

Ավելի լավ է ուղղագրությունը լինի սխալ ու դժվար, բայց միակերպ։ Ես կվերջացնեմ իմ խոսքս ինչով որ սկսեցի. փոփոխություն, իմ կարծիքով, պետք է և կարելի է անել որոշ չափով. բայց եթե որևէ փոփոխություն պիտի վերացնի մեր ուղղագրության միությունը և մեր երկու գրական լեզուներն իրարուց ավելի հեռացնի, ավելի լավ է, որ չլինի։ Իսկ մեր ամեն՝ իրենց միմի ակադեմիա կարծող անհատների փոփոխություններին ուրիշ բան չի վիճակված, բայց եթե մի նոր խառնափնթոր դրություն մտցնել մեր ուղղագրության մեջ։ Միայն հոգևոր իշխանությունների և գրագետների միության ձեռնբրնցությամբ կազմված բանիբուն մարմնի որոշումը մեզ համար ընդունելի և պարտադիր կլինի։ Իսկ մինչ այդ ձեռք պիտի քաշել ամեն հին ու նոր փոփոխություններից և դառնալ ավանդական ուղղագրությանը։ Ա՛յ՛ է ուղիղ ճանապարհը։

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՌԵԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՌԵՖՈՐՄԻ ՄԱՍԻՆ

Ա. ԱՆԵԼԻՔ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ

Ընդհանուր սկզբունքներ.—1. Ուղղագրության բարեփոխությունը պետք է հիմնվի դպրոցական-գրական արտասանության վրա և գրությունը մոտեցնի արտասանությանը. 2. Փոփոխությունը պետք է այնպես լինի, որ բացառություններ չմնան և, ըստ կարելիության, քիչ բառերի գրությունը տարբերվի եղածից. 3. Փոփոխությունը պետք է հիմնավորված լինի հնչաբանական տեսակետով և պատմականորեն, միաժամանակ և, ըստ կարելիության, բավարարություն տա գավառական արտասանությանը:

1. ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆ

Օ և է տառերը դուրս ձգել այբբենարանից և ամեն դեպքում օ և է հնչյուններն արտահայտել ո և Ե տառերով, որոնց անունները պետք է արտասանել ոչ թե իբրև վո և յե երկտառ վանկեր, այլ սկզբնական ձևով, իբրև օ և է պարզ ձայնավորներ:

1. Ո և Ե տառերը բոլոր բառերի մեջ, առանց բացառության, այժմ գրական լեզվի մեջ պահում են իրենց սկզբնական բաց ու կարճ օ և է հնչյունները: Այդ տառերի ուղղագրությունը ենթակա չի եղել փոփոխության, և այժմ էլ դրանց գրության մեջ փոփոխություն մտցնելու համար ոչ մի հնչաբանական և պատմական հիմունք չունենք: Օ և է տառերն, ընդհանրապես, թե՛ հնչաբանական և թե՛ գրության կողմից ենթակա են եղել փոփոխության և մասամբ նույնիսկ արդյունք են այդ փոփոխության: Այն է՝

ա) Սկզբնական ալ (=au) երկբարբառը դարձել է երկար ու փակ օ պարզ ձայնավոր, տարբեր՝ հին կարճ ու բաց ո (=o) ձայնավորից. ուստի միջին դարերում հարկավոր են համարել այս նոր հնչյունի համար նոր օ տառը մտցնել մեր այբբենարանի մեջ: Հետագայում այս միջնադարյան օ ձայնավորը շարունակելով իր հնչափոխությունը՝ այժմ նույնացել է հին ո (=o) ձայնավորի հետ: Մեր այժմյան գրության մեջ, սակայն, ընդունված է միջնադարյան ուղղագրությունը՝ ալ=օ, որ այլևս չի համապատասխանում մեր արդի արտասանությանը,—որից և առաջում է նույն ձայնավորի համար երկու տառի գործածության դժվարությունը: Եթե միջին դարերում առաջին՝ ալ=օ հնչափոխության պատճառով նույնիսկ նոր տառ են մտցրել մեր այբբենարանի մեջ, այժմ նույն հնչյունի երկրորդ՝ օ=ո հնչափոխության պատճառով մենք չպիտի դժվարանանք միջնադարյան օ տառի տեղ, որ այլևս համապատասխան չէ մեր արտասանությանը, ո (=o) տառը գրել, մանավանդ որ այս երկրորդ շրջանի օ=ո հնչափոխությունն այդ ուղղությամբ արդեն ազդել է մեր ուղղագրության վրա, և որոշ թվով բառեր ու ածանցներ

* Տե՛ս նույն հեղինակի հոդվածը «Մեր ուղղագրության մասին», «Արարատ», ամսագիր, 1913, №, 11 և 12:

արդեն գրում ենք ոչ թե միջնադարյան օ տառով, այլ հին ո ($=o$) տառով, այսպես օրինակ, հին՝ աւսոխ, աւնիւր, միջնադարյան՝ օսոխ, օնիւր, նոր՝ ոսոխ, ոնիւր (գրական-դպրոցական արտասանությամբ այժմ՝ վոսոխ, վոնիւր)։ հին՝ ծնաւոյ, միջնադարյան՝ ծնօղ, նոր՝ ծնող։ Այսպես և ող վերջավորությունն ամեն դեպքում՝ գռող, գնացող, զարմացող և այլն, որ այլևս չենք գրում գռող, գնացող, զարմացող։ նույնպես և կան գրվածներ և գրողներ՝ քող, թափոր, լոռ, մորուք, շոշափել, ոճառ, ճոճել, ողիկ, ողակ, որորան և այլն, փոխանակ՝ քող, թափօր, լօռ և այլն։ Մեզ մնում է միայն մեր ուղղագրության բարեփոխության այս պատմական ընթացքը, որ համապատասխան է մեր այժմյան արտասանությանը, ընդհանրացնել օ-ով գրվող բոլոր բառերի վրա, օ տառի փոխանակ գրելով ո։

բ) է տառը սկզբնապես եղել է երկար կամ փակ e(э) հնչյունի նշանագիր և կամ հաճախ փոխանակել է ե+յ միություն։ բայց այժմ դա էլ կորցրել է իր սկզբնական հնչյունը և արտասանվում է ինչպես հին կարճ ու բաց ե ($=e$, э) տառը, որից առաջանում է նույն ձայնավորի համար երկու (ե, է) տառերի գործածության դժվարությունը։ Ծվ քանի որ ե տառն ամեն դեպքում պահել է իր սկզբնական հնչյունը, և է տառի հնչյունն է վերածվել ե տառի հնչյունին, պետք է, հետևելով այս հնչափոխությանը, է տառի փոխանակ գրել ե։

է-ով գրվող բառերի մի մասի է տառով գրությունը լոկ գրաֆիկ նմանությամբ է առաջ եկել, փոխանակ ե-ով գրության, ինչպես գտնվում են ձեռագիրների մեջ՝ մեկ, գմբք, գեք, ծակոռկեն, տեռություն, բե, եք և այլն։ Այսպիսի բառերը ե-ով գրելով՝ լոկ հին ուղղագրությունն ենք վերականգնած լինում։

Բայերի վերջավորությունների մեջ՝ ասէ, ասէֆ, ասէր, է տառը փոխանակած է ե+յ միության, իբրև ասեյ, ասեյֆ, ասեյր (ինչպես զարմանալ, զարմանալք, զարմանալր ձևերի մեջ յ տառը)։ Այժմ սակայն, հնչափոխությամբ, վերջավորության այս յ տառն այլևս չի արտասանվում։ բայց մինչդեռ, արտասանությանը հետևելով, գրում ենք առանց յ տառի՝ զարմաճաֆ, զարմաճառ, նույն ձևերը ուրիշ բայերի համար գրում ենք ասէֆ=ասեյֆ, ասէր=ասեյր, թեպետև արտասանում ենք առանց յ-ի՝ ասեֆ, ասեր։ Բնականաբար, այս ստուգաբանորեն անհարիր գրությունները միակերպության վերածելով՝ պետք է միշտ առանց շարտասանվող յ տառի գրել՝ զարմանա, ասե, ասեր, ասեր։ Այսպես և օժանդակ բայը միակերպ է տառով՝ եմ, ես, ե, ենք, եք, են, եր, և ոչ հոգնակի երկրորդ դեմքը՝ էֆ=եյֆ, և անցյալ անկատար եզակի երրորդ դեմքը՝ էր=եյր, քանի որ այժմ է տառն այլևս եյ միությանը չի փոխանակում, այլ հնչյունով պարզապես նույնացել է ե տառի հետ։

Այս օժանդակ բայի անցյալ անկատար ժամանակը հին ուղղագրությամբ գրվել է՝ եի, եիւր, եաֆ, եիֆ, եին, ինչպես կարելի է տեսնել շատ ձեռագիրների մեջ։ Հետագայում այս երկու ձայնավորի մեջ հորանջը (hiatus) վերացել է, ինչ որ հատուկ է մեր նոր լեզվին, և երկու ձայնավորների մեջ մտել է յ կիսաձայնը, իբրև եյի, եյիւր, եյաֆ, եյիֆ, եյին։ բայց որովհետև հին ուղղագրությամբ՝ եյ=է, ուստի առաջ է եկել միջնադարյան էի, էիւր, էիֆ և այլն գրությունները։ Այս վերջին, միջնադարյան գրության ձևն այժմ այլևս համապատասխան չէ մեր արտասանությանը, որովհետև այժմ է=եյ

դագրութիւնը փոխելու տեղ՝ հազարավոր բառերի ուղղագրութիւնը փոխել։ Այդպիսիները ելակետ ունենալ միայն օ-ով և է-ով սկսվող բառերը։

Եվ իսկապես, արդեն գրագետ մարդկանց համար, որոնք վարժվել են բառի սկզբում ու տառը վն և ք տառը յն վանկ կարդալու, բավական դժվար կլինի օ-ով սկսվող բառերը ու-ով գրված տեսնել և օ (և ո՛չ վն) կարդալ, իսկ է-ով սկսվող բառերը ք-ով գրված տեսնել և է (և ո՛չ յն) կարդալ։ Այս դժվարութիւնը, սակայն, շատ հեշտ հաղթահարելի է. որովհետեւ նախ՝ բառերի սկզբում, ինչպես ներքեւում կբացատրվի, վն և յն վանկերը բարեփոխված ուղղագրութեամբ ոչ թե լոկ ո և ք տառերով պիտի նշանագրվեն, այլ՝ վն և յն ձևով (վոտ, վոր, յերկու, յերկար)։ ապա՝ որ գլխավորն է, օ և է տառերով սկսվող բառերը շատ քիչ են։ Օ-ով սկսվում են, մի քանի անգործածական բառեր դուրս թողած, ընդամենը քսան բառ, իսկ է-ով սկսվում են, օժանդակ բայը (որի մասին վերեւում բացաղբից) և գավառական բառերն էլ առած, ընդամենը ասուր բառ՝ է (որից՝ էակ, էի, էիր և այլն), էգ, էշ, էջ, էլ, էգուց, էրիկ (ծագած՝ այլ, այգուց, այրիկ բառերից), է՞ր, է՛հ, էժան (փոխանակ ածան ձևի)։ Արդ՝ եթե արդի գրագետը գրում է ով, ովկիանոս, ովսանեա, ովազիս և բառի սկզբում ո տառը կարդում է ոչ իբրև վն, այլ իբրև օ, նա պե՛տք է կարողանա մի քան բառ էլ նոր վարժվել այդպես կարդալու. ոգնել, ոգոստոս, ոգուտ, ող, ոթեան, ոժանդակ, ոժիտ, ոժել, ոձ, ողի, ոշարակ, ոտար, որ, որենք, որիորդ, որոր, ող (կան գրողներ՝ ողակ, որորան), որհնել, ոճառ։ Նույնպես՝ ք, քյակ, քգ, քգուց, քլ, քշ, քջ։ Այսպիսի մի երեսուն բառի նոր գծագրութեանն ավելի շուտ կվարժվի մեր աշխն ու ձեռքը, քան տասնյակ հազարավոր բառերի կերպարանափոխ եղած ուղղագրութեանը, ինչպես են՝ սօվօրէլօվ, բօրբօքվէլ, խօտօրէլօվ, կօտօրէլ, ձօրէլօվ, մօլօրէլօվ, խօրտակէլօվ, բօլօրօվին, բօցէրօվ, բօղօքէլօվ, գօվէլի, գօթէլ և այլն, և այլն, որոնց ուղղագրութիւնը փոխելու ոչ մի հիմք չունենք, ո՛չ հնչաբանական ու պատմական տեսակետներով և ո՛չ էլ գործնականորեն։ 1850 և 1870-ական թվականներից սկսած՝ արեւմտյան և արեւելյան աշխարհագրանքի համար էլ եղել են անհատական փորձեր մեր ուղղագրութիւնը դյուրացնելու ու և օ, ք և է տառերի նկատմամբ՝ բայց այդ փորձերն անհաջող են անցել միայն նրա համար, որ օ և է տառերն են ընդունել և ոչ ընդհակառակն, թե չէ՝ բառերի մեջ գտնեալ փոփոխութիւնը հեշտութեամբ կընդհանրանար, և մենք կգրեինք՝ ամոթ, տոթ և այլն։

3. Կան բարբառներ, որոնց մեջ ո և ք տառերը չեն պահել իրենց սկզբնական պարզ ու մաքուր հնչյունները, ինչպես ուրիշ բարբառների և գրական լեզվի մեջ է, այլ մի հնչափոխութեամբ, որ հատուկ է և ուրիշ լեզուների, ո և ք ձայնավորները սկզբից ստանալով, առաջինը՝ բաղաձայնական ու ձայնավորը, իսկ երկրորդը՝ յ կիսաձայնը, երկբարբառային բնույթ են ստացել. նօր, մեօր չեն արտասանում իբրև՝ ոօր, մօր, այլ իբրև՝ ոօօր, միօր։ Երբեմն գրական լեզվի մեջ էլ կան մարդիկ, որ պահում են իրենց մայրենի բարբառի այս արտասանութիւնը։ Արդ՝ ուղղագրութեան վերափոխման ժամանակ պահելով ո և ք տառերը, մենք ըստ կարելիւյն բավարարութիւն տված կլինենք այդ բարբառների մեջ տեղի ունեցած հնչափոխութեանը՝ ո=uo, ք=ie, բացի այն բառերից, որոնց մեջ օ, է տառերի փոխանակ ո, ք պետք է գրել։ Բայց ո և ք տառերով գրվող հազարավոր բառերի դիմաց, այդպիսի բառերի թիվը շափազանց փոքր է, քանի որ օ և է տառերով գրվող

բառերի կեսից ավելին զուտ գրական բառեր են և անպայման չկան այդ բարբառներում, ինչպես են՝ աղօտ, արտօնութիւն, գործօն, զօշաքաղ, թօթափել, թօշնել և այլն. ապաւէն, հէն, սէզ, սէգ և այլն: Այդպիսի բարբառների մարդիկ չպետք է, անշուշտ, պահանջեն, որ մի քանի տասնյակ բառերի համար, որ նրանք իրենց բարբառում տարբեր ձևով են արտասանում, մեր ուղղագրութեան մեջ ոչ մի բարեփոխություն չմտնի օ և է տառերի նկատմամբ, մանավանդ որ չպետք է մոռանալ, որ օ և ո տառերով գրվող հազարավոր բառեր, հատկապես գրաբարից առած գրական լեզվի բառերը, ամենքս էլ միակերպ ենք արտասանում:

II ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆ

Վ հնչյունն ամեն դեպքում գրել միայն վ տառով:

Մեր գրական լեզվի մեջ ունենք միայն մի վ բաղաձայն հնչյուն, որ ծագել է՝

1. Հին վ բաղաձայնից, որ անփոփոխ հասել է մեզ, ինչպես վազել ծով բառերի մեջ.

2. Հին բաղաձայնական ւ ձայնավորից, որով կազմվել են աւ (=au), եւ (=eu) երկբարբառները, որոնք այժմ դարձել են օ = ո (=o) և իւ (=yu). Դրիշ բառերի մեջ, սակայն, այդ ւ տառն, ամենայն հավանականությամբ, արտասանվել է վ տառին շատ մոտիկ, մինչև որ այժմ բոլորովին նույնացել է վ-ի հետ, և մենք այժմ աւագակ և կաւ բառերի մեջ ւ տառը բոլորովին նույն ձևով ենք արտասանում, ինչ որ վ տառը վազել, կով բառերի մեջ:

3. Հին ու ձայնավորից՝ զուարթ, նուէր և նման բառերի մեջ, որոնց մեջ ու ձայնավորը նախ իբրև բաղաձայնական ւ ձայնավոր է արտասանվել՝ զւարթ, նւէր, ապա այժմ՝ իբրև վ բաղաձայն, այնպես որ զւարթ, նւէր բառերի մեջ նույն վ հնչյունն ենք լսում, ինչ որ՝ վարդ, վեր բառերի մեջ:

4. Բառերի սկզբում ո ձայնավորից առաջ ավելացած բաղաձայնական ւ (=ու=u) ձայնավորից, որ մի քանի բարբառների մեջ պահում է իր այս հնչյունը, և ոտ, որ արտասանվում են իբրև տոտ, տոբ (=uot, uob), իսկ ուրիշ բարբառների և գրական լեզվի մեջ դարձել է պարզապես վ, և այդ բառերն արտասանում ենք իբրև վոտ, վոբ (=vot, vob):

Մի անգամ որ հին վ բաղաձայնի հնչյունն անփոփոխ է մնացել, և հին ու ձայնավորը և բաղաձայնական ւ ձայնավորը որոշ դեպքերում դարձել են վ բաղաձայն, այս վերջինով և պետք է փոխանակվեն դրանք, և պետք է գրենք՝ ավագ, կավ, թիվ, թվին, զվարթ և այլն. այսպես և բառերի սկզբում ավելացած վ բաղաձայնը պետք է գրվի՝ վոտ, վոբ, վոսկի և այլն, ինչպես որ գրում ենք վոճմակ: Այս հնչափոխությունը բավական հին է, և ձեռագիրների ու արձանագրությունների մեջ արդեն գտնում ենք ւ-ի և ու-ի տեղ վ գրված (ու-ի տեղ ավելի ւ գրված, այսինքն՝ ու-ի հնչափոխության առաջին շրջանի արտասանության համեմատ, երբ ու ձայնավորը դեռ բաղաձայնական ւ ձայնավոր է միայն դարձած եղել): Այժմ միայն պետք է ընդհանրացնել թիվ, զվարթ և նման գրությունները:

Ավելի դժվարություն կպատճառի բառերի սկզբում ո-ից առաջ վ ավելացնելը, ինչպես և ե-ից առաջ յ ավելացնել, որովհետև բարբառների մեծ մասի մեջ այս դեպքում ո և ե հնչյուններից առաջ վ կամ յ չի ավելանում, և ոլորել, որոտալ, երկու, եկաւ արտասանվում են ինչպես olorel, orotal, erku, ekar. բայց և այնպես, քանի որ գրական լեզվի մեջ արտասանում

ենք վառելի, վառաժառ, յերկու, յեկաւ, այսպես և պետք է գրել: Այս ձևով մենք շատ շենք հեռանալ հին գրութիւնից: Բացի այդ՝ նոր ուղղագրութեանը վարժվածները, հին գրքերի մեջ և կամ հին ուղղագրութեամբ նոր գրքերի մեջ տեսնելով որոժառ, ուռել, ողորմի կամ երկու, եկաւ և այլն գրութիւնները, կկարդան որոժառ, ուռել, ողորմի, էրկու, էկաւ. և այդպիսով՝ նրանք միայն պահած կլինեն հին արտասանութիւնը, որ և հատուկ է բարբառների մեծ մասին, ուստի և հասկանալի գրեթե ամենքին: Արարատյան բարբառի մեջ, ինչպես բնիկ երևանցիների լեզվի մեջ, միավանկները միշտ վ և յ հընչյունով են արտասանվում՝ վոխ, վողբ, վողջ, վոշ, վոտ, վոր, վորբ, վորդ, վորձ, յես, յեզ, յեկ: Վ-ով ենք արտասանում միշտ նաև բուն գրական բաները՝ վոգի, վոգորել, վողկոյզ, վողնաշար, վողորկ, վողոքել, վոճ, վորոշել, վոսոխ, վոստ, վոստան, վորկոր, վորովայն, վորոգայթ, վորմ, վորջ և այլն: Ո-ով սկսվող բառերի թիվը մոտ 85 է:

Ծանոթ. 1. և նշանագիրն, իբրև սղագրութեան նշան, կարելի է պահել փոխանակ եվ կամ յեվ գրելու:

Ծանոթ. 2. Կը և չը մասնիկներից հետո վ և յ չպետք է գրել, այլ ուղղագրութեանը պահել այժմյանը, որ արտասանութեան համեմատ է՝ կ'երևայ, չ'երևայ, չ'եղաւ, կ'ողորի, չ'ողորեց և այլն:

III ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆ

Յ տառը պահել միայն կիսաձայն ի (ի) հնչյունի համար, ինչպես միայն եղել է այդ տառի հնչյունը սկզբնապես և այժմ էլ արտասանում ենք ա և ո ձայնավորներից հետո, ինչպես՝ հրամայական, գոյական բառերի մեջ: Այդ տառի անունը պետք է արտասանել ոչ թե իբրև ճի երկտառ վանկ, այլ իբրև՝ i, ի, կես ի ձայնավոր: Ըստ այսմ՝

1. Բառերի վերջում ա և ո ձայնավորներից հետո գրվող անձայն յ տառը դուրս ձգել՝ ծառա, ներքո:

2. Բառերի սկզբում հազագային յ տառի փոխանակ գրել ճ տառը՝ ճառալի, ճաւմաւ, փոխանակ յատակ, յարմար գրելու:

Կիսաձայն յ (=ի, i) տառը իր սկզբնական հնչյունը պահել է միայն բառերի մեջ, ա և ո ձայնավորներից հետո, և մի քանի միավանկ բառերի վերջում, ինչպես՝ պայծառ, ծառայական, հայ, խոյ: Բառերի վերջում այդ հնչյունը այլևս չի արտասանվում և, բնականաբար, պետք է գրել՝ ծառա, կգնա, ներքո, ինչպես գրում ենք՝ նա, ապա, քո, այո՛:

Բառերի սկզբում գրական լեզվի, ինչպես և շատ բարբառների մեջ, յ կիսաձայնը կամ դուրս է ընկել, կամ մեծ մասամբ նույնացել է ճ հազագի հետ, որից առաջանում է այս երկու տառի ուղղագրութեան դժվարութիւնը: Մի անգամ որ յ-ն բառերի սկզբում ճ է դարձել, այս վերջին տառով էլ պետք է գրել այդպիսի բառերը՝ ճիսուճ, ճաճախ և այլն՝ մոտ 100 բառ: Կան բարբառներ, սակայն, որոնց մեջ բառասկզբի յ-երը վերածվել են գրական լեզվից և մյուս բարբառներից տարբեր մի նոր տեսակի հազագային հնչյունի, որ ոմանք ղնում են իբրև «երկար հազագ», ավելի ճիշտ կլիներ ասել՝ ձայնեղ հազագ, այսինքն՝ նույն ճ հնչյունն է, միայն հետը միացած կոկորդալարների ձայնը, մինչդեռ մեր սովորական ճ հնչյունն անձայն է, այսինքն՝ հետը միացած շունի կոկորդալարների ձայնը (ինչպես՝ բ, գ, դ, ղ ձայնեղ

են, իսկ համապատասխան պ, կ, տ, խ անձայն են): Թեպետև այս ձայնեղ հագագի ծագումը դեռևս քննելի է, թե արդյոք հին կիսաձայն յ-ից է առաջացել, թէ չէ, բայց եթե ընդունենք նույնիսկ, թե դա հին յ-ի հնչափոխությունը է առաջ եկել, դարձյալ դա արգելք չպիտի լինի, որ գրական լեզվի մեջ արդեն և դարձած յ-երը և տառով ևս գրվեն, քանի որ որոշ բարբառների այս ձայնեղ հագագը ոչ թե հին կիսաձայն յ (=ն, ի) հնչյունն է, այլ զուտ բարբառային մի նոր հնչյուն է, և ով որ մանկությունից իր մայրենի բարբառից չի վարժվել դրա արտասանությանը, նա նույնիսկ դժվարությամբ է կարողանում լսել, ըմբռնել և յուրացնել այդ հնչյունը: Գրական լեզվի մեջ կարիք չկա այս առանձին տեսակի հագագը մտցնելու և կարելի էլ չէ մտցնել: Բայց եթե հարկ լինի այս նոր հագագային հնչյունը նշանագրել, դրա համար պետք է ծառայի ոչ թե կիսաձայն յ (=ն, i) տառը, այլ բոլորովին նոր մի նշանագիր պետք է ընդունել: Գրական լեզվի համար, սակայն, բավական է մի հագագային հնչյունի և տառը, և եթե կան մարդիկ, որ գրական լեզվով խոսելիս, իրենց մայրենի բարբառի ազդեցությամբ, որոշ թվով բառերի սկզբի հագագը ձայնեղ են արտասանում, այդ ոչ մի ազդեցություն պիտի չունենա մեր ուղղագրության վրա, որովհետև նախ՝ դա զուտ բարբառային արտասանություն է, ապա՝ այդպիսի բառերի թիվը շատ փոքր է, քանի որ յ-ով սկսվող բառերի կեսից ավելին գրաբարից են անցել աշխարհաբարին, և այդ բարբառների մարդիկն էլ այդպիսի բառերը միակերպ անձայն և հագագով են արտասանում՝ հաճախ, հատակ, հօշոտել, հօդ, հորդ, հոխորտալ, հոգնակի, հարդարել, հարատև և այլն: Եվ վերջապես՝ մեր բաղաձայնների գրության մեջ մի սովորական երևույթ է նույն կարգի ձայնեղ և անձայն բաղաձայնների միմյանց փոխանակելը, և կամ՝ կան բարբառներ, որոնց մեջ բ, գ, դ, ձայնեղ հնչյունները արտասանվում են իբրև բճ, գճ, դճ, ինչպես Երևանի բարբառի մեջ բաբի արտասանվում է իբրև bhari, բայց դրա համար հարկ չի լինում բաբի բառի ուղղագրությունը փոխելու: Մենք գրում ենք՝ բաբի, մի բարբառի մարդ արտասանում է՝ բաբի, մի ուրիշ բարբառի մարդ՝ բճաբի, մի երրորդը՝ պաբի կամ փաբի, ինչպես և կան այդպես արտասանողներ ևս: Նույնպես կգրենք՝ ճիմաբ, մեկը կարող է արտասանել անձայն և հագագով, մյուսը՝ ձայնեղ հագագով, և այսպիսի գրությունը ոչ ոքի համար ոչ մի ուղղագրական դժվարություն չի պատճառի, քանի որ հագագային և հնչյունի համար միայն մի տառ կունենանք, և ամեն անգամ էլ հագագային հնչյունը, լինի ձայնեղ թե անձայն, այդ մի նշանագրով էլ կարտահայտվի:

3. Ես երկբարբառը՝ սենեակ, գրել յա ձևով՝ սենյակ:
4. Ես երկբարբառը, որ երևում է միայն եօթն և արդեօթ բառերի մեջ, գրել յո ձևով՝ յոթն, արդյոք:
5. Իս երկբարբառը՝ աբիւն, գրել յու ձևով՝ աբյուն:
6. Ե տառից առաջ, բառերի սկզբում, երբ ավելանում է յ հնչյունը, գրել յ տառը, ուրեմն, ոչ թե՝ եզ, եկ, երկաբ, այլ՝ յեզ, յեկ, յերկաբ:
7. Ոյ կապակցությունը պահել միայն օն արտասանության համար, ինչպես խոջ բառի մեջ, իսկ երբ ույ (=յն) է արտասանվում, այսպես էլ գրել՝ լույս, բույր, որից լուսավոր, բուրել՝ յ տառի կոռուստով:

Ոյ կապակցությունը սկզբնապես արտասանվել է իբրև օն, լույս = loıs.

ույ արտասանությունը նոր է. ուղղագրության դյուրության համար պետք է ընդունել այս ույ գրությունը:

Իւ երկբարբառը սկզբնապես եղել է եւ (=eu), բայց հետագայում հըն-
շափոխությամբ դարձել է իւ (=iu), ուստի և միջին դարերում եւ գրելու տեղ,
հետևելով արտասանությանը՝ գրել են իւ. և առեւն, մեծութիւն: Բայց այս միջնադարյան արտասա-
նությունն էլ չի մնացել այժմ, և իւ երկբարբառը այժմ արտասանում ենք
ոչ թե իբրև iu, ընկնող երկբարբառ, որի մեջ բաղաձայնի ղեր է կասարում
ւ (u) ձայնավորը, այլ իբրև iu, նյ բարձրացող երկբարբառ, որի մեջ բա-
ղաձայնի դեր է կատարում ի (i) ձայնավորը: Ուստի, եթե միջին դարերում
արտասանության հիման վրա եւ ձևի տեղ գրել են իւ, այժմ էլ մեր արտա-
սանության հիման վրա իւ ձևի տեղ կարող ենք գրել յւ (=iu), ուրեմն, ոչ
թե միջնադարյան գրությամբ՝ առեւն, այլ առյուն: Նույնպես՝ եա, եօ երկ-
բարբառներն այժմ չենք արտասանում իբրև ea, eo, այլ իբրև ia, io (նա,
նօ). սենեակ բառն, օրինակ, այլևս չենք արտասանում իբրև seneak, այլ
իբրև sen:ak (сeнѣак). ուստի պետք է գրել՝ սենյակ, արդյոք:

Ե պարզ ձայնավորը, ինչպես վերևում բացատրվեց, սկզբից ստացել է
բաղաձայնական յ (=i, ѣ) հնչյունը: Գրական լեզվի մեջ, բառերի միջում,
այս հնշափոխությունը չի ազդել. բառերի սկզբում, սակայն, ընդունված է
յն արտասանությունը, ուստի պետք է այսպես և գրել: Որոշ թվով բառեր
հնումը հենց այդպես գրվել են՝ յեղանակ, յելուզակ, յերկար, յերասան և
այլն: Անշուշտ, գրագետ մարդկանց համար դժվար կլինի յ-ով սկսվող
բառերը ե-ով գրված տեսնել և, ընդհակառակն, մոտ 100 բառ, որ յ-ով չեն
սկսվում, այսպես գրված տեսնել. բայց անհրաժեշտ է, եթե ուզում ենք,
որ գրությունը մոտեցվի արտասանությանը և միևնույն հնչյունի համար
երկու տեսակ գրություն չունենանք: Ծառայական, ծառայով, ծառայութիւն,
ծառայել բառերի մեջ յա, յո, յու, յն բոլորովին նույն ձևով ենք արտասա-
նում, ինչ որ սենեակ, արդեօք, արիւն, եկ բառերի մեջ եա, եօ, իւ, ե. երկու
դեպքում էլ նույն կիսաձայն յ (=i, ѣ) հնչյունն է լսվում: Արդ՝ մի անգամ
որ այս յ կիսաձայնն ընդհանրացնում ենք բոլոր դեպքերի համար, այս
նկատմամբ մեր ուղղագրությունը որոշ միակերպություն է ստանում և հեշ-
տանում է. որովհետև մի ընդհանուր սխտեմով կազմվում են ընկնող երկ-
բարբառներ՝ այ, ոյ (=oѣ), ույ, եյ, և բարձրացող երկբարբառներ՝ յա, յո,
յու, յե, յի. այսինքն՝ յ կիսաձայնը, ինչպես մի բաղաձայն, նույն հնչյունով
գրվում է ձայնավորից և՛ առաջ, և՛ հետո՝ այ, յա, ոյ, յո, ույ, յու. եյ, յե:
Բավական է միայն, ուրեմն, յ տառի հնչյունը սովորել և մյուս բաղաձայն-
ների նման դրանով ևս կարելի է վանկ կազմել առանց դժվարության և
առանց սխալվելու. թե չէ՝ մի դեպքի համար եա, իւ և՛ այլն պահելով, մյուս
դեպքի համար՝ յա, յու, չի վերանալ ուղղագրական սխալն այս մասում, և
ծառայական, ծառայութիւն և այլն կարող են գրել՝ ծառանական, ծառանու-
թիւն, ինչպես և երբեմն գրում են ուղղագրության անվարժները:

8. Ե (=է) տառից հետո, երբ ձայնավոր է գալիս, գրել յ կիսաձայնը,
ինչպես՝ եյի, եյիր, եյինք և այլն. եյակ, մարգարեյական, մար-
գարեյութիւն, բոպեյով, բոպեյական և այլն:

9. Եմ բայի միավանկ ձևերը (եմ, ես, ե, ենք, եք, են), երբ իբրև վեր-

ջահար բառ միանում են ձայնավորով վերջացած նախորդ բառին, պետք է գրել յեմ, յես, յե, յենք, յեք, յեն ձևով, ինչպես՝ ծառա՛ յեմ, գյուղացի՛ յես և այլն:

Առհասարակ, մեր նոր լեզվի ընդհանուր հատկությունն է, որ միևնույն բառի մեջ երկու ձայնավոր իրար չեն հաջորդում հորանջով (hiatus). երկու ձայնավորի մեջ մտնում է յ կիսաձայնը. այսպես միշտ ա, օ (=o), ե (=e, ջ) ձայնավորներից հետո, հաջորդ ձայնավորից առաջ, մտնում է յ, իսկ ու ձայնավորը դառնում է վ (լեզու, լեզվի): Ի ձայնավորի գրությունը միայն դեռ տատանվում է այս նկատմամբ, այն է՝ ի ձայնավորը հաջորդ ձայնավորի հետ միանում է կամ յ կիսաձայնով, կամ ի ձայնավորն ինքն, իբրև կիսաձայն յ արտասանվելով, միանում է հաջորդ ձայնավորի հետ. այսպես օրինակ՝ միանալ, ձիով բառերն արտասանվում են կամ իբրև միյանալ, ձիով, կամ իբրև մյանալ, ձյով. այսպես և իտալիա, միլիցիա և այլն արտասանում են իբրև իտալեա, միլիցեա: Հենց այս պատճառով մեր բանաստեղծներն այսպիսի բառերը մի վանկով և՛ ավելի, և՛ պակաս են հաշվում, նայելով տեղին՝ միանալ համարում են երկու կամ երեք վանկ: Ալքի առաջ ունենալով հաջորդ ձայնավորի հետ ի ձայնավորի միացման այս տատանվող դրույթունը՝ այս կարգի բառերի ուղղագրությունն անփոփոխ պետք է թողնել. մինչդեռ ա, օ, ե ձայնավորների և հաջորդ ձայնավորների մեջ միշտ պետք է յ գրել: Այս միևնույն ընդհանուր հատկությամբ և եմ վերջահար բայը, երբ բաղաձայնով վերջացած բառերից հետո է գալիս, արտասանվում է իբրև էմ (em), իսկ երբ ձայնավորով վերջացած բառերից հետո է ընկնում, քանի որ, իբրև վերջահար բառ, նրանց հետ միանում է իբրև մի բառ, երկսի մեջ մտնում է յ կիսաձայնը. ես եմ (=yes em), բայց՝ դու յես (=du yes), նույնպես՝ նա՛ յե, որդի յեմ: Այս կիսաձայն յ-ն ծառա՛ յեմ, ներքո յեմ, և այլն բառերի կապացկությունների մեջ, անշուշտ, նախորդ բառերի վերջի անձայն յ-ն է, որ հաջորդ ձայնավորից առաջ պահվում է, բայց, քանի որ արտասանությամբ միանում է վերջահար բային և երևան է գալիս նաև ե, ի, ու ձայնավորներից հետո՝ մարգարե յեմ, դու յես, որդի յեմ, ուստի ավելի գործնական է գրել բայի վրա:

Բ. ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ ՌԵՖՈՐՄԸ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԵՏԻՑ

Ուղղագրության բարեփոխման ժամանակ, բացի վերևում գրված սկզբունքներից, նկատի են առնվում, սովորաբար, նաև հետևյալ երեք տեսակետները՝ մանկավարժական, աշխատանքի տնտեսման և ընդունելության:

1. Մանկավարժության պահանջն է՝ հեշտ և արագ սովորեցնել անսխալ գրել և կարդալ: Հենց այս նպատակին հասնելու համար՝ գրությունը գաղափարագրից ու վանկագրից անցնելով՝ դարձել է հնչյունագիր, այսինքն՝ խոսքը վերլուծվել է իր ամենապարզ բաղադրիչ մասերին՝ հնչյուններին, որոնց թիվը փոքր է և որոնց համար միայն հորինվել են առանձին պայմանական նշաններ՝ տառերը, որով և հնարավոր է դարձել մի 30—40 նշանագիր սովորելով՝ գրել-կարդալ ամբողջ խոսվածքը: Մանկավարժները կարող են մեթոդների մեջ իրարուց տարբերվել և տարբերվում են. մեկը կարող է գրելուց սկսել, մյուսը՝ կարդալուց, մեկը կարող է նախ՝ խոսքը բառերի

վերլուծել, բառերը՝ վանկերի, վանկերն՝ առանձին հնչյունների, և ապա նոր առանձին հնչյունների համար տառերը սովորեցնել, մյուսը կարող է այս վերլուծությանն ուղադրություն չդարձնել, այլ ուղղակի հնչյուններից ու տառերից սկսել և դրանցից անցնել վանկերի ու բառերի և այլն.—բայց ամենքի էլ վերջնական նպատակը մեկ է՝ հնչյուններն ու տառերը զուգորդել տալ իրար հետ և մեկով առաջ բերել մյուսը: Եթե սովորողն արտասանում է մի բառ՝ բաբի, որ ունի չորս հնչյուն, նա պետք է կարողանա այդ չորս հնչյունին հատկացրած տառերը իրար կողքի գծագրել այն կարգով, ինչ կարգով որ հնչյուններն արտասանում է ինքը և, ընդհակառակն, եթե նա տեսնում է իրար կողքի գծագրված կամ տպված չորս տառ՝ բաբի, պետք է կարողանա այդ չորս տառին հատուկ հնչյուններն իրար ետևից արտասանել տառերի կարգով, իբրև մի ամբողջական միություն, բառերի բնական վանկաբաշխությունը: Ահա՛ թե ինչի է ձգտում հասնել մանկավարժը արագ և հեշտ կերպով:

Հասկանալի է, որ այբբենարանի խիստ հնչյունական դրությունը,—որով լեզվի ամեն մի հնչյուն մեկ առանձին նշանագիր պիտի ունենա, և ամեն մի տառ միայն այդ մեկ հնչյունի նշանագիրը պետք է լինի,—ծայր աստիճանի դյուրացնում և արագացնում է գրել-կարդալ սովորողների գործը և վերացնում ամեն ուղղագրական դժվարություն: Այս պատճառով այն ազգերը, որոնք իրենց գրի ու գրականության սկզբում իրենց լեզվի համար հատուկ այբբենարան են հորինել, աշխատել են այբբենարանը հարմարեցնել իրենց լեզվի հնչյուններին, ստեղծել, ըստ կարելիության, խիստ հնչյունական դրություն: Մեր այբբենարանն էլ իր սկզբնական շրջանում, ինչպես ընդունում են, ունեցել է այս կատարելությունը: Բայց դարերի ընթացքում լեզվի մեջ հնչյունները փոխվել են, իսկ բառերի դրությունը մեծ մասամբ մնացել է հինը, ուստի և մեր այժմյան դրությունը հաճախ չի համապատասխանում մեր այբբենարանի հնչյունական դրությանը, որով և գրել-կարդալ սովորելու գործն և ուղղագրությունը չափազանց բարդացել և դժվարացել է: Այսպես՝

1. Ա (յ) պարզ ձայնավորն այժմ, մի տառի փոխանակ, նշանագրվում է երեք ձևով՝ ա, օ, ի (չուր, լոյս=լույս, արիւն=արյուն), բայց այս երեքն էլ նաև ուրիշ հնչյունների համար են գործածվում՝ ուն իբրև վ (զուարթ=զվարթ), օն իբրև օ (թողնել), այլև իբրև վն վանկ (ոտ=վոտ), ին իբրև վ.(թիւ=թիւ):

2. Օ պարզ ձայնավորը գրվում է օ տառով, բայց բառերի մեծ մասի մեջ՝ ո տառով:

3. Է (թ) պարզ ձայնավորը գրվում է է տառով, բայց բառերի մեծ մասի մեջ՝ ե տառով, որ բառերի սկզբում մեծ մասամբ նաև յն վանկ է:

4. Մ (յ) բաղաձայնական ձայնավորը (կիսաձայնը) իր սկզբնական յ տառով արտահայտվում է միայն բառերի մեջ, ա, օ ձայնավորներից հետո, իսկ ուրիշ դեպքերում՝ ե, ի ձայնավորներով (սենեակ=սենյակ, հարիւր=հարյուր). կամ բառերի վերջում գրվում է, բայց չի արտասանվում (ծառայ=ծառա), կամ թե յ կիսաձայնն արտասանվում է, բայց չի գրվում (րոպէական=րոպէյական):

5. Հ հնչյունն երբեմն ֆ տառով է գրվում, երբեմն՝ յ տառով:

6. Վ բաղաձայնը գրվում է վ, ի, ու տառերով և այլն, և այլն:

Ահա՛ մի խառն դրություն, որից՝ նոր սովորողը բավական դժվարու-

թյամբ է գլուխ հանում, և երբ նա վերջ ի վերջո կարողալ սովորում է, ուղղագրութիւն սովորելու համար դեռ երկար աշխատանք է գործ դնում:

Վերևում դրված առաջարկութիւնները ուղղագրութեան բարեփոխման նկատմամբ՝ ուրիշ նպատակ չունին, բայց եթէ գրութիւնը ձայնավորների, յ կիսաձայնի և վ բաղաձայնի նկատմամբ՝ վերածել ըստ կարելիւն խիստ հնչյունական պարզ դրութեան, որով դյուրանում է գրել-կարդալ սովորելու գործը, և ուղղագրութիւն սովորելու համար ոչ մի աշխատանք չի պահանջւում:

II. Ուղղագրութեան բարեփոխման վրա ոմանք ուզում են նայել նաև թուղթ ու թանաքի, գրելու կամ տառերը շարելու համար գործ դրված ժամանակի տնտեսման տեսակետից: Անշուշտ, եթե մեր լեզվի հնչափոխութիւնը միայն այնպես գործած լիներ, որ երկու հնչյունը կամ երկու տառը մի հնչյունի կամ մի տառի վերածված լինեին (գնացեալ = գնացել, աղաթք = աղոթք = աղոթք, այլ = էլ, գուարթ = զվարթ), կամ մի հնչյուն, ուրեմն և մի տառ դուրս ընկներ (ծառայ = ծառա) և ոչ թե, ընդհակառակն, նաև նոր տառեր ավելանային (ոտ = վոտ, եկ = յեկ) և կամ մի տառով նշանակվող մեկ հնչյունը փոխվեր երկու տառով նշանակվող ուրիշ մեկ հնչյունի (լոյս — լույս, իւր — յուր), այդ դեպքում բառերի գրութիւնը կկարճանար, շարելու համար ավելի քիչ ժամանակ կպահանջվեր, և կարելի կլիներ այդպիսի մի տնտեսական տեսակետով էլ հիմնավորել մեր ուղղագրութեան փոփոխութիւնը, որ և հեշտ ըմբռնելի կլիներ սովորական մտածողութեան համար: Եվ իսկապես, ի՞նչ ավելորդ մի աշխատանք և ծախք՝ բառերի վերջում գրել մի տառ, որ չի արտասանվում: Հայտնի է, թե ռուսերենում Շ տառի դուրս ձգվելով ո՛րքան ժամանակ և թուղթ ու թանաք է տնտեսվում:

Այս տնտեսումը, սակայն, կապ չունի ուղղագրութեան բարեփոխման խիստ հնչյունական սիստեմի հետ. դա պատահաբար միայն կարող է միանալ կամ ըմբռնալ ուղղագրութեան բարեփոխման հետ: Կան լեզուներ էլ, որոնք ունին 24 և նույնիսկ ավելի պակաս հնչյուններ, ուրեմն և՛ 24 տառ միայն պիտի սովորել, ձուլել, գրի մեքենայի վրա ունենալ և այլն. մինչդեռ մեր երեխաները պետք է սովորեն 38 տառ. ուրեմն՝ ավելի ժամանակ պիտի գործ դնեն, և ավելի ծախք պետք է անենք տառերի մայրեր շինելու ու տառեր ձուլելու համար և այլն: Ինչպես որ այստեղ, տառերի թվի նկատմամբ, ոչինչ անել չենք կարող, որովհետև դա ծագում է մեր լեզվի բնական հատկութիւնից, նույնպես և, եթե մեր հնչափոխութեամբ՝ բառերն ընդհանրապես ավելի մեծացել են, քան փոքրացել, մենք չենք կարող ոչինչ անել՝ գրութիւնն ու շարվածքն արագացնելու և թուղթ ու թանաքի տնտեսման նկատմամբ, առանց հակասելու հնչյունական սիստեմին և լուսնից դժվարացնելու գրագիտութիւն և ուղղագրութիւն սովորելու գործը: Դրա համար կան տեխնիկական միջոցներ՝ սղագրութիւն, գրող մեքենա, շարող մեքենա և այլն:

Անշուշտ, կարելի է սովորական գրութեան մեջ ևս այնպիսի սիստեմ ընդունել, որ գրվածքն ու շարվածքը որոշ չափով կարճանա, ուրեմն և՛ ժամանակի ու աշխատանքի տնտեսում լինի:

1. Կարելի է ձայնավորները չգրել (ինչպես արաբերենում անում են սովորաբար). բայց դա գրութեան մի անկատար ձև է և մեծ դժվարութիւնների հետ կապված. այս շորս բաղաձայնը՝ կաւրլ, կարելի է կարդալ՝ կատա-

րել, կոտորել, կատարեալ և այլն: Մեր լեզվի գրության մեջ այժմ, հին խիստ հնչյունական սիստեմի լուծվելով, կա այսպիսի մի սղագրութիւն. ը ձայնավորը բառերի մեջ այժմ, սովորաբար, չենք գրում: Փորձված մանկավարժները գիտեն, թե գրագիտութիւն սովորեցնելու առաջին շրջանում այդ տառը չգրելը ո՛րքան դժվարութիւն է պատճառում. բայց և այնպես, վերևում գրված բարեփոխութիւնների մեջ չի առաջարկված ը ձայնավորը միշտ գրել, որովհետեւ դրա արտասանութիւնը կայուն չէ: Ը ձայնավորի չգրվելով՝ մեր բառերի շարվածքի մեջ լինում է որոշ տնտեսում:

2. Հին գրիչները ե, յ տառերի միացումից առաջ են բերել և նշանը, որ միաժամանակ և շատ գործածական շաղկապ է. բարեփոխված ուղղագրութեամբ՝ եւ-ը բառերի մեջ դառնում է եվ, իսկ շաղկապը՝ յեվ, բայց սղագրութեան համար առաջարկված է պահել ե: Երկու կամ երեք տառի փոխանակ, ուրեմն, մի նշան:

Հին գրիչներն արագագրութեան համար ունեցել են և «պատվով» գրութիւնները, որոնք գործածվելիս են եղել և հին տպագրութիւնների մեջ՝ սրբուի, սրբուն, սրբուր և այլն: Ած, Այ և այլն: Բայց այժմ գործածութիւնից դուրս են ընկած:

3. Կան լեզուներ, որ երկու հնչյունի համար մի տառ են ընդունած, ինչպես ուսերենում я, ъ, ю, е=яа, ъо, ѱу, ѱѡ երկբարբառները մի տառով են նշանագրում: Հայերենում ևս հնչափոխութեամբ առաջ է եկել նույնը. բառերի սկզբում՝ ո=վո, և=յն: Անշուշտ, երկու տառի տեղ մի տառ գրելն արագացնում է գրութիւնը և շարվածքը, բայց հայերենում դա ընդունելի չի կարող լինել բարեփոխված ուղղագրութեան մեջ: Ռուսերենում դա գրութեան մի սիստեմ է, և միշտ էլ նույն տառերով նույն երկու հնչյուններն են արտահայտվում, կամ նույն երկու հնչյունները նույն տառերով են արտահայտվում, իսկ հայերենում դրանք հնչափոխութեամբ առաջացած սղագրութիւններ են միայն և, քանի որ հնչափոխութիւնն ամեն դեպքում միակերպ չի ազդել, ու տառը նաև օ հնչյունի նշանագիր է, այլև՝ ու հնչյունի. իսկ վձ վանկը գրվում է ոչ միայն ո տառով, այլև՝ վո, տ, ու տառերով: Նույնպես ե տառը նաև է հնչյունի նշանագիր է, իսկ յե վանկը գրվում է նաև յե, յէ տառերով: Ուստի բարեփոխված ուղղագրութեան մեջ կարելի չէ թղթի ու շարվածքի տնտեսութեան համար միայն պահել ո=վո, և=յն գրութիւնները: Բարեփոխված ուղղագրութեան մեջ ոչ թե այս տնտեսումը նկատի պիտի առնվի, այլ միմիայն խիստ հնչյունական սիստեմը, որի հետ միացած է մանկավարժական, այսինքն՝ գրել-կարդալու և ուղղագրութեան ուսման համար գործադրելի ժամանակի և աշխատանքի տնտեսումը: Ռուսերենում օ տառը դուրս են ձգել ոչ թե նրա համար, որ գրելն ու շարելն արագանա, և թուղթ ու թանաքի խնայողութիւն լինի, այլ որովհետեւ այժմյան լեզվի մեջ այդ տառն այլևս չի արտասանվում:

Շարվածքն արագացնելու, ուրեմն և գրաշարի աշխատանքը փոքրացնելու համար կարելի է մեր ու ձայնավորը միասին, իբրեւ մի տառ ձուլել, այն ժամանակ գրաշարն ստիպված չի լինիլ այդ ու-ն շարելու համար, և մեքենագիրը՝ տպելու համար, փոխանակ մի տառի, երկու տառ շարել, իսկ սրբագրիչն էլ ստիպված չի լինիլ երկու անգամ ավելի աշխատանք գործ դնել՝ սրբագրելու համար: Հաշված է, որ հին ուղղագրութեամբ, այնքան շատ

է ու երկտառի գործածութիւնը, որ գրաշարը 16 երեսը կշարի այնքան ժամանակում, որքան հարկավոր է $15\frac{1}{4}$ երես շարելու համար: Այս այնպիսի մի տնտեսում է գրաշարի և սրբագրչի ժամանակի, որ այս տեխնիկական միջոցը միայն կփոխարինի ամենայն ավելի աշխատանք գրաշարի և սրբագրչի համար: Բացի այդ՝ եթե ու երկտառը միասին ձուլված լինի, այն ժամանակ ոչ և իւ երկբարբառների և իւ կապակցութեան, փոխանակ ուչ և յու, եյու գրութիւններով չի ավելանում գրաշարի աշխատանքը, և մնում են միայն վո և յն գրութիւնները, փոխանակ ո, ե տառերի, և ե ձայնավորից հետո ավելացած յ տառը (բացի եյու կապակցութիւնից), այսինքն՝ ավելացած վ և յ տառերը: Բայց դա էլ մեծ բան չէ, ինչպես երևում է ներքևում դրված հաշվից:

Շիրվանղաղեի «Արտիստի» առաջին 16 երեսի մէջ, հաշվելով երեսը 30 տողից և տողը՝ 30 տառից, բարեփոխված ուղղագրութեամբ՝ 1) ավելանում են՝ վ տառը (վո փոխանակ ո-ի) թվով 66. յ տառը (յն փոխանակ ե-ի) թվով 89. յ տառը (եյի, եյու, յու կապակցութիւնների մէջ փոխանակ էի, իու, իւ գրութիւնների) թվով 50. ու երկտառը (ու փոխանակ ո-ի լույս—լոյս) թվով 26. ավելանում է, ուրեմն, ընդամենը 231 տառ: 2) պակասում են յ, և տառերը (ծառա, երեկոյան և նման բառերի մէջ, փոխանակ՝ ծառայ, երեկոյեան) թվով 36. ու երկտառը (ղվարթ փոխանակ զուարթ և այլն գրութիւնների մէջ) թվով 65. ընդամենը 101 տառ: Ավելացած տառերի թվից հանելով պակասած տառերի թիվը, $231 - 101 = 130$, ավելանում է, ուրեմն, ընդամենը 130 տառ, ուրեմն՝ $4\frac{1}{5}$ տող 16 երեսի մէջ: Այսպես հին ուղղագրութեամբ իսկ նրանց համար, որ զուարթ և նմ. գրում են արդեն մի տառով՝ զարթ (թվով 65), ավելանում է 195 տառ, ուրեմն՝ $6\frac{1}{2}$ տող 16 երեսի, որ է 480 տողի մէջ: $4\frac{1}{5}$ կամ $6\frac{1}{2}$ տողի ավելի շարվածքի տնտեսումն այնքան փոքր է մանկավարժական մեծ տնտեսման դիմաց, որ, դրա համար պետք չէ կանգ առնել մեր ուղղագրութիւնը բարեփոխելու Սակայն, երբ ու երկտառը միասին ձուլված լինի, գրաշարի աշխատանքը ոչ միայն չի ավելանում, այլ, ընդհակառակն, պակասում է նույնիսկ բարեփոխված ուղղագրութեամբ: Այսպես՝ «Արտիստի» նույն երեսներում կան՝ ու ձայնավորը թվով 369. ապա՝ ու ձայնավորը փոխանակ ո-ի (լույս փոխանակ լոյս) թվով 26. ու ձայնավորը փոխանակ ւ-ի (յու փոխանակ իւ) թվով 30, որոնք չեն ավելանում ու երկտառի միասին ձուլված ժամանակ, նույնպես և եյու կապակցութիւնը, փոփանակ էու կապակցութեան, ոչինչ չի ավելացնում, թվով 3. Ընդամենն, ուրեմն, 59 տառ ($26 + 30 + 3$) չի ավելանում, իսկ 369 տառ պակասում է, եթե ու երկտառը միասին ձուլված լինի, երկուսը միասին 428 տառ, որից հանելով ավելացած տառերի վերևի գումարը՝ 130, տեսնում ենք, պակասում է 298 տառ, ուրեմն՝ 10 տող: Իսկ նրանց համար, որ զարթ և նման գրում են արդեն մի տառով՝ զարթ (թվով 65 տառ), պակասում է $298 - 65 = 233$ տառ. մոտավորապես $7\frac{1}{5}$ տող:

Այս հաշիվը, որ, հարկավ, մոտավոր ճշտութիւն ունի, պարզ ցույց է տալիս, որ շարվածքի և թուղթ ու թանաքի տնտեսման տեսակետը ոչ մի արժեք չպիտի ունենա մեր ուղղագրութեան բարեփոխման ժամանակ:

III. Շարվածքի և թուղթ ու թանաքի տնտեսումից շատ ավելի կարևոր է ընդունելութեան խնդիրը: Գրագետները, որոնց վերաբերում է ընդունելութեան խնդիրը, այնքան կապված են մնում դժվարութեամբ սովորած ուղղագրութեանը, որ չեն հոժարում դրանից կտրվել և մի նոր ներդրութիւն պատ-

ճառել իրենց՝ մի նոր բան էլ սովորելու: Բացի այդ՝ սովորած տառն այնքան է կաշկանդում հնչաբանության ուսմանն անվարժ մարդկանց, որ նրանք չեն կարողանում նույնիսկ հնչյունների վերլուծությունն ըմբռնել. ուստի և կառ-
չած են մնում ավանդական ուղղագրությանը:

Այսպիսի գրագետներին մեծ դժվարություն չպատճառելու համար՝ կա-
րելի է ուղղագրության բարեփոխումն անել նաև աստիճանաբար, չպահելով
սկզբում խիստ հնչյունական դրությունը: Կարելի է, ուրեմն, առայժմ չգոր-
ծադրել առաջարկված բարեփոխություններից այնպիսիները, որոնք բավական
դժվարություն կպատճառեն գրագետներին. այն է՝

Ա. Պահելով բառասկզբի $n = \text{վո}$, $b = \text{յե}$, o , է դրությունները, նույնպես
և եա, եօ իւ երկբարբառները, այժմ անմիջապես անել հետևյալ բարեփո-
խումները.

1. Բառերի մեջ և վերջը բոլոր o և է տառերի փոխանակ գրել u և ե:
2. b տառով գրել և եմ բայի բոլոր ձևերը՝ եր, եք, եյի, էյիր և այլն,
ինչպես և՛ գրեք, գրեյի, գրեյիր, գրեր և այլն:
3. Բառերի մեջ և վերջը վ հնչյունն այս տառով միայն գրել՝ ավար,
զվարթ, թիվ:
4. Բառերի սկզբում յ տառի տեղ գրել ն° հատակ, հարմար:
5. Բառերի վերջում անձայն յ-երը դուրս ձգել՝ ծառա:
6. Բառերի մեջ ե տառից հետո, երբ ետևից գալիս է մի ձայնավոր,
ավելացնել յ տառը՝ եյի, գրեյի, քրիստոնեյություն, բուպեյական:
7. Գրել լույս և նմ., փոխանակ լոյս գրելու:

Այս փոփոխություններով, որ կարելի է անմիջապես անել, գրագետ-
ները մեծ դժվարություն չեն կրիլ, որովհետև նրանք ստիպված չեն լինիլ
բառերի սկզբում, հակառակ իրենց սովորածի, յ տառը չ՝ կարդալու, u տառը
 o կարդալու, ինչպես և ե տառը է կարդալու և ոչ՝ յե: Բայց և այս թերի
բարեփոխումով ինչքան էլ որոշ չափով կթեթևանա մեր ուղղագրությունը,
գրել-կարդալ սովորելու և ուղղագրության ուսման համար դեռ շատ դժվա-
րություններ կմնան. այն է՝ ունենալ o , e (Յ) հնչյունների համար երկ-երկու
տառ՝ u , o և ե, է, որոնք երկուսն էլ գրվում են բառերի սկզբում, այն էլ
նույն հնչյունով. բառերի սկզբում վ, յ արտասանել ու չգրել y (Յ) հնչյունի
համար ունենալ յ տառը, միաժամանակ և դրա տեղ գրել նաև ե, ի և այլն:

Բ. Կարելի է ավելի պակաս զիջում ևս անել գրագետներին, և առայժմ,
դուրս ձգելով o և է տառերը, պահել միայն բառասկզբի $n = \text{վո}$, $b = \text{յե}$
գրությունները, ինչպես և եա, եօ, իւ երկբարբառները: Դրանով ավելի ևս
կթեթևանա մեր ուղղագրությունը. բայց և այնպես, դարձյալ կմնան որոշ
դժվարություններ. այս են՝ յա, յո, յու երկբարբառները բառերի մեջ, ա, ո, ե
ձայնավորներից հետո, այսպես են գրվում, իսկ բառերի մեջ, բաղաձայն-
ներից հետո, ինչպես և բառերի սկզբում, գրվում են եա, եօ, իւ ձևով: Յե
երկբարբառը բառերի մեջ գրվում է այսպես՝ յե, իսկ բառերի սկզբում՝
միայն ե տառով, այսինքն՝ յ տառը չի գրվում. վո վանկը գրվում է այսպես,
բայց բառերի սկզբում վ տառը $n = o$ հնչյունից առաջ չի գրվում, թեպետ
արտասանվում է. ու ձայնավորը իւ երկբարբառի մեջ գրվում է u տառով.
 uo և oe բառերը գրությամբ նույնանում են: Դարձյալ, ուրեմն, մի բավական
բարդ դրություն գրել-կարդալու և ուղղագրության ուսման համար:

Գ. Եվ վերջապես՝ գրագետներին անելիք զիջումը կարելի է մինիմումի

ևս վերածել, այն է՝ դուրս ձգելով օ և է տառերը և եա, եօ, իւ երկբարբառների տեղ յա, յո, յու գրելով, պահել բառասկզբի $n=վո$, $b=յ$ գրությունները: Այս դեպքում գրագիտության ուսման համար այս դժվարությունը միայն կմնա, որ բառերի սկզբում $n=օ$ և $b=է$ տառերից առաջ վ, յ տառերը չեն գրվիլ, թեպետ սովորաբար կարտասանվեն, իսկ թերուսները կանեն միայն հետևյալ տեսակի ուղղագրական սխալները՝ քազառօ, նաեւլ, այսինքն՝ բառերի մեջ ևս ո-ից առաջ, վ և ե-ից առաջ յ չեն գրիլ, ինչպես և այժմ հաճախ գրում են աշակերտները,—և վոտ, յեւկու, այսինքն՝ բառերի սկզբում, հետևելով արտասանությանը, ե-ից առաջ, յ և ո-ից առաջ վ կգրեն. ինչպես և այժմ երբեմն գրում են աշակերտները՝ վոտ կամ տոտ: Այս վերջին վոտ, յեւկու գրությունները կարելի է նույնիսկ թույլատրելի համարել, ոտ, եւկու գրությունների հետ միաժամանակ: Այս միևնիմալ գիշումը մասամբ հիմնավորվում է նրանով, որ բառասկզբի $n=վո$, $b=յ$ արտասանությունը դեռ բոլորովին կայուն չէ, քանի որ գրական լեզվի մեջ ևս, թեպետ սովորաբար արտասանում ենք՝ յեղաւ, վողջունել, բայց չը և իը մասնիկներով արտասանում ենք օ, է՝ չեղաւ, կողջունէ, իսկ բարբառների մեծ մասի մեջ, երբեմն և գրական լեզվի մեջ, ուրիշ դեպքերում ևս բառասկզբում ո և ե ձայնավորներից առաջ վ և յ չի ավելանում:

Ինչքան էլ վերևում դրված մասնակի փոփոխությունները հնարավոր են, բայց և այնպես, եթե պետք է մեր ուղղագրության մեջ բարեփոխում մտցնել, դա պետք է այնպես անել, որ, ըստ կարելիվոյն, բացառություններ չմնան, այսինքն՝ ընդունել և գործադրել վերևում դրված բոլոր առաջարկությունները: Մեր գրագետների և, մասնավանդ, ուղիղ գրողների թիվն այնքան փոքր է, որ նրանք, հանուն ապագա սերնդի ընդհանուր գրագիտության և ուղղագրության ուսումը դյուրացնելու, պետք է մի նոր դժվարություն էլ հանձն առնեն՝ փոփոխված ուղղագրությամբ կարդալու և գրելու, որին նրանք հեշտ կվարժվեն, եթե միայն կամենան: Այդ դեպքում նոր սերունդը, որ վարժված կլինի ո և ե տառերը օ և է արտասանելու, հետևելով իր արտասանությանը, հաճախ մանավանդ գավառական բառերը, կգրեն՝ ոլորել, եկար, ոլորան, ողորմակոթ, ոշով, երկուհոգիս, և կարտասանեն՝ էկար, օլորել, օլորան, օղորմակոթ, օշով, էրկուհոգիս, որ կարելի է սխալ չհամարել, ո՛չ այն պատճառով միայն, որ դա գրության հին ձևն է, այլ ավելի նրա համար, որ այժմ էլ գրում ենք՝ շոլորել, չեկար: Ուրիշ խոսքով՝ այս կարգի բառերի սկզբից ավելացած վ և յ հնչյունները, որ այժմ էլ հաճախ դուրս են ընկնում կամ չեն ավելանում, կարելի է թույլ տալ և՛ գրել, և՛ չգրել, նայելով թե ինչպես են արտասանվում այդ բառերը՝ եկա՞ր (=էկար), թէ՞ յեկար, ոլորե՞լ (=օլորել), թէ՞ վոլորել, մինչև որ մի վերջնական հաստատուն բնավորություն կստանա դրանց արտասանությունը: Այսպիսի մի կրկին գրությամբ միաժամանակ գործադրված կլինի և հին գրագետներին անելիք միևնիմալ գիշումը:

Նույն ձևով միանալ և նմ. կարելի է թույլ տալ գրել՝ միյանալ, երբ երեք վանկ են արտասանվում, և միանալ, երբ երկու վանկ են արտասանվում. բայց այս այսպես միայն ոտանավորի մեջ, ինչպես և ը ձայնավորը ոտանավորի մեջ սովորաբար գրվում է, երբ չի սղվում:

ԱՌԱՋԻՆ ՕՐԻՆԱԿ

Պահելով բառասկզբի $n=վո$, $b=Յե$, $օ$, է (բացի ԵՄ բայից) գրությունները, նույնպես և՛ ԵԱ, ԵՕ, իի երկբարբառները (տե՛ս եր. 373—374):

«Այն օրը զարհուրելի անցքեր անցան Հ... գիւղի գլխով: Օրը ցերեկով քնեց այդ գիւղը, ընդմիշտ քնեց, այնպիսի՝ ժամանակ էր: Վրա հասավ գիշերը. զարմանալի է, թե ինչո՞ւ մռայլ են լինում մեծ ոճիրներին հաջորդող գիշերները: Այսօր առանձնապես թանձր էր խավարը: Հոգեմաշ ամայութեան վրա իշխում էր «մեծ լռութիւնը», որ միշտ զարմանալի անցքերի պատմութիւն գիտեւ և հայտնի չեւ, թե ինչո՞ւ և ո՞ւմ համար է պահում. ժամանակի հետ համութեան դաշն են կռում և գլորվում դեպի հավիտենականութիւն: Քանի՜—քանի անցքեր մեր երկնքի տակ այսպես անցել են, գնացել»:

«Գիւղական եկեղեցու կիսախավարի մեջ խնկի ծուխը բարձրանում էր այն երեկո և բակ կապում փոքրիկ լուսամուտների շուրջը: Կանթեղի աղոտ լույսի առաջ քահանան քաղում էր աղոթքները, և բազմաթիվ ժամավորները, մերթ գետնատարած խոնավ խսիրների վրա, մերթ ոտքի կանգնած ու բազկատարած՝ մրմնջում էին, մի ընդհանուր ու խուլ մոմոտց հանելով»:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՕՐԻՆԱԿ

Պահելով բառակցքի Ո—ՎՈ, Ի—Յի գրութունները և՛ ԵԱ, ԵՕ. ԻԻ երկբարբառներ. Երկու հատվածներն էլ ամբողջապես նույնն են մնում, ինչ որ առաջին օրինակի միջ. միայն երկու անգամ գործածված «օր» բառը փոխվում է «որ» գրութուն:

ԵՐՐՈՐԴ ՕՐԻՆԱԿ

Պահելով միայն բառակցքի Ո—ՎՈ, Ի—Յի գրութունները.

«Այն օրը զարհուրելի անցքեր անցան Հ... գյուղի գլխով: Որը ցերեկով քնեց այդ գյուղը, ընդմիշտ քնեց. այնպիսի՝ ժամանակ էր: Վրա հասավ գիշերը. զարմանալի է, թէ ինչո՞ւ մռայլ են լինում մեծ ոճիրներին հաջորդող գիշերները: Այսօր առանձնապես թանձր էր խավարը: Հոգեմաշ ամայութեան վրա իշխում էր «մեծ լռությունը», որ միշտ զարմանալի անցքերի պատմություն գիտեւ և հայտնի չեւ, թե ինչո՞ւ և ո՞ւմ համար է պահում. ժամանակի հետ համություն դաշն են կռում և գլորվում դեպի հավիտենականություն: Քանի՜—քանի անցքեր մեր երկնքի տակ այսպես անցել են, գնացել»:

«Գյուղական եկեղեցու կիսախավարի մեջ խնկի ծուխը բարձրանում էր այն երեկո և բակ կապում փոքրիկ լուսամուտների շուրջը: Կանթեղի աղոտ լույսի առաջ քահանան քաղում էր աղոթքները, և բազմաթիվ ժամավորները, մերթ գետնատարած խոնավ խսիրների վրա, մերթ ոտքի կանգնած ու բազկատարած՝ մրմնջում էին մի ընդհանուր ու խուլ մոմոտց հանելով»:

ՉՈՐՐՈՐԴ ՕՐԻՆԱԿ

Բայց առաջարկված բարեփոխումներով:

«Այն օրը զարհուրելի անցքեր անցան Հ... գյուղի գլխով: Որը ցերեկով քնեց այդ գյուղը, ընդմիշտ քնեց. այնպիսի ժամանակ էր: Վրա հասավ գիշերը, զարմանալի՜ չեւ, թե ինչո՞ւ մռայլ են լինում մեծ վոճիրներին հաջորդող գիշերները: Այսօր առանձնապես թանձր էր խավարը: Հոգեմաշ ամայութեան վրա իշխում էր «մեծ լռությունը», վոր միշտ զարմանալի անցքերի պատմություն գիտեւ և հայտնի չեւ, թե ինչո՞ւ և ո՞ւմ համար է պահում. ժամանակի

հետ համրության դաշն են կռում և գլորվում դեպի հավիտենականություն։
Քանի՜-քանի անցքեր մեր յերկնքի տակ այսպես անցել են, գնացել։

«Գյուղական յեկեղեցու կիսախավարի մեջ խնկի ծուխը բարձրանում եր
այն յերեկո և բակ կապում փոքրիկ լուսամուտների շուրջը։ Կանթեղի աղոտ
լույսի առաջ քահանան քաղում եր աղոթքները, և բազմաթիվ ժամավորները,
մերթ զետեատարած խոնավ խսիրների վրա, մերթ վոտքի կանգնած ու բազ-
կատարած՝ մրմնջում ելին մի ընդհանուր ու խուլ մոմոոց հանելով։

ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՌԵՖՈՐՄԸ

1921 թ. հունվար ամսին Հայաստանի Ս. Խ. Հանրապետության լուսավորության ժ<ողովրդական> կոմիսար Ա. Հովհաննիսյանի հրավերով Երևանում բազմամարդ. ունկնդիրների առաջ կարդացի մեր ուղղագրության բարեփոխության մասին մի զեկուցում, որից հետո եղավ մտքերի փոխանակություն: Այդ խնդիրն ինձ համար նորություն չէր, որովհետև մի նույնպիսի զեկուցում կարդացել էի և էջմիածնում 1913 թ., հայոց գրերի գյուտի մեծ հորելյանի առթիվ, Հոբելենական հանձնաժողովի հանձնարարությամբ*: Իմ զեկուցումը լուս. ժող. կոմիսարը ներկայացրեց մի հանձնաժողովի, որ և ընդունեց այն, ապա կոմիսարը տպագրել տալով այն՝ ուղարկեց շատերին, ցանկանալով «լսել հայ լեզվի մշակների, առանձնապես լուսավորության գործով մտահոգվածների խոսքը»: Որքան գիտեմ, ոչ մի տեղից չլսվեց այդ խոսքը: 1922 թ., որքան հիշում եմ, փետրվար ամսին, կազմվեց մի երկրորդ հանձնաժողով, որ նորից քննության առնելով իմ զեկուցումը՝ իր կարծիքը մեր լեզվի ուղղագրության ռեֆորմի մասին ներկայացրեց լուս. ժող. կոմիսարին, բայց լուսժողկոմ ընկեր Պ. Մակինցյանը ոչ թե Հանձնաժողովի կարծիքը, այլ իմ Զեկուցման մեջ արված բոլոր առաջարկությունները ներկայացրեց Ժող<ովրդական> Կոմիսարների Խորհրդին, որ և 1922 թ. մարտի 4-ին հաստատեց այն և հրամայեց գործադրել:

Միևնույն թվականին, մի քանի ամիս հետո, լույս տեսավ իմ մի փոքրիկ գրքույկը՝ «Առաջնորդ հայոց լեզվի նոր ուղղագրության» վերնագրով, որի առթիվ՝ ահա՛ Ստ. Մալխասյանցը Թիֆլիսի «Մարտակոչ» թերթի 1924, № 10 և 11-ում քննության է առնում հայոց լեզվի նոր ուղղագրությունը «գործնական տեսակետից», հայտնելով թե ինքը իմ Զեկուցման, այսինքն՝ նոր ուղղագրության տեսական-գիտական կողմի մասին մի քանի անգամ առիթ է ունեցել իր կարծիքը հայտնելու: Ինձ հայտնի չէ նրա այդպիսի կարծիքներից և ոչ մեկը. իսկ ինչ որ նա 1922 թվին հայտնել է իբրև հանձնաժողովի անդամ, ես տեսական-գիտական կարծիք չեմ համարում:

Ո՛չ գործնական և ո՛չ գիտական տեսակետով ես արժեք չեմ տալիս նաև «Մարտակոչի» մեջ տպագրված նրա հոդվածին, որի վրա չարժեք նույնիսկ ուշադրություն դարձնել: Նա լրջությամբ չի մոտենցել խնդրին և նեղություն չի կրել հիմնովին ուսումնասիրելու ուղղագրության խնդիրը, այլ միայն ցանկացել է ճարտար գրությամբ ազդել ընթերցողների վրա՝ անընդունելի կացուցանելու համար ուղղագրության ռեֆորմը, որ կատարված իրողություն է: Այդ պատճառով ես մտադիր չէի մի սուղ անգամ գրելու այդ մասին: Բայց որովհետև նա լեզվաբանի համբավ ունի, և նրա այդ

* Տպված «Արարատ» ամսագրի մեջ, 1913, № 11 և 12:

գրութիւնն այնպիսի բնավորութիւն ունի, որ անտեղյակ մարդկանց կարող է ձգել մոլորութեան մեջ՝ ուղղագրութեան ռեֆորմի վերաբերմամբ, ուստի մի քանի ընկերների խոսքից դրդված՝ մանրամասն քննութեան եմ ենթարկում նրա ասածները, ինչպես երբեմն նրա մի ուրիշ հոդվածը: Եթե մեկ-մեկ իմ գրութեան ոճը հարմար չէ այս նյութին, դրա առիթ տվողն ինքը՝ հոդվածագիրն է եղել:

Նախ՝ ի՞նչ է ուղղագրութեան մեջ կատարված ռեֆորմը: Ես կրեմե՞ «Առաջնորդից», որ Ս. Մ.-ի քննութեան առարկան է:

«Նոր ուղղագրութեան նպատակն է՝ ձայնավորների, յ կիսաձայնի և վ բաղաձայնի նկատմամբ վերացնել գրել-կարդալու և ուղղագրութեան ուսման դժվարութիւնները, որ ժամանակի ընթացքում մեր լեզվի բնական հնչափոխութեամբ առաջացել են գրութեան մեջ...

Բարեփոխութիւնը հիմնված է գրական-դպրոցական արտասանութեան վրա և կատարված է հետևյալ սկզբունքներով.

Ա. Ամեն մի հնչյուն միայն մեկ առանձին նշանագիր պիտի ունենա, և ամեն մի տառ միայն այդ մեկ հնչյունի նշանագիրը պետք է լինի. ուստի՝

Փոխված հնչյունները պետք է գրել այն տառերով, որ մեր այբբենարանում սկզբից ի վեր ընդունված են այդ հնչյունների համար. ինչպես՝ 1) ալօս, 2) հանդէս, 3) կաւ, 4) նուստ, 5) լոյս, 6) յատակ, 7) սենեակ, ամսօրեայ, եօթն, արիւն բառերն այլևս չենք արտասանում, ինչպես հնումն, իբրև kós*, handés*, kaw, nuast (ռուս. ныаст), loys (ռուս. лоис), yatak (գերմ. jatak, ռուս. йатак), seneak, amsóreay*, eóthn*, arlwn, այլ իբրև akos, handes, nvast (ռուս. нваст), luys (ռուս. луйс), hatak, senyak (գերմ. senjak, ռուս. сенйак), amsor'ya (գերմ. amsorja, ռուս. амсорйа), yothn (գերմ. jothn), aryun (գերմ. arjun, ռուս. арйун). ուստի պետք է գրել՝ 1) ալոս, 2) հանդես, 3) կավ, 4) նվաստ, 5) լույս, 6) հատակ, 7) սենյակ, ամսորա, յոթն, արյուն:

Բ. Զպիտի գրել այն տառերը, որ այլևս չեն արտասանվում. ինչպես՝ 8) գաջ բառն այժմ չենք արտասանում իբրև gay (ռուս. гаѣ), այլ իբրև ga (ռուս. га), ուստի պետք է գրել՝ գա:

Գ. Երբ բառերի մեջը կամ սկզբում ավելացել են նոր հնչյուններ, պետք է գրութեան մեջ էլ ավելացնել դրանց համապատասխան տառերը. ինչպես՝ 9) ըռպէական, ըռպէով, գրէի, 10) ոտ, 11) եկ, 12) դու ես, գնալու եմ բառերն այժմ չենք արտասանում իբրև ropéakan, ropéov. grèi, ot (ռուս. от), ek (ռուս. эк), du es (ռուս. ду эс), գնալու em (ռուս. гналу, аэм), այլ իբրև ropeyakan (ռուս. ropэйакан), ropéov (ռուս. ropэйов) greyi (ռուս. грэйн), vot (ռուս. вот), yek (գերմ. jek, ռուս. йэк), du yes (գերմ. du jes, ռուս. ду йэс), gnalu yem (գերմ. gnalu jem, ռուս. гналу йэм). ուստի պետք է գրել՝ 9) ըռպեյական, ըռպեյով, գրեյի, 10) վոտ, 11) յեկ, 12) դու յես, գնալու յեմ»:

Ահա՛ այն փոփոխութիւնները, որ ընդունված են ղեկրեւտով և գործադրութեան մեջ դրված: Ըստ այսմ՝ օ, е (ռուս. э), v (ռուս. в), u (ռուս. у), h, y (գերմ. j, ռուս. й) հնչյունները գրութեան մեջ արտահայտվում են միայն մի-մի ձևով՝ ո, ե, վ, ու, հ, յ, և այս տառերը և ու երկտառը միայն

* Գծավոր օ, е տառերը չլինելու պատճառով՝ դրանց փոխանակ դրվում են շեշտավոր օ, е:

այդ հնչյուններն են արտահայտում: Գրությունը հիմնվում է արտասանության վրա. ամեն հնչյուն իր համապատասխան տառով է գրվում. երբ մի հնչյուն արտասանվում է՝ գրվում է համապատասխան տառը, չի՝ արտասանվում ոչ մի հնչյուն՝ չի գրվում որևէ ավելորդ տառ: Ձի փոխված, սակայն, ուղղագրությունը իա, իե, իո, իու կապակցությունների, որոնք, սովորաբար, արտասանվում են՝ իյա, իյե, իյո, իյու կամ յա, յե, յո, յու, ինչպես՝ միանալ-միյանալ, մյանալ. միլիոն-միլյոն, Գերմանիա-Գերմանյա:

Ս. Մ.-ն ընդունված բարեփոխություններից 1 և 2 կետերը իր հոգևածի մեջ մասամբ միայն ընդունում է, այն է՝ բառամիջում օ և է տառերի փոխանակ գրել ո, և տառերը (ակոս, հանդես): Մերժում է ամբողջովին 6. 7. 9. 10. 11 և 12 կետերը*. իսկ 3. 4. 5 և 8 կետերին (կալ, նվաստ, լույս, գա) իր բարեհաճ հավանությունն է տալիս, ավելացնելով թե «սրանցից երեքը (3, 4, 8) Մ. Աբեղյանին էլ չեն պատկանում, այլ առաջարկված, պաշտպանված ու գործադրված են եղել ուրիշներից»: Կարծես թե մեկն ասել է նրան, թե «Աբեղյանին են պատկանում»... Ուստի հենց սկզբից կարող եմ հանգստացնել Ս. Մ.-ին, որ ինձ լավ ծանոթ է նրա «Մի հնչյունին մի գիր», «Վեվագրություն» կոչված գրքույկը, որի մեջ եր. 13 կարելի է կարդալ. «Այսպիսի ուղղագրությունը (այսինքն՝ «վեվագրությունը») նորություն էլ չէ. դեռ 10—11-րդ դարերից սկսած թե՛ արձանագրությունների և թե՛ գրքերի մեջ պատահում են Վ-ով գրություններ անգրագետ գրիչներից (այսինքն՝ որ նախապաշարված չէին ավանդական ուղղագրությամբ)»... Մխիթարյանները դեռ 19-րդ դարի սկզբում, աշխարհաբար գրելու ժամանակ, հետևում էին այս գրության կերպին... Սայաթ-Նովայի գիտնական հրատարակիչը՝ բժ. Հախվերդյան, կրավորականի բոլոր ձևերը գրում էր «վ»-ով... Խաչ. Աբովյան «վ» է գործածել բոլոր տեղերում, ուր մենք ավանդական ուղղագրությամբ «ու» ենք գրում «վ» հնչյուն... իսկ Խորեն Ստեփանեն իր «Հայկական աշխարհում» ավելի արմատական կերպով է վարվել և ամեն տեղ, ուր հնչվում է «վ» հնչյունը, գրել է վ—Աստված... վերջապես այս ուղղագրությունը գիտական տեսակետից պաշտպանել է... և Սարգիս Սարգսյանը:—Ս. Մ.-ը կարող էր և ուրիշ ժամանակակիցների անունը տալ, գոնե «Մշակ» լրագրին:

Կարող եմ Ս. Մ.-ին ապահովել և այն մասին, որ մյուս կետերի նկատմամբ էլ ոչ մի բան չկա, որ ուրիշներն էլ մտածած չլինեն և մասամբ, նույնիսկ, գործադրած: Ես միայն մի բան եմ արել. երբ ինձնից հարցրել են իմ կարծիքը ուղղագրության ռեֆորմի մասին, տվել և պաշտպանել եմ իմ պատճառաբանված զեկուցումը, որի մեջ առաջարկել եմ մի քանի բան փոփոխել մեր ուղղագրության մեջ: Դեռ այս էլ պիտի ավելացնեմ, որ թեպետև սկզբից ես եղել եմ այն տեսակետին, թե պետք է ընդունել և գործադրել իմ Զեկուցման մեջ դրված բոլոր կետերը, բայց հենց սկզբից էլ կարևորություն եմ տվել ընդունելության խնդրին, ուստի իմ Զեկուցման մեջ մի ամբողջ հատված (եր. 20—22) նվիրել եմ դրան, որ և Ս. Մ.-ը կարող է կարդալ. «Շարվածքի և թուղթ ու թանաքի տնտեսումից շատ ավելի կարևոր է ընդունելության խնդիրը: Գրագետները, որոնց վերաբերում է ընդունելության

* Իբրև ուղղագր. հանձնաժողովի անդամ՝ նա ընդունել է նաև բառավերջում օ, է տառերի փոխանակ գրել ո, և, իսկ բառամիջում կա կապակցության փոխանակ գրել նյա, ինչպես՝ բուպեյական, բրիստոնեյական:

խնդիրը, այնքան կապված են մնում դժվարությամբ սովորած ուղղագրությանը, որ չեն հոժարում դրանից կտրվել և մի նոր նեղություն պատճառել իրենց՝ մի նոր բան էլ սովորելու: Բացի այդ՝ սովորած տառն այնքան է կաշկանդում հնչաբանության ուսմանն անվարժ մարդկանց, որ նրանք չեն կարողանում նույնիսկ հնչյունների վերլուծությունն ըմբռնել, ուստի և կառած են մնում ավանդական ուղղագրությանը:

Այսպիսի գրագետներին մեծ դժվարություն չպատճառելու համար՝ կարելի է ուղղագրության բարեփոխումն անել նաև աստիճանաբար, չպահել սկզբում խիստ հնչյունական դրությունը: Կարելի է, ուրեմն, առայժմ չգործադրել առաջարկված բարեփոխություններից այնպիսիները, որոնք բավական դժվարություն կպատճառեն գրագետներին: Եվ ապա բերված են մի քանի տեսակի աստիճանական բարեփոխությունների օրինակներ: Դեռ ավելին ևս:

Երկրորդ հանձնաժողովի մեջ, որի անդամ էր և Ս. Մ.-ը, տեսնելով որ նույնիսկ սա այնքան «նախապաշարված է ավանդական ուղղագրությամբ» և բավական թույլ հասկացողություն ունի իմ Զեկուցման մեջ բերված կետերի մասին, ևս էլ ունեցա իմ Զեկուցման մեջ բերված կետերի մասնակի գործադրության տեսակետը: Բայց, ինչպես ասացի վերևում, լուս. ժող. կոմիսարը հաճեց ռեֆորմի խնդիրն ամբողջական ձևով ներկայացնել ժող. կոմ. Խորհրդին, կանգնած լինելով այն տեսակետի վրա, որ եթե ռեֆորմ է լինում, պետք չէ բավականանալ շնչին փոփոխություններով: Եվ ես այժմ տեսնում եմ, որ իրավունքը լուս. ժող. կոմ.-ի կողմն էր. որովհետև 1500 տարվա հնություն ունեցող մի ուղղագրություն փոխելու համար միշտ չի լինիլ հարմար ժամանակ, իսկ 1922 թվականը հենց այդպիսի հազվադեպ վայրկյաններից մեկն էր: Այժմ տարիուկեսվա ընթացքում Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում արդեն մեծ մասամբ հաղթահարված են գրագետների հարուցած դժվարությունները, որ նախատեսվում էին. պետք է հուսալ, որ մի տասն-տասնուհինգ տարի հետո Հայաստանի սահմաններից դուրս էլ «ավանդական ուղղագրությամբ նախապաշարվածները» ստիպված կլինեն հետզհետե տեղի տալու ապագա սերնդի առաջ, որ շուտով գալու է, և որին այլևս ոչ մի կերպ չեն կարող ստիպել, որ նորից հանձն առնի ուղղագրություն սովորելու համար գործադրել անպետք և ապարդյուն աշխատանք և ժամավաճառ լինել:

Այս՝ այս: Հիմա անցնենք Ս. Մ.-ի հողվածին:

II

«Իմ կարծիքով՝ ոչ մի կետ նոր ուղղագրության մեջ այնքան անպետք, սխալ, աչք ծակող ու սարտեցնող չէ, որքան եա=յա, իւ=յու գրությունը»,—գրում է Ս. Մ.-ը. ուստի ես էլ սկսում եմ հենց այդ կետից, որին նա, «գործնական տեսակետով», շուայլում է նաև հետևյալ ածականները՝ «մի շտեսնված, խորթ, անճոռնի, երկար ու սխալ գրություն»:

«Անպետքն» ու «սխալն» առժամանակ թողնենք. մնացած ածականները վերաբերում են տեսողության զգայությանը և ոչ լսողության: Զեմ կարծում, թե Ս. Մ.-ը չիմանա, որ լեզվի հնչյունական գրությունը հիմնովում է հնչյունների վրա, որոնք լսողության են վերաբերում. մինչդեռ բառերի «անճոռնի, աչք ծակող, երկար գրության» զգայությունը, որ առա-

ջանում է բառերի գծագրության և տառերի կապակցության արտաքին պատկերից, գործ շունի լսողության հետ, այլ վերաբերում է միայն տեսողությանը: Վիճել չի կարելի, անշուշտ, որ այսինչ կամ այնինչ անձի համար, նրա նրբացած ճաշախին նայելով, որևէ գրություն կամ տառ ու տառերի կապակցության ընդհանուր պատկեր կարող է «անճոռնի» գրություն երևալ. կան մարդիկ այժմ, որոնց հաճելի չեն մեր անկյունավոր տառերը: Բայց Ս. Մ.-ը գոնե պետք է իմանար, որ դա կապ չունի ուղղագրության ռեֆորմի հետ:

Ապա՝ պետք է նկատի ունենալ հետևյալը: Մենք մանկական հասակից կարդալ-գրել սովորելով և շարունակ նույնը կրկնելով՝ ունենում ենք խիստ զորեղ տեսողական մտապատկերներ բառերի արտաքին գծագրության համար, մանավանդ որ դրանց հետ միանում են նաև գրելու համար գործ դրած ձեռքի շարժման մկանային մտապատկերները: Այս պատճառով, հենց որ բառերի գրության ծանոթ և ընտել պատկերը մի փոքր փոխվում է, իսկույն դա մեր «աչքը ծակում է», «խորթ և անճոռնի» է երևում: Երեվակայեցեք մի մարդ, որ հիսուն և ավելի կամ պակաս տարիներ շարունակ ունեցել է սենեակ, արիւն բառերի այս հին գրությունների տեսողական զգայությունն ու մտապատկերները՝ միացած մկանային շարժման մտապատկերների հետ, և ահա՛ այդ մարդուն հրամցնում ենք սենյակ, արշուն գրությունները. անպայման սրանք «չտեսնված, խորթ, անճոռնի և աչք ծակող կերևան», մանավանդ որ այդ մարդը՝ հետևած չլինելով մեր դիտական գրվածքներին, չի տեսել, որ ուղղագրության ռեֆորմից առաջ գործածված է յա, յու գրությունը փոխանակ եա, իւ գրության: Այդպիսի մեկը գուցե սկզբում չկարողանա նույնիսկ կարդալ բառերի փոխված գրությունը: Այս տեսողական և մկանային զորեղ մտապատկերներն են հենց գլխավոր պատճառը, որ միշտ և ամեն տեղ գրագետներն ընդհանրապես դժվարանում են ընդունել որևէ փոփոխություն ուղղագրության մեջ: Ս. Մ.-ի նման մեկը, սակայն, որ իր ասելով «անկեղծ կողմնակից է մեր ուղղագրության արմատական ռեֆորմին», ընդունված ռեֆորմի դեմ գրելով՝ չպիտի դիմեր այսպիսի էծանագին միջոցների, որ խնդրին անհմուտ մարդկանց միայն մոլորեցնել կարող են: Բայց նրան այնքան «աչք ծակող, անճոռնի ու խորթ» են երևում այդ «չտեսնված» (այժմ արդեն բավական տեսնված) սենյակ, արշուն՝ գրությունները, որ նա մինչև անգամ «սարսռում է», այսինքն՝ տեղից վեր է թռչում խրտնած: Ցավում եմ: Բայց նա կարող է նրանով մխիթարվել, որ ուղղագրության ռեֆորմը լինում է ո՛չ թե հին սերնդի համար, այլ գալիք սերնդի համար, որ «սենյակ» և «արշուն» գրություններին վարժվելով և արդեն վարժվում է, մի օր կզարմանա, թե ինչու Ս. Մ.-ը «սարսռել է» այս գրություններից և թե ինչով է նա յ տառի գրությունը անճոռնի գտել, իսկ ե և ի տառերի գրությունը՝ «ճոռնի» (ստիլիստներից ներդրություն եմ խնդրում այս նոր բառի համար. միտքս արտահայտելու համար ուրիշ հարմար բառ չգտա):

Այսպես, ուրեմն, տեսողության զգայությունը մի կողմ պիտի դնել. Ս. Մ.-ի շռայլած «աչք ծակող, անճոռնի» և այլն ածականները միայն տպավորություն թողնելու համար են. թե չէ՝ դրանք ոչ մի ապացույց չեն, թե եա, իւ երկբարբառները յա, յու չպիտի գրվեն:

Գուցե Ս. Մ.-ը չհամոզվեց իմ ասածին. այդ դեպքում, հավանորեն,

նա ինքն իրեն կհամոզի իր այս խոսքերով, որ գալիս են այն երանյալ ժամանակից, երբ նա դավանում և քարոզում էր «մի Հնչյունին մի գիր» առողջ սկզբունքը: Կա, վերջապես, և մի առարկություն՝ միակ անկեղծը, թե վ-ով ուղղագրությունն անսովոր է, աչք է ծակում:—Ուղիղ է այս դիտողությունը: Բայց մի՞թե սա պատճառ պետք է լինի վ-ով գրությունը մերժելու... Խավար տեղից հանկարծ լուսի մեջ տեղափոխվող մարդու համար լույսն անսովոր է և աչք է ծակում: Հին և հասարակ զգեստ հագնողն էլ, երբ նոր ու փառավոր զգեստ է հագնում, սկզբում քաշվում է, անսովոր է զգում այդ զգեստը... Աշխարհիս երեսին ոչ մի ռեֆորմ չէր իրականանա, եթե մարդկությունն առաջնորդվելու լիներ անսովորության երկյուղով... Առարկություն անողները մոռանում են, որ մեր լեզուն անցյալ դարերում շատ անգամ ուղղագրական ռեֆորմների է ենթարկվել, որոնցից ամեն մեկն իր ժամանակ անսովոր է եղել և աչք է ծակել... Կարիքը, հնչողությունը, պարզությունը նրանց (նախնիքներին) առաջնորդել են գրության մեջ այս կամ այն նորությունը մտցնելու, թեպետ իրանք էլ, անշուշտ, զգում էին նորության անսովորությունը կամ հարձակումների ենթարկվում հակառակորդների կողմից և այլն, և այլն: Եվ ուրիշ լավ-լավ քարոզներ (Ստ. Մալխ<ասյան>, «Մի Հնչյունին մի գիր», եր. 28—30):

Համոզվե՞ց արդյոք Ս. Մ.-ը, որ պիտի հրաժարվի «խորթ, աչք ծակող, անճոռնի» և այլ բառերից: Չեմ կարծում, որովհետև այդ քարոզը նա տվել է 14 տարի առաջ, իսկ այսքան տարիները շատ են ավանդական ուղղագրությամբ ավելի ևս նախապաշարվելու համար, մանավանդ որ վերջին տարիների տնտեսական տագնապը տնտեսության զգացմունքն էլ ավելացրել է տեսողական և մկանային մտապատկերներին: Տեսնե՞նք այդ կողմը:

«Ծրկարագրություն», «երկարեցնում է գրությունը», «գրությունը երկարեցնել», «գրությունը չի երկարում», «գրությունն էլ երկարում է մի գրով, այնինչ նոր ուղղագրությունից մենք իրավունք ունենինք հակառակն սպասելու»... «Ես, իւ երկբարբառները (ինչպես և ու գրությունը) կարիք ունեն ռեֆորմի... գծագրական տեսակետից: Հարկավոր է նրանց համար ստեղծել միատառ նշանագրեր, որի շնորհիվ մոտ 4 տոկոս կէժանանա տպագրությունը. գրելու ժամանակի խնայողություն կլինի»... Ահա թե ինչ է կրկնում Ս. Մ.-ը: Իսկ «Մի Հնչյունին մի գիր»ը,—այդ դեմ է դրված, այդ գոյություն չունի: Տնտեսությունն է հետաքրքրում նրան:

Իմ «Զեկուցման» մեջ, նախ՝ իմանալով այդ առարկությունը, մանրամասն կանգ եմ առել խնդրի և այդ կողմի վրա (եր. 16—20). դրանից մի երկու կտոր կուզեի ղենել այստեղ, որովհետև այդ գրքույկը շատերի ձեռքը չի՞ ընկել և չի՞ ընկնիլ: «Ուղղագրության բարեփոխման վրա ոմանք ուզում են նայել թուղթ ու թանաքի, գրելու կամ տառերը շարելու համար գործ դրած ժամանակի տնտեսական տեսակետից: Անշուշտ, եթե մեր լեզվի հնչափոխությունն այնպես գործած լիներ, որ երկու հնչյունը կամ երկու տառը մի հնչյունի կամ մի տառի վերածված լինեին (գնացեալ=գնացել, աղաթք=աղօթք=աղոթք, այլ=էլ, զուարթ=զվարթ), կամ մի հնչյուն, ուրեմն և, մի տառ դուրս ընկներ (ծառայ=ծառա), և ո՛չ թե, ընդհակառակը, նաև նոր հնչյուններ, ուրեմն և, նոր տառեր ավելանային (ոտ=վոտ, եկ=յեկ) և կամ մի տառով նշանակվող մեկ հնչյունը փոխվեր երկու տառով նշանակվող մեկ հնչյունի (լոյս=լույս, իւր=յուր), այդ դեպքում բառերի գրությունը կկարճանար, շարելու համար ավելի քիչ ժամանակ կպա-

հանջվեր, և կարելի կլիներ այդպիսի մի տնտեսական տեսակետով էլ հիմնավորել մեր ուղղադրության փոփոխությունը, որ և հեշտ ըմբռնելի կլինե՞ս սովորական մտածողության համար: Եվ իսկապես, ի՞նչ ավելորդ մի աշխատանք և ծախս՝ բառերի վերջում գրել մի տառ, որ չի արտասանվում: Հայտնի է, թե ուսերենում Ն տառի դուրս ձգվելով՝ որքան ժամանակ և թուղթ ու թանաք է տնտեսվում:

«Այս տնտեսումը, սակայն, կապ չունի ուղղագրության բարեփոխման խիստ հնչյունական սխտեմի հետ. դա պատահաբար միայն կարող է միանալ կամ չմիանալ ուղղագրության բարեփոխման հետ: Կան լեզուներ էլ, որոնք ունեն 24 և, նույնիսկ, ավելի պակաս հնչյուններ, ուրեմն՝ 24 տառ միայն պիտի սովորել, ձուլել, գրի մեքենայի վրա ունենալ և այլն. մինչդեռ մեր երեսնաները պետք է սովորեն 38 տառ. ուրեմն՝ ավելի ժամանակ պիտի գործ դնեն, և ավելի ծախս պետք է լսենք տառերի մայրեր շինելու ու տառեր ձուլելու համար և այլն: Ինչպես որ այստեղ, տառերի թվի նկատմամբ, ոչինչ անել չենք կարող, որովհետև դա ծագում է մեր լեզվի բնական հատկությունից, նույնպես և, եթե մեր հնչափոխությամբ՝ բառերն ընդհանրապես ավելի մեծացել են, քան փոքրացել, մենք չենք կարող ոչինչ անել գրությունն ու շարվածքն արագացնելու և թուղթ ու թանաքի տնտեսման նկատմամբ, առանց հակասելու հնչյունական սխտեմին և առանց դժվարացնելու գրագիտություն և ուղղագրություն սովորելու գործը: Դրա համար կան տեխնիկական միջոցներ՝ սղագրություն, գրող մեքենա, շարող մեքենա և այլն»։— Եվ այնուհետև ասել եմ, թե կան լեզուներ, որոնց գրության մեջ ձայնավորները չեն նշանակվում, կամ մեր ը տառը չի գրվում, և ապա՝ պատվով գրությունների և ուսերենի Ե, Ը, Ս տառերի մասին և մեր ու երկտառի միասին ձուլելու մասին, իսկ «Առաջնորդի» մեջ (եր. 7, ծան. 2) նաև, թե հնարավոր է ապագայում ու—ի տեղ միայն Վ գրել, ինչպես՝ արյն, լավթյն, լյս և այլն: Բայց այդ ամենը, հարկավ, ուղղագրության ռեֆորմի հետ կապ չունի:

Տեսնում եք, ես էլ իմանալով, որ անհմուտ մարդիկ, եթե ոչ մի բան չհասկանան, գոնե այն կհասկանան, թե կարճը, շուտ գրելն ու շարելն ավելի լավ է, քան երկարը, այսքան կանգ եմ առել այդ մասին: Բայց չէի կարող ենթադրել, որ մի լեզվաբան կիջներ սովորական մտածողության մակարդակին այն աստիճանի, որ կառաջարկեր նույնիսկ վանկագրության դիմել և այդքան կկրկներ «յերկար», «յերկարում է» բառերը: Մտքով չէր անցնիլ, որ հնչյունական ուղղագրության ռեֆորմի ժամանակ, և ո՛չ տառերի ձևի ռեֆորմի ժամանակ, մի լեզվաբան կկարծեր, թե իրավունք ունի սպասելու, որ գրությունը կարճանար: Ուստի ստիպված եմ հիշեցնել նրան իմ Զեկուցումից հետևյալը. «Բարեփոխված ուղղագրության մեջ ոչ թե այդպիսի տնտեսումը նկատի պիտի առնվի, այլ միմիայն խիստ հնչյունական սխտեմը, որի հետ միացած է և մանկավարժական, այսինքն՝ գրել-կարդալու և ուղղագրության ուսման համար գործադրելի ժամանակի և աշխատանքի տնտեսումը: Ռուսերենում Ն տառը դուրս են ձգել ոչ թե նրա համար, որ գրելն ու շարելն արագանա, և թուղթ ու թանաքի խնայողություն լինի, այլ՝ որովհետև այժմյան լեզվի մեջ այդ տառն այլևս չի արտասանվում»: «Մանկավարժության պահանջն է հեշտ և արագ սովորեցնել անսխալ գրել և կարդալ: Հենց այս նպատակին հասնելու համար գրու-

թյունը գաղափարագրից ու վանկագրից անցնելով՝ դարձել է հնչյունագիր, այսինքն՝ խոսքը վերլուծվել է իր ամենապարզ բաղադրիչ մասերին՝ հնչյուններին, որոնց թիվը փոքր է և որոնց համար միայն հորինվել են առանձին պայմանական նշաններ՝ տառեր... Հասկանալի է, որ այբբենարանի խիստ հնչյունական գրությունը, որով լեզվի ամեն մի հնչյուն մեկ առանձին նշանագիր պիտի ունենա, և ամեն մի տառ միայն այդ մեկ հնչյունի նշանագիրը պետք է լինի, ծայր աստիճանի դյուրացնում և արագացնում է գրել-կարդալ սովորողների գործը և վեցացնում ամեն ուղղագրական դժվարություն»... Ես էլ չեմ շարունակիլ:

Բայց ահա՛ եկանք հասանք դարձյալ «մի հնչյունին մի գիր» սկզբունքին: Ս. Մ.-ն էլ մի ժամանակ դավանում ու քարոզում էր այդ սկզբունքը: Իսկ ա՛յժմ: Խ՛նչ պատահեց այժմ, որ նա այդ սկզբունքը մոռացավ կամ աղ-դյոք ի՛նչ նպատակով խոհեմություն է համարել կատարյալ լռություն պահպանել, բերանից մի խոսք անգամ չփախցնել այդ սկզբունքի մասին այն ժամանակ, երբ իբր «գործնական տեսակետով» քննում է մի ուղղագրական ռեֆորմ, որ այդ սկզբունքով է կատարված, և այդ մասին մի գրքույկ, որի առաջին տողերի մեջ հենց շեշտված է այդ սկզբունքը, որ հենց «գործնական տեսակետը» նկատի ունի:

Ասում են, որ երբ ուղղագրության դեկրետը հասնում է Թիֆլիս, և, մանավանդ, երբ մայիսին սկսվում է «Խորհրդային Հայաստանի» մեջ գործադրվել ուղղագրության ռեֆորմը դեռևս մասնակի, այդ ժամանակ շարժվում են Թիֆլիսի «ազգային ջոջերը» և աղմուկ բարձրացնում, թե հայոց դարավոր կուլտուրան ոչնչացավ: Նրանք Սմբ. Տ. Ավետիքյանի, Մարգ. Ավետիսյանի և ուրիշների առաջնորդությամբ՝ լսած լինելով որ Ս. Մ.-ն եղև է Երևանում ուղղագրական հանձնաժողովի անդամ, գալիս պաշարում են նրան: Ս. Մ.-ի առաջին խոսքը լինում է, թե «ես չե՛մ, ես չե՛մ, այլ Մ. Արեղյանն է մեղավոր»: Եվ ահա քնից արագ զարթնած Թիֆլիսը՝ կարծելով թե դեռ հին ժամանակներն են, և ինքը կարող է առաջվա պես հրամայել Երևանին ու Հայաստանին, անսպասելի արագությամբ, մայիսի վերջին ժողով է անում և ընտրում մի հանձնաժողով թե մասնաժողով՝ հայկական նոր ուղղագրությունը քննելու և տապալելու: Թիֆլիսի համար անսպասելի արագությամբ գործում է այդ մասնաժողովը, այսինքն՝ Ս. Մ.-ի ձեռքով պատրաստվում է մի հակազեկուցում, և մի շաբաթ հետո հրավիրվում է նորից ընդհանուր ժողով, որ ամբողջապես ընդունում է այդ հակազեկուցումը: Եվ այնուհետև Ս. Մ.-ն այլևս չի համարձակվում իր «մի հնչյունին մի գիր» անունը տալ:

Դե որ մարդ մի անգամ ուրացավ այդ սկզբունքը, այն ժամանակ կարելի է ամեն բան ասել:

Կարելի է ասել, թե՛ չնայելով որ բառերի մեջը կամ սկզբում նոր հնչյուններ են ավելացել, չպետք է ավելացնել դրանց համապատասխան տառերը, որովհետև «գրությունը երկարում է», «այսինչ նոր ուղղագրությունից մենք իրավունք ունենք հակառակն սպասելու»: Եվ ինչո՞ւ կարելի չէ նույնիսկ ասել, թե մենք լեզվից իրավունք ունենք հակառակն սպասելու, և թե ինչ «անճոռնի» լեզու է հայոց լեզուն, որ բառերը կարճացնելու փոխանակ երկարացրել է ոտ (от, ոուа. от) շինել է վոտ (vot, ոուа. vot): Եվ որովհետև լեզուն այդպես անշնորհ է գտնվել, ուստի կարելի է լեզվի դեռ

ստանձնելով՝ մի շարք բառերի սկզբի յ-երը դուրս ձգել, յափշտակել, յալ-
ձակվել, յոգոց հանել և այլն կարելի է դրել՝ ափշտակել, արձակվել, ոգոց
հանել, եվ կատակ չէ այս. Ս. Մ.-ը, ինչպես կոեսնենք, առաջարկում է այդ
բառերն այդպես գրել:

Կարելի է ուղղագրության ռեֆորմի դեմ գրելիս՝ և այն ասել, թե «ռու-
սերենի նոր ուղղագրությունը 6—7 տոկոս կրճատել է գրությունը, իսկ
հայերենի նոր ուղղագրությունը 2—3 տոկոս ավելացրել է», և դրանով թե-
լադրել միամիտ ընթերցողին, թե իբր ուղղագրության ռեֆորմը գրությունը
կրճատելու համար է լինում: Բայց կարելի է միաժամանակ և շասել, թե
ռուսերենի գրությունը երկարացել է նոր ուղղագրությամբ նրանով, որ i
տառի փոխանակ ընդունել են 11 տառը. չէ՞ որ կարճացնելու համար i-ն
պիտի պահեն, մանավանդ որ սա նույն է ուրիշ եվրոպական ազգերի նույն
i տառի հետ:

Կարելի է իս երկբարբառի յու գրելու դեմ իբրև հիմք ծառայեցնել
գրության երկարելը, իսկ ոչ երկբարբառի փոխանակ հանգիստ ընդունել՝ ույ
գրությունը և շասել, թե այս դեպքում էլ գրությունը երկարում է (լոյս—լույս):

Կարելի է նույնիսկ ասել, թե եա, իս կապակցությունների համար, որոնք
երկու հնչյունից են կազմված, պետք է «ստեղծել միատառ նշանագրեր»,
որպեսզի գրությունը կարճանա, տպագրությունն էժանանա, և խնայողու-
թյուն լինի. բայց կարելի չէ ասել, թե պետք է բոլոր վանկերի համար ևս՝
բա, բո, բու, բի, ար, որ, ուր, իր և այլն, միատառ նշանագրեր ստեղծել,
և ամբողջապես ետ դառնալ հնչյունագրից վանկագրության: Եվ ինչո՞ւ կարելի
չէ այս ասել. չէ՞ որ, այդպիսով, բանն ավելի արագ կգնա, սղագրության
էլ կարիք չենք ունենալ...

Ահա՛ թե ինչո՞ւ Ս. Մ.-ը կարծում է, թե «իրավունք ունի սպասելու»,
որ նոր ուղղագրությամբ կարճանա գրությունը: Բայց որ լեզվի բնական
հնչափոխությունը չի՝ տալիս նրան այդ իրավունքը... Ի՞նչ փուլթ. նա դար-
ձյալ իրավունք ունի, որովհետև այդ է ասում «գործնական տեսակետը»: Բայց
ո՞ւր մնաց «մի հնչյունին մի գիրը». դա խեղդվել է գործնական-տրն-
տեսական հաշիվների մեջ:

Ս. Մ.-ը իր հիշված գրքույկի մեջ (եր. 17) դրում է. «Դիմեցի Աղա-
յանին ու հարցրի, թե ինչու նա «ու» տառն ընտրեց և ոչ թե «վ»: Պ. Աղա-
յանը ժողովի ներկայությամբ պատասխանեց. «Որովհետև «վ»-ը մեծ գիր է»: Զիմա
հարցնում ենք Ս. Մ.-ին, թե ինչո՞ւ նա չի ուզում ավելացած հնչյուն-
ների համապատասխան տառերն ավելացնել, նա պատասխանում է. «Որով-
հետև գրությունը երկարում է, աչք ծակող ու խորթ է դառնում»: Մի՞թե
գրության երկարելն ու կարճանալն ավելի մեծ արժեք ունի, քան տառի
մեծ ու փոքր լինելը: Ս. Մ.-ը տարիներ հետո մոռացել է, որ ուղղագրու-
թյան մեջ մտցրած փոփոխությունը պետք է հիմնավորված լինի հնչաբանա-
կան (ֆոնետիկական) տեսակետով ու պատմականորեն, և յուրացրել է Աղա-
յանի տեսակետը: Նա մոռացել է, որ լեզվաբանական-ֆոնետիկական տե-
սակետով միևնույն արժեքն ունեն լեզվի մեջ առաջացած երեք տեսակի
փոփոխություններն ևս, որ են՝ հնչյունների դուրս ընկնելը (վրայ—վրա, գնա-
ցեալ—գնացել), հնչյունների ավելանալը (ոտ—վոտ), հնչյունների փոխվելը
մի ուրիշ հնչյունի (սենեակ—սենյակ): Ս. Մ.-ը հեշտությամբ ընդունում է
առաջինը, որովհետև կարճանում է և «խնայողություն» է լինում. մերժում է

երկրորդը, որովհետև երկարում է... որովհետև դրանով խնայողություն չի լինում:

Այսպես ուրեմն՝ Ս. Մ.-ի տնտեսությունն ու խնայողությունն էլ պիտի դեն դնել նրա տնտեսության մտապատկերների կողքին: Դրանք ուղղագրության ռեֆորմի հետ առնչություն չունեցող բաներ են և սովորական մտածողություն ունեցողներին միայն մոլորեցնել կարող են:

Անցնե՛նք նրա մյուս ածականներին:

«Անպետք ուղղագրություն», որովհետև Ս. Մ.-ը չի հիշում:

«Որեւէ մեկը երբեկցե նկատե՞լ է, որ հայերեն գրողը, երբևա թե չափահաս, դժվարություն կրեր կամ սխալ գրեր իւ (=յօ) և եա (=յա) հնչյունները,—հարցնում է Ս. Մ.-ը և շարունակում.—ես գոնե իմ երեսնամյա ուսուցչության ընթացքում այսպիսի դեպք չեմ հիշում: Ի՞նչ հարկ կա, ուրեմն՝ ոչ մի դժվարություն չհարուցանող, ճիշտ կարգացվող ու ճիշտ գրվող գրության ձևը վերածել մի շտեմնված, խորթ, անճոռնի, երկար ու սխալ գրության: Սա հեշտացնե՞լ է ուղղագրությունը, թե՞ դժվարացնել»:— Եվ սպասում է Ս. Մ.-ը, որ գործին անհմուտ ընթերցողը, որի համար նույնպես, հարկավ, անսովոր ու խորթ են այդ նոր գրությունները, կատասխանի. «Անշուշտ, դժվարացնել»: Տեսնե՛նք:

Նախ՝ «չափահաս հայերեն գրողը» դեն պիտի դնել, որովհետև այդպիսի մեկն արդեն վարժված է հայերեն կարդալու և գրելու: Այդպիսի մեկին ուղղագրության մեջ մտքրած փոփոխությունը, ինչպես էլ լինի, ոչ միայն հեշտություն չի պատճառիլ, այլ միշտ էլ դժվարություն կպատճառի. որովհետև հին սովորածը պիտի թողնի և մի նոր բան պիտի սովորի: Եվ եթե մենք չափահաս գրողներին նկատի ունենանք, ուղղագրության մեջ ոչ մի ռեֆորմ չպիտի մտցնենք: Բայց Ս. Մ.-ը երբեկցե չի նկատել կամ չի հիշում, որ երեխաները սխալներ անեին եա, իւ հնչյունների նկատմամբ, որ այդ միայն այն բանի ապացույց է, որ կա՛մ նրա հիշողությունը թույլ է, կամ նա երեսուն տարի բախտավոր ուսուցիչ է եղել, երեխաների տետրակների հետ գործ չի ունեցել և կա՛մ չի հետաքրքրվել իմանալու, թե երեխաներն ինչպիսի սխալներ են անում ուսման առաջին չորս-հինգ տարիների ընթացքում: Հենց այդ պատճառով՝ նա չի նկատել և չի հիշում:

1) Եուղ, արեուն, հարեուր և նման գրությունները, որոնց մեջ հու=իւ: Անսխա՞լ գրություն էր սա իւ (=յօ) հնչյունի: Դեռ Մ. Զամչյանը 18-րդ դարում իր քերականության մեջ իւ երկբարբառի հնչյունը բացատրելու համար դիմացը դնում է եու. նույնը և Հայկազյան լեզվի մեծ բառգրքի մեջ՝ «իւ այսինքն եու»:

2) Ժառաեություն, կաեուն և նման գրությունները.

3) Ժառաիական, Ժառաիություն և նմանները.

4) Ժառաեական, նաեած, Ժառաեով և նմանները:

Դեռ Հայկազյան լեզվի մեծ բառգրքի մեջ յ-ի հնչյունը նույնացրած է և և ի տառերի սկզբի հնչյունի հետ. իսկ Այտնյանը ծառայակա՞ն և նման բառերի մեջ յ-ի հնչյունի համար ասում է, թե «եչի» նման է հնչում. ահա՛ այս «եչի» հնչյունն է պատճառը, որ մեր արևմտյան լեզվի մեջ օտարազգի բառերի սկզբում յս (=յօ) վանկը գրում են եու. մենք գրում ենք՝ Իսուփյան, նրանք՝ Սուսուփյան, այսպես և՛ եուվա, եումրուխ և այլն: Այդ «եչի»

հնչյունն է պատճառը, որ ինչպես եռվա, եար, սենեակ են գրում, նույնպես և՛ վկաեություն, հրամանած և այլն:

5) Նա չի հիշում և այսպիսի գրությունները՝ սենիակ, արդիոք, Ստեփանիան: Բայց այս բոլորիս մոտիս է Երևանի այս տարվա I աստիճանի № 6 դպրոցի IV խմբի մի աշակերտի շարագրություն, որի տակին աշակերտը ստորագրել է իր ազգանունը իմն ձևով. «Առաքելիան Զալիբեկ»:

6) Նա չի հիշում և այսպիսի սխալներ՝ «գյուղ, գյուղացի», բայց ես, որ 1887 թվից հետևում եմ աշակերտական սխալներին, շատ լավ հիշում եմ. բերեմ մեկը միայն: 1922 թվին, փետրվար ամսին, նոր ուղղագրության դեկրետը դեռ դուրս չէր եկել, որ Երևանի ամերիկյան դպրոցի ուսուցիչներից Մ. Մկրտումյանը, իմանալով որ ես հետաքրքրվում եմ աշակերտական տառասխալներով, ինձ ցույց տվավ ուսման 2-րդ տարվա մի աշակերտի մի փոքրիկ շարագրություն, որ գյուղական կյանքից առնված մի պատկերի բովանդակություն էր և մեջը երկու անգամ գրած «գյուղ» և «գյուղացի» բառերն այս ձևով:

Ս. Մ.-ը չի հիշում ես, իս հնչյունների նկատմամբ այս բոլոր սխալները, բայց միայն իր հոգվածի վերի մասում, երբ հարկավոր չէ հիշել. իսկ հոգվածի ներքևի մասում, երբ հարկավոր է հիշել, մոռանալով վերևում ասածը՝ հիշում է գոնե երկու տեսակ սխալ: Նա ինքը գրում է. «Բավական է Մ. Աբեղյանի պես սխալվել և բառը բաժանել ծառա—յական, ծառա—յություն, և անմիջապես կստացվի ծառա—եական, ծառա—իություն հնչյունն և գրությունը»: Մ. Աբեղյանի պես, ինչպես կտեսնենք, «սխալվում են» ամենքը. և եթե Ս. Մ.-ն Աբեղյանի պես «սխալվելով» գտավ այդ գրությունները, երեխաներին, իհարկե, չի արգելված «Աբեղյանի պես սխալվելով» վանկերի բաժանել և ստանալ անմիջապես ծառաեական, ծառաիություն գրությունները: Ի՞նչ է կարծում Ս. Մ.-ը. ըստ հին ուղղագրության՝ ճիշտ գրություններ են այդ, ինչպես և վերևի գրությունները՝ եռվ, Առաքելիան և այլն: Եվ ինչի՞ց էին առաջանում այդ սխալները, որ նա երեսուն տարվա ընթացքում նույնիսկ չի նկատել և կամ չի հիշում... «Մի հնչյունին մի գիր» սկզբունքից, որ նույնպես չի հիշում նա:

Երեխայի ականջը շատ լավ լսում և տարբերում է կիսաձայն ի (=y, գերմ. j) հնչյունը, որ մեկ հնչյուն է, բայց նշանագրվում էր երեք տառով. 1) ե-ով (սենեակ), որ միաժամանակ նաև e (э) հնչյունի նշանն է (բերեցի), ինչպես և ye (je) կապակցության (եկ=yeк). 2) ի-ով (հարիւր), որ միաժամանակ և ի ձայնավորի նշանն է. 3) յ-ով (այո, ծառայական), որ միաժամանակ հագագային հ-ի նշան է: Նայելով թե y (j) հնչյունի համար այդ երեք տառերից (յ, ե, ի) որի մտապատկերն ավելի զորեւ է երեխայի հոգու մեջ և կամ որի պատկերացումն է գրելու բույնները երևան գալիս, այն տառն էլ նա գրում է. ծառայական, ծառաեական, ծառաիական, իւղ, եուղ և այլն. մինչև որ երկար վարժություններից հետո միայն դրանցից յուրաքանչյուրը սերտ զուգորդվում է որոշ կիրառությունների հետ: Տեսնում եք, ուրեմն, թե ո՞րքան «ճիշտ գրվող» ձև էր այս ես, իս հնչյունական կապակցությունը և միևնույն y (j) հնչյունի դրությունը, որի հետ սերտ կապված են նաև երեկոեան, երեկոյան, հայացք, հաեացք, հաել, սակաիւն, վկաիւթիւն սխալների նմանները, որ նույնպես չի նկատել և չի հիշում Ս. Մ.-ը «ճիշտ կարդացվող» գրություններ էլ են դրանք ըստ Ս. Մ.-ի: Բայց,

օրինակ, սենեակ բառը տառացի քանի՜ տեսակ կարելի է կարդալ. և սե-նե-ակ, և սեն-յե-ակ (sen-ye-ak) և սենյակ. չէ՞ որ $h=e$ (э), ye և y . Իսկ $iu=iu$, yu և iv : Եվ եթե երեխան, վերջիվերջո, կարդում էր սենյակ, այդ լինում էր երկար վարժությունից հետո: Ռեն-այբ-բա, բեն-եչ-բեն ասելով էլ երբեմն, վերջիվերջո, սովորում էին ճիշտ կարդալ: Ս. Մեսրոպը կարողացել է 5-րդ դարում y (j) հնչյունի համար ստեղծել յ տառը, իսկ Ս. Մ.-ը ցանկանում է, որ 20-րդ դարում «արմատական և կատարյալ ռեֆորմ» մտցնենք մեր ուղղագրության մեջ, բայց միաժամանակ և «գործնական տեսակետով», այսինքն՝ հեշտության համար, շարունակենք նշանադրել այդ մի հնչյունը երեք տառերով, որոնք երեքն էլ միաժամանակ նաև մեկ կամ երկու ուրիշ հնչյունի նշան են: Նա ցանկանում է, որ շարունակվեն վերևում դրված սխալները՝ եուղ, արեուն, կանուն, ծառանական, ծառախական, սենիակ, արդիոք, ծառանով: գյուղ, նաել, երեկոյան և այլն, որոնց բոլորի աղբյուրն է «մի հնչյունին մի գիր» սկզբունքի խախտումը:

Ս. Մ.-ը երեսուն տարվա ընթացքում բախտավոր կերպով չի նկատել այդ խառնաշփոթությունը մեր գրության մեջ, ուստի և իրավունք է համարում իրեն գրելու. «Այս փոփոխությունը բարձրագույն բողոքում է այն նպատակի դեմ, որ արտահայտված է «Առաջնորդի» հենց առաջին խոսքերով՝ «վերացնել գրել-կարդալու և ուղղագրության համար դժվարությունները»: Այդ նշանակում է՝ Ս.Մ.-ը բարձրագույն բողոքում է, որ «մի հնչյունին մի գիր» սկզբունքով՝ մի վ (V, B) հնչյունը երեք ձևով (վ, ւ, ու) գրելու փոխանակ միայն մեկ վ տառով ենք գրում: Բայց ո՞չ. ներողություն, սխալվեցի. «բարձրագույն բողոքը» վ-ի դեմ չի ուղղված, այլ այն լանի դեմ, որ մի y (j) հնչյունը մի յ տառով ենք ուղղում արտահայտել և ոչ թե երեք ձևով (յ, ե, ի): Չէ՞ որ ուրիշ բան է այդ «անճոռնի», «աչք ծակող» ու «խորթ» յ տառը. ի՞նչ իրավունք ունի նա ե-ի տեղ գրվելու կամ ի-ի տեղ. ի՞նչ իրավունք ունի այդ «անճոռնի» յ-ն պահանջելու, որ կիսաձայն y հնչյունն ինքը միայն արտահայտի և ոչ թե միաժամանակ նաև ե և ի տառերը: Եվ մենք ի՞նչ իրավունք ունենք պահանջելու, որ ուղղագրությանից վերանան դրանից առաջացած բազմազան սխալները՝ հրամանած, հրամախած, հրամանել, եուղ և այլն. չէ՞ որ Ս. Մ.-ն երեսուն տարի շարունակ չի նկատել և չի հիշում այդպիսի սխալները, հետևաբար և նա իրավունք ունի բարձրագույն բողոքելու... Բայց երեխաներն էլ չեն լսում այդ «բողոքին» և մեկուկես, մեկ և, նույնիսկ, կես տարում (նայելով դպրոցին) արդեն յուրացրել են մի y (j) հնչյունը մի յ տառով արտահայտելը: Մի տասը տարի ևս, և նրանք կապացուցանեն Ս. Մ.-ին, թե որքան լավ է մի հնչյունը մի գրով արտահայտելը:

Եվ այսպես, Ս. Մ.-ին էլ ուրիշ բան չի մնալ յա, յու գրության դեմ առարկելու «գործնական տեսակետով». նա ստիպված պիտի դիմի «գիտական-տեսական» կողմին և ասի ու ապացուցանի, թե «սխալ» է եա, իւ կապակցությունների փոխանակ յա, յու գրելը: Եվ նա «գործնական տեսակետով» գրած իր հոդվածի մեջ դուրս է բերում իր գիտական զինանոցի բոլոր գործիքները, որ ցույց տա, թե «սխալ» է եա=յա, եո=յո, իւ=յու դնելն և գրելը: Ես էլ ուզեմ-չուզեմ պիտի անցնեմ դրան:

III

Անդիրը վերարերում է հին եա=ea, եո=eo, իւ=iw երկրաբառների այժմյան ya, yo, yu կամ ja, jo, ju (ռուս. ёа, ёо, ёу) արտասանությանը

և յա, յո, յու ձևով գրվելուն, այսինքն՝ հին գրության Ե և Ի տառերի փոխանակ յ տառը գրելուն: Ուստի, նախ պետք է տեսնել. թե ի՞նչ է երկբարբառ և կիսաձայն ասածը, և ի՞նչ է եղել և այժմ է մեր յ տառի հնչյունը: Որովհետև ընթերցողներից կարող են այնպիսիները լինել, որ լավ ծանոթ չլինեն «երկբարբառ» և «կիսաձայն» տերմինների նշանակությանը, իսկապես՝ նշանակություններին, և Ս. Մ.-ն էլ, ինչպես իր հոդվածից երևում է, լավ ծանոթ չէ, ուստի ես ստիպված եմ այստեղ մի փոքր կանգ առնել այդ մասին: Բայց կգրեմ ոչ թե իմ խոսքերով, այլ հեղինակավորների, քանի որ Ս. Մ.-ին, ինչպես կտեսնենք, հեղինակություններ են հարկավոր, և ինքը չի գտնում այդ հեղինակությունները: Նա, երևի, լսել է էդուարդ Սիվերսի անունը և ծանոթ է նրա «Grundzüge der Phonetik» կոչված գրքին (ձեռքի տակ ունեմ 4-րդ հրատարակությունը), որ կազմում է առաջին հատորը «Bibliothek indogermanischer Grammatiken» հայտնի հրատարակությունների, որ արել են 19-րդ դարի վերջի գերմանացի նշանավոր լեզվաբանները: Նույն հրատարակությունների վեցերորդ հատորն է կազմում Հ. Հյուբշմանի «Armen<ische> Grammatik, I Theil, Armen<ische> Etymologie: Սիվերսը իր աշխատանքի մեջ հաճախ խոսում է նաև հայերենի հնչյունների մասին և նա է, որ առաջին անգամ դիտել է մեր լեզվի մեջ (Աշտարակի բարբառ) հազագավոր ձայնեղ բաղաձայնների գոյությունը (բհ, գհ, դհ): Բացի Սիվերսի աշխատանքից, ձեռի տակ ունեմ ֆրանսերեն Leonce Roudet, «Eléments de Phonetik générale», Paris, 1910: Այս գրքի մասին ժամանակին լավ կարծիք է հայտնել Ա. Մեյեն: Դրա հեղինակը, որ ունի բազմաթիվ հնչաբանական աշխատանքներ, օգտվել է P. J. Rousset-ի՝ «Փորձական հնչաբանության հիմնադրի» աշխատանքներից, հետևաբար և ներկայացնում է վերջին տասնամյակների հայացքները: Բացի սրանցից՝ ձեռի տակ ունեմ նաև մի քանի ուսու լեզվաբանների աշխատանքներ, որոնց մասին իրենց տեղում: Այժմ անցնենք խնդրին: Ես մի փոքր մանրամասն կգրեմ, որ ո՛չ-լեզվաբանների համար էլ պարզ լինի:

Ինչպես բոլոր հնչյունները, նույնպես խոսքի հնչյունները, տարբերվում են իրենց ավելի կամ պակաս ուժով: Խոսքի հնչյունների ամենապարզ կապակցության, այսինքն՝ վանկի մեջ մի ուժեղ հնչյունին առաջից կամ ետևից միանում են թույլ հնչյունները և միասին, առանց ընդհատվելու, արտաբերվում են արտաշնչության մի մղումով, իբրև մի միություն: Մեր լսելիքը վանկի մեջ տարբերում է ամենամեծ ուժով արտաբերվող մի հնչյունը, որ վանկի կենտրոնը կամ գագաթն է, և որի ուժեղ արտաբերության շնորհիվ կազմվում է վանկը, այսինքն՝ առաջ է գալիս թույլ հնչյունների միացումն ուժեղի հետ. օրինակ՝ ան, ալ, ապ կապակցությունների մեջ հայտնապես առաջին ա հնչյունն է ականջի ընկնում իր ուժով, իսկ նա, լա, պա վանկերի մեջ՝ երկրորդ ա հնչյունը: Ըստ այսմ, խոսքի հնչյունները նայելով իրենց կատարած դերին վանկի մեջ՝ լինում են. 1) վանկային կամ վանկ կազմող հնչյուններ, որոնք վանկի մեջ արտաբերվում են ամենամեծ ուժով, և որոնց հետ միանում են նախորդ կամ հաջորդ թույլ հնչյունները, և 2) անվանկային կամ վանկ չկազմող հնչյուններ, որոնք թույլ արտաբերվելով՝ միանում են նախորդ կամ հաջորդ ուժեղ հնչյունին: «Վանկային» և «անվանկային» բառերի նշանակությամբ գործածվում են նաև առաջինի համար՝ ձայնավորական (sonantisch) կամ սոնանտ (sonant), իսկ երկ-

բորդի համար՝ բաղաձայնական (consonantisch, consonantique) կամ կոնսոնանտ (consonant):

Հնչյունների այս բաժանումը չպետք է շփոթել սովորական ձայնավոր և բաղաձայն բաժանման հետ, որ գալիս է հին հունական քերականություններից և հիմնված է հնչյունների ֆունկցիայի վրա վանկի մեջ: Ըստ հին քերականությունների, ձայնավորը վանկ կազմելու համար մի անհրաժեշտ հնչյուն էր, իսկ բաղաձայնը չէր կարող վանկային լինել: Բայց հնչյունների բնավորության ավելի ճիշտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բաղաձայնները, որոնք սովորաբար վանկ չեն կազմում, կարող են լինել նաև վանկային, և այս կամ այն լեզվի մեջ (սովորաբար ն, մ, ր, լ նայ կոչված հնչյունները) վանկային կամ ձայնավորական են: Մյուս կողմից, բոլոր ձայնավորները կարող են լինել վանկային և սովորաբար վանկային են, բայց կարող են նաև թույլ արտաբերվելով՝ լինել անվանկային կամ բաղաձայնական:

Առնենք ձայնավորներից մեզ համար այս դեպքում կարևոր ի ձայնավորը: Այս հնչյունը կարող է ուժեղ արտաբերվելով՝ լինել վանկային, ինչպես՝ ինձ, միտ, ին վանկերի մեջ, բայց կարող է նաև թույլ արտաբերվելով՝ դառնալ անվանկային կամ բաղաձայնական մի հնչյուն: օրինակ՝ երկավանկ a-in ա-ին կապակցության մեջ ի ձայնավորը վանկային է, բայց նույն ձայնավորը միավանկ a|n (այն) կապակցության մեջ անվանկային է: Այսպիսի անվանկային ձայնավորները կոչվում են անվանկային կամ բաղաձայնական՝ կամ ձայնավոր կամ կիսաձայն: Միավանկ a|n կապակցության մեջ, ուրեմն, i ձայնավորն է անվանկային: կամ բաղաձայնական i, կամ կիսաձայն i:

Հայերեն լեզվի այբբենարանում, հենց սկզբից, ունենք երկու տառ՝ ի և յ, սրանցից առաջինը վանկային ի ձայնավորի նշանն է, իսկ երկրորդը, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք, անվանկային կամ բաղաձայնական կամ կիսաձայն ի-ի նշանն է:

Անցնենք այժմ երկբարբառներին: Ես բառացի կրերեմ Սիվերսից:

«Երկբարբառ ասելով՝ բառի ընդարձակ մտքով հասկացվում է միավանկ (այսինքն՝ արտաշնչության միևնույն մղումով արտաբերված) կապակցությունը երկու պարզ ձայնավորների, որոնցից մեկը վանկային (սոնանտ) է, մյուսը՝ անվանկային (կոնսոնանտ) է: Կիսաձայն (որ նշանակում ենք տակին դրված նշանով) ասելով՝ հասկանում են ընդարձակ մտքով պարզապես անվանկային ձայնավորը: Կարելի է, ուրեմն, ասել նույնպես, թե երկբարբառը կազմվում է մի «ձայնավորից» և մի «կիսաձայնից»: օրինակ՝ a| (=այ), մի վանկային ձայնավորից + մի անվանկային կիսաձայն i (=յ), կամ շուտ տված՝ ia (=յա), մի անվանկային կիսաձայն i (=յ) + վանկային ձայնավոր, a, և նմանները»:—Փակագծերի մեջ դրված այ, յ, յա իմ ավելացրածներն են: Բայց շարունակենք:

«Գործնականի մեջ, սակայն, «երկբարբառ» և կիսաձայն» անունները ամեն տեղ այս նշանակությամբ չեն գործածվում: Այլ, մասնավոր թե, հրեղակաց, հունաց և լատինաց հին քերականությունների գործածությանը հետևելով՝ երկբարբառ ասելով հասկանում են հաճախ միայն այնպիսի միավանկ կապակցությունները, որոնց մեջ վանկ կազմող ձայնավորն առաջ է ընկնում, ուրեմն՝ a| (=այ), a կապակցությունները, և ընդհակառակն, միայն այն դեպքում են կիսաձայնի մասին խոսում, երբ անվանկային ձայնավորն առաջ է ընկնում, ուրեմն՝ ia (=յա), ua կապակցությունների ժամանակ»:

Բերեմ նաև ուս լեզվաբան Վ. Պորժեզինսկուց* հետևյալը. «Երբ անվանկային ձայնավորը միանում է վանկային ձայնավորին, այն ժամանակ կազմվում է երկբարբառ այս տերմինի ընդարձակ մտևով. օրինակ՝ ia անվանկային i-ի կապակցությունը վանկային a-ի հետ, և ai վանկային a-ի կապակցությունը անվանկային i-ի հետ միակերպ երկբարբառներ են. բայց երկբարբառ, այս տերմինի նեղ մտևով՝ կոչում են սովորաբար միայն երկրորդ տիպի կապակցությունները, այսինքն՝ այնպիսի կապակցությունները, որոնց մեջ անվանկային ձայնավորը հետևում է վանկայինին: Ռուսաց լեզվի մեջ հայտնի են, օրինակ, հետևյալ երկբարբառները՝ ай, ой, уй. այստեղ ուսերենի ուղղագրությամբ անվանկային i-ն արտահայտվում է й նշանագրով» (եր. 122): Այսպես և Դ. Ուշակով** և ուրիշները: Բայց շարունակենք Սիվերսից:

«Այս գործածությունը (այսինքն՝ ia = ja, ua*** կապակցությունները երկբարբառ չհամարելը, բայց i-ին, u-ն կիսաձայն կոչելը), ինչպես կարելի է տեսնել, իրի էությունից չի ծագում, որովհետև որակով այդ անվանկային «կիսաձայնները» նույնպիսի ձայնավորներ են, ինչպես և վանկային լի ձայնավորները, միայն վանկերի կազմության մեջ դրանք տարբեր ֆունկցիա ունեն, իսկ վանկերի հաջորդության մեջ ai (=aj) կլինի թե ia (=ja)՝ բնականաբար դա նույնքան քիչ նշանակություն ունի, որքան, օրինակ, al կամ la, ar կամ ra կապակցությունների մեջ բաղաձայնների ետ ու առաջ դրվելը: Այդ գործածությունը (այսինքն՝ ia = ja կապակցությունը երկբարբառ չհամարելը) ծագում է միայն այն պատահական իրողությունից, որով հին ֆեռականներն իրենց երկբարբառները (ուրեմն՝ վանկային ձայնավոր + անվանկային ձայնավոր կապակցությունը, ինչպես ai, au) համարել են կրկին ձայնավոր հնչյուններ (ձայնավոր + ձայնավոր), և ընդհակառակն՝ ia (=ja), ua և նման հաջորդությունները համարել են բաղաձայն + ձայնավոր իմբեր և ըստ այնմ առանձին նշաններ են հորինել j (=j) և w (=i) և u «բաղաձայնների» համար: Նրանք, որ գերադասում են երկբարբառ բառն ընդարձակ մտևով գործածել, սովորաբար «կիսաձայն» բառը բոլորովին մի կողմ են թողնում և սոնանտով սկսվող երկբարբառները, ինչպես են ai (=aj), au, կոչում են իջնող երկբարբառ, իսկ այն երկբարբառները, որոնց մեջ կոնսոնանտն առաջ է ընկնում, ինչպես՝ ia (=ja), ua, կոչում են բարձրացող երկբարբառ»:

«Տերմինների գործածությունը հաճախ բավական կամայորեն փոփոխվում է զուտ քերականական կամ լեզվաբանական կշռադատություններով: Համեմատական լեզվաբանության մեջ «կիսաձայն» բառն, օրինակ, բավական գործածական է. որովհետև սովորական է ia (=ja), ua և նման կապակցությունների մեջ i-ն և u-ն համարել առանձին բաղաձայնական արժեքներ (բաղաձայնական՝ հին իմաստով): Ռոմանագետներն, ընդհակառակն, անվանկային + վանկային կապակցությունները, որ ռոմանական լեզուների մեջ շատ հաճախված են, ինչպես ֆրանսերեն ie, oi (այսինքն՝ ie, ua), իտալերեն uo (այսինքն՝ uo)... ավելի սիրով բարձրացող երկբարբառ»:

* Проф. Б. Поржезинский, Введение в языкознание, Москва, 1916.

** Прив.-доц. Д. Н. Ушаков, Краткое введение в науку о языке, 1915, ер. 57.

*** Այստեղից սկսած i և u տառերի փոխարինում և լատինական i և u (ընդգծված) տառերի, որոնց նշանները չկան տղարանում:

բառներ են կոչում. որովհետև դրանք ծագում են սկզբնական սլարվ ձայնավորներից և իրենց սովորական ուղղագրությամբ ձայնավոր տառերով են արտահայտվում» (եր. 148 հտն.):

Այսպես, ուրեմն, Սիվերսը և շատերը թե՛ *a* և թե՛ *ia* (= *այ* և *յա*) կապակցությունները, որոնք կազմված են վանկային ձայնավոր + անվանկային ձայնավոր, և շրջված՝ անվանկային ձայնավոր + վանկային ձայնավոր, միակերպ երկբարբառ են համարում այս տերմինի ընդարձակ մտքով. իսկ ուրիշներն այդ կապակցություններից երկրորդը՝ *ia* (= *յա*) կապակցությունը, հետևելով հին քերականություններին, երկբարբառ չեն համարում, սկզբի անվանկային *i*-ն կոչում են «կիսաձայն» և նույնիսկ բաղաձայն (հին իմաստով), չնայելով որ դա որակով ձայնավոր է:

Այս տարբեր ըմբռնումները հասկանալու համար պետք է իմանալ, թե ի՞նչով են տարբերվում միմյանցից ձայնավորներն ու բաղաձայնները. ի՞նչ է նրանց էական բնավորությունն ու որակը: Առնենք այս դեպքում մեզ համար կարևոր ի ձայնավորը և նրա համապատասխան գերմաներենի «յոտ» կոչված (գերմ. *y* տառը) բաղաձայնը:

Ի ձայնավորի արտաբերության համար լեզուն բարձրանում է դեպի առաջաքիմքը (կոշտ քիմքը) և նրա հետ միասին կազմում մի անցք, որի միջով ազատ դուրս է գալիս արտաշնչած օդը: Երբ այդ ժամանակ կոկորդի ձայնալարերը տատանվելով՝ հնչում են կամ ձայն են տալիս, բերանում կազմված ռեզոնատորով ուժեղացվում է ձայնը, որով և առաջ է գալիս առաջաքիմային ի ձայնավորն իր որոշ երանգով կամ որակով: Դա մի երաժշտական հնչյուն է, որի մեջ գերիշխում է ձայնը, այսինքն՝ ձայնալարերի հնչումը: Որովհետև խոսքի օրգանները, ինչպես բոլոր ձայնավորների, նույնպես և ի-ի արտաբերության ժամանակ, բավականաչափ բաց, այսինքն՝ մեկ-մեկուց հեռու են մնում, ուստի արտաշնչած օդի հոսանքն ալատանցնում է ի-ի արտաբերության համար կազմված անցքով, և մեծ աղմուկ չի առաջ գալիս օդի շփումից խոսքի օրգանների հետ. առաջացած թեթև աղմուկն էլ բոլորովին խեղդվում է ձայնով և անզգալի է մնում, այնպես որ մեզ թվում է, թե այդ ի հնչյունը, ինչպես և բոլոր ձայնավորները, մի մաքուր երաժշտական հնչյուն է, և բերանը միայն ռեզոնատորի դեր է կատարում:

Գերմաներենի *y* տառ (յ) տառի արտահայտած հնչյունը, որ պատահում է նաև մեր բարբառների մեջ և սովորական է շատ լեզուների մեջ, մի առաջաքիմային նեղվածքի շփական բաղաձայն է: Դրա արտաբերության համար ևս, ինչպես ի ձայնավորի, լեզուն բարձրանում է դեպի առաջաքիմքը և կազմում նրա հետ մի անցք, որ, սակայն, ավելի ևս նեղ է, քան ի ձայնավորի արտաբերության համար կազմված անցքը: Երբ այդ նեղ անցքի կամ նեղվածքի միջով դուրս է մղվում արտաշնչած օդը, նեղվածքի մեջ արգելքի հանդիպելով՝ շփվում է խոսքի օրգաններին և հանում է աղմուկ. և երբ միաժամանակ հնչում են ձայնալարերը, առաջ է գալիս առաջաքիմային նեղվածքի աղմկավոր շփական ձայնեղ *y* հնչյունը: Դա կազմված է, ուրեմն, ձայնալարերի հնչումից՝ ձայնից և օդի շփման աղմուկից. բայց աղմուկը ոչ միայն պարզ լսելի է, այլև, ինչպես բոլոր բաղաձայնների մեջ, գերիշխում է ձայնի վրա: Որակով, ուրեմն, գերմաներենի *y* տառը (յ) մի նույնպիսի աղմկավոր շփական հնչյուն է, մի իսկական բաղաձայն, ինչպես *վ*, *դ*, *ժ* տառերի հնչյունները: Իրեն մի բաղաձայն, դա կարող է լինել և՛ ձայնեղ, այսինքն՝ հետո ունենալ ձայնալարերի տատանման հնչյունը (ձայնը), և՛

անձայն (խուլ), այսինքն՝ արտասանվել առանց ձայնի, միմիայն աղմուկից կազմված լինել (ինչպես վ, դ, ժ ձայնեղ են, իսկ համապատասխան ֆ, ս, շ հնչյուններն անձայն են)։ Գերմաներենում կա այդ ձայնեղ յոտի (j) համապատասխան մի անձայն հնչյուն, որ կոչվում է ich-հնչյուն և արտահայտվում է ch տառերով i ձայնավորից հետո (ich, wirklich) և բաղաձայններից հետո (manch, Mädchen)։ Գերմաներենի ձայնեղ j-ին մենք հեշտությամբ վարժվում ենք որովհետև դա կա, ինչպես ասվեց, մեր բարբառների մեջ, և, ինչպես շուտով կտեսնենք, դրան մոտիկ հնչյուն է մեր կիսաձայն j-ի հնչյունը մեր լեզվի մեջ. բայց նրա համապատասխան անձայն Ich-հնչյունը, մանավանդ բաղաձայնից հետո, հայերս մեծ դժվարությամբ ենք կարողանում յուրացնել։ Զայնեղ j հնչյունի արտաբերության տեղը, նեղվածքը կազմվում է առաջաքիմքի վրա. բայց, նայելով լեզուներին և նույնիսկ բարբառներին, կարող է ավելի կամ պակաս չափով ավելի ևս առաջի կողմում կամ ծակի կողմում լինել և նույնիսկ միջաքիմքում լինել։

Ինչքան էլ ձայնավոր և բաղաձայն հնչյուններն իրենց արտաբերությամբ և որակով տարբերվում են միմյանցից, «բայց և այնպես կտրուկ սահման չկա ձայնավորի և բաղաձայնի միջև։ Բաղաձայններն ու ձայնավորները մասն են կազմում մի բնական շարքի, որի ծայրերն են միայն որոշ կերպով դատված միմյանցից»։ Հենց որ շփական բաղաձայնների աղտաբերության անցքը բավականաչափ նեղ չի լինում, կամ փոքր-ինչ պակասում է օդի շփումը, իսկույն շփական բաղաձայնները վերածվում են ձայնավորների, և, ընդհակառակն, երբ ձայնավորի արտաբերության անցքը մի քիչ ավելի նեղ է լինում, այդ ժամանակ օդը միջովն անցնելիս աղմուկ է հանում, և ձայնավորը դառնում է բաղաձայն (Roudet, եր. 76. 126)։

Այս փոխանցումը կա նաև ի ձայնավորից դեպի շփական բաղաձայն j-ը, և ընդհակառակն։ Վանկային ի ձայնավորը և շփական j բաղաձայնը միևնույն շարքի հնչյունների երկու որոշ կերպով տարբերվող ծայրերն են և երբեք չեն շփոթվում իրար հետ. որովհետև դրանք ոչ միայն որակով, այլև վանկի մեջ ունեցած ֆունկցիայով տարբեր են։ Զեն շփոթվում միմյանց հետ նաև վանկային ի ձայնավորը և անվանկային կամ բաղաձայնական ի (յ) ձայնավորը, որովհետև դրանք թեպետև որակով և արտաբերությամբ նույն են, բայց վանկի մեջ ունեցած ֆունկցիայով տարբեր են, և այդ ֆունկցիան միշտ զգալի է մեկի ուժեղ, մյուսի թույլ արտաբերության շնորհիվ։ Բայց անվանկային ի (յ) ձայնավորը և շփական j բաղաձայնը, որոնք երկուսն էլ վանկի մեջ նույն բաղաձայնական ֆունկցիան ունեն, կարող են շփոթվել միմյանց հետ։ Ուստի Սիվերսը գրում է. «Շփական j-ի հետ, որ ավելի խիստ նեղվածքի կազմությամբ հաճախ կիսաձայն (անվանկային) i-ից է զարգացած, չպետք է շփոթել այս վերջինը», այսինքն՝ անվանկային i-ն (եր. 150)։ «Շփական j-ը, ինչպես մեծ մասամբ արտաբերվում է Հյուսիսային և Միջին Գերմանիայում, պետք է տարբերել կիսաձայն (= անվանկային) i-ից, որ հաճախ պատահում է, օրինակ, Հարավային Գերմանիայում» (եր. 123)։ Նույնպես և Պրոթեզիոնսկին (եր. 122) ռուսերենի համար. «Անվանկային i ձայնավորից պետք է տարբերել j-ը, որ շփական բաղաձայն է»։

Ինչի՞ց է առաջանում այս շփոթումը։ Անվանկային ի (յ) ձայնավորը և շփական j բաղաձայնը որակով տարբերվում են միմյանցից միայն իրենց արտաբերության անցքի լայնությամբ կամ նեղությամբ. բավական է միայն,

որ ի ձայնավորի արտաբերության անցքը մի փոքր նեղանում է, այդ ժամանակ օդի շփումը մեծանում է, առաջ է գալիս ձայնի վրա գերիշխող աղմուկ, և անվանկային ի (=յ) ձայնավորի որակը փոխվում է և դառնում է աղմկավոր շփական յ բաղաձայն: Այս պատճառով լեզուների զարգացման ընթացքում «i (=յ) կիսաձայնից (այսինքն՝ անվանկային i ձայնավորից) առաջ է գալիս j-ը, և ընդհակառակն, երբ j-ի համար կազմված նեղվածքը լայնանում է, իսկական շփական աղմուկը գրեթե կորչում է, և մնում է միայն ձայնը, և այս դեպքում «շփական j-ը, ըստիներյան հասկանալի է, կիսաձայն (=անվանկային) i-ի (=j-ի) հետ նույնանում է. որովհետև դրանք իրոք էապես j-ի շփական բնավորությամբ են միայն տարբերվում միմյանցից» (Սիվերս, 176): Ոչ միայն լեզվի պատմական կյանքում անվանկային i-ից (=j-ից) այսպես առաջ է գալիս յ բաղաձայնը և ընդհակառակն, այլև միևնույն լեզվի ժամանակակից բարբառների մեջ մի տեղ նույն բառը անվանկային i-ով (=j-ով) են արտասանում, մի ուրիշ տեղ՝ շփական բաղաձայն j-ով. այսպես, օրինակ, Գերմանիայում jung բառը որոշ բարբառներում արտասանում են շփական բաղաձայն j + u կապակցությամբ, իսկ ուրիշ բարբառների մեջ արտասանում են iung, այսինքն՝ անվանկային ձայնավոր i + u կապակցությամբ, կամ իբրև երկու ձայնավորից կազմված iu (յու) երկբարբառ, այս տերմինի ընդարձակ մտքով: Նույնպես, ըստ Աճառյանի, արևմտյան հայերն, օրինակ, «ազատութեան» բառը արտասանում են y (յ) բաղաձայնով իբրև azaduth-yan, իսկ արևելյան հայերն արտասանում են անվանկային յ ձայնավորով իբրև azatu-thian:

Այս փոխանցումը անվանկային i (=յ) ձայնավորի և շփական յ բաղաձայնի մեջ՝ միանգամից չի առաջ գալիս, այլ կան փոխանցման զանազան աստիճաններ, ուստի նայելով բարբառին կամ լեզուներին՝ արտաբերության անցքի նեղանալու պատճառով առաջացած աղմուկը կարող է լինել ավելի կամ պակաս չափով. ուստի և անվանկային ի (=յ) ձայնավորի և շփական յ բաղաձայնի մեջ մտնում է մի միջնակա ճեշյուն, որ նշանագրում են y տառով և դարձյալ կոչում են յոթ անունով և կիսաձայն: Այս կիսաձայն ասածը նույնը չէ, ինչ որ առաջինների կիսաձայնը, որ նույնանում է անվանկային ի ձայնավորի հետ:

Ի՞նչ է այս միջնական կիսաձայն y հնչյունի բնավորությունը կամ որակը: Ինչպես տեսանք, երբ ի ձայնավորի արտաբերության անցքը նեղանում է, աղմուկը սաստկանում է, և այդ ձայնավորը դառնում է շփական յ: Քրայց կարող է միաժամանակ և այնպես պատահել, որ արտաբերության օրգանները կազմեն մի այնպիսի ռեզոնատոր, որ շատ քիչ է տարբերվում որոշ ձայնավորի ռեզոնատորից: Այսպես՝ ֆրանսերեն yeux բառի սկզբի հնչյունի արտաբերության ժամանակ օրգանները բավականաչափ նեղ անցք են կազմում, այնպես որ լսվում է թույլ, բայց շատ որոշ շփում, բայց միաժամանակ լսվում է նաև i ձայնավորի երանգին մոտիկ մի երանգ: Ձայնավորի և բաղաձայնի միջև եղած այս միջնական հնչյունը կոչվում է կիսաձայն: Այս միջնական կիսաձայնը, ուրեմն, մի հնչյուն է, «որի արտաբերության միջոցին ականջն զգում է միաժամանակ և՛ ձայնավորի երանգը, և՛ արտաբերության անցքի միջով դուրս մղվող օդի հանած աղմուկը»: Փակ ձայնավորներից յուրաքանչյուրը կարող է այսպիսի կիսաձայնի վերածվել, եթե արտաբերվի մի քիչ ավելի բարձրացած լեզվով և ավելի փակված ծնոտներով: Այսպես, «փակ

i-ի համապատասխան y կիսաձայնը նույն փակ i-ն է, միայն ավելի ևս փակ և կարճ: Բայց դա «կարող է փակվածքի զանազան աստիճաններ ունենալ»: Գերմաներենի y-ը ja, jung բառերի սկզբում՝ դրա ամենափակ նրբերանգը (նյունսն) է. դրա արտաբերության անցքն այնքան նեղ է, որ ոչ միայն թեթև կերպով ավելի ևս նեղանալու դեպքում այդ կիսաձայն y-ը դառնում է շփական j բաղաձայն, այլ հենց այնպես էլ հաճախ գերմաներենի այդ y կիսաձայնը համարվում է շփական j բաղաձայն:

Ֆրանսերենի կիսաձայն y-ը պակաս փակ է, հետևաբար և պակաս է տարբերվում փակ i-ից, քան գերմաներենի այդ կիսաձայնը: Դա ֆրանսերենի hier, vieux, rien, yeux բառերի, ինչպես և fièvre, passion, il ya բառերի մեջ լսված i և y տառերի հնչյունն է: Լատիներենի i տառը ձայնավորից առաջ, օրինակ, ieiunus բառի մեջ, արտահայտում էր միևնույն կիսաձայնը և ոչ թե շփական հնչյուն, և սկզբնապես գրվում էր i տառով. միջնադարից է i և j տառերի գրության տարբերությունը: Միևնույն հնչյունը կա նաև զանազան ռոմանական լեզուների մեջ, իտալերեն jettatore, սպաներեն yusto բառերի սկզբի հնչյունը. այսպես և անգլերենում ֆրանսերենի հետ գրեթե նույն կիսաձայնն է լսվում yes, yard բառերի սկզբում և opinion, onion բառերի վերջին վանկի մեջ: «Այս y կիսաձայնը հաճախված է նաև ռուսերենում, որի ալթերնարանի մի քանի տառեր ոչ թե պարզ հնչյուն են արտահայտում, այլ մի երկրաբառ, որի առաջին բաղադրիչն է y»: Նույնպես «ձ տառն արտահայտում է մի կիսաձայն, որ նախորդ ձայնավորի հետ կազմում է ֆրանսերենի իջնող երկբարբառների նման երկբարբառներ» (Roudet, եր. 76 հտն. 105):

Ֆրանսիացի մասնագետից մասնամբ բառացի, մասամբ քաղվածորեն բերված այս հատվածը, կարծում եմ, պարզեց ի ձայնավորի և j բաղաձայնի միջև եղած միջնական հնչյուն y կիսաձայնի բնավորությունը: Մի անգամ, որ այս միջնական հնչյուն կիսաձայն y-ը երևան է գալիս, բնականաբար, ոչ միայն կիսաձայնի, այլև երկբարբառի նշանակությունը փոխվում է: Ինչպես տեսանք, ըստ Միվերսի կիսաձայն կամ անվանկային ի-ով կազմվում են միակերպ և ai (=այ) և ia (=յա) երկբարբառներ: Երկբարբառն, ուրեմն, երկու ձայնավորի միավանկ կապակցությունն է: Ըստ Ռուդեի հնչաբանության ևս բոլոր այդպիսի միավանկ կապակցությունները, լինեն ai, oi, ui թե ia, io, iu, երկբարբառ են, միայն այստեղ տարբերվում են երկբարբառների երկու զանազանակներ deux variétés de diphtongues. մեկը՝ երկու ձայնավորից կազմված, մյուսը՝ մի ձայնավորից և մի կիսաձայնից, կիսաձայնը իբրև մի միջնական հնչյուն ի ձայնավորի և շփական j բաղաձայնի միջև: Ուստի, երկբարբառը սահմանված է այսպես՝ Երկբարբառ կոչվում է այն մի վանկը, որ կազմված է կա՛մ մի կիսաձայնից և մի ձայնավորից, կամ երկու ձայնավորից: Ըստ այսմ՝ երկբարբառները լինում են.

1. Թույլ և կարճ ձայնավոր+ուժեղ և երկար ձայնավոր, ինչպես՝ ֆրանս. oi գրությունը, որ արտասանվում է ua կամ oa:

2. Ուժեղ և երկար ձայնավոր+թույլ և կարճ ձայնավոր:

Այս տիպի երկբարբառներ չկան արդի ֆրանսերենում, բայց կան գերմաներենում, անգլերենում և մյուս ռոմանական լեզուների մեջ, նաև հին հունարենում և լատիներենում: Գերմաներեն ai (Zeit, Hain) oi (deutsch, Häuser), անգլերեն boy և լւլն:

3. Կիսաձայն+ձայնավոր: Այս տիպի երկբարբառները շատ հաճախված

են ֆրանսերենում, ինչպես՝ yeux, գերմ. ja, jung, անգլերեն yard բառերի սկզբում:

4. Ձայնավոր + կիսաձայն երկրարբառներ, որոնք նույնպես շատ հաճախված են ֆրանսերենում. u+y (houille), o+y (Hanoi), a+y (fravail), e+y (soleil), i+y (fill):

«Պետք է նկատել, որ շատ բանասերներ այս վերջին երկու տեսակի (3-րդ և 4-րդ) կապակցությունները երկրարբառ չեն կոչում. որովհետև նրանք կիսաձայնը համարում են բաղաձայն: Երկրարբառն այն ժամանակ ամբողջական նույնանում է բաղաձայն + ձայնավորից կազմված վանկի հետ: Ուրիշներն այս կապակցությունները կոչում են կեղծ (անիսկական) կամ թույլ երկրարբառներ»: «Կիսաձայն y-ը բաղաձայն համարող հնչաբանները ձայնավոր + կիսաձայն երկրարբառներն էլ բնականաբար նույնացնում են մի ձայնավորից և մի բաղաձայնից կազմված վանկերի հետ» (Roudet, եր. 108 հտն.):

Այսպես, ուրեմն, մինչ մի հնչաբան միակերպ, երկու ձայնավորից կազմված երկրարբառ է համարում միավանկ ai, oi, ui և ia, io, iu կապակցությունները, մի ուրիշը դրանց մի մասը համարում է երկու ձայնավորից կազմված երկրարբառներ, իսկ մյուս մասը մի միջնական կիսաձայնից և մի ձայնավորից կազմված երկրարբառներ. մի երրորդ հնչաբան էլ այս վերջինները համարում է բաղաձայնից ու ձայնավորից կազմված վանկեր, կամ անիսկական երկրարբառներ:

Այս տարբեր բմբռնումներն առաջանում են արտասանության նուրբ տարբերություններից. որովհետև, ինչպես տեսանք, հեշտությամբ փոխանցում է լինում անվանկային ի ձայնավորից դեպի միջնական y կիսաձայնը և շփական ի բաղաձայնը, և հաճախ նույնիսկ դժվար է տարբերել անվանկային ի ձայնավորը միջնական y կիսաձայնից և ալս վերջինը՝ շփական ի-ից: Այդ պատճառով և լեզուների այբբենարանների մեջ չկան դրանց համար հատուկ տառեր և երբեմն էլ արտահայտվում են մեկ տառով, ինչպես մենք մեր յ տառով արտահայտում ենք և անվանկային ի և յ և միջնական y կիսաձայն: Հատիներենում սկզբում եղել է միայն յ տառը: Բայց հին քերականներն արդեն տարբերում էին վանկային ձայնավոր ի հնչյունը յտտի հնչյունից, որ միևնույն յ տառով էր արտահայտվում, մինչև որ միջնադարում առաջ է գալիս յ տառը, որի հնչյունն իր որակով կա՛մ բաղաձայնական ի ձայնավոր է, կա՛մ վերջինիս շատ մոտ մի միջնական կիսաձայն, բայց հին քերականները համարում են բաղաձայն, որովհետև դրանով էր արտահայտվում ի-ի բաղաձայնական ֆունկցիան:

IV

Հայոց լեզվի այբբենարանում հենց սկզբից ունենք երկու տառ՝ վանկային ի ձայնավորը, որ մեր այբբենարանի շարքի մեջ համապատասխան է հունարենի յ տառին, և յ տառը, որի համապատասխան տառ չկա հունական այբբենարանում: Ի՞նչ է եղել և է՞ այժմ մեր յ տառի բուն հնչյունը:

«Հայկազեան լեզուի նոր բառգրքի» հեղինակները, 19-րդ դարի առաջին քառորդում արդեն, այդ բառգրքի մեջ այսպես են բնորոշում մեր յ տառի հնչյունը. «Յ. տառ երկձայն, երբեմն բաղաձայն համարեալ՝ որպէս հ թույլ և անհագագ, և երբեմն ձայնաւոր դատեալ՝ որպէս սկզբնաւորութիւն հրճւ-

մանցս եւ ի ...ի վերջն մնայ անձայն... բացի քանի մի բառից, յորոց ի վերջն հնչէ որպէս ե բնաւ. զոր օրինակ՝ վա՛յ, հա՛յ, ըստ ոմանց նաև՝ բա՛յ, մակբա՛յ, խո՛յ: Իսկ ըստ երկրորդին (այսինքն՝ իբրև ձայնավոր) ի մէջ բառից հնչէ, որպէս ե... լատ. երկայն ի, յ. յասելն մեր այո՛, այս, այդ, այն, պայի, գայիր, գայր, արքայից, արքայութիւն, գոյք. գոյից կլն: Չնայելով որ մեր յ-ի համապատասխան լատ. յ-ը դրվում է իբրև բաղաձայն, մեր յ-ն մեծ բաղաձայնի մեջ պարզապէս ձայնավոր է համարվում, նույնը՝ ինչ որ ի ձայնավորի սկզբնավորութեան հնչյունը կամ ե ձայնավորի սկզբնավորութեան հնչյունը՝ «թերատ ե»: Իսկ այս վերջին տառի համար գրված է. «Ծ. գիր անուանեալ եչ, ունակ զօրութեան կրկին ձայնաւորացս ի մի յարեւոց սղեւով իէ, որպէս ձայնաւոր կիսաձայն, կամ երկբարբառ անկատար, յար ե նման յ տառի անկելոյ ի մէջ բառի... և լտ. յ, որ ասի ի՛ երկայն և ընդ բաղաձայնս գրի»: «Թերատ ե»-ն է, ուրեմն, բառասկզբի ե տառի սկզբի անվանկային կամ բաղաձայնական ի հնչյունը. յ տառն ունի, ուրեմն, այս միավանկ իէ կապակցութեան սկզբի ի հնչյունը, որ անվանկային ի ձայնավոր է:

Մեծ բաղաձայնի հեղինակների տեսակետն ունի և Ա. Մեյլեն իր «Կլասիկ հայերենի համեմատական քերականութեան» մեջ (տպ. 1903) «յ-ն է ի-ի բաղաձայնական ձևը»: Նույնպէս և իր «Հին հայերենի տարրական գրքի» մեջ: «Բառասկզբում յ-ն այժմ արտասանվում է և շատ վաղ արտասանվել է իբրև ի, բայց այ, ոյ երկբարբառների մեջ և բառամիջում ձայնավորների միջև իբրև y (բաղաձայնական i): Կլասիկ հայերենում ամեն տեղ արտասանվում էր իբրև y: Բառասկզբի յ-ն համապատասխան է ասորական [բերած է տառը]-ին այսպիսի հատուկ անունների մեջ՝ Յովնան (Yovnan), ասորերեն [բերած է ասորերեն անունը]: Ի նախդիրը բաղաձայններից առաջ հնչվում է իբրև i, իսկ ձայնավորներից առաջ իբրև յ (y). օրինակ՝ ի քաղաքէ, բայց յաւանէ (yawane). յ-ն ուրեմն ի-ի (i-ի) բաղաձայնական ձևն է»:—Այսպէս, ուրեմն, Մեյլեն մեր յ տառի հնչյունը համարում է բաղաձայնական (անվանկային) ի, այսպէս կլասիկ լեզվի մեջ ամեն տեղ, ուստի և միշտ միակերպ y տառով է տառադարձում նա մեր յ-ն: Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականութեան մեջ ևս, ըստ Մեյլի, i ձայնավորն ուրիշ բան չէ, բայց եթե y (j) ձայնավորական ֆունկցիայով*: Մեյլեն երկբարբառներ է դնում այ (ay), ոյ (oy), ինչպէս այս (ays), յոյս (yoys). այս վերջին երկրորդի այժմյան արտասանութիւնը՝ ոյ (ii):

Նույնն ասում է և Ն. Մառն իր «Հին հայերենի քերականութեան» մեջ (տպ. 1903 թ.). նա մեր յ տառի հնչյունը դնում է նույնպէս իբրև կիսաձայն. պարզ ի ձայնավորի քանակի (ամանակի) կիսով չափ. սկզբնական հնչյունը եղել է ռուսերենի ի (լատ. y), բայց բառասկզբում, ընդհանուր ընդունված վուլգար արտասանութեամբ՝ կարգացվում է այժմ իբրև ի, իսկ բառամիջում՝ իր սկզբնական ի (y) հնչյունով: Ինչպէս տեսանք, ռուս լեզվաբաններն իրենց ի տառի հնչյունը համարում են անվանկային կամ բաղաձայնական ի: Ըստ Մառի ևս, ուրեմն, նույն հնչյունն ունեցել է մի յ-ն հնում ամեն տեղ, իսկ այժմ բառամիջում դա անվանկային ի ձայնավոր է:

* A. Meillet, Altarmenisches Elementarbuch, տպ. 1913 թ., իբրև երկրորդ հատոր «Indogerm. Bibliothek» հրատարակութեան:

** L. Roudet, Elements de Phonetique... Կր. 188, A. Meillet, Introduction à l'étude de Comparée, Կր. 70, 400.

2. Հյուբշմանը իր «Հայերենի քերականության» մեջ (տպ. 1898 թ.) մեր յ-ն տառադարձում է y-ով, բայց այ, ոյ երկբարբառների յ-ն բաղաձայններից առաջ դնում է i (այ=ai, ոյ=oi), իսկ մնացած դեպքերում՝ y: իր մի ուրիշ աշխատության մեջ* գրում է, թե «Հայերը գրության մեջ i-ի և u-ի փոխանակ, իբրև երկրորդ բաղադրիչ ai, au և այլն երկբարբառների, դնում են միշտ y, v (յ, լ) կիսաձայնը. գրում են hayr, փոխանակ hair գրության»: Կնշանակի, ըստ Հյուբշմանի, յ-ն բաղաձայնից առաջ եղել է անվանկային ի ձայնավոր և կազմել է երկբարբառ, իսկ մնացած դեպքերում «կիսաձայն հնչյուն, տարբեր ի ձայնավորից»: Բայց և այնպես նա նույն տեղում հենց գրում է, թե բառավերջում այ, ոյ արտասանում էին իբրև ai, ay, oi, oy, և հայ բառը տառադարձում է hai, ինչպես և ուրիշ անուններ՝ Ուռհայ—Urhai, Վնդոյ—Vndoi: Նա ոյ երկբարբառն, ըստ կլասիկ արտասանության, դնում է իբրև oi, իսկ ըստ այժմյան արտասանության՝ ui=ույ, ուրեմն՝ դարձյալ անվանկային ի ձայնավորով:

2. Աճառյանը խոսում է յ տառի արտասանության մասին և՛ նոր գրական լեզվի մեջ, և՛ կլասիկ հայերենում: «Բարբառագիտության» մեջ գրում է, թե «յ տառը բառին սկիզբը կկարդացվի h, մեջը՝ y, իսկ վերջը՝ անձայն է»: Թե ինչ հնչյուն է արտահայտում բառամիջին y-ը, այդ պարզում է նա իր «Հայոց գրերը» գրքի մեջ. «Արդի գրական լեզվին յ տառը, ըստ տեղին, երեք տարբեր հնչում ունի, բառասկիզբը կհնչվի h, բառամեջը՝ եվրոպական y (գերմ. j), բառավերջը անձայն է»: Նա այս «եվրոպական y (գերմ. j)» տառի հնչյունը քիչ հետո անվանում է, մի երկու անգամ, պարզապես «բաղաձայն». ուրեմն՝ գերմաներենի շփական j բաղաձայնը: Երկբարբառը նա սահմանում է «միություն երկու տարբեր ձայնավորներու, որոնցմե մեկը կհնչվի ամբողջ, իսկ մյուսը կիսատ, խուսափուկ հնչումով, որով և կկոչվի կիսաձայն»: Նրա տեսակետով՝ «մեր արդի գրական լեզուն, ինչպես և բարբառներուն ամենամեծ մասը, երկբարբառ չունի: Երկբարբառ չունի նաև թուրքերենը, որուն ազդեցությունն այնքան մեծ է մեր լեզվին վրա: Հետևաբար՝ երկբարբառին գիտակցությունը կպակսի մեզի» («Հայոց գրերը», եր. 313): Այսպես, ուրեմն, արդի գրական լեզվի մեջ, ըստ Աճառյանի, ձայն, լույս, գոյական, ժառայական և նման բառերի մեջ յ տառի հնչյունը բաղաձայն է, նույն գերմաներենի j-ի հետ, և ձայն, լույս բառերի մեջ այ, ոյ=ույ երկբարբառ չեն, այլ a+j բաղաձայն, u+j բաղաձայն վանկեր: «Բարբառագիտության» մեջ նա հայերենի կլասիկ շրջանում յ տառի հնչյունը դնում է ամեն տեղ այն, ինչ որ այժմ այդ տառն ունի գրական լեզվի մեջ բառամիջում: «Հայոց գրերը» աշխատանքի մեջ ևս նա նախ՝ նույնն է ասում բառասկզբի և բառամիջի յ-ի համար. «Բառամիջի յ ևս եվրոպ. y ձայնն ունի. ասոր համաձայն կուզան արդի միահամուռ հնչումը»... Բայց հետո ընդունում է, թե յ-ն հնչում բառասկզբում և բառամիջում, երկու ձայնավորի միջև, արտասանվել է իբր բաղաձայն j, «բաղաձայնավոր վանկ», իսկ բաղաձայններից առաջ կազմել է երկբարբառ «ի ձայնավորին ավելի մոտ հնչյունով». իսկ բառավերջում անորոշ է թողնում՝ կամ j, կամ կիսաձայն: Հին հայերենի համար տառի արտասանությունը որոշելը դժվարանում է նրանով, որ «հայերենի այբուբենը այս կրկին ձայնաբանական երևույթներու համար առանձին նշաններ չունի». այսինքն՝

* H. Hübschmann, Zur Chronologie der armen. Vokalgesetze, „Sprachliche Abhandlungen“, 1898, Bd. I, № 188.

թե՛ «ի ձայնավորի մոտ» կիսաձայնը և թե՛ եվրոպական *y* (գերմ. *y*) հնչյունն արտահայտվել են մի հատ *y* տառով: Այլապես էլ չէր կարող լինել. 5-րդ դարում *u*. Մեսրոպը պետք է նկատի ունենար հնչյունների ֆունկցիան վանկի մեջ և չէր կարող անվանկային ի ձայնավորը տարբերել միջնական *y* կիսաձայնից, ինչպես և վերջինս՝ *y* բաղաձայնից, և եթե այդ հնչյունները կային լեզվի մեջ, մեկ տառով էլ պետք է արտահայտվեին. ինչպես և այժմ էլ շատ շենք տարբերում և միակերպ արտահայտում ենք *y* տառով կամ եա, եօ կապակցություններով:

Ֆր. Ֆինկն իր «Արևելյան գրական հայերենի դասագրքի»^{*} մեջ մեր *y* տառի հնչյունը բառասկզբում դնում է իբրև *h*. բառերի մեջ, բաղաձայններից առաջ, համարում է պարզապես փակ *i* ձայնավոր, հավասար ֆրանսերենի փակ *i* ձայնավորին (*si* բառի մեջ), իբրև երկրորդ բաղադրիչ *այ*=*ai*, էյ=*ei*, ոյ=*oi*, ոյ=*ույ*=*ui* երկբարբառների. հայ=*hai*, խոյ=*xoi*, լայն=*lain*. ուրեմն՝ անվանկային փակ *i* ձայնավոր: Իսկ *y*-ի արտասանությունը երկու ձայնավորի միջև դնում է իբրև *ij*, այսինքն՝ մի փակ *i* և մի գերմաներեն *j* (ինչպես գերման. *ja* բառի մեջ), այսպես՝ Հայաստան=Hajastan, գոյական=gujakan: Միայն այդ բառը նա բացառություն է համարում և դնում *ajo*, այսինքն՝ առանց փակ *i*-ի, պարզապես գերմ. *y* տառով: Այս մասին ես կխոսեմ հետո:

Ի՞նչ է ասում ինքը՝ Ս. Մ.-ը մեր *y* տառի հնչյունի մասին հենց՝ իր հոգվածի մեջ: «3 գիրը կիսաձայն է (ձայնավորական բաղաձայն**), նախընթաց ձայնավորի հետ նա ձուլվում, միանում է և հնչվում իբրև երկբարբառ». «կան ալ, ոլ, ուլ երկբարբառներ, որոնց կարող են հետևել թե՛ բաղաձայններ և թե՛ ձայնավորներ. հայ, հայց, հայերեն, հայություն, Հայաստան, հայոց, հայի, գոլ, գոյր, գոյական, գոյություն, այսպես և՛ ծառայական, ծառայություն»:—Այստեղից պարզ երևում է. 1. Ս. Մ.-ը բառամիջում և բառավերջում նույն հնչյունն է ընդունում *y* տառի համար և միակերպ երկբարբառ է համարում ալ, ոլ կապակցություններն ամեն տեղ՝ հայ, հայց, Հայաստան: 2. Այդ *y* հնչյունը, քանի որ բոլոր դեպքերում երկբարբառ է կազմում (հայ, հայց, Հայաստան), կիսաձայն է (ինչպես որ կոչում էլ է Ս. Մ.-ը), այսինքն՝ բաղաձայնական ձայնավոր. և որովհետև նա նույն հոգվածի մեջ մեր ալ, ոլ, ուլ երկբարբառները հավասար է դնում ռուսերենի *аѣ, оѣ, уѣ* երկբարբառներին, իսկ այս վերջինների մեջ *ѣ* տառի հնչյունը, ըստ ռուս լեզվաբանների, ձայնական կամ անվանկային ի ձայնավոր է, կնշանակե՛ Ս. Մ.-ն էլ մեր կիսաձայն *y*-ին տալիս է անվանկային կամ բաղաձայնական ի ձայնավորի հնչյուն:

3 տառի այս հնչյունը, որ այժմ այդ տառն ունի բառամիջում և բառավերջում, Ս. Մ.-ը նույն հոգվածի մեջ համարում է սկզբնական՝ «լ գրի սկզբնական կիսաձայն հնչյունը», և յետ=*yel*, յեսան=*yesan* և մի երկու այդպիսի բառերի համար նա գրում է, թե «ծողովորդը բառասկզբի յ-ն... արտասանում է բուն յ-ի հնչյունով»: Այստեղից պիտի եզրակացնենք, որ նրա կարծիքով մեր կլասիկ լեզվի մեջ *y* տառն ունեցել է ամեն տեղ նույն հնչյունը, ինչ որ այժմ ունի բառամիջում: Մինչև այստեղ, ինչպես կարելի է

^{*} Fr. N. Finck, Lehrbuch der neuostarmen. Litteratursprache, 1902.

^{**} Այս «ձայնավորական բաղաձայն» տերմինը ինձ համար նորություն է. երեկ, ուրիշների «բաղաձայնական ձայնավոր» նշանակությամբ է գործածված:

տեսնել, Ս. Մ.-ի կարծիքը մեր յ տառի հնչյունի մասին ոչնչով չի տարբերվում ուրիշների՝ Մեյնի և Մառի ընդունածից, բայց...

Բայց նա իր հոդվածի վերջում, մոռանալով «բուն յ-ի հնչյունը», այ գրի սկզբնական կիսաձայն հնչյունը», որ «յ գիրը կիսաձայն է (ձայնավորական քաղաձայն)», հանկարծ մի գյուտ է անում մեր կլասիկ լեզվի արտասանության համար. «Բառասկզբում գտնվող այդ [յա, յու, յո] կապակցությունները նույնպես չեն և չեն էլ եղել երկրարբաններ»... Նախ՝ որ նա հայտնում է, թե յատակ=հատակ, յուսալ=հուսալ և նման բառերիսկզբի յա, յու, յո կապակցություններն այժմ երկրարբառ չեն, դրանով էլ նա մի փոքրիկ գյուտ է անում, բայց միաժամանակ և կարծել է տալիս, թե իբրեւս՝ Արեղյանս, ասած լինեմ, թե, օրինակ, յառակ բառի սկզբի յա=հա կապակցությունը երկրարբառ է։ Ս. Մ.-ը շատ լավ գիտե, որ ես բառասկզբի յ=հ եմ համարում. իսկ կլասիկ լեզուն... բայց շարունակենք. «և չեն էլ եղել երկրարբաններ, այլ սոված երկավանկներ, ինչպես երևում է հունարենից առնված անունների տառադարձության մեջ՝ Յակոբ, Յուդա, Յովսեփ (ռուսերեն եռավանկ Іаков, Іуда, Іосиф)։ Այսպես էլ բուն հայերեն բառերի մեջ. եթե «ի տանէ» հնչյունին իբրև համապատասխան գրվում էր «յազգէ», պարզ է, որ սա կարդացվում էր իբրև սուղ «իազգէ». «յառաջ»=սուղ «իառաջ» և ոչ թե իբրև՝ եազգէ, եառաջ»։ Ահա՛ մեծ գյուտը։ Յ տառի հնչյունը բառասկզբում չի եղել լատիններեն յ, կիսաձայն չ, բաղաձայնական կամ անվանկային ի, ռուս. ѣ կիսաձայն, կամ բաղաձայն եվրոպական չ (գերման. j)», ինչպես ընդունում են վերևում հիշված բոլոր լեզվաբանները, և ոչ էլ «կիսաձայն=ձայնավորական քաղաձայն», ինչպես Ս. Մ.-ն է մի քիչ հետո ասում նույն հոդվածի մեջ, այլ եղել է «սուղ», «սղված» ի ձայնավոր։ Բայց ինչքան էլ սուղ ու սղված, դա եղել է վանկային, առանձին վանկ է կազմել. յա ոչ թե մի վանկ՝ ja կամ ya, ia, այլ երկավանկ՝ i-a, յառակ բառը ոչ թե երկավանկ՝ jatak կամ yatak, այլ եռավանկ i-a-tak, այսպես, ուրեմն, ըստ Ս. Մ.-ի՝ մեր հին լեզվի մեջ բառասկզբում յ-ն եղել է սուղ=կարճ ի։ Այս այնպիսի մի գյուտ է, որ պիտի ուղարկել այն աշխարհը Հյուսիսային, որ հարություն առնելով՝ ուղղի իր քերականության մեջ Յիսուս, Յակոբ, Յովսեփ, Յովհաննէս, Յորդանան և նման անունների գրությունը y-ով, yordanan և այլն փոխի i-ordanan. նույնպես և հայերեն բառերը՝ յառնեմ, յարգեմ, յիսուն, շտառադարձի կիսաձայն y-ով՝ yarnem, yargem, yisun, ալլ i-arnem, iargem, iisun:

Եվ ինչո՞վ է ապացուցում Ս. Մ.-ն իր այդ գյուտը. «Այդ երևում է ճունաբեկից առնված աճունների տառադարձության մեջ»։ Բայց հունական այբբենարանի շարքի մեջ մեր յ տառի համապատասխան տառ չկա, և ընդհակառակն, հունական i տառին համապատասխան է նույն շարքի մեջ մեր ի տառը. ուրեմն՝ տառադարձությունը պիտի անեին՝ Իակոբ, Իովսեփ, բայց գրել են՝ Յակոբ, Յովսեփ։ Այդ ոչի՛նչ։ Բայց Մեյնն մեր յ տառը, որի համապատասխան տառ չկա հունարենում, դնում է, ինչպես տեսանք, բառասկզբում համապատասխան ասորական մի տառի, որ նույն բաղաձայնական i հնչյունն ունի՝ Յովնան—Yovnan: Այդ էլ ոչինչ. ս. Մեսրոպը մեր յ տառը, որ հունարենում չկա, ասորերենից չէր կարող առնել. դա համապատասխան է հունարենի i տառին, բայց միաժամանակ և մեր ի տառն է համապատասխան հունարենի i տառին։ Ուրեմն՝ ս. Մեսրոպը հունարենի մի i տառի դիմաց ան-

տեղի կերպով երկու տառ է մտցրել մեր այբբենարանի մեջ և իզուր գնացել է նա Ասորիք՝ մեր այբբենարանը կատարելագործելու նպատակով...

Դարձյալ ինչով է ապացուցում Ս. Մ.-ը մեր յատակ բառի եռավանկ i-a-tak լինելը։—«Ռուսերեն եռավանկ Іаков, Іуда, Іосиф»։ Քսաներորդ դարի ռուսերենով ապացուցել հինգերորդ դարի հայերենի արտասանությունը... Արդյոք չէ՞ր հաճիլ Ս. Մ.-ը ռուսերենով ապացուցել նաև, որ Յակոբ անվան վերջի ք տառն էլ վ է արտասանվել 5-րդ դարի հայերենում. իսկ Յովսէփ անվան մեջ է տառը ի է արտասանվել, փ տառը՝ ֆ. չէ՞ որ ռուսերենի в=վ, н=ի, ф=ֆ։ Ես չգիտեմ՝ ռուսերենում Іаков=Яков, Іуда=Юда(изм) երկավանկ թե եռավանկ են արտասանում, բայց ռուսերենի փոխանակ նա պիտի առնե՞ր գոնե հին բուլղարերեն կամ «հին եկեղեցական սլավոնական» լեզուն։ Ահա թե ինչ ենք կարդում ռուս. i տառի մասին Դալի բառարանի վերջին «ուղղված» հրատարակության մեջ, որ կատարված է պրոֆ. Бодуэн-де-Куртенэ-ի խմբագրությամբ. «Հին եկեղեցական սլավական այբբենարանում i տառն ուներ քաղաձայն հնչյուն՝ հաջորդ ձայնավորների հետ միացած, ինչպես որ այժմ ռուսերենի й նշանակում է մի նույնպիսի քաղաձայն ձայնավորներից հետո. հետևաբար այս հին i-ն կատարում էր մոտավորապես նույն դերը, ինչ որ այժմյան լատինա-գերմանական կամ լատինա-սլավական այբբենարանի j տառը։ i տառի պատմական աղբյուրն է հունական i («iota», «йота») տառը...

Հիմա, ի՞նչ է կարծում Ս. Մ.-ը, հին եկեղեցական սլավական այբբենարանի համեմատությամբ՝ մեր յ-ն Յակոբ, Յուդա, յակինթ բառակազմում հաջորդ ձայնավորների հետ միացած ի՞նչ հնչյուն ստացավ։—Դարձյալ ռուսերենի й տառի, մոտավորապես լատինա-գերմանական j տառի, որոնք առանձին վանկ չեն կազմում և նույնիսկ «բաղաձայն» են կոչված, հարկավ, իրենց ֆունկցիայի նկատմամբ։ Հետևաբար և մեր «յատակ», «յազգէ», «յառաջ» բառերը չեն արտասանվել իբրև եռավանկ «սուղ իազգե», «իատակ», «իառաջ», այլ երկավանկ jatak կամ йатак, երկավանկ jazge կամ ѿзгѣ։

Այսպես, ուրեմն, Ս. Մ.-ի այդ ավելորդ գյուտը մի կողմ և, իսկապես, ինչպես կտեսնենք, ավելորդ։

Ամփոփելով վերևում գրվածները՝ տեսնում ենք, որ 1) մեր յ տառի հնչյունը հին լեզվի մեջ ամեն տեղ, իսկ նոր լեզվի մեջ՝ բառամիջում և բառավերջում (բառասկզբի հնչափոխությամբ առաջ եկած և արտասանությունը մի կողմ թողած), համարվում է ձայնավոր ի կամ բառասկզբի «թերատ ե», (ե=ի է հնչյունի սկզբի ի-ն), լատիներեն j, բաղաձայնական ի (y), կիսաձայն ի=ռուս. й, անվանկային ի (երկբարբառների մեջ), անվանկային փակ ի երկբարբառների մեջ, որոնք բոլորը նույն նշանակությունն ունեն։ 2) Երկու ձայնավորի մեջ և բառասկզբում՝ «կիսաձայն» y, տարբեր երկբարբառների մեջ եղած հնչյունից (ըստ Հյուբշմանի)։ Նոր գրական լեզվի մեջ, սակայն, ըստ Աճառյանի, երկբարբառ չկա, և յ-ն ունի «եվրոպական y (գերմ. j)» հնչյունը բառամիջում և բառավերջում, իսկ ըստ Ֆինկի՝ միայն բառամիջում երկու ձայնավորների միջև գերմ. j կամ ij, այսինքն՝ մի փակ i և մի j հնչյունների միություն։ Ս. Մ.-ն էլ նոր լեզվի մեջ մեր յ-ն թե՛ բառամիջում և թե՛ բառավերջում համարում է կիսաձայն й=բաղաձայնական կամ անվանկային ի։

Ես ուրիշ կարծիքի չեմ եղել մեր յ տառի հնչյունի մասին, քան վերևում

գրվածները: Որովհետև Ս. Մ.-ն այդ առթիվ իմ քերականությունը և Ուղղագրությունն է հիշում, ես կսկսեմ իմ Ուղղագրությունից, իմ «Հայոց լեզվի ուղղագրությունից», տպված՝ Թիֆլիսում, 1892 թ. «Յ տառը երկու տեսակ է արտասանվում. բառի սկզբում բաղաձայն է՝ հ հնչյունով, իսկ բառի մեջ, ձայնավորից հետո, կես-ձայնավոր է՝ ի տառի հնչյունով»: Ապա թե երկբարբառը երկու ձայնավորների բաղադրությունն է իբրև մի վանկ: «Մեր արդի գրական լեզվի մեջ երկբարբառ կազմելու համար ի հնչյունն է ծառայում իբրև կես-ձայնավոր, բայց ի տառի փոխանակ գրվում է յ կես ձայնավորը» և այլն (եր. 6 հտն.): Նույնը և իմ «Աշխարհաբարի քերականության» մեջ, տպ. 1906 թ. «Յ տառի բուն հնչյունն է կիսաձայն ի, որ նախորդ և հաջորդ ձայնավորների մեջ կազմում է երկբարբառ» և այլն: 1892 թ. իմ «Հայոց լեզվի ուղղագրություն» գրքի մեջ, ինչպես և «Աշխարհաբարի քերականության» մեջ գրել եմ համառոտ կերպով նաև հնչափոխության մասին «երբ, սենեակ, արդեօք, հիւր բառերի մեջ, ըստ արտասանության, ի-ն հավասար է յե-ի կամ յե-ի, եա-ն՝ յա-ի, եօ-ն՝ յօ-ի կամ յօ-ի, իսկ իւ-ն՝ յու-ի»: Կնշանակի, եթե ես 1892 թ. ուղղագրության ռեֆորմ առաջարկեի, նույնը պիտի ասեի երկբարբառների մասին, ինչ որ 1921 թվին: Բայց ես այդ չէի անում, որովհետև ուղղագրության փոփոխությունը համարել եմ միշտ իշխանության գործ:

Ուրիշները, սակայն, մասնագիտական գրվածքներում գործադրել են այդ: Այսպես, օրինակ, Աճառյանը մեր յ տառի հնչյունն ընդունելով իբրև եվրոպ. *y* (գերմ. *y*)՝ այդ տառով էլ գրել է 1902 թ. «Թուրքերենն փոխառյալ բառեր» գրքի մեջ՝ յախու=եախու, յայ=եայ, յէթիմ=եթիմ, յուվա=իւվա կամ եուվա, յոխուշ=եօխուշ և այլն: Այսպես և իր «Բարբառագիտության» մեջ, ամեն տեղ, թե՛ հայերեն և թե՛ օտար բառերը՝ յէս=ես, լուսնյակ=լուսնակ և այլն: Նույնպես Գ. Աստվածատրյանը (Ասատուր) Սայաթ-Նովայի նոր երգերի մեջ («Ազգագրական հանդես», 1903 թ., նաև՝ Սայաթ-Նովա, 1914 թ.) բառերի սկզբում գրելով յ՝ առաջարկում է «կարդալ իր նախնական նշանակությամբ, այսինքն՝ ինչպես լատ. *y*» և ո՛չ ինչպես հ: Այսպես, օրինակ՝ նա գրում է. յիս, յար=եար, յաղութ=եաղութ, յարա=եարա և այլն:

Հիմա դառնանք Ս. Մ.-ի «սխալին», այսինքն՝ իբրև թե սխալ է եա=յա, իւ=յու դնելը:

V

Հին եա, եօ, իւ երկբարբառների գրության փոփոխությունը կատարվել է հետևյալ հիմունքներով.

1. Հին գրությունները՝ սենեակ, եօթն, արին և այլևս չենք արտասանում գրության համեմատ, իբրև *seneak*, *eothn*, *arün*, կամ *ariwn* (*w=u* կիսա-ձայնով), այլ արտասանում ենք փոխված ձևով, իբրև *senyak*, գերմ. *senjak*, ռուս. *сенйак*, *senlak* (*i* կիսաձայնով),—*yothn*, գերմ. *jothn* (կապեղացեան ալժմ ռուս՝ йотн *iothn* — *i* կիսաձայնով),—*aryun*, գերմ. *arjun*, ռուս. *арйун*, *arün* (*i* կիսաձայնով), կամ լատիներեն՝ *senjak*, *jothn*, *arjun* (տե՛ս «Առաջ-նորդ», եր. 3, հտ. 9, «Զեկուցում», եր. 12 հտ.):

2. Որովհետև ուղղագրության ռեֆորմի ժամանակ «մի հնչյունին մի գիր և մի գրին մի հնչյուն» սկզբունքով փոխված հնչյունները պետք է գրել այն տառերով, որ մեր այբբենարանում սկզբից ի վեր ընդունված են այդ հնչյունների համար, և

3. Որովհետև կիսաձայն *i, y, ոււ, փ, գերմ. j* հնչյունի համար ունենք *j* տառը:

Ուստի սենեակ, եօթն, հարիւր և նման բառերի մեջ եա, եօ, իւ կապակցութիւնները պետք է գրել այժմյան արտասանութեան համեմատ *y = y, փ, i* (կիսաձայն), գերմ. *j* տառով՝ սենյակ, յոթն, հարյուր:

Ս. Մ.-ն այս գրութիւնները համարում է սխալ: Սխալ լինելը ցույց տալու համար՝ նա պետք է մերժէր վերևում դրված երեք կետերից մեկը կամ մյուսը: Երկրորդ կետը նա ընդունում է և այդ հիման վրա ընդունում է՝ գրել՝ զվարթ, նավ, փոխանակ հին՝ զուարթ, նաւ գրութիւններին: Ընդունում է և երրորդ կետը. նա մեր *y*-ն իր հնչյունով համարում է, ինչպես տեսանք, կիսաձայն և հավասար ունենք փ տառին: Եզրակացութիւնը մերժելու համար՝ մնում էր, ուրեմն, նրան մերժել առաջին կետը, այն է՝ նա պետք է ասեր, թե սենեակ, եօթն, հարիւր եվ նման բառերը մենք այժմ չենք արտասանում *senyak, senjak* և այլն: Եվ իսկապես, նա այս էլ ասում է. բայց ասում է այնպիսի ձևով, որ սովորական ընթերցողը շատ բան չի հասկանալ և միայն այն տպավորութիւնը կստանա, թե Ս. Մ.-ը շատ խորը բան է ասում, հետևաբար և սենյակ և այլն գրութիւնները սխալ են:

«Յա, յու, յո երկբարբառները գոյութիւն չունեն մեր լեզվի մեջ», — ասում է նա: Այդ նշանակում է, թե մեր լեզվի մեջ չկան անվանկային կամ բաղաձայնական *i*-ով *ia, io, iu* (միավանկ) կամ միջնական կիսաձայն *y*-ով *ya, yo, yu* կապակցութիւնները, որոնք և, ինչպես տեսանք, կոչվում են երկբարբառ: Եթե չկան, ուրեմն, մենք սենեակ բառը (ես միայն այս բառն էմ բերում՝ կրկնութիւնից խուսափելու համար) չենք կարող արտասանել, հետևաբար և չենք արտասանում իբրև *seniak* (անվանկային *i*-ով) կամ *senyak*. Ուստի և սխալ է *j*, որ է՝ անվանկային կամ բաղաձայնական *i*, կիսաձայն *y* տառով գրելը՝ սենյակ = *senyak, senlak*:

Մի րոպե ընդունենք թե Ս. Մ.-ը ճիշտ է ասում, թե մեր լեզվի մեջ չկան բաղաձայնական *i*-ով *ia, iu, io* միավանկ կապակցութիւնները կամ միջնական կիսաձայն *y*-ով *ya, yu, yo = յա, յու, յո* կապակցութիւնները. բայց արդյոք կա՞ն բաղաձայն *j*-ով *ja, jo, ju* կապակցութիւնները. արդյոք սենյակ բառը այժմ գերմ. *j*-ով իբրև *senjak* չե՞նք արտասանում: Այս մասին լուր է Ս. Մ.-ը, բայց մենք կարող ենք ճիշտ իմանալ նրա կարծիքը: Քանի որ նա եա, եօ, իւ կապակցութիւնները երկբարբառ է համարում, ուրեմն՝ մի կիսաձայնից և մի ձայնավորից կազմված, և ոչ թե բաղաձայն + ա, օ, ու կապակցութիւններ, և քանի որ գերմ. *j*-ը բաղաձայն է, հետևաբար և եա, եօ, իւ չեն կարող լինել *ja, jo, ju* կապակցութիւններ, և, մենք այժմ չենք արտասանում գերմ. *j*-ով՝ *senjak, jothn, arjun*: Եթե ո՛չ այսպես և ո՛չ այնպես ենք արտասանում, հապա ի՞նչպես: Այս մասին դարձյալ լուր է նա, բայց մենք կարող ենք դարձյալ ճիշտ եզրակացնել նրա կարծիքը: Ըստ Ս. Մ.-ի՝ եա կապակցութիւնը երկբարբառ է. հիմա ո՞ր ձայնավորի հնչյունով է արտաբերվում դրա առաջին բաղադրիչը՝ ե տառը: Մեր ձայնավոր հնչյուններն են ա, օ (o), ու, ը, ի, ե (է): Նա չի կարող ասել, թե սենեակ բառն արտասանում ենք անվանկային կամ բաղաձայնական ա, օ (o), ու, ը հնչյուններից մեկով, իբրև սենաակ, սենոակ, սենուակ, սենըակ. և որովհետև նրա կարծիքով՝ մեր լեզվի մեջ չկա յա = կիսաձայն կամ բաղաձայնական ի + ա կապակցութիւն, ուստի այդ բառը չենք արտասանում նաև

բաղաձայնական ի-ով, սենիակ=seniak (երկվանկ). մնաց, ուրեմն, միայն ե (է) ձայնավորը: Կնշանակի այդ բառի մեջ եա արտասանում ենք, ըստ Ս. Մ.-ի, կլասիկ ձևով, իբրև ea, սենեակ=seneak:

Նույնը նույն ձևով պետք է հետևենք և եօ, իւ երկբարբառների համար, որոնք, ըստ Ս. Մ.-ի, արտասանվում են այժմ ոչ թե io, iu (անվանկային i-ով) կամ yo, yu, կամ jo, ju, այլ eo, eu: Ուրեմն՝ եօթն=eothn, բիւր=beur: Բայց beur հին հայերենում գրվում է բեւ, և Ս. Մ.-ը գիտե, որ հնչափոխության պատճառով հետագայում գրել են բիւր=biur=biwr. և այս վերջին արտասանությունը և դրա համեմատ գրությունը, ըստ Հյուբշմանի և ուրիշների, ծագել է հին բեւ ձևից: Այդ արժեք չունի, մենք այժմ, ըստ Ս. Մ.-ի, նորից վերագրվում ենք հին բեւր=beur, արեւն=areun արտասանությանը: Անշուշտ, անհնարին չէ այդ: Կարող է պատահել, որ մեկը կամ մյուսը որևէ բարբառի ազդեցությամբ կամ անհատորեն արտասանելիս՝ լինի beur, ինչպես և seneak: Բայց թե մենք այժմ, առհասարակ, կլասիկ ձևով beur, areun, seneak չենք արտասանում, այլ biur, ariun, seniak (i անվանկային), դրան համոզվելու համար կառաջարկեմ Ս. Մ.-ին՝ մի շատ առձեռն պատրաստ գործիքով փորձել իր սեփական արտասանությունը և իր ականջով համոզվել, որ եա, եօ, իւ երկբարբառները չենք արտասանում e (է) ձայնավորով՝ իբրև ea, eo, eu, այլ և ձայնավորով՝ իբրև միավանկ ia, o, iu: Թո՛ղ նա մեկ կամ երկու մատը դնելով լեզվի առաջամասի վրա՝ չթողնի, որ լեզուն բարձրանա դեպի վեր՝ առաջաքիմքը, և փորձի արտասանել առաջաքմային շփական յ բաղաձայնը և առաջաքմային ի ձայնավորը, իսկույն կհամոզվի, որ չի կարողանում ո՛չ ի և ո՛չ յ արտասանել, այլ արտասանում է e (=է) ձայնավորը: Ապա թող այդ ձևով փորձի այ (=aǵ) արտասանել. կհամոզվի, որ մեր սովորական այ երկբարբառը չի՛ լսվում, այլ անսովոր ae երկբարբառը. մի լավ ապացույց, որ մենք այ երկբարբառը կիսաձայն ի-ով ենք արտասանում: Ապա՝ թո՛ղ փորձի դարձյալ եա, եօ, իւ երկբարբառներն արտասանել. նույնպես, կարծում եմ, կհամոզվի, որ մեր սովորական արտասանության համեմատ եա, եօ, իւ չի՛ լսվում, այլ անսովոր երկբարբառներ ea, eo, eu. դարձյալ ապացույց, որ այդ երկբարբառները կիսաձայն ի-ով կամ շփական j-ով ենք արտասանում, իբրև միավանկ ia, io, iu կամ ya, yo, yu կամ ja, jo, ju: Բայց, գուցե Ս. Մ.-ի՝ այս հասարակ փորձն անաջող անցնի, և նա չհամոզվի եա, եօ, իւ երկբարբառների միավանկ ia, io, iu արտասանության ճշմարտությանը: Ուստի շարունակե՛նք.

Ինչո՞վ է նա ապացուցանում, որ մեր լեզվի մեջ չկան յա, յո, յու երկբարբառներ, այսինքն՝ անվանկային կամ բաղաձայնական i-ով ia, io, iu, կամ կիսաձայն y-ով ya, yo, yu և ոչ էլ j-ով ja, jo, ju հնչյունական կապակցություններ: Ո՛ր մի հեղինակավոր քերականագետ, հայ թե օտար ազգի, այդպիսի (յա, յու, յո) երկբարբառներ չէ՛ ճանաչում և չէ՛ հիշում քերականական գրվածքներում, բացի Մ. Աբեղյանից»։—Ահա՛ Ս. Մ.-ի ապացույցը:

Մենք վերևում տեսանք, որ «երկբարբառ» տերմինը և՛ ընդարձակ, և՛ նեղ մտքով են գործածում, մինչդեռ շատերը միավանկ ia, io, iu =յա, յո, յու, ինչպես և միավանկ ai, oi, ui=այ, ոյ, ույ կապակցությունները երկբարբառ են դնում, ուրիշները, որոնց թվում և Ս. Մ.-ը հետևելով հու-

նաց և լատինաց հին քերականություններին՝ միավանկ *ia, io, iu* = *յա, յո, յու* կապակցությունները երկբարբառ չեն համարում, այլ բաղաձայն + *a, o, u* կապակցություններ: Մենք վերևում այն էլ տեսանք, որ կան բանասերներ, որոնք միջնական կիսաձայն *y*-ով *ya, yo, yu* = *յա, յո, յու* և նույնիսկ *ay, oy, uy* = *այ, ոյ, ույ* կապակցությունները, հակառակ ուրիշներին, երկբարբառ չեն կոչում, այլ համարում են մի բաղաձայնից և մի ձայնավորից կազմված վանկեր, կամ կոչում են կեղծ, թույլ երկբարբառներ: Ինչի՞ չի կարծում Ս. Մ.-ը, որ իր իմացած «հեղինակավոր քերականագետները» կարող են այն կարծիքին լինել, թե անվանկալին *i*-ով *ia, io, iu* = *յա, յո, յու* կապակցությունները, ինչպես և միջնական կիսաձայն *y*-ով *ya, yo, yu* = *յա, յո, յու* և նույնիսկ *ay, oy, uy* = *այ, ոյ, ույ* կապակցությունները երկբարբառ չեն, այլ բաղաձայն + ձայնավոր կապակցություններ, և հենց այդ պատճառով էլ իրենց «քերականական գրվածքներում չեն հիշում այդպիսի երկբարբառներ»: Մ. Աբեղյանը իր Ուղղագրության և Քերականության մեջ անպատճառ դրա՞նց, այսինքն՝ Ս. Մ.-ի իմացած քերականագետներին պիտի հետևեր, և ոչ թե ուրիշներին: Իմ կարծիքով, որ, իհարկե, ինչպես տեսանք, շատ նոր քերականագետներին է, երկբարբառ է, ինչպես: ամեն ձայնավոր + *i* (անվանկալին = *j*), *ai, oi, ui* = *այ, ոյ, ույ*, նույնպես և ամեն անվանկալին *i* (= *j*) + *a, o, u* = միավանկ *ia, io, iu* = *յա, յո, յու* կապակցություն: Ինչպես գրում է Սիվերսը, «վանկերի մեջ հաջորդությունը, թե արդյոք *ai* (= *այ*) կլինի թե *ia* (= *յա*), դա, բնականաբար, նույնքան քիչ նշանակություն ունի, որքան, օրինակ, *al* կամ *la, ar* կամ *ra* կապակցությունների մեջ *l, r* բաղաձայնների ետ ու առաջ դրվելը»: Իմ կարծիքով, որ, իհարկե, իմը չէ, երկբարբառ են նաև միջնական *y* կիսաձայնով կապակցությունները՝ *ay, oy, uy* և *ya, yo, yu*, Իսկ Ս. Մ.-ը կարող է հին քերականներին հետևել. դա իր բանն է:

«Երկբարբառ» տերմինն, ուրեմն, քանի որ տարբեր նշանակություններով է հասկացվում, մի կողմ պիտի թողնել և ասել պարզապես, ինչպես և ես իմ «Առաջնորդի» մեջ ասել եմ, թե արդյոք հին եա, եօ, իւ կապակցություններն այժմ միավանկ *ia, ya, ĭa, ja* — *io, yo, ĭo, jo* — *iu, yu, ĭy, ju* ձևով ենք արտասանում, թե չէ: Ս. Մ.-ն, ուրեմն, ոչ թե պիտի ասեր՝ *յա, յո, յու* երկբարբառներ չեն հիշում, այլ պիտի ասեր, թե «ոչ մի հեղինակավոր քերականագետ հին եա, եօ, իւ երկբարբառների համար չի՞ ճանաչում և չի՞ հիշում *ia* (միավանկ), *ya, ĭa, ja* — *io, yo, ĭo, jo* — *iu, yu, ĭy, ju* = *յա, յո, յու* արտասանությունը մեր արդի գրական լեզվի մեջ. հետևաբար և չենք կարող հին եա, եօ, իւ երկբարբառների գրությունը փոխել *յա, յո, յու*»: Այսպես դրված խնդիրն արդեն ամենքի համար պարզ կլիներ, և ամեն ընթերցող կդատեր, թե արդյոք, իսկապես, ինքը, օրինակ, սեճեալ բառը *seniak* (երկվանկ) կամ *senyak, senjak* չի՞ արտասանում, թե՞ ընդհակառակն:

Հիմա Ս. Մ.-ն այս մասին «հեղինակավորներ» կպահանջի: Բայց նախ մի հարց: Շա՞տ հեղինակավոր քերականագետներ կան, որոնք պարապել են մեր նոր գրական լեզվի հնչաբանությամբ: Չպիտի մոռանալ, որ խնդիրը մեր նոր գրական լեզվի արտասանության մասին է: Կարո՞ղ է Ս. Մ.-ը մի հինգ այդպիսի հեղինակավորի անուն տալ: Գոյություն չունեցող հեղինակավորներն իրենց գոյություն չունեցող աշխատանքների մեջ, անշուշտ, չէին կարող ասել, որ մեր նոր գրական լեզվի մեջ կան բաղաձայնական կամ

անվանկային *i*-ով *ia*, *io*, *iu* կամ միջնական+ կիսաձայն *y*-ով *ya*, *yo*, *yu* = *յա*, *յո*, *յու* կապակցություններ (թեկուզ երկբարբառներ, եթե, հարկավ այդ գոյություն չունեցողները երկբարբառ տերմինն ընդարձակ մտնով գործածեն)։

Բայց ես մոռացա, որ Ս. Մ.-ն ինձնից հեղինակավորներ կպահանջեր, և պետք է, ինչպես էլ լինի, գտնել հեղինակավորներ։ Հետաքրքիր է իմանալ, թե նա ինքն ինչպե՞ս է գրում իր եռավանկ ազգանունը լատինական տառերով մի եվրոպացու համար. չեմ կարծում, թե ուրիշ կերպ գրեր, բայց եթե այս երեք ձևերից մեկով՝ Malxasian, Malxasjan, Malxasyan. Եվրոպայում բոլոր հայերն այսպես են գրում իրենց ազգանունները։ Ահա մի հեղինակավոր քերականագետ, որ իր ազգանվան մեջ եա երկբարբառն արտասանում է իբրև *ia* (միավանկ), յա կամ *ya*, որ հայերեն տառերով լինում է *յա* = Մալխասյան։ Չեմ մերժում, որ կարող են պատահել լեզվաբանության հոտ առածներ, որոնք կարդացած լինելով, որ եվրոպացի հայագետ լեզվաբանները եա = *ea* են դնում, առանց իմանալու, որ դա կլասիկ հայերենի համար է, իրենց ազգանվան վերջը տառադարձեն *ea* ձևով։ Բայց ես դարձյալ մոռացա, որ Ս. Մ.-ն ինձնից հեղինակավորներ է պահանջում։

Անշուշտ, նա շատ անգամ կարդացած կլինի Վիեննայի «Հանդէս ամսօրեայ» հրատարակության ամեն մի համարի գլխին լատիներեն տառերով գրված «Handes amsorya», ճիշտ նույն բառերը և նույն ձևով գրած, որ ես պատահաբար, իբրև օրինակ, բերել եմ իմ «Առաջնորդի» սկզբում։ Անշուշտ, Վիեննայի մխիթարյանների մեջ կան լեզվաբան անհատներ, որոնք գիտեն, որ Հյուբշմանը, Մեյեն և ուրիշները ամսօրեայ բառը տառադարձում են *amsoreay*. Հապա ինչո՞ւ չեն նրանք այդպես գրել իրենց «Հանդեսի» գլխին։ Որովհետև նրանք գիտեն, որ դա արտահայտում է կլասիկ հայերենի արտասանությունը, իսկ իրենք ամսօրեայ բառն արտասանում են *amsorya*, ուրեմն, հայերեն տառերով՝ ամսօրյա։ Իսկ թե նրանք *ya* = *յա* կապակցությունը երկբարբառ կանվանեն, թե կեղծ երկբարբառ, թե բաղաձայն+ձայնավոր վանկ, այդ արժեք չունի այս դեպքում, այլ այն, որ հին ամսօրեայ = *amsoreay* բառի մեջ հին ևս երկբարբառն արտասանում են իբրև *ya* = *յա* և գրում են *amsorya* = ամսօրյա։

Ս. Մ.-ը գիտե, հարկավ, որ Հյուբշմանը իւր, բիւր, անկիւն և նման բառերի իւ երկբարբառը գրում է *iur*, *biur*, *ankiun*. Ի՞նչ է այս միավանկ *iu* կապակցությունների մեջ *i* տառի հնչյունը, եթե ոչ անվանկային կամ բաղաձայնական *i*, այսինքն՝ մեր յ տառին հատուկ կիսաձայն ի հնչյունը։ Մեյեն իր «Կլասիկ հայերենի համեմատական քերականության» մեջ (եր. 27) գրում է, թե եօթն բառի մեջ եօ կապակցությունն արտասանվում է «բարբառային ձևով *io*»։ Նա իր «Հին հայերենի դասագրքի» մեջ (եր. 15) ասում է, թե «եա (*ea*) երկբարբառի ավանդական արտասանությունն է *ia*, օրինակ՝ լեռան» = *liarn*. Ի՞նչ է կարծում Ս. Մ.-ը, ի՞նչ է այդ միավանկ *io*, *ia* կապակցությունների սկզբի անվանկային կամ բաղաձայնական ձայնավորը, եթե ոչ բաղաձայնական *i* = *յ*. ուրեմն, հայերեն տառերով՝ *io* = *յո*, *ia* = *յա*։ Ի՞նչ է կարծում Ս. Մ.-ը, ի՞նչ կարող են լինել երկու ձայնավորից կազմված *ia*, *io*, *iu*, = *յա*, *յո*, *յու* միավանկ կապակցությունները. երկբարբառ են դրանք այդ տերմինի ընդարձակ իմաստով, թե՞ ոչ։

Մառը մեր յ-ն տառադարձում է, ինչպես տեսանք, *y*-ով = *ñ*-ով։ Նս

իր «Հին հայերենի քերականության» մեջ (եր. 18) գրում է. «Երկբարբառներ են նաև եա և եալ (= եօ), որոնք վուլգար կերպով կարդացվում են ya, yo (ուրեմն=յա, յո—Մ. Ա.): Հիմք կա եա-ի այսպես (այսինքն՝ yo) կարդացվելը մի քանի դեպքերում հին համարելու: Բայց այսպիսի արտասանությունը յուրացված է նոր հայերենի նորմաներից. դա կապված է ընդհանուր ձգտման հետ՝ հին ե (=e (լատ.)) հնչյունը փոխելու i ձայնավորի, որ իր հերթին, գտնվելով ուրիշ ձայնավորի առաջ, թուլանում և լսվում է ինչպես կիսաձայն j=y (ի)»: Մառն, ուրեմն, ասում է, թե եա, եօ երկբարբառների սկզբի ե ձայնավորը դարձել է կիսաձայն j (=y, ի). սենեակ, եօք բառերն, ուրեմն, ըստ Մառի՝ արտասանում ենք կիսաձայն j-ով՝ սենյակ, յոթն=senyak, yothn, ռուս. сенѣак, ѣотн: Ս. Մ.-ը լավ տեսնում է, որ այսպես ասողը Մ. Արեղյանը չէ, այլ Մառը. թեպետև Մ. Արեղյանն էլ Մառից տասներեք տարի առաջ, 1892 թ. իր «Հայոց լեզվի ուղղագրության» մեջ (եր. 7) նույնն ասել է, թե մեր արդի գրական լեզվի մեջ «եա, եօ, ի՛ւ սենեակ, արդեօք, հիւր բառերի մեջ եա-ն հավասար է յա-ի, եօ-ն՝ յո-ի, կամ յօ-ի, իւ-ն՝ յու-ի: Անշուշտ, Մառը հեղինակավոր քերականագետ է, և նրան գոնե պիտի հավատա Ս. Մ.-ը:

Հր. Աճառյանը, ինչպես տեսանք, արդի գրական լեզվի մեջ երկբարբառներ, իբրև ձայնավոր+ձայնավոր կապակցություններ, չի ընդունում, ուստի «Հայոց գրերը» գրքի մեջ (եր. 328 հտ.) գրում է. «Արդի լեզվին մեջ եա կհնչվի va, այսինքն՝ իբրև մեկ բաղաձայնե և մեկ ձայնավորե բաղկացած ձայնախումբ, ինչ որ երկբարբառ չի նշանակեր»: Բայց նա անմիջապես սահմանափակում է իր ասածը արևելյան հայերի նկատմամբ. «Ասում հանդեռ եա ունի մեռ մեօ դանադան հնչյուններ. այսպես՝ ազատութեան կհնչվի արևմտյան հայոց մեջ azadut-van, արևելյան հայոց մեջ՝ azatu-tian, տեառն երկուքին մեջ ալ հավասարապես (t)iaeren, բայց սեփա կլլա seav, իսկ լեռնը կտատանի լեռն և լիռն հնչյուններուն մեջ: Ըստ այսմ՝ եա երկբարբառին արդի հնչյուններն են va, ia, ea: Առաջինը (այսինքն՝ եա=va արտասանությունը) ընդունելի չէ հին լեզվին համար, որովհետև այս պարագային հարկ կրլլար գոել յա, ինչպես ունենք Ցակոր, յամոյր: Այսպես, ուրեմն, ըստ Աճառյանի՝ արևմտյան հայերը հին եա երկբարբառն արտասանում են y-ով (=գերմ. յ-ով), իբրև ya=ja, իսկ արևելյան հայերը՝ i ձայնավորով, իբրև ia (միավանկ): Ի՞նչ է այդ ya, ia (միավանկ) կապակցությունը, եթե ո՛չ յա: Իսկ թե Աճառյանը այդ երկու ձայնավորից կազմված միավանկ ia հնչյունական կապակցությունները երկբարբառ կանվանի թե ռաղաձայն+ձայնավոր վանկ, այդ դարձյալ արժեք չունի այս դեպքում:

Այժմ տեսնենք՝ ինչ է ասում Աճառյանը իր «Բարբառագիտության» մեջ (եր. 16). «Փրական լեզուն, առհասարակ, երկբարբառներուն հին գրության ձևը պահած է, բայց անոնց տված է այնպիսի արտասանություն մը, որ երբեմն գրաբարին կհամապատասխանե, երբեմն՝ ներկա բարբառներուն և երբեմն այ՛ ո՛չ մեկին և ո՛չ մյուսին: Ահա՛ անոնց ձևափոխության համառոտ պատկերը (ես բերում եմ այստեղ՝ ինչ որ մեզ հարկավոր է).

Գրաբար

ալ

եա

եալ

Նոր գրական լեզու

ալ

յա

յա

իւ
ոյ

իւ*, լու, լիւ*
ուլ:

Եվ Աճառյանն իր «Բարբառագիտության» մեջ ամեն տեղ այդ յ=y(j) հնչյունը յ տառով էլ գրում է: Այսպես, օրինակ, իր անունը գրում է՝ Հրաչյա (եր. 256), նույն տեղում հնչակեան գրում է հնչական, ուրեմն՝ Հրաչյա Աճառյան. նույնպես՝ լուսնյակ, քրիստոնյա, յոթ (=եօթ. եր. 154, 126) և այլն. այլև օտարազգի բառերը՝ խէրյաթ, յադ, յարալու և այլն. այսպես նաև՝ յէս (ես), յէտ (յետ), յէրբ և այլն:

Ֆր. Ֆինկը իր «Արևելյան նոր գրական հայերենի դասագրքի» մեջ (եր. 8 հտ.) գնում է՝ եա=ja, եօ=jö, կեանք—kjanek, եօթն—jothən. «բաղաձայնից առաջ իւ=jü, ընտանեկան խոսակցության ժամանակ, սակայն, բացի դ տառից առաջ, և ուրիշ վերջավորությունից, գրեթե միայն ü, մանավանդ ե-ից և ա-ից հետո. օրինակ՝ սին բանախոսության և այլն ժամանակ (beim Vortrag etc.) sjun, թե չէ՝ մեծ մասամբ sün, ընդհակառակն, օրինակ, գիւղ՝ միշտ gjugh»: Ֆինկն իր այս դիսկուսիայումն արել է, անշուշտ, այնպիսի մարդկանց ընտանեկան խոսակցության ժամանակ, որոնց մայրենի բարբառի մեջ (ինչպես Ղարաբաղի, Վանա, Կ.-Պոլսի) կա ü հնչյունը, թե չէ՝ հայերի մեծ մասն այդ հնչյունին նույնիսկ վարժվել դժվարանում են ֆրանսերեն ու գերմաներեն սովորելիս: Բայց և այնպես նա էլ, իր գրքի առաջաբանի մեջ, հայտնում է, որ շատ բառեր միայն jü ձևով են արտասանում, իսկ բանախոսության, քարոզի, ճառի և այլն ժամանակ, երբ մաքուր փափկան լեզվով են խոսում, նույնիսկ սին բառն արտասանում են sjun, և միայն, ինչպես հակառակ խոսողի կամքի և առանց նրա գիտակցության՝ բարբառային ձևով sün են արտասանում:

Այսպես, ուրեմն, կարծեմ, բավարարվեց Ս. Մ.-ր. գտնվեցին բավական թվով քերականագետներ: Հյուրըման, Մեյն, Մառ, Աճառյան, Ֆինկ հայտնում են, որ եա արտասանվում է իբրև ia, ya, ħa, ja. եօ արտասանվում է իբրև io (միավանկ), yo, ħo, jo. իսկ իւ արտասանվում է իբրև iu (միավանկ), yu, ħy, ju, որ հայերեն տառերով լինում են՝ յա, յո, յու, ըստ մեր յ տառի հնչյունի: Ես, բացի սրանցից, էլ ուրիշ հեղինակավոր քերականագետներ չգիտեմ, հայ թե օտարազգի: Բայց թե սրանք յա=ia (միավանկ), ya, ħa, ja կապակցությունը երկբարբառ կանվանեն, թե չէ, այդ հետաքրքիր էլ չէ այս դեպքում: Միայն հետաքրքիր է, թե ինչո՞ւ Ս. Մ.-ն իմ «Առաջնորդը» քննելիս, փոխանակ եա, եօ, իւ երկբարբառների արտասանության մասին խոսելու՝ Եզոպոսի լեզվով ասում է, թե յա, յո, յու երկբարբառներ գոյություն չունեն հայերենում: Ըստ Աճառյանի՝ եա, եօ, իւ, այ, ոյ, ույ երկբարբառներ էլ գոյություն չունեն մեր գրական լեզվի մեջ, բայց ըստ Ս. Մ.-ի այս վեց երկբարբառները գոյություն ունեն: Այս տարբեր հասկացողության պատճառը պետք է որ իմանար նա և շրջակներ «երկբարբառ» տերմինի ետևից: Եվ վերջապես՝ Ս. Մ.-ը գրելով ուղղագրության ուղեգրման դեմ՝ պետք է որ նեղություն կրեր առաջուց ծանոթանալու հեղինակավոր հնչաբանների տարբեր կարծիքներին «երկբարբառ» տերմինի նշանակությունների մասին, ինչպես և հեղինակավոր քերականագետների կարծիքին՝

* իւ=ֆրանս. u, գերմ. ü, իսկ յիւ=jü. վերջինս, ինչպես և առաջինը Կ. Պոլսի գրականում՝ իւղ, սիւն և նման բառերի մեջ: ü հնչյունն ունեցող բարբառների ազդեցությամբ՝ այդ հնչյունը պատահում է լսել նաև արևելյան գրականի մեջ,—Մ. Ա.:

մեր եա, եօ, իւ երկբարբառների արդի արտասանության մասին, որ է ia, io, iu (միավանկ) կամ ja, jo, ju, ya, yo, yu: Իհարկե, ամենից լավն այն կլիներ, որ նա ինքն, առանց ուրիշ հեղինակավորների օգնության, իբրև մի «հեղինակավոր քերականագետ», իր սեփական լսողությամբ ըմբռնած լիներ եա, եօ, իւ երկբարբառների այժմյան արտասանությունը: Բայց, երևում է, որ նա տեսողության տիպի անձնավորություն է. միավանկ ia, ya, ja հնչյունի եա = ea գրությունը, երկար տարիների ընթացքում այդ հնչյունական կապակցությունը միայն եա ձևով գրված տեսնելուց, այնպես պինդ սեեոված է նրա գիտակցության մեջ, որ նա չի կարողանում եա գրության կաշկանդանքից ազատվել և այդ երկբարբառի իսկական հնչյունը և արժեքն ըմբռնել, ինչպես ճիշտ ըմբռնել են Մեյն, Մառ և ուրիշները: Նա, անշուշտ, մենակ չէ. նրա նման ուրիշներն էլ կան: Բայց ուրիշները համեմատաբար հեշտությամբ, վերջիվերջո, ըմբռնում են, որ եա և յա արտասանությամբ նույն են, այսինքն՝ միավանկ ia, ya, ja, որովհետև այդ ուրիշները գրության ժամանակ, առանց գիտնականություն բանեցնելու, վանկատում են՝ ծառա-յա-կան, հրամա-յած և այլն, որով և նկատում են. որ յա գրությունը նույն հնչյունն ունի, ինչ որ եա գրությունը: Բայց Ս. Մ.-ն, ինչպես կտեսնենք, արվեստական կերպով յուրացրել է և տարիների ընթացքում գործադրել է միայն ծառայ-ական, հրամայ-ած բաժանումը. ուստի և ավելի ևս սեեոված է մնալիք նրա մեջ եա պատկերը, որ արդելք է հանդիսանում նրան՝ այս երկբարբառի այժմյան իսկական արժեքն անձամբ իմանալու: Ուստի, ավելորդ չի լինիլ, եթե այստեղ դնեմ հեղինակավոր հնչաբանից հետևյալը.

«Մի որևէ երկբարբառի (կամ թի կիսաձայն + ձայնավոր կապակցության) իսկական արժեքը որոշելու առաջին պայմանն է ճիշտ որոշել նրա բաղադրիչները, այսինքն՝ այն ձայնավոր հնչյունը, որով սկսվում է երկբարբառը, և այն ձայնավորը, որով վերջանում է... Բաղադրիչների որոշումը, սակայն, առհասարակ բավական մեծ հնթակալական դժվարությունների է հանդիպում. որովհետև մենք, քանի որ գրությունը ետ է մնացել խոսված երկբարբառների զարգացումից (այսինքն՝ հնչյունները փոխվել են, իսկ գրությունը հինն է մնացել), երկբարբառներին մեծ մասամբ սովորաբար բոլորովին ուրիշ բաղադրիչ մասեր ենք վերագրում, քան իրոք կսինք... Այսպես, գոնե Գերմանիայի շատ կողմերում, գրության մեջ i-ով և u-ով վերջացած երկբարբառների մեծ մասը արտասանության մեջ, իբրև երկրորդ բաղադրիչներ, ունեն e, o. օրինակ՝ ai (ei) արտասանվում են իբրև ae... Նմանապես և ձայնավորի առաջից ընկնող կիսաձայնի նկատմամբ: Թեպետև գուցե այս երկրորդ գրության մեջ ևս i և u ձայնավորներն են ամենից հաճախ իբրև անվանակալին գործածվում, բայց և այնպես նույն ֆունկցիայով բավականաչափ նաև ուրիշ ձայնավորներ են երևան գալիս, ինչպես e, o (ea, oa): ...Ներքի և սկզբի իսկական հնչյունը ճիշտ լսելը, կամ այդ հնչյունին հատուկ արտաբերության տեղի վրա երկար կանգ առնելով՝ այդ հնչյունը լսելի դարձնելը, պահանջում է բավական շատ վարժություն, մինչև որ մարդ սովորում է բոլորովին ազատվել գրության պատկերի զարթեցրած և երկարատև սովորությամբ սեեոված երևակայությունից...» (Ծ. Սիվերս, Հնչաբանություն, եր. 150):

Այսպես և Ս. Մ.-ը «Գրության պատկերի զարթեցրած և երկար սովորությամբ սեեոված երևակայությունից», կարծում է, թե եա երկբարբառի սկզբի ե տառի հնչյունն ուրիշ է, քան յ տառի հնչյունը հայ, ծառայական.

լայն բառերի մեջ: Նորա մեջ տեսողութեան մտապատկերը խեղդում է լսողութեան զգայութիւնը, ուստի և նա չի կարողանում ազատվել գրութեան կաշկանդանքից և ըմբռնել, որ եա, եօ, իւ երկբարբառների գրութիւնը ետ է մնացել արտասանութեան զարգացումից, և դրա հետեանքն այն է եղել, որ միեւնոյն կիսաձայն $y = անվանկային i$ կամ y հնչյունն արտահայտվում է այդ երկբարբառների մեջ ե և ի տառերով: Եթե ինքը շունի այդ լսողութիւնը, գոնե պիտի հավատա իր պահանջած հեղինակավորների՝ Մեյքի, Մառի, Աճառյանի և ուրիշների ասածին: Հիշեցնում եմ նրան և այն, որ Հայկազյան լեզվի մեծ բառգրքի հեղինակները, ինչպես վերևում դրեցի, հարյուր տարի առաջ արդեն, «թերատ ե-ի» հնչյունը համարել են անվանկային ի ձայնավորի հնչյունը «յար և նման յ տառի անկելոյ ի մէջ բառի... և լատ. յ», և թե հայ, բայ և նման բառերի վերջի յ-ն հնչում է ինչպես «թերատ ե», իսկ թերատ ե-ի հնչյունն է այդ տառի միավանկ իէ՝ արտասանութեան սկզբի «կիսաձայն ձայնավոր» ի-ի հնչյունը:

Նախքան Ս. Մ.-ի հոգովածի ուրիշ կողմերին անցնելը՝ մի նկատողութիւն մեր երկբարբառների արտասանութեան մասին:

Ինչքան էլ Յր. Ֆինկը մի տարի էջմիածնում մնացել է մեր արեւելյան գրական լեզուն ուսումնասիրելու համար, բայց և այնպես նա, իբրեւ օտարազգի, ավելի շուտ իր մայրենի լեզվի յ հնչյունին է մոտեցրել մեր եա, եօ, իւ երկբարբառների առաջին բաղադրիչը: Մենք գերմաներենի յա բառի շփական յ-ով չենք արտասանում մեր երկբարբառներն իբրեւ յա, յօ, յւ, այլ անվանկային փակ i-ով՝ իբրեւ իա, իօ, իւ. այսինքն՝ իբրեւ կիսաձայն բանում է փակ i-ն թե՛ այ, ոյ, ույ, եյ երկբարբառների մեջ, ինչպես ճիշտ դիտել է Ֆինկը դրանց արտասանութեամբ, և թե՛ եա, եօ, իւ = իա, իօ, իւ երկբարբառների մեջ: Աճառյանի դիտողութեամբ, ինչպես տեսանք, արեւմտյան հայերը եա երկբարբառն արտասանում են իբրեւ բաղաձայն y (գերմ. յ) + a կապակցութիւն, իբրեւ ya (յա). մինչդեռ արեւելյան հայերը արտասանում են i ձայնավորով. իսկ լեառն, տեառն, երկուսի մեջ էլ իբրեւ liarn, tiarn.

Թե եա, եօ, իւ երկբարբառները մենք իսկապես անվանկային i ձայնավորով ենք արտասանում, իբրեւ միավանկ իա, իօ, իւ, և ոչ թե գերմաներեն շփական յ բաղաձայնով, այդ կարելի է իմանալ բառերի քերականական ձևից: Հայտնի է, որ բաղաձայնական անունների հոգնակին կազմվում է ներմասնիկով՝ քաղաքներ, իսկ միավանկներին՝ եր մասնիկով՝ քարեր, փայտիք: Այս կանոնով իմանում ենք, որ մեր նոր լեզվի մեջ բառասկզբում չեն կարող իրար հանդիպել երկու բաղաձայն առանց ը ձայնավորի. տղա, գրավ, դրած, կռան, բլուր, կզակ, նվագ, նժույգ և այլն միավանկ չեն, այլ երկավանկ, իբրեւ տղա, գրրավ և այլն, քանի որ դրանց հոգնակին լինում է տղաներ, գրրաւներ, նվագներ և այլն: Արդ՝ եա, իւ երկբարբառներն ունենցող բառերի հոգնակին լինում է եր մասնիկով, ինչպես կեանքեր, լեարդեր, նեարդեռ, գիւղեր, նիւթեր, հիւրեր, ձիւներ, սիւներ, գիւտեր և այլն*: Մեր լեզվական

* Ակներ, մատներ, մկներ և այլն բառերի հոգնականի վերջավորութեան ն հնչյունը բառի մասն է (ակն, մատն, մուկն), որ աշխարհարարում դուրս է բնկել (ակ, մատ, մուկ), բայց հոգնակիւմ պահում է: Միւս բառի հոգնակին լինում է միւսնեք, որից երևում է, որ միւս բառը երկավանկ է. և իսկապես դա կազմված է մի + եւս բառերից (Մեյք, Կլաս. հայ. համ. քեր., եր. 24), որ և =ու հնչափոխութեամբ դարձել է միւս, ապա՝ միւս: Պատճառ թաթկայի 1850 թվականի հրատարակութեան մեջ գրված երկավանկ, «Մի օր տգեղը ասաց միւսին»: Նոր ուղղագրութեամբ գրում են էան երկավանկ՝ միւս, միւսու:

զգացումով, ուրեմն, կեանք, նեարդ, գիւղ և այլն միավանկ են: Բայց խնդիրն այս չէ, այլ այն, որ այդ բառերի միավանկ լինելը պարզ ապացույց է, որ եա, իւ երկբարբառների սկզբի բաղադրիչը շփական j բաղաձայն չէ, ինչպես դնում է Ֆինկը, այլ անվանկային i ձայնավոր: Այդ բառերն, ուրեմն, մենք չենք արտասանում իբրև kjangk, liard, giugh, giut, sjun: Շփական j-ով այսպիսի արտասանության ժամանակ երկու բաղաձայն են ընկնում բառասկզբում, ուստի, եթե այդպիսի արտասանություն լիներ, մեր լեզվի ընդհանուր հատկությամբ այդ երկու բաղաձայնի մեջ պիտի մտներ ը ձայնավորը, և այդ բառերը պիտի լինեին երկավանկ և հոգնակի ունենային նեւ մասնիկով. բայց մեր լեզվական զգացումով՝ այդ բառերը, ինչպես տեսանք, միավանկ են: Կնշանակի՝ այդ բառերի մեջ եա, իւ երկբարբառներն արտասանում ենք ոչ թե շփական բաղաձայն j-ով, այլ անվանկային i ձայնավորով, իբրև kiankh, liard, giugh, giut և այլն: Ինչպես որ այս միավանկ բառերի մեջ, նույնպես և բազմավանկների մեջ եա, եօ, իւ երկբարբառներն արտասանում ենք փակ i ձայնավորով, իբրև ia: io, in. լավության lavu-thian, սենեակ se-niak, արդեօք ar-diokh, լավութիւն lavu-thiun, անկիւն an-kiun: Անշուշտ, կան բարբառներ, որոնց մեջ, ինչպես և Կ. Պոլսի գրական լեզվի մեջ, իւ երկբարբառն այլևս իբրև երկբարբառ չի արտասանվում, այլ իբրև պարզ ձայնավոր ü, բայց մեր գրական լեզվի մեջ արտասանում ենք պարզապես իբրև iu երկբարբառ և ոչ ü. ո՛չ թե իբրև sün, այլ siun (միավանկ), ո՛չ թե lavu-thiun, այլ lavu-thiun (անվանկային i-ով): Բացի այդ՝ քանի որ, ինչպես տեսանք, հեշտությամբ փոխանցում է լինում անվանկային i, միջնական կիսաձայն y և շփական բաղաձայն j հնչյունների մեջ, պատահում է նաև, որ անվանկային փակ i-ն ավելի ևս փակ է արտասանվում, իբրև մի միջնական կիսաձայն y. բայց գերմաներենի շփական j բաղաձայնով արտասանություն, որի մեջ աղմուկն իշխեր ձայնի վրա, ինձ քիչ անգամ է պատահել լսել, այն էլ կա՛մ բառասկզբում, ուրեմն՝ ավելի օտարազգի բառերի մեջ (եադ, եար, եարա), կամ բազմավանկ բառերի վերջին վանկի մեջ միայն այն ժամանակ, երբ եա, իւ երկբարբառներից առաջ միայն մեկ բաղաձայն է ընկնում (սենեակ, արիւն), և երբ սաստիկ ուժով ու օդի մեծ արտամղումով են արտաբերվում այդ երկբարբառները. ուստի և այդ բառերը պատահում են նաև այսպես վանկատված՝ նշան-եան, հետեվ-եալ, արեվել-եան, ներքող-եան: Այսպես, սակայն, ավելի արևմտյան գրական լեզվի մեջ: Արևելյան գրականի մեջ եա, եօ, իւ երկբարբառները երկու բաղաձայնից հետո արտասանվում են միայն իբրև ia, io, iu, ուստի և վանկատվում են՝ ան-ցեալ, ար-դեօք, ան-կիւն, ադ-բիւր:

Այսքանը բավական է: Հիմա դառնանք ուրիշ բանի:

Մի անհեթեթություն:

Երբ նրան ասում են, թե այսպես, ըստ հեղինակավոր քերականագետների, հին սենեակ=seneak, եօքն=eothn և այլն գրություններն այժմ արտասանում ենք j=i, y, j հնչյունով՝ seniak, senjak. сенѣак, senyak, iothn, yoethn և այլն, ուստի պետք է գրել արտասանության համեմատ սենյակ, յոքն, Ս. Մ.-ն այդ ժամանակ էլ ասում է՝ այդ կարելի չէ, այդ սխալ է. որովհետև «մեր լեզվի բոլոր բառամթերքի մեջ և ոչ մի օրինակ կա, որի մեջ բաղաձայնից հետո հաջորդեին չա, յու, յո գրություններ եա (=յա=ya, թե՞ ea.—Մ. Ա.) իւ, եօ հնչյունով (ան-յապաղ, ան-յուսալի, ան-յողդողդ): Իսկ

բառասկզբում գտնվող այդ կապակցությունները նույնպես չեն և չեն էլ եղել երկբարբառներ»։ Եվ ապա այն գյուտը, որ վերևում տեսանք, այսինքն՝ յա, յո, յու կապակցությունները եղել են երկավանկ, օրինակ՝ յատակ արտասանվել է ոչ թե երկավանկ yatak, այլ եռավանկ i-a-tak, իսկ անյատակ ոչ թե եռավանկ anyatak, այլ քառավանկ a-ni-a-tak:

Նրա այս առարկությունն այնպիսի անհեթեթություն է, որ արժեք սառն տրամաբանական ձևի վերածել, ինչպես երբեմն նրա նման անհեթեթություններն արել եմ... Բայց թողնենք։ Այդպիսի դատողությունով ամեն բան կարելի է մերժել և հաստատել։ Օրինակ՝ ասում են, թե հին աստուած = астуац գրությունն այժմ արտասանում ենք վ=в, v հնչյունով՝ astvatz, аствац, ուստի պետք է գրել արտասանության համեմատ աստված,—Ս. Մ.—ն ասում է՝ այդ կարելի չէ, այդ սխալ է. որովհետև «մեր լեզվի բոլոր բառամթերքի մեջ և ոչ մի օրինակ կա, որի մեջ բաղաձայնից հետո հաջորդեր վա գրությունը վա (թեկուզ՝ կա, բա, գա, դա...) հնչյունով (անվաստակ, անվախ)։ Իսկ բառասկզբում գտնվող այդ կապակցությունը նույնպես չէ և չի եղել երկբարբառ... Բայց Ս. Մ.—ն ամենայն հանգստությամբ գրում է՝ աստված, հատված... և խղճում է միայն գրել՝ սենյակ։

Ինչի՞ է պետք, թե բառասկզբի յա գրությունը հին ժամանակ չի եղել երկբարբառ կամ եռբարբառ, կամ յառակ չի արտասանվել երկավանկ yatak, այլ եռավանկ i-a-tak: Ասենք հենց այդպես է, բառասկզբի յա-ն չի եղել երկբարբառ և, դիցուք, երկավանկ i-a է եղել։ Մի՞թե այդ մի ապացույց է, որ մենք այժմ տեսնակ բառի մեջ եա-ն չենք արտասանում յա, ya=յա։ Բառասկզբի յա գրությունը կարող էր ոչ միայն երկբարբառ չլինել, այլև նույնիսկ չլինել էլ, այսինքն՝ գոյություն ունեցած չլինել, իսկ բառամիջի եա=ea հնչյունը կարող էր լինել և եղել է, և կարող էր արտասանության մեջ փոխվել ya=յա հնչյունի, և փոխվել է։ Ի՞նչ կապ կա այդ երկուսի մեջ։ Եվ ստիպված ես նույնիսկ Ս. Մ.—ին ասելու, թե պետք է տարբերել բառասկզբ և բառամեջ, հին յա և եա գրություն, գրություն և հնչյուն։ Եվ ստիպված ես բացատրելու, թե մեր լեզվի մեջ մինչև ուղղագրության ռեֆորմը մնում էր կլասիկ շրջանի գրությունը, բայց հնչյունները փոխվել են և հաճախ նույնը չեն, ինչ որ հին լեզվինը։ Հին գրության մեջ, որ ընդունված էր և նոր լեզվի մեջ, չկար բաղաձայն + յա գրություն եա հնչյունով, որովհետև յա և եա տարբեր հնչյունական արժեքներ էին հին ժամանակ, մեկը ya, մյուսը ea: Ուստի, երբ բաղաձայնից հետո (կամ բառասկզբում) գալիս էր յա=ya հնչյունը, այսպես էլ գրում էին՝ անյագ (anyag), անյատակ (anyatak). իսկ երբ գալիս էր եա=ea հնչյունը, հենց այսպես էլ պետք է գրեին, և գրել են՝ սենեակ (seneak), և շատ անմիտ կլինեին, եթե նույնը, հակառակ իրենց արտասանությանը, գրեին նաև յա ձևով՝ սենյակ, որը բոլորովին տարբեր հնչյուն էր արտահայտում։ Բայց հենց այդ հին սենեակ=seneak արտասանությունը փոխվելով՝ դարձել է senyak, այսինքն՝ ստացել է նույն արտասանությունը, ինչ որ անյագ գրությունն ուներ կլասիկ շրջանում՝ anyag. հենց այդ պատճառով էլ սենեակ բառի այս հին գրությունը դեն պիտի դնենք և մեր արդի արտասանության համեմատ այժմ պիտի գրենք սենյակ=senyak: Իսկ անյագ=anyag բառի արտասանությունն էլ իր կողմից փոխվելով՝ դարձել է անհագ—anhag, և այսպես պետք է գրենք այժմ։ Բայց այս շատ եղավ վերևի անհեթեթության համար. որովհետև ասողն ինքն էլ չի հավատում իր ասածի արժեքին, ուստի օգնության է կանչում ուսուցիչները։

VI

եա, եօ, իւ=յա, յո, յու՝ ըստ Ս. Մ.-ի:

«Որպեսզի Մ. Արեղյանի սխալն (այսինքն սենյակ և այլն գրութիւնը— Մ. Ա.) ակներև լինի, համեմատենք Վիճելի հնչյունների գրութիւնն ձևերը հայերենում և ռուսերենում:

Գրվում է՝

Հ ա յ ե ռ ե ն

Ռ ո ս ե ռ ե ն

այ—այս, բայ

ай—край, тайна

ոյ—նոյ, գոյական

ой—мой, пойте

(ույ)—(լույս)

уй—помилуй

իսկ շրջված ձևով գրվում է՝

եա—կեանք, օգնեա

я—пятъ, меня

եօ—եօթն, կարծեօք

ё—елка, намек

իւ—իւր, հիւղ

ю—юг, малютка և

ոչ թե ըստ Արեղյանի՝ յա, յո, յու (կյանք, յոթն, հյուղ, йа, йо, йу—пйать, менйа, йолка, намйок, йуг, малйутка)⁴:

Այս անգամ արդեն Ս. Մ.-ը նախ՝ մի բան ասում է և ապա սպացուցում: Եվ գիտե՞ք ինչ: Այն, որ նրա կարծիքով՝ մեր նոր գրական լեզվի մեջ եա, եօ, իւ հնչյունով այլևս ea, eo, eu չեն, այլ հավասար են կամ անվանկային (բաղաձայնական) i-ով ia, io, iu (միավանկ), կամ ya, yo, yu, ja, jo, ju=յա, յո, յու՝ ըստ Արեղյանի, Մառի, Մեյերի և ուրիշների: Թո՛ղ չզարմանա նա. այո՛, հենց այսպես:

Մեր այ, ոյ, ույ երկբարբառներին իսկապես համեմատ են ռուսերենի ай, ой, уй երկբարբառները, որոնք երկու դեպքում էլ կազմված են վանկային а, о, u+անվանկային i, իսկ այս վերջինի նշանն է հայերենում յ տառը, ռուսերենում՝ й. ուրեմն՝ այ, ոյ, ույ=ai, oi, ui (միավանկ): Բայց ի՞նչ են դրանց շրջված ձևերը՝ եա, եօ, իւ: Համատուտելու համար առնենք նախ եա-ն: Մեր լեզվի ո՞ր պատմական շրջանի արժեքով է առնում Ս. Մ.-ն այս երկբարբառը. հնում դա եղել է ea: Անշուշտ, նա այս ea արժեքով չի առնում այստեղ եա երկբարբառը. որովհետև ea-ն չի կարող լինել շրջված ձև ai երկբարբառի, քանի որ մեկի՝ մեջ անվանկային ձայնավորն է e, մյուսի՝ մեջ՝ i: Թո՛ղ նա կարողա նորից Սիվերսից և ուրիշներից վերևում բերած հատվածները և կտեսնի, որ ai երկբարբառը շուտ տված լինում է ia: Դե՛ ամեն մարդ էլ կհասկանա, որ ai շրջած ia, ինչպես ai շրջած ia, նույն շրջած ձևով՝ շուտ: Հիմա, քանի որ մեր այ=ai երկբարբառի շրջված ձևն է ըստ Ս. Մ.-ի՝ եա, կնշանակի, նա մեր եա երկբարբառն առնում է ոչ թե հին ea հնչյունով, այլ մի նոր հնչյունով, որ ուրիշ բան չի կարող լինել, բայց եթե ia. որովհետև միայն այս ia-ն է ai-ի շրջված ձևը: Եվ այսպես, ուրեմն, Ս. Մ.-ն ապացուցեց, որ եա երկբարբառն իր հոդվածի այս մասում ինքն արտասանում է ոչ թե հին հնչյունով ea, այլ մի նոր հնչյունով ia, որ ai-ի շրջված ձևն է: Նա ապացուցեց այս և ընդունեց հեղինակավոր քերականագետներ Մեյերի, Մառի ասածը, իսկ ես էլ անվանկային կամ բաղաձայնական i+a երկբարբառի լատինական տառերի փոխանակ կոչեմ համապատասխան հայերեն տառերը՝ անվանկային կամ բաղաձայնական ի, որի նշանն է յ՝ ըստ

հեղինակավոր քերականագետներ Մեյերի, Մառի և Ս. Մալխասյանի, ուրեմն՝ $ia = j + a = ja$:

Եվ այսպես, ուրեմն, Ս. Մ.-ն այ երկբարբառի համար շրջված ձև դնելով եա, ապացուցեց, որ եա = $ia = ja$: Կարո՞ղ է հերքել նա այս եզրակացությունը, բայց հերքել ո՛չ թե լոկ հայտարարություններով:

Ինչ որ եա երկբարբառի համար, նույնը նա ասում է եօ, իւ երկբարբառների համար, որոնք լինելով շրջված ձևեր $ոյ = oi$, $ույ = ui$ երկբարբառների, հնչյունով ուրիշ բան չեն կարող լինել, բացի $io = ю$, $iu = ј$: Եվ այսպես, ուրեմն, Ս. Մ.-ը հասավ նույն եզրակացության, ինչ որ Մեյերն, որ դնում է եա = ia , եօ = io , ինչ որ Մառը, որ դնում է դարձյալ եա, եօ = y ($\bar{a}$, $\bar{i}$) + a , $o = ya$, $y o$, $j a$, $j o$, $\bar{n} a$, $\bar{h} o$:

Բայց մենք շարունակենք:

Ս. Մ.-ը մեր եա, եօ, իւ երկբարբառներին համեմատ է դնում ռուսերեն $я$, $\bar{e}$, $ю$ ։ Ի՞նչ կարելի է դրանից եզրակացնել: Դարձյալ այն, որ նա մեր եա, եօ, իւ երկբարբառներն արտասանում է կա՛մ Աճառյանի և Ֆինկի նման, շփական j -ով, ինչպես ja , jo , ju , կա՛մ անվանկային i -ով, ինչպես միավանկ ia , io , iu : Այո՛, հենց այսպես:

Նա չի կարծում, անշուշտ, ինչպես շատ անհմուտ մարդիկ, թե ռուսերեն $я$, $\bar{e}$, $ю$ տառերի համապատասխան հնչյունները մի-մի պարզ ձայնավորներ են և ոչ թե երկու հնչյունի կապակցություններ: Բայց ի՞նչ հնչյունների կապակցություններ են դրանք. արդյոք երկու ձայնավորից կազմված երկբարբառներ, թե՞ մի բաղաձայն + a , o , y վանկեր: Այս մասին նա խոհեմություն է համարել լռել, թույլ տալով, որ ընթերցողը գուշակի, ինչ որ կուզի: Այս մասին Ս. Մ.-ն ու ես չենք, որ պետք է որոշում անենք: Դիմենք, ուրեմն, ռուս լեզվաբաններին:

«Լեզուների մեջ շատ տարածված է միջաբմային շփական ձայնեղ փափկացրած հնչյունի ափելի առաջային* տեսակներից մեկը, որ հայտնի է յոտ (j տառը) անոմով: Այս յոտը կա, օրինակ, գերմաներենում (ja , $jener$), ֆրանսերենում ($yeux$)**։ Դա կա նաև ռուսերեն լեզվի մեջ, բայց ռուսերեն գրության մեջ առանձին տառով չի արտահայտվում. $я = ja$, $свое = स्वाјо$, $шью = шју$ ***:

Սույն հեղինակը ռուսաց լեզվի ձայնավորների մեջ չի դնում e , $я$, $ю$ և եր. 43 գրում է. «Ցանկի մեջ տեղ չեն գտել մի քանի տառեր. այսպես՝ ... e , $я$, $ю$. որովհետև 1) բառակազմում կամ ձայնավորից հետո, կամ Ե, Ե տառերից հետո դրանք նշանակում են ինչ որ $э$, a , y տառերը, միայն նախորդող j -ով, այսինքն՝ մի e , $я$ կամ $ю$ տառով արտահայտում ենք ամբողջ վանկ, որ կազմված է բաղաձայն $j + э$, a , y ձայնավոր. կամ 2) բաղաձայնից հետո արտահայտում են՝ այդ նախորդ բաղաձայնի փափկությունը և նրան հաջորդող $э$, a , y ... Շեշտված վանկերի մեջ e , $я$, $ю$ տառերի հնչյունական նշանակությունն այս է.

* Այսինքն՝ ափելի դեպի առաջ, առաջաթիմի կողմի վրա արտաբերվող:

** Գերմաներենի j -ն, ըստ Սիվերսի, առաջաբմային է: Իսկ ֆրանսերենի յոտը (y), ինչպես տեսնեք, ըստ Ռուզելի, առաջաբմային միջնական կիսաձայն է, ափելի մոտ փակ i հնչյունին, քան թե գերմաներենի շփական j -ին:

*** Доц. Ушаков, Краткое введение в науку о языке, 1910, стр. 29.

— 422 —

այդ բառերից և ոչ մեկի մեջ չկա, ուրեմն, և ոչ մի երկբարբառու կնշանակի՝ հայերեն բառերի մեջ ևս, ըստ Ս. Մ.-ի, քանի որ նա մեր կյանք, օգնեա՝ և այլն բառերը համեմատ է դնում ռուսերենին, չկա երկբարբառ, և մեր եա, եօ, իւ երկբարբառներն այլևս երկբարբառ չեն, այլ 1) կա՛մ ա, օ, ու, միա- ժամանակ և նախորդ բաղաձայնների փափկության նշան, ինչպես՝ ПЯТЬ—կեանք, МЕНЯ—օգնեա, НАМЕК—կարծեօք, МАЛЮТКА—հիւղ. 2) կա՛մ շփական բաղաձայն j+a, օ, u=j+a, j+o, j+u, ինչպես՝ елка=jolka, եօթն=jօթն, юг=jyг, իւր=jուր:

Ահա թե ինչ կնշանակի հայերենի դիմաց մի օտար լեզու դնել: Խոչ հանելուկ է սա. կարո՞ղ է լուծել Ս. Մ.-ը: Հայերենում փափկացրած հնչյուններ... և այլևս եա. եօ, իւ երկբարբառներ չկան, և եօթն=jօթն, իւր=jուր, միջաքմային շփական j բաղաձայնով: Եա, եօ, իւ=j+a, j+o, j+u: «Օգնեա, կարծեօք, հիւղ» բառերի փափկացրած ն, ծ, հ բաղաձայնները,—և առհասարակ փափկացրած կամ քմայնացրած բաղաձայնները, որ շատ սովորական են ռուսերենում և որոշ դեպքերում միայն երևան են գալիս նաև հայերենում,—այդ հարկավ պարտական ենք Ս. Մ.-ի «միկրոֆոնիկ» լսողությանը, և մի կողմ կղնենք: Բայց jօթն, jուր արտասանությունը: Բայց եա=я=j+a, եօ=ë=j+o, իւ=ю=j+u: Ի՞նչ ապացուցեց Ս. Մ.-ը. ո՞չ ապաքեն, հակառակ իր սպասածի, այն, որ սենեակ=сен'як=senjak, արդեօք=ард'ѣк = ardjoq, արլւն=ар'юн = arjun:

Եվ այսպես՝ Ս. Մ.-ը մեր եա, եօ, իւ երկբարբառների վերաբերմամբ հասավ Աճառյանի կարծիքին, որ ասում է, թե դրանք բաղաձայն y (գերմ. j)+ա, ո, ու վանկեր են=ya, yo, yu կամ ja, jo, ju, «այսինքն՝ մեկ բաղաձայն և մեկ ձայնավորե բաղկացած խումբ, ինչ որ երկբարբառ չի նշանակեր», և Աճառյանը հայերեն տառերով գրում է, ինչպես տեսանք, յա, յո, յու, սենյակ, յոթն, արյուն: Նա հասավ նույնպես Ն. Ֆինկին, որ դնում է եա=j+a, եօ=j+o, իւ=j+u, որոնց մեջ մեր j-ն ունի գերմաներենի j-ի հնչյունը գերմ. ja բառի մեջ, և նա գրում է եօթն=jot'en, լավություն=lavut'jun:

Բայց դա խնդրի մի կողմն է միայն: Ինչպես տեսանք, ի ձայնավորի և j բաղաձայնի մեջ փոխանցում կա, և նույն թառը նույն լեզվի բարբառներից մեկի մեջ j-ով է արտասանվում, մյուսի մեջ՝ անվանկային ի-ով (գերմ. jung—iung): Նույն Աճառյանը, ինչպես տեսանք, ասում է, թե արևմտյան հայերի մեջ ազատութեան արտասանվում է y (j) բաղաձայնով azadut'-yan, իսկ արևելյան հայերի մեջ՝ i ձայնավորով azatu-t'ian: «Ռուսերենում ևս ֆոնետիկական պայմանների և բարբառների համեմատ տարբերություններով՝ j-ի փոխանակ գոյություն ունի անվանկային j»*: «е, я, ю տառերի գլխավոր դերը անշեշտ դրությունը նույն է, ինչ որ շեշտված դրությունը, այսինքն՝ կամ արտահայտել j (կամ i անվանկային)+ձայնավորից կազմված մի ամբողջ վանկ»... «Ըստ երևութին մեզնում (ռուսերենում) j երևան է գալիս շեշտված ձայնավորից առաջ, իսկ ուրիշ տեղերում է i (անվանկային). свaja' (своя), мају' (мою'), jа' (ей), բայց. свa'ja (сва'я), го'стii (гости), iему' (ему)»**. Այսպես, j-ով գրված են նաև՝ свajei (своей), житjо' (жигье), тваjо' (твое), пaјeли (поели), իսկ անվանկային i-ով են՝ важнаia, простаia, гостиэ, бедноie, гостиу, iеда, полеваia,

* В. Поржезинский, Введение..., էր. 109:

** Д. Ушаков, Краткое введение..., էր. 43 հտն.:

знай и ајлн: Այս անվանկային i-ի նշանն է, ինչպես տեսանք, ուսուերենում
Ք առու:

Բոգորոդիցկին*, հավասար դնելով я=ja, e=jə, ẽ=jo, ю=ju, ծանո-
թության մեջ գրում է «j կամ й»: նույնպես Դալի բառարանում j տառի հետ
փակագծում գրվում է й, իսկ я=ia, ալլև ja (йа), ẽ=io (jo), e=le (jə),
ուրիշ խոսքով՝ a o, e, ձայնավորներից առաջ և անվանկային i և j, իսկ
վերջինս հետ նաև й: Այսպես և յոտ (j) տառի անունը հենց մեկը (Ушак.,
29) գրում է ẽт, մի ուրիշը (Порж., եր. 108) գրում է йот: Պարզ է, ուրեմն,
որ ուսուերենում ևս я=ja, ia (միավանկ), ẽ=jo, io (միավանկ), ю=ju, iu
(միավանկ), e=jə, le (միավանկ), ինչպես դրանց համեմատ հայերեն եա=
ja կամ ia (միավանկ), եо=jo կամ io (միավանկ), իւ=jui կամ iu (միավանկ)
և բառասկզբի ե=jə կամ le:

Ահա՛ թե ինչ եզրակացություն պիտի հաներ Ս. Մ.-ը: Ռուսերենի я, ẽ, ю
տառերի համեմատ դնելով մեր եա, եо, իւ կապակցությունները՝ նա պիտի
ասեր, թե եա=я=ja կամ ia (միավանկ)=յա՝ ըստ Արեղյանի: Ուրեմն,
սենեակ=սենյակ ըստ արտասանության: Այսպես և մյուսները: նա այդ հա-
մեմատությունից պիտի հանգեր, ուրեմն՝ կա՛մ Մեյերի ու Մառի կարծիքին,
կա՛մ Աճառյանի ու Ֆինկի. բայց հանգում է անհեթեթության:

Մի նոր անհեթեթություն:

Փակագծերի մեջ դնելով йа, йо, йу -- пійать, менйа, йолка, намйек, йут,
малйутка* գրությունները, նա հասկացնում է հետևյալը. եթե մենք եա, եо,
իւ կապակցությունները գրենք յա, յո, յու, ուսներն էլ я, ẽ, ю տառերի
փոխանակ պիտի գրեն j-ի համապատասխան й տառով՝ йа, йо, йу. և եթե
մենք գրենք՝ «կյանք, յոթն, հյուղ», ուսներն էլ պիտի գրեն пійать, менйа
և ալլև: Բայց, քանի որ նրանք այդպիսի բան չեն անում, ուրեմն, մենք հայերս
էլ չպիտի գրենք՝ յա, յո, յու—կյանք, յոթն և ալլև: Եթե Ս. Մ.-ն, իսկապես,
այդ է ուզում ասել, այդ մի այնպիսի անհեթեթություն է, որ շարժեր նույնիսկ
այդ մասին խոսել: Այդպիսի բան կարող է ասել մի այնպիսի մարդ միայն,
որ կարծում է, թե լեզուների հնչյունները մեկ են միշտ, և նրանց այբբենա-
րանները մի ծագում և մի զարգացում ունեն և նույն սիստեմով են կազմված,
և կամ թե, երբ մեկի մեջ մի ռեֆորմ է մտնում, մյուսի մեջ ևս անպատճառ
նույն ռեֆորմը պիտի կատարվի, այն էլ, երևի, նույն օրը և նույն ժամին:
Թե որքան Ս. Մ.-ի այդ пійать, менйа և ալլև անհեթեթ գրություններն ազ-
դեցություն են թողել, այդ Ֆրեյդը է հետևյալից: Երևանում մեկը կա, որ
հայոց լեզվից և լեզվաբանությունից այնքան է հասկանում, որքան... բայց
հոգով հակառակ լինելով ուղղագրության ռեֆորմին (թեպետ հայերեն ուղիղ
գրել չգիտե), այդ пійать, менйа և ալլև բառերը մի թղթի կտորի վրա գրած՝
սրան-նրան ցույց էր տալիս... Մի շատ սովորական մարդու համար՝ այ=а',
եա=я, ուստի, եթե մենք եա փոխում ենք յա=йа, ուստի էլ փր Я-ն պիտի
փոխեր йа. եթե մենք գրում ենք՝ կյանք, յոթն, հյուղ, ուստի էլ Խր Բառերը
պիտի գրեր՝ пійать, менйа, малйутка և ալլև: Բայց, քանի որ ուսը մեզնից
ավելի խելոք է, և նրանք «Ակադեմիա» ունեն, և «Ակադեմիան այսպիսի
բան չէ արել», ինչպես գրում է Ս. Մ.-ը, ուստի մենք էլ չպիտի փոխենք և
չպիտի գրենք սենյակ, յոթն և ալլև: Այդպիսի մեկին դժվար է հասկացնել,
թե ուսաց Ակադեմիան չի արել և չէր կարող անել այդպիսի փոփոխություն,

* В. Богородицкый, Очерки..., եր. 40.

և եթե նա անելու լիներ այդպիսի անմիտ փոփոխություն, այդպիսի Ակադեմիան հարկ կլիներ ոչնչացնել: Գիտե՞ք ինչու:

1) Ինչպես տեսանք, пять, меня, наме́к, ма́лютка բառերի մեջ п, н, м, л, տառերից հետո չկա й=i անվանկային հնչյուն և ոչ շփական j բաղաձայն. այդ բառերի մեջ չկա, ուրեմն, ո՛չ ia, io, iu (միավանկ) և ո՛չ ja, jo, ju կապակցություն, այլ միայն պարզ a, o, y ձայնավորներ և п, н, м, л տառերի փափկություն կամ քմայնացում: Եթե այդ բառերի п, н, м, л տառերից հետո չկա ոչ й և ոչ j հնչյուն, էլ ինչո՞ւ Ակադեմիան այնքան անմիտ կլիներ, որ հետևելով Ս. Մ.-ի հոգվածին՝ այդ բառերի մեջ հիշված տառերից հետո խոթեր й տառը և գրել տար՝ пѣать, меня́, намѣ́к, ма́лѣ́ютка: Իսկ հայերենի սենեակ (ես միայն այս մեկ բառն եմ առնում) բառի մեջ և բաղաձայնից հետո կա անվանկային i կամ j հնչյունը՝ ըստ բոլոր հեղինակավոր քերականագետների. այդ հնչյունը հին ուղղագրությամբ պատմականորեն արտահայտվում է ե տառով, որի տեղ մենք դնում ենք j=i (անվանկային) կամ j: Մենք, ուրեմն, սենեակ և նման բառերի մեջ մի չեղած հնչյունի համապատասխան տառ չենք մտցնում, բառի հնչյունները չենք փոխում, այլ միայն գրությունը: Մինչդեռ, եթե ռուսը գրե, Ս. Մ.-ի ղեկավարով, меня́, նա այդ բառի մեջ կմտցնի մի ավելորդ տառ և դրա համապատասխան մի ավելորդ հնչյուն, ինչպես, եթե մենք մենակ բառը գրենք՝ մենյակ, կամ հին ուղղագրությամբ՝ մենեակ: Հասկացա՞վ այս բանը Ս. Մ.-ը:

2) Տեսանք, որ հիշված բառերի մեջ п, н, м, л հնչյունները փափկացրած կամ քմայնացրած են. իսկ դրանց փափկությունն արտահայտվում է հաջորդ я, ъ, ю տառերով, որոնք միաժամանակ և а, о, у հնչյունների նշան են: Արդ, եթե ռուսը գրեր меня́, ма́лѣ́ютка, ոչ միայն անտեղի կերպով մի ավելորդ տառ և հնչյուն կմտցներ այդ բառերի մեջ, այլև н, л, п, м տառերի փափկությունն առանց նշանագրելու կթողներ: Հասկանալի եղավ, կարծեմ, թե ինչո՞ւ Ակադեմիան այդքան անմիտ չէ, որ Ս. Մ.-ի ղեկավարով գրել տար՝ меня́: Ռուս լեզվաբանը, եթե ուզենար «մի հնչյունին մի գիր» սկզբունքով я, ъ, ю տառերի ուղղագրության մեջ ռեֆորմ մտցնել (որի կարիքը նա չունի), պիտե՞ք, նա ինչ պիտի աներ: Այդ տառերի գրությանը դիպելուց առաջ՝ նա իր այբբենարանի մեջ պետք է մտցներ 18 նոր տառեր, որոնցից 17-ը փափկացրած բաղաձայնների համար և մեկ էլ j տառը շփական j հնչյունի համար: Եվ գիտական ֆոնետիկական գրության ժամանակ այդպես էլ վարվում են. փափկացրած բաղաձայնների համար ստեղծել են նոր տառեր. գրում են համապատասխան բաղաձայնները՝ գլխին դնելով ստորակետի պես մի նշան: Այսպես գրում են՝ нам'ок, м'ен'а կամ ավելի м'ин'а. իսկ елка, юг շփական j-ով՝ јолка, југ* և ոչ թե հալի հնչյունով և առաջարկությամբ՝ пѣать, меня́...

Կարծեմ սպառնաց Ս. Մ.-ի փակագծերի մեջ գրված ռուսերեն пѣать, ма́лѣ́ютка բառերի խնդիրը ևս, որով մոլորվել կարող են միայն Երևանում ապրող այն մեկի պես անձերը միայն... Կարծեմ և այն պարզվեց, որ այդպիսի անհեթեթություններով կարելի չէ լուրջ խնդիրների մասին գրել: Բայց անհեթեթությունը «տվածորիկ» է: Տեսնե՛նք մի ուրիշը:

* В. А. Богородицкий, Очерки..., եր, 41 և Д. Ушаков, Краткое введение..., եր. 33, 45.

Դարձյալ մի նոր անհեթեթություն:

«Այ, ոյ, (ույ) — аѣ, оѣ, уѣ շրջված ձևով գրվում են՝ եա, եօ, իւ — я, ѐ, ю, և ոչ թե ըստ Արեղյանի՝ յա, յո, յու»: — Սա մի «երևույթ» է, գուցե և խորհրդավոր երևույթ, որ շրջված ձևով չեն լինում հայերենում յա, յո, յու՝ ըստ Արեղյանի, իսկ ուսերենում՝ ѣа, ѣо, ѣу: Եվ ի՞նչ է այս «երևույթի» պատճառը, հարց է տալիս ինքը՝ Ս. Մ.-ը: Ու գլխի չի ընկնում դրա պատճառը, յուրաքանչյուր լեզվի համար՝ իրեն այդ լեզվի պատմական զարգացման ու գրության պատմության մեջ որոնելու. և չի մտածում գոնե մի գիրք նայելու և իմանալու, թե ինչո՞ւ ուսները միատառ я, ѐ, ю ձևերն են գործածում: Նա գլխի չի ընկնում, որ հայերենում եա, եօ, իւ սկզբնապես չեն եղել այ, ոյ, ույ կապակցությունների շրջված ձևերը, այլ եղել են բոլորովին ուրիշ հնչյունական արժեքներ՝ ea, eo, iw, և հնչափոխությամբ միայն հետագայում ստացել են միավանկ ia, io, iu արտասանությունը և դարձել շրջված ձևեր այ, ոյ, ույ կապակցությունների. բայց գրությունը մնացել է հինը՝ եա, եօ, իւ: Այս պարզ բանի պատճառը տեսե՛ք, թե ինչ անհեթեթությամբ է բացատրում նա:

«Այս երևույթի պատճառը պարզ է՝ յ գիրը կիսաձայն է (ձայնավորական բաղաձայն). նախընթաց ձայնավորի հետ նա ձուլվում-միանում է և հնչվում իրրե երկբարբառ, իսկ նախընթաց բաղաձայնի հետ չի կառուցվում ձուլվել: Եթե այսպիսի դրություն տեղի ունենա, ապա, անհրաժեշտաբար, այդ բաղաձայնի և յ-ի միջև մտնում է կարճ ը հնչյունը (ինչպես՝ վազը, այժմ, ակն բառերի մեջ, որոնք արտասանվում են ինչպես՝ վազըր, այժմը, ակըն): Այս հիման վրա՝ սենյակ, արդյոք, այուն գրությունները հայերեն կարդացվում են հենց յ գրի սկզբնական կիսաձայն հնչյունը պահպանելու դեպքում, ինչպես այնքան աշխատում է Մ. Արեղյանը՝ իրրե սենյակ, արդյոք, սըլուն»: — Ի՞նչպես չէ, Մ. Արեղյանի այնքան աշխատելով է պահպանվել յ գրի կիսաձայն հնչյունը՝ հայ, ծառայական, գոյական, ձայն և նման բառերի մեջ: Բայց մենք շարունակենք. «Յարութիւնյանը կարդացվում է Յարութիւնը... сен'ѣак, арл'ѣок, с'ѣун, Арут'ѣун'ѣан և ոչ թե сеняк, ардек, сюн, Арутюнян, ինչպես այս բառերի իսկական արտասանությունը ներկայումս» — Ահա՛ թե ինչո՞ւ այ շրջված ձևով լինում է եա և ոչ յա:

Երբ ես կարդում էի Գրիգոր Նարեկացու մի տաղի մեջ «երգ զարմանալի, երգ շարժարժենի», այս վերջին բառը չէի հասկանում: Հիմա հասկացա: Դա նշանակում է «ատիճաղ պատիճաղ, սըտղի խաղի երգով» ինչ կուզես՝ ասա, միայն թե ասածդ կլոր լինի և լավ գլորվի: Դե՛ արի, գլորած քարը հանիր: Սկսե՛նք սկզբից, բայց նախ մի քանի հարցեր Ս. Մ.-ին:

Արդյոք նա գիտե՞, որ գիր և հնչյուն տարբեր բաներ են. գիրը հնչյունի մի պայմանական նշան է, որ մենք գծագրում ենք ձեռքի շարժումով կամ տպում ենք և տեսնում ենք, իսկ հնչյունն արտաբերում ենք խոսքի օրգանների շարժումով և լսում ենք: Իհարկե, գիտե:

Արդյոք նա գիտե՞, որ ձայնավոր և բաղաձայն տերմինները հնչյունների տեսակներն են ցույց տալիս և ոչ թե գրերի: Իհարկե, գիտե:

Արդյոք նա գիտե՞, որ կիսաձայն տերմինը նշանակում է մի ձայնավոր հնչյուն բաղաձայնի ֆունկցիայով: Իհարկե, գիտե:

Եթե նա այս բոլորը գիտե, հապա ի՞նչ հրաշքով յ գիրը կիսաձայն է դառնում, այսինքն՝ մի ձայնավոր հնչյուն բաղաձայնի ֆունկցիայով: Այս անհեթեթությունը բավական չէ, նույն յ գիրը նախընթաց ձայնավորի, ուրեմն՝

ձայնավոր հնչյունի հետ միանում է, ձուլվում, իսկ նախընթաց բաղաձայնի հետ չի կարող ձուլվել։ Այս էլ բավական չէ, նույն յ զիրը «հնչվում է իբրև երկբարբառ»։ Ի՞նչ անհեթեթություններ են սրանք։

Կարող եմ հավատացնել Ս. Մ.-ին, որ յ զիրը չի «հնչվում իբրև երկբարբառ», այլ հնչվում է կա՛մ իբրև բաղաձայնական ի, կա՛մ, երբեմն, իբրև միջնական կիսաձայն չ, և շատ քիչ անգամ՝ իբրև շփական յ բաղաձայն հնչյուն։ Կարող եմ հավատացնել նրան, որ յ զիրը մի գծագրություն է միայն և չի կարող լինել կիսաձայն հնչյուն։ Կարող եմ հավատացնել նրան, որ յ զիրը չի կարող միանալ-ձուլվել ոչ մի բաղաձայն թե ձայնավոր հնչյունի հետ. այլ հնչյունի հետ հնչյուն է միանում, գրի հետ՝ գիր։ Յ զիրը մի անմեղ գառն է. նա մտքով անգամ չի անցկացնիլ միանալ ու մինչև անգամ ձուլվել որևէ հնչյունի հետ, այլ կարող է ամեն գրի կողքին առաջից ու ետևից ցցվել, ամեն թղթի կտորի և ամեն բանի վրա գծվել, մրոտվել։ Եվ վերջապես՝ կարող եմ հավատացնել, որ երբեք այնպիսի անհեթեթ բան չի կարող լինել, «այնպիսի դրություն տեղի ունենալ», որ բաղաձայնից հետո յ զիր լինի, և այդ բավական չէ, այդ անհնարին կապակցության ժամանակ բաղաձայնի և յ-ի մեջ «անհրաժեշտաբար» մտնի ը հնչյունը։

Շատ հասկանալի է, որ Ս. Մ.-ը յ հնչյունի տեղ գլորել է յ գիրը։ Թողնե՛նք, ուրեմն, յ զիրը հանգիստ և առնենք յ հնչյունը, այսինքն՝ անվանկային կամ բաղաձայնական ի-ն, որին, ինչպես տեսանք, բարբառային ձևով երբեմն փոխանակում է գերմ. յ հնչյունը։ Չպիտի մոռանալ նախ՝ այն, որ միևնույն հնչյունը գրության մեջ կարող է արտահայտվել և՛ մեկ, և՛ մի քանի տարբեր տառերով, և մեր յ հնչյունը՝ անվանկային ի-ն, ինչպես տեսանք, հին ուղղագրությամբ արտահայտվում է երեք տառով՝ յ, ե, ի, և ապա՝ այն, որ հնչյունների կապակցությունը միմյանց հետ ը-ով կամ առանց ը-ի՝ կախված է հնչյունների բնավորությունից և ոչ թե այդ հնչյուններն արտահայտող պայմանական գծագրությունից։

Հիմա Ս. Մ.-ը հայտարարում է, թե նախընթաց բաղաձայն հնչյունի և հաջորդ յ հնչյունի, այսինքն՝ անվանկային ի ձայնավորի միջև, անհրաժեշտաբար, մտնում է ը հնչյունը։ Բայց Ս. Մ.-ը, հարկավ, չպիտի նեղանա, եթե կարդացողները ոչ միայն չհավատան նրա այս խոսքին, թե բաղաձայնի և ձայնավորի մեջ, անհրաժեշտաբար, մտնում է ը, այլև մի լավ ծիծաղեն դրա վրա։ Նա թույլ պիտի տա, որ կարդացողները ժպտան նաև փակագծի մեջ բերված վագր, այժմ, ակն բառերի ապացույց-օրինակների վրա, որոնց վերջի ր, մ, և հնչյունները ոչինչ չեն ասում յ=անվանկային ի ձայնավոր հնչյունի համար։ Նախ՝ նա ապացույց-օրինակները յ=անվանկային ի ձայնավորով պիտի բերեր և ոչ թե դրա տեղ սահեցներ ր, մ, և հնչյունները. ապա՝ դրանք ընկել են բառերի վերջը և ոչ թե մեջը, ձայնավորից առաջ, մինչդեռ յ կիսաձայնը=անվանկային ի-ն ընկնում է բառամիջում, բաղաձայնից հետո, ձայնավորից առաջ և ոչ թե բառավերջը, բաղաձայնից հետո (սենակյ, արդոք)։ Երրորդ՝ նույնիսկ այդ ր, մ, և հնչյունների և նախորդ բաղաձայնների միջև բառամիջում «անհրաժեշտաբար» չի մտնում ը հնչյունը, երբ այդ ր, մ, և հնչյուններին հաջորդում են ձայնավոր հնչյուններ. վագրակերպ, այժմուս, ակնաբուժ, անասնական, նպատակներ, պատենշ, մտածմունք, արարմունք և հազարավոր այսպիսի բառեր «անհրաժեշտաբար» չենք արտասանում և իսկի չենք էլ արտասանում ը հնչյունով՝ վագրակերպ, այ-

ծըմուս, ակընաբուժ, անասընական, նպատակներ, պատընէշ, մտածըմունք, արարըմունք: Եվ վերջապես՝ նույնիսկ աղմկավոր և պայթական բաղաձայն հնչյունների միջև, երբ դրանց վերջինից հետո մի ձայնավոր հնչյուն է գալիս, «անհրաժեշտաբար» չի մտնում ը հնչյունը. Ս. Մ.-ը և ոչ ոք ապտակ, պատշաճ, մարդկանց, պատվեր և այլն բառերը «անհրաժեշտաբար» չի արտասանում ապրտակ, պատըշաճ, մարդըկանց, պատըվեր:

Սրանից էլ մեծ անհեթեթ հայտարարութիւն: Կոշտ շփական և պայթական հնչյունների մեջ «անհրաժեշտաբար» չի մտնում ը հնչյունը, իսկ մի բաղաձայն հնչյունի և հաջորդ անվանկային i ձայնավոր հնչյունի և կամ, նույնիսկ, j-ի միջև, երբ վերջիններից հետո գալիս է մի ձայնավոր, ըստ Ս. Մ.-ի, «անհրաժեշտաբար» մտնում է ը հնչյունը: Պատկան բառն «անհրաժեշտաբար» չենք արտասանում պատըկան, բայց երբ պայթական բաղաձայն կ հնչյունի տեղ լինի անվանկային i ձայնավոր հնչյունը և կամ j բաղաձայնը, այն ժամանակ տ հնչյունի և դրա մեջ «անհրաժեշտաբար» մտնում է ը հնչյունը, և մենք պատեան=patian կամ patjan բառն «անհրաժեշտաբար» արտասանում ենք՝ պատըեան: Այդպես էլ արքուն չի լինում արբքուն, բայց թ-ի տեղ անվանկային i ձայնավորով կամ j-ով՝ արիւն=arjun կամ arjun պիտի արտասանենք արբին: Նույնիսկ պարտեով չի լինում պարտըբով, իսկ անվանկային i ձայնավորով արդիոօ=ardioh կամ ardjokh բառն «անհրաժեշտաբար» պիտի արտասանենք արդըբոօ:

Միգուցե Ս. Մ.-ը կարծում է, թե ուրիշ ազգերն «անհրաժեշտաբար» մեջ մտած ը-ով են արտասանում իրենց բաղաձայն+j, բաղաձայն+y կամ բաղաձայն+i (անվանկային) կապակցութիւնները, objekt, subjekt, adjutant, adjunkt.—об'ехать=облехать, от'езд=atjest, житье=жит'ю, житья=жит'я, гост'я, гост'ю=гост'я, гост'ю (т փափուկ և i անվանկային) և շատ-շատ բառեր ուսուրենում: Բայց գուցե Ս. Մ.-ը կարծում է, թե ֆրանսիացիք իրենց լեզվի մեջ շատ հաճախած կիսաձայն+ձայնավոր կապակցութիւնների և նախորդ բաղաձայնի մեջ մտցնում են ը հնչյունը (որ իր կողմից շատ կա ֆրանսերենում) և այդ «անհրաժեշտ» ը-ով են արտասանում իրենց բառերը՝ gibier=gibier, passion=passion, il ya=il ja և այլն, նույնպես chien, plano=chjen և այլն (ըստ գիտական ֆոնետիկական տառադարձության)*:

Այս բոլորը գիտեմ Ս. Մ.-ը, բայց և այնպես նա ազատ կերպով հայտարարում է. «Եթե այդպիսի դրութիւն տեղի ունենա, ապա անհրաժեշտաբար այդ բաղաձայնի և j-ի միջև (այսինքն՝ անվանկային i ձայնավորի կամ j-ի միջև, այն էլ երբ ետևից մի ձայնավոր է գալիս) մտնում է կարճ ը ձայնավորը: Մենք էլ ազատ կերպով կծիծաղենք օդից առած այդ հայտարարության վրա և կավելացնենք՝ երբ նրա այդ հայտարարության մեջ հիշված «j գիրք» բառացի՝ գիր ենք հասկանում՝ անհեթեթութիւններ են նրա ասածները, իսկ երբ հնչյուն ենք հասկանում՝ մի ուրիշ անհեթեթութիւն է. որովհետև ոչ ոք չի արտասանում սենըակ, արըին, սըին:

Դե որ մարդ մի անգամ ազատ կերպով մի անհեթեթութիւն ասի իբրև ընդհանուր դրութիւն, նա կարող է այդ անհեթեթութիւնն էլ ազատ կերպով իբրև հիմք ծառայեցնել և գրել. «Այս հիման վրա՝ սենյակ, արդյոք, սյուն գրութիւնները ճայեթեն կարգացվում են—հենց j գրի սկզբնական կիսաձայն

* В. Богородицкый, Очерки..., кр. 111.

ճեշյունը պահպանելու դեպքում... իբրև սենյակ, արդըյոթ, սըյուն... Հա-
րութըյունըյան»:

Հասկանո՞ւմ եք, թե ինչ է ասում նա: Հնչյունների կապակցությունը միմ-
յանց հետ ը-ով կամ առանց ը-ի՝ կախված է ոչ թե հնչյունների բնավորու-
թյունից, այլ այդ հնչյուններն արտահայտող պայմանական գծագրությունից՝
Օրինակ՝ երբ կիսաձայն *i* (= անվանկային *ի*) հնչյունն արտահայտելու հա-
մար գործածում ենք *ե* կամ *ի* տառը և գրում ենք՝ սենեակ, սիւն, այն ժամա-
նակ նա չի կարդում սենեակ, սըիւն, այլ կարդում է ուղիղ *seniak*՝ կամ
senyak, *siun*. Բայց երբ նույն կիսաձայն *i* (անվանկային *ի*) հնչյունի հա-
մար գործածում ենք *յ* տառը, որի հնչյունը *և՛* հին, *և՛* նոր լեզվի մեջ է
նույնիսկ ըստ *Ս. Մ.-ի* կիսաձայն *i*, և գրում ենք սենյակ, այդ ժամանակ
նա այլևս չի կարողանում կարդալ *senyak*, *seniak* (*i* անվանկային), այլ
«անհրաժեշտաբար» կարդում է սենըյակ, այն էլ «հենց *յ* գրի սկզբնական
(և այժմյան) կիսաձայն հնչյունը պահպանելու դեպքում»:

Խնչ հանելուկ է այս: Ինչո՞ւ *ե* տառը կարողանում է, օրինակ, այս
սենեակ գծագրության մեջ իր այս և ձևի տեսողական վզայությունը *Ս. Մ.-ին*
հիշեցնել տալ իր (այդ տառի) ըմբռնումի հետ զուգորդված՝ խոսքի օրգան-
ների որոշ մկանային շարժման մտապատկերները և հարկավոր շարժումները
կատարել տալով՝ արտաբերել տալ նրան կիսաձայն կամ անվանկային *i*
հնչյունը, բայց *յ* տառը, օրինակ, սենյակ գծագրության մեջ չի կարողանում
նույնն անել տալ նրան՝ առանց ը տառի օգնության, չնայելով, որ այդ *յ*-ն
կիսաձայն *i*-ի նշանն է: Բայց եթե այդ տառի տեղ դնենք իր հվրոպացի
փոխանորդներից մեկը՝ կիսաձայն *y* և կամ նույնիսկ բաղաձայն *յ*, և գրենք
սենյակ կամ սենյակ, այս դեպքում *Ս. Մ.-ը* արդեն դարձյալ կարտասանի
կիսաձայն *i*-ն կամ *յ*-ը: Դե՞ մեր *յ* տառն էլ՝ արդեն գրեթե հվրոպացի է
դարձած, գլխի մի կեսն է պակաս, որ լատ. *y* դառնա:

Որպեսզի ոչինչ պակաս չմնա, առնենք և ուսներեն տառերով գրություն-
ները: «Сеняк, ардек, сюн, Арутюнян... է այս բառերի իսկական արտա-
սանությունը ներկայումս»,—գրում է նա: Բայց մենք, հարկավ, պարտավոր
լինք նրան հավատալու, թե այդ ուսներեն գրությունները, որ սովորաբար
գործածում են, ճշտությամբ արտահայտում են հայերեն բառերի իսկական
արտասանությունը: Թող նա նորից կարդա վերևում բերվածները ուս լեզ-
վաբաններից. «Я տառը (ինչպես և *ѐ*, *ю*) բաղաձայն հնչյուն արտահայտող
նախորդ տառի հետ կապակցված՝ նշանակում է *a* ձայնավորը (*ѐ*, *ю* տառերը՝
o, *y* ձայնավորները), միաժամանակ և նախորդ բաղաձայնի փափկությունը»:
Երևի *Ս. Մ.-ը* գիտե բաղաձայնները ուսի պես փափկացրած արտասանել.
դե՞ թող փորձի հիմա նա իր բերած բառերը *a*, *o*, *y* ձայնավորներով և
նախորդ փափկացրած *h*, *d*, *c*, *t*, *n* բաղաձայններով արտասանել: Խնչ է
կարծում, հայերե՞ն արտասանություն կլսի նա իր բերանից, թե՞ ուսի և
ուսացած հայերի, երբ նրանք փորձում են հայերեն խոսել: Իսկի պատահե՞լ
է նրան տեսնել հայ ազգանունների՝ ЯН վերջավորությունից առաջ *ѐ* տառը
գրված՝ Абгарьян, Абелян, Абежьян, գուցե և Малхасьянц: Ինչի՞ համար
այսպես: Որպեսզի Я տառն առնվի *j*+*a* նշանակությամբ և՛ չկարդացվի իբրև
a նախորդ բաղաձայնի փափկացումով, և այդ ազգանունները կարդացվեն՝
Абгарян, Абелян, այսինքն՝ գոնե արևմտյան հայի արտասանությամբ,
որ ըստ Աճառյանի է Abel-yan: Գիտե՞ արդյոք *Ս. Մ.-ը*, որ Я, *ѐ*, *ю* տառերից

առաջ, «որտեղ բաղաձայնից հետո ընկնում է j բաղաձայնը, անհրաժեշտ է առանձին նշանագրում. ժամանակակից ուղղագրությունը գրում է այդտեղ Ե տառը, սակավ անգամ Շ (որի փոխանակ այժմ նոր ուղղագրությամբ դնում են* ապաթարց—Մ. Ա.), հմմտ. пью, пьан, съезд, отъезд (с'езд, от'езд)=pjū, pjan, sjest, atjest. адъюгант (ад'югант, ад'юнкт)=adjutant, adjunkt: Կնշանակի՝ հայերեն բառերը պետք է գրվեին сен'як (сен'як), ард'як (ард'ек), Арут'юн'ян (Арут'юн'ян), ад'юнкт: Բայց այս կլիներ ըստ Աճառյանի և Ֆինկի, թի մեր եա, եо, իւ հավասար են ja, jo, ju, ալ սինքն՝ շփական j բաղաձայնով են արտասանվում իբրև senjak, ardjak, Haruthjunjan: Իսկ մեր արևելյան հայերի սովորական կիսաձայն կամ անվանկալին i-ով արտասանությունը ուսերենում ճիշտ արտահայտելու համար միայն մի միջոց կա, ի տառը, որ թեպետ երբեմն նույնացնում են j հնչյունի հետ, բայց և այնպես դա կիսաձայնի նշան է. сен'як, ард'як և այլն գրությունները հասարակ գրագետ ուսուցչության կարողալ (ինչպես Ս. Մ.-ը սենյակ, արդյոք գրությունները), բայց լեզվաբանը կարողալ կամ կիսաձայն ի-ով, կամ բաղաձայն j-ով: Իսկ մեր երկրորդաձայնով կազմված միավանկ բառերի արտասանությունը ուսերենով ճիշտ արտահայտել կարելի չէ. сюн գրությունը ցույց է տալիս փափկացրած c + yн, որ հայերեն չէ. съюн, съюн, с'юн գրությունները հավասար են sjun գրության (ըստ Ֆինկի), որ, ինչպես տեսանք, մեր արտասանության համեմատ չէ. որովհետև մենք s-ից հետո շփական j բաղաձայն չենք արտասանում, ալ անվանկալին i ձայնավոր, թե չէ սիւն կլինե՞ր երկավանկ և կարտասանվե՞ր սըիւն=sըjun. с'юн գրությունն էլ երկդիմի կլինե՞ր, որովհետև ուսերենն էլ երբեմն й=j են դնում:

Հիմա անցնենք Ս. Մ.-ի վերջին ասությանը:

VII

Եա, եо, իւ=jա, յո, յու՝ ըստ Ս. Մ.-ի:

«Ճա, յո, յու և այլն երկբարբառների չկան, այլ կան այ, ոյ երկբարբառներ, որոնց կարող են հետևել թե՛ բաղաձայններ և թե՛ ձայնավորներ. հալ, հայց, հայ-երեն, հայ-ություն, Հայ-աստան, հայ-ոց, հայ-ի, գոյ (երևի Ս. Մ.-ն արտասանում է՝ гоѣ—Մ. Ա.), գոյր (երևի Ս. Մ.-ն արտասանում է՝ гоѣр—Մ. Ա.), գոյ-ական, գոյ-ություն, գոյ-ի. այսպես և ծառայ-ական, ծառայ-ություն: Բավական է Մ. Աբեղյանի պես սխալվել և բառը բաժանել ծառա-յական, ծառա-յություն, և անմիջապես կստացվի ծառա-եական, ծառա-իություն հնչյունը և գրությունը, որը Մ. Աբեղյանը համարում է սխալագրություն, բայց որ հայերեն ճիշտ գրություն է ծառա-յական, ծառա-յություն արտասանությանը»:

Գիտե՞ք, այստեղ ինչ է ասում Ս. Մ.-ը: Այն, որ կան յա, յո, յու երկբարբառներ՝ այս տերմինի ընդարձակ մտքով, և որ եա=jա, եо=յո, իւ=յու, այսինքն՝ նա գալիս է Մ. Աբեղյանի, ապա նաև՝ դարձյալ Մառի, Մեյեի և ուրիշների կարծիքներին:

Մի բոլոր ընդունենք, որ Աբեղյանը և ուրիշները Աբեղյանի պես «սխալ-

* В. Поржезинский, Введение..., ԿԲ. 109, 115, 122:

վելով» են բաժանում, բայց շարունակ բաժանում են՝ ծառա-յական, ծառա-յություն. ի՞նչ է լինում դրա հետևանքը, այն, որ «անմիջապես ստաց-վում է ծառա-եական, ծառա-իություն հնչյունը», ասում է Ս. Մ.-ը: Ուրեմն, թեկուզ «սխալ» բաժանման հետևանքով, առաջ են գալիս յա, յու վանկեր, որոնք հնչվում են եա, իու (միավանկ), կամ, ուրիշ խոսքով՝ այդ բառերի մեջ «սխալ» վանկատման հետևանքով առաջ եկած յա, յու վանկերը հնչյու-նով նույն են եա, իու (միավանկ=իւ) վանկերի հետ: Բայց եթե երկբար-բառ են եա, իու (միավանկ) կապակցությունները, անպայման նույն երկ-բարբառներն են և «սխալ» վանկատման հետևանքով առաջացած նույնա-հնչյուն յա, յու կապակցությունները:

Այս է ասում առողջ դատողությունը: Որովհետև յա հնչյունական կա-պակցությունը (թեկուզ «սխալ» առաջ եկած) հնչյունով նույն է եա հնչյու-նական կապակցության հետ և որովհետև եա հնչյունական կապակցությունը երկբարբառ է, ապա, ուրեմն, երկբարբառ է և նույնահնչյուն յա հնչյունական կապակցությունը: Կարո՞ղ է հերքել այս Ս. Մ.-ը:

Նա ոչ միայն չի հերքում այդ, այլև իր ասության վերջում նույնիսկ պնդում է այդ եզրակացության վրա՝ ավելացնելով թե «ծառա-եական... գրությունը... ճիշտ գրություն է ծառա-յական... արտասանության»: Ուրեմն՝ ինչ որ է յա-ի արտասանությունը, նույն արտասանությունը, ճիշտ գրու-թյամբ, արտահայտում է եա գրությունը: Ուրիշ խոսքով՝ եա գրությունն ար-տասանությամբ նույն է յա-ի հետ: Կարո՞ղ է հերքել այս Ս. Մ.-ը: Այսպես, ուրեմն, նույնիսկ Մ.-ի արտասանությամբ և ասելով՝ եա=յա և յա=եա, միայն... յա-ն «սխալ» բաժանմամբ է առաջ եկած: Այսպես, ուրեմն, Ս. Մ.-ն էլ, վերջիվերջո, ընդունում է Այտնյանի ասածը, թե վկայություն և նման բառերի մեջ յ-ն հնչում է բաղաձայն «եչի» պես, ինչպես և Հայկազյան լեզվի մեծ բառգրքի հեղինակների կարծիքը, թե ձայնավոր յ-ն է «որպէս» սկզբնավորություն հնչմանցս ե և ի, «որպէս ե», «որպէս թերատ ե», իսկ վերջինս է «յար և նման յ տառի անկելոյ ի մէջ բառի... և լատ. յ»:

Եթե այդպես է Ս. Մ.-ն ընդունում իմ ասածը, էլ ինչի՞ դեմ է առար-կում նա: Վանկերի «սխալ» բաժանման դեմ, որ, հարկավ, խնդրին չի վերաբերում. բայց մենք այդ էլ կտեսնենք, միայն մի քիչ հետո: Նախ՝ թե ինչու նա ընդունեց իմ ասածը: Բացատրե՞նք: Արդյոք ծառայ-ական և ծառա-յական երկու տարբեր բաժանումների ժամանակ յ տառի հնչյունը նո՞ւյն է մնում, թե՞ փոխվում է: Այս հարցին պիտի պատասխանի Ս. Մ.-ը: Դրա համար առնենք դասաբան և պատիվ և բաժանենք նախ Ս. Մ.-ի պես «ու-ղիղ» ձևով՝ դաս-արան, պատ-իվ, և ապա Մ. Աբեղյանի պես «սխալվելով»՝ դա-սարան, պա-տիվ: Ի՞նչ է կարծում նա, երկու դեպքում էլ ս և տ հնչյուն-ները նո՞ւյն են մնում, թե՞ երկրորդ դեպքում այլևս ս և տ չեն, այլ ուրիշ հնչյուններ: Կարծում եմ, դրա պատասխանը տալու համար հարկավոր չէ մեծ լեզվաբանական ուսում. ամեն աշակերտ էլ կասի, թե դաս-արան, պատ-իվ, ծառայ-ական կբաժանենք, թե դա-սարան, պա-տիվ, ծառա-յա-կան, երկու դեպքում էլ նույն ս, տ, յ հնչյուններն են մնում, միայն մի դեպ-քում՝ նախորդ ձայնավորի հետ միացած, մյուս դեպքում՝ հաջորդ: Բայց և այնպես՝ քանի որ Ս. Մ.-ը չի հավատալ ոչ-հեղինակավոր աշակերտնե-րին, ուստի թող նա նորից կարդա վերևում հեղինակավորից քերված հե-տևյալ հատվածը կիսաձայն յ-ի մասին. «Վանկերի հաջորդությունը ai (=ալ)

կիւնի թե ia (=յա), բնականաբար, նույնքան քիչ նշանակություն ունի, որքան, օրինակ, ai կամ la, ar կամ ra կապակցությունների մեջ բաղաձայնների ետ ու առաջ գրվելը»։ Եթե այդքանը բավական չէ, թող նա կարդա նաև հետևյալը երկու ձայնավորի միջև ընկած կիսաձայն i-ի մասին. «Երբ մի բաղաձայնական ձայնավորը (= կիսաձայն) ընկնում է երկու ուրիշ ձայնավորների միջև, օրինակ՝ aia (=այա ծառայական բառի մեջ--Մ. Ա.), այդ ժամանակ ամբողջապես արտաշնչության բաշխումից է կախված, թե այդ հնչյունական հաջորդությունը իբրև ai—a կզգացվի, թե իբրև a—i, կամ վերջապես՝ ai—ia: Առաջին դեպքում i-ն արտաբերվում է շնչի միևնույն արտամղումով, ինչ որ առաջին a-ն, և միանալով սրա հետ՝ կազմում է երկբարբառ. երկրորդ դեպքում արտաշնչության ֆուլացումը տեղի է ունենում արդեն առաջին a-ից հետո, և i-ն կազմում է երկբարբառի առաջին ձայնավորը երկրորդ a-ից առաջ. երրորդ դեպքում ավելի երկար արտասանվող i-ի առաջին մասը արտաբերվում է շնչի առաջին արտամղումի հետ, երկրորդ մասը՝ երկրորդի հետ»*։

Այսպես, ուրեմն, ծառայ-ական կբաժանվի թե ծառա-յական՝ երկու դեպքում էլ մնում է նույն չ կիսաձայնը. եթե առաջին դեպքում դա միանում է նախորդ ա-ի հետ և կազմում է իջնող երկբարբառ՝ այ=ai, երկրորդ դեպքում միանում է հաջորդ ա-ի հետ և կազմում է բարձրացող երկբարբառ՝ յա=ia: Իսկ այս վերջինս հետ իր հնչյունով նույն է եա երկբարբառը, և հենց այդ է պատճառը, որ ուղղագրություն չսովորած մարդիկ գրում են նաև ծառաեական, որ Ս. Մ.-ը «սխալ գրություն» չի համարում և իր աշակերտների տետրակներն ուղղելիս հենց այդպես էլ թողել է այդ գրությունն իբրև «ուղիղ», ինչպես և ծառաիություն, ծառաիով կամ ծառաեութիւն, ծառաեով գրությունները... Բայց այդ յա=եա կապակցությունը, յա երկբարբառը «սխալ» բաժանումից, այսինքն՝ «սխալ» վանկատումից է առաջ գալիս, ասում է Ս. Մ.-ը։

Գանջ հիմա այս խնդրին։

Ինչի՞ վրա է հիմնում Ս. Մ.-ը, թե Մ. Աբեղյանը և ուրիշները նրա պես «սխալվելով» են բաժանում ծառա-յական, ծառա-յություն։ Նա լուկ հայտարարում է այդ իբրև պատգամ։ Իսկ ես ասում եմ, որ այստեղ նա դեռ կաշկանդված է մի հին գիտնական ավանդության մեջ։ Ինչպես տեսանք, հին քերականագետները, ինչպես և Ս. Մ.-ը, երկբարբառների մասին այն կարծիքի էին, թե կան միայն այ, ոյ երկբարբառներ և ոչ յա, յո. և որովհետև, օրինակ, ճայ բառի մեջ այ կապակցությունը երկբարբառ է, և նույն երկբարբառն էին ընդունում և հայոց, հայություն, Հայաստան բառերի մեջ, ուստի ասում էին, թե պետք է բառն այնպես բաժանել վանկերի, որ այդ երկբարբառն անբաժան մնա, միաժամանակ և երևան գա բառի կազմությունը. գոյ, գոյ-ակ, գոյ-ի, գոյ-ութիւն և այլն։ Այսպես բաժանված գտնում ենք արդեն Հայկազյան լեզվի նոր Բառգրքի մեջ։ Այստեղն ավելի ընդարձակելով այս տեսությունը՝ պատվիրում է. «Աւ, եւ, իւ, ով, այ, ոյ երկբարբառները, թեև վերջի ծայրերնին բաղաձայնի նման հնչի (վելի կամ ելի), պետք չէ քակել. այսպես կըբաժնվի՝ զօրա-ւոր, ցաւ-ալից, երեւ-ակ, բով-անդակ, վկայ-ել, հայ-երէն և ոչ զօրա-ւոր, վկա-յել, բո-վանդակ, Յո-վաթամ, հա-յերէն»։ Մեր հեղինակավոր քերականագետի այս տեսությունը հետևում են Վիեննայի Մխիթարյանները, որոնք Այստեղնի աշակերտ-

* E. Sievers, Grundzüge der Indogermanischen Phonetik, էր. 140.

ներն են, և Ս. Մ.-ը. բայց վերջինս չի բաժանում զօրաւոր, բովանդակ, այսինքն՝ մասամբ միայն հետևում է Այտնյանին: Ինչո՞ւ. նա, եւեթի, այս հարցին կատասխանի այսպես. «Արդարեւ, Այտնյանը հեղինակովոր քերականագետ է, բայց այդ մասում նա սխալվում է. բովանդակ բառի մեջ ով երկրորդա՞ն չկա, և վ-ը բաղաձայն է. նույնպես և զօրաւոր բառի մեջ այժմ է=վ է. ես այդ մասին մինչև անգամ մի գիրք ունեմ շարադրած՝ «Վեճագրություն», և շատ եմ վիճել Վիեննայի Մխիթարյան վարդապետ Մեննվիշյանի հետ: Բայց վկայ-ել, հայ-ություն բաժանումն ընդունում եմ. դա «ուղիղ»-ն է»: Կարծեմ, էլ ուրիշ բան չի ասիլ Ս. Մ.-ը: Հա՛, մի բան էլ կարող է ասել նա. «Այտնյանը շփոթում է լեզվի զարգացման տարրեր շըրջանները, մի ժամանակ «գրում էին աւագան, որովհետև արտասանում էին մոտավորապես աօղան» («Մի հնչյունին մի գիր», եր. 12), ուստի պետք է բաժանեին աւ-աղան: Բայց այժմ արտասանում ենք ավագան, ուստի՝ ա-վագան: Իսկ ծառայություն բառն արտասանում ենք ծառայ-ություն, և Ս. Աբեղյանի պես «սխալվելով» են միայն արտասանում և բաժանում: Ծառա-յություն, այսինքն՝ յ-ն անցկացնում հաջորդ վանկին»:

Իհարկե, Աբեղյանի պես սխալվելով են բաժանել.

Վեճերիկում

1825 թվին. վա-յել (Վերք. Ասկերեան, Թեսարոսի իմաստասիրություն բարոյական, հրահանգք, եր. 168):

1878 թ. Եսա-յեայ, Ա-յաս, Հա-յաստան, վրա-յէն, Հա-յոց և այլն (Գ. Զարեհանալյան, Հայկական հին դպրություն, Բ հատոր, եր. 379, 203, 205, 222, 286):

1886 թ. Հա-յաստան, գիշերա-յին, խալիֆա-յին, կա-յին, հեզահա-յեայ, Ուհհա-յեցի (նույն, Ա հատոր, եր. 234, 264, 333, 466, 496, 725, 738, 579, 681 և այլն):

1897 թ. Հա-յաստան, ներկա-յացենն (Հ. Գեղեցիկի Հետազոտությունք հայ դիցաբանության, թրգմ. Հ. Թորոսյան, եր. 73, 108, 97):

1904 թ. Թէոդոսիա-յում, ազգա-յին, հա-յերի, սրիկա-յական (Լեո, Ռուսահայոց գրականությունը, եր. 54, 278, 282, 322):

Ի՞նչ է տեսնում Ս. Մ.-ը. նույնիսկ Վեճերիկում չի պահված մեծ բառ-գրքի հեղինակների ավանդությունը: Բայց ես շարունակեմ:

Կ. Պոլսում.

1874 թ. Նո-յին, վա-յելուլ, հա-յեր, ջրա-յին (Գ. Սեփանձալյան, Գրոց-բրոց, եր. 43, 71—72, 93):

1907 թ. Հա-յերուն, նա-յելով, մա-յանոցի, մարդկա-յին, վկա-յեն (Հ. Գ. Մամբլյան, Հին օրեր. պոեմտ Խաչատուր Մխաթյան, եր. 13, 61, 64, 65, 86):

Թիֆլիսում.

1865 թ. ազգա-յին, ընա-յելով, հոռմա-յեցոց, Հա-յաստան, հա-յերին, հա-յոց, փիլիսոփա-յութին, բարոյական (Ս. Պալատանյան, Պատմություն հայոց գրականության, եր. 34, 9, 24, 8, 210, 189, 41, 47, 60, 107, 142, 70, 202, 237, 238):

1881 թ. զՀա-յաստանայս, Հա-յոց, զԱրամա-յիս, հոռմա-յեցոց, վա-յելուլ, հրամա-յեաց, ամա-յանայր, ծառա-յութին, յաստուածա-յին (Մովսես

Խորենացի, Հայոց պատմություն, սրբագրությունն արել է Մկրտիչ Պալ-
յան՝ սովորած վեներտկում. եր. 3, 85, 106, 138, 184, 40, 179, 255,
335, 377, 378, 400, 405)։

1892 թ. վկա-յեց, հաճո-յանալ (Կ. Կոստանյան, Թոմա Մեծոփեցու հիշատա-
կարանը, եր. 30, 47)։

1892 թ. հրամա-յեց, միջազգա-յին, խնա-յում եյին («Հարություն Արարատ-
յանի կեանքը», թարգմ. Պ. Պոռչյանի, եր. 17, 28, 36)։

1909 թ. հա-յոց, քահանա-յին, հա-յերէն. (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմու-
թյուն Հայոց, եր. 22, 33)։

1910 թ. Հա-յոց, հա-յերի, Հա-յաստան, վա-յելած (Վրբ. Փափազյան, Հայոց
գրակ., եր. 178, 205, 207, 257)։

1914 թ. վկա-յեն, ղգո-յություն, հա-յեցեալ, հրամա-յեաց (եզնիկ Կողբացի,
եղծ աղանդոց, եր. 10, 12, 15, 133, 134)։

Պարիզում.

1912 թ. աստուածա-յին (Ա. Չոպանյան, Հայ էջեր, եր. ԻԵ)։

Վաղարշապատում.

1898 թ. գո-յութին, հա-յերն (Կ. Կոստանյան, Մկրտիչ Նաղաշ, եր. ԺԶ, ԽԴ.
հեղինակն ինքն է արել սրբագրությունը)։

Մոսկվայում.

1832 թ. վկա-յեն, ծառա-յութին, հա-յոց, տա-յին («Նկարագրութիւն դաղ-
թականութեան հայոց», եր. 5, 28, 29, 38, 61, 103, 104)։

1856 թ. վա-յելումն, հա-յոց, արքա-յին, արքա-յէն, շկշտանա-յին, հա-յենակ
(Սմբատ Սպարապետ, Պատմութիւն, եր. Ա, 26, 45, 64, 12, 20, 74, 111)։

1861 թ. ծառա-յում են, հա-յեցողութեանց, անբարո-յական, հա-յեացք,
արքա-յազն, վա-յելիս, ծառա-յութին («Հիստորիափայլ», հունվար ամիս,
եր. 4, 5, 13, 140, 168, 184, 174, 176, 197)։

Պետերբուրգում.

1897 թ. մա-յիս, հա-յերի, Ամասիա-յին, երկրա-յին, մարդկա-յին, Տրա-
յիանոս (Մովսես Խորենացու Հայկական պատմություն, թարգմ. Խոր.
Ստեփանե, եր. 5, 45, 13, 106, 127, 156)։

Նոր Զուլայում.

1880 թ. վա-յելահիւս, վա-յել, քահանա-յից, հրամա-յեաց, ջուղա-յեցոց,
հրամա-յել («Պատմութիւն Նոր Զուլայում», եր. Դ, 13, 53, 65, 74, 81)։

Երուսաղեմում.

1871 թ. վրա-յօք, Սահարա-յի, կա-յին (Տ. Սափրիչյան, Երկամյա պանդըխ-
տություն ի Հապեշտան, եր. 7, 12, 19)։

«Մարտակոչ», 1924 թ., № 11, եր. 4-րդ. հարավա-յին, կա-յարաններում։

Այս ի՞նչպես է լինում, որ 1825 թվից սկսած մինչև մեր օրերը, մինչև
նույնիսկ «Մարտակոչի» այն համարը, որի մեջ տպագրված են Ս. Մ.-ի
այդ տողերը, աշխարհի բոլոր կողմերում, «Մ. Աբեղյանի պես սխալվելով՝
հնչյունն անց են կացնում հաջորդ ձայնավորին և կազմում յա, յո, յու, յն
երկբարբառներ, որոնք նույնիսկ, ըստ Ս. Մ.-ի՝ ունեն եա, եօ, իւ (իււ)
հնչյունները՝ նրանից միայն, որ այդ գրքերի սրբագրիչները գիտնականու-
թյուն և գիտնական տեսություն չեն բանեցնում, ինչպես Ս. Մ.-ը և գուցե

չգիտեն էլ, թե այդպիսի տեսություն կա, այլ վանկերը բաժանում են՝ պարզապես հետևելով իրենց արտասանությանը:

Մենք խոսելիս բառերը գիտնական տեսություններով չենք բաժանում վանկերի, ուղենք՝ բարոյ-ական, գով-ական. ուղենք՝ բարո-յական, գով-ական: Բառերի վանկատումը մի բնախոսական երևույթ է, որ խոսելիս տեղի է ունենում մեր կամքից անկախ և կախված է հնչյունների որակից ու բաղակցությունից և արտաբերության եղանակից: Այստեղ, իհարկե, չպիտի խոսենք վանկերի կազմության մասին մեր լեզվի մեջ, բայց որպեսզի առաջադրված խնդիրը պարզ լինի, առնենք միայն այս դեպքում հարկավոր մասը: Երբ երկու ձայնավորի մեջ ընկնում է մի բաղաձայն, այս մի բաղաձայնը, ինչպես հայտնի է, մենք միշտ հաջորդ ձայնավորի սկիզբն ենք անցկացնում: Ինչու՞ այսպես: Ամեն վանկ կազմվում է արտաշնչած օդի առանձին մղումով, և վանկերը միմյանցից տրոհվում են արտաշնչության կա՛մ դադարումով, կա՛մ թուլացումով: Երբ երկու ձայնավորի մեջ ընկնում է մի որևէ փակվածքի բաղաձայն (մ, ն, բ, գ, դ, պ, կ, տ, փ, ք, թ, ծ, ծ, ց, ճ, չ, լ), որոնց արտաբերության համար պետք է բերանի որևէ տեղում փակվածք կազմվի, ինչպես, օրինակ՝ պ-ի արտաբերության համար պետք է շրթունքները կպչեն իրար, այդ ժամանակ առաջին ձայնավորի արտաբերության համար անհրաժեշտ արտաշնչության մղումը հետզհետե թուլանալով՝ շարունակվում է մի՛նչև փակվածքի կազմվելը, և փակվածքի վայրկյանին դադարում է: Այդ դադարը հենց կազմում է երկու վանկի սահմանը. փակվածքը բացվելուց հետո արտաբերվում է բաղաձայնը, որ անցնում է հաջորդ ձայնավորին, ինչպես՝ ա-պա, պա-տիվ: Իսկ երբ երկու ձայնավորի մեջ ընկնում է մի նեղվածքի շփական բաղաձայն (վ, ֆ, գ, ս, ժ, շ, դ, խ, լ, ու, ր), այդ ժամանակ բերանի որևէ տեղում փակվածք չի առաջ գալիս, այլ մի նեղվածք, և արտաշնչության մղումը չի դադարում, և եթե բաղաձայնը ձայնեղ է (վ, դ, ժ, դ, ու, լ), չի դադարում նաև ձայնը, այսինքն՝ ձայնալարերի հնչումը. օրինակ՝ վ-ի արտաբերության համար պետք է մի նեղվածք կազմվի վերին ատամների և ներքին շրթունքի միջև: Այստեղ էլ առաջին ձայնավորի արտաբերության համար անհրաժեշտ արտաշնչության մղումը հետզհետե թուլանալով՝ շարունակվում է մի՛նչև վ-ի համար հարկավոր նեղվածք կազմվելը. այդ ժամանակ լինում է արտաշնչության ամենամեծ թուլացումը, որ և կազմում է երկու վանկի սահմանը: Հենց որ հարկավոր նեղվածքը պատրաստ է լինում, արտաշնչությունն սկսում է ուժեղանալ, և արտաբերվում է վ հնչյունը, որ և անցնում է հաջորդ ձայնավորին՝ զա-վակ, ա-սել՝:

Ի՞նչ է երկու ձայնավորի միջև ընկած յ-ի հնչյունը գոյական, ծառայական և նման բառերի մեջ: Դա, նայելով բարբառային ազդեցության, կարող է լինել, ինչպես տեսանք, կա՛մ անվանկային ձայնավոր փակ յ, կա՛մ միջնական կիսաձայն y և կա՛մ շփական j բաղաձայն: Արդ, այս վերջինը՝ նեղվածքի շփական j բաղաձայնը, բնականաբար, միևնույն եղանակով հաջորդ ձայնավորին է անցնում, ինչ որ նեղվածքի մյուս շփական բաղաձայնները (վ, դ, շ և այլն): Կնշանակի՝ այն ամենքը, որոնք գոյական, ծառայական և այլն բառերը յ-ով են արտասանում (ըստ Հ. Աճառյանի), այդ հնչյունն էլ, իբրև մի բաղաձայն, անհրաժեշտորեն անց յն կացնում հաջորդ վանկին՝ գո-յական: Բայց այս վանկատումը տեղի է ունենում և այն ժամանակ, երբ

երկու ձայնավորի միջև ընկած յ-ն արտաբերվում է իրրև անվանկային փակ ի կամ միջնական չ կիսաձայն, քանի որ սրանց արտաբերության համար ես բերանի մեջ կազմվում է մի նեղվածք, մի սվելի նեղ անցք, քան պետք է վանկային ի ձայնավորի համար: Նախորդ բաց ձայնավորի (մեր բոլոր վանկային ձայնավորները բաց են) արտաբերության դրությունից դեպի այդ նեղվածքի դրությունն անցնելու ժամանակ արտաշնչության մղումը, բնականաբար, թուլանում է, և նեղվածքի պատրաստ լինելու վայրկյանին լինում է արտաշնչության ամենամեծ թուլացումը, որ և կազմում է երկու վանկի սահմանը, ապա արտաբերվում է նեղվածքի բաղաձայնական փակ յ-ն կամ միջնական չ կիսաձայնը, որ և, ինչպես մի նեղվածքի հնչյուն, անցնում է հաջորդ ձայնավորին:

Թե հին ժամանակ ևս գրական լեզվի մեջ արտաբերել են գո-յական, ծառա-յական, այդ պարզ երևում է այն տարբեր նշափոխությունից, որ յ հնչյունը կրել է մի կողմից՝ բառասկզբում ու բառավերջում և բառամիջում, բաղաձայններից առաջ, մյուս կողմից՝ բառամիջում, ձայնավորներից առաջ. օրինակ՝ հին գրական լեզվի մեջ մարդոյ—mardoy դարձել է մարդո—mardo, լոյս—loys դարձել է լույս—luys, մարդոյն—mardoyn դարձել է մարդույն—marduyn, իսկ գոյական—goyakan նույն է մնացել: Հնչափոխության այս տարբերությունը տարբեր պայմանների ազդեցությամբ է առաջ եկած:

Բառավերջի յ-ն դառնում է հազագային հնչյուն և ապա կորչում է»¹: Նույնը լինում է և բառասկզբի յ-ի վերաբերմամբ, որ դարձել է ճ հազագ և բարբառների մեջ մնացած բառերի մեջ մեծ մասամբ կորած է, իսկ գրական-պարոցական լեզվի մեջ պահվում է իբրև ճ հազագ՝ գրաբարի կարգալու ավանդությամբ: Բառասկզբի և բառավերջի յ-ի այս փոփոխությունը նրանից է առաջ գալիս, որ բառասկզբում ուշանում է կոկորդալարերի ձայնի մասնակցությունը, իսկ բառավերջում բառը դեռ չվերջացած՝ դադարում է ձայնի մասնակցությունը, մի երևույթ, որ սովորական է: Ուստի և սկզբի կիսաձայն յ-ն անձայն դառնալով՝ մնում է ինչպես մի հազագ, բայց ոչ ինչպես գերմաներենի անձայն ich հնչյունը՝ ձայնեղ յ հնչյունի անձայն տեսակը, որ և իր կողմից ապացույց է, որ մեր յ հնչյունը բառասկզբում և բառավերջում չի արտասանվել ինչպես գերմաներենի շփական յ բաղաձայնը, այլ ինչպես մի կիսաձայն հնչյուն:

Բառամիջում, բաղաձայններից առաջ ոյ—oy կապակցությունը դարձել է ույ—uy. լոյս—loys, մարդոյն—mardoyn դարձել են լույս—luys, մարդույն—marduyn: Այս ձայնաշրջումը կատարված է երկբարբառների փոփոխության սովորական օրենքով, այն է՝ երկբարբառի իրարուց անբաժան բաղադրիչ մասերի արտաբերության տեղի մերձեցման ձգտումով: Ոյ=oy անբաժան կապակցության առաջին բաղադրիչը ո (=o) վերջաքմային միջին բարձրության ձայնավոր է, իսկ երկրորդը՝ յ-ն=անվանկային ի (j), առաջաքմային վերին բարձրության ձայնավոր է. այս երկուսի արտաբերության տեղի մերձեցումը նրանով է առաջ գալիս, որ ո (o) ձայնավորի արտաբերությունը ձգտելով մոտենալ ի (i) ձայնավորի արտաբերությանը, պահելով իր վերջաքմային արտաբերության տեղը՝ դառնում է վերին բարձրության մի հնչյուն, որ է ու (u) ձայնավորը, որով և ոյ=oy անբաժան կապակցությունը

[1. Hübschmann, Zur Chronologie der armen. Vocalgesetze, հր. 158.]

դառնում է ույ (uy): Այս ձայնաշրջումն իր կողմից ցույց է տալիս, որ լոյս և նման բառերի ոյ (oy) կապակցությունը եղել է իսկապես երկրաբառ: Ինչպես բաղաձայնից առաջ, նույնպես և բառավերջում ոյ (oy) կապակցության երկու հնչյուններն իրարուց անբաժան են՝ մարդոյ—mardoy. և բնականաբար պիտի սպասեինք, որ այստեղ ևս առաջ գար նույն ոյ=ույ ձայնաշրջումը: Եվ իսկապես, մինչդեռ հին գրական լեզվի մեջ բառավերջի ոյ (oy) կապակցությունը, ինչպես տեսանք, ուրիշ ձայնափոխություն է կրել, վերջի յ-ն դուրս է ընկել. բարբառների մեջ առաջ է եկել ոյ=ույ շրջումը, մարդոյ—mardoy դարձել է մարդույ—marduy և ապա նոր, յ-ն դուրս ընկնելով մարդու: Այսպես և գնալոյ—գնալու և այլն: Այս ձայնաշրջումն ևս իր կողմից ցույց է տալիս, որ բառավերջում ոյ կապակցությունը, գոնե որոշ բարբառների մեջ, արտասանվել է իբրև երկբարբառ:

Բառամիջում ձայնավորից առաջ ոյ (oy) կապակցությունը փոփոխություն չի կրել. յ-ն այստեղ մնացել է. գոյական—goj akani: Եթե այս և նման բառերի մեջ ևս յ-ն նախորդ ձայնավորի հետ անբաժան արտասանվելիս լինել իբրև ոյ (oy) երկբարբառ, անպայման դա ևս երկբարբառներին հատուկ նույն ձայնաշրջումը պիտի կրեր, ինչ որ մարդոյ (mardoy), լոյս (loys) և նման բառերի մեջ: Հնչափոխության այս տարբերությունը ցույց է տալիս, որ «գոյական» և նման բառերի մեջ չի եղել ոյ (oy) երկբարբառ, իբրև գոյական, այսինքն՝ յ-ն հին գրական լեզվի մեջ (որի մասին է այստեղ խոսքը) արտաբերվելիս չի եղել նախորդ ձայնավորի հետ միացած, այլ նրանից տրոհված և միացած հաջորդ ձայնավորին, իբրև գոյական. ուստի և այդպիսի բառերի մեջ չի առաջ եկել վերևում գրված շրջումը:

Այսպես, ուրեմն, գոյական և նման բառերի մեջ երկբարբառներին հատուկ ձայնաշրջություն առաջ եկած չլինելը հենց՝ ցույց է տալիս, որ ոչ միայն 19-րդ դարում, այլև դարեր առաջ, երբ գործոն է եղել ոյ=ույ շրջումը, մեր հին գրական լեզվի մեջ էլ «Մ. Աբեղյանի պես սխալվելով», գոյական և նման բառերն արտաբերության ժամանակ վանկատել են՝ գոյական և այլն, որոնց մեջ յ-ն անցել է հաջորդ ձայնավորին: Նույնը եղել է և ալ, ալ, իլ, հլ կապակցությունների նկատմամբ, բայց այդ կթողնեմ:

Միգուցե այս ամենը համոզիչ չեղան Ս. Մ.-ի համար: Այն ժամանակ մեկ անգամ էլ ես դիմեմ ռուսերենի օգնությանը: Ս. Մ.-ը, վանկագրության կողմնակից լինելով (դե՛, «մի հնչյունին մի գիրը» նա վաղուց է մոռացել), նույն հոգվածի մեջ նա առաջարկում է մեր ես, իլ երկբարբառների համար միատառ նշանագրեր ստեղծել: Ինչո՞ւ ստեղծել. առնենք ռուսաց Я, Ю տառերը և գրենք՝

Bajazzo, բալաջջո, паяц, բալլացո.

Bajadere, բալադեր, баядер, բալդեր.

Kajüte, կալուտա, каюта, կաюта:

Ո՞ւր կորան գերմաներենի j-երը և հայերենի յ-երը. մտան ռուսերենի միատառ Я-ի և Ю-ի մեջ. բայց այդ j-երն ու յ-երը նախո՞րդ ձայնավորի հետ են արտաբերվում, թե՞ հաջորդ: Անպայման հաջորդի հետ: Գրե՛նք և հետևյալները.

Կալոն, kajun, каюн, баян, կաюн.

Կալան, kajan, каян, баян, կաան.

Կալարան, kajaran, каяраран, կաարան.

Ի՞նչ եկավ այդ նախորդ ա-ից անբաժանելի յ-ի գլխին. նա մտավ ուսերենի միատառ Գ-ի մեջ, որ հավասար է ja կամ ia (միավանկ), հայերեն՝ յա: Ի՞նչպես են արտասանում ուսերենի важная, важную և նման բառերը. ըստ Ուշակովի՝ անվանկային i=յ ձայնավորով, իբրև важная, важную = վաժնայա, վաժնույու: Ի՞նչ է կարծում Ս. Մ.-ը. ո՞ր վանկին է անցնում երկու ձայնավորի միջև գտնված այդ անվանկային i=յ հնչյունը: Անպայման հաշորդին, այն աստիճանի հաշորդին, որ ուսները նույնիսկ միատառ Գ, Ю գրերով են գրում:

Այսպես սպառվեց և վանկերի բաժանման ժամանակ յ կիսաձայնի հաշորդ վանկին անցնելու խնդիրն ևս, որ իսկապես չի վերաբերում եա, եօ, իւ երկբարբառների յա, յո, յու ձևով գրելուն. բայց քանի որ Ս. Մ.-ն առանձնապես խոսել էր այդ մասին ևս, շուգեցի անպատասխան թողնել:

Ի՞նչ է ընդհանուր եզրակացությունը:

Մտադիր ընթերցողը կտեսնի, որ Ս. Մ.-ի առարկությունները կա՛մ լոկ անհեթեթություններ են, կա՛մ, հակառակ նրա կարծիքին, ցույց են տալիս, որ հին եա, եօ, իւ երկբարբառներն այժմ արտասանում ենք յ կիսաձայնով, իբրև յա, յո, յու=անվանկային i-ով՝ ia, io, iu, կամ ya, yo, yu, ուսու. йа, йо, йу, я, ё, ю, երբեմն և գերմ. ja, jo, ju. ուստի ուղղագրության ռեֆորմի ժամանակ մենք պետք է գրեինք՝ սենյակ, արդյոք, արյուն. իսկ թե յա, յո, յու կապակցությունները երկբարբառ կանվանեն թե բաղաձայն յ+ա, օ, ու կապակցություն, այդ արժեք չունի մեր ուղղագրության տեսակետով:

Ինչի՞ Ս. Մ.-ը չի հասնում իր նպատակին: Որովհետև նա լեզվական իրականությունները (ֆակտերը) չի առնում այնպես, ինչպես կան, այլ առաջուց մտադրվում է հերքել մի բան, որ իրապես գոյություն ունի. ուստի և, բնականաբար, պիտի ընկներ զվարճալի անհեթեթությունների մեջ, և կա՛մ այն ապացույցեր. ինչ որ հերքել էր ուզում:

VIII

«Յ տառի փոխանակ գրել ճ բառերի սկզբում, երբ յ-ն արտասանվում է իբրև ճ»:

Այս փոփոխությունը կատարված է հետևյալ հիմունքով.

1. Ամեն ձայն պետք է նշանակվի միայն մեկ տառով.

2. Ամեն գիր պետք է ունենա միայն մեկ հնչյուն:

«Օրինակի համար... հայ. յ տառը բառին սկիզբը ի. մեջը y... համարելը երկրորդ պայմանին հակառակ է... հ ձայնին համար արդեն ճ տառն ունենալով՝ պետք չէ, որ յ տառին ալ նույն հնչյունը տանք ... յ տառին համար կմնա մեկ իրական արժեք, այն է y ձայնը»*:

Ս. Մ.-ն այս յ=հ փոփոխության դեմ ելնում է մի քանի ձևերով:

«Հեղինակին (Աբեղյանին) շատ լավ հայտնի է, որ ժողովրդական կենդանի արտասանության (=բարբառներին—Ս. Ա.) օտար է յ=հ ձայնափոխությունը. ժողովուրդը (=բարբառները—Ս. Ա.) բառասկզբի յ-ն... երբեք

* Հր. Աճառյան, Բարբառագիտություն, Էր. Տ հտն.:

չէ փոխում հ-ի»։—Իսկ իմ «Ջեկուցման» մեջ գրված է. «Բառերի սկզբում գրական լեզվի, ինչպես և շատ բարբառների մեջ, չ կիսաձայնը կամ դուրս է ընկել, կամ մեծ մասամբ նույնացել է ի հագագի հետ, որից և առաջանում է այս երկու տառի ուղղագրության դժվարությունը»։

Ինչպես կարելի է տեսնել, ինձ ոչ թե «շատ լավ հայտնի է», այլ նույնիսկ հայտնի չի եղել, թե բառասկզբի յ-ն բարբառների մեջ «երբեք չի փոխվում հ-ի»։ Ս. Մ.-ն իր կարծիքը վերագրում է ինձ։ Ինձ, ընդհակառակն, հայտնի է, որ բարբառների մեջ կա յ=հ հնչափոխությունը։ Առե՛ք թեկուզ Սայաթ-Նովա 1914 թ. հրատ. և բացեք վերջի բառարանը, և կգտնեք՝ հիդ անել=յետ անել, հիդ քաշվել=յետ քաշվել, հիդ քերած=յետ քերած։ Բացե՛ք Ս. Ամատունու «Բառ ու բան»-ը և կգտնեք արարատյան բարբառով հետ անել=յետ անել, հետ ածել=յետ ածել, յետ քշել. հոգոց քաշել, հոգոց հանել=յոգոց հանել. հայ տալ=գրաբարի յայ առնել, յայ կարդալ. հոռ, հոռանալ, հոռութիւն=յոռի, յոռանալ, յոռութիւն (գրաբարի և՛ առաջին, և՛ երկրորդ նշանակությամբ). հեղ=յեղ. բայց բայը նույն գրքի մեջ յեղել (գրաբար՝ յեղուլ), վարը՝ վարածը շուռ տալ, կրկին վարել։

Եթե ժողովրդական բանահավաքների գրվածքների մեջ յ=հ հնչափոխությամբ շատ բառեր չկան, դրա պատճառը նախ՝ այն է, որ բարբառների մեջ յ-ով սկսվող բառերը, սակավ բացառությամբ, մեռել են, գոյություն չունեն. ապա՝ բանահավաքները սովորաբար բանեցնում են հին, այսինքն՝ գրաբարի ուղղագրությունը. նրանք գրում են յ տառով, որովհետև այս էլ գրական լեզվի մեջ հ հնչյունով են կարդում։ Այսպես, օրինակ՝ նույն բանահավաք Ամատունին գրում է նաև՝ յետ գալ, յետ ընկնել և այլն (առնելով ավելի Պ. Պոռշյանից)։ Բերած օրինակներն էլ, սակայն, բավական են ոչընչացնելու Ս. Մ.-ի սխալ կարծիքը և նրան «սարտեցնելու» հետ անել, հոգոց հանել, հոռանալ գրություններով։ Հին լեզվի մեջ ևս կա յ և հ տառերի փոխանակություն. օրինակ՝ յետգյետէ—հետգհետէ, յետագայ—հետագայ, յոլտակ—հովտակ, յօտ—հօտ, յօտել—հօտել (Արաբկերի բարբառ՝ հերթել=հեթել, Արարատյան բարբառ՝ ետել)։

Ենթադրենք, թե ոչ մի բարբառի մեջ էլ չկա յ=հ հնչափոխությունը, մի՞թե դա կարող է որևէ նշանակություն ունենալ բառասկզբի յ-ի փոխանակ հ գրելու նկատմամբ։ Միգուցե Ս. Մ.-ը կարծում է, թե ուղղագրության ռեֆորմը բարբառների համար է կատարված և ոչ թե գրական-դպրոցական լեզվի համար։ Այս վերջինիս արտասանությամբ բառասկզբի յ-ն է հ։ Եթե նա ինձ չի հավատում, պետք է, որ հավատար գտնե հեղինակավոր քերականագետներին։ «Յ, որ հնապես ամեն տեղ չ ձայն ուներ... գրական լեզվի մեջ վերածված է հ» (Աճառյան)։ «Բառասկզբում յ-ն այժմ արտասանվում է և շատ վաղ արտասանվել է իբրև հ» (Մեյն)։ «Բառասկզբում յ-ի արտասանությունը նույնանում է հ-ի հետ» (Մառ)։ «Յ-ն բառասկզբում արտասանվում է հ» (Ֆինկ)։ Այսպես և՛ Այտնյան, և՛ ուրիշները։

Այս գիտե, իհարկե, Ս. Մ.-ը, բայց դրա դեմ էլ մի պատրաստի դեկլարացիա ունի. «Գրական-դպրոցական արտասանության մեջ յ=հ ձայնափոխությունը արվեստականորեն է մտցված, այն էլ ոչ ամենուրեք»։ Եվ, վերջացավ։ Ուրեմն՝ բառասկզբի յ=հ արտասանությունը «արվեստական» է, «ժողովրդական կենդանի արտասանությանը օտար», և կարելի չէ յատակ բառը գրել հատակ։

Բայց Ս. Մ.-ը մի հարց անգամ չի տալիս իրեն, թե ե՞րբ և ինչպե՞ս են «արվեստականորեն» մտցրել բառասկզբի յ= հ «օտար» արտասանությանը մեր գրական լեզվի մեջ, և ինչպե՞ս է եղել, որ այդ «արվեստականությունը» աջողություն է ունեցել: Չէ՞ որ նա գրում է, թե «ծաղովուրդը (=բարբառները—Մ. Ա.) բառասկզբի յ-ն կա՛մ դուրս է ձգում, կա՛մ (ե-ից առաջ) արտասանում է բուն յ-ի հնչյունով (այսինքն՝ կիսաձայն ի հնչյունով—Մ. Ա.), կա՛մ փոխում է նուրբ՝ հազիվ լսելի հազագի (spiritus lenis), բայց երբեք չի փոխում հ-ի»:

Ահա՛ խնդիրներ, որոնց մասին Ս. Մ.-ը որոշ գաղափար չունի, բայց այնպիսի վստահությամբ հայտարարություններ է անում, որ միամիտ ընթերցողը կմոլորվի:

Բացատրե՛նք նախ, թե ինչ է այդ «նուրբ, հազիվ լսելի հազագը»:

Իմ «Ջեկուցման» մեջ գրված է. «Կան բարբառներ, որոնց մեջ բառասկզբի յ-երը վերածվել են գրական լեզվից և մյուս բարբառներից տարբեր մի նոր տեսակի հազագային հնչյունի, որ ոմանք դնում են իբրև «երկար հազագ», բայց ավելի ճիշտ կլիներ ասել՝ ձայնեղ հազագ, այսինքն՝ նույն հնչյունն է, միայն հետը միացած կոկորդալարերի ձայնը, մինչդեռ մեր սովորական հնչյունն անձայն է, այսինքն՝ հետը միացած չունի կոկորդալարերի՝ ձայնը (ինչպես բ, գ, դ ձայնեղ են, իսկ համապատասխան պ, կ, տ, խ անձայն են)»: Աճառյանն այս նոր հնչյունի համար գրում է. «Թրթռուն շնչավորներուն (= ձայնեղ հազագավորների) նման հնչում մ'ունի նաև՝ Կարն: Բարբառին հատուկ չ ձայնը, որ Մշո բարբառին մեջ ալ կա և զոր հարմար կդասենք նշանակել չ ձևով*»: Այս ձայնը կգտնենք հին հայերենի չ ձայնին դեմ, ինչպես՝ յարութ—Յարություն, յակոր—Յակոր և այլն: Ասով այս բարբառը կունենա երկու տեսակ հազագային ձայն՝ յ, հ» («Բարբառագիտություն», եր. 106): «Կարնո բարբառին նման Մուշն ալ ունի երկու տեսակ հազագ, որոնք են յ և հ. ասոնց գործածությունը կարնեցոց հետ նույն է, բայց Մշո բարբառը սովորություն ունի ձայնավորով սկսվող բազմաթիվ բառերու սկիզբը չ ավելացնել. ինչպես՝ չէժան—աժան, յախոռ—ախոռ, յախրուր—աղբյուր, յըմէն—ամենայն, յամբուր—ամուր, յանգան—անագան և այլն («Բարբառագիտություն», եր. 117): Այս սովորությունը, սակայն, ունի նաև Կարնո բարբառը. տես Բարբ., եր. 114 յիմացեք—իմացեք, յաշքերդ—աշքերդ, յընգեր—ընկեր, յէլէի—ելնէի և այլն: Նույնը կարելի է միշտ դիտել Կարնո բարբառի մարդկանց խոսվածքի ժամանակ»:

Սա այս նոր հնչյունի, այս ձայնեղ հազագի ծագումը հին չ (y, j) հնչյունից՝ կասկածելի եմ համարում. ուստի իմ զեկուցման մեջ գրել եմ, թե «դեռևս քննելի է, թե արդյոք դա հին կիսաձայն յ-ից է առաջացել, թե չէ»: Իսկ 1913 թ. գրած իմ զեկուցման մեջ** ասել եմ, «որ այդ հնչյունը կարող է և հին յ-ից ծագած չլինել, այլ հին յ-ն բառասկզբում դուրս է ընկել, և ապա այդ բարբառների մեջ ձայնավորներից առաջ ավելացել է այդ ձայնեղ հազագային հնչյունը, որ հին յ-ի հետ կապ չունի. որովհետև այդ հնչյունը նախ՝ չի երևում բոլոր հին յ-երի տեղ, և ապա՝ շատ անգամ երևում է նաև այնպիսի բառերի սկզբում, որոնք հին լեզվի մեջ յ-ով չեն սկսվում»: Եվ իսկապես, երբ խնդիրը գալիս է Կարնո և Մշո բարբառների ձայնեղ հազագով, չ-ով սկսվող բառերին, որոնք հին լեզվի մեջ չ ունեն, միշտ օրինակ

* Հատ. Ը շուս տված:

** «Արարատ» ամսագիր, <1913>, № 11 և 12, եր. 1152:

բերում են լակոբ, չարութ և մի երկու ուրիշ բառ կամ անուն. մինչդեռ բազմաթիվ ուրիշ բառերի սկզբում. որոնք հին լեզվի մեջ յ-ով չեն սկսվում, ավելացել է ձայնեղ հազազը: Բացի այդ, որ գլխավորն է, ուրիշ բարբառների մեջ ևս բառասկզբի ձայնավորներից առաջ ավելանում է անձայն և հազազը, ինչպես՝ Մշո և Կարնո լարբառներում՝ չըմեն, լընգեր, լամոթ, լընտիր, իսկ ուրիշ բարբառներում՝ հըմեն, հընգեր, համոթ, հընտիր: Այս ցույց է տալիս, որ լեզվի մեջ ընդհանուր ձգտում կա բառասկզբի ձայնավորներն արտաբերելու ոչ թե արտաշնչության սկզբի հետ միաժամանակ, այլ նրանից հետո. միայն Մշո և Կարնո բարբառների մեջ այդ սկզբի հազազի հետ, նախքան թի կազմված է լինում ձայնավոր հնչյունի հարկավոր դրությունը բերանի մեջ, միանում է ձայնալարերի հնչյունը, ուստի և հազազի աղմուկը քիչ է զգալի լինում. մինչդեռ ուրիշ բարբառների մեջ այդ հազազն անձայն է մնում, և ձայնալարերը հնչում են այն ժամանակ, երբ բերանի մեջ արդեն կազմված է լինում ձայնավորի արտաբերության համար հարկավոր դրությունը: Այս է ահա՛ հընկեր և լընկեր արտասանության տարբերությունը:

Եթե ընդունենք նույնիսկ, որ Կարնո և Մշո բարբառների մի քանի բառերի մեջ այդ ձայնեղ հազազը հին յ (y) հնչյունի հնչափոխությամբ է առաջ եկած, դա դարձյալ մեր լեզվի մեջ մի բոլորովին նոր հնչյուն է, որ չի եղել հին լեզվի մեջ, ինչպես է, օրինակ, և հ-ի հնչափոխությամբ առաջ եկած ֆ հնչյունը մի քանի բարբառների մեջ՝ հոգի—ֆոգի, հող—ֆող, հոտ—ֆոտ և այլն: Այդ ձայնեղ հազազը կիսաձայն կամ բաղաձայնական յ (y) հնչյունը չէ. բայց Կարնո և Մշո բարբառների գիտնական մարդկանց մեջ մի առաջապել կա տարածված, թե իբր դա յ-ի բուն հին հնչյունն է, և թե երբ իրենք յակոբ են արտասանում, իբր յ-ի հնչյունով են արտասանում, դա «ուղիղ» արտասանություն է, գուցե և ս. Մեսրոպի նման: Կալ իմանալով, որ հնության հավատը, թեկուզ առասպելի վրա հիմնված, մարդկանց ավելի ևս հնասեր է դարձնում, իսկ ուղղագրության նկատմամբ ավելի ևս կաշկանդում է նրանց՝ ես իմ «Զեկուցման» մեջ մանրամասն կանգ եմ առել այդ ձայնեղ հազազի վերաբերմամբ, դնելով հետևյալ դրությունները.

1. Եթե այդ ձայնեղ հազազը հին յ-ից էլ առաջ եկած լինի, դա դարձյալ արգելք չպիտի լինի, որ գրական լեզվի մեջ արդեն և դարձած յ-երը և տառով էլ գրվեն, քանի որ որոշ բարբառների այս ձայնեղ հազազը ոչ թե հին կիսաձայն յ ($\approx \text{ii}, y$) հնչյունն է, այլ զուտ բարբառային մի նոր հնչյուն, և ով որ մանկությունից իր մայրենի բարբառից չի վարժվել դրա արտասանությանը, նա նույնիսկ դժվարությամբ է կարողանում լսել, ըմբռնել և յուրացնել այդ հնչյունը:

2. Գրական լեզվի մեջ կարիք չկա այս առանձին տեսակի նոր հազազը մտցնելու և կարելի էլ չէ մտցնել:

3. Բայց եթե հարկ լինի այս նոր հազազային հնչյունը նշանագրել, դրա համար պետք է ծառայի ոչ թե կիսաձայն հնչյունի յ (ii, y) տառը, այլ բոլորովին նոր մի նշանագիր պետք է ընդունել: Ահառայնը, ինչպես տեսանք, գործածում է չ նշանագիրը (շուռ տված լատ. չ):

4. Գրական լեզվի համար, սակայն, բավական է մի հազազային հնչյունի և տառը, և եթե կան մարդիկ, որ գրական լեզվով խոսելիս, իրենց մայրենի բարբառի ազդեցությամբ, որոշ թվով բառերի սկզբի հազազը ձայնեղ են արտասանում, այդ ոչ մի ազդեցություն չպիտի ունենա մեր ուղղագրու-

թյան վրա. որովհետև նախ՝ դա գուտ բարբառային արտասանություն է, ապա՝ այդպիսի բառերի թիվը շատ փոքր է. քանի որ յ-ով սկսվող բառերի կեսից ավելին (այժմ կգրեն՝ բացի 10—15 բառից) գրաբարից են անցնլ աշխարհաբարին, և այդ բարբառների մարդիկն էլ այդպիսի բառերը միակերպ անձայն և հագագով են արտասանում, ինչպես՝ հաճախ, հատակ, հոշոտել, հոդ, հորդ, հոխորտալ, հոգնակի, հարդարել, հարատև, հավակնություն, հանդիմանել և այլն:

5. Մեր բաղաձայնների մեջ սովորական երևույթ է նույն կարգի ձայնեղ և անձայն բաղաձայնների միմյանց փոխանակելը, և կան բարբառներ, որոնց մեջ բ, գ, դ ձայնեղ հնչյուններն արտասանվում են իբրև մի նոր տեսակի հնչյուններ, իբրև բհ, գհ, դհ, ինչպես Երևանի բարբառի մեջ բարի արտասանվում է բհարի, բայց... մենք գրում ենք բարի, մի բարբառի մարդ արտասանում է բարի, մի ուրիշ բարբառի մարդ կարող է արտասանել բհարի... նույնպես կգրենք հիմաւ, մեկը կարող է արտասանել անձայն և հագագով հիմար, մյուսը՝ ձայնեղ հագագով (իբրև յիմար):

6. Այսպիսի գրությունը ոչ ոքի համար ոչ մի ուղղագրական դժվարություն չի պատճառիլ, քանի որ հագագային հնչյունի համար միայն մի և տառը կունենանք, և ամեն անգամ հագագային հնչյունը, լինի ձայնեղ թե անձայն, այդ մի և նշանագրով կարտահայտվի:

Ս. Մ.-ը փոխանակ այս վեց գրությունների վրա լրջորեն մտածելու, բովականանում է միայն մի դեկլարացիայով, թե գրական-դպրոցական արտասանության մեջ յ=ն ձայնափոխությունը արվեստականորեն է մտցրած, այն էլ ոչ ամենուրեք, այնպիսի ուսուցիչների միջոցով, որոնք «իսկնց մայրենի բարբառից չեն վարժվել դրա (յ-ի նուրբ հագագով) արտասանությանը, և նույնիսկ դժվարությամբ են կարողանում լսել, ըմբռնել և յուրացնել այդ հնչյունը»: Եվ ապա ծանոթության մեջ շնորհ է անում հայտնելու, թե «ինքը Մ. Արեղյանը պատկանում է այս ուսուցիչների շարքին... այս պատճառով էլ նա յուր հայերենի քերականության և ուղղագրության մեջ առաջադրվում է սկզբնագիր յ-ն արտասանել իբրև և, ինչպես ինքն է արտասանում»: Եվ ապա Ս. Մ.-ը մի քիչ հետո արդեն հոգով վրդովված՝ բացականչում է. «Եվ հանուն ինչի՞ կատարվում է այս բռնությունը ժողովրդական արտասանության վրա, որովհետև յ-ով սկսվող մոտ 100 բառ ումանք սխալ են արտասանում իբրև և և կարող են սխալ գրել»...

Նախ՝ իմ Հայերենի քերականության և նույնիսկ 1892 թ. Ուղղագրության մեջ, որ հիշել է Ս. Մ.-ը, ես այդպիսի անմտություն չեմ արել, որ առաջադրեմ բառասկզբի յ-ն արտասանել իբրև և. իմ Քերականության մեջ (եր. 31) գրված է. «Բառասկզբում յ տառն այժմ արտասանվում է սովորաբար իբրև և»: Իսկ իմ Ուղղագրության մեջ (եր. 10)՝ «Յ կես ձայնավորը բառի սկզբում դառնել է հագագային նուրբ և բաղաձայն և... արդի գրական լեզվի միջ արտասանվում է ինչպես հ»...

Ապա՝ Ս. Մ.-ը շատ է սիրում «ժողովուրդ», «ժողովրդական արտասանություն» բառերը և կարծում է, թե այն բարբառները, որոնք չունեն այդ ձայնեղ հագագը, դրանք ժողովրդի մաս չեն և «ժողովրդական արտասանություն» չունեն, այլ «ումանք», «ուսուցիչներ» են, որոնք «սխալ» արտասանություն ունեն: Ս. Մ.-ի համար մի կողմում է, ուրեմն, «ժողովուրդը» և «ժողովրդական արտասանությունը», այդ «նուրբ, հագիվ լսելի», «ուղիղ»,

«գեղեցիկ», «փափուկ», «բնական», «գեղեցիկ ու կանոնավոր», «ժողովրդական» և դարձյալ «ժողովրդական», նաև գրական գեղեցիկ արտասանությունը» այդ նոր հնչյունի, ձայնեղ հագագի,—իսկ մյուս կողմում են այդ ումանք ուսուցիչներն իրենց «հակաժողովրդական», «արվեստական», «սխալ», դարձյալ «արվեստական, տգեղ ու անկանոն» արտասանությամբ անձայն հագագի: Տեսնո՞ւմ եք, Ս. Մ.-ը «դորժնական տեսակետով» ժլատ չէ երկու կողմի արտասանություններին էլ հարմարավոր, իսկ լեզվաբանի վայել, բնորոշ ածականներ նվիրելու: Բայց զայնու մասն ումանք ուսուցիչները կարողացել են գրական-դպրոցական լեզվի մեջ «արվեստականորեն» մտցնել իրենց «հակաժողովրդական» յ=հ արտասանությունը, որովհետև իրենք չեն կարողանում այն «գեղեցիկ» ձայնեղ հագագն արտասանել:

Ժողովրդի անունից խոսողը, սակայն, նեղություն չի կրում մոսենալու ժողովրդին, գոնե Աճառյանի «Բարբառագիտությունը» բանալու և տեսնելու, թե քանի հոգի են այդ ումանքը, որոնք Արեղյանի պես անձանոթ են այդ «ուղիղ», «գեղեցիկ» ու «կանոնավոր» հնչյունին: Այսպես՝ այդ ձայնեղ հագագը շունեն.

1. Արարատյան բարբառը, որ Աճառյանը կոչում է Երեանի բարբառ, և նրա ենթաբարբառները՝ Բայազետի, Լիստապատի և Թավրիզի.

2. Ղարաբաղի բարբառը և նրա ենթաբարբառները՝ Ղազարի, Գանձակի, Ղարաբաղի.

3. Ջուղայի բարբառը.

4. Ագուլիսի բարբառը, ինչպես և Մեղրիի.

5. Շամախու բարբառը.

6. Թիֆլիսի բարբառը.

7. Աստրախանի բարբառը և Ղզլարի:

Այսպես, ուրեմն, բոլոր առևելյան կոչված բարբառները շունեն այդ նոր հագագային հնչյունը. Լոռվա բարբառի մասին միայն տեղեկություն չկա «Բարբառագիտության» մեջ, բայց անձամբ հարցրել եմ մի քանի բնիկների, որոնց վկայությամբ՝ լոռեցիք էլ անձանոթ են այդ նոր հնչյունին, և այլպես չէր կարող լինել. Լոռին բացառություն չպիտի լիներ արևելյան բարբառների մեջ: Բայց Ս. Մ.-ը չկարծի, թե այդ «ժողովրդական» նոր հնչյունն ունեն մյուս բոլոր բարբառները: Չունեն դարձյալ՝

8. Խրիմի և նոր Նախիջևանի բարբառը.

9. Տրապիզոնի բարբառը, որով խոսողներն այժմ զետեղված են Սոխումի կողմերը.

10. Կ. Պոլսի, Թրակիայի և փոքր-ասիական բարբառները, ինչպես և Սեբաստիա, Խարբերդ և այլն, որոնք այժմ անարժեք են, որովհետև այդ բարբառներից չնչին մնացորդներ միայն կան. միայն Արաբկիրի այժմ ոչնչացած բարբառն ունեւ ձայնեղ հագագ.

11. Վանա և Մոկաց բարբառները, որոնցով խոսողները գաղթած 'ն Հայաստան.

12. Խոյի, Սալմաստի և Մարաղայի բարբառները, որոնք ոչ միայն Պարսկաստանում են, այլև Հայաստանում:

Հապա էլ ո՞ր բարբառը մնաց, որ ունի այդ «գեղեցիկ» հագագը: Կարնո և Մշո բարբառները, որոնք նույնպես, դժբախտաբար, ոչնչացան, բայց հարյուր տարի առաջ և վերջին պատերազմի ընթացքում դրանցից հատված-

ներ անցել են այժմյան Հայաստանի շրջանը և ուրիշ կողմեր: Այսպես՝ Մշո բարբառի ենթաբարբառներ մնում են ալաշկերտցիք և Մուշից, Սասունից ու Թուրանուխից գաղթականներ Ապարանում, Արագածի ստորոտներում և Նոր Բայազետի գավառում (21 գյուղեր): Իսկ Կարնո բարբառից, որին պատկանում են և Բասենն ու Կարսը, գաղթականներ գետեղված են Շիրակում, Ախալքալաքում և Ախալցխայում: Այսպես, ուրեմն, բոլոր հայերից այդ «ժողովրդական» հագագն արտասանել գիտեն միայն շիրակեցիք, ապարանցիք, ախալքալաքցիք, ախալցխացիք և մեկ էլ Նոր Բայազետի գավառի 21 գյուղացիք ու սասունցիների և ալաշկերտցիների մնացորդները: Այդ բարբառներն էլ, սակայն, միակերպ չեն, և նույնիսկ կասկածելի է, թե ամենքն այդ նոր ձայնեղ հագագն ունենան:

Հիմա ի՞նչ է կարծում Ս. Մ.-ը. քանի՞ «ուֆան» են նրանք, որ Արեղյանի պես իրենց մայրենի բարբառից չեն վարժվել այդ ձայնեղ հագագին, չգիտեն դրա գոյությունը և նույնիսկ չգիտեն, թե ի՞նչ է դա: Արդյոք հասկացա՞վ նա, որ ինքն անհիմն կերպով խոսում է ժողովրդի անունից և «ժողովրդական» ու «հակաժողովրդական», «սխալ» և «ուղիղ» բառերը գործածում: Մի՞թե ժողովրդական լեզվի, բարբառների մեջ «սխալ» և «ուղիղ» ասածը կա մի լեզվաբանի համար: Իսկ գրական լեզվի մեջ գիտե՞ք, թե որն է սխալը. այն, որ ընդհանուր ընդունված չէ:

Այսպես, ուրեմն, գրական լեզվի մեջ բառասկզբի յ-ն արտասանվում է իբրև ճ: Եվ այլապես էլ չէր կարող լինել: Մի հնչյուն, որ գոյություն չի ունեցել հին լեզվի մեջ, չկա հայոց ազգի ամենամեծ մասի մեջ, չկա նոր գրական լեզվի հիմք կազմող բարբառների մեջ, դա չէր կարող մտնել մեր գրական-դպրոցական արտասանության մեջ, այն էլ համարվել յ-ի «ուղիղ» հնչյուն, մանավանդ որ Կարնո և Մշո բարբառների մեջ էլ հին յ-ով սկսվող բառերից ոչ ավելի քան 10—15 բառ միայն այդ ձայնեղ հագագով են ալտասանվում: Ս. Մ.-ը շատ լավ գիտե, որ երբ ինքը գրում է «յ-ի և հ-ի հնչյուններ», կարդացողները հասկանում են, թե որն է ճ-ի հնչյունը, իսկ յ-ի հնչյուն ասելով՝ նրանք հասկանում են կա՞մ դարձյալ ճ հնչյունը բառասկզբի յ-երի համար, կա՞մ կիսաձայն ի հնչյունը, որ ունի յ տառը բառամիջում (ձայն, գոյական): Քանի՞ հոգի կլինեն հայ գրագետներից, որոնք յ-ի հնչյուն ասելով հասկանան ձայնեղ ճ հագագը, որ բոլորովին տեղական հնչյուն է: Ժամանակ է դեն դնելու կարնեցի և մշեցի գիտնականների հանած այդ առասպելը, թե իբր ձայնեղ հագագը յ-ի հնչյունն է, այն էլ «ուղիղ» հնչյունն է, իսկ անձայն հագագը յ-ի «սխալ» հնչյունն է: Ժամանակ է, որ կարնեցի գիտնականները իրենք շմուռվեն և ուրիշներին էլ շմուռեցնեն, թե իբր իրենք բառասկզբում պահել են յ-ի սկզբնական հնչյունը, և թե իբր ձայնեղ հագագն է յ-ի այդ սկզբնական «ուղիղ» հնչյունը: Ժամանակ է, վերջապես, որ Կարնո և Մշո բարբառների մարդիկը նոր առասպելներ չտարածեն, թե «գրական-դպրոցական արտասանության մեջ յ=ճ ձայնափոխությունը արվեստականորեն է մտցված, այն էլ ոչ ամենուրեք»:

Յ=հ ձայնափոխությունը երկնքից չի ընկել հանկարծ, ձայնեղ հագագին անվարժ մի քանի ուսուցիչների մեջ և, ինչպես հայտարարում է Ս. Մ.-ը, այդպիսի ուսուցիչների միջոցով արվեստականորեն մտցվել գրական-դպրոցական արտասանության մեջ: Ինչպես վերևում տեսանք, բառավերջի և բառասկզբի յ-ն անձայն մնալով՝ վերածվում է հագագի և ապա դուրս ընկնում

բարբառները մեծ մասի մեջ, բայց և բարբառների մեջ յ-ով սկսվող բառերն իրենք, սակավ բացառությամբ, մեռնում են: Ինչպես բարբառները, նույնպես և գրական լեզուն, քանի դեռ կենդանի է, ունենում է իր հնչափոխությունը, երբեմն բարբառների հետ նույն ուղղությամբ, երբեմն էլ բարբառներից տարբեր: Բարբառների հետ զուգընթաց նույն յ=հ հնչափոխությունն ունեցել է և մեր հին գրական լեզուն, միայն մի խոշոր տարբերությամբ բարբառներից, այն է՝ գրաբարում, իբրև գրական լեզվի մեջ, բնականաբար կան և պահվում են քոլոք յ-ով սկսվող բառերը և նրանց բառասկզբի յ գրությունը: Բառասկզբի այս յ=հ հնչափոխության մասին Յ. Կարստը* իր «Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականության» մեջ (եր. 34) գրում է. «Գրաբարում բառասկզբի յ-ն արտասանվում է հ ըստ արդի հայերենի. այսպես, օրինակ, ըստ Այտն. II. 371 յարմար, յապաղել, յուլս, զՅակոբ, անյապաղ, թերայոյս կարդացվում են՝ հարմար, հապաղել, հուլս, զՀակոբ, անհապաղ, թերահուլս և այլն: Այս արտասանությունը պետք է իրոք դոյություն ունեցած և ուղիղ եղած լինի ոչ իսկական հին հայերենի համար, այլ ավելի ուշ՝ կլասիկական և ետ-կլասիկական և միջին հայերենի շրջանում: Առանձնապես կիլիկյան հայերենի համար՝ բառասկզբի յ-ի իբրև հ արտասանվելը հաստատ և անկասկած է հետևյալ կրկին գրություններով՝ հետ—յետ, հետի—յետի, հայրենեթփութին և յայրենեթփիմ... որոնց երկուսի էլ առաջին բաղադրիչը պարզապես նույն է»: Այս բառերը պարզապես կազմված են «հայրենիք» բառից, «հայրենաթափ լինել» այժմ էլ սովորական է»: Ապա Կարստը նույն հնչափոխությունը գտնում է և մի քանի բարբառների մեջ, ինչպես՝ լեհահայոց և այլն, և կիլիկյան հայերենի բառասկզբի յ-ն տառադարձում է միշտ հ-ով, ինչպես յայտնի=հայտնի, յեմել=հեմել (գրաբար՝ յամել) և այլն:

Մինչդեռ բարբառների մեջ, եթե յ-ով սկսվող բառերը չեն մեռնում, դրանց սկզբի յ-ն հ դառնալուց հետո դուրս է ընկնում, հին գրական լեզվի մեջ այս վերջին զարգացումը չի ընդհանրանում: Բայց որ գրաբարում էլ կան որոշ թվով բառեր, որոնք գրվել են և սկզբի յ-ով և առանց յ-ի, այդ կա՛մ բարբառների ազդեցության հետևանք է, կա՛մ ավելի այն բանի, որ գրաբարում էլ մի ժամանակ կատարվելիս է եղել յ-ից ծագած հ-ի դուրս ընկնելու հնչափոխությունը, և եղել է ժամանակ, երբ խառն արտասանել են և յ=հ հնչյունով և առանց դրանց: Բայց և այնպես, քանի որ բարբառների մեջ այս հնչափոխության վերջանալու ժամանակ, նոր հայերենի սկզբում, գրաբարն այլևս խոսվող լեզու չէր, այլ միայն մեռած գրական լեզու, այս զարգացումը, այսինքն՝ բառասկզբի յ-ի դուրս ընկնելը, գրաբարում կանգ է առնում և այս երկու տեսակի արտասանության մրցման մեջ, յ-ով սկսվող բազմաթիվ մեռած, լոկ գրական բառերի ազդեցության տակ, որոնք բարբառների մեջ չլինելով՝ չէին կարող առանց սկզբի յ=հ հնչյունի կարդացվել,— ընթերցանության ժամանակ իշխող է հանդիսանում և հաստատվում այս հնչափոխության միջին՝ յ=հ աստիճանը, և ևս յայնչեմե՛ բառասկզբի այս յ=հ արտասանությունը ավանդաբար հարատևում է դպրոցներում, իբրև կարգալու մի եղանակ, մինչև 19-րդ դարը, և ապա՝ ինչպես գրաբարի կարգալու ամբողջ եղանակը, նույնպես և բառասկզբի այս յ=հ արտասանությունը:

նը կարդալիս, գրաբար բառերի և գրութեան հետ, հասցնում է և մեր նոր գրական լեզվին՝ աշխարհագրորհին:

Ահա՛ թե ինչպիսի ծագում ունի բառասկզբի յ=հ արտասանութիւնը մեր նոր գրական-դպրոցական լեզվի մեջ: Դա ոչ թե այս կամ այն բարբառից է ծագում, այլ գրաբարի կարդալու եղանակից: Գրաբարից փոխառած յ-ով սկսվող բազմաթիվ լոկ գրական բառերը՝ յաճախ, յագենալ, յապաղել, յանգ, յարկ, յոբելեան և այլն, որոնք չկան բարբառների մէջ, նույն ձևով գրվելով՝ աշխարհագրորհում չէին կարող այլ կերպ կարդացվել, քան գրաբարում: Այս կամ այն բարբառի մեջ, արդարեւ, կան սակավաթիվ բառեր, որոնց սկզբի յ-ն դուրս է ընկել, ինչպէս՝ ախտել (յաղթել) արդ (յարդ), անկարծակի, իսուն (իցցուն), իստակ (հստակ), իշել, իշատակ, օրանջել, աջող, գուցե և մի քանի ուրիշները. բայց այդ բառերը բարբառներից չեն մտած մեր նոր գրական լեզվի մեջ, այլ գրաբարից. ուստի և դրանց համար պահւած է գրաբարի յ-ով գրութիւնը՝ յաղթել, յիշել, յարդ և այլն, հետևաբար և՛ յ=հ կարդալու եղանակը: Յաջող, յառաջ բառերը, գուցե և մի երկու ուրիշը, վերջին տասնամյակներում միայն գրում են ավելի առանց յ-ի, բայց և այնպէս դեռ ավելի՛ անյաջող, քան անաջող: Մի երկու բառ էլ, ինչպէս յետ (դառնալ), արտասանվում են թե՛ յ=հ ձայնափոխութեամբ իբրեւ հետ (դառնալ) և թե՛ սկզբնական ձևով yet. ուստի ուղղագրութեան ռեֆորմից առաջ գրում էին կամ յետ (դառնալ) և կարդում էին հետ, կամ ետ (դառնալ) և կարդում էին yet. իսկ այժմ առաջին տեսակ արտասանողները նոր ուղղագրութեամբ գրում են հետ դառնալ, իսկ երկրորդ տեսակ արտասանողները՝ յետ (=yet):

Այսպէս, ուրեմն, ինչպէս յ-ով սկսվող բառերն իրենց գրութեամբ, նույնպէս և յ=հ արտասանութիւնը ոչ թե արվեստականորեն է մտցրած մեր նոր գրական-դպրոցական լեզվի մեջ, այլ դա մի ժառանգութիւն է՝ մնացած հին գրական լեզվից: Այդ բառերը չէին կարող երբեք արտասանվել գրաբարում, որից և նոր գրական լեզվի մեջ, ձայնելով հազագազ, որովհետև այս հնչյունը չկար հին լեզվի մեջ, չկա նաև բարբառների մեջ, բացի Մշո և Կարնո բարբառներից: Այս ձայնել հազագազ, իբրեւ մի տեղական հնչյուն, օտար և անծանոթ է հայութեան ամենամեծ մասին:

Բայց չնայելով դրան...

Ս. Մ.-ը, «գործնական տեսակետից» փննելով նոր ուղղագրութիւնը, հարկավ, չի մոռանում այս տեսակետը և մի շատ «գործնական» առաջարկ է անում:

Յ-ով սկսվող բառերի «այժմյան (յ-ով) ուղղագրութիւնը յուրացնելը այնքան էլ դժվար չէ, մասնավորեալ երբ ուսուցիչները հոգ տանեն երեխաներին ուղիղ արտասանութիւն ցոյց տալու (ընդգծումը հեղինակինն է), և ոչ թե, ինչպէս մինչև այժմ լինում է, իրենք պատվաստեն աշակերտների մեջ հ-ով արտասանութիւնը»:

Գիտե՞ք, ինչ է առաջարկում նա: Շատ պարզ բան: Հայոց ազգի մեջ, ամեն տեղ. ուսուցչութեան իրավունքը մենաշնորհ դարձնել շիրակեցիների, ալաշկերտցիների ու ախալքալաքցիների, իր հայրենակից ախալքալաքցիների, ապարանցիների ու մեկ էլ նոր Բայազետի գավառի 21 գյուղացիների համար: Դրանք պետք է բոլոր կողմերի հայերին ուսուցիչներ մատակարարեն և՛ Հայաստանում, և՛ Հայաստանից դուրս ամեն տեղ: Այլապէս, էլ ի՞նչպէս կարելի է գործադրել Ս. Մ.-ի ռեցեպտը յ-ի «ուղիղ» արտասանութեան նկատ-

մամր այնպիսի ուսուցիչների միջոցով, որոնք անժանոթ են այդ ձայնեղ հագագին: Դո՛ւրս, ուրեմն, ուսուցչությունից բոլոր արևելյան բարբառների մարդիկ, բոլոր խոյեցիներ ու սալմաստեցիներ, կ.-պոլսեցիներ, ղարաբաղցի-ներ և, առհասարակ, բոլոր բարբառների մարդիկ, որոնք չգիտեն, թե ինչ է այդ ձայնեղ հագագը:

Երևակայեցե՛ք, թե այդ մենաշնորհը տրվեց Կարնո և Մշո բարբառների մարդկանց, բայց արդյոք համոզվա՞ծ է Ս. Մ.-ը, որ դրանք կկարողանան ամեն տեղ հայ ազգի մեջ «պատմաստել» այդ «ուղիղ, գեղեցիկ, փափուկ արտասանությունը», այն էլ բնականորեն և ոչ «արվեստականորեն»: Կարելի է, գուցե, հարցնել Ս. Մ.-ին, թե արդյոք ինքը, որ մանկությունից գիտե այդ «ժողովրդական հնչյունը», երբեիցե փորձե՞լ է գործադրել իր առաջարկը, և ի՞նչ աշողություն է ունեցել իր երեսնամյա ուսուցչության շրջանում իր հավաքարցի աշակերտների վերաբերմամբ. չե՞ որ ինքը շատ լավ և տարբեր կերպով արտասանում է «յար և հար, յօնք և հօնք և այլ բաների մեջ յ-ի և հ-ի հնչյունները»: Դե՛ ասացեք, հիմա հավաքարցիներն էլ բախտավոր են է՛լի, և չեն ղրկվիլ հայ ազգի մեջ ուսուցչություն անելու մենաշնորհից:

Կներեն ընթերցողները, որ այստեղ անեմ «Կաշաղակ» կոչված լուսահագի Հովհաննես Կպիսկոպոսի պատմությունը, որ եղելություն է: Դա մի ծեր, կորաքամակ մարդ էր, բարակ ու սուր ձայնով: Չեմ հիշում, թե որտեղացի էր, բայց էջմիածնի վանքի եկեղեցում աղոթքներն ասելիս շատ լավ արտասանում էր երկբարբառային ուո (uo) և եիե (ie) հնչյունները: Գևորգ Դ Կաթողիկոսը շատ էր հավանել նրա արտասանությունը, և որովհետև կարծում էր, թե այդ Կպիսկոպոսը ե և ո տառերի համար ունի 5-րդ դարի հին արտասանությունը, ուստի 1879 թ. նրան կարգեց էջմիածնի ճեմարանում արտակարգ ուսուցիչ ս.-մեսրոպյան արտասանության, որպեսզի աշակերտների մեջ պատմաստի այդ «ս.-մեսրոպյան» արտասանությունը: Եկավ նա. ասում էր մեզ. «Ասեք՝ ուղղորմուղը». աշակերտներն ասում էին՝ «վողորմվողը»:—Չ՛իզավ. մին էլ ասեք՝ ուղղորմուղը:—Աշակերտներն այս անգամ՝ «ուղորմուղը»:—էդ ի՞նչ եք ասում, քառանգաչներ. ուղղորմուղ չի, — ուղղորմուղը:—Աշակերտներն ասում էին՝ օղորմօղ: Եվ այսպես, չարչարվեց խեղճ ծերունին երեք օր միայն ու հեռացավ, «ս.-մեսրոպյան» արտասանությունն էլ հետը տարավ: Աշակերտներին մեջ մի հիշատակ մնաց. «քառանգաչներ, կաշաղակը թռավ», մեկ էլ՝ մեր սովորական «վողորմուղ» արտասանությունը:

Չի՞ վախենում արդյոք Ս. Մ.-ը, որ իր բարբառակից ուսուցիչներն էլ «քառանգաչ» աշակերտների հանդիպեն և «Կաշաղակ» Հովհաննես Կպիսկոպոսի պես թռչեն՝ առանց սովորեցնելու յ-ի կարծեցյալ «ուղիղ», «գեղեցիկ» արտասանությունը: Եվ մարդ հասկանա, թե ինչի համար է կամենում Ս. Մ.-ը կատարել «այս բռնությունը»՝ պատմաստելու մի հնչյուն, որ չի եղել մեր հին լեզվի մեջ, չկա նոր գրական լեզվի մեջ, չկա և բարբառների ամենամեծ մասի մեջ, մի հնչյուն, որի համար նույնիսկ տառ չկա: Ասենք, այդ առաջարկն անողն ինքն էլ գիտե, որ այդ պլուխ գալու բան չէ: Նա այդ ասում է միայն նրա համար, որ ուղղագրության ռեֆորմի ժամանակ մեր յ տառը պահենք երկու տարբեր հնչյունի համար, մեկ՝ իր բուն բաղաձայնական ի հնչյունի համար, մեկ էլ՝ բառասկզբի հագագի համար, որպեսզի

նախ՝ մեր աշակերտները «գործնական տեսակետով» միշտ գործ ունենան անելու և չզրկվեն յ-ով սկսվող բառերն անգիր անելու կարևոր աշխատանքից... և ապա՝ ինքը Ս. Մ.-ը չզգվի...

Թե չէ՝ եթե յ-ի փոխանակ հ գրվի, այն ժամանակ «ի՞նչ պետք է անի այն ընթերցողը, որ ժողովրդական հնչյունով (այսինքն՝ Մշո և Կարոն բարձրների ձայնն է հագագով) է արտասանում յ-ով սկսվող բառերը,-- 'ափշտակել, 'անկարծ և այլն» (այսպիսի ձևով է գրում ինքը Ս. Մ.-ը): Եվ պատասխանում է ինքն իր հարցին. «Նա ստիպված պետք է լինի ամեն անգամ զգվանով կարդալ հ-ով գրությունը—հափշտակել, հանկարծ, հոտնկայա»: Ս. Մ.-ը չգիտե, որ իր զգվանքը դեռ ոչինչ չի ասում. եթե նա զգվում է մեր ամբողջ լեզվի մեջ գոյություն ունեցող հ հնչյունից, ուրիշներն էլ կարող են այդ գուտ տեղական հնչյունից, անծայն հագագից զգվել, և կան զգվողներ: Մի օր Երվանդ Լալայանն այդ հնչյունի համար այս բառերով արտահայտվեց. «Այդ զգվելի, ոչխարային ձայնը»: 'Իե՛' հիմա որի զգվանքն է համոզիչ, Ս. Մալխասյանցի՞, որի մայրենի բարբառի մեջ, երևի կա ալդ հնչյունը, թե՞ Եր. Լալայանի, որի մայրենի բարբառի մեջ գիտեմ, որ կա այդ հնչյունը: Այս տողերը կարդացողների ամենամեծ մասը, հարկավ, գաղափար չունի Ս. Մ.-ի այդ սիրեցյալ հնչյունի մասին և չի կարող իմանալ, թե արդյոք Լալայանն է ճիշտ բնորոշել այդ անծանոթ հնչյունը, թե՞ Ս. Մ.-ը: Բայց մենք շարունակենք Ս. Մ.-ի սուղը:

«Բայց ի՞նչպես պետք է վարվեն այն ուսուցիչները կամ գրողները, որոնք բառասկզբի յ-ն չեն արտասանում ինչպես հ... Պատասխանը պարզ է—նրանք պետք է ստիպված լինեն իրենց ուղիղ, գեղեցիկ, փավուկ արտասանությունը փոխել և յուրացնել արվեստական, սխալ արտասանությունը»:—

Խեղճ ուսուցիչներ ու գրողներ, որոնց թիվը լեզբոն է. իսկապես ծանր է նրանց վիճակը՝ թողնել իրենց տեղական արտասանությունը և յուրացնել ընդհանուր տարածվածը, հրաժարվել՝ այն հին գիտնական առասպելից, թե ձայնն է հագագը յ-ի հնչյունն է, «ուղիղ» հնչյունը... այդ՝ նրանց համար սոսկալի հարված կլինի:

«Բայց որևէ լեզվի մեջ տեսնված բան է, որ ուղղագրությունը բռնազբոսն խոսողի արտասանությունը, ստիպի նրան թողնել իր բնական, գեղեցիկ ու կանոնավոր արտասանությունը և յուրացնել արվեստականը, տգեղն ու անկանոնը»,—հարցնում է Ս. Մ.-ը՝ վշտահար սրտով ցավելով, որ «հափշտակել» գրությամբ պետք է կորչի «ափշտակել» արտասանությունը: Բայց միևնույն Ս. Մ.-ը քիչ հետո ուրիշ առթիվ գրում է. «Ծն համոզված եմ, որ այդ միկրոֆոնական ուղղագրությունը (գնացել եմ և գնալու յեմ) չի ազդի խոսող մարդու վրա. է-ով արտասանողը կշարունակե արտասանել ըստ իր սովորության, Ե-ով արտասանողն էլ նույնպես»:—Թող համոզված լինեն, ուրեմն, նաև մյուս ախալցխացի ու ապարանցի ուսուցիչներն ու գրողները, որ «հափշտակել» գրությունը չի ազդի իրենց բնական «ափշտակել» արտասանության վրա, և իրենք կշարունակեն արտասանել «ափշտակել»: Եվ իսկապես, Ս. Մ.-ն էլ գիտե, որ 1500 տարուց ի վեր գրում ենք՝ մաքր, ու աղբիլ և այլն, բայց այս ուղղագրությունը իսկի չի բռնազբոսել և չի բռնազբոսում խոսողի արտասանությունը, և նա կարդալիս արտասանում է՝ մաքր, վառ, ախալի. կամ ախճիլ: Բայց միևնույն Ս. Մ.-ը չի կարողանում «հափշտակել» տեսնել և «ափշտակել» կարդալ: Զէ՞ որ հիմա, դա ուրիշ բան

է, դրա տեսողական ղգայութիւնն այնքան զորեղ է, որ խեղդում է խոսողի մկանային շարժման մտապատկերը և թույլ չի տալիս նրան արտասանել ձայնեղ ։ Հագագը... և խոսողը կորցնում է իր «բնական» արտասանութիւնը։ Ի՞նչ հանելուկներ են սրանք։ Ինչո՞ւ կարող ենք մարդ—mard գրել, և մարթ—marth կարդալ, կարող ենք Բարի գրել, և երևանցին կարող է բնաւի արտասանել, իսկ երբ հափշտակել ենք գրում, Ս. Մ.-ն այլևս չի կարողանում 'ափշտակել—արտասանել. բայց երբ գրում ենք յափշտակել—չափշտակել, ըստ Ս. Մ.-ի յափշտակել=ի-ափշտակել, դարձյալ նա կարողանում է արտասանել 'ափշտակել։ Չէ՞ որ ոչ հափշտակել և ոչ էլ յափշտակել գրութիւնները չեն արտահայտում 'ափշտակել արտասանութիւնը։

Թո՞ղ հանգիստ մնա Ս. Մ.-ը, եթե 'ափշտակել արտասանութիւնը «բնական» է նրա համար, հափշտակել գրութիւնը երբեք չի բռնազրոսիլ նրա 'ափշտակել արտասանութիւնը խոսելիս։ Բայց այդպիսի գրութիւնը դպրոցը կազատի ավելորդ ուղղագրական նեղութիւնից, որովհետեւ հագագային հնչյունի համար միայն մեկ հ տառն ունենք և ամեն անգամ էլ հագագային հնչյունը՝ լինի ձայնեղ թե անձայն, գրելիս այդ մի տառով կարտահայտվի, իսկ կարդալիս մենք կարտասանենք անձայն հագագով, իսկ Ս. Մ.-ի բարբառակիցները՝ ձայնեղ հագագով (եթե այս է բնականը նրանց համար), ճիշտ ինչպես սենեակ (=սենյակ) և այլն գրութիւնները մենք արտասանում ենք բաղաձայնական ի-ով իբրեւ seniak, իսկ ուրիշներն, ինչպես տեսանք, արտասանում են նույնիսկ շփական j-ով՝ senjak, և այս՝ ոչ ոքի համար ոչ մի արտասանական, իսկ սենյակ գրութիւնը նաև ուղղագրական դժվարութիւն չի պատճառում։ Այս է այս խնդրի բանական լուծումը, և դրանով նույնիսկ բավարարութիւն տրված կլինի մշեցիների ու կարնեցի տեղական հնչյունասիրութեանը։ Թե չէ՝ անհեթեթութիւն է ասել, թե յ տառը պետք է պահել մեկ՝ իր բուն կիսաձայն i կամ y հնչյունի համար (ձայն, գոյական), մեկ էլ՝ բարբառային ձայնեղ ։ Հագագի համար. և որովհետեւ հայ ազգի մեջ միայն Մշո և Կարնո բարբառի մարդիկը գիտեն, թե ինչ է այդ ձայնեղ հագագը, ուստի ուսուցչութիւնը պիտի դարձնենք դրանց մենաշնորհը, որպեսզի «հոգ տանեն երեխաներին ուղիղ (այսինքն՝ ձայնեղ հագագով) արտասանութիւնը ցույց տալու»... և մոռացնել տալու ընդհանուր տարածված արտասանութիւնը անձայն հագագով։

Ահա՛ թե ուր է հասցնում տեղական հնչյունասիրութիւնը։ Դա ոչ միայն իրենը «ուղիղ» է կարծել տալիս, այլև ուզում է այդ կարծեցյալ «ուղիղը» բռնի կերպով մտցնել հայ ազգի մեջ։ Բայց դա մի ցնորք է միայն։ Գրական-դպրոցական լեզուն ունի իր j=հ արտասանութիւնը, և այդ արտասանութեան հիման վրա մենք ուղղագրության ռեֆորմը կանենք, գրելով՝ հատակ, հարմար, հափշտակել՝ առանց ուշադրութիւն դարձնելու, թե Կարնո կամ Մշո բարբառների մեջ ինչպես են արտասանում մի քանի այս կամ այն բառերը։ Գրական լեզվի ուղղագրութիւնը պետք է բավարարութիւն տա գրական-դպրոցական արտասանութեանը և չի կարող միշտ միաժամանակ բավարարութիւն տալ նաև և՛ այս, և՛ այն բարբառին։ Եթե Ս. Մ.-ի պէս մտածելու լինեինք, մենք այժմ շատ բան պետք է գրաբարի ձևով գրեինք, որովհետեւ բարբառների մեջ տարբեր կերպով են արտասանում։ Օրինակ՝ անցյալ դերբայը, դիցուք, հին մտեալ ես ձեւը քանի-քանի տեսակ են արտասանում բարբառների մեջ՝ մտեւ ես, մտել աս, մտաւ ըս, մտիւն լես, մտիւ

իս, մտեր ես, մտեր իս, մտիր ինս, մտիր ես և այլն: Բայց Ս. Մ.-ը գրում է՝ մտնել ես, ու չի բողոքում, թե պետք է պահվի հին մտեալ ես գրությունը, որովհետև «այդպիսի բառերը ժողովուրդն արտասանում է ամեն մեկն ըստ իր գավառի արտասանության, այնինչ, եթե ե-ով (մտել) գրելու լինենք, բոլորն էլ ստիպված պետք է լինեն ե-ով արտասանել, այսինքն՝ որոշ գավառների ժողովրդական արտասանությունը պետք է բռնադատվի իրան օտար մի հնչյուն ընդունելու: Անթույլատրելի է այդպիսի գավառների փափուկ ու ճիշտ արտասանությունը զոհ բերել ուրիշների նորամույժ և տգնդ արտասանությանը»: Բայց այս չի ասում Ս. Մ.-ը, նա հանգիստ գրում է՝ մտնել ես, և հազարավոր ուրիշ բառեր՝ փոփոխված ուղղագրությամբ, առանց ուշադրություն դարձնելու, թե դրանով բռնադատում են գավառական արտասանությունները: Իսկ երբ խնդիրը գալիս է բառասկզբի հին յ=y գրությունը գրական արտասանության համեմատ հ-ով գրելուն, այստեղ արդեն վերջի բողոքը մեջ է գալիս և իբրև հիմք ծառայեցվում, թե պետք է պահել հին յարմար=yarmar գրությունը: Այդ հիմքը, սակայն, մեղ համար, հարկա՛լ, նույնքան արժեք ունի յարմար=հարմար գրության նկատմամբ, որքան և մտեալ ես=մտնել ես գրության: Եվ որքան Ս. Մ.-ը կարող է նոր մտել ևս գրությունը շուտ տալ հին մտեալ ես գրությանը, որպեսզի որոշ գավառների տեղական արտասանությունը չբռնադատվի, նույնքան էլ նա կարող է նույն նպատակով նոր հաբմաբ գրությունը շուտ տալ հին յարմար=yarmar գրությանը:

Բայց այս համեմատությունը դեռ ճիշտ չէ. որովհետև հին մտեալ=մտել, մտալ, մտիլ, մտեր, մտինք, մտիր ձևերն իրենց մեջ ունեն հազարավոր բայերի շատ գործածական անցյալ դերբայները, իսկ քանի՞ բարբառներ ունեն ձայնն էլ չհագագը, և այդ բարբառների մեջ յ-ով սկսվող քանի՞ բարբառային բառերի սկզբում է երևան գալիս այդ յ= յ հնչյունը: Ես հավատում եմ, որ Ս. Մ.-ը «յար և հար, յօնք և հօնք» գրությունները տարբեր արտասանել գիտե, բայց պնդում եմ, որ նա այդ բառերի տարբեր արտասանությունները արվեստականորեն է յուրացրել և պատվաստել իր մեջ և ոչ թե երեսա հասակից իր մայրենի բարբառից յուրացրել: Կարո՞ղ է նա արդյոք ապացուցել, որ Ախալցխայի բարբառի մեջ կան հին լեզվի յ-ով սկսվող բառերն իբրև բուն ժողովրդական բառեր (և ոչ իբրև գրական փոխառություններ) իրենց սկզբի յ= ձայնն հագագով, և ինքն այդ բարբառից է սովորել այդ յ-ով բառերը տարբեր արտասանությամբ: Կա՞ն այդ բարբառի մեջ, օրինակ հենց՝ յար, յօնք (այսպես և վոչ՝ վոնք), յափշտակել, յօշոտել, յապաղել, յամել, յապավել, յածել, յագնալ, յակինթ, յամույր, յաճախ, յամառ, յամրաքայլ, յայրատ, յանդիմանել, յառել, յաշաղանք, յարդարել, յարկ, յավերժ, յղկել, յղփություն, յոգնակի, յորելան, յօդ, յախուռն, յոխորտալ, յորձանք, յովազ և յ-ով սկսվող ուրիշ շատ բառեր, որոնք այդ բարբառի մեջ ալլորիս լինին իբրև բուն բարբառային բառեր՝ իրենց սկզբի յ= ձայնն հագագով: Ես դարձյալ պնդում եմ, որ ինչպես ուրիշ բարբառների մեջ, նույնպես և Կարնո բարբառի մեջ, յ-ով սկսվող բառերը, սակավ բացառությամբ, մեռել են. և կենդանի մնացածներից կամ սկզբի յ-ն դուրս է բնկել և կամ, գուցե, մի 10—15 բառ միայն ունենան սկզբի յ= ձայնն հագագով արտասանությունը: Եվ սգալ մեկ ու կես տասնյակ բառերի տեղական արտասանության համար... Նա որ այդքան սիրահար և պաշտ-

պան է այդ տեղական հնչյունին, թո՛ղ նեղություն կրի լրջորեն ցույց տալու, թե քանի՞ այդպիսի բառեր կան իր մայրենի բարբառի մեջ: Դա, իհարկե, արժեք չի ունենալ ուղղագրության ռեֆորմի տեսակետից, բայց կարևոր կլինի լեզվի զարգացման սլաոմության համար և, մեկ էլ, մանկավարժական տեսակետով: օրինակ՝ Ախալցխայում աշխատող ուսուցիչը կիմանա, թե քանի բառի տեղական յ=յ ձայնեղ հագագով արտասանությունը պետք է աշխատի մոռանալ տալ ախալցխացի երեխաներին և «պատվաստի նրանց միջև-ով արտասանությունը», այսինքն՝ ընդհանուր գրական արտասանությունը:

Ս. Մ.-ի «զզվանքը» հիմա շափ ու սահմանից անցավ իմ այս խոսքի վրա:—Իզուր. որովհետև հենց այդ է նպատակը ամեն գրական-դպրոցական լեզվի, որ գրի ու դպրոցի միջոցով պետք է ազդի բոլոր բարբառների վրա և սովորեցնի տարբեր բարբառներով խոսող մարդկանց միակերպ խոսել, միակերպ արտասանել: Նա պետք է բարբառները մոտեցնի իրեն և, վերջի-վերջո, աջող դեպքում, իշխի բոլոր բարբառների վրա և բարբառների միացում առաջ բերի, և ինքը դառնա ընդհանուր լեզու: Այս է գրական-դպրոցական լեզվի գլխավոր նպատակը, և սրան պիտի ձգտի դպրոցը: Իսկ այս նպատակին հասնում է գրական լեզուն ամենից առաջ միակերպ արտասանության շնորհիվ: Եվ Ս. Մ.-ն էլ դպրոցում, հարկավ, թույլ չէր տալիս, որ իր թիֆլիսցի աշակերտները այս խոսքերը «որդի, թագաւորը որ շառ ծերանում է»... կարդային կամ խոսեին արտասանելով՝ «վուրթի, թաքաւորը վուր շառ ծիրանում է»: Նույնպես էլ Ախալցխայում ուսուցիչը չպիտի թույլ տա, որ աշակերտները տեղական յ=յ ձայնեղ հագագով արտասանեն մի քանի բառերը, եթե որ այդպիսիները կան տեղի բարբառի մեջ: Այսպես և ամեն կողմում, ամեն տեղական հնչյունների նկատմամբ: Գրական-դպրոցական լեզուն իր արտասանությամբ պիտի իշխե, հենց որ գրականությունն ու դպրոցը մտնում է մի տեղ: Ես ուսուցիչներ գիտեմ և ճանաչում եմ, որոնք մանկության ժամանակ Կարնո կամ Մշո բարբառով են խոսել, բայց այժմ մտքներով անգամ չի անցնում կարդալիս կամ խոսելիս յ=յ ձայնեղ հագագով արտասանել, և նրանք բնավ չեն էլ «զզվում» հափշտակել, հավերժական, հոտնկայս, հապաղել և նման բառերը և-ով արտասանելուց: Եվ ինչո՞ւ պետք է «զզվին»: Այդ և նման բառերը գոյություն չունեն նրանց մայրենի բարբառների մեջ. նրանք դպրոցում են սովորել այդ բառերը, և սովորել են բնականորեն այնպես արտասանել, ինչպես դպրոցում ամեն տեղ արտասանում են: Իսկ Ս. Մ.-ը մի քանի բառի իր տեղական հնչյունասիրությամբ այնքան տարվում է, որ նույնիսկ կարծում է, թե «հոտնկայս», «հավերժական» և այլն արտասանությամբ գործադրվում է «բռնություն ժողովրդական արտասանության վրա», իբրև թե «ժողովրդի» մեջ, այսինքն՝ Մշո կամ Կարնո բարբառներում, կան այդ բառերը յ=յ ձայնեղ հագագով, և այդ բարբառների մարդկանց բռնությամբ ստիպում են թողնել իրենց «ուղիղ» արտասանությունը և «սխալը» սովորել: Բառերը գոյություն չունեն այդ բարբառների մեջ, իսկ այդ գոյություն չունեցող բառերի սկզբի յ-ն, ըստ Ս. Մ.-ի, գոյություն ունի, և այդ սկզբի յ-ի արտասանությունը բռնադատվում է:

Եվ երևակայեցե՛ք, որպեսզի այդ բռնադատությունը չլինի, և ինքը «զզվի», նա մի լավ միջոց է գտել: Նա յակինթ, յաճախ, յամույր, յանգ և այլն, ավելի քան 30 յ-ով սկսվող բառերի սկզբի յ-երը, «առանց որևէ

թյուրիմացության», դեն է ձգում և մեզ էլ առաջարկում, որ գրենք՝ ակինթ, աճախ, ամուլը, անգ, արձակվել (այսինքն՝ հարձակվել), ավերժական և այլն: Ափսո՛ս այդ «փափուկ», «գեղեցիկ» և «ուղիղ» յ-երը: «Բայց որեւէ լեզվի մեջ տեսնված բան է», որ մեկը քմահաճորեն ավելի քան 30 բառերի սկզբի հնչյունները դուրս ձգի: Ասում են՝ «աճախ ունվարին, ունիսին և ուլիսին անդուզն կերպով ռխորտալով, արձակվում են սիրելիի վրա, ափը տակում են նրան և ոշոտում մի ավերժական թյուրիմացությամբ, բայց ագենալուց ետո ոգոց են հանում»... Շատ սիրելուցն է, ուրեմն: «Եվ հանուն ինչի՞» կատարվում է այս բռնությունը՝ մեր ամենքիս, նույնիսկ իրեն Ս. Մ.-ի արտասանության վրա: Մինչդեռ ևս դժվարանում եմ լեզվի մեջ կրկին առասանություն և կրկին գրություն ունեցող որոշ թվով բառերի երկու տարբեր ձևերի մեջ ընտրություն անել և ասում եմ միայն, թե «հաճախ բառասկզբի յ տառը նաև դուրս է ընկնում», և թե «այդ բառերը կառելի է առանց սկզբի հ տառի ևս գրել՝ խնձապակ, ախուն ակրի, ամպաշ, այրատ, աշաղանք, ապավել, աջող, արգո», ինչպես որ ձգվում էլ են, Ս. Մ.-ը ուղղագրության ռեֆորմը վարկաբեկելու նպատակով այդ գրությունները, որ նոր չեն, իմ մտքածր չեն, «բացառություն» է համարում, բայց և միաժամանակ բարկանալով, որ մեր լեզուն բոլոր բառերի սկզբի յ-երը դուրս չի ձգել, ինքը կացինն առնելով՝ ուղղակի գլխատում է յ-ով սկսվող այնպիսի բառերը, որոնք երբեք առանց յ-ի չեն արտասանվել և գրվել, և որոնք զղջում են, որ մեռած տեղից հարություն են առել... Եվ ինչի՞ միայն ավելի քան 30 այդպիսի բառի դեմ միայն թշնամություն անել և չգլխատել նաև բոլոր յ-ով սկսվող բառերը. և ինչի՞ «զգվելի» հ-ով սկսվող բառերն էլ չգլխատվեն, չէ՞ որ դրանց համար էլ «օրինակներ» կան՝ հավատալ—ավատալ, համբարձում—ամբարձում, հաճար—աճար:

Ի դեպս. Ս. Մ.-ն ի՞նչպես է առաջարկում կարդալ իր գլխատած բառերից մի երկուսը՝ ոգոց հանել, ռխորտալ: Կարո՞ղ են դրանք չկարդացվել՝ վագոց հանել, վոխորտալ. թե՞ որպեսզի այսպես չկարդացվեն, պետք է գրել՝ օգոց հանել, օխորտալ:

Ս. Մ.-ը մի բան էլ է ասում, որ կարող է մի բոլոր մոլորեցնել անտեղյակներին:

«Բարեփոխված բառերի ցուցակում զետեղված է և հոտնկայա (այսինքն՝ յ+ոտն+կայ+ա, ոտքի վրա կանգնած): Սրա հետևողությամբ, ուրեմն, պետք է այսուհետև գրենք ու արտասանենք՝ ցուցակում չբերված այս բառերն էլ. համենայն դեպս, հոգուտ (= յօգուտ), հանպատրաստից, հակամայից, հանուն մեր բարեկամության և այլն, որոնց մեջ հ տառը փոխարինելու է յ նախդիրը»:

Այո՞, հենց այդպե՛ս. ճիշտ է հասկացել Ս. Մ.-ը: Բայց նա իզուր երկվակայում է, թե ինքը դեռ գրաբարի ուսուցիչ է և աշակերտներին սովորեցնում է յ նախդիրը՝ գրատախտակի վրա գրելով և բացատրելով «յոտնկայա» բառի կազմությունը: Անշուշտ, դժվար է ուսումն սկսել գրաբարով, շարունակ գրաբար գրել ու կարդալ և 30 տարի գրաբար սովորեցնել և հանկարծ տեսնել՝ հոտնկայա, հոգուտ, հանուն գրությունները: Բայց այդպես միայն գրաբարագետ մարդկանց համար. իսկ մեզ նմանները, որ գրաբար չեն սովորել, երբ այժմ Երևանի Աբովյան փողոցում պատերի վրա հաճախ տեսնում ենք «հոգուտ» բառը, երբեք էլ չենք ըմբոստանում դրա դեմ և այդպես՝ արտասանության համեմատ գրելը շատ էլ բնական ենք գտնում:

Մի ժամանակ մեր լրագրներում շատ գործածական էր Ավետաբանի այս խոսքը. «Ձայն բարբառոյ յանապատի»: 1921 թ. ամառը ես սոփթ ունեցա Ռազմական Ժողովրդական Կոմիսարի շտաբում կարդալու Ղամարլուից եկած մի գանգատ, որի մեջ գրած էր՝ «Մեր խօսքը մնում է ձայն բարբառո հանապատի»: Այդ գանգատը գրողն, անշուշտ, շատ անգամ էր կարդացած այդ խոսքը ճիշտ գրաբար գրությամբ. բայց ի՞նչ է կարծում Ս. Մ.-ը, ինչո՞ւ գրված էր «բարբառո»: Շատ հասկանալի է, կպատասխանի Ս. Մ.-ը., որովհետև «բարբառոյ» բառի վերջի յ-ն անձայն է մնում և դուրս պիտի ձգվի, ես էլ համաձայն եմ դրան. իսկ ո և օ արտասանությամբ նույնանման են, և ես առաջարկում եմ բառերի վերջում ո-ի փոխանակ օ գրել. ուրիմս՝ այն մարդը շատ ուղիղ է գրել «բարբառո»: Բայց այն ժողովրդի մարդը գրել էր նաև «հանապատի»: Ս. Մ.-ը դրան պատասխանում է. Այո՛, այդ ժողովրդի մարդը «բանեցրել է հակաժողովրդական սխալ ուղղագրություն», որովհետև նրա մեջ «պատվաստել են» հ-ով սխալ արտասանությունը: Բավական է՞ր միայն, որ այդ ղամարլուեցուն, որի բարբառի մեջ չկա յ = յ ձայնեղ հագագը, «ցույց տալին ուղիղ արտասանությունը» և մեկ էլ՝ ասեին, թե յ-ն նախդիր է, այդ «հակաժողովրդական» սխալն այլևս չէր լինիլ, և այն ղամարլուեցին կգրեր մեր նախնիքների սրբազան, որ է բուն ժողովրդական ուղղագրությամբ «յանապատի»:

Ս. Մ.-ը, երևի, չգիտե, որ յ նախդիրը գոյություն չունի մեր նոր լեզվի մեջ, և «յոտնկայս, յօգուտ, յանուն» և այլն բառերը գրաբարից առած՝ պատրաստի քարացած բառեր են միայն, մակբայ կամ նույնիսկ նախադրություն դարձած, և ով որ գրաբար չգիտե, նրա համար այդ բառերի սկզբի յ = հ հնչյունը ոչնչից-ոչինչ չի ասում նրան: Մի անգամ որ յ-ն, իբրև նախդիր, գոյություն չունի նոր լեզվի մեջ, էլ ինչո՞ւ չպիտի ընդունվի յ = հ գրությունը: Բայց յ նախդիրը, ի՞նչպես կարող է «հ տառը փոխարինել յ նախդիրը», ա՛յ ղամարլուեցի «հակաժողովրդական» գանգատ գրող: Յ նախդիրը կարող է հնչափոխությամբ մեռնել ու կորչել և գրությունից դուրս ընկնել (յաջող—աջող, յառաջ—առաջ), կարող է նաև կացնով գլխատվել ու դեն ձգվել (յա՛ռ-ձակվել—արձակվել), բայց իրավունք չունի հ դառնալու և հ գրվելու, որովհետև դա նախդիր է:

Բայց մի հարց Ս. Մ.-ին: Ի՞նչպես է եղել, որ մեր նախնիքը գրել են՝ ի ֆաղաֆ, բայց յառա՛ն, ի վնաս. բայց յօգուտ: Այդ ի՞նչպես է եղել, որ թույլատրվել է յ տառին փոխարինել ի նախդիրը: Ի՞նչ ապօրինի ծնունդ է, ուրեմն, հենց ինքն այդ յ նախդիրը: Ի՞նչ իրավունքով դա գրվել է ի նախդիր տեղ: Այդ կարելի է. երբ կենդանի ի նախդիրը հաջորդ ձայնավորից առաջ դառնում էր յ, կարող էր յ տառով էլ գրվել և գրվել է. բայց երբ մեռած քարացած յ նախդիրն ինքն է դարձել հ, դա չի կարող հ տառով գրվել, որովհետև մեր պապերի լեզվի մեջ դա նախդիր է եղել:

Բայց մի ուրիշ հարց էլ Ս. Մ.-ին: Արդյոք միայն մեռած յ նախդիրն է նա իրավունք տալիս, որ իր գրությամբ «անշարժ և զիցի մինչ ի գալուստն Քրիստոսի», թե՛ նաև մյուս մեռած նախդիրներին: Ս. Մ.-ը պատասխանում է՝ միայն յ նախդիրն. մյուսները զրկված են այդ իրավունքից. Եվ այդ պատճառով նա հանգիստ սրտով գրում է՝ ըմբերանել, ընկճել, ըմբռնել, սքողել, սփածանել և նմանները, և երբեք չի մտածում դրանց սկզբնական ձևի վրա՝ ընդ-բերանել, ընդ-գճել, ընդ-բռնել, զ-քողել, զ-փածանել: Յ նախդիրը, դա

մի ուրիշ բան, դա բոլոր նախդիրների մեջ մի արտոնատեր ազգայնական է, ուստի մեռած սեղն էլ այնպես պիտի զրվի, որ երևա դրա պատմական տղանիվ ծագումը...

«Մեր նախնիքը, առանց երկար ու խոր մտածելու, հետևել են այս պարզ մեթոդին, թե բառը պետք է գրել այնպես, ինչպես հնչվում է, և պետք է հնչել այնպես, ինչպես գրվում է. այս սկզբունքին հետևելով՝ առաջ գրում էին «առնել», երբ այդպես էլ արտասանում էին. իսկ երբ բառի արտասանությունը փոխվեց՝ միջին դարերում սկսեցին գրել նոր արտասանության համաձայն՝ «այնել». այս արտասանությունն էլ իր հերթին սղվեց և վերածվեց երկու ձևի՝ «անել» և «էնել», և այս գրության ձևերն էլ մտան գործածության մեջ»։ «Հայերեն ուղղագրությունը... շարունակ փոփոխել է ուղղագրության ձևերը՝ հարմարեցնելով արտասանության, այնպես որ գրությունն ու հնչյունը միմյանց համաձայն լինեն։ Ուրիշ խոսքով ասելով՝ հայերենը ուղղագրության մեջ հետևում է հնչական սխտեմին (գրում է այնպես, ինչպես հնչվում է բառը), իսկ ֆրանսերենը պատմականին, որ մենք կոչում ենք ավանդության ուղղագրություն»։ Այս խոսքերն էլ Ս. Մ.-ինն են, բայց 14 տարի առաջ գրված։ Այժմ նա թողել է ուղղագրության հնչական սխտեմը և կողմնակից է դարձել պատմական կամ ավանդական սխտեմին, որ կոչվում է նաև ստուգաբանական սխտեմ։ Դիտե՛ք՝ ինչու համար։ Որպեսզի ուղղագրությունը «հակաժողովրդական» չլինի, և ժողովուրդն իմանա «յոտրեկայս, յանուն, յօգուտ» բառերի ստուգաբանությունը, և այն, որ դրանց սկզբի յ=հ հնչյունը մի հին նախդիր է.—մի կարևոր գիտելիք ժողովրդական լայն խավերի համար։

Եվ այս նշանակում է «անկեղծ կողմնակից լինել մեր ուղղագրության արմատական ռեֆորմին»։ Ս. Մ.-ը մի բան մոռանում է. «Ստուգաբանական հիմունքն ուղղագրության մեջ մի տեսակ հակակշիռն է հնչաբանական հիմունքին. դրանով հաճախ առաջնորդվում են ուղղագրության մեջ փոփոխություններ մտցնելու հակառակորդները։ Ստուգաբանական հիմունքով, որ սիրելի է առանձնապես գիտնականներին ու բանասերներին, պահանջում են, որ բառերը պահեն իրենց հին պատկերը*... Բայց ո՞ւմ համար հարկավոր է հոտնկայս բառի ստուգաբանական գրությունը. գիտնականը, որ զնո՞ւմ հասնում է հնդեվրոպական մայր լեզվին, առանց դրան էլ կիմանա, որ այդ բառի ճ հնչյունը հին յ նախդրից է ծագում, ինչպես և գիտեն, որ այս յ-ն էլ իր կողմից ի նախդրից է, իսկ ի նախդիրը մի որևէ ուրիշ բառից. իսկ սովորական գրագետներին շատ պետք չէ, թե հոտնկայս բառի սկզբի ճ հնչյունը մի ժամանակ նախդիր է եղել իր որոշ ձևական նշանակությամբ, ինչպես և Ս. Մ.-ի շատ պետքը չէ, թե ըմբռնել, ընկրկել, զայրույթ, զգուշ, զգեստ, սփռել բառերի սկզբի ըմ, ըն, զ, և հնչյունները մի ժամանակ նախդիր են եղել։ Ո՞վ ունի այժմ այդ մեռած տարրերի լեզվական զգացումը, և կամ գրաբար շիմացող մարդկանցից ո՞ր մեկն ունի այժմ յանուն, յոտնկայս, յօգուտ բառերի սկզբի յ հնչյունի ձևական նշանակության զգացումը, որ նույնչափ մեռած է, որչափ և սփռել բառի ս=զ նախդրի ձևական նշանակությունը։

Մեռած, քարացած կազմություններ, մակրայններ են նաև ի դեպս, հա-

* Տե՛ս իմ հոդվածը «Մեր ուղղագրության մասին», «Արարատ», 1918, № 11 և 12, էր. 1066 հանդ.

մենայն դեպս, որ վերջիվերջո պետք է միացած գրվեն, ինչպես և այս վերջի-վերջո բառը, և առնվեն իբրև մի բառական միություն, ինչպիսի և վաղուց միացած գրում ենք՝ վորովհետև, այնուհետև: Իսկ ինչ վերաբերում է յակամայից, յանպատրաստից բառերին, ո՞վ է այժմ դրանք մտածում իբրև հոգնակի բացառական հոլով. շատ-շատ՝ դրանք ից վերջավորության պատճառով շփոթում են աշխարհաբարի եղակի բացառականի հետ, և եթե Ս. Մ.-ը հետևելիս լիներ ժամանակակից լեզվին, նա նկատած կլիներ, որ նույնիսկ ներսիսյան դպրոցն ավարտողներն այդ բառերը գրում են ակամայից, անպատրաստից, ոչ թե $y = \text{հ} = 0$ (զերո) հնչյունափոխությամբ, այլ ըմբռնելով իբրև եզակի բացառական:

Այսպես, ուրեմն, Ս. Մ.-ի բոլոր առարկությունները $y = \text{հ}$ արտասանության և գրության նկատմամբ՝ ոչ մի արժեք չունեն ո՛չ գիտական և ո՛չ գործնական տեսակետից. երբեմն նույնիսկ զվարճալի են: Նա ուզի-չուզի՝ պիտի հաշտվի այն մտքի հետ, որ գրական-դպրոցական լեզվի մեջ իշխում է $y = \text{հ}$ արտասանությունը, որ բառակցի $y = \text{յ}$ ձայնեղ հագագը մի տեղական բարբառային հնչյուն է, այն էլ y -ով սկսվող սակավաթիվ բառերի սկզբում: Նա պիտի հաշտվի այն մտքի հետ, որ այնուհետև այլևս կարելի չէ վերականգնել բառակցի y -ով գրությունը հնչյունով: Դա մեռավ: Յ տառը պետք է մնա միայն անվանականի ի կամ y (յ) հնչյունի համար:

IX

«Յ տառը բառին սկիզբը կարժե $y\epsilon$, բառին մեջը՝ e (լատիներեն—Մ. Ա.)... սակայն $y\epsilon$ կրկին ձայներու խառնուրդ մը ըլլալով՝ պետք չէ որ մեկ տառով նշանակվի... ուրեմն, պետք է գրել էրէկ=erek, յէրէկ=yerek և այլն»:

«Ո կկարդացվի բառին սկիզբը vo , մեջը՝ o ... vo ըլլալով կրկին ձայն՝ իրավունք չունենք մեկ տառով գրելու... պետք է գրել օսկի=oski, վօսկի=voski»: «Գրականը կզանազանե միայն բառակցի ո և օ (ճիշտ ինչպիսիք և է), որոնցմե առաջինը կհնչի վօ, երկրորդը՝ օ»*:

Ահա՛ գրական արտասանությունը, որ գիտե ամեն գրագետ մարդ, և գիտական ուղղագրությունը: Կարծում եք, Ս. Մ.-ը տարբե՞ր կերպով է արտասանում. բնավ ո՛չ: «Ողորմող բառի առաջին ո-ն լսվում է ինչպես «վօ», —ասում է նա: «Այսպես նաև ոխ=վօխ... ոտք=վոտք»*: Եթե այդպես է, հապա էլ ինչո՞ւ նա հակառակ է արտասանության համեմատ գրելուն՝ վո-ղորմող, վոխ, վոտք:

Մի հին առասպել կա, որ ամեն գյուղացի գիտե: Ասում են, որ երբ Լուսավորիչը խոզացած Տրդատ թագավորին բժշկելով նորից մարդ դարձրեց, նրա մի ականջը խոզի թողեց ի հիշատակ Տրդատի խոզ դառնալուն: Ս. Մ.-ն էլ երբ փորձեց մեր վ հնչյունի խոզացած ուղղագրությունը բժշկել իր «վեժվագրությամբ», մի խոզի գլուխ թողեց բառերի սկզբում. ան է՝ չնայելով որ ինքն էլ, մենք էլ արտասանում ենք՝ վոտք, վողորմած, վոխ, բայց չուղեց այսպես գրել:

Ս. Մ.-ի՞ իրեն ձեռով գրած մի թերթիկի մեջ, որ 1922 թվից հիշատակ

* Հր. Աճառյան, Բարբառագիտություն, Լր. 3 հտն., 16:

** Ս. Մալխասյանց, Մի հնչյունին մի գիր, Լր. 20:

է մնում ինձ մոտ, ի միջի ալոց կարդում եմ. «Ընդունելի եմ համարում և հանձնարարելի հեռալու փոփոխությունները».

1. Բառերի մեջ և վերջը բոլոր օ և է տառերի փոխանակ գրել ու և ե.

2. Բառերի մեջ և վերջը վ հնչյունն այս տառով միայն գրել՝ ավար, չվարթ, թիվ: Բառասկզբում, որտեղ ո-ից առաջ լսվում է վ՝ թույլատրելի է գրել վ և չգրել ոտք կամ վոտք»:

Այս էլ Ս. Մ.-ի կարծիքը 1922 թվին: Իսկ այժմ, 1924 թվի սկզբին ի՞նչ պատահեց, որ այլևս թույլատրելի չէ համարում վոտք գրել և պահում է բառերի վերջի է և օ գրությունները:

Նոր ուղղագրություն մտցնելու դեկրետի մեջ պատվիրված է. «Ու տառից առաջ բառերի սկզբում, երբ արտասանությամբ ավելանում է վ հնչյունը, գրության մեջ ավելացնել վ տառը՝ վոտք, վոճ, վոճիր, վորդի, վոգի»:

Իսկ իբրև ծանոթություն գրված է. «Երբ բառասկզբում ու տառից առաջ չի ավելանում վ հնչյունը, այլ ու տառը արտասանվում է իբրև օ, պահել լոկ ու տառով գրությունը, ինչպես՝ վողջունել, բայց կը և չը մասնիկներից հետո առանց վ տառի՝ կողջունեն, չողջունեց. նույնպես բառակազմության ժամանակ՝ անորոշ, բնորոշ, անողորմ և այլն. այլև այն գավառական բառերը՝ ոլորան, ոքմին, ոշով, ողորմակոթ և այլն, որոնց սկզբի ո տառն արտասանվում է իբրև օ»:—Այս միևնույնը նաև բառասկզբի ե տառից առաջ յ ավելացնելու համար, երբ արտասանությամբ ավելանում է յ հնչյունը: Նույնը և իմ «Առաջնորդի» մեջ. «Երբ բառերի մեջը կամ սկզբում ավելացել են նոր հնչյուններ, պետք է գրության մեջ էլ ավելացնել դրանց համապատասխան տառերը, ինչպես՝ ... ոտ, եկ... վոտ, յեկ»: «Ու տառից առաջ բառերի սկզբում ավելացվում է անկայուն վ տառը ամեն անգամ, երբ արտասանվում է»: Իսկ գրքույկի վերջում առաջին ծանոթության մեջ. «Առանձին ուղղագրություն պիտի դարձնել, որ երբ բառասկզբում ո և ե տառերից առաջ չեն ավելանում վ և յ հնչյունները, այլ ո և ե արտասանվում են իբրև օ, է (լատ. օ, e, ուսմ. օ, э), այն ժամանակ պահվում են լոկ ո և ե տառերով գրությունները»: Ի՞նչ ապա բերված են այդպիսի դեպքերի համար օրինակներ՝ թվով հինգ:

Ինչպես կարելի է տեսնել, կանոնը շատ պարզ կերպով պատվիրում է հետևել արտասանությանը, գրական-դպրոցական արտասանությանը, որի վրա հիմնված է բարեփոխությունը. բառասկզբում ո-ից առաջ երբ արտասանվում է վ հնչյունը, պետք է ավելացնել վ տառը, չի արտասանվում՝ չպետք է ավելացնել: Թե որքան այս բարեփոխությունը համապատասխան է գրական-դպրոցական արտասանությանը, այդ շատ լավ կարելի է տեսնել դրա հեշտ ու ճիշտ գործադրությունից լրագրների և գրքերի մեջ: Ամեն կարդացող, օրինակ, ով բառը միշտ օՅ (OV) է կարդում, գրելիս էլ, բնականաբար, այդ բառի ո տառից առաջ վ չի ավելացնել և գրիլ վով. իսկ ուր կարդալիս արտասանում են սկզբից ավելացած վ հնչյունով. ուստի և նոր ուղղագրությամբ կավելացնեն և ավելացնում են վ տառը և գրում վոր: Ո՛չ մի թյուրիմացություն չկա, ո՛չ մի «սայթաքում» և «կամայականություն», որովհետև ո՛չ մի բացառություն չի արված հակառակ արտասանությանը, որով առաջնորդվում է ամեն գրող: Բայց Ս. Մ.-ին հենց այդ դյուր չի գալիս, թե ինչու ինքը պետք է «խոզի ականջ» թողնեն, իսկ նոր ուղղագրության մեջ այդ «խոզի ականջն» այդպիսի հեշտությամբ կտրվեր ու դեն ձգվեր: Այդ պատճառով նա «գործնական տեսակետով» քննելով նոր ուղղագրությունը՝

դիմում է մի գործնական միջոցի և գրում է. «Մ. Աբեղյանը առաջարկում է ուրիշ միջոց՝ ու-ով սկսվող բառերի սկզբից ավելացնել վ (10-րդ կետ)։ Ուրեմն՝ օդը գրել ող, իսկ ոտը գրել վոտ (10-րդ կետ)։ Բայց այս կանոնի դեմ բողոքում է կենդանի՝ ժողովրդական և դպրոցական գրական լեզուն, որ շատ և շատ տեղերում և տարբեր պայմաններում ու-ից առաջ վ չէ հնչում։ Եվ Մ. Աբեղյանը իրեն հարկադրված է դրում զիջումներ անել և քույլ տալ մի շարժ բացառություններ իր ստեղծած կանոնի դեմ»։

Հիմա, ո՞րն էր լավ, ա՞յն, որ Ս. Մ.-ը պարզապես ասեր, թե ինքը ավանդական ուղղագրության կողմնակից է, թե՝ նա այս տողերը գրեր։ Չեն բերում մեկի ասածը՝ միջից դուրս ձգելով մի մասը, ուրեմն և՛ մի նոր բան վերագրելով նրան, և ապա չեն դառնում մեկի ասածի պակասությունը ցույց տալիս հենց այն բանով, որ դուրս է ձգված։ Ո՞րտեղ է Մ. Աբեղյանը առաջարկել «ո-ով սկսվող բառերի սկզբից ավելացնել վ»։ Բացեք թեկուզ երկու անգամ հիշված 10-րդ կետը և կկարդաք, թե պետք է ու-ից առաջ վ ավելացնել «ամեն անգամ, երբ արտասանվում է»։ Ինչի՞ դուրս է ձգված «երբ արտասանվում է» խոսքը։ Իհարկե, ամեն ընթերցող գլխի չէր ընկնիլ, որ Ս. Մ.-ն իրենից մի կանոն է ստեղծում՝ «ո-ով սկսվող բառերից առաջ ավելացնել վ», այդ կանոնը վերագրում է Աբեղյանին և ապա դառնում այդ կանոնի պակասավորությունը ցույց տալիս։ Գրական-դպրոցական արտասանության բողոքն, ուրեմն, ոչ թե Աբեղյանի գրած կանոնի դեմ է ուղղված, այլ հենց այս կանոնի դեմ, որ Ս. Մ.-ն ինքը բարեհաճում է ստեղծել իրենից և վերագրել Աբեղյանին։ Մի անգամ, որ այս հնարիմաց գյուտը պարզվում է, այն ժամանակ օդն են ցնդում նրա «բազմաթիվ ու բազմատեսակ», կամ «վեց կարգի» կամ «մի շարք բացառություններ» ասածը. որովհետև դրանք ուրիշ բան չեն, բայց եթե այն, որ խստիվ պետք է պահել նոր ուղղագրության հիմնական կանոնը, որ է՝ գրել գրական-դպրոցական արտասանության համեմատ, որտեղ արտասանվում է ու-ից առաջ վ հնչյունը՝ գրել վ տառը, իսկ որտեղ չի արտասանվում՝ չպետք է գրել։

Այսպես, ուրեմն, «վեց կարգի բացառությունները» Ս. Մ.-ին՝ իրեն պիտի վերադարձնել իբրև գյուտի արտադրություն։ Բայց նա այդ կարծեցյալ «բացառությունների» մասին խոսելիս՝ ուրիշ հետաքրքիր և զվարճալի բաներ էլ է ասում. ուստի, որպեսզի ոչ մի բան պակաս չմնա, հետևենք նրա ասածներին։ Իմ «Առաջնորդի» հիշած ժանոթության կետերի կարգով, որոնց մեջ բերված են օրինակներ, թե երբ բառասկզբի ու-ից առաջ չի ավելանում վ հնչյունը, ուստի և չպիտի ավելացնել վ տառը։

1. «Պետք է գրել՝ վողջունել, վորոշել, յերգել, բայց կը և չը մասնիկներից հետո առանց վ և յ տառերի՝ կողջունեն, կորոշվի, չողջունել, չորոշել. նա յեկավ, նա չեկավ. յեղավ, չեղավ. պիտի վոգեկորվի, կոգեկորվի, չոգեվորվի»։

Այս կետի համար Ս. Մ.-ը բարեհաճում է միայն այս հարցը տալ. «Բայց երաշխավորո՞ւմ է արդյոք Մ. Աբեղյանը, որ վողջունել, վորոշել գրության ընտելացողները չեն արտասանի և չեն զրի նաև կվողջունեն, չվորոշել և այլն»։ Տեսնո՞ւմ եք, Ս. Մ.-ը մեր լեզվի ապագայի համար է հոգում և ապագայի համար երաշխավորություն պահանջում։ Կարող եմ Ս. Մ.-ին երաշխավորել, որ հայերեն լեզվի մեջ 1500 տարուց ի վեր գրել են որոշել, ողջունել (=օրոշել, օղջունել ըստ հին արտասանության), բայց

և այնպես այդ ողջունել, որոշել գրութեանը շատ վաղուց «ընտելացողները» շատ վաղուց արտասանել են և արտասանում են՝ վողջունել, վորոշել: Կարող եմ Ս. Մ.-ին այն էլ երաշխավորել, որ եթե նա շատ չնչին չափով մեր նոր գրական լեզվին հետևած լիներ, կիմանար, որ առանց վողջունել և վորոշել գրութիւնների, շատ շատերը, որոնց թվում և ինքն, վաղուց արդեն արտասանում են՝ կը վորոշեն, կը վողջունեն. այդ պատճառով և հաճախ գրում են՝ կը ողջունեն, չը որոշել, կը երգի և ոչ թե՝ կողջունեն, չորոշել, կերգի: Այսպիսի լեզվական դիտողութիւնների ընդունակ մարդիկը, որոնք տարբերում են գիր և հնչյուն, շատ լավ գիտեն այդ: «Կան ոմանք, որ բարդ ու ածանց բառերու մեջ ալ, հոն, ուր երկրորդ բառը կսկսի ու տառով, կհնչեն ՎՕ և ոչ Օ. այնպես որ՝ անողորմ=անվողորմ, առողջութիւն=առվողջութիւն և այլն: Ժիշտ ինչպես որ ու եւ գրերով սկսող բառերն ալ խոնարհման ժամանակ առանց սղման կհնչեն՝ կը վողբա, կը վորոնե, կը չերգե, կը չեփե և այլն, իբր թե ասոնք բաղաձայնով սկսած բառեր ըլլային: Ասիկա տարօրինակ նորմութիւն մ'է, որ կգտնենք ռուսահայ գրագետներու մեջ, և ոչ միայն չէր կրնար գոյութիւն ունենալ հին լեզվին մեջ, այլև նորերուս համար ալ շատ խորթ կհնչի»*:

Այստեղ «տարօրինակ» ոչինչ չկա. արտասանութեան այդ «նորմութիւնը» բնական հետևանք է վողջունել, վորոշել արտասանութեան և արդեն գոյութիւն ունի լեզվի մեջ և ոչ թե, ըստ Ս. Մ.-ի, նոր առաջ պիտի գա վորոշել, վողջունել գրութեան ազդեցութեամբ: Ս. Մ.-ը անշուշտ գիտե, թե ինչ է լեզվի հոգեբանութիւնը, և թե ինչպես անալոգիական նոր կազմութեամբ առաջ են գալիս այդպիսի ձևերը: Քանի որ ասում են՝ վազել, կը վազի, չը վազել, դրա անալոգիայով, որովհետև արտասանում են վողջունել, պիտի ասեն նաև կը վողջունե, չը վողջունել, և արդեն վաղուց այդպես արտասանում են: Նույնպես՝ քանի որ ասում են՝ վախ—անվախ, դրա անալոգիայով, որովհետև արտասանում են վոտ, վորդի, պիտի ասեն նաև, և վաղուց արդեն ասում են, անվոտ, անվորդի: Դրանք անալոգիական նոր կազմութիւններ են, որոնք վոտ, վորդի գրութեան հետ կապ չունեն և անխուսափելի են լեզվի մեջ. բայց դեռ համարվում են նորմութիւն և գրական լեզվի համար անուղիղ ձևեր, որովհետև չեն ընդհանրացած: Իսկ եթե պատահի, որ այդ արտասանութիւնը ապագայում մի օր ընդհանրացած լինի գրական լեզվի մեջ, այն ժամանակ կթուլատրվի գրել՝ կը վողջունեն, չը վորոշել, և այս կլինի լեզվի զարգացման արդյունքը և ուղիղ գրութիւնը. չէ՞ որ «հայերենը ուղղագրութեան մեջ հետևում է հնչական սիստեմին, (գրում է այնպես, ինչպես հնչում է բառը)», և «շարունակ փոփոխում է ուղղագրութեան ձևերը՝ հարմարեցնելով արտասանութեանը»,—գրում է Ս. Մ.-ը:

Ահա՛ իմ երաշխավորութիւնը.

2. «Թառակազմութեան ժամանակ միշտ պիտի դուրս ձգել սկզբի անկաշուն վ և յ տառերը, ինչպես՝ ըստորում, վոշոք, բնորոշ, աներկյուղ, բազմերանգ»:

Այս կետի համար Ս. Մ.-ն ասում է. «Ըստ այսմ՝ մկննդն բառը տարբեր գրութեան ձև պիտի ստանա, կախված այն հանգամանքից, թե բառի սկզբում է գտնվում, թե՞ միջում (վորոշ, բայց ընորոշ)»:—

Բայց ես մի կտոր էլ բերեմ նույն Ս. Մ.-ի գրածից. «Երկրորդ առարկու-

*Ե. Աճառյան, Հայոց գրերը, եր. 506 նոն.

թյունն այն է, որ եթե ընդունվի ամենուրեք վ-ով գրություն, շատ անգամ բառի ուղղագրական կերպաբանությունը հարկ կլինի փոխել... օրինակ՝ կատու, բայց կատվի, կատվանման... դա բնական երևույթ է. երբ փոխվում է հնչյունը, պետք է փոխվի և գրության ձևը: Մենք գրում ենք սէր, բայց սիրուն, սիրելի... որդի, որդեսեր, որդու»*:

Ի՞նչ է կարծում Ս. Մ.-ը. բավարարվե՞ց իր գրածով: Ուրիշներից լսած առարկությունը, որ ինքն անարժեք է համարել, կարող ենք արդյոք մենք էլ անարժեք համարել: Գուցե այժմ նա այլևս թույլատրելի չի համարում բառակազմության ժամանակ գրել միևնույն բառը տարբեր գրության ձևերով՝ ձու—ծվածկ, յերկինք—յերկնային, բաբի արար—բարեբաբ, կր բերի—կասի..., անցեալ (տարի), անցել է և այլն: Այս բոլորը հնարավոր և թույլատրելի են ըստ Ս. Մ.-ի, միայն կարելի չէ գրել՝ վորոշ—անորոշ, բնորոշ: Հանգուցյալ Մ. եպիսկոպոս Օրմանյանի համար, որ մի տարի էջմիածնի ձեմարանում եղել է աստվածաբանության և բեմբասացության ուսուցիչ, իր աշակերտները պատմում էին, թե նա պարծանքով ասելիս է եղել՝ եթե ուզենամ՝ աստու գոյությունը և՛ կապացուցանեմ, և՛ կժխտեմ: Հիմա Ս. Մ.-ինն է. ուզում է՝ ընդունում է բառակազմության ժամանակ բառի կրկին գրության ձևը (ձու—ծվածկ, յերկինք—յերկնավոր, բարի արար—բարեբար), ուզում է՝ մերժում է և ասում. կարելի չէ վորոշ գրել, վորովհետև կա բնորոշ:

3. «Առանց սկզբի վ և յ տառերի պետք է գրել այն զավառական բառերը, որոնց սկզբի ո և ե տառերն արտասանվում են իբր օ և է. ինչպես՝ ոլորան, ոքմին, ոչով, ողորմածհոգի, ողիկ գալ, ոճորք, ողորմակոթ, երինջ (խաղողի մատ), երնեկ, երնջակ»:

Ս. Մ.-ը ծանոթության այս կետի համար հետևյալ խորիմաստ բանն է ասում. «Ուրեմն՝ ամեն մի գրող, լինի նա նոր գրագիտություն սովորող երեխա թե չափահաս և գրագետ, պետք է նախապես գիտենա, թե այսինչ բառը զավառակա՞ն է, թե՞ ոչ, և ըստ այնմ գրի վ-ով կամ առանց վ-ի: Հետաքրքրական է իմանալ, թե ոչխար բառը զավառակա՞ն է, թե՞ գրական, և ի՞նչպես պետք է նրան գրել»:

Ընդունում եմ, որ Ս. Մ.-ն «ամեն մի գրողի» հոգսն է տանում լրջությամբ, ի միջի այլոց և իրենք: Ուստի ես կսկսեմ իրեն՝ Ս. Մ.-ի հոգսից: Նա գիտե, իհարկե, որ ուղղագրական ռեֆորմը նրա համար չէ, որ նախապես գիտենան բառերի զավառական լինել-չլինելը և ըստ այնմ գրեն, բայց նա երեք տարրական բան չգիտե. 1) Այն, որ ուղղագրության ռեֆորմը լինում է արտասանության համեմատ գրելու համար, 2) Այն, որ մի բառ գրելու համար՝ հարկավոր է նախապես գրելիք բառն իմանալ, իսկ բառն իմանալ՝ նշանակում է նաև բառն արտասանել իմանալ, քանի որ բառը հնչյուններից է կազմված: Եթե այս երկու բանն իմանար Ս. Մ.-ը, այն ժամանակ նա «նոր գրագիտություն սովորող երեխայի և չափահասի» հոգսն այնպես պարզամտորեն չէր քաշիլ, թե նրանք «պետք է նախապես գիտենան, թե այսինչ բառը զավառական է թե ոչ, և ըստ այնմ գրեն վ-ով կամ առանց վ-ի»: Որովհետև նա գլխի կընկներ, որ եթե, դիցուք, որևէ երեխա գիտե զավառական բառերը՝ ոքմին. ոչով, ոլորան և այլն, ուրեմն՝ գիտե և նրանց արտասանությունը առանց սկզբի վ-ի, իբրև օչով, օքմին, օլորան, և այդ երեխան,

* Ս. Մալխասյանց, Մի հնչյունին մի գիր, եր. 21 հտե.

երբ գրելիս լինի այդ բառերը, բնականորեն կգրե ըստ նոր ուղղագրության (n=о)—ոքմին, ոլորան, ոչով, առանց իմանալու, թե այդ բառերը գավառական են, թե ոչ:

Գանք հիմա երրորդ տարրական բանին, որ չգիտե Ս. Մ.-ը. այն, որ շատ գրագետներ կան, որոնք իրենց բազում գիտությամբ շատ անգամ չեն հասկանում իրենց կարդացածը և կարող են կարծել, թե նոր ուղղագրությունը պատվիրում է, առանց արտասանությանը ուշադրություն դարձնելու, «ո-ով սկսվող բառերի սկզբից ավելացնել վ»: Ինչո՞ւ Ս. Մ.-ը, որ պարպել է «վեժագրությամբ», եղել է ուղղագրության հանձնաժողովների անդամ Երևանում և Թիֆլիսում, և քննադատում է նոր ուղղագրությունը, կարող էր չհասկանալ արտասանության համեմատ գրելու պատվերը, իսկ ուրիշ գրագետներ, որոնք չեն պարպել այդպիսի խնդիրներով, ինչո՞ւ նրանք չեն կարող նրա պես մտածել և կամ հենց նրանից կամ ուրիշներից ազդվելով կարծել, թե իբր նոր ուղղագրությունը պատվիրում է «ո-ով սկսվող բառերի սկզբից ավելացնել վ»: Հիմա երևակայեցե՛ք մի գավառագիտուն գրագետ (ոչ երեսխա), որ գիտե գավառական ոչով, ոքմին, ոլորան բառերի ստուգաբանությունը և շատ գավառական բառեր, որ գործածական չեն գրական լեզվի մեջ. մի՞թե նա չի կարող հանկարծ Ս. Մ.-ի պես մտածելով կամ նրանից ազդվելով՝ կարծել, թե պետք է «ո-ով սկսվող բառերի սկզբից ավելացնել վ» և գրել՝ վոլով, վոքմին, վոլորան և այլն: Զգո՛ւշ, ասում է ծանոթության այդ կետը այդպիսի գրագետներին. գավառական բառերի համար ևս հետևեցե՛ք արտասանությանը: Դուք ոչ բառը պիտի գրեք արտասանության համեմատ՝ վոչ. բայց ինչքան էլ գիտուն լինելով գիտեք, որ գավառական ոչով բառը կազմված է նույն ոչ բառից, չգրեք վոչով, այլ պիտի գրեք արտասանության համեմատ՝ ոչով, առանց սկզբի վ տառի: Հասկանալի է, կարծեմ, որ ծանոթության այդ կետն ուղղված է հենց իր «ստեղծած կանոնի» դեմ և գրված է, ինչպես և ամբողջ «Առաջնորդը», ոչ թե «նոր գրագիտություն սովորող երեսխանների» համար, ինչպես կարծում է Ս. Մ.-ը, այլ գավառական գրագետների համար, որոնք գիտեն գավառական բառերը, հաճախ և նրանց ստուգաբանությունը:

Գանք հիմա Ս. Մ.-ի զվարճալի հետաքրքրությանը՝ «իմանալ, թե ոչխար բառը գավառական է, թե գրական, և ի՞նչպես պետք է նրան (այսինքն՝ ոչխար բառը) գրել»: Այդ հարցին կարելի է պատասխան տալ այն, որ ինքը ոչխար անասունը միայն չգիտե այդ. իսկ մեր երեսխաններն անգամ գիտեն այդ և դրա գրությունը. երբ նրանք վոչխար են արտասանում, գրում են նոր ուղղագրությամբ հենց այսպես. իսկ եթե իրենց բարբառում օշխար են արտասանում և դեռ չեն վարժված գրական արտասանությանը, նոր ուղղագրությամբ գրում են ոչխար. մինչդեռ խոզի ականջ թողնելով՝ նրանք երբ արտասանում են վոչխար, գրում են երեք կերպ՝ ոշխար, վօշխար, վոշխար: Կարծեմ բավականություն ստացա՞լ Ս. Մ.-ի հետաքրքրությունը, և նոր ուղղագրությունը «գործնական տեսակետով» քննողը տեսավ, որ գրական վոշխար արտասանության համար նոր ուղղագրությամբ միայն մի վոշխար գրությունը կա, իսկ հին ուղղագրությամբ նույն գրական արտասանության համար՝ երեք տեսակ գրություն:

4. «Առանց սկզբի անկայուն վ (և յ) տառերի պետք է գրել ամեն անգամ, երբ ցանկանում ենք արտասանել կամ արտասանում ենք ժողովրդական

ձևով՝ առանց վ (և յ) հնչյունների, ինչպես՝ ողորմի աստված, քո հորն ողորմի, ինչն ուրբ ընկավ, յերկինքն որոտ-որոտ ընկավ. [երեխեք: Իմ դարդըս վոր ձերն եղներ. Իսահակյան: Քսան յերեսուն երե շալակած. ծառի ճղներից երեսներ կախած. Աղայան: Նույնպես հասուկ անունները՝ Երեան, Երզնկա, Երբ արտասանում ենք կամ պետք է արտասանել ժողովրդական ձևով իբրև էրեան, էրզնկա]»:

Ս. Մ.-ը բերելով այս կետը՝ փակագծերի մեջ գրածները, որ վերաբերում են յ հնչյունին և տառին, դուրս է ձգում: Նույնպես վարվում է նաև մյուս կետերի վերաբերմամբ, որպեսզի նույնը մի երկրորդ անգամ կրկնի յ-ի համար և իր կարծեցյալ «բացառությունների» թիվը շատ ցույց տա: Ապա նա ընդգծում է միայն «երբ ցանկանում ենք արտասանել կամ արտասանում ենք» բառերը, իսկ առանց ընդգծելու թողնում է շարունակություն մեջ «ժողովրդական ձևով» բառերը, որ անպատճառ պետք է ընդգծի մյուսների հետ, քանի որ խնդիրը «ժողովրդական ձևով» արտասանելու մասին է: Մի քիչ հետո նույնը յ-ի մասին գրելով կրկին անգամ, Աղայանի «քսան-յերեսուն երե շալակած» բառերը բերելուց հետո, նկատում է. «Այստեղ՝ սովորողը (? երեի կարդացողը—Մ. Ա.) պետք է հասկանա, որ «երե» ժողովրդական արտասանությամբ է գրել հանգուցյալ Ղ. Աղայանը, իսկ «յերեսուն» գրական արտասանությամբ»: Ուրեմն՝ Ս. Մ.-ը գիտե, որ խնդիրը ժողովրդական արտասանությունն արտահայտելու մասին է: Բայց և այնպես տեսեք, թե ի՞նչ եղրակացություն է հանում նա. «Այս կետի հիման վրա ամեն մի բառ կառելի է գրել թե՛ վ-ով և թե՛ առանց վ-ի (ընդգծումը Ս. Մ.-ինն է), բավական է միայն հայտարարել, թե ես ցանկանում եմ բառն արտասանել ժողովրդական ձևով: Թե որպիսի կամայականություն և խառնաշփոթություն (ընդգծումը Ս. Մ.-ինն է) կմտնի սրանից մեր ուղղագրության մեջ՝ ըստինքյան հասկանալի է»:

Ըստինքյան միայն մի բան է հասկանալի ինձ համար, թե ինչպես նա գիտե կամայական դատողություններ տալ: Արդյոք իր պաշտպանած մեր հին ուղղագրության մեջ կա՞ որևէ «կամայականություն և խառնաշփոթություն»: Ո՛չ, կպատասխանե նա: Բայց արդյոք նա մեր նոր գրականությունը կարդացե՞լ է և, առհասարակ, նոր գրքեր կարդո՞ւմ է: Ո՛չ, կպատասխանեմ ես. որովհետև, եթե նա կարդացած լիներ մեր նոր գրականությունը, կտեսներ, որ մեր բոլոր գրողներն էլ հենց այդպես են վարվում, և այլպես էլ կարելի չէ վարվել. նրանք գրաբարի ուղղագրությունը չեն պահում ամեն մի բառի համար էլ, երբ ցանկանում են արտահայտել բառի ժողովրդական արտասանությունը:

Վերևում, 4-րդ կետի մեջ բերված օրինակներն առնված են մեր հեղինակներից, որոնց երկուսի՝ Իսահակյանի և Աղայանի անունները հիշված են: Ինչի՞ համար է Իսահակյանն իր երկերի մեջ գրում՝ «Իմ դարդըս որ ձերն էղներ» և ոչ թե եղներ (հին ուղղագրությամբ). մի՞թե Իսահակյանը չգիտե եղայ, հղար, եղա և նույնիսկ գրաբարի եղանիմ, եղանէր և այլն գրությունը սկզբի և տառով: Միմիայն նրա համար, որ ինքն արտասանում է էղներ և ցանկանում է, որ կարդացողներն էլ այդպես արտասանեն. մինչդեռ եթե գրեր եղներ (հին ուղղագրությամբ), ուրիշները կկարդային յեղներ. իսկ այս վերջին արտասանությամբ լեզուն կկորցներ իր ժողովրդական բնույթը: Աղայանը, անշուշտ, շատ լավ գիտեր երե՛ բառի այս հին ուղղա-

գրութիւնը, բայց գրել է էրէ, միմիայն նրա համար, որ ինքն այդպես է արտասանել և ցանկացել է, որ կարդացողներն էլ (ոչ «սովորողը») այդպես արտասանեն: Երբ Մուրացանը, Պոռշյանը և ուրիշները գրում են՝ օղորմած-հոգի, օղորմի աստված, քո հօրն օղորմի, թեյն օլորք ընկավ, երկինքն օրոտ-օրոտ ընկավ, էրեխէք և այլն, նրանք այդպես գրում են միայն նրա համար, որ ցանկանում են, որ կարդացողներն այդ բառերը առանց սկզբի վճնշունի արտասանեն, մինչդեռ եթե սովորական գրական ուղղագրութեամբ գրեին՝ ողորմել, որոտ և այլն, կարդացողները կկարդաին սովորական գրական ձևով՝ վողորմել, վորոտ, վոլորք, յերեխեք:

Հիմա ի՞նչ է կարծում Ս. Մ.-ը, մեր հեղինակները ժողովրդական արտասանութիւնն արտահայտելու համար գործադրած օղորմած, օլորք և այլն գրութիւններով «կամայականութիւն և խառնաշփոթութիւն» են մտցրել մեր հին ուղղագրութեան մեջ: Օ՛, ոչ. այդ միայն նոր ուղղագրութեան մեջ այդպես կլինի, երբ գրական արտասանութեան համեմատ վողորմել գրութեան հետ՝ ժողովրդական արտասանութիւնն արտահայտելու համար գրեն առանց սկզբի վ-ի, ողորմածհոգի, քո հօրն ողորմի և այլն: Այդ նշանակում է, որ Ս. Արեղյանը «թույլ է տալիս երկու տեսակ գրութիւն այս բառերի և ուրիշների»: Իսկ որ ինքը՝ Ս. Մ.-ը հին ուղղագրութեամբ գրում է լ' ողորմած, և՛ օղորմած, այդ չի նշանակում, որ Ս. Մ.-ը թույլ է տալիս «եղկու տեսակ գրութիւն այս բառի և ուրիշների»: Զարմանում է Ս. Մ.-ը. թո՛ղ բնավ չգարմանա, թո՛ղ կարդա իր իսկ գրածը հենց իր այդ հոգվածի մեջ քիչ ներքեռում: «Շատերի գովառական կամ սովորական արտասանութիւնն է առանց վ-ի, իբրև օղորմած»: Ինչո՞ւ նա ինքն այս վերջին բառը չի գրել սովորական հին ուղղագրութեամբ՝ ողորմած. ո՞չ ապաքեն միայն այն պատճառով, որ ողորմած գրութիւնը հին ուղղագրութեամբ կկարդան վողորմած, իսկ նա ցանկանում է, որ կարդան գովառական արտասանութեամբ՝ առանց սկզբի վճնշունի, իբրև օղորմած: Ի՞նչ կասն սրան Ս. Մ.-ը. ինքն իրավունք ունի այդպես վարվելու՝ առանց «կամայականութիւն ու խառնաշփոթութիւն» մտցնելու, իսկ ուրիշները չունեն՝ այդ իրավունքը: Բայց ուրիշները, հարկավ, այնքան միամիտ չեն, որ նրա այդպիսի կամայական դատողութեանը մտիկ տան:

Ծ. «Բառասկզբի անկայուն վ (և յ) հնչյունները, մանավանդ ոտանավորի մեջ, դուրս են ընկնում, երբ ա (և ն) տառերով սկսվող բառերը սերտ կերպով միանում են բաղաձայնով վերջացած նախորդ բառին, որի վերջում վանկի սղում է լինում. օրինակ՝ (գարունը յեկավ, աղջիկը վողբաց. բաց գարունն եկավ), լարերն ողբաձայն, (որոնք արտասանվում են իբրև գարուն-նեկավ, լարեր-նողբաձայն, և ոչ իբրև՝ գարունըն յեկավ, լարերըն վողբաձայն: Այսպես նաև՝ խուռն-երամով տանջող պատկերներ... Արեւի վոսկի փայլովն-ողողված... «Թմրած հոգիքն-ողջունեն»)... Թեւերն-ոսկեհուռ»...

Ս. Մ.-ը ծանոթութեան այս կետը չակերտների մեջ բերելով՝ դուրս է ձգում փակագծերում գրված մասերը և օրինակների մեջ գրված միացման գծերը, որոնք հարկավոր են բացատրութեան համար, և նկատում է. «Ահա մի կանոն, որ միանգամայն անմատչելի է գրագիտութիւն նոր սովորողին և ամեն անգամ սայթաքումներ և սխալագրութիւններ պատճառում»: Ս. Մ.-ը այնպես է գրում, որ իբր դա, ինչպես և ամբողջ «Առաջնորդը», գրված է «գրագիտութիւն նոր սովորողի» համար: Երեւի նա իր երեսնամյա ուսուց-

լության միջոցին գրագիտություն նոր սովորողների ձեռքը, ուղղագրություն սովորեցնելու համար, «Առաջնորդի» նման գրքեր է տվել: Նա պիտի հասկանա, որ «Նոր ուղղագրության առաջնորդն» իրեն՝ Ս. Մ.-ի նման գրագետների համար է, որպեսզի իմանան, թե ինչ փոփոխություններ են եղել նոր ուղղագրության մեջ և նոր ուղղագրությամբ գրելիս կամ տպագրելիս դրանով առաջնորդվեն: Իսկ «գրագիտություն նոր սովորողներն» իրենց ձեռքին ունենում են իրենց դասագրքերը, որ կարդում են, ինչպես գրված է, և որոնցից սովորում են գրել-կարդալ: Ապա՝ ուղղագրության ռեֆորմը նրա համար չի եղել, որ «գրագիտություն նոր սովորողը» ուղղագրությունը կանոններով սովորի, այլ առանց կանոնների. կանոնները, ինչպես կոեսենսը, իրեն՝ Ս. Մ.-ի սիրած բաներն են: Եվ վերջապես՝ նա պետք է որ հաշկանար, թե ինչի համար և ում համար է գրված ժանոթության այդ կետը: Բայց որովհետև չի հասկացել այդ, բացատրեմ:

Ինչպես հայտնի է, բանաստեղծները ոտանավորի մեջ հաճախ սղում ասածն են անում, այսինքն՝ բառի մեջ մի վանկ պակաս են համարում. այոպես, մեղնում սղում են հաճախ ը ձայնավորով կազմված վանկերը, առանձնապես բառավերջում որոշող հոդի ը ձայնավորը, ինչպես՝ աղջիկն, լաբերն և այլն հաշվում են երկու վանկ: Այս սղումը բնական կերպով տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ հաջորդ բառը ձայնավորով է սկսվում, և երկու բառը սերտ կերպով, ըստ իմաստի, որով և ըստ արտաբերության միանում են իրար հետ՝ իբրև մեկ հնչյունական կապակցություն. ինչպես՝ աղջիկն-ասաց, որի մեջ վերջի և հնչյունն արտասանությամբ անցնում է մյուս վանկին. մինչդեռ, երբ հաջորդ բառը բաղաձայնով է սկսվում, ինչքան էլ երկու բառն իմաստով սերտ միացած լինեն իրար հետ, սղումն անբնական է. օրինակ՝ «աղջիկն գնաց» կապակցությունը կարող է կադրացվել միայն իբրև «աղջիկն գնաց», ուստի և դառնում է և «աղջիկը գնաց»: Այս միևնույնը լինում է և այն ժամանակ, երբ հաջորդ բառն սկսվում է նոր ավելացած յ (y) և վ հնչյուններով, ինչպես վերևում գրված է՝ «գարունը յեկավ», «աղջիկը վողբաց»: Բանաստեղծները, սակայն, սղումներ առաջ բերելու համար երբեմն դիմում են նաև «բանաստեղծական ազատություն» ասված միջոցներին, որոնք հաճախ, իսկապես, ուրիշ բան չեն, բայց եթե հնացած կամ բարբառային լեզվական ձևեր: Այսպես, օրինակ՝ ձայնավորով վերջացող բառի վերջի ձայնավորը սղում են, երբ հաջորդ բառը ձայնավորով է սկսվում. ինչպես՝ «կըխորհիմ թ'ինծմե վերջ մարգերուն մեջ ծաղիկներ բուրեն միշտ» (Ա. Զուպանյան). կամ հաջորդ բառի սկզբի ձայնավորն են սղում, ինչպես՝ «Ոհ, չեր նա 'յնպես վեհ երեցած տեսօք» (Ալիշան). «Պիտի վառի 'նչպես ցայտք մ'արեգական» (Ա. Զուպանյան). «Ըլլա 'նտարբձր 'անխելահաս» (Թ. Թերզյան): Բառասկզբի հնչյունների այսպիսի սղումները, որ կոչվում են apheresis կամ synaloephe և ընդունված են նաև ուրիշ հին և նոր լեզուների մեջ, մեր արևելյան բանաստեղծները չեն գործածում. բայց նրանք հաճախ կիրառում են նման տեսակի մի սղում, այն է՝ նրանք դուրս են ձգում բառասկզբի ե և ո հնչյուններից առաջ ավելացած յ և վ հնչյունները, որով և հնարավոր է դառնում բնականորեն սղել նախորդ բառի վերջում և հոդի, ինչպես և մի քանի ն-ով վերջացած բառերի (դառն, սառն, խառն, խուռն, վեհանձն) վերջին վանկի ձայնավորը: Ուրիշ խոսքով՝ նրանք «բանաստեղծական ազատությամբ» օգտվում են բարբառային արտասանությու-

նից ոտանավորի մեջ մի վանկ պակաս հաշվելու համար: Օրինակ՝ հին գրությամբ ողբ, ողբալ, ոսկի, ուղջոյն բառերը գրական արտասանությամբ կարդում ենք միայն վողբ, վողբալ, վոսկի, վողջոյն, բայց երբ բանաստեղծը (Հովհ. Հովհաննիսյան) գրում է՝ «լարերն ողբաձայն», «թևերն ոսկեհուն», «հոգիքն ողջունեն», նա սղում է անպայման առաջին բառերի վերջի ը ձայնավորը և երկրորդ բառերի սկզբի նոր ավելացած վ հնչյունը, թե չէ՝ ոտանավորի մեջ մի վանկ կավելանա և հինգ վանկի փոխանակ, կարդալիս, առաջ կգա վեց վանկ՝ «հոգիքն վողջունեն», մինչդեռ սղումով դառնում է «հոգիք-նողջունեն»: Այսպիսով՝ նա միաժամանակ անում է և synkope (բառամիջի ձայնավորի դուրս ձգելը) և aphaerese ասածը: Հիմա դառնանք Ս. Մ.-ին:

Ինչքան էլ ծանոթության այդ կետը վատ շարադրված լինի (և իսկապես աջող չի շարադրված), Ս. Մ.-ը պիտի հասկանար, որ դա չի ուղղված «գրագիտություն նոր սովորող» երեխաներին, այլ ոտանավորներ տպագրողներին և տպարանական սրբագրիչներին, որպեսզի վերջիններս չլինի թե հետևելով Ս. Մ.-ի ստեղծած կանոնին՝ «ո-ով սկսվող բառերի սկզբից ավելացնել վ»՝ մեքենայաբար ավելացնեն ո-ից առաջ վ, և ե-ից առաջ շ, և այդպիսով աղճատեն ոտանավորների ուրիշներ: Բերեմ մի օրինակ: Հովհաննես Թումանյանի մահվան սգահանդեսի առթիվ մի առանձին թերթի վրա տպագրված էր երեխաներին բաժանելու համար՝ նրա «Հին օրհնությունը» նոր ուղղագրությամբ, բայց «Մըռայլ թամաղեն բեղերն ոլորեց» տողը տպագրված էր այսպես՝ « α պեն», և ոչ թե՛ «բեղերն վոլորեց»: Սրբագրիչն, ուրեմն, հասկացել էր, թե ինչո՞ւ «ոլորեց» պետք է թողնի և ոչ թե դարձնի «վոլորեց»: Հիմա ի՞նչ է կարծում Ս. Մ.-ը, կարո՞ղ է որևէ «սայթաքում պատճառել» նույնիսկ «գրագիտություն նոր սովորողին» այդ գրությունը, որ նա նոր ուղղագրությամբ կարդալով կարտասանի իբրև մի հնչյունական միություն՝ «բեղերն ոլորեց», մինչդեռ իր «խոզի ականջով», այսինքն՝ բառասկզբի α = Վո գրությունն անփոփոխ թողնելով, թե՛ երեխաները և թե՛ շափահաս գրագետները, որոնք չեն ուսումնասիրել ոտանավորներ հորինելու արվեստը, «բեղերն ոլորեց» գրությունը կկարդան ըստ սովորականին «բեղերն վոլորեց», որով կոչնչանա ոտանավորի ուրիշը, և նույնիսկ լեզուն կաղճատվի, որովհետև բաղաձայն հնչյունից առաջ գրված կլինի և հողը՝ փոխանակ ը հողի: Այսպես, ուրեմն, այս դեպքում էլ «սայթաքումներ պատճառում է» ոչ թե նոր ուղղագրությունը, այլ հինը:

Ծանոթության այս կետի առթիվ Ս. Մ.-ը, ըստ իր սովորության, մի հարց էլ է տալիս. «Հետաքրքրական է, ըստ այս կանոնի, ի՞նչպես պետք է գրել. «չենք ողբում», թե՞ «չենք վողբում», քանի որ «չենք» բառի ք հնչյունը սերտ կերպով միանում է «ողբում»-ի հետ, բայց վանկի սղում չի լինում»:

Որովհետև նա միշտ հետաքրքրվում է նոր բաներ սովորելու, ուստի նա նրան չեմ զրկիլ դրանից: «Ըստ այդ կանոնի», պետք է գրել «չենք վողբում», ինչպես և կարդում և արտասանում ենք միշտ գրական լեզվի մեջ: Ապա՝ «չենք» բառի ք հնչյունը նույնչափ սերտ կերպով է միանում հաջորդ «վողբալ» բառի սկզբի վ հնչյունի հետ, որչափ «չենք վազում» բառերի մեջ նույն ք հնչյունը հաջորդ վ-ի հետ:

Այսպես տեսանք, թե ինչ արժեք ունեն Ս. Մ.-ի հնարագետ միջոցով գտած «բացառությունները» և նրա ղվարձալի դատողությունները այդ կարծեցյալ

«բացառութիւններին» առթիւ, որոնք նպատակ ունեն ածանագին տպավորութիւն թողնելով՝ վարկաբեկել ուղղագրութեան ռեֆորմը. ուստի և նա շարունակ կրկնում է նույն և նման բառերը և, կարծեցյալ «բացառութիւններին» թիւը շատ ցույց տալու համար, իրենից էլ մի կետ է ավելացնում, այսինքն՝ իմ «Առաջնորդի» ծանոթութեան հինգ կետերը դարձնում է վեց: Բերելով «Առաջնորդից» (եր. 12) մի կտոր, որի մեջ ասված է մի քանի ու-ով սկսվող բառերի համար, թե «հաճախ արտասանվում են նաև առանց սկզբի վ հընչունի, ինչպես՝ ոլոռ, ոլորել, ոլոք, ո՛հ, ողողել, ողորմել, ոռնալ, ործկալ, որոճալ, որոտալ և ռախչենք», Ս. Մ.-ը գրում է. «Ուրեմն՝ նա թույլ է տալիս երկու տեսակ գրութիւն այս բառերի և ռախչենքի համար, որոնք անժանոթ են ոչ միայն աշակերտին, այլև ուսուցչին և առհասարակ գրողին»: Նախ՝ Ս. Մ.-ը կտեսնի, որ այդ կտորի մեջ բոլոր այդ բառերի համար վ-ով գրութիւնն է ընդունված՝ վոլոռ, վոլորել, վոլոք, և այլն: Ապա՝ այստեղ խոսված է միայն դրանց առանց վ-ի արտասանութեան մասին. իսկ գրութեան մասին խոսված է ծանոթութեան 4-րդ և 5-րդ կետերում, որ տեսանք: Եվ, վերջապես, նա երկու անգամ սիրով ընդգծում է «ուրիշներ» բառը, որպեսզի դարձանա, թե այդ «անժանոթ» ուրիշ բառերը ինչպես պետք է գրեն աշակերտն, ուսուցիչը և առհասարակ գրողը, և ինքը՝ Ս. Մ.-ը: Նա ուզում է, որ այդ ռախչ բառերն էլ բերված լինեին, որպեսզի ինքը նոր կարողանար գրել: Մի անգամ, որ ստիպված եմ բավարարել նրան, պետք է ասեմ նրան «ուրիշներին» մեկը գտնե. օրինակ՝ «ոջի» բառը: Կարծում եմ՝ նա կարող է գրել այս բառը կամ գրական արտասանութեան համեմատ «վոջի» ձևով, կամ, եթե դեռ չի վարժվել գրական արտասանութեանը, «ոջի» (հին ուղղագրութեամբ «օջի») ձևով: Կարծեմ հասկանայի եղամ նրան «ուրիշներ» բառը. իսկ այս բառի հոգնակին պարզելու համար՝ նա կարող է իրեն ոչ անժանոթ մի «ուրիշ» բառ էլ ինքը գտնել:

Կարծում եմ՝ սպառնի՞ց Ս. Մ.-ի դիտողութիւնը «բացառութիւններին» մասին: Ամենևին ոչ: Այս (այսինքն բառասկզբի յ=հ) ուղղագրութիւնն ընդունելով՝ հեղինակն (այսինքն Մ. Արեղյանը) ստիպվում է սակայն գիտումներ անել և տեղիք է տալիս մի քանի տեսակ-տեսակ բացառութիւններին: Այսպես՝ 1. «Առաջ, առաջարան, առաջադիմութիւն և այլն (ընդգծումը Ս. Մ.-ինն է) առանց սկզբի յ (հ) տառի պետք է գրել»: Ո՞րտեղ է այստեղ գիտումն ու «բացառութիւնը». մի՞թե թույլտրված է այդ բառերը գրել հին ձևով՝ յառաջ, յառաջարան և կարգայ հառաջ, հառաջարան, որ կլինեն իսկապես գիտում ու բացառութիւն, թե՞ ընդհակառակն: Մի՞գուցե Ս. Մ.-ը չի՞ հասկանում «գիտում» և «բացառութիւն» բառերը: Ընդգծած «և այլն» բառն էլ չի հասկանում նա. թող շարունակի «առաջ» բառով կազմվածները մտիկ տալ Առձեռն բառարանի մեջ:—«2. Մի շարք բառեր,—շարունակում է Ս. Մ.-ը,—կարելի է երկու տեսակ գրել, հ-ով (փոխանակ յ-ի) և առանց հ-ի (առանց յ-ի). այսպես՝ «ախճապակ, ախուռն, ակրի, ամպար, այրատ, աշաղանք, ապավել, աջող, արգո, իրավի, ուշիկ, իստակ, ունք, ուտութ և այլն (ընդգծումը Ս. Մ.-ինն է), այսպես և հատուկ անուններ՝ Ակոր, Ովանես, Ոսեփ և այլն» (ընդգծումը Ս. Մ.-ինն է):—Եթե Ս. Մ.-ն ամբողջապես բերած լիներ այդ ծանոթութիւնը, և ոչ թե սկզբի մասը դուրս ձգած լիներ. այն ժամանակ ընթերցողը կիմանար, որ այդ բառերի սկզբի յ-ն «նաև դուրս է ընկնում», և Մ. Արեղյանը չէ, որ կարելի է համարում այդ բառերն առանց

սկզբի յ=հ տառի ևս գրել, այլ վաղուց, շատ վաղուց հենց այդպես էլ են գրվում. հին ուղղագրությամբ դրանք ունեն կրկին գրության ձևեր՝ յախճապակ=հախճապակ և ախճապակ և այլն: Ապա՝ եթե Ս. Մ.-ը ծանոթ լինեք մեր նոր գրականությանը, կիմանար, որ մեր հեղինակները հաճախ ժողովրդագիտեն ձևով գրում են՝ Ակոր, Օվանես=Ովանես, Օհան=Ոհան, Օսեփ=Ոսեփ: Ուրեմն՝ դարձյալ Մ. Արեղյանը չէ, որ կարելի է համարում երկու տեսակ գրել: Մ. Արեղյանը նույնիսկ կարելի չի համարում առաջարկել՝ այդ երկու տեսակ գրություններից մեկն ու մեկն ընտրել: Բայց զվարճալին այն է: որ Ս. Մ.-ն ինքը մի քիչ ներքևում ընդունում է այդ բառերի առանց յ-ի գրությունը և իր կողմից, ինչպես տեսանք, քմահաճորեն կարելի է համարում առանց սկզբի յ տառի գրել նաև 30 այնպիսի բառեր, որոնք առանց յ-ի գրված չկան (ափշտակել, աճախ, ուլիս (ամիսը), անդուզն): Բայց մենք շարունակենք:—«Յ. Պետք է պահել յետև, յետք, յետինք, յետ դառնալ... յետանալ, յեսան և այլն գրությունները և սկզբի յ տառն արտասանել իր բուն հնչյունով իբրև կիսաձայն ի»։—Ս. Մ.-ն իր սովորությամբ՝ դարձյալ դուրս է ձգում այս ծանոթության սկզբի մասը, որից ընթերցողը կիմանար, որ «յետին, յետոյ, յետ դառնալ, յեսան բառերն արտասանվում են՝ հետին, հետ դառնալ, հեսան, բայց նաև ժողովրդական ձևով յ տառը պահում է իր բուն հնչյունը (yetin, yeto, yet, yesan, գերմ. jeto, jetin, jet. нем. этин, это, эт)։ Այս արտասանության պատճառով գրական լեզվի մեջ հաճախ գրում են նաև՝ ետև, ետո, ետք, ետ դառնալ, ետ ընկնել, ետ մնալ, ետանալ, եսան և այլն»։—Եթե Ս. Մ.-ն այս մասը դուրս ձգած չլինեք, այն ժամանակ ընթերցողը կիմանար, որ Մ. Արեղյանը գրական լեզվի մեջ արդեն գոյություն ունեցող երկու տեսակ արտասանությունից ընտրում է երկրորդը, այսինքն՝ հին ուղղագրությամբ ետ դառնալ արտասանությունը և ըստ այնմ յ=y տառով յետ դառնալ=yet darnal գրությունը: Բայց ո՞ր է այստեղ «զիջումն» ու «բացառությունը», որ կլինեք այն ժամանակ, երբ առաջարկված լինեք պահել այդ բառերի սկզբի յ-ով հին գրությունը՝ յետ դառնալ, յեսան և կարդալ հետ դառնալ, հեսան: Մարդ գալիս է դարձյալ այն մտքին, թե Ս. Մ.-ը «զիջում» և «բացառություն» բառերը մի իրատեսակ նշանակությամբ է հասկանում:

Որպեսզի և այդ համբավվոր «բացառությունների» պատմությունը սպառվի, նկատեմ և հետևյալը: Նա առանձին սիրով ընդգծում է և այլն բառը, ինչպես քիչ առաջ ուրիշներ բառը, և ապա վերջում գրում է իբրև հզրակացություն. «Երեք կարգի բացառություններն էլ պերճախոս «և այլն»-ով օժտված, որ ամեն մի ուսուցչի և գրողի համար գայթակղության ու տարակուսանքի առիթ պիտի դառնա»։—Ընթերցողը չկարծի, թե Ս. Մ.-ի ասելով այդ կարծեցյալ «բացառություններն» են դառնալու «գայթակղության և տարակուսանքի առիթ». ամենևին ոչ, այլ սիրով ընդգծած և այլն բառը: Բառեր կարելի էր բերել այս և այլն բառը Ս. Մ.-ին հասկացնելու համար:

Եվ այսպես՝ փակվեց կարծեցյալ «բացառությունների» այս ձանձրալի մասը: Գանք այժմ նրա բացատրություններին, այսինքն՝ տեսական կողմին, որ ավելի հետաքրքիր է:

—Եվ ինչի՞ց են առաջ գալիս այս բոլոր անհեթեթությունները,—հաղց է տալիս նա, «անհեթեթություն» համարելով բառասկզբի վ հնչյունն արթասանության համեմատ ավելացնելը՝ վոտ, վոդը, վոդչուն, վոճ և այլն:

Նրանից են առաջ գալիս, որ Մ. Աբեղյանը «դիմել է ձախող և սխալ միջոցի: Փոխանակ հետևելու միակ առողջ սկզբունքին—«մեր այժմյան լեզվի համար մեր այժմյան այբուբենը»—տարվել է հակառակ ուղղությամբ՝ մեր այժմյան լեզվի ուղղագրությունը հիմնել է մեր ճիշտ այբուբենի վրա (որ այժմ փոփոխվել է), ներկա դեպքում աշխատելով վերականգնել ու-ի հնչյունը: Ուստի հիշյալ երկու նմանահնչյուն գրերից դուրս է ձգում օ գիրը. նրա պաշտոնը հատկացնում է ու-ին՝ ըստ սրա ճիշտ արտասանության, իսկ սրա նոր արտասանությունը փոխարինում է վո գրությամբ»։—Դարձյալ ուրիշ տեղ. «կարելի էր անհամեմատ հեշտ կերպով հասնել հեղինակի առաջադրած նպատակին, եթե հիմնվեինք մեր այժմյան այբուբենի վրա և զգուշանայինք այբուբենի ռեֆորմից՝ եռանգյաց ուղղությամբ» (բոլոր ընդգծումները !). Մ.-ինն են)։

Ս. Մ.-ին հայտնի է, որ մեր ու տառի հին արտասանությունն է օ. բայց ո՞րն է մեր այդ տառի նոր արտասանությունը: Դրա նոր արտասանությունն է վո, ասում է նա: Բայց հասկանալի չէ, թե ինչու նա լռում է այն մասին, որ եթե ու տառն այժմ մոտ հարյուր բառի սկզբում գրական լեզվի մեջ իբրև վո վանկ ենք կարդում, նույն ու տառը գրական լեզվի հազարավոր բառերի մեջ արտասանում ենք իբրև պարզ ձայնավոր օ, իսկ բարբառների մեջ երբեմն նաև բառասկզբում իբրև օ, այն աստիճանի, որ նա ինքը նույնիսկ «խոզի ականջ» է թողնում, և ազդվելով գուցե իր մայրենի բարբառից, չի ուզում գրել վոտ, վոճիր... որովհետև ախալցխացիք ասում են ոտացո=օտացո մեռնիմ: Նա ինքը ողորմել (հին ուղղագրությամբ), անոխակալ բառերն արտասանում է՝ մօղօրմել, անօխակալ: Նա գիտե, անշուշտ, որ գրական լեզվի «համար ու և օ նույն հնչյունն ունին... գրականը կզանազանի միայն բառասկզբի ու և օ (ճիշտ ինչպես ե և է), որոնցմե առաջինը կհնչի վօ, երկրորդը օ»*: Եվ եթե այդպես չլիներ այժմ, ո=օ չլիներ, իսկի կարո՞ղ էր պատահել, որ Ս. Մ.-ը համաձայներ ընդունել բառամիջի օ տառի փոխանակ ո գրել՝ անոթ, մոտ, տոթ, արոր, ակոս: Եթե ո տառի նոր արտասանությունը վո վանկ է, ուրեմն, Ս. Մ.-ն, որ ընդունում է այդ բառերի ո-ով գրությունը, այդ բառերը պիտի արտասանի՝ ամվոթ, մվոտ, տվոթ, արվոր, ակվոս, այսպես և ձոր, ողորմել=ձվոր, մօղվօրմել: Այսպես, ուրեմն, Ս. Մ.-ը շատ լավ գիտե, որ ո գիրը նախառեֆորմյան շրջանում ուներ մեր գրական լեզվի մեջ երկու տեսակ արտասանություն.

1. Վո=VO, միայն որոշ թվով բառերի սկզբում.

2. ո=O, հազարավոր բառերի մեջ:

Նա շատ լավ գիտե, ուրեմն, որ այժմ էլ, այժմյան արտասանությամբ՝ ո-ն նույն հնչյունն ունի, ինչ որ օ-ն, բայց և այնպես նա տարածում է մի առասպել, թե իբր Մ. Աբեղյանը օ գիրը դուրս ձգելով՝ «նրա պաշտոնը հատկացնում է ու-ին՝ ըստ սրա ճիշտ արտասանության»: Իսկ ինքը՝ Ս. Մ.-ը, որ ընդունում է ամօթ, ակօս գրելու փոխանակ՝ գրել ամոթ, ակոս, արդյոք նա ինքը օ գիրը չի՞ փոխարինում ո-ով և արդյոք ո-ն դուրս ձգելով «սրա պաշտոնը չի՞ հատկացնում ու-ին՝ ըստ սրա «ճիշտ» արտասանության»... Արդյոք ինքն ընդունելով ռեֆորմի այդ մասը, «հտահայաց ուղղությամբ» չի վաշտվում... ինչի՞ց է առաջանում նրա այդ դատողությունը: Բացատրեմ այդ:

* Տե՛ս Ս. Մալխասյանց, Մի հնչյունին մի գիր, եր. 20:

** Հր. Աճառյան, Բարբառագիտություն, եր. 18:

Նա գիտե, որ այբուբենի արժեքը, այսինքն՝ տառերի համապատասխան հնչյունները ժամանակի ընթացքում փոխվում են. նա այն էլ գիտե, որ ուղղագրությունը՝ հետևելով հնչափոխության, շարունակ փոփոխվում է, հարմարվելով նոր արտասանությանը. բայց նա այն չգիտե, որ հնչյունները բազմազան եղանակներով են փոխվում, ուստի և ուղղագրության փոփոխության համար համապատասխան վերաբերմունքներ են պահանջվում:

1. Մի հնչյուն բոլոր դեպքերում փոփոխվելով դառնում է մի բոլորովին ուրիշ նոր հնչյուն, որ առաջ գոյություն չունեի լեզվի մեջ, և նոր է առաջ գալիս, իսկ հինը մոռացվում, մեռնում է, դրա համապատասխան տառն էլ բնականաբար նոր արժեք է ստանում: Այսպես՝ մեր ղ տառի հնչյունը հնումը եղել է լ-ի մոտիկ մի հնչյուն, բայց փոխվելով՝ դարձել է այն հնչյունը, որ լսում ենք, օրինակ, աղաղակել բառի մեջ: Այսպիսի հնչափոխության դեպքում, բնականաբար, մենք չենք դիպչում հին ուղղագրությանը. որովհետև հարկ չկա փոխելու մի տառի գրություն, որի համապատասխան հնչյունը ամեն դեպքում նույն փոփոխությունն է կրել. հին հնչյունը մոռացվել գնացել է, և նրա տեղը անցել է մի նոր հնչյուն, և տառն էլ մի նոր արժեք է ստացել: Ս. Մ.-ը չգիտե, որ այսպիսի դեպքերի համար է ասած իր շակերտների մեջ բերած (երևի մի գրքի մեջ կարդացած) սկզբունքը թե՛ «մեր այժմյան լեզվի համար մեր այժմյան այբուբենը»: Մեր այժմյան այբուբենի մեջ ղ տառը կատկային (կոկորդային) շփական ձայնեղ հնչյունի նշան է, այդպես էլ պիտի առնվի: Այլ խնդիր է, հարկավ, որ այս նոր հնչյունը որոշ դեպքերում, մի երկրորդ հնչափոխությամբ, դարձել է արդեն համապատասխան կարգի անձայն խ հնչյուն:

2. Մի հնչյուն ամեն դեպքում փոխվելով՝ վերածվում է ուրիշ մեկ կամ ավելի հնչյունների, որոնք արդեն գոյություն ունեն լեզվի մեջ, և որոնց համապատասխան տառեր կան. ուստի և հին փոխված, մեռած հնչյունի համապատասխան տառն ավելորդ է դառնում: Այսպես՝ մեր ՚ տառի համապատասխան հին հնչյունը, որ է բաղաձայնական ու (w) հին աւ, եւ, իւ երկբարբառների մեջ, այլևս գոյություն չունի մեր նոր լեզվի մեջ. ուստի և ՚ տառն իբրև ավելորդ դուրս է ձգվում մեր այժմյան այբբենարանից, որովհետև ուղղագրությունը հետևում է հնչափոխությանը, ուստի հին ամաւք գրվում է ամօթ, իսկ այժմ ամաթ, հին աւաւր գրվում է այժմ ավաւ, հին բեւեռ, այժմ բեվեռ, հին հիւանդ՝ այժմ հիվանդ. իսկ հաւիւր՝ այժմ հաւուր: Ս. Մ.-ն այստեղ էլ ասում է՝ «մեր այժմյան լեզվի համար մեր այժմյան այբուբենը». և հետևելով հնչափոխությանը՝ հին բաղաձայնական ու (w) հնչյունը, որ վերածվել է շփական վ բաղաձայնի, գրում է վ տառով. հին աւ երկբարբառը, որ դարձել է պարզ օ=ո ձայնավոր, այդպես էլ գրում է, ամաւթ=ամօթ=ամոթ: Բայց նա դարձյալ թողնում է այստեղ մի խնդրի ականջ: Հին իւ=iw երկբարբառի մեջ ՚-ը դարձել է վանկային ու (u) ձայնավոր, հարբւր=harıwr դարձել է harıur (երկվանկ) կամ harjur, նա մերժում է հարյուր=harjur գրությունը միմիայն նրա համար, որ դեռ գլխի չի ընկել, թե ալատեղ էլ պիտի ասենք, թե «մեր այժմյան լեզվի համար մեր այժմյան այբուբենը»:

3. Մի հնչյուն որոշ դեպքերում միայն վերածվում է մի ուրիշ հնչյունի, որ կա լեզվի մեջ, և որի համապատասխան տառ էլ կա այբբենարանի մեջ. իսկ ուրիշ դեպքերում պահվում է անփոփոխ: Բնականաբար, որտեղ հնչյունն անփոփոխ է մնացել, ուղղագրության դիպչելն անմտություն է. իսկ որտեղ

փոխվել է լեզվի մեջ գոյություն ունեցող մի հնչյունի, ուղղագրությունն էլ համապատասխան կերպով փոխվում է: Այսպես՝ ու (u) հնչյունը դու, ջուր և այլն բառերի մեջ անփոփոխ է մնացել, բայց զուարթ, աստուած բառերի մեջ դարձել է վ: Ս. Մ.-ն ընդունում է գրել զվարթ, աստված: Բայց յ=y (j) հնչյունը բոլորովին նման ձևով մի դեպքում անփոփոխ է մնացել (այո, գոյական), իսկ ուրիշ դեպքում վերածվել է հազագային հնչյունի, ինչպես՝ յարմար այլևս yarmar չէ, այլ հարմար (Ս. Մ.-ը կարող է ձայնեղ հազագույն արտասանել): Նա չի ուզում լսել այս մասին, որովհետև «զգվում է»: Բայց չէ՞ որ յարմար բառի սկզբում յ տառի հնչյունը փոխվել է: Այդ արժեք չունի. Ս. Մ.-ն այստեղ կարող է ասել «մեր այժմյան լեզվի համար մեր ճի՛ն այբուբենը»:

4. Մի հնչյուն որոշ դեպքերում դուրս է ընկել, ուստի գրության մեջ էլ դրա համապատասխան տառն, իբրև ավելորդ, պետք է դուրս ձգել: Այս շատ շուտ և հեշտ է ըմբռնում Ս. Մ.-ը, որ ընդունում է գրել հին զնացեալ, ծառայ գրությունների փոխանակ՝ զնացել, ծառա:

5. Որոշ դեպքերում ավելանում է մի հնչյուն, որ կա լեզվի մեջ, և որի համապատասխան տառն էլ կա, ուստի և գրության մեջ դրա համապատասխան տառն էլ պետք է ավելացնել, ինչպես հին ուրթ=orth դարձել է հուրթ, հին ազանել դարձել է հագնել, հին մեմ դարձել է մենմ և այլն: Ս. Մ.-ն այս էլ ընդունում է և գրում է հանգիստ սրտով, ավելացնելով համապատասխան տառերը՝ հորթ, հագնել, մենք և ուրիշ շատերը, և այստեղ նա գլխի չի ընկնում ասելու, թե «մեր այժմյան լեզվի ուղղագրությունը հիմնված է մեր ճի՛ն այբուբենի վրա», և թե ուրիշ «նոր արտասանությունը փոխարինված է հոգրությամբ»: Հին ուրթ կարելի է գրել հուրթ, և այս շատ, իսկ երբ հին ուրդն, ուրդի գրենք վուրդ, վուրդի, ավելացնելով ավելացած վ հնչյունի համապատասխան տառը, այդ դեպքում պետք է ասել դա «ետահայաց ուղղությամբ ռեֆորմ» է, որից պետք է «զգուշանայինք», դրանով «վերականգնվում ուրի հնչյունը»: Իսկ երբ Ս. Մ.-ին ասում են, թե դրանով մի ո գիրը պահվում է միայն մի հնչյունի համար, և թե ու-ն հազարավոր բառերի մեջ օ հնչյունն ունի այժմ էլ, այն ժամանակ նա պատասխանում է. այո, բայց ես լսել էի այդ մասին. ինչո՞ւ իմ լուսությունը խանգարեցիք: Ս. Մ.-ը, փոխանակ այդպիսի առասպել տարածելու, թե ուղղագրության ռեֆորմը «ետահայաց ուղղությամբ է կատարված, պետք է առներ իրողությունը պարզապես այնպես, ինչպես կա. այն է՝ երբ հնչափոխությամբ նոր հնչյուն է ավելացել բառի սկզբում կամ մեջը, դրա համապատասխան տառն էլ ավելացրած է գրության մեջ, հին ոտ=ot դարձել է արտասանությամբ վոտ=vot, այսինքն՝ սկզբից ավելացրած է վ հնչյունը, պետք է ավելացնել սկզբից վ: Եվ աշխարհի մեջ այդ դեպքում ուրիշ կերպ էլ չեն վարվում և չի կարելի վարվել, երբ չեն ուզում հին ուղղագրությունը պահել, և ինքն Ս. Մ.-ն էլ գրում է՝ հորթ, հագնել, մենք, մերոնց և այլն, և ոչ թե որթ, ազանել, մեք, մերոց, և կարդում՝ հորթ, հագնել, մերոնց...

X

«Ը տառից հետո բառերի միջում ավելացվում է յ տառը, երբ ետևից մի ձայնավոր է գալիս. բուպեյական... բուպեյով, բուպեյում, բրիստոնեյություն... բուպեյի... Այսպես և բայերի մեջ՝ եյի, եյիր, եյինք, եյիք, եյինք. գրեյի, գրեյիր, գրեյինք, գրեյիք, գրեյինք»:

Օտն. Երբ և ձայնավորից հետո յ հնչյունը չի արտասանվում, չպետք է յ գրել. ինչպես՝ բարե՛տայաց, բարե՛ախորժ, հոգե՛առ, քնե՛ած... ովկե՛ան, իդե՛ա: Նույնպես՝ Թեոդոր, Թադեոս, Մատթեոս, Լեոն, երբ չեն արտասանվում վ բաղաձայնով իբրև Թեվոդորոս, Թադեվոս, Մատթեվոս, Լեվոն, ինչպես և պետք է գրել ըստ արտասանության»:

Ս. Մ.-ն այսպիսի մի իմաստություն է ասում այս դեպքում. «Այս կետն ըստինքյան կոչնչանա, եթե մեր այբուբենի մեջ պահվի է տառը, որ միակ գործածական տառն է այս կետում հիշված պայմաններում: (Մենք ունենք էա, էի, էու գրությունն ձևեր, բայց ոչ՝ եա (երկվանկ), եի, եու, որոնց մեջ կարիք լիներ ավելացնել յ)»:—Այդ նշանակում է՝ եթե հին ուղղագրությունը պահվի, այլևս նոր ուղղագրությունը չի լինիլ, կամ եթե հին էա, էի, էո, էու գրությունները պահվեն, այլևս եյա, եյի, եյու, եյու գրելու կարիք չի լինիլ: Անշուշտ, եթե հին զուարթ գրությունը պահվի, այլևս զվարթ գրությունը չպիտի ընդունվի:

Ս. Մ.-ը չի ըմբռնում նախ այն, որ երբ է տառը պահվի, մի հնչյունին երկու գիր է լինում, ուստի և այդ է տառը իր գլուխը խոթում է ամեն տեղ, ուր պետք չէ, և ուղղագրություն շտովորած մարդիկ գրում են՝ բէրէլ, տնէր, տէղէր և այլն, և այլն: Ապա՝ նա կարծում է, թե յ տառն ավելացվում է այն պատճառով, որ է տառը չի պահվում: Դիցուք պահեցինք է տառը բառամիջում էա, էո, էի, էու կապակցությունների համար. ի՞նչ է կարծում նա, յ տառն իր.գլուխը կխոթի՞ այդ կապակցությունների մեջ, թե չէ: Եթե նա շատ չնչին շահով ուշադրություն դարձրած լիներ ուսումնասիրելու մեր հնչաբանությունը և գրությունը, նկատած կլիներ՝ ըրպէյի, ըրպէյում, ըրպէյական և նման գրություններն արտասանության համեմատ և կիմանար, որ նույնիսկ առանձին «ձայնակապ» տերմինը կա (Ղազարոս Աղայանից մտցրած) երկու ձայնավորների մեջ մտնող այս նոր յ հնչյունի համար:

Ինչի՞ց է առաջանում այս յ հնչյունը: Իմ Զեկուցման մեջ գրված է. «Առհասարակ, մեր նոր լեզվի ընդհանուր հատկությունն է, որ միևնույն բառի մեջ երկու ձայնավոր իրար չեն հաջորդում հորանջով (=hiatus). երկու ձայնավորի մեջ մտնում է յ կիսաձայնը. այսպես միշտ ա, ո (=o), ե (=e, ջ) ձայնավորներից հետո հաջորդ ձայնավորից առաջ մտնում է յ. իսկ ու ձայնավորը դառնում է վ (լեզու, լեզվի): Ի ձայնավորի գրությունը միայն դեռ տատանվում է այս նկատմամբ, այն է՝ ի ձայնավորը հաջորդ ձայնավորի հետ միանում է կա՛մ յ կիսաձայնով, կա՛մ ի ձայնավորն ինքն, իբրև կիսաձայն յ արտասանվելով՝ միանում է հաջորդ ձայնավորի հետ. այսպես, օրինակ՝ միաճալ, ձիով բառերն արտասանվում են կա՛մ իբրև միյաճալ, ձիյով, կա՛մ մյաճալ, ձյով. այսպես և՛ Իտալիա, միլիցիա և այլն արտասանվում են իբրև Իտալլա, միլիցյա: Հենց այդ պատճառով մեր բանաստեղծներն այսպիսի բառերը մի վանկով և ավելի և պակաս են հաշվում. նայելով տեղին՝ միաճալ համարում են երկու կամ երեք վանկ: Աչքի առաջ ունենալով հաջորդ ձայնավորի հետ ի ձայնավորի միացման այս տատանվող գրությունը՝ այս կարգի բառերի ուղղագրությունն անփոփոխ պետք է թողնել. մինչդեռ ա, ո, ե ձայնավորների և հաջորդ ձայնավորների մեջ միշտ պետք է յ գրել»:

Իմ Զեկուցումն ուղղված էր մասնագետներին, որոնք, հարկավ, պետք է իմանային մեր լեզվի այս հատկությունը: Բայց, ինչպես երևում է, նույն-

իսկ Ս. Մ.-ը չգիտե այդ ուստի ես ստիպված եմ մի փոքր կանգ առնել այդ մասին: Նախ՝ ինչ է հորանջ (hiatus) ասածը: «Հորանջով իրար հաջորդում են երկու ձայնավորներ, երբ սրանցից յուրաքանչյուրը պահում է իր անկախ անհատականությունը, մեկն ընկնում է նախորդ վանկի վերջում, մյուսը՝ հաջորդ վանկի սկզբում: Շատ լեզուների մեջ ձգտում կա ավելի կամ պակաս չափով խուսափելու հորանջից: Հորանջ չսիրող լեզվի մեջ երկու ձայնավոր այդպես հորանջով կարող են մեկը մյուսին հաջորդել զանազան պատճառների հետևանքով, ինչպես են՝ խոսքի մեջ երկու տարբեր բառերի, տարբեր տարրերի (բաղադրիչ մասերի) իրար հանդիպում, փոխառած օտար բառեր և այլն»: Այսպես, հայերենում հորանջով իրար հանդիպում են բառավերջի և բառասկզբի ձայնավորները՝ նա ասաց, դու իմացար և նմանները. նույնպես բարդություն մեջ՝ ամենա-անվնաս, ամենա-ուգտակար և նմանները. այլև օտարազգի բառերի մեջ՝ կաուչուկ, կակաո, կլոակ, կլոուն, բոա: «Մնացած դեպքերում՝ հորանջից հաճախ խուսափում են ինքնաբերաբար զանազան եղանակներով, որ քերականագետները վաղուց դիտել են և որոնց նրանք զանազան անուններ են տվել»: Բերենք մեզ համար կարևոր մի քանի այդպիսի եղանակները: Այսպես՝ synizèse կամ synerese է կոչվում այն փոփոխությունը, երբ իրար հաջորդող երկու ձայնավորը իրար միանալով՝ կազմում են մի բարձրացող երկբարբառ, ինչպես i-a դառնում է ya»: Այսպես առաջանում են ֆրանսերենում և ուրիշ լեզուների մեջ ya, ye և այլն երկբարբառներ, որոնք ֆրանսերենում ավանդական ուղղագրությամբ արտահայտվում են ia, ie և այլն գրությամբ: Նույնը լինում է, ինչպես տեսանք, և հայերենում. միլիոն արտասանվում է միլյոն, իտալիա=իտալյա, պատանիակ=պատանեակ, այժմ՝ պառնայակ և այլն: «Epenthèse ասվում է, եթե երկու ձայնավորի մեջ մտնում է մի բաղաձայն»: «Ընդմիջարկական epenthèse-ի մի առանձին ձևն է y, w (=j, ւ) կիսաձայնների զարգացումը համապատասխան i, u (=ի, ու) ձայնավորների և հաջորդ ձայնավորների միջև: Ֆրանսերենում բավական հաճախ այս երևույթը տեղի է ունենում i-ից հետո, ինչպես՝ prier=pri—yé, Lia=li—ya: Միևնույնը, թեպետ ավելի պակաս չափով, պատահում է և u (=ու) ձայնավորից հետո, ինչպես՝ clouer=klou—wé»*: Այսպես և հայերենում՝ ձիավոր = ձի-լավոր, Սաւուղ, Աբրահամ, Արքեդայոս:

Մեր լեզուն ամենահին ժամանակներից ձգտել է խուսափել հորանջից. հին լեզվի մեջ արդեն ա տիպի բայերի անցյալ անկատար ժամանակի մեջ մտած է j (y). եմ—եի (=ei), ընում—ընուի (=lnui), բայց՝ լամ—լայի (=layi)*: Բայց հին լեզվի մեջ հորանջը դեռ բոլորովին վերացած չէ եղել, ուստի և դրվել է՝ եի, եիր, եաք, եիք, եին (=ei, eir, eakh, eikh, ein), այսպես և բերեի, բերեիր, բերեաք, բերեիք, բերեին (=berei, bereir, bereakh, bereikh, berein=bere—in). «Հետագայում, սակայն, այս երկու ձայնավորի մեջ ևս հորանջը վերացել է, ինչ որ հատուկ է մեր նոր լեզվին, և երկու ձայնավորների հեջ մտել է j կիսաձայնը, իբրև եյի, եյիր, եյաք, եյիք, եյին, բայց, որովհետև հին ուղղագրությամբ եյ=է, ուստի առաջ է եկել միջնադարյան էի, էիր, էաք, էիք, էին գրությունը: Այս վերջին միջնադարյան

* L. Roudet, Elements de Phonétique Générale, հր. 171 հտն.:

** A. Meillet, Gramm. comp. de l'arménien classique, հր. 95:

գրութեան ձևը, սակայն, այժմ այլևս համապատասխան չէ մեր արտասանութեանը, որովհետև այժմ է=եյ չէ, որ եյի գրելու փոխանակ էի գրենք. ուստի պիտի վերադառնանք հին ուղղագրութեանը (այսինքն՝ ե-ով գրութեանը), միայն, քանի որ հորանքը վերացել է, պետք է գրել եյի, եյիր, եյինք, եյիք, եյին ձևով, ինչպես որ հաճախ գրում են ուղղագրութեան շտապողները*:

Ահա՛ թե ինչո՞ւ գրելի և նման բառերի մեջ ե-ից հետո պետք է ավելացնել յ տառը: Ընթերցողը վերևում գրածից կտեսնի, որ հնագույն գրութեան ձևն է գրեի, գրեիր և այլն. միջնադարյան գրութեան ձևն է՝ գրէի, գրէիր, իսկ գրելի, գրելիր և այլն ձևը բոլորովին նոր է, ուղղագրութեան ռեֆորմի ժամանակ միայն առաջարկված և ընդունված: Իսկ Ս. Մ.-ը, ինչպես ուրիշ դեպքերում, այս դեպքում էլ բարեհաճում է հայտարարություն անել. «Միջնադարյան գրութեան ձև է գրելի, բուպեյական, որը լեզուն իր դարավոր մշակումով վերածեց այժմյան գրէիր, բուպեյական ձևին: Ուրեմն՝ այս 9-րդ կետը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ դարձյալ վերադառնալիս հինը, գործածությունից դուրս վտարվածը»։—Կարելի է հաստատություն անել ուղղագրության ռեֆորմին, բայց ո՛չ այդպես հեղաշրջել իրողությունները: Անցյալ անկատար ժամանակի «եի, եիր և այլն ձևերի ե տառի փոխանակ, որ գործածված է բոլոր հնագույն ձևագրերի մեջ, Միլին դարում գրվել է է, որ և անցել է արդի տպագրությունների մեջ»,—գրում է Մեյեն*։ Հասկացա՞վ արդյոք Ս. Մ.-ը, որ էի, գրէի ձևն է հենց «միջնադարյան գրութեան ձևը», որ Մ. Աբեղյանը դուրս է վտարել տալիս, որովհետև այդ է-ով գրությունն այլևս չի համապատասխանում մեր արտասանությանը: Հասկացա՞վ արդյոք նա, որ յ տառով գրելի ձևը հինը և դուրս վտարվածը չէ, այլ նորագույնը: Սակայն մենք շարունակենք:

Ինչ որ մի հաչ լեզվաբանի համար անծանոթ է, մի օտարազգի գիտնական շատ հեշտությամբ դիտում է: 3. Կարստը «Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականության» մեջ (եր. 110 հտ.) խոսելով հորանքի ոչնչացման մասին կիլիկյան հայերենի մեջ որոշ դեպքերում, մի ծանոթության մեջ գրում է. «Նոր հայերենում, որի մեջ հորանքի ոչնչացման սկզբունքը նաև բառամիջում է տեղի ունենում, ե տիպի բայի անցյալ անկատար ժամանակի մեջ հին է-ն, վերջավորությունից առաջ, դառնում է էյ կամ եյ: Այսպես, օրինակ նոր Նախիչևանի, Թիֆլիսի, Ախալցխայի, Ակնի և ուրիշ բարբառների մեջ: Վերջին բարբառի համար օրինակներ կարելի է գտնել Ճանիկյանի «Հնությունք Ակնա» գրքի մեջ. առնելին, եր. 294 (հին՝ առնէին). իւնեյին, եր. 295 (հին՝ ունէին), հիւտէյին, եր. 303 (հին՝ ուտէին), խըրկեյին, եր. 295 (հին՝ յուղարկէին), հեծեյին, եր. 295 (հին՝ հեծանէին), պագնեյին, եր. 298 (հին՝ պագանէին), չէյին, եր. 294 (հին՝ չէին) և այլն: Նոր հայերենում շատ տարածված այս երևույթը կիլիկյանի համար դեռ կարելի չէ ապացուցել»:

Ով որ ծանոթ է մեր նոր լեզվին, գիտե, որ հորանքի այս ոչնչացումն իսկապես ամեն դեպքում երևան է գալիս մեր նոր գրական լեզվի մեջ և կա, առհասարակ, բարբառների մեջ ևս: Բայց այդ արժեք չունի Ս. Մ.-ի համար. նա կարող է գրել. «Նառ-շառեւն արտասանում են գրէի (грэх), բուպեյական (попэкан), առանց յ հնչունի, որոնց արտասանության վրա չպետք է բռնանալ այդ յ-ի հավելումով»: Ս. Մ.-ի լեզվի մեջ «շատ-շատերը» բառը պետք

* Մ. Աբեղյան, Զեկուցում Հայոց լեզվի ուղղագրության ռեֆորմի մասին, եր. 3:

է հասկանալ «շատ քշերը», երևի այն մարդիկը, որոնք արտասանում են նաև արժանութիւն, ծառայում ե. ըստ Ս. Մ.-ի, այդպիսի արտասանութիւն ունեցողները վրա չպիտի բռնանալ յ-ի հաճելումով. բայց թո՛ղ փորձի Ս. Մ.-ն ինքն առանց յ-ի, այսինքն՝ հորանջով, խոսել գրական լեզվով և այն ժամանակ կտեսնի, թե ինչպես ստիպված կլինի ձեռք քաշել «շատ-շատերից» և հետևել գրական և ընդհանուր արտասանութիւնը, որպեսզի ծիծաղելի չըդառնա: Կան բարբառներ էլ, որոնց մեջ ուժայնավոր կապակցութիւն մեջ հորանջը վերացել է մեջ մտած յ կամ վ հնչյունով. այսպես կ.-պոլսեցիք, նոր նախիջեանցիք արտասանում են՝ լեզույի, լեզույով, բայց և այնպես՝ Ս. Մ.-ն այդ դեպքում «բռնանալու» մասին չի խոսում և գրում է լեզվի, լեզվով... «Իննութիւնը» պատրաստ մի առարկութիւն է միայն այն դեպքի համար, երբ հարկավոր է նոր ուղղագրութիւն դնել խոսել:

«Ավելորդ բարդութիւն և գրութեան զուր երկարումն է յ ավելացնելը վերոհիշյալ գրութեան մեջ»: «Զուր երկարումը» կուղարկենք իր ընկերների մոտ, որ տեսել ենք: «Առանց յ-ի գրութիւնը, գրէի կամ գրեի (ըստ նոր (!) արտասանութեան ե տառի) միանգամայն բավական է ընթերցանութեան համար և հեշտ՝ գրութեան համար, քան յ հաճելիւթեամբ... Որոնք որ, արագ խոսակցութեան ժամանակ, յ-ով են արտասանում՝ այնպես էլ կարտասանեն, թեկուզ յ-ն գրված լինի կամ չլինի»։—Ահա թե ինչո՞ւ, ըստ Ս. Մ.-ի, ավելորդ է յ-ն ավելացնել: Իհարկե, ավելորդ է նաև ու-ի փոխանակ վ գրել: «Որոնք որ՝ արագ (թեկուզ դանդաղ) խոսակցութեան ժամանակ, լեզուի բառը վ-ով են արտասանում՝ այնպես էլ կարտասանեն, թեկուզ վ-ով գրված լինի (լեզվի), կամ ու-ով գրված (լեզուի)»։—Այս առարկութիւնն, ինչպես տեսնում ենք, այնպիսի մի գորավոր հիմք է, որ կարելի է բերել ամեն ուղղագրական փոփոխութեան դեմ: «Առանց յ-ի գրութիւնը... հեշտ է գրութեան համար». երևի այն պատճառով, որ «կարճ» է: Ս. Մ.-ը չի կարողանում ըմբռնել՝ 1) որ հնչյունական գրութիւնը հեշտ է միայն նրա համար, որ գրվում են բոլոր հնչյունների համապատասխան տառերը, 2) որ սխալներն առաջանում են նրանից, որ մի դեպքում մի հնչյուն գրվում է (ծառայական), իսկ մի ուրիշ նման դեպքում (րոպէական) նույն հնչյունը չի գրվում, ուստի և ուղղագրութեան անվարժները գրում են նաև՝ րոպէական, րոպեյական, և 3) որ ընդունելով վերջինը՝ բաշխական, գրութիւնը միակերպութեան ենք վերածում, և սխալների դուրս փակում: Բայց ի՞նչ հարկավոր են այս խոսքերը, քանի որ Ս. Մ.-ի համար, ուզած ժամանակ, գրեի գրութեան մեջ ե տառի արտասանութիւնն էլ ըստ նոր արտասանութեան է. հապա ի՞նչ է եղել նրա ճիճ արտասանութիւնը. երևի ոչ է՞ւր, թ, այլ մի ուրիշ հնչյուն... Եվ վերջապես՝ Ս. Մ.-ը գրէի գրութեան կողմնակից է, թե՞ գրեի: Բայց շարունակե՛նք:

«Ուղղագրութիւնը միկրոֆոնական հնչյունները, անհատական արտասանութեան նյութաններն արտահայտելու ո՛չ պարտք և ո՛չ հնարավորութիւն ունի, այլպէս կընկնի անելանելի լարիրինթոսի մեջ»։—Կատարելապես համաձայն եմ նրա այս խոսքի մեջ արտահայտված մտքին ըստինքյան: Բայց ո՞վ ասաց, որ, օրինակ, բաշխական բառի մեջ յ հնչյունը «միկրոֆոնական» է կամ «անհատական արտասանութիւն», այսինքն՝ այս կամ այն անհատի արտասանութեամբ է այդպէս, և ոչ ընդհանրական մի արտասանութիւն: Եթե դա «անհատական արտասանութեան նյութան» է, հապա ինչո՞ւ նա քիչ վերեւում գրում է. «Շատ շատերն արտասանում են... առանց յ հնչյունի»: Այդ դեպքում նա կգրեր՝ «բացի այս կամ այն անհատից՝ արտա-

սանում են»... Ուզած ժամանակ «անհատական արտասանության նյութան» է դարձնում Ս. Մ.-ը մի հնչյուն, որ կա մեր գրական լեզվի մեջ. և որ ինքն էլ լավ լսում և արտասանում է. և ահավասիկ դրա ապացույցը Ս. Մ.-ի իրեն ձեռով գրածը, որ հիշատակ է մնում ինձ մոտ.

«Ազատ թողնել՝ բառերի մեջ ե տառից հետո, երբ ետևից գալիս է մի ձայնավոր՝ ավելացնել յ տառը. այսպես՝ գրեի կամ գրեյի, ֆրիստոնեություն կամ ֆրիստոնեյություն. բայց գրել բուլեյական, որպեսզի «եա» երկբարբառ չկարդացվի»: «Բուլեյական» գրության կողմնակից. էր նաև իբրև Ուղղագրական հանձնաժողովի անդամ. որովհետև նա այդ ժամանակ որդեգրել էր բառամիջում և բառավերջում միշտ ե գրել է-ի փոխանակ: Տեսնո՞ւմ եք, Ս. Մ.-ը երկու տարի առաջ լսում էր այդ «միկրոֆոնական» և «անհատական» հնչյունը, իսկ այժմ այլևս չի լսում այդ, որովհետև Թիֆլիսի «ազգային ջոջերը» թունդ են պաշարել նրան:

Գիտե՞ք արդյոք Ս. Մ.-ը, թե ո՞ր հնչյուններն են «միկրոֆոնական», այսինքն՝ աննկատելի են մնում ականջի համար, ուստի և գրության մեջ անշունակելի մնում: Դրանք «անցման հնչյուններն» են, որոնք արտաբերվում են երկու հիմնական հնչյունների մեջ՝ ինչպես ամ վանկի ա և մ հնչյունների մեջ. ինչպես և ամենա-ոգտակար բառի մեջ ա—ո (=a—o) հնչյունների մեջ եղած անցման հնչյունը: Դե՞ թող նա մի քանի անգամ արտասանի «ամենա-ոգտակար, ծառա-յ-ով, լուսն-յ-ով» բառերը և նոր կիմանա, որ առաջին բառի ա—ո ձայնավորների մեջ եղած հնչյունն աննկատելի է, իսկ մյուս երկու բառերի ա—ո, ե—ո ձայնավորների մեջ եղած յ (y) հնչյունը շատ պարզ լսելի է, և ինքը՝ Ս. Մ.-ն էլ երկու տարի առաջ, ինչպես երևում է իր ձեռքով գրածից, և իբրև Հանձնաժողովի անդամ հայտնած կարծիքից, լավ լսում էր այդ յ (y) հնչյունը: Եվ վերջապես՝ կարելի է, ինչպես տեսանք, միմյանց հետ շփոթել անվանկային ի (i) ձայնավորը, միջնական y կիսա-ձայնը և շփական յ բաղաձայնը, բայց չլսել այդ հիմնական հնչյունը, դրա համար խուլ պիտի լինել: Եվ որովհետև Ս. Մ.-ը կարծում է, թե հայերը մեծ մասամբ խլացած են այդ հնչյունը լսելու համար, իբրև վերջին մի ապացույց տալիս է այս ճարտասանական հարցը. «Եվ հնարավոր է արդյոք այսպիսի նրբության զանազանություն պահանջել նորոսներին և նույնիսկ բացատրել նրանց»: Նրանք, որոնց տեսողության զգայությունից խեղդված է լսողության զգայությունը, կպատասխանեն՝ անշուշտ ո՛չ: Եվ Ս. Մ.-ն էլ համոզված կմնա, թե մեր նորուսները չեն զանազանել y (j) հնչյունը մյուսներից, և մեր ուսուցիչները չեն կարող y (j) հնչյունը բացատրել նրանց: Աշխարհի մեջ հայերն այս դեպքում մի եզակի բացառություն կկազմեն, չնայելով որ մենք մեր լեզվի մեջ մեծ առատություն ունենք y (j) հնչյունը և նույնիսկ տառ ունենք դրա համար, և լսում ու գրում ենք գոյական, ծառայական և նման բառերի մեջ, բայց չենք կարող լսել ու գրել միայն՝ բուլեյական և նման բառերի յ-ն: Ծառայական-ի յ-ն կարելի է բացատրել նորուսներին, իսկ բուլեյական-ի յ-ն անկարելի է... Ահա՛ թե ինչպիսի հայտարարություն է անում Ս. Մ.-ը «գործնական տեսակետով»: Մի հայտարարություն էլ ես անեմ, բայց ոչ լուկ խոսքերով, ինչպես նա է անում, այլ հիմնված վիճակագրական տեղյակների վրա:

1924 թ. ապրիլի 3-ին այցելեցի Երևանի I աստիճանի № 6 դպրոցը. լսեցի դասերը և թերթեցի գրավորները: Այդ օրը 3-րդ խմբակի ուսուցիչը

աշակերտներին հենց նոր գրել էր տվել դասարանում մի ինքնուրույն շարադրություն՝ «Մի էքսկուրսիա դեպի Քանաքեռ», որ նրանք կատարել էին միևրկու օր առաջ։ Այդ խմբակը նոր կազմված էր, ուսուցչի ասելով՝ զանազան դպրոցների աշակերտներից, որոնք և զանազան տեղերից են՝ Երևանցի, վանեցի, գյուղացիներ և այլն, ինչպես են այժմ Երևանի բնակիչներն ընդհանրապես. աշակերտներն այդ տարի միայն ունեցել են հայերենի համար դասագիրք նոր ուղղագրությամբ, ուրեմն՝ ընդամենը մի վեց ամիս. նախող տարիները սովորել են հին ուղղագրությամբ։ Հետաքրքիր էր տեսնել, թե այդ երեխաներն ինչպես են գրել Ս. Մ.-ի «միկրոֆոնական հնչյունն ու անհատական արտասանության նյութանսը»։ Ես կառնեմ միայն անցյալ անկատարի էյի, էյիր, էյինք և այլն (գրեյի, գրեյիր և այլն) և ռուպեյի, ռուպեյից և նման ձևերը. որովհետև, եթե յ հնչյունը կարող է պարզորոշ լսելի չլինել, այդպես կարող է լինել միայն նույն կարգի ի ձայնավորից առաջ. իսկ ռուպեյական, ռուպեյով, ռուպեյում և նման կապակցությունների մեջ, ա, ո, ու ձայնավորներից հետո, յ-ն լավ լսելի է։ Շարադրություն գրող աշակերտների թիվն էր 29, բայց նրանցից 6-ի գրվածքի մեջ գործածված չկար էյի և այլն կապակցությունը. իսկ 23-ի շարադրությունները տալիս են հետևյալ պատկերը (շարադրություններն այժմ ինձ մոտ են)։

Այս էյի կապակցությունը պատահում է 81 անգամ (յուրաքանչյուր աշակերտի գրվածքի մեջ գործածված 1—10 անգամ). 76 անգամ ուղիղ է գրված, յ-ով էյին, և միայն 4 անգամ առանց յ-ի և 1 անգամ էլ յեի՞ն՝ ձևով։ Սխալ անող աշակերտների թիվն է 4, իսկ մնացած 19 աշակերտն անսխալ են գրել։ Սխալ անող 4 աշակերտներից մեկը 7 անգամ ուղիղ է գրել (էյին) ի միայն 1 անգամ յեի՞ն՝, այսինքն յ տառի տեղափոխություն է արել, ինչ որ հաճախ պատահում է երեխաներին. երկուսը մի-մի անգամ ուղիղ են գրել՝ յ-ով, և մի-մի անգամ էլ առանց յ-ի (եինք, նայեիր). ուրեմն՝ լսում են յ-ն, բայց դեռ ազդվում են հին ուղղագրությունից. մեկ աշակերտ միայն՝ 2 անգամ էլ առանց յ-ի (եին, չեին)։ Ուրեմն՝ այս վերջին մեկ աշակերտի նկատմամբ միայն Ս. Մ.-ը կարող է ասել, թե չի լսում «միկրոֆոնական» յ հնչյունը. բայց դա այնպիսի աշակերտ է, որ շատ ուրիշ հնչյուններ էլ լավ չի լսում և տառեր է բաց թողնում, օրինակ, գրում է՝ Քանաքեռ (2 անգամ), Ժա (փոխանակ ծամբ), շորորդ, յերորդ, հհետ (հ կրկնած), գնացին (փոխ. գնացինք), Աթովանի (2 անգամ), տեռ (փոխ. տեղ), մատմեց (փոխ. պատմեց), կորոցտի (փոխ. կորուստի), լենի (փոխ. լենինի), արծաներ (փոխ. արձաններ), մմեջ (մ կրկնած), այդայդեղ (փոխ. այդտեղ), բաբվել (փոխ. բացվել), որովհետև և այլն։ Այսպիսի մեկից, իհարկե, չի կարելի պահանջել, որ եի, չեի չգրեր. որ նա է-ով չի գրել, այդ էլ շատ է վեց ամսվա համար։

Ի՞նչ է ցույց տալիս այս վիճակագրությունը. այն, որ «նորուաները» նույնիսկ այն դեպքում, երբ հին ուղղագրությամբ են սովորել երկու-երեք տարի և դեռ հին ուղղագրությամբ են կարդում, բացի հայերենի դասագրքից, արդեն մի քանի ամսվա մեջ մոռացել են հին ուղղագրությունը և էյի ձևն ուղիղ գրում են։ Եվ երևակայեցեք, այդ երեխան, որ լավ զանազանում է Ս. Մ.-ի «միկրոֆոնական» յ հնչյունը և 8 անգամից 7-ը ուղիղ գրում է էյին(ք), 1-ը միայն՝ յեինք (յ-ն առաջ ձգած), նա այսպիսի սխալներ է անում ուրիշ հնչյունների նկատմամբ՝ դեբի (2 անգամ), շորեքշապտի, դբրոցի, յերկերով (փոխ. յերգերով). դուրս կալով, կնալով, յերկել (փոխ. յերգել), կրնացինք (2 անգամ), կլխավորապես (2 անգամ), պաճառով, անպաճառ,

դաստերակր, կաղափար, դայլին (փոխ. դաշլին, հին ուղղագրության յ=հ ազդեցությամբ), հոտվածներ, այկր և այլն. թողնում եմ խափել, կարթալ և սառանները:—«Սրկրոֆոնական» յ հնչյունը 10 անգամ լսող և ուղիղ գրող մի ուրիշ աշակերտ ասում է հետևյալ սխալները. Եկակուսիյա, Եկակուսյա, հաշախեցինք, հայդնի, դերր, դպրոցլո, յերևած, դյա-ստիրակներից, դյաստերակ, ճանապարհյրն (թեև և թե յ-հ), աշկերը, վերադառցել և, վորով հեղև, ինձ, հայ-գսեց, աշկիս, սրփոթյ-անփ, այսբրսլ, դարցրել և այլն:

Իսկ կասի Ս. Ս.-ը. «հնարավոր է եղել արդյոք այսպիսի նրբության վանազասություն պահանջել նորուհներից և նույնիսկ բացատրել նրանց»: Իսկ որ երեսնամյա փորձառություն ունեցող մի ուսուցչի համար անհնարին է, որովհետև նրա մեջ տեսողության զգայությունից խեղդվել է լսողությունը, երեխաների և երիտասարդ ուսուցիչների համար ոչ միայն հնարավոր է, այլև բնական է: Սրեխաներն իրենք արդեն ապացուցում են երեսուն տարվա ընթացքում սխալներ չնկատող և չհիշող ուսուցչին, որ ըոպկյական, գրեյինք և նման բառերի մեջ յ-ն լավ լավում է և «անհասական արտասանության նյութանս» չէ: Իսկ Ս. Ս.-ը կասի, թե մի դասարանի գրությունը դեռ բավական չէ:

Նույն ապրիլի 24-ին այցելեցի Երևանի մի ուրիշ թաղի I աստիճանի № 1 դպրոցը, որի 3-րդ, 4-րդ և 5-րդ խմբակների աշակերտները գնացել էին Նորք զբոսանքի: Ես հետաքրքրվեցի 2-րդ խմբակի աշակերտների կարդալով ու գրելով և հետո առա նույն օրը դասարանում գրված մի ինքնուրույն շարադրություն: Պատկերը հետևյալն է. նրանցից 22 աշակերտի շարադրության մեջ կա գործածված եյի և այլն կապակցությունը, յուրաքանչյուրի մեջ 1—8 անգամ, ընդամենը 70 անգամ. 17 աշակերտ ամեն դեպքում էլ գրել են յ-ով. առանց յ-ի գրություն (եի) կա միայն 10 անգամ, այսպես՝ 1 աշակերտ 1 անգամ եյին, 1 անգամ եին, 1 աշակերտ 2 անգամ եյին, 3 անգամ եին, 1 անգամ էլ յեի, 1 աշակերտ 1 անգամ եյի, 4 անգամ եին. միայն 1 աշակերտ 2 անգամ էլ եին և 1 աշակերտ էլ 3 անգամ յեի, այսինքն՝ յ-ն շուռ տված: Ուրեմն՝ միայն մեկ աշակերտ ընդամենը 2 անգամ գրել է առանց յ-ի: Ես բացատրությունները և այդ աշակերտի ուրիշ սխալները բերել ավելորդ եմ համարում:

Մի-երկու օր հետո դարձյալ գնացի նույն դպրոցը, նայեցի մյուս դասարանների գրություններն ու լսեցի ընթերցանությունը և խնդրեցի՝ 3-րդ, 4-րդ և 5-րդ խմբակների աշակերտներին դասարանում գրել տալ իրենց դեպի Նորք կատարած զբոսանքի մասին: Այդ շարադրություններն էլ այժմ ինձ մոտ են, և դրանց մեջ գտնում եմ հետևյալ գրությունը. 3-րդ խմբակի 14 աշակերտի շարադրությունների մեջ միայն կա եյին կապակցությունը 1—6 անգամ, ընդամենը 38 անգամ գործածված, բոլորը եյին(f) գրված, միայն 1 աշակերտ 1 անգամ ունի շուռ տված ձևով եիյն: 4-րդ հիմնական և զուգընթաց խմբակների 54 աշակերտի շարադրությունների մեջ կա այդ կապակցությունը 1—14 անգամ գործածված, ընդամենը 169 անգամ, որից 10 անգամ միայն գրված առանց յ-ի (եին), այսպես՝ 1 աշակերտ 5 անգամից 1 անգամ եյին, 3 անգամ առանց յ-ի եին, 1 անգամ էլ շուռ տված յ-ով յեին. 1 աշակերտ 3 անգամից 1 անգամ յ-ով, 2 անգամ առանց յ-ի. 1 աշակերտ 6 անգամից 5 անգամ յ-ով, 1 անգամ առանց յ-ի. 3 աշակերտ միայն ընդամենը 4 անգամ առանց յ-ի: Բացի դրանից՝ 1 աշակերտ 8 անգամից 7 անգամ ուղիղ եյին, 1 անգամ շուռ տված յ-ով՝ յեին. 1 աշակերտ էլ 2 ան-

գամից 1 անգամ շուտ տված յ-ով՝ յեին, 1 անգամ էլ ավելորդ յ-ով՝ յեյին: 54 աշակերտից, ուրեմն, երեք աշակերտ ընդամենը 4 անգամ առանց յ-ի, իսկ 46 աշակերտ ամեն դեպքում ուղիղ են գրել: 5-րդ խմբակի միայն 22 աշակերտի շարագրությունների մեջ կա եյի կապակցություն 1—5 անգամ գործածված, ընդամենը 47 անգամ, որից առանց յ-ի (եի) միայն 6 անգամ, այսպես՝ 2 աշակերտ երկու անգամից մի-մի անգամ յ-ով, մի-մի անգամ առանց յ-ի, 2 աշակերտ ընդամենը 4 անգամ առանց յ-ի. բացի այդ՝ 1 աշակերտ էլ ավելի յ-ով (յեյինք) 1 անգամ: Ուրեմն՝ 22 աշակերտից 17 աշակերտ ամեն դեպքում ուղիղ են գրել, և միայն երկու աշակերտ ընդամենը 4 անգամ առանց յ-ի:

Այս պատկերի ամփոփումը հետևյալն է. դասարաններն են՝ մեկ 2-րդ, երկու 3-րդ, երկու 4-րդ և մեկ 5-րդ խմբակներ, ուրեմն՝ առաջին աստիճանի դպրոցի ուսման բոլոր տարիները, բացի առաջին տարուց. աշակերտների ընդհանուր թիվը 135. Եյի կապակցության դեպքեր թվով ընդամենը 405: Առանց յ-ի գրության դեպքեր՝ ընդամենը 30 անգամ, բայց այս թվից 18 անգամն այնպիսի աշակերտների են պատկանում, որոնք ունեն նաև յ-ով գրություններ, և միայն 12-ը այնպիսի աշակերտների, որոնք միայն այս գրությունն ունեն: Այս վերջին աշակերտների թիվն է ընդամենը 7. Բացի այդ՝ յ-ի շուտ տված գրություն կա 9 անգամ, և ավելի՝ 2 անգամ: Տառերի տեղափոխությունն ու ավելի գրությունը սովորական է երեխաների համար. բայց դա չի վերաբերում խնդրին. որովհետև այդպես դրոշները յ-ն պարզ լսում են: Սակայն 7 աշակերտի ընդամենը 12 անգամ առանց յ-ի գրությունն էլ կարելի չէ ասել, թե յ-ն չլսելուց է անպայման. որովհետև դա կարող է լինել նաև հին ուղղագրության աղդեցության մեջ և կամ պատահական պատճառներից, ինչպես դասերին բացակայած լինել և նմանները. վերջապես՝ ինչպես տառերի տեղափոխությունը և ավելի գրությունը, նույնպես և տառերի և նույնիսկ վանկերի պակաս գրությունը շատ սովորական է երեխաների համար. վերևում արդեն տեսանք, թե որքան այդպիսի սխալներ է անում երկու անգամ առանց յ-ի գրող մեկ աշակերտ: Նույնպես և ուրիշները:

Եզրակացությունը շատ պարզ է. «նորուս» երեխաները, որոնք սովորել են հին ուղղագրությամբ և միայն այս տարի ունեն, այն էլ միայն հայերենի դասագիրքը, նոր ուղղագրությամբ, գալիս են ապացուցելու երեսնամյա ստած ունեցող ուսուցչին, որ իրենք շատ լավ լսում և զանազանում են յ հնչյունն եյի և նման կապակցությունների մեջ, և որ Ս. Մ.-ն անհիմն կերպով հակառակ է կանգնում ուղղագրության ռեֆորմին:

XI

Նախորդ հատվածի մեջ տեսանք, որ հայերենում բառամիջի երկու ձայնավորի մեջ վերացած է հորանջը: Մեր նոր գրական լեզվի մեջ «այս միևնույն ընդհանուր հատկությամբ և եմ վերջահար բայը, երբ բաղաձայնով վերջացած բառերից հետո է գալիս, արտասանվում է իբրև էմ (em, эм), իսկ երբ ձայնավորով վերջացած բառերից հետո է ընկնում, քանի որ, իբրև վերջաճար բառ, նրանց հետ միանում է իբրև մի բառ, երկսի մեջ մտնում է յ կիսաձայնը. յես եմ (=yes em), բայց՝ դու յես (=du yes), նույնպես՝ նա՛ յե, վորդի յեմ: Այս կիսաձայն յ-ն ծառա՛ յեմ, ներքո՛ յեմ և այլ բառերի կապակցությունների մեջ, անշուշտ, նախորդ բառերի վերջի անձայն յ-ն է, որ

հաջորդ ձայնավորից առաջ պահվում է, բայց, քանի որ արտասանությամբ միանում է վերջահար բային և երևան է գալիս նաև *ե*, *ի*, ու ձայնավորներից հետո՝ մարգարե յեմ, դու յես, վորդի յեմ. ուստի ավելի գործնական է գրել բայի վրա» (Ջեկուցում, եր. 14):

Այս հիման վրա՝ նոր ուղղագրությամբ ընդունված է եմ բայի միավանկ ձևերը գրել այսպես՝ յես եմ, դու յես, նա յե, մենք ենք, դուք եք, նրանք են. գնալու յեմ, գնալու յես, գնալու յե, գնալու յենք, գնալու յեք, գնալու յեն. բայց՝ գնում եմ, գնում ես, գնում հ, գնում ենք, գնում եք, գնում են. գնացել եմ, գնացել ես, գնացել ե և այլն. նստած եմ, նստած ես, նստած ե և այլն. նույնպես՝ ծառա յեմ, ծառա յես, ծառա յե» և այլն («Առաջնորդ», եր. 13):

Ուղղագրության ռեֆորմի այս կետի նկատմամբ Ս. Մ.-ը գրում է. «Աչքի առաջ պետք է ունենալ, որ ըստ հրկրորդ կետի՝ ե-ը է-ի հնչյուն պետք է ունենա, ուրեմն՝ մենք արտասանելու ենք (մեր նախկին գրությամբ) գնացել էմ, գնացել էս և այլն, որով բռնազբոսվում է մեր ճիշտ արտասանությունը ... «որովհետև գնացել եմ գրության ընդհանրացած և ճիշտ արտասանությունն է гнацел ем և ոչ гнацэл ем, ինչպես առաջարկում է Մ. Արեղյանը կարողալ և գրել»:

Կարելի է հակառակ լինել ուղղագրության ռեֆորմին, բայց կարելի չէ ասել ընթերցողներին, թե իբր Ս. Արեղյանն առաջարկում է «գրել», «գնացել եմ» ձևը, մի գրություն, որ հնուց կա, որ և Ս. Մ.-ի և ամենքի գրության ձևն է և նոր ուղղագրությամբ չի փոխվել: Ապա՝ քանի որ գնացել եմ, գնացել ես և այլն ձևերի ուղղագրությունը մնացել է հինը, հետևաբար, դրանց կարծեց-յալ «ընդհանրացած և ճիշտ արտասանության բռնազբոսվելու» մասին խոսք անգամ չի կարող լինել:

Եվ վերջապես՝ Ս. Մ.-ը դարձյալ անտեղի կերպով մեջ է խաղացնում ոչ միայն «բռնազբոսում է», այլև «ընդհանրացած և ճիշտ արտասանություն» բառերը: Ըստ Ս. Մ.-ի՝ «գնացի» բառի «ընդհանրացած և ճիշտ արտասանությունն» է гнацел, այսինքն՝ փափկացրած գ հնչյունով, ինչպես պետք է կարդալ ռուսերեն гнацел գրությունը: Կբաշխի նա, եթե մենք նրան չհավատանք. գնացել, գտել, մեռել, տեսել և այլն բայական ձևերի մեջ ե-ից առաջ մենք չունենք ռուսերենի փափուկ կամ քմայնացրած կոշված բաղաձայնները: Կան մի քանի բարբառներ, որոնց մեջ ոչ թե այդ ե-ից առաջ ընկնող բաղաձայնները փափկանում են «գնացել» և նման բառերի մեջ, ինչպես կարծում է Ս. Մ.-ը, այլ ինքն՝ այդ ե ձայնավորը, երկբարբառվել է և արտասանվում է կիսաձայն ի-ով, իբրև *ie*, *իե*—«գնացիե»¹ Բայց ինքը՝ Ս. Մ.-ն էլ գրական լեզվի մեջ բառամիջի այս շեշտված ե-ն իբրև *ie*, *իե* չի արտասանում, այլ Մ. Արեղյանի պես, իբրև *э=է*, ապա թե ոչ՝ *еթե* *ե=է* չլիներ, նա ինչպես կհամաձայներ, օրինակ, այսպես նվէր, պէտք, պատվէր և նման բառերը գրել ե-ով՝ այսպես, նվեր, պետք, պատվեր, այսինքն՝ է-ն փոխարինել ե-ով:

Գնացել եմ և նման ձևերի մեջ եմ, ես, եմք, եմ բայական ձևերի «ընդհանրացած և ճիշտ արտասանությունն» է, ըստ Ս. Մ.-ի, ռուս. ем=јѣм, յեմ, այսինքն՝ այդ ձևերն սկզբից ունեն *ј=j* հնչյունը, դնացել եմ=գնացել յեմ, հետևաբար՝ գնում եմ=գնում յեմ. իսկ գնացել էմ (эМ) արտասանությունը «սխալախոսություն» է, և իբրև թե Մ. Արեղյանն «առաջարկում է» «գնացել եմ» կարդալ «գնացել էմ»: Ծն, հարկավ, այդպիսի բան չեմ առաջարկում, այլ ասում եմ, որ «գնացել եմ» հենց այդպես էլ արտասանում ենք՝ գնացել էմ: *Сб+—*

նենք, ի՞նչ են ասում բարբառները իմ օժանդակ բայի արտասանության մասին բաղաձայնից հետո:

1) «ԵՆԼԱՆԻ ԲԱՐԲԱՐԱՐ»,—այսպես կոչում է Հ. Աճառյանը Արարատյան բարբառը,—գրեթե անփոփոխ պահած է հին հայերենի ձայնական հարստությունը: Զայնավորներու մեջ ե—է և ո—օ շփոթված են իրարու հետ, երկուքն ալ հավասարապես վերածվելով է և օ» (Աճառյան, Բարբառագիտություն, եր. 38): Այսպես նույն գրքից՝ սիրում էմ, սիրում էս, սիրում ա, սիրում էնք, սիրում էք, սիրում էն. սիրել էմ, սիրել էս և այլն: Թավրիզի ենթաբարբառը՝ թռէր էն, էկէր էն: Ղաչախի՝ ուզում էն... Շամախի՝ մնացալ էս... Աստրախանի՝ էմ, էս, ա, էնք, էք, էն: Խարբերդ-Նրզնկայի՝ մորթէր էն... Կ.-Պոլսի՝ սիրէր էմ, էս, է, էնք, էք, էն: Խոյի՝ խասիր էմ... Պարզ է, որ այս բարբառների մարդիկը գրական լեզվով խոսելիս արտասանում են՝ գնում էմ, գնում էս, գնում է, գնում էնք, գնում էք, գնում էն. գնացել էմ, գնացել էս, գնացել է և այլն:

2) Բայազետի ենթաբարբառը՝ սիրում իեմ, սիրեր իեմ. Կարնո գյուղացիների՝ եմ=իեմ. բայց քաղաքացիների բարբառով՝ ե=է. Ախալքալաֆ՝ կնիկ-մարթ էմ. Վառա բարբառ՝ ուզիր իեմ, ուզիր իես, ուզիր ի, ուզիր ինք, ուզիր էք, ուզիր իեն, այլև՝ իմ, իս, ի, ինք, իք, ին: Բացի Բայազետի ենթաբարբառից, մյուսները ներկայի գնում իեմ ձևը չունեն:

3) Թիֆլիսի՝ սիրում իմ, իս, է, ինք, իք, ին. սիրիլ իմ, սիրիլ իս և այլն: Ղարաբաղի՝ սիրում ըմ, ըս, ա, ընք, ըք, ըն. սիրալ ըմ, սիրալ ըս... Աստապատի և Զուլայի՝ սիրում ամ, աս, ա, անք, աք, ան: Մշո բարբառ՝ տեսեր իմ, իս, ինք, իք, ին. Նոր Բայազետի գյուղացիների՝ պացեր իս, աոեր ինք. այլև յերկրէն էն էկե. Տրապիզոնի՝ սիրիր իմ և այլն. գրիր շիս, ընդոր իք: Խոիլի՝ և Նոր Նախիջևանի՝ սիրիլ իմ, իս, է, ինք, իք, ին: Մարաղայի՝ ուզիր իմ...

Այսպես տեսնում ենք, որ օժանդակ եմ բայը բաղաձայնից հետո արտասանվում է բարբառների մեջ՝ 1) էմ, էս... 2) իեմ, իես... 3) իմ, իս... ըմ, ըս... ամ, աս...: Ս. Մ.-ն ասում է, թե այդ բայի «ընդհանրացած և ճիշտ արտասանությունն» է՝ գնացել եմ կապակցության մեջ, իբրև, գնացել յեմ: Այս արտասանությունը, սակայն, կա միայն Նոր Բայազետի ենթաբարբառի, Կարնո գյուղացիների, մեկ էլ Վանա բարբառների մեջ, թեկուզ նաև մի երկու ուրիշ ենթաբարբառների մեջ. իսկ սիրում իեմ կապակցության մեջ՝ միայն Նոր Բայազետի ենթաբարբառի մեջ:

Հիմա կարո՞ղ է Ս. Մ.-ը պնդել, թե առաջին խմբի, այսինքն՝ էմ, էս, արտասանություն ունեցող բարբառների՝ Արարատյան, Կ.-Պոլսի և մյուս բարբառների մարդիկը, գրական լեզվով խոսելիս, թողնում են իրենց բնական արտասանությունը՝ գնացել էմ, և ընդունում են Նոր Բայազետի, Կարնո գյուղացիների և Վանա բարբառի իեմ արտասանությունը՝ գնացել յեմ: Կարո՞ղ է նա պնդել, թե առաջին խմբի՝ Արարատյան և մյուս բարբառների մարդիկը, գրական լեզվով խոսելիս, թողնում են իրենց բնական սիրում էմ արտասանությունը և հետևում Նոր Բայազետի ենթաբարբառի արտասանությանը՝ սիրում յեմ. կամ առաջին և երրորդ խմբերի այն բարբառների մարդիկը (Կ.-Պոլսի, Նոր Նախիջևանի և այլն), որոնք ներկայի համար «սիրում եմ» ձևը չունեն, բայց չունեն նաև իեմ արտասանություն, կամ երրորդ խմբի նույն բարբառներինը (Ղարաբաղի, Թիֆլիսի, Նոր Նախիջևանի և այլն), որոնք իեմ ձև չունեն, այլ ամ, ըմ, իմ, դրանք բոլորը, գրական լեզվով խոսելիս,

հետևում են Նոր Բայազետի ենթաբարբառին, որի մեջ միայն կա սիրում լեմ արտասանությունը, իսկ «գնացել եմ» ձևի համար հետևում են Նոր Բայազետի, Վանա և Կարնո գյուղացիների բարբառներին: Կարո՞ղ է Ս. Մ.-ը պնդել այդ բանի վրա: Նա երևի չգիտե, որ ո՛չ Նոր Բայազետի, ո՛չ Վանա և ո՛չ էլ Կարնո գյուղացիների բարբառներն են հիմք կազմում մեր գրական լեզվի համար, այլ մեր արևելյան գրականի համար՝ Նրեանի կամ Արարատյան բարբառը, իսկ արևմտյան գրականի համար՝ Կ.-Պոլսի բարբառը, որոնց մեջ եմ օժանդակի միավանկ ձևերը բաղաձայնից հետո արտասանվում են իբրև էմ, էս. սիրում էմ, սիրել էմ (սիրելի էմ): Արևելյան գրականի մեջ ներկա ժամանակի ձևերը մի ժամանակ նույնիսկ միացած՝ իբրև մեկ բառ էին գրում և տպում՝ սիրումեմ, սիրումես և այլն: Էլ ո՞ր մնացին, ուրեմն, Ս. Մ.-ի «ընդհանրացած և ճիշտ արտասանություն», «բռնազբոսվում է» և «սխալախոսություն» բառերը, որ պետք է ուղարկել իրենց ընկերների մոտ:

Ընդհակառակն, երբ ես լսում եմ մեկի արտասանությունը սիրում լեմ ձևով, ասում եմ՝ ահա՛ Նոր Բայազետի ենթաբարբառի մի մարդ՝ իր տեղական արտասանությամբ, կամ Կարնո գյուղական կամ Վանա բարբառների մի մարդ, որ իր բարբառի սիրել լեմ, ուզիր լեմ ձևերից եմ բայի լեմ արտասանությունն անց է կացնում նաև արևելյան գրական լեզվի սիրում եմ = սիրում էմ ձևի վրա: Այդպիսի մարդիկը Նոր ուղղագրությամբ գրելիս, հետևելով իրենց արտասանությանը՝ գրում են նաև «սիրում յեմ», «գնացել յեմ». բայց կան այսպես արտասանողներ ու գրողներ էլ, որոնց համար հայերենը դեռ բնական մի լեզու չէ, այլ սովորած լինելով արվեստականորեն ու իմանալով, որ բառակցքի ե տառը արտասանվում է իբրև յե, այդպես էլ արտասանում են և գրում են նաև օժանդակ եմ բայը: Կան նաև այնպիսիները, որոնք խոսելիս արտասանում են՝ սիրում էմ, բայց Նոր ուղղագրությամբ գրում են՝ սիրում յեմ. այդպիսիներն էլ դեռ հետևում են Ս. Մ.-ի ստեղծած կանոնին՝ ե-ով սկսվող բառերից առաջ մեքենայաբար ավելացնում են յ:

Այսպես, ուրեմն, սիրում եմ, գնացել եմ ձևերը ոչ թե Մ. Աբեղյանի առաջարկությամբ է, որ պետք է կտրղացվեն սիրում էմ, գնացել էմ, ինչպես գրում է Ս. Մ.-ը, այլ հենց այդպես էլ արտասանվում են Արարատյան, Կ.-Պոլսի և այլ բարբառների մեջ, որոնք և միայն օրինակելի են դարձած և պիտի լինեն Ղարաբաղի և այլ բարբառների մարդկանց համար գրական արտասանությամբ խոսելիս, և ոչ թե Նոր Բայազետի՝ սիրում լեմ, սիրել լեմ, և Կարնո գյուղացիների և Վանա բարբառների սիրիւր լեմ ձևերը:

Գնաք հիմա բուն խնդրին՝ գնալու յեմ, գնալու յիս և այլն գրություններին, այսինքն՝ երբ եմ բայից առաջ Նոր ուղղագրությամբ ավելացվում է յ տառը՝ ըստ արտասանության: Ս. Մ.-ն այս մասին հետևյալ դարձյալ իմաստուն նկատողություն է անում: «Այս կետը ուղղագրության հետ ոչ մի կապ չունի: Եթե առաջարկվում է գրել՝ գնալու յեմ, բայց՝ գնացել եմ, սա լուկ մի ցուցումն է, թե առաջին դեպքում պետք է արտասանել ем, իսկ երկրորդ դեպքում՝ ом, սա ուղղագրական կանոն չէ, այլ ուղղախոսության (խկապես ասած՝ սխալախոսության...)»: «Սխալախոսությունն» արդեն ուղարկեցի իր տեղը, իսկ մնացածի՝ նկատմամբ՝ Ս. Մ.-ի հերքման հղանակը փորձում եմ հետևյալ ձևով. «Այս կետը ուղղագրության հետ ոչ մի կապ չունի: Եթե առաջարկվում է գրել՝ լեզու, բայց՝ լեզվի, սա լուկ մի ցուցումն է, թե առաջին դեպքում պետք է արտասանել ЛЕЗУ, իսկ երկրորդ դեպքում՝ ЛЕЗВН. սա ուղ-

ղաղրական կանոն չէ, այլ ուղղախոսության (իսկապես ասած՝ սխալախոսության...)»։ Ի՞նչ կասի Ս. Մ.-ն այս իմաստության մասին. լեզու և լեզվի գրությունն ուղղագրությանն է վերաբերում, թե՞ ուղղախոսության, կամ գուցե և «սխալախոսության», որովհետև կ.-պոլսեցիք և ուրիշներն արտասանում են լեզույի։ Ս. Մ.-ն այս տարրական բանն էլ լավ չի ըմբռնում. հնչյունական գրությունը լինում է արտասանության համեմատ, ուստի և վերաբերում է թե՛ ուղղագրությանը և թե՛ արտասանությանը. եթե գրվում է՝ լաց, լեզվի, այդ նշանակում է, որ այդ գրություններով ցուցում է լինում, թե պետք է կարդալիս արտասանել՝ լաց, լեզվի, և ոչ թե՛ լաց կամ լեզուի, կամ լեզույի։ Այդպես էլ՝ գնալու յեմ և գնացել եմ գրությունների նկատմամբ, քանի որ այս գրություններն էլ արտասանության համեմատ են։

Ընդունում է արդյոք Ս. Մ.-ը գնալում յեմ, գնալու յես, գնալու յենք, գնալու յեն արտասանությունը։ Այո՛. որովհետև այդ եմ բայի այդ չորս ձևերի «ընդհանրացած և ճիշտ արտասանությունն» է, նրա ասելով, նույնիսկ գնացել եմ, ես, ենք, են կապակցությունների մեջ՝ յեմ, յես, յենք, յեն։ Այդ պատճառով և նա այդ ձևերի արտասանության մասին նկատողություն չի անում, այլ միայն հիմնականում «գնալու էք», «գնալու էք» ձևերի՝ գնալու յե, գնալու յեք գրության մասին է խոսում այսպես. «Ըստ այս կետի դարձյալ մենք արտասանելու ենք՝ գնալու յե, յեք (այսինքն, հին գրությամբ՝ է, էք), որ նույնքան հակառակ է ընդհանուր արտասանության»։—Նախ՝ է, էք բառերը չպետք է առանձնացնել նախորդ բառից, որովհետև դրանք յե, յեք արտասանվում են միայն այն դեպքում, երբ, իբրև վերջահար, միանում են նախորդ բառին, և երկուսը միասին կազմում են մի հնչյունական կապակցություն։ Ապա՝ Ս. Մ.-ը այստեղ էլ սխալվում է, ասելով թե՛ գնալու է, գնալու էք կապակցությունների «ընդհանուր արտասանությունն է» հորանջով, իբրև гналу' э, гналу' эх (gnalú e, gnalú ekh)։ Եթե նա մի փոքր ուսումնասիրեր մեր բարբառները, կտեսներ, որ հոգնակի 2-րդ դեմքը անալոգիայի օրենքով արդեն միակերպության է վերածված, այսինքն՝ այդ դեմքն արդեն նույն ձայնավորով է, ինչ որ մյուս դեմքերը՝ սիրում ինք, սիրում իք, սիրիլ իք, սիրում ընք, սիրում ըք, սիրալ ըք. սիրում անք, սիրում աք, սիրել աք, տեսեր ինք, տեսեր իք. ուղիր ինք, ուզիր իք. այսպես և միակերպ արտասանվում է ե=э հնչյունով՝ գնում էնք, գնում էք։ Նույնպես և եզակի 3-րդ դեմքը (է) անալոգիայով նույնացած է մյուս դեմքերի հետ. «սիրել է», «գնում է» ձևերի մեջ է ձայնավորը նույն է (э) հնչյունն է, ինչ որ «սիրել էմ» (սիրել էմ), գնում էմ ձևերի մեջ. ապա՝ կան բարբառներ, որոնց մեջ դա միակերպ է դարձած մյուս դեմքերի ի, ա ձայնավորների հետ՝ ուզիր իմ, ուզիր ի. գնում ամ, գնում ա, սիրել ամ, սիրել ա. արևելյան բարբառների մեծ մասի մեջ միայն այս վերջին՝ գնում ա, սիրել ա ձևն ա ձայնավորով չի ընդհանրացած մյուս դեմքերի համար։ Մի անգամ որ լեզուն խտրություն չի դնում հոգնակի 2-րդ և եզակի 3-րդ դեմքերի (բացի սիրում ա, սիրել ա ձևից) ձայնավորի և մյուս դեմքերի ձայնավորների մեջ, բնականաբար, այդ երկու դեմքերի ձայնավորների մեջ ևս հորանջ չպիտի լինի և չկա, ինչպես և մյուս դեմքերի ձայնավորների մեջ. ինչպես որ արտասանվում է՝ գնալու յեմ, գնալու յես, նույնպես՝ գնալու յե. ինչպես՝ գնալու յենք, գնալու յեն, նույնպես՝ գնալու յեք. որովհետև բոլոր դեմքերի մեջ ևս նույն ե=e (э) ձայնավորն է, ճիշտ ինչպես միակերպ արտասանվում է գնացել էմ, գնացել էս, գնացել է, գնացել էնք, գնացել էք,

գնացել էն (խնդիրը, հարկավ, Ս. Մ.-ի տեղական արտասանության մասին չէ): Եվ այլապես էլ չէր կարող լինել. ու՛ է կապակցության մեջ հորանջը պետք է վերանար կամ ույն ձևով (ինչպես կ.-պոլսեցիք արտասանում են՝ հեռույն. Աճառ., Բարբ.), կամ վե ձևով (ինչպես Արարատ. բարբառի ենթաբարբառների մեջ «դու էլ» արտասանում են «դըվէլ»): ուստի «գնալու է», «գնալու էք» ձևերն ևս պետք է լինեին կա՛մ գնալու-յ-է, գնալու-յ-էք, ինչպես որ է իրոք, կա՛մ «գնալվէ», «գնալվէք» և երբեք հորանջով՝ իբրև гналу՝ э, гналу՝ эк:

Թե իրոք միակերպ չ կիսաձայնով ենք արտասանում ինչպես՝ գնալու-յեմ, գնալույես, գնալույենք գնալույեն, նույնպես և՛ գնալույե, գնալույեք, այդ ըմբռնելու համար պետք է մարդ կարողանա կտրվել հին տարբեր գրության է, էք ձևերի տեսողական պատկերից, որով խեղդվում է լսողության զգայությունը: Մանավանդ հայերենի ուսուցիչները դժվարությամբ են կարողանում լսել այդ, որովհետև նրանք, ուղղագրության նկատառումով, տարիներ շարունակ իրենք կրկնել են և աշակերտներին կրկնել են տվել, եմ բայի խոնարհման ժամանակ, այդ բայի ձևերը գրության համեմատ տարբեր արտասանությամբ, իբրև յեմ, յես, ե, յենք, եք, յեն: Բայց բավական է միայն, որ նրանք միառժամանակ ուշադրություն դարձնեն իրենց և ուրիշների բնական խոսվածքին, և շուտով կհամոզվեն, որ եմ բայի բոլոր միավանկ ձևերի և նախորդ ձայնավորի մեջ միակերպ մտնում է յ կիսաձայնը՝ առանձնապես թո՛ղ ուշադրություն դարձնեն երգիցողության ժամանակ, երբ, ինչպես մյուս ձայնավորները, նույնպես և յ հնչյունը երկարում է. այսպես, օրինակ՝ Ինտերնացիոնալի մեջ «Սա՛յե», և կամ «Մեր Հայրենիքի» «մահը մի՛ յե» կապակցությունները, որ երբեք չեն արտասանում հորանջով, իբրև сә՛ э, мн՛ э:

Ինչպես՝ գնալու՛ յեմ և այլն բայական ձևերի մեջ չկա հորանջ, նույնպես և, երբ այդ եմ բայը միանում է ձայնավորով վերջացած մի ուրիշ բառի հետ, իբրև մի հնչյունական կապակցություն: Բերեմ մի քանի օրինակներ Հ. Աճառյանի «Բարբառագիտությունից» թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի համար: Կ.-Պոլսի բարբ.՝ ջամբա, բայց՝ ջամփա—յ—է (եր. 256), որ Արաբալյան բարբառով լինում է՝ ճա՛մփա, բայց՝ ճա՛մփա—յա. Ղաբաբաղի բարբառով՝ տվալ ըմ, բայց՝ մա՛րթու—յ—ըմ տվալ (եր. 72), որ Արարատյան բարբառով լինում է՝ մա՛րդու—յեմ տվել. տղա, բայց՝ տղա—յ—ա (եր. 72). նույն և Արարատյան բարբառով՝ ըտի, բայց՝ ըտի—յ—ա (եր. 72). համապատասխան ձևով՝ Արարատ. բարբ.՝ վո՛րդի—յա (վո՛րտեղ ե)—Մարդու զահլա եա (=յա) քընրմ (Կոստ. Մելիք Շահնազարյան, Ղլցի կնան. պեն ու փեշակը, եր. 12), որ Արարատ. բարբ. լինում է՝ զահլա—յա զնում: Մառա, բայց՝ ծառայ ըմ, տղա, բայց՝ տղայ ա (նույն, եր. 21, 27), որ և Արարատ. բարբ.՝ ծառա—յեմ, տղա—յա: Մաբաղալի բարբ.՝ տղա—յը (Աճառ., եր. 286) =տղա—յե: Մուծամբառի բարբ.՝ խէյ ըն տալի, որ Արարատ. բարբ.՝ լինում է՝ խի-յեն տալի. քրիստոնյա, բայց՝ քրիստոնյա—ըս (Բարբ. Ջեռ. Աճառ.), որ Արարատ. բարբ. լինում է՝ քրիստոնյա—յես: Աստրախանի բարբ.՝ կա-րելի—յ—ա (եր. 85), քանի տուրի եա (=յա). նույն և Արարատ. բարբառով: Նոր Բայազետի բ.՝ դո՛ւյ ես (եր. 48). Արաբառ. բարբ. Աշտարակի, կա՛ սայ ա, չիկա՛ սայ ա (Պոռշյան, Սոս և Վարդիթեր, եր. 47): Սուլավայի բարբ.՝ հինքշափթի յէ,—քանի՞ յէ սհաթը (Աճառյան, Բարբառագիտություն, եր. 273, 275):

Այսպես տեսնում ենք՝ Մ. Աբեղյանը չէ, որ «հակառակ ընդհանուր արտասանության», առաջարկում է 3-րդ դեմքի է բայից առաջ և նախորդ ձայնավորից հետո արտասանել յ հնչյունը. դա կա և՛ գրական լեզվի, և՛ բարբառների մեջ, և՛ միևնույն անգամ, առանձնացած հեռավոր գաղութների բարբառների մեջ, որ և ապացույց է, որ այդ լեզվական գրությունը կամ զարգացումը վաղուց է տեղի ունեցել մեր լեզվի մեջ, քանի որ սուլավացին արտասանում է՝ հինքշափթի յե, մարաղեցին՝ տղա յը (=տղա—յե), աստրախանցին՝ կարելի—յա=կարելի—յե, ինչպես և կ.-պոլսեցին՝ ջամփա—յ—է, արարացին՝ սայ ա=սա—յե: Եթե Ս. Մ.-ը կարողանա տառից կտրվել, նա կնկատի, որ Կարնո բարբառի մեջ էլ կա նույն արտասանությունը. ես հաճախ առիթ եմ ունենում լսելու խոսվածքը մի ախալցխացի (թաղաքացի) պառավ կնոջ, որ արտասանում է՝ բաստուրմա—յե, հադնի—յե (=հայտնի—յե) և նմանները:

Բացի եմ բայի միավանկ ձևերից, իբրև վերջահար բառ, նախորդ բառին միանում է հաճախ նաև ել (հին ուղղագրությամբ՝ էլ) բառը: Ձայնելով որ ուղղագրության դեկրետի մեջ այդ բառի ուղղագրության մասին բան չկա ասված, բայց և այնպես՝ հաճախ արդեն լրագրության մեջ կարելի է տեսնել այդ բառը նախորդ ձայնավորից հետո սկզբի յ տառով գրված, ինչպես՝ նա յել, հետո յել և այլն, նույնիսկ «Մարտակոչ»-ի մեջ Ս. Մ.-ի հոգվածում՝ «թեկուզ հնչվի յել»: Այսպես գրողները, բնականաբար, հետևում են իրենց արտասանությանը, որովհետև ել (էլ) բառն առանց հորանջի, յ կիսաձայնով է միանում նախորդ ձայնավորին, ինչպես, օրինակ՝ նոր նախիջևանի բարբառի մեջ՝ րէլլի յալ չէ (ալ=ել, էլ), նա եալ=նա յալ (Աճառյան, Բարբառագիտություն, եր. 268, 269):

Ս. Մ.-ը չի կարող առանց ուսուցանել մնալ. ուստի նա, իբրև մի վերջին ամենագործող փաստ, գրում է. «Ի՞նչ կասեինք, եթե ուսուց Ակադեմիան նոր ուղղագրության մեջ նույնպիսի մի կետ մտցնե՞ր есть բայի նկատմամբ (որովհետև ուսուցանել ե տառն ունի հայերենի ե-ի բոլոր հատկությունները), այսինքն՝ որ ուսուցանել գրեն он естъ, բայց՝ она ѿесть. Ակադեմիան այսպիսի բան չի արել, և չէր կարող անել, բայց, դժբախտաբար, Մ. Աբեղյանն արել է»:—Ուրիշ անգամ էլ, կարծեմ, գրել եմ, որ Ս. Մ.-ը լավ կաներ, իրեն համար, եթե ուսուցաներ մեջ չբերել և հայերենի հետ համեմատության չդնել: Նախ՝ ուսուցանել ե տառը չունի մեր ե տառի բոլոր հատկությունները, ինչպես կարծում է նա: Ռուս լեզվաբաններից արդեն տեսանք, որ նրանց е-ն= I)]э, ель=]эль, своеѣ=сва]эѣ. 2) բաղաձայնի փափկություն +э, девять, дело, իսկ մեր ե տառն, ըստ հին ուղղագրության՝ բառի սկզբում է]э, երբեմն և э, իսկ բառի մեջ э. Ս. Մ.-ը լսած կլիների հայի բերանից дэло, дэвят. դա հայերենի ե=э արտասանությունն է՝ առանց նախորդ բաղաձայնի փափկացման: Այա՛, եթե մեկն օտար լեզվից օրինակ է բերում, պետք է նման կամ համեմատ բաներ բերի. ուսուցանել есть բառը միշտ և ամեն դեպքում արտասանվում է սկզբից չփական] բաղաձայնով]есть. ուրեմն՝ он]есть, она]есть: Կնշանակի՝ Ակադեմիան շատ անմիտ կլինե՞ր, եթե առաջարկեր գրել он естъ, բայց она ѿесть. և, ինչպես ուրիշ անգամ էլ առիթ եմ ունեցել գրելու, ուսուցներ կարիք էլ չունեն փոխելու ինչպես я, ё, ю տառերի, նույնպես և е տառի գրությունը, որ ոչ մի դժվարություն չի պատճառում նրանց և սխալների առիթ չի դառնում. իսկ եթե հարկ է լինում

գիտական-ֆոնետիկական ուղղագրություն բանեցնել, նրանք գրում են միակերպ $j = \text{й}$ տառով $он\ есть,\ она\ есть:$ Բայց եթե ուսերենում $есть\ է\ միշտ\ есть,$ հայերենում եմ բալի միավանկ ձևերը, ինչպես տեսանք, նախելով գրության՝ արտասանվում են կամ պարզ $է = \text{э}$ (լատ. e) ձայնավորով կամ սկզբի $լ = \text{й},\ j$ հնչյունով, իբրև $լե = j\text{э}$ ($j\text{e}$)։ մի դեպքում արտասանում ենք՝ *լես եմ* = *yes em, jes em, jэс эм*, մյուս դեպքում՝ *դու լես* = *du yes, du jes, ду jэс*, *նա լե* = *na ye, na je, на jэ*։ մի դեպքում արտասանում ենք՝ *նա տեր ե* = *ter e, тэр э*, մյուս դեպքում՝ *նա ծառա լե* = *tsara'—ye tsara'—je, цара' jэ*։ Եվ վերջապես՝ եթե ուսաց Ակադեմիան այս կամ այն փոփոխությունը չի մտցրել ուսերենի ուղղագրության մեջ, այդ դեռ բնավ ապացույց չի կարող լինել, թե մենք էլ այս կամ այն փոփոխությունը չպիտի մտցնենք մեր լեզվի ուղղագրության մեջ։

Ս. Մ.-ը փոխանակ ուսերենից անտեղի օրինակը բերելու, կարող էր ֆրանսերենից շատ հարմար օրինակներ բերել բառերի կրկին գրության ձևերի համար։ Վերևում տեսանք, որ երկու ձայնավորի մեջ եղած հորանջի վերացման եղանակներից մեկն է *épenthese* ասածը, երբ երկու ձայնավորի մեջ մտնում է մի բաղաձայն։ Այսպես, այս եղանակով վերացվում է նաև երկու տարբեր բառերի մեջ եղած հորանջը։ Այդ պատճառով՝ «կան լեզուներ, որոնք ունեն բառերի կրկին ձևեր, մեկը՝ ձայնավորով վերջացած, որ գործածվում է բաղաձայնից առաջ, մյուսը՝ բաղաձայնով վերջացած, որ գործածվում է ձայնավորից առաջ», ինչպես, օրինակ՝ հունարենում *ou, ouk*։ ֆրանս. *va, vas—y*։ Բաղաձայնով վերջացածը, սովորաբար, լինում է հին բառաձևը։ «Այս միևնույն երևույթն է ֆրանսերենի *liaison* ասածը. այն է՝ երբ ֆրանսերենում անձայն բաղաձայնով վերջացած մի բառ խոսքի մեջ ընկնում է ձայնավորով սկսվող բառից առաջ, բառավերջի բաղաձայնն արտասանվում է, ինչպես՝ *trop étroit*։ Այս միևնույն է թե ասել, որ այս կարգի բառերը երկու հնչյունական ձև ունեն, մեկը՝ ձայնավորով վերջացած, մյուսը՝ բաղաձայնով»*։

Ֆրանսերենում, սովորաբար, գրվում է բառավերջի անձայն բաղաձայնը, որ հաջորդ բաղաձայնից առաջ արտասանվում է. բայց կան լեզուներ, ինչպես մասամբ նաև ֆրանսերենը. որոնք ոչ միայն բառերի երկու հնչյունական ձև ունեն, այլև՝ երկու գրության ձև. ինչպես ֆրանս. *va, բայց՝ vas-y. il a բայց a-t-il. il parle, բայց՝ parle-t-il?* և այլն։ Այս *s, t* տառերն արտասանվում և գրվում էին միշտ հին ֆրանսերենում՝ *il at, il pârlét*։

Այս միևնույն լեզվական երևույթը գտնում ենք և հայերենում, առանձնապես այն դեպքում, երբ երկու բառը միանում են իբրև մի բառական միություն. օրինակ, ասում են՝ չես մեղա, բայց հին մեղա բառի վերջի *յ*-ն պահվում է արդեն հնացած «մեղա՛յասսու» կամ «մեղա՛յասձու» կապակցության մեջ, որ առնվում է իբրև մի բառական միություն։ Արարատյան և ուրիշ բարբառներում սովորական են «չեմ տեսե», «չեմ գնացե» և այլն ձևերը, այսինքն՝ վերջի լ բաղաձայնը դուրս է ընկնում. բայց՝ տեսել եմ, գնացել եմ։ Այսպես և գրական լեզվի մեջ արդեն հաճախ գրում են՝ չեմ տալի, չեմ գալի, չեմ գալի, այսինքն՝ վերջի *ս* բաղաձայնը դուրս է ընկնում. բայց՝ տալիս եմ, գալիս եմ, գալիս եյի։ Նույնպես որոշող հոդը, օրինակ, հին մարդն = մարդըն լինում է՝ մարդը գնաց, բայց այն մարդն *ե*, և երբեք՝

* L. Roudet. *Eléments de Phonetique*, հր. 171 հոմ.

Ժայն մարդը և: Այս միկնուլն երևույթն է նաև յ-ով վերջացած բառերի նը-
 կատմամբ. հին ուղղագրութիւնէ ալ, ոչ վերջացած յետոյ, ծառայ և նման
 բառերի մեջ մենք ունեինք նույն բառի երկու ճնշուեալակն ձև. այդպիսի բառերի
 վերջի յ-ն անձայն է մնում, բայց եմ բայի վերջահար միավանկ ձևերից առաջ
 արտասանվում է. այսպես, օրինակ, արտասանում ենք՝ մի ծառա՛ կա, բայց՝
 նա ծառա՛յ ե, («Կռունկ, ուստի՞ կուգաս, ծառա յեմ ձայնիդ»), որի յ-ն վան-
 կատման ընդհանուր կանոնով անցնում է հաջորդ ե ձայնավորին: Մառա՛-
 յեմ, ծառա՛-յես, ծառա՛-յե, ծառա՛-յենք, ծառա՛-յեք, ծառա՛-յեն կապակցու-
 թյունների մեջ յ-ն ծառա բառի վերջի անձայն մնացած յ-ն է, որ հաջորդ
 վերջահար եմ բայից առաջ, հորանջի պատճառով, պահվում է, և ոչ թե եմ
 բայից առաջ նոր զարգացած կիսաձայն ի-ն (ինչպես՝ յեկ, յես, յեղեգն և
 այլն բառերի սկզբում): Այս պատճառով արտասանում են՝ յես ձեր ծառան
 էմ, բայց՝ յես ծառա-յեմ. նա ձեր ծառան ե՛, բայց՝ նա ծառա-յե. նույնպես
 և՛ ձեր ծառան ըմ, բայց՝ ծառա յըմ, քրիստոնյա յըս: Նոր ուղղագրութիւնէ
 արտասանութիւնը, հարկավ, մնում է նույնը, բայց գրութեան ձևը փոխվում
 է. ծառայ բառի վերջի յ-ն դուրս է ձգվում և գրվում է միայն այն ժամանակ,
 երբ հորանջ շառաչացնելու համար արտասանվում է, բայց ոչ թե այլևս ծառա
 բառի վերջում, այլ հաջորդ եմ բայի սկզբում: Այսպես գրվելը իմ «Ձեկուց-
 ման» մեջ, ինչպես վերևում գրեցի, «ավելի գործնական» է համարված այն
 պատճառով, որ այդ յ-ն «արտասանութիւնէ միանում է վերջահար բային,
 և երևան է գալիս նաև ե, ի, ու ձայնավորներից հետո՝ մարգարե յեմ, դու
 յես, վորդի յեմ»: Բացի այդ՝ յ-ն եմ բայի վրա դրվելով՝ միայն այդ բայի
 վեց կամ յոթ ձևերը պետք է ունենան կրկին գրութիւն. եմ-յեմ, ես-յես և
 այլն: Բառերի երկու ճնշուեալակն ձևը փոխվում է, ուրեմն, երկու գրութեան
 ձևի (ինչպես ֆրանսերենում il a, բայց՝ a-t-il. va, բայց՝ vas-y), միայն
 կրկին գրութեան ձևը տրվում է ոչ թե բազմաթիվ գոյականների և ածական-
 ների, այլ եմ բայի վեց-յոթ միավանկ ձևերին:

Ս. Մ.-ն, անշուշտ, կարող է պաթոսով բացականչել. «Ո՛րքան ավելորդ
 բարդութիւն ուղղագրութեան, որքան նոր դժվարութիւններ հենց այս մի
 կետում, եմ-ի նման ամենահաճախ գործածվող բառի գրութեան մեջ: Գրողն
 ամեն անգամ պիտի կանգ առնի մտածելու համար, թե յ ավելացնելու
 երեք (?) պայմանները կա՞ն տվյալ դեպքում, թե ոչ»:—Անշուշտ, Ս. Մ.-ը չի
 կարող հասկանալ, որ գրողը՝ ծառա յեմ, գնալու յես, սա յե, կարելի յե և
 այլն գրելու ժամանակ այնքան միայն պիտի կանգ առնի մտածելու, թե յ
 պետք է գրել թե ոչ, որքան նա հաց գրելիս կանգ է առնում մտածելու, թե
 ց պետք է գրեր թե ոչ, կամ այս մառդն ե գրելիս՝ կանգ է առնում մտածելու,
 թե մառդ բառի վերջից և պետք է գրի թե ոչ: Դեռ երեխան սա յե, ծառա
 յեմ, գնալու յեմ, դու յես գրելիս ավելի քիչ բան ունի անելու, քան մառդն ե
 գրութեան ժամանակ. որովհետեւ, հիմա Ս. Մ.-ը սովորութիւն ունեցած լինել
 երեխաների արած սխալները «նկատելու» և «հիշելու», նա կիմանար, որ
 երեխաները հաջորդ եմ բայի հետ են միացնում ըստ արտասանութեան և
 գրում են՝ այն մարդ-նե, մանավանդ տողադարձի ժամանակ, և բավականա-
 չափ վարժութիւնից հետո միայն, արտասանութեան անհամապատասխան
 ձևով, գրում են «այն մարդն ե», մինչդեռ՝ գնալու յեմ, նա յե, ծառա յեմ և
 այլն գրութիւնները կատարելապես համապատասխան են արտասանութեան,
 այսինքն՝ յ-ն արտասանվում է եմ բայի սկզբում և այնտեղ էլ գրվում է:

Ապա՝ թող Ս. Մ.-ը մխիթարվի նրանով, որ եմ բայի հաճախ գործածության պատճառով հենց՝ արագ կվարժվեն դրա ճիշտ գրությանը: Իսկ թե ինչ երեք պայմանների մասին է խոսում նա, ես այդ չեմ հասկանում. գուցե այն, որ վերջահար եմ բայի սկզբից յ ավելանում է, երբ այդ եմ-ը ձայնավորից հետո է գալիս. բայց դա մեկ պայման է և ոչ երեք, ինչպես և մեկ պայման է արտասանության համեմատ գրելը:

Այսպես, ուրեմն, եթե ֆրանսերենում և ուրիշ լեզուների մեջ կարող են լինել բառերի կրկին գրության ձևեր ըստ արտասանության՝ va, բայց՝ vas-y, il a, բայց a-t-il և այլն, նույնը կարող է լինել և հայերենում և նույնիսկ կա՝ չեմ գալի, բայց՝ գալիս եմ. մաբղը գնաց, բայց՝ այն մաբղն ե. այսպես և՛ գնում եմ, գնացել եմ. բայց՝ գնալու յեմ, տղան ե, բայց նա յե:

Շատ ուսուցիչներից արդեն լսած եմ, որ նոր ուղղագրությունը սկզբում միայն իրենց խորթ ու դժվար էր թվում, բայց շուտով համոզվել են, որ դա իսկապես ազատում է երեխաներին ուղղագրություն սովորելու համար գործ դրած ավելորդ և անպետք շատ աշխատանքից: Կան ուսուցիչներ ու գրագետներ էլ, որոնք հայտնել են ինձ, թե իրենք կարճ ժամանակում վարժվելով նոր ուղղագրությամբ գրելուն՝ այլևս չեն կարողանում հին ուղղագրությամբ գրել: Ուսուցիչների վկայությամբ՝ երեխաները հեշտ և արագ յուրացնում են նոր ուղղագրությունը և որքան ավելի ստորին խմբերում են, ուրեմն՝ դեռ շատ չեն կաշկանդված հին ուղղագրությամբ, այնքան ավելի հեշտ ու արագ: Կարդալու համար էլ դժվարություն չի պատճառում նոր ուղղագրությունը, բացի հին գրագետներից, որոնք, բնականորեն, սկզբում դժվարանում են կարդալ կամ սխալ են կարդում: Մի քանի ուսուցիչներ հայտնել են ինձ, թե լավ կլիներ, եթե գծով միացած գրվեին, իբրև մի բառական միություն, այսպիսի ձևերը՝ գնալու—յեմ, գնալու—յես, գնալու—յե, կարելի—յե և այլն. դա կարգեեր երեխաներին, կարդալիս, այդպիսի բառերն անջատել միմյանցից: Այս դիտողությունը շատ ճիշտ է: «Նազնում եքաղաք» և «Նազնալու յեքաղաք»,— այս երկուսն էլ անբնական արտասանություն են, և երկրորդն ավելի անբնական, քան առաջինը. որովհետև, մինչ առաջին դեպքում անբնականությունն առաջանում է միայն նրանից, որ ե բառն արտասանությամբ նախորդ բառին միացվելու փոխանակ՝ միացվում է հաջորդին, երկրորդ դեպքում, բացի այդ, անբնականությունն առաջանում է և նրանից, որ այդպիսի անջատման պատճառով ավելորդ է դառնում հորանջի վերացման համար անհրաժեշտ յ հընչունը և նրա գրությունը: Նույնը լինում է և այն ժամանակ, երբ երեխաները բառերը դեռ հատ-հատ են կարդում և վերջահար եմ բայը նույնչափ հեռացնում և անջատում են նախորդ բառից, որչափ և հաջորդից. «Նա /գնում/ ե քաղաք», «Նա /գնալու/յե/ քաղաք»: Հասկանալի է, որ եթե գնալու—յե, հայտնի—յե, կարելի—յե և այլն գծով միացված լինեն, այդպիսի անբնական արտասանությունը տեղի չի ունենալ. որովհետև այդպիսի բառերը երկուսը միասին կառնվեն, իբրև մի բառ կամ հնչյունական միություն, ինչպես որ են իրոք՝ «Նա /գնալու—յե/ քաղաք», և երբեք այլևս չե վերջահար մասը չի բաժանվիլ նախորդ բառից, ուստի և անբնական ընթերցանություն առաջ չի գալ: Այս է ահա՛ այդպիսի ձևերը գծով միացնելու նշանակությունը:

Բայց, հակառակ չլինելով գծով միացնելուն (Աճառյանը, ինչպես վերևի օրինակներից կարելի է տեսնել, սովորաբար գծով միացրած է այդպիսի բառերը, ինչպես և ֆրանսերենում են վարվում), ես կարծում եմ, թե ավելորդ

է աչդ, որովհետեւ երեխաները պետք է վարժվեն ոչ միայն այդպիսի կապակցութիւնները, այլև ուրիշները, որոնք իմաստով իրար հետ միացած են, կարգալիս իրար մոտեցնել և, ընդհակառակն, իմաստով միմյանցից հեռու բառերը պետք է հեռացնեն միմյանցից: Իսկ եթե սկզբնական շրջանում նրանք բառերը հատ-հատ կարդալիս հորանջով կարտասանեն և նույնիսկ կգրեն, օրինակ՝ հայտնի ե, սեղանի վրա ե իմ գիրքը,—այդ առանձին արժեք չպիտի ունենա, որովհետև շուտով նրանք իմաստի համեմատ ընթերցանության վարժվելով՝ կնկատեն, որ արտասանում են՝ հայտնի-յե, սեղանի վրա-յե իմ գիրքը: Նույնիսկ ըստինքյան էլ մի առանձին նշանակութիւն չպիտի ունենա, եթե լինեն մարդիկ, որ եմ բայի եզակի 3-րդ և հոգն. 2-րդ դեմքերը (ե, եք), ինչպես անցյալը (եր) նախորդ ձայնավորից հետո հորանջով արտասանելիս լինեն, ինչպես կարծում է իրեն համար Ս. Մ.-ը, և ըստ այնմ էլ գրեն՝ սեղանի վրա ե իմ գիրքը, «հայտնի ե», դուք հեռու եք ինձնից և այլն, իսկ ուրիշները գրեն՝ սեղանի վրա յե, հայտնի յե, ինչպես և ազատ կերպով գրում են՝ շեմ գալիս, շեմ գալի, շեմ մտնիլ, շեմ մտնի, շեմ գնալ, շեմ գնա, հաջող, աջող և այլն: Այսպիսի կրկին գրութիւններ միշտ կան և կլինեն: Երբեք չպիտի մոռանալ, որ հնչյունական գրութիւնը, ինչքան էլ կատարյալ լինի, չի կարող բավարարութիւն տալ ո՛չ երեխաների հատ-հատ բառերով կարդալուն և ո՛չ էլ ամեն անհատական և բարբառային տարբերութիւններին, այլ միայն որոշ բարբառի, այս դեպքում միայն մեր գրական-դպրոցական արտասանութեանը: Իսկ այս վերջնիս մեջ հորանջով շենք արտասանում ինչպես նույն բառի մեջ եղած երկու կից ձայնավորները, նույնպես և վերջահար (էնկլիտիկ) եմ բայի միավանկ ձևերը, որոնք ենթակա են նախորդ բառի շեշտին և նրա հետ միանում են իբրև մի հնչյունական կապակցութիւն: Բայց եթե այս դեպքերի համար էլ միակերպ գրութիւնն անհրաժեշտ պայման է, այն ժամանակ Ս. Մ.-ն և իր նման արտասանողները (եթե կան այդպիսիները) պիտի հարմարվեն ընդհանուր գրական-դպրոցական արտասանութեանը:

XII

Ես վերևում բերեցի նոր ուղղագրութեան վերաբերմամբ «գործնական տեսակետից» Ս. Մ.-ի դիտած «պակասութիւնները» ըստ իր «հասկացողութեան», և տեսանք, թե ինչպես այդ հասկացողութիւնը ինքը շատ պակասավոր է: Նրա դիտողութիւններից և ոչ մեկը չի դիմանում քննադատութեան, որովհետև դրանք լեզվի ուսումնասիրութիւնից չեն ծագում: Հայտնելով թե ինքն «անկեղծ կողմնակից» է մեր ուղղագրութեան «արմատական ռեֆորմին», նա իսկապես կողմնակից է հանդիսանում ավանդական ուղղագրութեանը՝ թեթև փոփոխութիւններով, և, վերջիվերջո, ուրիշ ճար չի գտնում մեր ուղղագրութեան համար, բայց եթե դիմել կանոններ և բառեր անգիր անել տալու: Այսպես՝ վոտ և ող (=ոտ և օղ՝ հին ուղղագրութեամբ) գրութեան դեմ ճառելուց հետո՝ նա եզրափակում է.

«Ո՛րքան հեշտ և անբռնազրոս կերպով կարելի է հասնել Մ. Արեղյանի առնչադրած նպատակին («վերացնել գրել-կարդալու և ուղղագրութեան ուսման դժվարութիւնները»)՝ միայնով մեր այժմյան այբուբենի (պետք է գրեր՝ ուղղագրութեան—Մ. Ա.) ռեալ պայմաններում: Այսպես՝ «1. բառակզբում օ գրվում է հետևյալ բառերում՝ օգնել, օգուտ, օգոստոս» և այլն

(բերված են օ-ով սկսվող բառերը) «և նրանցից ածանցված և բաղդված բառերում՝ ան-օգուտ, ամեն-օրյա և այլն»:

Այսպես, ուրեմն, Ս. Մ.-ը, որպեսզի ուղղագրությունը «հակաժողովրդական» չլինի, «գործնական տեսակետից» կարևոր է համարում պահել մեկ հենչյունի համար երկու գիր՝ օ և ո, մեկ նրա համար, որ հայերենի ուսուցիչները գործ ունենան անելու, մեկ էլ նրա համար, որ աշակերտները «հեշտ և անբռնազբոս կերպով», այսինքն՝ անգիր անելով սովորեն օ-ով սկսվող բառերը: Այա՛հ՝ որպեսզի ան-օգուտ, ամեն-օրյա և նման բառերը սխալ չգրեն, նա «գործնական տեսակետով» կարևոր է համարում աշակերտներին և ամենքին սովորեցնել նախ՝ մի կանոն ածանցական և բարդ բառերի մասին, և ապա՝ մի երկրորդ կանոն սրանց գրության մասին: Ս. Մ.-ը չի կարողանում ըմբռնել նախ՝ այն, որ գրել-կարդալու և ուղղագրության ուսումը հեշտ և անբռնազբոս լինում է այն ժամանակ միայն, երբ մի հենչյունը մի ու գրով էլ գրում են, և այլևս ավելորդ է դառնում օ-ով սկսվող բառերն անգիր անել տալը, ածանցման և բարդության կանոնը և ածանցված և բարդ բառերի ուղղագրության կանոնը: Նա չի կարողանում ըմբռնել ապա՝ նաև այն, որ երբ օ տառը պահվում է, թեկուզ բառասկզբում և բարդ ու ածանցված բառերի մեջ, այդ տառը համարձակ կերպով մտնում է և այնպիսի բառերի մեջ, ուր իրավունք չունի մտնելու. նա երեսուն տարվա մեջ, երեկ, չի նկատել, որ աշակերտներն ու ուղղագրություն չսովորած մարդիկ գրում են օվ, սօվօրել, ձօր, վօղօրմել, ինչպես և, ընդհակառակն՝ անոգուտ, ամենօրեա: Եվ այլապես էլ չի լինիլ, քանի մի հենչյունի համար երկու տառ կմնան՝ ո և օ: Բայց մենք շարունակենք, թե ի՞նչ է ասում Ս. Մ.-ը:

«2. Բառասկզբում ո-ից առաջ վ չի գրվում, թեկուզ հնչվի էլ (բացի վոսփոր և վոհմակ բառերից)»:—Ուրեմն, երրորդ կանոն, բառասկզբի ո-ի համար, և այս կանոնն էլ իր «բացառություններով»: Եվ ինչո՞ւ միայն «վոսփոր» և «վոհմակ» և ո՞չ նաև՝ վորմա, վորոնեծ, վորոնցով, վոլտեր և ուրիշ շատերը: Եվ Ս. Մ.-ը միամտորեն հավատում է, որ երբ այս կանոնը սովորեն, էլ երեխաները չեն գրիլ՝ վորդի, վօրդի, վոտ, վօտ, վոր, վօր, վօհմակ, ոհմակ և այլն, այլ միայն՝ որդի, ոտ, որ, վոհմակ: Բայց մենք շարունակենք:

«3. Բառերի մեջ գրվում է ո»:—Ահա՛ մի շորրորդ կանոն ևս, և Ս. Մ.-ը կարծում է, թե այլևս չեն գրիլ ամօթ, ձօր, թագավօր, թագաոր, զինվօր, զինոր և նմանները: Նկատե՞լ և հիշո՞ւմ է արդյոք նա այս «թագաոր, զինոր, փառաոր» գրությունների նման սխալները, որոնց մեջ ո=վո: Բայց շարունակենք:

«4. Բառերի վերջում գրվում է օ»:—Ահա՛ մի կանոն ևս, և Ս. Մ.-ը կարծում է, թե այլևս չեն գրիլ Մարո, Կարո և այլն. բայց այս հինգերորդ կանոնով նա լռելյայն անց է կացնում մի փոփոխություն մեր ուղղագրության մեջ, այն է՝ նա առաջարկում է օ-ով գրել՝ քօ, ներքօ, հետօ, այօ, ձուլածօ և շատ նմանները: Ի՞նչ կասի նա այս մասին. միգուցե նա ինքը՝ մի շատ հին «գրավարժ մարդ, մոլորվել է իր կանոնների լաբիրինթոսի մեջ» և մոռացել է մի բացառության կանոն էլ սահմանել քո, այո և շատ բառերի համար, որոնք օ-ով չեն գրվում: Բայց տեսնենք նրա եզրակացությունը:

«Ուրեմն, հարկավոր է եղել միայն 22 բառ և երեք (իսկապես հինգ) դյուրահասկանալի կարճ կանոն,—և ո-ի ու օ-ի ուղղագրության բոլոր դժվարությունները կվերանան.... Գրությունը ամեն տեղ կլինի միօրինակ և հեշտ ու անսխալ»:—Այո, միայն «22 բառ» անգիր անել, միայն «երեք կա-

նոն», այն էլ իրենց բացառություններով, և վերջացավ: Այստեղ է ասած՝ «երանի հավատացողներին»:

Ծիշտ նույն ձևով, գրեթե նույն բառերով, կանոններ է սահմանում Ս. Մ.-ը և՛ է, և՛ Ե տառերի համար, և՛ նույն եզրակացությունն անում, և՛ միամտորեն հավատում, թե այլևս չեն գրիլ՝ մէռնել, մեռնել, մէռնէլ, բէր, բէրէլ, բերէլ, գիշէր և այլն. ասեինք, ասեյինք, ասէյինք, ըոպեյական, ըոպէյական և այլն: Այստեղ մի այսպիսի կանոն էլ է տալիս. «Բառասկզբում ե-ից առաջ յ չի գրվում, բացի հետևյալ բառերից և նրանց ածանցներից՝ յեղաշրջել, յեղափոխել, յեղյեղել, յենվել, յեռել, յետ, յերյուրել»: Եվ նա կարծում է, թե այլևս սխալ չեն անիլ. և չեն գրիլ՝ հենվել, հետո և այլն, մինչդեռ Մուրացանի նման գրագետը գրում է «Ժայռահեղ»: Հապա ի՞նչ կանոններ է տալիս Ս. Մ.-ը յ-ով սկսվող բազմաթիվ ուրիշ բառերի համար, ինչպես՝ յամառ, յատակ և այլն, որպեսզի չգրեն՝ համառ, հատակ և այլն և բառասկզբի յ=հ հնչյունից ազդվելով չգրեն՝ յաց, յասնել, աշխարյ, դայլիճ և շատ նմանները, որ, իհարկե, չի նկատել և չի հիշում Ս. Մ.-ը: Հապա ի՞նչ կանոններ է տալիս նա եա, եօ, իւ երկբարբառների համար, որպեսզի այդ հնչյունները չգրեն այնպիսի բազմազան ձևերով, որ տեսանք (ծառաեական, եուղ և այլն): Ի՞նչ կանոններ է տալիս, որ չգրեն նաեւ, շոել, Մարօի, Մարօյի կամ գուցե՝ Մարոի, Մարոյի... Նա լռում է այս ամենի և ուրիշ շատ տեսակի սխալների մասին:

Ս. Մ.-ը կարծում է, թե նոր Ամերիկա է գտել իր բառացուցակներով, իր կանոններով՝ իրենց բացառություններով հանդերձ, որոնք ամենքին էլ և ինձ էլ շատ լավ հայտնի են և, թե կուզեք՝ նույնիսկ ես եմ առաջին անգամ հավաքել, մշակել և տպագրել 1892 թ. իմ «Հայոց լեզվի ուղղագրությունը» գրքի մեջ: Բայց բանն այն է, որ այդ բառացուցակներն ու կանոնները երբեք էլ «հեշտ և անբռնազբոս կերպով» չեն հասնում իրենց նպատակին: Քանի կան միևնույն հնչյունի համար օ և ո, է և ե կրկին տառերը, միշտ էլ դրանք իրար կփոխանակեն, և կգրեն՝ ձօր, օվ, քօ, բէրէլ, մէժ և այլն. քանի կա վ հնչյունի համար վ տառը, միշտ էլ կգրեն՝ վոտ, վօտ. քանի բառասկզբում ո=վո, միշտ էլ բառամիջում կգրեն՝ վինոր, թափաոր. քանի կա բառասկզբի յ=հ գրությունը, միշտ էլ կգրեն՝ հատակ, յաց, աշխարյ, դայլիճ. քանի կա եա=յա գրությունը, միշտ էլ կգրեն՝ նաեաժ, ծառաեական և այլն, և այլն, այսինքն՝ այն բոլոր սխալները, որ անում էին առաջ բացի լույս, ավառ, զվառք, զա սխալ գրություններից, որոնց համար Ս. Մ.-ն իր բարեհաճ հավանություն է տալիս, որ այլևս սխալ չկոչվեն:

Սակայն, երբ բանը հասնում է բառացուցակներին և «հեշտ ու անբռնազբոս» կանոններին, էլ ոչ մի ուեֆորմ չի հարկավոր: Ինչո՞ւ չպիտի շարունակենք գրել «լոյս, աւար, զուարթ, գայ». չէ՞ որ դրանց համար էլ կան ամենափրկիչ կանոններ. «ը գրվում է ձայնավորից հետո, ինչպես՝ հաւ, հիւանդ. ու գրվում է բառամիջում, բաղաձայնից հետո, ինչպես՝ զուարթ. իսկ վ գրվում է բառասկզբում և ո-ից հետո»: Ինչո՞ւ վ այս կանոնը հեշտ հասկանալի և պարզ ու կարճ չէ: Ուրեմն՝ պահենք և ո=վ, ու=վ գրությունները: Հիշո՞ւմ է արդյոք Ս. Մ.-ն իր վեճը Մենեվիշյան վարդապետի հետ «վեճագրության» վերաբերմամբ, թե ինչպես Մենեվիշյանը Վ, ու, վ գրությունների համար կանոններ էր բերում և, ինչպես ինքը՝ Ս. Մ.-ն, առարկում էր այդ կանոնների դեմ: Ի՞նչ կասի այժմ նա այդ մասին. արդյոք այժմ ինքը չի՞ ստանձնել Մենեվիշյանի դերը...

Խնդիրն այն է, որ ուղղագրության ռեֆորմը եղել է նրա համար որ դուրս՝ ձգվեն հենց այդ ավելորդ կանոններն ու բառացուցակները, որ այլևս կարիք չլինի բառերի կազմությունը սովորելու, որ, ինչպես դեկրետի մեջ ասված է, «Ժողովրդական լայն խավերի համար գրագիտության ուսումը հեշտանա... և դպրոցն ուղղագրություն սովորելիս գործ դրած անպետք և ապարդյուն ժամավաճառությունից ազատվի»: Իսկ Ս. Մ.-ն ասում է, թե շատ պիտանի բան է կանոններ սովորեցնելն ու բառեր անգիր անել տալը... դրանով արդյոք չե՞նք «պահպանում գրության այնպիսի սիստեմ, որ կիսագրագետը մի տեսակ գրի, իսկ գրագետն՝ ուրիշ տեսակ», մի բան, որին դեմ էր մի ժամանակ Ս. Մ.-ը: Բայց դա մի ժամանակ էր. չէ՞ որ ժամանակի հետ էլ մարդիկ փոխվում են, և այժմ ուրիշ ժամանակներ են, ուրեմն և՛ ուրիշ գործնական տեսակետներ: Այժմ այլևս հարկավոր չէ «մի հնչյունին մի գիրը», այլ հարկավոր են կանոնները և բառացուցակները:

Բայց այժմ արդեն ուրիշները դեն են դրած այդ ավելորդ կանոններն ու բառացուցակները, և բնավ չեն վախեցել, որ հազարավոր հայ կարդացողների համար, կամ, ինչպես իմ Զեկուցման մեջ ասված է, «արդեն գրագետ մարդկանց, որոնք վարժված են բառի սկզբում ու տառը վա և ե տառը յե վանկ կարդալու, բավական դժվար կլինի օ-ով սկսվող բառերը (ընդամենը 20—22 բառ) ու-ով գրված տեսնել և օ (և ոչ վա) կարդալ, իսկ է-ով սկսվող բառերը (ընդամենը մի 10 բառ) ե-ով գրված տեսնել և է (և ոչ յե) կարդալ», կամ բառասկզբի յե, յա, յո, յու գրությունները հե, հա, հո, հու չկարդալ: Ուղղագրության ռեֆորմը չի եղել հին գրագետների համար, որոնք միշտ դժվարություն կկրեն նոր ուղղագրությունից, այլ ապագա գրագետների համար, որոնք ինչպես սովորեն՝ այնպես էլ կկարդան: Բայց հին գրագետներն էլ, եթե կամենան, շատ հեշտ կհաղթահարեն այդ դժվարությունը, և շատերն արդեն հաղթահարած են:

Գրի՛ր, ուրեմն, գրական-դպրոցական արտասանության համեմատ, մի հնչյունին մի գիր սկզբունքով. իսկ եթե դեռ չես վարժվել գրական-դպրոցական արտասանությանը, աշխատի՛ր վարժվել դրան, որովհետև դրանով միայն գրական լեզուն դառնում է ընդհանուր լեզու, որ և գրական լեզվի գլխավոր նպատակներից մեկն է: Իսկ մինչ այդ, մինչև վարժվելդ՝ հոգ չէ, եթե վոչխար գրելու փոխանակ կգրես տեղական արտասանության համեմատ՝ ոչխար:

Կատարված ռեֆորմով, անշուշտ, դեռ չի սպառվում մեր ուղղագրության բարեփոխության խնդիրը: Բայց այդ իմ նյութից դուրս է:

P. S.

Այս գիրքը վեց ամիս առաջ, 1924 թ. մայիսին, արդեն պատրաստ էր և հունիսին տպագրության հանձնված, երբ Թիֆլիսի «Заря Востока» թերթի մեջ, նույն թվի նոյեմբեր ամսի 29-ի համարում, լույս տեսավ ընկ. Պ. Մակինցյանի մի հոդվածը, որի մեջ նա առաջարկում է թողնել սահակ-մեսրոպյան տառերը և գրել լատիներեն տառերով: Այդ հոդվածի մեջ շոշափված է նաև ուղղագրության խնդիրը մի քանի հայտնություններով:

Ժամանակին լուսծողկոմ Պ. Մակինցյանը նոր ուղղագրության դեկրետի սկզբում գրել է. «Ժողովրդական լայն խավերի համար հայրենի գրագիտության ուսումը հեշտացնելու, ընդհանուր կրթությունը բարձրացնելու և դպրոցն

ուղղագրություն սովորելիս գործ դրած անպետք և ապարդյուն ժամավաճառությունից և աշխատանքից ազատելու նպատակը»։ Իսկ այժմ նա հայտնում է, թե ինքն այն ժամանակ իսկապես մի ուրիշ, գաղտնի նպատակ է ունեցել և թե ինքը «ո՛չ մի դեպքում ո՛չ միայն ձայն չէր տալ ռեֆորմի համար, այլև օրինագիծ չէր մտցնիլ Կոմիսարների խորհուրդը, և թե ուղղագրության ռեֆորմը չհամարեր իբրև մի աստիճան, որ հեշտացնում է լատիներեն տառերին անցնելը»։

Այժմ է միայն հասկանալի դառնում, թե ինչու նա ուղղագրության ռեֆորմի խնդիրն ամբողջական ձևով ներկայացրեց Կոմիսարների խորհրդին (տե՛ս սույն գրքի մեջ, եր. 387)։ Նա այդպես վարվել է, որովհետև լավ գիտի և իր այդ հոգիվածի մեջ մի քանի անգամ դանազան ձևերով պարզում է, որ «հայերենի ուղղագրության կատարյալ ռեֆորմից հետո» միայն հնարավոր կլինի լատիներենին անցնելը. ուստի և նա առաջարկում է բաղաձայն տառերի ուղղագրությունն էլ փոխել և արտասանության համեմատ դարձնել, «մինչև ծայրը տանել ռեֆորմը»։

Ես կարծում եմ, որ ավելի լավ կլիներ, եթե նախկին լուսժողովոմն ուղղագրության դեկրետի սկզբում հենց այն գրած լիներ, ինչ որ ինքն իբրև գաղտնի նպատակ ունեցել է, այսինքն՝ լատիներեն տառերին անցնելու նպատակը։ Այն ժամանակ գուցե ժողովրդական կոմիսարներից մեկը կամ մյուսը, գուցե և մեծամասնությունը ձայն չէր տալ ուղղագրության ռեֆորմին, և գուցե չէր լինիլ այն զվարճալի դրությունը, որի մեջ ընկած է ընկ. Պ. Մակինցյանը, գրելով որ՝ եթե լատիներեն տառերը չընդունվեն, այն ժամանակ «ավելի լավ է հին ուղղագրությանն անցնել», որովհետև արտասահմանի հայերը Սիրիայում, Կ. Պոլսում և այլուր չեն անցել նոր ուղղագրությանը և նույնիսկ հակառակ են դրան։ Ինչ որ ընկ. Մակինցյանը այժմ է մտածում, պետք է խորհրդածեր 1922 թ., երբ իր կազմած Ուղղագրական հանձնաժողովի արձանագրության մեջ կարդում էր, թե արևմտյան հայերը դեմ կլինեն ուղղագրության փոփոխությանը. երբ ես նույն թվի փետրվարի 25-ին «Խորհրդային Հայաստանի» մեջ մի երկրորդ անգամ գրում էի, որ ուղղագրության ռեֆորմն այնպես հեշտ ու արագ չի անցնիլ, ինչպես կարծում են, և մեկ անգամից չի ընդունվիլ ամենքից և ամեն տեղ. նույնիսկ Հայաստանի սահմաններում նոր ուղղագրության ընդհանրանալու համար՝ առնվազն քսան տարի ժամանակի պահանջ էի դնում, ավելացնելով թե մի երեսուն և հինգ տարի հետո միայն՝ հին ուղղագրությամբ սակավաթիվ հնասեր ժերուհիները կշարունակեն գրել Հայաստանում. իսկ Կ.-Պոլսի և այլուր ցրված հայերի համար գրում էի, թե նրանք ավելի են կապված հինի։ Բայց այն ժամանակ ընկ. Մակինցյանը նշանակություն չէր տալիս գաղթական հայերին, որոնց արժեքն այժմ է մեծացել նրա աչքին։ Երեկ հիշում են շատերը ընկ. Մակինցյանի կծու արտահայտությունը արևմտահայ կոնսերվատիզմի գաղափարախոս Ե. Օտյանի հասցեին։ Ի՞նչ փոխվեց այս կարճ ժամանակամիջոցին։

Լատիներեն տառերին անցնել... Հեշտ գլուխ գալու բան չէ այդ, թեկուզ միայն այն պատճառով, որ մեր բաղաձայնների համար, սակավ բացառությամբ, չունենք ընդհանուր, միակերպ արտասանություն. մենք դեռ ապրում ենք մեր բաղաձայնների շրջման ժամանակաշրջանը, որ դեռ չի վերջացել։

Վերջապես՝ ընկեր Պ. Մակինցյանը մի հայտնություն էլ է անում նույն հոգիվածի մեջ. «Աբեղյանի ուղղագրությունը որոշ ետադիմություն է... Աբեղ-

յանը մեզ վերադարձնում է գրեթե 12-րդ դարը»։—Երևի, նա վերջին երկուսուկես տարվա ընթացքում հայ ձեռագիրների ուսումնասիրություն կատարելով՝ գտել է, որ Ներսես Շնորհալին և ուրիշները 12-րդ դարում գրել են «ակոս, հանդես, կավ, նվաստ, լույս, հատակ, սենյակ, ամսորյա, յոթն, արյուն, գայ, գրեյի, յեկ» և ոչ թե «ակաւս, հսնդէս, կաւ, նուաստ, լոյս, յատակ, սենեակ, ամսարեայ, եաթն կամ եւթն, արեւն կամ արիւն, գա, գրեի կամ գրէի, եկ»։ Ս. Մ.-ը կարող է պարծենալ, որ իր տարածած (տե՛ս սույն գրքի մեջ, եր. 467 հտն.) առասպելը, թե ուղղագրության ռեֆորմը եղել է «եստահայաց ուղղութեամբ», նույնիսկ Պ. Մակինցյանին է մոլորության մեջ ձգել։

Մ. Ա.

ՄԻ ՔԱՆԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

(ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԻՐ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՔՆԱԴԱՏՈՂՆԵՐԻՆ)

Ա

ԻՐԻՆՎ ՆԱԽԱՐԱՆ

1. Մի փոքրիկ պատմություն:—Ընկերներ, թույլ տվեք ինձ իմ այս զեկուցումներն սկսել մի փոքրիկ պատմությամբ, որ կապ ունի իմ ասելիքի հետ:

1931 թվի գարնան դեմ լույս տեսավ իմ «Հայոց լեզվի տեսությունը»: Ինչպես կարելի է տեսնել դրա առաջաբանից, որ գրված է 1929 թ. հունվարի 10-ին, «այս աշխատանքը վաղուց պատրաստված էր և 1922—23 թթ. միայն՝ վերամշակված է Հայաստանի ՍԽՀ համալսարանի համար»: Տպագրելուց առաջ ես չկարողացա նորից վերամշակել այդ, որովհետև հենց 1929 թվի հունվարի սկզբից բժիշկներն ինձ արգելեցին գրել-կարդալ:

Իմ այդ գիրքը նոր էր լույս տեսել: Այդ միջոցին հրավիրված էի մի օր մի հանձնաժողովի նիստի մանկավարժական ինստիտուտում: Ծառայողն ինձ հայտնում է, թե նիստը դա՛հիճումն է: Մտնում եմ ներս. ամբողջապես լիքն է ուսանողներով, և մի երիտասարդ ճառում է դիմացի ամբիոնից: Իմ հարցին պատասխանում են, թե նա ասպիրանտ է և թե նրա ազգանունն Ադոյան է: Քիչ հետո այդ երիտասարդն առնում է ձեռքն իմ «Հայոց լեզվի տեսությունը» և մի երկու տող կարդալով՝ ասում է. «Սա սուբյեկտիվ իղեալիզմ է» և այլն: Ապա՝ նա ուրիշ մի քանի տող կարդալուց հետո՝ հայտնում է, թե լենինն այս վաղուց հերքել է: Պրոֆ. Աբեղյանն ավելի լավ կանի, որ լենինի գրվածքները կարդա: Դա վերաբերում էր լեզվական զուգորդություններին (ասոցիացիաներին): Լենինն, իհարկե այդպիսի հերքման մասին մտքովն անգամ չէր անց կացնիլ:

Եվ վերջապես նա դարձյալ կարդում է մի քանի տող իմ գրքից (եր. 63 հտ.) այն մասին, թե ինչպիսի հանգամանքներում մեկ լեզվի բարբառները նույն լեզվի բարբառներ են մնում և կամ դառնում են տարբեր լեզուներ, և ապա ավելացնում է. «Այս արդեն նացիոնալիզմ է»:

Ես թողնում եմ դա՛հիճը, ուր սխալմամբ էի մտել, և հետևյալ օրն այդ զեկուցման մասին գրավոր կերպով հայտնում եմ լուսժողովում ընկ. Նղիս-զարյանին: Մի տասն օրից հետո նա ինձ պաշտոնապես հայտնում է, թե որտեղ հարկն է քննության առնելով իմ գրքի հիշված կտորը՝ ոչ մի նացիոնալիզմի հետք չեն գտել այնտեղ:

Ամբողջ ֆրոնտով հարձակման պայքար էր: Բոլոր ինստիտուտներում էլ կատարվում էր քննություն դասախոսների դասընթացի և այլի մասին: Հրավիրված էի մի երեկո դարձյալ մի հանձնաժողովի նիստի, որ չկայացավ: Հանձնաժողովի նախագահ ընկ. Ս. Հակոբյանն ինձ ասաց. «Դա՛հիճում ժո-

դով կա. մտնենք տեանենք, թե ինչ են խոսում»։ Մտնում ենք։ Դարձյալ լինել է, և ամբիոնից ճառում է նույն Աղոյանը։ Քիչ հետո նա կարդում է մի քանի տող իմ մի ուրիշ աշխատությունից, որ «Ձեռագրի իրավունքով» մեքենագրել և ապակետիպով բազմացնել է տվել համալսարանը 1923 թ.։ Դա է «Համառոտություն Հայ ժողովրդական» վեպի և Հայոց Հին գրականության պատմության»։ Արդ, ամբիոնից ճառողը մի քանի տող այդ գրքից կարդալուց հետո՝ բացականչում է. «Մեզ պետք չէ այսպիսի գրականություն. պետք է հանել այդ առարկան»։ Ուսանողներն իբրև հավանության նշան ծափահարում են ճառախոսին։ Ես թողնում եմ դահլիճը։

Մի քանի օրից հետո գրավոր հրաժարական եմ տալիս, որոշելով ընդմիշտ թողնել դպրոցական աշխատանքը։ Հրաժարականս ընդունվում է։

Մինչ այդ՝ լսում եմ, որ պրոֆ. Հր. Աճառյանի ասպիրանտ Ա. Ղարիբյանը մանկավարժական ինստիտուտում մի ուսանողական մեծ ժողովում քննադատել է իմ «Հայոց» լեզվի տեսությունը» և գտել ոչ մարքսիստական։ Ես հասկացա բանի էությունը։ Ասպիրանտն իր դիտությունն է ուզում ծախել։

Անցնում է կարճ ժամանակ, փողոցում ինձ պատահում է հաբեթաբանության պրոֆ. Գր. Ղափանցյանի ասպիրանտ Սեակը և հայտնում ինձ, թե ինքը նույն երեկոյան մանկ. ինստիտուտում ուսանողական ժողովի մեջ պիտի խոսի իմ «Հայոց» լեզվի տեսություն» մասին։ Նա խնդրում է ինձ ներկա լինել այդ ժողովին։ Ես շնորհակալություն հայտնելով նրան՝ հրաժարվում եմ ժողովին մասնակցելուց և ասում եմ նրան, թե ամեն մարդ, հարկավ, ազատ է ամենքի գրվածքները քննադատելու. բայց ինչ էլ և ինչպես էլ ասելու լինի մարդ, պետք է միայն ճշմարտությունն ասի։ Այս ես ասացի նրան, որովհետև լսել էի, թե ք-ցի Ա. Ղարիբյանն իրենից վերագրել է ինձ այնպիսի մտքեր, որ չկան իմ հիշված գրքի մեջ։ Թե ք-ցի Սեակն ինչ է խոսել, ես չհետաքրքրվեցի այդ իմանալու, և ոչ էլ որևէ մեկն ինձ այդ մասին հայտնեց։

Նույն միջոցներին սկսել էին ինչպես ուրիշների, նույնպես և իմ դասախոսությունների մասին տպագրել պարբերական թերթերում։ Ես պատասխաններ գրեցի, բայց չտպագրեցին։ Եվ այդ գրավոր ու բերանացի դատափետությունները շարունակվեցին մինչև այս տարի։ Ա. Ղարիբյանն, ինչպես ինձ հայտնել են, այդ գործունեությունը մինչև Ադրբեջան էլ է հասցրել։

1933 թ. վերաբացվում է պետ. համալսարանը։ Թեկտոր նշանակվում է հանգուցյալ՝ Տ. Մուշեղյանը։ Մի օր բնակարանս գալով նա ինձ տանը չի գտնում և մի տոմս է թողնում ինձ, որպեսզի «մի շատ կարևոր» գործի համար հանդիպեմ իրեն։ Գնում եմ լուսժողովմատ։ Նա այդ ժամանակ նաև լուսժողովի տեղակալ էր։ Նա ինձ խնդրում է, որ համալսարանում վերսկսեմ դասախոսել հայոց հին գրականության պատմություն, հայ ժողովրդական բանահյուսություն և հայոց լեզվի տեսություն։ Ես հրաժարվում եմ։ Նա ինձ հայտնում է, որ այդ նաև ընկ. Խանջյանի ցանկությունն է և աշխատում է համոզել ինձ, որ գոնե այդ երեք առարկաներից մեկն ընդունեմ։ Ես դարձյալ հրաժարվում եմ. բայց վերջը, որպեսզի ազատվեմ նրա շատ պնդելուց, հետաձգում եմ վերջնական պատասխանը։ Մյուս օրը ես գրավոր կերպով հայտնում եմ նրան, որ չեմ կարող ընդունել նրա առաջարկը։ Պատճառն իմ առողջական ոչ-լավ վիճակն էր։ Երկու օրից հետո նույն խնդրով ինձ մոտ գալիս է դեկանը, ընկ. Վ. Ռշտունին։ Դարձյալ հրաժարում եմ։ Եվ վերջա-

պես մի քանի օր հետո, նույն ընկ. Ռշտունին հանդիպում է ինձ խնդրելով, որ գոնե մեկին ընդունեմ ինձ մոտ ասպիրանտ, հայոց հին գրականությունից պարապեմ նրա հետ, որ ապագայում նա դասախոսի այդ առարկան: Ես ալզ էլ մերժում եմ դառն ժպիտով: Եվ ինչո՞ւ այդ:

Ասպիրանտուրայի հարցը առաջին անգամ ես հարուցի 1926 թ. մայիսին *Խորհրդային* Հայաստանի Կենտգործկոմի ընդհանուր նիստերից մեկի ժամանակ. ժողովը միաձայն ընդունեց իմ առաջարկը և հանձնարարեց համալսարանի վարչությանը այդ գործը գլուխ բերել: Արդ, ես երկու անգամ առաջարկեցի համալսարանի վարչությանը, ապա մանկ. ինստիտուտին, որ համաձայնեն երկու ընդունակ և գիտությունը սիրող ուսանողների ընդունելու ինձ ասպիրանտ. բայց երկու անգամն էլ մերժում ստացա: Այդ բոլոր հրաժարումների պատճառը, սակայն, ինչպես վերևում ասացի, ինչպես և ընկ. Խանջյանին նույնը 1934 թ. աշնանն Արզնիում հայտնեցի, էր գլխավորապես իմ աչքերիս տկարությունը: Ես հազիվ կարողանում էի իմ կիսատ մնացած աշխատանքների վրա քիչ ու միչ աշխատել: Թողնում եմ, որ ընկ. Մուշեղյանը մի ուրիշ անգամ էլ խնդրեց, որ գոնե 1934—35 թ. դասախոսեմ համալսարանում. այդ մասին ինձ հետ խոսեց Արզնիում և լուսժողկոմ ընկ. Նղիազարյանը: Գանք մի ուրիշ խնդրի:

Անցած 1934 թ. սեպտեմբերին, այն օրը, երբ ես պատրաստվում էի դնալու Արզնի սանատորիա, ինձ ուղարկեցին Ա. Ղարիբյանի «Հայոց լեզվի քերականություն» դասագիրքը, որ նոր լույս էր տեսել: Ես սպասելով փոխադրական միջոցի, այդ գրքի մի քանի երեսը թերթեցի և գտնելով, որ դա մի քերականորեն տգետ մարդու գործ է՝ մի կողմ դրեցի:

Արզնուց արդեն վերադարձել էի, որ մի օր ինձ ասացին, թե ընկ. Արիսյանը լրագրի միջոցով ուրիշների թվում և ինձ հրավիրել է իր մոտ, ՀԿԿ-ի շենքը, դասագրքերի մասին խորհրդակցելու: Ես ուշացած գնացի այդ նիստին, մտադիր չէի որևէ բան խոսելու, բայց համենայն դեպս հետս վերցրի Ա. Ղարիբյանի հիշված դասագիրքը, որի վրա կարդացածս կտորների համար մի քանի նշումներ էի արել: Շատերը շատ բան խոսեցին այդ դասագրքի մասին: Վերջը խոսքը տվեցին քաղ. Սևակին: Սա փոխանակ խոսելու Ղարիբյանի դասագրքի մասին, սկսեց երկար ու բարակ խոսել իմ դասագրքերի մասին, որոնք շատ վաղուց այլևս չեն վերատպվել: Ես ստիպված էի ակամա անպատրաստից ելույթ ունենալ:

Ես նրա ասածներին կղաղնամ հետո, որովհետև նա նույնը նաև տըպագրել տվեց «Կուլտուրական ֆրոնտ» պարբերականում 1934 թ. № 33 և 34: Եվ այստեղից այժմ միայն իմացա, որ նրա և նրա ընկերի բոլոր ջանքերը ուղղված են եղել իմ քերականության դեմ, պատճառն այն է, որ դա եղել է իբր «հակադիալեկտիկական», «ֆորմալիստական և մետաֆիզիկական քերականություն»: Այդ հողվածին քաղ. Սևակն իբրև վերնագիր դրել է «Սերունդների կոիվը քերականության բնագավառում», ավելի ճիշտ կլիներ, եթե նա իբրև վերնագիր դներ «Տգիտության կոիվը գիտության դեմ քերականության բնագավառում»: Թող շնեղանա, մենք այդ շուտով կտեսնենք: Բայց ես շարունակեմ:

Ընկ. Վոսա Կոստանյանը նշանակվեց պետ. համալսարանի ռեկտոր հաջորդ հանգ. Մուշեղյանի: Նա ընկ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի միջոցով 1935 թ. հուլիսի վերջերին ցանկացել էր իմանալ, թե հո չեմ մերժիլ, եթե նա ինձ հրավիրի համալսարան դասախոսելու: Ես չհամաձայնեցի այդ առաջարկին:

Մի երկու օր հետո նույն խնդրի մասին ինձ հետ խոսեց ընկ. Հ. Գյուլի-Քևիսյանը, աշխատելով համոզել ինձ, որ չմերժեմ ընկ. Վոսմի առաջարկը: Ես դարձյալ բացասական պատասխան տվի, ցույց տալով նրան, թե որքան ծանրաբեռնված եմ ուրիշ աշխատանքների գծով զբոսում, տասն ամսի մեջ մոտ 890 ժամ: Բացի այդ՝ տանն էլ ունեմ չորս աշխատանքներ պատրաստելու, որոնցից երեքը պայմանագրական կարգով:

Հետևյալ օրն ինձ մոտ եկավ ընկ. Վ. Ռշտունին և համալսարանի ռեկտորի կողմից խնդրեց, որ հանձն առնեմ թեկուզ մի առարկա դասախոսել, առանձնապես «Հայոց լեզվի տեսությունը»: Ես ընդունեցի, բացատրելով նրան նույն պատճառները, ինչ որ Գյուլի-Քևիսյանին էի հայտնել: Բացի այդ՝ նրան իրեն միայն հայտնեցի, թե այս չորս տարվա մեջ այնքան խոսել ու գրել եմ իմ քերականության մասին թե «Ֆորմալիստական և մետաֆիզիկական» է և «հակադիալեկտիկական» և այլն, որ ավելի լավ է, որ ես հեռու մնամ դպրոցական գործունեությունից: Հետևյալ օրը Պատմության և գրականության ինստիտուտում նախ ընկ. Մելիք-Օհանջանյանը և ապա Գյուլի-Քևիսյանը մի քանի ընկերների ներկայությամբ աշխատում են դարձյալ ինձ համոզել, որ ես ընդունեմ համալսարանում դասախոսել:

Այսքան խոսելուց հետո միայն վերջապես ես ընդունում եմ «Հայոց լեզվի տեսություն» դասախոսել, մի պայմանով միայն: Պայմանը հետևյալն է. ես կգրեմ մի բրոշյուր իբրև պատասխան իմ քննադատներին, դրա մեջ միաժամանակ կբացատրվեն իմ տեսակետները: Երբ այդ բրոշյուրը մինչև հունվար կտպագրվի, հունվարին ես կսկսեմ դասախոսել:

Հետևյալ օրը, օգոստոսի 5-ին, համալսարանի ռեկտորի կողմից մի տոմս եմ ստանում, թե երբ ժամանակ կունենամ իրեն հետ խոսակցություն ունենալու համար: Ես կես ժամից հետո անձամբ գնում եմ համալսարան: Նա մի քանի ուրիշ ընկերների ներկայությամբ ինձ առաջարկում է դասախոսել համալսարանում, և առանձնապես «Հայոց լեզվի տեսություն», ավելացնելով թե այդ միաժամանակ և ընկեր Խանջյանի ցանկությունն է: Ես հայտնում եմ նրան իմ պայմանը բրոշյուրի մաշին: Նա ընդունում է այդ պայմանը:

Ահա թե ինչպես եմ սկսել գրել այս գրքույկը: Բայց հետագայում, թեպետ և ընկ. Սերիկ Դավթյանն էլ այդ մասին խոսեց ինձ հետ, գլուխ չեկավ այդ պայմանով համալսարանում դասախոսելս, և ես դադարեցրի գրել բրոշյուրը: Մի տարի հետո միայն շարունակեցի այդ:

Ընկերներ, երեք անգամ ես նման բրոշյուրներ եմ գրել, այլևս տրամադիր չէի այդպիսի գործով զբաղվելու: Բայց վերոհիշյալ պատմությունը և մի քանի ընկերների թախանձը ստիպեցին ինձ այդ անել: Բայց որ գլխավորն է, պետք էր վերջապես պարզել մի քանի քերականական խնդիրներ, որոնք 1931 թվից ի վեր չեն դադարում ասուլիսի առարկա դառնալուց:

Բ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆԸ

2. Հնդեհոպական լեզվաբանությունը:—Հայոց լեզվի համար ես աշխատել եմ ըստ իմ կարողության, սկսած 1890-ական թվականների սկզբից: Իմ գրածները տպված են և՛ առանձին գրքերով, և՛ պարբերականների մեջ

հոգվածներով: Ինչ որ հրատարակված է, ենթակա է քննադատության: Ոչ ոք չի կարող հրաժարվել դրանից: Բայց քննադատությունը պետք է լինի առողջ և ոչ ինքնահավան պարծենկոտությամբ: Երբ մի ասպիրանտ, դեռ իր ասպիրանտական շարագրությունը չգրած ու չպաշտպանած, իրեն այնպիսի մի գիտնական է երևակայում, որ ծաղրի է ենթարկում հնդկերոպական լեզվաբանությունը, դա հիվանդագին քննադատություն է: Այդպիսի ասպիրանտին իր պրոֆեսորը, պետք է հասկացներ, որ ավելի լավ է հայոց լեզվի մութ անկյուններից մեկը պարզել մի շարագրությամբ: Գիտությունն անշարժ չէ: Ասած է՝ այն ինչ որ այսօր մենք չգիտենք, վաղն ուրիշները կգիտենան: Այդպես էլ հնդկերոպական լեզվաբանական տեսություններն էլ կարող են փոխվել, բայց ոչ քաղ. Ա. Ղարիբջանի ծաղրով:

Այո՛, ես հետևող եմ եղել հնդկերոպական լեզվաբանության, որի իսկական ներկայացուցիչը Հայաստանում, սակայն, ես չեմ, այլ հարգելի պրոֆ. Հր. Աճառյանը: Ես հայոց լեզվի արմատների ծագման խնդրով երբեք չեմ զբաղվել, իսկ պրոֆ. Աճառյանի դիմավոր աշխատանքը այդ է եղել: Եվ այն ժամանակ, երբ Հայաստանի պետ. համալսարանը, հետո գիտությունների ինստիտուտը, տպագրում էր պրոֆ. Աճառյանի Արմատական բառարանը, հայոց լեզվի արմատների ծագումը հնդկերոպական նախալեզվից, նրա ասպիրանտը հենց այդ ծաղրի էր ենթարկում: Ես կարծում եմ, այդ ասպիրանտը ավելի լավ կաներ, եթե կարողանար կարդալ և թարգմանել հանգ-
<ուցյալ> ն. Մառի 1928 թ. դասախոսությունները «Հաբեթական տեսություն» մասին, այն ժամանակ, գուցե, նա այդ թարգմանությունն անելիս նկատեր, թե իսկական գիտնականն ինչպես լրջությամբ է վերաբերում այն տեսությանը, որի հակառակ տեսությունն է ինքը Մառը ձգտում հիմնելու:

Հնդկերոպական լեզվաբանության առաջնակարգ ներկայացուցիչներից մեկն է այժմ ֆրանսիացի Ա. Մեյեն: Նա անվանի է ոչ միայն Ֆրանսիայում, այլև Գերմանիայում, այլև է՛ր ցարական Ռուսաստանում: Գիտե՞ս և հին և նոր հայերեն, և ունի աշխատություններ հայերենի վերաբերյալ: Նրա կարծիքը եթե քաղ. Ղարիբջանի համար արժեք չունի, մեծ արժեք ունի, կարծում եմ, նրա պրոֆ. Աճառյանի համար: Մեծ արժեք ունի և ինձ համար: Ես նրան ոչ տեսել եմ և ոչ էլ հետը նամակագրություն եմ ունեցել, և ոչ էլ ես նրան իմ աշխատություններից որևէ մեկն ուղարկել եմ: Բայց երբ լույս տեսավ 1912 թ. իմ «Աշխարհաբարի Շարահյուսությունը», նա դրա մասին ֆրանսիական երկու գիտական պարբերականների մեջ գրախոսականներ գրեց, նախ՝ Փարիզի լեզվաբանական ընկերության Bulletin-ի մեջ, ապա՝ Journal asiatique-ի մեջ: Իբրե՞նչ քաղաքավարի մարդ՝ նա ինձ ուղարկել էր իր գրախոսականները:

Ես հարկավոր եմ համարում այստեղ բերել նրա գրախոսականներից մեկի թարգմանությունը, որի բնագիրը բարի եղավ ինձ համար արտագրելու ընկ. Սենեքերիմ Տ. Հակոբյանը Journal asiatique-ից, որ կա էջմիածնի դրադարանում:

«Մ. Աբեղյանը, որին պարտական ենք արդեն լավ քերականական աշխատություններ արդի հայերենի վերաբերյալ», այժմ հրատարակել է Ռուսաստ-

* Այդ աշխատություններն են՝ «Աշխարհաբարի քերականությունը», «Տարրական քերականությունը», «Աշխարհաբարի հոլովները» և «Հայցական հոլովը», որ հանգ-
<ուցյալ> Մեսրոպ Վ. Մաքսուդյանը, իբրև Մեյեի աշակերտ, ուղարկել էր նրան:

տանի հայերի այժմյան գրական լեզվի մի մանրամասն շարահյուսություն, Այս շարահյուսությունը, որ հարուստ է վավերական, լավ դասավորված և խելացի կերպով (judicieusement) բնութագրված օրինակներով, կրնանք միջոց լեզվաբաններին ճիշտ կերպով ծանոթանալու արդի հայերենի դործածած եղանակներին (procédés), և նրանց որ կամենում են ուսումնասիրել գրականությունը, սկզբունքներ՝ բնագիրները հավաստի կերպով մեկնելու համար: Ձևայնով իր արտաքին մի փոքր դպրոցական տեսքին, դա մի իսկական գիտական գործ է (il s'agit L'un ouvrage vraiment scientifique), որ պարտավոր են ուսումնասիրել այն ամենք, որ շահագրգռված են այսօրվա հայերենով: Ա. Մեյե»: Journal Asiatique, nov.-decembre, 1913, p. 689.

Ես առհասարակ ոչ մի անգամ չեմ կամար հրատարակել չեմ տվել իմ աշխատությունների մասին եղած այսպիսի արտահայտությունները: Եթե այժմ այդ կարգում եմ այստեղ, միայն նրա համար, որ քաղ<աբացի> Սեակն և Ղարիբյանը տեսնեն, որ ես կարիք չեմ ունեցել նրանց այս կամ այն լավ ու վատ կարծիքներին: Մի անգամ որ եղել է Ա. Մեյեի նման մեկի խոսքը, թե իմ աշխատանքն «իսկական գիտական գործ» է, այդ արդեն բավական է ինձ համար:

Այդ երիտասարդներն իրենց բարձրությունից արհամարհեն, գուցե, Ա. Մեյեին, բուրժուական լեզվաբանության ներկայացուցիչ համարելով նրան, այդ փուլթ չէ ինձ: Լեզվաբանական խորր գիտությունը Ա. Մեյեին ունի, և ոչ թե քաղ<աբացի> Սեակն ու Ղարիբյանը: Նրանց կասեմ ես հենց Մեյեի խոսքը, թե «պարտավոր են ուսումնասիրել» իմ «Աշխարհաբարի շարահյուսությունն», կավելացնեմ և իմ «Հայոց լեզվի տեսությունը», եթե միայն,—դարձյալ նույն Մեյեի խոսքով ասեմ,—եթե նրանք «շահագրգռված, հետաքրքրված են այսօրվա հայերենով»:

Գիտական հիմքը, լեզվաբանական տեսակետը, էապես նույնն է եղել և իմ «Աշխարհ<աբարի> քերականության», և «Աշխ<արհաբարի> շարահյուսության» և «Հայոց լեզվի տեսության» համար: Դրանց տարբերությունը գլխավորապես միայն ծավալի և բացատրությունների ձևի մեջ է:

Թե ինչ և ինչպիսի տեսակետ է դրված իմ քերականական աշխատությունների համար, այդ կտեսնենք հետզհետե:

Այստեղ ամենից առաջ հետևյալի մասին:

3. Ամեն լեզու ունի իր փրկական և առանձնաճանաչականները:—Երբ ես ընկ. Արիսյանի մոտ, հիշված ժողովում, հենց այս մասին բացատրություններ էի տալիս հոլովների վերաբերմամբ, պրոֆ. Ղափանցյանը,—չգիտեմ ինչ մտածելով և կամ ինձ ում տեղ դնելով,—իբրև ռեպլիկ ձայնեց. «Ուրեմն դուք չե՞ք ընդունում ընդհանուր քերականություն»: Ես նրան պատասխանեցի. «Լավ լսեցեք. ես տարբերությունների մասին եմ խոսում»:

Ինձնից հետո վերջին խոսքը տրվեց պրոֆ. Աճառյանին: Սա էլ մոտավորապես այն միտքը հայտնեց, թե քերականությունն ընդհանուր է: Այդ խնդիրներն ուրիշ ազգերի մեջ անպայման լուծված են: Պե՞տք է իմանալ, թե նրանք ինչպես են լուծել և նրանց հետևել:—

Եվ վերջացավ:

Ես այլևս չէի կարող այդ մասին խոսել, որովհետև վերջին խոսքն էր տրված պրոֆ. Աճառյանին:

Այդ խնդիրը հիմնական է. ուստի կարևոր եմ համարում այստեղ դնել իմ

«Աշխարհաբարի քերականության» (տպված Վաղարշապատ 1906 թ.) «Առաջաբանից» հետևյալը.

«Չինք ուզում այստեղ մեր ընդունած հղանակի և քերականական խընդիրների բացատրության մեջ մտնել. այսքանը միայն հայտնենք, որ շատ բան մեր սովորական քերականություններից տարբեր ենք դրել: Երբեք նորաձևության փափագը չէ եղել մեզ առաջնորդ այս փոփոխությունների համար, այլ միմիայն ճշտության և կատարելության ձգտումը և այն միտքը, թե սմե՞ն լեզու ընդհանուր ֆեռականության հետ ունի և իր առանձնահատուկ ֆեռականությունը: Մեր ֆեռականությունները մինչև այժմ մեծ մասամբ օտար ֆեռականությունների ընդօրինակություն են, որոնց բոլորի համար «լատիներեն լեզուն Պրոկրուստեսի անկողինն է եղել, որի վրա նոր լեզուները ծայրատել են, կամ բռնի կերպով քաշքշելով երկարացրել»: Այս պատճառով ի նկատի ունենալով նորագույն հետազոտությունները քերականության մասին՝ հայերենի քերականության բոլոր խնդիրները կրկին ու կրկին քննության ենք ենթարկել և երկար կշռադատելուց հետո միայն այս կամ այն փոփոխությունը մտցրել»:

Դատարկ խոսքեր չեն եղել այս:

«Գիտական հետազոտությունները քերականության մասին» այն ժամանակի գիտական աշխարհում կատարված էին առանձնապես՝ 1880-ական թվականներին և հաջորդ տասնամյակի սկզբում: Ես դրանց ծանոթացել էի ուսանողության ժամանակ, երբ իբրև գերմանական համալսարանի ֆիլոլոգիայի (առանձնապես դերմանիստական) ուսանող, պարտավոր էի որոշ լեզվաբանական դիսցիպլիններ ևս ուսումնասիրել:

Այդ «նորագույն գիտական հետազոտությունների» էական սկզբունքներից մեկը հենց այն է, ինչ որ ես վերևի հատվածի մեջ ընդգծեցի: «Ամեն լեզու ընդհանուր քերականության հետ ունի և իր առանձնահատուկ քերականությունը»: Սա դիալեկտիկական տրամաբանության պահանջն է, ինչպես կտեսնենք (§§ 10, 13, 14):

Ահա թե ինչ պետք է հիմնովին յուրացնեին ասպիրանտներ Սևակն ու Ղարիբյանը: Նրանք պետք է քերականության նկատմամբ սովորեին նաև մեր լեզվի քերականական առանձնահատկությունները:

Բերենք մի օրինակ:

Ռուսերենն ասում է. Он был тогда моим другом «Նա այն ժամանակ իմ բարեկամն էր»: Բայց «բարեկամ» ստորոգյալն ռուսը դնում է ոչ թե ուղղական հոլովով, ինչպես հայերենում է, այլ գործիական հոլովով, ինչպես, եթե հայերենում ասեինք. «Նա այն ժամանակ իմ բարեկամովն էր»:

Ահա թե ինչ է նշանակում թե ամեն լեզու ունի իր քերականական առանձնահատկությունները: Բերեմ մի նման օրինակ էլ:

Վերջերս ռադիոհաղորդում էի լսում Երևանից: Հաղորդողը տղամարդն էր, որի ազգանունը միշտ մոռանում եմ: Նա այս անգամ նախ ռուսերեն ասաց երաժշտի անունը ավելացնելով, թե Первым номером исполнил русскую народную песню ...Ապա նույնը հաղորդեց հայերեն... «Առաջին համարով կնվագի ռուսական ժողովրդական երգ»:

Ահա թե ինչ է նշանակում լեզվի քերականական առանձնահատկություն և թե ինչպես ուրիշ լեզվի ազդեցությամբ ամեն օր ռադիոն և մեր լրագիրները աղճատում են մեր լեզուն և այդպիսի լեզվական գոհարներ մատակարարում մեռ կոլտնտեսականներին ու բանվորներին: Նույն կերպ այժմ

վարվում են մեր քերականության նկատմամբ: Կրկնում եմ՝ քերականության մասին խոսողը և գրողը ամենից առաջ պետք է յուրացնի վերևում գրված սկզբունքը և մեր լեզվի առանձնահատկությունները: Բայց ոչ Սևակն այդ գիտե՞ս ոչ Ա. Ղարիբյանը: Անշուշտ, «խոսքով» նրանք այդ գիտեն և մինչև անգամ այդ հիշում էլ են իրենց գրածների մեջ, և դրա համար կերդվեն էլ: Բայց ուրիշ բան է լոկ խոսքով իբրև մի ընդհանուր ասացված, ընդհանուր ֆրազ իմանալ և ասել այդ, և ուրիշ բան է իմանալ, թե ինչ է մեր լեզվի առանձնահատկությունները, և հետևելով վերևում գրված սկզբունքին՝ հայոց լեզվի քերականությունը շարձնել մի մեքենական ընդօրինակություն այս կամ այն օտար լեզվի քերականության, կատարելով հույն առասպելական հուղկահար Պրոկրոստեսի՝ գործը:

Նա ուներ մի անկողին. ճանապարհորդներին բռնում պառկեցնում էր իր անկողնի մեջ: Եթե անկողնից երկար էին լինում, կտրում կարճացնում էր նրանց: Իսկ եթե անկողնից ավելի կարճ էին լինում, քաշում երկարացնում էր նրանց:

Այսպես ահա վարվում են և պնդում են, թե պիտի այդպես վարվեն մեր «լեզվաբանները»: Օտար լեզուները նրանց համար «Պրոկրոստեսի անկողինն» է: Մենք այդ կտեսնենք:

Սկսենք մի բուն հիմնական խնդրից:

Գ

Մ Ա Տ Ե Ր Ի Ա Լ Ի Ձ Մ

4. Մատերիալիզմ և իդեալիզմ:—«Ցավն այն է, որ մեր քերականներն առանց փիլիսոփայելու հարում են բերկրիական իդեալիստական փիլիսոփայությանը»: Այսպես է բարեհաճել գրել քաղ. Սևակն իր հիշված հոդվածի մեջ:

Թե մեր ուրիշ քերականներն ինչ փիլիսոփայության են հետևում, ես այդ չգիտեմ և այդ ինձ չի վերաբերում: Բայց ես ինձ երանի եմ տալիս, որ քաղ. Սևակը գոնե ցավում է, որ փիլիսոփայության դոկտոր Մ. Աբեղյանը «առանց փիլիսոփայելու», «հարում է»... Բայց նա, այդ հոդվածագիրն, ինչպես և Ա. Ղարիբյանը, այդ սուբյեկտիվ իդեալիստական փիլիսոփայությունից զերծ են, հարկավ, «փիլիսոփայելով»:

1931 թ. «Խ<որհրդային> Հ<այաստան>ում», որքան հիշում եմ, «Փիլիսոփայության ֆրոնտ» վերնագրով, մի հոդված կար զույգ ստորագրությանմբ, մեկը Վահանյան, մյուսը չեմ հիշում: Այդտեղ իմ «Հ<այոց> Լ<եզվի> տեսության» ականարկությամբ կար հետևյալը. «Պրոֆ. Մ. Աբեղյանի «Իդեալիստական լեզվաբանական դատարկաբանությունները»: Հենց այսքան, էլ ուրիշ ոչինչ:

Ես նրանց պատասխան գրեցի և փոստով ուղարկեցի «Խ<որհրդային> Հ<այաստան>ի» խմբագրությանը, խնդրելով տպագրել այդ: Բայց իզուր սպասեցի տպագրությանը: Իմ պատասխանը մոտավորապես հետևյալն էր: «Դուք զույգ քաղաքացիներ, փիլիսոփայության ֆրոնտից եք խոսում: Բայց կամ չգիտեք, թե ինչ է իդեալիզմ ու մատերիալիզմ, կամ իմ «Հայ<ոց> Լ<եզվի> տես<ություն>ը» չեք կարդացել: Ամենայն հավանականությամբ երկուսն ևս:

Այս պատասխանը վերաբերում է և քաղաքացի Ադոյանին»:

Հիմա կալեւացնեմ՝ նույնը վերաբերում է և քաղ<աքացի> Օւակին և Ա. Ղարիբյանին:

Ասպիրանտ Ա. Աղոյանը շրավականացավ իմ «Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսության>» մասին ուզած բաներն ասել ուսանողական ժողովում. նա այդ մասամբ տպագրել տվավ 1931 թ. «Նոր ուղի» հանդիսի երկրորդ գրքում մի հոդվածի մեջ՝ «Հակալենինյան իդեոլոգիայի ոտնձգությունների դեմ, հասարակագիտական առարկաների դրվածքը Հայաստանի Բուհերում» (եր. 112—116): Նա այստեղ բազմաթիվ պրոֆեսորների թվում և իմ «ոտըն-ձգությունների» դեմ էր գրել, բերելով բոլորովին աղճատած ցիտատ իմ «Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսություն>ից» (ես հետո կդառնամ դրան) և եզրակացնելով՝ «Այսպիսով պրոֆ. Աբեղյանը ժխտում է մեր մտածություն-նից դուրս և մտածությունից անկախ գոյություն ունեցող առարկաները: Այստեղ Աբեղյանը նոր բան չի ասում, քան քահանա Բերկլինը»: (Ընդգծում-ներն իրենն են: Նա նույնիսկ հայերենի հոդի գործածությունը չգիտե՝ Բերկլինը):

Ահա թե որտեղից է ծագում պրոֆ. Աբեղյանի «իդեալիզմն» ու «բերկլիականությունը»:

Այդ երիտասարդները, կարծես, մի տեսակ սպորտով են զբաղվում, ձգտելով որսալ երեակայական բերկլիական իդեալիստներ: Ինչու, ի՞նչ նպատակով:—Ծրեի այդ հարկավոր է եղել իրենց:

Տեսնենք թե, ինչպես թեթևությամբ են որոշում մեր երիտասարդները փիլիսոփայական խնդիրները, և այն ինչ որ մատերիալիստական է, հայտաբարում են իդեալիստական:

Ես, հարկավ, մատերիալիզմի մասին չեմ գրել, այլ լեզվական խնդիր-ների մասին, բայց բնականաբար մեջը շոշափվում են և փիլիսոփայական դրույթներ: Այսպես առանձնապես «խոսվածքի գործունեության» բացատրու-թյան մեջ, քանի որ դա հիմնված է պատկերացումների կամ մտապատկեր-ների վրա («Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսություն>», եր. 14, 23): Իսկ այս վերջինների բացատրության ժամանակ պետք է շոշափվեի զգայությունը (ощущение) և ըմբռնումը (восприятие), և պատկերացումը (представ-ление), և հասկանալի է, այդ ժամանակ հեղինակը պետք է հետևեր կամ մատերիալիստական կամ իդեալիստական փիլիսոփայական ուղղությանը:

Իմ «Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսություն>ը» տպված է 1931 թվին: Ինչպես դրա «Առաջաբանից» կարելի է իմանալ՝ «այդ աշխատանքը վաղուց պատրաստված է և վերամշակված է միայն 1922—23 թ.», երբ Խորհրդային Հայաստանում չէին հետաքրքրվում փիլիսոփայական հարցերով, այլ գարի ցաննելով... Արտագրությունը կատարվել է 1928 թ., իսկ փոքրիկ Առաջա-բանը գրված է, ինչպես Առաջաբանի ներքևում դրված է, 1929 թ. հունվարի 10-ին: Ես չեմ կարողացել հետևել այդ գրքի տպագրությանը, որովհետև ինձ արգելված է եղել գրել կարդալ:

Նույն 1931 թ. տպված է Լենինի «Материализм и эмпириокрити-цизм» աշխատությունը, որին ես ծանոթացել եմ 1932 թ., ուրեմն չէի կարող Լենինի այդ գրքից օգտվել և ծանոթ լինել մատերիալիզմի այն ձևակերպմանը (формулировка), որ բանեցնում են մարքսիստները: Բայց և այնպես անկնդիրները կտեսնեն, թե որքան իմ «Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսու-թյան>» մեջ մատերիալիստական բացատրությունը նույն բանաձևերով գրեթե նույնն է, ինչ որ Լենինի հիշված գրքի մեջ:

Ծառնում եմ ռուսերեն բնագիրը, օգտվելով միաժամանակ հայերեն թարգմանությունից*, այն կտորների համար, որոնք ճիշտ են թարգմանված:

Բայց նախքան այդ, կարճ տեսնենք, թե ինչ են դիալեկտիկական մատերիալիզմի մի քանի դրույթները:

1. Մեզնից դուրս և մեզնից անկախ գոյություն ունի աշխարհը, բնությունը, գոյը, մատերիան,—օբյեկտիվ առարկաները, իրերը (օբյեկտիվ նյութի կոնկրետ ձևերը):

2. Օբյեկտիվ կամ արտաքին աշխարհը, արտաքին առարկաները ներգործելով մեր զգայարանների վրա, առաջ են բերում մեզնում զգայություններ, որոնք և մեր իմացության միակ աղբյուրն են: Զգայությունների միջոցով ճանաչում ենք արտաքին առարկաները: Այդ արտաքին աշխարհը, նյութը, գոյը որոշում է մտածությունը:

Արտաքին աշխարհն, ուրեմն, առաջնային է, իսկ մտածությունը երկրորդային:

3. Մտածությունը մի առանձին կերպով կսուզմված նյութի—ուղեղի—հատկությունն է:

Թողնում եմ մյուս դրույթները:

Բերեմ հիմա <Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսություն>ից> հետևյալ հասկացություն, որ դրված է <Խոսվածքի գործունեությունը> վերնագրի տակ, եր. 14—15:

Հիշեցնում եմ, որ ես մատերիալիզմի մասին չէ որ գրել եմ, այլ սեղմ ու կրճատ ձևով բերել եմ՝ ինչ որ իմ խնդրին հարկավոր է:

«Մեզ շրջապատող արտաքին առարկաները մեր զգայարանների վրա թողնում են տպավորություններ, որ նյարդերի միջոցով հաղորդվում են ուղեղին: Այս բնախոսական երևույթին—գրգիռներին իբրև հետևանք մեր մեջ տեղի է ունենում ամենապարզ հոգեկան երևույթը կամ գործողությունը, այն է՝ զգայվելը, այսինքն ունենում ենք զանազան զգայություններ (զույնի, ձևի, տաքության և այլն). ուշադրություն դարձնելով դրան՝ մենք դատում ենք, թե այդ զգայությունները ծագում են այս կամ այն առարկայից, որին և վերադրում ենք այնքան հատկանիշներ, քանի տեսակի զգայություններ որ ունենում ենք մեր մեջ: Դրա հետևանք է լինում է այն, որ մենք իմանում կամ ճանաչում ենք արտաքին առարկան կամ նրա գոյությունը: Այս իմացման կամ ճանաչման գործողությունը կոչվում է ըմբռնում: Օրինակ՝ լուսնից եկած լույսը լուսինն նայողի տեսողության զգայարանի մեջ հարուցանում է որոշ գրգիռներ, որ նյարդերը հաղորդում են ուղեղին. դրան իբրև հետևանք՝ նայողն ունենում է զանազան զգայություններ զույնի, ձևի, մութ կետերի և այլի մասին, և նա ուշադրություն դարձնելով դրան՝ ճանաչում կամ ըմբռնում է այդ զգայությունների աղբյուրը—լուսինը:

Այսպիսի և խոսողի խոսքի օրգանների շարժումներն առաջացնում են օդի որոշ տատանումներ—ձայնի տատանումներ: Սրանք լսողի լսողության զգայարանի մեջ հարուցանում են որոշ գրգիռներ, որ նյարդերի միջոցով հաղորդվում են ուղեղին և առաջ բերում լսողի մեջ լսելիքի զգայություններ խոսողի արտասանած հնչյունների մասին, ապա և լսողն ուշադրություն դարձնելով դրան՝ ունենում է լսած հնչյունների ըմբռնումը, որ կարևոր նշանակություն ունի լեզվի տեսակետից:

«Արտաքին առարկաներից ստացած զգայությունները երբեք միմյանցից չոկ և առանձին-առանձին չենք ունենում, այլ մի շարք զգայություններ միա-

* Անիճ, Երկեր, Երևան, 1933, XIII հատոր. Մատերիալիզմ և էմպիրիոկրիտիցիզմ:

սին, և այսպես ոչ միայն միևնույն զգայարանի զգայությունները, այլ սո-
վորաբար նաև մի քանի զգայարանների. օրինակ՝ խնձորից կարող ենք ունե-
նալ զգայություններ՝ տեսողության (գույն, ձև), հոտառության (հոտ), ձա-
շակելիքի (համ), շոշափելիքի (կոշտություն, կոկոսություն), որոնց բոլորի
հետևանքը միասին լինում է այդ առարկայի ըմբռնումը...

«Մի անգամ ունեցած զգայությունը կամ ըմբռնումը երբեք անհետ չի
կորչում, այլ պահվում է մեր մտքի մեջ և կարող է վերարտադրվել այն ժա-
մանակ, երբ չկա այն առարկան, որից ստացել ենք զգայությունը: Զգայու-
թյան կամ ըմբռնումի այսպիսի նորոգումներ մեր մեջ՝ կոչվում է մտապա-
կեւ կամ պատկերացում (կամ գաղափար): Օրինակ՝ մենք կարող ենք վեր-
արտադրել կամ պատկերացնել մի որևէ ձայն, հնչյուն, որ առաջ լսել ենք,
այսպես և մեր տեսած մի առարկա, մի ծանոթ անձ, մեր տեսած մի վերջա-
լույս, մեր կերած մի բանի հոտը, համը և այլն...

«Առարկայի մտապատկերը (գաղափարը) չպիտի շփոթել առարկայի
իրեն հետ. առարկան մեզնից դուրս է, իսկ մտապատկերը կամ պատկերա-
ցումը գիտակցում ենք միայն մեր մեջ՝ հիշելով մեր առաջուց դիտած առար-
կան: Նույնպես չպիտի իրար հետ շփոթել առարկայի ըմբռնումն ու պատ-
կերացումը. ըմբռնումը տեղի է ունենում մեր մեջ անմիջապես, երբ դիտում
ենք որևէ բան, մինչդեռ պատկերացումը ծնվում է մեր մեջ այն ժամանակ,
երբ առարկան այլևս մեր աչքի առջև չէ. այլ առաջ, նույնիսկ տարիներ առաջ
ենք տեսել, լսել, շոշափել և այլն: Օրինակ՝ երբ նայում և տեսնում ենք Մա-
սիս սարը, մենք ունենք նրա զգայությունն, ապա և՛ ըմբռնումը. իսկ երբ
Մասիսը մեր աչքի առաջ չէ, քանի որ տեսել ենք այն, մեր մտքում պատ-
կերացնում ենք կամ, ինչպես ասում են, մտքով տեսնում ենք այդ լեռը:
Այդ ժամանակ մենք ունենք դրա մտապատկերը կամ պատկերացումը:

«Ապա դարձյալ առարկան և առարկայի ըմբռնումն ու պատկերացումը
չպիտի շփոթել բառերի, այսինքն առարկայի անվան հետ: «Սեղան» առար-
կան, օրինակ, արտաքին աշխարհի մի կարասիք է, որ կարող ենք տեսնել,
շոշափել և նրա ըմբռնումն ունենալ: Ապա կարող ենք սեղան առարկան հի-
շելով՝ ունենալ նրա պատկերացումը, որ ոչ տեսնել և ոչ շոշափել կարող ենք
և ոչ էլ լսել: Իսկ «սեղան» բառը հինգ հնչյուններից կազմված մի կապակցու-
թյուն է միայն, որ ոչ տեսնել կարող ենք և ոչ շոշափել, բայց մենք լսում և
արտասանում ենք և ունենում նրա ըմբռնումը և ապա կարող ենք այդ հնչ-
յունները հիշելով՝ ունենալ նրանց պատկերացումը, որ անկախ է սեղան
առարկայի պատկերացումից»:

Ապա խոսվում է պատկերացումների զուգորդության մասին և այլն,
մինչև հասնում ենք դատողությանը: Եր 24. ասած եմ, թե երբ դատողության
անդամները, ենթական և ստորոգյալն արտահայտվում են բառերով, «այդ
ժամանակ բառերը կամ թե բառերի պատկերացումները փոխանակում են
մտքի առարկաների պատկերացումներին... մեր մտածողությունն արտա-
հայտում ենք բառերով, կամ խոսք ենք կազմում գիտակցելով, որ դատո-
ղության անդամների իրար հետ ունեցած հարաբերությունը ոչ թե նրանց
փոխարինող բառերինն է, այլ մեր մտքի այն առարկաներինը, որոնց փո-
խարինում են բառերը»:

Հասկացե՞լ են արդյոք լուկ խոսքով իրենց մարքսիստ հայտարարողներն
այս ամենը: Միայն տգետները կամ դիտմամբ աղավաղողները չեն կարող

այդ հասկանալ և դրա մեջ ոչ թե մատերիալիզմ տեսնել, այլ իդեալիզմ, սուբյեկտիվ իդեալիզմ:

Առաջին հարց

Կարո՞ղ է իդեալիստական, այն էլ բերկրիական լինել այն փիլիսոփայական տեսությունը, որ ճանաչում (признать), ընդունում է «մեզ շրջապատող արտաֆին (=մեզնից դուրս եղած) առարկաները», «արտաֆին աշխարհը», որ զգուշացնում է, թե «առարկայի մտապատկերը (գաղափարը) չպիտի շփոթվի առարկայի իրեն հետ. առարկան մեզնից դուրս է, իսկ՝ մրտապատկերը՝ կամ պատկերացումը գիտակցում ենք միայն մեր մեջ»:—Հասկանալի է, մեր գլխում, ուղեղում և ոչ թե փորի կամ ոտների մեջ:

1. «Միակ և անխուսափելի եզրակացությունը, որ... մատերիալիզմը գիտակցաբար հիմք է դարձնում իր իմացաբանության, այն է, որ մեզնից դուրս և մեզնից անկախ գոյություն ունեն առարկաներ, իրեր, մարմիններ, որ մեր զգայություններն արտաֆին աշխարհի պատկերներն են»: Լենին, ռուս<երեն>, 84. հայ<երեն>, 113:

2. «Ալբերտ Լևիի համար միանգամից պարզ դարձավ ոչ միայն մարքսիստական, այլև ամեն մի մատերիալիզմի, «ամբողջ նախորդ» մատերիալիզմի հիմնական դրույթը (позиция), իրական առարկաների (օբյեկտների) ճանաչումը մեզնից դուրս, որոնց «համապատասխանում են» մեր մտապատկերները: Առհասարակ ամբողջ մատերիալիզմին վերաբերող այս այրույթներ հայտնի չէ միայն Ռուսաստանյան մախիստներին»: Լ<ենին>, ռուս<երեն>, 86. հայ<երեն>, 116:

Այո՞, ևս էլ կասե՞մ՝ այդ այբուբենը հայտնի չի եղել նաև մեր Հայաստանյան «մարքսիստներին» կամ իրենց մարքսիստ հայտարարողներին:

Երբ ասվում է «մեզնից դուրս», այդ հասկացվում է, հարկավ, մեր գիտակցությունից, մտքից դուրս:

3. «Մատերիալի միակ «հատկությունը», որի ճանաչման հետ կապված է փիլիսոփայական մատերիալիզմը, օբյեկտիվ իրականություն լինելու, մեր գիտակցությունից դուրս գոյություն ունենալու հատկությունն է»: Լ<ենին>, ռուս<երեն>, 213. հայ<երեն>, 298:

4. «Հակադիր ուսմունքը (=իդեալիզմ Մ. Ա.) (է այն որ) — առարկաները գոյություն չունին «մտքից (ум) դուրս», առարկաները զգայությունների համակցություններն են»:—Ահա Բերկլիի իդեալիզմը: Լ<ենին>, ռուս<երեն>, 20. հայ<երեն>, 24: «Իդեալիզմը սկսվում է միայն այն ժամանակ, երբ փիլիսոփան ասում է, թե իրերը մեր զգայություններն են»: Ռուս<երեն>, 90. հայ<երեն>, 122:

Դիալեկտիկական մատերիալիզմի իմացության տեսության (Теория познания=իմացաբանություն) հիմքը կազմում է արտաքին աշխարհի ճանաչումը (признание) և դրա արտացոլումը մարդուս գլխում: Լեն<ին>, Десять вопросов, 3-й вопрос.

Երկրորդ հարց

Կարո՞ղ է իդեալիստական լինել տեսությունը, որ արտաքին առարկաներից, ուրեմն գոյից գնում է դեպի զգայությունը, ընդունում է, ճանաչում է, որ զգայությունների, ըմբռնումների ու պատկերացումների աղբյուրը մեզ-

նից դուրս, մեր գիտակցությունից դուրս գտնված անթաքին առարկաներն են, և որ մենք մեր զգայությունների միջոցով է, որ ճանաչում ենք արտաքին առարկաները, նրանց հատկություններն ու գոյությունը:

1. Բոլոր գիտանքները (знания) փորձից են, զգայություններից, ըմբռնումներից: Այս այսպես. բայց հարց է ծագում, արդյոք օբյեկտիվ իրականությունը «պատկանո՞ւմ է ըմբռնումին» (восприятие), այսինքն հանդիսանո՞ւմ է ըմբռնումի աղբյուրը: Եթե այո՞, ապա դուք մատերիալիստ եք»: Լեն<ին>, <Ուսերեն>, 104. հ<այերեն>, 141:

2. «Մեզ մատերիալիստներին... նրա համար որ ճանաչում ենք փորձի մեջ տրված օբյեկտիվ իրականությունը, ճանաչում ենք մեր զգայությունների օբյեկտիվ, մարդուց անկախ աղբյուր... Լեն<ին>, ու. 104. հ. 141:

3. «Մատերիալիզմի հիմնական փիլիսոփայական գիծն է գոյից դեպի մտածություն, մատերիայից դեպի զգայություն»: Իսկ «մատերիան է այն, ինչ որ ներգործելով մեր զգայարանների վրա՝ առաջ է բերում զգայություն. մատերիան օբյեկտիվ իրականությունն է, որ տրված է մեզ զգայության մեջ»: Լեն<ին>, ու. 119:

4. «Մեր խոսքը... մատերիալիզմի և իդեալիզմի հակադրության մասին է, այն տարբերության մասին, որ կա փիլիսոփայության երկու հիմնական գծերի միջև: Արդյոք իրերի՞ց գնանք դեպի զգայությունն ու միտքը, թե՞ մտքից և զգայությունից դեպի իրերը: Առաջին, այսինքն մատերիալիստական գծի կողմնակից է էնգելսը: Երկրորդ, այսինքն իդեալիստական գծի կողմնակից է Մախը»: Լեն<ին>, ու. 34. հ. 42:

5. «Միանգամ որ դուք ընդունեցիք, որ լույսի աղբյուրը և լույսի ալիքները գոյություն ունին մարդուց և մարդկային գիտակցությունից անկախ, գույնը կախված է այդ ալիքների ներգործությունից ցանցենու վրա,—ապա դուք իրապես կանգնեցիք մատերիալիստական տեսակետի վրա և հիմնովին կործանեցիք իդեալիզմի բոլոր «անտարակուսելի փաստերը», բոլոր «զգայությունների կոմպլեքսները»: <Լենին>, ու. 48. հ. 63. տե՛ս և ու. 44. հ. 58:

Երրորդ հարց

Կարո՞ղ է իդեալիստական լինել այն տեսությունը, որ ելնելով արտաքին առարկաների մեր զգայությունների վրա թողած տպավորություններից՝ որ է ներգործությունից, զգայությունը ճանաչում է իբրև դրա հետևանք, որ ելնելով բնախոսական (ֆիզիոլոգիական) երևույթից՝ ընդունում է, որ «բնախոսական երևույթին—գրգիռներին իբրև հետևանք մեր մեջ տեղի է ունենում ամենապարզ հոգեկան երևույթը կամ գործողությունը, այն է զգայելը^{*}, այսինքն ունենում ենք զանազան զգայություններ (գույնի, ձևի, տաքության և այլն)»: Եվ ապա զգայությունից անցում է լինում դեպի ըմբռնում և այլն:

1. «Կանգնել մատերիալիզմի տեսակետի վրա, զգայությունները համարել հետևանք այն ներգործության, որ մեր զգայությունների վրա անում են մարմինները, իրերը, բնությունը»: Լենին, ու. 34. հ. 43:

^{*} Այս զգայել բառը ևս կազմել եմ այս հատվածը գրելիս, զգայություն, զգայաբան բառերի համապատասխան մի բայ ունենալու համար, զգալ բառը պահելով զգացում բառի համար: Լենինի հիշյալ գրքի թարգմանիչը արդեն յուրացրել է այդ բառը. «եբբ ես զգայում եմ որևէ բան» (հ. 45):

2. «Ամեն մի մատերիալիստի համար՝ զգայությունը գիտակցության իրոք անմիջական կապն է արտաքին աշխարհի հետ, արտաքին զգիչի էներգիայի փոխարկումն գիտակցության փաստի»։ Լեն<ին>, ու. 41. հ. 53 հտն.:

3. «Զգայությունը մեզնից դուրս, օբյեկտիվորեն գոյություն ունեցող ըստ ինքյան իրի՝ մեր զգայարանների վրա արած ներգործության հետևանքն (результат) է,—այսպես է Ֆոյերբախի տեսությունը»։ Լենին, <ո>. 97. հ. 131:

4. «Գույնը հետևանք (результат) է այն ներգործության, որ ֆիզիկական առարկան անում է ցանցենու վրա = զգայությունը հետևանք (результат) է այն ներգործության, որ մատերիան անում է մեր զգայարանների վրա»։ Լեն<ին>, ու. 46. հ. 60:

5. «Փիլիսոփայական մատերիալիստները բնորոշվում են այնու, որ նրանք սկզբում, գլխին դնում են մաքուր տեսական (телесный) աշխարհը, իսկ զաղափարը (идея), հոգին դիտում են (рассматривать) իբրև հետևանք,—մինչդեռ հակառակորդներն, ըստ եղանակի կրոնի, իրերը խոսքից (слово) են հանում... նյութական (մատերիալ) աշխարհը զաղափարից են հանում»։ Լեն<ին>, ու. 200:

Չորրորդ հարց

Կարո՞ղ է իդեալիստական լինել այն տեսությունը, որ ելնելով բնախոսությունից (ֆիզիոլոգիայից) ճանաչում է ներվերի (նյարդերի) և ուղեղի ֆունկցիան և ընդունում է, որ արտաքին առարկաների՝ մեր զգայարանների (հասկանալի է՝ ներվերի) վրա թողած տպավորությունները նյարդերի (= ներվերի) միջոցով հաղորդվում են ուղեղին», և ապա թե «այս բնախոսական երևույթին—գրգիռներին—իբրև հետևանք տեղի է ունենում զգայությունը»:

1. «Մտածությունն ու գիտակցությունը,—ասում է էնգելսն «Անտի-Դյուրինգում»,—մարդկային ուղեղի արդյունքներն են»։ Նույն միտքը շատ անգամ է կրկնված այդ երկում: «Լուզվից Ֆոյերբախում» կարդում ենք Ֆոյերբախի հայացքների ու էնգելսի հայացքների հետևյալ շարադրանքը. «Այն նյութական (stofflich, вещественный)*, մեր կողմից զգայորեն ըմբռնվող աշխարհը, որին պատկանում ենք մենք ինքներս, միակ իրական աշխարհն է», «մեր գիտակցությունն ու մտածությունը, որքան էլ նրանք գիրզգայական թվան, նյութական, մարմնական օրգանի, ուղեղի արդյունքն (Erzeugniss, продукт) <են> հանդիսանում: Մատերիան հոգու արդյունքը չէ, այլ հոգին՝ միայն մատերիայի բարձրագույն արդյունքն է: Սա, հասկանալի է, զուտ մատերիալիզմ է»։ Լեն<ին>, ու. 71. հ. 95:

Նույնը նաև Լեն<ին>, ու. 73. հ. 98:

2. «Զգայությունը կախված է ուղեղից, ներվերից, ցանցենուց և այլն, այսինքն որոշ կերպով կազմակերպված մատերիայից»։ <Լենին>, ու. 44. հ. 58:

Հինգերորդ հարց

Կարո՞ղ է իդեալիստական լինել այն տեսությունը, որ շարունակ խոսում է արտաքին առարկաների պատկերացումների մասին, որ զգայության

* Գերմ<աներեն> stofflich ուսու<երեն> вещественный նշանակում է «նյութական» և ոչ թե «իրային» (вещевой), ինչպես թարգմանված է հայերեն:

(ощущение), ըմբռնումի (восприятие) նորոգումը մեր մեջ (մեր գիտակցության մեջ)—ներկայացումը (представление) համարում է պատկերացում կամ մտապատկեր մեզնից դուրս եղած առարկայի, և այդ բառերով էլ կոչում է այդ «ներկայացումը»:

1. «Էնգելսը շարունակ, իր ամբողջ տրամադատություն (рассуждение) ընթացքում, «զգայական ներկայացումը» (հայերեն՝ պատկերացումը=чувственное представление) քննում է որպես մեզնից դուրս գոյություն ունեցող իրականության պատկերը» (Abbild, образ) (դրած է գերմ<աներեն> Abbild), <Լենին>, ո. 93. հ. 126:

2. «Այսպես ուրեմն մատերիալիստական տեսությունը, որի համաձայն միտքն արտացոլում է (անդրադարձնում է) առարկաները, այստեղ շարադրված է ամենալիակատար պարզությամբ. մեզնից դուրս գոյություն ունին իրեր: Մեր ըմբռնումներն ու ներկայացումները (восприятие и представление) նրանց պատկերներն են»: <Լենին>, ո. 89. հ. 121:

3. «Մատերիալիստի համար «իրակորեն» (фактически) տրված է» արտաքին աշխարհը, որի պատկերն են հանդիսանում մեր զգայությունները. իդեալիստի համար «իրակորեն տրված է» զգայությունը, ընդ որում արտաքին աշխարհը հայտարարվում է իբրև «զգայությունների կոմպլեքս»: <Լենին>, ո. 91:

4. «Մեր զգայությունները համարել արտաքին աշխարհի պատկերներ—ճանաչել օբյեկտիվ ճշմարտությունը—կանգնած լինել մատերիալիստական իմացաբանության հայեցակետի վրա, այդ միևնույն է»: <Լենին>, ո. 105. հ. 144:

5. Փիլիսոփայական մատերիալիզմ... Ֆրիդրիխ Էնգելսն իր երկերի մեջ շարունակ և առանց բացառության խոսում է իրերի և նրանց մտային պատկերների (մտապատկերի—Մ. Ա.) կամ անդրապատկերումների մասին (мысленные изображения или отображения, Gedanken—Abbilder—մտապատկերներ—Մ. Ա.), ընդ որում, ըստ ինքյան հասկանալի է, այս մտային պատկերները (=մտապատկերները) ծագում են ոչ այլ կերպ, քան զգայություններից: Թվում է թե «մարքսիզմի փիլիսոփայության այս հիմնական հայացքը լպետք է հայտնի լինի ամեն մեկին, որ խոսում է դրա մասին, և առանձնապես ամեն մեկին, որ այդ փիլիսոփայության անունից հանդես է գալիս մամուլում»: <Լենին>, ո. 33. հ. 41:

Լենինի վերջին խոսքերը, կարծես, ուղղված են մեր մարդկանց: Մի ցիտատե ևս, և ես կվերջացնեմ այս գլուխը:

6. «Պատկերացումը (изображение) անհրաժեշտորեն և անխուսափելի կերպով ենթադրում է օբյեկտիվ իրականությունն այն բանի, որ անդրապատկերվում է (отображается)»: <Լենին>, ո. 193:

Ի՞նչ է նշանակում այս—Այս նշանակում է այն, որ իմ «Հ<այոց> Լ<եզվի> տ<եսության>» մեջ բազմաթիվ անգամ գործածված «պատկերացում» և «մտապատկեր» (=Gedanken—Abbild, мысловое изображение) բառերը անհրաժեշտորեն ենթադրում են օբյեկտիվ իրականությունը:

Նվ գիտե՞ք, երբ է կազմվել մտապատկեր բառը,—դա կազմվել է այն ժամանակ, երբ ես դեռ պատանի էի և դրա կազմողը եղել է մանկավարժ Առաքել Բահաթրյանը: Դա գերմաներենի Gedanken—Abbild բառի թարգմանությունն է: Նույն ժամանակներում կազմված է և պատկերացում բառը փոխանակ ներկայացում (представление) բառի:

Ես եզրակացություն չեմ հաղում՝ հանել, քանի որ եզրակացությունը պարզ է:

Մատերիալիստական փիլիսոփայությունը շոշափվում է ուրիշ դեպքերում ևս: Մենք այդ էլ կտեսնենք, որտեղ պետք է:

Գ

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՈՒՄԸ

5. Ոչ մատերիալիստական սահմանումը:—Պրոֆ. Ղափանցյանն ընկ. Արիսյանի մոտ տեղի ունեցած ժողովում քաղ. Ա. Ղարիբյանի քերականություն մասին, առանց որևէ հիմնավորման, հայտնեց, թե դա նախորդներից նրանով է գոնե զանազանվում, որ իբր «մատերիալիստական» է: Ես դրան առարկեցի, թե ոչ մի մատերիալիստական բան չկա այդ քերականության մեջ:

Դա, պրոֆ. Ղափանցյանի ասածը, մի լոկ խոսք էր, ինչպես և այն, որ այդ քերականությունն իբր «խորհրդային» է, և կամ իբր Ղարիբյանը «հայ պրոլետարիատի դասակարգային լեզվի» քերականությունն է գրել, ինչպես ինքը Ղարիբյանը գրում է իր գրքի նախաբանում, չգիտեմ հավատարմով իր այդ գրածին, թե չէ:

Այդ խոսքերը միմիայն միամիտներին և անգետներին, գուցե, մոլորեցնեն:

Տեսնենք, թե մեր քերականն ինչպես է սահմանում «գոյականը»: Բայց նախ նրանց գոված Շապիրոն, կամ ինչպես Ղարիբյանը դարձյալ նախադրում է, «ավելի կարող եղբայրական Ռուսաստանի մասնագետները», (երևի, ուշում է ասել «եղբայրական Ռուսաստանի ավելի կարող մասնագետները»), որոնցից մեկն է Շապիրոն:

Շապիրոն 1934 թ. տպ. I, 21 գրում է.

«Դոյականն այն մասն—բանին է, որ նշանակում է առարկա»: Իսկ Ղարիբյանը եր. 29 «Գոյական անուն են կոչվում բոլոր առարկա նշանակող բառերը»:

Թող ձեզ չշփոթեցնի այն, որ Շապիրոն «գոյական» է դնում, իսկ Ղարիբյանը «գոյական անուն»: Մեր այս քերականի համար «գոյական» և «գոյական անուն» միևնույն բանն են, և նա իր գրքի մեջ այդ երկու տերմիններն անխտիր միմյանց փոխանակ գործ է ածում առանց մտածելու, որ դրանք տարբեր բաներ են: Բայց այդ թողնենք:

Ես ասում եմ:

Այդ երկու քերականների հիշված սահմանումը չունի իր մեջ ոչ մի մատերիալիստական բան: Դա գոյականի այնպիսի սահմանում է, որի տակին կստորագրի ամեն իդեալիստ, նույնիսկ բերկլիականը: Այն ո՞ր իդեալիստն է, որ չի ընդունում առարկաներ և սրանց համապատասխան բառերի տեսակները՝ գոյականները:

Իսկ եթե ասենք. «գոյական ասվում են այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս ըստ ինքյան գոյություն ունեցող առարկաները», ի՞նչ եք կարծում, արդո՞ք բերկլիական իդեալիստները կընդունեն այդ սահմանումը: Բնավ ոչ: Ինչո՞ւ:

Ահա Բերկլիի խոսքերը, որ նա մատերիալիստների դեմ առարկելով գրել է. «Արտաքին առարկաները (объекты) գոյություն ունեն ոչ թե ըստ ինքյան (сами по себе), այլ մեր մտքերում» (Լեն<ին>, ռ. 182. հ. 254):

Ահա և *լենինի խոսքը*, որ նա գրել է իդեալիստների դեմ առարկելով. «Մեզնից դուրս և մեզնից անկախ գոյություն ունեն առարկաներ, իրեր, մարմիններ (предметы, вещи, тела) և մեր զգայություններն արտաքին աշխարհի պատկերներն (образы) են»: (Լենին, Մատ., ո. 84. հ. 113):

Հասկանալի է, կարծեմ, որ ինչ որ *լենինը* ասում է՝ «մեզնից դուրս և մեզնից անկախ գոյություն» ձևակերպումով, նույնը Բերկլին արտահայտվել է «ըստ ինքյան գոյություն» ձևով: Եվ չկարծեք, թե այդ սխալ է:

Բերեմ *լենինից* և հետևյալը. «Բերկլին ընդգծումով գրում է, որ իր կողմից հերքվող այդ կարծիքի համաձայն (այսինքն մատերիալիզմի համաձայն—Մ. Ա.)՝ «բացարձակ գոյություն ունեն զգայական առարկաները (օբյեկտներն) ըստ ինքյան (в себе) կամ մտքից դուրս (вне ума)»: Ապա *լենինը* հենց Բերկլիի այս բանաձևի համար շարունակում է. «Փիլիսոփայական հայացքների երկու հիմնական գծերն այստեղ նշված են այն շիտակությամբ, պարզությամբ ու ճշտությամբ, որ տարբերում են փիլիսոփայական կլասիկներին մեր ժամանակի «նոր» սիստեմների հորինողներից: Մատերիալիզմն ընդունում է «առարկաներն (օբյեկտներն) ըստ ինքյան» կամ մտքից դուրս. գաղափարներն ու զգայություններն այդ օբյեկտների պատճեններն են կամ անդրադարձումները: Հակադիր ուսմունքը (իդեալիզմ)—առարկաները (օբյեկտները) գոյություն չունեն «մտքից դուրս»—առարկաներն (օբյեկտներն) «զգայությունների կոմբինացիաներ» են» (Լեն<ին>, ո. 20. հ. 24):

Հիշեցնում եմ, որ Կանտի Ding an sich, «իր ըստ ինքյան», ուսաները թարգմանում էին вещь по себе կամ в себе, *լենինը* թարգմանում է само по себе или в себе (ո. 96): Այժմ թարգմանում են ավելի վերջին ձևով: *Լենինի հայերեն թարգմանիչը* գրել է «ինքնին»:

Հիշեցնում եմ դարձյալ, որ հենց *լենինի* գրքի մեջ միևնույն իմաստով անխտիր գործածված են объект և предмет, այլև իր, մարմին, ինչպես կարելի է տեսնել վերևում բերված օրինակներից:

Հիմա գանք այն խնդրին, թե ինչպես պետք է տալ գոյականի սահմանումը (definition), որ համապատասխան լինի մատերիալիստական փիլիսոփայության պահանջին, միանգամայն և ճիշտ լինի, և թե ինչպես է Մ. Աբեղյանը կատարել այդ: Դրս համար պետք է նկատի ունենալ մի շարք խնդիրներ:

6. Ինքնակա—ըստ ինքյան:—Կարդանք նախ. «Հ<այոց> լ<եզվի> տե<սություն>ից պր. 13-ի սկիզբը.

«Նյութական կամ իրական նշանակություն ունեցող բաների երեք մեծ խմբեր—գոյական, ածական և բայ:—Մեր բոլոր պատկերացումներն արտաքին աշխարհի առարկաների ու երևույթների և մեր իսկ հոգեկան վիճակների մասին՝ իրար հետ զուգորդվելով կաղմում են ամենից առաջ երկու մեծ խմբեր, առանց որոնց չենք կարող մտածել: Այդ պատկերացումների մի մասը ներկայանում են մեզ իբրև ինքնակա, անկախ գոյություն ունեցող առարկաներ, մյուս մասը՝ իբրև ոչ-ինքնակա հատկանիշներ—հատկություն, գործողություն, դրություն և այլն, որ մենք դիտում ենք առարկայի վրա, որոնք և անբաժան են կամ առարկայից և կամ նույնիսկ առարկայի հատկանիշից: Օրինակ՝ «սպիտակ ձյունը սաստիկ փայլում է» խոսքի մեջ «ձյունը» պատկերացնում ենք իբրև ինքնակա, ինքնուրույն գոյություն ունեցող մի բան—առարկա, իսկ «սպիտակ», «փայլում է» բառերի բովանդակությունը՝ իբրև

ձյունի հատկանիշները, որ ձյունից անկախ չեն, այլ գտնվում են ձյունի մեջ և նրանից անբաժան են. նույնպես և «սաստիկ» բառը նշանակում է մի հատկանիշ, որ անբաժան է ձյունի «փայլում է» հատկանիշից և որ նույնպես ինքնակա զոյություն ունեցող չի մտածվում, ինչպես և «փայլում է», «սպիտակ» հատկանիշները»:

Մատերիալիստական տեսություն է այս, թե՛ իդեալիստական:—Փիլիսոփայությունից բան չհասկացողները միայն սրա մեջ իդեալիզմ կտեսնեն. «Ինքնակա, անկախ գոյություն ունեցող առարկաներ» և առարկաներից անբաժան իրենց՝ առարկաների հատկանիշները, որոշումները:

Այդ նույն է, ինչ որ ասենք «Դիալեկտիկական մատերիալիզմը... շարժումը համարում է մատերիալի անխզելի հատկությունը (неразрывное СВОЙСТВО)»: Լենին, ո. 221:

Ի՞նչ է այդ «ինքնակա» բառը, որ հայաստանյան «մատերիալիստներից» շատերի համար գուցե նորություն է: Դա նշանակում է *selbständig*, *самостоятельный*, որ Դալի բառարանում բացատրված է՝ *стоящий или сущий сам по себе, независимый от других, от чего-либо другого*, «ինչ որ կա կամ գոյություն ունի ինքն ըստ ինքյան, ուրիշներից, որեւէ ուրիշ բանից անկախ»: Այդ բառը սովորաբար թարգմանում ենք «ինքնուրույն»: Այսպես և Լենինի թարգմանիչը (ո. 198. հ. 276):

Ի՞նչ եք կարծում, երբ ասում ենք «ինքնակա, անկախ գոյություն ունեցող», այսինքն «ինքն ըստ ինքյան որեւէ ուրիշ բանից (ուրեմն և մտածությունից) անկախ գոյություն ունեցող», մի՞թե այդ նույնը չէ, ինչ որ վերևում մեջ բերածը Լենինից ու Բերկլիից: Այո, մեր «ինքնակա» բառը հենց այդ էլ նշանակում է: Այդ բառն ունի փիլիսոփայական նշանակություն. դա փիլիսոփայական տերմին է: Բաց արեք թեկուղ «Հայերեն լեզվի Առձեռն բառարանը», 1865 թ. տպ., և «ինքնակա» բառի դիմաց կգտնեք այս բացատրությունը: «Ինքիրմէ եղած՝ հեթանոսաց կարծեօք (նիւթ)»: Պարզ է, ուրեմն, որ այդ բառը մատերիալիստական փիլիսոփայական տերմին է, հատկապես «նյութի» որոշումը և նշանակում է «ըստ ինքյան գոյություն ունեցող»: Վերևում ասացի, որ Լենինի հիշված գրքի հայերեն թարգմանիչը в себе, an sich ձևի դիմաց դնում է «ինքնին»: Բաց արեք նույն Առձեռն բառարանի մեջ այս վերջին բառը և դիմաց կգտնեք «Ինքնիրմէ, ինքնիրմեն»: Այս բառը նույն նշանակություն ունի, ինչ որ «ինքնակա» բառը: Բայց մինչ վերջինս փիլիսոփայական տերմին է, հատկապես նյութի—մատերիալի համար, «ինքնին» սովորական խոսակցության մեջ գործածվող մի բառ է եղել:

Ավելորդ չի լինիլ, գուցե, եթե միջանկյալ նկատեմ, որ «ինքնակա» բառի համանիշ, հին փիլիսոփայական տերմիններ են «ինքնագոյ», «ինքնագոյակ», որ նույն բառարանում բացատրված են. «Ինքնիրմէ գոյացած կարծվածը հեթանոսաց (նիւթ).», «ըստ ինքեան ենթակայացեալ (գոյացութիւն)»: Իսկ «գոյացութիւն» է «գոյակ, իր», իսկ «ենթանայութիւն» մեր հին փիլիսոփայական լեզվի մեջ նույն է, ինչ որ «գոյացութիւն... (ըստ պէս պէս առման յունարէն ձայնիս իփոսդասիս)»: Իսկ այս հունարեն բառը նույն է, ինչ որ լատիներեն *substantia*=գոյ, որից substantivus—գոյական: Բայց այս միջանկյալ կերպով:

Լենինը, որքան կարողացել եմ դիտել, իմ կարգացած գրքի մեջ «ինքնակա» բառը չի գործածել: Մի տեղ միայն (ո. 198. հ. 276.) նա բերում է Դյու-

րինգից հետևյալ ցիտատը. «Փիլիսոփայության հիմնական նախադրյալն է նյութապես իրական աշխարհի ինքնակայությունն (самостоятельность. հայերեն թարգմ. «ինքնուրույնություն»)»—Մ. Ա.) ու տարբերությունը զիտակցության երևույթների խմբից, որոնք ծագում են այդ աշխարհում և իմանում են նրան» (<Լենին>, ռ. 198. հ. 276)։ Բերելով այս կտորը՝ Լենինն այդ ամբողջապես գտնում է մատերիալիստական, նույնը, ինչ որ ասում ենք, թե աշխարհը գոյություն ունի «գիտակցությունից անկախ»։ «Միթե սրա համար էր էնգելսը քննադատում Դյուրինգին—գրում է նա։ Ոչ, էնգելսը միանգամայն համամիտ էր Դյուրինգին, ինչպես և ամեն մի մատերիալիստի, նրանում, որ աշխարհը գոյություն ունի գիտակցությունից անկախ»։ (ռ. 198. հ. 276.)։ Ուրեմն ըստ Լենինի «ինքնակա գոյություն» = գիտակցությունից անկախ գոյություն։

Այսպես ուրեմն, երբ ասում ենք, թե կան արտաքին աշխարհի «ինքնակա, անկախ գոյություն ունեցող առարկաներ», և նրանցից անբաժան հատկանիշները,—դա մատերիալիստական տեսություն է։ Դա նշանակում է, ըստ մարքսիստական ձևակերպման՝ «մեզնից դուրս և մեզնից անկախ գոյություն ունեցող առարկաներ»։

Ճա. Գոյական և ածական։—Մի քանի պատկերացումներն արտաքին աշխարհի առարկաների անդրադարձումներն են, բառերն էլ պատկերացումների արտահայտություններն են։ Հիմա ի՞նչ եք կարծում. բառերը, մեր պատկերացումներին համապատասխան, ամենից առաջ քանի խմբի պիտի բաժանվեն։ Շատ պարզ է, որ ըստ մատերիալիստական տեսության բառերն էլ «կազմում են ամենից առաջ երկու մեծ խմբեր», մի խումբ բառեր, որ նշանակում են ինքնակա, անկախ (հասկանալի է՝ մեզնից) գոյություն ունեցող առարկաներ, գոյ. դրանք են գոյականները. մի երկրորդ բառեր, որ նշանակում են առարկաներից անբաժան հատկանիշները, որոշումները. դրանք են ածականները։

Այս է մատերիալիստական առաջին և զլխավոր բաժանումը բառերի տեսակների։ «Ամենից առաջ երկու մեծ խմբեր», ինչպես ասված է իմ «ՀՀ-այոց» և «Եզվի» տ«եսության» մեջ—ինքնակա, անկախ առարկա և իր հատկանիշը և դրանց համապատասխան բառախմբերն։ Բայց կասե՞ք վերնագրի մեջ դրված է «նյութական կամ իրական նշանակություն ունեցող բառերի երեք մեծ խմբեր—գոյական, ածական և բայ»։—Այո՞, երեք մեծ խմբեր, և ոչ «ամենից առաջ երեք խումբ»։ Ապա մենք կտեսնենք հետո, որ այդ «մեծ խմբերից» բայն ուրիշ բան չէ, բայց եթե գոյականի և ածականի մի համադրություն (սինթեզ)։

Հիմա կկարծեք, թե Աբեղյանը մոռացավ, որ խնդիրը գոյականի սահմանումի մասին է։ Ո՛չ, ես չեմ մոռացել։ Մինչև մի քանի կարևոր խնդիրներ չպարզվեն, կարելի չէ գոյականի մատերիալիստական ճիշտ սահմանումն անել։ Ուստի զուգընթաց աշխատում եմ պարզաբանել մի քանի հարակից խնդիրներ ևս։

Հիմա հարց։ Կարո՞ղ ենք վերևի բացատրությունների հիման վրա ասել, թե «գոյական ասվում են այն բառերը, որոնք նշանակում են ինքնակա (կամ ըստ ինքյան, կամ մեզնից դուրս և մեզնից անկախ) գոյություն ունեցող առարկաներ»։

Բնավ ոչ։ Այդպիսի սահմանումը մատերիալիստական է, բայց ճիշտ չէ։ Ճիշտ չէ, որովհետև թերի է։ Դա տրամաբանական չէ։

Տեսնենք, ուրեմն, դարձյալ մի քանի հարակից խնդիրներ, որոնք են՝ տրամաբանություն և տրամաբանական սահմանում, վերացական գաղափարներ, միաժամանակ և քաղ. Լեդոյանի վարմունքը, կոնկրետ առարկաներ և ընդհանուր վերացական գաղափարներ, և վերջապես գոյականի մատերիալիստական և ճիշտ սահմանումը:

7. Տրամաբանության և տրամաբանական սահմանումի մասին:—Մեր երիտասարդները, գուցե, սակավների բացառությամբ, ոչ մի ժանոթություն չունեն այս գիտության մասին: Նրանք նույնիսկ արհամարհում են այդ:

Քաղ. Ա. Ղարիբյանն իր քերականության նախաբանի մեջ գրել է, թե «օգտագործել է» Մ. Աբեղյանի «Հ<այոց> Լ<եզվի> տ<եսություն>»— և «Աշխ<արհաբարի> շարահյուսությունը» (անպայման և «Աշխ<արհաբարի> քեր<ականություն>», որ նա չի հիշում), «մերժելով նրանց լոգիստական և ֆորմալիստական դրույթները»:—«Ֆորմալիստականի» հաշիվը հետո կտեսնենք: Իսկ թե ինչ է ուզում ասել նա: «Լոգիստական դրույթ» բառերով և ինչ է մերժում նա իմ քերականությունից այդ նկատմամբ,— ոչ մի խոսք այդ մասին:

Երևի, նա լսել է ֆորմալ լոգիկայի—ձևական տրամաբանության մասին բաներ, բայց չգիտե, որ դիալեկտիկական լոգիկան կամ մատերիալիստական լոգիկան չի ոչնչացնում ձևական տրամաբանությունը, այլ այդ վերադառնում է իր մեջ իբրև իր մի մոմենտը: Կարդանք Գ. Վ. Պլեխանովի «Մարքսիզմի հիմնական խնդիրները» գրքի «Դիալեկտիկա և տրամաբանություն»* զխից հետևյալը.

«Ինչպես որ հանգստությունը շարժման մասնավոր մի դեպքն է, այնպես և մտածողությունը ձևական տրամաբանությամբ (մտքի «հիմնական օրենքների» համաձայն)՝ դիալեկտիկական մտածողության մասնավոր մի դեպքն է»: Իսկ ի՞նչ է նշանակում այդ: Դա նշանակում է. «նյութի շարժումը հիմք է ծառայում բնության բոլոր երևույթների համար: Շարժումը հակասություն է: Նրա մասին անհրաժեշտ է դատել դիալեկտիկորեն», կամ, ինչպես ասում են, «հակասության տրամաբանությամբ»: «Քանի խոսքը վերաբերում է բոլոր երևույթների այս հիմքին, մենք գտնվում ենք «հակասության տրամաբանության» բնագավառում: Սակայն շարժվող նյութի մոլեկուլները, միանալով մեկը մյուսի հետ, կազմում են որոշ զուգորդություններ**,—իբրե, առարկաներ: Այդպիսի զուգորդություններն աչքի են ընկնում ավելի կամ պակաս կայունությամբ, պահպանվում են ավելի կամ պակաս երկար ժամանակ, և ապա անհետանում են, փոխարինվելով ուրիշների հետ... Երբ խոսքը վերաբերում է առանձին առարկաներին, ապա դրանց մասին դատելիս մենք պարտավոր ենք... ընդհանրապես ղեկավարվել մրտածության հիմնական օրենքներով: Այս բնագավառում իշխում է... «Այսն այդ է և ոչը՝ ոչ» ֆորմուլը***:

Բերեմ մի կտոր էլ: «Ձևական տրամաբանության հիմնական օրենքները որոշ սահմաններում կարող են կիրառվել նաև շարժման վերաբերմամբ: Իսկ

* Հայերեն թարգմանություն Ա. Գուլոյանի, Թիֆլիս, 1929, եր. 111 հտե.:

** Ռուսերենում է сочетание, որ է՝ զուգակցություն: Բայց այստեղ հարմար է «համակցություն»—կոմբինացիա բառով թարգմանել: «Զուգորդությունը» շատ վաղուց գործածվում է Եսսոցիացիայի՝ նշանակությամբ:

*** Դա ձևական տրամաբանության «նյութական օրենքն» է: Մ. Ա.:

այստեղից մի անգամ ևս հետևում է, որ դիալեկտիկան չի վերացնում ձև-վական տրամաբանությունը, այլ միայն զրկում է նրա օրենքները մետա-ֆիզիկների կողմից նրանց վերագրված բացարձակ նշանակությունից»:

Կարծեմ շատ պարզ է:

Մի կտոր էլ էնգելսից. «Սահմանները, որոնց շրջանակներում դա (= ձևական տրամաբանությունը—Մ. Ա.) պիտանի է, տարբեր են գրեթե յուրաքանչյուր դեպքում և պայմանավորվում են այն առարկայի բնությամբ, որի համար այդ կիրառվում է,—մոլորակային սիստեմի մեջ... այդ սահմանները շատ ավելի լայն են, քան թե որևէ միջատի դեպքում, որ իր փոփոխությունները կատարում է մի քանի շաբաթվա ընթացքում»:

Կարծեմ այս էլ պարզ է:

Մեր երիտասարդները ձևական տրամաբանություն չեն սովորել, այլ միայն հեռվից լսել են դրա մասին և արհամարհանքով են վերաբերվում դրան: Ուստի այն դեպքում, երբ նրանք «պարտավոր են ղեկավարվել» տրամաբանությամբ, բայց այդ չեն անում, այդ ժամանակ նրանց «խոփը քարին է առնում», ինչպես ասում են գյուղացիք: Իսկ այդ դեպքում կարող է նաև խոփի բերանը կոտրվել, և կոտրվել է:

Հիմա անցնենք գոյականի սահմանումին: Տրամաբանության մեջ սահմանումի (definition) պայմաններից մեկն այն է, որ սահմանումը պիտի լինի ընդհանրական (universal), այսինքն սահմանումն, այս դեպքում «գոյական» բառի սահմանումն, իր մեջ պիտի առնի այն ամենի ամբողջությունը, ինչին որ վերաբերում է այդ «գոյական» բառը, իբրև ընդհանրապես առարկա նշանակող:

8. Վերացական գաղափարներ:—Արդ, ոչ միայն օբյեկտիվ, կոնկրետ գոյություն ունեցող առարկաների անուններն են գոյական, այլ կան նաև վերացական գաղափարները, կամ, ինչպես երբեմն ասում են, վերացական առարկաները՝ քաջություն, տանջանք և այլն, որոնց անուններն ևս գոյական են, բայց դրանք չեն նշանակում բնության մեջ կոնկրետ, թանձրացական գոյություն ունեցող առարկաներ: Այստեղ, ուրեմն, նախքան գոյականի սահմանումը տալը, պետք է պարզել, թե ինչ է վերացումը, վերացությունը (abstraction): Եվ այդպես էլ վարվում եմ ես «Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսության>» պար. 10-ում և պար. 13-ում, ինքնակա առարկաների և իրենց անբաժան հատկանիշի մասին խոսելուց հետո:

«Ամեն ինչ, որ ինքնակա առարկաների կատեգորիայի մեջ ենք դնում, հարկավ, բնության մեջ անպատճառ գոյություն չունին իբրև թանձրացական, ֆիզիկական, իրական առարկաներ, այլ հաճախ մեճ մեճ մտածում այդպես իբրև ինքնակա գոյություն ունեցող բաներ, ինչպես են՝ ուժ, քաջություն, փառք»:

Այս ի՞նչ է նշանակում:—Այս նշանակում է, որ վերացությունները, որոնց համապատասխան անունները նույնպես գոյական են, մենք ենք մտածում իբրև ինքնակա առարկա: Եվ ինչո՞ւ այդպես: Դրա բացատրությունն էլ տրված է անմիջապես. «Մենք այլ կերպ մտածել չենք կարող, քան ամեն ինչ դնել կամ ինքնակա առարկաների կամ նրանց հատկանիշների խմբերի մեջ» և այլն, կամ ինչպես վերևում ասված է, մեր պատկերացումները «կազմում են երկու մեծ խմբեր, առանց որոնց չենք կարող մտածել»: Բայց ինչո՞ւ առանց դրանց չենք կարող մտածել,—որովհետև մտածությունն

անդրադարձնում է գույր և իր հատկանիշը: Այս վերջին նախադասությունը չի ասված «Հ<ալոց> լ<եզվի> տ<եսություն>» մեջ և կարևոր էլ չէր այդ ասել, քանի որ այդ գիրքը փիլիսոփայության մասին չէ: Բայց դրա փոխանակ անմիջապես մանրամասն օրինակներով բացատրված է վերացությունը:

«Առարկան և իր հատկանիշը մեր դիտողության համար կազմում են մի անբաժան միություն, որովհետև հատկանիշն առարկայի մեջ գտնվում է իբրև նրա բաղադրիչ մասը: Բայց և այնպես մենք մեր մտածողությամբ հաճախ հատկանիշն անջատում, վերացնում ենք առարկայից և պատկերացնում ենք իբրև ինքնակա գոյություն ունեցող բան: Օրինակ՝ «սպիտակ» և «սպիտակություն» երկու բառն էլ ցույց են տալիս առարկայի հատկությունը, նույն գույնը. այս երկու բառի նյութական նշանակությունն, ուրեմն, նույն է: Բայց մինչ «սպիտակ» բառի նշանակությունը պատկերացնում ենք իբրև ոչ-ինքնակա հատկանիշ, որ պատկանում է մի առարկայի և նրանից անկախ գոյություն չունի, ինչպես՝ սպիտակ ձյուն, սպիտակ թուղթ,—«սպիտակություն» բառով, ընդհակառակն, մենք նույն հատկանիշը պատկերացնում ենք իբրև ինքնակա գոյություն ունեցող մի առարկա: Այսպես օրինակ՝ երբ ասում ենք՝ «ինձ դուր է գալիս ձյան սպիտակությունը միայն», այդ ժամանակ մենք մտքով «սպիտակ» հատկությունը ձյունից բաժանում, վերացնում ենք և պատկերացնում իբրև մի ինքնակա բան և ձյունից միայն այդ հատկությունն ենք առնում իբրև դուրեկան. մինչդեռ, ընդհակառակն, երբ ասում ենք՝ «ինձ դուր է գալիս սպիտակ ձյունը», այդ հատկությունը ձյունից անբաժան ենք մտածում, և դուրեկան է ոչ թե «սպիտակ» հատկությունը, այլ ձյունը, որի մեջ կա սպիտակությունը: Նույնպես, երբ ասում ենք՝ «բարձր պատ», «պատը բարձր է», «բարձր» հատկությունը մտածում ենք իբրև «պատ» առարկայից անբաժան. բայց երբ ասում ենք՝ «պատի բարձրությունը հինգ կանգուն է», նույն հատկությունն այս դեպքում մտածում ենք իբրև պատից անկախ մի ինքնակա առարկա: Դարձյալ՝ երբ ասում ենք՝ «ձին վազում է», «վազող ձի», վազելու հատկանիշը, գործողությունը պատկերացնում ենք ձիուց անբաժան, բայց երբ ասում ենք՝ «ձիու վազելը (վազքը) երկար շտեկաց», այժմ նույն գործողությունն անջատում, վերացնում ենք ձիուց և պատկերացնում ենք իբրև ինքնակա գոյություն ունեցող առարկա: Այսպիսի առարկաներն, անշուշտ ինքնակա գոյություն ունեն միայն մեր մտածությունամբ. դրանք վերացական առարկաներ են» («Հ<ալոց> լ<եզվի> տ<եսություն>», եր. 27 հտն.):

Կարծեմ պարզվեց ինքնակա առարկա և վերացություն: Մի ցիտատ էլ բերեմ լենինից. «Մտածել» և «առմտածել» մարդիկ կարող են ամեն տեսակի դժոխք, ամեն տեսակի անտառային ոգիներ» (ռ. 64): Բայց այդ չի նշանակում թե ամեն մտածած բան օրյեկտիվ կոնկրետ գոյություն ունի:

9. Փաղ. Աղոյանի վառմունքը:—Նախքան ընդհանուր վերացական գաղափարներին անցնելը,—որոնց մասին իմ գրքի մեջ նույնպես առաջուց խոսված է,—տեղը հասել է, որ ձեռք ցույց տամ, թե ինչպես երբեմնի ասպիրանտ Աղոյանը իմ գիրքը իդեալիստական է համարում: Նա գրում է. «Որպեսզի պարզ լինի Աբեղյանի իդեալիստական փիլիսոփայությունը, մենք անհրաժեշտ ենք համարում մեջ բերել նրա վերջերս յույս տեսած «Հալոց լեզվի տեսությունից» մի քանի նմուշներ: Հիշյալ աշխատության ողջ առանցքը լեզվի իդեալիստական ըմբռնումն է: Դեռ ավելին, պրոֆ. Աբեղյանն այնքան հեռու է գնում, որ հայտարարում է.

Ամեն ինչ, որ ինքնակա առարկաների կատեգորիայի մեջ ենթ դնում, հարկավ ընտելան մեջ անպատճառ իրոք գոյություն ունեն իբրև թանձրացած (բնագրի մեջ է՝ «թանձրացական»), ֆիզիկական, իրական առարկաներ, այլ հաճախ մեճ ենթ մտածում այդպես իբրև ինքնակա գոյություն ունեցող բաներ»։—Եվ ապա այդ քաղաքացին բաց թողնելով իմ գրքից գրեթե էջ ու կես բացատրությունը, թե ինչու ենթ այդպես մտածում և թե ինչ է վերացությունը, վերացական առարկան, գրում է իբրև իմ գրքից. «Անշուշտ ինքնակա առարկաներ գոյություն ունեն միայն մեր մտածողությամբ, դրանք վերացական առարկաներ են (եր. 27)»։ Եվ եզրակացնում է նա.

«Այսպիսով պրոֆ. Աբեղյանը ժխտում է մեր մտածողությունից դուրս և մտածողությունից անկախ գոյություն ունեցող առարկաները։ Այստեղ Աբեղյանը նոր բան չի ասում, քան քահանա Բերկլինը» («Նոր ուղի», եր. 113)։ Իո՞րոք ընդգծումները հոգվածագրին են։

Խնդրում եմ, ներողամիտ լինե՞ն ունկնդիրները, որ ես այսքան ցիտատ եմ բերում։ Դա հարկավոր էր մեր երիտասարդների վարմունքը ցույց տալու համար։

1. Քաղ. Ադոյանը մի կողմ է թողնում իմ գրքից այն ամենը, որի մասին ես այստեղ խոսեցի մատերիալիզմի համար սկսած իմացաբանությունից։

2. Նա մի կողմ է թողնում նույնիսկ այդ պար. 13-ի սկզբի մասը—ինքնակա առարկաները և իրենցից անբաժան հատկանիշները։

3. Նա մի կողմ է թողնում և իր բերած ցիտատների միջև գտնված ամբողջ մասը, և երկու հատվածն էլ բերում է իր ուզած ձևով։ Այդ ցիտատներն էլ ճիշտ չի բերել նա։

Ինչ է արել քաղ. Ադոյանը։ Մինչդեռ բնագրի մեջ տպված է. «Այսպիսի առարկաներն, անշուշտ, ինքնակա գոյություն ունեն միայն մեր մտածողությամբ», նա այսպիսի բառը ջնջել է, ջնջել է նաև առարկաներն բառի վերջի «ն» հոգը, անշուշտ բառը դրել է առարկաներ բառից առաջ և իրենից սարքել հետևյալ ֆրազը, որ ընդգծելով վիրագրել է Աբեղյանին. «Անշուշտ ինքնակա առարկաներ գոյություն ունեն միայն մեր մտածողությամբ»։ Խնչ է կատարվել։ Աբեղյանը խոսում է վերացությունների մասին՝ բերելով ու բացատրելով սպիտակություն, բարձրություն, վազելը—վազք և դրանց համար է ասում, թե «Այսպիսի առարկաները», այսինքն վերացական առարկա կոչվածները, ինքնակա գոյություն ունեն միայն մտածությամբ, իսկ Ադոյանն այդ ընդհանրացրել է, թե իբրև Աբեղյանը գրել է. «Անշուշտ ինքնակա առարկաներ գոյություն ունեն միայն մեր մտածողությամբ»։

Առնհնք նրա բերած առաջին ցիտատը։ Այստեղ էլ նա այդ ցիտատի մեջ չի առել իբրև բացատրական օրինակ բերված, «ինչպես են՝ ուժ, քաջություն, փառք» բառերը։ Հարկավ, նա հասկացել է, թե ինչ է անում։ Բայց նա մոռացել է ջնջել նաև «անպատճառ» և «հաճախ» բառերը։ Երևի, Ադոյանի բառարանում «հաճախ» նշանակում է «միշտ». բայց այդ բառը հայերեն նշանակում է «շատ անգամ»։ Երբ մեկն ասում է, թե, դիցուք «X-ը հաճախ սուտ է խոսում», այդ չի նշանակում, թե նա միշտ սուտ է խոսում, այլ թե նա շատ անգամ սուտ է խոսում, մնացած անգամներին էլ նա ճիշտ է խոսում։ Այդպես էլ այն ժամանակ, երբ Աբեղյանը արտաքին աշխարհի պատկերացումների առաջին կատեգորիան դնում է ինքնակա գոյություն ունեցող առարկաներին համապատասխան, և այդ բացատրելուց հետո գրում է. «Ամեն ինչ...

քաջութիւն, փառք» (բերված է վերևում): Այդ չի նշանակում, թե «միշտ» մենք այդպես ենք մտածում, այլ միայն շատ անգամ ենք այդպես մտածում, ուրիշ անգամներ դրանք բնության մեջ իրոր գոյութիւն ունեն իբրեւ թանձրացական, ֆիզիկական առարկաներ: Բայց եթե նույնիսկ պատահմունքով կամ իբրեւ վրիպակ «հաճախ» բառը շլիններ, մի՞թե այդ իրավունք կտար որեւէ մեկին այդպիսի եզրակացութիւն անելու: Ընթերցողը նկատի ունենալով նախորդ և հաջորդ բացատրութիւնները՝ այն միայն պիտի նկատեր, որ այդ ֆրազը լավ չի խմբագրված, կամ մեջը վրիպակ կա:

10. Կոնկրետ առարկաներ և ընդհանուր վերացական գաղափարներ:— Երբ ասում ենք, թե «սպիտակութիւն» և նման գոյականների նշանակութիւնը վերացութիւն է, և մենք ենք միայն մտածում այդ իբրեւ ինքնակա, մեզնից անկախ գոյութիւն ունեցող բան,—ապա դա չի նշանակում, թե «սպիտակութիւն» և նմանները դատարկ վերացութիւն են, դատարկ արարակցիւ: Այդ նշանակում է, որ «սպիտակութիւն» իբրեւ այնպիսին, իբրեւ ինքնակա կոնկրետ առարկա, գոյութիւն չունի: Դա «մտքի մաքուր ստեղծագործութիւն է և արարակցիւ»: Բայց «սպիտակութիւն» բառի նշանակութիւնն իբրեւ հատկանիշ, հատկութիւն, իրական (ռեալ) է, այսինքն գոյութիւն ունի, բայց գոյութիւն ունի միայն այս կամ այն կոնկրետ առարկաների մեջ:

Իսկ ի՞նչ է առարկա և կոնկրետ առարկա:—«Իբ, առարկա, պրոցես նույնական են իբրեւ մեր մտածութեան առարկան: Իրն է կոնկրետ առարկան, սուբյեկտից անկախ գոյութիւն ունեցող բանը: Իբը օբյեկտիվ մատերիալի (նյութի) կոնկրետ ձևը կամ մասն է»*:

Իսկ ինչո՞ւ է առարկան կոնկրետ: «Կոնկրետը նրանով է կոնկրետ, որ բովանդակում է իր մեջ բաղմաթիվ որոշումներ, երևան գալով իբրեւ մեկութիւն բաղմադանութեան մեջ»*: Ահա թե ինչ է կոնկրետը, թանձրացականը: Մեկութիւն բաղմադանութեան մեջ: Մեկ հատ, եղական, առանձին, անհատ առարկա իր բաղմադան հատկութիւններով ու հարաբերութիւններով հանդերձ:

Կարդանք իմ «2<այոց> 1<եզվի> տ<եսութիւն>-ից» մի կտոր. պար. 10-ից (եր. 21 հտ.) «Ընդհանուր պատկերացում: Բառերի ընդհանուր և հատուկ նշանակութիւն» պարագրաֆից:

«Բնութեան մեջ գոյութիւն ունեն միայն ունհատ առարկաներ, առանձին գործողութիւններ ու հատկութիւններ, որոնք և մեր դիտողութեան են ենթարկվում. ուստի լեզու սովորելիս սկզբում բառի հնչյունների հետ գուգորդվում են անհատ առարկաների և առանձին գործողութիւնների պատկերացումները: Ուրիշ խոսքով՝ բառերն ունեն սկզբում անհատական կամ հատուկ նշանակութիւն»:

Դրանք, այդ առարկաները, կոնկրետ, օբյեկտիվ առարկաներ են, որոնք իբրեւ նյութի ձևեր գոյութիւն ունեն մեր գիտակցութիւնից դուրս և անկախ, և այս կամ այնպես ազդում են մեր զգայարանների վրա և առաջ են բերում զգայութիւնները: Այդ կոնկրետ նույնանման առարկաների տարբերութիւնները թողնելով, ընդհանուր հատկութիւնները վերացնում, կադմում ենք դրանց ընդհանուր վերացական գաղափար, որ նույնպես մտածում ենք իբրեւ

* Т. С. Ищенко, Краткий филос. словарь, Издательство коммунистического университета, Москва, 1930.

** К. Маркс, К критике политической экономии, 1930, кр. 70.

ինքնակա առարկա: Այդ դեպքում միևնույն բառով, դիցուք, ծառ բառով «անվանում ենք ոչ միայն բնության մեջ եղած անհատ, թանձրացակառն (կոնկրետ) մեկ առարկա, այլև նույնանման առարկաների ընդհանուր պատկերացումը կամ ընդհանուր գաղափարը»:

Բերենք մի օրինակ:

Բնության մեջ կան այսինչ և այնինչ առանձին, անհատ եզական ծառերը, իսկ ծառ ընդհանրապես, իբրև այնպիսին, իբրև մի ինքնակա առարկա, գոյություն չունի: Դա մեր մտքի մաքուր ստեղծագործություն է և իբրև այդպիսին, ի տարբերություն նյութապես գոյություն ունեցող կոնկրետ ծառերից, զգայուբեմ գոյություն չունի: Բայց այդ չի նշանակում, թե ընդհանուր վերացական ծառ գաղափարը դատարկ արստրակցիա է, առանց իրական նշանակության: Դա ցույց է տալիս նույնանման առարկաների, նույն կարգի բոլոր առարկաների, բոլոր ծառերի ընդհանուր հատկությունները, որ իրապես կան, գոյություն ունին նույն կարգի բոլոր առանձին, անհատ եզական առարկաների մեջ, բայց ոչ այլապես: Մենք վաղ հասակից արդեն կարողանում ենք «ամեն մի նոր ըմբռնումի մեջ գտնել, ինչ որ ընդհանուր է առաջվա բոլոր նույնանման ըմբռնումներին, օրինակ՝ այսինչ անհատ ծառի մեջ տեսնել, ինչ որ ընդհանուր է մեր առաջուց տեսած բոլոր ծառերի մեջ» («ՀՀայոց» 1 <եզվի> տ <եսություն>», եր. 22):

Իսկ այդ ի՞նչ է նշանակում:—Դա դիալեկտիկական տրամաբանության հիմնական դրույթներից մեկն է, և նշանակում է, որ ամեն անհատ, եզական, առանձին ծառի մեջ կա ընդհանուրը: Դա նշանակում է՝ 1. «Ընդհանուրը գոյություն ունի առանձինի մեջ, առանձինի միջոցով», 2. «Ամեն մի առանձին (այսպես թե այնպես) ընդհանուր է», 3. «Ամեն մի ընդհանուր առանձինի մասնիկը կամ կողմը կամ էությունն է», 4. «Ամեն մի ընդհանուր միայն մոտավորապես է ընդգրկում բոլոր առանձին առարկաները», 5. «Ամեն մի առանձին ընդհանուրի մեջ մտնում է ոչ լիովին» (Լեն<ին>, Խ. 303. հ. 421):

Պարզաբանենք Լենինի այդ դիալեկտիկական դրույթները բերելով իբրև օրինակ ծառ ընդհանուրը—«ծառայինը» և անհատ ծառը: I. Ծառ ընդհանուրը—ծառայինը դրույթն ունի միայն առանձին անհատ ծառերի մեջ (1) և սրանց մի կողմն է, մի մասնիկը, էությունը (3) և առանց դրան չկա ոչ մի առանձին ծառ: Կնշանակի ամեն առանձին ծառ և ընդհանուր ծառային է (2): II. Ամեն առանձին, եզական ծառ մտնում է ընդհանուրի մեջ, բայց ոչ լիովին (5), այլ միայն իր այն հատկություններով, որ ընդհանուր են բոլոր ծառերի համար, առանձին եզական հատկությունները, որ ոչ մի ուրիշ ծառ չունի, մնում են ընդհանուր գաղափարից դուրս: III. Նույնն ուրիշ կերպ ասվում է՝ «Ամեն ընդհանուր միայն մոտավորապես (մասամբ) է ընդգրկում բոլոր առանձինները» (4), այսինքն ծառայինը ամբողջապես չի առնում իր մեջ բոլոր առանձինները, առանձին ծառերը, այլ միայն այն չափով, որչափով ամեն առանձին ծառի մեջ կա ծառայինը, ընդհանուրը, կամ ընդգրկում է ամեն առանձինի մեջ եղած ընդհանուրը միայն:

Քանի որ մեզ պետք պիտի գա, կանգ առնենք փոքր ինչ և հետևյալի վրա:

Բացի եզականից կամ առանձինից կա և մասնավորը (частное), ինչ որ հատուկ է նույն կարգի առարկաների մի մասին, օրինակ՝ 1) ծառ ընդհանուր (սեռ), 2) ծիրանի ծառ՝ մասնավոր (տեսակ), և 3) այսինչ ծիրանի ծառը (եզական, единичное, առանձին, հատուկ ծառ): Ինչպես որ եզականը, նույն-

պես և մասնավորը պետք չէ անջատել ընդհանուրից. «Ամեն ծիրանի ծառ՝ ծառ է», այսինքն ծիրանի ծառի (մասնավորի) մեջ կա, գոյություն ունի ընդհանուրը, ծառայինը (1. 3.), կամ ամեն ծիրանի ծառ (մասնավորը) ընդհանուր է (2), կամ մտնում է ընդհանուր ծառային գաղափարի մեջ, բայց ոչ լիովին (5), այլ միայն իր ընդհանուր հատկությունով. կամ ընդհանուր գաղափարը—ծառայինը—ընդգրկում, իր մեջ է առնում ծիրանի ծառը, բայց ոչ լիովին, որովհետև մասնավորը, ծիրանին դուրս է մնում (4), ամեն ծառ ծիրանի չէ:

Ահա դիալեկտիկական տրամաբանության հիմնական դրույթները, որոնց մեջ պետք է խորը թափանցի ամեն իսկական գիտնական: Ապա պետք է նկատել հետևյալը: Ֆորմալ տրամաբանությունը գործ ունի միայն մտածության ձևերի հետ, միայն ընդհանուր վերացական գաղափարների հետ, վերացությունների հետ, մինչդեռ դիալեկտիկական տրամաբանությունը, քանի որ մտածության ձևերն օբյեկտիվ գոյի պատկերներն են, գործ ունի կոնկրետ հասկացություների հետ, որոնք կոնկրետ լինելով իրենց մեջ պարունակում են և եզակիսը (անհատականը, առանձինը), և մասնավորը, և ընդհանուրը:

Ես այս շեշտում եմ, որովհետև քիչ հետո դրա հիման վրա որոշ եզրակացությունների պիտի հանգենք:

11. Գոյականի սահմանումը:—1. Տեսանք, որ մատերիալիստական չի գոյականի այն սահմանումը, որ արևը են Շապիրոն և Ղարիբյանը, և որ Բերկլին, հիթ են կենդանի լինելը, կստորագրեր դրա տակին:

2. Տեսանք հետևյալ մատերիալիստական ձևակերպումները՝ «առարկաներն ըստ ինքյան գոյություն ունեն», «առարկաները մեզնից դուրս և մեզնից անկախ գոյություն ունեն», «առարկաներն ինքնակա, անկախ գոյություն ունեն», կամ «ինքնին գոյություն ունեն», կամ ինքնուրույն գոյություն ունեն: Տեսանք, որ դրանց բոլորի իմաստը մեկ է: Դրանք միևնույն մատերիալիստական տեսության տարբեր բառերով ձևակերպումներն են:

3. Տեսանք, որ երբ գոյականը սահմանենք այսպես՝

«Գոյական ասվում են այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս ինքնակա գոյություն ունեցող առարկաներ», դա կլինի մատերիալիստական, բայց ոչ ճիշտ ըստ տրամաբանական պահանջի, որովհետև ոչ միայն կոնկրետ գոյություն ունեցող առարկաների անուններն են գոյական, այլ նաև վերացական գաղափարների (սպիտակությունը և այլն), վերացական ընդհանուր գաղափարների (ծառ ընդհանուրը), որ մտածում ենք իբրև ինքնակա առարկաներ: Հետևաբար՝ գոյականի մատերիալիստական ճիշտ սահմանումն է՝

Գոյական ասվում են այն բառերը, որոնք նշանակում են ինքնակա (=մեզնից դուրս և մեզնից անկախ) գոյություն ունեցող կամ իբրև այնպիսին մտածված առարկաներ:

Բացեք <Հ<այոց> չ<եզվի> տ<եսություն>>, եր. 29 և այնտեղ կգտնեք գոյականի այդ սահմանումը: Կարելի է դուրս ձգել «գոյություն ունեցող» բառերը, քանի որ դրանց իմաստը կա «ինքնակա» բառի մեջ, որ է՝ ըստ ինքյան գոյություն ունեցող, և ավելի կարճ ասել.

«Գոյական ասվում են այն բառերը, որոնք նշանակում են (ցույց են տալիս) ինքնակա կամ իբրև այնպիսին մտածված առարկաներ:

Ահա թե որն է մատերիալիստական և ճիշտ սահմանումը, որի համար առաջուց շատ խնդիրներ պետք է եղել նկատի ունենալ:

Այս մատերիալիստական մոտեցումը 1922—23 թվերին չէ առաջ եկել: Կարդանք նաև «Աշխատհարարի» շարժարկություն», հր. 7. «Գոյականը ցույց է տալիս ինքնուրույն (= ինքնակա) գոյություն ունեցող կամ իրրև այնպիսին մտածված առարկա»:

Կարդանք 1906 թ. տպված իմ «Աշխարհ<արարի> քերականություն» հր. 48, § 99 և 100.

«99. Գոյական բառը կազմված է գոյ բառից, որ նշանակում է՝ ամեն ինչ որ կա, բնության մեջ անկախ գոյություն ունի, կամ մենք մտածում ենք, թե անկախ գոյություն ունի, լինի մարդ, կենդանի, թե մի ուրիշ բան: Գոյական նշանակում է, ուրեմն, գոյի կամ գոյակի վերաբերյալ:

ԳՈՅԱԿԱՆ ասվում են այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս անկախ կամ իրրև անկախ մտածված առարկաներ. օրինակ՝ մարդ, առյուծ, լեռ, քար, բոց, լավություն, տանջանք, տարի, կողմ...

100. Բնության մեջ անկախ գոյություն ունեցող առարկաները կոչվում են բանձրացական կամ ֆիզիկական առարկաներ. դրանք նյութական գոյակներ են և ընկնում են մեր զգայարանների տակ. ինչպես՝ ձի, գետ, գիրք:

Իսկ այն առարկաները, որ նյութական չեն և բնության մեջ անկախ գոյություն չունին, այլ միայն մենք մտածում ենք իրրև անկախ գոյություն ունեցող բաներ, կոչվում են վերացական առարկաներ: Վերացական առարկաները լինում են իրրև անկախ մտածված հատկություններ, եղելություններ, դրություններ և այլն: Օրինակ՝ քաջություն, առողջություն, տանջանք, փառք, ընթացք»:

Նույնը նաև «Տարրական» քերականություն» առաջին տպագրություն», հր. 23. «Առարկայի» բացատրությունը: Նույնը այդ փոքրիկ քերականության երկրորդ տպագրության մեջ (1908 թ.) ավելի պարզած և ընդարձակած, միայն «ինքնուրույն» բառով բացատրած, հետագայում ավելի ևս պարզած: Ահա ձեզ մատերիալիստական բացատրություն, որի մեջ միայն «ընկնում են մեր զգայարանների տակ» դարձվածն, իրրև հնացած, պետք է փոխել և ասել՝ «ազդում են մեր զգայարանների վրա»: Ես էլ ուրիշ փոփոխություն չէի անիլ այդ բացատրության մեջ: Մարքսիստները թերևս առաջարկեն անկախ բառից առաջ ավելացնել մեզինք բառը. անշուշտ, կարելի է այդ անել և ավելի պարզ կլինի դրանով մատերիալիստական տեսությունը: Բայց ըստ իմաստի՝ դրանով նոր բան չի ավելանալ, քանի որ «Բնության մեջ անկախ գոյություն ունեցող» բացատրում է այդ: Կարելի է, հարկավ, «անկախ» բառի փոխանակ դնել և պետք է դնել «ինքնակա» բառը, և եթե ես 1906 թ. այդ բառը չեմ ընտրել, միայն նրա համար, որ հարկավոր կլինի բացատրել այդ բառը: Այդ կավելացնեի մի տերմինի բացատրություն:

12. Փնտաղատ երիտասարդները:—Մի փոքր էլ տեսնենք, թե ինչ են ասում: Սկսենք դեռ մի ասպիրանտից, որ «Կուլտուրական ֆրոնտում» 1934 թ. № 29-ում «Ասպիրանտ Գր. Հակոբյան» ստորագրությամբ մի հոդված է գրել: Նրա կարծիքով մինչև այդ թվականը «գոյականներին ոչ մատերիալիստական, դեռ ավելին՝ դեպի իդեալիզմ տանող բնորոշումներ» են տվել, «այսպես օրինակ՝ պրոֆ. Արեգյանի սանձամուր» (ընդգծումն իրենն է): Եվ նա արտագրում է իմ «Աշխատհարարի» քերականությունից» մի կտոր: Ես չեմ ուզում ցույց տալ, որ այդ ասպիրանտը, խոսելով փիլիսոփայությունից, չի ջոկում իդեալիզմ ու մատերիալիզմ, այլ կասեմ միայն հետևյալները.

1. Այդ ասպիրանտն այդ հոգվածը գրելիս դեռ այն աստիճանի անպատրաստ է եղել, որ, նույնիսկ չի հասկացել որ իբրև «սահմանում» իր բերած կտորը, որ մանր տառերով է տպված իմ գրքի մեջ, գոյականի սահմանումը չի իմ գրքի մեջ. սահմանումը վերևին է, խոշոր տառերով տպվածը. «գոյական ասվում են»...

2. Նա կարդալ, հասկանալ չգիտե. նա իր բերած հատվածի մեջ «գոյակներ» բառը փոխում է «գոյականներ», երևի այն պատճառով, որ «գոյակ» բառը չի իմացել:

3. Նա արտագրելով իր բերած հատվածն իմ գրքից, բարեհաճել է դրա վերջում իրենից մի բան ավելացնել փակագծերի մեջ. «Վերացական առարկաները լինում են իբրև անկախ մտածված հատկություններ, եղելություններ (լավ լսենք՝ անկախ եղելությունները Գ. Հ.), դրություն և այլն»: «Անկախ» բառի ընդգծումն իրենն է: Ես էլ կասեմ՝ լավ ուշադիր եղեք, թե ինչպես մեր այս երիտասարդ ասպիրանտն էլ, ուրիշներին հետևելով, իսկույն աճաբարություն է անում: Նա «իբրև անկախ մտածված» եղելությունը դարձնում է «անկախ եղելություն»: Նա չի՞ հասկանում այդ երկուսի տարբերությունը, թե՞ գիտակցաբար է այդպես վարվում:

Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» վերջում մի այսպիսի իմաստուն խոսք կա մեր քառյակ ասպիրանտների համար ասված. «Աշակերտք... փոյթք առ ի վարդապետել, որք նախ քան զտեսութիւնն աստուածաբանք»:

Այդ, իհարկե, այն ժամանակի «Աստվածաբանություն» սովորողների համար է ասած և ոչ մեր «լեզվաբանների» համար, կասեն թերևս մեր ասպիրանտները:

Դառնանք Շապիրոյի և Ա. Ղարիբյանի քերականություններին: Նրանց սահմանումը մատերիալիստական չի դարձնիլ, հարկավ, այն, որ նրանք սահմանումից հետո գրում են. «Առարկա ասելով պետք է հասկանալ՝ իրեր (սեղան, կոշիկ, մեքենա, կավ, երկաթ. իսկ Ա. Ղարիբյանը՝ ծառ, փայտ, գիրք, երկաթ, կաթսա), կենդանի էակներ (մարդ, ձի, արջ, աղվես. իսկ Ա. Ղ.-ը՝ կենդանիներ՝ մարդ, թռչուն, աշակերտ, գայլ, աղավնի, մրջյուն), երևույթներ (որոտ, երկրաշարժ, լուսաբաց. իսկ Ա. Ղ.-ը՝ կայծակ, փոթորիկ, հրճվանք, ոգևորություն), անցքեր (հեղափոխություն, մահ, գալուստ. իսկ Ա. Ղ.-ը՝ հեղափոխություն, գործադուլ, պատերազմ) — մի խոսքով ամեն ինչ, որի համար կարելի է հարցնել, «ով է դա» կամ «ինչ է դա»: Ա. Ղ.-ը Շապիրոյից արտագրելուց և միայն փակագծերի մեջ գրված օրինակները փոխելուց հետո, երևի դարձյալ մի ուրիշ գրքից ավելացրել է՝ ճառաբերությունները (սեր, բարեկամություն, միություն, թշնամություն, շահագործում) և այլն — մի խոսքով իրային առարկաներ և առարկայացվող ճասկացություններ»:

Այդ շարքը՝ (իրեր, կենդանիներ, երևույթներ, անցքեր, հարաբերություններ) բերված է առանց որևէ սկզբունքի, ուստի կարելի է ուզածի չափ երկարել, և հեղինակներն իրենք վերջում այդ էլ հայտնում են գրելով «և այլն, մի խոսքով»...

Ես չեմ ուզում քննության մեջ մտնել նաև բերված օրինակների նկատմամբ, բայց չեմ կարող չնկատել, որ մատերիալիստական չէ բնավ, իբրև առարկաների ենթատեսակ դնել իրեր: «Իր» և «առարկա», ըստ մատերիալիստական տեսակետի նույնական են: Բայց այդ չէ կարևոր, այլ այն, որ մեր

քերականը որոշ հասկացություն չունի վերացականի և կոնկրետի մասին: Կարգաճեք նրա գրքից էր. 29, կետ 1 (ամբողջ):

1. «Առարկաները լինում են կոնկրետ և վերացական: Կոնկրետ են բոլոր իրային արտահայտություն, բովանդակություն ունեցող առարկաները (ժառ, աշակերտ, քաղաք, լուսին), վերացական են առարկայացվող հասկացությունները (փիլիսոփայություն, տարօրինակություն, եզրակացություն, հաճույք, ըմբռնում, գաղափար): Վերացականներն ունեն իրական արտահայտություն (գիտություն, գաղափար, արագություն), կարող են (հազվագյուտ դեպքերում) նաև չունենալ իրական արտահայտություն, այլ լինել լոկ ըմբռնում (սատանա, դև, ոգի, աստված, հրեշտակ, քաջք)»:

Ի՞նչ գալիմատիա է այս. «իրային առարկաներ», «առարկայացվող հասկացություններ, գաղափարներ», «իրային արտահայտություն, բովանդակություն ունեցող առարկաներ», «իրական արտահայտություն» ունեցող վերացականներ (=վերացական առարկաներ), «իրական արտահայտություն» չունեցող վերացական առարկաներ, որոնք «լոկ ըմբռնում» են:

Եվ աշակերտն այդ սերտելով պիտի երևակայի, թե ինքն իմացավ, թե ինչ է կոնկրետն ու վերացականը, այն էլ մատերիալիստական տեսակետով:

Տեսնենք ինչեր է ասում Ա. Ղ.-ը:

1. Մատերիալիստական տեսակետով սխալ է դնել «առարկայացվող հասկացություններ, գաղափարներ» և գրել «վերացական են առարկայացվող հասկացությունները»: Վերացական գաղափարները երբեք չեն «առարկայացվում» = առարկա դարձվում, այլ, ինչպես վերևի բացատրություններից տեսանք, մենք ենք միայն այդ գաղափարներն իբրև առարկա մտածում: Բայց այդ չի նշանակում, թե «առարկայացվում են», այսինքն առարկայի են փոխարկվում, ինչպես երբ ասում ենք՝ ջուրը գոլորշիացվում է, այդ նշանակում է՝ ջուրը գոլորշու է փոխարկվում:

2. Իրական (=ռեալ, реальный) փիլիսոփայության մեջ նշանակում է պարզապես գոյություն ունեցող. երբեմն, երբ շփոթություն չի լինում, այդ բառը գործ են ածում նաև օբյեկտիվ բառի փոխանակ, որ նշանակում է՝ գիտակցությունից անկախ գոյություն ունեցող:

Բացատրե՞նք նաև, թե ինչ է նշանակում «արտահայտություն» (=выражение), expression, դիցուք, մտքի, գաղափարի արտահայտությունը բառերով... Հիմա ի՞նչ կհասկանաք, կարդալով թե «սատանա», «դև» և նրմաններն «իրական արտահայտություն» չունին: Ինչի՞ չունին: Հենց այդ բառերը՝ «սատանա», «դև», «իրական» (=գոյություն ունեցող) արտահայտությունն չեն: Միթե չկա՞ն, գոյություն չունե՞ն այդ բառերը:

Ա. Ղ.-ը չի հասկանում, որ այստեղ բնավ իմաստ չունի «արտահայտություն» բառը. նա չի հասկանում, որ երբ ասում են, թե վերացական գաղափարներն իրական են, այդ նշանակում է, որ դրանք գոյություն ունեն, իհարկե ոչ այլապես, բայց եթե առանձինի, եզականի մեջ: Իսկ երբ ասում են, թե «սատանա», «դև» և նմանները «իրական» չեն, այդ նշանակում է, որ դրանք գոյություն չունին, այլ լոկ մտացածին են, լոկ մտածված են: Իսկ «մտածել» և «առմտածել» մարդիկ կարող են ամեն տեսակի դժոխք, ամեն տեսակի անտառային ոգիներ, կոնաչարսկին նույնիսկ «առմտածեց» իր համար... մեղմ ասենք, կրոնական հասկացություններ,—բայց իմացության թեորիայի նբպատակն այն է հենց, որ ցույց տա նմանօրինակ առմտածումների անիրա-

կանությունը, ֆանտաստիկությունը, ռեակցիոնությունը» (Լեն<ին>, ո. 64. հ. 85)։

Ահա թե ինչ, Ոչ թե «իրական արտահայտություն» ունենալ կամ չունենալ, այլ «իրական» կամ «անիրական լինել», այսինքն՝ գոյություն ունենալ կամ գոյություն չունենալ։ Կարելի է առարկել և «լոկ ըմբռնում» ասածի դեմ. բայց այս թողնենք։ Կանգ առնենք ավելի կարևորի վրա։

Ինչպե՞ս է բացատրում նա «կոնկրետ առարկան»։ Ահա թե ինչպես. «Կոնկրետ են բոլոր իրային արտահայտություն, բովանդակություն ունեցող առարկաները (ծառ, աշակերտ, քաղաք, լուսին)»։— Եվ վերջացավ։ Ավելացրեք թեկուզ վրան վերևի «իրային առարկաներ» բառերը։

Ինչպե՞ս տարբերենք «իրային արտահայտություն» ունեցող կոնկրետներում դրված «իրական արտահայտություն» ունեցող վերացականից։

Ահա, ռուսների ասած, մի сымбур, մի շփոթ։ Ահա նրա մատերիալիզմը։ Շապիրոն գոնե այնքան զգույշ է ևղել, որ այդպիսի բաներ չի գրել։ Եվ այսպիսի շփոթ մտցնում է քերականը ամեն բանի մեջ։ Ահա նախորդ 28 երեսին. «գոյական, ածական, թվական, դերանուն, բայ և մակբայ կոչվում են քանդակաբանական իմաստ ունեցող խոսքի մասերը... Իսկ կապը և շաղկապը կոչվում են անկախ իմաստ ունեցող խոսքի մասերը»։ Հայոց լեզվով քանդակաբան նշանակում է կոնկրետ։ Ուրեմն այդ մասն-բանիները, ըստ Ա. Ղ-ի, կոնկրետ նշանակություն ունին և ոչ նաև, և ավելի ևս, վերացականը Մառը բույս է, էջը կենդանի է։ Մի՞թե ծառ, բույս, էջ, կենդանի բառերը այս խոսքերի մեջ թանձրացական = կոնկրետ նշանակություն ունեն և ոչ թե ընդհանուր վերացական։

Ահա և մի ուրիշ շփոթ. եր. 29-ի հիշված 1-ին կետից հետո 2-րդ կետի սկզբում գրում է. «գոյական անուններն ըստ ֆեռականական ձևի և իմաստի լինում են հատուկ և հասարակ»։— Այդ ի՞նչ քերականական, այն էլ ընդգրծված ձև է, որով որոշվում են հատուկ և հասարակ անունները։ Երևի ա՛յն, որ հատուկ անունները գլխատառով են սկսում։

Բայց համեցեք և մի ուրիշ բան գրված մյուս երեսին (30). «Հավաքական անունները քերականական ձև չունեն, ըմբռնվում և գործածվում են որպես հասարակ անուն»։ Ահա մի «քերականական ձև», որ աներևույթ և անիմանալի և որ որոնում է մեր այս քերականը, նա՛, որ իբր ֆորմալիստ չէ։ Նա ուրիշ դեպքերում էլ ձևեր է որոնում։

Ուզո՞ւմ եք մի ուրիշ շփոթ էլ։ Նա հատուկ անունները մի կերպ երկու նոր տողերից սկսվող ասացվածիերով բացատրելուց հետո, երրորդ անգամ մի նոր տողից սկսած գրում է. «Հատուկ չեն այն առարկաների անունները, որոնք մի հատ են, եզակի են, օրինակ՝ արև, լուսին»։ Եվ այս քերականը գլխի չի ընկնում, որ այդ ֆրազով ոչնչացնում է հատուկ անունները. որովհետև այդ ֆրազի հիման վրա, Հրազդան, Արագած, Երևան և այլն հատուկ անուն չեն, քանի որ դրանց ցույց տրված առարկաները մի հատ են։

Ե՛լ եք ուզում այսպիսի կուրյոզներ, — որբան ուզեք։ Բայց ես միտք չունիմ քննադատելու այդ դիրքը, որ քննադատությունից ստոր է։ Ես առնում եմ դրանից այն միայն, ինչ որ շոշափում է իմ բացատրած խնդիրները և եթե ես հասարակ ու հատուկ անունների մասին գրեցի, որովհետև դրանք նույն էջի վրա են, որտեղ և գոյականի սահմանումն է բերված և կոնկրետի ու վերացականի մասին է խոսված։

Դառնանք մի կարևոր խնդրի։

ԼԵԶՎԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

13. Կոնկրետն է միայն ուսումնասիրության առարկան:—Վերևում (§ 10) առանձնապես շեշտեցի հետևյալը: Քանի որ մտածությունը օբյեկտիվ գոյի պատկերն է, դա իր մեջ անդրադարձնում է օբյեկտիվ առարկաները: Դիտարկելիս տրամաբանությունը գործ ունի կոնկրետ հասկացությունների հետ, որոնք իրենց մեջ պարունակում են և ընդհանուր, և մասնավոր, և առանձին, և ընդհանուր, անհատական: Հետազոտությունը լինում է միայն կոնկրետի վրա: Կարո՞ղ եք դուք ուսումնասիրել, հետազոտել պտուղ կամ պտղատու ծառ ընդհանրապես իբրև այնպիսին: Հազար որոնք, դուք չեք գտնիլ պտուղ ընդհանրապես և պտղատու ծառ ընդհանրապես: Դրանք արտատրակցիա են. դրանք ընդհանուր վերացական գաղափարներ են և գոյություն ունին միայն առանձինի մեջ: Նույնպես և արտատրակցիա է և մասնավոր գաղափարը՝ ծիրան, դեղձ, տանձ, և ծիրանի, դեղձենի, տանձենի իբրև տեսակներ: Հազար որոնք, դուք չեք գտնիլ ոչ ծիրան, ոչ դեղձ, ոչ տանձ. ոչ էլ ծիրանի, դեղձենի, տանձենի ընդհանրապես իբրև այնպիսին: Արտատրակցիա են և ավելի երկրորդական տեսակները, ենթատեսակները՝ լոճ դեղձ, շալախ ծիրան, մալաչա տանձ և լոճ դեղձենի և այլն: Դուք չեք գտնիլ՝ մալաչա տանձ կամ մալաչա տանձենի ընդհանրապես իբրև այնպիսին, շալախ ծիրան կամ շալախ ծիրանի իբրև այնպիսին, լոճ դեղձ կամ լոճ դեղձենի իբրև այնպիսին: Դրանք ենթակա չեն մեր զգայարաններին, ենթակա չեն, ուրեմն, և մեր փորձին: Դրանք չեն ազդում մեր զգայարանների վրա, առաջ չեն բերում մեզնում զգայություններ. իսկ մատերիալիստական տեսությամբ մեր զգայություններն են միայն միակ աղբյուրը մեր իմացության:

Մեր ուսումնասիրության, հետազոտության առարկան է կոնկրետը, առանձինը, անհատականը, այն որ ազդում է մեր զգայարանների վրա. այն մալաչա տանձը, որ բռնել ենք, ուտում ենք, ճաշակում ենք, իմանում նրա համը, հոտը, փափկությունը: Իսկ այդ առանձին, եզակի, անհատ տանձը իր անհատական հատկությունների հետ ունի և ընդհանուրն ու մասնավորը, պտղի ու տանձի և եթե մալաչա է, նաև մալաչա տանձի հատկությունները: Այն մալաչա տանձենիները, որոնց տակը փորում ենք, մաքրում ենք և այլն, այդ ենք տեսնում, շոշափում, զգայում. դրանք են կոնկրետը, դրանք են հետազոտության առարկաները: Զգայորեն, նյութապես դրանք միայն օբյեկտիվ գոյություն ունեն: Մենք մշակում, զարգացնում ենք պատվաստով կամ այլ կերպ փոփոխության ենք հիթարկում, կամ բնության մեջ զարգացել, փոփոխության են ենթարկվել ոչ թե ընդհանուր վերացական գաղափարները՝ ծառը, պտղատու ծառը, տանձենին, մալաչա տանձենին ընդհանրապես իբրև այնպիսին, այլ առանձին, հատուկ անճատ, եզակի տանձենիները: Դրանք, այդ կոնկրետ առարկաներն են, որ օբյեկտիվ գոյի, նյութի անընդհատ շարժման մեջ ծագում են, ապրում և մեռնում իբրև նյութի ձևեր իրենց սպեցիֆիկ օրենքներով:

14. Կոնկրետ լեզուն:—Օբյեկտիվ գոյի անընդհատ շարժման մեջ ծագող ձևերից մեկն է և լեզուն: Կա՞, օբյեկտիվ գոյություն ունի՞ լեզու ընդհանրապես իբրև այնպիսին:—Ոչ, դա արտատրակցիա է: Դա նշանակում է միայն՝ կոնկրետ լեզուների ընդհանուր, մի քանի ընդհանուր որոշումները, մի քանի ընդհանուր հատկանիշները, որ իրական են, գոյություն ունեն եզակի կոնկ-

րեաւ լեզունների միջև, որ լեզվաբանները ձգտում են գտնելու և ուսումնասիրելու իբրև «ընդհանուր քերականություն»։ (Լեզվաբանությունը դեռ շատ նոր գիտություն է և իր մեջ դեռ չի ամփոփում աշխարհի բոլոր լեզուները)։

Կա՞, օբյեկտիվ գոյություն ունի՞ հայոց լեզուն, ռուսաց լեզուն և մյուսները, ընդհանրապես իբրև այդպիսիներ։ Այդ էլ արատակցիաներ են, Վիայն ավելի բովանդակալից, որովհետև ընդհանուր վերացական գաղափարի հետ՝ պարունակում են նաև մասնավորը, այն, ինչ որ առանձնահատուկ է հայոց լեզվին, ռուսաց լեզվին։ Բայց այդ մասնավորն էլ միայն մի վերացական մոմենտ է, որ ջոկ վերցրած չենք գտնիլ ոչ մի տեղ և իրական է, գոյություն ունի ընդհանուրի հետ առանձինի, եզականի մեջ միայն և ոչ այլապես, և որ լեզվաբաններն ուսումնասիրում են իբրև հայոց լեզվի քերականություն, ռուսաց լեզվի քերականություն և այլն։

Նույնպես վերացական է դասակարգային լեզու ասածը։ Դա ևս կոնկրետ չէ։ չի ազդում բնավ մեր զգայարանների վրա։ Մենք չենք կարող փորձի, դիտողության, հետազոտության նյութ դարձնել այդ վերացականը, ինչպես և հայոց լեզուն կամ լեզուն ընդհանրապես իբրև այդպիսին։ Դա էլ գոյություն ունի միայն եզականի, կոնկրետի մեջ։

Ո՞րն է, ուրեմն, կոնկրետ լեզուն։—Դա ևզական, անհատական լեզուն է, որ իր մեջ պարունակում է կամ որի մեջ գոյություն ունեն և՛ եզականն, անհատականը, և՛ մասնավորը—դասակարգայինը, և՛ ավելի բարձր՝ հայկականը, և՛ ավելի ևս բարձր՝ ընդհանուր լեզվականը։ Ո՞րն է այդ առանձին, եզական կոնկրետ լեզուն։—Հենց այն լեզուն, որ ես այժմ խոսում եմ, որ և ազդում է ձեր զգայարանի—լսելիքի վրա, որից և ունենում եք զգայություն։ Եվ եթե ես «Նորհրդային խնամքի տակ պատսպարված հայ բուրժուական ինտելիգենցիայի վերնախավի մի շարք ներկայացուցիչներից» «մեկն» եմ ըստ քաղ. Ա. Ղարիբյանի (ՀՍԽՀ Մարքսիզմ-Լենինիզմի Ինստիտուտ, Տեղեկագիր № 1, Երևան 1932 թ., Ար. Ղարիբյանի հոդված, եր. 154 և 155), ապա իմ լեզուն եզականի հետ ունի և բուրժուական-դասակարգային, և ավելի վեր՝ հայկական և ընդհանուր լեզվական հատկությունները։ Է՞լ որն է կոնկրետ լեզուն։—Այն լեզուն, որով մի ժամ առաջ խոսում էր Ա. Ղարիբյանը։ Եվ եթե նա «հայ պրոլետարիատի» ներկայացուցիչներից մեկն է, ապա նրա այդ լեզվի մեջ, ինչպես հավատացնում է ինքը Ղարիբյանն իր Քերականության մեջ (եր. 3) անդրադարձել է «հայ պրոլետարիատի դասակարգային լեզուն», որ և հիանալի պայծառությամբ դրոշմվել է նրա քերականության մեջ... Խեղճ հայ պրոլետարիատ...

Էլ ո՞րն է կոնկրետ լեզուն։—Այն լեզուն, որով այսօր առավոտյան ժամը 12-ին Կարի գործարանում բանվորուհի Աշխենը խոսում էր իր ընկերների հետ, և որ զգայում, լսում էին նրանք։ Եվ որովհետև նա, Աշխենը, իսկական պրոլետար է, և ոչ Ա. Ղարիբյանի պես կարծեցյալ, ուստի նրա խոսած լեզուն իր մեջ պարունակում էր իսկապես դասակարգային լեզվի մասնավոր հատկությունը, բայց միաժամանակ նա հայերեն էր խոսում, ուրեմն նրա լեզուն ուներ իր մեջ նաև ավելի բարձր մասնավորը—հայկականը, բացի այդ՝ նաև ընդհանուրը։ Դարձյալ ո՞րն է կոնկրետ լեզուն։ Մեքենական և Պաշտոնի գործարաններում այս րոպեիս ճառ են ասում յուրաքանչյուրն իր գործի մասին ստախանովական բանվոր Գրիգորը և Սահակը։ Նրանց այդ խոսվածքներն էլ կոնկրետ լեզուներ են, նույնպես անհատական-եզական, դասակար-

գային, ապա նաև հայկական-մասնավոր հատկություններով, ինչպես և ընդհանուր լեզվական հատկություններով:

Բայց ի՞նչ եք կարծում, «Հայ պրոլետարիատի դասակարգային լեզուն» միևնույնն է այդ երեք բանվորների բերանին:— Բնավ ոչ: Կարի գործարանի բանվորներն ունեն իրենց պարսպմունքին վերաբերյալ արտահայտության ձևերն ու բառերը, նույնպես և մյուսներն՝ իրենցը, հաճախ այնպիսիները, որ մյուս գործարանների բանվորները չեն հասկանալ:

Հիմա, երբ սկսում ենք ուսումնասիրել, հետազոտել լեզուն, ինչի՞ վրա պիտի անենք այդ հետազոտությունը: Արդյոք ընդհանուր վերացականի՞ վրա: Բայց դա կլինի ձևական տրամաբանության մեթոդը, որի կատեգորիաները, հասկացությունները վերացական են, և ոչ դիալեկտիկական տրամաբանության, որի հասկացությունները, մտածության ձևերը օբյեկտիվ իրականության անդրապատկերումն են, ուստի ոչ թե վերացական են, այլ կոնկրետ են, բովանդակում են ոչ միայն ընդհանուրը, այլև մասնավորն ու եզականը:

Իսկ դա է հենց այն լեզուն, որ, ինչպես ասացի, ես այս բոլորիս խոսում եմ, որ Գրիգորն է խոսում այժմ, այլև Մարկոսը, Մինասը, Վարդանը, Շուշանը...

Թե կարող եք, սրեցեք ականջներդ, լավ լսեցեք այդ կենդանի—կոնկրետ խոսվածքները, դիտեցեք դրանց լեզվական հատկանիշները, որովհետև չկա էլ ուրիշ կոնկրետ լեզու, բայց եթե անհատների խոսած այս անհատական, եզական խոսվածքները, որ թույլում են, և որ միայն գրով դրոշմվելուց հետո մնում են և կարողանում ենք վերաբարձրել: Եվ ահա առաջանում են Թու-մանյանի լեզու, Պոռչյանի լեզու, Բաֆթու լեզու և այլն: Բայց գրավոր լեզուն և խոսածը մեկ չեն: Կա դրանց միջ խոշոր տարբերություն:

Այստեղ չէ, սակայն այդ տարբերության մասին խոսելու տեղը. ուստի այդ թողնենք:

15. Լեզվի փոփոխությունը կոնկրետ լեզվի մեջ:—Հիմա, մի մարդ, որ դիտե, թե ինչ է ընդհանուր՝ վերացական գաղափարը, մասնավորը և առանձինը, եզականը, չգիտե թե ինչ է վերացությունն ու կոնկրետը, նա, հարկավ, իմ այս ասածները չի հասկանալ: Նա չի հասկանալ և այն, որ լեզվական փոփոխությունները սկսվում են կամ ծագում աճեցողի կոնկրետ լեզվից և ոչ վերացական գաղափարներից. ասե՛ք այն, որ փոփոխության «սկսվելն» կամ «ծագելն» (ինչպես գրել եմ) ուրիշ բան է, քան ասել «լեզվական ստեղծագործություն», լեզու «ստեղծել», կամ «անհատն» է միայն պատճառ այն ամենի, ինչ որ կատարվում է լեզվի հետ, մտքեր և շատ նմաններ, որ Ա. Ղարիբյանն անպատասխանատու կերպով վերագրել է Աբեղյանին: Անհատը գիտակցաբար լեզու չի ստեղծում: Նա գիտակցաբար շատ քիչ փոփոխություն է մտցնում լեզվի մեջ, կարելի չէ մերժել այս (տե՛ս «ՀՀ ալոց» 1 «եղվի» տ «եսություն»», եր. 13. պր. 7): Բայց ամեն լեզվական փոփոխություն ծագում, սկսվում է անհատական կոնկրետ լեզունեղի մեջ հենց «սովորական կենդանի խոսվածքի ժամանակ» (իսկ գրավոր լեզվի մեջ՝ գրելու ժամանակ) և ապա ընդհանրանում: Այլապես չի կարող լինել, քանի որ փոփոխությունն օբյեկտիվ իրականության մեջ, կոնկրետի մեջ է տեղի ունենում, իսկ կոնկրետ են միայն անհատական առանձին խոսվածքները (կամ գրվածքը): Ահա թե ինչ է ասել և ասում Մ. Աբեղյանը, բայց չէր կարող ըմբռնել ասպիրանտությունից դեռ դուրս չեկած Ա. Ղարիբյանը:

Նա չի հասկանում նաև պատճառ և նպատակ, իսկապես միմյանցից չի

տարբերում պատճառն ու նպատակը: «Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսություն>» մեջ գրված է «Այստեղ (=լեզվի սովորական գործունեության մեջ, որ է՝ կոնկրետ լեզվի մեջ) արդեն չկա որևէ դիտավորյալ ներգործություն լեզվի վրա, որևէ ուրիշ ՆՊԱՏԱԿ, բացի վայրկյանի կարգից, որ է՝ ցանկություն-ներն ու մտքերը հասկանալի դարձնել ուրիշին»: Այսպես է գրված «Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսություն>» մեջ, իսկ Ա. Ղ-նր մի «-իկա» և մի «-իզմ» բերելուց և իրենից մի բան ասելուց հետո, այդ առթիվ գրում ու հարցնում է «...Ֆակտը փոխվում է «վայրկյանի կարիքի ազդեցությամբ և այլն: Բայց մի՞թե դրանք պատճառներ են» (եր. 156):

Ա. Ղ<արիբյանը> չի հասկանում հետևյալը: Երբ 3—4 տարեկան երեխան իր մորը դիմելով ասում է. «Մայրիկ, հաց եմ ուզում»,—երեխայի այդ կոնկրետ խոսքի մեջ ուրիշ նպատակ չկա, բացի իր միտքը հասկացնել մորը:

Նա չի հասկանում, որ երբ ես այս ըոպսին խոսում եմ, դրա պատճառն իր անհեթեթ հոգվածն է, իսկ ես որևէ դիտավորություն չունիմ լեզվի վրա ազդելու, որևէ ուրիշ նպատակ չունիմ, բացի այս վայրկյանի կարիքից, որ է իմ մտքերը բերականության մասին՝ հասկանալի դարձնել ունկնդիրներին: Բայց փոխվում է լեզուն իմ բերանում:—Անպայման: Եթե ոչ ուրիշ բան, բառերի և նախադասությունների հազարավոր նորանոր կապակցություններ են առաջ գալիս առանց իմ գիտակցության կամ, եթե կուզեք, արտադրվում են իմ խոսվածքի մեջ կապակցություններ, որոնք առաջ գուցե երբեք չեն եղել ոչ մի ուրիշ խոսվածքի մեջ:—Դա լեզվի փոփոխություն չէ,—կասեն գուցե, որովհետև այդ փոփոխությունը ըմբռնելը հեշտ չէ:

Այդպես մտածողների համար փոփոխությունն այս է. «Սարգարաբատի բամբակի գիգանտը դարձնել օրինակելի խորհրտնտեսություն», այսինքն՝ լեզվի մեջ չեն եղել «գիգանտ» և «խորհրդային տնտեսություն», իսկ այժմ կան: Պարզ ու հեշտ բռնելի: Ուրեմն լեզուն փոխվեց: Բայց Ա. Ղ<արիբյանը> չգիտե, որ այդ բառերը գործ են ածված ռուսերենից թարգմանության մեջ, և գործածողը եղել է սկզբնապես մի մարդ, մի անհատ թարգմանիչ, որ հայերեն համապատասխան բառ չի գտել և հեշտ պրծել է գործածելով «գիգանտ» բառը: Ա. Ղ<արիբյան> ն այն էլ չգիտե, որ «խորհրդային» բառը բոլորովին նոր կազմված է և անհատի գիտակցաբար կազմած է, այն էլ իմ ներկայությամբ: Չեմ մերժում, որ այդ «խորհրդային» բառը կարող են շատ անհատներ միմյանցից անկախ կազմած լինել. «որովհետև հաճախ նույն բանը միաժամանակ ծնվում է շատ մարդկանց մեջ իրարուց անկախ» («Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսություն>», եր. 45):

Անհատների կոնկրետ խոսվածքի ժամանակ են ծագում, բայց առանց նրանց գիտակցության,—հաճախ միաժամանակ բազմաթիվ անհատների խոսվածքի մեջ և դանադան տեղերում,—և ապա ընդհանրանում լեզվի մեջ և հնչյունների, և բառաձևերի, և բառերի նշանակության փոփոխությունները, և ամեն ինչ:

Որքան ավելի մեծ է անհատի ազդեցությունը, այնքան ավելի շատ և շուտ են ընդհանրանում նրա լեզվի մեջ ծագած փոփոխությունները: Քանի ու բանի՝ լեզվական նոր ձևեր սկսված և տարածված են լենինի բերանացի արտասանած ճառերի և գրվածքների միջոցով: Ո՛րքան ավելի ևս շատ նույնը կատարվում է այժմ ընկ. Ստալինի արտասանած ճառերի ու գրվածքների միջոցով, որոնք արագ կերպով թարգմանվում են և ընդհանրանում: Գուցե հենց «բամբակի գիգանտ» ասությունը առաջին անգամ նա է արտասանել իր

կոնկրետ խոսվածքի ժամանակ: Ի՞նչ է, կարծում եք, թե լենինն ու Ստալինը մտադրվել են դիտավորյալ կերպով լեզվի մեջ փոփոխություն՝ մտցնել: Մեծ միամտություն կլիներ ենթադրել այդ: Նրանք խոսելիս կամ գրելիս միայն մեկ նպատակ են ունեցել—իրենց մտքերը որևէ հարմար ձևով արտահայտել, և հենց այդ հարմար ձևը գտնելու ժամանակ լեզվի մեջ հաճախ նոր բան է մտնում, կամ հինը ձևափոխվում:

Իսկ ի՞նչ է լեզվի փոփոխության իսկապես պատճառը:—Դա ուրիշ բան չէ, «բայց եթե լեզվի սովորական դործունեությունը, որով սովորում և գործածում ենք լեզուն» («Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսություն>», եր. 19): Իսկ մենք խոսել սովորում ենք ուրիշների խոսվածքը լսելով (կամ նրանց գրածները կարդալով), ապա վերարտադրելով մեր լսածները, այլև արտադրում ենք, առանց դիտավորության, առանց այդ մասին մտածելու, անգիտակցաբար ստեղծում ենք առաջուց սովորածների նմանությամբ, բառեր ու բառերի կապակցություններ և ամբողջ խոսքեր, որ առաջ երբեք չենք լսել ուրիշներից, բայց կան լեզվի մեջ, երբեմն էլ այնպիսի բառեր ու ձևեր, որոնք լեզվի մեջ չկան, և նոր առաջ դալով ընդհանրանում են, ինչպես ասացինք:

Լեզվի փոփոխության սկզբնական հիմնական պատճառն, ուրեմն, խոսվածքի գործունեությունն ինքն է:

Իսկ դա ուրիշ բան ասել չէ, բայց եթե դիալեկտիկական մատերիալիզմի հիմնական դրույթը, որ ամենայն ինչ գտնվում է հավիտենական շարժման, փոփոխության մեջ: Այդ անընդհատ շարժման մեջ են նաև լեզվական ձևերը, նրանք էլ ծագում են, ապրում և մահանում են իրենց հատուկ օրենքներով մեր կոնկրետ խոսվածքի ժամանակ:

Որոնեցեք այդ օրենքները և եթե գտնեք, գիտությունը մի քայլ առաջ կլինի:

Իսկ ասել թե լեզվի շարժումը, փոփոխությունը կրում է դիալեկտիկական բնույթ, կա հակադրությունների պայքար, ամեն երևույթ վերածվում է իր հակադրությանը, փոփոխությունը լինում է ոչ միայն էվոլյուցիայով, այլև ռեվոլյուցիայով—թռչեղով, կամ համադրություն է կատարվում, և այլն, այդ հեշտ ճանապարհ է, այդ սովորական ընդհանուր ֆրազներ են, դրանով ոչինչ չի առաջանալ: Դա իմ բնավորության մեջ չէ: Այդ ասելու փառքը թողնում եմ քերական Ա. Ղարիբյանին և քաղ. Սեակին:

Բայց թե իմ գրքի մեջ, «Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսություն>» մեջ, նկարագրական մասի հետ մանրամասն բացատրված է և մեր լեզվի փոփոխությունը, լեզվի շարժումը, զարգացումը, լեզվական ձևերի ծագումն ու մահացումը,—այդ կտեսնի ամեն ուսումնասիրող, բացի հիշված քերականներից, որոնց համար իմ «Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսություն>» իբր «մետաֆիզիկական» է, այսինքն լեզվական երևույթներն քննվում են իբրև անշարժ, անփոփոխ ֆակտեր: Ես այս մասին կանգ չեմ առնիլ. հետաքրքրվողները թող թերթեն իմ այդ գիրքը:

Պատասխանատու ընկերներից մեկը, կարդալով այդ գիրքը, այսպես է արտահայտվել. «Դրա մեջ կա տարերային դիալեկտիկա»: Չգիտեմ, թե նա ինչ է ցանկացել արտահայտել այդ «տարերային» բառով, բայց թե դիալեկտիկա կա այդ գրքի մեջ, այդ կըմբռնի յուրաքանչյուր մեկը, որ դիալեկտիկայից բան է հասկանում:

Մի բան չկա միայն իմ գրքի մեջ: Ես բացատրելով այս կամ այն լեզվական փոփոխությունը, կարող էի ասել, թե այստեղ լեզվական ձևն անց-

նում է իր հակադրությունը: Ուրիշ դեպքերում կարող էի ավելացնել, թե այս-
տեղ քանակը որակի է փոխվում, կամ այստեղ հակադրության վերադարձն
է լինում: Բայց իմ կարծիքով, իմ աշխատությունը դրանից ոչ միայն չէր
օգտվի, այլ նույնիսկ կվնասվեր: Խնդիրը լեզվի դիալեկտիկական ուսումնա-
սիրությունն է եղել, և ոչ թե դիալեկտիկայի օրինակներ ցույց տալ լեզվի
վրա:

Ես չէի մտադրվել լեզվի փոփոխության մասին այսքան խոսել, բայց,
քանի որ խոսվածքի ընթացքը դրան բերեց, կանգ առնեմ մի քանի կետերի
վրա էլ: Լեզվաբանությունը, որքան ես ծանոթ եմ մինչև 1912 թ., դեռ բա-
ցատրել է հնչյունների փոփոխության ինչպես կատարվելը բնախոսորեն:
Լեզվաբանությունն, օրինակ, բացատրում է, թե ինչպես է լինում, որ ձայնեղ
Բ հնչյունը վերածվելով իր հակադրությանը դառնում է անձայն Պ. կամ
ինչպես է, դիցուք, մարդ (mard) բառի վերջի Դ (d) հնչյունը դառնում Թ, և
այդ բառն այժմ արտասանում ենք մարթ,—բայց թե ինչու է կատարվել
առանձնապես այդ փոփոխությունը, այդ, որքան գիտեմ, դեռ վերջնապես չի
բացատրված: Այսպես և բառաձևերի և այլ փոփոխությունների նկատմամբ:

Ա. Ղ<արիբյան> ի համար միայն ամեն ինչ պարզ է, ամեն լեզվական
ձևերի փոփոխության առանձին պատճառները հայտնի: Բավական է, որ նա
գիտե անգիր արած ֆրազներ կուտակել «հասարակական ֆորմացիա», «դա-
սակարգի սոցիալ-տնտեսական պայքարի պրոցես», «մարդկային հասարա-
կության տնտեսա-քաղաքական զարգացման ողջ ընթացք» և այլն, և այլն:
Բավական է, որ նա սերտել է շատ ալգաիսի բաներ և կարողանում է ինք-
նագով խառնախոսությամբ շարել իրար ետևից, և կարծում է, թե իր գալի-
մատիայով արդեն գտել ու պարզաբանել է բոլոր լեզվական փոփոխություն-
ների առանձին պատճառները, և՛ ձևաբանական, և՛ հնչաբանական փոփոխու-
թյունների:

Ավելորդ չի լինի այստեղ բերել էնգելսից հետևյալը. «Հագիվ թե որևէ
մեկին անողվի, առանց ծաղրելի դառնալու, տնտեսությամբ բացատրել գեր-
մանական լուրաքանչյուր փոքր պետության գոյությունն անցյալում և ներ-
կալում, կամ տնտեսությամբ բացատրել, ձայնավորների բարձր—գերմա-
ներենի փոփոխությունների ծագումը, որով Գերմանիան (բարբառի նկատ-
մամբ) բաժանվում է երկու կեսի, որ և աշխարհագրորեն ավելի ևս ուժե-
ղանում է Սուդետներից մինչև Տաունուս ձգվող լեռնաշղթայով...»

«Մարքսը և ես մասամբ մեղավոր ենք եղել այն բանում, որ երիտա-
սարդները (մարքսիստները) երբեմն ավելի մեծ նշանակություն են տալիս
տնտեսական կողմին, քան պետք է»: Շատ պարզ և որոշ: Բացատրեցեք
տնտեսությամբ ու դասակարգով, թե ինչու «դադարել» դարձել է «դաթա-
րել», կամ հենց մեր օրով «մարդու» ձևը դառնում է «մարդի»:

Իմաստաբանության մեջ միայն, որ է բառերի նշանակության ուսումը,
առանձնապես այլ տեսակի փոփոխությունների հետ նկատվում է «բառերի
նշանակության փոփոխությունն իբրև հետևանք մշակութի փոփոխության»
(«Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսություն>»), եր. 143, պար. 66): Կարդանք
հետևյալը. «Ժողովրդի մեջ դարերի ընթացքում ոչ միայն պատկերացումներն
են փոխվում, այլև նայելով նրա կուլտուրական առաջադիմությանը՝ առաջ
են գալիս նորանոր գաղափարներ, կյանքի նոր պայմաններ ու հարաբերու-

թյուններ, նորանոր իրեր, և այլն, որոնց բոլորի արտահայտության համար կամ նաեւ բառեր են ստեղծվում, կամ գործածվում են հին բառերը: Հետևաբար և բառերի նշանակությունը փոխվում է հաճախվելով ժամանակի մշակութային պահանջներին, այնպես որ կարելի է ասել, թե բառերի նշանակության փոփոխությունը զուգընթաց է միշտ պատկերացումների բազմացման ու փոփոխության հետ», և այլն: Կարդացեք և զրքի մեջ բերված օրինակները:

Ահա թե ինչից է ծագում «բամբակի գիգանտը»:

Կարդանք «Բառերի կոդուստ» հատվածից հետևյալը, եր. 161. «Բառերի կորուստը կապված է նաև նրանց արտահայտած գաղափարների կորուստի հետ, իսկ այս վերջինը սովորաբար հետևանք է լինում մշակութական մեծ հնդաշրջումների և ազդեցությունների: Օրինակ՝ քրիստոնեության մուտքի հետ եթե մի կողմից՝ նոր բառեր հն մտել հայերենի մեջ, ինչպես՝ եկեղեցի, քահանա և այլն. մյուս կողմից՝ հիթանոսական կրոնի հետ մոռացության են տրված և շատ հին բառեր: Մեր ժողովուրդն այլևս չգիտե՝ քուրմ, մեհյան, բագին, դիք, դիցազն և այլն, որոնք գրական լեզվի մեջ պահվում են միայն գրաբարից: Այս կարգի սակավաթիվ հին բառերը՝ քաջք, վիշապ, դև, եթե մնում են ժողովրդական լեզվի մեջ, որովհետև դրանց, այդ ոգիների հավատն էլ դեռ մնում է: Կան այնպիսի հին կրոնական բառեր էլ, որոնք ապրում են քրիստոնեության կերպարանքի տակ, ինչպես՝ դախտ, դծիք, և այլն: Նույնպես հին քաղաքական կարգերի փոփոխության հետ մոռացության են տրված և նրանց արտահայտող բառերը, ինչպես են՝ նախարար, սեպուհ, պայազատ և այլն, որոնք դարձյալ գրական ճանապարհով մտել են կամ մտնում են նոր գրական լեզվի մեջ: Այսպես և ռուսաց տիրապետության ժամանակ XIX դարում եթե մի կողմից երևան են եկել նոր բառեր՝ հաշտարար դատավոր, նահանգապետ, փոխարքա և այլն, մյուս կողմից՝ ժողովրդի մեջ մոռացված են բազմաթիվ բառեր, ավելի թուրքերեն կամ պարսկերեն: Խ. Աթուշյանի «Վերք Հայաստանի» գրքի մեջ եղած շատ բառեր այժմ ոչ միայն ընդհանուր գործածական չեն, այլև երբեմն, մանավանդ օտար բառերը, անհասկանալի են նույնիսկ բնիկ երևանցիների համար»:

Նոր բառերն, ինչպես և հին բառերի նոր նշանակությունները ծագում ու զարգանում են ու մեղմում են մշակույթի ընդհանուր զարգացման ֆոնի վրա, և այդ տեղի է ունենում նույնիսկ միևնույն դասակարգի երկարատև իշխանության շրջանում: Իսկ երբ իշխում է մի նոր դասակարգ, լինի բուրժուական, թե պրոլետարական, թե այլ, նա ստեղծում է իր առանձին նոր կուլտուրան, այսինքն «կյանքի նոր պայմաններն ու հարաբերությունները» և այլն, զրաճեաճաճ անդադադառնում են լեզվական պատկերացումների մեջ: Նոր դասակարգի իշխանությունն ուրեմն պատճառ է դառնում նոր կուլտուրայի ծագման ու զարգացման, այդ նոր կուլտուրան էլ իր կողմից պատճառ է դառնում լեզվի փոփոխությանը: Թե ինչու և ինչպես բարձրանում է նոր դասակարգը, բերում է իր նոր մշակույթը,—այդ բացատրելը պատմաբանի գործն է: Լեզվաբանն իր համառոտ տեսության մեջ այն է ասում, թե նոր կուլտուրան անդադառնում է լեզվի բառերի մեջ և այդ անդադարձումը սկսվում է անհատների կոնկրետ լեզվից, և ապա այնքան հեշտությամբ ընդհանրանում, որքան ավելի համապատասխանում է ընդհանուրի կուլտուրային:

Մի խոսք ևս, և ես կվերջացնեմ այս հատվածը:

Ա. Ղևարիյան>ը ծաղրում է հնդեվրոպական լեզվաբանության այն տեսությունը, թե ինչպես հաղորդակցության պակասության պատճառով

առաջացել են բարբառներ, և Լրբ նույն լեզվի տարբեր բարբառներով խոսող զանգվածներն դարերով կտրվում են միմյանցից որևէ պատճառով, այդ ժամանակ բարբառները ուրույն ուղղութիւններով փոխվելով՝ դառնում են առանձին լեզուներ: Դա հնդեվրոպական լեզվաբանության տեսության մի կողմն է և պատմականորեն ապացուցված է: Հիշեցեք էնգելսից քիչ առաջ բերածը. Գերմանիայի բարբառների բաժանվելն երկուսի՝ «աշխարհագրորեն ավելի ևս ուժեղանում է Սուդետներից մինչև Տաունուս ձգվող լեռնաշղթայով»: Ա. Ղ. <արիբյան>ը կարող է այդ ծաղրել: Թող ծաղրի որքան կուզե:

Բայց նա չպիտի անտես անեն հնդեվրոպական լեզվաբանությունից այն մյուս կողմը, որ «Եթե հաղորդակցության պակասությունը, ինչպես տեսանք, պատճառ է դառնում բարբառների առաջ գալուն և իրարուց ավելի ու ավելի տարբերվելուն, նույն հաղորդակցության սերտությունն ու մտավոր զորեղ հաղորդակցությունը դպրոցի ու գրական լեզվի միջոցով՝ առաջ է բերում բարբառների միացում: Այսպես՝ հին հունական ազգի միմյանցից բաժանված մասերը, որոնք ունեին իրենց առանձին բարբառները, ժամանակի ընթացքում միանում են ի մի ազգություն ընդհանուր մշակությամբ. նրանց միացման հետ միանում են և նրանց բարբառները. Ատտիկյան բարբառը, որ հույների ամենից կուլտուրական մասի՝ Աթենացոց լեզուն էր, իշխում է ամեն տեղ, և Յ-րդ դարում Ք.ա. առաջ է գալիս մի ընդհանուր հունական բարբառ, որ կոչվում է «կոյնե»: («Հ<ալոց> լ<եզվի> տ<եսություն>», եր. 60):

Ահա թե ինչ:

Ի՞նչ է վերջնական եզրակացությունը: Եթե զորեղ մտավոր հաղորդակցությամբ և ընդհանուր կուլտուրայով բարբառները մեռնում են և մի ընդհանուր լեզու է առաջ գալիս, — արդյոք կարող չէ՞ նույն պատճառով մի ընդհանուր մարդկային լեզու առաջ գալ: Թե ինչ լեզու կլինի՝ դա, մենք այժմ այդ չենք կարող իմանալ, ինչպես ասել է ընկ. Ստալինը:

2

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

16. «Մապունֆ-բանի» տեքմինը: — Քաղ. Սևակը գրում է. «Ֆորմալիստները բոլոր խոսքի մասերը (մասունք-բանի) խառնել են իրար և ստեղծել մի քառս, որից հավանաբար իրենք էլ դժվարությամբ են բան հասկանում: Այսպես մինչդեռ դարերի ընթացքում ածականը, թվականը և դերանունը աստիճանաբար սահմանագծվել են անունից (գոյականից), մեր ֆորմալիստները այս խոսքի մասերը նորից խառնել են իրար և վերացրել թվականը, որպես խոսքի մաս, դերանունը, որպես խոսքի մաս, ածականը, որպես խոսքի մաս»: Այսպես բորբոքվում է քաղ. Սևակը և վերջն ավելացնում է. — «Կարճ ասած՝ անունների այնպիսի խառնաշփոթություն, որպիսին չեք գտնի նույնիսկ մեր թվականությունից երկու դար առաջ ստեղծված՝ Դիոնիս Թրակացու քերականության մեջ»:

Ահա դիտնական: Նա մինչև անգամ ավելի քան 2000 տարի առաջ ապրած Դիոնիս Թրակացու քերականությունն է ուսումնասիրել, բայց նա չգիտե, որ մեր դաշնակից ֆրանսիացիները, օրինակ, հենց այնպես են դնում «մասն-բանիները», ինչպես «մեր ֆորմալիստները»: Խնդհ ֆրանսիացիներ:

Ըի՞շտ է արդյոք այդ ամենը, ինչ նա գրում է: Մենք այդ կտեսնենք:

նախ այն մասին, թե պե՞տք է արդյոք պահել «մասունք-բանի» *часть речи* տերմինը, նրա համար, որ «դարերի ընթացքում» գործածվել է, և Շապիրոն, նրա այդ գոված քերականն էլ պահում է այդ:

Ի՞նչ է նշանակում «բան» ասածը, որին համապատասխան է *слова <և-րեն> речи*: Հայերենը թողնենք, որովհետև մեր երիտասարդները հայերենի բացատրությանը դժվար թե հավատան:

Դալի ուսերենի բացատրական բառարանի 3-րդ տպագրության մեջ *речь* բառի դիմաց գրված կան մի քանի նշանակություններ:

1. *речь* = слово, изречение, *խոսք, խոսվածք, ասացվածք*.

2. *речь* = предложение, *նախադասություն*.

3. *речь* = разговор, беседа, *զրույց, խոսակցություն*.

4. *речь* = слово, проповедь, устное обращение к слушателям, *ալիսնքն ճառ, քարոզ*:

Նման նշանակություններով բացատրված է ֆրանս-ակադեմիական բառարանում *discours* բառը, բացի այդ՝ նաև «շարադրություն», լինի արձակ թե ոտանավոր: Իսկ ֆրանսերենի մի քերականության մեջ՝ *les parties du discours, c'est-à-dire les parties de la langue française* «Մասունք-բանի, ալիսնքն ֆրանսերեն լեզվի մասերը»: Եթե շարունակենք, ուրիշ նշանակություններ էլ կգտնենք այդ *речь* բառի համար: Հիմա, այդ բառը ո՞ր նշանակությամբ են հասկանում *часть речи «մասունք-բանի» տերմինի մեջ*: Առենք Շապիրոյի ուսերենի քերականությունը՝ 1934 թ. տպագրությունը: Այս քերականը իր գրքի I մասի մեջ, եր 21. Общие сведения о частях речи «ընդհանուր գիտելիքների մասն-բանիների մասին» վերնագրի տակ անմիջապես ելնում է նախադասությունից՝ գրելով՝ «Բառերը, որոնցից կազմվում է նախադասությունը, բաժանվում են խմբերի կամ կարգերի»:

Նույն քերականը I, 11. գրում է. «Բառերը, որոնցից կազմվում է նախադասությունը, կապվում են իրար հետ ըստ իմաստի: Որպեսզի կարելի լինի հեշտ հասկանալ այդ կապը, բառերը *речь-ի մեջ* կապվում են (*слова в речи связываются*) իրենց վերջավորություններով, նույնպես և նախդիրներով»:—Շատ պարզ կերպով այստեղ Շապիրոն *предложение* և *речь* բառերը գործածել է իր համանիշ, սկզբում գրել է *предложение*, որովհետև խոսքը նախադասության մասին է. հետո բառի կրկնություն չանելու համար նույն իմաստով երկրորդ անգամ գործածել է *речь* բառը: Նույնը նույնպես և I, 21. существительные, связываясь в речи с другими словами, изменяют свои окончания, գոյականները՝ *речь-ի մեջ* կապվելով ուրիշ բառերի հետ՝ փոխում են իրենց վերջավորությունները:

Եվ վերջապես I, 5. քերականության սահմանումի մեջ շարահյուսության նկատմամբ առանձին դնում է о правилах связывания слов в речь, իսկ երեք տող ներքևում *речь* բառի փոխանակ նույնի համար *предложение* է գրում: Синтаксис-учение о связи слов в предложении— Ուրեմն ինչ դուրս եկավ: Քաղ. Սևակի գոված Շապիրոյի քերականության մեջ *часть речи «մասունք-բանի» տերմինը* հավասար է «նախադասության մասեր» տերմինին: Բայց ճիշտ է այդ:

Երևի, մեր երիտասարդ քերականները չգիտեն, որ «դարերի ընթացքում» սրբագործված այդ տերմինը՝ «մասն-բանի», կամ, ինչպես գրաբարից աշխարհարարի վերածելով ասում են՝ «խոսքի մասեր» տերմինը վաղուց

քննադատված և ֆրանսերեն ու գերմաներեն քերականություններից դուրս է ձգված իբրև մոլորեցնող մի տերմին: Կլինին, հարկավ, հնասերներ էլ, որ պահելիս կլինեն. որովհետև նրանց, այդ բուրժուաների մեջ էլ շատերի համար «դարերի ընթացքում» կատարված սրբագործումը սիրելի է, ինչպես Սեակի համար: Գերմանացիները այդ տերմինի փոխանակ գործածում են Wortarten «բառերի տեսակներ», ֆրանսիացիները՝ espèces de mots «բառերի տեսակներ»:

Ինչո՞ւ:

Բոլոր գիտությունների մեջ partition և division — մասնատում և բաժանում, որ է՝ «մասերի բաժանում» և «տեսակների բաժանում», ինչպես և մաս և տեսակ բառերը, գործածվում են անշփոթ կերպով իրենց հատուկ և որոշ իմաստով: Ութ-ինը տարեկան երեխաներն անգամ այդ բառերի իմաստը տարբերում են միմյանցից: Նրանք հեշտությամբ որոշում են, օրինակ, ծառերի մասերը—արմատ, բուն, ոստեր և այլն, և ծառերի տեսակները—ծիրանի, բարդի, ուտի և այլն: Բայց ես իմ բազմամյա փորձից (ես 46 տարի դասատու եմ եղել 2-րդ պատրաստականից մինչև բարձրագույն դպրոցները) գիտեմ, որ միջնակարգ դպրոցն ավարտողներն անգամ հաճախ չեն հասկանում «մասունք-բանի» կամ «խոսքի մասեր» տերմինի նշանակությունը. ինչո՞ւ այդպես:—Որովհետև «մաս» պիտի ասեն և «տեսակ» պիտի հասկանան: Այն էլ ինչի մասեր:—«Բանի մասեր», «խոսքի մասեր» պիտի ասեն և «բառերի տեսակներ» պիտի հասկանան:

Ես իմ քերականությունների մեջ չեմ հիշատակել և չեմ առել «մասն-բանի» և «մասունք-բանի» տերմինը, այլ գործածել եմ «բառերի տեսակներ», իհարկե, առանց այսպիսի բացատրության, բայց ի՞նչ կանես, որ օտարականը և ավանդականը սիրելի է: Եվ որովհետև «մասունք-բանի» գրաբար է, սովորական են դարձրել դրա թարգմանությունը՝ «խոսքի մասեր»: Ինչո՞ւ,—որովհետև Շապիրոն էլ դեռ չի փոխել, ունի часть речи.

Բայց մի կուրյոզ: Արդյոք քաղ. Ա. Ղարիբյանը որոշ հաշիվ տվե՞լ է իրեն, թե ինչ է նշանակում «մասունք-բանի», «խոսքի մասեր»: Զեմ կարծում: Ահա թե նա ինչ է գրում իր քերականության մեջ եր. 28. «Բառերն ըստ իրենց ընդհանուր իմաստների կարելի է բաժանել առանձին խմբերի, որոնք կոչվում են խոսքի մասեր»: Մի քիչ հետո նա գրում է նոր տողից. «Բառերը բաժանվում են զանազան տեսակների, ուստի բառերն ըստ իրենց իմաստի բաժանվում են խմբերի»: Ուշադիր պիտի լինել այս ֆրազին և նշանավոր «ուստի» շաղկապին: Մի տող հետո դարձյալ նա գրում է նոր տողից. «Բառերը և նրանց այդ խմբերը կոչվում են խոսքի մասեր»:

Ուրեմն ոչ միայն ըստ իմաստի բաժանված բառախմբերը կամ բառերի տեսակները, այլև բառերն են կոչվում «խոսքի մասեր»: Սա մի խառնաշփոթ է, որի ծագումը դժվար չէ բացատրել, բայց այդ կթողնեմ:

Ի՞նչ է եզրակացությունը:

Ժամանակ է, որ խորհրդային իշխանության օրով դեն ձգվի այդ հնավանդ տերմինը, partition և division չշփոթվեն իրար հետ և գործածվի, ինչպես բոլոր գիտությունների մեջ, տեսակ բառը, և ասվի բառերի տեսակներ, ինչպես որ վաղուց գործածում են ֆրանսիական և գերմանական քերականությունների մեջ:

17. Բառերի ֆորմալիստական բաժանումը տեսակների:—Ո՞րն է այդպիսի բաժանումը:—Այն, որ հիմնվում է բառերի ձևերի վրա: Բայց չկա ոչ մի ձև

առանց բովանդակության: Ինչքան էլ ներքևի բաժանումը ձեռքի վրա կատարված լինի, քանի որ սարքեր ձեռքի հետ կապված է հաճախ և տարբեր բովանդակություն, ուստի այդ բաժանումը մասամբ նաև ըստ բովանդակության է և մասամբ դրա համեմատ էլ դրել են «մասն բանիների» կոչումները:

Ահա այդ բաժանումը.

Բառերը բառաձևերի նկատմամբ ամենից առաջ բաժանում են երկու տեսակի՝ Ա. Փոփոխական և Բ. Անփոփոխ բառեր:

Ա. Փոփոխական բառերը՝ նայելով իրենց փոփոխության ձևերին՝ բաժանում են՝ I հոլովովոդ բառեր, որ կոչում են անուն, և II խոնարհվող բառեր, որ կոչում են բայ:

Ահա ձեզ մաքուր ձևական բաժանում, փոփոխական բառերի հիմնական ձևական բաժանումը, որ եղել է «դարերի ընթացքում» հին ժամանակներից ի վեր, I Անուն և II Բայ—մի բաժանում, որ բնավ մատերիալիստական չէ: «Անուն» բառի տակ պիտի հասկանանք և առարկա, և հատկություն, և թիվ նշանակող և դրանց տեղ դրվող բառեր:

Անուններն այնուհետև մասամբ ըստ իրենց հոլովման ձևերի, մասամբ և ըստ իրենց նշանակության, ստորաբաժանվել են և ըստ այնմ շատ հարմար կոչվել են ենթատեսակները.

1. Գոյական անուն,

2. Ածական անուն,

3. Թվական անուն,

4. Դերանուն:

Ավելացնենք դրանց վրա և

Բայը, տեսակը խոնարհվող բառերի, և կունենանք՝

5. Բայ:

Ավելացնենք վրան նաև՝

Բ. Անփոփոխ բառերը, որոնք բաժանվում են՝

6. Մակբայ,

7. Նախդիր,

8. Շաղկապ,

9. Միջարկություն:

Ինչպես կարելի է նկատել, «ածական, դերանուն, մակբայ, նախդիր, միջարկություն» կոչումներն էլ ձևականորեն են դրված:

Ահա ֆորմալիստական հնավանդ բաժանումն ինք բառատեսակների և նրանց դասավորությունը, որ նույն կարգով կգտնեք ավանդաբար ոչ թե իմ քերականությունների մեջ, այլ ուրիշների և հայ, և այլ լեզուների քերականությունների մեջ, և Շաղկապի, և Ղարիբյանի քերականության մեջ: Ես դրանց քննադատության կդառնամ: Նախ հետևյալը:

18. Բաժանման տրամաբանական հիմունքները:—Որո՞նք են տեսակների բաժանման (division) հիմունքները տրամաբանության մեջ:

1. Բաժանումը պիտի կատարվի մե՛կ սկզբունքով, մե՛կ սկզբունքի հիման վրա.

2. Բաժանումով առաջացած տեսակները պետք է իրարուց չոկ լինին ըստ բաժանման սկզբունքի. տեսակներից ոչ մեկը չպիտի մտնի մյուսի մեջ: Օրինակ՝ երբ ժառերը պտղի նկատմամբ բաժանվում են տեսակների, կարելի չէ բաժանում անել, ասելով՝ «Ծառերը պտղի նկատմամբ լինում են՝ պտղա-

տու, ծիրանի և անպտուղ», քանի որ «ծիրանին» ըստ բաժանման սկզբունքին ջուկ չէ, այլ մտնում է պտղատու ծառերի մեջ: Դա պտղատու ծառերի մի ենթատեսակ է: Ուրիշ խոսքով, ուրեմն, ենթատեսակները չպիտի շփոթել տեսակների հետ, կամ միենույն տեսակի մեջ պիտի դրվեն ամենը, որ նույն տեսակին են պատկանում, այսինքն պետք է պտղատու ծառերի մեջ դրվեն բոլոր պտղատու ծառերը, նույնպես և անպտուղների մեջ՝ բոլոր անպտուղները:

3. Տեսակները թվելուց հետո պետք է անցնել ենթատեսակների բաժանման կամ ստորաբաժանման: Օրինակ՝ ծառերը պտղի նկատմամբ 1) պտղատու և 2) անպտուղ ծառերի բաժանելուց հետո, կարելի է անպտուղ ծառերը տերևների նկատմամբ ստորաբաժանել՝ 1. սաղարթավոր անպտուղ ծառեր և 2. փշատերև անպտուղ ծառեր: Կարելի է գլխավոր բաժանման համար ևս հիմք ընդունել տերևը, այն ժամանակ ծառերը կբաժանվեն՝ 1. սաղարթավոր, 2. փշատերև: Ապա պտղի նկատմամբ դիցուք, սաղարթավոր ծառերը կստորաբաժանվեն ենթատեսակների՝ 1. սաղարթավոր պտղատու, 2. սաղարթավոր անպտուղ:

19. Բոլոր առաքիա նշանակող բառերը գոյական են:—Մեր դպրոցական քերականները, բառերը տեսակների բաժանելիս, հենց այս տրամաբանական բաժանման դեմ են մեղանշում, որովհետև նրանք կամ տրամաբանական բաժանում ասածը չգիտեն, կամ, «դարերից ի վեր» ինչ որ իբր մանկավարժական դյուրություն նկատի ունեն, կամ պարզապես միայն նրա համար, որ ավանդական է և ավանդականը լավ է, ճիշտ է, ինչպես քաղ. Սևակի համար: Թողնենք Ա. Ղարիբյանի քերականությունը և առնենք նրանց վարպետ Շապիրոյի քերականությունը: Շապիրոն գրում է (1934, I, 21).

«Բառերը, որոնցից կազմվում են նախադասությունները, ըստ իրենց նշանակության բաժանվում են խմբերի կամ կարգերի (на группы или ряды).

«Հիմնական խմբերը, որոնց բաժանվում են բառերն ըստ իրենց նշանակության և ըստ իրենց դերի նախադասության մեջ, կոչվում են մասունք-բանի»: Ապա նա միջարկությունը դուրս թողնելով գրում է.

«Ռուսաց լեզվի մեջ կա ութ մասունք-բանի. 1) գոյական, 2) ածական, 3) թվական, 4) դերանուն, 5) բայ, 6) մակբայ, 7) նախդիր, 8) շաղկապ»: Ճիշտ նույն կարգով, ինչ որ վերևում: Նույնը և Ա. Ղարիբյանի քերականությունը, վերջում ավելացրած ձայնարկություն:

Այս ութ մասունք-բանին այսպես թվելուց հետո՝ նա դրանք վերածում է երկուսի: «Առաջին վեցը,—ասում է նա,—գործածվում են իբրև նախադասության անդամներ: Նախդիրն ու շաղկապը նախադասության անդամ չեն լինում», այլ գործածվում են կապակցության համար:

Շատ պարզ է, որ Շապիրոն բառերի բաժանումը գլխիվայր է կատարել: «Հիմնական խմբերը» ոչ թե նրա դրած ութ «մասունք-բանիներն» են, այլ 1) Մի խումբ այն բառերը, որոնք նախադասության անդամներն են դառնում, և 2) Մի խումբ էլ այն բառերը, որոնք իբրև նախադասության անդամ չեն գործածվում: Ապա գալիս են դրանց ստորաբաժանումից առաջացած ենթատեսակները: Այսպես՝

Ի իբրև նախադասության անդամներ գործածվող բառեր, որոնք ստորաբաժանվում են ըստ Շապիրոյի՝ 1) գոյական, 2) ածական, 3) թվական, 4) դերանուն, 5) բայ, 6) մակբայ:

11 Իբրև նախադասության անդամներ չգործածվող կապակցական բառեր, որոնք ստորաբաժանվում են՝ 1) նախդիր, 2) շաղկապ:

Թողնենք երկրորդ խումբը, առնենք առաջինը: Հիմա հարց: Իբրև «նախադասության անդամներ» գործածվող բառերն ի՞նչ սկզբունքով է նա բաժանել վեցի: Ո՞րն է այդ բաժանման սկզբունքը, որով ընդհանուրը մասնավորների կամ սեռը տեսականների է վերածվել:—Պետք է ենթադրենք քիչ վերևում հիշվածը՝ «ըստ իրենց նշանակության և ըստ իրենց դերի նախադասության մեջ»: Առնենք նախ երկրորդը:

Շապիրոն գրում է.

«Գոյականը լինում է նախադասության մեջ կամ ենթակա, կամ ստորոգյալ, կամ երկրորդական անդամ» (եր. 21):

«Քառակական թվականները նախադասության մեջ լինում են ենթակա, ստորոգյալ և երկրորդական անդամ» (եր. 41):

«Գերանուններ... նախադասության մեջ լինում են ենթակա, ստորոգյալ և երկրորդական անդամ» (եր. 46):

Ուրեմն, գոյական, քանակական թվական և դերանուն՝ իրենց ֆունկցիայով—գերով նախադասության մեջ՝ չեն զանազանվում իրարուց: Կնշանակի՝ այդ բաժանումն «ըստ դերի» ճիշտ չի կատարված, կամ խոսքի մեջ կատարած դերը չի առնված այդ բաժանման համար իբրև սկզբունք:

Առնենք «նշանակությունը» միայն դերանունների համար:

Շապիրոն գրում է.

«Այն բառը, որ նախադասության մեջ նշանակում է մտքի առարկան... կոչվում է ենթակա» (I, 13):—Անշուշտ Շապիրոյից պետք չէ ցիտատ բերենք՝ ցույց տալու համար, որ ենթակա կարող են լինել միայն առարկա նշանակող բառերը: Արդ, քանի որ դերանունները նախադասության մեջ լինում են ենթակա, հետևաբար դերանուններն առարկա են նշանակում: Մենք արդեն տեսել ենք, որ Շապիրոն գոյականն այսպես է սահմանում. «Գոյականն այն մասն-բանին է, որ նշանակում է առարկա» (I, 21). Իսկ Ա. Ղարիբյանը (եր. 29). «Գոյական անուն են կոչվում բոլոր առարկա նշանակող բառերը»:

Հիմա, սահմանումի պայմաններից մեկն է, որ սահմանումը (definition) պետք է լինի փոխադարձ (réciproque), այսինքն սահմանումն այնպես պիտի լինի, որ հնարավոր լինի, առանց իմաստը փոխելու, ստորոգյալը ենթակայի տեղ դնել: Վերևի սահմանումներն, ուրեմն, կարելի է շուտ տալ և ասել. «Առարկա նշանակող մասն-բանին է գոյական» (= այն մասն-բանին, որ նշանակում է առարկա, է գոյական), «Բոլոր առարկա նշանակող բառերը կոչվում են գոյական»: Եվ որովհետև դերանունները (ռուսերենում նաև քանակական թվականները), ենթակա լինելով, առարկա են նշանակում, հետևաբար դերանունները (ռուսերենում նաև քանակական թվականները) երբ ենթակա են, գոյական են ըստ իրենց նշանակության: Կարո՞ղ են այս հերքել քաղ. Սևակն ու Ղարիբյանը: Բայց հերքել ճշմարտությամբ:

Թե դերանունները՝ ես, դու, ինքը, սա, դա, նա, այս, այդ, այն, միմյանց, իրար, որ (հարաբերական) «ըստ իրենց նշանակության» գոյական են և «դարերի ընթացքում» կոչվում են «գոյական դերանուն», այդ ոչ քաղ. Սևակը կարող է հերքել և ոչ քաղ. Ղարիբյանը: Եվ եթե նրանց հարցնենք, թե, օրի-

նակ, ես, դու բառերն ինչպիսի դերանուն են, նրանք Շապիրոյի գրածին (եր. 46) հետեւելով՝ թերեւ կասեն, թե դրանք «ըստ նշանակութեան» (по значению), այո, «ըստ նշանակութեան» անձնական դերանուն են: Եվ ինչո՞ւ այդպես են կոչվում:—Որովհետեւ ցույց են տալիս անձներ:—Իսկ ի՞նչ են այդ «անձները», չլինի՞ թե նրանք առարկայի հատկանիշ են:—Օ՛, ոչ նրանք ինձ ու ձեզ նման մարդիկ են: Չե՞մ հավատում, համեցե՛ք մի օրինակ.

Մեր Տիգրանն ու Վահանը փողոցում կանգնած՝ խոսում են իրար հետ և մենք ակամա լսում ենք նրանց.

— Վահան, դու ո՞ւր ես գնում:

— Ես գնում եմ դպրոց: Իսկ դո՞ւ ուր ես գնում:

— Ես էլ եմ դպրոց գնում:

— Դե արի միմյանց հետ գնանք:

Այս զրույցի մեջ առաջին դու, ես բառերը Վահանն ինքն է որ կա. իսկ երկրորդ դու, ես՝ Տիգրանն է որ կա: Իսկ միմյանց՝ այդ երկուսը միասին, ընկերաբար:

Բայց կասե՛ն՝ դրանց, այդ դերանունների նշանակությունը հաստատուն չէ:—Այո, հենց դրա՛ համար դրանք դերանուն են: Բայց խոսքի մեջ դրանց նշանակությունը միշտ որոշ է: Այդ բառերն ըստ նշանակութեան միշտ էլ առարկա են զույց տալիս:

Գանք հիմա տեսակների բաժանումին ըստ Շապիրոյի Քանի որ առարկա նշանակող բառերը գոյական են իբրեւ «մասն-բանի» կամ բառերի տեսակ, և քանի որ այդ դերանունները նույնպես գոյական են իրենց նշանակութեամբ, հետևաբար կարելի չէ միևնույն բաժանման մեջ ըստ նշանակութեան իրար կողքե կողք իբրեւ նույնի տեսակներ դնել գոյական և դերանուն, ինչպես վարվում է Շապիրոն ի մեծ հավանություն քաղ. Սեակի և Ա. Ղարիբյանի: Ինչպես կարելի չէ ասել՝ պողի նկատմամբ ծառերը լինում են՝ պտղատու, անպտուղ և ծիրանի, նույնպես թույլատրելի չէ ասել՝ «բառերն ըստ նշանակութեան լինում են՝ գոյական, ածական, դերանուն»: Դերանունը մի ենթատեսակ է, որ մտնում է «գոյական» տեսակի մեջ:

Այսպես ուրեմն, առարկա նշանակող բառերը բոլորը, ըստ առողջ դատողության, կազմում են մի ընդհանուր տեսակ, դրանք բոլորը գոյական են:

Բայց դա միայն տրամաբանության պահանջը չէ: Դա նաև մատերիալիստական փիլիսոփայության պահանջն է: Մինչդեռ ֆորմալիստական տեսակետով, բառերի փոփոխությունն իբրեւ բաժանման սկզբունք ընդունելով, բառերն ըստ հոլովման և խոնարհման բաժանել են երկու հիմնական գլխավոր տեսակների—անուն և բայ,—այնուհետև անուններն էլ տարբեր ձևով հոլովվելու համար բաժանում են գոյական անվան և դերանվան, այլև ածականի,—մատերիալիստական տեսակետով, ինչպես արդեն տեսել ենք, բառերն ըստ իրենց նշանակութեան բաժանվում են ամենից առաջ երկու մեծ խմբերի—գոյական և ածական, համապատասխան ինքնակա նյութի և իր հատկանիշների, կամ ինքնակա գոյություն ունեցող կամ իբրեւ այնպիսին մտածված առարկաների և իրենց հատկանիշների: Ամենայն բառ, որ առարկա է նշանակում,—լինի ինքնակա, կոնկրետ առարկա, թե վերացական գաղափար, դա գոյական է: Ամենայն բառ, որ առարկայի հատկանիշ է նշանակում, դա ածական է:

Ածականների մասին ես հետո կխոսեմ: Հիմա այստեղ կարևոր եմ համարում խոսել «անորոշ դերբայի» մասին, որի ինչ տեսակ բառ լինելը չեն հասկանում մեր երիտասարդ դասախոս քերականները:

20. Անորոշ դերբայն իր նշանակությամբ գոյական է:—Նախ տեսնենք, թե ինչեր է ասում Ա. Ղարիբյանը: «Դերբայներ կամ դերբայական ձևեր կոչվում են բայի անփոփոխ ձևերը... Անորոշ դերբայը նախադասության մեջ գործ է ածվում և՛ որպես ենթակա, և՛ որպես ստորոգյալ, և՛ որպես լրացում. օրինակ՝ կարդալը զարգացնում է մարդու դատողությունը (կարդալը—ենթակա), ես ուղում եմ շատ կարդալ (կարդալ—լրացում): Այդ կարդալ չէր (կարդալ չէր—ստորոգյալ): Այդ դեպքերում անորոշ դերբայը գործ է ածվում գոյականաբար: Անորոշ դերբայը գոյականաբար գործածվելիս հոլովվում է և ենթարկվում Ու հոլովման՝ միշտ իրի առումով» (եր. 61): —Իսկ ի՞նչ է գրում Ա. Ղարիբյանի քերականության պաշտպան Սևակը: Ըստ Աբեղյանի բաժանումի «գնալ, ասել, գրել համարվում են գոյականի տեսակ և ոչ բայ, որովհետև ֆորմալիստները (լավ լսեցե՛ք՝ «ֆորմալիստները») բայն իբրև խոսքի մաս (часть речи) նույնացնում են ստորոգյալի հետ (подлежащее), իսկ գնալ, գրել, ասել, ստորոգյալի ձևեր չեն» («Կուլտ. ֆրոնտ», 1934, № 33):—Նախ՝ ես, թե ես եմ, Աբեղյանս, ես բայը ոչ ստորոգյալի հետ եմ նույնացնում և ոչ փակագծերում դրված подлежащее-ի հետ, ինչպես հենց ընենց գրել է Սևակը: Բայց այդ մասին հետո:

Այսպես ուրեմն հայերենի անորոշ դերբայն ըստ Ղարիբյանի ու Սևակի բայ է, բայի անփոփոխ ձև, գործ է ածվում գոյականաբար և այդ ժամանակ հոլովվում է: Իսկ ըստ Սևակի «ֆորմալիստներն» են անորոշ դերբայը գոյական համարում, կնշանակե՛ այդ ֆորմալիզմ է: Իսկ ի՞նչ է ապացույցը: Միայն այն, որ «Շապիրոն ևս իր իսկ խոստովանությամբ ֆորմալիստ էր»,—գրում է Սևակը. բայց «Շապիրոն ցանկացավ և կառողացավ վերանայել իր ֆորմալիստական դրույթները և տալ քերականության նոր, կայուն դասագրքեր, որոնց մեջ ինքը ժխտում է հին Շապիրոյին»:—Ահա Սևակի անժխտելի ապացույցը, որ հայերենում անորոշ դերբայը գոյական չէ, այլ բայ: Գոնե ասած լինե՛ր, թե Շապիրոն ռուսերենի քերականության մեջ անորոշ դերբայն առաջ դրել էր իբրև գոյական, հետո այդ «ֆորմալիզմ» համարեց և փոխեց, անորոշ դերբայը գրեց իբրև բայ: Գոնե այդ ասած լինե՛ր: Բայց եթե այդպես էլ եղած լինե՛ր, միթե՞ դա ապացույց պիտի լինե՛ր, որ հայերենում անորոշ դերբայը բայ է և ոչ գոյական: Զէ՛ որ կարող էր Շապիրոն սխալված լինել: Զէ՛ որ հայերենի և ռուսերենի քերականությունները նույնը չեն:

Քաղ. Ա. Ղարիբյանը (նրա հետ և Սևակը) սխալ է ըմբռնում «գոյականաբար գործածվելը»: «Գոյականաբար», այսինքն իբրև գոյական կարող են գործածվել միայն ածականները, երբ զեղչվում են դրանց գոյականները. օրինակ՝ նա կարմիր խնձորը կերավ, իսկ դեղինը (=դեղին խնձորը) պահեց. նա երեք խնձոր ուներ, մեկը (=մեկ խնձորը) կերավ, երկուսը (=երկու խնձորը) պահեց: Կան և այնպիսի ածականներ, որոնք գործածվում են և իբրև ածական, և իբրև գոյական (օրինակ՝ կենդանի, սուր=չ բութ, այլև սուսեր):

Մյուս տեսակների բառերը—բայ, մակբայ, կապ, շաղկապ—երբ գոյականաբար են գործածվում, դրանք չեն պահում իրենց նշանակությունը, այլ առնվում են իբրև սոսկ «բառ»: Օրինակ՝ երբ ասում ենք՝ այս «որպեսզին»

ավելորդ է. այդ «դեպին» ջնջիր. այդ «գնացն» իզուր նս կրկնել, այդ «գնացի» համար չեմ խոսում,—այդ նշանակում է «որպեսզի» բառը, «դեպի» բառը, «գնաց» բառը: Երբ քերականություն գիտենք, կարող ենք ասել նաև այդ «որպեսզի» շաղկապը, «դեպի» նախադրությունը, «գնաց» բայը, այդ «գնաց» բայի համար չեմ խոսում:

Այսպես բառային նշանակությամբ կարող ենք ասել նաև գոյականների համար, օրինակ՝ այդ երկու «գրել»-ից մեկը ավելորդ է, ջնջիր. այս տողի մեջ պետք է մի «սեղան» և մի «հասկանալ» ավելացնել,—այդ նշանակում է՝ այդ «գրել» բառը ջնջիր. պետք է մի «սեղան» բառ և մի «հասկանալ» բառ ավելացնել:

Ահա թե ինչ է գոյականաբար գործածվելը, որ հիշված դասախոսները չեն հասկանում: Արարատ Ղարիբջանը (նրա հետ և Սևակը) չի ըմբռնում, որ երբ անորոշ դերբայը դրվում է իբրև ենթակա, ստորոգյալ կամ լրացում, այդ ոչ թե այն պատճառով է, որ իբր «գոյականաբար է գործածվում», այլ որովհետև դա գոյական է և էլ ուրիշ ոչ մի կիրառություն չունի: Այդ դերբայը, ինչպես և ամեն գոյական, խոսքի մեջ պետք է դառնա և դառնում է կամ ենթակա, կամ ստորոգյալ, կամ այլ զանազան լրացումներ,—այսինքն նախադասության գլխավոր և երկրորդական անդամներից որևէ մեկը,—և ըստ այնմ էլ պետք է դրվի և դրվում է այս կամ այն հոլովով, ինչպես ամեն մի ուրիշ գոյական: Անորոշ դերբայը հայերենում էլ ուրիշ ոչ մի ֆունկցիա չունի:

Ինչի՞ց է առաջանում այդ երիտասարդ քերականների սխալ ըմբռնումը:— «Պրոկրուստեսի անկողնից», ինչպես սկզբում հայտնեցի: Անորոշ դերբայը իբրև բայ դնելը միջնադարյան լատինական քերականության մանցորդ է, որ նույնիսկ ֆրանսիացիներն արդեն շատ վաղուց, դեռ XIX դարի վերջին քառորդին թոթափել են: Բերեմ այստեղ այդ քերականություններից մեկից հետևյալը*.

«Ինֆինիտիվը (=անորոշ դերբայը) իսկական վերացական անուն է թե իր ծագումով և թե խոսքի մեջ կատարած իր պաշտոնով: Դա միշտ եզակի արական անուն է: Անորոշ դերբայը տարբերվում է մյուս գոյականներից նրանով, որ՝ 1) կարող է ունենալ ուղիղ խնդիր, 2) սովորաբար հոգ չի առնում, 3) վրան կարելի չէ ածական դնել: Ապա ծանոթության մեջ դրված է, թե «անորոշ դերբայների և սովորական գոյականների միջև եղած այս արդեն շատ թույլ սահմանագծումը մեկ մեկ բոլորովին վերանում է, այն ժամանակ, երբ անորոշ դերբայը հոգ է ընդունում»: Ապա նույն քերականության մեջ «անորոշ դերբայի ֆունկցիաներ» վերնագրի տակ գրված է.

«Անորոշ դերբայը... դառնում է՝

1. ենթակա, օրինակ՝ ստելն ամոթալի արարք է:
2. Ուղիղ խնդիր, օրինակ՝ նա գիտե կարդալ:
3. Երկրորդական լրացում, օրինակ՝ նա վարժում է աշխատելու:
4. Անվան լրացում, օրինակ՝ հաճոյանալու ցանկություն:
5. Ածականի լրացում, օրինակ՝ խոսելու վարժ:
6. Ստորոգյալ, օրինակ՝ կամհնալն է կարողանալ:

Եվ այսպես նույնիսկ ֆրանսերենում, որ հոլով սասծը չգիտե, և որ վերոհիշյալ բոլոր դեպքերում անորոշ դերբայի վրա հոգ չի դնում: Եվ ոչ

* Larive et Fleury, Grammaire, 38-րդ տպ., Փարիզ, 1893, էր. 80, 144 հտն.:

միայն այս: Ֆրանսերենում իբրև գալլիսմ (gallicisme) ուղիղ խնդիր են նամարվում նույնիսկ այն անորոշ դերբայները, որոնց առաջից կան à և de նախդիրները, օրինակ՝ vous dînez à bavarder=դուք սիրում եք շաղակրատել. je désire de réussir=ես ցանկանում եմ հաջողել:—Հասկանում եք. ուղիղ խնդիր, որ է՝ կրող առարկա:

Ուշում եք իմանա՞լ, թե ինչպես են մտածում գերմանացիները վաղուց ի վեր: Ահա մի քերականությունից՝ «Բայի անիսկական ձևեր կամ անվանական ձևեր (Nennformen, Verbum infinitum) կոչվում են բայի բնից ածանցված ձևերը, որոնք... գոյականներ կամ ածականներ են»: «Ամեն բայից կադմվում են մի քանի գոյականներ և ածականներ, որոնք բայի թեքման ձևերի հետ են դրվում (հաշվում). գոյականները կոչվում են ինֆինիտիվ (=անորոշ դերբայ), ածականները՝ պարտիցիպ» (=ածական դերբայ):

Ինչ որ գերմաներենում Nennformen են ասում, ֆրանսերենում է formes nominales = անվանական ձևեր, որ են՝ բայի բնից կադմված դերբայները (անորոշ, անցյալ և այլն):

Ուշում եք իմանա՞լ, թե ինչ է հայերենում անորոշ դերբայը Ա. Մեյեի կարծիքով:

«Անորոշ դերբայը և անցյալ դերբայը (-եալ վերջավորությամբ) հետագայում միայն տարբերակված են», սկզբնապես դրանք եղել են մի ընդհանուր անվանական ձև, որ և եղել է «հին գոյական»: Գոյական է դեռ անցյալ դերբայը «նորա բերեալ է» կիրառության մեջ սեռականի հետ**:

Իսկ անորոշ դերբայը,—ահա Մեյեի մի ուրիշ գրքից. «Անորոշ դերբայը (infinitif) գոյական է. դա վերացական (abstractum) նշանակություն ունի, օրինակ՝ «Առանց յապաղելոյ» (=առանց հապաղելու—Մ. Ա.) բոլորովին նույնն է նշանակում, ինչ որ «Առանց յապաղութեան» կամ «Առանց յապաղանաց» (=առանց հապաղանքի—Մ. Ա.): Բայց դա ունի ամբողջովին բայական ինդրառություն. միայն ինչ որ դիմավոր բայի հետ (Verbum finitum) ուղղական է դրվում, անորոշ դերբայի հետ սեռական է դրվում... Անորոշ դերբայը գործածվում է բոլոր հոլովներով՝ ներգոյական... սեռական... բացառական... գործիական... տրական... հայցական... ուղղական...»***:

Ի՞նչ են մտածում ռուս քերականներն իրենց անորոշ դերբայի մասին: Առնենք նախ գոված Շապիրոն:

«Եթե հարկավոր է միայն անվանել (назвать) գործողությունը, չվերագրելով որոշ առարկայի և առանց ժամանակը ցույց տալու, այն ժամանակ բայը գործածվում է անորոշ ձևով (ինֆինիտիվ)» (I, 49): «Բայի անորոշ ձևը նշանակում է միայն բայի անունը (название)» (I, 57):

«Բայի անորոշ ձևը սկզբնապես՝ եղել է բայից կադմված գոյական. այժմ մեղնում (=ուսերենում—Մ. Ա.) գործածվում են բայական գոյականներ առանձին վերջածանցներով, օրինակ՝ гуляние от гулять, рисование от рисовать, ходьба от ходить, улыбка от улыбаться и т. п.» (I, 49 հտն.):

Dr. E. Th. Michaelis. Neuhochdeutsche Grammatik für höhere Schulen, Leipzig, 1898, հր. 75, 81.

** A. Meillet, Esquisse d'une grammaire Comparée de l'arménien classique, Vienne, 1903, հր. 98 հտն. „formes nominales“.

*** A. Meillet. Altarménisches Elementarbuch, Heidelberg, 1913, հր. 109 հտն.:

Հստ Շապիրոյի, ուրեմն, ռուսերենում անորոշ դերբայը բայ է:

Բայց և այնպես հենց այն միայն, որ ռուսերենի ինֆինիտիվը գործ էածվում իբրև ենթակա, ստորոգյալ և նախադասության երկրորդական անդամներ (второстепенные члены), այդ ցույց է տալիս, որ դա ռուսերենում ևս այդ դեպքերում ըմբռնվում է իբրև գոյական և ոչ բայ: Ահա օրինակներ Շապիրոյի քերականությունից, ըստ Շապիրոյի որոշման.

1) II, 8. *ենթակա՝* Переправиться через реку не составляет никакого труда.

2) II, 9. *ստորոգյալ՝* Наша очередная задача—поднять производительность труда.

3) II, 14 *հոն.* երկրորդական անդամներ՝ Прикажи ему уйти. Он большой мастер стихи *читать*. Мне не правиться твоя привычка *размахивать* руками во время разговора.

Այսպես և Я люблю *читать* *և* *նմանները:*

Տեսնենք, թե ինչպես է ըմբռնում ռուսերենի անորոշ դերբայը ձեռիս տակ ունեցած մի ուրիշ քերականության* հեղինակը, Ա. Պեշկովսկին: Անորոշ դերբայը (= ինֆինիտիվը) «իր ծագումով... մի մեկուսացած հոլով է—*ть, чь* վերջացած իզական սեռի բայական գոյականների, որոնք կորցրել են իրենց մնացած բոլոր հոլովները... Մի ժամանակ դա... նշանակել է գործողությունն իբրև առարկա, այսինքն մոտավորապես այնպես, ինչպես այժմ գործողություն են նշանակում *взятие, горение, молитва, прыжок* (= առում, այրում, աղոթք, ուսուցում—Մ. Ա.) և այլ գոյականները: Բայց այժմ այդտեղ (= անորոշ դերբայի մեջ—Մ. Ա.) առարկայականություն կամ բոլորովին չկա, կամ գրեթե չկա»:

Ռուսերենի անորոշ դերբայն ու բայական անունը гулять և гуляние (= «զբոսնել» և «զբոսանք») կիրառական նշանակությամբ, ինչպես բացատրում է Պեշկովսկին, մերթ տարբերվում են միմյանցից, մերթ նույնանում են միմյանց հետ: Նշանակությամբ նույնն են, ուրեմն և անորոշ դերբայը գոյական է, օրինակ, հետևյալ դեպքերում гулять полезно—гуляние полезно, любитель гулять—любитель гуляния) (= *զբոսնելը օգտակար է—զբոսանքն օգտակար է. զբոսնելու սիրահար—զբոսանքի սիրահար*): Բայց վերջիվերջո այդ քերականի համար ռուսերենի անորոշ դերբայը շատ ավելի բայ է, քան գոյական: Ինչու՞—Որովհետև ռուսերենում որոշող հոդ չկա: Մինչդեռ «անորոշ դերբայի վերադարձը գոյականների ծոցը» գրում է նա,—կատարվել է «շատ եվրոպական լեզուների մեջ շնորհիվ որոշող հոդի (հմմտ. գերմաներեն *das Lernen, das Sprechen* և այլն, որ հնարավոր է ամեն մի անորոշ դերբայի համար. *французский le parler, le pouvoir*)*: Ուրեմն, ըստ Պեշկովսկու, որովհետև ռուսերենում անորոշ դերբայը որոշող հոդ չի առնում (քանի որ ռուսերենում ընդհանրապես հոդ չկա), ուստի «դա մի գոյական է, որ մի քայլաչափ չի հասել բալին—это существительное не дошедшее на один шаг до глагола» (ևր. 118): Ուրեմն գոյականից դեպի բայ, մի քայլաչափ հեռու մնացած անցման մի րառ:

* А. М. Пешковский, Русский синтаксис, издание 5-е, В первом издании премировано Академией Наук. Допущен Наркомпросом РСФСР в качестве учебного пособия для высших педагогических учебных заведений, Гос. учебно-педагогическое издательство, М., 1935, *ևր.* 118 *հոն.*:

Բայց միայն որոշող հողը չէ, որով անորոշ դերքայը գոյականն է: Եթե Պեշկովսկին հայերեն իմանար, նա ուսերենի անորոշ դերքայը համեմատելով հայերենի հետ, կգտներ ավելի մեծ տարբերություն այդ երկուսի մեջ:

1. Հայերենն առնում է ոչ միայն որոշող, այլև ամեն տեսակի հոգեր՝ կարդալս, կարդալդ, կարդալը, նույնիսկ կարդալներս, կարդալներդ, կարդալները:

2. Հայերենի անորոշ դերքայի հետ կարող է դրվել ամեն որոշող ստացական իմաստով, օրինակ՝ իմ կարդալը, քո կարդալը, նրա կարդալը, Տիգրանի կարդալը և այլն: Ռուսերենում այդ հնարավոր չէ. կարելի չէ ասել՝ моя читать, его читать, читать Тиграна, այլ այդ հնարավոր է միայն անորոշ դերքային փոխարինող բայական գոյականի հետ՝ օրինակ՝ мое чтение, твое чтение, чтение Тиграна.

3. Հայերենում անորոշ դերքայը հոլովվում է՝ կարդալ, կարդալու և այլն, օրինակ՝ իմ դուրս գալու օրը, նրա կարդալու ժամանակ: Ռուսերենում այդ հնարավոր չէ. կարելի չէ ասել՝ день моей выехать, այլ այդ հնարավոր է միայն բայական գոյականով ասել՝ день моего выезда, во время его чтения.

4. Հայերենում անորոշ դերքայի հետ, ինչպես ամեն գոյականի հետ, կարող են դրվել նախադրություններ և ետադրություններ. օրինակ՝ կարդալուց առաջ, կարդալուց հետո, դուրս գալուց հետո, առանց կարդալու: Ռուսերենում այդ ևս հնարավոր չէ. կարելի չէ ասել՝ перед читать, после читать, без читать, այլ միայն բայական գոյականի հետ՝ перед чтением, после чтения, после выезда և այլն:

Այս բոլոր պայմանները հայերենի անորոշ դերքայը նույնացնում են գոյականի հետ, իսկ ռուսերենի այդ դերքայը, չունենալով այդ պայմանները, հեռանում է գոյականից:

Անշուշտ, հայերենում ևս կա անորոշ դերքայի հետ նաև բայական անունների գործածություն թե հին և թե նոր հայերենում: Հին հայերենի համար բավական է թերթել Մ. Խորենացու «Հայոց պատմություն» միայն երկրորդ գրքի ցանկը, և իսկույն նկատելի կլինի բայական անունների և անորոշ դերքայի կիրառությունը բոլորովին նույն նշանակությամբ. «Խաղալն Արտաշիսի յարեմուտս». «դիմումն ի մեզ Պոմպէի». «յաղագս յարձակելոյն Տիգրանայ ի վերայ զօրացն Հռոմայեցւոց». «յաղագս երթալոյն Արգարու յարեւելս». «եռք մեծին Սահակայ ի Տիսրոն» (Գ գրքից). «յարձակումն Ալանաց ի մեզ» և այլն: Նույնը նաև նոր հայերենում: Այժմ բոլորովին նույն նշանակությամբ ասում ենք՝ «Ալանների հարձակումը Հայաստանի վրա», «Ալանների հարձակվելը Հայաստանի վրա» և այլն:

Ժողովրդական լեզվի մեջ, սակայն, բայական անունների գործածություն գրեթե չկա. այլ սովորական է գրեթե միայն անորոշ դերքայի գործածությունը: Ռուսերենում, ընդհակառակն, ինչպես վերևում բացատրվեց, որոշ դեպքերում միմիայն բայական գոյականներ են գործածվում և հնարավոր չէ անորոշ դերքայ գործածել: Եվ ահա, երբ ուսախոս հայերը գրում կամ ուսերենից թարգմանում են հայերեն, նրանք ձգտում են մեր լեզուն ռուսերենի վրա ձևելու: Նրանք չեն ըմբռնում անորոշ դերքայի կիրառությունն այնպիսի դեպքերում, երբ ռուսերենը միայն բայական անուններ է գործածում: Այդ պահանջին բավարարություն տալու համար է, որ վերջին տասնամյակներում նորանոր բայական գոյականներ են կազմվում «ուս» մասնիկով, կամ այդ

մասնիկով կազմված հին, բայց անգործածական բառերը գործածության մեջ են դրվում:

Բերեմ մի օրինակ. «Արտակուսակցական դասակարգային մարմինների ստեղծումը միասնական ճակատի անցկացման, ընդարձակման ու ամրացման լավագույն ձևն է հանդիսանում» («Խորհրդային» Հայաստան, 1934, № 182):

Նույնիսկ «անց կացնել» բառի համար կազմված է «անցկացում»: Անշուշտ, ավելի հաճախ անորոշ դերբայն են գործածում նման դեպքերում. օրինակ՝ հենց նույն հոդվածի մեջ կարդում ենք. «Հակաֆաշիստական ճակատ ստեղծելու ժամանակ» (որ կարող էր գրել՝ «ճակատի ստեղծման ժամանակ»): «Աշխատավոր մասսաներին ֆաշիզմի դեմ մղվող պայքարի շուրջը համախմբելու գործում հատկապես կարևոր խնդիր է հանդիսանում... հակաֆաշիստական ժողովրդական լայն ճակատ ստեղծելը» (նույն): Պարզ է, որ թարգմանիչը կարող էր գրել նաև «համախմբման գործում», «ճակատի ստեղծումը», ինչպես նույն թարգմանիչը քիչ վերևում գրել է «մարմինների ստեղծումը», «անցկացման, ընդարձակման, ամրացման ձևը»:

Բայց այս միջանկյալ: Դառնանք մեր խնդրին:

Ռուսերենում, ինչպես տեսանք, շատ սահմանափակ է անորոշ դերբայի գործածությունն իբրև գոյական: Բայց կա մի հանգամանք ևս, որով ռուսերենում այդ դերբայն ավելի իբրև բայ է մտածվում:

5. Ռուսերենում «бы» մասնիկը գործածվում է նաև անորոշ ձևի հետ, բային տալով ըղձականության, հնարավորության նշանակություն՝ съездить бы за город. Как бы не упасть. (Շապ<իր>, 1934, I, 56):

Բայց որ կարևորն է՝ ռուսերենում անորոշ դերբայը еслн, чтобы (= եթե, որպեսզի) շաղկապներով կազմում է պայմանական և նպատակական նախադասություններ, իսկ հայերենում դրանցից ոչ մեկը հնարավոր չէ. օրինակ՝ Если увеличить делное вдвое, то и частное увеличится вдвое (Շապիր, 1934, II, 36): Եթե բաժանելին մեծացնել երկու անգամ, ապա և քանորդը կմեծանա երկու անգամ: Чтобы умножить число на 25, можно умножить его на 100 и разделить на 4 (Շապ<իր>, II, 38): Որպեսզի մի թիվ բազմապատկել 25-ով, կարելի է ախ բազմապատկել 100-ով և բաժանել 4-ի: Այսպես նաև հետևյալների մեջ. Мы пришли в библиотеку, чтобы прочитать газеты. Մենք եկանք գրադարան, որպեսզի կարդալ լրագիրներ: Мы думаем о том, чтобы успешно кончить работу: Մենք նրա մասին ենք մտածում, որպեսզի հաջողությամբ վերջացնել աշխատանք:

Առանց այդ շաղկապների էլ, անորոշ դերբայով կազմված նախադասությունները, նշանակության բավմական նուրբ տարբերություններով, շատ տարածված են ռուսաց լեզվի մեջ: Ես չեմ կարող այստեղ օրինակները հաճախել. այդ կարելի է տեսնել ամեն քերականության մեջ, այլև Պեշկովսկու վերոհիշյալ Շարահյուսության մեջ, եր. 338—342, 356:

Հայերենում թույլատրելի չէ կազմել այսպիսի նախադասություններ անորոշ դերբայով: Վերոհիշյալ դեպքերում նախադասությունը կազմվում է կամ դիմավոր բայով, կամ անորոշ դերբայի սեռականով համաբ ետադրության հետ, երբեմն և առանց սրան: Վերևի խոսքերն, օրինակ, հայերենում ասում են այսպես.

Եթե բաժանելին մեծացնենք երկու անգամ... կամ՝ եթե բաժանելին մե-

ծացվի ևրկու անգամ... Մի թիվ 25-ով բազմապատկելու համար՝ կարելի է... կամ՝ որպեսզի մի թիվ բազմապատկվի 25-ով, կարելի է... Մենք եկանք գործադարան, որպեսզի լրագիրներ կարդանք,—կամ՝ ...գործարան՝ լրագիրներ կարդալու (համար)։ Մենք այն մասին ենք մտածում, որ հաջողությամբ վերջացնենք աշխատանքը։

Վերջին ասացվածի մեջ «որպեսզի» բառը դնելն էլ ռուսաբանություն է։ Այսպես ուրեմն եթե և որպեսզի շաղկապների հետ անորոշ դերբայի գործածությունը բացահայտ օտարաբանություն է։ Բայց շնայելով դրան՝ տգետ և անփույթ թարգմանիչների գրչով այդ հետզհետե ավելի ու ավելի է երևան գալիս մեր լրագրության մեջ։ Ահա ձեռք մի թարգմանություն։ «Արևմուտքի կոմունիստական կուսակցությունների հիմնական խնդիրը տվյալ մոմենտում այն է, որպեսզի զարգացնել և մինչև վերջ տանել պրոֆշարթման միասնության կամպանիան, որպեսզի բոլոր կոմունիստները գլխովին մտնեն պրոֆմիությունների մեջ, սխտեմատիկ, համբերատար աշխատանք կատարեն այնտեղ բանվոր դասակարգին կապիտալի դեմ համախմբելու գործում և այսպիսով հասնել այն բանին, որպեսզի կոմունիստական կուսակցությունները կարողանան հսկել պրոֆմիությունների վրա» («Խորհրդ <ային> Հայաստան», 1934, № 182)։

Գրաբարում էլ կան մի քանի այսպիսի օտարաբանություններ։

Ոչ մի լեզվի քերականություն չի հորինվում օտարաբանությունների համար, որոնք խոտելի են միշտ։ Դրա համար է ասած, որ քերականություն գրողը նախ և առաջ հիմնովին պիտի ուսումնասիրի այն լեզուն, որի քերականությունը պիտի գրի. այդպիսի մեկը պետք է խորը թափանցած լինի տվյալ լեզվի էության մեջ։ Բացի այդ՝ նա պետք է բաղմակողմանի կերպով ուսումնասիրած լինի քերականական գիտությունը։ Բայց ցավալի է տեսնել, որ մեր քերականության դասագիրքը հորինողը նույնիսկ, ինչպես հարկավոր է, հմուտ չէ հայերենին և քերականական գիտությանը։ Այդ է պատճառը, որ, ինչպես անհմուտ թարգմանիչները անորոշ դերբայի գործածություն անում են ռուսերենին ենթարկվելով, նույնպես Ա. Ղարիբյանը, և նրա ջատագովը հայերենի քերականությունը ձևում են ըստ ռուսերենի և անորոշ դերբայը դնում են իբրև բայ։ Զէ՞ որ «ավելի կարող եղբայրական Ռուսաստանի մասնագետներին» մեկը՝ Շապիրոն, այդպես է գրել։ Շապիրոն ռուսերենի քերականություն գրելով՝ արդեն մտածել է մեզ համար, հայերենի քերականություն համար։

Ինչո՞ւ է մեր անորոշ դերբայը,—ինչպես և դերբայ ածականը կամ բայածականը, որի մասին հետո խոսք կլինի,—մոտենում բային։—Անորոշ դերբայի, ինչպես և բայածականի, նշանակությունը նույնն է, ինչ որ համապատասխան բայի բայիմաստը,—չեմ ասում համապատասխան բայը, այլ միայն բայիմաստը, որովհետև բայը բացի բայիմաստից՝ ունի նաև դեմք, ժամանակ և այլն։ Բայց դրանով, այդ նշանակությամբ, օրինակ, ստեղծել դերբայն ավելի մոտ չէ ստեղծել բային, քան ստեղծում գոյականը, և ոչ էլ զարմանալ դերբայն է ավելի մոտ զարմացա բային, քան զարմացում գոյականը։ Ընդհակառակն, մեր անորոշ դերբայը և համապատասխան բայական գոյականը թե՛ նշանակությամբ և թե՛ կիրառությամբ կատարելապես նույնանում են միմյանց հետ և իրար փոխանակում են, մինչդեռ անորոշ դերբայը, ինչպես և բայածականը, բայից շատ հեռու է թեկուզ միայն նրանով, որ բայը դեմք ունի, իսկ դերբայները չունեն այդ։

Որ բոլոր բայերի բներից, սակավ բացառությամբ, կազմվում է համապատասխան անորոշ դերբայ, այդ ոչ մի արժեք չունի։ Միևնույն բայերի բներից, սակավ բացառությամբ, կազմվում են նաև բայական անուններ ում, ույթ, ուստ, և այլ ածանցներով կամ արմատներով, օրինակ՝ ստեղծել, ստեղծում, խոսել—խոսք, դողալ, դող, դողում, գալ—գալուստ, գնալ—գնացում, գնացք և այլն։ Լոկ ձևական արժեք ունի այն, որ անորոշ դերբայն ունի միայն մեկ «լ» վերջածանցը, որ կանոնավորապես գրվում է բայերի ներկայի բնի վրա, ինչպես դեմքի վերջավորությունները, օրինակ՝ գնամ—գնալ, գրեմ—գրել։

Հենց գլխավորապես այդ պատճառով, որ բայերի համար կա միակերպ այսպես կազմվող անորոշ դերբայը, այս վերջինը համարվել է բայի թեման ձևերից մեկը և տուվել խոնարհման մեջ։ Բայց ով որ այդ հանգամանքին արժեք կտա և դրա համար անորոշ դերբայը կհամարի բայ, նա ելակետ կունենա անորոշ դերբայի կազմության ձևը և ֆորմալիզմի մեջ կընկնի։ Եվ այդպես վարվելով մեր քերական Ա. Ղարիբյանն ու Սեակը, նրանք իսկական ֆորմալիստ են դառնում, նրանք, որ պատերազմ են մղում ֆորմալիզմի դեմ։ Բայց չեմ կարծում, որ հասկացած լինին այդ։

«Անորոշ դերբայն ու դերբայ ածականը, ճիշտ առած, երբեք խոնարհման մաս չեն և երկար ժամանակ էլ խոնարհման մեջ չեն եղել»։ Ահա թե ինչ է գրում Ֆրանսերենի վերևում հիշված քերականությունը (եր. 81)։

Էլ ի՞նչ մնաց անորոշ դերբայ ու դերբայ ածականների և համապատասխան բայերի մեջ իբրև ընդհանուր։—Միայն այն, որ ներգործական (անցողական) բայերի համապատասխան անորոշ դերբայները և դերբայ ածականները առնում են հայցական կրող խնդիր, ինչպես և համապատասխան բայերը, մինչդեռ համապատասխան բայական անունների հետ այդ խնդիրը փոխվում է սեռական վերադրի. օրինակ՝ վերևում բերված ցիտատների մեջ կա՝ «Ճակատ ստեղծելը», «Մարմինների ստեղծումը», որ կարելի է շուտ տալ և ասել՝ «Ճակատի ստեղծումը», «Մարմինների ստեղծելը»։

Ահա դերբայների և բայի մեջ ընդհանուրը, մի կողմ թողնելով վերադրի ածականի ու մակբայի խնդիրը։ Բայց ով որ ժողովրդական լեզուն դիտել գիտե, նա նկատած կլինի, որ անորոշ դերբայի հետ ևս դրվում է նաև սեռական, օրինակ՝ Թումանյանից «փողի գտնելը»։ Այդպես և «վարդի քաղողը»^{*}։ Ուրեմն այստեղ էլ լեզուն ձգտում է անորոշ դերբայը նույնացնել բայական գոյականների հետ։ Բայց և այնպես դերբայները գրական լեզվի մեջ առնում են նույն հայցական կրող խնդիրը, ինչ որ համապատասխան բայերը։

Բայց մի՞թե դրա համար մեր անորոշ դերբայը, որ կատարելապես գոյական է, պետք է բայ համարվի։

Դրա համար մեր անորոշ դերբայը հենց դերբայ է և գոյականների մեջ մի առանձին տեղ է բռնում, ինչպես և դերանունները։

Կան և թվական գոյականներ։ Բայց ես չեմ ուզում ժամանակ վատնել թվական գոյականների համար, որոնց թիվը չափազանց քիչ է հայերենում, որոնք և, կարելի է ասել, բոլորը գործածվում են նաև իբրև ածական։ Ածականների մասին խոսելիս՝ կանգ կառնեմ և դրանց վրա։

* Մ. Աբեղյան, Աշխարհարարի շարահյուսություն, Վաղարշապատ, 1912, եր. 76, պար. 82, կետ 1։

21. Ընդհանուր եզրակացությունը գոյականի մասին:—Այն բոլոր բառերը, որոնք առարկա են նշանակում,—լինի ինքնակա առարկա, թե իբրև այնպիսին մտածված մի վերացություն (աբստրակցիա, աբստրակտում) իրենց նշանակությամբ կազմում են մի ընդհանուր խումբ—ԳՈՅԱԿԱՆ:

Գոյականները ըստ իրենց նշանակության բաժանվում են երկու տեսակների.

1. Անուն,—այն գոյականները, որոնք ունին հաստատուն, անփոփոխ նշանակություն: Դպրոցական քերականությունների մեջ կոչվում են անուն կամ գոյական:

2. Դերանուն (դերանուն գոյական, ըստ դպրոցական քերականությունների՝ գոյական դերանուն),—այն գոյականները, որոնք հաստատուն նշանակություն չունեն, այլ նայելով թե ինչ անվան տեղ են դրվում, կամ ինչ առարկայի են ակնարկում, նրա նշանակությունն էլ ստանում են:

Այս են ահա գոյականների գլխավոր տեսակները՝ անուն և դերանուն: Մնացածը երկրորդական ստորաբաժանումներ են: Այսպես անունները լինում են՝

ա) Անուն նեղ մտքով (անուն գոյական, ըստ դպրոցական քերականությունների՝ գոյական անուն), որ են հասարակ և հատուկ անուններ:

բ) Թվական գոյական:

գ) Անորոշ դերբայ կամ բայանուն կամ դերբայ գոյական: Այս երեք ենթատեսակների հետ դնելով իբրև

դ) Դերանուն (գոյական)—ունենում ենք չորս տեսակ գոյականներ:

Հասարակ և հատուկ «անուն գոյական», «թվական գոյական», «դերբայ գոյական» և «դերանուն գոյական» տերմինների համար իբրև ընդհանուր սեռի անուն ընդունված է գոյականը, ինչպես որ պետք է ըստ տրամաբանության և ըստ մատերիալիստական տեսության, քանի որ «գոյականն» է տեսակների բաժանվում:—Արդարև այստեղ գոյականների մի գլխավոր տեսակը՝ դերանունը՝ դրվում է մյուս տեսակի՝ անունի ենթատեսակների հետ, բայց այդ շփոթություն չի առաջ բերում, քանի որ այդ չորսից ամեն մեկը հակասում է մյուս երեքին, և ոչ մեկը չի մտնում մյուսի մեջ: Դա լուկ թվարկություն է և ոչ ստորաբաժանում:

Մեծ դժվարություն է պատճառել ինձ տերմինների գործածությունը: «Անուն գոյական» տերմինն իսկապես հարմար է գոյականների առաջին գլխավոր տեսակին. ուստի ավելացրել եմ «հատուկ և հասարակ» բառերը: Աշխատել եմ իմ «Շարահյուսության» (եր. 8 հտ.) և «Հայ<յոց> լեզ<վի> տես<ություն>» մեջ (եր. 131 հտ.) այս բաժանման համար թե հին տերմինները դնել, «Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսություն>» մեջ նույնիսկ ընդգծելով հենքը, և թե նորերն ըստ մատերիալիստական տեսության կատարված ճիշտ բաժանման: Բայց այդ առաջ է բերել տերմինների խճողում, որից քերականական տերմիններին անվարժ մարդիկ, ինչպես քաղ. Սևակը, գլուխ չեն հանում: Ուստի կառաջարկեի դպրոցական դասագրքերի մեջ անունների տեսակներից թվական գոյականները հանել և դնել միայն ածականների մեջ, վերևում հիշված պատճառով, և գոյականների բաժանումն և ստորաբաժանումն անել, ինչպես որ է իմ «Աշխարհ<աբարի> քերականության» մեջ (եր. 48 հտ.), և իմ «Տարրական քերականության» 3-րդ, 4-րդ և 5-րդ տրպագրությունների մեջ (1910—1916 թթ.): Այսպես.

Գոյականներին նայելով իրենց նշանակության՝ բաժանվում են երկու տեսակի,

1. Անուններ, որ լինում են՝ հասարակ անուն, հատուկ անուն, բայանուն կամ անորոշ դերբայ:

2. Դերանուններ, որ լինում են՝ անձնական, ցուցական, փոխադարձ, հարաբերական, ստացական, անորոշ և հարցական:

Է

ԱԾԱԿԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

22. «Ածական և թվական» ավանդական բաժանմամբ:—*Ինչպես վերևում տեսանք, Շապիրոն (նրան հետևելով և Ա. Ղարիբյանը) իբրև բառերի մի «հիմնական խումբ» դնում է՝*

1) գոյական, 2) ածական, 3) թվական, 4) դերանուն, 5) բայ, 6) մակբայ: Տեսանք, որ բառերի այդ բաժանումը չի կատարված «ըստ իրենց նշանակության և ըստ իրենց դերի նախադասության մեջ»: Դերանունը (ռուսերենում նաև քանական թվականը, երբ ենթակա է) մտնում է գոյականի մեջ իբրև ենթատեսակ:

Այժմ քննենք տեսենք մյուսների խնդիրը: Շապիրոն գրում է.

«Ածականը նշանակում է առարկայի հատկանիշը (признак): Հատկանիշ ասելով պետք է հասկանալ՝ առարկայի չափը (օրինակ՝ մեծ տուն, լայն բակ), նյութը, որից շինված է առարկան, առարկայի որակը, առարկայի պատկանելությունը (отцовская шуба) և նմանները,—մի խոսքով ամեն ինչ, որի համար կարելի է հարցնել какой (ինչպիսի), который (որ) կամ чей (ու՞մ)» (I, 32):

«Թվականը նշանակում է առարկաների քանակը, կամ նրանց դասավորությունը» (I, 41): Ուրիշ տեղ (II, 11) նա թվականները համարում է առարկաների «հատկանիշ» (признак) նշանակող բառեր: Թվականն, ուրեմն, մի առանձին տեսակի հատկանիշ, որ է՝ քանակ ու դասավորություն է ցույց տալիս:

Հիմա հարց: Ի՞նչ հիման վրա Շապիրոն ածականի համար իբրև առարկայի հատկանիշ շարում է՝ չափ, նյութ, որակ, պատկանելություն և «նմանները»:—Ոչ մի հիմք չկա: Մի՞թե կարելի չէր ավելացնել նաև քանակ և դասավորություն (количество, порядок). չէ՞ որ ինքը Շապիրոն թվականների նշանակությունը համարում է հատկանիշ: Ինչո՞ւ պետք է, օրինակ, պատկանելություն ցույց տվող (ո՞ւմ չե՞մ հարցին պատասխանող) բառերը դրվեն որակ (качество) ցույց տվող բառերի հետ մի տեսակի մեջ, իսկ քանակ (առանձին, հարկավ, թեք հոլովների համար) և քանիեռորդ ցույց տվող բառերը շուկ տեսակ կազմեն: Այստեղ ոչ մի սկզբունք չկա գործադրված.

Առենք դերբայ ածականները կամ բայածականները, ռուսերեն при-частие.

Արդեն վերևում տեսանք, որ բայի բնից ածանցված դերբայ ածականները—պարտիցիպները—գերմաներենում համարում են ածականներ: Տեսնենք՝ ինչպես են մտածում ֆրանսերենում „Particip e-ն (=դերբայ ածականը) մի տեսակ ածական է, որ միևնույն արմատն ունի, ինչ որ բայը:

Միակ տարբերությունը որ կա որոշ պարտիցիպների (ներկա պարտիցիպներ— participes présents) և մյուս ածականների միջև, այն է, որ առաջինները կարող են ունենալ ուղիղ խնդիր, իսկ երկրորդներն այդ չեն կարող ունենալ... Մյուս պարտիցիպները (անցյալ պարտիցիպներ— participes passés), որ երբեք չեն կարող ուղիղ խնդիր ունենալ, ոչնչով չեն տարբերվում սովորական ածականներից*։ Participe-ն «ինչպես մի ածական որակավորում է (qualifier) գոյականը», «միշտ նույն բունն ունի, ինչ որ բայը և որոշ դեպքերում նույն տեսակի լրացումներ է առնում, ինչ որ բայը»։ —Ուրեմն ճիշտ ինչպես անորոշ դերբայը, միայն մինչ վերջինս գոյական է, պարտիցիպը՝ ածական է, առաջինը բայանուն, երկրորդը՝ բայածական։

Ի՞նչ է գրում Շապիրոն причастие-ի համար։ «Ռուսաց լեզվի մեջ կան ածականներ, որոնք կազմված են բայերի ներկայի բնից (основа) ...և անցյալի բնից...»։

«Բայածականները (отглагольные прилагательные) կոչվում են причастие» (I, 60 հտ.)։

«Այսպիսի ածականները նշանակում են առարկաների հատկանիշներ (признаки), ընդ որում իբրև հատկանիշ հանդիսանում են այն գործողությունները, որ կատարում են առարկաները. օրինակ՝ աշխատող մարդ—մարդ, որ աշխատում է»։ —Ուրեմն դարձյալ մի առանձին տեսակի հատկանիշ։

Ի՞նչ է գրում Շապիրոն բայի համար։

«Բայը մի «մասն-բանի» է, որ նշանակում է գործողություն, որ կատարում է առարկան, կամ որ նրա գլխին կատարվում է, նույնպես մի վիճակ, որի մեջ գտնվում է առարկան» (I, 49), կարճ ասած՝ բայը ցույց է տալիս գործողություն կամ վիճակ։

Հիմա, ի՞նչ են դրանք։—Դարձյալ հատկանիշ։ Թի գործողությունն առարկայի հատկանիշ է ըստ Շապիրոյի, ահա նրա գրածը, որ վերևում գրեցի, թե «այսպիսի ածականները (= причастия) նշանակում են առարկաների հատկանիշներ (признаки), ընդ որում իբրև հատկանիշ հանդիսանում են այն գործողությունները, որ կատարում են առարկաները...»։ Կրավորականների համար (убитый, пойманный) գրում է, թե այդ причастие-ները «նույնպես նշանակում են առարկաների հատկանիշներ (признаки), ընդ որում իբրև հատկանիշ հանդիսանում են նույն գործողությունները, որոնց ենթարկվում են այդ առարկաները» (I, 62)։

Այսպես ուրեմն ըստ Շապիրոյի «Ածականը նշանակում է առարկայի հատկանիշ»։ Հի՛մա, քանի որ սահմանումը պիտի փոխադարձ լինի, այդ սահմանումը շուտ տված լինում է. «Առարկայի հատկանիշ նշանակող բառերը ածական են»։ Հի՛մա, ինչպես տեսանք, ըստ Շապիրոյի, հատկանիշներ են ցույց տալիս և՛ ածականը, և՛ թվականը, և՛ причастие-ն բայածականը, և՛ բայը։ Եթե այդպես է, էլ ի՞նչպես է նա բառերն ըստ այդ ընդհանուր նշանակության բաժանել տեսակների։ Դա «ըստ նշանակության» տրամաբանական բաժանում չէ։ Այդտեղ չկա բաժանման սկզբունք։

Դա և մատերիալիստական բաժանում չէ։

Բայը մի կողմ թողնենք, որովհետև դա ունի բոլորովին ուրույն նշանակություն ու բնավորություն, որ չեն հասկանում Շապիրոն և իր մերազնյա հետևորդները։ Առնենք մյուսները։

* Larive et fleury, Grammaire, Paris, 1895, հր. 81, 147։

23. Ածականն ըստ մատերիալիստական տեսակետի:—Արդեն տեսել ենք, որ, ըստ մատերիալիստական տեսության, բառերը, որոնց հետ զուգորդվում են օբյեկտիվ իրականության պատկերացումները, կազմում են ամենից առաջ երկու մեծ խմբեր: Մի խումբ բառեր նշանակում են ինքնակա, անկախ գոյություն ունեցող կամ իբրև այնպիսին մտածված առարկաներ. դրանք գոյական են: Մի երկրորդ խումբ բառեր էլ, որոնք նշանակում են այդ առարկաներից անբաժան հատկանիշները, որոշումները. դրանք ածականներն են:

Այս է մատերիալիստական առաջին և գլխավոր բաժանումը:

Ապա այն էլ տեսանք, որ, ըստ տրամաբանության պարզ պահանջի, միևնույն ընդհանուր տեսակի մեջ պիտի մտնեն այն ամենը, ինչ որ նույն տեսակին են պատկանում: Հետևաբար, ինչպես որ առարկաներ նշանակող բառերն ըստ իրենց ընդհանուր նշանակության կազմում են մեկ ընդհանուր տեսակ, գոյական, նույնպես և այն բոլոր բառերը, որոնք առարկաների հատկանիշներն են ցույց տալիս, ըստ իրենց ընդհանուր նշանակության կազմում են մեկ երկրորդ ընդհանուր տեսակ—ածական:

Ինչ որ չի համապատասխանում այս բաժանմանն, այն ոչ միայն անտրամաբան է, այլև հակամատերիալիստական է:

Ի՞նչ է եզրակացությունը:—Այն, որ հատկանիշներ նշանակող բոլոր բառերն ածականների մեկ ընդհանուր տեսակի մեջ մտնում են իբրև ենթատեսակներ ըստ իրենց նշանակության.

1. Անուն ածական (ածական նեղ մտքով, ըստ դպրոցական քերականությունների՝ ածական անուն).

2. Թվական ածական (ըստ դպրոցական քերականությունների՝ «ածական թվական» կամ թվական անուն).

3. Դերբայ ածական կամ բայածական (ըստ դպրոցական <ական> քերականությունների)՝ ածական դերբայ: Բացի սրանցից կա նաև՝

4. Դերանուն ածական (ըստ դպրոցական քերականությունների՝ ածական դերանուն):

Ահա այն ստորաբաժանումը, որ կա իմ «Աշխարհ <աբարի> շարահյուսության» մեջ և իմ «Հայ <ոց> լեզվի տես <ության>» մեջ, որ և համապատասխան է գոյականների բաժանմանը: Այդ չորս տեսակներից 4-րդը՝ դերանուն ածականը՝ չունի հաստատուն, անփոփոխ նշանակություն, մինչդեռ առաջին երեքն անփոփոխ, հաստատուն նշանակություն ունին: Ուրիշ խոսքով, ինչպես իմ «Աշխ <արհաբարի> շար <ահյուսության>» և «Հ <այոց> լ <եզվի> տ <եսության>» մեջ բացատրված է, առաջին երեքը կազմում են ըստ իրենց հաստատուն նշանակության մի ընդհանուր տեսակ, իսկ դերանուն ածականը, իր փոփոխական նշանակությամբ, դրա դիմաց՝ մի երկրորդ ընդհանուր տեսակ: Բայց երբ առաջին ընդհանուր տեսակի ենթատեսակների հետ (որ են՝ 1) անուն ածական, 2) թվական ածական, 3) դերբայ ածական) դնում ենք երկրորդ ընդհանուր տեսակը, իբրև 4) դերանուն ածական,—այդ թվաբնույթով ոչ մի թյուրիմացություն չի առաջ գալիս, որովհետև այդ չորսից ամեն մեկը հակասում է մյուս երեքին և ոչ մեկը չի մտնում մյուսի մեջ:

Ինչպե՞ս է հիմնավորվում ածականների բաժանումը, որով ստացվում են դրանց չորս տեսակները: Տեսնենք այդ:

24. Ածականների երկու գլխավոր տեսակներ—Ա) որակական և Բ) հարբերական կամ հատկացական ածականներ:—Վերևում տեսանք, որ դիա-

լեկտիվական տրամաբանությունը, քանի որ մտածության օբյեկտիվ գոյի, օբյեկտիվ առարկաների անդրապատկերումն է,— գործ ունի կոնկրետ հասկացությունների հետ: Իսկ ի՞նչ է այդպիսի հասկացությունը (понятие, Begriff):— Դա օբյեկտիվ իրականության, կոնկրետ առարկայի պատկերն է իբրև մեկություն բազմազանության մեջ: Մեկ էլ հիշենք Մարքսի այն խոսքը. «Կոնկրետը նրանով է կոնկրետ, որ բովանդակում է իր մեջ բազմաթիվ որոշումներ, երևան գալով իբրև մեկություն բազմազանության մեջ»: Ուրեմն մեկ հատ եզակի, առանձին առարկան իր բազմազան որոշումներով: «Առարկաները, իրերը, ինչպես որ դրանք օբյեկտիվ գոյություն ունեն, բազմազան հատկությունների ու հարաբերությունների միություն են և իբրև այդպիսին օբյեկտիվ մատերիայի ձևերն են»*:

Արդ, ինչքան էլ բազմազան լինեն առարկաների հատկությունները կամ որոշումները, դրանք վերածվում են երկու մեծ խմբերի կամ տեսակների, որոնցով արտահայտվում են օբյեկտիվ առարկաների հիմնական ձևերն ու հարաբերությունները: Ըստ այնմ էլ, այսինքն դրանց համապատասխան էլ, առարկաների որոշումները ցույց տվող բառերը— ածականները բաժանվում են երկու մեծ տեսակի. Ա) որակական ածականներ և Բ) հարաբերական կամ հատկացական ածականներ:

Ա) Որակական ածականները նշանակում են առարկայի որակը:

«Որակը դիալեկտիկական տրամաբանության ամենակարևոր կատեգորիան է»:

«Որակն առարկայի այնպիսի որոշությունն է, որի շնորհիվ «առարկան» (Etwas, нечто) է այն, ինչ որ է՝, և կորցնելով իր որակը, դա (առարկան) դադարում է լինել, այն, ինչ որ է» (Հեգել)»: **:

Որակը առարկայի, «առգո կամ ներգո, ներքին», բաղկացական (constitutif) հատկությունն է: Ուստի իբրև առարկայի որակը կորչում է, ապա և առարկան այլևս այն չի մնում, ինչ որ առաջ էր: Առնենք իբրև օրինակ մի կոնկրետ «հաստ ու բարձր պատ»: Հիմա, երբ այդ պատը կորցնում է իր «հաստ ու բարձր» որակը, բնականաբար դա այն չի մնում, ինչ որ էր առաջ, կամ երբ այդ պատը կորցնելով իր «հաստ ու բարձր» որակը դառնում է «բարակ ու ցածր», բնականաբար այսպիսի «բարակ ցածր պատն» այլևս առաջվանը չէ: Առնենք դարձյալ իբրև օրինակ «երկաթե գրիչ». երբ գրիչն իր «երկաթե» որակը կորցնում է, բնականաբար դա դադարում է լինել այն, ինչ որ է: Ահա որակական ածականների դիալեկտիկական հիմնավորումը:

Որակական ածականների մեջ մտնում են վերևի երկու ենթատեսակները՝ 1) անուն ածական և 2) դերբայ ածական (բայաժական):

Ինչո՞ւ են այդ երկուսը տարբերվում միմյանցից:— Մենք այդ տեսել ենք: Դերբայները գրական լեզվի մեջ առնում են նույն հայցական կրող խնդիրը կամ ուղիղ խնդիրը, ինչ որ համապատասխան բայը (նամակ գրեցի,— նամակ գրող, այսպես և մակբայը՝ նամակ գրելիս): Բայց այդ չէ միայն:

Նյութի շարժման մեջ որակը, որ սպեցիֆիկ «ձևն է շարժման», մնալուն և անփոփոխ չէ, այլ, ընդհակառակն, անցավոր է: Բայց, ինչպես արդեն տեսել ենք, այդ փոփոխությունը կատարվում է ավելի կամ պակաս ժամանակի ընթացքում: Ուստի կա որակ, որ ավելի կայուն է, քան մյուսը: Անուն ածա-

* Т. С. Ниценко, Кр<аткий> фил<ософский> сл<оварь>.

** Նույն.

կաններն ահա նշանակում են ընդհանրապես ավելի մնայուն որոշումներ, ավելի կայուն հատկանիշ, քան դիրքայ ածականները: Այս վերջիններն ես ցույց են տալիս առարկաների առգո, ներունակ հատկություն, բայց մեծ մասամբ վաղանցիկ: Օրինակ՝ նույն բայարմատից կազմված փայլուն, շաճուն, շաճական անուն ածականներն ավելի մնայուն որոշում են նշանակում, քան փայլող, շաճվող դերբայածականները. նույնպես ժամանակավոր վաղանցիկ որոշումներ են ցույց տալիս՝ «նստած ձի», «պառկած ձի», «վազող ձի», «կանգնած ձի»: Նստածը կարող է իսկույն կանգնել և լինել կանգնած. կանգնածը կարող է վազել և դառնալ վազող և այլն: «Նայիր այն կանգնած և վազող ձիերին»: Բայց երբ ասում ենք՝ «Այս ձին վաղան է», կամ «վազկան է», «վազկան» կամ «վազան» ածականներով որոշվում է համեմատաբար մնայուն որակը:

Բառերի նշանակության փոխվելով այդպիսի դերբայ ածականները, հարկավ, ստանում են նաև համեմատաբար մնայուն որակի նշանակություն, ինչպես ասում են՝ «նստած բնավորություն», «բնած մարդ» (ոչ ֆիզիկական իմաստով): «Մեռնող մարդ», մի հատկություն, որ շատ երկար չի տևել, իսկ «մեռած մարդ» ֆիզիկական իմաստով, հարկավ, հավիտենական է:

Բ) Հստակացական կամ հարտբերական ածականները ցույց են տալիս առարկաների օբյեկտիվ հարաբերություններն, այն կապը, որի մեջ գտնվում են առարկաներն իրար վերաբերմամբ: Առարկաների այդ որոշումներն առտափն են: Երբ առարկաների հարաբերությունը փոխվում է, առարկաների այդ որոշումներն էլ կորչում են, բայց առարկաների որակը չի ոչնչանում, առարկան մնում է նույնը: Այդպիսի որոշումները ցույց են տալիս ամենից առաջ առարկայի քանակը:

«Քանակն առարկայի այնպիսի որոշությունն է, որ վերաբերում է գոյին այնպես, որ «իրը նույնն է մնում, ինչ որ է, թեպետ և դրա քանակական որոշումը փոխվում է, և դա (իրը) դառնում է ավելի կամ պակաս» (Հեգել): Քանակի ամենից վերացական արտահայտությունն է թիվը, հետո գալիս է մեծություն (величина), հետո՝ աստիճանը»*:

Առենք թվականները, որոնք ցույց են տալիս առարկաների միասնական հարաբերություն, կատարված կապակցություն: Երբ ասում ենք այս «հինգ ծառը», այդ ծառերն առնում ենք միասնական հարաբերությամբ: Երբ այդ «հինգ ծառերի» քանակական որոշումը փոխենք, մի ծառ էլ ավելացնենք դրանց և ասենք՝ այս «վեց ծառը», առաջվա «հինգ ծառը» էլի նույնն են մնում. կամ հինգ ծառից մեկը դուրս թողնենք և առենք նրանցից միայն «չորս ծառը», այդ «ծառ» առարկաները մնում են նույնը, շնայելով որ քանակական որոշումը մեծանում և փոքրանում է:

Առենք դասական թվականներ: Դիցուք, մի շարքով իրար հետ կան շուրս ծառ. և մենք մի կողմից սկսած համարում ենք՝ «առաջին ծառ», «երկրորդ ծառ», «երրորդ ծառ», «չորրորդ ծառ»: Այդ որոշումներից ոչ մեկով էլ ծառ առարկան չի ազդվում: Տեղներս շուտ տանք և կանգնենք չորրորդ ծառի մոտ և այնտեղից սկսենք համարել՝ առաջին ծառ, երկրորդ ծառ և այլն: Այս դեպքում մեր և ծառերի հարաբերությունը փոխվում է. այն ծառը, որ չորրորդ էր, այժմ դարձավ առաջին, երրորդը՝ երկրորդ, երկրորդը՝ երրորդ,

* Иценко, Кр. ф. сл.

առաջինը՝ չորրորդ: Բայց չնայելով, որ այդ ծառերի հարաբերությունը, ըստ այնմ և նրանց որոշումը փոխվեց, ծառերն անփոփոխ նույնը մնացին:

Առնենք ցուցական ածականները և մի կողմից ցույց տալով սսենք՝ այս ծառը, այդ ծառը, այն ծառը, այն մյուս ծառը: Հետո տեղներս փոխենք և վերջին ծառից սկսելով ասենք՝ այս ծառը, այդ ծառը և այլն: Այս դեպքում էլ հարաբերությունը և ծառերի որոշումները փոխվում են. այն մյուս ծառը դառնում է այս ծառը, այն ծառը դառնում է այդ ծառը և այլն, բայց դարձյալ ծառերը ոչ մի փոփոխություն չեն կրում, մնում են նույնը:

Այսպես նաև՝ իմ, քո, իր, մեր, ձեր, սրա, դրա, նրա ստացականներով և առհասարակ սեռական «հատկացուցչով» և ս, դ, ն հոդերով չի փոխվում առարկայի որակը: Միևնույն կոնկրետ գրքի համար ասենք իմ գիրքը, թե քո գիրքը և այլն կամ գիրքս, գիրքդ և այլն, դժանով փոխվում է առարկաների հարաբերությունը և այդ իրի որոշումը, բայց իրը մնում է նույնը, ինչ որ էր:

Ահա և հատկացական ածականների դիալեկտիկական հիմնավորումը: Դրանցով «հատկացվում են», այսինքն ջոկվում, զատվում են, որոշվում առնվում միայն այս կամ այն քանակով առարկաներ, որոշ կամ անորոշ թվով կամ որոշ առարկաներ՝ հինգ ծառ, այս ծառերը և այլն:

Հատկացական կամ հարաբերական ածականների մեջ մտնում են վերելվում հիշված չորս ենթատեսակներից մյուս երկուսը՝ 1) թվական ածականը և 2) դերանուն ածականը:

Թողնում եմ ածականների հրկու տեսակի բաժանման հիմնավորումը նաև ձևական տրամաբանությամբ, և դրանց կատարած դերը անունների նշանակության «ծավալի և բովանդակության» նկատմամբ:

Ըստ այսմ, ուրեմն, ըստ իրենց կատարած դերի, ածականները բաժանվում են երկու տեսակի.

Ա. Ուակական ածականներ և Բ. Հատկացական կամ հարաբերական ածականներ:

Ա) Ուակական ածականներն էլ ըստ իրենց նշանակության բաժանվում են երկու ենթատեսակի. ա) Անուն ածական և բ) Դերբայ ածական:

Բ) Հատկացական ածականներն էլ բաժանվում են երկու ենթատեսակի. ա) Թվական ածական կամ թվական անուն, բ) Դերանուն ածական: Ուրեմն նախորդ բաժանման չորս տեսակը:

Թվական ածականներն էլ լինում են՝ 1) Քանակական ածականներ, որոնց մեջ և անորոշ քանակականները, 2) Դասական ածականներ:

Իսկ դերանուն ածականները լինում են՝

1) Ցուցական ածականներ, 2) Ստացական ածականներ և այլն:

Ահա թե ուր գնաց թվական անունը: Դա դարձավ ածականների հատկացական տեսակի մի ենթատեսակ, որ իր կողմից ունի իր ենթատեսակները:

Եվ ինչպե՞ս շփոթվի և չզայրանա քաղ. Սեակը: Չէ՞ որ «վերացրել են թվականը որպես խոսքի մաս»: Դա, ըստ նրա «մատերիալիզմի», հավասար պիտի դրվեր գոյականին և ածականին և հանկարծ դարձել է ածականների մի տեսակի մեջ իբրև մի ենթատեսակ: Չէ՞ որ դրանով թվականն ընկնում է դիրքից և պատվից: Ա՛խ, այդ «Ֆորմալիստները»: «Դարերի ընթացքում» սրբագործված դրությունը «խառնել են» և «ստեղծել մի քաոս»:

«Քաոսն», անշուշտ, մեր «մասնագետների» համար է: Թե չէ, օրինակ, ֆրանսիացիները վաղուց, շատ վաղուց իրենց դասագրքերի մեջ ածականները

լաժանում են «երկու մեծ տեսակի»՝ որակական և հատկացական (adjectif qualificatif և adjectif déterminatif). որակական են դնում, ինչպես տեսել ենք և բայաձականը (պարտիցիպլը): Իսկ իբրև հատկացական ածականների ենթատեսակներ դնում են՝ ցուցական ածականներ, ստացական ածականներ, թվական ածականներ կամ թվական անուն, անորոշ ածականներ: Ապա թվական ածականները բաժանում են ֆանակական և դասական ենթատեսակների:—Ցուցական և ստացական ածականները ֆրանսերենում չեն համարվում դերանուն. և դրա համար կա որոշ հիմք: Բայց այդ կթողնեմ:

Ի՞նչ կասի սրան դասախոս Սեակը: «Վերացրե՛լ են թվականը որպես խոսքի մաս»: Լավ է, որ նա Ֆրանսիայում չի ուսուցանում, թե չէ գլուխ չէր հանիլ այս «քառսից»:

Հիմա հարց: «Ֆորմալիստական» են, ձևի՞ վրա են հիմնված այդ բաժանումն ու ենթաբաժանումները, թե՞ բառերի նշանակության և դրանց կառավարած ֆունկցիայի վրա: Դիալեկտիկական ու մատերիալիստական են այդ բաժանումները, թե «մետաֆիզիկական», «հակադիալեկտիկական», «հակամատերիալիստական», բառեր, որ նա շարտել է Մ. Աբեղյանի հասցեին ի գովեստ «Ղարիբյանական» քերականության:

Եվ վերջապես, «ֆորմալիզմը» հիմնվում է լոկ ձևի վրա: Ունի՞ն արդյոք մեր թվական ածականները, ինչպես և մյուս տեսակի ածականները, որևէ ընդհանուր ձև, որից ելնելով հնարավոր լիներ որևէ ձևական բաժանում անել, ինչպես օրինակ, ուսերենի ածականներն ունեն իրենց հատուկ վերջավորություններն ու հոլովական առանձին ձևերը:

Ահա մի բան, որի մասին կարևոր չեն համարել մտածել նրանք, որ ընդդեմ «ֆորմալիզմի» են գրում:

Բայց մենք շարունակենք:

Ը

ՄԱԿԲԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

25. Սահմանումը:—Այս աշխատությունն սկսելիս՝ մտադիր չէի մակբայի մասին գրել, քանի որ դրա դեմ գրող չի եղել և դրա վերաբերյալ բավարար բացատրություն կա իմ «Աշխարհաբարի» շար՝ «ահյուսություն» (եր. 8 հտ. 30—43) և «Հա<յոց> լ<եզվի> տես<ություն>» մեջ (եր. 130—132, 258 «բար», 286 «պես», 275 «որեն»): Բայց այժմ գտնում եմ, որ բառերի տեսակների այս տեսությունը լրիվ անելու համար՝ պետք է մի փոքր խոսել և մակբայի մասին:

Նախ՝ ի՞նչ է նշանակում «մակբայ»:

Այս տերմինը նշանակում է՝ «բայի վրա» դրվող: Բայց մակբայները դրվում են և բայի, և ածականի, և նույնիսկ մակբայի վրա, ուստի և այդ «մասն բանին» սահմանում են իբրև այնպիսի բառեր, «որոնցով որակավորվում կամ ձևափոխվում են (qualifier, modifier) ածականները, բայերը և մակբայներն իրենք»*: Այս է դրանց դերը:

Գերմաներենում «մակբայը» կոչում են Umstandswort—«պարագայական բառ»: Մի հիշված քերականության մեջ կարդում ենք. «Մակբայը

* Larive et Fleury, Grammaire, Paris, 1895, եր. 166.

նշանակում է մի բան (etwas). որ կարող է ոչ ինքնակա լինել եղելության կամ հատկության բովանդակության մեջ*:

Ես իմ «Տարր<ական> քերականության», «Աշխ<արհարարի> շար<ահյուսության>» (եր. 8) և «Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսության>» մեջ այսպես եմ սահմանել. «Մակբայը ցույց է տալիս հատկանիշի հատկանիշ կամ պարագա»: Սույնպես նաև Ա. Պեշկովսկին իր հիշված «Ռուսերենի շահյուսություն» մեջ (եր. 86 հտն.):

Որո՞նք են հատկանիշ նշանակող բառերը:—Պրանք են՝ ածականն ու բայը: Բայը, հարկավ, միայն հատկանիշ չի ցույց տալիս, այլ նաև ուրիշ նշանակություններ ունի. բայի մեջ բայիմաստն է միայն ցույց տալիս հատկանիշ՝ գոյություն, գործողություն կամ դրություն: Ուրեմն երբ ասում ենք, թե մակբայը նշանակում է հատկանիշի հատկանիշ, այդ միևնույնն է, թե մակբայը նշանակում է՝ ածականի և բայի—բայիմաստի նկատմամբ—հատկանիշ, ապա նաև մակբայի հատկանիշ, քանի որ մակբայն ինքն էլ հատկանիշի հատկանիշ է ցույց տալիս: Մյուս կողմից՝ որովհետև ածականն ու բայիմաստը հատկանիշ են նշանակում, հատկանիշ է նշանակում և մակբայը, հետևաբար իրենց նշանակությամբ մի ընդհանուր տեսակ են կազմում՝ ածականը, բայիմաստը և մակբայը:

«Բայիմաստը», հարկավ, կարելի չէ բաժանել բայի դեմքից, ժամանակից ու եղանակից և առնել իբրև առանձին բառ: Ուստի, ինչպես կտեսնենք, ինչքան էլ բայիմաստը հատկանիշ է նշանակում, բայց և այնպես «բայը» բոլորովին ուրույն բառատեսակ է: Հետևաբար միայն «ածականն ու մակբայն իրենց նշանակությամբ կազմում են մի ընդհանուր տեսակ իբրև մակադրական բառեր, որոնք ցույց են տալիս հատկանիշ. միայն ածականն առարկայի հատկանիշ է նշանակում, իսկ մակբայը՝ հատկանիշի հատկանիշ» («Աշխ<արհարարի> շար<ահյուսություն>», եր. 8):

26. Աստիճանական ու որակական մակբայներ և ածականի նշանակության ու բայիմաստի ձևափոխումը:—Բերեմ այստեղ իմ «Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսությունից>» հետևյալ հատվածը. «Բնության մեջ գոյություն ունեն միայն անհատ առարկաներ, առանձին գործողություններ ու հատկություններ, որոնք և մեր դիտողությանն են ենթարկվում... Հատ հատ առարկաները, առանձին հատկություններն և այլն թվով այնքան շատ են, որ անհնարին է նրանց ամեն մեկին ջոկ ջոկ անուններ տալ... Մենք կարողանում ենք համեմատաբար սակավաթիվ բառերով գրեթե ամեն բանի մասին խոսել, որովհետև ամեն բառ նշանակում է բնության մեջ եղած մի հատ եզակի առարկա, եզակի գործողություն և այլն, այլև միանման առարկաների կամ գործողությունների մի ամբողջ տեսակ» (Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսություն>», եր. 21 հտն.):

Օրինակ՝ «Ժառ» բառով կոչվում են և՛ բոլոր ծառերն ընդհանրապես, և՛ մի հատ առանձին ծառը: Այս արդեն տեսել ենք: Այսպես և, օրինակ, խոսել բառով կոչվում է թե՛ ընդհանրապես խոսելու գործողությունը, և թե՛ մի եզակի, առանձին խոսելու գործողությունը, օրինակ՝ հենց իմ այս թուպիս խոսելը: Նույնպես և օրինակ՝ հոտավետ բառով կոչվում է այդ բառի նշանակած հատկությունը, որակը թե ամեն առարկայի համար և թե առանձնապես, դիցուք, այս թուպիս իմ ձեռիս եղած վարդի:

* Michaelis. Gramm., եր. 96 հտն.:

Արդեն տեսել ենք, որ անվան վրա դրված որակական ածականով բառի նշանակության բովանդակությունն ընդլայնվում է, կազմվում է մի մասնավոր գաղափար, և բառն ստանում է մի նոր բառի նշանակություն. օրինակ՝ ծառ, ընդհանուր, և տանձի ծառ = տանձենի, մասնավոր գաղափար: Միևնույն առաջ է դալիս նաև որակական (ոչ բոլոր) ածականների վրա դրված աստիճանական մակբայներով («մակածականներով»): Օրինակ՝ «Կապույտ թուղթ», «բաց կապույտ թուղթ»: «Բաց կապույտ թուղթը կապույտ թուղթ է», բայց «ամեն կապույտ թուղթ բաց կապույտ թուղթ չէ»: «Բաց կապույտ» գույնը մի մասնավոր տեսակի գույն է և արտահայտում է նույնիսկ իր հատուկ «լուրթ» բառով: «Բաց» բառն, ուրեմն, զրվելով «կապույտ» ածականի վրա՝ ձևափոխում է նրա նշանակությունը, և որակական ածականն իր որոշումով միասին ստանում է մի նոր բառի նշանակություն:

Առենք մի ուրիշ օրինակ՝ «գեղեցիկ» և «շատ գեղեցիկ»: Դիցուք, գեղեցկության մրցանակ տալու համար որոշում են «գեղեցիկ կանայք». ապա սրանցից էլ ջոկում են «շատ գեղեցիկ կանայք»: Ինչպես որ կանանց մեջ «գեղեցիկ կանայք» կազմում են մի մասնավոր խումբ, նույնպես և «գեղեցիկ կանանց» մեջ «շատ գեղեցիկ կանայք» կազմում են մի նոր մասնավոր ենթախումբ: «Շատ» մակբայն («մակածականը»), ուրեմն, զրվելով «գեղեցիկ» ածականի վրա՝ ձևափոխում է նրա նշանակությունը և «գեղեցիկ կին» կապակցության նշանակած մասնավոր գաղափարը մի երկրորդական մասնավոր գաղափարի է վերածում: Ինչպես՝ ծառ, տանձի ծառ = տանձենի, մալաշ տանձի ծառ, նույնպես և կին, գեղեցիկ կին, շատ գեղեցիկ կին. մարդ, ժեր մարդ, չափազանց ժեր մարդ = զառամ մարդ:

Այսպես կարող է ձևափոխվել այն բոլոր որակական ածականների նշանակությունը, որոնց ցույց տված հատկությունը կարող է աստիճան ունենալ, այսինքն՝ ավելի կամ պակաս լինել: Կան որակական ածականներ, որոնց նշանակությունը ենթակա չէ այսպիսի ներքին ձևափոխության: Օրինակ՝ «փայտե սեղան», եթե դա ամբողջական փայտից է շինված, հարկավ, կարելի է ասել՝ «ավելի փայտե սեղան», «պակաս փայտե սեղան» և այլն:

Աստիճանը, ինչպես վերևում տեսել ենք, արտահայտում է քանակ: Ուստի և իբրև աստիճանական մակբայներ գործածվում են մեծ մասամբ այն անորոշ ածականները, որոնք ցույց են տալիս անորոշ, անճիշտ թվի ու քանակի գաղափար՝ շատ, բավական(ի), քիչ, սակավ, նվազ, պակաս, ավելի, չափազանց, անչափ, այնքան, բոլորովին և այլն, նույնպես և խիստ, սաստիկ, հազիվ և ուրիշները: Երբ այդ ֆանկական բառերով փոխվում է որակական ածականի հատկության քանակը, այդ դեպքում քանակը փոխվում է որակի և ածականն իր այդ որոշումով (լրացումով) դառնում է արտահայտություն մի նոր ռեալի, որ և երբեմն առանձին բառերով կարող է արտահայտվել:

Անցնենք բային: Առենք դրա համար իբրև օրինակ բայածականները (դերբայ ածականները), որոնք միևնույն իմաստն ունին, ուստի և միևնույն տիպի լրացումներ են ստանում, ինչ որ բայը: Դրանք ևս, ինչպես տեսել ենք, ցույց են տալիս առարկայի առգո հատկություն, բայց մեծ մասամբ վաղանցիկ: Ուստի և դրանց վրա ևս, երբ բայիմաստը կարող է զանազան աստիճաններով երևան գալ, զրվում են մեծ մասամբ նույն մակբայները, ինչ որ մյուս որակական ածականների վրա, և միևնույն կերպ ընդլայնում են բառի

բովանդակությունը: Օրինակ՝ մարդ, խոսող մարդ, շատ խոսող=շատախոս (ող). ոակավ խոսող=սակավախոս(ող), դբադված մարդ, շատ գբադված=բազմագբադ. Հափազանց գբադված մարդ: Միննույն կերպ կարելի է ասել՝ խոսել—շատ խոսել (=շատախոսություն անել), այս մարդը խոսում է, այս մարդը շատ է խոսում (=շատախոսություն է անում):

Այստեղ ևս դերբայների և բայի նշանակությունը—վերջինս բայիմաստի նկատմամբ—այդպիսի որոշումներով ներքին ձևափոխություն է կրում և դերբայը կամ բայն իր այդպիսի մակբայական որոշումներով ստանում է մի նոր նշանակություն. ուրեմն ցույց է տալիս ուրիշ հատկանիշ. առաջ է գալիս «խոսելու» մի մասնավոր տեսակ՝ «շատ խոսել=շատախոսել»:

Բայածականները, հետևաբար և անորոշ դերբայն ու բայերը, մի մեծ առավելություն ունին անուն ածականներից: Մինչ վերջիններիս վրա սակավաթիվ մակբայներ («մակածականներ») են դրվում, դերբայների և բայերի հետ կարող են դրվել նաև մեծ թվով ուրակական ածականներ իբրև ուրակական մակբայ: Օրինակ՝ բարձր խոսող=բարձրախոս(ող), արագ խոսող=արագախոս(ող), ծանր շարժվող=ծանրաշարժ, գեղեցիկ գրող=գեղեցկագիր. նույնպես՝ բարձր խոսել, ծանր շարժվել, դանդաղ քայլել. նա բարձր է խոսում, նա ծանր է շարժվում, նա արագ է գրում: Այսպիսի բառերով որակավորվում կամ ձևափոխվում է դերբայների և բայերի—բայիմաստի նկատմամբ—ցույց տված նշանակությունը, որ է նրանց արտահայտած հատկանիշը և երկու բառը միասին նույնպես ստանում են մի նոր, մասնավոր նշանակություն, որ և երբեմն արտահայտվում է մի առանձին բառով, ինչպես՝ շափաղանց արագ քայլել=վազել. փուշ ու մուշ ու շատ խոսել=շաղակրատել և նմանները:

Թե վերևում գրված աստիճանական և որակական մակբայները՝ շատ, գեղեցիկ, բարձր, դանդաղ և այլն ածական են և ցույց են տալիս հատկանիշներ, դանդաղան որոշումներ, այդ պարզ է: Օրինակ՝ նշանակության ոչ մի տարբերություն չկա՝ «բարձր խոսք», «բարձր խոսվածք» և «բարձր խոսել», «նա բարձր է խոսում», ինչպես և «նրա արագ շարժումը», «արագ շարժվածքը», «նրա արագ շարժվելը», «նա արագ է շարժվում» կապակցությունների մեջ «բարձր», «արագ» բառերի համար: Բայց առաջին երկուսի մեջ «բարձր», «արագ» հատկանիշները վերաբերում են գոյականի և ածական են, մյուս երկուսի մեջ՝ նույն «բարձր», «արագ» հատկանիշները վերաբերում են նույն արմատներից կազմված դերբայի և բայի ու համարվում են մակբայ:

Երկու դեպքում էլ այդ բառերը նույն դերն են կատարում, այն է ձևավորում են այն բառի նշանակությունը, որի վրա դրվում են:

Եթե միայն այդ կարգի բառերով—անորոշ քանակական և որակական ածականներով ձևափոխվեր ածականների և բայիմաստի նշանակած հատկանիշը, այն ժամանակ մակբայն արդի հայերենում կլիներ ածականների մի կիրառություն միայն,—ածականների կիրառություն իբրև մակածական և մակբայ, ինչպես դրված է իմ «Աշխ<արհաբարի> քեր<ականության>» մեջ: Բայց կան նաև «բար», «պես» և «որեն» մասերով բարդված բառերը, որոնք ափելի իբրև մակբայ են գործածվում և նույնպես ձևափոխում են ածականի ու բայիմաստի նշանակած հատկանիշը. օրինակ՝ ֆիզիկական առողջություն, բայց ֆիզիկապես առողջ, ֆիզիկապես առողջանալ. եղբայրական վերաբերմունք, բայց եղբայրաբար վերաբերվել: Բայց և այնպես այս կարգի

բառերն ևս կարող են իբրև մի ածական գրվել բայական անունների վրա, ինչպես՝ փոխանակ ասելու «աստիճանական զարգացում»՝ ասում են՝ «աստիճանաբար զարգացում», «եղբայրաբար վերաբերմունք», այսպես և ուրիշ մակբայները՝ երկուստեք համաձայնություն, ներքուստ դրդում, հետզհետե ամրացում և նմանները: (Տե՛ս «Աշխ<արհաբարի> շար<ահյուսություն>», եր. 43 հտն):

Վերջին 30—40 տարիների ընթացքում, օտար լեզուների ազդեցության տակ, շարունակ կազմվում են նորանոր մակբայներ՝ որակական ածականների վերջից ավելացնելով «որեն», ինչպես՝ «զգաստորեն», «սարսափելիորեն», «անպայմանորեն» և նմանները: Այսպիսի նոր կազմություններով, որոնք մեծ մասամբ ավելորդ են, բնականաբար փոխվում է մեր լեզվի հատկությունը որակական մակբայների նկատմամբ: Մինևնայն «Պրոկրուստեսի անկողնի» դերն են կատարում, սակայն, նրանք, որ խոսելիս կամ գրելիս գործ են ածում այսպիսի բաներ՝ «արագորեն խոսել», «դանդաղորեն ման գալ», «անպայմանորեն կգա» և նմանները, փոխանակ հայերեն ասելու՝ արագ խոսել, դանդաղ ման գալ, անպայման կգա:

27. Քանակական մակբայները, որոնց թիվը մեծ չէ, գրվելով բայի վրա, չեն ձևափոխում բայիմաստի նշանակած հատկանիշը, այլ ցույց են տալիս նույն գործողության կրկնություն: Դրանց այս դերը համապատասխան է թվական ածականների կատարած դերին, և իրենք հենց՝ թվականներ են: Օրինակ՝ տասը չափիր՝ մին կտրիր, նույն է թե տասն անգամ չափիր, մի անգամ կտրիր: Այնպես և հաճախ=շատ անգամ, երկիցս=երկիցս անգամ, երկու անգամ, բազմիցս=բազմիցս անգամ, շատ անգամ: Նույնը պետք է նրկատի ունենալ նաև անորոշ քանակական ածականների համար, երբ դրանք պահում են իրենց քանակական իմաստը: Օրինակ՝ նա շատ խոսեց իր եղբոր հետ, բայց բան գլուխ չեկավ,—նշանակում է՝ նա շատ անգամ, կամ երկար ժամանակ խոսեց,—մինչդեռ քիչ առաջ գրված օրինակների մեջ «շատ խոսել» նշանակում է «շատախոսություն անել»:

28. Ժամանակական և տեղական մակբայները:—Մատերիալիստական փրիսոփայության կարևոր կատեգորիաներ են ոչ միայն որակն ու քանակը, այլև ժամանակն ու տարածությունը, որոնք «գոյի արմատական պայմաններն են» (Ֆոյերբախ), այլև պատճառն ու հետևանքը, որ իրերը դառնում են միմյանց վերաբերմամբ: Ինչպես պատճառն ու հետևանքը, նույնպես և ժամանակն ու տեղի տարածությունը հրեան են գալիս առարկաների օբյեկտիվ հարաբերության, նրանց փոխադարձ կապի, նրանց շարժման մեջ:

Լեզուն լինելով օբյեկտիվ իրականության պատկերացումների արտահայտիչը, բնականաբար իր մեջ պիտի արտացոլեր նաև ժամանակն ու տեղի տարածությունը, ինչպես և պատճառն ու հետևանքը: Այստեղ ծագում են ժամանակական և տեղական մակբայները: Սրանցով ներքին փոփոխության չի ենթարկվում, չի ձևափոխվում բայիմաստը, գործողությունը, այլ միայն ցույց են տրվում առտաֆին պարագաները, որոնց մեջ կա, տեղի է ունենում գործողությունը, եղելությունը:

Հայերենում ժամանակի և տեղի կատեգորիաները կամ պարագաներն արտահայտվում են սովորաբար գոյականներով («Աշխ<արհաբարի> շար<ահյուսություն>», եր. 31 հտն.): Կան, սակայն, մի շարք բառեր, տեղի անուններ, որոնք գրվելով բայերի վրա, ձևափոխում են նրանց նշանակու-

թյունը. դրանցով կազմվում են մեր հարադրական բայերը, որոնք իրենց հարադրի հետ միասին «մեր լեզվական զգացումով ըմբռնում ենք արդեն իրեր մի միություն և մեկ բառ», «համապատասխան օտար լեզուների նախաբայերով կազմված կամ նախդրավոր բայերին», ինչպես են՝ ներս գալ, դուրս ընկնել, մեջ քաշել, ետ գնալ, վեր առնել, առաջ անցնել, վրա տալ և այլն («Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսություն>», եր. 171 հտն.): Երբ այս կարգի բառերը մի կողմ են դնում,—և պետք է մի կողմ դնել,—այն ժամանակ մնում են գրաբարից փոխառած սակավաթիվ մակբայներ, որոնք մասամբ քարացած հոլովական ձևեր են: Դրանք են՝ երբեմն, երբեք, արդեն, դեռ, այսուհետև, այնուհետև, նախ, ապա, աստ, անդ, ուրեք, ամենուրեք և այլն:

29. Եղանակական մակբայները:—Այս բառերն ևս գրաբարից փոխառություն են և ցույց են տալիս խոսվածքի եղանակը, այսինքն խոսողի վերաբերմունքը խոսքի բովանդակության նկատմամբ: Դրանք են՝ անշուշտ, հարկավ, իհարկե, հավաստյալ, գուցե, թերևս, միթե, արդյոք:—Այս կարգի բառերի մեջ են դրվում իրեր բացասական մակբայներ նաև ոչ, չը, մի բառերը, որոնցով ժխտվում է խոսքի բովանդակությունը:

Ես այս կարգի բառերի մասին չեմ ուզում այստեղ կանգ առնել, որովհետև ուրիշ տեղ ինչպես մեր բայերի եղանակների, նույնպես և դրանց մասին մանրամասն գրած և տպագրած ունեմ:

Այժմ տեսնենք, թե ինչեր են ասում:

Թ

Ձ Ե Վ Ը

30. «Սոսկ ձև», «ֆորմալիզմ» և ֆաղ. Սեակի դատելու եղանակը:—Ո՞վ ասաց, թե Աբեղյանի քերականությունը «ֆորմալիստական» է—Ա. Ղարիբյանն ասաց այդ, Սեակը կրկնեց և ասպիրանտ Գր. Հակոբյանը նախանձելով նրանց փառքին՝ հետևեց նրանց, և Աբեղյանի քերականությունը դարձավ ոչ միայն «ֆորմալիստական», այլ նաև «մետաֆիզիկական», «սքոլաստիկական», «հակադիալեկտիկական» և այլ մահացու մեղքերի տակ ծանրաբեռնված:

Ապացույց:—Քաղ. Սեակը, ղարիբյանական քերականության ջատագովը, հոգացել է դրա համար: Տեսնենք, թե ինչ են նրա, հետևաբար և Ա. Ղարիբյանի ապացույցները:

Նա ձեռի տակ ունեցել է իմ մի գրքուկը, «Աշխարհաբարի հոլովները—քերականական խնդիրներ» վերնագրով, տպված 1908 թ. Վաղարշապատում: Դա ոչ թե քերականություն է, այլ մի ուսումնասիրություն մեր հոլովների մասին:

1) Քաղ. Սեակն իրերն ապացույց այն բանի, թե Աբեղյանի քերականությունները «ֆորմալիստական» են, իմ այդ ուսումնասիրության 4—5 էջից բերում է հետևյալ կտորը. «Ի՞նչ է հոլով ասածը,—եթե ոչ հոլովելի բառերի զանազան ձևերը, որ կազմվում են մեծ մասամբ հոլովական վերջավորություններով...»:

Այստեղ կա մի մեծ կեղծիք: Նեղություն կրենք արտագրելու իմ հիշված գրքից, ինչ որ բարեհաճել է դուրս ձգել և մեջ բերել քաղ. Սեակը, տեղը դնելով երեք կետ (...):

«Ի՞նչ է հոլով ասածը,—եթե ոչ հոլովելի բառերի զանազան ձևերը (Form), որ կազմվում են մեծ մասամբ հոլովական վերջավորություններով: Այդ ձև-վերջ ցույց են տալիս զանազան կախման հարաբերություններ՝ տեղի, ժա-մանակի, պատճառի և այլն, որոնց իմաստով՝ անունն ու դերանունը խոսքի մեջ կապվում են մի ուրիշ բառի հետ: Արդ, հոլովների մասին սովորեցնել կնշանակե ևրկու բան սովորեցնել. նախ՝ թե տրված բառը քանի տեսակ ձև կամ հոլով կարող է ունենալ և որոնք են այդ ձևերը, և երկրորդը՝ թե ամեն ձև կամ հոլով ինչպիսի և ֆանի տեսակ կախման հարաբերություն կարող է ցույց տալ խոսքի կապակցության մեջ. ուրիշ խոսքով՝ որոնք են այս կամ այն հոլովի գործածությունները. որովհետև ամեն հոլով միայն մի տեսակ հարաբերություն չի ցույց տալիս, այլ մի ֆանի, երբեմն և շատ»:

Տեսնենք, թե ինչ աչքակապություն է կատարված:

ա) Քաղ. Սևակը իր բերած ցիտատի միջից դուրս է ձգել փակագծերի մեջ դրված գերմաներեն Form բառը: Եվ նա հասկացել է, թե ինչ է անում: «Ձև» և «ձևաբանություն» բառերը ես նոր մտքեր էի 1906 թ. Վաղարշապատում տպված իմ «Աշխարհաբարի քերականության» մեջ. նույնիսկ «լեզվաբան» կարծվածներն այդ ժամանակ ընդվզում էին «ձև» բառի այդ նշանակության և «ձևաբանություն» բառի դեմ, որ հիմա Ա. Ղարիբյանն անգամ գործածում է, երևի, այն պատճառով, որ Շապիրոն էլ է գործածել «մորֆոլոգիա», որ է «ձևաբանություն»: Արդ, փակագծերի մեջ դրված այդ գերմաներեն բառով սկզբից պարզ ցույց է տրված, թե հայերեն «ձև» բառն իմ աշխատության մեջ պետք է այն քերականական իմաստով հասկանալ, ինչ որ գերմանե-րենում ունի համապատասխան քերականական բառը: Իսկ գերմաներենում, ինչպես և ուրիշ լեզուների մեջ, այդ քերականական «ֆորմ» բառը, «սոսկ ձև» չի ցույց տալիս, լուկ հնչյուն առանց նշանակություն: Այս չէր կարող չիմանալ քաղ. Սևակը, որ իրեն լեզվաբան է համարում, նրա հետ և նրա թևակոխել Ա. Ղարիբյանը:

բ) Քաղ. Սևակը բարեհաճել է դուրս ձգել իր բերած ցիտատի շարունա-կությունն էլ «վերջավորություններով» բառից հետո: Ինչո՞ւ է նա այդպես վարվել,—Պատասխանը պարզ է: Թող ընթերցողն ուշադրություն դարձնի հատկապես վերևի ընդգծած մասերին. և իսկույն կհասկանա, որ քաղ. Սե-վակն, այդ մեջ բերելուց հետո չէր կարող ասել, թե իբր Աբեղյանը հոլովը համարում է «սոսկ ձև», այսինքն աննշանակ հնչյուններ. հետևաբար նա «ֆորմալիստ» է հոլովական ձևերի նկատմամբ: Չէ՞ որ ամեն ընթերցող էլ իսկույն կտեսներ, որ այդ հոգվածագիրը ճշմարտություն չի ասում: Բայց նա «իմաստուն» ու համարձակ է. գիտե, որ դժվար թե շատ ընթերցողներ կգտնվեին, որ 1908 թ. տպված այդ գրքույկն ունենային և, կասկածելով հոգվածագրի ուղղամտության վրա, բաց անեին ցույց տրված էջը և ստու-գեին... Իսկ Լթե այդպիսի մեկը երևան գար, դժվար չէր լինի նրան լռեցնելը, ինչպես լռեցրին քաղ. Հար. Պետրոսյանին և նշ. Ալլահիեդյանին, «Կուլտ. ֆրոնտի» մեջ չտպագրելով նրանց հոգվածը, որով նրանք բաց էին անում քաղ. Սևակի այդ կեղծիքը:

Գիտակցաբա՞ր է արդյոք այդպես վարվել քաղ. Սևակը:—Անպայման:

Ընկ. Արիսյանի մոտ Լղած ժողովի մեջ, որի մասին հիշեցի վերևում, նա իր այդ ուզած այդ փոքրիկ հատվածը կարդաց իմ հիշյալ ուսումնասիրությու-նից հոլովների մասին և եղբակույրեց, թե իբր Աբեղյանի քերականություն-

ներն և նույնիսկ նրա «Հայոց լեզվի տեսությունն» այդ նկատմամբ «Ֆորմալիստական» են: Ես նրան այնտեղ առարկեցի, թե այդպիսի բան չկա և չէր կարող լինել իմ «Աշխարհ<աբարի> հոլովներն» ուսումնասիրության մեջ. որովհետև հոլովական ձևը «ձև» է միայն նրանով, որ նշանակություն ունի, ինչպես որ բառը «բառ» է միայն նրանով, որ նշանակություն ունի և ոչ թե լոկ հնչյուններ է: «Սոսկ ձև» ասած բանը, իբրև լոկ հնչյուն, գոյություն չունի և չի կարող գոյություն ունենալ: Դա մի մեծ անհեթեթություն է:

Քաղ. Սևակը չէր բարեհաճել իր հետ բերել իմ «Աշխ<արհաբարի> հոլովները» գրքույկը, որպեսզի անմիջապես բաց անեի մի քանի էջեր և ակնհայտ ցույց տայի, որ նա ճշմարտությունը չի ասում: Բայց գտնվեց իմ «Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսություն>», և անմիջապես դրանից կարդացի մի կտոր, ցույց տալով, որ նրա ասածը մի կեղծիք է:

Ես այն ժամանակ կարծում էի, թե քաղ. Սևակը թյուրիմացաբար է ինձ այդպիսի անմտություն վերագրում. ուստի նիստը փակվելուց հետո՝ նրան ասացի, որ նա գնա, մեկ էլ կարդա իմ «Աշխ<արհաբարի> հոլովները» և կտեսնի, որ այդպիսի բան չկա:

Բայց, ավա՜ղ, ես սխալվել էի: Նա մինչև անգամ տպագրել տվավ այդ անմտությունը: Tant pis pour lui—Ավելի վատ իրեն համար,—ասում են ֆրանսիացիներն այսպիսի դեպքերում:

Այսպես, դասախոս Սևակը դեռ չգիտե, որ գիտությունը միայն ճշմարտություն է սիրում, և նա ինքը՝ գիտական բաների մասին գրելով հանդերձ՝ չի սիրում ճշմարտությունը:

Ուրիշ ապացույցներ եք ուզում, որ ես հոլովները «սոսկ ձև» չեմ համարել,—համեցեք նույն «Աշխարհաբարի հոլովները» ուսումնասիրությունից. «Մեր քերականները տարբերելով հոլովի կազմությունը նրա նշանակությունից կամ կիրառությունից, տեսնում են, որ մենք իսկապես զատ կոշական հոլով չունենք» (եբ. 9): «Միևնույն հոլովը, կրկնում ենք, կարող է գործածվել զանազան շարահյուսական (սինտաքսիսական) նախաբերություններ ցույց տալու համար» (եբ. 13): «Աշակերտը... պիտի սովորի հոլովների՝ խոսքի մեջ կատարած պաշտոնը» (եբ. 16),—և ուրիշ շատ տեղեր: «Հոլովների անուններն արդեն, բացի ուղղականից, ցույց են տալիս իրենց հիմնական նշանակությունն ու գործածությունը» (եբ. 42): Ապա եբ. 43—68 մանրամասն բացատրված է մեր բոլոր հոլովների նշանակությունները: Այսպես և շատ ուրիշ տեղերում հիշված է հոլովների գործածությունն իբրև ենթակա, ստորոգյալ, խնդիրներ և այլն:

Բերե՞մ արդյոք օրինակներ և իմ մի ուրիշ ուսումնասիրությունից, «Հայցական հոլովը մեր աշխարհաբարում», որ տպված է հաջորդ 1909 թ., որ և ծանոթ է քաղ. Սևակին, քանի որ նա իր հոգվածի մեջ հիշում է այդ գիրքը: Բայց ի՞նչը բերեմ, քանի որ այդ ուսումնասիրությունը լի ու լի է հոլովի նշանակության, դրա պաշտոնի, ֆունկցիայի բացատրություններով և ամբողջապես ուղղված քաղ. Սևակի նման մեկի մի հոգվածի դեմ:

Այսպես ուրեմն, քաղ. Սևակը լռում է այս ամենի մասին. իր բերած ցիտատի միջից դուրս է ձգում այն մեծ հատվածը, որի մեջ բացատրված է թե հոլովական «ձևերը զանազան հարաբերություններ» են ցույց տալիս և այլն:

Դա թույլատրված չէ ոչ մեկի համար և ավելի ևս որևէ գիտական աշխատավորի համար: Այդպիսի եղանակով (կամ, ինչպես այժմ ասում են, «պրիո-

մով»), ամեն բան կարելի է «ապացուցել»: Ուզո՞ւմ եք օրինակ: Համեցե՞ք. առնենք այս խոսքը. «Սեակը և Ա. Ղարիբյանը ֆորմալիստ են անվանում Աբեղյանին»։ ջնջե՞ք դրա միջից «անվանում Աբեղյանին» բառերը, և կմնա «Սեակը և Ա. Ղարիբյանը ֆորմալիստ են»:

Ահա թե ինչ:

2) Անցնենք բաղ. Սեակի բերած երկրորդ ցիտատին: Այստեղ էլ գիտե՞ք ինչ է արել նա:—Շատ փոքր, անզգալի մի բան: Բնագրի «հոլովելը» բառը նա դարձրել է «հոլովը»: Եվ այդ անելուց հետո՝ խրոխտաբար ընդգծումներ է արել, որպեսզի ընթերցողի հատուկ ուշադրությունը հրավիրի Աբեղյանի կարծեցյալ «ֆորմալիզմի» վրա, թե Աբեղյանը «հոլով» ասելով իբր այն է հասկանում, ինչ որ ինքն ընդգծել է:

Ահա բաղ. Սեակի այդ ցիտատը:

«Այսպես ուրեմն տարրական քերականությամբ մայրենի լեզվի ՀՈԼՈՎԸ սովորեցնել, կնշանակի միայն ուշադրություն դարձնել տալ այն բոլոր ձևերի, կամ ինչպես սովորաբար ասում են, փոփոխությունների վրա, որ կարող են ունենալ հոլովելի բառեր»:

Բնագրի մեջ այսպես է. «Այսպես ուրեմն մի Տարրական քերականությամբ մայրենի լեզվի ՀՈԼՈՎԵԼԸ սովորեցնել» և այլն: Քիչ հետո էլ «հոլովում», «հոլովել»:

Բայց, բարեկամներ, «հոլով» նշանակում է՝ ուսւ. падеж, ֆրանս. cas, գերմ. Fall, իսկ «հոլովել» նշանակում է՝ ուսւ. склонять, склонение, ֆրանս. décliner, գերմ. deklinieren: Եվ կարծում եք, թե լեզվի դասախոս Սեակն այդ տարբերությունը չգիտե՞ր: Թղթախաղի ժամանակ անգամ արգելված է մի կարտի տեղ անդգալի կերպով անց կացնել մի ուրիշ կարտ, իսկ մեր հոգվածագիրն ամենայն հանգստությամբ այդ անում է, որովհետև նրան այդ հարկավոր է:

3) Բերեմ բաղ. Սեակի հետևյալ դատողությունը. «Ծիշտ է, պրոֆ. Մ. Աբեղյանն իր «Աշխարհաբարի շարահյուսության» մեջ ամենայն մանրամասնությամբ տալիս է հոլովների կիրառական նշանակությունը...»:

Ուրեմն բաղ. Սեակն ինքն ստիպված է խոստովանել այն, որ Աբեղյանը հոլովը «սոսկ ձև» չի համարել: Ձէ՞ որ այս նախադասությամբ նա ինքը բաց է անում իր նախորդ գրածների կեղծիքը: Այդ նրա փույթը չէ: Նա հանգիստ է դրա համար, և ամենայն հանգստությամբ կարողանում է մի «բայց» շաղկապով ավելացնել մի նոր կեղծիք:

«Ծիշտ է, պրոֆ. Մ. Աբեղյանն իր «Աշխարհաբարի» շարահյուսության» մեջ ամենայն մանրամասնությամբ տալիս է հոլովների կիրառական նշանակությունը, բայց հենց այն հանգամանքը, որ ձևաբանության մեջ ձևեր բովանդակությունից անջատ է վերցնում և անցնում է իբրև ՍՈՍԿ ՁԵՎ, ցույց է տալիս նրա ֆորմալիստական ու հակադիալեկտիկական մոտեցումը ձևի ու բովանդակության հակադիր միասնությանը քերականության մեջ, Այս ձևով հոլովների արտահայտած իմաստը, նրանց ֆունկցիան առհավան է ձևաբանության մեջ և հոլովը դիտվում է իբրև սոսկ ձև»:

Ծշմարի՞տ է ասում գոնե այս դեպքում բաղ. Սեակը:—Ոչ, նա դարձյալ կեղծում է:

Իմ «Աշխարհաբարի քերականության» մեջ (եր. 4) կկարդաք. «Քերականությունն ունի հրեք մաս. հնչաբանություն, բառագիտություն և շարա-

հյուսություն»։ Բայց, ինչպես ցանկից և բուն նյութից կարելի է տեսնել, այդ «ստորին դասընթացի» մեջ կա միայն՝ «Առաջին մաս։ Հնչաբանություն», «Երկրորդ մաս։ Բառագիտություն»։ Այս երկրորդ մասը բաժանված է երեք հատվածների՝ «Առաջին հատված։ Բառերի իմաստն և տեսակներ», «Երկրորդ հատված։ Բառակազմություն», «Երրորդ հատված։ Թեքում», որի մեջ մտնում են «խոնարհում» և «հոլովում»։ Շարահյուսություն չկա։ Այդ «թեքումն» ահա է ձևաբանություն։ Եվ այդ «Երրորդ հատվածի» սկզբում հենց (եր. 96) «թեքումը» բացատրելուց հետո՝ առանձին տողի մեջ տպված է. «Թեքման ուսումը կոչվում է ձևաբանություն» (այսպես ընդգծված)։ Բայց առանց դրան էլ՝ ամեն բերական այդ կհասկանա, բացի քաղ. Սեակից։ Եվ մի՞թե «թեքումը», այսինքն՝ «խոնարհումն» ու «հոլովումը» կարող են «ձևաբանություն» չլինել։

Կարդանք և այդ գրքի «Առաջաբանից» մի կտոր (եր. 7.)։ Այստեղ նախ՝ գրված է, թե «առաջին մասը՝ Հնչաբանությունը»՝ որ դասարանների համար է սահմանված, ապա՝ հետևյալը. «Իսկ երկրորդ մասը՝ բառագիտություն, որի մեջ բավաբար չափով դրված է և շարահյուսությունից, որոշված է երկդասյան դպրոցների շրջանից և հինգերորդ բաժանմունքների համար... Այս քերականությանն՝ իբրև երկրորդ մաս՝ կհաջորդի Աշխարհաբարի շարահյուսությունը (սինտաքսիս)»... որ արդեն պատրաստ է տպագրության և հորինված է դպրոցների վերին դասարանների համար։ Այդ դասագիրքը լույս չտեսավ։ 1912 թ. հրատարակվածն այդ չէ։

Հիմա տեսնենք, թե արդյոք ճշմարտություն է ասում քաղ. Սեակը, թե իբր Աբեղյանը «հոլովների արտահայտած իմաստը, նրանց ֆունկցիան արհամարհում է ձևաբանության մեջ»։ Բայց դրանից առաջ տեսնենք, թե «ոչ-ֆորմալիստ» Շապիրոն, այդ «գովված» քերականը, որքան տեղ է տալիս հոլովների ֆունկցիային (1934 թվի հրատարակությամբ) իր Քերականության առաջին մասի «Ձևաբանության» մեջ, որ կազմված է իբրև «Դասագիրք միջնակարգ դպրոցների» համար։ Ես բառացի եմ թարգմանում, վատ հայե-րեն է, բայց կհասկացվի։

ա) «Եթե ենթական արտահայտված է գոյականով (ուղղական ճոճվով), իսկ ստորոգյալը՝ ներկա ժամանակի բայով, այն ժամանակ ստորոգյալը դրվում է նույն թվով, ինչ որ և ենթական» (եր. 13)։—Ուրեմն խոսվում է ենթականի և բայի համաձայնության մասին և փակագծերի մեջ կողմնակի կերպով միայն հիշվում է ենթականի ուղղական հոլովը։

բ) «Այն գոյականները, որոնք պարզաբանող բառեր են, կարող են դրվել զանազան ճոճվեներով»։ Ապա բերվում են օրինակներ՝ հայցականի, երբ կրող առարկա է, գործիականի, երբ գործիք է ցույց տալիս, և սեռականի, երբ պատկանելություն է ցույց տալիս (13 հտն.)։

գ) «Գոյականները, խոսքի մեջ կապվելով ուրիշ բառերի հետ, փոխում են իրենց վերջավորություններն ըստ հոլովների... Մի քանի դեպքերում գոյականի կապը ուրիշ բառի հետ արտահայտվում է միայն հոլովի միջոցով...» (եր. 21)։

դ) Արական սեռի գոյականների սեռականն ունի նաև -y, -ю վերջավորությունները, որոնք պատահում են փանկություն ու մաս նշանակելիս (եր. 25)։

б) «Արական սեռի շատ գոյականների եզակի թվի предложный հոլովի համար, на, в նախդիրներից հետո, բացի սովորական - е վերջավորությունից՝ տեղի նաև - у, -ю վերջավորությունը շեշտված (на лугу', на краю', в лесу', в краю'): Предложный հոլովի համար այսպիսի վերջավորությամբ գոյականները ցույց են տալիս գործողության տեղը» (եր. 25):

եվ ուրիշ ոչինչ:

Հիմա տեսնենք, թե իմ «Աշխարհաբարի քերականության», «Բառագիտություն» մասի «Քերման» = ձևաբանության մեջ ո՞րքան տեղ է տրված հոլովների նշանակությանն ու պաշտոնին: «Հոլովուման» այդ գրքի մեջ բացատրված է եր. 134—161: Արտագրենք մի քանի կտորներ:

Հ Ո Ւ Ո Վ Ն Ե Ր

«295. Հոլով ասվում են գոյականի այն ձևերը, որոնք ցույց են տալիս, թե գոյականը խոսքի մեջ ինչպիսի լրացում է դառնում մի ուրիշ բառի, կամ իբրև խնդիր ինչպիսի կախում ունի յուր խնդրառու բառից...

Ամեն հոլով նայելով տեղին՝ խոսքի մեջ մի քանի տեսակ կախում կարող է ցույց տալ, կամ մի քանի տեսակի պաշտոն վարել: Օրինակ՝ ջուր չկա: Նա ջուր խմեց: Առաջին խոսքի մեջ ջուր բառն ենթակա է, իսկ երկրորդի մեջ նույն բառը նույն ձևով խնդիր է:

Հոլովներն իրենց վերջավորությամբ՝ խոսքի մեջ ճիշտ նույն պաշտոնն են կատարում, ինչ որ կապերը, այսինքն խնդիրները կապում են իրենց խնդրառուի հետ (§§ 151, 152). ուստի և հաճախ հոլովներն ու կապերը կամ կապական բառերը փոխանակում են իրար: Օրինակ՝ Անեծքն անիծողին կդառնա նույն է թե՛ Անեծքը դեպի տնիծողը կդառնա:

Ուղղական հոլովը լինում է կոշական անուն, ենթակա և խնդիր. իսկ թեք հոլովները լինում են միայն խնդիր՝ առարկայական կամ պարագայական իմաստով (§ 144):

297. Կոշական անվան և ենթակայի համար պետք է իմանալ.

1. Կոշական անունը դրվում է միայն ուղղական հոլովով: Օրինակ՝ Կուծ, քեզ ասեմ. Կուլա՜ դու լսիր (§§ 172—175):

2. Ենթական դրվում է միայն ուղղական հոլովով, եզակի բայի հետ եզակի ուղղական, հոգնակի բայի հետ հոգնակի ուղղական: Օրինակ՝ Թռչունը թռչում է: Թռչունները թռչում են:

Ենթական լրացում է բայի դեմքի, որից անբաժան է և դեմքի թիվը. ուստի ենթական և բայը դեմքով ու թվով համաձայն են դրվում...»:

298. Ուղղական խնդիրները նայելով իրենց իմաստին լինում են.

1. Կողմնակի ենթակայական խնդիր, օրինակ՝ Սայրը շրջվելուց հետո ճանապարհ ցույց տվող շատ կլինի:

2. Ստորոգյալ, որ դրվելով եմ (լինիմ) բայի հետ, ցույց է տալիս ենթակայի ինչ, ինչ բան լինելը: Օրինակ՝ չայլամը թռչուն է:

3. Ուղիղ խնդիր կամ կրող առարկա, որ իր վրա կրում է ենթակայի գործողությունը, այսինքն ներգործվում, ազդվում է, կամ առաջ է գալիս ենթակայի գործողությունից: Օրինակ՝ Ամեն ջուր գեղա՞ն չի բերիլ: Երեխան պատռեց գի՞րքը: Անջուր ջրաղացն ալլու՞ր չի աղա:

299. Տրական հոլովը ցույց է տալիս գլխավորապես այն առարկան, որին

մի բան տրվում, մատուցվում է, կամ մոտեցվում, ընծայվում է, վերագրվում, վերաբերում, պատկանում է: Օրինակ՝ նա հաց տվավ աղքատին: Մենք մոտեցանք Տիգրանին: Այս հրկը վերագրվում է Խորենացուն:

Տրական հոլովը սեռական է կոչվում, երբ խնդիր է լինում մի անվան և որոշում է, թե անվան ցույց տված առարկան ում կամ ինչի է ընծայվում, վերագրվում, վերաբերում կամ պատկանում: Օրինակ՝ հացի խնդիր նշանակում է մի խնդիր, որ վերաբերում է հացի, հացի վերաբերած խնդիր. վանքի կալված նշանակում է մի կալված, որ վերաբերում, պատկանում է մի վանքի, վանքի պատկանած կալված:

300. Բացառական հոլովը ցույց է տալիս գլխավորապես այն առարկան կամ տեղը, որից մի բան «ի բաց է առնվում», այսինքն առնվում, հեռացվում է: Օրինակ՝ նա սեղանից հեռացավ: Նա գյուղացուց ցորեն գնեց: Նա դռնն դուռ է ընկել:

Հոլովական վերջավորություններն են՝ նայելով բառին և տեղին՝ ից, ուց, ե:

301. Գործիական հոլովը ցույց է տալիս գլխավորապես այն գործիքը, որով մի բան լինում է. կամ այն անձը կամ իրը, որի միջոցով մի բան կատարվում է: Օրինակ՝ քո՛վ շկտրածը հացով կկտրվի:

Հոլովական վերջավորությունն է ով (երբեմն ք):

302. Ներգոյական հոլովը ցույց է տալիս այն տեղը կամ առարկան, որի մեջ կամ ներսը մի բան է՝, կամ լինում է: Օրինակ՝ նա քաղաքում է: Այս բանը կատարվեց գյուղում:

Հոլովական վերջավորությունն է ում:

Լա՛վ ուշադիր եղեք: Այս բոլորը ձևաբանության մեջ, և այս ամենից հետո միայն դրված են անունների ու դերանունների հոլովման համար հարացույցներ—պարագիգմաներ ու բացատրություններ:

Արտագրենք մի կտոր ևս (եր. 160—161):

«330. Դերանունների տրական հոլովի համար պիտի նկատի ունենալ, որ առաջին ձևը՝ իմ, քո (ժողովրդ. քու), մեր, ձեր, իր կամ յուր (ժողովրդ. իրա) սրա, դրա, նրա (այլև գրաբար՝ ո՞յր, փոխ. ո՞ւմ) գործ են ածվում իբրև սեռական, այսինքն իբրև անվան խնդիր, ինչպես՝ իմ գիրքը, քո գիրքը, յուր գիրքը, մեր գիրքը, ձեր գիրքը, նրա գիրքը, սրա գիրքը, դրա գիրքը: Իսկ մյուս ձևերը՝ ինձ, քեզ և այլն. լինում են խնդիր բայի կամ ածականի. ինչպես՝ ինձ մոտեցավ. քեզ հասավ. նրան ծանոթ է:

Արևելյան աշխարհաբարում կրող առարկան (§ 298, 3) երբ անձի անուն է և հոգ ունի, ուղղական հոլովի տեղ դրվում է սովորաբար տրական հոլովով. ինչպես՝ Ծա տանը մառդ չեմ տեսել. բայց ես տանն այն մառդուն չեմ տեսել, այլ Տիգրանին եմ տեսել: Նույն ձևով և դերանուններն երբ կրող առարկա են, դրվում են տրական՝ ինձ, քեզ, իրեն, մեզ, ձեզ, իրենց, սրան դրան, նրան, արանց, միմյանց, իրարու (իրար), ում, այլև որին, որոնց (երբ որ դրվում է անձի անվան տեղ. տե՛ս § 324, 2). օրինակ՝ Դու ո՞ւմ տեսար: Քեզ տեսա: Այն աշակերտը, ուրի՛ն դու տեսել ես...

Այս, այդ, այն ցուցականները գործ են ածվում իրի և վերացական անվան տեղ, ուստի և երբ կրող առարկա են, դրվում են միշտ ուղղական հոլովով, ինչպես՝ ես այդ չգիտեմ. ես այն չեմ տեսել:

Միայն է իրի և վերացական անվան համար իբրև կրող առարկա գործածել տրական՝ սրան, դրան, նրան և այլն. և ասել, օրինակ, գրքի համար՝

ես նրան չեմ կարողացել. փոխանակ ասելու՝ ես այն (այս, այդ, սա, դա) չեմ կարողացել»:

Եվ վերջապես հոլովման վերջում (եր. 163) դրված են «քերականական լերությունության» համար շորս օրինակներ, որոնցից առաջինն է «Անշնորհք մարդու լեզուն երկայն կլինի»: Սրա վերլուծության մեջ ի միջի այլոց կկարդաք. «Մարդու—Անուն հասարակ, եզակի սեռական. խնդիր լեզուն բառի». «Լեզուն—Անուն հասարակ, եզակի ուղղական, ենթակա կլինի բայի»: Այսպես և մյուս օրինակների մեջ պատահած հոլովների ու խոսքի մեջ նրանց կատարած ֆունկցիայի մասին:

Հիմա հարց: Զեաբանության մեջ ո՞վ է ավելի մեծ տեղ տվել հոլովների ֆունկցիային, Շապիրոն, այն էլ 1934 թ., երբ նա,—ինչպես քաղ. Սևակն է ասում,—Համկոմկուսի Կ.Կ-ի հայտնի որոշումներից հետո «կարողացավ վերանայել իր ֆորմալիստական դրույթները», թե՞ Աբեղյանը 1906 թ., երբ մեր դպրոցների համար նույնիսկ ուսման ծրագիր չկար: Բայց շարունակենք:

Էջմիածինը, որի իշխանությունն էին ենթարկվում մեր հայկական դրույթները, իմ «Աշխատհարի» քերականության» տպագրությունից հետո հրատարակեց «դպրոցական նախագիծ», որի մեջ նաև հայերենի քերականության համար ծրագիր, որ համապատասխան չէր իմ հիշված քերականությանը: Ստորին դասարանների համար ծրագրի մեջ դրված էր միայն «ստուգաբանություն»: Այդ պատճառով ես հաջորդ 1907 թվին կազմեցի և հրատարակեցի իմ «Տարրական քերականությունը», ինչպես Առաջաբանի մեջ ասված է, «մի քանի ուսուցիչների առաջարկություններին բավարարություն տալու համար»: Դա, ինչպես Առաջաբանի մեջ գրված է, կազմված է «ավելի համառոտ ծրագրով», իբրև «ստորին դասընթաց». «նյութը համապատասխան է դպրոցական նախագծի մեջ ստորին դասարանների համար դրված քերականության ծրագրին», մի քանի թեթև փոփոխություններով: Մեջը կան նաև ուղղագրության կանոններ ու վերլուծության վարժության համար դրված օրինակներ: Շարահյուսությունն ըստ պաշտոնական ծրագրի պահված էր վերին դասարանների համար:

Նույնիսկ ըստ «ծրագրին» կազմված այս փոքրիկ քերականության մեջ էլ հոլովների պաշտոնի մասին ավելի բան կգտնեք, քան Շապիրոյի քերականության մեջ: Բերենք մի կտոր:

«Անունները նայելով թե խոսքի մեջ ինչպիսի պաշտոն ունին՝ զանազան ձևերով փոփոխվում են: Օրինակ՝

Ես գնացի պարտեզ:

Պարտեզի դուռը բաց էր:

Ես դուրս եկա պարտեզից:

Ես անցա պարտեզով:

Պարտեզում շատ ծառեր կային:

«Մի անուն հոլովել նշանակում է ասել այն բոլոր ձևերը կամ փոփոխությունները, որ կարող է ունենալ (ստանալ) անունը՝ խոսքի մեջ զանազան հարաբերություններ ցույց տալու համար»:

Վերջին ընդգծած բառերն ավիտցրած են 1910 թվի տպագրության մեջ. բայց նույնն ուրիշ կերպ բացատրված կա և վերևում՝ «նայելով թե խոսքի մեջ ինչպիսի պաշտոն ունին». իսկ րառերի պաշտոնները խոսքի մեջ՝ ենթակա, ստորոգյալ, խնդիրներ՝ մանրամասն բացատրված են առաջուց: Ուրեմն

վերլուծության ժամանակ, որի համար օրինակներ կան դրած, աշակերտն ինքը բացատրում էր հալովի պաշտոնը: Առաջին և երկրորդ տպագրությունների մեջ առանձնապես բացատրված է սեռականի գործածությունն ու ֆունկցիան (եր. Ա. 43, Բ. 41), հայցական հոլովը վերլուծության համար տրված օրինակներով (Ա. 71 հտն. Բ. 67 հտն.). որովհետև սեռական և հայցական հոլովները աշակերտները շփոթում են տրականի և ուղղականի հետ: Գ տպագրության մեջ (1910 թ.) նույնը նույն պատճառով ավելի ևս մանրամասնած է և ավելացրած է կոչական հոլովը (կոչական և սեռական հոլովներ, հայցական հոլով, եր. 44—49, եր. 53): Այս է ձևաբանության մեջ: Բացի այդ՝ 1910 թ. այս երրորդ տպագրության վերջում ավելացրած է և մի «Զորորդ հատված, Շարահյուսություն», որի մեջ ավելի մանրամասն բացատրված է «Հոլովների նշանակությունն ու պաշտոնը» (եր. 85—88)՝ ուղղական, կոչական, հայցական, սեռական, տրական, բացառական, գործիական, ներգոյական: Դրանով կազմված էր ամբողջական քերականություն:

Զպետք է մոռանալ, որ այդ քերականությունը փոքրիկ է, առաջին տպագրությունն ընդամենը 80 էջ, երկրորդը՝ 78 էջ, երրորդը՝ 99 էջ, հինգերորդը՝ 102 էջ, որից մոտ 12 էջ և ավելի բռնում են ուղղագրությունը և վերլուծության օրինակները:

Այս «Տարրական քերականության» 5-րդ տպագրությունն ավելի ևս մշակված է, որովհետև այդ ժամանակ մոռացության էր տրված էջմիածնի պաշտոնական ծրագիրը:

Ես էլ չեմ ուզում շարունակել այս մասին: Անցնենք մի ուրիշ խնդրի:

4. Քաղ. Սևակը գրում է. «Պրոֆ. Մ. Աբեղյանը... սեռականը միացնում է տրականին... իսկ քանի որ մեր անձնական դերանունների սեռական հոլովները տրականին միացնել չէր կարելի (նրանք ձևով տարբեր են՝ իմ—ինձ, քո—ձեզ, մեր—մեզ, ձեր—ձեզ), նրանք էլ իբրև տվյալ սիստեմին խանգարող տարրեր հանվում են անձնական դերանունների շարքից և համարվում ինֆեկուրյոն կատեգորիայի դերանուններ (ստացական դերանուն)» (ընդգծումները հոդվածագրինն են):

Ճշմարիտն է ասում գոնե այս անգամ քաղ. Սևակը:—Դարձյալ ոչ:

«Աշխարհաբարի հոլովները» ուսումնասիրության մեջ (եր. 18—83) ես մանրամասն հետազոտելով սեռական և տրական հոլովների զարգացումը, ցույց եմ տվել, որ մեր նոր լեզվի մեջ մեր հին լեզվի այդ երկու հոլովները կատարելապես նույնացել են իրար հետ և կազմում են մի ընդհանուր «սեռական-տրական» հոլով: Բերեմ իմ եզրակացությունը.

«Սեռական և տրական հոլովների նույնացման մեջ անձնական դերանունների նկատմամբ լեզուն բացառություն չի արել: Աշխարհաբարի իմ, քո, իր, մեր, ձեր ձևերը մնում են մեր հին լեզվից իբրև ստացական ածական և ոչ իբրև անձնական դերանվան սեռական: Մեր քերականներն (լավ լսեցեք) այդ բառերի բոլոր գործածություններն որ կան աշխարհաբարում, այդպես էլ կոչում են՝ ստացական դերանուն կամ ստացական ածական: Միայն սակավաթիվ ածականների հետ իմ, քո, իր, մեր, ձեր բառերը, թեպետ դարձյալ հին լեզվի ստացականներից են մնում, այլևս մենք—մեզ հետ և ուրիշները—ստացական, ու է սեռական, չենք մտածում, այլ տրական (եր. 31: Տե՛ս և Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, եր. 350 հտն.):

Սակավաթիվ ածականների հետ այդ գործածությունն իբրև տրական,—

ինչպես են՝ իմ նման = ինձ նման, դրա համապատասխան, իր հավասար = իրեն հավասար, — որ առաջ էլ քիչ էր պատահում, այժմ 30 տարի հետո բոլորովին հնացած է:

Այսպես ուրեմն, ոչ թե պրոֆ. Աբեղյանն է «սեռականը միացնում տրականին», ինչպես գրում է քաղ. Սևակը, այլ լեզվի զարգացումն է առաջ բերել այդ երկու հոլովների միացումը, նույնացումը, այն աստիճանի, որ Ա. Ղարիբյանն էլ իր «Քերականության» մեջ սեռականը տրականից չի ջրկում:

Բայց մի հարց:

Ո՞վ ասաց, թե «անձնական դերանունների սեռական հոլովները տրականի հետ միացնել չէր կարելի»: Քանի որ լեզվի զարգացումն այդ միացումն առաջ է բերել, դա օբյեկտիվ իրականություն է: Ապա՝ ոչ մի լեզվաբան, բացի Սևակից և իր ընկեր Ղարիբյանից, չի դանդաղիլ հետևելու օբյեկտիվ իրականությանը: Մի՞թե տրական չեն Կոստանդին Շրզնկացու հետևյալ խոսքերի մեջ «նորա», «իւր» բառերը. «Յո՛վ որ սէր կայ յիր սրտին՝ նայ զիս նորայ կամակ տանին»: «Զինչ որ հագնի՝ նա իւր վայելէ»: Մի՞թե տրական հոլով չեն արեւմտյան գրական «ասոր», «անոր» բառերը հետևյալների մեջ. «դու անոր տվիր» և այլն:

Որ հին լեզվի մեջ իմ, քո, իւր, նորա, այսոր(իկ), այնոր(իկ), այսոր, այնոր սեռական են, այդ ոչ մի կերպով «խանգարող տարր» չի եղել, ինչպես քիչ հետո ներքևում կտեսնվի, և չէր կարող լինել Աբեղյանի համար, այդ ձևերը տրականի հետ դնելու: Բավական է, եթե նա իր ուսումնասիրության մեջ հանգեր այն եզրակացությանը, թե դրանք լեզվի զարգացմամբ, — լա՛վ լսեցեք, — վերածված են տրականի:

Ապա դարձյալ, եթե դրանք մեր քերականներից, — Աբեղյանի քերականությունից շատ առաջ — դրվել են իբրև ստացական դերանուն կամ ստացական ածական, այդ եղել է ոչ թե այն պատճառով, որ այդ իմ, քո և այլն ձևերը կարելի չէ տրական կոչել, ինչպես կարծում է «քերական» Սևակը, այլ այն պատճառով, որ այդ բառերը աշխարհաբարում՝ իսկապես ստացական դերանուն են և ոչ թե «համարվում են» այդպես, ինչպես գրում է դարձյալ նույն Սևակը:

Բայց ես այդ բառերն իմ քերականությունների մեջ դրել եմ իբրև անձնական դերանուն և ոչ ստացական: Թե այդ այդպես է և թե քաղ. Սևակը իրենից է ինձ վերագրում վերևում իր հոդվածից բերված ցիտատի բովանդակությունը, այդ տեսնելու համար բաց արեք իմ «Աշխարհաբարի քերականություն», եր. 53 հտն., «Տարրական քերականություն», Ա. 40 հտն., Բ. 38 հտն., Գ. 50 հտն., այսպես և Դ և Ե տպագրությունները, և կտեսնեք, որ դերանունների տեսակների մեջ չկա «ստացական դերանուն», այլ «անձնական», «ցուցական» և այլն: Ընդհակառակն, բացեք «Աշխարհաբարի» քերականություն», եր. 158 հտն. և «անձնական դերանունների» ու «ցուցական դերանունների» հոլովների հարացույցների մեջ կգտնեք տրական հոլովի դիմաց «իմ, ինձ, քո, քեզ. իր, իրեն, մեր, մեզ. ձեր, ձեզ. նրա, նրան»:

Ի՞նչ կասե սրան քաղ. Սևակը: Այդ հին սեռականները իմ, քո, մեր և այլն «անձնական» դերանուն են դրվա՞ծ, թե «ստացական». դրանք հանվե՞լ են «իբրև խանգարող տարրեր», թե՞ մնում են:

Ես արդեն վերևում բերել եմ իմ «Աշխարհաբարի» քերականու-

թյունից» (եր. 160) այն կտորը, թե այդ կրկին ձևերից առաջինը սեռական է, երկրորդը տրական:

«Տարրական քերականություն», Ա տպ. եր. 40. Իբրև «անձնական դերանուն» դրված են ես, դու, ինքը, իսկ եր. 42. դրված է. «Առանձին կերպով հոլովվում են՝ ես, դու, ինքը, սա, դա, նա, ով, որոնք (բացի ով բառից) ունին և մի առանձին հոլով, որ կոչվում է սեռական»: Եվ ապա տակին հոլովների հարացույցի մեջ՝ «Սեռական՝ իմ, քո, նրա, մեր, ձեր». «տրական՝ ինձ, քեզ, նրան» և այլն:

Հետո մյուս երեսին բացատրված է սեռականի կիրառությունն ու նշանակությունը: «Սեռական հոլովները՝ իմ, քո, մեր, ձեր, իր (իր), սրա, դրա, նրա, դրվում են միայն անունների վրա իբրև լրացում և ցույց են տալիս, թե մի առարկա ում է պատկանում. օրինակ՝ իմ գիրքը, քո գիրքը, մեր գիրքը, նրա գիրքը և այլն:

Ի՞նչ կասի և սրան քաղ. Սեռակը:

Բացեք սույն «Տարրական» քերականություն» 2-րդ տպ. եր. 41. և այնտեղ կկարդաք. «Անձնական և ցուցական դերանուններն ունին նաև իմ, քո, մեր, ձեր, իր (իր, իրա), սրա, դրա, նրա առանձին ձևերը, որոնք դրվում են սովորաբար անունների վրա իբրև սեռական և ցույց են տալիս, թե մի առարկա ումն է, ում է պատկանում. օրինակ՝ իմ գիրքը, քո գիրքը, մեր գիրքը և այլն: Այս դեպքում դրանք կոչվում են նաև ստացական դերանուն»:

Այսպես և հաջորդ տպագրությունների մեջ:

Լավ ուշադիր եղեք վերջին ընդգծված խոսքին. «կոչվում են նաև»: Վերջվում բերի, որ «Մեր քերականները այդ բառերի բոլոր գործածությունները որ կան աշխարհաբարում, այդպես էլ կոչում են՝ ստացական դերանուն կամ ստացական ածական» («Աշխարհաբարի» հոլովները», եր. 31): Իսկ այդ քերականներն են՝ Այստեղ, Պալատան, 2. Ասատուր:

Այսպես ուրեմն, ասել թե իմ, քո, մեր, ձեր, իր ձևերը Աբեղյանի քերականությունների մեջ «իբրև խանգարող տարրեր հանվում են անձնական դերանունների շարքից», այդ էլ իրենից է գրում քաղ. Սեռակը: Ընդհակառակն, դրանք դրված են անձնական դերանունների մեջ:

Ես դեռ չեմ վերջացրել. քաղ. Սեռակը ուրիշ նման բաներ էլ է գրել: Ես կաշխատեմ ոչ մի բան անուշադիր շփոթել: Կարծում եմ արդեն լիովին պարզվեց նրա վարմունքը:

Ես այստեղ չեմ տալ դրա բարոյական գնահատությունը:

Թող այդ մասին ընթերցողներն իրենք դատեն: Ես այստեղ կանեմ նրա վարմունքի գիտական գնահատությունը:

Քաղ. Սեռակը սիրում է դիալեկտիկայից ու մատերիալիզմից խոսել և իմ քերականությունը համարել «հակադիալեկտիկական» և իբր «հակամատերիալիստական»: Ես սրա հաշիվն արդեն տեսել եմ և դեռ էլի կտեսնեմ. այստեղ այն կասեմ, որ նա, ինչպես և Ա. Ղարիբյանը, չի հասկանում, թե ինչ է դիալեկտիկական մատերիալիզմը: Թող չզարմանա նա: Խոսքով, ընդհանուր ֆրազներով նա, հարկավ, կճառի դիալեկտիկական մատերիալիզմի մասին. բայց ուրիշ բան է անգիր արած ֆրազներ ասել ու գրել, և ուրիշ բան է դիալեկտիկական մատերիալիստ լինել իր մտածությամբ և կյանքի մեջ գործադրել այն: Նա անգիր արած գիտե, անշուշտ, որ դիալեկտիկական մատերիալիզ-

մի հիմնական դրույթներից մեկն այն է, որ «օբյեկտիվ աշխարհը, գոյն է որոշում մտածությունը», ուրիշ խոսքով՝ մտածությունը միայն անդրապատկերումը (Abbildung, отображение), անդրադարձումն է օբյեկտիվ իրականության, արտաքին աշխարհի, գոյի*։ Դիալեկտիկական մատերիալիստ չէ, իր մեթոդաբանությամբ մատերիալիստական դիալեկտիկայով չի առաջնորդվում, ով որ իր մտածությամբ օբյեկտիվ իրականությանը չի հետևում, այլ ընդհակառակն իր մտածմունքը կապում է իրականության գլխին։

Զպիտի կարծեւ, թե մատերիալիստական դիալեկտիկան հարկավոր է մի-միայն մեծ մեծ բաների, մեծ մեծ խնդիրների համար, մեծ մեծ գրքերի մեջ։ Դա հարկավոր է ամեն բանի համար, փոքր բաների մեջ էլ, անգամ «Հոլովի» մասին գրած և «Կուլտուրական ֆրոնտում» տպված մի հոդվածի համար ևս, և անգամ Ա. Ղարիբջանի քերականության մի նախաբանի համար։

Արդ ի՞նչ տեսանք վերևում։

Օբյեկտիվ իրականությունն այն է, որ Աբեղյանն սկսած 1906 թվից իր քերականությունների և ուսումնասիրությունների մեջ հոլովը չի համարել «սոսկ ձև», այսինքն սոսկ հնչյուն առանց նշանակության, որ է մի անհեթեթություն, և որ նա ձևաբանության մեջ կարևոր տեղ է տվել հոլովների նշանակությանը, որ նա իմ, քո, իր և այլն դրել է անձնական դերանունների միջև իրրեւ սեռական։ Քաղ. Սեակի մտածությունը, սակայն, չի անդրապատկերում, չի անդրադարձնում այդ օբյեկտիվ իրականությունը, այդ օբյեկտիվ գոյը, գոյություն ունեցող բանը. այլ, ընդհակառակն, նա իր սեփական մտածությունը, իր ուղած բաներն է վերագրում Աբեղյանին։

Այսպես և Ար. Ղարիբջանը։

Եվ այս անում է նա գիտակցաբար, շթույլատրված եղաններով, ցիտատները թերի բերելով, կամ, ինչպես Ա. Ղարիբջանը, իր բարձր ամբիոնից լուկ խոսքով հայտարարություններ անելով։

«Ով որ մուտք է գործում գիտության տաճարը», ասում էին մեր հրենրը,—«նա պարտավոր է միայն ճշմարտությունը սիրել» կամ, ինչպես Մ. Խորենացին է ասում, «զհետ երթալ... զարդարոյն և զճշմարիտ»։

«Մեր զգայությունները համարել արտաքին աշխարհի պատկերներ—ճանաչել օբյեկտիվ ճշմարտությունը,—այդ միևնույն է թե կանգնած լինել մատերիալիստական իմացաբանության տեսակետի վրա» (Լենին, ռ. 106, հ. 144)։

Այս է ամենից առաջ իսկական գիտնականության գաղտնիքն ու ճանապարհը. «ճանաչել օբյեկտիվ ճշմարտությունը» և ոչ թե ընդհանուր ֆրազներ անգիր անել ու ասել դիալեկտիկայի ու մատերիալիզմի մասին, և անտեղի կերպով մեջ բերել հակադիալեկտիկական, մետաֆիզիկական և այլ բառեր, ինչպես վարվում է ք-ցի Սեակը։

Եվ այս բոլորն ինչի՞ համար։—Ա. Ղարիբջանի տխրահռչակ քերականությունը պաշտպանելու համար։

* «Գոյ» բառի փոխանակ չգիտեմ ով մտքրել էր սխալ կերպով «կեցություն», որ ես Մարքսիզմ-Լենինիզմի ինստիտուտում փոխտոփայական տերմիններ կազմելիս՝ փոխանակելով իսկական բառով որ է «գոյ»։

ՍՆՎԱԿՅԱՆ «ԴԻԱԼԵԻՏԻԿԱԿԱՆ ԼՈՒԳԻԱՆ» ՀՈԼՈՎԻ
ՄԱՍԻՆ

31. Ձևի ու բովանդակության հակադիր միասնությունը հոլովի նկատմամբ:—Ընթերցողներին խնդրում եմ մեկ էլ կարդալ քաղ. Սևակի հոդվածից նախորդ գլխի 3-րդ կետի սկզբում իմ բերած ցիտատը, ուր նա ասում է, թե Աբեղյանը իբր «Ֆորմալիստական ու հակադիալեկտիկական մոտեցում» է ունեցել «ձևի և բովանդակության հակադիր միասնությանը քերականության մեջ», որովհետև իբր Աբեղյանը, «ձևաբանության մեջ ձևը բովանդակությունից անջատ է վերցնում», որով «հոլովների արտահայտած իմաստը, նրանց ֆունկցիան արհամարհվում է ձևաբանության մեջ և հոլովը դիտվում է իբրև սոսկ ձև»:

Թե այդ ամենը կեղծիք է, այդ տեսանք: Այժմ տեսնենք քաղ. Սևակի «դիալեկտիկան»:

«Ձևի և բովանդակության հակադիր միասնություն»,—ասա մի անգիր արած ընդհանուր ֆրազ, որ մեջ է բերում քաղ. Սևակը, և որ այժմյան ժամանակում կարող է ասել ամեն մի դպրոցական: Բայց հասկանո՞ւմ է արդյոք նա և գործադրո՞ւմ է իր գրածը:

Ես ասում եմ՝ ո՛չ, նա չի հասկանում և չի գործադրում այդ:

Դա մի ընդհանուր ֆորմուլ է, որ նայելով թե ինչի համար է գործադրվում, տարբեր էլ նշանակություն է ստանում: Գրական երկի համար, օրինակ, ձևի և բովանդակության հակադիր միասնությամբ կազմվում է մեկ գրական երկը: Կամ՝

Ձև+բովանդակություն=գրական երկ:

«Ձև» այստեղ հասկացվում է՝ լեզու, ոճ, մասերի բաշխում, ոտանավոր (եթե չափածո է) և այլն: Իսկ «բովանդակություն» են՝ արտահայտած իդեոլոգիան, գործողությունը, կյանքը, շոշափած խնդիրները և այլն:

Ի՞նչ է «ձևի ու բովանդակության միասնությունը քերականության մեջ», որ ընդհանուր ֆրազով գրել է Սևակը:

Քերականության մեջ ֆակտեր շատ կան: Օրինակ՝ բառի նկատմամբ կարող ենք ասել թե

Ձև+բովանդակություն=բառ:

«Ձևն» այստեղ է հնչյունների կապակցությունը, իսկ բովանդակությունն է բառի նշանակությունը: Ուրեմն

Հնչյուններ+նշանակություն=բառ:

Հիմա ի՞նչ է այդ ընդհանուր ֆորմուլի իմաստը «հոլովի» նկատմամբ, որովհետև խնդիրը ոչ թե ընդհանրապես քերականության մասին է, ինչպես դրել է քաղ. Սևակը, այլ «հոլովի» մասին: Դարձյալ՝

Ձև+բովանդակություն=հոլով: Ինչպես տեսանք, հոլովի «բովանդակությունն» է հոլովի ֆունկցիաները, նշանակությունը: Հետևաբար՝

Ձև+ֆունկցիա=հոլով: Իսկ ի՞նչ է մնում հոլովի նկատմամբ իբրև «ձև», եթե ոչ, ինչպես սովորաբար ասում ենք, վերջավորությունները, բառերի ձևական մասերը՝ ի, ից, ով, ում, կամ ավելի ճիշտ, բառի առտաֆին հնչյունական կողմը, հնչյունական բնույթը:

Հետևաբար՝

Հնչ<յունի> բնույթ + ֆունկցիաներ = հոլով:

Այսպես ուրեմն, երբ քաղ. Սևակը հոլովի նկատմամբ ասում է՝ «ձևը բովանդակությունից անջատ վերցնել», կամ «ձևի և բովանդակության միասնության» մասին խոսում է (ես «հակադիր» բառը թողնում եմ կարճ ասելու համար), ես «ձև» ասելով հասկանում է գոյականի վերջավորությունները, արտաքին հնչյունական կողմը միայն, առանց նշանակության, առանց ֆունկցիայի: Ուրեմն «սոսկ ձև», լոկ հնչյուն:

Կարո՞ղ է այս հերքել նա, բայց հերքել միայն ճիշտ դատողությամբ:

Սովորաբար այդպես չեն հասկանում, սակայն, ֆեռականական «ձև» բառը լեզվաբանները: Ի՞նչ է գրած իմ «Աշխարհաբարի հոլովները» ուսումնասիրության հինց սկզբում:

«Ի՞նչ է հոլով ասածը,— եթե ոչ հոլովելի բառերի զանազան ձևերը (Form), որ կազմվում են մեծ մասամբ հոլովական վերջավորություններով: Այդ ձևերը ցույց են տալիս զանազան կախման հարաբերություններ՝ տեղի, ժամանակի» և այլն:

Իսկ այս նշանակում է, որ հոլով և ձև նույն են, իսկ ձևն է վերջավորություն և ֆունկցիա: Ուրեմն վերջավորություն + ֆունկցիա = հոլով:

Այսպես ուրեմն, իմ գործածությամբ՝ գոյականների համար «ձևը» նույն նշանակությունն ունի, ինչ որ «հոլով», որի փոխանակ նաև «հոլովական ձև» է գործածվում. իսկ քաղ. Սևակի համար «հոլովի» նկատմամբ «ձևը» հավասար է հնչյունների, «վերջավորության» (կարճ ասած՝ վերջ.-ի):

Նա չի ըմբռնում, որ «ձև» բառը մեկ բառ է, բայց տարբեր նշանակություններով է գործածվում: Նա չի ըմբռնում, որ «Ձևի և բովանդակության միասնություն» ֆորմուլի մեջ այդ բառերն ընդհանուր նշանակությամբ են գործածված, ինչպես հանրահաշվի մեջ տառերը, իբրև ասեինք $a + b = c$, իսկ քերականության մեջ «ձևն» ունի իր հատուկ նշանակությունը գոյականների հոլովման և բայերի խոնարհման մեջ, այն է՝ «ձևական մասերով» կամ, ինչպես կոչում են նաև «բառափոխության ձևական մասերով (մասնիկներով)» կամ սովորաբար «վերջավորություններով» կազմված ԲԱՌԻՆՐԸ, որոնք կոչվում են նաև «բաղի ձևեր», կամ բառի փոխված ձևեր, «բառափոխության ձևեր» կամ «բառածևեր», որովհետև դրանց մեջ ուղղականն էլ կա, սովորաբար միայն «ձևեր», իսկ դպրոցական քերականությունների մեջ սովորաբար ասում են բառի փոփոխություններ: Օրինակ՝ քաղաք, քաղաքի, քաղաքից, քաղաքով, քաղաքում.— «բառափոխություն» բառի փոխանակ գործածվում է նաև բառերի թեփում (flexion), իսկ բառափոխության ձևերը կոչվում են նաև թեփման ձևեր, երբեմն նաև շարահյուսական ձևեր, որովհետև դրանց նշանակությունը որոշ կերպով երևում է բառերի կապակցության կամ խոսքի շարահյուսության մեջ*:

32. Ձևաբանություն և շարահյուսություն:—Ֆորմալիզմի ահից բռնված՝ նա, քաղ. Սևակը, չի հասկանում և հետևյալը: Ելնելով «ձևի և բովանդակության միասնության» ընդհանուր ֆորմուլից, նա չի թույլատրում, որ «ձևի» (= վերջավորության, հնչյունական բնույթի) ուսումը բովանդակությունից (= ֆունկցիայից) անջատ վերցվի: Իսկ «Բովանդակությունը»: Այդ կարելի է արդյոք «ձևից» (= վերջավորություն -ից) անջատ վերցնել: Այս մասին

* Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1931, էր. 7 հտե.

նա խոհանոցային է համարում լուրի: Ինչո՞ւ---Որովհետև Շապիրոն ունի «Շարահյուսություն» (1934 թ.), որի մեջ (եր. 121) բերված են հոլովների գլխավոր գործածությունները առանց նրանց «ձևերի»: Եթե կարելի է հոլովի բովանդակությունը, ֆունկցիան առանց «ձևի» (=վերջ.-ի) անջատ վերցնել և «անցնել»,—ինչո՞ւ կարելի չէ «ձևը» (=վերջավորությունը, հնչյունական կողմն) էլ բովանդակությունից անջատ վերցնել և «անցնել»:

Բառը, տեսանքը, է հնչյուններ+նշանակություն: Եթե կարելի է մի որևէ բառի, դիցուք «քրթմնջյուն» բառի նշանակության մասին բացատրություն անել, առանց հնչյունները նկատի ունենալու, նույնպես կարելի է «քրթմնջյուն» բառի հնչյունների մասին գրել, թե այդ բառը քանի՞ վանկից է կազմված, ամեն մի վանկը քանի և ինչպիսի հնչյուններից է կազմված, և կամ արդյոք մի օտարական, օրինակ, մի ռուս կարո՞ղ է այդ հայերեն բառի հնչյունները հեշտությամբ արտասանել. մի խոսքով այդ բառի «հնչյունաբանությունը», չմոռանալով, հարկավ, որ դա բա՛ռ է, նշանակություն ունի:

Այսպես և ամեն գրական երկի թե՛ «բովանդակությունը» և թե՛ «ձևը» (վերևում բացատրած նշանակությամբ) կարելի է միմյանցից անջատ ուսումնասիրել գրական ուսումնասիրության ժամանակ: Այդ, հարկավ, հնարավոր է, բայց քույլատրելի չէ. որովհետև այդպիսի անջատ ուսումնասիրությունը կլինի միակողմանի ու թերի, չի լինիլ աջող ու լիակատար, որովհետև գրական երկի ձևը սովորաբար որոշվում է բովանդակությամբ: Այսպես կարելի է վարվել և հոլովների ուսման, ավելի ճիշտ ուսուցման նկատմամբ, գրական երկից մի տարբերությամբ, որ է՝ հոլովների հնչյունական կազմությունը կախված չէ բովանդակությունից:

Որ քերականության մեջ դրվում են իբրև առանձին մասեր՝ ձևաբանություն և շարահյուսություն,—և այդ ընդունում է Շապիրոն, սրան հետևելով և մեր քերականներ Սևակն ու Ա. Ղարիբյանը,—այդ հենց ցույց է տալիս, որ լեզվաբաններն ու քերականներն ավելի հարմար մեթոդ, եղանակ, միջոց չեն գտել միաժամանակ և հոլովների «ձևը» = վերջավորություն = հնչյունական կողմ, և դրանց ֆունկցիաները ուսումնասիրելու կամ սովորեցնելու համար: Այդ հնարավոր չէ միաժամանակ կատարել ամենայն լիակատարությամբ: Ապա դարձյալ՝ որքան ես ծանոթ եմ քերականության դասագրքերին, առաջ ձևաբանությունն են սովորեցնում, հետո՝ շարահյուսությունը: Այդ չի նշանակում, սակայն, թե նրանք առաջ «սոսկ հնչյուններ» են սովորեցնում: Քաղ. Սևակի համար է, ինչպես տեսանք, ձևը = վերջ <ավորություն> —արտաքին հնչյունական կողմ: Լեզվաբանների համար ձևն է հոլով, այսինքն՝ հնչյունական կողմ + ֆունկցիա, նշանակություն: Ուստի նրանք ձևաբանության մեջ ավելի կամ պակաս չափով, ընդհանուր ծանոթություն են տալիս հոլովների կատարած ֆունկցիայի մասին, և մանրամասն սովորեցնում են ձևերի կազմությունը, չմոռանալով, հարկավ, որ ձևերը նշանակություն ունեն, այսինքն՝ հոլովի արտաքին հնչյունական կողմը լուր, դատարկ հնչյուն չէ: Հոլովական ձևերի նշանակության մանրամասն ուսումը սկզբում նրանք, առանձին մեթոդով, սովորաբար տալիս են գործնականորեն: Հոլովել սովորեցնելուց առաջ՝ սովորաբար սովորեցնում են խոսքի կամ նախադասության կազմությունը, բառերի պաշտոնը խոսքի մեջ՝ ենթակա, ստորոգյալ, խնդիրներ, և աշակերտներին «վերլուծությունների» միջոցով վարժեցնում են որոշել նախադասության մեջ բառերի կատարած այդ պաշտոնները: Ապա՝

երբ հոլովել էլ սովորեցնում են և շարունակում են կատարել տալ և այդպիսի վարժությունները, միաժամանակ և հոլովները որոշելը, բնականաբար աշակերտները վերլուծության միջոցով որոշում են հոլովը ոչ միայն հնչյունական կողմով, այլև խոսքի մեջ կատարած իր պաշտոնով: Այդ կգտնեք, ինչպես վերևում ասվեց, և իմ «Աշխարհաբարի» քերականության» մեջ, և «Տարական քերականության» մեջ, առաջին տպագրության մեջ երես 27—31, հաջորդ տպագրությունների մեջ ավելի ևս ընդարձակված:

Ահա թե ինչի մասին չի մտածել և չէր էլ կարող մտածել քաղ. Սևակը: Կարելի է, ուրեմն, կրկնում եմ, առանց մոռանալու որ հոլովներն ունեն իրենց ֆունկցիաները, մի անգամ գլխավոր ուղադրությամբ դարձնել հոլովների արտաքին հնչյունական կողմի—հոլովների կազմության վրա, մյուս անգամ՝ առանձին հոլովների նշանակությունների—հոլովների նշանակության վրա: Կարելի է և ուրիշ մեթոդ բանեցնել: Մեկը կարող է առնել, օրինակ՝ տրական հոլովը և բացատրել նրա կազմությունը՝ -ի, -ու, -ան, -վա և այլ վերջավորություններով, այլև դերանունների տրականները՝ ինձ, քեզ, մեզ և այլն, և հետո բացատրել այդ հոլովի բոլոր ֆունկցիաները: Ապա առնել, դիցուք, գործիական հոլովը և մյուսները և նույնպես ուսումնասիրել: Բայց այդ մեթոդով չեն վարվում. որովհետև կան և ուրիշ խնդիրներ: 1) Այդ մեթոդով դժվար է լեզվի կազմության մասին որոշ գաղափար տալ, ապա՝ 2) կա նաև բառերի կապակցության խնդիրը: Ուստի և այս մասին պարզորոշ և լիակատար գաղափար տալու համար՝ շարահյուսության մեջ մի տեղ են հավաքում բոլոր կապակցության միջոցները, որոնցից են և հոլովները:

Ահա թե ինչից է ծագում հոլովների ձևաբանության և շարահյուսության ուսումը:

33. Հոլովն է լուկ ֆունկցիա ըստ ֆաղ. Սևակի և ոչ թե «ձևի և բովանդակության միասնություն» = ձև + բովանդակություն = հնչ<յունական> բնույթ, վերջ<ավորություն> + ֆունկցիա: Միևնույն ֆունկցիան չի կարող տարբեր նշանակությունով արտահայտվել ըստ ֆեռական Սևակի:—Ահա թե ինչպես:

Ես «Աշխարհաբարի հոլովներն» ուսումնասիրությանս վերջում դրել եմ հետևյալ եզրակացությունը: Հիշեցնում եմ ընթերցողներին, որ այդտեղ ձև բառն առնված է քերականական իմաստով, ձև = հնչյունական բնույթ կամ վերջ<ավորություն> + ֆունկցիա = հոլով: «1. Պետք է, որոշ կերպով տարբերել իրարուց հոլով ըստ ձևի (=վերջ<ավորություն>, հնչ<յունական> բնույթ + ֆունկցիա: Մ. Ա.) և հոլով ըստ նշանակության կամ կիրառության միայն:

2) Մեր աշխարհաբար լեզուն ըստ ձևի (formell = հնչ. բնույթ + ֆունկցիա: Մ. Ա.) միայն հինգ հոլով է զանազանում. ուստի ձևաբանության մեջ (Formenlehre) միայն հինգ հոլով պիտի դնել:

Այո՞, «որ կողմ շուռ տանք, մեր անուններն ունեն միայն հինգ ձև (= հնչ. բնույթ + ֆունկցիա = հոլով) և ոչ ավելի»,—քաղաք, քաղաքի, քաղաքից, քաղաքով, քաղաքում, և ոչ ավելի:

Սա ի՞նչ է նշանակում:—Սա նշանակում է, որ «ձևի և բովանդակության հակադիր միասնության» ֆորմուլի համեմատ՝ մեր լեզվի մեջ կան միայն հինգ հոլովներ, որոնք կազմված են արտաքին հնչյունական կողմի և ներքին բովանդակության կողմի միասնությամբ: Կարո՞ղ է այս հերքել ք-ցի Սևակը:

Հիմա տեսնենք, թե ինչ է անում նա՝ քաղ. Սևակը:

Նա մեջ է բերում վերևի եզրակացության 2-րդ կետը միայն, միջի գեր-

մաներեն բառերն էլ զուրս է ձգում, և այդ համարում է «հակադիալեկտիկական»: Նա պնդում է, թե հայցականն էլ նույնպիսի հոլով է, որովհետև կա դրա ֆունկցիաները: Նա այդ հիմնավորելու համար գրում է. «Վերցնենք օրինակներ. ես տեսա Մոսկվայի արշալույսը, ես տեսա մեր Արշալույսին, ես վարդ սիրում եմ, ես Վարդին սիրում եմ, նա ծեծեց դուրը, նա ծեծեց նրան: Այս օրինակների մեջ ՈՒՂՂԱԿԱՆԻ և ՏՐԱԿԱԿԱՆԻ ԶԵՎԵՐՈՎ արտահայտված (ընդգծված) բառերը ստորոգյալի (ուզում է ասել՝ բայի: Մ. Ա.) ուղիղ խընդիրներն են և միևնույն ֆունկցիան են արտահայտում, բայց ըստ ֆորմալիստների (ուզում է ասել՝ ըստ Աբեղյանի) համարվում են տարբեր հոլով, որովհետև տարբեր ձևերով (=հնչյունական բնույթով, վերջավորութամբ ըստ Սևակի: Մ. Ա.) են հանդես գալիս. արշալույսը համարվում է ուղղական, Արշալույսին՝ տրական, վարդն՝ ուղղական, Վարդին՝ տրական և այլն»: Ապա բերելով ուրիշ նման օրինակներ՝ վերջացնում է այսպես. «Այս օրինակների մեջ նույն ֆունկցիան ունեցող բառերը տարբեր հոլով են համարվում»:

Հետևաբար, ըստ Սևակի, ճիշտն է դրա հակառակը. այդ բառերը պետք է նույն հոլովը, նույն հայցական հոլովը լինին, որովհետև նույն ֆունկցիան ունին:

Հապա ո՞ր մնաց «ձևի և բովանդակության հակադիր միասնությունը»: Ահա թե ինչն է հակադիալեկտիկական,—միայն ֆունկցիայով առաջ բերել հոլովներ: Բայց այդ չէ միայն:

Քաղ. Սևակի վերևի եզրակացությունը սոփիզմ է: Նա լռելյան անց է կացնում երկու կեղծ դրույթներ, որոնց վրա և հիմնում է իր ապացույցը: Այդ կեղծ դրույթներից առաջինն այն է, թե իբր միևնույն ֆունկցիան չի կարող տարբեր հոլովներով արտահայտվել, կամ նույն ֆունկցիան ունեցող բառերը չեն կարող տարբեր հոլովներ լինել, այլ նույն հոլովն են: Ծճմարի՞տ է այդ:

Գրաբարում կան որոշ թվով ներգործական բայեր՝ յաղթել, վնասել և այլն, որոնց կրող խնդիրը դրվում է տրական, օրինակ՝ ես յաղթեցի քեզ: Դու հաղթեցեր նմա (նա յաղթեցաւ ի քէն)=Դու հաղթեցիր նրան (նա հաղթվից քեզնից): Հիմա, ի՞նչ հոլովով են դրված այդ բայի նմա, քեզ խնդիրները:—Տրական: Բայց չէ՞ որ դրանք կրող խնդիր են և կրող խնդիրը գրաբարում դրվում է հայցական:

Բաց անենք, թեկուզ, Շապիրոյի Ռուսերենի շարահյուսությունը 1934 թ. հր. 12 հտն. և կգտնենք նույն կրողի ֆունկցիան և սեռականով, և հայցականով արտահայտված:

«Սեռական հոլովով դրվում է՝

1. Այն առարկան, որի մասի վրա անցնում է գործողությունը, օրինակ՝ **выпей воды**—ջուր խմիր»:—«Ջուր» ֆունկցիայով կրող խնդիր է կամ ուղիղ խնդիր:

«2. Այն առարկան, որի վրա անցնում է բացասական բայերի գործողությունը, նույնպես և **ожидать** և մի քանի ուրիշ բայերի, օրինակ՝ **Мы не написали лозунгов**—մենք լոզունգներ չգրեցինք»:—Դարձյալ՝ «լոզունգներ» բառն իր ֆունկցիայով կրող խնդիր կամ ուղիղ խնդիր է:

«Հայցական հոլովով դրվում է այն առարկան, որի վրա անցնում է գործողությունը, օրինակ **Врач осматривает детей**—բժիշկը գրննում է երեխաներին». Он купил книгу—նա գիրք գնեց:—Դարձյալ՝ «Երեխաներին», «գիրք» բառերը կրող խնդիր են:

Այսպես ուրեմն, ռուս քերականը կրեւրի հետեւյալ օրինակները՝ Дай вам бог здоровья и генеральский чин. Дай бог вам всякого богатства и прекрасную дочку—Աստված ձեզ առողջութիւն և գեներալի աստիճան տա: Աստված ձեզ ամեն հաջողութիւն և մի գեղեցիկ աղջիկ տա: Ռուսը կարող է և շատ նմանները իբրև նույն բայի խնդիրներ բերել կողքե կողք և ասել, թե դրանցից առաջինները սեռական են, իսկ երկրորդները՝ հայցական: Իսկ հայ քերականն իրավունք չունի այդպես վարվելու: Նա «Ես սիրում եմ վարդ և մեր Վարդին» խոսքի մեջ «վարդ» և «Վարդին» բառերը պետք է նույն հոլովը համարի, որովհետև դրանց ֆունկցիան մեկ է: Բայց ռուսերենում,—կառարկեն,—գործողութիւնն անցնում է առարկայի մասի վրա, կամ բայը բացասական է:—Այո՛, բայց հայերենում էլ «վարդ» բառը մի բոլս է ցույց տալիս, իսկ գլխատառով «Վարդը»՝ անձ: Դարձյալ ռուսերենում կարելի է ասել թե Он был моим другом и теперь он мой друг—«Նա իմ բարեկամն էր և այժմ էլ նա իմ բարեկամն է» խոսքերի մեջ միևնույն «ստորոգյալի ֆունկցիան արտահայտված է առաջին դեպքում գործիականով, իսկ երկրորդ դեպքում՝ ուղղականով»: Իսկ հայը չի կարող այդպիսի «հակադիալեկտիկական» բան ասել. «Նա ծեծեց դուռը» և «Նա ծեծեց նրան» խոսքերի մեջ հայը պարտավոր է «դուռը» և «նրան» միևնույն հոլովը համարել, որովհետև դրանց ֆունկցիան մեկ է:

Դարձյալ քաղ. Սևակը չի համարձակվիլ իր գրածը շուտ տալ ռուս քերականների և Շապիրոյի համար ու գրել. «Այս օրինակների մեջ սեռականի և հայցականի, ուղղականի և գործիականի ձևերով արտահայտված բառերը... միևնույն ֆունկցիան են արտահայտում, բայց ըստ ֆորմալիստների համարվում են տարբեր հոլովներ, որովհետև տարբեր ձևերով են հանդես գալիս՝ воды, лозунгов, книгу-детей, здоровья-чин, богатства-дочку, другом-друг և այլն»:

Եվ ինչո՞ւ են բոլոր ռուս քերականները «ֆորմալիստ».—Որովհետև նրանք «նույն ֆունկցիան ունեցող բառերը տարբեր հոլով են համարում»: Այսպես է ասում քաղ. Սևակը... բայց միայն Աբեղյանի համար:

Քաղ. Սևակն այստեղ արդեն չգիտե, որ հոլովը միայն ֆունկցիա չէ, այլ միաժամանակ նաև հնչյունական կողմ, հնչյունական բնույթ, վերջ<ավորութիւն> ունի: Նա չի հասկանում, որ այստեղ «հակադիալեկտիկ» է դառնում ինքը, որ չի գործադրում «ձևի ու բովանդակության հակադիր միասնութիւն» ֆորմուլը: Անցնենք երկրորդ կեղծ դրույթին:

34. Միևնույն հոլովը չի կարող տարբեր ֆունկցիաներ արտահայտել ըստ քաղ. Սևակի:—Նա գրում է. «Վերցնենք ուրիշ օրինակ. նա ինձ կանչեց. նա Արամին տեսավ. նա ինձ գիրք տվեց, նա Արամին գիրք տվեց: Այս նախադասութիւնների մեջ ինձ և Արամին բառերը պետք է համարվեն տրական, անկախ նրանից, որ միանգամայն տարբեր ֆունկցիաներով են հանդես գալիս (առաջին երկու նախադասութիւնների մեջ իբրև ուղիղ խնդիր, երկրորդ և չորրորդ նախադասութիւնների մեջ իբրև անուղղակի կամ բնության խնդիր): Այս օրինակների մեջ տարբեր ֆունկցիաներ արտահայտող բառերը նույն հոլովն են համարվում, որովհետև ունին նույն ձևը» (=հնչյունական բնույթ, վերջ. ըստ Սևակի):—Հետեաբար, ըստ քաղ. Սևակի, այդ բառերը չեն կարող նույն հոլովով լինել:

Մի երկու օրինակ էլ ես բերեմ: Մեր Տիգրանը ձեր պրոֆեսորն է. Այս թուշունը ծիծեռնակ է: Քաղ. Սևակը, կարծում եմ, գիտե, որ այս խոսքերի

մեջ Տիգրանը, թույլնը բառերը ուղղական հոլով ենթակա են, իսկ պրոֆեսորն, ծիծեռնակ բառերը՝ ուղղական հոլով ստորոգյալ: Նա, կարծում եմ, այն էլ գիտե, որ ենթակայի և ստորոգյալի ֆունկցիաները միանգամայն տարբեր են: Ուրեմն արդյոք նա իրեն ֆորմալիստ չի՞ համարում, որ նա ինքն «այդ օրինակների մեջ տարբեր ֆունկցիաներ արտահայտող բառերը նույն հոլովն է համարում»:

Այսպես ուրեմն, քաղ. Սևակը, թերևս, համոզվեց, որ միանգամայն տարբեր ֆունկցիաներ կարող են միևնույն հոլովով արտահայտվել, կամ որ նույն է՝ միևնույն հոլովը կարող է տարբեր ֆունկցիաներ արտահայտել, և որ ճիշտ չէ դրա հակառակը, թե տարբեր ֆունկցիաները չեն կարող միևնույն հոլովով արտահայտվել, կամ որ նույն է՝ միևնույն հոլովը չի կարող տարբեր ֆունկցիաներ արտահայտել,—մի կեղծ դրույթ, որ լեռնյան ընդունել է տալիս նա՝ սոփիզմով եզրակացություն հանելու համար:

Բայց գուցե չհամոզվեց նա: Այն ժամանակ դիմենք ամենագոր Շապիրոյին: Բացեք այս քերականի Շարահյուսությունը (1934 թ.) եր. 12—14, և այնտեղ կգտնեք միևնույն հոլովի համար մի շարք ֆունկցիաներ, կամ ինչպես նա գրում է, «նշանակություններ»։ Ես կբերեմ միայն գործիական հոլովի մասին: Գործիական ցույց է տալիս՝

1. Գործողության գործիքը, օրինակ՝ ветки обрублены топором—ճյուղերը կտրված են կացնով:

2. Գործողության որպիսությունը (образ), օրինակ՝ народ соби́рался толпами—Ժողովուրդը հավաքվեց խմբերով:

3. Գործող անձը կրավորական դերբայների և անդրադարձ բայերի հետ, օրինակ՝ сын любим матерью—(ինչպես եթե հայերեն ասեինք) որդին սիրվում է մորով, փոխանակ «մորից» ասելու, կամ՝ որդին սիրելի է մորը:

4. Շարժման ճանապարհը, օրինակ՝ կգնաք անտառով (лесом):

5. Գործողության ժամանակը, օրինակ՝ «нынешним летом мы поедem на Днепрогэс» (ինչպես եթե հայերեն ասեինք) Այս ամառով կգնանք Դնեպրոգէս, փոխանակ ասելու՝ այս ամառ:—Եվ վերջապես կդնեմ նաև հետևյալը, որ չի բերել Շապիրոն.

6. Ստորոգյալ, օրինակ՝ Он был моим другом (ինչպես եթե հայերեն ասեինք) նա իմ բարեկամովն էր, փոխանակ ասելու՝ նա իմ բարեկամն էր:

Հիմա հարց: Կարո՞ղ է արդյոք քերական Սևակը Շապիրոյին և բոլոր ուս քերականներին, այլև գերմանացի, ֆրանսիացի և այլ քերականներին,—որովհետև սրանք էլ նույնպես են վարվում,—ասել, թե դուք «ֆորմալիստ» եք, որովհետև այդ օրինակների մեջ այդ բառերը топором, толпами, матерью, лесом, летом, другом «միանգամայն տարբեր ֆունկցիաներով են հանդես գալիս»։ դուք բոլորդ «ֆորմալիստ» եք, քանի որ «այս օրինակների մեջ տարբեր ֆունկցիաներ արտահայտող բառերը նույն հոլովն են համարում, որովհետև ունին նույն ձևը»: Կարո՞ղ է այս ասել նա ուս և գերմանացի քերականներին և ապա խրոխտալով ավելացնել. «Եվ այսպես որ կողմ շուտ տանք՝ իմաստը, ֆունկցիան միշտ զոհ է գնում ձևին»: Ապա ուրեմն դուք ֆորմալիստ եք, զղջացեք և նախկին Շապիրոյի՜ պես «վերակառուցվեք»։— Ինձ թվում է, թե քաղ. Սևակն այդ քաջությունը կարող էր ունենալ և ունեցել է միայն մեր հայաստանյան գիտական միջավայրում:

Ինչո՞ւ ուս լեզվարանները, իսկական լեզվարանները բոլորը կծաղրեին

մեր քերական Սևակին, եթե նա—ով գիտե—հանկառոժ այդպես վարվելու չի-
ներ։—Որովհետև նրանք գիտեն, որ հոլովը լոկ ֆունկցիա չէ, այլ հոլովն է
արտաքին հնչյունական կողմ կամ վերջ. + ֆունկցիաներ. հոլովն էլ հիմնված
է «ձևի և բովանդակության հակադիր միասնության» վրա։

Բերեմ այստեղ մի հատված Ա. Պեշկովսկու «Ռուսերենի շարահյու-
սությունից» (1935, եր. 259), որ РСФСР-ի լուսծողկոմից թույլատրված է
իրրև ուսումնական օժանդակ գիրք ուսական բարձրագույն մանկա-
վարժական դպրոցների համար։

«Գոյականի առանձին հոլով ասելով հասկանում ենք ձևերի այնպիսի
շարքը, որ միացած է այազան, բայց այդ ձևերից յուրաքանչյուրի մեջ միա-
կերպ կրկնվող նշանակությունների կոմպլեքսով և ունի գոնե այդ ձևերի մի
մասի մեջ սեփական հնչյունական բնույթ։ Սրա համապատասխան մենք
ընդունում ենք արդի ռուսերենում հինգ թեք հոլով (սեռ. տր. հայց. գործ. և
предложный) և երկու հավելյալ (добавочный) (քանակական՝ сѣру, кол-
басы և այլն) և տեղական (в лесу, в воде և այլն)։ Համապատասխան է մեր
ներգոյականին—Մ. Ա.)։ Հավելյալ ենք կոչում վերջին երկու հոլովը, որով-
հետև այդ հոլովների հնչյունական բնույթը որոշող ձևերը կազմվում են հա-
մեմատաբար սակավաթիվ բներից. բների մեծ մասի համար քանակական
հոլովի նշանակությամբ գործածվում են սեռական հոլովի ձևերը (хлѣба...),
իսկ տեղական հոլովի նշանակությամբ՝ предложный հոլովի ձևերը (в
столѣ...): Մի քանի հոլովներ իրենց սեփական հնչյունական բնույթն ունեն
իրենց ձևերից մեկի մեջ։ Այսպես են՝ քանակական հոլովը, որ սեռականից
տարբերվում է միայն արական սեռի բառերի -у ձևով (сыру...) և հայցական
հոլովը, որ ուղղականից ու սեռականից տարբերվում է միայն -а վերջացած
իգական սեռի բառերի у ձևով (воду...)»։

Ահա թե որն է հոլովի ճիշտ բնորոշումը,—«սեփական հնչյունական
բնույթ», գոնե բառերի մի մասի համար, և այդ հնչյունական բնույթի հետ
կապված նշանակություն, ֆունկցիաներ։ = «Ձևի և բովանդակության հակադիր
միասնություն»։ Ահա թե ինչպես են սովորեցնում ուսական բարձրագույն
մանկավարժական դպրոցներում և ինչպես են սովորեցրել ես 1906 թվից ի
վեր,—և ոչ ինչպես մեր Մանկավարժական ինստիտուտի և Պետ. համալսա-
րանի դասախոսները՝ Ա. Ղարիբյան և Սևակ։

35. Ամեն լեզու ունի իր բերականական առանձնահատկությունները և
«Պրոկրուստեսի անկողինը» հոլովների նկատմամբ։—Քաղ. Սևակը գրում է.
«Եթե մի աշակերտ ուսաց լեզվի դասին ասի я открыл окно, я купил кни-
ги նախադասությունների մեջ ուղղականի ձևով գրված окно, книги բառերն
ուղղական հոլով են՝ նրան ուսուցիչն իսկույն անբավարար կնշանակի»։—
Հետևաբար՝ ինչ որ ուսերենում թույլատրված չէ, հայերենում էլ թույլատրե-
լի չէ։ Բայց ինչո՞ւ թույլատրված չի ռուսերենում,—այդ չի ասում քերական
Սևակը։ Հայցական հոլովն ռուսերենում իր «սեփական հնչյունական բնույթն
ունի» -а,-я վերջացած իգական սեռի անունների և ածականների համար,
օրինակ՝ мою книгу, добрую женщину։ Եվ այսպես տասնյակ հազարավոր
բառեր։ Հետևաբար և ռուսերենում հայցականի համար կա առանձին հոլովա-
կան ձև=հնչ. բնույթ+ֆունկցիա։ Եվ կարծում եք, քաղ. Սևակն այդ չգիտե՞ր։
Գիտե՞ր, գիտե՞ր։ Ուստի և նա իբրև օրինակ բերել էր ոչ եզակի книгу ձևը,
այլ հոգնակի книги.

Ինչի՞ց է ծագում այդ սեական քերականական թյուր տեսությունը:— Նրանից, որ մեր այդ քերականը, ինչպես և Ա. Ղարիբյանը, չգիտե, որ հայոց լեզվի հոլովները ոչ միշտ նույն ֆունկցիաներն են արտահայտում, ինչ որ մի ուրիշ լեզվի մեջ համանուն հոլովները: Նա չգիտե և այն, որ հայոց լեզվի քերականությունը հայոց լեզվի համար են գրում և ոչ ռուսերենի կամ մի այլ լեզվի համար: Զգիտե այլև այն, որ հայ պրոլետարիատը, որի լեզվի քերականությունն է իբր գրել Ա. Ղարիբյանը, երբ նոր սկսում է ռուսերեն սովորել և դեռ լավ չգիտե այդ լեզուն, ռուսերեն խոսելիս հայերեն մտածելով ասում է՝ я купил книга, я купил два книга, он видел мне, мы идём Еленовка և շատ նմանները: Այսպիսի բաներ, երևի, շատ դիտած կլինեն ռուսերենի ուսուցիչները, բայց ոչ քերականներ Սեակն ու Ղարիբյանը:

Ինչի՞ց է առաջանում դարձյալ այն սեական քերականական թյուր տեսությունը:

Ֆունկցիաները, առարկաների հարաբերությունները գտնվում են օբյեկտիվ իրականության մեջ. դրանք անդրադառնում են մեր մտածության մեջ և ապա արտահայտվում լեզվով: Դրանք բոլորը կան և արտահայտվում են բոլոր լեզուների մեջ, ինչպիսի սխտեմի էլ պատկանեն սրանք: Բայց արտահայտության միջոցները բոլոր լեզուների մեջ ոչ միշտ միևնույնն են, ոչ միշտ նույնն անգամ միևնույն լեզվական սխտեմին պատկանող լեզուների մեջ: «Սա ջուր խմեցի», «դու խնձորներ գնեցիր», «մենք լողունդներ չգրեցինք», «մենք հաղթության ենք սպասում», «նա արդեն խորին ծերության է հասել», «Պուշկինը մեռել է 1837 թվին, հունվարի 20-ին» և շատ նման նախադասությունների մեջ՝ ջուր, խնձորներ, լողունդներ, հաղթությամբ, ծերությամբ, թվականներ, 20-ին, բառերը հայցական-ուղղական և տրական հոլովներով են տրված. բայց ռուսերենում համապատասխան նախադասությունների մեջ այդ բառերը սեռական հոլովով են դրվում,—я выпил воды, я купил яблочек, мы не написали лозунгов, он достиг глубокой старости, я всего достиг, Пушкин умер 1837 года января 20 дня. Ուրեմն անհիմն է Սեակի կարծիքը, թե ինչ որ ռուսերենում թուլլատրելի չէ, հայերենում էլ թուլլատրելի պիտի չլինի: Օբյեկտիվ իրականությունը դրա հակառակն է ցույց տալիս:

Ռուսերենում կա մեր բացառական հոլովի ֆունկցիան: Ռուսներն էլ իրենց լեզվով մի կերպ արտահայտում են՝ նա քաղաքից հեռացավ, սենյակից դուրս եկավ, Երևանից մինչև Վաղարշապատ, մեկից մի բան առնել, խուսափել մի բանից և այլն: Բայց ռուսաց լեզվի քերականությունների մեջ կա՞ բացառական—отложительный հոլով: Ինչո՞ւ չկա: Ի՞նչ են այս մասին մտածում ռուս քերականները:

Առնենք գերմաներենը: Այս լեզվի քերականությունների մեջ կա միայն չորս հոլով՝ ուղղական, սեռական, տրական, հայցական,—der, des, dem, den: Եվ ի՞նչ «Ֆորմալիստ» են այդ գերմանացի լեզվաբանները. ինչի՞ հայերենին կամ լատիներենին հետեւելով՝ չեն դնում նաև բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները: Մի՞թե այս երեք հոլովների ֆունկցիաները չեն արտահայտվում նրանց լեզվի մեջ:

Տեսնենք ֆրանսերենը: Հին ֆրանսերենում լատինական բոլոր հոլովներից մնացել են միայն երկուսը՝ ուղղական և հայցական: Վերջինս գործ էր անում նաև իբր սեռական ու տրական: Նոր ֆրանսերենում ուղղական հո-

լովն էլ հետզհետե մեռել է և կրող խնդրի հայցականը գործածվել է նաև իբրև ենթակա:—Վա՛, հայցականը ենթակա՛,—կասեն դարիբայանական քերականության սիրողները:—Ինչպե՞ս կարելի է միևնույն ձևով դնել ենթական և կրող խնդիրները: Ֆրանսերենի քերականությունների մեջ այժմ այլևս ոչ մի հոլով չեն դնում, թեպետ և դերանունների համար դեռ կան ուղղական, հայցական և տրական հոլովների մնացորդներ (il, le, lui և այլն): Ի՞նչ եք կարծում, ֆրանսերենը որևէ միջոցով չի՞ արտահայտում մեր բոլոր հոլովների ֆունկցիաները: Բայց լուկ ֆունկցիաներով հոլով չի կարող ընդունել որևէ ֆրանսիացի լեզվաբան: Այդպես որ լինել, բոլոր հոլովներն էլ բոլոր լեզուների մեջ կլինեին, և հոլովների թիվը տասնապատիկ ավելի կլիներ: Ֆրանսերենում հոլովների ֆունկցիաներն արտահայտվում են մեծ մասամբ նախադրություններով. բայց նախադրությունների ու ետադրությունների հետ գոյականների գործածությունը հոլով չէ:

Միայն մեր քերական Ա. Ղարիբյանն է, որ իր անունավոր քերականության մեջ հոլովների հարացույցների մեջ ներգոյական հոլովներ է կազմում մեջ ետադրությամբ «պատի մեջ»: Այն էլ կարո՞ղ եք երևակայել, «անորոշ» ներգոյական՝ «աշակերտի մեջ», իսկ «որոշյալ» ներգոյական՝ «աշակերտի մեջ(ը)»: Ղարիբյանն այնքան էլ չի հասկանում, որ եթե նախադրությունների կամ ետադրությունների հետ գործածություններն առանձին հոլովներ լինեին, այն ժամանակ բոլոր թեքական լեզուներն էլ բոլոր հոլովները և շատ հոլովներ կունենային, օրինակ՝ գերմաներենում կլինեին՝ բացառական von der Städt, aus der Stadt, գործիական mit der Stadt, ներգոյական in der Stadt և այլն:

Առնենք մեր արևմտյան աշխարհաբարը: Չկա դրա մեջ ներգոյական հոլով՝ ֆաղաֆում, անտառում, բայց դրա ֆունկցիան արտահայտվում է մի կերպ՝ նա անտառը կբնակի կամ ինչ անտառին մեջ կբնակի:

Ահա թե ինչը չի հասկանում քաղ. Սևակը: Նա կարծում է, թե «ռուսաց լեզվի դասի» օրինակը բերելով հայոց լեզվին կստիպի, որ առանձին հայցական հոլով ունենա, որովհետև ռուսերենն ունի այդ հոլովը և որովհետև հայցականի ֆունկցիան կա հայերենում:

Ոչ միայն ամեն լեզու ունի իր առանձնահատկությունները հոլովների նկատմամբ, այլև հաճախ նույն լեզվի ժամանակակից բարբառները, այլև ավելի ևս հաճախ իրարուց տարբերվում են միևնույն լեզվի հին ու նոր վիճակները: Ինչպես ամեն բան լեզվի մեջ, այսպես և հոլովները մնայուն չեն, հենքը մեռնում են, նորերը ծնվում: Վերևում տեսանք, որ ռուսերենում առաջ են եկել նոր հոլովներ՝ քանակական (количественный) և տեղական (местный = հայերենի ներգոյական) ըստ Պեշկովսկու: Մեր հին լեզվի ներգոյականը (ի տեղուք, յազուք և այլն) մեռել է, և դրա փոխանակ առաջ է եկել մի նոր ներգոյական՝ տեղում, այգում: Այսպես և մեռել է մեր հին լեզվի հայցականը՝ գիրս, միտս, բարս, Գուգարս, բայց տեղն առաջ չի եկել մի նոր հոլով, այլ հին լեզվի ուղղականը՝ գիրք, միտք, բարք, Գուգարք գործածվել է նաև իբրև հայցական և ստացել է եզակի թվի նշանակություն, իսկ հոգնակի թվի համար ընդհանրացել է -եր, -ներ մասնիկներով կազմությունը: Հիմա ասում ենք՝ գիրք ունեմ, միտք չունի, շար բարք ունի, գնաց Գուգարք: Հին հայցականն, ուրեմն, մեռել է՝ տեղի տալով ուղղականին:

Հի՛մա, ես ասում եմ՝ արդի հայերենի քերականությունը, նկարագրա-

կան քերականութիւնը պետք է հետևի լեզվի դիալեկտիկային, նրա զարգացմանը, Դա պիտի ելնի մեր արդի լեզվի իրական ֆակտերից, օբյեկտիվ իրականութիւնից: Իսկ օբյեկտիվ իրականութիւնն այն է, որ հոլովի համար անհրաժեշտ հնչյունական բնութի ոչ մի տարբերութիւն չենք դնում այժմ մի կողմից՝ ուղղականի ու հայցականի մեջ՝ իմ գիրքը պատուեց, իմ գիրքը պատուեցին, երկուսի մեջ էլ գիրքը հին ուղղական է, կրողն է, թեպետ մեկը՝ ենթակա, մյուսը՝ խնդիր, նույնպես մյուս կողմից՝ հայցականի ու տրականի մեջ՝ ես տեսա իմ աշակերտին, ես օգնեցի իմ աշակերտին:

Ես չեմ ուզում այլևս մանրամասնութիւնների մեջ մտնել. հետաքրքրվողը կարող է այդ գտնել իմ «Աշխ<արհաբարի> հոլովները» և «Հայցական հոլովը», մասամբ և «Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսութիւն>» աշխատութիւնների մեջ: Այստեղ միայն այս պիտի շեշտեմ, որ քաղ. Սեակն ու Ա. Ղարիբյանը փոխանակ ելնելու մեր արդի լեզվի օբյեկտիվ իրականութիւնից, ելնում են օտար լեզուներից, հատկապես ռուսերենից, «Թե մի աշակերտ ուսաց լեզվի դասին ասի...»: Դա հենց «Պրոկրուստեսի անկողինն» է, որի մասին հիշեցի սկզբում: Կան և այնպիսիները, որոնք ելնում են մեր լեզվից. գրաբարում կա հայցական հոլով, ուրեմն և մեր նոր լեզվի մեջ պիտի լինի: Դա էլ պեղանտիզմ է, այսինքն անհիմն հետևողութիւն մի անգամ ընդունված քերականական ձևերի, առանց իմանալու, որ լեզվի մեջ դիալեկտիկա կա: Եվ այս պեղանտիզմը մեզնում, և ոչ միայն մեզնում, գորեղ է եղել քերականութեան նկատմամբ, որովհետև մի երեսուն տարի առաջ մեր դպրանոցներում դեռ գրաբար էին սովորեցնում և շարադրութիւններ գրել տալիս: Դա հայերենում կարելի է «վարժապետիզմ» ասել, և «պեղանտ» բառը ֆրանսերենում հենց «վարժապետ» էլ նշանակում է:

35ա. Ա. Ղարիբյանի մանկավարժաները:—

Այժմ տեսնենք թե Ա. Ղարիբյանն ինչպես է գործադրում «Պրոկրուստեսի անկողինը» մեր լեզվի նկատմամբ:

Այս քերականը գիտե, որ վերջավորութիւն կա, բայց թե ինչ է դա, նա չի հասկանում: Նա գիտե, որ հոլ էլ կա, բայց նա այդ էլ չի հասկանում: Նա իր քերականութեան մեջ (եր. 6) գրում է. «Սաճակը հեռացավ քաղաքից» նախադասութեան մեջ Սաճակ, հեռանալ, քաղաք բառերը իրար հետ կապված են և մի միտք են արտահայտում ը (Սահակը), ացավ (հեռացավ) և ից (քաղաքից) վերջավորութիւնների օգնութեամբ: Սաճակը գնաց դեպի տուն նախադասութեան մեջ միտքն արտահայտվում է ը (Սահակը), աց (գնաց) վերջավորութիւնների և դեպի նախադասութեան օգնութեամբ:

Նկատենք նախ՝ որ «հեռացավ» բառի մեջ ացավ վերջավորութիւնն չէ, այլ աց բնի ածանց + ավ վերջավորութիւն, այսինքն վերջավորութիւնն է ավ: Ապա «գնաց» բառի մեջ վերջավորութիւնն չկա, աց վերջը բնի ածանց է: Ապա դարձյալ՝ այս քերականը «Սահակը» բառի վրա դրված ը հոգը դնում է իբրև վերջավորութիւն այնպես, ինչպես «քաղաքից» բառի ից վերջավորութիւնը: Նա հոգն ու վերջավորութիւնը չի ջոկում միմյանցից:

Քերականական տգիտութեան ո՞ր աստիճանն է ցուցադրում մեր այս քերականը: Եվ նա պնդում է իր այդ տգիտութեան վրա, հայցական հոլով գրտնելու համար շարունակ այդ մանկավարժաները, պրիոմները—եղանները գործադրելով մեր լեզվի խեղճ վերջավորութիւնների և ավելի ևս խեղճ հոգի դիտին: Ի՞նչ անի նա: Ռուսաց լեզվի մեջ վերջավորութիւնները նույնը չեն,

ինչ որ հայերենում. հեշտ չէր ուրեմն ուսերենի օգնությամբ հայերեն բառերի վերջավորությունները որոշել: Ապա՝ ուսերենում չկա հոգ, որպեսզի նա Շապիրոյի օգնությամբ կարողանար հոգը վերջավորությունից ջոկել: Ուստի նա իրեն ազատ է զգացել այսպես գրելու. «Նախադասության մեջ մի շարք հոլովներում անձ և առարկա նշանակող գոյականները տարբեր վերջավորություն են ստանում: Օրինակ՝ ես տեսա քո գիրքը (սոսկական առարկա), բայց՝ ես տեսա քո ուսուցչին (անձ)» (եր. 34): Եվ այսպես է, ին (իր ընդգծումով), այսինքն ը հոգը և ն հոգը, գոյականի «վերջավորություն» են, և նախապատրաստված է հոլովման սքեման՝ չորս վերնագիրների տակ՝ «իր անորոշ, որոշյալ» և «անձ անորոշ, որոշյալ»: Եվ ի՞նչ է առաջ եկել: Դուք իմ քերականությունների մեջ կգտնեք ընդամենը հինգ եզակի հոլովական ձև՝ բաղաբ, բաղաբի, բաղաբից, բաղաբով, բաղաբում, իսկ Ա. Ղարիբյանի քերականության մեջ (եր. 35), խեղճ հոդի և «մեջ» բառի հարստահարության հետևանքով, կգտնեք 31 եզակի հոլովական ձև, այո՛, երեսուն և մեկ եզակի հոլովական ձև փոխանակ հինգի:

Եվ բաղ. Ղարիբյանը, նրա հետ և Սևակը, կարծում է, թե «հայոց լեզուն լիակատար չափով արտահայտել է քերականության մեջ»: Եվ նա կարծում է, թե դրանով «հեշտացրել է քերականության գործը», քերականության ուսումը աշակերտների համար, և «թե աշակերտների համար կառուցել է այնպիսի քերականություն, որ ամենադյուրին ձևով մշակի նրանց մեջ դիալեկտիկական մտածողություն»: Խեղճ աշակերտ, որ անգիր անելով այդ 31 պարագիգման՝ պիտի կարծի, թե արդեն ըմբռնեց մեր լեզվի հոլովումը և սեռականը տրականից կշոկի, հայցականն ուղղականից ու տրականից: Միամիտները թող հավատան այդ ամենին:

Ես այն կասեմ, որ հեղինակն ինքն իր դարիբյանական քերականության մեջ խճճվել է և նույնիսկ հոդի օգնությամբ չի կարողանում որոշել անմարմին հայցական հոլովը: Նա անձի անունների որոշյալ հոլովման տակ, հայցականի դիմաց գրել է «աշակերտին» (նաև աշակերտի): Այսպես և (եր. 37 «ամուսնուն» (նաև ամուսնու)) (ընդգծումներն իրենն են): Այստեղ միայն և հոդն է ընդգծած: Մ. Ա.): Այդ քերականը չի հասկանում, որ աշակերտի ձևն անորոշ է, ուստի և պիտի դրվեր «անորոշի» տակ, որով և անորոշ հայցականն անձի անունների համար պիտի լինի և ուղղականի և տրականի նման (նա մի աշակերտ ունի, նա վիրավորեց մի աշակերտի):

Ապա դարձյալ՝ այդ քերականը չի իմանում, որ անձի անունների որոշյալ հայցականն ևս լինում է ոչ միայն տրականի, այլև ուղղականի նման (նա վիրավորեց մեր աշակերտին, մեր Տիգրանին. այս պրոֆեսորն ունի իր աշակերտը, իր հետևողը, իր ասպիրանտը. նա գնաց դեպի իր աշակերտը, դեպի Տիգրանը, մինչև իր աշակերտը): Այսպես ուրեմն, անձի անունների անորոշ հայցականը լինում է՝ աշակերտ, աշակերտի, նույնպես որոշյալ հայցականը՝ լինում է՝ աշակերտը, աշակերտին:

Օգնե՛ց արդյոք այդ ր, և հոգը անձի անունների հայցականը գտնելու համար, թե միայն առիթ դարձավ, որ 31 հոլովական ձևը ուղղականի նման հայցականով դառնա 32:

Առնենք «իրի» անունների հայցականը: Այստեղ էլ նա հայցականի դիմաց դնում է՝ «իր անորոշ»՝ պատ, «իր որոշյալ»՝ պատը: Քաղ. Ղարիբյանը քերականություն կազմելուց առաջ արդյոք ուսումնասիրե՞լ է մեր լեզուն և

գիտի՞ արդյոք, որ իրերի անունների որոշյալ հայցականն ևս հաճախ, երբեմն նույնիսկ անորոշ անուններինը, դրվում է տրականի ձևով և լեզվի այս շրջումն օրեցօր ավելի ու ավելի մեծ ծավալ է ստանում: Ի՞նչ հարկավոր է հայ լեզուն ուսումնասիրել. Արեղյանի քերականությունների մեջ պատրաստ շատ նյութ կա... Նա իր հարացույցների—պարագիգմաների մեջ ո՞րտեղ պիտի տեղավորի հետևյալ խոսքերի մեջ եղած հայցականները. «Բայց կա մի այլ խելք, ...որ բանեցնում է օղին ու ջրին, ծառայեցնում է կրակին, հողին» (Ղազ. Աղայան, «Տորք Անգեղ»): «Եվ իմ պարտեզում... խեղճ ուտի-նեռիս ջարդում է քամին» (Ա. Իսահակյան):

Ուրեմն «իրի» անունների «որոշյալ» հայցականի դիմաց պիտի դնել հոդը և հոդին: Այսպիսով 32 հոլովական ձևը դարձավ 33:

Առենք աշխարհագրական անունները: Քաղ. Ղարիբյանն իր պարագիգմաների մեջ ո՞րտեղ է տեղավորում մեր մայրաքաղաքի անունը. արդյոք «իրի», թե՞ «անձի» անունների մեջ, «որոշյալ», թե՞ «անորոշ»: Զեմ կարծում, թե քաղ. Ղարիբյանն ու Սևակը անորոշ համարեն մեր քաղաքը, ուր նրանք ապրում են և նրա անունը դնեն «իր անորոշի» մեջ: Ուրեմն՝ ուղղական՝ Երևանը, հայցական Երևանը: Բայց կացեք, եթե կա այդպիսի ուղղական. «Երևանը գտնվում է Զանգու գետի ափին», կա նաև անհոգ ուղղական՝ «Մեր մայրաքաղաքը կոչվում է Երևան»: Եթե կա հոդով հայցական՝ «նրանք չեն տեսել մեր Երևանը», կա նաև անհոգ հայցական՝ «Նա եկավ Երևան, գնաց դեպի Երևան»: (Կա նաև «Երևանին» ձևով հայցական, որի համար օրինակ գրքերից այժմ բերել չեմ կարող, ուստի այդ թողնում եմ):

Այսպես ուրեմն «Երևան» քաղաքի անվան ուղղական ու հայցական ձևը՝ Երևան՝ Ղարիբյանական 31 հոլովական ձևերի մեջ չի տեղավորվում: Կուրյոզ չէ՞ արդյոք այս:

Եվ ինչո՞ւ է այդպես, ինչի՞ց է առաջանում այդ—նրանից, որ այդ դարիբյանական հոլովների հիմքը հակադիալեկտիկական է. չի դրված օբյեկտիվ իրականության վրա, իրական փաստերի վրա: «Հող» և «հոլովական վերջավորություն» բոլորովին տարբեր քերականական փաստեր, իրականներ են: Հողն իբրև լեզվի բաղկացած տարր իր ուրույն զարգացումն ունի, հոլովական վերջավորությունն՝ իրենը: Ես, իհարկե, այստեղ այդ չպիտի բացատրեմ: Բայց պիտի շեշտեմ դարձյալ հետևյալը:

Աչքերը փակել օբյեկտիվ իրականությունը չտեսնելու՝ և բռնի կերպով քաշքշելով հայցական հոլովի համար ստեղծել ձև, այն էլ քանի՞ ձևեր,— դա իսկապես «Պրոկրուստեսի անկողինն» է մեր քերականության մեջ: Դա ինքը հենց ֆորմալիզմն է, ձևամոլություն է և նույնիսկ ձևապաշտություն, և նույնիսկ նախապաշարված միտք ձևականի համար: Եվ դա հետևանք է օտար կամ հին լեզուներով կաշկանդված մնալուն: Ֆորմալիզմն և «հակադիալեկտիկականն» այն չի, որ հետևելով լեզվի պատմական զարգացմանը և օբյեկտիվ իրականությանը՝ քերականության մեջ մտցնում է այնքան հոլովական ձև=հնչյունական բնույթ+ֆունկցիաներ, որքան լեզվի մեջ կա իրոք: Այլ ֆորմալիզմն ու հակադիալեկտիկականն այն է, որ ի սեր օտար լեզուների կամ հին լեզվի մի հոլովի, անտես անելով իրականությունը, և «ձևի ու բովանդակության միասնությունը», գոյություն չունեցող ձևեր է սարքում, լոկ բովանդակությամբ, այն էլ քանիսը և ինչպիսի եղանակով: Ահա՛ թե «արջի ծառայություն» ո՞վ է անում, և ով է «շփոթ ստեղծում» մեր լեզվի քերականության մեջ:

«Դիտության նպատակն է տալ իրականության ճշգրիտ պատկերը», ահա՜ թե ինչը չպիտի մոռանալ։ Եվ մի անգամ որ այս չի մոռացված իմ քերականությունների մեջ, դրանով և հեշտացել է քերականության ուսումը պատանիների համար։ Դրանով և աշակերտները ճիշտ հասկացություն են ստանում մեր լեզվի կառուցվածքի մասին հոլովների նկատմամբ։

Եվ ի՞նչ է այդ «ճշգրիտ պատկերը»։—Մեր արդի գրական լեզուն, ըստ «ձևի և բովանդակության հակադիր միասնության» ֆորմուլի, ունի անունների համար հինգ հոլովական, ձև=հնչյունական բնույթ+ֆունկցիաներ՝ կառք, կառքի, կառքից, կառքով, կառքում։

Իսկ թե այդ ձևերից առաջինը՝ հարացույցների մեջ «ուղղական—կոշական—հայցական» կանվանեք, թե «ուղղական—հայցական», թե միայն «ուղղական», թե «առաջին հոլով»,—դրանով խնդրի էությունը չի փոխվիլ։ Ես ասում եմ՝ ինչպես հարացույցների մեջ այժմ չենք դնում «կոշական» հոլով, չենք ասում՝ ուղղական—կոշական՝ կառք, այլ միայն ուղղական ենք դնում և ապա բացատրում, թե ուղղականը գործ է ածվում նաև իբրև կոշական,—նույնպես պիտի վարվել և հայցականի նկատմամբ, այսինքն դենք ուղղական և ապա բացատրել, թե ուղղականը գործածվում է նաև հայցականի ֆունկցիայով՝ իբրև կրող առարկա և այլն։

Եվ այս համապատասխան է պատմական իրականությանը, քանի որ իրոք, «կառք» ուղղականն է որ այժմ նաև իբրև հայցական է գործածվել։

Ես ասում եմ դարձյալ, որ հին սեռական և տրական հոլովները մեր նոր լեզվի մեջ միացել, դարձել են մեկ ընդհանուր «սեռական—տրական» հոլով։ Դա մեր լեզվի պատմական դարգացման հետևանքն է։ Այդ ընդհանուր հոլովը ոչ սեռական է, ոչ տրական, այլ այդ երկուսը միասին։ Թե այդ ընդհանուր հոլովը միացյալ «սեռական—տրական» կանվանենք հարացույցների մեջ, թե միայն «տրական» կամ «սեռական», թե «երկրորդ հոլով», թե առանձին-առանձին կասենք՝ սեռական՝ կառքի, տրական՝ կառքի,—այդ լուր տերմինաբանության ու մեթոդի խնդիր է։ Դրանով խնդրի էությունը չի փոխվիլ։ Ուստի ես իմ քերականությունների ու գրվածքների մեջ այդ զանազան կերպով էլ կոչել եմ։ Օրյենկտիվ իրականությունն այժմ այն է, որ մեր լեզվի հին սեռական և տրական հոլովներն այժմ մեկ ընդհանուր միացյալ «սեռական—տրական» են, մեկ հոլով, հին երկու հոլովների ֆունկցիաներով։

Ես վերջացրի։

Ես այստեղ նկատի եմ ունեցել միայն քաղ. Սևակի և Ղարիբյանի գրածները։ Ուստի կրկնում եմ, ով ցանկանում է այս մասին մանրամասնություններ իմանալ, կարող է կարդալ իմ «Աշխարհաբարի հոլովները» և «Հայցական հոլովը» ուսումնասիրությունները, ինչպես և իմ «Հայոց լեզվի տեսություն», եր. 246 հտն., այլև իմ «Աշխարհ<արարի> շարահյուսությունը»։

ԺԱ

ԽՈՍՔ ԵՎ ԲԱՅ

36. Խոսք կամ նախադասություն։—Կուզեի նախ «խոսք» տերմինի մասին մի փոքր բացատրություն տալ։ Ես իմ քերականական աշխատությունների մեջ, չմերժելով տրամաբանությունից քերականությանն անցած «նախադասություն» տերմինը, այս վերջինի նշանակությամբ ընդհանրապես

գործ եմ ածել «խոսք»։ «Խոսքը քերականության մեջ սովորաբար կոչվում է նախադասություն» («Աշխարհարարի» քերականություն», եր. 3. «Հայոց» լեզվի» տեղականություն», եր. 25, 362—364 և յայն)։

Հիմա, դասախոս Սեակը հարցնում է «Ինչո՞ւ նա (=Մ. Աբեղյանը—Մ. Ա.) իրավունք ուներ... նախադասությունը խոսք անվանելու... մեր քերականությունը հիմնովին վերաձևելու...»։

Քաղ. Սեակը չգիտե, հարկավ, որ այդ իրավունքը գիտությունն, այսինքն գիտանքն է ինձ տվել։ Չհասկացա՞վ նա։ Շուտով կհասկանա։

Մեր դասախոսը ընթերցողին զարմացնելու համար, ինչպես տեսանք, տալիս է հույն քերական Դիոնիս Թրակացու անունը, մի քերական, որ մեղնից ավելի քան 2000 տարի առաջ է ապրել։ Մեր դասախոսը, մի տերմինի մասին խոսելիս, ինչպես հետո կտեսնենք, ճառում է հանուն «լեզվաբանության և ընդհանուր քերականության ամբողջ աշխարհում» (այո՛, հենց այսպես՝ «ամբողջ աշխարհում»)։ Բայց մեր այդ դասախոսը, որ իբր «ամբողջ աշխարհի» լեզվաբանությունն ու տերմինները ուսումնասիրել է, չի բարեհաճել, որ գոնե մի փոքր էլ մեր քերականությունները կարդար և մեր տերմինների մասին մի փոքր գիտելիք, ժանոթություն նրանցից ձեռք բերեր։ Եթե այդ մի փոքր գիտությունն ունենար, նա առաջուց կստանար իր վերևում բերած «ինչու» հարցի պատասխանը և կիմանար, որ մեր քերականները շատ վաղուց «խոսք» և «նախադասություն» իբրև համանիշ են գործածում։ Գոնե Ա. Այստյանի քերականությունը կարդացած լիներ նա։ Այս գրքի մեջ (եր. 139 հտն.) նա կգտներ. «Ամեն նախադասություն կամ խոսք երեք գրվածքով մաս ունի... Զորորինակ այս խոսքիս մեջ. Հովսեփ երազ տեսավ,— Հովսեփ անուն բայի է, երազ՝ խնդիր, և տեսավ՝ բայ...։ Խոսք կամ նախադասություն... այլ և այլ տեսակ կրածնով... Հարաբերական կրավի այն խոսքն, որ... Զորորինակ՝ Եղջերու մը տեսա, ու լեռնե լեռ կալանա», և այլն։

Ես, հարկավ, «նախադասություն» տերմինը չեմ մերժել, բայց առավելություն տալիս եմ սովորական խոսք տերմինին։ Եվ քանի որ չեմ ընդունում «մասն-բանի» («խոսքի մաս») տերմինը, «խոսքը» «նախադասության» իմաստով գործածելը ոչ մի դժվարություն չի առաջ բերում։ Երբ ես աշակերտ էի, այն ժամանակ մենք «նախադասություն» չէինք գործածում, այլ միայն «խոսք» և «մասունք-բանի»։

37. Տրամաբանական նախադասության սեման. ենթակա, ստորոգյալ և կապ (կոպուլա)։—«Տրամաբանական վերացությունների խառնումը քերականության մեջ, դա անասելի շատ է վնասել քերականության գիտությանը և ավելի ևս քերականության դպրոցական ուսմանը և դեռ շարունակ իր կորստաբեր ազդեցությունն է գործում։ Անթույլատրելի բնականորեն այն է, որ մի քանի տրամաբանական հայեցակետեր, ուրեմն, նյութը, անհիմն կերպով առնվում են քերականության մեջ, կարծես թե դա էլ մի տեսակ տրամաբանություն լիներ, մի նախապաշարում, որի դեմ հաղթական կերպով մարտնչել է Շտայնթալը»։

Այսպես է սկսում Ֆրանց Կեռնը 1880-ական թվականներին իր «Գերմաներենի նախադասության ուսումը» գիրքը*, որ իր ժամանակին առանձին դեր է կատարել՝ քերականությունից, մասնավորապես դպրոցական քերա-

* Franz Kern, Die Deutsche Satzlehre, zweite Auflage, Berlin, 1888.

կանությունից ստամբանական ավելորդ բեռը թոթափելու և քերականության ուսումն մասամբ մարուր լեզվական տեսակետների վրա դնելու ներկատմամբ:

Մեր հայաստանյան լեզվաբաններն իրենց քերականական գիտելիքների նկատմամբ, ցավոք, դեռ մնացել են տրամաբանական ավելորդ բեռի ճնշման ներքո: Այդ ավելորդ բեռն ամենից առաջ այն է, որ քերականության մեջ «բոլորովին քմահաճորեն նույնացրել են նախադասություն ու դատողություն», ուստի և քերականական նախադասության համար իբրև ելակետ ընդունում եմ տրամաբանական նախադասության սքեման, ինչքան էլ լեզվական ձևը հաճախ հեռու է դրանից:

Ի՞նչ է դա, տրամաբանական նախադասության սքեման:

Տրամաբանությունը գործ ունի միայն սահմանական խոսքերի հետ, այն էլ այդ խոսքերի հետևյալ մի տեսակի հետ: Դատողության համար պահանջվում են երկու գաղափարներ, դրանցից մեկը մասնավոր նշանակությամբ, մյուսն՝ ընդհանուր, օրինակ՝ ծառ և բույս, կամ թե մեկը առանձին եզական, անհատական նշանակությամբ, իսկ մյուսն՝ ընդհանուր, օրինակ՝ Տիգրան և մարդ: Դատողության ժամանակ գիտակցաբար մտցնում ենք մասնավորն (ենթական) ընդհանուրի (ստորոգյալի) մեջ, իբրև տեսակը սեռի մեջ, կամ անհատականը, առանձինը, եզականը (ենթակա) տեսակի (ստորոգյալի) մեջ, այսպես՝ ծառը բույս է, Տիգրանը մարդ է: Այդ միևնույն է, թե մասնավորը (կամ թե առանձինը, եզականը) է (=կա, ներունակ է, ներգո է) ընդհանուրի մեջ, կամ թե մի բանի մեջ կա, առգո է մի հատկանիշ (ձյունը սպիտակ է, — սպիտակությունը ներունակ է, ներգո է ձյան մեջ):

Բացի այդ՝ կա նաև այն դատողությունը, որի մեջ, ինչպես սահմանումի ժամանակ, երկու գաղափարները, ենթական և ստորոգյալն, իրար հավասար են դրվում, զուգադրվում են միմյանց, օրինակ՝ Երևանը Խորհրդային Հայաստանի մայրաքաղաքն է:

Ինչպես դատողության մեջ կան երկու գաղափարներ, ենթակա և ստորոգյալ, նույնպես և տրամաբանական նախադասության սքեմայի համար պահանջվում է ունենալ այդ երկու գաղափարներն առտահայտող հատուկ երկու բառեր, մի բառ ենթակայի համար, մի բառ էլ ստորոգյալի համար:

Բացի այդ երկու բառից՝ հարկավոր է նաև այդ երկուսն իրար հետ կապող մի տարր, որ ցույց տա, թե այդ երկու գաղափարներից երկրորդն ստորադրվում կամ ստորոգվում է մյուսի վրա: Դրա համար առնվում է էական կամ գոյական (այսինքն գոյություն նշանակող) ԵՄ բայի սահմանական ներկայի եզակի 3-րդ դեմքը՝ է, որ ունի ընդհանուր վերացական բնավորություն («Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսություն>», եր. 138) և նշանակում է միայն այն, որ մի բանի վրա կա (առգո է) մի ուրիշ բան, առանց որոշելու այդ բաների բովանդակությունը: Այս է բայը տրամաբանության մեջ կոչվում է կոպուլա, որ է՝ կապ, հանգույց, իսկ քերականության մեջ՝ բայ կամ «բայկապ» (глагол-связка, copula verbalear Natur): Այս է ահա տրամաբանության մեջ դատողություն արտահայտող նախադասության սքեման—մի գոյական + է + մի գոյական կամ ածական, օրինակ՝ Ժառ է բույս, Տիգրանն է մարդ:

Ինչո՞ւ պետք է այս սքեման լինի, կամ լեզվական խոսքի բազմազան ձևերից տրամաբանության մեջ առնվի հատկապես այս ձևը:

1) Ձևական տրամաբանությունը զործ ունի վերացությունների հետ. ուստի բայի դեմքերը նրա համար ոչ մի արժեք չունին: Եթե նա բանեցնում է եմ բայի սահմանական եղանակի ներկայի 3-րդ դեմքը, սովորաբար եզակի է, այդ էլ ոչ թե իբրև բայի դեմքը, այլ իբրև ստորոգում արտահայտող կոպուլա (կապ, հանգույց): Դրանով խոսքն ստանում է ընդհանուր վերացական բնավորություն, որովհետև, ինչպես ասվեց վերևում, այդ է ձևն ունի շատ ընդհանուր վերացական նշանակություն: Բացի այդ՝ սահմանականի ներկա ժամանակը գործածվում է իբրև «մշտակատար ներկա», ցույց է տալիս իրերի ընդհանուր մշտական բնավորություններ, մնայուն հատկություններ, բացարձակ ճշմարտություններ*: Այդ պատճառով ևս այդ ձևը հարմար է վերացական դատողություններ արտահայտելու համար:

Տրամաբանական նախադասության այս սքեման ծագում է հունական փիլիսոփաներից, որոնք զբաղվել են դատողությամբ: Նրանք 1-ին և 2-րդ դեմքերը մի կողմ են թողել և այն կարծիքի են եղել, թե «լոգոս» — բան, խոսք կազմվում է միայն այն ժամանակ, երբ այդ 3-րդ դեմքի հետ դրվում է մի գոյական իբրև ենթակա, և երբ կան դատողության համար անհրաժեշտ երկու բառեր — ենթակա և ստորոգյալ:

2) Տրամաբանության մեջ դատողության ենթական ու ստորոգյալը պետք է անպայման արտահայտված լինեն առանձին բառերով, թե չէ անհնար է բանավարություն (սիլլոգիզմ) անել, արտածական (դեդուկտիվ) եզրակացություն հանել ընդհանուրից դեպի մասնավորը: Օրինակ՝ բանավարության երեք դատողությունները կամ եզրները կարելի չէ այսպիսի ձևով արտահայտել.

1) Մահկանացու է.

2) Մարդ է.

3) Ապա ուրեմն մահկանացու է:

Այլ պետք է ենթական մի գոյականով արտահայտված լինի.

1) Ամենայն մարդ մահկանացու է.

2) Տիգրանը մարդ է.

3) Ապա ուրեմն Տիգրանը մահկանացու է:

Ահա թե ինչու հարկավոր է, որ բանավարության դատողությունների մեջ ենթական արտահայտված լինի մի առանձին բառով: — Այս թող լավ լսիքադ. Սեակը: —

38. Տրամաբանական նախադասության և օտար լեզուների ազդեցությունը: — Տրամաբանության ուսումը, ինչպես հայտնի է, շատ սիրված է եղել միջին դարերում և ապա մինչև վերջերս: Այդ պատճառով և քերականական նախադասության նկատմամբ իշխել է տրամաբանական նախադասության սքեման, և քերականության դասագրքերի մեջ մտցրել են տրամաբանական բացատրություններ և տրամաբանական վերլուծություններ: Այսպես օրինակ՝ ֆրանսերենի մի հայտնի քերականության մեջ** նախադասության համար գրված է. «Ամեն նախադասություն բովանդակում է երեք բառ. ենթակա, բայ և ստորոգյալ» (le sujet, le verbe et l'attribut): Ապա քիչ հետո. «տրամաբանական վերլուծության համար՝ ենթադրում են, թե ամեն նախադասության մեջ կա միայն մեկ բայ, եմ (être) բայը, որ մերթ արտահայտվում

* Մ. Արեղյան, Աշխարհ <բարի> շարահյուսություն, էր. 233 հտ. 1.

** A. Brachet, J. Dussouchet, Grammaire française cours supérieur, Paris, 1889, էր. 277 հտ. 1, 286.

է, ինչպես՝ Pierre est Docile Պետրոսն է հյու, մերթ ենթիմացվում է, ինչպես՝ Pierre mange (Պետրոսն ուտում է), որ վերլուծում են այսպես՝ Pierre est mangeant—Պետրոսն է ուտող: Այս վերջին բառը՝ «ուտող»՝ դնում են իբրև ստորոգյալ: Այսպես հետո, նույն քերականության մեջ, տրամաբանական վերլուծության համար դրված մի շարք օրինակների մեջ բայերը վերածվում են նմ բալի, որ է կապը (կոպուլա) և կոչվում է բայ, և մի դերբայ ածականի, որ կոչվում է ստորոգյալ:

Սովորական լեզվական ձևերն այսպիսով վերածվում են մի ընդհանուր տրամաբանական սքեմայի, ինչպես օրինակ՝ «Տիգրանը գնաց» խոսքը դառնում է՝ «Տիգրանն է անցյալում գնացող»: Քանի որ բայի դեմքերն արժեք չունին, այսպիսի մի խոսքը՝ «Գնացի նրա մոտ» վերածում են 3-րդ դեմքի, հետը դնելով խոսող անձի անունը. «Տիգրանն է նրա մոտ գնացող»:

Այս վարժությունները, թերևս, օգտակար են եղել սոփիզմներից զգուշանալու և ալելի ևս՝ սոփիզմները որոշելու համար, բայց հետևանքն այն է եղել, որ քերականության վրա իշխել է ձևական տրամաբանական նախադասության սքեման և շատ քերականներ, առանձնապես մեր հայաստանյան քերականները, չեն ըմբռնում խոսքի կազմությունը լեզվական տեսակետով: Նրանք մեր լեզվի նախադասության (խոսքի) համար անհրաժեշտ են համարում երկու առանձին բառ, մեկն իբրև ենթակա, մյուսն իբրև ստորոգյալ:

Բացի այդ՝ կա նաև ուսուցիչի ազդեցությունը: Ռուսերենի քերականությունների մեջ ես չեմ պատահել այդպիսի տրամաբանական վերլուծությունների—ենթակա+բայ (եմ)+ստորոգյալ: Եվ հասկանալի է, թե ինչու այդպիսի վերլուծություններ չպիտի լինեն: Այդ լեզվի մեջ есть է բայը քիչ է գործածվում իբրև բայ-կապ (կոպուլա глагол-связка): Զի ասվում Учение есть полезно, այլ Учение полезно: Բայց հենց այդ պատճառով ուսուցիչների քերականությունների մեջ տրամաբանական նախադասության սքեման նրանով է իշխում, որ որոշ տիպի նախադասությունների մեջ պետք է ենթական անպատճառ առանձին բառով արտահայտված լինի, ոչ թե լոկ богат, այլ я богат, ты богат, Тигран богат. Այս մասին կդառնամ և հետո: Ապա ուսուցիչնում բայը համարվում է ստորոգյալ. Мальчик пишет (տղան գրում է) նախադասության пишет բառը դնում են իբրև ստորոգյալ: Եվ մեր դասախոս Սևակի համար ևս, ինչպես կտեսնենք, բայը հավասար է ստորոգյալի:

Այսպես ուրեմն, ձևական տրամաբանության նախադասության սքեմայով կաշկանդված քերականների համար՝ 1) հարկավոր է, որ ենթական արտահայտված լինի մի առանձին բառով. 2) բայը հավասար է ստորոգյալի, որովհետև, ըստ ձևական տրամաբանության նախադասության սքեմայի, պետք է մի բառ լինի իբրև ստորոգյալ:

Ինչ է նախադասության կամ խոսքի կազմությունը մեր հայերեն լեզվի տեսակետով: Արդյոք հարկավոր է, որ միշտ առանձին բառով արտահայտված լինին ենթական և ստորոգյալը: Արդյոք բայն ինքը մենակ կազմում է մի խոսք, թե՞ բայը հավասար է ստորոգյալի, այսինքն բայ և ստորոգյալ նո՛ւյնն են, կամ ստորոգյալը միշտ բայո՞ւմ է արտահայտվում, թե՞ նաև ուրիշ տեսակի բառերով: Եվ վերջապես լեզվի ուսման, քերականության մեջ պե՞տք է պահել տրամաբանական տերմինները՝ ենթակա և ստորոգյալ:

Մեր հին քերականները, որոնց վրա սովորել են իմ սերնդի մարդիկը, չէին գործածում այդ տերմինները: Այսոյանի քերականությունն, օրինակ,

այդ տերմինները չիշում է միմիայն հետևյալ փոքրիկ ծանոթության մեջ. «Գաղղիացիք քերականական լուծման վրա տրամաբանական լուծում ալ կ'ավելցնեն, որն որ կկատարվի ամեն տեսակ նախադասություն երեք գլխավոր տարերացը լուծելով՝ որ են ենթակա (անուն—բայի), բայ և ստորոգյալ (ուղղական խնդիր)» (եր. 483):—Այս «տրամաբանական լուծումը» նույնն է, ինչ վերևում դրի: «Ենթակա» և «ստորոգյալ» գործածում է Այտնյանն, ուրեմն, իբրև տրամաբանական տերմիններ:

39. Ստորոգում:—Ես իմ «Աշխարհաբարի քերականության» մեջ (եր. 41) գրել եմ.

«Ամենայն բայ մենակ կազմում է մի խոսք. օրինակ՝ գնացի, տեսալ, եկաւ մի մի բայ և մի մի խոսք են, այսինքն մի մի մտածություն են հայտնում (§ 6):

«Առանց բայի խոսք չկա. օրինակ՝ այսօր հաց բառերը խոսք չեն կազմում, այսինքն մտածություն չեն հայտնում, այլ միայն հատ հատ գաղափարներ: Հարկավոր է մի բայ, որ այդ բառերից խոսք կազմվի. օրինակ՝ Այսօր հաց գնեցի, կամ Այսօր հաց թխեցին և այլն: Գնեցի, թխեցի բայերը մենակ ևս կազմում են մի մի խոսք:

«Խոսքն, ուրեմն, իր ամենապարզ ձևով կազմված է մի բառից, որ է բայ: «Խոսքը մտածության արտահայտությունն է բայով:

«Բայ կոչվում են այն բառերը, որոնք մենակ խոսք են կազմում:

«Ամենայն բայ մենակ մի խոսք է կազմում, որովհետև միանգամից մի քանի գաղափար է միացած հայտնում. մինչդեռ մյուս տեսակի բառերը միանգամից մի գաղափար են միայն հայտնում:

Բայի ցույց տված գլխավոր գաղափարներն են՝ բայական իմաստ կամ բայիմաստ, դեմք և թիվ»:

Ահա թե ինչը չեն ըմբռնում մեր հայաստանյան «լեզվաբանները»:

Բերեմ և իմ «Աշխարհաբարի շարահյուսությունից» հետևյալը. (եր. 1, § 2):

«Խոսքը կամ նախադասությունը բառերով արտահայտված մտածությունն է, որի մեջ մի ստորոգում է լինում, այսինքն մի առարկայի վերագրվում է մի հատկանիշ. օրինակ՝ նապաստակը վախկոտ է մի խոսք է, որով նապաստակին վերագրվում է վախկոտ հատկությունը, կամ թե հաստատվում է, որ վախկոտ հատկությունն է՝, կա նապաստակի մեջ:

Խոսքն ուրեմն պարունակում է ամենաքիչը երկու գաղափար.

ա. Մի առարկայի գաղափար, որի վրա մի ստորոգում է լինում:

բ. Մի հատկանիշի գաղափար, որ ստորոգվում է առարկայի վրա:

Առարկան և հատկանիշը սակայն մենակ բավական չեն խոսք կազմելու համար, այլ հարկավոր է նաև՝

գ. Ստորոգում, այսինքն հատկանիշի վերագրվելն առարկային»:

Բերեմ նույն գրքից հետևյալը. «Տեսանք՝ խոսքի էությունն է ստորոգումը, և առանց ստորոգման խոսք չկա:

Ստորոգումն արտահայտվում է միայն մի առանձին խմբի կամ տեսակի բառերով, որոնք կոչվում են բայ: Խոսք կազմում են ուրեմն բայերը» (եր. 4):

Ժիշտ է այս:

40. Բայ և դերբայ. «Պոկրուստեսյան անկողինը» և բայերի կերպերը: Նրանք որ կաշկանդված են Շապիրոյան քերականությամբ և բայերի մեջ

դնում են նաև դերբայները, այդ չեն ըմբռնիլ: Բայց վաղուց, շատ վաղուց բայի ձևերը բաժանել են երկու տեսակի, «իսկական բայական ձևեր», որ կոչում են *verbum finitum* (=որոշ բայ), գերմաներեն *Redeformen* (=խոսքի ձևեր), և «անիսկական բայական ձևեր», որ կոչում են *verbum infinitum* (անորոշ բայ), գերմաներեն *Nennformen* (=անվանական ձևեր): Առաջինները ցույց են տալիս դեմք, թիվ, ժամանակ և եղանակ, իսկ երկրորդները դեմք, թիվ, ժամանակ ու եղանակ չեն ցույց տալիս: Սրանք, ինչպես տեսել ենք, բայերի բներից ածանցված գոյականներ և ածականներ կամ մակբայներ են:

Հայերենում ևս վաղուց, շատ վաղուց կատարված է այս բաժանումը և շատ հիմնավոր կերպով իբրև բաժանման սկզբունք ընդունված է դեմքը. ուստի և իսկական բայերը կոչել են դիմավոր բայ, իսկ անիսկական բայերն՝ անդեմ բայ: Բայց այս տերմինները չեն բավարարել մեր քերականներին: Նրանք «անիսկական բայերը» կոչել են նաև դերբայ, և բայ տերմինը պահել են միայն «իսկական բայերի» համար:

Թե ում ձեռով և երբ է առաջ եկել այդ բաժանումը, դա մեզ համար կարևոր չէ այժմ: Կարևորն այժմ այն է, որ բայը և դերբայը չպիտի շփոթել միմյանց հետ: Կարևորն այն է, որ քերականության մասին խոսողները պետք է իմանային այդ տերմինների նշանակությունը հայերենում և առանց մրտաժելու չգործադրեին «Պրոկրուստեսի անկողինը» մեր լեզվի համար: Ի՞նչպես:

Ռուսերենում մինչև վերջերս էլ այս երկակի բաժանման մասին ճիշտ գաղափար չունեին: Ահա Ա. Պրեբորաժենսկու «Краткая русская Грамматика, ч. первая, Этимология». издание 17-ое, եր. 60, եղանակների մեջ կգտնեք *неопределенное наклонение* անորոշ եղանակ, իբրև առաջին մեկը չորս եղանակներից, որոնք երեքն են՝ սահմանական, պայմանական, հրամայական: Այա ուս քերականները գլխի են ընկել, որ այդպիսի եղանակ չկա, և ստեղծել են «բայի անորոշ ձև»: Շապիրոն գրում է (1934, I, 57). «Բայի անորոշ ձևը... չի պատկանում երեք եղանակներից ոչ մեկին», ուզում է ասել, թե դա եղանակ չէ: Վերջապես ուսական հատկությամբ գործածում են նաև օտար ինֆինիտիվ բառը: Ծվ ապա ուրեմն առաջ է եկել բայի ձևերի այս բաժանումը՝ եղանակ ունեցող և չունեցող, և մեր Ա. Ղարիբյանը (եր. 61—64) գրում է. «*бесф*ի և նախադասության մեջ բայերը գործ են ածվում երկու ձևով՝ դերբայական և եղանակային», ուզում է ասել «եղանակավոր», «եղանակ ունեցող»: Նախ՝ եթե «խոսքը» կա, էլ «նախադասությունն» ինչի՞ համար է: Այա ի՞նչպես թե «գործ են ածվում». մի՞թե «դերբայական ձևերը» գործածությամբ են:

Հիմա հարց: Ո՞րտեղից դուրս պրծավ «բայի եղանակային ձևեր» տերմինը հայերենի քերականության մեջ *verbum infinitum*-ի նշանակությամբ:—«Պրոկրուստեսի անկողնից»: Եթե ուս քերականը եղանակի վրա հիմնի այդ բաժանումը, այդ հասկանալի է: Ռուսաց լեզվի մեջ կարելի չէ այդ բաժանման համար իբրև սկզբունք ընդունել բայերի դեմքը, որովհետև նրանց բայերի դեմքերն անցյալ ժամանակներում միակերպ են,—*говорял* գործածվում է երեք դեմքի համար ևս: Ռուսերենում կարելի չէ նաև բայերի ժամանակն ընդունել իբրև այդ բաժանման սկզբունք, որովհետև ուսերենի դերբայներն ունեն ժամանակներ: Մնում է, ուրեմն, եղանակը, որ չունեն դերբայները:

Իսկ հայերենում: Չէ՞ որ հայերենում այդ բաժանումը վաղուց, շատ վաղուց կատարված էր դեմքի հիման վրա, և կային «դիմավոր բայեր», և «անդեմ բայեր», և ապա դրանց իմաստով՝ «բայ» և «դերբայ» տերմինները, և ինքը Ղարիբյանը պահում է դերբայ տերմինը:

Հիմա Ա. Ղարիբյանի քերականության ջատագով Սեակը դարձյալ կըբացականչի հարցնելով, «Ինչո՞ւ պրոֆ. Մ. Արեղյանն իրավունք ունի... մեք ֆեռականությունը հիմնովին վերածնելու (ընդգծումն իրենն է), իսկ ուրիշներին (իմա, Ա. Ղարիբյանին: Մ. Ա.) իրավունք չի վերապահվում քերականության մեջ որևէ փոփոխություն կատարելու» («Կուլտ. ֆրոնտ», 1934, № 34): Շատ ծիծաղելի հարց է: Գիտությամբ զբաղվելու և ամեն բան փոփոխելու համար իրավունք չեն հարցնում և չեն տալիս: Բայց երբ մեկը չհիմնավորված, անտեղի փոփոխություն է առաջարկում կամ նույնիսկ կատարում, կամ որևէ բան հենց այնպես ասում է, դրա վրա ցավում են, իսկ նրա վրա չիժաղում: Այդպես էլ «դերբայական ձևեր» և «բայի եղանակային ձևեր» (61, 64) տերմինների առթիվ: Մի՞թե երկու ղույզ տերմինները չե՞ն բավարարել Ա. Ղարիբյանին, և կամ «եղանակային ձևեր», ուրեմն և բայերի եղանակն ավելի չե՞ն շտ ըմբռնելի է պատանյակների համար, քան թե դիմավոր և անդեմ ձևեր կամ բայ և դերբայ: Ով որ պատանիներին քերականություն է դաս տվել, նա շատ լավ գիտե, որ նրանք, նույնիսկ 10—12 տարեկանները, իսկույն ըմբռնում են բայերի դեմքը, իսկ եղանակը՝ ոչ: Այո՞, շատերը նույնիսկ մեծ հասակում չեն հասկանում, թե ինչ է բայի եղանակ ասածը: Չե՞ք հավատում: Ահա ձեզ Ա. Ղարիբյանը, որ «Հայ պրոլետարիատի դասակարգային լեզվի» քերականության մեծածավալ դասագիրք է գրել, որ բայերը բաժանել է «դերբայների» և «եղանակային ձևերի» և ո՞վ հրաշք, կա եղել նաև «ըղձական դերբայ»: Ի՞նչպես: Չէ՞ որ «ըղձականը» եղանակ է, որ ըստ Ա. Ղարիբյանի, «արտահայտում է մի բան անելու կամ լինելու ցանկություն, իղձ, տենչանք» (եր. 69), իսկ դերբայը դերբայ է նրանով, որ «եղանակային» չէ, այսինքն եղանակ չունի: Էլ ի՞նչպես առաջ եկավ այդ «ըղձական դերբայը», որ, նույնպես ըստ Ղարիբյանի, «ցույց <է> տալիս մի կատարելիք գործողություն և եղելություն, որ կամքի, ցանկության, իղձի արդյունք է լինելու...» (եր. 64):

Ահա թե ինչ պիտի դիտեր դասախոս Սեակը, եթե կարող էր իրար հակադրել դերբայներ և «եղանակային ձևեր», միաժամանակ և «ըղձական» դերբայ դնել—այդ անհեթեթություն է: Էլ չեմ ասում, որ «ըղձական դերբայն» ինքնըստինքյան էլ անհեթեթություն է: Բայց այդ թողնենք: Եթե շարունակենք, Ա. Ղարիբյանի քերականության, ինչպես և նրա թևարկու Սեակի հոգվածի մեջ ուրիշ այսպիսի կուրյոզներ էլ կգտնենք:

Ահա ձեզ մի կուրյոզ: Ա. Ղարիբյանը (եր. 89 հտն.), օգտվելով իմ քերականությունից, խոսում է բայերի կազմության մասին և սկսում է այսպես. «Բայերն ըստ կազմության... լինում են շորս կերպի՝ սոսկական, կրավորական, պատճառական և բազմապատկական»:—Այդ «կերպ» բառի փոխանակ հայերեն լեզվով սլետք է սովորական «տեսակ» բառը լինել, բայց Ա. Ղարիբյանից (ինչպես նրա քերականությունից երևում է) դժվար է սովորական հայերեն լեզու պահանջել: Սակայն կուրյոզն այդ չէ: Չգիտեմ ով ինչ է գրել այդ «կերպ» բառի մասին,—այդ ինձ չի հետաքրքրում,—քերական Սեակն այդ բառի առթիվ այսպիսի մի հարց է տալիս. «Ինչո՞ւ պրոֆ. Մ. Արեղյանն

իրավունք ուներ դերբայները կերպ կոչելու (ներկա դերբայը՝ կատարվող կերպ, անցյալ դերբայը՝ կատարված կերպ, ապառնի դերբայը՝ կատարելի կերպ)», իսկ Ա. Ղարիբյանն իրավունք չպիտի ունենար «կերպ» բառը այս կամ այն, այս դեպքում, — կասեմ ես, — սովորական «տեսակ» բառի նշանակությամբ գործածելու: — Ա. Ղարիբյանին ոչ ոք չի կարող զրկել այդ իրավունքից, մանավանդ որ «կերպ» բառը մեկ մեկ գործածվում էլ է «տեսակ» բառի իմաստով: Նույնպես ոչ ոք չի կարող արգելել բաղ. Սևակին հոգված գրել. բայց ամեն հոգվածագրից պահանջում են՝ ճշմարտություն ասել և հասկանալ իր ասածը:

ա) Ես դերբայը = verbum infinitum երբեք «կերպ» չեմ կոչել, ինչպես բարեհաճում է գրել բաղ. Սևակը: Բացեք իմ «Աշխատհարաբարի» քերականությունը», եր. 100—102. 111—115, 120, 127. «Տարրական» քերականությունը» Ա տպագր., եր. 49—53. «Հատուց» լեզվի տեսությունը», եր. 294 հտն., 303 հտն. և կգտնեք՝ «դերբայներ» վերնագրի տակ՝ անորոշ դերբայ, անկատար դերբայ, ապառնի դերբայ, անցյալ դերբայ երկու ձևով՝ վաղակատար և հարակատար և ենթակայական դերբայ: Այս բոլորը, վեց դերբայները, նույն կարգով և նույն անուններով արտագրել է Ա. Ղարիբյանը առանց հիշելու դրա աղբյուրը՝ իմ «Աշխատհարաբարի» քերականությունը» կամ «Տարրական» քերականությունը»: Քաղ. Սևակն ու Ա. Ղարիբյանն, իհարկե, չգիտեն, որ ես եմ գործածել դերբայների համար անկատար, վաղակատար, հարակատար և ենթակայական տերմինները:

բ) Քաղ. Սևակը, քերականության դասախոս լինելով հանդերձ, չի հասկանում մեր բայերի կերպ — aspect, actionsart ասածը: Իսկ ով որ այդ չի հասկանում, նա երբեք չի կարող գիտակցաբար ըմբռնել մեր բայերի բազմաթիվ ժամանակների նշանակությունները: Մ. Աբեղյանի «Աշխատհարաբարի» շարահյուսությունը պարտավոր են ուսումնասիրել այն ամենքը, որ շահագրգռված են այսօրվա հայերենով՝ գրել է Ա. Մեյն: Եթե քաղ. Սևակը Մեյնի խոսքին հետևած լիներ, նա այդ հոգվածը գրելիս կիմանար, թե ինչ են մեր լեզվի մեջ բայերի չորս «կերպերը», որոնց մասին շատ մանրամասն բացատրություն կա իմ քիչ առաջ հիշված աշխատության մեջ (եր. 224—269) և որ առաջին անգամ ես եմ պարզել: Նա կիմանար այդ և թերևս չգրեր, թե իբր Աբեղյանը դերբայները կերպ է կոչել:

Ես այստեղ, հարկավ, չպիտի բացատրեմ կերպերը. բերեմ մի փոքր հատված միայն: «Բայի կերպերը... ցույց են տալիս, թե ինչպիսի հատկություն ունի գործողությունը մի որոշ ժամանակակետի՝ ներկայի, անցյալի կամ ապագայի նկատմամբ»: «Բայի պարզ ձևերը... ցույց են տալիս ոտակ գործողություն և բայի պարզ կերպերն են (գնամ, գնացի, կգնամ, պիտի գնամ, գնացի, գնա): Իսկ բաղադրյալ ժամանակները կազմում են մյուս կերպերը», որ են՝ կատարվող կերպ, կատարված կերպ և կատարելի կերպ, որոնք և կազմվում են դերբայներով և սրանցից էլ ստանում են իրենց գործողության հատկությունը՝ հարաձիգ կատարվող, կատարված վերջացած և դեռ կատարելի լինելը մի որոշ ժամանակակետի նկատմամբ, որ «արտահայտվում է օժանդակ բայով», օրինակ՝ վաղը, ժամի 5-ին, նա գնալիս կլինի, վաղը, ժամը 5-ին, նա գնացած կլինի, վաղը, ժամը 5-ին, նա դեռ նոր զնալու կլինի: Այս երեք խոսքերի մեջ ևս բայերի ժամանակն ապառնել է

(իսկապես ներկա ժամանակն է իբրև ապառնի գործածված)։ Բայց առաջին նախադասության մեջ գործողությունը մտածվում է իբրև ապագա՝ ժամը 5-ին կատարվող, որ սկսված է և հարաձիգ շարունակվում է, երկրորդի մեջ՝ արդեն կատարված, վերջացած, իսկ երրորդի մեջ նույն ժամանակակետում դեռ չի սկսված, դեռ նոր կատարելի է։ Այսպես և անցյալ ժամանակներ են գործողության նույն հատկություններով՝ Երեկ, ժամի 5-ին, նա գնում էր, գնալիս կլիներ։—Երեկ, ժամի 5-ին, նա գնացել էր, գնացած կլիներ։ Երեկ, ժամի 5-ին, նա գնալու էր, գնալու կլիներ։ Այսպես և ներկայի նկատմամբ։

Դերբայները՝ (անկատար, անցյալ և ապառնի) ցույց են տալիս կատարվող (հարաձիգ), կատարված, կամ կատարելի եղելություն, բայց առանց նկատի ունենալու որևէ ժամանակակետ ներկայի, անցյալի կամ ապագայի նկատմամբ։ օրինակ՝ գալիս անկատար դերբայը ցույց է տալիս լոկ հարաձիգ գործողություն, եկած անցյալ դերբայը ցույց է տալիս լոկ կատարված գործողություն, նույնպես գալու ապառնի դերբայը ցույց է տալիս լոկ կատարելի գործողություն։ Դրանք դեռ կերպեր չեն, այլ լոկ դերբայներ, որովհետև դրանց հետ չկա որևէ ժամանակակետի գաղափար։

Այստեղ նկատեմ, որ «անցյալ» դերբայ և «ապառնի» դերբայ տերմինները ճիշտ չեն հայտնում այդ դերբայների բնավորությունը։ Իբրև դերբայ դրանք, ինչպես և անկատար դերբայը, կարող են առնվել ամեն մի ժամանակակետի նկատմամբ, ինչպես օրինակ՝ Այս րոպեիս որ խոսում եմ (ներկայումս), նա եկել է, գալու է, գալիս է։ Երեկ երեկոյան, ժամի 8-ին, նա եկել էր, գալու էր, գալիս էր։ Վաղն առավոտյան ժամի 7-ին, եկած կլինի, գալու կլինի, գալիս կլինի։

«Կերպեր»—(aspect, actionsart) ունեն մեր լեզվի մեջ միմիայն դիմավոր բայերը։

Այսպես ուրեմն, իրարուց որոշ կերպով պետք է տարբերել բայ=դիմավոր բայ (verbum finitum) և դերբայ (verbum infinitum)։

41. Ստորագելիություն։—Երբ ես բայ եմ ասում, կամ երբ իմ քերականությունների մեջ բայ բառն է գործածված, դա բուն բայն է, դիմավոր բայը—իսկական բայը, собственно-глагол, eigentliche Verbalform և ոչ թե դերբայը, անդեմ բայը, անիսկական բայը—uneigentliche Verbalform։

Ինչի՞ մեջ է հայերենում ամենից առաջ այդ տիպի բառերի, բայերի,—դիմավոր բայերի էական հատկությունը, որ չունին մեր մյուս բառերը։

Ամենից առաջ դա ստորագելիությունն է, այսինքն այն որ տրամաբանական սքեմայի մեջ, ինչպես տեսանք, կոչում են կոպուլա, կապ (связка), որով արտահայտվում է, թե մի բանի վրա կա, առգո է մի հատկանիշ, որով և միայն կազմվում է խոսքը կամ նախադասությունը։

Իմ 1906 թ. և հետո տպված ուշխատությունների մեջ, ինչպես վերևում բերված ցիտատներից կարելի է տեսնել, առանձնապես շեշտված և բացատրված է բայերի այդ հատկությունը։ Բայց դրանք իմ, Մ. Աբեղյանի աշխատություններն են։ Իսկ Աբեղյանին կարող են չհավատալ։ Հիմա Ա. Ղարիբյանի և Սևակի ու նրանց նման մտածողների համար մատնացույց կանեմ, ըստ Ա. Ղարիբյանի, «ավելի կարող եղբայրական Ռուսաստանի մասնագետներից» մեկի աշխատությունը, Ա. Մ. Պեշկովսկու «Ռուսերենի շարահյուսությունը գիտական լուսաբանությամբ», որ «РСФСР-ի Լուսծողկոմի կողմից թույլատրված է իբրև ուսումնական օժանդակ դիրք բարձրագույն

մանկավարժական դպրոցների համար», տպված է 1935 թ. (ուրեմն բոլորովին թարմ) «Պետական դպրոցական-մանկավարժական հրատարակչության կողմից»: «Հրատարակչության» կողմից տպված առաջաբանի մեջ գովվում է այդ գիրքը իր հատկությունների համար և ասվում է թե «այդ հատկությունների պատճառով հատկապես այդ գիրքն է հանձնարարվում իրրե մի օժանդակ գիրք ուսանողների համար», քանի որ հատուկ դասագիրք չկա քերականության:

Բացեք այդ գրքի IX գլուխը (հր. 149 հտն.), сказуемое վերնագրով, և կգտնեք մանրամասն, երկար ու բարակ բացատրված այն, որ իմ աշխատությունների մեջ սեղմ կերպով է ստված: Ես չեմ կարող, հարկավ, այստեղ թարգմանել այդ գրքի բոլոր բացատրությունները: Շատ լավ կլինի, որ մեր հայաստանյան քերականները կարդային և լավ որոճային այդ գլուխը միշտ նկատի ունենալով հայերենի առանձնահատկությունները, և այդ ժամանակ նրանք կհամոզվեին, որ Պնշկովսկու բերած մի շարք բառերի մեջ կան այնպիսիները, որոնք ըստ բոլոր լեզվաբանների, ըստ Պնշկովսկու և ըստ իս, լոկ պատկերացումներ են արտահայտում, ինչպես՝ սպիտակ, երեկ, ծերունիների, ծով, կանաչի, работать—աշխատել, оգнустосу, Утисկива, սովորել—учиться, հավիտենական և այլն: Ես բերում եմ հայերենը և ոչ բոլորը: Բայց կան և այնպիսիները, «որոնք արտահայտում են ոչ թե մտքի (мысль) պրոցեսից լոկ պատկերացումներ, այլ ամբողջ մտքեր: Այդպես են հետևյալ բառերը վերևի շարքից: Сплю, выбирайтесь, нельзя, приехали, стыдно, богат, уйдите, умна, жаль, убили—քնում եմ, կորեք, չի կարելի, եկան, ամոթ է, հարուստ է, հեռացեք, խելոք է, սպանեցին: Իրար ետևից կարդալով այդ բառերը, դրանց յուրաքանչյուրի մեջ նկատում ենք ինչ որ առանձին լիակշռություն (полновесность), որ դրանք նմանեցնում է ոչ թե բառերի, այլ ամբողջ ֆրազների—(ասացվածների: Լավ լսեցեք:—Մ. Ա.): Իհարկե, այդ «ֆրազները» մնում են միաբառ, կցկառուր, շատ բանում անորոշ (օրինակ՝ եկան պահանջում է պարզել թե ով եկան. չի կարելի հարց է հարուցում, թե ինչը չի կարելի և այլն): Բայց և այնպես դրանք այն չեն, ինչ որ սպիտակ, երեկ, ծերունիների, ծով»...

«Վերջին բառերի մեջ, եթե դրանք արտասանենք միայն իբրև բառեր, ոչ մի միտք չկա, ընդհակառակն, առաջիններից յուրաքանչյուրի մեջ պարզ կերպով զգում ենք առանձին միտք, այն էլ բոլորովին անկախ նրանից, թե ինչպիսի ձայնով կարտասանենք դրանք (և արդյոք կարտասանենք ընդհանրապես) կամ միայն կմտածենք մեր մեջ: Ահա բառի մեջ եղած այս երանգը, որ ցույց է տալիս, թե բառը համապատասխանում է ոչ թե լոկ պատկերացման, այլ մի ամբողջ մտքի, շարահյուսության մեջ կոչվում է ստորոգելի*։ Ստորոգելիությունը մի քերականական կառուցուր է, այն էլ կատեգորիաներից ամենակարեւորը, որովհետև նրա՝ մեջ միայն սերտ կապվում է խոսքը մտքի հետ: Ինչպես ամեն կատեգորիա, դա էլ կարող է արտահայտվել զանազան հնչյունական միջոցներով: Ուշադրությամբ զննելով այն բառերը, որոնց մեջ նկատեցինք ստորոգելիության երանգ, կգտնենք նրանց մեջ՝ 1) բայեր, բոլոր ժամանակներով ու եղանակներով, 2) բառեր, որոնք ուշագրավ են այնու, որ մակերաջ չլինելով, այսինքն հատկանիշ ցույց չտալով հանդերձ՝ գործածվում

* Պետք է լինի սովորելով և ստորոգելիություն, իսկ այս երանգն ունեցող բառը՝ ստորոգելի: Ման. Մ. Արեգյանի (Խմբ.):

են միայն բայերի հետ, այն էլ ոչ ամեն բայի հետ, այլ գրեթե բացառապես *быть*—*լինել*, եմ.—բայի հետ. (нельзя было—нельзя будет, стыдно, было стыдно—будет, умна была—умна будет, жаль было—жаль будет); Այս բայերը... կոչվում են բայ-կապ (глаголы-связки) և ուշագրավ են նրանով, որ իրենց առկապային (присвязочный) բառի հետ միանում են ի մի ամբողջությամբ, որ խոսքի մեջ (в речи) երևան է գալիս իբրև բաղադրյալ արտահայտություն միևնույն ստորոգելիության... Այսպիսով ստորոգելիության կատեգորիայի մեջ գտնում ենք մի կապակցություն բայականության (глагольность) կատեգորիայի հետ, այն էլ ոչ թե ընդհանրապես բայականության, այլ հատկապես դրա այն մասի, որ վերևում կոչեցինք իսկական բայեր (собственно-глагол): Ուշադրություն դարձնենք, որ մեր ցուցակի ոչ միայն բայական բառերն ընդհանրապես, այլև մինչև անգամ причастия, деепричастия и инфинитивы (=հայերեն մի բառով՝ դերբայները) մտքի արտահայտության տպավորություն չգործեցին, այսինքն երևան չբերին ստորոգելիության երանգ: Դրանք այս նկատմամբ կարծես ոչնչով չզանազանվեցին մյուս բառերից: Ընդհակառակն, իսկական բայերը (собственно-глаголы) և իսկական բայերի հետ ի մի ամբողջություն միացող բառերը, բոլոր ստորոգելիության արտահայտիչ են հանդիսանում: Թե լալ երկու խմբերից հրկրորդի համար այդ նկատմամբ կարևոր է հենց նրանց կապը իսկական բայերի հետ, մինչև անգամ այն դեպքերում, երբ առանձին պատճառներով նրանց հետ բալ չկա (հմտ. միևնույն միայնակ գործածված (жаль, нельзя, богат, умна), որոնք հայերենում միշտ կապված են բայի հետ՝ ափսոս է, չի կարելի, հարուստ է, խելոր է:—Մ. Ա.),—այդ առանձնապես պարզ է լինում, երբ լի (полный) ածականները համեմատում ենք կարճերի (краткий) հետ:

Ապա հեղինակը դրանց համեմատությունն անելուց հետո՝ եզրակացնում է հետևյալը. «Պարզ է, որ այդ բառերն իրենց ստորոգելիությունն ստանում են այս առկապայնությունից (присвязочный), այսինքն մի առանձին ներքին կապակցությամբ առանձին կարգի բայերի, բայ-կապերի (глаголы-связки) հետ... Այսպիսով... կարելի է ասել, որ ...բայականությունն է կազմում ստորոգելիության հիմքը»:

Ապա Պեշկովսկին խոսում է *есть* և *нет* բառերի ստորոգելիական հատկության մասին: Դրանք հին բայեր են, ներկա ժամանակի եզակի 3-րդ դեմք, և «այժմ էլ կապված են բայի հետ և կազմում են *был*—*буду* բայի սահմանական եղանակի ներկա ժամանակը»: Եվ վերջապես ստորոգելիություն ունի նաև *на* բառը, որ նշանակում է. «(возьм) ա՛ռ, ինչ որ մեկնում եմ քեզ», ուրեմն ունի բայական նշանակություն:

«Այսպես ուրեմն, եթե մի կողմ թողնենք *есть*, *нет* և *на* բառերը և նրկատի շառններ ինտոնացիան, ապա կարող ենք ասել, որ ստորոգելիությունը հիմնված է բայականության (глагольность) վրա: Դա չպիտի մեզ զարմացնի, քանի որ բայականության վերլուծությունից... տեսել ենք, որ բայի մեջ (նկատի ունենք իսկական բայը) կա մի առանձին կամական երանգ, որով դա տարբերվում է մնացած բոլոր մասն-բանիներից: ...Այսպիսով, բայի մեջ և միայն բայի մեջ ունենք կամֆի այն կապակցությունը պատկերացման հետ, որ ծնում է միտք: Հոգեբանությունը մեզ սովորեցնում է, որ մտածության (мышление) պրոցեսը հատկապես նրանով է տարբերվում

պատկերացումների հասարակ զուգորդությունից, որ նրա մեջ մենք ենք միացնում մեր պատկերացումները, և ոչ թե դրանք են միանում մեր մեջ»։ (Բոլոր ընդգծումները հեղինակինն են)։

Ես էլ չեմ ուզում շարունակել զեղչական խոսքերի մասին, երբ բայը զեղչված է և կամ միայն ուղղականը ինտոնացիայով արտահայտում է մի միտք, և ոչ էլ անորոշ դերբայի խոսք կազմելու մասին, որ ռուսաց լեզվի հատկությունն է։

Բայը, ուրեմն, բառերի այն տեսակն է, որին ըստ ինքյան հատուկ է ստորոգելիությունը, մինչդեռ մյուս տեսակների բառերը չունեն այդ հատկությունը։

Բայը արտահայտում է «ոչ թե լոկ պատկերացում, այլ մի ամբողջ միտք», դա մի խոսք է, մի «ֆրազ», ասացված։ Ահա թե ինչ են սովորեցնում Մոսկվայի մանկավարժական բարձրագույն դպրոցներում։ Իսկ մեր մանկավարժական ինստիտուտում և համալսարանում Ա. Ղարիբյանն ու Սևակը դրա դեմ են, որովհետև Արեղյանի բերականությունների մեջ այդպես է 1906 թվից ի վեր։

Եթե ճիշտ է Պեշկովսկու վերջի բացատրությունը բայի ստորոգելիության մասին, և անպայման ճիշտ է, կնշանակի ճիշտ չէ բայի հետևյալ սահմանումը, որ ուրիշների հետ ունի և գովված Շապիրոն (1934, I, 49)։ «Բայը մի մասն-բանի է, որ նշանակում է գործողություն, որ կատարում է առարկան կամ որը նրա գլխին կատարվում է, նույնպես մի վիճակ, որի մեջ գտնվում է առարկան»։ Սա այնպիսի մի սահմանում է, որ նկատի ունի միայն բայիմաստը և կհարմարվի միայն դերբայներին և ոչ իսկական բայերին։

Դերբայներն ունեն, հարկավ, նույն բայիմաստը, ինչ որ բայերը, բայց այդ արտահայտում են այլպես։ Անորոշ դերբայն, օրինակ՝ գրել, այդ արտահայտում է, ինչպես տեսանք, իբրև անկախ գոյություն ունեցող, այսինքն իբրև այնպիսին մտածված մի բան, մի աբստրակտում, որ մտնում է գոյականների մեջ իբրև ենթատեսակ։ Մյուս դերբայներն, օրինակ՝ գրած, գրող, մտնում են ածականների մեջ (գրելիս՝ մակբայների մեջ) իբրև մի հատկություն (կամ պարագա) ցույց տվող բառեր։ Բայերն, իսկական բայերն, ընդհանրապես, ոչ գոյական են, ոչ ածական և ոչ էլ մակբայ։ Դրանք բոլոր տեսակի բառերի և նույնիսկ դերբայների դիմաց կազմում են բառերի մի առանձին տեսակ, բոլորովին ուրույն բնավորությամբ, որ միայն բայն ունի, այն է՝ «արտահայտում են հենց նոր կատարվող մտածություն կամ ներկա շարժում կամքի»։ «Մինչդեռ մյուս բոլոր բառերը կարող են մերթ այս, մերթ այն կախման հարաբերության մեջ դրվել... բայը միշտ միայն մեկ, բայց ամենակարևոր ֆունկցիան ունի, որ է՝ ցույց տալ ստորոգելիություն և լինել մտածության կրողը... Ով որ դիմաւոր բայի ձևերը դերբայների հետ մի դասի մեջ է դնում (ինչպես անում են մեր հայաստանյան քերականները։ Մ. Ա.), նա միևնույն դասի մեջ հաշտ կերպով միմյանց հետ դնում է նախադասություններ և նախադասության անդամներ»։ «Բայը... դա խոսքի սաղմն է, խոսքի արմատը» (Կեռն), միջուկը, ինքը խոսքը, թեպետ «շատ բանում անորոշ»։ Ինչո՞ւ բայը մենակ մի խոսք է։ Անցնենք հիմա այս խնդրին։

42. Բայիմաստ—ստորոգյալ և բայի դեմք—ենթակա։ Բերեմ իմ «Աշխարհաբարի» շար՝ ահուսությունից» մի կտոր։ «Խոսքի էությունն է ստորոգումը։ Առանց ստորոգման խոսք չկա»։ Բայը ստորոգում է ցույց տա-

լիս և խոսք է կազմում: Բայի ստորոգում է լինում, ուրեմն և խոսք է առաջ գալիս միայն այն ժամանակ, երբ մի առարկայի վերագրվում է մի հատկանիշ, կամ կա տրամաբանական ենթակա և ստորոգյալ: «Ամեն բայ մենակ կազմում է մի խոսք. որովհետև ցույց է տալիս թե ստորոգում և թե խոսքի համար անհրաժեշտ՝ ենթակայի և ստորոգյալի (առարկայի և հատկանիշի) գաղափարները» («Աշխատհարձարի» շարձանկարություն», եր. 5):

«Բայի դեմքը ցույց է տալիս այն առարկայի գաղափարը, որին իբրև ենթակայի վերագրվում է մի հատկանիշ. բայիմաստը ցույց է տալիս այն հատկանիշը՝ գոյություն, գործողություն կամ դրություն, որ իբրև ստորոգյալ վերագրվում է ենթակային (բայի դեմքին)» («Աշխատհարձարի» շարձանկարություն», եր. 4):

Բայը լոկ բայիմաստ կամ, ինչպես դիմանացիք ասում են, լոկ բայական բովանդակություն (Verbalinhalt) չի նշանակում, այլ նաև դեմք—առարկա, այլև ստորոգելիություն, «քերականական կատեգորիաներից ամենակարևորը», որով «սերտ կապվում է խոսքի մտքի հետ»: «Եվ ի՞նչպես կարելի է անորոշ դերբայը նշանակությամբ տարբերել դիմավոր բայից, եթե չընդունվի, որ վերջինիս մեջ հավաստյալ միշտ պատկերացվում է մի գոյակ: Անորոշ դերբայը հարկավ միշտ միայն մի վիճակ է արտահայտում, ոչ մի գոյակ չի նշանակում, երբ ասում եմ ծաղկել: Իսկ երբ ասում եմ ծաղկեց, այդ ժամանակ մտածում եմ ծաղկել մի բանի հետ միասին» (Կեռն, 68): Բայը, ուրեմն, և առարկա—ենթակա և հատկանիշ—ստորոգյալ է նշանակում, բայց ոչ առանձին առանձին, այլ հենց այդ երկուսի միությունն է արտահայտում, այն էլ խոսողի կամքով ու գիտակցությամբ կատարվող միություն:

Թե բայը հատկանիշ է ցույց տալիս և խոսքի մեջ բայիմաստը նկատվում է իբրև ստորոգյալ, այդ չափադանցելով հասկանում են մեր քերականները. չափազանցելով եմ ասում, որովհետև բայը հավասարեցնում են ստորոգյալի: Բայց թե բայն իր դեմքով միաժամանակ և առարկա է նշանակում և այդ դեմք-առարկան ենթակա է, այդ չեն ըմբռնում մեր հայաստանյան քերականները: Եվ դրա պատճառը 1) ձևական տրամաբանության վերևում բացատրված սքեմայի ազդեցությունն է, որ մեր քերականների համար անզգալի կերպով եկել կաշկանդել է նրանց միտքը, և 2) օտար լեզուների ազդեցություն:

Ձևական տրամաբանական նախադասության սքեմայի մեջ, ինչպես տեսանք, դեմքեր գոյություն չունեն, և ենթական անպատճառ պետք է արտահայտված լինի առանձին բառով, գոյականով: Հետևաբար և դրա իշխանության տակ գտնված քերականներն ևս ենթակայի համար առանձին բառ են պահանջում: Նրանց համար հարկավոր է մի առանձին բառով արտահայտված ենթակա, որ աչքով տեսնեն, բերանով արտասանեն և ականջով լսեն, և նոր հասկանան: Մինչդեռ չնախապաշարված քերականական ըմբռնումով ենթակայի և ստորոգյալի երկու գաղափարները, մի առարկա և նրա հատկանիշը, մեկ բառի, բայի մեջ անխզելի կերպով կապակցված են ի մի միություն, և դրանով հենց բայը ստորոգում է ցույց տալիս և արտահայտում «ոչ թե լոկ պատկերացում, այլ մի ամբողջ միտք»:

Բերենք հետևյալ օրինակը:

Արարատը փողոցում պատահում է Սևակին, և մենք ակամա ունկնդիր ենք լինում նրանց այս խոսակցությանը:

— Արարատ, ո՞ւր ես գնում:
— Գնում եմ դպրոց:
— Լավ, էլ ինչո՞ւ ես վազում: Կա՞ց բան ունեմ ասելու:
— Ձէ, չեմ կարող, ուշացել եմ: Ինչ որ ասելու ես, շուտ ասա: Անցած օրն էլ էի ուշացել:

— Մի քիչ շուտ տնից դուրս կգայիր, է՛լի:
— Ախր, Սեակ, չես իմանում: Այն օրից որ ժամացույցս կորցրի, ժամանակի հաշիվն էլ կորցրել եմ, միշտ այսպես ուշանում եմ: Դե ինչ էիր ասելու, ասա շուտ:

— Գիտե՞ս, Արարատ, այսօր երեկոյան գնում եմ Ք-ի մոտ:

— Գիտեմ, գիտեմ, անհոգ եղիր: Չեմ բացակայիլ: Մնաս բարով:

Հիմա հարց: Արարատն ու Սեակը հասկացա՞ն միմյանց, թե չէ: Կամ մենք, որ ակամա լսում էինք նրանց, ինչպես հաճախ պատահում է փողոցում, հասկացանք արդյոք նրանց խոսակցությունը, թե՞ չէ:

Այո՞, նրանք հասկացան միմյանց, և մենք հասկացանք նրանց խոսակցությունը, թեպետ և այդ բաղմամբիմ նախադասություններից ոչ մեկի մեջ ոչ մի բառով չի արտահայտված տրամաբանական նախադասության սքեմայի պահանջած ենթական:

Բայց առանց ենթակայի չի կարող ստորոգում լինել և մտածություն արտահայտվել: Այս գիտեմ, հարկավ, ք-ցի Սեակը: Կնշանակի՞ վերևի խոսքերի մեջ կան ենթականեր:

Այո՞, կան ենթականեր, և այդ ենթակաները բայերի դեմքով են արտահայտված և ցույց են տալիս կոնկրետ անհատներ, Արարատի ու Սեակի նման, որոնք փողոցում մեր աչքի առաջ կանգնած խոսում են միմյանց հետ:

Միայն է, ուրեմն, այն տեսակետը, թե բայի դեմքերի վերջավորությունները նշանակում են լոկ հարաբերություններ և իբր ունեն միայն ձևական նշանակություն, ինչպես որ հոլովական վերջավորությունները: Դա ֆորմալիստական հայացք է, որ չեն հասկանում ֆորմալիզմի դեմ մեր հայաստանյան պատերազմողները: Ֆորմալիստը նա չէ, ով բայի դեմքի մեջ գտնում է Սեակի ու Արարատի, կամ Աբեղյանի և ուրիշների նման մարդիկ, կամ այլ բաներ, մի գոյակ. այլ նա է իսկական ֆորմալիստը, որ բայի դեմքերի մեջ տեսնում է լոկ ձևական նշանակություն:

Եվ այս տարրական բանը չի ըմբռնում քաղ. Սեակը, երբ գրում է դրան հակառակ, այն էլ թյուր կերպով, «ստորոգյալի մեջ (ըստ ֆորմալիստների՝ բայի մեջ) ենթակայի դեմքն արտահայտված է, հետևաբար ենթական մի «ավելագրություն» է»:— Թե այդ կարծեցյալ «ֆորմալիստներից» մեկն Աբեղյանն է, ես այդպիսի անհեթեթ բաներ չեմ ասել, թե իբր ենթական մի «ավելագրություն» է, և թե իբր բայի մեջ արտահայտված է «ենթակայի դեմքը»: Այստեղ մեր այդ քերականը բայը նույնացնում է ստորոգյալի հետ: Հետևաբար նրա համար, ինչպես ուրիշ ֆորմալիստների համար, բայի դեմքը չի նշանակում ենթակա, այն առարկան, որի վրա ստորոգվում է բայի ցույց տված հատկանիշը, թե չէ բայը, դիմավոր բայը, չէր նույնանալ ստորոգյալի հետ: Դա ֆորմալ տրամաբանության սքեմայի ազդեցության հետևանք է: Լեզվաբանները վաղուց կանգնած են բուն լեզվական տեսակետի վրա: Եվ ի՞նչ է այդ:

Բայի դեմքը միշտ ենթակա է արտահայտում, իսկ բայիմաստը՝ ստորոգ-

յալ, ստորոգելիութուն ցույց է տալիս կամ տրամաբանական կապի (կոպու-
լա) դերը կատարում է միայն բայը:—Ահա թե ինչը չեն հասկանում ֆոր-
մալիստ Սևակն ու իր պես մտածողները:

43. ԴԵՐԱՆՈՒՆ ԵՆՔԱԿԱՆԵՐԸ:—Խոսողի համար ենթական, ստորոգման
ենթարկվող գոյակը, առարկան, միշտ որոշ է բայի դեմքով, և երբ ավելաց-
վում է մի անձնական դերանուն (ես, դու, նա, մենք, դուք, նրանք), դրանով
ենթական բնավ ավելի չի որոշվում:

Ժողովրդական երգիչն ասում է.

Կապուտ քուռակ հեծել եմ,
Արագին մոտեցել եմ.
Արագ, ինձ մի ճամփա տուր,
Իմ յարին կարոտցել եմ:

Եթե այդ բայերի հետ մի ես, մի դու դրվի,—«ես հեծել եմ»... «դու
տուր»,—մի՞թե դրանով ավելի բան կպարզվի:

Այսպես և մի՞թե ավելի բան կմտնի խոսքի մեջ, եթե ժողովրդական եր-
գիչն մի դու ավելացնե՞ր բայերի վրա հետևյալ երգի մեջ, որ ուղղված է իր
սիրածին.

Թե ինձ չէիր առնի (դու),
Ինչու՞ սիրեցիր. (դու).
Մի բուռ կըրակ էղար, (դու)
Սիրտըս էրեցիր: (դու):

Սրանով ես չեմ ուզում ասել, թե հայերենում դեմքերի հետ դերանուն-
ներ չեն դրվում և միշտ չպիտի դրվեն: Դերանուններն ունեն իրենց հատուկ
գործածությունը, որ մասամբ պարզված է իմ «Աշխ<արհաբարի> շա-
ր<ահյուսության>» մեջ (եր. 15 հտն.): Այլ այն եմ միայն շեշտում, որ
հայերենում, առանձնապես 1-ին և 2-րդ դեմքերով միշտ որոշ է ենթական:
Դա մեր լեզվի բնորոշ կողմն է: Բավական է թերթել մաքուր հայերենով հո-
րինված մեր բանաստեղծությունները, իսկույն աչքի կընկնի այդ:

Մաճկալ ես, բեզարած ես,
Առը շուռ տուր, շուռ արի.
Մովի պես քրտնած ես,
Եզներն արձկի, տուն արի:
Կաթի սերը քաշել եմ,
Դըրել եմ հովին՝ սառի.
Ալ գողնոցը փռոբր եմ,
Արի թառան, թը՛ռռ, արի:
Տեղ եմ քըցեր շըվաքում...
Ջափ տուր, շափ ատ, շուռ արի:

(Ա. Խաճ<եկյան>):

Ուշադիր պիտի լինել «սառի» բային, որ 3-րդ դեմքով է և ենթական
դարձյալ շատ որոշ է թե ասողի և թե լսողի համար, թեպետ ոչ մի դերանու-
նով չի արտահայտված: Ահա ձեզ և Թումանյանից.

Եկեք, քույրեր, սեգ սարերի
Ջըքնաղազեղ ոգիներ,
Եկեք, շահել սիրահարի
Սերը ողբանք վաղամեռ:

Օխտն աղբյուրից ջուր է առել.
 Կռլս սափորով, լուռ ու մունջ,
 Օխտը ծաղկից ծաղիկ քաղել
 Կապել սիրո ծաղկեփունջ:
 Զուրն ու ծաղիկ աստղունք դրբել,
 Խնդիրք արել աստղերին,
 Փափագ սրբտով խընդիրք արել՝
 Բարի ժրպտան իր սերին...
 (Թուման <յան>)

Ուշադրություն պիտի դարձնել 3-րդ դեմքերով ասած խոսքերին: Զուր է առել, ո՞վ,—հասկանում ենք՝ «սիրահարը». ժպտան,—ո՞վ,—դարձյալ պարզ հասկանում ենք՝ «աստղերը»: Թերթեցեք մեր ժողովրդական հեքիաթները, թեկուզ միայն մեկը, Տիգրան Նավասարդյանցի «Հայ ժողովրդ <ական> հեքիաթներ», չորրորդ գիրք, եր. 87 հտն. «Աղոթք անող ֆորթարածը»,—և կտեսնեք բայի դեմքերի հետ դերանվան գործածություն չկա: Զպիտի կարծել, թե միայն ժողովրդական լեզվի մեջ է այդպես: Նույնը և մաքուր գրական լեզվի հատկությունն է. «Լսում եմ ղողանջն տիեզերական» (Ա. Իսահ <ական>):

Հայերենում դերանունների գործածությունը բայերի դեմքերի հետ լինում է միայն որոշ դեպքերում իբրև ավելադրություն: Իմ «Աշխ <արհաբարի> շար <ահյուսության>» մեջ գրված է.

«Հայոց լեզվի մեջ բայերի դեմքերը միշտ որոշ են. ուստի և դերանուն ենթականերն իսկապես ավելադրություն են, քանի որ ոչնչով չեն բացահայտում բայի դեմքը. ես զնացի և զնացի. դու զնացիր և զնացիր իմաստով բոլորովին նույն են:

«Դերանուն ենթական դրվում է սովորաբար.

«1. Երբ հատկապես շեշտվում է բայի դեմքը, ինչպես՝ Թող նա՛ խոսի: Մե՛նք պիտի գնանք: Եվ ե՛ս երբեմն երգում էի»:(Շեշտված դերանուններով արտահայտվում է հոգեբանական ստորոգյալը. գլխավոր շեշտը, § 202):

«2. Երբ դեմքերի փոխանակություն է լինում. ինչպես՝ Դու գնում ես, իսկ նա գալիս է:

«Մանք. Ավելադրությունը ղեղման (§ 7, ժ. 3) հակառակ մի ձև է, որով խոսքի մեջ իմաստի համար ավելի բառեր են դրվում, բայց միշտ այնպես, որ խոսքին ավելի բացահայտություն, ույժ ու կենդանություն են տալիս. օրինակ՝ ավելադրություն է առանձնապես շեշտելով ասել՝ իմ աչքով տեսա և իմ ականջով լսեցի, փոխանակ ասելու պարզապես՝ տեսա և լսեցի. որովհետև ամեն տեսնող և լսող անշուշտ իր աչքով է տեսնում և իր ականջով լսում»:

Ահա թե որտեղից է ծագում քաղ. Սևակի գրելը, թե իբր Արեղյանի կարծիքով «ենթակա մի «ավելադրություն» է: Արեղյանը խոսում է դերանուն ենթակաների «ավելադրություն» լինելու մասին, իսկ Սևակն այդ ընդհանրացնում է, որովհետև նրան, ինչպես կտեսնենք, հարկավոր է այդ կեղծ դրույթը:

Կան բայի դեմքերի հետ դերանունների և ուրիշ գործածություններ, որ այստեղ չպիտի պարզեմ: Բայց պիտի նկատեմ հետևյալը: Ամեն անգամ, երբ կարելի է ջնջել այդպիսի դերանուններն առանց որևէ կերպ թուլացնելու խոսքի ուժը կամ առանց փոխելու արտահայտության եղանակն ու խոսքի ի-

մաստը, պետք է խուսափել այդպիսի դերանունների գործածությունից: Այդպիսի դեպքերում դերանունները դրվում են ոչ իբրև ավելադրություն, որ անհրաժեշտ է ոճարանական տեսակետով, այլ իբրև ավելորդաբանություն, որ ծագում է մեծ մասամբ օտար լեզուների ազդեցությունից: Օրինակ՝ երբ Գամառ-Քաթիպան գրում է.

Հեռացել եմ իմ հայրենի աշխարհից.
Թառամում եմ ես այս օտար երկրումը:

Նրա երկրորդ տողի մեջ ավելորդ է ես բառը: Նույնպես ավելորդաբանություն է ես բառը Հովհաննիսյանի թարգմանության մեջ.

Նրբեք մեկին չեմ նախանձում ես աշխարհի երեսին:

Մեր բանաստեղծները, հենց որ հարկավոր է պակաս մի վանկ լրացնել տողի մեջ, իսկույն մեջ են բերում այդ փոքրիկ բառերը (ես, դու, նա, մենք, դուք, նրանք), առանց մտածելու, որ դրանով ավելորդաբանություն են անում:

Հայոց լեզվի մեջ բայերի դեմքերը միշտ որոշ են և նրանց հետ դերանուններ չգործածելը մեր լեզվի պահանջն է:

Այսպես չէ, սակայն, հաճախ այն լեզուների մեջ, որոնցից թարգմանություններ ենք անում: Եվ որովհետև մեր գրականության մեծ մասն այժմ թարգմանական է, ուստի, ենթարկվելով օտար լեզուներին, մե՛նք էլ ենք գործածում դերանուններ և գրքերի մեջ և խոսելիս:

Առենք ռուսերենը: Տեսնենք, թե ինչ է ասում Պեշկովսկին (եր. 168 հտն.):

Ռուսերենում «դեմքի ձևն ամենից ավելի ինքնակա է բայի առանձնապես 1-ին և 2-րդ դեմքերի մեջ: Այդ նրանից է երևում, որ այս ձևերը շատ անգամ (нередко) գործածվում են և առանց ենթակայի (այսինքն՝ առանց ես, դու, մենք, դուք բառերի), օրինակ՝ Люблю тебя, Петра творенье. (սիրում եմ քեզ, Պետրոսի ստեղծագործ): Բերված են և ուրիշ օրինակներ»... «Այստեղ,— շարունակում է Պեշկովսկին,— ստորոգյալը թվում է թե բոլորովին ինքնակա է, կարիք չունի ենթակայի... ես, դու, մենք, դուք— դնելով... ոչ մի բանով ավելի պարզ խոսք չենք ստանալ... Ենթական ավելի ևս հաճախ չի լինում հրամայական եղանակի հետ, և դա այստեղ արդեն կանոն է: Զենք ասում ты уйди! ты отстань! вы садитесь! այլ միշտ уйди! отстань! садитесь! և այլն»: Ապա բացատրված է, թե ռուսերենում ո՛ր հատուկ դեպքերում բայերի հետ դրվում են դերանուն ենթակաները: Բերեմ և հետևյալը:

«Եթե я нду (= ես գնում եմ) կապակցության մեջ երկու անգամ է առտահայտված միևնույն բանը, ապա հասկանալի է, որ այդ անձնական (դեմքի) տարրերից մեկը կարող է դուրս ընկնել առանց էական բաց թողնելու իր տեղում».— Լավ լսեցեք: Հասկանալի է, որ այդ «երկու անգամ արտահայտվածներից» բայի դեմքը կարելի չէ դուրս ձգել. հետևաբար դերանունը պետք դուրս ձգել, իբրև երկրորդ անգամ արտահայտություն: Բայց շարունակենք քաղվածքներ բերել:

«Բայց և այնպես առաջին երկու դեմքերի մեջ էլ ենթական (խոսքը դերանուն ենթակաների մասին է: Մ. Ա.) մեծ մասամբ գործածվում է, չնայելով իր անպետքությանը».— Ապա Պեշկովսկին բացատրում է, թե ինչպիսի դեպքերում է դրվում դերանուն ենթական, և վերջը եզրակացնում է հետևյալը.

«Այսպիսով անձնական բառերի (= դերանուն ենթակաների: Մ. Ա.) զրվելը բայերի հետ կարելի է ուսաց լեզվի մեջ համարել նորմա, իսկ չզրվելը՝ նորմայից շեղում, որ ամեն անգամ ունի իր պատճառներն ու իր իմաստը... Միայն հրամայական եղանակի համար դժվար է պնդել այսպիսի հասկացման վրա, որովհետև դերանունների գործածությունը հրամայականի հետ, ընդհակառակն, բացառություն է կազմում: Ուստի հրամայական եղանակի նկատմամբ նորմալն այն է, որ ոչ թե ենթական, այլ ստորոգյալն է հանդիսանում իբրև բացառակ ստորադասող (подчиняющий) անդամ (ինչպես բուրր անդամ, ինֆինիտիվ և անվանական նախադասությունների մեջ, տե՛ս ներքևում)»:

«Ուրիշ լեզուների մեջ, որոնք դեմքի բայական ձևեր ունեն (լատիներեն, հին հունարեն և ուրիշները), անձնական բառերը (=личные слова, դերանուններ: Մ. Ա.) գործածվում են միայն այն ժամանակ, երբ հատկապես շեշտվում են: Այսպիսով. շեշտված անձնական բառերի գործածությունը ուսաց լեզվի կարևոր առանձնահատկությունն է կազմում», բացի հրամայականից, հարկավ, ինչպես վերևում ասվեց:

Ինչի՞ց է առաջացել ուսերենի այս հատկությունը:—Այդ էլ բացատրվում է այսպես: «Այդ երևույթը, ամենայն հավանականությամբ, կապված է բայ չզրվելու հետ այնպիսի կապակցությունների մեջ, ինչպես են՝ я дома, я добр, ты здесь, ты богат և այլն, (որոնք բոլորը հայերենում բայով են ասվում՝ ես տանն եմ, ես բարի եմ, դու այստեղ ես, դու հարուստ ես: Մ. Ա.), նույնպես և դեմքի ձև չլինելու հետ ուսերենի անցյալ ժամանակի մեջ (я читал, ты читал, он читал): Այս բոլոր կապակցությունների մեջ անհրաժեշտ են անձնական բառերը (=անձնական դերանուններ: Մ. Ա.), որովհետև այլապես հնարավոր չէ իմանալ դրանց դեմքը: Դրանցից էլ հենց այդ դերանունները կարող էին անցնել և այնպիսի կապակցությունների մեջ, ուր դրանք հարկավոր չեն», այսինքն կարող էին զրվել այնպիսի բայերի հետ, որոնց դեմքի ձևը որոշ է, ուստի և դերանունը, նույնի կրկնություն լինելով, հարկավոր չէ:

Ուսերենի պես բայերի հետ դերանունները սովորաբար գործածում է և գերմաներենը. որովհետև այս լեզվի մեջ ևս բայի մի քանի դեմքեր ունին ընդհանուր վերջավորություններ, թեպետ և չկան առանց բայի կապակցություններ, ինչպես են՝ я здесь, ты богат: Ֆրանսերենում դերանունները, բացի հրամայականից, միշտ զրվում են բայի հետ, որովհետև բայի շատ դեմքեր, թեպետ գրությամբ երբեմն տարբեր, միևնույն կերպ են հնչում. je parle, tu parles, il parle, ils parlent. Այսպես և մյուս ժամանակների մեջ

Հայերենում, սակայն, թե մեր հին և թե նոր լեզվի մեջ, այդպես չէ: Բուրր բայերի երեք դեմքերի համար ևս թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի, կան հատուկ ձևեր ամեն մի դեմքի համար: «Այս վեց ձևերը, ինչպես գրում է Ա. Մեյեն*, որոնք պարզ որոշվում են և միշտ լավ կերպով տարբերվում են մյուս ձևվերից, բավական են, առանց ուրիշ ցուցումի, նշանակելու եզակի և հոգնակի 1-ին, 2-րդ և 3-րդ դեմքերը: Այսպես բերեմ (=բերում եմ: Մ. Ա.) բավական է նշանակելու համար je porte, բերեք (=բերում եք: Մ. Ա.), vous porte և այլն»:

* Recherches sur la syntaxe Comparée de l'arménien par M. M. Meillet. Etrait des Memoires de la société Linguistique de Paris, t. XVI, № 1.

Հին հայերենում էլ, հարկավ, դեմքի ուժեղ արտահայտության համար, բայի հետ դրվում են անձնական դերանուններ: Եվ Մեյյեն դրա համար «երեք աստիճան» է որոշում. «1) շեշտված անձնական դերանուն + դիմավոր բայական ձև, դեմքի վրա լավ ուշադրություն դարձնելու համար. «ե՛ս բերեմ c'est moi qui porte, moi je porte (ֆրանսերենում դերանունն անհրաժեշտորեն կրկնվում է: Մ. Ա.). 2) դիմավոր բայական ձև + շեշտված դերանուն, դեմքի վրա շահավոր կերպով ուշադրություն դարձնելու համար: «Բերեմ ես» je porte (moi, et non un autre). 3) դիմավոր բայական ձևը մենակ, երբ արդեն հայտնի է, թե ով է կատարում գործողությունը, բավական է հիշեցնել այդ՝ «բերեմ» je porte»: Աշխարհաբարում, մեր նոր գրական լեզվի մեջ ևս, ըստ երևույթին, կա այս «երեք աստիճանը», ինչպես՝ ես եմ բերում, բերում եմ ես, բերում եմ, բայց բայի ետևից դրվող վերջահար դերանունի անշեշտ գործածությունը առանց հոնտորական նպատակի, ըստ Մեյյեի, «չի պահված արդի հայերենում: Արդի հայերենը պահելով թե՛ ֆուլը՝ դրան տալիս է իո՛ւֆ ի՛ր կատարյալ ա՛րժեքը և դրան չի սատարում բնավ փոքրիկ բառերով, որոնք ճշտում են դրա նշանակությունը»: Այսպես ասում է հայտնի լեզվաբանը:

Այսպես ուրեմն, հայերենում բայերի բոլոր դեմքերը, ինչպես լատիներենում, հին հունարենում, միշտ ունեն «իրենց կատարյալ արժեքը» և մեր բայերը կարիք չունեն անձնական դերանունների օժանդակությանը դեմքը որոշելու համար: Իսկ դեմքը, ինչպես տեսանք, ցույց է տալիս այն առարկան, որի վրա ստորոգում է լինում, այսինքն ենթակային:

44. Բայ և նախադասության սահմանումը:—Տեսանք, որ բայը, այսինքն դիմավոր բայը, նշանակում է ոչ թե մեկ պատկերացում կամ գաղափար, այլ՝ 1) դեմք, այսինքն առարկա, առաջին և երկրորդ, հաճախ և երրորդ դեմքերի համար որոշ անձեր, մարդիկ, երրորդ դեմքերի համար և ուրիշ առարկաներ. 2) բայիմաստ, այսինքն մի հատկանիշ—գործողություն, դրություն և այլն: Բացի այդ՝ 3) բայը ցույց է տալիս նաև ստորոգում, այսինքն բայի նշանակած հատկանիշը, բայիմաստը իբրև ստորոգյալ վերագրվում է բայի նշանակած առարկային, դեմքին իբրև ենթակայի:

Մի անգամ, որ մեկ բառի մեջ կան այս երեքը՝ ենթակա, ստորոգյալ, ստորոգում, դա, այդ մեկ բառը, ուրիշ բան չէ, բայց եթե խոսքը կամ հախադասությունը:

Հետևաբար բայն ինքը մենակ է՝ խոսքը կամ հախադասությունը մեկ բառով:

Այս երեքի՝ ենթակայի, ստորոգյալի և ստորոգման, կամ գոյակի, հատկանիշի և այս երկուսը կապող ուժի, ստորոգելիության, բայ-կապի (կոպուլայի глагол-связка) արտահայտությունը կա ամեն մի բայի մեջ առանց բացառության:

Բայը, դա իր արտահայտած գաղափարների անխզելիության մեջ՝ անդրապատկերումն է (Abbild, отображение) օբյեկտիվ իրականության, որի մեջ իր և իրի հատկանիշն անբաժանելի միացած են: «Գոյի և իր հատկանիշի անխզելի կապակցության լեզվական արտահայտությունն է բայը» (Կեռն):

«Որ դիմավոր բայի մեջ բայիմաստը (ստորոգյալ) և գոյակը (ենթակա), որի վրա դա առգո է, մեկ բառի մեջ անխզելիության աստիճանի միացած են երևան գալիս, դա հենց ավելի զարգացած թեքական (ֆլեկտիվ) լեզուների առանձնահատկությունն է (Կեռն, 60):

Դիմավոր բայի մեջ կատարված է մի համադրություն (սինթեզ), մի իսկական համադրություն, առաջ բերելով մի բան, որ չկա իրար միացած մասերից ոչ մեկի մեջ: Դա, այդ բանը, ստորոգումն է:

Տրամաբանական «նախադասության տարրերը սինթետիկ կերպով ներփակված են մի բայի մեջ» (77): «Մեկ բառի ներսում կատարվում է կապակցությունը (կոպուլան), որով և այդ բառը, նախադասության լոկ անդամի արժեքից բարձրանալով, իր մեջ ունի ոչ միայն մի առարկայի և մի հատկանիշի պատկերացումներ, այլ դառնում է կատարվող մտածության կամ կամքի արտահայտություն ... Բայի մեջ գոյի ու հատկանիշի և այդ երկուսի ներքին կապակցությունն է արտահայտվում: Բայը լոկ ստորոգյալ չէ, այլ դրա մեջ կա ստորոգյալ, կա նաև ենթակա» (Կենն, 65), կա նաև կոպուլա: Ահա թե ինչպես են մտածում լեզվաբանները:

Թե ինչ լեզվական տարրերից է առաջացած բայի մեջ համադրությունը, այդ վաղուց բացատրված է լեզվաբանության մեջ: Բերեմ «<Հայոց> լեզվի» տեքստից» (Եր. 305, § 247) հետևյալը:

«Բայերի դեմքերը:—Բայական ձևերը մեծ մասամբ ծագել են անձնական դերանունների կցումով բայաբների հետ: Դերանունները դրվել են բայաբների վերջից՝ դեմքը, եզակի կամ հոգնակի, իբրև ենթակա որոշելու համար: Սկզբում, անպայման, դերանունները բայից անկախ են եղել. բայց լինելով բայից անբաժան և վերջահար (էնկլիտիկ), կցվել են նախորդ բայի վերջից և համածուլվելով նրա հետ՝ զգացվել են ոչ թե իբրև անկախ բառեր, այլ իբրև վերջավորություն: Ժամանակի ընթացքում, սակայն, բայերի վերջերն այնպիսի փոփոխության են ենթարկվել, որ բայաբների ու դերանունների բաղադրությունը կամ ոչնչացել է, կամ այլևս զգալի չէ լեզվի մեջ, և միայն համեմատական լեզվաբանության միջոցով հնարավոր է որոշել դերանունների կցումը բայաբների հետ:

«Այսպես ծագել են, անշուշտ, նաև հայերենի բայաբների վրա ավելացած վերջածանցները, ինչպես գրաբարում՝ գնա—Մ, գնա—Մ, գնա—Յ, գնա—ՄՔ, գնա—ՅՔ, գնա—Ն: Բայց պիտի նկատի ունենալ, որ հայերենի խոնարհման տարրերը, ըստ Մեյերի, «մեծ մասամբ դեռևս կամ չեն բացատրված, կամ բավարար չափով չեն բացատրված»: Մեր լեզվի հնագույն շրջանում անգամ զգալի չէ եղել դերանունների կցումը բայաբների հետ, մասնավորապես որ հայերենի մեջ ևս, ինչպես ուրիշների, բայերի վերջի մասերը փոփոխության ենթարկվելով՝ երբեմն նույնիսկ դուրս են ընկել: Բայց շնայելով դրան, ինչպես հին հնդկերկրյալան լեզուները, հայ լեզուն ևս թե հին և թե նոր, «պահել է ճշտությամբ հնդկերկրյալան վիճակը», այսինքն վերջածանց դարձած դերանունների գլխավոր պաշտոնը, որ եղել է արտահայտել բայերի դեմքերն իբրև ենթակա»:

Եվ այս է էականը:

Կա մեր բայերի կազմության համար մի ուրիշ բացատրություն էլ: Ըստ այսմ «մեր բայերը բաղադրված են համարվում բայի հիմքից կամ բնից՝ իբրև մի բայածականից, որի մեջ է բայիմաստը՝ հատկանիշ նշանակող մասը, և եմ բայից, որ դեմքն ու ստորոգումն է ցույց տալիս: Այսպես ասած՝ մեր բայերը կազմված են ուրեմն մի ստորոգյալից և մի վերացական (կամ էական) բայից», որ է, տրամաբանական կապը (կոպուլա) կամ բայակապը связка, kopula verbaler Natur կամ, ինչպես տրամաբանական վերլուծու-

թյան մեջ տեսանք, պարզապես կոչում են բայ, հասկանալով «եմ» բայը: Այս իմաստով, ուրեմն, մեր բայերը և բայ են և ստորոգյալ=բայ-ստորոգյալ, ինչպես կոչել եմ իմ «Աշխ<արհաբարի> շար<ահյուսության>» մեջ:

«Բաղադրյալ ժամանակների մեջ բայերի այս կազմությունը շատ որոշ է. գրում եմ, գրել եմ, գրելու եմ և այլն, «գրում», «գրել», «գրելու» դերբայները ստորոգյալ են, եմ՝ բայ-կապ. բայց պարզ ժամանակներն ևս,—գրեմ, գրես. գրե, գրենք, գրեք, գրեն. գրեի, գրեիր, գրեր, գրեինք, գրեիք գրեին,—բացատրում եմ իբրև գր-եմ, գր-ես և այլն մասերից կազմված, իբր գրող եմ, գրող ես, և այլն: Նույնպես և անցյալ կատարյալի գրեցի, գրեցիր, գրեցինք, գրեցիք, գրեցին ձևերի վերջի մասերը համարում են եմ բայի անցյալի ձևերը՝ միայն փոփոխված՝ ի, իր, ինք, իք, ին, ինչպես որ բարբառների մեջ ասվում են՝ ես ի, դու իր, մենք ինք, դուք իք, նրանք ին, իբրև ես էի, դու էիր և այլն: Ուրիշ բայերի մեջ՝ խաղամ, խաղաս, խաղա, խաղանք, խաղաք, խաղան՝ երևան է գալիս նույն եմ բայի մի ուրիշ ձևը ա ձայնավորով, ինչպես բարբառների մեջ ասում են՝ ես ամ, դու աս, նայ ա, մենք անք, դուք աք, նրանք ան՝ փոխանակ ես եմ, դու ես և այլն» («Աշխ<արհաբարի> շար<ահյուսություն>», եր. 14, ծան.):

Այս բացատրությունը չի հակասում նախորդին, այլ միայն դրանով բայաբնի ձայնավորները կամ, այսպես ասած, լծորդ ձայնավորները բացատրվում են իբրև էական բայի բուն: Ըստ այսմ, օրինակ՝ գրեմ բայը կազմված է բայի իմաստ (գրող), հատկանիշ, ստորոգյալ ցույց տվող ԳՐ մասից + է բայն իբրև կապ (կոպուլա)+Մ դեմք, առարկա ցույց տվող մասը:

Ահա այդ համադրությունը, որով առաջանում է մի նոր բան, ստորոգումը, որով և բայը դարձել է մտածության լեզվական արտահայտությունը: Ամեն բայ ուրեմն և դեմք-ենթակա է, և բայ, այսինքն բայ-կապ է, և ստորոգյալ. վերջին երկուսը միասին՝ բայ-ստորոգյալ:

Բայց գոյի հիմնական ձևերից մեկն է ժամանակը, «գոյի հիմնական պայմանը» (Ֆոյերբախ). «գոյը ժամանակից դուրս նույնպիսի անհեթեթություն է, ինչպես գոյը տարածությանից դուրս» (էնգելս): Գոյի անընդհատ շարժման մեջ ծագում են դրա սպեցիֆիկ ձևերը: Այդ տեղի է ունենում ժամանակի մեջ: Մտածությունը, արտահայտելով օբյեկտիվ իրականության ձևվերը, չէր կարող տեղի ունենալ օբյեկտիվ ժամանակից դուրս: Այդ պատճառով և լեզուն բայի համադրության մեջ դրել է նաև ժամանակի գաղափարը՝ ներկա, անցյալ և ապառնի, որ արտահայտում է ամեն բայ:

Բացի այդ՝ ստորոգումն, ինչպես տեսանք, լինում է գիտակցաբար. խոսողը հատկանիշը վերագրում է ենթակային գիտակցելով այդ: Բնականաբար այդ դեպքում առաջ է գալիս խոսողի վերաբերմունքը խոսքի բովանդակության նկատմամբ: Այստեղից առաջ են գալիս եղանակները, որոնք լրիվ արտահայտվում են մեր նոր լեզվի բայերի մեջ—դատողության խոսքերի երեք եղանակները՝ սահմանական, ենթադրական (modus potentialis, հնարավորության, կարելիական եղանակ), հարկադրական (modus necessitatis, անհրաժեշտության եղանակ) և ցանկության խոսքերի երկու եղանակները՝ հրամայական և ըղձական:

Ես այս մասին երկար կանգ չեմ առնիլ, որովհետև իմ տեսակետը հայերենի եղանակների մասին վաղուց տպագրված են: Միայն այսքանն ասեմ, որ երբ Ղարիբյանը բայերի համար իմ մշակած սխտեմն ընդունելուց հետո,

ենթադրական եղանակը կոչում է «պայմանական», այդ ցույց է տալիս, որ նա չի հասկանում մեր այդ եղանակը:

Այսպես ուրեմն, լեզուն ստեղծել է բառերի այնպիսի մի տեսակ, որի մեջ այսպես ասած, լեզվորեն արդեն արտահայտվում է առարկայի և իր հատկանիշի անխզելի միութիւնը, բայց միաժամանակ և մեր մտածութիւնը: Բայերն, ուրեմն, նշանակում են «այնպիսի հատկանիշներ, որ խոսողը մի որոշ ժամանակում վերագրում է կա՛մ իրեն առաջին դեմքին, կա՛մ երկրորդ դեմքին, կա՛մ երրորդ դեմքին,—լինեն այդ դեմքերը եզակի թե հոգնակի,— միաժամանակ և գիտակցում է այդ վերագրումը. ուրեմն նա բայերով դատում, մտածում է և իր դատողութիւնն արտահայտելով՝ կազմում է խոսք:

«Բայ» բառը հենց նշանակում է «խոսք». այսպես կոչվել են այդ խմբի բառերը, որովհետև դրանցով ենք միայն արտահայտում մեր մտածութիւնը: Բայերը, ուրեմն, լոկ ոչ-ինքնակա հատկանիշ չեն ցույց տալիս, ինչպես ածականները, այլ նշանակում են նաև մի դեմքի, ուրեմն մի առարկայի պատկերացում, որ առաջուց ծանոթ է խոսողին, որին և իբրև հոգեբանական ենթակայի միացվում է հոգեբանական ստորոգյալը, որ է բայի ցույց տված հատկանիշը (բայիմաստը). ուրիշ խոսքով՝ բայերը միաժամանակ ցույց են տալիս նաև ստորոգում, այն է՝ խոսողը գիտակցում է հոգեբանական ենթակայի (բայի դեմքի) և հոգեբանական ստորոգյալի (բայիմաստի) հարաբերությունը: («Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսութիւն>», եր. 29 հտն.):

Կարճ ասած՝ Բայ ասվում են այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս հատկանիշ (բայիմաստ) և առարկա (դեմք), միաժամանակ և ստորոգում, այսինքն հատկանիշի վերագրվելը դեմքի ցույց տված առարկային:

Բայը մենակ կազմում է մի խոսք (նախադասութիւն):

Բայը նախադասութեան անդամ, մաս չէ, ինչպես խնդիրներն ու բառով արտահայտված ենթական, այլ դա ամենապարզ ձևով նախադասութիւնն է, որին իբրև լրացում կամ դեմքի կամ բայիմաստի կողմից միանում են մյուս բոլոր բառերը: Եվ մինչդեռ բոլոր լրացումները կարող են երկրորդական նախադասութեամբ փոխարինվել, բայը երբեք չի կարող մի երկրորդական նախադասութեամբ արտահայտվել. որովհետև բայը քերականորեն միշտ ամենազլխավորն է: Բայը, դա ինքը խոսքն է ամենապարզ ձևով, դրա համար էլ հնուց անտի կոչվել է verbum, ռուս<երեն> слово=բայ, որ նշանակում է խոսք: Բառերի այս տեսակը կոչվել է այդպես, որովհետև դա համարվել է «խոսքը գերազանցապես»:

Գերմանացիները (verbum finitum) դիմավոր բայերը կոչում են, ինչպես տեսանք, «խոսքի ձևեր» (Redeformen): Բերեմ մի քերականութիւնից հետևելալը. «Ամեն խոսքի ձևի մեջ բայիմաստի հետ կապված է... դեմքի գաղափարը: Դրա վրա է հիմնված բայի խոսք (նախադասութիւն) կազմող ուժը: Բայի դեմքի գաղափարը կոչվում է ենթակա, բայիմաստը՝ ստորոգյալ» (75): «Մեկ բառից (=մեկ բայից) կազմված նախադասութեան մեջ այդ մեկ բառը պարունակում է ենթական և ստորոգյալը» (7): «Նախադասութիւնը ճանաչվում է դիմավոր բայով»: «Խոսքը մտքի արտահայտութիւնն է դիմավոր բայով» (108)*:

Ահա թե ինչպես են սովորեցնում վաղուց ի վեր գերմանացիներն իրենց

* Michaelis, Neuhochdeutsche Grammatik, für höhere Schulen, Leipzig, 1896.

դպրոցներում, չնայելով որ գերմաներենի բայերի մեջ կան այնպիսի ձևեր, որոնց դեմքը որոշ չէ:

Եվ այսպես կգտնենք իմ «Աշխ<արհաբարի> քերականության» մեջ արդեն (եր. 41 հտն.: Տե՛ս վերևում § 39-ի սկզբում):

Բայց այդ չի նշանակում, թե չկան խոսքեր կամ նախադասություններ առանց բայի:

Այդպիսի խոսքերի մեջ բայը զեղչված է, կամ ենթիմացվում է, լսողը կամ կարդացողը հեշտությամբ լրացնում է պակասած բայը: Բայց կան և այնպիսի բառեր կամ բառերի կապակցություններ, որոնք իրենց մեջ բայ չունեն և բայը չի կարող զեղչված համարվել, բայց և այնպես արտահայտում են կատարվող մտածությունն ու կամք: Դրանք «անկատար նախադասություններ» են, որոնց մեջ կա հոգեբանական ստորոգյալը առանց որևէ բայի: Դրանք լեզվական հաղորդման քիչ պատահող ձևեր են և հասկացվում են միայն ինտոնացիայի, ժեստերի և ցուցումների կամ այլ բաների հետ միացած, և հաճախ ոչ թե կատարվող մտածություն են արտահայտում, այլ ծառայում են միայն որոշ պատկերացումների հարուցանելու մեր դիտակցության մեջ: Կատարվող մտածության արտահայտության ամենակարգի և տվողական տեսակն է միայն բայով արտահայտությունը:

Եվ ինչպես պետք է սահմանել նախադասությունը:

Վերջերս «Правда» լրագրի մեջ (1936, № 128) մի հոդված կար «Հարկավոր է լավ քերականություն» վերնագրով: Հոդվածագիրը բերում է ռուսերենի քերականության երկու դասագրքից նախադասության հետևյալ սահմանումները. 1. «Նախադասություն ասվում է բառերով արտահայտված առանձին ավարտված միտքը» (Աֆանասև և Շապոշնիկով): 2) «Նախադասություն ասվում է ավարտված միտք արտահայտող բառը կամ բառերի խումբը» (Շապիրո): Եվ ապա հոդվածագիրն ավելացնում է. «Դե՛ գլուխ հանեք, երեսին՞ք, թե ի՛նչ է «նախադասությունը», բա՞ռ մտքի մեջ, թե՞ միտք բառի մեջ» (СЛОВО В МЫСЛИ ИЛИ МЫСЛЬ В СЛОВЕ): Եվ հոդվածագիրը միամտությամբ կարծում է, թե այդպիսի քերականական տաղբեր սահմանումներից է, որ «շատ երիտասարդներ, հաջողությամբ ավարտելով բարձրագույն դպրոցները, կոպիտ սխալներով են գրում»:

Քննենք այդ սահմանումները:

1) Բոլորովին ավելորդ է «առանձին» բառը, որովհետև նախադասության մեջ արտահայտված միտքը կարող է ուրիշ նույնպիսի մտքերից առանձնացած լինել և չլինել: Բարդ նախադասության մեջ, որ կազմված է երկու և ավելի նախադասություններից, այս վերջինների մեջ արտահայտված մտքերը բնավ առանձնացած չեն միմյանցից:

2) Բոլորովին ավելորդ է և «ավարտված» բառը, որովհետև նախադասության մեջ արտահայտված միտքը կարող է լինել և չլինել ավարտված, այսինքն՝ լրացած, ամբողջացած: Ոչ ոք չի կարող ասել, թե ավարտված են հետևյալ նախադասությունները. «Երբ արևը ծագի», «Որպեսզի մարդ կարողանա առաջադիմել»:

Այստեղ շփոթված են նախադասությունը և ֆրագը—ասացվածը: Ֆրանսերենի քերականությունների մեջ, բացի նախադասության ուսումից ու վերլուծությունից՝ դնում են նույնը նաև ֆրագի—ասացվածի համար: Նույնպես վարվել եմ ես իմ քերականությունների մեջ:

«Եթե խոսքն առանձին առած՝ մի ամբողջացած, լրացած միտք է հայտնում, կոչվում է ասացված: Օրինակ՝ «Մի ծաղկով զարուն չի գալ» մի խոսք է և մի ասացված»։ «Ասացվածը կարող է լինել կամ մի հատ խոսք, կամ երկու և ավելի խոսքերի բաղադրություն, որոնք միասին մի ամբողջ լրացած միտք են հայտնում: Օրինակ՝ «Մինչև չգա հետինը, չի հիշվի առաջինը» մի ասացված է և երկու խոսք. եթե միայն, օրինակ, առաջին խոսքը վերցնենք՝ «Մինչև չգա հետինը», միտքը թերի, կիսատ կմնա... Մենք խոսում ենք ասացվածներով», և այլն: Դրված են նաև վերլուծության համար օրինակներ («Աշխատե՛լս ահա՛ քեզ» բեր՝ «ականություն»», եր. 3, 44, «Տարր՝ ահա՛ն» բեր՝ «ականություն»», Ա տպ., եր. 31 հտն.):

3) Ի՞նչ է նախադասությունը. «Բառերով արտահայտված միտքը», թե՞ «միտք արտահայտող բառը կամ բառերի խումբը»։—Այս երկու սահմանումն ևս ճիշտ են, երկուսն էլ՝ թերի:

Բացատրելու համար առնենք, իրրե օրինակ, «բառի» սահմանումը: «Բառի» մեջ կա երկու կողմ—ներքին՝ իմաստ, զաղափար, պատկերացում, և արտաքին՝ հնչյուններ: Հիմա, «բառի» սահմանումի ժամանակ՝ մեկը կարող է բառի ներքին կողմից ինչի և ասել, թե «բառն է հնչյուններով արտահայտված պատկերացումը». մի ուրիշն էլ կարող է արտաքին կողմից ելնելով ասել, թե «բառն է պատկերացում արտահայտող հնչյունները»: Ժիշտ նույնն է և նախադասության վերաբերմամբ, որի մեջ «պատկերացմանը» փոխանակում է «միտքը», իսկ մտքի արտահայտության միջոցը, հնչյունների փոխանակ, բառն է: Ուրեմն մեկը կարող է ասել, թե «նախադասությունն է բառերով արտահայտված միտքը», մի ուրիշն էլ, թե «նախադասությունն է միտք արտահայտող բառը կամ բառերը»: Իմ այդպես էլ վարվում են հաճախ: Ուրեմն ոչ թե պետք է խեղաթյուրելով ծաղրել այդ սահմանումները, որովհետև տարբեր են,—ինչպես վարվում է «Պրավդայի» հոդվածագիրը,—այլ պետք է հասկանալ, թե ինչից է ծագում այդ տարբերությունը, և աշակերտներին բացատրել այդ: Ոչ թե պահանջել «միակերպություն» բոլոր դասագրքերի մեջ, միակերպ սահմանում, որ աշակերտներն անգիր անեն և հարկավոր դեպքում արտասանեն, ուլլ պետք է ճիշտ և անթերի սահմանում և տարբերությունների մասին հասկացություն:

4) Վերևի երկու սահմանումներն էլ թերի են, և դրանցով,—«բառերով արտահայտված միտք», թե «միտք արտահայտող բառեր»,—դրանցով որոշ չի իմացվում, թե ինչ է նախադասությունը: Դրանք շատ ընդհանուր են: Նախադասությունը կամ խոսքը հաճախ սահմանում են նաև իրրե մտածության (մտքի) արտահայտությունը բառերով: Այս էլ թերի է:

«Խոսքի այսպիսի սահմանումը, ինչպես բացատրված է իմ «Հայոց» լեզվի» տե՛ս «նություն»» մեջ,—ընդհանուր հոգեբանական է, այսինքն՝ այնպիսի, որ միակերպ կհարմարվի ամեն ժամանակի ամեն լեզվի: Դրանով դեռ չի պարզվում խոսքի կառուցությունը մի առանձին լեզվի մեջ:

Առնենք բառերի հետևյալ կապակցությունը. «Պարսիկների հարձակումը Հայաստանի վրա 360-ական թվականներին»: Թե այս կապակցության մեջ միտք կա արտահայտված, այդ ոչ ոք չի կարող հերքել: Բայց ոչ մի քերական չկա, որ նախադասություն համարի այդ և նման կապակցությունները, ինչպես են՝ «Երկրի պտույտն արեգակի շուրջը», «Հայերի պարտությունը պարսիկներից 451 թվին Ավարայրի դաշտում» և այլն: Ինչո՞ւ դրանք նախադա-

սություն չեն։—Որովհետև դրանց մեջ ստորոգում չկա։ Իսկ ստորոգում, ուրեմն և նախադասություն կամ խոսք է առաջ գալիս, երբ մտածությունն արտահայտվում է դիմավոր բայով, որ կարող է ունենալ իր լրացումները. այսպես, օրինակ, երբ վերևի կապակցությունները դառնում են «Պարսիկները հարձակվում են Հայաստանի վրա 460-ական թվականներին», «Երկիրը պտտվում է արեգակի շուրջը», «Հայերը պարտվեցին պարսիկներին 451 թվին Ավարայրի դաշտում»։ Եթե նախադասություն համարվի այս կապակցությունը՝ «Պարսիկների հարձակումը Հայաստանի վրա 460-ական թվականներին», ապա քանի՞ նախադասություն պիտի լինի հետևյալը՝ «Պարսիկների հարձակումը Հայաստանի վրա 460-ական թվականներին՝ ունեցել է հայերի համար աղետաբեր հետևանքներ»։ Ոչ մի բերական չկա, որ այս վերջին կապակցությունը երկու նախադասություն համարի միայն նրա համար, որ դրա ենթական՝ հարձակումը բառն ունի իր լրացումները և նրանց հետ միասին մի որոշ միտք է հայտնում։ Այլ դա մեկ նախադասություն է մի դիմավոր բայով։

Այսպես ուրեմն, հայերենում խոսքը կամ նախադասությունը մտածությամբ արտահայտությունն է բայով։

ԺԲ

«ԲԱՌ-ԵՆԹԱԿԱ»

45. Ենթակայի երկու անգամ արտահայտությունը։—Փողոցում ակամա պատահաբար ունկնդիր ենք լինում երկու պատանուհու հետևյալ զրույցին.

- Ուրեմն եկե՞լ է։
- Այո, ե՛կել է։
- Ո՞ւմ մոտ է վեր եկել։
- Ստեփանի մոտ է վեր եկել։
- Արդեն տեսե՞լ ես նրան։
- Զէ, դեռ չեմ տեսել։
- Դե շտապիր, գնա, տես, Վարդուշ։ Թե չէ՝ շուտով Թիֆլիս կվերադառնա։
- Լավ ես ասում, Հեղուշ. այսօր իրիկունը հենց կգնամ, կտեսնեմ։

Ահա բազմաթիվ նախադասություններ, որոնց ոչ մեկի մեջ ենթական ոչ մի բառով չի արտահայտված։ Բայց շնայելով դրան՝ իրար հետ խոսողները շատ լավ գիտեն, թե այդ բայերի դեմքերը ո՞ր անձերի արտահայտություն են։ Մենք էլ, որ լսում և տեսնում ենք նրանց, շատ լավ հասկանում ենք, որ 1-ին և 2-րդ դեմքերով արտահայտված ենթական Վարդուշն է, միայն վերջինի («Լավ ես ասում») ենթական՝ Հեղուշը։ Իսկ ո՞վ է 3-րդ դեմքերով ասված բայերի ենթական՝ եկել է, վեր է եկել, կվերադառնա։ Պատանուհիներն այդ գիտեն, իսկ մենք չգիտենք, բայց այս դեպքում կարիք էլ չենք զգում ավելի բան իմանալու, քան այն, որ դրանց ենթական է մեզ համար մի անծանոթ դեմք, մի անծանոթ անձ։ Այս կարող չէ ժխտել ոչ մի քերական։ Հիմա այդ բայերի հետ դնենք դեմքերին համապատասխան դերանունները.

- Ուրեմն նա եկե՞լ է։
- Այո՞, նա եկել է։

— Ո՞ւմ մոտ է նա վեր եկել:

— Ստեփանի մոտ է նա վեր եկել:

— Արդեն դու տեսե՞լ ես նրան:

— Զէ, ես դեռ չեմ տեսել:

— Դե շտապիր դու, գնա դու, տես դու, վարդուշ: Թե չէ՝ շուտով Թիֆլիս կվերադառնա նա:

— Լավ ես ասում դու, Հեղուշ: Այսօր իրիկունը հենց ես կգնամ, ես կտեսնեմ:

Քերականներն ասում են, որ այս խոսքերի մեջ ենթականերն են ես, դու, նա դերանունները. թե այդ դերանուններով հանդերձ այդ խոսքերի մեջ բոլորովին նույնն է արտահայտվում, ինչ որ առանց այդ դերանունների, այդ վերելում տեսանք: Այդ դերանունները «գնելով»,—ինչպես գրում է Պեշկովսկին,—ոչ մի բանով ավելի պարզ խոսք չի ստացվում: Մեզ համար «նա» դերանունով բնավ չի որոշվում 3-րդ դեմքի անձանոթ անձը: Բայց խոսքի կամ նախադասության մեջ փոփոխություն է մտնում:

Ի՞նչ է այդ փոփոխությունը:

Դերանուններով այդ «կապակցությունների մեջ երկու անգամ է արտահայտված միևնույն բանը», այսինքն ենթական: Այս նշանակում է, որ երբ ես, դու, նա բառերը դրվում են իբրև ենթակա, այն ժամանակ դրանց հավելումով բայերի միջից չի անհետանում նրանց դեմքերով արտահայտված ենթական, այլ միայն երկրորդ անգամ միևնույնը կրկնվում է առանձին բառերով—դերանուններով: Այս թող լավ լսեն մեր քերականները:

Հիմա 3-րդ դեմքի բայերի հետ դնենք մի հատուկ անուն:

— Ուրեմն Տիգրանը եկե՞լ է:

— Այո՛, Տիգրանը եկել է:

— Ու՞մ մոտ է Տիգրանը վեր եկել, և այլն:

Ի՞նչ փոփոխություն կրեցին վերևի խոսքերն այդ «Տիգրան» բառի հավելումով:

1) Խոսողների համար այդ «Տիգրան» բառով ոչ մի նոր բան չավելացավ: Մեզ համար, որ կողմնակի լսող ենք, այն բայերի 3-րդ դեմքի նշանակած անձանոթ անձը փոքր ինչ պարզվեց: Իմացանք, որ նա ոչ թե կին է, այլ տղամարդ, անունը Տիգրան: Իհարկի դա քիչ է: Բայց այդ Տիգրանը կարող է ավելի պարզվել իր վերագիրներով, ինչպես են, դիցուք, «այսինչ հիմնարկի պետ Տիգրանը» և նմանները: Բայց խնդիրն այս մասին չէ:

2) Այդ նախադասությունների մեջ ենթական դարձավ «Տիգրան» գոյականը: Քերականներն այդ են ասում:

3) «Տիգրան» գոյականի դրվելով ևս, այդ նախադասությունների մեջ ենթական «երկու անգամ է արտահայտվում», մեկ՝ բայի դեմքով, մեկ էլ՝ «Տիգրան» բառով: Այս չեն կարող մերժել մեր հայաստանյան քերականները:

Շատ թույլ են մտածում այն քերականները, «որոնք, երբ նախադասության մեջ ոչ մի բառ չկա, որի համար ասեն, թե դա ենթակա է, ընդունում են, որ ենթական բայի դեմքով է արտահայտվում. բայց միևնույն բայի համար և միևնույն նշանակությունն ունեցող նախադասության մեջ այլևս նույնը չեն ընդունում, երբ մի բառ է ավելանում, որի համար կարող են ենթակա անուն դնել: Բայց ո՞ւր է մնում, ինչո՞ւ է բայի դեմքից դուրս կորչում այն,

ինչ որ մի քիչ առաջ իբրև ենթակա էր ընդունվում» (Կեռն, 41 հտն.): Դարձյալ՝ երբ բայի հետ դրվող դերանուններով «երկու անգամ է արտահայտվում միևնույն բանը», այսինքն ենթական, նույնը լինում է անպայման և այն լիակցում, երբ բայի հետ դրվում է մի անուն:

Ինչի՞ց է ծագում այն ֆորմալիստական տեսությունը, որով կարծում են, թե բայի միջից ցնդում, կորչում է դեմքի արտահայտությունն իբրև ենթակա, երբ բայի հետ դրվում է մի գոյական անուն կամ դերանուն, որ կոչում են ենթակա:

1) Մեկ բայով արտահայտված խոսքի մեջ բնականաբար շեշտվում է բայիմաստը և ոչ թե դեմքը, որ նույնիսկ շեշտել էլ կարելի չէ: Եվ այդ հասկանալի է, թե ինչու Հոգեբանական դատողության մեջ դատողության դործողությունն սկսվում է հոգեբանական ենթակայից, որի պատկերացումն ավելի առաջ է ծնվում կամ կա մեր գիտակցության մեջ, քան ստորոգյալի պատկերացումը, որ գիտակցաբար միացնում ենք ենթակայի պատկերացման հետ: Ուստի և առանձնապես ուշադրության է առնվում հոգեբանական ստորոգյալը, որ և միշտ կրում է խոսքի գործող շեշտը: Արդ, միայն մեկ բայով արտահայտված խոսքերի մեջ հոգեբանական դատողությունն սկսվում է միշտ բայի դեմքով սրտահայտված առարկայի պատկերացումից, որ միշտ առաջուց կա խոսողի գիտակցության մեջ, և որի հետ՝ խոսողը գիտակցաբար միացնում է բայիմաստն իբրև ստորոգյալ: Երբ Յուլիոս Կեսարը հռոմեական ժերակույտին գրում էր միայն. «եկա, տեսա, հաղթեցի», շատ պարզ կերպով նրա համար հոգեբանական ստորոգյալն էր «գալ, տեսնել, հաղթել» գործողությունը, որ և կարևոր էր հաղորդելու համար: Բայց և ժերակույտն էլ առանց որևէ թյուրիմացության հասկացել է, որ. «եկող, տեսնող, հաղթողն» է ինքը Յուլիոս Կեսարը: Այսպես և երկու ընկերուհիների վերևում բերված խոսակցության մեջ,—«Ուրեմն եկել է»,—«Այո, եկել է»,—բայերի դեմքերի նշանակած պատկերացումը հոգեբանական ենթակա է, իսկ բայիմաստը՝ հոգեբանական ստորոգյալ, ուրեմն և կարևոր է ա՛յս հաղորդելու համար, ուստի և գործող շեշտվում է:

Ահա այս կարևորի և գործող շեշտվողի մոտ՝ դեմքի պատկերացումը համեմատաբար պակաս զգալի է դառնում: Իսկ երբ այդ դեմքի պատկերացումը որոշվում է բայի հետ դրվող մի առանձին գոյականով,—«Ուրեմն Տիգրանը եկե՞լ է»,—«Այո՛, Տիգրանը եկել է»,—այն ժամանակ, այսպես ասած, այդ գոյականի փայլով նսեմանում է ենթակայի արտահայտությունը դեմքով, և ոչ-խորը մտածող քերականները կարծում են, թե բայի միջից ցնդում է այն, որ մի փոքր առաջ կար դրա մեջ, այսինքն ենթակայի արտահայտությունը դեմքով: Բայց որովհետև բայի դեմքի գոյությունը բոլորովին ուրանալ չեն կարող, ապա նրանք ընկնում են ֆորմալիզմի մեջ, ասելով, թե բայի դեմքը միայն ձևական նշանակություն ունի, միայն հարաբերություն նշանակելով՝ ծառայում է միայն կապակցության համար, որ է բառով արտահայտված ենթակայի հետ բայիմաստն իբրև ստորոգյալ կապելու համար: Դա մաքուր ֆորմալիզմ է:

2) Երկրորդ պատճառը, որից ծագել է այդ ֆորմալիստական տեսությունը, թե նախադասությունն առանձին բառով արտահայտված ենթակա պիտի ունենա, այն է, որ հնուց անտի քերականությունների մեջ նախադասության բացատրության ժամանակ, ինչպես տեսանք, ելնում են ձևական տրամա-

բանության սքեմայից, այսինքն այնպիսի նախադասութիւնից, որի դիմաւոր բայը ԵՄ բայի Եզակի 3-րդ դեմքն է. հետը մի ստորոգյալ և մի ենթակա առանձին բառերով, ինչպես՝ «նապաստակն է վախկոտ»։ Տրամաբանութիւնն, ինչպես տեսանք, դեմքերը նկատի չունի, և պահանջում է առանձին բառ՝ ենթակայի արտահայտության համար։ Արդ, ձևական տրամաբանության վարժ-վածները քերականության մեջ մոցրել են այն հայացքը, թե բայի դեմքերը լոկ ձևական նշանակութիւն ունին և բայը հավասար է ստորոգյալի։ Ահա՛ թե ինչ շփոտեն մեր քերականները։

3) Այստեղ գործել է և այն լեզուների ազդեցութիւնը, որոնց մեջ բայե-րի դեմքերը մասամբ որոշ չեն, և կամ որոնց մեջ, ինչպես ռուսերենում նախադասութիւններ են կազմվում առանց բայի. ուստի և ստորոգյալի հետ պիտի լինի մի գոյական ենթակա, ինչպես՝ он богат, ты богат, Тигран богат. Я пришёл, Тигран пришёл. Մի անգամ որ բայ չկա, կամ դեմքը բայով չի արտահայտվում, բնականաբար այսպիսի դեպքերում ենթական արտահայտվում է միմիայն առանձին գոյականով։ Եվ այսպիսի նախադասութիւնների ազդեցութիւն տակ ֆորմալիստ քերականների համար մթնում է դեմքի նշանակութիւնն այնպիսի դեպքերում, երբ բայի դեմքը որոշ է վերջավորությամբ։

Բայց «եթե я нду (ես գնում եմ) կապակցության մեջ,—ինչպես գրում է Պեշկովսկին,—երկու անգամ է արտահայտված» ենթական, մեկ անգամ՝ բայի դեմքով, մի երկրորդ անգամ էլ՝ դերանունով,—ապա նույնպես երկու անգամ է արտահայտված ենթական он идет (=նա գնում է) և Тигран идет (=Տիգրանը գնում է) նախադասութիւնների մեջ։

Հասկանալի է, որ ենթակայի երկրորդ անգամ արտահայտութիւնը լինում է բայի հետ զրկած գոյականով, և ոչ թե բայի դեմքով, որ անբաժան է բայից։

Այսպես ուրեմն, դիմաւոր բայի հետ դեմքի նկատմամբ դրվող գոյակա-նով, երբ կա բայի դեմք, ենթական երկու անգամ է արտահայտվում։ Եվ որովհետև հայերենում բայի դեմքերը միշտ որոշ կերպով արտահայտված են, հետևաբար և մեր լեզվի մեջ բայերի հետ դեմքի նկատմամբ դրված գոյա-կանները միշտ մի երկրորդ անգամ են արտահայտում ենթական, այսինքն մի երկրորդ անգամ նշանակում են առարկայի պատկերացումը, որի վրա ստո-րոգում է լինում։

Բայի մեջ արտահայտված ենթական քերականութիւնների մեջ կոչվում է դեմք, որ ավելի պարզ լինելու համար կարելի է կոչել «դեմք-ենթակա», ինչպես կոչել եմ ես («Հ<այոց> ի<եզվի> տ<եսութիւն>», եր. 364)։ Իսկ երկրորդ անգամ առանձին բառով արտահայտվածը, որով պարզաբանվում է դեմքը, քերականութիւնների մեջ կոչվում է պարզապես «ենթակա»։ Բայց լեզվակա՞ն տեսակետով ավելի որոշ կլինեն կոչել «բառ-ենթակա»։

46. Ենթակայի կամ «բառ-ենթակայի» դերը դեմքի կամ «դեմք-ենթա-կայի» նկատմամբ։—Բայի դեմքերի նշանակած առարկաները միշտ որոշ են խոսող անձի համար, որ 1-ին դեմքն է։ Խոսակցի համար, սակայն, որոշ են միայն 1-ին և 2-րդ դեմքերի ցույց տված առարկաները, որոնցից 2-րդն ինքն է։ Այդպես չէ 3-րդ դեմքի նկատմամբ։ Սրա նշանակած առարկաները բազմաթիվ են, և եթե խոսակցին առաջուց ծանոթ չէ, թե ով կամ ինչ է 3-րդ դեմքի նշանակած առարկան, կամ նախորդ խոսքերից չի իմանում այդ, կամ

Թե խոսողը մատով ցույց չի տալիս այդ դեմքի նշանակած իրը,—այն ժամանակ խոսակցի համար դա մնում է իբրև մի անձանոթ անձ կամ իր: Խոսակիցը (կամ ընթերցողը, որի համար է գրվածքը) սակավ անգամ կարող է բավականանալ դրանով. այլ նա սովորաբար պահանջում է ավելի բան իմանալ այն գոյակի մասին, որի վրա ստորագումն է լինում: Նրան չի բավականացնում այն, որ դա ոչ խոսողն է, և ոչ ինքը, այլ մի ուրիշ իր: Պահանջվում է, ուրեմն, բառերով պարզել, որոշել 3-րդ դեմքի ցույց տված առարկան: Այդ դեպքում 3-րդ դեմքի բայի հետ դրվում է բայի դեմքի ցույց տված առարկայի անունը, որ և սահմանափակում է ընդարձակ ծավալով դրված բայական դեմքը: Օրինակ՝ երբ ասվում է՝ «գնաց», լսողն իմանում է, որ խոսողն այդ գործողությունը վերագրում է մի առարկայի, բայց առարկան շատ անորոշ է մնում: Իսկ երբ ասվում է՝ «Տիգրանը գնաց», «Տիգրանը» բառը լրացնում, պարզում է այդ բայի դեմքը:

Այս է ահա երկրորդ անգամ մի առանձին բառով արտահայտված ենթակայի դերը: Դա պարզում, որոշում է դեմքի նշանակած առարկան, և լեզվական տեսակետով, խոսքի կազմության նկատմամբ, ուրիշ բան չէ, բայց եթե բայի դեմքի լրացում, դեմքի բացահայտիչ: «Բայց որովհետև նույն առարկան է ցույց տալիս, ինչ որ դեմքը, և որոշ նշանակություն ունի, ուստի սովորաբար այդ լրացական բառը կոչում են ենթակա»: Հարկավ, դրա հետ միասին «բայի դեմքն ևս միաժամանակ ցույց է տալիս այն առարկան, որին վերագրվում է բայիմաստը» («Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսություն>», եր. 363 հտն.):

Ըստ այսմ՝ ենթակա ասվում է բայի դեմքի լրացումը, որով պարզվում, բացահայտվում, որոշվում է դեմքը, այսինքն, այն առարկան, որի վրա ստորագումն է լինում («Աշխ<արհաբարի> շար<ահյուսություն>», եր. 14 հտն., Աշխ<արհաբարի> քեր<ականություն>», եր. 45, 137):

Ո՛վ սարսափ: «Ենթական լրացում է բայի դեմքի», ենթական՝ լրացում:

Բայց սարսափահար մարդիկը շատ հանգիստ սրտով ընդունում և ասում են, որ 1) երկրորդական նախադասությունները լրացումներ են գլխավոր նախադասության. 2) երկրորդական նախադասությունների մեջ կան նաև ենթակա նախադասություններ, որոնք ենթակայի պաշտոն են կատարում զըլխավոր նախադասության բայի համար, օրինակ՝ Հայտնի է, որ երկիրս պտտվում է արեգակի շուրջը=Հայտնի է երկրի պտտվելը արեգակի շուրջը:

Այդ մարդիկն ասում են, որ երբ բայի ենթական արտահայտված է երկրորդական նախադասությամբ, մի բայով (երկիրը պտտվում է), դա, այդ ենթական լրացում է և ստորադասվում է գլխավորի բային. իսկ երբ նույն բայի ենթական արտահայտվում է մի գոյականով (...երկրի պտտվելը, պլուտոնը), դա չի կարող լրացում լինել և ստորադասվել: Ահա այդ մարդկանց տրամաբանությունը:

Բայց նույնիսկ կան քերականներ, որոնք ենթակա նախադասությունները, հետևաբար և ենթակայի բառերը, կախման հարաբերության մեջ են դնում: Այդ, ինչպես հետո կտեսնենք, ճիշտ ըմբռնում չէ: Այսպես օրինակ՝ իմ ձեռքի տակ եղած Պրեդերաթենսկու քերականության մեջ (եր. 3), որ հիշվեց վերելում, գրված է. «Նախադասության բոլոր անդամները, բացի ստորոգյալից (=բայից: Մ. Ա.), կարող են արտահայտվել ամբողջ առանձին նախադասությամբ, որ կոչվում է երկրորդական, կամ կախյալ, ի տարբերություն գլխավորից, կամ անկախից. օրինակ՝ Не даром говорится, что дело мас-

теpa бoнтcя. = Զուր չի ասվում, որ գործը վարպետից է վախենում (որ գործը վարպետից է վախենում նախադասությունը փոխարինում է գլխավոր նախադասության не... говорится = չի ասվում ստորագյալի ենթակային)»:

Ուրեմն մի կողմ պիտի դնել այն միտքը, թե ենթական, այսինքն՝ ենթակա բառը, չի կարող լրացում լինել: Զպիտի սարսափել այդ մտքից և լինել հետևողական: Բայց այդ սարսափը միայն ֆորմալիստների համար է, որոնց միտքը կաշկանդված է ձևական տրամաբանությամբ, որոնք և բայի դեմքին չեն տալիս իրական արժեք:

Իսկական լեզվաբանները վաղուց, շատ վաղուց թոթափել են ձևական տրամաբանության այդ անպետք բեռը քերականությունից և լեզվի ուսումնասիրության համար այլևս ի նկատի չունեն տրամաբանական նախադասության սքեման: Այն որ տրամաբանական սքեմայով ենթակա է, լեզվական տեսակետով բայի դեմքի վրա ավելացած մի բառ է բայի դեմքը պարզելու համար:

Գերմանացիները, որպեսզի դեմքի այդ լրացումը շփոթվի տրամաբանական ենթակայի (Subjekt) հետ, դրա համար մի առանձին տերմին էլ ունեն Subjektswort (= ենթակայի բառ):

Կարդանք հետևյալը մի գերմաներենի քերականությունից: «Ամեն դիմավոր բայ կազմում է մի նախադասություն: Բայի դեմքի գաղափարը (Begriff) կոչվում է ենթակա, բայիմաստը՝ ստորոգյալ»:

«Երբ դիմավոր բայի վրա ավելանում է մի բառ, որ ավելի որոշ է ցույց տալիս բայի դեմքը, այդ բառը կոչվում է ենթակա (այլև ենթակայի բառ Subjektswort). այդ ժամանակ բայական ձևը նկատի է առնվում գլխավորապես միայն իր բայիմաստով և սովորաբար միայն ստորոգյալ է կոչվում, թեպետ և սրա հետ միասին ցույց է տալիս դեմքի գաղափարն էլ»: «Բայի դեմքերը կամ միայն բայի վերջավորություններով են ցույց տրվում, կամ միաժամանակ և վրան ավելացած անձնական դերանուններով, երրորդ դեմքում նաև վրան ավելացած ուրիշ դերանուններով կամ գոյականներով»: «Երբ բայի վրա ոչ մի առանձին դերանուն կամ գոյական չի ավելանում, այն ժամանակ նախադասության ենթական և ստորոգյալը լեզվորեն անբաժան, ըստ իմաստի բաժանելի, միաձուլված են բայական ձևի մեջ»: Ահա թե ինչպես են սովորեցնում գերմանացիներն իրենց դպրոցներում: Բերեմ և մի լեզվաբանի, Ֆրանց Նիկողայոս Ֆինկի, մեր արևելյան գրական լեզվի դասագրքից հետևյալը հայերենի «նախադասության ուսումից»**:

79. «Նախադասության միջուկն է դիմավոր բայը, որի դեմքն առանձին վերջավորություններով պարզ կերպով զանազանվում է բայիմաստից: Դիմավոր բայի հետ կապակցվում են սովորաբար լրացումները (nähere Bestimmungen)*** և հատկապես՝

1. Անմիջական լրացումները, ինչպես օրինակ՝ ենթակայի բառն ու առարկայի բառը (das Subjekts—und Objektswort = ենթական և խնդիրը—Մ. Ա.),

* Michaelis, Gramm., 78, 108.

** Lehrbuch der Neuostarmenischen Litteratursprache, bearbeitet von Franz Nikolaus Finck unter Mitwirkung von Stephan Kanajanz, Vagarschat—Marburg, 1902, էր. 68 հտն.: «Պատասխանատվությունը, սակայն, պետք է ես միայն իմ վրա առնեմ», — գրում է Ֆինկը սույն գրքի առաջաբանում (եր. 11):

*** Գերմանական քերականություններ<ում> nähere Bestimmungen (=ավելի հիշող) որոշում բառով են կոչվում բոլոր լրացումները, լինին ենթակա, ստորոգյալ, թե խնդիր կամ մակբայ:

Ջ. Կողմնակի լրացումները, այսինքն՝ անմիջական լրացումները վերստին քիչցնողները (= բայի լրացումների լրացումները: Մ. Ա.), ինչպես օրինակ վերադիրները:

Ա. Անմիջական լրացումները.

80. ենթակայի բառը (Subjektswort), այսինքն բայի դեմքի անմիջական լրացումը, է մի անուն կամ դերանուն ուղղական հոլով... Օրինակ՝ Շունը հաշում է...

81. Ստորոգյալի լրացումները, այսինքն բայիմաստի անմիջական լրացումներն են.

1. Առարկայի բառ (= առարկայական խնդիր: Մ. Ա.): Սա մի անուն է հայցական կամ տրական հոլովով...

2. Ստորոգյալի անուն կամ դերանուն (Միծեռնակը թռչում է):

3. Մակբայական լրացում, և հատկապես

ա) Մի իսկական մակբայ, օրինակ՝ Նա ցած թռավ:

բ) Մի գոյական, օրինակ՝ «Նա ցած թռավ կամրջից» և այլն:

Ինչպես կարելի է տեսնել, առանձին բառով արտահայտված ենթական նկատի է առնվում իբրև բայի դեմքի լրացում, ինչպես և մյուս բոլոր լրացումները որոշում են բայիմաստը:

Ի՞նչ կասեն սրան մեր հայաստանյան քերականները:

Գուցե նրանք ցած կգնահատեն Ֆինկին, որ մի հայտնի գիտնական էր: Այդ դեպքում թող լսեն հետևյալը: Կան գերմաներեն «Հնդկերոպական գրադարան» ընդհանուր վերնագրով մի շարք գրքեր, հրատարակությամբ երկու մասնագետ լեզվաբան պրոֆեսորների: Այդ շարքի մեջ տասներորդ հատորն է Ա. Մեյեի «Հին հայերենի տարրական գիրքը», տպված 1913 թ.: Այս գրքի մեջ* ևս կգտնեք նույնը:

«Բայական նախադասություն (der Verbalsatz) իր մեջ ունի մի դիմավոր բայ և կարող է միայն բայից կազմվել. «ուտեմ» (= ուտում եմ: Մ. Ա.) մի բայական նախադասություն է: Բայական նախադասությունը կարող է սակայն ամեն տեսակ լրացումներ ունենալ՝ ենթակա, խնդիրներ, մակբայներ (Es kann aber allerlei Bestimmungen enthalten: Subjekt, Objekte, Partikeln): Օրինակ՝ երթօգնող առեղծային իմ, և ասա ցնոսա. ելանեմ ես առ հայրն իմ (= գնա դու իմ եղբայրների մոտ և ասա նրանց. ելնում եմ ես իմ հոր մոտ: Մ. Ա.): Զայնու ժամանակաւ ապստամբեաց յարքայէն Հայոց մի ի ծառայից նորա» (= Այն ժամանակները Հայոց թագավորից ապստամբեց նրա ծառաներից մեկը: Մ. Ա.):

Այսպես ուրեմն, լրացում է իմիջիպալոց և ենթական: Ենթական, հարկավ, լրացում է բայի դեմքի կողմից: Եվ այս ասում է ոչ թե Արեղյանը, այլ Պարիզի համալսարանի պրոֆեսորը, շատ հայտնի լեզվաբան Ա. Մեյեի, և ասած է մի գրքի մեջ, որ կազմված է այն մասնագետ լեզվաբանների համար, որոնք հայերեն են ուզում սովորել:

Այդ կարող է, թերևս, արժեք չունենալ Ա. Ղարիբյանի համար, որ բոլոր հնդկերոպական լեզվաբաններին ոչնչացրել է միանգամից մի գրով. բայց, կարծում եմ, Ա. Ղարիբյանի պրոֆ. Հր. Աճառյանի համար որևէ նշանակու-

* A. Meillet, Altarmenische Elementarbuch, Heidelberg, 1913, էջ. 118.

թյուն, գուցե, ունենաւ իսկ ինձ համար դա մեծ արժեք ունի. լեզվաբանության գիտութիւնը նրանք ունեն, և ոչ քաղ. Սեակն ու Ա. Ղարիբջանը:

Բայց մենք շարունակենք:

47. Ենթակայի կամ «բառ-ենթակայի» և բայի դեմքի կամ դեմք-ենթակայի ներունական հարաբերությունը:—Բերեմ իմ «Աշխ<արհաբարի> շար <ահյուսութիւն>ից» հետեւյալը (եր. 44). «Խոսքի մեջ մի բառ (գոյական, ածական, մակբայ) դառնալով լրացում մի ուրիշ բառի՝ իր կատարած պաշտոնով ստորադասվում է այն բառին, որի լրացումն է լինում: Քերականութեան գլխավոր կամ գերադաս նշանակութիւն ունի միշտ լրացյալը և ոչ թե լրացումը»:

Հետևաբար բայի դեմքը, որի լրացումն է ենթական, քերականորեն գերադաս է, իսկ ենթական ստորադաս:

Բայց ի՞նչ է ենթական այդ քերականական ստորադասությունը:

Բերեմ դարձյալ իմ «Աշխ<արհաբարի> շարահյուսութիւնից» մի հատված (եր. 47 հտն.).

«Բառերի ստորադասությունն իր տրամաբանական ձևով երկու տեսակ է՝ կախում և ներունակություն»:

Կախման հարաբերության մեջ լրացում գոյականն ենթարկվում է լրացյալին, որ իր նշանակությամբ իշխում է նրան՝ խնդրելով, պահանջելով, որ իր լրացումը դրվի այս կամ այն ձևով. լրացումի կապակցության եղանակն և հարաբերությունն իր անցյալի հետ՝ կախված է լրացյալից: Օրինակ՝ տրական հոլովն ընկերիս կախված է օգնեցի բայի բայիմաստից (ընկերիս օգնեցի). կարդացի բայն իր նշանակությամբ խնդրում է հայցական հոլով գիրք (գիրք կարդացի). իսկ Տիգրանի գոյականը սեռական է դրվում գիրքը գոյականի պահանջով (Տիգրանի գիրքը):

Կախման հարաբերությունը քերականության մեջ կուլվում է խնդրառութիւն կամ վարում:

«51. Ներունակության հարաբերության մեջ լրացումի ցույց տված գաղափարը մտածվում է իբրև իր լրացյալի մեջ արդեն պարունակված և նրա հետ միանում, համաձուլվում է իբրև մի գաղափար. կամ թե լրացումն ըմբռնվում է իբրև իր լրացյալի երկրորդ անգամ կրկնությունն ուրիշ բառով, այնպես որ լրացումն իր լրացյալին ստորադասվելով հանդերձ՝ խոսքի մեջ մի տեսակ նրան հավասար պաշտոն է վարում, կամ թե լծորդվում, զուգադրվում է նրան և իր հոլովական ձևով կախված չէ նրանից. մինչդեռ կախման մեջ, ընդհակառակն, լրացումը բոլորովին տարբեր պաշտոն է վարում, քան իր լրացյալը, և իր հոլովական ձևով կախված է լրացյալից»:

«Այսպես զուգադրվում է բացահայտիչն իր բացահայտյալին. օրինակ՝ «Անուց՝ Բագրատունյաց մայրաքաղաքից հեռացա» խոսքի մեջ բացահայտիչը՝ «Բագրատունյաց մայրաքաղաքից» իր բացահայտյալի վերաբերմամբ մի կրկնություն է ուրիշ բառով, որի ցույց տված գաղափարն արդեն պարունակվում է «Անուց» բացահայտյալի մեջ. բացահայտիչ բացառական հոլովը կախված է ոչ թե բացահայտյալից, այլ «հեռացա» բայի նշանակությունից: Նույն ներունական հարաբերությունը մնում է և այն ժամանակ, երբ բացահայտիչն իբրև մի ածական մականուն դրվում է լրացյալից առաջ, ինչպես՝ «Բագրատունյաց մայրաքաղաք Անուց հեռացա»:

Նմանապես ենթական ներունակ է բայի դեմքին, այսինքն բայի դեմքի

լինացում՝ լինելով հանդերձ՝ միանգամայն և զուգադրվում է նրան, երկրորդ անգամ նույն գաղափարն արտահայտելով, ինչ որ բայի դեմքը։ Ծնթական ուրեմն մի տեսակ բացահայտիչ է բայի դեմքի. նրա հոլովն ևս բայի դեմքից չէ կախված»։

Ահա թե ինչպես է հասկացվում ենթակայի ստորադասությունը կամ բայի դեմքի լրացում լինելը։ Ծնթական բայի դեմքի, իր «լրացյալի երկրորդ անգամ կրկնությունն է ուրիշ բառով»։

Առանձին ուշադրություն պիտի դարձնել այն մտքի վրա, որ ենթակայի «հոլովը բայի դեմքից չէ կախված»։

Բերեմ և շարունակությունը (եր. 49).

«Նույն ձևով և ստորոգյալի գաղափարը,—ինչպես և ամեն հատկանիշ իր առարկայի նկատմամբ,—պարունակվում է արդեն իր ենթակայի մեջ, և ստորոգյալն ու ենթական,—Անին Բագրատունյաց մայրաքաղաքն է—ինչպես խոսքի երկու հավասար եզրեր՝ կամ մասեր, զուգադրվում են իրար։ Ամեն ենթակա, ինչպես՝ «Տիգրանը» ուղղականը, նույնպես խնդրում է մի բայ-ստորոգյալ «գնաց», ինչպես և բայ-ստորոգյալն ինքը պահանջում է մի ենթակա։ Ծնթականի հոլովը բայից կախում չունի»։

Թող քաղ. Սեական և իր ընկերն առանձին ուշադրություն դարձնեն և վերջին նախադասությանը և նրա հիմնավորմանը։

Բերեմ և հետևյալը «Աշխ<արհաբարի> շար<հայտություն>ից»։ եր. 2.

«Ման. Ինքնուրույն առարկան կամ գոյակը և իր ոչ-ինքնուրույն հատկանիշը կամ ստորոգելին կազմում են մեր մտածության նյութը։ Գոյական և իր ստորոգելին՝ սպիտակ ձյուն, վազող ձի, ծաղկած ծառ՝ մեր դիտողության համար մի անբաժան միություն և մի պարզ գաղափար են կազմում. որովհետև հատկանիշը՝ հատկություն, գործողություն կամ դրություն՝ առարկայի մեջ գտնվում է իբրև նրա բաղադրիչ (այժմ կգրեի՝ «բաղկացական»։ Մ. Ա.) մասը։ Երբ մենք ոչ-ինքնուրույն հատկանիշը՝ սպիտակ, վազող, ծաղկած՝ մտքով անջատում ենք իր ինքնուրույն առարկայից (ձյուն, ձի, ծառ) և մեր մտածողությամբ նորից վերագրում ենք առարկային կամ ստորոգում ենք, այն ժամանակ առաջ է գալիս խոսքը կամ նախադասությունը. ինչպես՝ ձյունը սպիտակ է, ձին վազող է կամ ձին վազում է, վազեց. ծառը ծաղկած է կամ ծառը ծաղկեց»։

Ահա թե ինչպիսի բացատրություն է տրված խոսքի կազմությանը և ենթակայի հարաբերությանը դեմքի հետ մի կողմից, և բայիմաստի հետ մյուս կողմից։ Ով որ մատերիալիզմ և իդեալիզմ չէ տարբերում, նա, իհարկե, չէր կարող այս մատերիալիստական տեսությունն ըմբռնել։

Հարմար է արդյոք «ենթակա» բառը, որ տրամաբանական տերմին է, պահել քերականության մեջ «բացահայտիչ ենթակայի» համար, այսինքն առանձին բառով երկրորդ անգամ արտահայտված այն առարկայի համար, որ ենթարկվում է ստորոգման, թե՞ չէ։—Իմ կարծիքով հարմար է, քանի որ տրամաբանական նախադասության մեջ ենթական միշտ հենց այն առանձին բառովն է արտահայտվում, որով քերականորեն լրացվում է բայի դեմքը։ Այսպիսի մի նախադասության մեջ՝ «Նապաստակը վախկոտ է», «Նապաստակը» բառը և տրամաբանորեն և քերականորեն ենթակա կկոչվի, քերականորեն, հարկավ, իբրև դեմքի բացահայտիչ։ Միայն՝ շփոթություն առաջացնող դեպքում կարելի է գործածել որոշ կերպով «բառ-ենթակա» տերմինը։

նույնպես այդպիսի մի խոսքի մեջ «վախկոտ» բառը և տրամաբանորեն և քերականորեն կոշովի ստորոգյալ, քերականորեն իբրև բայիմաստի լրացում, որ մեր հին քերականները կոշում էին «էական բայի բնության խնդիր»:

48. Անենթակա խոսքեր և «ենթակա» ու ստորոգյալ տեմինները:—Երբ քերականության մեջ «ենթակա» կոշում ենք առանձին բառով արտահայտված ենթական և դա ֆեռականորեն «լեզվական տեսակետով բայի դեմքի լրացումն է» («Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսություն>», եր. 364), բնականաբար ֆեռականորեն «անենթակա» պիտի կոշվեն այն նախադասությունները, որոնց բայի դեմքը ոչ մի առանձին բառով, «ոչ մի գոյականով չի բացահայտվում և չի կարող բացահայտվել. օրինակ՝ լուսացավ, մթնեց» («Աշխ<արհաբարի> շար<ահյուսություն>», եր. 16):

Բայց այդ չի նշանակում, թե նախադասություն է կազմվում առանց տրամաբանական կամ հոգեբանական ենթակայի: Միայն այն ժամանակ է խոսք կազմվում, մի բան ասվում, երբ մի գոյակի վրա ստորոգվում է մի բան: Ուրեմն «լուսացավ», «մթնեց» և նման խոսքերի մեջ ևս պետք է լինի այն բանի պատկերացումը, որի վրա ստորոգվում է: Բայց ուրիշ բան է «քերականական ենթակա» և ուրիշ բան «հոգեբանական» կամ «տրամաբանական ենթակա»: Տրամաբանությունը գործ չունի այնպիսի նախադասությունների հետ, ինչպես են՝ «մթնեց», «լուսացավ», այլ միայն այն կասի, որ քանի որ «լուսացավ» նախադասություն է, ուրեմն կա և ստորոգում: Քանի որ ստորոգում կա, ուրեմն և կա ոչ միայն «լուսանալ» հատկանիշն իբրև ստորոգյալ, այլ նաև մի ենթակա, որի վրա ստորոգումն է լինում: Թե ինչ է այդ ենթական, դրա հետ գործ չունի տրամաբանությունը:

Փեռականությունը գործ ունենալով այդպիսի խոսքերի հետ՝ նույն է ասում, միայն վերջն ալեխացնում է, որ «լուսացավ» նախադասության ենթական արտահայտված է այդ բայի դեմքով, որ ցույց է տալիս «մի առարկայի գաղափար, որի վրա ստորոգումն է լինում», կամ «որին իբրև ենթակայի վերագրվում է մի հատկանիշ» («Աշխ<արհաբարի> շար<ահյուսություն>», եր. 2, 4), իսկ թե ինչ է այդ առարկան, դրա հետ գործ չունի քերականությունը: Այս գիտությունը միայն այն կարող է ասել, որ այդ դեմքը «լեզվորեն» կամ քերականորեն չի բացահայտվում և չի կարող բացահայտվել ոչ մի բառով: Ուրեմն և այդ «լուսացավ» խոսքը ֆեռականորեն անենթակա է, որ է՝ առանց «բառ-ենթակայի»: Բայց և այդ «լուսացավ» բայն «անդեմ» չի կարելի կոշել, քանի որ հենց դրա դեմքն է, որ կատարում է հոգեբանական կամ տրամաբանական ենթակայի դերը:

Ի՞նչ է ասում հոգեբանությունը:

Հոգեբանական դատողության, հոգեբանական ենթակայի և ստորոգյալի մասին բավական բացատրություն կա իմ «Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսություն>» մեջ, եր. 23 հտն. 363 հտն.: Բերեմ այդ տեղից միայն հետևյալը. «Երբ դիտում ենք առավոտյան սրեգակի ծագման հետ կապված փոփոխությունը բնության մեջ և ասում ենք «լուսացավ», մենք այդ բառով արտահայտում ենք դատողության անդամներից մեկը, հոգեբանական ստորոգյալը, իսկ հոգեբանական ենթական մնում է առանց արտահայտվելու. դա բնության մեջ տեղի ունեցած փոփոխության ըմբռնումն ու պատկերացումն է, որ մտքի մեջ առաջ է երևան եկել և որից սկսվում է դատողությունը» («Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսություն>», եր. 24):

Ահա թե որն է «լուսացավ» բայի հոգեբանական ներական, որ քերականորեն արտահայտվում է միմիայն բայի դեմքով, —դեմք-ենթականով,— և չի կարող երկրորդ անգամ արտահայտվել մի առանձին բառով, եթե չհաշվենք այսպիսի գործողությունները՝ «լույսը լուսացավ», «օրը մթնեց» և այլն:

Ուրեմն «լուսացավ» խոսքի մեջ կա հոգեբանական ենթակա, բայց այդ ենթական քերականորեն չի արտահայտվում առանձին բառով, ուստի այդ խոսքն շատ հաջող կերպով «անենթակա» են կոչել ֆեռականական կամ լեզվական տեսակետով, որովհետև քերականության մեջ «ենթակա» բառով կոչում են հենց դեմքի բացահայտիչ ենթական, «բառ-ենթական»:

49. Ամփոփում:—Ես կուզեի՝ նախքան ուրիշ խնդրի անցնելն ամփոփել իմ կարծիքը բառերի տեսակների և նախադասության մասին:

Բառերով կազմվում է խոսքը կամ նախադասությունը, ուստի շատ բնական է, որ բառերի բաժանման համար իբրև սկզբունք ընդունվի բառերի նշանակությունն ու պաշտոնը խոսքի մեջ: Ըստ այսմ բառերն ամենից առաջ լինում են՝

Ա. Զգացմունք ու կամք ցույց տվող բառեր, որոնք խոսքից դուրս են մնում—միջաբանություն կամ ձայնարկություն:

Բ. Գաղափար նշանակող բառեր, որոնցով խոսում ենք: Դրանք լինում են.

I Զևական նշանակություն ունեցող բառեր, որոնք հարաբերություն են ցույց տալիս և ծառայում են խոսքի մեջ կապակցության համար: Լինում են՝

1. Կապ, որով կապվում է գոյականն իր խնդրառուի հետ.

2. Շաղկապ, որով կապվում են խոսքը խոսքի հետ և համազոր բառեր միմյանց հետ:

II Նյութական նշանակություն ունեցող բառեր, որոնցից կազմվում է խոսքը: Դրանք լինում են՝

1. ԲԱՅ, որ մենակ կազմում է մի խոսք, որովհետև ցույց է տալիս մի ինքնակա առարկա (դեմք) և իր մի հատկանիշը (բայիմաստ), միաժամանակ և ստորոգում, այսինքն՝ խոսողի կողմից գիտակցաբար մի որոշ եղանակով և մի որոշ ժամանակում բայիմաստի իբրև ստորոգյալ վերագրվելը բայի դեմքի ցույց տված առարկային իբրև ենթակայի:

2. ԳՈՅԱԿԱՆ, որ ցույց է տալիս ինքնակա գոյություն ունեցող կամ իբրև այնպիսին մտածված առարկա, և լինում է՝

ա) ԱճՈՆ, որ հաստատուն նշանակություն ունի, և

բ) ԴԵՐԱՆՈՆ, որ փոփոխական նշանակություն ունի:

3. ԱՄՆԱԿԱՆ, որ նշանակում է ինքնակա առարկայից անբաժան նրա հատկանիշը:

4. ՄԱԿԱՐԱՅ, որ ցույց է տալիս հատկանիշ կամ պարագա:

Նյութական նշանակություն արտահայտող բառերն այս բաժանումով ունեն շորս գլխավոր տեսակ՝ բայ, գոյական, ածական ու մակբայ: Վերջին երկուսը, սակայն, իսկապես մի ընդհանուր տեսակ են կազմում, զի մակբայներն իրենց նշանակությամբ մեր լեզվի մեջ մեծ մասամբ նույնն են, ինչ որ ածականները, մի քանիսն ևս՝ ինչ որ գոյականները («Աշխատեցի» շարժականություն», եր. 7, § 10, «Հայտնի» տեսություն», եր. 130, § 61). Բայց սովորաբար իբրև առանձին տեսակի բառեր են դրվում: Մատերիալիստական տեսության համեմատ կան, ուրեմն, միայն

գոյականն ու ածականն և դրանց համադրությունը՝ բայ։—Միևնույն շրոմ վիճակի բառատեսակը կգտնենք և Պեշկովսկու հիշված աշխատության մեջ. «Գոյականն անուն, ածականն անուն, բայ և մակբայ հիմնական մասն-բանիներն են և խոսքի հիմնական քերականական կատեգորիաները» (եր. 26 հտն., 92)։

Գոյականների երկու ենթատեսակներն ևս թվարկության մեջ առնելով՝ ունենում ենք ութ բառատեսակներ։

1. Բայ, 2. անուն, 3. դերանուն, 4. ածական, 5. մակբայ, 6. կապ, 7. շաղկապ, 8. միջարկություն։ Այսպես դնում են ֆրանսիացիները։ Այսպես պետք է դնել և ես դրել եմ հայերենում, չմոռանալով հարկավ, որ անունն ու դերանունը գոյականի ենթատեսակներն են, իսկ մակբայն իր արտահայտած գաղափարով ցեղակից է ածականին։ Մնացածը դրանց ենթականերն են, այսպես՝ անունները լինում են՝ հասարակ անուն, հատուկ անուն, բայանուն կամ անորոշ դերբայ։ Դերանունները լինում են՝ անձնական, ցուցական և այլն։ Ածականները լինում են՝ որակական և հարաբերական կամ հատկացական իրենց ենթատեսակներով կամ թե ենթաբաժանումների լոկ թվարկությանմբ՝ որակականներ, որոնց մեջ և բայածականը (ածական դերբայ), թվական (քանակական, դասական, անորոշ), ցուցական, ցուցական-որակական, ցուցական-քանակական, հարցական, հոգեր։

Խոսքի կամ նախադասության միջուկը կամ էական մասն է բայը, որի դեմքը ենթակա է (դեմք-ենթակա), իսկ բայիմաստը՝ ստորոգյալ (բայիմաստ-ստորոգյալ)։ Մնացած բառերը՝ գոյական, ածական, մակբայ, որ ավելանում են բայի վրա, պարզում, որոշում, լրացնում են բայի նշանակած գաղափարները իբրև բայի անմիջական լրացումներ և լինում են՝

1. Ենթակա (բառ-ենթակա), որ պարզում է բայի դեմքը, դեմքի հետ ներունական հարաբերությամբ։

2. Ստորոգյալ (բառ-ստորոգյալ), որ պարզում է էական եմ (լինեմ) բայերի բայիմաստը, ենթակայի (կամ դեմքի) հետ ներունական հարաբերությանմբ (ծառը բույս է), իսկ ծառը ծաղկել է, ծաղկում է, ծառը ծաղկեց—ծաղկում է, ծաղկեց=բայ-ստորոգյալ։

3. Զանազան խնդիրներ և պարագայական լրացումներ, որոնք պարզում են բայիմաստը (կամ ստորոգյալը), վերջինիս հետ կախման հարաբերությանմբ։ Բացի սրանից կան նաև ոչ-անմիջական կամ կողմնակի լրացումները (լրացման լրացումները)։

Այսպես ուրեմն, ինչպես տրամաբանական և «ինչպես հոգեբանական դատողության մեջ երկու անդամ կա, նույնպես և խոսքը կամ նախադասությունը քերականորեն բաժանվում է երկու մասի. մեկ կողմում՝ բայի դեմք-ենթական իր լրացումով և լրացման լրացումներով, մյուս կողմում՝ բայիմաստ-ստորոգյալը իր լրացումներով և լրացման լրացումներով» («Հռոմեացի» <Եզրի> տ<եսություն>», եր. 364 հտն.)։

ԺԳ

Ս Ո Ց Ի Ձ Մ Ն Ե Ր

50. «Բայի հիմքի և լծողի մեջ մտնող միջածանց» և «առմատի մեջ մտնող միջածանց»։—Մարդիկ կան, որ ի բնե սոփիզմներով են մտածում և իրենք չեն զգում այդ պակասությունը։ Մարդիկ էլ կան, որ սիրում են այդ—

պես մտածել, եվ ի՞նչ է սոֆիզմը:—Այս բառով կոչում են կեղծ ապացույցը, որ առաջին հայացքից թվում է, թե ճիշտ է, բայց այդպես կերևա միայն բանին անծանոթ մարդկանց: Այդպիսի սոփեստական կեղծ ապացույցն առաջանում է նրանից, որ այդպես մտածողները կամ լռում են մի փաստի մասին, կամ մեջ են բերում կեղծ փաստեր, կամ հիմնվում են լռելյայն ընդունել տրված մի կեղծ փաստի վրա:

Դասախոս Սևակի մեզ ծանոթ հոգվածի մեջ բավականի այդպիսի բաներ տեսանք: Որպեսզի նա չնեղանա, թե ես իր հոգվածից որևէ ինձ վերաբերող բան անուշադրության եմ մատնել, առնենք և հետևյալը: Նա գրում է.

(1) «Կերպի (=ղարբյանական կերպի: Մ. Ա.) հետ կապված են բայական մի քանի ածանցներ (վ, ացն, եցն, ցն, ոտ և այլն), որոնք չգիտես ինչ հիման վրա մինչև այժմ միջաժանց են կոչվում: (2) Այս տերմինը լեզվաբանության և ընդհանուր քերականության մեջ (ամբողջ աշխարհում) գործածվում է այնպիսի ածանցների համար, որոնք մտնում են արմատի մեջ: (3) Հայոց լեզուն, ինչպես հայտնի է, այդպիսի (=արմատի մեջ մտնող: Մ. Ա.) ածանց չունի, (4) բայց չնայած դրան (=չնայած որ հայոց լեզուն չունի արմատի մեջ մտնող ածանց: Մ. Ա.) երեք տասնյակ տարի մեր դպրոցական քերականությունն իբրև գիտական ճշմարտություն է ավանդել այս ոչ գիտական բացատրությունը» (=այն որ հայոց լեզուն ունի արմատի մեջ մտնող ածանց: Մ. Ա.):—Փակագծերի մեջ դրված թվանշաններն իմն են:

Նախ, թե ինչ է արմատի մեջ մտնող ածանցը: Դա այսպիսի մի բան է, օրինակ, «քիթ» բարբառների մեջ է «քինթ», «դասել» բայի համար կա «դարսել», «կոթ» բառի համար՝ «կանթ». այս «քիթ», «դաս», «կոթ» արմատների մեջ դտնում ենք մտած «ն», «ր» հնչյունները: Ես չեմ ասում, թե այս հնչյուններն իրոք արմատի մեջ մտնող ածանցներ են, գուցե և սկզբնապես եղել է «քինթ», «դարս», «կանթ» և հետո այդ արմատների միջի հնչյունները դուրս են ընկել: Ես այդ չգիտեմ. ես առհասարակ արմատներով չեմ դբաղվել: Այդ լուկ անտեղյակներին պարզելու համար այն եմ միայն ասում, որ արմատի մեջ մտնող ածանցները դրանց նման բաներ են:

Հիմա հարց: Ծի՞շտ է քաղ. Սևակի եզրակացությունը (վերևի 4-րդ կետը), թե իբր Աբեղյանի «Աշխ<արհաբարի> քեր<ականության>» մեջ («երեք տասնյակ տարին» դրան է ակնարկում) կա այդպիսի «ոչ գիտական բացատրություն», այն, որ հայոց լեզուն չունի արմատի մեջ մտնող ածանց, բայց իբր Աբեղյանի քերականությունն «իբրև գիտական ճշմարտություն է ավանդել» այդ:

Դա մի կեղծիք է, և կեղծիքը կատարված է շատ հասարակ և միամիտ սոֆիզմով:

Քաղ. Սևակը լռում է այն մասին, ինչ որ գրված է վ, ացն, եցն, ցն, ոտ և այլն ածանցների համար իմ «Աշխ<արհաբարի> քեր<ականության>» մեջ: Այստեղ (եր. 91—95) «Անորոշ դերբայի կազմություն» վերնագրի տակ կա հետևյալը. «Անորոշ դերբայի կազմության համար պետք է նկատի ունենալ՝ հիմք, վերջավորություն, լծորդ և միջաժանց»: «Հիմքը լինում է կամ մի արմատ, կամ մի բառ, լինի պարզ, բարդ, թե ածանցական: Հիմքի մեջ է բայի կամ դերբայի հիմնական իմաստը: Օրինակ՝ կարդալ, խաղալ, կառավարել, թագավորել բայերի հիմքն են՝ կարդ (բայարմատ), խաղ (պարզ բառ), կառավար (բարդ բառ) և թագավոր (ածանցական բառ)... լծորդը վերջա-

վորութիւնից (=վերջի լ բաղաձայնը: Մ. Ա.) առաջ ընկած ձայնավորներն են ա, ե, ի (գրել, կարգալ): «ՄիջԱնճԸ ՀԻՄՔԻ ԵՎ ԼԾՈՐԴԻ ՄԵՋ ՄՏԱՍ ԱՅՏԱՆՅՆ է, ինչպես՝ տեսնել, մտեսնալ դերբայների մեջ և, եւ, որ մտնում են տես, մտ հիմքերի և ե, ա լծորդների մեջ»: Ես չեմ ուզում շարունակութիւնից արտագրել, բերեմ միայն բայերը՝ փախջել, ցանկԱնալ, կոտրԱՏել, մորթՈՏել, մտՅնել, խաղՅնել, մոտՅնել, կառավարՎել, լուսավորՎել:

Ո՞րտեղ են մտած այդ ն, ԵՆ, Չ, ԱՆ, ԱՏ, ՈՏ, ՅՆ, ԱՅՆ, ԵՅՆ, Վ ածանցները: Արդյոք այդ բայերի հիմքերի՞ (տես, մոտ, փախ, ցանկ, կոտր, մորթ, մոտ, խաղ, կառավար, լուսավոր) և լծորդների՞ (ե ձայնավորի) մեջ, թե՞ տես, մտ, փախ, ցանկ, կոտր, մորթ, մոտ, խաղ արմատների մեջ, ինչպես եթե «տեսնել», փախջել» չլինեին, այլ տես-ի», փախջի-ել»:

1) Կարո՞ղ է հերքել քաղ. Սեակը այն օբյեկտիվ իրականութիւնը, որ մեր մի մեծ շարք բայերի հիմքի և լծորդի մեջ մտնում են ածանցներ, լինին այդ հիմքերը բարդ թե ածանցական բառեր, թե մաքուր բայական հիմք (Частая глагольная основа), ինչպես են՝ տես, առ, փախ և նմանները (տես-ն-ել, առ-ն-ել, փախ-չ-ել)՝:

2) Կարո՞ղ է հերքել քաղ. Սեակն այն օբյեկտիվ իրականութիւնը, որ Աբեղյանի քերականութեան մեջ «միջածանց» կոչված և բացատրված են հենց այդ ածանցները, որ մտնում են բայերի հիմքի և լծորդի մեջ:

Կարծում եմ, որ նա, առանց սոփիզմի, չի կարող հերքել այդ երկու իրականութիւնները, որ կան, գոյութիւն ունեն:

Մի անգամ որ կան հիմքի և լծորդի միջի ածանցները և Մ. Աբեղյանի քերականութեան մեջ հենց դրանք են բացատրված, դա օբյեկտիվ իրականութեան բացատրութիւն է, հետևաբար և դիտական ճշմարտութիւն է ավանդված նրա քերականութեան մեջ:

Երևի քաղ. Սեակը չգիտե, որ գիտական ճշմարտութիւնն ուրիշ բան չէ, բայց եթե օբյեկտիվ իրականութեան հաստատման (constater) ու բացատրութիւնը: Բայց գուցե և նա այդ գիտե, և գիտնալով հանդերձ լռել է վերևի երկու օբյեկտիվ իրականութիւնների մասին: Եվ հասկանալի է, թե ինչի համար էր պետք նրա լռելը:

Եթե նա սկզբում դներ, որ Աբեղյանի «Աշխարհաբարի» քերականութեան» մեջ խոսված է անորոշ դերբայի հիմքի և լծորդի մեջ մտնող ածանցների մասին, և «միջածանց» բառով այդ ածանցներն են կոչվում, այդ դեպքում նա չէր կարող գրել, թե իբր Աբեղյանի քերականութեան մեջ կա մի «ոչ գիտական բացատրութիւն», այն է՝ իբր Աբեղյանը խոսում է արմատի մեջ մտնող ածանցի մասին, մինչդեռ «հայոց լեզուն այդպիսի ածանց չունի»: Զէ՞ որ այդ ժամանակ ամեն ընթերցող էլ իսկույն կհասկանար, որ նա, քաղ. Սեակը, ճշմարտութիւնը չի գրում, քանի որ անորոշ դերբայի հիմքի և լծորդի մեջ, միջև մտնող ածանցը և արմատի մեջ մտնող ածանցը, այս երկուսը միևնույն բանը չեն:

Այսպես դասախոս Սեակի կեղծիքը բացված է դարձալ, բայց ես դեռ չեմ վերջացրել:

Այդ «միջածանցները», ինչպես երևում է, շատ դուր են եկել և քերական

* Ն. Մառն այդ մասնիկներից մի քանիսը (ան, ն, աչ, անչ, չ) համարում է հին դերբայական ածականների վերջավորութիւններ (древнепричастные окончания), որոնք միացել են մաքուր հիմքին: Տե՛ս Н. Марр, Грамматика древнеармянского языка, СПб., 1903, էր. 182:

Ա. Ղարիբյանին: Երբ Արիսյանի մոտ եղած ժողովում ես նրա քերականական անսպառ տգիտության մասին էի խոսում, նա բացականչեց՝ «Հասա՛ր ձեր միջածանցները»: Ինչպես ինձ հաղորդեցին, այս 1936 թ. հունվար ամսին, եթե չեմ սխալվում, նա ուսուցիչներին քերականորեն «ղարգացնելու» համար մի զեկուցում է արել և ինձ էլ պատիվ է արել հիշատակելու: Նա իբր իմ տգիտությունը ցույց տալու համար՝ ասել է, թե իբր Արեղյանն իր քերականության մեջ դրել է արմատի մեջ մտնող «միջածանցներ», որ հայոց լեզուն չունի, այլ արաբերենն ունի: Ծի՛շտ է այս: Եթե ճիշտ է—և առաջին դեպքն անպայման ճիշտ է,—այն ժամանակ դասախոս Ա. Ղարիբյանը կարող է կարգալքաղ. Սևակի այդպիսի կեղծիքի բացումը, որ և իրեն, Ղարիբյանին էլ է վերաբերում:

Բայց շարունակենք: Ես խոստացել եմ դասախոս Սևակին լիովին բավարարություն տալ:

Նա հարցնում է. «Բայական մի քանի ածանցներ (վ, ացն, եցն, և այլն)... չգիտես ինչ հիման վրա մինչև այժմ միջածանց են կոչվում»:—Դե, նա կարող է շոշափելով իմանալ, որ իմ «Աշխ<արհաբարի> քերականության» թուղթը շատ լավն է, հեշտ չեն մաշվում այդ գրքերը: Եվ որովհետև «մինչև այժմ» ապրում են այդ գրքերը, դրանց մեջ «մինչև այժմ» էլ այդպես «միջածանց» պիտի կոչվեն այդ մասնիկները և, երևի, դեռ շատ երկար պիտի աղդպես կոչվեն: Կարծեմ, հասկանալի եղավ: Իսկ թե «ինչ հիման վրա» այդ մասնիկները «միջածանց» են կոչել և ոչ այլապես,—այդ կարծում եմ ինքը՝ դասախոս Սևակը պիտի հասկանար: Բայց որովհետև չի հասկացել, ասեմ: Հիմը նախ՝ այն է եղել, որ հարկավոր եմ համարել մի տերմին այդ ածանցների համար և ապա հարմար եմ գտել հենց այդ միջածանց տերմինը, որովհետև այդ մասնիկներն անորոշ դերբայի հիմքի և լծորդի միջի ածանցներ են, ընկնում են այդ երկուսի մեջ, միջև: Կարծեմ պարզ է:

Ինչի՞ այդ ածանցական մասնիկների համար առանձին տերմին է հարկավոր եղել:—Գուցե այս էլ կհետաքրքրի Գ. Սևակին: Ասեմ: Մի ժամանակ մեր դպրոցներում միմիայն գրաբար էին սովորեցնում: Աշակերտական շարադրությունները գրաբար էին գրում: Հարկավոր էր, որ աշակերտները լավ իմանային հոլովում և խոնարհում: Աշակերտը պետք է իմանար, որ, օրինակ, «հաց» բառի գործիականն է «հացիւ», բացառականն «ի հացէ», «թուղթ» բառինը՝ «թղթոյ», «ի թղթոյ» և նմանները: Նույնպես նա պետք է սերտեր և առանձին բայերի խոնարհման ձևերը: Դրա համար ուսուցիչները շարունակ հոլովել և խոնարհել էին տալիս: Արդ, մեր բայերի որոշ ժամանակներն ունին հիմքի և լծորդի մեջ մտնող ածանցները (տեսանեմ, տեսանէի և այլն, փախչիմ, փախչէի. գոհանամ, գոհանայի և այլն), ուրիշ ժամանակներ չեն պահում՝ այդ ածանցները. դրանք կամ դուրս են ընկնում կամ փոխվում են (տեսի, տեսից. փախեայ, փախիր. գոհացայ և այլն): Հասկանալի է, որ խոնարհում սովորեցնելիս՝ ուսուցիչներն աշակերտներին շարունակ գիտել էին տալիս այդ ածանցների այդ հատկությունը և փոխանակ ասելու «հիմքի և լծորդի միջի ածանցներ» կարճ կերպով գործածում էին «միջի ածանց», «միջածանց» տերմինը: Հարցնում էին, թե ո՞ր բայերի «միջածանցները» դուրս են ընկնում, ո՞ր «միջածանցները» փոխվում են և այլն: Եթե աշակերտը, օրինակ, «սերմանեմ», «դարմանեմ» բայերի անցյալ կատարյալ ժամանակը կազմում էր «սերմի», «դարմի». (ինչպես՝ տեսանեմ—տեսի), ուսուցիչը նրան բացատրում էր, թե այդ բայերի մեջ «ան» մասը միջածանց չէ և այլն:

Ահա թե ի՞նչ դործնական նպատակի է ծառայել այդ «միջածանց» տերմինը: Թե երբ է ծագել դա, ես այդ չգիտեմ: Մի հիսուն տարի առաջ արդեն, որքան հիշում եմ, դա կար արդեն, և ես դրա նմանությունը կազմել եմ՝ «նախածանց» և «վերջածանց» տերմինները, որոնց նշանակությամբ առաջ գործածում էին «նախահար» և «վերջահար» բառերը: Այս վերջիններն այնուհետև գործածել եմ «էնկլիտիկ» և «պրոկլիտիկ» տերմինների իմաստով: Բայց շատ հեռու գնացի: Դառնանք քաղ. Սևակի հոգվածին:

Կիսնդրերի ուշադիր լինել նրա հոգվածից վերևում բերված (2) կետին, որի մեջ նա հայտնում է, թե մեր «միջածանց» «տերմինը լեզվաբանության և ընդհանուր քերականության մեջ (ամբողջ աշխարհում)՝ գործածվում է այնպիսի ածանցների համար, որոնք մտնում են արմատի մեջ»:
—Այո՞ «ամբողջ աշխարհում»: Շատ ուրախ եմ, որ գոնե հայերեն «միջածանց» բառն այդպես համաշխարհային բնույթ է ստացել, թեպետ իմաստը փոխելով: Ավելի ևս ուրախ եմ, որ Գ. Սևակն այդպիսի ընդարձակ ծանոթություն ունի մեր «միջածանց» տերմինի մասին: Ես այդպիսի բաներով պարծենալ չեմ կարող. բայց կարող եմ մի բան ասել, որը նա, երևի, չգիտե:

Քաղ. Սևակի պրոֆեսոր Գ. Ղափանցյանը մոտավորապես մի քսանհինգ տարի առաջ, —ինչպես ինքն ինձ այդ մասին հայտնեց այն ժամանակ, —կարդացել էր իմ «Աշխարհ <աբարի> քերականությունը» և շատ հավանել էր իմ քերականության մեջ հենց այդ «միջածանց» բառը, և գտել էր, որ դա շատ հարմար է, որքան հիշում եմ, infixe տերմինի համար: Թերևս նա մեր հին «միջածանց» տերմինը հենց իր հավանած նշանակությամբ էլ գործ է ածել: Այդ դեպքում, երևի այդտեղից էլ ծագում է նրա ասպիրանտի «լեզվաբանության և ընդհանուր քերականության մեջ (ամբողջ աշխարհում) գործածվում են»-ն: Բայց վերապահությամբ եմ ասում այս: Գուցե ես սխալվում եմ: Գուցե պրոֆ. Ղափանցյանը 25 տարվա ընթացքում կարողացել է infixe տերմինի համար հայերեն մի ուրիշ բառ գտնել, օրինակ՝ «միջադիր», ինչպես կա լուսինյանի ֆրանս.-հայ բառարանում այդ տերմինի դիմաց, կամ նոր բառ կազմել, —օրինակ՝ «ներադիր», կամ «ներահար», կամ «ներածանց», և իր տեղում հանգիստ թողնել մեր հին «միջածանց» տերմինը, որ շատ էլ հարմար չէ infixe-ի համար: Հարմար չէ, որովհետև մինչ «մեջ» բառը ցույց է տալիս նաև «միջև», այսինքն երկու բանի միջև լինելը և համապատասխան է նաև между, inter, zwischen բառերին, —«ներ» բառը ցույց է տալիս միայն մեկ բանի ներսում լինելը: Այսպես՝ միջարկություն — междометие, interjection, բայց ներարկություն — injection. նույնպես՝ միջկուսակցական, ներկուսակցական և շատ նմանները: Այսպես և «միջածանց» և «ներածանց», այսինքն infixe բառի համար ես կկազմեի՝ ավելի շուտ «ներ» բառով, որովհետև այդ ածանցումը մեկ արմատի ներսում է կատարվում և ոչ երկու բանի միջև: Բայց ես դարձյալ հեռու գնացի:

Ինչի՞ է քաղ. Սևակը մեջ բերել «միջածանց» տերմինի գործածությունը «լեզվաբանության և ընդհանուր քերականության մեջ (ամբողջ աշխարհում) այնպիսի ածանցների համար, որոնք մտնում են արմատի մեջ»:
—Նա դրանով մի ընդհանրացում է արել, որպեսզի ունենա բանավարության համար անհրաժեշտ ընդհանուր դատողությունը, կամ, ինչպես ասում են, մեծ եզրը, առաջին նախադրյալը: Նա գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար կազմել է հետևյալ սիլլոգիզմը:

1. Հստ ամբողջ աշխարհի լեզվաբանների և այլն «միջաժանցն» է արմատի մեջ մտնող ածանց (Սևակի (2) կետը):

2. Աբեղյանն իր քերականության մեջ ընդունում է «միջաժանց»:

3. Ապա ուրեմն Աբեղյանն իր քերականության մեջ ընդունում է արմատի մեջ մտնող ածանց:

Հետո շարունակում է մտածել քաղ. Սևակը.

4. Բայց որովհետև, ինչպես հայտնի է, հայոց լեզուն շունի արմատի մեջ մտնող ածանց (նրա (3) կետը):

5. Հետևաբար Աբեղյանն իր քերականության մեջ չի ավանդել գիտական ճշմարտություն (նրա (4) կետը):

Բայց այս բանավարությունը մի հասարակ սոֆիզմ է, այն էլ ֆորմալիստական սոֆիզմ, որ հիմնված է «միջաժանց» բառի լոկ հնչյունների, լոկ ձևի վրա, առանց նկատի ունենալու նշանակությունը:

Արդեն տեսել ենք, որ «ձևի և բովանդակության հակադիր միասնության» ֆորմուլը բառի նկատմամբ՝ է հետևյալը.

Հնչյուններ + նշանակություն = բառ: Սրա մեջ «հնչյունները» է ձևը, իսկ նշանակությունը՝ բովանդակությունը: Արդ, ինչպես տեսանք վերևում, «միջաժանց» բառի «մ-ի-ջ-ա-ծ-ա-ն-ց» հնչյունների հետ, ըստ քաղ. Սևակի, «ամբողջ աշխարհի» լեզվաբանությունն ու ընդհանուր քերականությունը կապում են «արմատի մեջ մտնող ածանցի» նշանակություն, իսկ Աբեղյանի քերականության մեջ նույն հնչյունների հետ կապված է «անորոշ դերբայի հիմքի և լծորդի մեջ մտնող ածանցի» նշանակություն: Երկու բոլորովին տարբեր նշանակություն:

Հիմա, բանավարության անսխալ լինելու համար՝ պահանջվում է, որ առաջին նախադրյալի ենթական և երկրորդի ստորոգյալը նույնը լինեն, որպեսզի հնարավոր լինի եղրակացության մեջ՝ երկրորդ նախադրյալի ենթական վերագրել առաջին նախադրյալի ստորոգյալը: Այս գիտե ամեն մարդ, որ տրամաբանություն է սովորել, և կհասկանա ամեն առողջ դատող մարդ: Այսպես է օրինակ:

1) Ամեն մարդ մահկանացու է.

2) Տիգրանը մարդ է.

3) Ապա ուրեմն՝ Տիգրանը մահկանացու է:

Այստեղ «մարդ» բառերը երկու նախադրյալների մեջ ոչ միայն հնչյուններով, այլև նշանակությամբ նույնն են: Բայց, ինչպես տեսանք, Սևակյան բանավարության երկու նախադրյալների մեջ «միջաժանց» բառերը լոկ հնչյուններով, լոկ ձևով են նույնը, բովանդակությամբ բոլորովին տարբեր են: Դրա համար և նրա բանավարությունը սոֆիզմ է, այն էլ ֆորմալիստական սոֆիզմ, որ կատարվել է «միջաժանց» բառերի հնչյունների, լոկ ձևի վրա: Դրա համար և նրա վերջին եզրակացությունը մի հասարակ կեղծիք է, որ առանց դրան էլ վերևում ցույց էի տվել:

Հասկացա՞վ այս արդյոք դասախոս Սևակը, նրա հետ և քերական Ա. Ղարիբյանը:

Բայց ես շարունակեմ:

51. Սոֆիզմների շարան:—Հետաքրքիր են քաղ. Սևակի և հետևյալ սոֆիստական դատողությունները:

Կեղծ դրույթներ.

2) «Մեր ֆորմալիստները (որոնց մեջ գնում է և ինձ: Մ. Ա.) այնքան առաջ են գնացել իրենց ձևամոլության մեջ, որ նույնիսկ Լենթական համաժողովում Լեն քայլի (ստորագրալի) լրացում»: Ընդգծումները հոգովածագրի են: Մի քիչ հետո քաղ. Սեակն ուրիշ առիթով հարցնում է. «Ինչու՞նա (Մ. Արեղյանը: Մ. Ա.) իրավունք ունեն ստորագրալը բայ կոչելու»:

Քաղ. Սեակն այսպես գրելով՝ հենց սկզբից բերում է երկու կեղծ դրույթ:

Առաջին կեղծ դրույթն այն է, որ նա ստորագրալը և բայը նույնացնում է միմյանց հետ: Որ նա բարեհաճել է «բայ» բառի հետևից փակագծերի մեջ դնել «ստորագրալ» բառը, այդ նշանակում է, թե նա «բայ» ասելով «ստորագրալ» է հասկանում, — ապա թե իբր Արեղյանն էլ երբ բայ է ասում, ստորագրալ պետք է հասկանալ, որովհետև իբր «նա ստորագրալը բայ է կոչում»: Ուրիշ տեղ էլ գրում է. «Ենթական ստորագրալի (ըստ նրանց տեղմանի՝ բայի) լրացում համարելով...»: «Նրանց մեջ է և Արեղյանը»:

Սրա կեղծ լինելը պարզ է: Բացեք իմ «Աշխ<արհաբարի> քեր<ականությունը>», եր. 137 և այնտեղ կգտնեք, որ «ռազմական խնդիրներին» մեկը լինում է «Ստորագրալ, որ դրվելով եմ (լինիմ) բայի հետ, ցույց է տալիս ենթակայի ինչ, ինչ բան լինելու Օրինակ՝ Զայլամը թռչում է: Ստորագրալը կարող է լինել և ածական: Օրինակ՝ Տիգրանը ջանասեր է»: Նույնը և «Աշխ<արհաբարի> շար<ահյուսություն>» մեջ. «Ստորագրալ իբրև խոսքի մաս (իբրև նախադասության մաս, անդամ: Մ. Ա.)՝ եմ, լինիմ բայի այն գոյական կամ ածական լրացումներն են, որոնք պարզում են այդ բայի ընդհանուր անորոշ իմաստը և ցույց են տալիս, թե ինչ հատկանիշ է վերագրվում ենթակային» («Աշխ<արհաբարի> շար<ահյուսություն>», եր. 12): Ահա թե որն է ըստ Արեղյանի քերականական ստորագրալը, որ և ըստ տրամաբանական նախադասության սքեմայի՝ ստորագրալ է: Իսկ մնացած բայերի նկատմամբ, ինչպես տեսել ենք և կտեսնենք, ոչ թե բայը, այլ բայիմաստն է կատարում ստորագրալի դերը: Ուրեմն ըստ Արեղյանի «ստորագրալ» և «բայ» նույնը չեն:

Երկրորդ կեղծ դրույթն այն է, որ թե իբր Արեղյանը «ենթական համարում» է «բայի (ստորագրալի) լրացում», կամ «ստորագրալի (բայի) լրացում», այսինքն՝ ենթական է բայի = ստորագրալի լրացում: — Արեղյանը, ինչպես տեսել ենք և կտեսնենք, ենթական համարում է բայի դեմքի լրացում:

Քաղ. Սեակը գրում է դարձյալ:

2) «Ենթական բայի լրացում համարելը մեր ֆորմալիզմի աններելի ոտնձգություններից մեկն է և բխում է նրանից, որ ստորագրալի մեջ (ըստ ֆորմալիստների՝ բայի մեջ) ենթակայի դեմքն արտահայտված է, հետևաբար ենթական մի «ավելագրություն» է»: Ընդգծումներն իմն են:

Նախ՝ «աններելի ոտնձգությունները» կրաշխեմ իրեն քաղ. Սեակին: Նրանից ներողություն խնդրող չկա, որ նա ներելի կամ «աններելի» համարի: Ապա՝ այդ հոգովածագիրը գիտե, որ «ոտնձգությունները» մեկի դեմ կլինին: Եթե նա այդ չի պարզել այստեղ, մի քիչ հետո շատ պարզ գրել է. «Իսկ մե՞ր ֆորմալիստները... Մերոնք ոչ միայն չեն ցանկանում վերակառուցվել, կոնկրետ կերպով օգնել կուսակցությանն ու կառավարությանն ստեղծելու գործում, այլև խանգարում են ուրիշներին այդ բանն անելու...»: Հասկացա՞ք, ընթերցող, թե ի՞նչ են եղել «ոտնձգությունները»: Եթե չհասկացաք, քաղ. Սեակն

ինքը հասկացել է, անշուշտ, թե ինչ է գրում: Եվ այդ գրել է նա, որովհետև համարձակվել են քննադատել իր թևարկյալ Ա. Ղարիբյանի այն անարժեք քերականությունը: Բայց տեսնենք, թե է՞լ ինչ է ասում նա վերևում բերված հատվածի մեջ:

Առաջին և երկրորդ կեղծ դրույթներն է դարձյալ դնում նա.

ա) Նա երկրորդ անգամ «ստորոգյալը» նույնացնում է «բայի» հետ, դրելով՝ «ստորոգյալի մեջ, ըստ ֆորմալիստների՝ բայի մեջ»։ ուրեմն դարձյալ իբր Աբեղյանն էլ երբ բայ է ասում, ստորոգյալ պետք է հասկանալ: Բ) Նա ընթերցողներին դարձյալ ձգում է մոլորության մեջ, թե իբր Աբեղյանը ենթական համարել է բայի=ստորոգյալի լրացում:

Ապա նա բերում է միաժամանակ և ուրիշ կեղծ դրույթներ էլ:

Ներքոդ կեղծ դրույթն այն է, թե իբր ըստ Աբեղյանի ենթական մի «ավելադրություն» է: Դրա կեղծ լինելը բացատրվեց վերևում:

Չորրորդ կեղծ դրույթն այն է, որ քաղ. Սևակը կարծել է տալիս, թե նախորդ 3-րդ կեղծ դրույթն Աբեղյանն իբր նրանից է հետևցնում, «որ ստորոգյալի մեջ... ենթակայի ղեմֆն արտահայտված է»:—Աբեղյանն այդպիսի անհեթեթություն չի ասել և չէր կարող ասել: Այլ Աբեղյանն ասել է և ասում է, թե բայի ղեմֆով արտահայտվում է ենթական:

Ապա քաղ. Սևակն իմ «Աշխ<արհարարի> քեր<ականություն>ից» բերում է ցիտատներ, որոնց մասին քիչ հետո, և հիմնվելով իր կեղծ դրույթների վրա, թե բայ=ստորոգյալ, ենթական է բայի=ստորոգյալի լրացում, նա եզրակացնում է.

3) «Այսպիսով գործող անձը, կատարողը, գործողության տերը (= ենթական: Մ. Ա.), գործիքի և գործողության առարկայի հետ հավասար համարվում է բայի, այսինքն իր գործողության լրացում»: Եվ որովհետև ըստ Սևակի, ինչպես տեսանք, բայն է ստորոգյալ, ապա ուրեմն՝ ենթական է ստորոգյալի լրացում, կամ «գործող անձն իր գործողության լրացում»:

Վերածենք այս բանավարությունը տրամաբանական ձևի.

1. Բայն է ստորոգյալ, գործողություն.

2. Ըստ Աբեղյանի՝ ենթական, գործող անձն է բայի լրացում.

3. Ապա ուրեմն ըստ Աբեղյանի՝ ենթական, գործող անձն է ստորոգյալի, գործողության լրացում:

Ե՞ի՞շտ է այս բանավարության եզրակացությունը:—Որպեսզի այդ ճիշտ լինեք, պետք է ճիշտ լինեին նախադրյալները, որոնք երկուսն էլ կեղծ դրույթներ են: Տեսնենք:

ՑԻՏԱՏՆԵՐԸ:

Քաղ. Սևակն, իհարկե, միամիտ չէ: Նա գիտե որ ընթերցողներն ապացույց կուզեն: «Չե՞ր հավատում, վերցրեք պրոֆ. Մ. Աբեղյանի «Աշխարհաբարի քերականությունը»... և իսկույն կհամոզվեք»,—գրում է նա: Եվ Աբեղյանի «տոնձգությունները», «չցանկանալը վերականգնվել... օգնել կուսակցությանը» ցույց տալու համար՝ նա ցիտատներ է բերում այդ գրքից, որ տպված է այն ժամանակ, երբ բոլշևիզմը, եթե չեմ սխալվում, տակավին երեք տարեկան էր: Ես այստեղ կդնեմ նրա բերած բոլոր ցիտատները, միայն ոչ այն կարգով, որ նա է բերել, այլ իմ այդ գրքի կարգով:

Առաջին ցիտատ. «Ամենայն բայ մենակ կազմում է մի խոսք: Բայ կոչվում են այն բառերը, որոնք մենակ խոսք են կազմում (նույն տեղը, էջ 43)»:

Ահա նրա մեկ ցիտատը: Ապացուցվե՞ց դրանով Աբեղյանի «ֆորմալիզմը», «ձևամոլությունն» և «ոտոնոմությունները»: Ապացուցվեցի՞ն դրանով քաղ. Սեակի այն կեղծ դրույթներն ու եզրակացությունը, թե իբր բայն է ստորոգյալ, կամ Աբեղյանը ստորոգյալը բայ է կոչում, թե իբր Աբեղյանը ենթական համարում է բայի, ուրեմն և իբր ստորոգյալի լրացում, կամ գործող անձը գործողության լրացում: «Հավատացե՛ք և համոզվեցե՛ք», ընթերցողներ: Ահա թե ինչ կնշանակե՝ սոֆիզմով մտածել:

Հետաքրքիր է և այն եղանը, ինչպես ասում են այժմ, «պրիտմը», որով նա բերել է այդ ցիտատը: Նա սրա համար նշել է «Աշխ<արհաբարի> քեր<ականություն>», 43 էջը. բայց այդտեղից առել է ցիտատի երկրորդ նախադասությունը, այն էլ առանց շարունակության, որ ես հետո կբերեմ. իսկ առաջինը (ամենայն բայ մենակ...) առել է նույն գրքի 41-րդ էջի սկզբից, և այդ նախադասությունները հանգիստ կերպով կցել է միմյանց. հետ և բերել իբրև մեկ ցիտատ: Նա զանց է արել այս հրկու նախադասությունների միջև գտնված ամբողջ մեծ հատվածը, որի մեջ բացատրված է, թե ինչու ամենայն բայ մենակ կազմում է մի խոսք և թե որոնք են բայի ցույց տված «զխաժոր գաղափարները», որ են՝ բայիմաստ, դեմք և թիվ:

Երկրորդ ցիտատ: Այստեղ էլ նա իր ուզած ձևով կրճատումներ է արել առանց որևէ ցուցումի: Ես ավելացնում եմ այդ կրճատումները, ընդգծելով այդ, և բերելով ամբողջը, կրկնակի ընդգծելով այն կարևոր բառերը, որոնք մասամբ այդպես ընդգծված են այդ քերականության մեջ: Դրանք են՝ ենթական իբրև բայի դեմքի լրացում:

«Բայի լրացումները՝ նայելով թե բայի ցույց տված որ գաղափարն են պարզում՝ լինում են ենթակա և խնդիր»:

1. Ենթակա ասվում են այն լրացումները, որոնք դրվելով բայի հետ՝ պարզում, որոշում են ԲԱՅԻ ԴԵՄՔԸ: Օրինակ՝ «գնաց» բայը որ լսում ենք, իմանում ենք, որ մի երրորդ դեմքի առարկա կա, որ կատարում է գնալու գործողությունը, բայց այդ առարկան շատ անորոշ է լինում. չի իմացվում, թե ով է կամ ինչ է: Իսկ երբ ասում ենք՝ «Տիգրանը գնաց», «Տիգրան(ը)» բառը ԼՐԱՅՆՈՒՄ է ԲԱՅԻ ԴԵՄՔԸ, և մենք իմանում ենք, թե ով է գնացողը: «Տիգրան» լրացումը «գնաց» բայի ենթական է:

Կան խոսքեր, որոնց ԲԱՅԻ ԴԵՄՔԸ ոչ մի բառով ՉԻ ԼՐԱՅՎՈՒՄ և չի կարող լրացվել...

2. Խնդիր ասվում են այն լրացումները, որոնք դրվելով բայի հետ՝ որևէ կողմից պարզում, որոշում են բայիմաստը» (եր. 45 հտն.):

Ապա իմ այդ «Աշխ<արհաբարի> քերակ<անություն>» մեջ բացատրվում է, թե ինչ են «լրացման լրացումները» կամ «կողմնակի խնդիրները», և վերջը իբրև ամփոփում դրված է. «բայը բուն խոսքն է կամ խոսքի էական մասը. իսկ լրացումները՝ ենթակա, խնդիրներ և կողմնակի խնդիրներ, բայի նկատմամբ խոսքի երկրորդական մասերն են» (եր. 46): Քաղ. Սեակն այդ կտորն էլ բերել է իբրև առաջին ցիտատ և ամբողջապես ընդգծել է, միաժամանակ և «խոսք» բառի համար փակագծերում դնելով «նախադասություն» բառը:

Ահա նրա փաստերը, այն ցիտատները, որոնց հիման վրա նա վերևի եզրակացությունն է հանում: Եթե մի բան ապացուցվեց այս ցիտատներով, այն է միայն, որ ըստ Աբեղյանի ենթական է բայի դեմքի լրացում:

ԱՆՃՀ

Ապացուցե՞լ է արդյոք թաղ. Սեակը, թե Աբեղյանը «բայ» ասելով հասկանում է «ստորոգյալ», «գործողություն»,—իբր նա «ստորոգյալը կոչում է բայ»։—Այս չի ապացուցել նա և չի կարող ապացուցել առանց սոփիզմի։ Քաղ. Սեակի համար է բայը՝ ստորոգյալ։ Քիչ վերևում, առաջին կեղծ դրույթի մեջ, տեսանք, թե ըստ Աբեղյանի ինչ է ստորոգյալը։ Այստեղ փոքր ինչ հետևյալի մասին։

Քաղ. Սեակը շատ լավ գիտե. որ Աբեղյանն իր «Աշխ<արհաբարի> քեր<ականություն>» այն մասի մեջ, որ ինքը Սեակը զանց է արել, հենց սկզբից անշփոթ կերպով միմյանցից որոշել է «բայի ցույց տված գլխավոր գաղափարները»՝ բայիմաստ և դեմք։ «Բայիմաստը ցույց է տալիս եղելու-լություն, այսինքն անել... լինել... մի բան անել... մի բան լինել»։ Քաղ. Սեակը հասկանում է, անշուշտ, որ անել, մի բան անել, այդ «գործողություն» է։ Ապա «դեմք» վերնագրի տակ կկարդաք. «Մի բան անելու կամ լինելու համար հարկավոր է մի առարկա՝ անձն, կենդանի կամ իր, որ անի կամ լինի։ Անող կամ եղող առարկայի գաղափարը կոչվում է դեմք»։ Եվ ապա, «դեմք բառը նշանակում անձն, մարդ»։ Ահա դարձյալ. «Անող կամ եղող առարկան կարող է լինել ինքը խոսող անձը» և այլն։ Քաղ. Սեակը դարձյալ հասկանում է, անշուշտ, որ անող առարկան, անող անձը, նույնն է, ինչ որ գործող առարկան, «գործող անձը»։ Նա անշուշտ, այն էլ է հասկանում, որ երբ բայի դեմքը անող առարկան, անող անձն է, դա «գործող անձն» է։

Նա իմ «Աշխ<արհաբարի> շար<ահյուսություն>ից» էլ, անշուշտ, այն գիտե, որ ըստ Աբեղյանի՝ «Բայի դեմքը ցույց է տալիս այն առարկայի գաղափարը, որին իբրև ենթակայի վերագրվում է մի հատկանիշ, բայիմաստը ցույց է տալիս այն հատկանիշը՝ գոյություն, գործողություն կամ դրություն, որ իբրև ստորոգյալ վերագրվում է ենթակային (բայի դեմքին)»։ «Բայ ասվում են այն բառերը, որոնք մենակ խոսք են կազմում՝ ցույց տալով թե խոսքի ձևը (ստորոգումը) և թե խոսքի նյութը՝ ենթական և ստորոգյալը, առաջինն արտահայտված՝ բայի դեմքով, երկրորդը՝ բայիմաստով» («Աշխ<արհաբարի> շար<ահյուսություն>», եր. 4, 5, 7 և այլն էջեր։ «Հ<այոց> լ<եզվի> տ<եսություն>», եր. 363, 364 հտն.)։

Քաղ. Սեակն իմ «Աշխ<արհաբարի> քերականությունից» (եր. 43), բացի վերևում հիշվածից՝ գիտե նաև հետևյալը, որից նա միայն սկիզբն է բերել իբրև ցիտատ (տե՛ս վերևում՝ Առաջին ցիտատը)։

«Բայ կոչվում են այն բառերը, որոնք մենակ խոսք են կազմում, որովհետև միանգամից մի բառով հայտնում են երեք գաղափար՝ բայիմաստ, դեմք և դեմքի թիվ։ Որպեսզի մի բառ բայ լինի և խոսք կազմի, հարկավոր է, որ այս երեք գաղափարն ևս միացած հայտնի։ Մի բառի մեջ կարող է այդ գաղափարներից մեկը կամ մյուսը լինել, բայց բառը դեռ բայ չի լինի։ Օրինակ՝ զնալ, գրած բառերը ցույց են տալիս բայիմաստ, այսինքն եղելություն, բայց բայ չեն և խոսք չեն կազմում, որովհետև միաժամանակ և դեմք ու դեմքի թիվ չեն ցույց տալիս», և այլն։

Ահա թե ըստ Աբեղյանի «Աշխ<արհաբարի> քեր<ականություն>» ինչ է բայը, դիմավոր բայն իր երկու գլխավոր գաղափարներով՝ դեմք, որ ենթական է, դեմք-ենթակա, և բայիմաստ, որ ստորոգյալն է, բայիմաստ-ստորոգյալ։

Հիմա հարցի Ապացուցե՞լ է արդյոք քաղ. Սեակը, թե բայը, դիմավոր բայը (verbum finitum, собственно-глагол) միայն բայիմաստ-ստորոգյալ,—գործողություն է ցույց տալիս, և ոչ միաժամանակ նաև դեմք, որ է գործող անձի, անող կամ եղող առարկայի գաղափարը։—Այդ չի ապացուցել և չի էլ կարող ապացուցել, այլ միայն կարող է ապլումբով ասել, թե բայը, դիմավոր բայն է ստորոգյալ, գործողություն։

Այսպես ուրեմն ըստ Աբեղյանի՝

Բայն է դեմք (գործող) + բայիմաստ (ստորոգյալ, գործողություն)։

Հիմա գանք քաղ. Սեակի բանավարության երկրորդ նախադրյալին, թե իբր ըստ Աբեղյանի՝ ենթական է բայի լրացումը։

ԾՆԹԱԿԱ

Գիտե՞ արդյոք քաղ. Սեակը, որ Աբեղյանն իր «Աշխ<արհաբարի> քեր<ականության>» մեջ անգամ գրում է. «Բայի լրացումները՝ նայելով թե բայի ցույց տված ու գաղափարն են պարզում, լինում են՝ ենթակա և խնդիր։

1. ԾՆԹԱԿԱ ասվում են այն լրացումները, որոնք դրվելով բայի հետ՝ պարզում, որոշում են ԲԱՅԻ ԴԵՄՔԸ... Իբր ասում ենք «Տիգրանը գնաց», «Տիգրանը բառը լրացնում է բայի դեմքը» (եր. 45)։

«ԾՆԹԱԿԱՆ ԼՐԱՅՈՒՄ Է ԲԱՅԻ ԴԵՄՔԸ» (նույն, եր. 137)։ Ես թողնում եմ «Աշխ<արհաբարի> շարահյուսությունը» (եր. 10, 15 և այլն)։ Գիտե՞ նա այս։—Այո՞, գիտե, և իր բերած ցիտատի միջից, ինչպես տեսանք, դուրս է ձգել վերևում ընդգծած բառերը՝ «նայելով թե բայի ցույց տված որ գաղափարն են պարզում»։ Ինչո՞ւ է նա այդպես վարվել։ Չէ՞ որ դրանով հենց սկզբից հայտնվում է, որ լրացումները բայի ցույց տված գաղափարների լրացումներն են, և անմիջապես որոշվում է ենթական իբրև դեմքի լրացում, խնդրին իբրև բայիմաստի լրացում։

Այսպես ուրեմն, Սեակյան բանավարության նախադրյալները, որ բերված են վերևում, ստանում են հետևյալ ձևն ըստ Աբեղյանի.

1. Բայն է դեմք (գործող) + բայիմաստ (ստորոգյալ, գործողություն)։

2. Ենթական է բայի դեմքի լրացում։

Հնարավոր է արդյոք առողջ դատողությամբ, առանց սոփիզմի, այդ երկու նախադասությունից եզրակացնել, ինչպես անում է քաղ. Սեակը, թե իբր ըստ Աբեղյանի՝ ենթական (գործողն) է ստորոգյալի (գործողություն) լրացում։

Բայց թեկուզ առաջին նախադրյալն ըստ Սեակի դնենք՝

1. Բայն է ստորոգյալ (գործողություն)։

2. Ըստ Աբեղյանի՝ ենթական է բայի դեմքի լրացում։

Հնարավոր է թեկուզ դրանից եզրակացնել, թե իբր ըստ Աբեղյանի՝ ենթական (գործողն) է ստորոգյալի (գործողության) լրացում։—Այդ հնարավոր է միայն սոփիզմով։ Որպեսզի դա հնարավոր լիներ տրամաբանական առողջ դատողությամբ, պետք է բանավարության (սիլլոգիզմի) առաջին եզրը լիներ ներքևում դրվածի ձևով.

1. Բայի դեմքն է ստորոգյալ (գործողություն)։

2. Ըստ Աբեղյանի՝ ենթական է բայի դեմքի լրացում։

3. Ապա ուրեմն՝ ըստ Աբեղյանի՝ ենթական է ստորոգյալի (գործողության) լրացում։

Ինչպես, օրինակ՝ եթե ասենք՝

1. Մարդն է մահկանացու։

2. Տիգրանն է մարդու որդի:

3. Ապա ուրեմն՝ Տիգրանն է մահականացուի որդի:

Այսպես ուրեմն նույնիսկ քաղ. Սևակի սխալ նախադրյալով, թե «բայն է ստորոգյալ (գործողություն)» կարելի չէ հանել այն եղբակացությունը, թե ենթական է ստորոգյալի լրացում: Այդ հնարավոր է միայն մեծ սոփիզմով, ենթադրել տալով, թե իբր «բայի դեմքն է ստորոգյալ», որ միևնույն է թե «գործողն է գործողություն»: Եվ այդպես վարվում է քաղ. Սևակը:

Վերջացա՞վ սրանով նրա սոփիզմների շարանը:—Բնավ ոչ:

ԿԱՆՈՒՄ ԵՎ ՆԵՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

«Աշխ<արհաբարի> քեր<ակահություն>» մեջ արդեն, ինչպես վերևում բերածից կարելի է տեսնել, անշփոթ կերպով որոշված, զատված են միմյանցից ոչ միայն բայի դեմքն ու բայիմաստը, այլև այս երկուսի լրացումները, մեկն իբրև ենթակա—դեմքի լրացում, մյուսն իբրև խնդիր—բայիմաստի լրացում:

Վերևում, «ենթակայի և բայի դեմքի հարաբերության» մեջ տեսանք, որ խնդիրները կախման հարաբերության մեջ են նկատմամբ իրենց խնդրառու բառի, իսկ ենթական ներունակության հարաբերության մեջ է դեմքի նրկատմամբ, նրա ցույց տված զաղափարը մտածվում է դեմքի մեջ արդեն պարունակված, առգո, ներգո. «ենթական ներունակ (inhérent) է բայի դեմքին», «նրա հոլովը բայի դեմքից չի կախված» և այլն (մանրամասնությունն ասվեց վերևում):

Գիտե՞ այս բոլորը քաղ. Սևակը իմ «Աշխ<արհաբարի> շար<ահյուսություն>ից»—Այո՛, գիտե: Կարդացե՞լ է արդյոք նա նաև հետևյալը. «Ստորոգյալի զաղափարը,—ինչպես և ամեն հատկանիշ իր առարկայի նկատմամբ,—պարունակվում է արդեն իր ենթակայի մեջ, և ստորոգյալն ու ենթական,—Անին Բագրատունյաց մայրաֆաղաֆն է,—ինչպես խոսքի երկու հավասար եզրեր կամ մասեր, զուգադրվում են իրար... Ենթակայի հոլովը բայից կախում չունի» («Աշխ<արհաբարի> շար<ահյուսություն>», եր. 47 հտն.):

Մի՞թե միմյանց հավասար են կախման հարաբերություն և ներունակության հարաբերություն: Քաղ. Սևակի համար, այո՛, այդ երկուսը «հավասար» են և նա ի սեր Ա. Ղարիբյանի ողորմելի քերականության, կարող է սոփիզմներով այնպես ձևացնել, թե իբր Աբեղյանը «գործող անձը (=ենթական: Մ. Ա.)... գործիքի և գործողության առարկայի (=խնդիրների: Մ. Ա.) հետ նավասար կերպով համարում է բայի, այսինքն իր գործողության լրացումը»: Հապա ո՞ւր մնաց կախման հարաբերությունն ու ներունակության հարաբերությունը, որ, երևի, չի էլ հասկացել նա:

«ՄԱՏՆԵՐԻԱՆ ԻՐ ՇԱՐԺՄԱՆ ԼՐԱՑՈՒՄ»

Վերջացա՞վ արդյոք քաղ. Սևակի սոփիզմների շարանը:—Օ՛, ոչ: Հին հույների մեջ սոփիստիկան դարձել էր մի հոսանք, «որ կեղծ փաստերով հիմնավորում էր սուբյեկտիվիզմը»: Այդ, երևի, հարկավոր է եղել հին սոփիստներին: Քաղ. Սևակն էլ այստեղ նպատակ ունի նույն եղանակներով հիմնավորել, թե Աբեղյանն իբր հետևող է բերկլիական սուբյեկտիվ իդեալիզմի: Երևի, նրա համար էլ այս է հարկավոր: Նա վերևի սոփիստական եղբակացությանը տալիս է փրկիսոփայական կերպարանք գրելով. «Փրկիսոփայական

լեզվով այդ նշանակում է մատերիան համարել իր շարժման լրացում, իսկ այդ տեսակետը, ինչպես հայտնի է, մե՛րը չի: Այսպես շեշտել է նա «մերը» բառը:

Հասկանալի է, կարծեմ, թե ինչի համար է հարկավոր եղել նրան «փիլիսոփայական լեզուն»: Նրա «մերը չէ» բառերի հետ դրեք նաև նրա մյուս գրածները՝ «ոտնձգությունները», «չեն ցանկանում... օգնել կուսակցությանը» և այլն, և կրնորոշվի նրա հոգվածի նպատակը: Նա քիչ հետո գրում է Արեղ-յանի և ուրիշների համար, թե «Հարում են բերկրական իդեալիստական փիլիսոփայությանը և չեն զգում, որ լեզվի մեջ ենթական ստորոգյալի (ըստ նրանց տեղմինի՝ բայի) լրացում համարելով՝ մատերիան իր շարժման լրացում են համարում բնության մեջ...»: Այսպես կախման կետերով: Այսպես «լեզվի մեջ... բնության մեջ»:

Այդ «փիլիսոփայական լեզուն», սակայն, կգարմացնի և կմոլորեցնի միայն այն մարդկանց, որոնք փիլիսոփայությունից անտեղյակ են:

Ետ վերածենք այդ լեզուն հասարակ լեզվի: Ի՞նչ է մատերիայի շարժումը. «Դիալեկտիկական մատերիալիզմը շարժումը համարում է մատերիայի անխըզելի հատկությունը» (Լենին, ո. 221): Իսկ ի՞նչ են իրերը, առարկաները: «Մատերիայի անընդհատ շարժման հոսանքի մեջ ծագում են մատերիայի սպեցիֆիկ ձևերը հենց իրենց հատուկ՝ ծագման, պաշտոնարկման և մահացման օրենքներով»: «Օբյեկտիվ մատերիայի կոնկրետ ձևերն են իրերը, առարկաները» (փիլ. բառ.), որոնց թվում և անձերը:

Ուրեմն այդ «փիլիսոփայական լեզուն» ետ վերածվեց սովորականի՝ «առարկան և իր հատկությունը», կամ, ըստ քաղ. Սևակի օրինակի, «գործող անձն և իր գործողությունը»:

Բայց ո՞րտեղ է սոֆիզմը:

«Առարկան համարել իր հատկության լրացում», կամ «գործող անձը համարել իր գործողության լրացում», դա, «ինչպես հայտնի է, մերը չէ», ասում է քերական Սևակը:—Ահա թե ինչումն է սոֆիզմը: Ո՛չ, այդ լրացումը և «ձերն է», կասեմ ես:

Բերեմ մի օրինակ: «Սևակը հաղթեց Արարատին»: Այս խոսքի մեջ «գործող անձն» է Սևակը. իսկ «կրող խնդիրը» կամ «կրող առարկան» է Արարատը: Հիմա ասենք. «Արարատը հաղթվեց Սևակից»: Դարձյալ «գործողն» է Սևակը, իսկ «կրողն» է Արարատը: Բայց ի՞նչ կատարվեց: Առաջին նախադասության մեջ «գործող» Սևակն (ըստ Սևակի «փիլիսոփայական լեզվով... մատերիան») իր գործողության ենթական էր, իսկ երկրորդ նախադասության մեջ նույն «գործող անձ» Սևակը, (ըստ Ս-ի «մատերիան») դաժձավ իր գործողության (ըստ Սևակի «փիլիսոփայական լեզվով... իր շարժման»), հաղթելու լրացումը, խնդիրը: Կարո՞ղ է քերական Սևակը հերքել այս, բայց հերքել ոչ սոֆիզմներով:

Լեզվաբանության դասախոսը չի իմանում այս պարզ ճշմարտությունը: Մեր պատկերացումների, մեր մտածության մեջ արտացոլում է օբյեկտիվ իրականությունը: Ապա բառերով արտահայտում ենք մեր միտքը: Հետևաբար և լեզվով արտահայտվում է օբյեկտիվ իրականությունը: Բայց այդ չի նշանակում, թե լեզուն չի կարող զանազան միջոցներով արտահայտել նույնը: Ասենք՝ «Սևակը հաղթեց Արարատին», թե «Սևակից հաղթվեց Արարատը», երկու դեպքում էլ օբյեկտիվ իրականությունը նույնն է. Սևակը գործողը,

հաղթողն է կամ ներգործողի ֆունկցիան ունի, իսկ Արարատը՝ կրողը, հաղթ-վողն: Բայց երկրորդ դեպքում ֆեռականական կատեգորիաները փոխվեցին. ուղղական ենթական—դեմքի լրացումը («Սևակը») դարձավ բայիմաստի լրացում, խնդիր (բացառական՝ «Սևակից»), և ընդհակառակն, բայիմաստի լրացումը, խնդիրը (տրական՝ «Արարատին») դարձավ դեմքի լրացում, ուղ-ղական ենթական («Արարատը»):

Ահա թե ինչ չի ըմբռնում փիլիսոփայությունից խոսող քերական Սե-վակը: Նա փիլիսոփայության հիմնական հասկացությունը, մատերիան և իր շարժումը, շփոթում է քերականական կատեգորիաների հետ: Հենց դրա մեջ է սոֆիզմը:

«Մատերիայի հասկացությունն ուրիշ բան չի արտահայտում, բայց եթե զգայության մեջ մեզ տրված օբյեկտիվ իրականությունը» (Լենին, ռ. 119). լեզվով արտահայտում ենք օբյեկտիվ իրականությունը: Մեր արտահայտածը համապատասխան պիտի լինի օբյեկտիվ իրականությանը, եթե չենք ստում կամ սխալվում: Բայց թե ինչ լեզվական միջոցներով կարտահայտենք այդ, այդ լեզվի գործն է:

Առնենք մի օրինակ էլ:

«Տիգրանը խայտառակեց իրեն»:—Ինչպես քաղ. Սևակը գրում է, «գոր-ծող անձը, կատարողը, գործողության տերն» է այս խոսքի մեջ «Տիգրանը», իսկ «բայի, այսինքն գործողության լրացումն» է «իրեն» դերանունը, որ դըր-ված է «Տիգրան» անվան փոխանակ: Լուրեմ ի՞նչ եղավ: «—Գործող անձը» դարձավ «իր գործողության լրացում»: Ի՞նչ կասի և սրան քերական Սևակը: Հերքվեց թե չէ՝ իր ապլումբով գրած սոփիստական դրույթը: Քի՞չ է պատա-հում, որ մարդիկ իրենք իրենց խայտառակեն:

Առնենք մի ուրիշ օրինակ էլ:

«Իմ բարեկամ Տիգրանն ինքը սպանեց իրեն»:—Քի՞չ է պատահում, որ իրոք իրենք իրենց սպանեն: Բայց տեսեք, հաղարավոր այսպիսի խոսքերի մեջ «գործող անձը», այսինքն՝ գործող անձի անունը, դառնում է իր գործողու-թյան, այսինքն՝ գործողությունը ցույց տվող բառի լրացում:

«Մատերիայի շարժումը մատերիայի անխզելի հատկությունն է». սո-վորական լեզվով այդ ասում ենք՝ «առարկայի հատկությունն առարկայից անբաժան է»: Այդ նշանակում է՝ «Բնության մեջ ոչ նյութ կա առանց շարժ-ման և ոչ շարժում կա առանց նյութի» (Լենին, ռ. <ուսերեն> 247, հ. <այերեն> 346), կամ առարկա չկա առանց հատկության, և ոչ հատկու-թյուն գոյություն ունի առանց առարկայի: Մատերիա և շարժում, առարկա և իր հատկությունը միասին են: Հատկությունը ինքնակա գոյություն չունի, այլ գոյություն ունի առարկայի մեջ: Այսպես է բնության մեջ, և այս պիտի արտահայտվի լեզվի մեջ և արտահայտվում է, բայց արտահայտվում է զա-նազան լեզվական միջոցներով:

Երբ ասում ենք «սպիտակ ձյուն», միացած արտահայտում ենք «ձյուն» առարկան իր անբաժան հատկությամբ՝ որ է սպիտակությունը: Այդ կա-պակցության մեջ հատկություն ցույց տվող բառը քերականորեն դառնում է լրացում առարկա ցույց տվող բառի: Բայց երբ ասում ենք՝ «ձյան սպիտա-կությունը», դարձյալ միացած արտահայտում ենք նույն առարկան իր ան-բաժան նույն հատկությամբ: Բայց այս կապակցության մեջ առարկա ցույց տվող բառն է քերականորեն դառնում լրացում առարկայի հատկությունը ցույց տվող բառի:

Եվ լեզուն օրյեկտիվ իրականության արտահայտիչ դառնալով, այսպիսի կապակցություններն իրարուց անբաժան է պահում՝ «սպիտակ ձյունը փայլում է», «փայլում է սպիտակ ձյունը»:

Երբ ասում ենք՝ «Սեակի հաճախումը (հաճախվելը) Աբեղյանի քերականության վրա»—քերական Սեակը, կարծում եմ, գիտի, որ այդ կապակցության մեջ գործողն ու գործողությունը նույնն են, ինչ որ այս նախադասության մեջ. «Սեակը հաճախվում է Աբեղյանի քերականության վրա»: Նա չի կարող հերքել այն, որ «հարձակումը», «հարձակվելը» նույն գործողությունն են ցույց տալիս, ինչ որ «հարձակվում է» բայը, և որ այդ երկուսի էլ «գործող անձն» է Սեակը: Դարձյալ քաղ. Սեակն անպայման ստիպված կլինի խոստովանելու, որ «Սեակի» սեռականը լրացում է, այն էլ կախման հարաբերությամբ լրացում է «հարձակումը», «հարձակվելը» բառերի: Եվ վերջապես նա ստիպված պիտի լինի խոստովանելու նաև, որ ինքը «գործող անձ» Սեակը դարձավ լրացում իր գործողության: Բայց նա չի ուզում խոստովանել, որ «Սեակը հարձակվում է» խոսքի մեջ նույն գործող անձը, նույն Սեակը կարող է դառնալ լրացում նույն գործողությունը ցույց տվող «հարձակվում է» բայի դեմքի, այն էլ ոչ թե կախման, այլ ներունական հարաբերությամբ:

«Մատերիայի շարժումը մատերիայի անխզելի հատկությունն է».— Ի՞նչպես է վերլուծել տալիս քերական Սեակը փիլիսոփայական գաղափար արտահայտող այս խոսքի մեջ բառերի կապակցությունը: Զի՞ ասում նա, որ «մատերիայի» սեռականը լրացում է, այն էլ կախման հարաբերությամբ լրացում է իր իսկ «շարժումի»:

Օ՞ր սարսափ. «մատերիան իր շարժման լրացումն է».— «Այդ տեսակետը, ինչպես հայտնի է, մե՛րը չէ»: Ի՞նչպես չէ «ձեռը». չէ՞ որ «մատերիայի շարժումը» կապակցության մեջ «մատերիայի» սեռականը լեզվորեն, քերականորեն լրացում է «շարժումը» բառի:

Ահա թե ինչ կնշանակի՝ լեզվական, քերականական կատեգորիաներին փիլիսոփայական կերպարանք տալ սոֆիզմով, և ոչ փիլիսոփայություն հասկանալ, ոչ լեզվի կազմություն:

Վերջացա՞վ արդյոք քաղ. Սեակի սոֆիզմների շարանը:—Բնավ ո՛չ, նա դեռ պիտի հայտնի, թե իբր Աբեղյանը բերկլիական փիլիսոփայության հետևյալն է:

Դրա համար կա հեշտ միջոց,—բերել մի ցիտատ Լենինից, և վերջացավ: Իսկ թե բերած ցիտատը որևէ առնչություն ունի՞ Աբեղյանի քերականության հետ, թե չէ, հոգվածագրի փուլթը չէ: Բավական է, որ այդ ցիտատից կերևա, որ ինքը հոգվածագիր Սեակը Լենին է կարդացել և բերկլիական փիլիսոփայության հետևող չէ:

Քերական Սեակն, իր վերջին սոֆիզմից հետո՝ «մատերիան համարել իր շարժման լրացում», դրա հետ հենց այնպես, առանց որևէ առնչության, կապում է հետևյալը.

«Այս առթիվ մի դիպուկ արտահայտություն ունի Լենինն իր «Մատերիալիզմ և էմպիրիոկրիտիցիզմ» գրքի մեջ՝ ուղղված նման աշխարհայացքի պաշտպանների դեմ: Մեջ բերելով Բողոանովին դյուր եկած Օստվալդի այն արտահայտությունը, որտեղ Օստվալդը—առարկելով մատերիայի կողմնակիցների այն պահանջին, թե էներգիան պետք է ունենա կրող,—ասում է՝ «Ինչու. մի՞թե բնությունը պարտավոր է բաղկանալ ենթակայից և ստո-

րողյալից», Լենինը պատասխանում է. «1899 թվին Բողդանովին այնքան դուր եկած՝ Օստվալդի պատասխանը հասարակ սոֆիզմ է: Մի՞թե մեր դատողությունները,—կարելի է պատասխանել Օստվալդին,—պարտավոր են բաղկանալ էլեքտրոններից և եթերներից՝: Իրոք, ՄԱՏԵՐԻԱՆ ՈՐՊԵՍ «ԵՆԹԱԿԱ» «ԲՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ» ՄՏՔՈՎ ՎՏԱՐԵԼԷ, նշանակում է միավոր որպես ենթակա» (այսինքն որպես առաջնային, երկրորդային, մատերիալից անկախ ինչ որ բան) ընդունել փիլիսոփայության մեջ: Ենթական չէ, որ վտարվում է, այլ զգայության օբյեկտիվ աղբյուրը և «ենթակա» դառնում է զգայությունը, այսինքն փիլիսոփայությունը դառնում է բերկլիական...» (Մատերիալիզմ> և էմպիրիոկրիտիցիզմ>, 309)»:—Ընդգծումները Սեակինն են, բացի «միութեան» և «զգայությունը» բառերից, որ հեղինակն է ընդգծել: Իսկ կրկնակի ընդգծումներն իմն են:

Նախ՝ պարզ լինելու համար՝ ասեմ, որ փիլիսոփայության մեջ «սուբյեկտ»,—«ենթակա» նշանակում է «սուբստանցիա», որ դիալեկտիկական մատերիալիզմի համար է մատերիան (նյութը), և որ հնում հայերեն թարգմանել են «ենթակա», «ենթակայություն» բառերով, հունարեն «իպոստասիս» բառի համապատասխան. իսկ «ստորոգյալ», ավելի «ստորոգելի»—«ատրիբուտ» բառով հասկացվում է «ենթակայի»—«սուբստանցիայի» հատկությունը, որ դիալեկտիկական մատերիալիզմի տեսությամբ է մատերիալի շարժումը:

Հիմա հարց: Ինչո՞ւ եմ ևս կրկնակի-ընդգծել վերևում Լենինի մի քանի բառերը:—Շատ պարզ է, թե ինչո՞ւ Լենինի դատողություններն ու եզրակացությունը հիմնված են հենց դրանց վրա, «մատերիան որպես «ենթակա» «բնությունից» մտքով վտարելու» վրա:

Հիմա երկրորդ հարց: Որևէ տեղ, թեկուզ իմ «Աշխարհաբարի» քերականության» մեջ, ես «մատերիան որպես ենթակա բնությունից մտքով վտարել» եմ, որ առիթ տար «փիլիսոփայող» Սեակին ինձ էլ դնելու «նման աշխարհայացքի պաշտպանների» թվի մեջ և ինձ համար էլ «մի դիպուկ արտահայտություն» համարելու Լենինից վերևում բերված հատվածը, որի մեջ «նման աշխարհայացքը» բացատրվում է իբրև բերկլիական փիլիսոփայություն: «Վտարել եմ զգայության օբյեկտիվ (այսինքն՝ մեզնից դուրս եղած) աղբյուրը», թե՞, ընդհակառակն, մեր զգայությունների աղբյուր ճանաչել եմ մեզնից դուրս եղած ինքնություն, ինքնակա, անկախ առարկաները, բնության մեջ անկախ գոյություն ունեցող թանձրացական (կոնկրետ), ֆիզիկական առարկաները, նյութական գոյակները, որոնցից անբաժան են իրենց հատկանիշները: Այո՞, հենց ա՛յսպես, ա՛յս բառերով: Մենք այդ տեսել ենք, և տեսել ենք լիովի ու բազմաթիվ դեպքերում, և իմ «Աշխարհաբարի» քերականություն»-ից», և «Աշխարհաբարի» շարժականություն»-ից», և «Հայացք» և «Եզրվի» տեսություն»-ից»:

Իսկ ի՞նչ է նշանակում այդ:—Այդ նշանակում է, որ «բնությունը բաղկացած է ենթակայից և ստորոգյալից», որ է մատերիան և իր անխզելի հատկությունը: Եվ այդ արտացոլվում է, անդրապատկերվում է մեր բայի, դիմավոր բայի մեջ, որի մեջ անխզելի կերպով միացած արտահայտվում են ենթական (դեմք-ենթական, առարկան, մատերիան) և ստորոգյալը (բայ-իմաստը, հատկությունը, շարժումը):

* Թարգմանության մեջ «եթերից»:

Օանո՞թ է եղել քաղ. Սեակին այս ամենը—Այո՛, ժանոթ է եղել—
Հապա ինչո՞ւ է նա վերագրել ինձ դրա հակառակը—Դրա գաղտնիքը ինքը
հողվածագիրը կիմանա, իսկ ես կասեմ, այդ վերագրումը շատ սովորական
սոֆիզմ է, ինչպես գրում է Լենինը:

52. Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

1. Ես բայ (դիմավոր բայ) կոչում եմ այն բառերը, որոնք խոսք են կազմում, որովհետև մի բառի մեջ միացած հայտնում են՝ ա) դեմք կամ դեմք-ենթակա, որին վերագրվում կամ ստորոգվում է մի հատկանիշ. բ) բայ-իմաստ, այն հատկանիշը, որ իբրև ստորոգյալ վերագրվում է դեմքին:

Նա այնպես է ձևացնում, թե իբր Աբեղյանը բայ ասելով հասկանում է ստորոգյալ:

2. Ես բայի լրացումներն, ըստ դեմքի և բայիմաստի, բաժանում եմ երկուսի, — ենթակա և խնդիր: Ենթական, բառով արտահայտված ենթական, համարում եմ լրացում, բացահայտիչ բայի դեմք-ենթակայի, մի երկորդ անգամ արտահայտություն դեմք-ենթակայի, որ կարող է երրորդ ու չորրորդ անգամ էլ լրացվել, որոշվել բացահայտիչներով. օրինակ՝ Նա, Տիգրանը, մեր դպրոցի ուսուցիչը, ինձը դեռ շատ բան ունի սովորելու:

Նա այնպես է ձևացնում, թե իբր Աբեղյանը ենթական, գործողը, համարում է ստորոգյալի, գործողության լրացում:

3. Ես առանձին բառով արտահայտված ենթականներից՝ միայն «դերանուն ենթականների» համար գրում եմ, թե «իսկական ավելադրություն» են (չպիտի հասկանալ՝ ավելորդ դրված):

Նա ընդհանրացնում է այդ, իբր թե բառով արտահայտված բոլոր ենթականներն ավելադրություն են ըստ Աբեղյանի:

4. Ես բայիմաստի լրացումների հարաբերությունն իրենց լրացյալի հետ՝ համարում եմ կախման հարաբերություն, իսկ ենթակայի և դեմքի (ինչպես և ենթակայի և ստորոգյալի) հարաբերությունը դնում եմ իբրև ներուձակության հարաբերություն:

Նա ձևացնում է, թե իբր Աբեղյանն այդ երկուսը, ենթակա և խնդիր, «հավասար կերպով համարում է բայի, այսինքն գործողության լրացում»:

5. Նա սոֆիզմով դնում է, իբր թե կարելի չէ լեզվի մեջ առարկայի անունը իր գործողության անվան լրացումը համարել («Սեակի հարձակվելը», «մատերիայի շարժումը»):

6. Եվ վերջապես նա սոֆիզմով հայտարարում է, թե երբ լեզվի մեջ ենթական, քերականական ենթական, համարում ենք բայի դեմքի լրացում, իբր թե դրանով «մատերիան որպես ենթակա» (= ուրստանցիա՝ Մ. Ա.) բընությունից վտարվում է», և «ենթակա» (= սուբստանցիա՝ Մ. Ա.) դառնում է զգայությունը», որովհետև իբր դրանով՝ «գործող անձն իր գործողության» լրացում է դառնում, «որ փիլիսոփայական լեզվով այդ նշանակում է՝ մատերիան համարել իր շարժման լրացում, իսկ այդ տեսակետը մե՛րը չէ», այլ Բերկլիինն է, այլ Աբեղյանինն է: Եվ Աբեղյանն այդպիսով բերկլիական է. նա այդպիսով «ֆորմալիզմ», «ոտնձգություններ» է անում:

«Երանի հաւատացելոց», — այսպես էին ասում հին ժամանակ մեզնում այդպիսի դեպքերում:

Ես վերջացրի, ընկերներ: Այս աշխատությունը չորս-հինգ ամիս խլեց իմ սուղ ժամանակից և աշխատելու փոքր հնարավորությունից, որ ես պիտի գործադրեի կատարելու ինձ հանձնարարված գործը—պատրաստել հայոց հին գրականության դասագիրք մեր միջնակարգ դպրոցների համար: Բայց կարծում եմ, որ սա էլ թերևս մի փոքր օգտակար լինի:

Այս աշխատությունը գրելիս ինձ խորը վիշտ է պատճառել և այժմ էլ շարունակ պատճառում է այն, որ լեզվաբանության հետևող մեր երիտասարդները տրամաբանորեն մտածել չգիտեն: Նրանք չեն տեսնում, կամ չտեսնելու են տալիս օբյեկտիվ իրականությունը: Փոխանակ լեզուն գիտելու, լեզվական իրականություններին, փաստերին ծանոթանալու, փոխանակ ուսումնասիրելու, նրանք վաղ սկսեցին ծախել իրենց գիտությունը, իրենց տեսությունները, կարծելով, թե հենց իրենց գիտցածն է որ կա:

Կոկոզաբանությամբ համարել ուրիշներին «ֆորմալիստ», «հակադիալեկտիկական», «մետաֆիզիկական», «սքոլաստիկական» և այլն,—դա, կոկոզաբանությունը հենց գիտության մեծ թշնամին է. և երբ երիտասարդը բռնվեց դրանով, այլևս նրանից, ինչպես կարծում եմ, գիտական չի դուրս գալ: Մեր հին սերունդն ավելի համեստ էր: Եթե մենք ձեռք չենք բերել խորը գիտական հմտություն, մեծ էրուդիցիա, դրա մեջ մեզ մեղադրել չի կարելի: Մեզնից ամեն մեկը, մեր հին հայկական միջավայրում, կյանքի արգելքների դեմ անընդհատ կռվելով է ձգտել գիտության, իր հոգնածության ժամերն է միայն՝ փոխանակ հանգստի՝ գիտության նվիրել:

Այդպես չէ գիտության դիմող մեր այժմյան երիտասարդների վիճակը: Խորհրդային իշխանությունը նրանց ամեն հարմարություն տալիս է, որպեսզի գիտությամբ պարապեն: «Որին շատ է տրված, շատ էլ պիտի պահանջվի նրանից», այս չպիտի մոռանալ: Բայց այդ պահանջելիք շատն այն չէ, որ «գիտության այբուբենը» դեռ լիովին չսովորած՝ հոխորտան ուրիշների վրա իրենց անգիր արած մի քանի ընդհանուր ֆրազներով:

Վերջում կարևոր եմ համարում ակադեմիկոս Ի. Պավլովի՝ երիտասարդ գիտ. աշխատավորներին ուղղած վերջին նամակից հիշեցնել հետևյալները:

«Ի՞նչ կուզեի ես ցանկալ իմ հայրենիքի այն երիտասարդությանը, որ իրեն նվիրել է գիտությանը:

«Նախ և առաջ՝ հետևողականություն... Աշխատանք հենց սկզբից վարժեցնելու իրեն խիստ հետևողականության՝ գիտելիքներ ձեռք բերելու բնագավառում:

«Ուսումնասիրեցեք գիտության այբուբենը, նախքան կփորձեք բարձրանալ նրա բարձունքները: Երբեք ձեռնամուխ մի՛ լինեք հաջորդին, առանց նախորդը յուրացնելու: Երբեք չփորձեք վարագուրել ձեր գիտելիքների թերությունները, թեկուզ ամենախիզախ ենթադրություններով ու հիպոթեզներով: Որքան էլ մխիթարի ձեր հայացքն այդ օճառի պղպջակն իր գունախաղով, նա անխուսափելիորեն կպայթի և բացի կոնֆուզից՝ ոչինչ չի մնա ձեզ մոտ...

«Երկրորդ՝ համեստություն: Երբեք մի՛ կարծեք, թե դուք արդեն ամեն ինչ գիտեք: Եվ որքան էլ բարձր գնահատեն ձեզ, միշտ արիություն ունեցեք ասելու՝ ես տգետ եմ:

«Թույլ մի՛ տաք, որ գոռոզությունը համակի ձեզ: Դրա համար դուք կհամառեք այնտեղ, որտեղ հարկավոր է համաձայնել, դրա համար դուք

կհրաժարվեք օգտակար խորհրդից և բարեկամական օգնությունից, դրա համար դուք կկորցնեք օբյեկտիվության շափը...

Եվ երիտասարդության համար, ինչպես և մեզ համար, պատվի հարց է՝ արդարացնել այն մեծ ակնկալությունները, որ տածում է մեր Հայրենիքը դեպի գիտությունը:

1936 թ. հունիսի 1
Երևան

<ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԵՊԻ ՀԱՄԱՀԱՎԱՔ ԲՆԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ>

1

<ՆԱԽԱՐԱՆ>

Ընկերներ՝, ինձ վիճակվել է այս վեպի առաջին մասը մշակել: Սա բաժանվում է երկու մասի. առաջինը՝ կոիվներ Բաղդադի <խալիֆայի> դեմ, և մյուսը՝ Սանասարի և Բաղդասարի ամուսնությունը: Այս երկու ճյուղերն էլ առասպելական բնույթ ունեն: Վեպի մեջ այս մասն ամենից շատ անմշակ դրույթյան մեջ է: Միակ ամենահին աղբյուրը Մովսես Խորենացուն է, որ հիշատակվում է: Իսկ Դավթի մասն ամենասիրված մասն է և մշակված է: Այս (այսինքն՝ Սանասարի և Բաղդասարի—Պ. Հ.) մասն սկսվում է Ողորմի տալով այն բոլոր հերոսներին, որոնք վեպի այս մասում հիշատակվում են: Ես այս մասին դրել եմ մի մեծ վերնագիր, ինչպես և՛ փոքր վերնագրեր:

<Այնուհետև Մ. Աբեղյանը կարդում է վեպի՝ իր հյուսած ճյուղի առաջին մասը—Պ. Հ.>

2

<ՀԱՄԱՀԱՎԱՔ ԲՆԱԳՐԻ ՎԵՐՆԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ>

Ընկերներ՝, Սասունցի Դավիթը վեպի մի մասն է, և ամենից կարևոր մասը, որը և ժողովրդական վեպի լավ մասն է ու մշակված է ավելի լավ, բայց Դավիթը մեր հերոսներից մեկն է: Մեր վեպն ընդգրկում է չորս հերոսների կյանքը: Եթե մենք վեպի միջին մասը հրատարակելու լինեինք, այսինքն՝ միայն Սասունցի Դավթի կտորն, այդ ժամանակ, բնական է, նրա (այսինքն՝ վեպի—Պ. Հ.) անունը կդնեինք «Սասունցի Դավիթ», իսկ քանի այդպես չէ, քանի այդ հրատարակության մեջ մտնում են՝ Սանասարի մասը, Փոքր Մհերի մասը <և այլն>, ապա այդ վերնագիրը կդառնա մի անհարմար վերնագիր: Իհարկե, Սասունցի Դավթի մասը կարևոր է թե՛ ձևով և թե՛ իդեոլոգիայով, բայց ինչպե՞ս կարելի է մյուս մասերն էլ դնել նրա անվան տակ:

Ինձ թվում է, այս դժվարությունից խուսափելու համար կարելի է մի այլ վերնագիր ընտրել: Մեր ժողովուրդն ասում է «Սասման ծուր», գուցե սա մենք կփոխենք <ք>, որովհետև ծուր բառը լավ չի հնչում: Եթե մենք հրատարակում ենք այս չորս սերունդների մասին <վեպը>, ես կարծում եմ, որ պետք է այնպիսի մի ընդհանուր վերնագիր դնենք, որ այս չորս սերունդին էլ վերաբերվի, և ոչ թե մի հերոսի անունով գործը վերնագրենք: Սրա համար մենք պետք է հարմար անուն դնենք, որ կարդացողն էլ իմանա, որ սա մի վեպ չի:

Ընկերներ՝, այս վեպը մի փոքրիկ «Շահնամ» է, միայն անմշակ:

◀ՓՈԹՐ ՄՉԵՐԻ ՄԱՍԽ▶

Ընկերներ, Մհերի բնավորությունը և՛ բարի է, և՛ չար: Մհերը նույն Արտավազդն է՝ Վանա քարայրում պահված. եթե նկատի ունենանք հին առասպելները, կտեսնենք, որ Մհերի մասին ասում են, որ նա չար է, որ պետք է նա դուրս գա և աշխարհը կործանի: Իսկ Արտավազդի մասին Եզնիկն ասում է, որ պետք է դուրս գա և Հայոց թագավորությունը կործանի: Այս հաշվի առնելով է, որ բրիգադան պահել է Մհերի չար գիծը, որը հին ժամանակից է գալիս: Եթե մենք չար գիծը հանենք, կստացվեր մի նոր Մհեր. սրա համար էլ բրիգադն ընդունեց ընկ. Ղանալանյանի առաջարկը և բնավորության չար գիծը Մհերի մեջ պահեց: Կարելի է առարկել սպանելու ձևի դեմ, բայց սա էլ կա պատմական աղբյուրների մեջ:

◀ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ▶

Խաճակյան.—Ամենից առաջ ես ուզում էի հարցնել, թե քանի՞ տող կարդացիք, և որքա՞ն է մնում:

Արեղյան.—Ես կարդացի 2200 տող, և այս Առաջին մասն է, որ ես գրել եմ (այսինքն՝ Սանասարի և Բաղդասարի ճյուղը—Պ. Հ.):

Ամենից առաջ պետք է ասել, որ <«Սասունցի Դավիթ» էպոսի համա-հավաք բնագրի հյուսելը> շատ շտապ է կատարվել: Ընկեր Արովը չափազանց շտապեցնում էր, որովհետև ռուսերեն թարգմանողները ամեն օր մեզանից նյութ էին ուզում թարգմանելու համար: Մենք ստիպված ենք եղել կտոր-կտոր տալու, որպեսզի նրանք թարգմանեն, իսկ ժամանակը շատ կարճ էր:

Ընկեր Իսահակյանը խոսեց լեզվի մասին: Ծիշտ է, լեզուն կոկ չի, ինչպես ասացի, շտապ կատարելու հետևանքով, <և> իհարկե, ժամանակին կկոկվի: Տեղից.—Իսկ ռուսերենը ինչպե՞ս կկոկեցնեք:

—Ռուսերենը չի փոխվի. լեզուն նույնն է մնալու, միայն անհարթությունները պետք է հարթենք: Խոսք եղավ թուրքերին բառերի մասին: Խնդիրը նրանումն է, որ այդ վեպը վերցրել ենք ժողովրդից, որը եղել է IX—XIX դարերում, որը գրի ենք առել մենք մեր օրերին, և այժմ մենք չենք կարող ետ գնալ, միջնադարյան արհեստական գրաբարով գրել. մեր նպատակն է տալ ժողովրդի լեզուն. որոշ երանգ, անշուշտ, պետք է պահպանվի: Արհեստական լեզվով չպետք է գրենք. թուրքերին որոշ բառեր պահել եմ, որոշ բառեր էլ՝ թարգմանել. օրինակ՝ «Գագիկ թագավորը ծեր էր ու հալւոք»,—այդ թուրքերին էր. ես թարգմանեցի (արտասանում է թուրքերին):

Զինգ բառը ես չփոխեցի, որովհետև այդ զուտ ժողովրդական է. դավլաք բառը պահեցի և հարստություն բառով չփոխանակեցի, որովհետև այստեղ առաջ էր գալիս հնչյունախաղություն. ուրեմն՝ որոշ նկատառումով պահել եմ: Եթե ժողովրդ գտնում է, որ պետք է այդ բառը փոխենք, ինչո՞ւ չէ, կարելի է փոխել: Այնուհետև, երբ որ ասում ենք, որ Հայոց թագավորը գնաց Բաղդադի <խալիֆայի մոտ, խարջու՞> հարկատու եղավ, իհարկե, կարելի է խաբլիս:

բառը փոխել, և պետք է գրել՝ ճաբկատու, բայց մի՞թե դրանով դառնում է միջնադարյան բառ: Օրինակ՝ մի ուրիշ տեղ խաբչըր ես խաբչ եմ գրել, մի այլ տեղ՝ հարկ: Դա նրա համար եմ այդպես արել, որպեսզի կրկնողություն չլինի:

Հետո՝ թագավորի բռնի և սարայի մասին եք ասում. ինչպե՞ս կարող էի ես դա փոխել ապարանք բառով: Բարբառային ձևը պահել եմ: Օրինակ՝ վերցնենք սալը բառը: Ինչքան ուզեցի բացատրել այդ, փոխել մի այլ բառով, ո՛չ մի կերպ չկարողացա: Կամ օրինակ՝ թամամ բառը, ինչպե՞ս գրեի:

Իսահակյան.— լրման:

Արեղյան.— Բայց ի՞նչ ձև է դա:

Իսահակյան.— Սա ժողովրդական բառ է: Կատար ածել ժողովուրդը գործ է ածում: Սիլան դուք գործ եք ածել զենքի իմաստով—չպետք է լինի. սաղսալամաթ—ողջ—առողջ եք գործածում մի տեղ, իսկ մյուս տեղ՝ այդպես. լանը, ջանմը—հոգյակ կարելի է գործածել:

Արեղյան.— Ջանմը, լանը—պետք է պահել: Ընդհանրապես այն, ինչ որ ժողովուրդը գործ է ածում, չեմ փոփոխել:

Իսահակյան.— Կամ՝ դուք գործ եք ածել ուղտի փոխարեն դավա:

Արեղյան.— Որովհետև էպոսում Շամա ուղտը կասե, ինչպե՞ս գործածեմ: Վերջապես, իմ կարծիքով, մեր ժողովուրդը եթե դավա է գործածում, և մենք գործ ենք ածում, չի՞ խանգարում, <որ գործածենք>: Այնուհետև՝ ընկեր իսահակյանը խոսում է ծովի ջրի մասին: Այստեղ այդ ծովի ջուրը երկու անգամ է հիշված: Երևի ընկեր իսահակյանը խառնում է առաջին անգամվա գործածածի հետ, իսկ դա երկրորդ անգամ է լինում, երբ նրանք ջուրը խմում և մեծանում են: «Ազնավուրանց ուղի»—սա դործ է ածված Դավթի բերանով, իսկ Ազնվանց տոհմ կամ Ջոջանց տոհմ այստեղ գործածված չէ, <այլ>՝ Մասնա տուն: Ջոջենց տուն կամ Ազնավուրանց տուն մի քանի վարիանտներում գործ է ածված, և Դավթի ճյուղի մեջ է գործածված:

Կիրակի <բառի մասին եղած> դիտողության հետ ես համաձայն եմ, բայց պետք է ասեմ, որ այստեղ պատմողը կիրակի բառը գործ է ածել տոն-ի իմաստով, իբրև ազիզ օր: Ազիզ թուրք<երեն> բառն այլ կերպ ես չէի կարող գործածել, սուրբ էլ չէր լինի: Նվիրական բառ է, և մեր լեզվից ազիզ բառը չենք կարող հանել: Ես, դոնե, լեզվի մասին իմ տեսակետը ունեմ: Մեր լեզվից երբեք չպետք է պոկել այնպիսի օտար բառեր, որոնք ընդհանրացել, դարձել են մեր ժողովրդի գործածական բառերը: Խոսքս նորամուտ բառերի մասին չէ: Օրինակ՝ ազիզ բառը դարձել է շատ գործածական:

Կրկնությունների մասին ես պետք է ասեմ, որ չպետք է լինեն, սակայն կան տեղեր, որոշ կտորներ, որոնք պետք է կրկնվեն: Օրինակ՝ Հոմերոսի մեջ կրկնություններ կան, սակայն այդ կրկնությունները այնպես պետք է լինեն, որ օտար ընթերցողը չձանձրանա: Պարզ է, մեր ժողովուրդը այդ կրկնողությունները սիրով կկարդա: Այստեղ խոսք եղավ կրակի—բամբակի, կրակի—ջրի մասին: Այստեղ կա երկու հակադրություն, իսկ Դավթի մեջ այդ հակադրությունը չափազանց մեծ է. ավազ—ջուր, կրակ—դեզ, մի խոսքով՝ բավականին շատ պատկերներ կան: Այնպես որ այդ կրկնությունը կրկնություն չի: Նման կրկնություններից չպետք է խուսափել, բայց, առհասարակ, չպետք է կրկնել, և մենք որոշել ենք վերջում եռյակս այդ կրկնություններից խուսափենք:

Ջալալին <բառը> չպետք է դուրս <հանել>: <Քուռկիկ Ջալալին> ծովի ձի է, եթե այդ կրկնությունը չանենք, մենք Քուռկիկ Ջալալու մասին

պարզ պատկերացում չենք ունենա: Մենք պետք է իմանանք, թե նա ինչպիսի ձի է: Այնպես որ դա բնորոշելու համար հարկավոր էր այդ բառը պահել: Եթե կրկնություն կա, ընդհանրապես, Դավթի <մասից> պետք է հանել, որովհետև, դուք գիտեք, որ Սանասարի, Բաղդասարի մասը լավ չի մշակված, իսկ Դավթի վարիանտը ավելի լավ է մշակված: Այնտեղ բնորոշ գծեր խիստ շատ կան:

Այն, որ Մովսիսարը աշխարհ չի տեսել, այս արդեն փոխաբերական մտքով է գրված: Այն, որ նա փակ կյանքով է ապրել և վերջին անգամ, որ պետք է գնա Բաղդադի խալիֆային, ուզում է դրոսանքի գնալ, սա վիպական բան է և սա փոխել, նշանակում է վեպը թուլացնել: Սովոր երկու անգամ է տրված: Իհարկե, մեկը կարելի էր պահել, իսկ մյուսը՝ ջնջել: <Բայց> ես երկուսն էլ պահել եմ, որովհետև սովոր մեր հին կյանքի մեջ չափազանց շատ է եղել: Հուճանենս կաթողիկոսի <Պատմությունը եթե կարդաք> կտեսնեք, որ հենց այն ժամանակ չափազանց մեծ սովի շրջան է եղել: Ինձ թվում է, որ երբ մենք սովը ուժեղ կերպով տալիս ենք, դա վեպին տալիս է մեծ արժեք, որովհետև ցույց է տալիս մեր հին, դժբախտ պատմական կյանքը, որն ուրիշ ավգների վեպերի մեջ կարող է <և> թույլ լինել: Կարելի է, իհարկե, դուրս գրեցի, բայց ինձ թվում է, որ վեպը դրանից պատմականորեն չի շահում:

Այնուհետև՝ վիպական մանրամասնությունների մասին: Ընկեր Իսահակյանն ասում է, որ մանրամասնություններ շատ կան: Այդ շատ ճիշտ է: Վերջին խմբագրության ժամանակ կարելի է ջնջել, բայց վիպական մանրամասնությունները անհրաժեշտ են: Եթե վերջենք հին վեպերը, ինչպես օրինակ՝ «Իլիական» ու «Ոդիսականը», կտեսնենք, որ հին վեպերի հրապույրը հենց դրա մեջ է գտնվում: Բայց, իհարկե, կարելի է որոշ մանրամասնություններ ջնջել: Այնտեղ գործողություններն արագ են գնում, իսկ Մշո վարիանտն այդպես չէ: Նրանց մոտ դանդաղ է գնում, և այդ դանդաղությունը մտել է վեպի մեջ:

Այնուհետև՝ գոյացնել բառի մասին: Ես ո՛չ թե գոյացնել բառն եմ գործածել, այլ՝ գոյանալ: Թուրքերեն ասված է՝ բիամ գալ, և ես դա թարգմանել եմ գոյանալ: Էջաբեդլի բառը ես թարգմանել եմ հրեշալի, բայց ինձ թվում է, որ ճիշտ չեմ թարգմանել: Էություն բառը վեպի մեջ կա և գործ է ածված ծագում իմաստով, այդպես էլ ես գործ եմ ածել: Այնուհետև՝ հայերիկ, մայրիկ բառերի մասին եղավ առարկություն. կարելի է ասել հերիկ, մերիկ, բայց վիպասանը հայերիկ, մայրիկ է ասել, և ընկեր Իսահակյանը չպետք է մոռանա, որ սա ավելի հինը կտանի մեզ, դեպի X դարը:

Իսաճալյան.— Իմ ասածը մայրիմ բառի վերաբերյալ է:

Արեղյան.— Այդպիսի բառ չեմ գործածել, կարող եմ տեսրակները ձեզ տամ, և դուք կհամոզվեք, իսկ ինչ վերաբերվում է մայրիկին, ինձ թվում է՝ այդպես էլ պետք է պահել, ինչպես մի քանի վարիանտներում կա:

Բ. Հաբությունյան.— Առատության պատմությունը տալու ժամանակ ասում ենք, որ խալվարը արժե տասը մանեթ:

Իսաճալյան.— Խալվար բառը չպետք է գործածել:

Արեղյան.— Չպետք է մոռանալ, որ հայկական մի շարք վարիանտների մեջ՝ Նոր Բայազետի, Աշտարակի <և այլն> գործ են ածում խալվար բառը, իսկ եթե ուզում եք, կարող եմ դնել՝ լիար արժե տասը մանեթ:

Իսաճալյան.— Դուք արդեն ծաղրի եք վերածում, ես կարծում եմ, որ

էպոսի լեզուն պետք է միասնութիւն ունենա, պետք է այն տպավորութիւնը թողնի, որ ժողովուրդն է խոսում և ոչ թե զանազան լեզուներով բառեր գործածվի:

Արեղյան.—Հենց ժողովուրդն է խոսում էդ բառերով:

Իսահակյան.—Ժողովուրդը կարող է շատ բան գործածել, բայց ձեր գործածած լեզուն պետք է արևմտահայ էպիկական ոճին հարազատ լինի:

Արեղյան.—Օրինակ՝ խալվար ինչպե՞ս գործածեմ, ի՞նչ կառաջարկեիք:

Իսահակյան.—Ուղտաբեռ, էշաբեռ:

Արեղյան.—Եթե էդպես գործածեմ՝ դինը թանկ կլինի, իսկ մենք պետք է էժան լինելը ցույց տանք:

Իսահակյան.—Թող լինի մի ոսկի:

Արեղյան.—Թանկ կլինի:

Իսահակյան.—Դե, որ էդպես է, թուրքերեն բառերը պահեցեք:

Արեղյան.—Հանապազ: Ինչպե՞ս կարող էի հաճապազ բառը հանել, քանի որ ինքը Մովսէսյանի հաճապազ բառը գործ է ածել: Ես չէի կարող փոխել:

Իսահակյան.—«Ազնանց տունը» և «Սասնաց տունը», այդ ևս պետք է ցույց տալ, քանի որ կա և «Ջոզանց տուն»: Ես կարծում եմ, որ «Ազնանց տունը» պետք է պահպանել:

Հարությունյան.—Խալվարը տասը մանեքով ասվում է էժանության իմաստով, մինչդեռ այդ ժամանակ տասը մանեքը շատ թանկ կլինէր: Ես իմ մանկութիւնից հիշում եմ, երբ խալվարը արժեք 10—12 մանեք, իսկ խալվարը դուրս բերել տասը մանեքով՝ այն ծամանակվա համար շափազանց թանկ է, պետք է փոխել այդ:

Արեղյան.—Մենք էլ խալվարը կշինենք մի մանեքով:

5

<ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ՄԿՐՑԱՆԻ>

Արեղյան.—Գործողութեան թափի մասին ես էլ քիչ առաջ նկատեցի: Բայց պետք է ասեմ, որ դա կախված է վարիանտներից: Կա վարիանտ, որտեղ գործողութիւնը դանդաղ է առաջ գնում, և, բնականաբար, այն վարիանտը, որ դանդաղ է առաջ գնում, մենք օգտվելուց էլ գործողութիւնը դանդաղ ենք տվել, իսկ եթե մենք ինքներս մշակեինք, այդ հնարավոր կլինէր հարթել, սակայն մեղ այդպիսի իրավունք չէր վերապահված: Եթե մենք մշակեինք, դինամիկան ավելի կուժեղանար:

Այնուհետև՝ ընկ. Մկրյանը ասում է, որ հեքիաթային բնույթ է տրված <էպոսին>: Հենց ինքը՝ Սանասարը հեքիաթային չէ՞:

Մկրյան.—Խոսքս ոճի մասին է:

Արեղյան.—Ես հեքիաթային չեմ դարձրել: Սանասարի վեպի մեջ հեքիաթային մասեր շատ կան, օրինակ՝ նրա ամուսնութիւնը. դուք կտեսնեք, որ ամբողջապես հեքիաթային է: Այնուհետև՝ Մկրյանը ասում է, որ Բաղդադի խալիֆի մոտ «գնալ»-«գալու միջադեպը միանգամայն ավելորդութիւն է»: Բայց դա՝ պատմական բան է և ամբողջ վեպի էական տեղն է, պետք է պահել: Գուցե արտաքին ձևը հեքիաթային է, բայց բովանդակութիւնը հեքիաթային չէ:

Ասում են՝ ամեն ինչ ընդգրկված է, որոշ բաներ պետք է դուրս թողնել: Եթե ընկերները կոնկրետ կնշեն, թե ինչը պետք է հանել, ես կհանեմ: <Կամ>, օրինակի համար՝ <Սանասարի> ջուր խմելը երկու անգամ են բերել:—Ծիշտ է, <բայց> երկու անգամ էլ պատմվում է: Մի անգամ ջուրը խմում է Բաղդասարը և մեծանում: Իսկ մյուս անգամ Սանասարը ծովի տակ ջուր է խմում առանց Բաղդասարի: Եթե առաջի անգամ ջուր խմելը դուրս չբերենք, Բաղդասարը կմնար փոքր, այնինչ նա դարձավ Բաղդադի թագավոր: Ճիշտ է, առանց էն էլ նա ծագումով մեծ էր: Երկրորդ անգամ Սանասարը ծովի տակ ջուր խմեց, որտեղից առավ յոթուեկիկ Զալալի ձին: Եթե երկրորդ ջուր խմելը հանենք, այն ժամանակ Թուռլիկ Զալալու ծագումը պարզ չի լինի: Երկրորդ անգամ Սանասարը առանց Բաղդասարի է խմում: Իսկ եթե կգտնեք, որ պետք է դուրս հանենք, կարող ենք դուրս հանել:

Այստեղ ասվեց, որ էպոսի մեջ հերոսները դուրս են դալիս չափազանց գունագեղ: Խալիֆան նույնպես դունեղ է դուրս բերված: Այդ այն խալիֆան է, որը ֆեոդալիզմի ժամանակ հարկատու է դարձնում հայերին, որտեղ, <ինչպես> ասվում է, որ թագավորը ուժեղ է, նա է հարկատու դարձնում: Այդ այն խալիֆան է, որը հարձակվում է հայերի վրա և հարկատու է դարձնում նրանց: Այդ այն խալիֆան է, որը որոշում է գնալ և գլավուրներին իրեն հպատակ դարձնել: Նա գնում է Երուսաղեմ, կռվում է նրանց դեմ, հարկատու դարձնում: Այդ այն խալիֆան է, որը սիրահարվում է մի կնոջ վրա, որին բոլորովին չի տեսել, որի խելքը, գեղեցկությունը գտնում են: Նա սիրում է Մովինարին, որովհետև նման աղջիկ չկա, սակայն տատանվում է, որովհետև կասկածում է Մովինարի անմեղության վրա: <Բայց> այդ չափազանց բնական է: Դա մարդկային է: Ինչու՞ ուզում եք, որ խալիֆային հանդես բերենք որպես հրեշի, մինչդեռ վեպը նրան հրեշ չի դուրս բերում. նա մարդկային զգացմունքներ ունի, նա տատանվում է: Եվ երբ որ իմանում է, որ կարողանում է փոքրիկ տղան չարդել դինավորներին և ասել, որ նրանք ոչինչ չեն կարող անել, նա համոզվում է նոր, որ Մովինարը անմեղ է եղել, և այնուհետև սկսում է նրան սիրել: Եվ այդպիսով՝ սկսում են մտերմանալ Բաղդադի խալիֆայի հետ: Վերջում նա ուզում է Սանասարին ու Բաղդասարին ղոհել: Այնպես որ, Բաղդադի խալիֆայի բնավորությունը և տատանվող լինելը բավական ուժեղ երևան է եկել, իսկ թե ուրիշ բան կարելի է ավելացնել, չգիտեմ: <Եթե> ես ստեղծագործելու լինեմ, կամ մեր բանաստեղծները եթե ստեղծագործելու լինեն, կարող են այդպես վարվել, բայց այս նոր ստեղծագործություն չէ, այլ հյուսվածք է:

Դուք ասում եք, թե պետք է խալիֆային այնպես նկարագրել, որ նա հակակրանք առաջացնեք: Ինչու՞, <մի՞թե> կարելի է <նկարագրել> այնպես, որ մեկը դե դուրս գա, իսկ մյուսը՝ հրեշտակ: Այստեղ ես տվել եմ մարդու պատկեր: Այստեղ, այս վեպում նա հակակրանք է առաջացնում սովի պատկերում և այլ խնդիրներում, բայց չէ՞ որ նա պետք է ունենա նաև մարդկային գծեր, և նրա տատանումները մարդկային են: Մի-փոքր ավելի մեղմ է <հանդես բերված> այստեղ խալիֆան, որովհետև չի սպանում Մովինարին, այնինչ, այդ բնավորությունը հատուկ է արևելյան բռնակալներին:

<Այնուհետև> խոսում եք հոր մոտ գնալու մասին և շեշտում եք, որ <Մովինարը> մի քանի անգամ է գնում հոր մոտ: Ծն գրել եմ երկու անգամ: Մեկն արդեն որպես սովորություն, որ ամուսնության առաջին շրջանում հո-

րանց տուն դարձի են գնում, իսկ երկրորդ անգամ գնում է հոր տունը: Կարելի է և չգրել այդ մասին, իսկ եթե հոր մոտ չգնա, չգիտեմ, սրանով բան կավելանա՞, թե՞ ոչ: Պետք է ասել, որ Մովսիսը երկու ամսով է խնդրում հոր մոտ գնալու, բայց խալիֆը թույլ է տալիս վեց ամսով: Եթե ժողովականները կգտնեն, որ այդ դարձը կարելի է հանել, ես ոչինչ չունեմ ասելու: Կարող է և չգնալ: Զպե՞տք է գնա. եթե կուզեք, կհանեմ:

Հետո, <ընկ. Մկրյանը> ասում է, <որ Արեղյանը ավելի շատ> պատմաբանի հոգեբանությամբ է խոսում: Ես չեմ հասկանում, ի՞նչ է նշանակում սա: Վեպի մի քանի վարիանտները կան. դիտենք Մոկաց խումբ և Մշո խումբ: Մշո խմբի մեջ հիշատակվում է, որ նա գնում է Թեոդորոսի, Մուշեղի և այլնի մոտ: Գուցե Թեոդորոսը Ռշտունի՞ն է, կամ Մուշեղը Մուշեղ իշխա՞նն է: Այնուամենայնիվ, այդ պատմական նշումները պետք է պահել: Ես սա դիտավորյալ եմ արել: Այնուհետև՝ այն, որ Բաղդադի խալիֆան ուժեղանում է, պետք է ասել, որ, իմ կարծիքով, երևան է հանվում վեպի պատմականությունը: Վեպի մեջ, իմ կարծիքով, պետք է պատմական հիշողությունները պահել, որովհետև վեպը հենց նրանով է վեպ, որ ունի պատմական հիշողություններ: Սա իմ տեսակետն է, և սրանից չպետք է հրաժարվել: Եթե վեպի մեջ տեղերի անուններ է հիշվում, դործողությունների անուններ է հիշվում, որոնք պատմականորեն ճիշտ են, <դրանք> պետք է պահել և դա երբեք հեքիաթային բնույթ չի տալիս վեպին: Օրինակ՝ զանազան տեղերի անուններ է ասում՝ Մուշ, Մացկետ: Այս Մացկետի քաղաքների մոտ գնալը պետք է թողնել, որովհետև նա, վերջիվերջո, մի տեղ պետք է գնար՝ ծառայելու համար, <բայտ>՝ հին ֆեոդալական վեպի՝ մեկի մոտ ծառա պետք է մտնեք, որ ապրեք:

Մկրյան.— Հենց խնդիրն այդ է, որ մենք այդ տեսակետը չունենք, որ հին ֆեոդալական վեպ է:

Արեղյան.— Ես ասում եմ, որ սրանով երևում է վեպի պատմականությունը և պետք է թողնել, որովհետև մի տեղ, որտեղ սար, ձոր, անտառ է, շենլիկ չկա, <մարդ> շատ-շատ ապրի մի շաբաթ, երկու շաբաթ: Հետո, չէ՞ որ ասում է՝ քար, ձոր, արջ ու գազան: «Անտառ» մեղա էր, իսկ ես դարձրի անտառ: Զենք կարող պահանջել, որ երեխան անմիջապես իշխան դառնա. նա փախստական էր, նա մի տեղ պետք է ծառայեր, մի տեղ պետք է աշխատեր, որպեսզի հետո իշխան դառնար: Իսկ ինչ վերաբերում է ալպավիճել բառին, Մշո վարիանտում ալպավիճելը մի քանի անգամ կա. ճիշտ է, Մոկաց վարիանտում չկա, բայց ի՞նչ ասենք, որ Մոկաց վարիանտում Սանասարն էլ չկա:

Կրոնականը, ճիշտ է. շեշտված է. ես համաձայն եմ, որ կրոնական <մոտիվների> որոշ մասը հանենք, բայց մենք չենք կարող կրոնական <ոգին> ամբողջովին հանել, որովհետև մենք գիտենք, որ ժողովուրդը պատերազմից առաջ պատարագ է անում: Այդպիսի բաները հանելուց՝ մենք վեպը կգրկենք ժողովրդականությունից: Կան արտահայտություններ, որոնք չենք կարող հանել, որոնք դարձել են մեր ժողովրդի սովորական արտահայտություններ: Օրինակ՝ գյուղացին ասում է. «Ձին խոսում է աստծու հրամանով»:

Տեղից.— Խոսքը դրա մասին չի, այլ այն մասին, որ ծովի տակը եկեղեցի կա:

Արեղյան.— Օրինակ՝ Մոկաց վարիանտում ծովի տակ Սանասարը գնում

է Արտեղ կղզին, դա վանք է. մի քանի անգամ է գրված, բայց ես չուզեցի վանքը շնորհիւ և հանեցի: Ես համաձայն եմ, կրօնական որոշ մասեր հանենք, <բայց> ինչպե՞ս հանենք Մարիամ աստվածածնին:

Տեղից.—Տերտեր, եպիսկոպոս շատ կան, դրանց պետք է հանել:

Արեղյան.—Ինչպես ասացի՝ պատարագը չենք կարող հանել, իսկ եթե ուզում եք, որ մոգեր դարձնենք, <դրանով> կզրկենք նրան ժողովրդականությունից:

Մկրյան.—Ժողովրդական շատ վարիանտներում կրօնական այդ մասերը չկան:

Արեղյան.—Ժողովրդական <շատ> վարիանտներում Սանասարն էլ ու Բարդասարն էլ չկան:

Կարապետյան.—Խոսքը դրա մասին չի, այլ այն մասին, որ շենքը շինելուց հետո տերտերը բնֆին մասնակցում է, կենցաղային որոշ խնդիրներ են դրված:

Արեղյան.—Մենք կարող ենք այդ հանել: Ասված է, որ Մովհնարը (այնուհետև՝ բաց թողած բառեր—Պ. Ն.) գնում են ուխտի, Եղոթքի, իսկ Սանասարը, Բաղդասարը, Քեռի Թորոսը՝ որսի: Իսկ եթե գտնենք, որ այդ ևս պիտի ջնջել, կջնջեմ: Քրիստոնեականը կարելի է ջնջել, ես դրան դեմ չեմ: Այնուհետև՝ որ ընկ. Մկրյանը ասում է, թե Սանասարի մասը երեք էպիդոդ ունի, այստեղ էլ երեքն է դուրս գալիս: <Բայց> այստեղ կա մի խոշոր ու հիմնական բան, որ Բաղդադի խալիֆայի դեմ հարկի համար են կռվում: Սա հիմնական խնդիր է, իսկ դրա վրա կանգ չեն առնում ընկերները:

Թումանյան Ն.—Ես նախ՝ կուզեմայի իմանալ, թե արդյոք նախքան նյութերի մշակումը որոշ սկզբունքներ դրվե՞լ են, թե ոչ օտար բառերի գործածության կապակցությամբ: Բացի այդ, ես կուզեի իմանալ, թե ո՞ր վարիանտումն է եղել «Խաչ պատարագին», կամ ո՞ր վարիանտումն է եղել «Խաչ պատերազմին»:

Արեղյան.—Ընկեր Թումանյանը երևի լավ չլսեց այն մասին, որ մենք ասացինք, որ մեզ շտապեցրել են: Իսկ ինչ վերաբերում է այն խնդրին, թե արդյոք սկզբունքներ որոշել ենք, թե ոչ, կարող եմ ասել, որ որոշել ենք, բայց մեկը մի ձևով է մոտենում, իսկ մյուսը՝ այլ ձևով: Եթե մեզ տրված լիներ վեց ամիս, այդ ուրիշ խնդիր է: Դուք հարցնում եք, թե «Խաչ պատարագին» կամ «Խաչ պատերազմին» ո՞ր վարիանտներում են եղել: Հենց այն ժամանակ են «Խաչ պատերազմին» գրել, որպեսզի չգրեն «Խաչ պատարագին», իսկ թե ո՞ր վարիանտումն է եղել, այդ դուք ինքներդ կարող եք ստուգել, թե որ վարիանտումն է եղել:

Թերզիբաշյան.—Ես մի քանի բառերի մասին չի ուզում խոսել.—մավջուր, ինձ թվում է, նշանակում է պերեկլիչկա, ներկա լինելու ստուգումը... իսկ կրակ փախցնելը դա խաղ է, մանկական խաղ:

Արեղյան.—Դա խաղ չի, գուցե այսպիսի մանկական խաղ էլ կա, իսկ այստեղ նշանակում է, երբ ձիով մի կողմը գալիս է մյուս կողմի վրա, և մյուս կողմը սրան մոտենալով՝ մի բան է փախցնում, ահա՛ սա կրակ փախցնել է նշանակում:

...Մավջուր արեց.—ճիշտն ասած՝ մինչև այժմ ես չեմ իմացել, թե մավջուր բառը ինչ է նշանակում: Այնուհետև՝ դուք ասում եք, թե Սանասարի մասը ներածություն է և պետք է արագ անցնել: Դա սխալ է: Սանասարն իր համար

նույնպիսի մի վեպ է, ինչպես մյուսները: Սա ոչ թե ներածութուն է, այլ մի առանձին վեպ է: Մեր վեպը մի փոքրիկ «Շահնամ» է: Այնուհետև՝ դուք ասում եք, որ բոլոր վեպերի մեջ այդպես է: Օրինակ՝ ինձ ծանոթ են ռուսաց վեպերը, կամ, ինչպես օրինակ՝ «Շահնամեն», «Իլիականը», «Ողիսականը»: Նրանք շատ անգամ մշակված են և վեպ չեն: Նրանք մի մարդու <կողմից> մշակված չեն, այլ զանազան մարդիկ են մշակել: Չպետք է մեր վեպին մոտենանք այն տեսակետով, ինչպես Կարելի է մոտենալ «Իլիականին» և «Ողիսականին», որովհետև մեր վեպը ժողովրդական վեպ է: Այնուհետև՝ դուք մոտենում եք իմ աշխատանքին այնպես, ինչպես կմոտենայիք Թումանյանին կամ Իսահակյանին, որպես ստեղծագործողների, բայց ես ստեղծագործող չեմ, սա ժողովրդից է, և ես իրավունք չունեմ ինքնուրույն ձեռք մշակելու:

6

<ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՅԱՆԻՆ>

Ընկերներ, ընկեր Լիսիցյանը տեմպի, տակտի մասին է խոսում: Այս մասին ես մի քանի անգամ ասացի. նայած թե որ վարիանտից ենք օգտվել, <ըստ այդմ էլ> տեմպն արագացել է կամ դանդաղել: Եթե՝ Մոկաց խմբից ենք օգտվել, արագացել է, եթե Մշո՝ դանդաղել, իսկ եթե ինքս մշակելի, պարզ է, որ տեմպը կպահպանելի: Էականն այն է, որ ասում է՝ Բաղդասարին ինչո՞ւ են Բաղդադ տանում: Վեպի մեջ գուցե և նրա համար են տանում, որ Բաղդասարը Բաղդասար է կոչվում, այսինքն՝ Բաղդադ անվան նման է: Խալիֆան թույլ է լինում, իսկ հետո Բաղդասարը դառնում է Խալիֆա. գուցե հենց այդ Բաղդասարի անունին նման է Բաղդադը: Իսկ Սանասարը, որը ավելի ուժեղ է, վեպը նրան տանում է Սասուն. պարզ է, որ ուժեղին Հասսան կտանեն:

Այս գեղարվեստական գործ չի, սա մի տեսակ մեխանիկական գործ է, որովհետև մեզ թույլատրել են մի-մի բառ, մի-մի տող ավելացնելու: Մեզ մնում էր դասավորել, թե առաջ ո՞ր մասը, ո՞ր տողը դնենք, հետո՝ որը. այսինչ միտքը որի՞ց առաջ դնենք, որպեսզի պատկերը ճիշտ լինի. ինչպե՞ս գրենք, որպեսզի կրկնություն չլինի. ահա՛ այս գործը մասամբ մեխանիկական գործ է, որովհետև ուրիշ բան չենք կարող ավելացնել:

Ընկեր Լիսիցյանը ասաց Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործության մասին. Հովհաննես Թումանյանը բանաստեղծ է, նա ազատ է աշխատել, ստեղծագործել է: Շատ գոհ ենք, որ ընկեր Լիսիցյանն էլ է նրա հետ աշխատել [ծիծաղ]: Խնդիրը այն է, որ սա կիսագեղարվեստական գործ է:

7

<ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆԳԱՆԻՆ>

Ընկեր Լևոնյանը ասում է, որ Ղանալանյանի մոտ տակտերը ավելի լավ են, քան ինձ մոտ: Ես կարծում եմ, որ ճիշտ չի. եթե լսել եք ուշի-ուշով, ապա ինձ մոտ յամբերը շատ են: Նկարագրություններ չկան, ես ինքս ճրագով եմ փնտրել, բայց շատ չեմ գտել:

Դուք պետք է իմանաք, որ Հայաստանը կոչվելիս է եղել «Արևելք», արե-

վելյան երկիր: Կազիկ թագավորը մի տեղ կոչվում է «Արևելքի թագավոր»: Այդ բառը առաջ է եկել Կիլիկյան թագավորների ժամանակից, որից հետո էլ ժողովուրդը «Արևելք» բառը գործ է ածել: Եթե ուզում եք, Արևելք բառը կարող ենք ջնջել և Հայաստան դնել: Այնտեղ ասվել է՝ փայլուն աստղին նայիր և ուղիղ գնա դեպի արևելք. այդ Հայաստանի մասին է ասված: Այդ կջնջեմ: Կրկնությունների մասին արդեն ասել եմ: Կրկնություններ չպետք է լինեն, կան արտահայտություններ, որ մենք հանել ենք, օրինակ՝ շայ խմել. «շայ խմել»-ը մենք չենք վերցրել:

8

<ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԵՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ>

Ես կուզեի լեզվի մասին խոսել. այս ուղղությամբ, վերջում, մենք, իհարկե, պետք է նորից այսպիսի մի հավաք ունենանք: Պետք է արևմտյան լեզուն պահպանել. այսպիսի որոշում մենք առաջին նիստում ունեցել ենք, որ այն թուրքերեն բառերը, որոնք հնացած են և հասկանալի չեն, պետք է, ըստ հնարավորության, փոխել նոր բառերով, բայց փոխել այնպիսի բառերով, որ ժողովրդական գույնը պահվի, իսկ այն թուրքական բառերը, որոնք իրենց ուժը պահել են, պետք է պահպանել, օրինակ՝ թամամ, ազիվ օր:

Անցյալ օրն առաջարկ եղավ «ազիվ օրվա» փոխարեն գործածել «սուրբ օր». դա ճիշտ չի լինի, այս բառերը բոլոր տեղերումն էլ գործ են ածվում: Այս սկզբունքն ընդունված է, և մենք պետք է սրանով էլ առաջնորդվենք, բայց մենք՝ բրիգադայի անդամներս, հնարավորություն չենք ունեցել լեզվի խնդրով մանրամասն զբաղվելու, մենք բրիգադայում չենք կարգացել ընկ. Աբովի գրվածքի վերջին մասը և հնարավորություն էլ չենք ունեցել ճշտել: Եվ եթե այստեղ մեզ որոշ նոր ցուցմունքներ չտրվեն, իմ կարծիքով՝ որոշ թերություններ, գուցե, նորից մնան: Ես կուզեի, որ այստեղ մեզ տրվեր մի նոր դրույթ. օրինակ, գործ է ածված՝ բերեցի, բերավ, իբեր (հին ձև է), իբիր: Հիմա՝ «բերեցն» է լավը, թե՞ «բերավը»: Անցյալ անգամ, ակադեմիայի նիստում, առաջարկ եղավ, որ «ասաց» չասենք, այլ ասենք՝ ասեց: Հիմա չգիտենք, ո՞րը գործ ածենք: Նույնպես և «բերեցի» և «բերիցի» մեջ տատանում կարող է լինել: Ինձ թվում է, որ այս խնդիրներում այնքան էլ հետևողական չպետք է լինել, որովհետև որոշ պատմողների մոտ այս շատ հաճախ է լինում: Ես կուզեի, որ այս խնդիրների նկատմամբ մեզ ուղեցույց տրվի: Ես կարծում եմ, որ մեր բրիգադային այս նիստում որոշ առաջադրանք կտրվի, լեզվի տեսակետից. կմշակենք, հետո, մի այլ նիստում, կքննարկենք և վերջնականապես կընդունենք:

Այստեղ նկատողություն եղավ «խազարի» և «խամարի» մասին: Այս բառերը պետք է փոխել: Մենք առաջին նիստում էլ ասել ենք, որ գավառական աղեղեցությունից պետք է լուրջանալ, <բայց> բարբառային արտահայտությունները պետք է պահել: Մեր ո՛չ պարզ խնդիրը քերականության մասն է: Ուսանավորի մասին ընկ. Դերենիկ Դեմիրճյանը խոսեց, բացառական հոլովի խնդիրը դրեց. այն է՝ ուց գործածե՞նք, թե՞ եց: Ավելի շուտ՝ ուց-ը ես մերժում եմ. պետք է ից-ն էլ, եց-ն էլ պահել:

Այստեղ ամենից քիչ ընկերները խոսեցին հորինվածքի մասին, իսկ ես կարծում եմ, որ այս ժողովը պետք է այս մասին հատկապես ավելի շատ

խոսեր, որպեսզի կարելի լինի մի ամբողջականություն պահել այս կամ այն խնդրի շուրջն. այս մասին պետք է շատ խոսվեր: Ինչ վերաբերում է կրկնողություններին, մենք էլ որոշել ենք կրկնողություններից խուսափել, բայց որովհետև, ինչպես ասացի, բրիգադան հնարավորություն չի ունեցել ծայրից ծայր մի անգամ, գոնե, կարդալու, ուստի այդ կրկնողությունները հանդես են գալիս. հետագայում մենք կրկնողություններից անպայման կխուսափենք:

9

<ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՎԱՂԱՐՇ ՎԱՂԱՐՇՅԱՆԻՆ>

Ընկ. Վաղարշյանը, կոմպոզիցիայի մասին խոսելուց, առաջարկում է հանդուժ հաթունի և Դավթի սիրահարությունը և կոիվը զուգընթաց տանել. նա խոսում է որպես մեկ վեպի մասին, սակայն սա մի վեպ չէ: Դա կարող են անել վիպասանները. եթե նրանք ինքնուրույն կերպով ստեղծագործում են, կարող են, ասենք, հոր և որդու կոիվը առնեն և զարգացնեն. սա կդառնա մի ամբողջական վեպ, իսկ այստեղ բազմաթիվ վեպերի էսքիզներ կան, և հիմա այդ էսքիզներից մենք պետք է խուսափենք: Ես ասում եմ, որ մենք չենք կարող խուսափել: Մենք աշխատել ենք, որքան կարելի է, այնպիսի էպիզոդները վերցնել, որ <հյուսվածքը> կապվի, բայց չի կապվում: Վեպը մի տեսակ ճանապարհորդություն է դուրս գալիս: Վերջնական խմբագրության ժամանակ, գուցե, մի քանի բառերից էլ խուսափենք: Բայց Դավթի մասը սկզբի շրջանում երկար է, և եթե որևէ մեկին հարցնենք, թե ինչպե՞ս անցավ այդ գործողությունը, դժվար թե պատասխանի: Բայց ընկ. Վաղարշյանը <առաջարկում է այդ երկու ճյուղերը միաձուլել և> ամբողջապես, գուցե, կենտրոնացնել Դավթի շուրջը: Դա՞ սխալ է: Դա նրանից է, որովհետև ընկ. Վաղարշյանը վերցնում է միայն մի վեպ: <Նա> վերցրել է Դավիթն իր ամբողջությամբ և հանդուժը գցել առաջ: Գուցե և ցանկանում է նրան (իմա՞՜ հանդուժին—Պ.Հ.) կովին մասնակից դարձնել: Այդպես անելով՝ արդեն կստացվի մի նոր ստեղծագործություն: Դուք Ձեր դրամայում կարող եք այդ անել, և շատ ուրախ եմ, որ այդպես եք արել, բայց այստեղ հնարավոր չէ: Ձեր դրաման նոր ստեղծագործություն է, բայց մենք պետք է տանք մեր վեպը և ո՛չ թե մեր սեփական ստեղծագործությունը:

10

<ԿԱՐՃ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ>

Վ. Թերզիբաշյան.—Ժողովրդական էպոսի մեջ ֆալշ խարակտերիստիկաներ չկան. ֆալշ խարակտերիստիկա կարող են տալ վիպասանները... համաշխարհային էպոսի մեջ այս բանը չկա:

Արեղյան.—Համաշխարհային էպոս չկա:

Գ. Լեռնյան.—Խալիֆը Բաղդադից գալիս է և հետո փախչում Դամասկոս:

Արեղյան.—Ոչ թե Դամասկոս է փախչում, այլ դամասկոսյան ուղտի վրա է նստում:

Ս. Լիսիցյան.— Ես միայն մի հարց եմ ուզում տալ. այդ Քեռի Թորոսը Սասնո ցեղի՞ց է, թե՞ ոչ:

Արեղյան.— Ո՛չ:

.

Գ. Աբով.— Սանասարը բերդը կառուցում է մոր հետ և Քեռի Թորոսի հետ:

Արեղյան.— Այդպիսի բան չկա:

Արեղյան.— Ես մի հարց կուզեի տալ ժողովականներին: Երկրորդ ճյուղը՝ Սանասարի և Բաղդասարի մասին, ամբողջապես հեքիաթ է, և ինչպե՞ս պիտի վարվել այդ ճյուղի հետ. բոլորովին դուրս թողնե՞լ, թե միանգամ ընդմիջտ չնշե՞լ:

Հ. Մելիքյան.— Իհարկե, պետք է շարունակեք:...

Հ. Մելիքյան.— ...Ստացվում է այն տպավորությունը, որ Սանասարը և Բաղդասարը չեն կարողանում իրենց բերդի կառուցումը մինչև վերջ տանել, կարծես թե Հայաստանում բացի թագավորներից ուրիշ բան չկա: Միթե՞ մի շինական չկար...

Արեղյան.— Այդ դեպքում նշանակում է՝ ես պետք է ստեղծեի այդ վարիանտը:

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

ԴԱՎԻԹ ԵՎ ՄՀԵՐ

(էջ 7)

Ինքնագիրն անհայտ է: Առաջին անգամ տպագրվել է Շուշիում, 1889 թ., իրրե առաջարան Ուկաց Գինեկանց գյուղացի Նահապետից (Նախո բեռի) Մ. Արեղյանի 1886 թ. գրառած «Սասնա ծռեր» ժողովրդական վեպի պատումի անդրանիկ հրատարակության: Գրքի տիտղոսաթերթը հետևյալն է. «Դավիթ և Մհեր. ժողովրդական դյուցազնական վեպ. գրի առավ Մ. Արեղյան. Շուշի, Միքայելան Մանտեսի-Հակոբյանցի տպարանում, 1889»:

Երկրորդ անգամ որոշ կրճատումներով, դարձյալ իրրե հիշյալ պատումի առաջարան, տպագրվել է 1936 թ. Երևանում («Սասնա ծռեր», Ա. հ., խմբ. պրոֆ. դր. Մ. Արեղյան, աշխտկց. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, էջ 3—7):

Տպագրվում է ըստ առաջին հրատարակության բնագրի:

ԱԶԳԱՑԻՆ ՎԵՊ

(էջ 12)

Ինքնագիրն անհայտ է: Առաջին անգամ տպագրվել է «Մուրճ» ամսագրում՝ 1889—1890 թթ. («Մուրճ», 1889, № 10, էջ 1592—1608, № 11, էջ 1738—1761, 1890, № 1, էջ 38—49, № 2, էջ 220—236):

Աշխատության լրիվ վերնագիրն է. «Ազգային վեպ. Մ. Արեղյանի. «Սասունցի Դավիթ» կամ «Մհերի դուռ» (Կ. Պոլս, 1874) և «Դավիթ և Մհեր» (Շուշի, 1889) ժողովրդական պատմվեհերն իրրե կենսապատմական և կենսադյուցազնական ճին վեպ»:

Տպագրվում է ըստ «Մուրճում» հրատարակված բնագրի:

Աշխատությունը «Սասնա ծռեր» ժողովրդական վեպին նվիրված անդրանիկ գիտական ուսումնասիրությունն է, կատարված 80-ական թթ. հայագիտությանը տակավին միայն հայտնի երկու պատումների հիման վրա. մեկը՝ Գ. Սրվանձտյանցի Կ. Պոլսում 1874-ին հրատարակած «Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռն» էր, մյուսը՝ Մ. Արեղյանի 1889-ին Շուշիում տպագրված «Դավիթ և Մհերը»:

Աշխատությունը գրված է ժամանակի ուսու առասպելաբանական դպրոցի նշանավոր ներկայացուցիչներ Զ. Բուշլանի և Օ. Միլլերի տեսական գրույթների ազդեցությամբ:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵՆՆԵՐԸ Մ. ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ.
(ՔՆՆԱԳԱՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՈՒՍՎԱԾՓ)

(էջ 66)

Ինքնագիրն անհայտ է: Առաջին անգամ տպագրվել է «Արարտ» ամսագրում՝ 1899—1901 թթ. (1899, № 1, էջ 30—37, № 2, էջ 81—87, № 3—4, էջ 136—142, № 5, էջ 200—207, № 6, էջ 246—256, № 7, էջ 304—310, № 8, էջ 360—367, № 10—11, էջ 459—467, № 12, էջ 529—535, 1900, № 1, էջ 32—39, № 2, էջ 86—92, № 3, էջ 140—144, № 4, էջ 193—205, № 5, էջ 264—267, № 6, էջ 302—307, № 7, էջ 354—361, № 8—9, էջ 415—425, № 10, էջ 484—495, № 11, էջ 548—558, № 12, էջ 623—631, 1901, № 2, էջ 107—118, № 3, էջ 174—180, № 4, էջ 250—257):

Նույնը արտասպվել է «Արարատ» ամսագրից և հրատարակվել առանձին գրքով, ունի հետևյալ տիտղոսաթիվերը. «Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ. Քննադատություն և ուսմամբ: Արտասպված «Արարատ» ամսագրից: Վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, 1899»: Տպագրվում է ըստ «Արարատ» ամսագրից արտասպված հրատարակության բնագրի:

Աշխատությունը գիտական լուրջ րանավիճային հետազոտություն է, ուղղված մասամբ մոսկվայի լազարյան ճեմարանի դասախոս Մկրտիչ Էմինի «Վէպը հնոյն Հայաստանի» (Մոսկվա, 1850), իսկ հիմնականում՝ նույն ճեմարանի պրոֆեսոր, Մ. Էմինի աշակերտ Գրիգոր Խալաթյանցի «Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского» (Մոսկվա, 1896) աշխատություններում զարգացված տրամազօրենն իրար հակադիր տեսակետների դեմ:

Մ. Էմինը հիշյալ և հետագայում գրած «Моисей Хоренский и древний эпос армянский» (1881) աշխատություններում, հետազոտելով Մ. Խորենացու ավանդած հին վիպական ստեղծագործություններն ու դրանց հատվածները, գտնում էր, որ Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին գիրքն ու Երկրորդ գրքի մի մասը հիմնականում ժողովրդական մի հին ու ամբողջական վեպից, զրույցներից ու երգերից է քաղված, Մար Արասի գրքի գլուխները համարում էր կեղծիք և Խորենացու հորինածը: Գր. Խալաթյանցը նշված աշխատությամբ ամբողջովին հերքում էր Էմինի տեսակետները և տարվելով Խորենացու նկատմամբ եղած եվրոպական քննական պատմագիտության անիրավացի և ծայրահեղ կարծիքներով, հավաստում էր, թե Խորենացու վիպական բոլոր հատվածներն ու դրանց աղբյուրները կեղծ են, շինծու, Խորենացուց ճարպկորեն հյուսված՝ հին գրական հուշարձանների վիպական միջադեպերի տարրեր մոտիվների վրա:

Մ. Արեղյանն այս երկու հակադիր տեսակետները՝ պարզաբանելու նպատակով, վերստին բանասիրական մանրակրկիտ քննության է ենթարկում Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ պահպանված վիպական հատվածների խնդիրը, քալլ առ քալլ և հիմնավորապես հերքում Գր. Խալաթյանցի, մասամբ և Մ. Էմինի կարծիքները և հանգում միանգամայն նոր և համոզիչ և զրականությունների:

Աշխատությունը 1906 թ. Թիֆլիսում արժանացել է Ղուկասյան մրցանակի: Այն 1930-ական թթ. Մ. Արեղյանի կողմից կրճատված ու վերամշակված ձևով մտել է հեղինակի «Հայ վիպական բանահյուսություն» աշխատության վիպական առաջին և երկրորդ շրջանների մեջ, կազմելով դրանց բուն բովանդակությունը (տե՛ս Մ. Արեղյան, Երկեր, Ա, Երևան, 1966, էջ 15—180):

Աշխատության բովանդակության ցանկում, յուրաքանչյուր գլխի ենթավերնագրերը նշելիս, Մ. Արեղյանը երբեմն դնում է այնպիսի ենթավերնագրեր, որոնք այդ ձևով աշխատության մեջ չեն առանձնացված և բացակայում են, թեպետ ըստ էության այդ հարցերը շոշափված են շարադրանքի մեջ: Նման ենթավերնագրերը ցանկում թողնվել են անփոփոխ:

ԺՈՂՈՎՐԻԱԿԱՆ ԼԵՋՎԻ ՇԵՇՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (Արեկյան ճյուղի բարբառների մեջ)

(էջ 273)

Ինքնագիրն անհայտ է: Առաջին անգամ տպագրվել է 1890 թ. «Նոր-Դարում» (№ 141, 142, 143, 144, 145): Տպագրվում է ըստ «Նոր-Դարի» հրատարակած բնագրի:

Մ. Արեղյանը իր այս աշխատության վերջում՝ տողատակին, ծանոթության կարգով նշում է շեշտադրական մի շարք վրիպակներ, որոնք սպրդել են այդ աշխատության մեջ «Նոր-Դարում» տպագրելիս:

Հեղինակի այդ ծանոթությունը հաշվի է առնվել ներկա հրատարակության մեջ և ըստ այդմ վրիպակներն ուղղվել:

ԳՐԱՐԱՐԻ ԵՐԿՐԱՐԱՐԱՆՆԵՐՆ և ու, բե՞ ու, բե՞ վ

(էջ 292)

Ինքնագիրն անհայտ է: Առաջին անգամ տպագրվել է 1890 թ. «Նոր-Դարում» (№ 187, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 196, 197):

Տպագրվում է ըստ «Նոր-Դարի» հրատարակած բնագրի:

1880-ական թթ. վերջերին «Աղբյուր» և «Մուրճ» ամսագրերը այն բառերում, ուր հին ու երկտառը վ է արտասանվում, սկսում են ու-ի փոխարեն և գրել: Ղազարոս Աղայանը 1888 թ. «Աղբյուր» մանկական ամսագրում (№ 12, երկրորդ բաժին, էջ 93—117) հանդես է գալիս «Մի թեթև հրահանգ մեր լեզվի ուղղագրության մասին» հոդվածով և ի թիվս ուղղագրական այլ խնդիրների, փորձում է հիմնավորել ու-ի փոխարեն և-ի գրության նպատակահարմարությունը:

Այդ հոդվածի դեմ հաջորդ տարին «Մուրճ» ամսագրում (1889 թ. № 5, էջ 780—789) հանդես է գալիս լեզվաբան Սարգիս Սարգսյանը «Հյուն թն վնվ (և և վ)» խորագրով հոդվածով: Այստեղ հեղինակը, հակառակ Ղ. Աղայանի, ապացուցում է, որ և-ը հին ձայնավոր տառ է, անկախ ու ինքնուրույն գործածությունից զուրկ, կցվում է ու տառին և արտահայտում ու ձայնավոր պարզ հնչյունը: Այն երկբարբառ շ է և նրա սղումից ու այլ դեպքերից առաջացած վ հնչյունը գրվում է վ տառով և բարդ բառերում ա, ե, ի ձայնավորներից հետո գրվում է վ: Ուստի պետք է պահել վ-ի գրությունը և ոչ թե այն փոխարինել և-ով:

Ի պատասխան Ս. Սարգսյանի և իրեն շարունակություն իր նախորդ հոդվածի, Ղ. Աղայանը 1889 թ. «Աղբյուր» ամսագրում (№ 5—6, երկրորդ բաժին, էջ 76—92) հանդես է գալիս նույն վերնագրով մի նոր հոդվածով, բայց հետևյալ ենթախորագրով՝ «Ելունը ձայնավոր է թե բաղաձայն?»: Ղ. Աղայանը փորձում է հավաստել, թե և-ը երբևէ ձայնավոր չի եղել գրաբարում և այդ հիմունքով էլ դարձյալ պնդում է իր նախորդ առաջարկը, որ նպատակահարմար է վ-ի փոխարեն և գրել:

Այս բանավեճի աղիթով է ահա հանդես գալիս Մ. Արևելյանը «Գրաբարի երկբարբառներն» աշխատությամբ:

ՄԵՐ ՈՒՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ (էջ 330)

Ինքնագիրը չի հայտնաբերվում: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Արարատ», 1913, № 11, էջ 1047—1071 և № 12, էջ 1120—1141, տարբեր մասերում սպրդած վրիպակների ուղղումը՝ № 12-ի վերջում, առանձին թերթի վրա, 2 էջ:

Արտատպվում է «Արարատից», նախապես ուղղելով հեղինակի մատենանշած բոլոր վրիպակները:

Հայոց լեզվի, ավելի ճիշտ՝ արեւելահայ աշխարհարարի ուղղագրության և ուղղախոսության հարցերը Մ. Արևելյանին զբաղեցրել են գիտական-մանկավարժական գործունեության առաջին տարիներից: 1890 թվականին «Նոր դար» լրագրի հոկտեմբեր-նոյեմբերյան համարում նա հրատարակել է «Ուղղագրական նկատողություններ» խորագրով մի հոդվածաշար (№ 151, 153, 155, 161, 162, 164, 166, 168 և 169), որտեղ, ի շարս այլ խնդիրների, քննության էր առնված նաև օտարազգի բառերի ուղղագրության հարցը: Երկու տարի անց, 1892-ին Արևելյանը լույս է ընծայել ավելի մշակված մի աշխատություն՝ «Հայոց լեզվի ուղղագրությունը» խորագրով, որի տպագրության ծախսերն հոգացել է ճարտարապետ Նիկողայոս Գրիգորյանը:

Գրքի առաջին մասում քննության են առնված հայերենի հնչյունաբանության հարցերը, երկրորդում՝ բուն ուղղագրությունը, հանգևոր՝ կիտաղրությամբ: Վերջում տրված է «Առանձին բառերի ցանկը», որն, ըստ էության, արեւելահայերենի առաջին ուղղագրական բառարանն է: Գրքի առաջաբանում ուղղագրության տեսական ու գործնական հարցերի մասին գիտնականը հետևյալ ուշադրավ նկատողությունն է արել.

«Հայոց լեզվի ուղղագրությունը դեռ իր վերջնական որոշ, միաձև կերպարանքը չի ստացել: Գրեթե ամենայն մարդ իր առանձին ուղղագրությունն ունի և շատ անգամ, առանց որևէ հիմունքի, ինչպես պատահում է, գրում է. դրա համար և մեր ուղղագրության մեջ տիրում է բազմատեսակություն: մինչդեռ լեզվի մեջ գրության միատեսակությունն անհրաժեշտ է:

Սույն գրքուկը կազմելիս աչքի առաջ ենք ունեցել գրության զանազան ձևերը և նրանցից ընտրել ենք այն ձևը, որ ավելի տարածված և ընդհանրությունից ընդունված է, և կամ տեսականապես ավելի ճիշտ ենք համարել: Բացատրությունները, որոնցով հայտնում ենք, թե ինչու մի տեսակ գրությունն ընդունում ենք, մյուսը՝ ոչ, աշխատել ենք, որքան կարելի է, կարճ լինեն, որովհետև, եթե մեր նպատակը մի կողմից եղել է գրության բազմատեսակությունների և տարածայնությունների մեջ միություն մտցնել, ուղղագրության ընդհանուր սկզբունքների վրա հիմնված, մյուս կողմից՝ գլխավորապես և այն նպատակն ենք ունեցել, որ մեր գրքուկը ուսում ստացած, բայց հայոց լեզվի ուղղագրությունը չիմացող մարդկանց համար ծառայի իրեն ուղեցույց մեր լեզվի ուղղագրությունը սովորելու: Վերջին նպատակի համար, խնդապես,

հարկավոր էր միայն ուղղագրության ընդհանուր կանոնները տալ և բառերի ցուցակ դնել. սակայն մեր ուղղագրության արդի դրությամբ՝ այդ անհնար է, քանի որ հարկավոր է գրության բազմատեսակ ձևերից մեկն ու մեկն ընտրել, որի համար անհրաժեշտ են և բացատրությունները:

Հարմարեցնել մի գրքույկ այնպես, որ երկու նպատակին ևս միանգամայն ծառայի՝ հեշտ չէ՝ իսկ մենք ստիպված ենք եղել այդ անելու: Այս պատճառով շատ բան կամ համառոտ ենք գրել, կամ բոլորովին թողել ենք: Հնչյունաբանությունից համառոտակի միայն այն մասն ենք գրել, որ անհրաժեշտ է աշխարհաբարի գրության դժվարությունները՝ տառերին հատուկ հնչյունների և բառի մեջ գրության ժամանակ ունեցած արտասանության տարբերությունը, բացատրելու համար:

Այս գրքույկն երկար ժամանակ սեղանի գիրք է եղել հայ ուսուցիչների ու աշակերտների համար:

Ուղղագրության հարցերին Արեղյանն անդրադարձել է նաև իր «Աշխարհաբարի քերականություն» (Վաղարշապատ, 1906), «Տարրական քերականություն» (Տփլիս, 1907, 5-րդ հրատ., 1916) դասագրքերում և հայոց լեզվի պատմության ու տեսության հարցերին նվիրված այլ աշխատություններում:

Երբ 1912—13 թթ. հայ ժողովուրդը նորապատրաստվում էր հանդիսավորությամբ նշելու հայոց գրերի գյուտի 1500 և տպագրության 400-ամյա հոբելյանները, կենտրոնական հորեյանական հանձնաժողովի նախագահ մեծ հայագետ Գ. Տեր-Սվրտչյանը առաջարկում է Արեղյանին, իբրև տվյալ բնագավառի ամենալուրջ մասնագետի, հատուկ զեկուցում պատրաստել հայերենի ուղղագրության հարցերի մասին և նրա փոփոխության ու կատարելագործման խնդիրները հրապարակային քննարկման ներկայացնելու համար մշակել համապատասխան սկզբունքներ: Արեղյանն իր զեկուցումը կարդացել է հորեյանական հանձնաժողովի վերջին նիստում, 1913 թ. հոկտեմբերի 14-ին:

Սույն հոդվածը այդ զեկուցման ամփոփումն է:

Նախքան զեկուցումը, օգոստոս ամսին, դարձյալ հանձնաժողովի հանձնարարությամբ՝ Մ. Արեղյանը պատրաստել է 11 կետից բաղկացած մի հարցաթերթիկ, որ հանգամանորեն նշված են, թե մասնավորապես որ հնչյունների գրության վերաբերմամբ անհրաժեշտություն կա փոփոխություն կատարելու ու ինչ ընդլի, միաժամանակ խնդրելով շահագրգռված անձանց հայտնել իրենց կարծիքը, թե փոփոխություններից ո՞րն ավելի նպատակահարմար կլինի և ինչու: Հանձնաժողովը դրան ծանոթացել է օգոստոսի վերջին և հավանություն տվել:

Հարցաթերթիկը լույս է տեսնում հորեյանական հանձնաժողովի ստորագրությամբ և, իբրև հրապարակային նամակ, ուղարկվում հայ և օտարազգի մասնագետներին:

Նկատի առնելով, որ այդ կարևոր վավերագիրը ուրիս է մնացել Արեղյանի կյանքի ու գիտական ժառանգության հետազոտողների ուշադրությունից և, մինչև անգամ, տեղ չի գտել նրա երկրի մատենադիտությունների մեջ, ստորև մեջ ենք բերում ամբողջությամբ՝ քաղելով «Արարատ» ամսագրի 1913 թ. օգոստոս-սեպտեմբերյան համարից (էջ 864—867):

Տպագրվել է նաև «Հորիզոնում» և «Մշակում»:

Մեծագու լեռ.

Հորեյանական հանձնաժողովը կարևոր համարեց Մեծ հորեյանի փակման տունին խորհրդակցություն ունենալ մեր ուղղագրության խնդրի մասին, որ տարիներ է վեր արծարծվում է մեր մամուլի մեջ: Նկատի ունենալով անհրաժեշտությունը մեր ուղղագրության միակերպության, որ հետզհետե դժբախտաբար ավելի ու ավելի խանգարվում է, կխնդրենք, Մեծ. պարոն, որ հաճեիք ներկա լինել այդ խորհրդակցությանը: Իսկ եթե չեք կարող հոկտ. 12-ին էջմիածնում լինել, խնդրում ենք Ձեր կարծիքն ուղարկել, թե արդյոք պե՞տք է և կարելի՞ է մեր ուղղագրության մեջ փոփոխություններ մտցնել: Հաճեցե՞ք նաև ի նկատի ունենալ, որ կարելի է առաջարկված բոլոր հարցերին չպատասխանել, ինչպես նաև այլ նոր հարցեր արծարծել և պատասխանել: Շատ կպարտավորեցնեիք մեզ, եթե պատասխանեիք ներքևում դրած հարցերին նույնիսկ այդ դեպքում, երբ հնարավոր չի լինի հասցնել պատասխանները մինչև հորեյանական հանդեսները. որովհետև Հորեյանական հանձնաժողովը մտադր է յուր ժողոված բոլոր նյութերը հանձնել ս. էջմիածնի ուսումնարանական հանձնաժողովին՝ կարծիքների ամփոփելու և եզրակացությունը գործնական նպատակների ծառայեցնելու համար:

1. Եթե Ձեր կարծիքով պետք չէ և կարելի չէ փոփոխություն մտցնել մեր ուղղագրության մեջ, կխնդրենք պատասխանել հետևյալ հարցերին.

1. Ինչու՞ պետք չէ և կարելի չէ այդ անել:

2. Խնչ կարծիք ունիք ուղղագրության միության մասին:

3. Խնչից է առաջանում մեր ուղղագրության մեջ փոփոխություններ մտցնելու ձրգտումը, որով ուղղագրության խնդիրը շարունակ արժարծվում է և հետզհետե նորանոր փոփոխությունների ենթարկվում:

4. Խնչպե՞ս պիտի վերաբերվի մեր ուղղագրության մեջ հետզհետե մտնող նորանոր փոփոխություններին. արդյոք պիտի թողնել ազա՞տ, թե՞ պետք է և կարելի է որևէ ձևով որոշ ուղղություն տալ այդ ձգտումներին. կամ դրանց առաջն առնել հանուն ուղղագրության միակերպության: Եվ հթե կարելի է և պետք է այդ անել, ո՞վ և ինչպե՞ս պետք է անի:

5. Եթե անհրաժեշտ է միակերպ ուղղագրությունը, հարկավոր չէ՞ արդյոք միակերպության վերածել տատանվող ուղղագրական ձևերը (թանկ—թանգ, գունտ—գունդ, վաղճան—վախճան, ծնող—ծնող և շատ նմաները): Ինչպե՞ս պետք է ընտրություն անել այդպիսի բառերի գրության մեջ:

6. Խնչպե՞ս պիտի վերաբերվի առանձնապես վ հնչյունի վ. յ. ու նշանագրերով ոչ միակերպ ուղղագրական ձևերին (աստիկ, աստի, ասվիկ): Արդյոք պիտի թողնե՞լ այդ տարբեր գրությունները, թե՞ պետք է և կարելի է այժմ ուղղագրությունն այդ մասին միակերպության վերածել, և ինչպե՞ս:

7. Ունի՞ք արդյոք մեր գրական լեզվի մեջ երկու տարբեր հնչյուն վ բաղաձայնի համար, ինչպես կարծում են, մեկը՝ կոշտ վ (ծով), մյուսը՝ փափուկ վ (հալ). թե՞ դա լուկ սխալ հասկացողություն է, և մենք միայն մի վ հնչյուն ունինք. և վազել, կով, ասագ, հալ բառերի մեջ նույն վ հնչյունն է, գրության ձևով միայն տարբեր: Արդյոք վ հնչյունն ունեցող ուն՝ պատեն, գուարթ և նման գրությունների մեջ կիսաձա՞յն ու է (բաղաձայնական ու ձայնավոր), թե՞ բաղաձայն՝ վ հնչյունով:

11. Եթե ձեր կարծիքով պետք է և կարելի է փոփոխություններ մտցնել մեր ուղղագրության մեջ, կխորհե՞նք պատասխանել վերևում դրած հարցերի հետ (բացի առաջինից) նաև հետևյալներին.

1. Խնչու պետք է փոփոխություն մտցնել:

2. Արդյոք ճիշտ է այն կարծիքը, թե ուրիշ ազգերը փոփոխություններ չեն մտցրել և չեն մտցնում իրենց դժվար ուղղագրության մեջ: Ո՞րչափ արժեք կարող են ունենալ մեզ համար այն հիմունքները, որոնցով առաջնորդվում են ուրիշ ազգերն իրենց լեզվի ուղղագրության մեջ փոփոխություն մտցնելու նկատմամբ:

3. Խնչն է պատմականորեն անփոփոխ մնացել մեր ուղղագրության մեջ, և ի՞նչը փոփոխության ենթակա է եղել և է՞:

4. Ո՞րչափով կարևոր է հնարավոր է մեր ուղղագրությունը մոտենցնել արտասանությանը: Մինչև ո՞ր աստիճան՝ տեղական արտասանություններն արգելք կլինեն ուղղագրություն արտասանությանը մոտենցնելուն: Կա՞ արդյոք ընդհանուր գրական արտասանություն որոշ տառերի համար, որոնց ուղղագրությունը դժվարություն է պատճառում:

6. Ո՞րչափ ճիշտ է այն կարծիքը, թե որևէ փոփոխություն մեր ուղղագրության մեջ՝ պատճառ կլինի ամբողջ ուղղագրության տակնուվրա լինելու: Զկա՞ արդյոք մի սահման, որ ամենքի համար ընդունելի պիտի լինի և որից այն կողմն անցնելն անհնարին է իսկապես. ո՞ր տառերի ուղղագրությունն անձնանխելի պիտի մնա:

7. Հատկապես ի՞նչպիսի և ի՞նչ փոփոխություններ և ի՞նչ միջոցներով հնարավոր է անել, որ ուղղագրության միությունը շխանդարվի, և բառերի սլատկերը միանգամից մեծ փոփոխության չենթարկվի:

8. Կարելի՞ է արդյոք օ տառը դուրս ձգել և օ-ի տեղ միշտ ո գրել: Եթե այդ կարելի չէ, կարելի՞ է արդյոք այժմ՝ պահելով բառերի սկզբի օ տառը՝ բառերի մեջը և վերջը օ-ի տեղ ո գրել: Խնչն է արգելք լինում այդ փոփոխությանը: Արդյոք արժեք ունի՞ այստեղ օ-ով գրվող բառերի ստուգարանությունը: Ո՞րքան դյուրություն առաջ կգար դրանով և ո՞րքան բառերի պատկեր կփոխվեր:

9. Ա) Կարելի՞ է արդյոք է տառը դուրս ձգել և է-ի տեղ միշտ ն տառը գրել: Բ) Եթե այդ կարելի չէ, կարելի՞ է արդյոք՝ պահելով բառերի սկզբի է տառը՝ բառերի մեջը և վերջը է-ի տեղ ն գրել: Որքա՞ն արգելք կարող է լինել այս փոփոխությանը է-ով գրվող բառերի ստուգարանությունը: Գ) Եթե այդ էլ կարելի չէ, կարելի՞ է արդյոք է տառը պահել բառերի սկզբում և այն դեպքերի համար, որոնց մեջ է-ն բառակազմության ժամանակ փոխվում է ի հնչյունի. իսկ մնացած դեպքերում գրել է տառով: Դ) Եթե այդ էլ կարելի չէ, կարելի՞ է արդյոք է տառը պահել բառերի սկզբում, վերջում, մեջը՝ ձայնավորից առաջ, բայցի վերջավորությունների մեջ (գրէք, գրեցէք, գրէր) և այն դեպքերում, երբ է-ն փոխվում է ի հնչյունի. իսկ մնացած

դեպքերում գրել և տառով փոխանակ է-ի (եղեգն, աղվես, գմբեթ, պատճեն, ժակոտկոն ևլն)։ Ո՞րքան դյուրութուն առաջ կգար այս վերջին փոփոխությամբ և ո՞րքան շատ բառերի պատկեր կփոխվեր։

10. Կարելի՞ է արդյոք յ տառը պահել միայն կիսաձայնի համար և և ձայնավորներից հետո, իսկ բառերի սկզբի յ-ի տեղ գրել ճ տառը, և բառերի վերջի անձայն յ տառը դուրս ձգել, ի՞նչ այդ կարելի չէ, կարելի՞ է արդյոք պահելով բառասկզբի յ-երը, բառավերջի անձայն յ-երը դուրս ձգել, Որքան դյուրութուն կլիներ դրանով և որքան կփոխվեր բառերի պատկերը։

11. Կարելի՞ է արդյոք այժմ եա, եօ, իւ, ոյ (լոյս) երկրաբառների գրության մեջ փոփոխություն մտցնել։

Հորեյլաճեղան հաճեճեճեղով

1913 թ. սեպտեմբեր

ս. էջմիածին

Արեղյանի կարդացած զեկուցումը հրապարակորեն քննության չի ենթարկվում, բայց հարցաթերթիկի վերաբերյալ նույն օրերին և հետո ստացվում են մի քանի պատասխաններ։ Օրինակ՝ ակադեմիկոս Մառը և պրոֆ. Մեյնե իրենց պատասխաններում ավելորդ էին գտնում որևէ փոփոխություն, առաջարկելով անխախտ թողնել եղած վիճակը, անգամ վերականգնելով մինչ այդ եղած որոշ փոփոխություններ, անաղարտ պահելու համար հայերենի պատմական ուղղագրությունը։ Նույն ոգով ու ոճով են պատասխանել նաև մյուսները՝ բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանը, բժշկապետ Բազումտ Նավասարդյանը, ուսուցիչներ Սեդրակ Մանգինյանը, Նիկողայոս Տեր-Ավետիսյանը և ուրիշներ։ Ուղղագրության հարցն այնուհետև քննվում է Տփղիսում, Տիգրան Նազարյանի սայռնում, ուր հատուկ զեկուցումով հանդես է գալիս Ստեփանոս Մալխասյանցը (որքան հայտնի է, այն չի հրապարակվել մամուլում)։ Այստեղ տեսականները բաժանվում են. բանավեճի մասնակիցները որտա՛հայտվում են և՛ Արեղյանի առաջարկների դեմ, և՛ հօգուտ նրա։

Արեղյանի առաջարկած ուղղագրական փոփոխությունների խնդիրը դեռ շարունակում էր բուռն վեճեր հարուցել, երբ սկսվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը։ Կարծես, մի համովածով դադարեցին ամեն խոսք ու աղմուկ և առժամանակ օրակարգից հանվեց հարցը։ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Առ. Բաբախանյան (Լեո), Պատմական տեսություն հայերեն ուղղագրության դրությունների՝ սպագրության սկզբից մինչև մեր օրերը։ «Տեղեկագիր ՀՍԽՀ գիտության և արվեստի ինստիտուտի ուղղագրության և տառերի ձևի բարեփոխության հանձնաժողովի», Եր., 1927, էջ 1—27։

Հարցի նոր արժարժումն արդեն Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատելու առաջին տարիների իրողությունն է։ Այդ մասին տե՛ս հաջորդ հոդվածները։

ՀԱՅՈՑ ԼԵՋՎԻ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՌԵՅՈՐՄԻ ՄԱՍԻՆ

(էջ 367)

Գրել է 1921 թ. հունվարին և նույն ամսին կարդացել ՀՍԽՀ լուսավորության ժողկոմի հրավիրած հատուկ խորհրդակցության ժամանակ։

Առաջին անգամ սպագրվել է 1921 թվականին, ՀՍԽՀ լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատի հանձնարարությամբ, «ձեռագրի իրավունքով» (300 տպաքանակով) և, իբրեւ թեգիսներ, հանձնվել հրապարակային քննության կամ ուղարկվել համապատասխան մասնագետներին։

Հետագայում չի վերահրատարակվել։ Ներկայումս պահպանվել են սակավաթիվ օրինակներ։ Բնագիրը պատրաստված է ըստ այդ միակ հրատարակության։

Գրությունի սկզբում Հայաստանի լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատը գետնից է հետևյալ նախաբանը. «Հրատարակելով ընկ. Մ. Արեղյանի թեգիսները, հայոց լեզվի ուղղագրության ռեֆորմի մասին, լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատը նպատակ չունի կանխել ռեֆորմի կոնկրետ բովանդակությունը։ Կոմիսարիատի ցանկությունն է միայն հրապարակական քննության նյութ դարձնել զեկուցողի դիտողություններն ու առաջարկները։

Լուսավորական նպատակի և կիրարկման միջոցների տեսակետից՝ ուղղագրության հարցը քաղաքական հարց է, և հայ լեզվի ուղղագրության ռեֆորմի խնդիրը՝ Հայաստանի հեղափո-

խական իշխանության հերթական խնդիրներից մինը: Մեր օրերին այդ խնդիրը քննության չի դրվում սկզբունքի տեսանկյունից: Ըստ որում, ռեֆորմի պահանջն արդեն իսկ հասունության վայագորի ունի Հայաստանի աշխատավոր բազմության կողմից: Ռեֆորմի խնդիրը կարոտ է միայն տեխնիկական մշակման: Անհրաժեշտ է նշել խնդրի լուծման ճանապարհները, ցույց տալ ռեֆորմի գործնական եղանակները:

Այդ ուղղությամբ է, որ կկամենայինք դեռ լսել հայ լեզվի մշակների, առանձնապես մասսաների լուսավորության գործով մտահոգվածների, խոսքը, ու կշռել նաև բոլոր նրանց առաջարկները, որոնք դիտողություններ կարող էին անել զբաղեցնող խնդրի մասին»:

Հետագայում, առանց հեղինակի վերջնական համաձայնության, սույն զեկուցման հիման վրա կազմվում ու հրապարակվում է «Նոր ուղղագրության մասին» ՀԱՅԷԺ ժողովրդական կոմիտեների խորհրդի 1922 թ. մարտի 4-ի ղեկրետը և անհապաղ դրվում գործողության մեջ: Գեկրետի առաջ բերած արձագանքների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Մ. Արեղյանի «Ուղղագրության ռեֆորմը» աշխատության մեջ, սույն հատորում:

1. Մ. Արեղյանն, հավանաբար, նկատի ունի Գրիգոր Օտյանի «Առաջարկություն աշխարհաբար լեզվի վրա» (Կ. Պոլիս, 1851) և Ն. Ռուսիյանի «Ուղղագրություն արդի հայ լեզվին» (Կ. Պոլիս, 1853) գրքույկները, որոնք բանավեճի նյութ են դառնում, ապա և Խորեն Ստեփաննի («Հայկական աշխարհի» էջերում, 1866-ից), Գ. Այվազովսկու («Ուղղագրություն լեզվիս հայոց», Թեոդոսիա, 1869), Ղ. Աղայանի («Հայկական հնչյունների մասին», Տփղիս, 1874) և մյուսների՝ արևելյան և արևմտյան հայոց ուղղագրությունը կանոնավորելու փորձերը:

2. Գրքույկի համապատասխան էջում (21) այս տառը չկա, տպագրության ընթացքում դուրս է բնկել, ավելացնում ենք:

ՈՒՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՌԵՖՈՐՄԸ (էջ 384)

Գրել է 1924 թ. առաջին ամիսներին. ավարտել է մայիսին. տպագրության է հանձնվել հունիսին. «P. S.»-ը (ետ գրությունը) կամ վերջաբանը գրված է ղեկտեմբերին: Լույս է տեսել 1925 թ. սկզբներին, 1200 օրինակ տպաքանակով: Հետագայում չի վերահրատարակվել: Արտատպվում է միակ հրատարակությունից՝ ուղղելով գրքի վերջում հեղինակի շեկատած վրիպակները:

Սույնը մեծ հայագետի հանիրավի մոռացության մատնված և ո՛չ ճիշտ մեկնարանված աշխատություններից է, որտեղ լրջորեն քննության են առնված հայոց լեզվի հնչյունաբանության և ուղղագրության հարցերն ինչպես պատմական հայեցակետով, այնպես էլ արեւելահայ աշխարհաբարի ու նրա հիմքը կազմող բարրությունների համաստեղծության երևույթների հանգամանակից վերլուծմամբ: Անկախ նրանից, քի Արեղյանի առաջարկած՝ ուղղագրության ռեֆորմն ինչպես ընդունվեց կամ մեկնաբանվեց, սույն աշխատությունը լուրջ ներդրում է հայերենի ուսումնասիրության ընազավառում: Տեսական խնդիրների լուսաբանմանը զուգընթաց՝ գիտնականը վերջիններից բխեցրել է գիտական լուրջ հետևություններ, որոնք մի նպատակ ու շահ ունենին՝ լիակատար գրագետ ու զարգացած դարձնել նոր սերնդին. որին վիճակված էր կերտելու հայության ներկան ու գալիքը:

Աշխատության ստեղծմանը շարժառիթ է ծառայել Թիֆլիսի «Մարտակոչ» լրագրում բանասեր Ստ. Մալխասյանցի՝ «Լեզվական հարցեր» կամրագրական խորագրի տակ տպագրած բանավեճային հոդված-մատենախոսությունը Արեղյանի «Առաջնորդ հայոց լեզվի նոր ուղղագրության» գրքույկի մասին (տե՛ս հիշյալ լրագրի 1924 թ. հունվարի 12-ի և 13-ի № 10 և 11): Զուգահեռաբար դիտողություններ էին արվում նաև Արեղյանի «Զեկուցում հայոց լեզվի ուղղագրության ռեֆորմի մասին» աշխատության մասին:

Ի դեպ, Արեղյան-Մալխասյանց բանավեճերը հին սլատմություն ունեն, գրանք սկսվում են դեռևս 1890-ական թթ. վերջերից և առավել կրթոտությամբ՝ 1908 թվականից, երբ Արեղյանը հիմնավոր քննության ենթարկեց Մալխասյանի «Հայցական հոլովը աշխարհաբարի մեջ» գրքույկը՝ տպված «Նոր դպրոց» ամսագրում, 1908 թ. № 1 (նաև առանձին), որի արդյունքը եղան նրա մեծարժեք հետազոտությունները հայցական հոլովի և աշխարհաբարի հոլովների մասին (տե՛ս սույն հրատ. VI հատորը): Մալխասյանցը 1910-ին կրթով պաշտպանում էր «Մի հնչյունն է մի գիր» թեզը՝ վեճագրության կապակցությամբ (տե՛ս «Արտ», 1910, № 1 և 2, նաև առանձին գրքույկով), բայց 20-ական թթ. սկզբներից, Արեղյանի առաջարկության հիման վրա կատարած ուղղագրության ռեֆորմից հետո, չգիտես ինչու, նահանջում է իր իսկ պաշտպանած դիրքերից:

«Մարտակոչի» 1924 թ. հունվարյան համարներից բացի՝ Մալխասյանցը «Առաջնորդ հայոց լեզվի նոր ուղղագրության» գրքուկին անդրադարձել է նաև ուրիշ հոդվածներով (տե՛ս նույն լրագիր, 1924, հոկտեմբերի 19 և 24, № 211 և 295), իսկ հաջորդ տարի, երբ արդեն հրապարակի վրա էր Արեղյանի «Ուղղագրության ուժորմը» գիրքը, հանդես է գալիս պատասխան հոդվածով։ «Առձեռն պատասխան Մ. Արեղյանին» (տե՛ս «Մարտակոչ», 1925, օգոստոսի 8, № 154)։

Ուղղագրության ուժորմի կապակցությամբ լավագույն թողոքներին վերջ դնելու համար ՀՍԽՀ լուսժողովի կարգադրությամբ՝ 1926 թվականի հոկտեմբերին ՀՍԽՀ գիտության և արվեստի ինստիտուտին կից կազմվում է հատուկ հանձնաժողով, որին հանձնարարված էր ընդհանուր հայտարարի բերել թեր ու դեմ կարծիքները և համապատասխան թեզեր մշակել՝ բարեփոխումների համար։

Հանձնաժողովի կազմում ընդգրկված էին այն տարիների բոլոր հայտնի գիտնականները՝ Հ. Աճառյան, Թ. Ավդալբեկյան, Լեո, Գ. Լևոնյան, Աս. Խաչատրյան, Ս. Կանայան, Ս. Հակոբյան, Գ. Ղափանցյան, Հ. Մանուկյան և Շիրվանզադե։ Արեղյանն էլ էր ընդգրկված, բայց նա գրավոր հրաժարական է տալիս և չի մասնակցում որևէ նիստի. քանի որ ընտրությունն իր կամքին հակառակ էր կատարված։

Հանձնաժողովը գործում է 1921 թթ. հոկտեմբերի 21-ից մինչև 1927 թ. մայիսի 17-ը և ունենում է 35 նիստ։ Զեկուցումներով հանդես են գալիս Լեոն, Հ. Աճառյանը, Սո. Մալխասյանցը, Աս. Խաչատրյանը, Գ. Ղափանցյանը և ուրիշներ։ Ընթերցվում են Մառի և այլոց կարծիքները։ Մառն այս անգամ, հակառակ 1913 թ. իր անվերապահ բացասական դիրքի, պաշտպանվում է Արեղյանի շատ առաջարկներ, որոնք գործադրվում էին 1922 թվականից։

Այդ բոլորի մասին տե՛ս «Տեղեկագիր ՀՍԽՀ գիտության և արվեստի ինստիտուտի ուղղագրության և տառերի ձևի բարեփոխման հանձնաժողովի» (Իր., 1937)։

ՀՍԽՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի 1940 թ. դեկտեմբերի 10-ի որոշումը ուղղագրական մասնակի փոփոխումների մասին ըստ էության ընդառաջ էր գնում հիշյալ հանձնաժողովի արված որոշ առաջարկություններին։

«Առաջնորդ հայոց լեզվի նոր ուղղագրության» գրքուկը սույն հատորում չենք վերահրատարակում, քանի որ նրա մեծ մասը բառացի մեջ է բերված Արեղյանի «Ուղղագրության ուժորմը» աշխատության մեջ։

ՄԻ ՔԱՆԻ ՔՆՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

(էջ 493)

Տպագրվում է առաջին անգամ։ Ինքնագիրը պահպանվում է Մ. Արեղյանի որդու՝ ՀՍԽՀ ժող. նկարիչ Մհեր Արեղյանի անձնական արխիվում։ Բաղկացած է հեղինակային ձեռագրից և վերջինի մեքենագրված երկու օրինակից։ Հեղինակային ձեռագիրը գրված է 11 երկարավուն հեղճաճուր տետրերի մեջ, հեղինակային ուղղումներով, խմբագրումներով, հավելումներով ու չափավումներով։ Մեքենագիր օրինակից հատկապես մեկը Մանուկ Արեղյանի կողմից ամենայն խնամքով համեմատվել է ձեռագրի հետ, սև թանաքով, երբեմն էլ կարմիր մատիտով՝ սրբագրվել, խմբագրվել, շատ հատվածներ էլ կրճատվել են կամ հեղինակի ձեռքով ավելացվել։ Այնպես որ մեքենագիր առաջին օրինակը ձեռք է բերել հեղինակային վերջնական բնագրի արժեք։ Տպագրվում է ըստ մեքենագիր օրինակի։

Մեքենագիր օրինակներն ունեն տիտղոսաթերթ. հետևյալ բովանդակությամբ. «Մի քանի փերեկանված խնդրերի մասին (պատասխան իր տեսությունը ֆենդատողներին)». գրեց պրոֆ. դր. Մ. Արեղյան, ՀՍԽՀ գիտության վաստակավոր գործիչ. 1936, Երևան։ Մեքենագիր օրինակները բաղկացած են 275 էջից և ավարտվում՝ «Պրոֆ. դր. Մ. Արեղյան, 1936 թ., ձուլ-նիսի 1, Երևան»։

Աշխատությունը, ինչպես վկայված է նախաբանում, Մ. Արեղյանը սկսել է գրել 1935 թ. երկրորդ կեսերին և որոշ ընդհատումներով ավարտել՝ 1936 թ. հունիսի 1-ին։ Այն, թեպետ գրվել էր տպագրելու պայմանով, սակայն տարբեր պատճառներով չի հրատարակվել։ Աշխատությունն ուղղված է Մ. Արեղյանի քերականական տեսության քննադատների, մասնավորապես երիտասարդ քերականներ Ա. Ղարիբյանի և Գ. Սևակի դեմ, որոնք սկսած 1930-ական թվականների սկզբներից իրենց թե՛ տպագիր, թե՛ հրապարակային ելույթներում և թե՛ քերականության դասագրքերում քննադատում էին ու հակադրվում Մ. Արեղյանի քերականագիտական տեսությանը, այն հորջորջում «հակամարտութիւնական», «ֆորմալիստական»։

«մեխանիստական», «մետաֆիզիկական» և բացասական այլ որակումներով: Մտեղծված գիտական ու հասարակական այդ շփոթը ցրելու նպատակով, Մ. Արեղյանը գրում է իր այս բանավիճային փայլուն աշխատությունը, ուր մարքսիստական փիլիսոփայության ելակետներով ոչ միայն հիմնավորում է իր տեսությունն ու այն պաշտպանում գաղափարական-քաղաքական անհիմն մեղադրանքներից, այլև ավելի է խորացնում լեզվաբանական ու քերականագիտական մի շարք խնդիրների տեսական ըմբռնումները, տալիս դրանց նոր ու թարմ մեկնաբանումներ:

ՀեՍՀ լուսժողովուստը, լուսժողովու Ա. Եղիազարյանի նախաձեռնությամբ 1936 թ. կեսերին, հաշվի առնելով հայ քերականության մեջ ստեղծված իրավիճակը, Մ. Արեղյանի այս բանավիճային աշխատությունը դնում է հրապարակային քննարկման: Հրավիրվում են հանրապետության նշանավոր լեզվաբաններ, Մ. Արեղյանի տեսության քննադատները, բազմաթիվ մտավորականներ: Լուսժողովուստի լեզվ-լեզուն դահլիճում Մ. Արեղյանը երեք օր շարունակ կարդում է իր այս աշխատությունը իբրև զեկուցում: Ականատեսների վկայությամբ՝ Մ. Արեղյանի դրույթները մասնագիտորեն ու տեսականորեն այնքան խոր ու լուրջ էին հիմնավորված, որ քննարկմանը ներկա նրա քննադատներից ու չհամակրող լեզվաբաններից ոչ ոք, անկախ նախագահող Ա. Եղիազարյանի պնդումներից, չի հանդգնում բանավեճով հանդես գալ Մ. Արեղյանի դեմ: Եվ այդ քննարկումը սկսվում ու ավարտվում է սուկ Մ. Արեղյանի զեկուցումով և ներկաների ջերմ ընդունելությամբ:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

<ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՊԻԱԿԱՆ ՎԵՊԻ ՀԱՄԱՀԱՎԱՔ ԲՆԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 637)

Հրատարակվող հատվածները քաղված են «Սասունցի Դավիթ» էպոսի 1000-ամյակի տոնակատարության հոբելյանական կոմիտեի երկրորդ նիստի և Արմֆանի լեզվի և գրականության ինստիտուտի գիտխորհրդի ընդլայնված նիստի սղագրական հաշվետվություններից: Առաջինը տեղի է ունեցել 1938 թ. դեկտեմբերի 10—11-ին, երկրորդը՝ ավելի վաղ, նույն ամսի 7—9-ին: Այդ նիստերում ընթերցվել ու քննարկվել են էպոսի համահավաք բնագրի տարբեր ճյուղերը, որոնք հյուսել էին Մ. Արեղյանը, Գ. Արուսի և Ա. Ղանալանյանը: Արեղյանը ելույթ է ունեցել և՛ նախքան իր մշակած ճյուղերի ընթերցումը, և՛ հետո, քննարկման մասնակիցների դիտողությունների առթիվ: Նրա ելույթների սղագրությունը կատարված է խիստ անորակ, բազմաթիվ սխալներով ու բացթողումներով, իսկ երբեմն էլ՝ անկապ բառերով: Հիշյալ հատվածները հրատարակության պատրաստելիս՝ ուկնհայտ սխալներն ուղղել ենք, իսկ առանձին դեպքերում՝ սուր փակագծերի մեջ ավելացրել որոշ բառեր ու արտահայտություններ, որպեսզի միտքը հասկանալի դառնա:

Հրատարակվող քաղվածքներից 1—3 և 8—9-ը առնված են ՀՍՀՀ Հոկտեմբերյան հեղափոխության և սոցիալիստական շինարարության պետական արխիվի «Ընդհանուր ֆոնդեր» կոլեկտի հավաքածուից (ֆ. 590, ց. 1, գ. 1), իսկ մյուսները՝ մեր տրամադրության տակ եղած մի հին գործից, ուր հավաքված են լեզվի և գրականության ինստիտուտի հիշյալ նիստի սղագրությունների մի մասի մեքենագիր երկրորդ օրինակները, որոնց վրա, հաճախ, առկա են նաև ելույթ ունեցողների որոշ ուղղումներ ու խմբագրումներ:

Բոլոր հատվածները հրատարակվում են առաջին անգամ:

Արեղյանի սույն գիտողությունների ու պատասխանների բնույթից ու բովանդակությունից ելնելով՝ դրանք դրել ենք համապատասխան խորագրերի տակ:

Ց Ա Ն Կ Ե Ր

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Աբամիլիթ, Ադրամիլ(իթ) 7, 15—25, 30, 32, 34—36, 43, 55, 56, 64, 249, 265, 266
- Աբեղյան Հասմիկ 5
- Աբեղյան Մհեր 656
- Աբիդենոս 151, 263
- Աբով Գ. 638, 646, 648, 657
- Աբովյան Խ. 274, 283, 289, 290, 386, 529
- Ագաթանգեղոս 70, 99, 100, 119, 129, 139, 140, 142, 143, 146, 158, 256, 264—265
- Ազնի (դիցարանական) 111, 112, 114, 119, 124
- Ադոնիս (դիցարանական) 246, 247
- Ադոյան Ա. 493, 495, 500, 501, 512, 514, 515
- Աթանազիոս (դիցարանական) 100, 101
- Աթար (դիցարանական) 246
- Աթենաս (դիցարանական) 114
- Աթդհակ, Աթի Դահակ (դիցարանական) 91—94, 178—181, 190—193, 197—200, 206, 207, 215, 217—220, 226—229, 237—242, 271, 272
- Ալիշան Ղ. 26, 99, 101, 102, 117, 257
- Ալլահվերդյան Նշ. 558
- Ահի տե՛ս Աթդհակ
- Ա. Ղ. տե՛ս Ղարիբյան Ար.
- Աղայան Ղ. 283, 292—294, 308—310, 313, 315, 319, 321—328, 344, 392, 461, 470, 651, 655
- Աղեքսանդր (Մակեդոնացի) 146, 193
- Աղեքսանդրյան Գ. 274
- Աղմկյաց բղիշխներ 20, 21, 24, 25, 240
- Ահառյան Հր. 130, 359, 364, 401, 405, 408, 409, 414, 415, 417, 421—424, 429, 430, 435, 439—444, 479, 482, 483, 486, 494, 497, 613, 656
- Ամասիա (վիպական) 201
- Ամատունի Սահակ 439
- Ամիրան (դիցարանական) 192
- Ամիր-Քափր 27, 30
- Այվազովսկի Գ. 655
- Այտնյան Ա. 315, 431—433, 445, 587, 583, 586, 587
- Անակ (վիպական) 70
- Անանիա Շիրակացի 47, 99, 102—105, 117, 150
- Անահիտ (դիցարանական) 99, 123, 244, 245, 252
- Անանուն (Սերեոս) 98, 134—145, 150, 151, 154, 193, 200—203, 206, 207, 211, 247, 250, 258, 269, 270
- Անգեղ Տուրք տե՛ս Տուրք Անգեղ
- Անտոնիոս 176
- Անուշ (դիցարանական) 199, 200, 218, 238, 239, 241
- Անուշավան (վիպական) 202
- Աշոտ, հայոց թագավոր 243
- Աշտարոտ (դիցարանական) 244, 246
- Ապառա (դիցարանական) 111
- Ասրուտ (դիցարանական) 101—104, 108, 109, 113, 114, 123, 124
- Ապպիան 228
- Ապտիա (դիցարանական) 112
- Առավան (վիպական) 99, 207, 236
- Առավանյաններ 207, 236
- Առաքել Դավրիժեցի 146
- Ասատուր Զ. 567
- Ասթինե (դիցարանական) 167
- Ասողիկ 157, 158
- Աստարտե (դիցարանական) 247
- Աստիադես, մարտից թագավոր 238, 241
- Աստղիկ (դիցարանական) 101, 123, 244, 245, 248, 252, 253, 257
- Աստվածատրյան Գ. (Ասատուր) 409
- Ավդալբեգյան Թ. 656
- Ավետիսյան Մարգ. 391
- Առվիս Թրալետունա (դիցարանական) 112
- Ատտես (դիցարանական) 246
- Արա (գեղեցիկ) (դիցարանական) 78—80, 201, 202, 206, 234, 242, 244, 246—251, 255, 271
- Արամ (վիպական) 133, 201, 267—270
- Արամազդ (դիցարանական) 55, 110, 123
- Արամայիս (վիպական) 201
- Արամանյակ (վիպական) 136, 201, 202
- Արարատյան Աղ. 283
- Արզավան, Արզամ (վիպական) 72, 94, 163, 178—185, 188, 196, 198, 219, 271, 272
- Արիսյան Լ. 495, 508, 558, 621

Արիստակես Լաստիվերտցի 30
Արծրունիներ 19—25, 72, 77, 96, 302, 307
246, 250, 266
Արհմն (դիցաբանական) 40
Արմենակ տե՛ս Արամանյակ
Արմոզ (վիպական) 99, 202, 213
Արշակ (վիպական) 235, 268
Արշակունիներ 165, 202, 233—237, 272
Արտաշես (պարսից թագավոր) 167
Արտաշես (վիպական) 72—74, 79, 86, 87, 94,
95, 164—172, 179, 181, 184, 185, 188,
197, 198, 240
Արտաշես Ա. 63, 173—178, 182, 183, 185,
189, 190, 196, 199, 221, 224, 229, 233,
235, 250, 256, 261, 272
Արտաշես Բ 165, 172, 175—178, 183, 196
Արտաշես Գ 177, 178, 196
Արտավազդ (վիպական) 62, 63, 71, 73, 93,
94, 174—176, 179, 181, 183—186, 188—
193, 196—198, 224, 229, 235, 239, 271,
272, 638
Արտավան Գ 235
Արտեմիս (դիցաբանական) 101
Ափրոդիտե (դիցաբանական) 101, 128, 244
Աքիլլես 40, 202
Աֆանաս 605

Բաբ (վիպական) 98
Բագամ (վիպական) 99, 203, 213
Բագարամ (վիպական) 203
Բագրատունի Արս. 277
Բագրատունիներ 25, 26, 28, 72, 76, 77, 91,
202—204, 206, 294, 323
Բադեկան (վիպական) 44
Բալդր (դիցաբանական) 191
Բակուր, մարաց թագավոր 171
Բաղդասար (վիպական) 7, 8, 15, 21, 24, 80,
112, 637, 638, 640, 642, 644, 645
Բահաթրյան Ա. 507
Բարդաթան 72
Բարզափրան 260
Բարշամ (դիցաբանական) 99, 123
Բել (դիցաբանական) 44, 91, 93, 129—131,
134—137, 139, 141—145, 147, 149—
153, 250, 271
Բեննհայմ է. 137
Բերկլի 501, 504, 508—510, 515, 518
Բեռոսոս 263
Բզնունիներ 201
Բյուրասպ (դիցաբանական) 91—93, 150, 179
Բողոքողիցի վ. 422, 424
Բողուն գե Կուրտենե 408
Բուսյան վ. 181, 187

Գարրիել հրեշտակ 119

Գաղիկ թագավոր 646
Գաթրընյան Հ. 276
Գալեմբարյան Գր. 127, 221
Գամառ-Փաթիպա տե՛ս Պատկանյան Ռ.
Գամեր (վիպական) 201
Գարագաշյան Մ. 22, 148, 162, 163, 165, 173,
220—223, 225—227, 241, 244, 266, 267,
269
Գեկեր Հ. 99—101, 123, 145, 152, 221, 248,
433
Գեղամ (վիպական) 201
Գեթեհհեմ (վիպական) 145, 169
Գևորգ Դ կաթողիկոս 210, 447
Գերիոնես (դիցաբանական) 122, 123
Գերմանիկոս 175
Դթաց իշխան (վիպական) 139, 142
Դյուլզադյան Ս. 141, 145
Դյուլի-Քեխյան Հ. 496
Դեթունիներ 202
Դեռնիներ 19, 202, 207
Դողիթթ (աստվածաշնչյան) 139, 140, 142,
144, 145
Դոհար Խաթուն (վիպական) 18, 28, 29, 52,
61
Դոտֆրիդ Զոյմե 114
Զուլոյան Ա. 512
Դուրդաֆրիդ (վիպական) 169, 170
Դրիգոր Լուսավորիչ 70, 455
Դրիգոր Խլաթեցի 193
Դրիգոր Մազիստրոս 177
Դրիգոր Նարեկացի 426
Դրիգոր Վկայասեր կաթողիկոս 26
Դրիգորյան Նիկ. 651

Դալ վ. 408, 424, 510, 591
Դահակ տե՛ս Աժդահակ
Դավթյան Սերիկ 496
Դավիթ Անհաղթ 272
Դավիթ (աստվածաշնչյան) 104, 139, 143,
144, 145, 188
Դավիթ Սասունցի 7—65, 80, 81, 133, 143,
144, 160, 161, 169, 190, 197, 240, 637—
640, 647
Դարեհ, պարսից թագավոր 222, 225, 233
Դեմիրճյան Դ. 646
Դերկետո (դիցաբանական) 252
Դիմոսթենես 214
Դիոդոր Սիկիլիացի 210, 251, 252
Դիոնիս Թրակացի 530, 583
Դիոս (դիցաբանական) 41, 110, 123
Դյուրինգ է. 510, 511
Դորրինենա Նիկիտիշևա (վիպական) 43, 44
Դոմետիանոս կայսր 95, 165, 196, 197
Դոմետիոս Կորբուլոն 164, 165, 178
Դուկադինե (վիպական) 189

Եղիկ Կողբացի 76, 99, 118, 120, 121, 188—
190, 193, 194, 247, 251, 434, 638

Եղուպոս 415

Եղիազարյան Ա. 493, 495, 657

Եղիշե 78, 120, 135—137, 139, 142, 236

Եպիփանոս Եպիսկոպոս 90

Եսթեր (աստվածաշնչյան) 166, 170

Եվհիմերոս 99

Եվսերիոս Կեսարացի 70, 98, 151, 157, 158,
162, 212, 243, 262, 263

Երեմիա մարգարե 213, 214

Երվանդ Բ 204, 260

Երվանդ Սակավակյաց 204, 205, 257, 258,
260, 261, 272

Երվանդ սատրապ 261

Երվանդ վերջին 204

Իրվանդ (վիպական) 71, 72, 94, 163—165,
174, 176, 183, 184, 193, 196, 235, 250

Իփրեմ Խուրի 73, 74

Զարհանայան Գ. 68

Զարեհ թագավոր 99, 202, 213, 233, 236, 261

Զարեհավանիցն ազգ 236

Զարմայր (վիպական) 206

Զենդ (վիպական) 58

Զենոն 175

Զոհակ տե՛ս Ածդահակ

Զոհրաբ (վիպական) 58, 59, 145, 169, 170

Զրադաշտ մոզ 242, 243, 255

Զրվան (դիցաբանական) 90, 99, 151, 152

Զևս (դիցաբանական) 41, 98, 108, 118

Էմին Մկրտիչ 66—68, 70, 74, 78—84, 97, 98,
100, 124—126, 129, 130, 162, 172, 192,
197, 219, 220, 247, 257, 271, 650

Էզիլ (դիցաբանական) 152

Էնզելս Զ. 505—507, 511, 513, 530

Էր (դիցաբանական) 247

Էրկել տե՛ս Ներկալ

Քակյատ-Պալասար 21

Քաղիադյան Մ. 185

Քենձինե (վիպական) 53, 80

Քեոզորոս Ռշտունի 643

Քերդիբաշյան Վ. 645, 647

Քերդյան Ք. 463

Քիրաս (վիպական) 201

Քլար Դավիթ տե՛ս Դավիթ Սասունցի

Քոմա Արծրունի 20, 34, 127, 226, 245—251,
253, 265

Քոռ (դիցաբանական) 116, 118, 122, 124, 191

Քոռնիկ Մամիկոնյան 26, 27, 29—31

Քորզոմ (վիպական) 201

Քորոսյան Հ. 100, 433

Քուլան Դավիթ տե՛ս Դավիթ Սասունցի

Քրակացի 276, 293

Քրայեստանա (դիցաբանական) 192, 238

Քումանյան Հովհ. 464, 525, 544, 597, 643,
645

Քումանյան Ն. 644

Իզդուրար (դիցաբանական) 246, 247, 251

Իլիա Մուրոմեց 54

Ինդրա (դիցաբանական) 108, 110—116, 119—
122, 124, 152, 153, 193, 194, 196, 238,
239

Ինճիճյան Ղ. 235

Իշտար (դիցաբանական) 244, 246, 247, 251,
252, 255

Իսահակյան Ավ. 638—643

Իսիդոր Քարակացի 225

Լալայան Ի. 448

Լանկթամուր 40, 58, 174

Լենին Վ. Ի. 493, 501, 508, 510, 511, 514,
526, 632—634

Լեո 458, 656

Լիսիցյան Ս. 645, 648

Լուկի (դիցաբանական) 191, 193

Լուսաշարսկի Ա. 521

Լուսինյան 622

ԼուգիՖեր (դիցաբանական) 192, 193

Լևի Արքիդ 504

Լևիթան (դիցաբանական) 104—107

Լևոնյան Գ. 645, 647, 656

Խալաթյան Գր. 66—74, 80—89, 95—109,
122—125, 130—135, 139—146, 151,
157—162, 165—173, 177, 185, 220,
243—246, 249—254, 257—262, 267, 270,
650

Խան-Քոդու (վիպական) 44

Խանդութ Խաթուն (վիպական) 17, 18, 27—
29, 52—59, 65, 80, 169, 647

Խանցյան Ադ. 494—496

Խալատրյան Աս. 656

Խոյրաթի տե՛ս Կոզրադին

Խոռիոռունիներ 201

Խոսրով թագավոր 70, 72, 256

Խոր-Գուստ (վիպական) 16, 54, 56

Սովինար (վիպական) 115—116, 642—644

Կադմոս 145, 146

Կադմուս Նախարարություն 145

Կանալան Ս. 656

Կանու Է. 509

Կասուտկոդի թագավոր (վիպական) 21, 22,
24, 28

Կաուրու Մեծ տե՛ս Կարուրու Մեծ

Կարապետյան Ս. 644

Կարուրու Մեծ 56, 174

Կարստ Ց. 445, 472

Կևոն Ս. 583, 594, 595, 601
 Կերեսասպա (դիցարանական) 122
 Կեփաղիոն 242, 243
 Կիրակոս Կանձակեցի 36, 434
 Կղեմեն Աղեքսանդրացի 251
 Կյուրոս 220, 221, 226, 229, 232, 235, 237, 238, 241, 242
 Կոզրադին (Խուբաշի) (վիպական) 17, 30, 35, 53
 Կոստանդին Նրզնկացի 566
 Կոստանյան Կ. 48, 434
 Կոստանյան Ս. 5
 Կոստանյան Վ. 495, 496
 Կորյուն 180, 276
 Կտեսիս 244
 Կոն Ա. 112

Հաբեթ (աստվածաշնչյան) տե՛ս Հապետոսի 90, 201
 Հալաբա Թադավոր (վիպական) 18, 28, 29
 Հալվերդյան Կ. 386
 Հակոբ Մծբնեցի 127, 263
 Հակոբյան Գր. 519, 557
 Հակոբյան Մ. 649
 Հակոբյան Պ. 5
 Հակոբյան Ս. 493, 656
 Համտու (վիպական) 54, 55
 Հայկ (նահապետ) 73—76, 91, 125—154, 162, 201—208, 211, 214, 234, 236, 242, 250, 262, 267, 269, 271
 Հայկազանց Թադավորներ 22
 Հայր Ստեփանն տե՛ս Ստեփանն Խորեն
 Հապետոսի 90, 201
 Հարմա (վիպական) 201
 Հարությունյան Բ. 640, 641
 Հարությունյան Ս. 5
 Հարությունյան Սեթ 6
 Հեգել Գ. 549, 550
 Հեղիոզ 117
 Հեշիր (վիպական) 169
 Հեսու (վիպական) 205
 Հերա (դիցաբանական) 117
 Հերակլես (դիցաբանական) 47, 86, 99—103, 109, 122—124, 159, 162
 Հերոդոտոս 167, 210, 220, 241, 242
 Հերոնիմոս Ս. 127
 Հեփեստոս (դիցաբանական) 123
 Հեփթաղ (վիպական) 134—143
 Հյուրշման Հ. 396, 405, 407, 408, 413, 415
 Հյուրկանոս քահանայապետ 260
 Հոր (աստվածաշնչյան) 104—107
 Հոմերոս 162, 168, 639
 Հովհան Մամիկոնյան 38, 39
 Հովհաննես Եպիսկոպոս 146, 447
 Հովհաննես Նրզնկացի 276

Հովհաննես կաթողիկոս 138, 212, 236, 243, 640
 Հովհաննես Հովհաննիսյան 384, 464, 599, 654
 Հովսեփոս 165—168, 170—173, 260
 Հովսեփ գեղեցիկ (աստվածաշնչյան) 251
 Հովսեփյան Կ. 148, 264
 Հոֆման 244
 Հրադամիզդ 164, 165, 177, 196, 272
 Դրաշյա (վիպական) 204, 206
 Զրուզեն, Ֆրուզեն (դիցաբանական) 93, 94, 190, 192, 193
 Հուլիոս Կեսար 609
 Հուսիկ կաթողիկոս 256
 Ջենով Հովան (վիպական) 16—18, 25, 28, 32, 39, 53, 56—60, 64, 161

Ղազար Փարպեցի 127, 258, 290
 Ղանալանյան Ա. 645, 657
 Ղարիբյան Ար. 494—501, 512, 518—538, 543—546, 557—560, 566—571, 576—583, 588—594, 603, 613, 614, 621, 623, 629
 Ղափանցյան Գր. 494, 508, 622, 656
 Ղուկուղոս (Լուկուլոս) 221

Ճանիկյան Հ. 472
 Ճնճղափորիկ (վիպական) 16, 56
 Մաման (վիպական) 178, 184
 Մալաթ-Տաուզ (դիցաբանական) 42
 Մալխասյանց Ստ. 363, 384—396, 406—432, 434, 437—492, 654, 656
 Մախ 505
 Մակինցյան Պ. 384, 490—492
 Մամիկոնյաններ 23, 26, 72
 Մանանդյան Հ. 656
 Մանավազյաններ 201
 Մանդանն (վիպական) 241
 Մանդինյան Ս. 21, 23, 654
 Մանդու (վիպական) 184
 Մանհարդ Վ. 191, 192
 Մառ Ն. 66, 71, 89, 105, 170, 236, 404, 407, 413—416, 420, 421, 424, 430, 439, 497, 620, 654, 656
 Մար Աբաս 19, 66, 70, 71, 91, 98, 125, 126, 128, 130—134, 146, 150, 158, 159, 197—214, 220, 242—244, 251, 266—270, 650
 Մարկոս Կրալևիչ (վիպական) 189, 190
 Մացկետի Թադավոր (վիպական) 643
 Մատթեոս Ուռնայեցի 26, 29, 30
 Մաքսուդյան Մ. 497
 Մեխիթյան Հ. 648
 Մեխիթ Շահնազարյան Կ. 482
 Մեխիթեթ քահանա 7, 8, 15, 32
 Մեխիթ-Օհանջանյան Կ. 6, 495, 496, 649
 Մեյի Ա. 361, 396, 404, 407, 413—416, 420,

- 421, 424, 430, 439, 472, 497, 539, 590, 600, 601, 613, 654
- Մենեվեշյան Գ. 433, 489
- Մեսրոպ Մաշտոց 305, 308, 318, 395, 406, 407, 441
- Մերովինգյան հարստություն 174
- Միաբան տե՛ս Տեր-Մկրտչյան Գ.
- Միթրա (դիցաբանական) 108
- Միլիտտա (դիցաբանական) 244, 247
- Միլլեր Օ. 168
- Միհրդատ թագավոր 164, 177 224, 227, 231, 272
- Միհր (դիցաբանական) 32, 38, 123
- Միթրայաններ 292, 333, 386, 413, 432, 433
- Մկրյան Մ. 641, 643
- Մկրտումյան Մ. 394
- Մհեր (Առյուծաձև) (վիպական) 133
- Մհեր Փոքր (վիպական) 7, 8, 15, 16, 18, 20, 25, 27, 28, 31—35, 38, 40, 52, 53, 57—65, 133, 160, 168, 190, 192, 197, 240, 637, 638
- Մյուլլեր Մաքս 110, 122
- Մոկացի Նահապետ տե՛ս Նախո քեռի
- Մովսես Խորենացի 5, 6, 10—13, 19—22, 38, 39, 44, 66—86, 89—106, 109, 110, 116, 122—272, 433—434, 520, 541, 568, 637, 649, 650
- Մովսես մարգարե 230
- Մոքոս (վիպական) 157, 158
- Մարմնիք (վիպական) 16, 17, 24, 28—30, 37—39, 43—45, 50, 51, 54, 57, 62, 144
- Մուշեղ Մամիկոնյան 26, 81, 247, 643
- Մուշեղյան Տ. 494, 495
- Մուշկան Նիսալավորտ 136
- Մուրացաններ 180, 181, 183, 185, 225, 226, 238, 239, 462
- Նաբուգոդոնոսոր 69, 203—207, 211, 213
- Նազարյանց Ստ. 290
- Նալբանդյան Մ. 290
- Նախո քեռի 8, 16, 23, 37, 65, 649
- Նաստասիա Միկուլիշնա (վիպական) 44
- Նավասարդյան Բ. 654
- Նավասարդյան Տ. 149, 186, 187, 274, 281—283
- Ներսիս (աստվածաշնչյան) 92, 93, 150, 151
- Նեստրա (դիցաբանական) 19
- Ներկալ (դիցաբանական) 162, 163
- Ներոն 164, 165
- Ներսէ (վիպական) 99
- Ներսես Լամբրոնացի 98, 157, 158
- Ներսես Շնորհալի 492
- Նինոս (վիպական) 70, 153, 269
- Նինվաս (վիպական) 242, 243
- Նոյ (աստվածաշնչյան) 90, 126, 127, 262—264
- Նունե 110
- Նա՛ն Արաա 146
- Նամբաթ (վիպական) 204
- Նամիրամ (դիցաբանական) 38, 72, 78, 80, 81, 97, 201, 207, 242—255, 271
- Նանթ Լ. 360
- Նապիրո 508, 518, 520, 522, 531—543, 546, 547, 558, 561, 564, 573—575, 580, 587, 594, 605
- Նապոշեիկով 605
- Նապու՛ն 81
- Նավաշ (դիցաբանական) 202
- Նարա (դիցաբանական) 72
- Ներենց Գ. 130
- Նըրբգան Խորասական (վիպական) 54
- Նըմշըմ Խանում (վիպական) 56
- Նիրվանազդե Ա. 379, 656
- Նտալիթալ Հ. 583
- Նրեոդեր 3. 302
- Ուլմպիոդորոս 126, 127, 129, 262, 263
- Վամյան Մ. 29, 393
- Վմշիկ Սուլթան (վիպական) 17, 18, 28—30, 35, 52, 53, 55—57
- Չոպանյան Ա. 434, 463
- Պալասանյան Ս. 433, 567
- Պավլով Ի. 635
- Պատկանյան Ռ. 599
- Պատկանյան Ք. 32, 203, 249, 290
- Պարետ (վիպական) 234
- Պարոն Աստղիկ (վիպական) 18, 35, 47, 48, 55, 57
- Պարույր 22, 202, 203, 209—211, 213, 214, 216, 223, 234
- Պեշկովսկի Ա. 540, 541, 553, 576, 578, 591—594, 599, 610, 618
- Պետրոսյան Հ. 558
- Պլատոն 214, 247
- Պլեխանով Գ. 512
- Պուլիփեմ (դիցաբանական) 162
- Պոմպեոս 229
- Պորժգինսկի Վ. 298, 400, 422
- Պոռ թագավոր (վիպական) 62, 134
- Պոռյան Պ. 274, 283, 434, 462, 482, 525
- Պրեորրածենսկի 588, 611
- Պրոկրուստես 500
- Պրոմեթեոս (դիցաբանական) 91, 162
- Ջուլա (վիպական) 144
- Թեյնաթ Թ. 222, 232, 261
- Թշտունի Վ. 494—496
- Թուանդ (վիպական) 56, 81
- Թոստամ (Թուստամ) (վիպական) 47, 49, 53,

58, 59, 62, 80, 81, 86, 143, 144, 155,
159, 161, 162
Թուզե 402, 403, 421
Թուսիկյան Ն. 655

Սագճիկ աե՛ս Թոստամ
Սաթենիկ (վիպական) 72, 94, 163, 166—172,
178—185, 188, 198
Սահակ Բագրատունի 77, 159, 218
Սաս՛ (վիպական) 141—143, 191
Սամսոն (աստվածաշնչյան) 86, 159
Սայաթ-Նովա 386, 409
Սանասար (վիպական) 7, 15, 16, 19—25,
32—36, 112, 133, 161, 246, 262, 265,
266, 637—645
Սանատրուկ (վիպական) 23, 72, 94, 164, 176,
235, 272
Սառա (Սառիա) (վիպական) 17, 32, 50
Սարգիս Եպիսկոպոս 154, 156, 198
Սարգիսյան Ն. 22, 245, 249, 253, 254
Սարգսյան Բ. 100
Սարգսյան Ս. 274, 283, 292—294, 300, 323,
329, 386, 651
Սարգանապալ 223
Սարկավազ վարդապետ 117
Սարհանգ (վիպական) 202
Սափրիչյան Տ. 434
Սեբեոս տե՛ս Անանուն (Սեբեոս)
Սելմ Շահ՛ (վիպական) 141
Սեմ (աստվածաշնչյան) 90, 127, 128, 262—
264
Սենեքերիմ (վիպական) 19, 21, 22, 24, 32,
34, 202—204, 210, 246, 265
Սեակ Գ. 494—501, 527—532, 535—538, 545,
551, 552, 557—561, 564—598, 614, 619—
634
Սիվերս էդ. 396—402, 412, 416, 420, 421
Սկոունիներ 129
Սկայորդի 19, 22, 203, 204, 206, 223, 234
Ս. Մ. տե՛ս Մալխասյանց Ստ.
Սմբատ (վիպական) 72, 134—136, 139, 140,
142, 143
Սմբատ Բագրատունի 134, 196
Սմբատ Սպարապետ 434
Սոլովյեյ Ռաբբոյնիկ (վիպական) 54
Սոկրատ 160
Սոհրար տե՛ս Զոհրար
Սվյատոզոր (վիպական) 62
Ստալին Ի. 526, 530
Ստեփանն խորեն 75, 77—88, 122, 126, 197,
204—210, 267, 386, 434, 655
Ստրաբոն 175, 244, 245, 261
Սրվանձտյան Գ. 7, 8, 15—18, 24, 35, 30, 32,
35—39, 43—47, 49, 50, 54—57, 63, 120,
134, 146, 147, 149, 150, 186, 187, 249,
251, 252, 264, 433, 641, 649

Սուեոոն 165
Սուիդաս 258
Սուտ-Կալիսթինես 134, 146
Սուրվար (դիցաբանական) 122

Վահագն (վիշապաբաղ) (դիցաբանական) 48,
72—74, 81, 97—116, 119—125, 133, 150,
162, 194, 203, 207, 208, 211, 213, 214,
218, 234, 236, 239, 250, 270—272
Վահանյան Վ. 500
Վահն (վիպական) 99, 234
Վանունիներ 100, 236
Վահրամ վարդապետ 118
Վաղարշ և 164, 233, 235, 256
Վաղարշակ (Թագավոր) 268, 269
Վաղարշյան Վաղ. 647
Վան (վիպական) 99
Վանական վարդապետ 117, 188, 193
Վանցյան Գր. 111
Վարբակ 209, 210, 223, 234
Վարդան աշխարհագիր 264
Վարդան Մամիկոնյան 135—137, 174
Վարդան վարդապետ 185, 188, 194, 196
Վարդգես Մանուկ (վիպական) 72, 255, 257,
258, 260, 261, 272
Վարունա (դիցաբանական) 108
Վեսպասիանոս 165
Ղերեթրագնա (դիցաբանական) 100, 121, 122,
124
Վրտա (դիցաբանական) 111, 115, 122, 193
Տակիտոս 165, 174, 175, 177
Տամուզ (դիցաբանական) 246
Տարբան (դիցաբանական) 127, 128, 263
Տել (վիպական) 152, 153
Տեր-Ավետիսյան Ն. 654
Տեր-Ավետիսյան Սմբ. 391
Տեր-Հակոբյան Ս. 497
Տեր-Մկրտչյան Գ. (Միքայել) 79—81, 129,
130, 198, 201, 218, 223, 234, 652
Տիգրան Ա 250, 260
Տիգրան Բ Մեծ (Միչին) 174—176, 222—223,
235, 237, 238, 240—242, 257—262, 272
Տիգրան Երվանդյան 79, 215, 229, 250, 261
Տիգրան (վիպական) 73, 74, 86, 99, 108, 110,
113, 133, 197—200, 204, 207, 214, 216,
217—221, 227, 231, 232, 234, 236—239,
271
Տիգրանյան Լ. 186
Տիգրանուհի (վիպական) 216, 217, 227, 228,
235, 239, 241, 272
Տիբերիոս 174
Տիր (դիցաբանական) 123
Տիրան Թագավոր 98, 256
Տիստրիա (դիցաբանական) 111, 121, 124
Տիտան (դիցաբանական) 90

Տիփոն (դիցաբանական) 117, 191
 Տոկո (վիպական) 152
 Տրդատ (վիպական) 139, 140, 142, 143, 146, 164, 165, 167
 Տրդատ Ա 165, 166, 174, 175, 177, 178, 198, 233, 235, 272
 Տրդատ Գ 47, 72, 165, 166, 173, 256, 455
 Տրիտա (դիցաբանական) 112, 122, 193, 238
 Տուղբիլ, պարսից թագավոր 26
 Տուրք (Տորք) Անգեղ (դիցաբանական) 71—77, 86—89, 97, 154—163, 271

Րաֆֆի 525

Յոան Վերգո (Վեգի) (վիպական) 16, 18, 25, 55, 56

Ուղիւյ քուրմ 163

Ուշակով Դ. 398, 438

Փառազյան Բազարատ (վիպական) 203

Փառնավազ (վիպական) 202—207, 211, 213, 214

Փավստոս Բյուզանդ 23, 73, 75, 78, 81, 83, 99, 127, 153, 180, 247, 251, 256, 259, 260, 263

Փարսման (Վրաց թագավոր) 164

Փափազյան Վրթ. 434

Փերմելիանոս 72

Փիլաոտոս (հունաց զորավար) 26, 27, 29, 30
 Փիլոն Արրայեցի 101—103, 130

Քավոր Գորգիլ (վիպական) 28

Քափր տե՛ս Ամիր-Քափր

Քել-Քավուս (վիպական) 144

Քեռի Քորոս (վիպական) 16, 17, 24, 25, 42, 56, 644, 648

Քերբուլի (վիպական) 141—143

Քսենոփոն 220, 221, 233, 238, 240

Քսերքսես 222

Քսիսութրես տե՛ս Նոյ

Օգոստոս կայսր 177

Օդհին (դիցաբանական) 108, 113, 153

Օվիդիոս 187

Օտյան Գր. 655

Օտյան Ե. 49

Օրիոն (դիցաբանական) 129, 130, 150, 162

Օրմանյան Մ. 459

Տարձաղ (վիպական) 144

Ֆետտեր Պ. 67, 68, 72, 75, 76, 83, 84, 271

Ֆերմեյիանոս Էպիսկոպոս 72

Ֆինկ Յր. 406, 408, 415, 417, 418, 421, 423, 424, 430, 439, 612, 613

Ֆիրդուսի 58, 80, 133, 134, 142, 170

Ֆլորիան (վիպական) 187

Ֆոյերբախ Լ. 506, 556

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ագուլիս 274, 279, 280, 283, 286, 443

Ադիաբեն 225

Ադրբեջան 494

Ալաշկերտ 359

Ախալցխա 444, 450, 451, 472

Ախալխալաբ 444, 479

Ակն 472

Աղթամար 22

Աղձնիք 19, 20, 23, 26

Աղջաղալա (Երվանդակերտ) 146

Աղվանք 158

Ամենափրկիչի մատուռ 251

Այրարատ գավառ 127

Անգեղ տուն 158, 159

Անձկաց (գավառ) 245

Անտիոք 222

Աշտարակ 280, 396, 482, 640

Աշտիշատ 245

Աշմուշատ 26, 27

Ապարան 444

Ասիա 224, 225

Ասկաղոն 252

Ասորեստան 19, 21, 34, 153, 222, 223, 227, 245, 246, 250, 255, 265

Ասորիք 222, 228, 244, 252

Աստապատ 443, 479

Աստվածաշնն գյուղ 149

Աստրախան 443, 479

Ավարայրի (դաշտ) 135

Ատրապատական 225, 228

Արագած 185, 444

Արարկեր 443

Արածանի գետ 22, 23, 26, 149

Արածանու հովիտ 31

Արարատ (Երկիր, Նահանգ) 19, 22, 128, 265, 274, 278, 286, 479, 480, 482

Արզն (Արծն) գավառ 20

Արզնի 495

Արզրում տե՛ս Կարին

Արծրունյաց բղջիխալյուն 19

Արծրունյաց Երկիր 20

Արմավիր 260

Արտագերք 227

Արտազու դաշտ 135

Արտամետ քաղաք 253—255

Արտաշատ 93, 146, 164, 165, 174, 175, 177—179, 182, 184, 185, 197, 221, 227, 255, 256, 259, 272

Արտեղ կղզի (վանք) 644

Արտիմեդ 257, 258

Արցախ 274, 279

Ափրիկա (Աֆրիկա) 268

Բաբելոն 153, 154, 213, 260

Բաղդադ 16, 21, 24, 642, 645, 647

Բալու 22

Բաղլա գյուղ 146

Բայազետ 443, 444, 479

Բասեն 157, 258, 444

Բարձր Հայք 158

Բիայմա իշխանություն 31

Բինգյուլ լեռներ 22, 23

Բողբերդ քաղաք 227

Բոստան հայա գյուղ 147

Բուլանըխ 134, 444

Գանձակ 443

Գառնի գետ 193

Գերեզմանք 131, 146

Գերմանիա 112, 400, 401, 416, 497, 528, 530

Գինեկանց գյուղ 8, 649

Գլակա վանք 26

Գողթան գավառ 78, 93, 180, 185, 199, 218

Գուգարք 174, 279, 280, 283, 286

Դամասկոս 647

Դատվան գյուղ 149, 254

Դրմավենդ սար 92, 191

Դրմավենդ քաղաք 191

Դիանա քաղաք 244

Դվին 256

Եգիպտոս 23, 29

Եդեսիա (Ուռհա) 212, 268

Երասխ գետ 184, 186

Երեման 384, 391, 442, 452, 460, 475, 476, 480, 499

Երզնկա 479

Երվանդակերտ, Երվանդաշատ 146, 196

Երրորդ Հայք 26

Երուսաղեմ 188, 434, 642

Եփրատ 23, 26, 28, 31, 227

Զայքուրդ 191

Զարեհավան 259

Զարիշատ 259

Զոկաստան 227

Հլմիածին 7, 98, 330, 335, 384, 417, 447, 459, 497, 564, 565, 652

Քավրիդ 443, 479

Քեոդասիա 433

Խիֆլիս 274, 279, 280, 283, 286, 290, 365, 366, 384, 391, 409, 433, 443, 460, 472, 474, 479, 490, 650

Քրակիա 443

Քուրան 43, 145

Քուրթիա 289, 365

Իրան 43, 58, 141, 146, 162, 443

Լեզուտ, Լեզք գյուղ 149, 248—253, 256

Լոխորա ջուր 18, 30

Լոռի 443

Խազլվա լիճ 62

Խավու ձոր տե՛ս Հայոց ձոր

Խարբերդ 27, 479

Խլաթ քաղաք 18, 28, 31, 56, 57, 61

Խլաթա այր 61

Խոյ 274, 443, 479

Խութ 265

Սծմակա-քիթ սար 22, 23

Կաղզվան 17, 18, 28, 32

Կապադովկիա 222, 223, 227, 244, 246

Կապուտկող (Լ՛նձաքիարս) լեռներ 16, 22

Կաթին 16, 21, 359, 440—444, 446—451, 479, 480

Կարս 16, 21, 444

Կիթերա 244

Գիլիկիա 29, 222, 646

Կիպրոս 244

Կորդուաց գավառ, Երկիր 127, 128, 225, 263

Կորդուաց լեռներ 127, 264

Կովկաս 12, 192

Կ. Պոլիս 11, 277, 365, 366, 418, 433, 443, 479, 480, 482, 491, 649

Կուր գետ 171, 224, 225

Հադամակերտ 96, 97

Հալար քաղաք 18, 28, 29, 60, 61

Հայաստան 12—16, 19—23, 31—35, 49, 77, 78, 100, 110, 126—128, 145, 147, 152, 164, 165, 176—178, 180, 181, 196, 214, 223, 228, 232—236, 242—246, 252—263, 266, 391, 443, 444, 491, 645—648, 654

Հայկ (Խեկ) գյուղ 149

Հայոց Ձոր 131, 132, 149

Հանձիթ գավառ 27

Հարք 128, 146, 148

Հերապոլիս 252

Հին Նախիջևան 264

Հյուսիսային Եփրատի հովիտ 31

Հնդկաստան 243

Հորդանան 224

Հոռմ 164, 165, 177, 193

Վազախ 443, 479

Ղամարլու 453

Ղարարաղ 274, 279, 280, 283, 286, 330, 448, 479, 480, 482

Ղզլար 443

Ղրիմ (Խրիմ) 289, 443, 479

Ծապաղջուր 22, 23, 26, 29, 30

Ծուաշ գավառ 245

Մագանդարան 141, 144

Մանազկերտ 147, 148, 643

Մառնիկ գյուղ 22

Մասիս 63, 93, 94, 127, 178—189, 193, 196, 199, 200, 218, 239, 240, 264, 271, 272, 503

Մասիս (փոքր) 147, 185, 186, 193, 264

Մարակերտ 184, 185

Մարաղա 443, 479, 482

Մարաշ 29

Մարաստան 165

Մարութա րանձրիկ Աստվարածին 28, 29, 32, 36, 37

Մացկետ տե՛ս Մանազկերտ

Մեզրե վանք 23

Մելիտտա 31

Մեղրագետ տե՛ս Արածանի գետ

Մեծամոր 257

Մեծամորի դաշտ 256

Մեծ Հայք 224

ՄԼԺ ՏԵԼ գյուղ 258

Մեղրի 443

Միզդունիա 224

Միջագետք 224, 227

Մծբին 263, 268

Մծուր գավառ 23, 29

Մհերի այր տե՛ս Վանա քարայր

Մհերի դուռ տե՛ս Վանա քարայր

Մնձուր լեռներ 23

Մշար ալվան 26, 29

Մոկաց գավառ, երկիր տե՛ս Մոկս

Մոկս 8, 11, 15, 20, 23, 264, 443, 644, 645, 649

Մոսկվա 434, 594, 650

Մսրը 16, 17, 22, 23, 29, 53

Մսրա քաղաք 16, 17, 22, 23, 28, 29, 43, 44

Մոժամբար 432

Մուշ 22, 23, 30, 279, 290, 330, 359, 440—444, 447—451, 640, 643—645

Մուսասիր տերութիւն 31

Նախիջևան 180, 184, 185, 259

Նախճական տե՛ս Նախիջևան

Նայիրի իշխանութիւն 31

Նեմրուժ սար 57, 149, 186, 245

Նինվե 28, 24, 34, 212, 223, 267—268

Նոր Բայազետ 479, 480, 640

Նոր Նախիջևան 443, 472, 479

Նոր Ջուղա 434

Նոր քաղաք տե՛ս Վաղարշապատ

Նորք 476

Շամախի 443, 479

Շամիրամ բերդ 245

Շամիրամ գյուղ 245

Շամիրամ քաղաք տե՛ս Վան

Շատախ 15

Շարուրա դաշտ 184, 185

Շիրակ 289, 444

Շվեյցարիա 152

Շուշի 649

Շրեշ քուր 257, 258

Շրեշ բերդ 257

Ողական 129, 227

Չեռնագորիա 187, 188

Չըշկածագ 28, 57

Չորրորդ Հայք 26

Պաղեստին 260, 261

Պարսկաստան տե՛ս Իրան

Պետրբուրգ 434

Պերինեյան լեռներ 56

Պղնձե քաղաք 80, 266

Պող քուր 161

Պոնտոս 246

Պողոմայիդ քաղաք 260

Ջգիրու քաղաք 161

Ջուղա 443, 479

Ռշտունյաց ոստան 22

Ռուսաստան 289, 334, 336, 497, 543

Սալմաստ 274, 443

Սահարայի անապատ 258

Սամա քաղաք 8, 26, 28, 43, 60, 65

Սանու բերդ 266

Սասուն, Սանսուն 7, 15—18, 20, 22—24, 26—31, 35, 36, 39, 43—45, 53, 56, 57, 144, 161, 246, 444, 645

Սեզ-սար 141

Սելեկյան պետութիւն 176, 222, 223

Սեղանսար 22, 23, 30

Սև լեռ տե՛ս Մասիս

Սև սար տե՛ս Սիմ լեռ

Սիկիլիա (Սիցիլիա) 244

Սիմ լեռ, սար 19, 20, 22, 24, 127, 129, 263, 265, 266

Արրիա 491

Արիան սար 264

Ականդինավյա 191

Ամալունդ 193

Ալունիք 156, 274, 279

Ապիդ բերդ 145, 169

Ս. Կարապետի վանք 23, 26, 39

Սուխում 443

Սուլավա 482

Վալդկիրիսեն 191

Վաղարշապատ 255—262, 359, 434

Վան 128, 130, 201, 243, 245, 251, 253, 279, 290, 320, 443, 479, 480

Վանա այր տե՛ս Վանա քար

Վանա բերդ 31

Վանա լիճ, ծով 15, 22, 31, 149, 150, 152, 154, 253

Վանա քար 18, 31, 61—65, 190, 638

Վանտոսպ 246, 248

Վասպուրական 20, 22, 23, 25, 254

Վարարադի (Արարատի) տերութիւն 31

Վարդգեսի ավան տե՛ս Վաղարշապատ

Վենետիկ 154, 433, 434

Վիեննա 413, 432, 433

Վիլզենհաու 191

Վրաստան ((Վրաստուն) 28, 110

Տավրոս լեռ 19

Տարոն 23, 26, 30, 38, 126—129, 145, 146, 263, 278

Տաունուս լեռնաշղթա 528, 530

Տըրշոդ գյուղ 149

Տիգրանակերտ 217, 226, 227

Տիգրիս գետ 19, 21, 23, 31

Տիգրիսի հովիտ 31

Տիրու 191

Տղմուտ գետ 136

Տյուրոս 246

Տոսպան բլուր տե՛ս Վանա քար

Տորոսյան լեռներ 15, 20, 21, 23, 26, 31, 34, 38

Տրապիզոն 443, 479

Տուհաց գավառ 257, 258

Տուրուրերան 20, 23

Տփղիս տե՛ս Թիֆլիս

Յրոնք 127, 263

Ուոհյաստան 224

Փարիզ (Պարիզ) 434, 497, 613

Փյունիկիա 244, 252

Փոքր Ասիա 225

Փոքր Հայաստան 26

Փոքր Տու գյուղ 258

Քանաքեռ 290

Քասաղ գետ 257, 258, 260

Քուքս քաղաք (Վիպական) 163

Օղուզի գերեզմաններ 147, 186

Օձալյառ (Իլանդադ, Իլանլու) 185

Օշական 280

Ֆրանսիա 497, 552

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ի ն ս տ ի տ ու տ ի կ ո ղ մ ի ց	5
Դավիթ և Մհեր. Ժողովրդական դյուցազնական վեպ	7
Ազգային վեպ	12
<«Սասունցի Դավիթ» կամ «Մհերի դուռ» (Վ. Պոլիս. 1874). և «Դավիթ և Մհեր» (Շուշի, 1889) ժողովրդական պատումներն իբրև կես-պատմական և կես-դյուցազնական հին վեպ>	12
Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ (Փննադատություն և ուսմածք)	66
Ն ե ռ ա ծ ու թ յ ու ն	66
Ա. Առասպել	
(Վեպ, Զրույց, Վիպասանք, Առասպելներ, Երգեր, Երգք առասպելաց, Երգք վիպասանաց)	68
Բ. Մի քանի քառերի նշանակությունը Խորենացու մեջ	74
(Բան, բանք, Երգ բանիցն, Երգարանք բանաւորք, Բանք երգացն, Ի բանսն՝ որ զնմանէ, Բան ի նմանէ)—74: (Ասել, Վիպասանք, Երգք վիպասանաց, Ի քիւ ասել, Թուել, Թուելեացն երգք)—81:	
Գ. Խորենացու հայացքն առասպելի վրա և առասպելների մեկնությունը (Առասպել, Առասպելի մեջ եղած ճշմարտությունը հավաստելու, «Ոճով» պատմվածք, Այլաբանություն առասպելի մեջ, Թե ինչպես է Խորենացին մեկնում առասպելները, Հայոց առասպելները, Այլաբանություն և մեկնություն, Որքան արժեք ունի «զարդարեալ» պատմությունը, Թե ինչո՞ւ Խորենացին սակավ է օգտվում առասպելներից)	89
Դ. Վաճառքի առասպելը	
Կարծեցյալ Թեոդոսիա—97: Վահագնի առասպելը—98: Վահագն աստված—98: Վահագն արեգակ—101: Մի նմուշ պ. հալաթյանի «հետազոտությունից»—102: Համեմատական եղանակը—109: Վահագն ամպրոպային աստված—110: Երկնի և երկրի երկունք: Միջինի ծովի երկունք: Բույսերի, «կարմիր եղեգնիկի» ձևունդ կյծակ: Ամպրոպային աստուծու արտաքինը: Վիշապ և ամպրոպային կռիվ—117: Վիշապաբաղ—119: Վահագն, Վերեթրազնա—121: Վահագն, Հերակլես—122:	
Ե. Հայկի առասպելը	125
Խորենացու աղբյուրը: Հայկ, Ռրին: Հայկի առասպելի վիպականության խնդիրը—130: Ժողովրդական ստուգատիություն—131: Մակդրոներ—132: Տարօրինակ կարծիք—133: Հայկի ու Բելի և Սմբատի ու Հեփթաղի կռիվները—134: Սմբատի ու Հեփթաղի և Տրդատի ու Գթաց Թագավորի կռիվները—139: Հայկի ու Բելի և Սմբատի ու Փերքույի կռիվները—141: Հայկի առասպելն էությամբ վիպական է—142: Վիպական ձևեր—143: Գերեզմանք կամ Գերեզմանակք: Արդի զրույցներ: Առասպելի կապվելն աշտարակաշինության հետ—150: Առասպելի ծագումը—152:	
Զ. Անգեղ աուրիի առասպելը	154
Անունը—154: Անգեղ տուն և Անգեղեայ—158: Առասպելը—159: Անգեղ աստված—162:	
Է. Վիպասանք	163
1. Պ ա տ մ ա կ ա ն-կ ե ն ց ա ղ ա կ ա ն	163

Ծրվանդ—168: Պատմական ժողովականների մեջ—164: Ալանների արքայազնը—165: Ուկեզ, շիկափոկ պարանը—167: Վարձանք (զխազին)—170: Ուրիշ կեն- ցադական գծեր—172: Ինչպես է կազմվում վեպը—173: Արտաշես Ա և շին- ված Արտաշատ քաղաքի—174: Արտաշես Բ և ժողովականներ—175: Տրդատ Ա և ժողովականների զարգացումը—177:	
2. Առաջնությունը և մասը	178
Վիշապազունք և վիշապը—178: Խորենացու մեկնությունը—179: Վիշապազունք առասպելը—182: Սև լեռան կամ Մասիսի վիշապները—185: Առասպելի վա- րիանտները մեր և ուրիշների մեջ—188: Արտավազդի բնավորության երկվու- թյունը—188: Արտավազդ դե կամ վիշապ—189: Վիշապ Արտավազդի առասպելը և համանման առասպելներ—189: Փաշք—193:	
Ը. Տիգրանի առասպելը	197
Աղբյուրը—197: Մար Արա և Անանուն—200: «Հիսուսի պիտոյից», «Ջորս հազներգությունը»—208: Հակասական կարծիքներ—220: Մեծն Տիգրան և երգեր նորա մասին—221: Մեծն Տիգրանի նկարագիրը ժողովրդական երգերի մեջ—230: Խորենացու հայացքը մեր պատմության շրջանների վրա—232: Մեծն Տիգրան առաջին հին թագավորներից է—235: Ոստանիկ կամ Արքունի տուն—236: Տիգրանի բնիկ թագավոր է—237: Մարք: Աժդահակ՝ Մարաց թագավոր—237: Աժդահակի առասպելն և անոր պատմական գույն ստանալը—238:	
Թ. Շամիրամի առասպելը	242
Աղբյուրը—242: Իշտար, Շամիրամ, Աստղիկ (Անահիտ)—244: Իշտարի ու Իզդարարի և Շամիրամի ու Արայի առասպելները—246: Առլեզք և Արայի հարությունը—247: Թոմա Արծրունու հիշած առասպելը: Վանա լեզույ գյուղի համար: Լեզքի և Արտամետի գրությունները—251:	
Փ. Վաղգեսի առասպելը	255
Վաղարշապատ և յուր առասպելը—255: Հրեից գերություն Մեծն Տիգրանի ձեռքով—258: Ծրվանդ և Մեծն Տիգրան—260:	
ՓԱ. Երգ գրագ և պարուգ. Սանասարի առասպելը և «գուսանական»	262
Սուրբ Գրքի ավանդությունների հայոց մեջ—262: Սանասարի առասպելը—265: «Գուսանական»: Արամ, կողմնակի վկայություն Հայկի առասպելի ժողովրդա- կան ծագման—267: Երգերի չափը—270:	
Երգականություն	271
Ժողովրդական լեզվի շնչադրությունը (Արևելյան ճյուղի բարբառների մեջ)	273
Գրքարի ներքաղաքները	292
Մեր ուղագրության մասին	330
Հայոց լեզվի ուղագրության ուղիների մասին	367
Ուղագրության ուղիները	384
Մի քանի բնականական խնդիրների մասին	493
Ա. Իրև և Նախաքան	493
1. Մի փոքրիկ պատմություն—493:	
Բ. Ընդհանուր ուղություն	496
2. Հնդկական լեզվաբանությունը—496: 3. Ամեն լեզու ունի իր քերականա- կան առանձնահատկությունները—498:	
Գ. Մառնիլիլիլ	500
4. Մատերիալիլ և իդեալիլ—500:	
Դ. Գոյականի սանմանություն	508
5. Ոչ մատերիալիլական սանմանություն—508: 6. Ինքնակա—ըստ ինքան—509: 6ա. Գոյական և ածական—511: 7. Տրամաբանության և տրամաբանական սանմանների մասին—512: 8. Վերացական զաղափարներ—513: 9. Փաղ. Աղայանի վարմունքը—514: 10. Կոնկրետ առարկաներ և ընդհանուր վերացական զաղափարներ—516: 11. Գոյականի սանմանություն—518: 12. Քննադատ երի- տասարդները—519:	
Ե. Լեզվի փոփոխություն	523
13. Կոնկրետ է միայն ուսումնասիրության առարկան—523: 14. Կոնկրետ լե- զուն—523: 15. Լեզվի փոփոխությունը կոնկրետ լեզվի մեջ—525:	

Ա. Գոյականի մասին	590
16. «Մասունք-բանի» տերմինը—590; 17. Բառերի ֆորմալիստական բաժանումը տեսակների—592; 18. Բաժանման տրամաբանական հիմունքները—593; 19. Բոլոր առարկա նշանակող բառերը գոյական են—594; 20. Անորոշ դերբայն իր նշանակությամբ գոյական է—597; 21. Հնդհանուր եզրակացությունը գոյականի մասին—545;	
Ե. Ածականի մասին	546
22. «Ածական և թվական» ավանդական բաժանմամբ—546; 23. Ածականն ըստ մատերիալիստական տեսակետի—548; 24. Ածականների երկու գլխավոր տեսակները—Ա) որակական և Բ) հարաբերական կամ հատկացական ածականներ—548;	
Ը. Մակբայի մասին	552
25. Սահմանումը—552; 26. Աստիճանական ու որակական մակբայներ և ածականի նշանակության ու բայիմաստի ձևափոխումը—553; 27. Փանակական մակբայները—556; 28. Ժամանակական և տեղական մակբայները—556; 29. Իղանակական մակբայները—557;	
Ք. Ձևը	557
30. «Սուկ ձև», «Զորմալիզմ» և բաղ. Սևակի դատելու եղանակը—557;	
Ժ. Սեպկյան «Դիալեկտիկական լոգիկան» հոլովի մասին	569
31. Ձևի ու բովանդակության հակադիր միասնությունը հոլովի նկատմամբ—569; 32. Ձևարանություն և շարահյուսություն—570; 33. Հոլովն է լոկ ֆունկցիա ըստ քաղ. Սևակի—572; 34. Միենույն հոլովը չի կարող տարբեր ֆունկցիաներ արտահայտել—574; 35. Ամեն լեզու ունի իր քերականական առանձնահատկությունները և «Պրոկրուստեսի անկողինը» հոլովների նկատմամբ—576; 35ա. Ա. Ղարիբյանի մանիպուլացիաները—579; ~	
ԺԱ. Խոսք և բայ	582
36. Խոսք կամ նախադասություն—582; 37. Տրամաբանական նախադասության սքեման. ենթակա, ստորոգյալ և կապ (կոպուլա)—583; 38. Տրամաբանական նախադասության և օտար լեզուների ազդեցությունը—585; 39. Ստորոգյում—587; 40. Բայ և դերբայ. «Պրոկրուստեսյան անկողինը» և բայերի կերպերը—587; 41. Ստորոգելիություն—591; 42. Բայիմաստ-ստորոգյալ և բայի դեմք-ենթակա—594; 43. Դերանուն ենթակաները—597; 44. Բայ և նախադասության սահմանումը—601;	
ԺԲ. «Բառ-ենթակա»	607
45. Ենթակայի երկու անգամ արտահայտությունը—607; 46. Ենթակայի կամ «բառ-ենթակայի» դերը դեմքի կամ «դեմք-ենթակայի» նկատմամբ—610; 47. Ենթակայի կամ «բառ-ենթակայի» և բայի դեմքի կամ «դեմք-ենթակայի» ներուժական հարաբերությունը—614; 48. Անենթակա խոսքեր և «ենթակա» ու «ստորոգյալ» տերմինները—616; 49. Ամփոփում—617;	
ԺԳ. Սեֆիզմներ	618
50. «Բայի հիմքի և լծորդի մեջ մտնող միջաձայն» և «արմատի մեջ մտնող միջաձայն»—618; 51. Սեֆիզմների շարան—623;	
52. Ա մ փ ո փ ու մ	634
Հ ա վ ե լ վ ա ծ	
<Հայ ժողովրդական վեպի համաճապմբ քնագրի մասին>	637
Մ ա ճ ո ք ա գ ռ ո ւ ր յ ա լ ճ Ն ե ր	649
Ց ա ճ կ ե ր	658
Բովանդակություն	669

ՄԱՆՈՒԿ ԽԱՋԱՏՈՒՐԻ ԱՐԵՂՅԱՆ

Ե Ր Կ Ե Ր

Ը

*Հրատ. խմբագիր ժ. Մ. ԱԳՈՆՉ
Նկարիչ Կ. Թ. ՏԻՐԱՏՈՒՐՅԱՆ
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱՆՆԻՅԱՆ
Տեխ. խմբագիր Հ. ՄԱՆՈՒԶԱՐՅԱՆ
Սրբագրիչ Գ. Ս. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ*

ИБ № 955

*Հանձնված է շարվածքի 2.02.1984 թ.: Ստորագրված է տպագրության 7.03.1985 թ.:
ՎՋ 04731: Զափը $70 \times 108^{1/16}$, թուղթ № 1: Տառատեսակ «գրթի սովորական»
բարձր տպագրություն: Պայմ. 58,8 մամ., տպագր. 42,0+101-րդ մամուլ:
Ներկ. մամուլ 58,8: Հրատ.-հաշվարկ. 51,42 մամուլ: Տպաքանակ 7000:
Հրատ. № 6296: Պատվեր 104: Գինը 4 ռ. 80 կոպ.:*

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող. 24 գ.:

Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, пр. Баграмяна 24 г.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 378310, ք. էջմիածին:

Типография Издательства АН АрмССР, 378310, г. Эчминадзин.

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՄԱՆՈՒԿ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻ ԱՔԵՂՅԱՆ

ԵՐԿԵՐ Ը

1985 թվականի հրատարակության վերատպություն՝
սքանավորման եղանակով:

Հրատարակության տնօրեն՝ Կ. Գրիգորյան
Շապիկի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի
Տեխ. խմբագրումը՝ Գ. Գրիգորյանի, Կ. Չալաբյանի

Չափսը՝ 70x100 $\frac{1}{16}$: Ծավալը՝ 42,25 տպ. մամուլ:
Թուղթը՝ օֆսեթ: Տպաքանակը՝ 300:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
Հեռ.՝ (+374-10) 55-55-70, էլ. փոստ՝ publishing@ysu.am,
www.publishing.ysu.am

Տպագրված է «Գևորգ-Հրայր» ՍՊԸ-ում:
ք. Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6